

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इदमत्र विचार्यते । वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो नवेति ।

अलङ्कुर्वन्तु मत्स्नान्तं मायावादतमोहराः ॥ ६ ॥

तत्पुत्रान् सह सुनुभिर्निजगुरुन् श्रीकृष्णचन्द्राह्वयान् ॥

भक्त्या नौमि पितामहं यदुपति तातं च पीताम्बरम् ॥

घन्दे च ब्रजराजमन्वयमणिं यद्रोचिषा माहयो-

ऽप्यासीन्मूर्ध्नि कृपापरः प्रभुवरः श्रीपालकृष्णः स्वयम् ॥ ७ ॥

श्रीवल्लभाचार्यपदाम्बुजाते भक्त्या मुदाऽन्तर्हृदि संनिवेदय ॥

भाष्यप्रकाशे प्रयतेऽतिदीनो निःसाधनस्तत्कठणावलंन ॥ ८ ॥

आचार्यवाचः प्रणमामि भाष्यसुयोधिनीम्सा इतराश्च यास्ताः ॥

मत्स्नान्त आगत्य कृताप्लुतास्तामदीयवाचां रचयन्त्वलङ्कृतिम् ॥ ९ ॥

अथ स्वालौकिकानुभाषप्रकटनहृदयस्य भगवत आज्ञया तद-

र्थमाविर्भूताः श्रीमदाचार्यास्तस्यानुभावस्य सर्ववेदान्ततात्पर्यगोचर-

त्वज्ञापनाय वेदार्थतामरसरणोर्भगवतो वादरायणस्य सूत्राणि व्या-

करिष्यमाणाः । सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वप-

दानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति । भाष्यलक्षणात् सू-

त्रोपन्यास एवानुसरणसिद्धेः स्वकृतेरादित एव भाष्यत्वाय सूत्रीया-

शब्देनैव मङ्गलसिद्धेश्च सूत्रमेवादौ पठन्ति * अथातो ब्रह्मजिज्ञा-

सेति * नच मङ्गलाचरणान्तरादर्शनाच्छिष्टाचारविरोधः शङ्कनीयः ।

महाभाष्ययोगभाष्ययोर्ग्रन्थकृतकृतस्यायशब्दातिरिक्तस्य मङ्गलम्या-

दर्शनं, शावरभाष्यं च 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति

स्य भाष्यारम्भदर्शनेन च विरोधाभावादिति ।

त्राधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजननिरूपणद्वारा शास्त्रारम्भः

नीयः । शास्त्रप्रवृत्त्यावश्यकत्वेत्तु रूपा सङ्गतिश्च निरूपणीया ।

न्यथा प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यभावेन शास्त्रवैयर्थ्यं स्यात् । शास्त्रस्य

विचारणीयम् । अन्यथा वेदान्तानुपयुक्तत्वं, प्रामाणिकानादरणीयत्वं

च स्यात् । तदिदं सर्वं हृदि कृत्वा भगवता श्रीवादरायणाचार्येणैव

मधिकरणरूपं सूत्रं प्रणीयते, न तु ब्रह्मविचारप्रतिज्ञामात्रमत्र क्रिप-

त इत्याशयेनाहुः * इदमित्यादि *

१ अध्याये १ पादः ।

विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति शब्दाङ्गं शांत्वेऽधिकराणां स्मृतम्' इति लक्षणाद्विषयादियञ्चकषदिते पक्षे मधिकराणाम् । तेनास्मिन् सूत्रे, इदं वक्ष्यमाणं बुद्धिसं विचार्यन्ते अग्रिमसूत्रेषु वेदान्तानां विचारणीयत्वादुपोद्घातेन चिन्त्यत इत्यर्थः । विषयादिकमाहुः * वेदान्तानामित्यादि * नन्वत्रायं विषयाद्युपन्यासो न युक्तः । असौत्रत्वात् । किन्तु, ब्रह्मजिज्ञासा कार्या न वा ? ब्रह्म जिज्ञास्यं न वा ? इत्येवं सूत्रानुसरणाद् युक्तं इति चेन्न । तथोपन्यासे, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुत्या तपस एवोपदेशात् ताद्विहाय व्यासपादैः किमिति वेदान्तवाक्यानि विचार्यन्ते, तपः कुतो नोपदिश्यत इत्याशङ्का स्यात् श्रुतिविरुद्धत्वं च भायात् । एवमुपन्यासे त्वधीतवेदस्य, वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थो इति श्रुतिस्फुरणादस्यां च श्रुतावर्थनिश्चयं प्रति वेदान्तविज्ञानस्य हेतुताकथनात् तस्य च विचारसाध्यत्वात् तत्स्फूर्त्याशङ्कानुदयाद् युक्तं इति ।

किञ्च । जिज्ञासापदस्य च यौगिकार्थ एव प्रायः प्रसिद्ध इति ब्रह्मज्ञानेच्छा कर्तव्या न वा, ब्रह्मज्ञानेच्छापिषयं कार्यं न चेति प्रथमतो योधे, ततस्तावन्मात्रस्यापुरुषार्थत्वात् तत्रानुपपत्तौ भातायां यस्याद् विचारं लक्षयित्वा ततस्तत्कर्तव्यत्वादकं विचार्यम् । तदपि वेदान्तैरेव वक्ष्यमाणं न्या विचार्यम् । अन्यथाऽऽकस्मिकता स्यात् । अत आवश्यकत्वादपि युक्तः ।

किञ्च । व्यासप्रवृत्तिर्योज्यबोधनार्थत्वेनापि युक्तः । तथाहि । प्रथमस्कन्धे चतुर्थाध्याये ' द्वापरे समनुप्राप्त ' इत्यारभ्य, ' एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः ! ' इत्यन्तेन सर्वेषां श्रेयोऽर्थं प्रवृत्तिव्यासचरणानामुक्ता । पञ्चमे च, जिज्ञासितमधीतं च यस्तद् ब्रह्म सतातनमिति नारदेन ब्रह्मविचारान्तायाः कृतेस्तथान्वं योधितम् । तथाच ज्ञानधिधिनार्थज्ञानार्थं प्रवृत्तानपि यदा जैमिनीयादिदर्शनैरेकदेशीयविरुद्धज्ञानवतो दृष्टवांस्तदा भारतकरणोत्तरमत्र प्रवृत्तः । वेदार्थनिश्चयो वेदान्तार्थनिश्चयं विना न भविष्यतीति । अत एवाग्राग्रे वेदान्तवाक्यैरेव ब्रह्मविचारदर्शनम् । ब्रह्मणः सर्ववेदार्थत्वस्याग्रे सूत्रेषु स्थाप्यमात्रम् । तदर्थं वेदान्तविचारावश्यकत्वमवश्यं साधनीयम् । तेन तत्र हेतुवाकाङ्क्षोपशमात् । अतस्तदुपोद्घाततयाऽयं विचारोऽपि येषमनुचिन्तयन् ब्रह्मपदादेव बोध्यत इति सौत्रत्वाद् युक्तं इति ।

किं तावत् प्राप्तम् । नारम्भणीय इति । कुतः ।

साङ्गोऽध्येयस्तथा हेतो वेदः शब्दाश्च बोधकाः ।

निःसन्दिग्धं तदर्थश्च लोकवद् व्याकृतेः स्फुटाः ॥

तत्र विषयो नामायातनः प्रतिपन्नः सन्दिग्धोऽर्थः । तादृशश्चात्र वेदान्तविचारो न तु वेदान्ताः । तेषामग्रिममूत्रेषु विचार्यत्वात् । विषयः संशयः । एकधर्मिकीयरुद्धकांतिद्वयावगाहि ज्ञानम् । तदाकारश्चात्, नारम्भणीयो न चेत्यनेनोक्तः । पूर्वपक्षः प्रतिवादिमतम् । तदाहुः * नारम्भणीय*इति । तत्र पृच्छनि*कुन*इति । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति ध्रुतावधेनिश्चय प्रति वेदान्तविज्ञानस्य हेतुनावोधनाद् विचारं विना च तदसम्भवात् स आवश्यक इति कुनो नेत्युच्यत इत्यर्थः । एवं प्रश्ने प्रतिवादी नारम्भणीयतामुपपादयन् गृह्णति * साङ्ग* इत्यादि । अयमर्थः । वेदान्तविचारस्यारम्भणीयत्वं यदा सिद्धान्तिना विधिप्रयुक्ताऽऽरम्भणीयत्वं चकव्यम् । तत्र विचारे प्रत्यक्षविधेरवशेनात् कथञ्चित् कुनश्चिद् वैधत्वं साधनीयम् । ततश्च कर्मादिविधिभ्यस्तत्सिद्धसम्भवादध्ययनादिविधिभ्यः साधनीयम् । तत्र, स्वाध्यायोऽध्ययन इत्येकः । अपृथक् ब्राह्मणमुपनीत तमध्यापयेदित्यपरः । साङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्चेत्यन्यः । एते त्रयः पूर्वकाण्डस्थाः । श्रोतव्य इत्यादिरुत्तरकाण्डस्थश्चेतरः ।

तत्र साह्यास्तान्देवं मन्यन्ते । अध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसानेऽष्टकल्पनापत्तेरर्थज्ञानरूपदष्टफलार्थतैव युक्ता । न च विमतं वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुरध्ययनत्वाद् भारताध्ययनवदित्यनुमानेनाध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारादाराऽर्थज्ञानहेतुत्वप्राप्तेर्न तावन्पर्यन्तं विधिव्यापारो युक्त इति वाच्यम् । विमतं वेदाध्ययनं नार्थज्ञानहेतुर्वेदाध्ययनत्वादाधुनिकाध्ययनवदिति प्रत्यनुमानेन तदवाप्रातृ । न च लोके ऽप्रगतसामर्थ्यानां शब्दानां वेदेऽपि बाधकत्वाल्लिखितपाठादिनाऽप्यर्थज्ञानसम्भवाच्चार्थबलादेव तन्प्राप्तेरर्थज्ञानांशे तस्यापूर्वविधित्वाभावात् न तत्पर्यन्तं विधिव्यापारो युज्यत इति वाच्यम् । अर्थज्ञानांशेऽस्य नियमविधित्वाङ्गीकारात् । न च यथाऽवधाननिष्पन्नैरेव तण्डुलैर्दर्शपूर्णमासापूर्वसिद्धिर्न पेरणादिनिष्पन्नैस्तथाऽध्ययनावगमनेनैवा-

येन क्रत्वपूर्वसिद्धिर्न तु प्रकारान्तराद्यगतेनेति फलांशे नियमिविधित्वं न युक्तम्, अनारभ्याधीतत्वेन ध्रुत्याद्यभावेन च क्रत्वर्थताया अश-
क्यवचनत्वादिति वाच्यम् । वैदिकशब्दानां विलक्षणत्वेन पूर्वोक्त-
रीत्या सम्यगर्थज्ञानाभावे गृहस्यादीनां द्रव्यादिपक्षासिद्धेः सर्वधर्म-
लोपप्रसङ्गात् । अतः पूर्वोक्तदूषणेतापूर्वविधित्वनियमविधित्वयोरश-
क्यवचनत्वेऽपि, वसन्ते ब्राह्मणमुपनयतित्यादिवाक्येषु द्वितीयानिर्दे-
शेन तेषां संस्कार्पत्वावगमात् संस्कारस्य च कार्यान्तरस्योपपत्तास-
म्पादनरूपत्वादुपनयनसंस्कृतानां त्रैघर्णिकानां कार्यान्तरापेक्षत्वेन
तत्सन्निधिपठितस्याध्ययनस्य चानिर्दिष्टकर्तृकतया कर्त्रपेक्षत्वेन प-
रस्वराकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वैव त्रैघर्णिकानां यज्ञरूपकार्यान्तराधिकार-
नियमार्थत्वस्याध्ययनविधौ सुखेन सम्भवात् । एवञ्चाधानाग्निहोत्रादि-
विधयश्चैवर्णिकेषु विद्वत्सु सत्सु तानेवाधिकुर्वन्ति । अन्यथा चतुर्था-
देरप्याक्षिपेरत् । सोऽयमधिकारो वक्ष्यमाणेऽपञ्चद्राधिकरणेऽध्ययन-
विधिप्रसादलभ्य इत्यध्ययनाविधिरर्थज्ञानपर्यवसायीति ।

प्राभाकरास्तु, 'सम्मानतोऽसंज्ञनाचार्यकरणाज्ञानभूतिविगणन-
ध्ययेषु नियम' इत्याचार्यकरणे विहितेनोपनयतित्यात्मनेपदंनोपनयनरू-
पस्य भाणवकसंस्कारस्याचार्यत्वसिद्धिप्रयोजनताप्रत्ययेऽपि, 'उपनी-
य तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमा-
चार्यं प्रचक्षते' इति स्मृतौ कथाप्रत्ययेनोपनयनस्याध्यापनाङ्गताप्रती-
तेस्तत् कथमध्यापनस्योपकरोतीत्यपेक्षायां, शिष्यमिति, तमध्यापये-
दिति च द्वितीपोक्तकर्मत्वलिङ्गादुपनयनासात्तद्वारेति निश्चीयते । उप-
नीतोऽपि नाकिञ्चित्करोऽङ्गमिति तद्व्यापारापेक्षायां वाक्यान्तर उप-
नयनं प्रक्रम्य विहितं वेदाध्ययनमेवाध्यापनोपकारकत्वादुपनीतव्या-
पारतयाऽध्यवसीयते । तदेवं स्वाङ्गमुपनयनं प्रयुज्जानोऽध्यापनार्थप्रि-
स्नद्वारेणाध्ययनं प्रयुङ्क्ते । तत्राध्ययनस्यापि प्रयोजने विचार्य-
माणे स्वप्नमेतत्वेनान्तरङ्गत्वादर्थज्ञानमेव तथात्वेन निश्चीयते, न
त्वाचार्यत्वसिद्धिर्बहिरङ्गत्वात् । न च प्रथमावगमनत्वेनाचार्यत्वसिद्धि-
रेवाध्ययनप्रयोजनं, न तु पञ्चादवगमनमर्थज्ञानमिति वाच्यम् । तस्मि-
न्नि विनाऽप्यध्ययनानुष्ठानसम्भवेन प्रथमं तदनवगमात् । न च श-
ब्दादयगतो नियोग एव प्रयोजनमस्त्विति वाच्यम् । अर्थज्ञानस्यापि
प्रतीपमानत्वेन त्यागायोगात् । तच्चैवमध्यपनस्यार्थज्ञानार्थत्वेऽध्ययन-

विधिनैवार्थज्ञानप्राप्तिः किमिति नाद्वयन इति शङ्काम् । अध्ययन-
विधेरधिकारशून्यत्वादाचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वाप्यात्मलाभानङ्गीकारे
विश्वजिदादिधर्मानियोज्यफलपतापत्तः । अतोऽध्यापनविधिप्रयुक्तमेवा-
ध्ययनमर्थज्ञानं च, नाध्ययनविधिप्रयुक्तमित्याहुः ।

एवं मीमांसकमतद्वयेऽप्यर्थज्ञानस्य वैधत्वात् तदाक्षितविचा-
रस्यापि वैधत्वम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, अध्ययनविधिना स्वाध्यायाख्यस्य वेद-
स्याक्षरराशेर्ग्रहणं विधीयते । तत्रनिकर्तव्यताकङ्क्षायामध्यापनविधि-
ना, 'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि । युक्तशब्दांस्त्य-
धीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमान्' इत्यादिभिश्चापेक्षितानि विधीय-
न्ते । तेनाचार्योच्चारणानूच्चारणरूपमध्ययनमक्षरराशिग्रहणफलक-
मित्ययमभ्यने । नचच चतुर्वर्गफलस्य विधिवाक्ये कर्मत्वेन बोधितं-
स्य स्वाध्यायस्य कार्यान्तरयोग्यतासम्पादनरूपः संस्कारः । तेनाध्य-
यनविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्ययसारी । अध्ययनगृहीतं च स्वभावादे-
वार्थबोधकमिति स्वाध्यायस्यापि तथात्वात् तत्रापानतोऽवगम्यमाना-
नामर्थानां स्वरूपप्रकारविशेषनिर्णयाय येदयाक्यविचाररूपमीमांसा-
द्वयश्रवणोऽधीनवेदः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते । तत्र कर्मस्वरूपनिरूपणे
तेयामहपास्त्रिरफलत्वं हृष्टाऽध्ययनगृहीतस्वाध्यायैकदेशोपनिषद्वाक्येषु
चाऽमृतत्वरूपानन्तस्त्रिरफलापानप्रतीनेस्तन्निर्णयफलकवेदान्तविचा-
ररूपशरीरकमीमांसायामधिकरोनीत्याहुः ।

शैवस्तु, अध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रपरत्वमङ्गीकृत्याध्ययनेना-
ऽऽपानतोऽर्थप्रतीनेस्तदनु ब्रह्मस्यूलोपासनभूतज्यातिष्ठोमादियधाय-
कानां मृक्षमोपासनभूतदहरादिविध्याविधायकानां चेतरेनरविरोधा-
भासं पश्येत्ताद्विचारं पुरुषार्थाकाङ्क्षी पुरुषः स्वयमेव प्रवर्ततेऽतो ना-
निबन्धनो विचार इत्याह ।

भास्कराचार्यास्तु स्वाध्यायविधेरर्थबोधपर्याप्तत्वेऽपि-
ब्रह्मज्ञानं तेनाक्षेप्तुं न एक्यम् । यत्नेन दानेनेति, शान्तो दान्त उपरत-
स्तिनिष्ठुः श्रद्धाचितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुत्या ब्रह्म-
ज्ञानस्योपायान्तरसापेक्षत्वात् । कर्मावबोधनसमर्थेषु पुरुषेभ्य अध्ययन-
विधेः कृतायत्वेनोपायान्तराक्षेपाक्षमत्वात् । श्रवणायापि बहुभिर्यो
न लभ्य इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणां दुर्लभत्वाच्च । अतो ब्रह्मजिज्ञासा न त-

त्कारिता । किन्तु, श्रोतव्यो मन्तव्यः, सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासित-
व्यः, तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदित्यादिवेदान्तविधिर्नकारिता वा-
स्त्वित्याहुः ।

तन्नाध्ययनविधेरर्थज्ञानार्थत्वकल्पनमसङ्गतम् । यं यं क्रतुम-
धीने तेन तेनास्येष्टं भवतीतिवाक्येनाक्षरग्रहणमात्रेऽपि फलबोधने
तदतिहाय फलान्तरकल्पनस्यायुक्तत्वात् । वाक्यबलेनाऽदृष्टद्वारक-
त्वस्याप्यदुष्टत्वात् । तेन तेन क्रत्वध्ययननास्याधेतुरिष्टं मनोवाञ्छितं
भवतीति दृष्टफलार्थत्वस्यापि शक्यवचनत्वाच्च । नच प्रत्यक्षवि-
धिः । इदानीन्तनाध्ययनस्य व्यङ्ग्यत्वेनादोषात् । नच व्यङ्ग्यत्वे माना-
भावः । स्वाध्यायपदस्य वेदे योगरूढ्या सुष्ठुानमन्तादध्यायो यस्येति
योगस्यापि ग्राह्यत्वे देशकालगुरुविषयनिष्ठानां शोभनगुणानां पाडा-
र्थानुष्ठानेषु शङ्करादित्यरूपस्य समन्तत्वस्य च ग्रहणेन स्वाध्याय
इति समाख्याया एव तत्र मानस्यात् । नचैवं सायर्थज्ञानस्यापि प्राप्तेः
कार्यं तदर्थत्वकल्पनस्यासङ्गतिरिति शङ्काम् । तैस्तस्य माणवकाधि-
कारत्वेनाङ्गीकारात् । वेदस्य गुरुमुखाद् ग्रहणदशायां तं प्रति स्वा-
ध्यायत्वस्य भावित्वेन तदानीमभावात् । वेदमनूच्याऽऽचार्योऽन्वेदा-
सिनमनुशास्ति सत्यं यद् धर्मे चर स्वाध्यायान्मा प्रमद इति तैत्ति-
रीयाणां शिक्षोपनिषच्छ्रुत्या तथा निश्चयात् । आधानाग्निहोतादिवि-
धीनामपि तत्र तदापेक्षकत्वस्याध्ययनविधिप्रसादलभ्यत्वोपगमेन
प्रसादस्य च माणवके सामर्थ्याभावादभावेन तेषामप्याक्षेपकतायां
कौण्ठ्याच्च । आश्रिते चैकयाक्यत्वे, सेषध्वेतिविध्यन्तरस्यापि संप्रा-
प्तत्वात् तद्वलादेवार्थज्ञानमङ्गीकार्यम् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यादिति ।
नत एव प्राथमिकाध्ययनस्यापि तदर्थत्वमसङ्गतम् । किन्त्वध्यापनप्र-
युक्तत्वं यदुक्तं तन्मार्गं युक्तम् । ज्ञातुर्नियोज्यस्याचार्यत्वकामिनस्त-
त्रैव विधौ सत्वेन लिङ्प्रयोगेण च तत्र विधित्वस्यासन्दिग्धत्वात् ।
कृत्यानामावद्वक्तृकार्येऽप्यनुशासनात् । ययसा ज्ञानस्वातन्त्र्याणां त्रै-
वर्णिकानामध्ययनस्यापश्यकत्वबोधनेन वाक्यसार्थक्यसिद्धेः । एवञ्च
यद्यप्यध्यापनविधायध्यापनमात्रं श्रुतं, तथापि, साङ्गो वेदोऽप्येवो
वेदध्वोऽन्वेदावणाद् गुरुणाङ्गाणाठनेऽर्थावधाने च तदसिद्ध्या वैयर्थ्ये
वाक्यस्य प्रसक्ते तद्वारणाय तथाप्यापनमङ्गीकरणीयम् । आचार्यल-
क्षणस्मृतौ वेदस्य सकल्पं सरहस्यं चेति विशेषणाच्च । एयं साङ्ग-

ऽधीने ज्ञाते च तस्य स्वाध्यायः सिद्ध्यति । तदोक्तं फलमयि सम्पद्यत इति वाक्यत्रयैकवाक्यतयाऽवसीयते । तस्मात् प्राथमिकाध्ययनमध्यापनप्रयुक्तम्, अर्थज्ञानं च प्रत्यक्षश्रुतिलभ्यमिति भाट्टप्राभाकरयोः पूर्वोक्तकल्पना असङ्गनेव । कृत्यप्रत्यययोर्विध्यर्थकत्वपक्षेऽप्युक्त एव प्रकारो युक्तः । अन्यथा विधिकौण्ट्यप्रसङ्गात् । एवञ्च रामानुजाचार्यैरध्ययनविधेरक्षरग्रहणपर्यवसायित्वं, स्वाध्यायस्य च स्वभावादर्धबोधकत्वं यदुक्तं तदप्युक्तदिशैव युक्तम् । न त्वन्यथायि । एवमेव भास्कराचार्योक्ते स्वाध्यायविधेरर्थावबोधपर्यवसितत्वेऽपि बोध्यम् । शैवस्तु विचारसार्थक्यमात्रमाह, न तु शास्त्रप्रयोजकं कश्चन विधिमयीति तन्मतेऽन्वेषमेवायाति । तेन तत्तूदासीनप्रायम् । एवं वेदान्तश्रवणविधायि श्रवणपदेन शब्दग्रहणं मननपदेनावयोधोऽन्वेषणविविधजिज्ञासापदाभ्यां चेच्छा विधीयत इति बोद्धव्यम् । न चेच्छाया अविध्यतत्त्वम् । तिस्रः खलु एषणा एषितव्या इति चरके पतञ्जलिनाऽभिधानात् । अतस्तद्विजिज्ञासस्व तद् ग्रहंति विधिरपि तथा । एवञ्च भैक्षये ये विधय उक्ताः, आत्मेत्येषोपासीन, स म आत्मेति, तमेव धीशो विज्ञाय प्रश्नां कुर्वीत ब्राह्मण इति । तेऽपि ज्ञान एव, न विचारः । ये चापि मध्वाचार्यैर्जिज्ञासासूत्रे, आत्मा या अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्युक्तास्तेऽपि सर्वे ज्ञान एव पर्यवस्यन्ति ।

यत्तु शैवः । किमयं श्रोतव्य इति विधिर्नियमः यारसख्याया? । नाद्यः । वेदान्तश्रवणं स्वाविषयमात्रावगतिसाधनं शास्त्रश्रवणात्वाद् घैचकशास्त्रश्रवणवदित्यनुमानेनापि प्राप्ततयाऽपूर्वत्वाभावात् । न द्वितीयः । अवघातवद् दृष्टफलस्योपायान्तरस्याप्राप्तत्वात् । न ततः । तथा सति श्रोतव्या एव वेदान्ता नाध्येया इति स्यात् । ततश्च विचारस्याप्ययोगात् पुरुषार्थसम्भयः । एवञ्च वेदाध्ययनादिरपि निष्कर्तेति महानेधानयः स्यादिति चिकित्सितवान् । न तु च्छम् । हेनोः साधारणत्वेनानुमाननोऽप्राप्तावपूर्वविधित्वस्य स्थिरत्वात् । कथं साधारणतेति चेद्? वेदान्तश्रवणं न स्वाविषयावगतिसाधनं शास्त्रश्रवणत्वात् सूत्रश्रवणवदित्येवमवधेहि । किञ्च, श्रवणपदं शब्दग्रहणमात्रपरं वा, याक्यार्थज्ञानपरं वा । आद्ये विधिधैयर्थापत्तिः । स्वाध्यायविधिनेव चारितार्थात् । न चाध्ययननियमाभावात् पुनर्विधानमिति वाच्यम् । आचार्यिरोधात् । त्रैवर्णिकाधिकारस्यापि त्या-

अर्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः । तस्य च ब्रह्मरूपत्वात्
तज्ज्ञाने पुरुषार्थो भवतीति न मन्तव्यम् । विचारं विनापि वे-
दावेन साक्षादर्थप्रतीतिः ।

गापत्तेश्च । द्वितीये तु निरावार्धं विधित्वम् । अन्यथा वाक्यभेदार्थाप-
त्तेरिति ।

अतः पूर्वकाण्डविधेरर्थज्ञानमात्रार्थत्वेनोत्तरकाण्डीयस्यापि
ब्रह्मणश्चमणन्यायेन विशेषार्थतया विचारस्यावैधत्वाद्आरम्भणीयः ।
ननु सन्देहाभावायाध्ययनाद्विधौ विचार आक्षेप्य इत्यत आह ।
* शब्दाश्चेत्यादि * ।

विशेषबोधनाय स्वोक्तं विभजते * अर्थज्ञानेत्यादि * सर्वोऽपि
प्रयोजनमुद्दिश्य कार्यमारभते । तत्रास्य विचारस्य प्रयोजनं वेदार्थ-
ज्ञानं वाऽन्यद् वा । तत्रान्यस्यादर्शनाद्, वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थो
इति वाक्यबोधितमात्रमेवादर्थत्वम् । तत्रापि तस्य स्मृतोऽपुरुषार्थ-
त्वात् प्रयोजनान्तरमेष्टव्यम् । तच्च प्रयोजनमनन्तविधमप्यैहिकामु-
ष्मिकपुरुषार्थोऽन्तर्भूतत्वात् पुरुषार्थरूपम् । तच्च वेदार्थज्ञानेन भव-
तीति तदर्थं विचार आरम्भणीयो, न तु स्वतःपुरुषार्थत्वात् । वेदा-
र्थश्च, सर्वं वेदा यत्पदमामनन्तीति, वेदश्च सर्वरहमेव वेद्यः, वेदा-
स्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे, परोक्षवादा ऋषयः परोक्ष च
मम प्रियमित्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्ब्रह्मरूपः । नच वेदोऽस्त्रिलो धर्ममूल-
मित्यादिस्मृतिभिर्धर्मरूप इति वाच्यम् । यतो वै विष्णुरिति, धर्मो
यस्यां मदात्मक इति श्रुतिस्मृतिभ्यां धर्मस्यापि ब्रह्मरूपत्वबोधनात्
तद्वैयर्थ्येणैवार्थत्वात् । ब्रह्मणस्तु ज्ञानादेव पुरुषार्थसिद्धिः । ब्रह्मविदामिति
परम, आनन्दं ब्रह्मेत्युपक्रम्य, य एवं वेद प्रतितिष्ठति, अगत्या अग्रादो
भवति महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मद्यत्वेन महान् कीर्त्यो । दह-
रविद्यायां दहरपुण्डरीकवेदमास्थितम्याकाशस्यैतदमृतमभयमेतद्
ब्रह्मेत्यनेन ब्रह्मव्यमुक्त्वा, एवंचित् स्वर्गं लोकमेतीत्येवंविधेषु वाक्ये-
ष्वैहिकामुष्मिकपुरुषार्थस्य ज्ञानमात्रेणैव श्रावणात् तावतापि पुरु-
षार्थसिद्धेर्ब्रह्म * न मन्तव्यं * न विचार्यमित्यर्थः । न च श्रोतव्य

नचार्थज्ञानमविहितम्, अनिचारिताश्च शब्दा नार्थं प्रत्याप-
यन्तीति वाच्यम् । ज्ञेयश्चेति विधानात् । ' गीती शीघ्री शिरः-
कम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च पठेते पाठ-
काभमाः ' इति बाधोपलब्धिश्च । शब्दश्चक्षुरादिवन्न सन्दिग्धा-
र्थप्रतिपादकः । तदर्थश्च व्याकरणादिना निश्चीयते । यथा लौ-

— — —

इति विधिना श्रवणं विधाय तदर्थमननाय मन्तव्य इति विध्यन्तर-
दर्शनादवबोधसामान्यस्य तदर्थत्वेनाशक्यगचनत्वाद् युक्तिभिरनु-
चिन्तनमेव मननपदार्थो वक्तव्य इति विचारोऽपि प्राप्त एवेति वा-
च्यम् । तस्य शरीरपरत्वात् । प्रियत्पलिङ्गेन तथा निश्चयात् ।
नच वाक्यार्थः शरीरः परमात्मा चेति सन्देहे लिङ्गादिभिस्तन्नि-
श्चितार्थबोधार्थमेव विचार आक्षेप्य इति वाच्यम् । वेदे साङ्ग इति
विशेषणादधीतानिगमनिरुक्तव्याकरणस्य विचारं विनापि नैरेव त-
त्सम्भवात् । तेषु श्रुतीनामेषोदाहृतत्वात् । न च मास्तु वाक्यार्थज्ञाना-
र्थं विचारापेक्षा । पदार्थज्ञानार्थं त्वानवश्यकः । शब्दानां प्रायशोऽने-
कार्थत्वेनानेकवृत्तिकत्वेन च कया वृत्त्या कमर्थमत्र बोधयन्तीतिनि-
श्चयाभावात्, तदर्थज्ञानस्य चाविहितत्वेन सदविचारादिति शङ्कनी-
यम् । अभ्येयत्ववत् साङ्गस्य ज्ञेयत्वविधानेन गुरुमुखादेव पदार्थज्ञान-
स्यापि सिद्धेः । नच विध्यभावाद् गुरुणार्थो न वक्तव्य इति शङ्क-
कार्यः । वाक्यान्तरे बाधोपलब्धेः । तदिदमुक्तं, *नचार्थेत्यादिना*
नापि सन्देहाभावात् तदपेक्षा । शब्दस्य नि.सन्दिग्धार्थबोधक-
त्वात् । न हि गौरित्युक्ते सत्यान्तरयोधो भवति । अतोऽनेकार्थत्वा-
दिसङ्करेऽपि व्याकरणोक्तस्वरदिना सुखेन सन्निरासात् । किञ्च ।
लोके प्रत्यक्षादिसंक्रमान्न तथा व्याकरणापेक्षेति नङ्गिरुद्धमपि कचि-
न्निर्णीयते । अत एव लौकिकशब्दार्थनिर्णायकत्वेऽपि न तत्र तेषामङ्ग-
त्वप्रसिद्धिः । वेदे तु तेषामङ्गत्वस्य शास्त्रप्रसिद्धत्वात् प्रमेयस्य चा-

क्रिकराकपे तथा वेदेऽपि । न च तद्विरुद्धं निर्णेतव्यम् । अमा-
माणिकत्वमसङ्गान् । तस्माद् वेदार्थज्ञानार्थं विचारो नारम्भ-
णीयः ।

स्यादेतन् ।

न वेदार्थज्ञानमात्राय विचारः । किन्तु ब्रह्मज्ञानाय । तस्य
चात्मरूपत्वात् तस्य चाविद्यावच्छिन्नत्वाद् देहात्मभावदृढमती-
तेस्तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावान्न वेदमात्रादसम्भावनाविपरी-
तभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यते ।

त्यन्तालौकिकत्वेन विचारवादिनोऽपि तेषामाश्रयणीयत्वात् तद्येतु-
न्यायेन तैरेवार्थज्ञानसिद्धेः कृतमजागलस्तनप्रायेण विचारेणेति । त-
दिदमुक्तं * नचेत्यादिना * ।

अत्रैकदेशी स्वमनेन विचारकर्तव्यतामुपपादयति * स्यादेत-
दिति * ग्रह्यमाणप्रकारेण विचारस्यारम्भणीयत्वमुपपद्यतामित्यर्थः ।
तदाह * न वेदार्थेत्यादि* । * तस्येति * ब्रह्मणः । पटोलपत्रं पित्तस्र-
गाडी तस्य कक्षापहेत्यादिषु विशेषणमात्रस्यापि तापदेन ग्रहणदर्श-
नात् । अयमर्थः । अनुपपद्यमानत्वात्मास्तु वेदार्थमात्रत्वेन ब्रह्म-
ज्ञानाय विचारः । परं त्वात्मत्वेन ब्रह्मज्ञानाय विचारो न प्रतिक्षेप्तुं
शक्यः । नच सन्दिग्ध एव विषये विचारस्य प्रवृत्तेरात्मनश्चाहंप्रत्य-
यगोचरत्वेनासन्दिग्धत्वादेवमप्यविचार्यत्वमनेन शङ्क्यम् । अहंप्र-
त्ययस्य स्थूलोऽहं कृशोऽहं घटिरोऽहं गच्छाम्यहं श्वसिम्यहं जाना-
म्यहमित्यादौ देहाद्युपाधिगोचरत्वेन विपर्यस्तत्वात् तेन सन्देहनि-
वृत्तेरभावात् । नच देहादिरैवात्मेति युक्तम् । देहस्यावस्थाभेदेषु
परिणामान्तरदर्शनेन नश्वरत्वनिश्चयात् । अहंविप्तिषेष्टे त्वात्म-
नि, यः कृशः पूर्ण स इदानीं स्थूल इति पूर्वापरकाले ऐक्यभावेन
तदभावात् । नच सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञया देहादेरात्मत्वं वक्तुं श-
क्यम् । प्रत्यभिज्ञायाः सांख्यं दीपस्तदिदं जलमिति चत् सजातीयवि-
षयत्वेन पूर्वापरकालकतदैक्यातिश्यापकतया तद्विषयत्वात् । एवं
तत्तदिन्द्रियनाशोऽपि जीवनदर्शनाच्छ्वासोच्छ्वासयोर्यदिरगच्छतः

प्रत्युत देहात्मभावदृढप्रतीतिः श्रुतेरुपचारात्तार्थत्वं स्तुतित्वं
वा कल्पयिष्यतीति ।

भवम् ।

प्राणस्यापि ज्ञानादर्शनेनाचेतनत्वतिश्चयाद् शुद्धिमनसोरपि करण-
त्वेन सिद्धतया कर्तृत्वंनासिद्धत्वाद् विषयपार्थक्यस्य सर्वानुभव-
साक्षिकत्वात् मध्येयामिदङ्काराऽऽस्पदत्वाच्च । नचैदङ्कारास्पदाना-
मात्मत्वं युज्यते । पुरोऽर्थास्मिन् एव विषयं तथाप्रयोगदर्शनात् । भा-
त्मनश्च प्रत्यग्वित्तिवेद्यत्वेन तथात्वाभावात् । नचैवं सिद्धं देहादि-
भ्यो विवेके सन्देहाभावादजिज्ञास्यत्वम् । तस्याविद्यावच्छिन्नत्वाद्
चिदुपां शास्त्रपरिपक्वबुद्धीनामप्यहंप्रत्ययं विविक्ततत्त्वरूपस्यागो-
चरत्वात् सुखदुःखादीनां प्रादेशिकत्वस्य चाभिमानेन तथा निश्च-
यात् तेषामपि देहात्मभावदृढप्रतीतिरविद्यासम्बन्धरहितस्य केवल-
स्यात्मनः प्रत्ययाभावेन दर्शनान्तरंऽपि व्यापकतया प्रतिपन्नस्य त-
स्यैव बृहत्त्वेन बृहत्तात्वेन च तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावाद् विधि-
क्ततत्त्वरूपज्ञानाय विचार आवश्यकः । नच वेदमात्राद् विविक्ता-
त्मस्वरूपविषयासम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानं सिद्ध्यति ।
प्रत्यक्षापेक्षया शब्दस्य निर्यलत्वात् । प्रत्युत प्रबलमभावेन देहात्म-
भावदृढप्रतीत्या शास्त्रपक्वबुद्धिरपि दर्शनान्तराभिमानेन विविक्ता-
त्मस्वरूपबोधिकाया श्रुतेः कल्पनोपदेशतयोपचरितार्थत्वं वा, उपा-
सनाशेखतया स्तुतिर्त्वं वा कल्पयिष्यति । अगोऽसम्भावनाद्यपनयनेन
श्रुतावुपचारादिनिवृत्त्यर्थं वेदार्थभूतात्मत्वेन ब्रह्मज्ञानाय विचार आ-
वश्यक इति ।

एवमुक्तमेकदेशिमनं चोदकः प्रनिक्षिपति * मैवमिति * य-
दुक्तं, न वेदार्थज्ञानमात्राय विचारः, किन्तु ब्रह्मज्ञानायति । तत्र किं
दर्शनान्तरवच्छ्रुत्युदासीनात्मत्वेन ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः ।
ततश्च वेदार्थज्ञानमानुषद्विकमिति तत्र. मनीषितम्, उत वेदार्थभूता-
त्मत्वेन नदर्थं स इति । तत्राद्यस्तु दर्शनान्तरैरेवं सिद्धो, न विपक्षि-
तपदधीमभिरोहति । द्वितीयश्चेत् तदापि तत्र सङ्गच्छत इत्यर्थः ।

अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।

तस्मात् वेदयुक्त्या तु प्रसादात् परमात्मनः ॥

न हि स्वयुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य तदर्थं निचारः

कर्तुं शक्यः ।

उक्तरूपस्यात्मनो वेदार्थत्वाभावे हेतुं कारिकायां गृह्णाति * अलौ-
किक इति * । हि शब्दो हेतौ । अलौकिकत्वादित्यर्थः । किं तेनेत्याह *
न युक्त्येति * । कथं तर्हि तत्प्रतिपत्तिरित्यत आह * तत्पक्षेत्यादि *
तपोऽनशनादिरूपम् । वेदोक्ता युक्तिर्वेदयुक्तिः । न्यग्रोधफलमाह-
रेत्यादिरूपा । परमात्मप्रसादो मुख्यं साधनम् । अन्यथा तेषां प्रकृ-
तिवैचित्र्याच्चिन्ना वाच्यः स्रयान्त हीनिन्यायेनान्यदयं युद्धेनेति ।
एतदेव चिन्तयते * न हीत्यादि * । अयमर्थः । भवान् हि धुनीनामनु-
पचरिनाथत्वात् दर्शनान्तरं आत्ममगकत्वेन स्वीकृतस्याहमस्यस्य
प्रादेशिकप्रादुर्भावं प्रदर्श्य तस्याधिष्ठानोपाध्यवच्छिन्नात्प्रादुर्भावेन
भ्रमत्वं च प्रदर्श्य तेन तज्जिज्ञयाभावात् कर्तृत्वमोक्षत्वाद्यंशेऽपि
तस्य भ्रमत्वं साधयितुं चिदंकरस्स्यात्मनो ज्ञानाविषयत्वं च साध-
यितुमध्यासमाप्स्यसूचिनां विषयत्वेन जडत्वेन व्याप्तिमङ्गीकृत्यैव-
माह । अहंविद्यौ प्रकाशमानस्यात्मनो ज्ञानान्तरविषयत्वेन जडत्वाप-
त्तिः । सर्वास्वर्यवित्तिषु प्रकाशाश्रयत्वेन निरुद्धस्यात्मनो घटमह जा-
नामीत्यादौ विषयत्वायांगः । चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ क्रियाफलस्य
संयोगस्योभयनिष्ठत्वेऽपि ग्रामादौ परममवेतक्रियाफलशालित्वस्य
कर्मत्वेन स्वसमवेतक्रियाफलशालित आत्मनः परत्वाभावेन आत्मा-
नमहं जानामीत्यादौ विषयस्यात्मनः कर्मलक्षणानाकान्ततया कर्म-
त्वायांगः । तस्य कर्तृभेदाङ्गीकारं कर्मभूतस्य तस्यानात्मत्वप्रसङ्गः ।
अप्रकाशमानत्वस्यैव जडत्वेन स्वस्मिन्नप्रकाशमानतयापि जडत्वा-
पत्तिः । अनुभवयलेन कर्मकर्तृविरोधे यरिहते सिद्धे चाभेदे प्रका-
शाश्रयरूपकर्तृत्वेनैव प्रकाशत इत्यङ्गीकारेऽपि यस्मिन्नर्थ्यात्मानो प्र-
काशते तस्य ज्ञानरूपप्रकाशस्य स्वयमप्रकाशमानतया जडत्वे वि-
षयाप्रकाशकत्वप्रसङ्गः । तस्याप्रकाशमानत्वेऽपि निलीय चक्षुरा-

दिवत् प्रकाशकत्वे तत्फलस्यैतत्फलस्यैव स्वयम्प्रकाशताया आ-
 ख्यतयाऽस्य जडत्वापात्तिः । पूर्वज्ञानफलस्यैतत्स्य जडत्वे एतज्ज्ञान-
 फलस्याग्रिमस्यापि जडत्वापात्तिः । परम्परालङ्घीकारेऽनवस्था जगदा-
 न्ध्यापत्तिश्चेत्यनः फलरूपा संघित् स्वयंप्रकाशऽऽधुपेनव्या, न तु
 विलीय चक्षुरादिवत् प्रकाशिका । ततः स्वयंप्रकाशत्वस्यैव चेत-
 नतत्वेन तदाश्रयनया प्रकाशमानस्यान्मनो विषयत्वेन जडत्वाप-
 त्तिलक्ष्यत्वा । नचार्थात्मानौ विना कथलायाः संविदः प्रकाशा-
 भावात् संविदार्थात्मनां परस्परप्रकाशकत्वमेवेति परतःप्रकाश-
 त्वमेव चेन्नतत्त्वम् । तनश्च संवित्तुल्यत्वान्नात्मनोऽपि जडत्वमिति
 शङ्काम् । तथा सत्यर्थस्यापि चेतनत्वापत्तिः । अथ संविदार्थात्मनां प-
 रस्परविनाभावाभात्यन्नभेद इति विभाव्यते, तदा तु संविद इव
 तयोरपि स्वयम्प्रकाशत्वं मिद्धमित्यर्थात्मनोः संविदतिरेकेणानिर्वा-
 च्यत्वात् संविदेव कथला सिद्ध्यति, न त्वार्थात्मभ्यां साहना । वस्तु-
 तस्तु संविदोऽर्थसहभावोऽपि न नियतः । अतीतानागतस्थले व्याभि-
 मिचारात् । नच तत्राभाव एव विषय इति वाच्यम् । तस्याऽसत्त्वा-
 त् । नच सोऽपि सन्निति वाच्यम् । सत्त्वस्य निर्धक्तुमशक्यत्वात् ।
 सत्त्वं हि सत्ताख्यसामान्यसमवायो वा, अर्थक्रियाकारित्वं वा प्रका-
 शमानत्वं वाऽऽधुपेयम् । तत्र नाद्यौ । सत्तायां सत्तासमवायाभावेन
 अर्थक्रियाकारित्वेऽर्थक्रियाकारित्वाभावेन च तयोस्सत्त्वेन तद्योगिनो-
 ऽप्यमर्त्वासिद्धेः । सत्तान्तराद्युपगमेऽनवस्थापाताच्च । न तृतीयः ।
 मरुमटीचिकादेरपि तोयाद्यात्मना सत्त्वापातात् । नच मरुमचिका-
 दीनां तोयाद्यात्मना असत्त्वेऽपि स्वरूपेण सत्त्वात् प्रकाशमानत्वं नानु-
 पपन्नमिति वाच्यम् । तथापि सत्त्वस्य प्रकाशमानत्वातिरिक्तधर्मान्तर-
 त्वेन प्रकाशमानत्वस्य तत्त्वाभावात् । अथ भावधर्म एव सत्त्वम् ।
 अभावोऽपि भाव एव । भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणादि-
 ति भावस्यैव भावान्तरात्मनाऽभावरूपत्वादिति विभाव्यते । तदापि
 स भावधर्मः को या । व्यवहारयोरपत्वमिति चेत् । को नाम तत्र
 व्यवहारः । आभिलाष इति चेत् । नद्याग्यत्वस्य खपुष्पेऽपि तुल्यत्वा-
 त् । अतोऽभावस्य खपुष्पतुल्यत्वेनातीतानागतस्थलेऽर्थवियुक्तैव सं-
 घित् । एवमर्थसहभावागियमे सिद्धे यत्र सहभावाभिमानस्तत्राप्यर्थ-
 सत्ताया निर्धक्तुमशक्यत्वादर्थस्यानिर्वाच्यत्वमेव । तथैवात्मनो व्या-

पक्षेनेनाहमप्रत्यये प्रादेशिकत्वस्यूलत्वकृशत्वादिना भासमानस्य चन्द्रमद्भावे चन्द्रान्तरवद् भावात् तस्याप्यनिर्याच्यत्वम् । तस्य सतो बाधभावादसतश्चाभावात् सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र विरोधेन सदसद्रूपताया अशक्यश्चनत्वात् सदसद्विलक्षणत्वमेव । तथाच सति विषयत्वेन भासमानातां मरुमरीचितोयतुल्यत्वात् संविदेव कंयला मती सिद्धयतीति सैवात्मा । तस्या अपिषयत्वेऽपि नत्रैव कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्याऽध्यस्यन्ते । अप्रत्यक्ष आकाशे मालिन्यवादिति ।

तदमङ्गलम् । विषयत्वेन जडत्वेन व्याप्तेः प्रत्यक्षबाधितत्वात् । आत्मनश्चेन्नतत्त्वस्योभयसंमतत्वात्, तस्य च प्रत्यग्वित्तवेद्यत्वात्, प्रत्यग्वित्तगोचरत्वेन विषयत्वस्य व्यापकतया जडत्वेन विषयत्वेन व्याप्तेरेव प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च । नच प्रत्यग्वित्तोऽश्वदेकरसात्माग्राहकतया तदाप्ययत्नमेवेति वाच्यम् । नेन रूपेणाविषयत्वेऽपि प्रत्यक्षत्वादिना रूपः न्तरेण विषयत्वात् । अन्यथा विषयाभावेन तद्वित्तिलोपप्रसङ्गात् । सन्मात्रो नित्यः शुद्धः बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरद्वय आनन्दः परः प्रत्यग्रसः प्रमाणैरतैरवगत इति तावनीये प्रत्यक्षत्वस्यापि तत्प्रमाणत्वेनैव श्रावणाच्च । गच्छ तत्राहङ्कारस्यैव विषयत्वं, नात्मन इति वाच्यम् । न्यायादिमते आत्मन एव तथा भावात् । सांख्यादिमते च तस्य जडत्वेन तस्यां प्रतीनात्रहन्त्वचैनन्ययोः सामानाधिकरण्याभावात्प्रसङ्गात् । भासमाने च सामानाधिकरण्ये तस्यामहङ्कारविषयताया निवृत्तत्वात् प्रत्यक्षत्वेनेतराविषयतया पारिशेष्यादात्मविषयत्वस्यैव सिद्धेः । नचैवं सति तत्स्वरूपतयाऽप्यात्मभावात्प्रसङ्गः । साधनान्तरैकत्वेन तथाऽऽपादयितुमशक्यत्वात् । लोकेऽपि मणियरीश्रादौ तथा निर्णयात् । अन्यथा सांख्यादिशास्त्रतो नित्याऽनित्यवस्तुविवेकस्याप्यसम्भवे त्वदभिनविचाराधिकारस्यासम्भवापत्तः । अतोऽतिच्छनायि प्रत्यग्वित्तवेद्यत्वमात्मनोऽङ्गीकार्यम् । नचैवं परमप्रकाशत्वेन जडत्वापत्तिः । इदानीं तथात्वेऽपि, आप्रात्मा स्वयंज्यानिर्भवनीतिश्रुतेः स्वप्न एव तस्य स्वप्नप्रकाशत्वेन जाग्रति तदभावेऽपि भस्मच्छन्नाग्निवददोयात् । जाग्रति तथाऽऽयुपगमस्योक्तध्रुतिविरुद्धत्वाच्छ्रुते मते चित्स्वरूपत्वे सति स्वयम्प्रकाशसंविदाभ्यस्त्यस्यैव चेतनत्वात् तेनैवार्थतौल्यस्य परिहारात् कर्मकर्तृविरोधस्यानुभयबलैर्नव परिहृतत्वाच्च । एवमाभ्याध्यायिभावेन सिद्धे

आत्मसंविदोर्गोदे विषयत्वेनाप्यपि मिश्र एव । नच सत्प्रकाशानिर्वा-
 च्यत्वात् तद्योगिनोस्तयोरनिर्वाच्यत्वं ब्रह्मम् । सत्यनिर्वाचनस्य तथा-
 प्यावश्यकत्वात् । अन्यथा संविदोऽप्यसत्त्वापातात् । प्रकाशस्वरू-
 पत्वमेव सत्यमिति चेत् सिद्धमेव तर्हि तद्योगित्वादात्मनः सत्यम् ।
 असत्त आश्रयत्वायामात् । नच तत्प्रकाशस्वरूप एवात्मा, न तु त-
 द्यामीति वक्तुं युक्तम् । प्रत्यक्षत्वस्य तत्रामानात् । अहं जानामीति,
 ज्ञानज्ञानहमित्येवमात्मार्थमेत्येनैव तस्य भावाच्च । एवं सिद्धे प्रका-
 शमिश्रस्यात्मनः सत्त्वे, सिद्धं चानारोपितरूपेण विषयत्वादर्थस्यापि
 सत्यम् । असतोऽविषयत्वात् । खपुष्पं पश्याम्यनुभवामि प्रत्यमी-
 त्याद्यप्रत्ययाद् मरीचितोयादीनां चारोपितरूपेण विषयत्वात् । न
 चाभावे सत्ताव्यभिचारः । तस्यापि भावत्वात् । अननुभूयमानवृत्ति-
 योमिरूपेणैव तत्राभावव्यवहारात् । अन्यथा निष्प्रातिग्राहिकत्वं तापि
 तस्य प्रत्ययापसं । नचैवं संविदोऽर्थाद्यविनाभावेऽर्थं विना संविद-
 प्रकाशात् स्वतःप्रकाशत्वहानिः । दीपादंशोरूपत्वमेव संविदः
 प्रकाशस्वरूपत्वस्यैव स्वतःप्रकाशपदार्थत्वात् । अत एवात्मनोऽपि
 तथात्वात् । नचात्मनो व्यापकत्वेन सर्वत्र भवत्वात् तत्रारोप्यमाणस्य
 शरीरादंशमरीचिकादाचारोप्यमाणतोयादेरिव सत्यदेशत्वाशक्यवचन-
 त्वादसत्त्वमाख्याय प्रतीयमानत्वमात्रेण सदसद्विलक्षणत्वमनिर्वा-
 च्यत्वं चास्वीयत इत्यपि साम्प्रतम् । वस्तुपरिच्छेदास्यानुमते तत्सम-
 वाय्यादीनां सत्त्वेन तेषामेव देशत्वसिद्धेः । तदनास्यानुमते च ब्रह्म-
 वार्यत्वाद् ब्रह्मण एव तथात्वसिद्धेः । एवं सिद्धे देशे शरीरादीनां
 च सिद्धत्वे तेषामात्मन्यारोपोऽपि सुकरः । अन्यथा खपुष्पादेरिव
 दुष्करः स्यात् । अप्रत्यक्ष आकाशे मालिन्याध्वानवदप्रत्यक्ष आत्मनि
 शरीराध्वानोपपादनमप्यसङ्गनम् । बालानागवकाशरूपेण बुद्धा-
 नां वस्तुस्वभावेनैव चाकाशस्यापि प्रत्यक्षत्वात् । अतः कल्पनाया
 असङ्गतत्वात् तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायति, भोक्ता भोग्यं
 प्रेरितारं च मन्वेत्यादिश्रुतिविरोधाच्च, न कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरहित
 आत्मा । नच स वेदार्थः । ब्रह्मणो वेदार्थत्वात् । किन्तु मन्वेत्यादि
 तथा कल्पित इति, न तदर्थं विचारः शक्यवचनः । तदिदमुक्तं, न
 हीत्यादि ।

अथ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, अस्थूलगर्भायवत्यादिश्रुतिप्रो-

ब्रह्म पुनर्यादृशं वेदान्तेष्ववगतं तादृशमेव गन्तव्यम् ।

अणुमात्रान्यथाकल्पनेऽपि दोषः स्यात् । 'योऽन्यथा स-
न्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरैणा-
त्मापहारिणा ' नैया तर्केण गतिरापनेया इति श्रुतेश्च ।

नच विरुद्धवाक्यानां श्रवणात् तन्निर्द्धारार्थं विचारः । उ-
भयोरपि प्रामाणिकत्वेनैकतरनिर्द्धारस्याशङ्क्यत्वात् । अचिन्त्या-
ऽनन्तशक्तिमात्रं सर्वभवनसमर्थं ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च ।

ऽधिगत इति यदनि । नब्राह्म * ब्रह्मेत्यादि * यथा हीदमस्थूलत्वा-
दिकं वेदान्तेष्वल्पने, तथा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः, विद्यतश्च-
क्षुरत विश्वतोमुख इत्यादिकमप्युच्यते इति तादृशमपि मन्तव्यं न तु
निर्विशेषमात्रम् । न च तत्र स्वस्यान्यथाकल्पनं युज्यते । प्रतिशा-
हानिदोषात् । प्रतारकत्वापत्तेश्च । नच श्रोतुर्मन्दत्वे कश्चिदुपायो
विधेय इति तदर्थं किञ्चित्कल्पनेऽप्यदोष इति वाच्यम् । तथा सति
श्रुत्यभिप्रेतात्मस्वरूपाज्ञानेन श्रोतुर्पोऽन्यथा सन्तमिति श्रुत्युक्तदोषाप-
त्तेः । तथा वक्तुरपि, नैया तर्केणानि श्रौतनिषेधातिक्रमदोषापत्तेः । श्रु-
तिविरोधदोषापत्तेश्च । तदिदमुक्तम् * अणुमात्रान्यथेत्यादि * । ननु
विरुद्धवाक्यश्रवणे श्रौता सन्देहि । सन्देहे चावश्यमनिष्टम् । अश-
श्चाश्रद्धधानश्च संशयात्मा यिनश्यतीति स्मरणात् । यस्य स्यादद्धा
न विचिकित्सास्तीति श्रुनेश्च । अतस्तन्निवारणायार्थनिर्द्धार आवश्य-
कः । स च विचाराधीन इति तदर्थं स कार्य एवेत्यत आह * नच-
ेत्यादि * विचारः कथं कार्यः ? किमेकतरवाधेन, किंभोमयसाम-
ञ्जस्येन । यथाश्वः पक्षस्तदा तदुवाधनायाप्रामाणिकत्वं तस्य वक्तव्य-
म् । तथा सत्यन्यत्रापि तदापात इत्युपचारनिवृत्त्यर्थं यतमानस्या-
ऽप्रामाणिकत्वापत्त्या वृश्चिकमिया पलायमानस्य विषमाशीविषमुखे
निपातः । अथ द्वितीयस्तदा, परास्य शक्तिर्विषयैव ध्रुयते, स हैता-
वानासेत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मसामर्थ्येनैव विरोधस्य परिहारं विचार-
स्य वैकल्पमेवेति युक्त्वा वेदार्थः सर्वथा न प्रतिपत्तुं शक्य

अत एवोपनिषत्सु तत्तदुपाख्याने बोधाभावे औपाधिकबोधे च
तपस एवोपदेशः । नच तपःशब्देन विचारः । तस्य पूर्वानाधिक्यात्
तप एव । नचोपाख्यानानां मिथ्यात्वम् । तथा सति सर्वत्रैव
मिथ्यात्वं भवेद् विशेषाभावात् । न ह्यप्रामाणिकोक्ते विधौ वा
उपाख्यते वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्य चिदपि विश्वासो यथा

— — —

इत्यतो वेदार्थज्ञानाद्योपायान्तरमेष्टव्यम् । तदपि श्रुत्ययिरुद्धम् ।
तत्र प्रमाणमाह । * अत एवेत्यादि * तैत्तिरीये भृगोर्योधा-
ऽभावे घरणेन तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति, छान्दोग्ये इन्द्रप्रजापति-
संवादे इन्द्रस्यौपाधिकबोधे प्रजापतिना, वसुधाभिज्ञतं घर्षाणि प्र-
ह्लाचर्यमिति साधनान्तरस्य नपस एवोपदेशः कृत इत्यर्थः । ननु तप
सन्ताप इतिवत्, तप आलोचन इत्यपि धातुरिति तन्निष्पन्नोऽयं श-
ब्दो विचारार्थक एव मन्तव्यः । तथा सति श्रुत्यैव विचारस्य प्राप्ति-
रित्यत आह * नच तप इत्यादि * । * तप एवेति * तप एव तपः-
शब्देनोच्यते इत्यर्थः । अयं भावः । विचारो हेतुतरवाधेन वा, ब्रह्म-
णः सामर्थ्यादिप्रदर्शनेन वा साधनीयः । न तु श्रोतरि तेन कोऽपि
विशेषः सम्पाद्यः । तथा सति पठितवेदस्य साधनान्तरश्चरणं विना-
ऽपि विचारे वेदार्थः स्फुरेदेवेति पूर्वानाधिक्यादुपसदनवैयर्थ्यापत्तिः ।
गुरुवाक्योत्तरं विचार इत्यङ्गीकारं गुरोः खलत्वापत्तिः । उपसदनो-
त्तरमापि तस्यैवायोसोपदेशेन दयाराहित्यप्राकट्यात् । तपसाऽङ्गीकारे
तु तेन शिष्ये विशेषाधानादधिकारसम्पत्तौ साङ्गवेदवाक्येऽय एव
स्फूर्तिर्नञ्च कोऽपि पूर्वोक्तदोष इति तपःशब्दो रूढ एवादरणीयः ।
तदेतदुक्तं, तप एवेति । अन्यथा छान्दोग्यविरोधस्यापरिहार इत्यपि
बोधयितुं साधधारणमुक्तम् । ननु सत्यमुपनिषत्सु तप उपदिश्यते,
तथाप्युपाख्यानेषु । न तु ज्ञानसाधनत्वेन क्वापि पृथग् विधीयते ।
उपाख्यानानि तु विद्यास्तुत्यर्थमसदपि बोधयन्तीति, न तदनुबोधे
निबन्धः कार्य इत्यत आह * नचोपेत्यादि * । तथाच श्वेतकेतूपा-
ख्यातस्य युक्तीनां प्रवृत्तरगादीनां च मिथ्यात्वं स्यात् । तथाच सर्वो
वेद एवोच्छिद्यतेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह * न हीत्यादि * । सिद्धं यदत्र

लोके । तस्माद् वेदे अक्षरमात्रस्याप्यसत्यार्थज्ञानस्याभावाद् वै-
दिकानां न सन्देहोऽपि । किं पुनर्विरुद्धार्थकल्पना ।

विद्यासु च तदश्रुतेः । यदि वेदार्थज्ञाने विचारस्योपयोगः
स्याद् अङ्गत्वेन व्याकरणस्येव विद्यासु श्रवणं स्यात् ।

स्वातन्त्र्ये च पुराणादेरिव गीमांसाया अपि प्रकारभेदेन
प्रतिपादकत्वं स्यात् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति तु तेषां
निषेधः । अन्यथाज्ञानं नोपनिषदुक्तं फलं समर्पयति । तस्मा
आरम्भणीय एव ब्रह्मविचारः ।

अनेन धर्मविचारोऽप्याक्षिप्त एव ।

स्वोक्ते प्रत्यक्षसंवादमप्याह * तस्मादित्यादि * । * वैदिकानामिति *
प्राज्ञवैदिकानाम् ।

प्रकारान्तरेणापि विचारानर्थक्यमाह * विद्यास्वित्यादि *
स्वोक्तं व्याचष्टे * यदीत्यादि * चरणभ्यूहे, शिक्षा कल्पो व्याकरणं
निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षडङ्गान्युपस्था, तस्मात् साङ्गमधीत्येव
ब्रह्मलोके महीयत इत्येवोच्यते । तस्मात् साङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्चेति
विधवावपि नाक्षेपो युक्त इत्यर्थः । एवं विधितयेऽपि विचाराक्षेपस्या-
शक्यवचनत्वाद् विधिप्रयुक्त्याऽऽरम्भणीयत्वं निवारितम् । ननु मा-
स्त्यङ्गमध्यपातस्तथापि पुराणादिवत् स्वातन्त्र्येणैवारम्भणीयः । नचा-
ऽप्रामाणिकत्वम् । प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो गीमांसा न्याय-
स्तर्क इत्युपाङ्गानीति तत्रैवोपाङ्गेषु पाठात्, स्मृतावपि 'पुराणन्याय-
गीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिधिताः । वेदाः स्नानानि विद्यानां धर्मस्य च
चतुर्देश' इति विद्यासु गगुनाच्चेति चेत्तत्राह * स्वातन्त्र्ये चेत्यादि * ।
* तस्मादिति * वेदार्थज्ञानार्थं ब्रह्मज्ञानार्थं वाऽनुपयोगात् ।

ननु मास्तु ब्रह्मविचारस्यारम्भणीयत्वं, धर्मविचारे तु दोषा-
भावात् तदारम्भे को दोष इत्यत आह * अनेनेत्यादि * स तृतीय-
मतप्यत, सं एतं क्षीक्षितवादमपेक्ष्यदित्यादौ तपस एव कथनेनेत्यर्थः ।

न ह्येतन्निराकर्तुः सोऽयमतिभार इति पूर्णपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु ।

सन्देहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात् तदुद्भवः ।

विरुद्धशास्त्रसम्भेदादङ्गैश्चाशयवर्गान्श्रवणः ॥

तस्मात् सुत्रानुमारेण कर्तव्यः सर्वनिर्णयः ।

अन्यथा भ्रष्टपते स्वार्थान्मध्यमश्च तथादिमः ॥

परस्परया पाठवर्धस्यापि गुरुमुखादेव श्रवणेऽपि मन्दम-
ध्यमयोः सन्देहो भवेत् । समानधर्मदर्शनात् । पदादिपाठवत् ।
तत्र यथा लक्षणानामुपयोग एवमेव मीमांसाया अपि ।

नन्विदमपि शास्त्रम् ऋष्युक्तत्वात् प्रामाणिकमनः कथं निराक्रियत
इत्यत आह * नहीत्यादि * गुरोर्मते एष निराकृते शिष्यस्य का वा
गणतेत्यर्थः । एषश्च यथा मीमांसाकरणात् पूर्वमङ्गैरेव सन्देहनिवृत्ति-
साधेदानीमपि भविष्यतीति व्यर्थं तत्करणमिति केवलवैदिककृतः पू-
र्वपक्षो निरूपितः ।

उत्तरं वक्तुं गृह्णति * सिद्धान्त इत्यादि * । ननु शब्दस्य
निःसन्दिग्धमर्थप्रतिपादकत्वात् सन्देह एव कथमित्यत आहुः * बु-
द्धीत्यादि * । तन्निवृत्तिवर्णकरणादिभिरेव भविष्यतीत्यत आहुः *
विरुद्धेति * । * सर्वनिर्णय इति * पूर्वोत्तरकाण्डार्थनिर्णयः । कथमिद-
मित्यपेक्षया व्याचक्षते * परस्परयेत्यादि * । * समानधर्मदर्शनादिति *
अर्थे समानधर्मदर्शनात् । यथा अक्ताः शर्करा उपवधातीत्यज्ञान-
करणत्वं घृततैलवसादिषु समानम् । तथाच यथा संहिताध्ययनद-
शायां, देवाय ते यजमानाय शीकाय ते स्वाहेत्यादी सन्देहाभावे-
ऽपि पदपाठकाले, देवय ते शीकाय त इति ह्रस्वश्रुत्या सन्देहे, अथा-
वाद्युत्तरे विभागो ह्रस्वयज्ञनपर इत्यधिकारस्यस्य, देवाद्गीकेत्यादेः ।
अपुश्च मे मिथुश्चरन्ते सुखन्ददन्न इत्यादेः पदपाठे, अपु च मिथु
चरन्ते, सुचन्द्रेति पाठात् सन्देहे, अपुमिथुपूर्वः शकारश्चपरः, सु-
पूर्वश्चन्द्रपर इति । उत ख्यातास्तो दिवि पन्तु, अपो हिष्टाम योभुव

तदुक्तम् ।

असन्दिग्धेऽपि वेदार्थे स्थूणाखननवन्मनः ।

मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेऽस्तु नतां द्वयमिति ॥

तथाच निर्णये येन केन चिद्वक्तव्ये हरिः स्वयं व्यासो विचारं चिकीर्षुस्तत्कर्तव्यतां बोधयति । ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्ये-

इत्यादेः पदपाठे, उत स्नानान्नः, दिवि सन्तु, आपः हि स्य हाते पा-
ठात् सन्देहे, स्नानासोविद्यापोहीत्यादिसूत्रस्योपयोग इति लक्षणानां
प्रातिशाख्यसूत्राणां सन्देहमिवृत्तावुपयोगः । तथाऽर्थभ्रवणेऽपि वाजि-
श्रयो वाजिनामस्यत्र किमामिक्षाऽन्नवन्तां विश्वेदेवा वाजिनामानो-
ऽन्ये वा वाजिनयागदेयताः । गायत्र्यां सविता, सूर्यो वा परब्रह्म वा ।
आकाशादेव समुत्पद्यन्त इत्यत्र भूताकाशो वा ब्रह्म वेति सन्दे-
हः समानधर्मदर्शनात्मन्दादीनां भवेदिति तन्निवृत्त्यर्थं मीमांसा-
द्वयस्याप्युपयोग इति ज्ञानविधायुपाङ्गभूतयोल्लयोरप्याक्षेपो युक्त ए-
वेत्यर्थः ।

अस्मिन्नर्थे प्राचां संमतिमाहुः * तदुक्तमित्यादि * । * द्वय-
मिति * सन्देहाभावो दाढ्यं चेत्यर्थः । एतेन शास्त्रप्रयोजनमारम्भ-
समर्थनायाक्तम् । विचारकर्तव्यतासमर्थनेतोपोद्धानरूपा अधिकरण-
सङ्गतिरपि बोधिता । अतः परं प्रयोजनवत्त्वेऽपीदं शास्त्रं कया सङ्ग-
त्या आगतम् । श्रुतौ च तपस उपवंशात् तदेव च कुतो तोक्तमित्या-
काङ्क्षायां शास्त्रसङ्गतिं वदन्त एव सूत्राक्षराणि व्याकुर्यन्तः प्रथमतो
चाक्षयार्थमाहुः * तथाचंत्यादि * । उक्तरीत्या वेदार्थनिर्णयस्यावश्य-
कत्वात् तन्निर्णये येन केन चिद्वक्तव्ये यदा कालवशात् तप आदी-
नामसम्भवं व्यङ्ग्यतया तेषामसाधकत्वं च दृष्ट्वास्तदा जगद्बुःखदूरी-
करणार्थं हरिः स्वयं व्यासकृपेणावनीर्य वेदव्यासादिकार्यं कृत्वा
सर्ववेदार्थनिर्णयार्थं ब्रह्मविचारं चिकीर्षुस्तत्कर्तव्यतां बोधयति । ब्र-
ह्मजिज्ञासा कर्तव्येति । धर्मादिष्वद् व्यासात्कर्त्वादिपि कर्तव्यता । अत
इदानीं तपो न वेदार्थज्ञानसाधनं, किन्त्विदमेव साधनम् । किञ्च

ति । व्याप्तोक्तत्वादपि कर्तव्यता । कर्तव्यपदाध्याहारे स्वातन्त्र्यं
न भवति । अन्यथा, अथ योगानुशासनमिति वत् स्वतन्त्रता
स्यात् । तथाच ज्ञानानुपयोगः । तथाहि । तं त्वौषेनिपदं पुरुषं
पृच्छामीति केवलोगतिपद्रेयं ब्रह्म, न शान्त्रान्नरवेद्यम् । तद्
यदि मीमांसा स्वतन्त्रा स्यात् तज्जनितं ज्ञानं न ब्रह्मज्ञानं भवेत् ।

अथवा, अध्याहारकरणपेक्षयाऽथशब्द एवाधिकारे व्या-
ख्येयः । वेदाध्ययनानन्तर्यं तु मिद्धमेव । न ह्यनधीत एव वि-

तापसानाम् ऋषीणामपि स्वभावभेदाद्भोक्तॄणां सन्देहं यदा दृष्टव्यं-
स्तदा करुणया कृतवानिति तदुक्तरीत्या प्रयतने प्रसादोऽपि भविष्य-
ति, तेन वेदार्थबोधश्चेति नास्य गन्तव्यत्वम् । कृपैव च सङ्गतिरित्य-
र्थः । ननु सूत्रे कर्तव्यपदाभावादध्याहारस्य च दोषत्वात् किमित्येवं
व्याख्ययन इत्याकाङ्क्षायामाहुः * कर्तव्यपदेत्यादि * * भवेदित्य-
न्तम् * अत उक्तदोषनिवृत्त्यर्थमध्याहृत्य व्याख्यायत इत्यर्थः । अत्र
सर्वसंमतत्वादेवमध्याहारपक्ष उक्तो वाक्यार्थश्च ।

अतः परं पदानामर्थं वद्विष्यन्तः पूर्वोक्तः पक्षो पक्ष्यमाणदोष-
ग्रामाश साधुरित्याशयेन पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । अ-
धिकारो नाम नियमविशेष इति केचित् । यथा, आकडारादेका सं-
ज्ञेति । प्रारम्भ इत्यन्ये । यथा, अथ योगानुशासनमिति । प्राधान्येन
निरूपणमित्यपरे । प्रस्ताव इति कैयटे, अथ शब्दानुशासनमित्यत्र
व्याख्यातः । तत्रेहानियमस्य पूर्वप्रकृतसापेक्षत्वात् पूर्वं च कस्या-
प्यप्रकृतत्वात् सोऽव न युज्यते । अतः प्रारम्भादेः प्रस्तावाव्यतिरेका-
त् प्रस्तावे व्याख्येयः । तथाच ब्रह्मजिज्ञासामारूपं शास्त्रमधिक्रियते प्र-
स्तूयते इति व्याख्याने कल्पनाराहित्यादिदे तदपेक्षया व्याख्येय इत्यर्थः ।
नन्यधिकारार्थत्वे आहते कर्तव्यपदाध्याहाराभावेन ब्रह्मजिज्ञासामाया
विषयनाशिप्रत्वाद् पैदिकाधिकारिणोऽन्यथाज्ञेः शुद्रादिरनधीतयेदोऽ-
पि ब्रह्मजिज्ञासामायाभिरुपार्जयति कथं व्याख्येय इत्यत आहुः । * वेदे-
त्यादि * । अपेक्षेदवाक्यानामेवविचारदर्शनादेन द्विचारकस्येदानी-
न्ततस्यापि वेदाध्ययनानन्तर्यं त्वर्थादेव सिद्धमिति न पैदिकाधिका-

चारमर्हति । तत्रैतत् स्यात् स्वनन्वतेति । तत्र प्रतिविभास्यामः ।
 वेदार्थग्रहणो वेदानुकूलविचार इति । किमत्र युक्तम् । व्या-
 ख्यानोपपत्तिः । व्याख्यानतो विशेषमात्रेणैव । यथा कर्मणि
 दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः । अथातो दर्शपूर्णमासौ
 व्याख्यास्याम इति ।

रिणोऽप्र मिरित्यतो ज्याय इत्यर्थः । ननु तत्रोपनिषत्तत्त्वादिना पुरा-
 णादिष्वत् स्वनन्वयः तु मिद्धम् । तथा सन्ति पूर्वोक्तो ज्ञानानुपयोगरूपं
 दोषस्तु स्यादित्याकाङ्क्षायां, तत्रैतत् स्यादित्यादिनाऽनूय प्रतीति-
 धानप्रकारमाहुः । * तत्रत्यादि * । अनुपदमेव वक्ष्याम इत्य-
 र्थः । ननु प्रक्षालनपद्धत्यायनैरपेक्षया तदादरणमपि युक्त-
 मित्यत आहुः । * वेदार्थेत्यादि * । वेदार्थभूत यद्ब्रह्म तत्स-
 म्वन्वी सपरिकरतज्ज्ञापका वेदानुकूलो वदवाक्यानां विरोधप-
 रिहारादिना तेपूपचारादिकोपनिषत्तत्त्वा विचारो मीमांसारूपे इति
 ह्येताः । अत्र हि सर्ववेदार्थत्वेन ब्रह्म जिज्ञास्यम् । अन्यथा वेदवेदा-
 न्तयारैकशास्त्रं न स्यात् । तदभावे च जैमिन्याद्युक्तदिशा मुमुक्षु-
 प्रवृत्तिप्रतिघाते शास्त्रवैयर्थ्यमापद्येन । विचारस्य च यद्वि वेदानुकूल-
 न स्यात् तदाप्यास्तिका न प्रवर्तेरन् । अतः आवश्यकत्वात् स्वात-
 न्त्येऽपि विरोधाभावादानुकूलत्वेन तज्ज्ञानितज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानरूपत्वात्
 प्रतिविधानमेव युक्तमित्यर्थः । अयं प्रकारो माध्वानामपि सम्मतस्त-
 द्वाधकस्कान्दवचनोपन्यासादवगन्तव्यः । अध्याहारपक्षेऽप्येवं व-
 क्तु शक्यत्वात् त ज्यायांस मन्यमानोऽनुयुक्तः । * किमत्रयुक्तमि-
 ति * स्वतन्त्रताप्रतिविधानस्यात्राप्यपक्षितत्वेन प्रतिपात्तगौरवदोष-
 स्यात्तापि सत्त्वाद्वाध्याहारकरणाद्यशब्दव्याख्यानपक्षयोर्मध्ये किं युक्तं,
 तद्वक्तव्यमित्यर्थः । तत्रोत्तरमाहुः । * व्याख्यानमिति * । अयं शब्दव्या-
 ख्यानपक्ष एव युक्त इत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः । * व्याख्यानत इत्यादि * ।
 ननु कात्र विशेषप्रतिपात्तिरित्यत आहुः । * यथेत्यादि * तथाच य-
 या कल्पसूत्रेण प्रयोगप्रकारादिवोधनात् न तदार्थसन्देहनिवृत्तित्त-
 यानया मीमांसया ब्रह्मजीनि तत्र यथाधिकोऽयं शब्दस्तथातापीति

अथैतर्हीमानि सिद्ध्यन्ति प्रयोजनानि । अधिकाकाङ्क्षा
न भवेत् । अध्याहारश्च । पुरुषार्थश्च सिद्ध्येत् । उच्छेदश्च न
भवेदिति । कथम् । अथशब्दोऽर्थवतुष्टं वर्तते । मङ्गले, अधि-
कारे, आनन्तर्ये, अर्थान्तरोपक्रमे च । तत्र श्रुतिमात्रेणैव मङ्गल-
सिद्धेरर्थान्तरस्य पूर्वोक्तस्याभावान्नात्र तत्कल्पनम् । अथा-
ऽवशिष्यते आनन्तर्ये वाऽधिकारे वेति । आनन्तर्ये त्वध्ययनस्य
स्वतःसिद्धत्वादाधिकाकाङ्क्षा भवति । तथा तदभावान्न विचारः
सिद्ध्येत् ।

..

कलासूत्रतौल्यरूपविशेषस्य प्रतिपत्तिरित्यर्थः ।

तन्मध्याहारपक्षेऽपीदं सुवचनतः सर्वसमतत्वाद्भ्याहारपक्ष
एव युक्तो, नाऽथशब्दस्याधिकारव्याख्यानपक्ष इत्यत आहुः * अथपे-
त्यादि * । * एतर्हीति * व्याख्यानपक्षे । अत्र चोद्भाति * कथमिति *
स्योक्तं विभजने * अथेत्यादि * । तत्र मङ्गले, ‘ॐकारश्चाथशब्दश्च
आवेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिष्क्रान्तौ तेन माङ्गलिकावुभा-
विनि’ । अधिकारे यथा, अथैव ज्योतिरिति चेद् । अथ योगानुशा-
सनमित्यादि च लोके । आनन्तर्ये यथा, भुक्त्वा अथ प्रजतीति । अ-
र्थान्तरोपक्रमे यथा पूर्वं किञ्चिदुक्त्वा पुनर्यिकल्पान्तरे क्रियमाण उ-
च्यते । अथायमाय इति । यद्यपि कोशे, ‘मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नका-
रस्येप्यथो अथेति । अथाथो संशये स्यान्नामधिकारे च मङ्गले । वि-
कल्पानन्तरप्रश्नकारस्यारम्भसमुच्चय’ इत्यर्थान्तरमप्युक्तम् । गौडो
भवान् अथेति धूम इति प्रतिशायामपि हृदयते । तथापि प्रच्छकस्य
सन्देग्धुश्च कथाप्यनुक्तत्वेन, अथ शक्तोऽसि भोक्तुमित्यादिवत्
प्रश्नसंशयस्य प्रकृत्याकथनाभावेन च प्रश्नसंशययोर्वक्तुमशक्यत्वात् स्व-
संशयस्य स्वतन्त्रवृत्त्यभावेन प्रश्नसंशयस्य, अधिज्ञानं विज्ञानतामिति-
र्थतः कृत्स्नस्य ब्रह्मणो विद्यारोपयुक्तशक्यत्वेन कारस्व्यस्य च प्रकृत-
विकृतत्वाद् विषयस्य पश्चात्तत्परमकथेनारम्भस्योपप्रसारमकथेन
चाध्यास्तरोपक्रमान्तरेकात् समुच्चयनियमरूपाधिकारयोरेव्यर्थान्तर-

सापेक्षत्वेन विंशत्यनुक्तकक्ष्वाद्युपयुक्तविचारकारस्यप्रतिज्ञयोरपि प्रस्तावाव्यतिरेकादथशब्दोऽप्राप्यचतुष्टये सम्भावितो वतंते । तत्रान्यार्थकृतस्य पट्टमृदङ्गादिध्वनेरिवाथशब्दस्यापि श्रवणमात्रेण मङ्गल-
सिद्धेः स्मृतिव्याकोपपरिहारात् तस्याः स्वरूपश्रवणमात्रिकार्यत्वेन मङ्गलस्यार्थान्तरबोधनाप्रतिरोधकत्वाच्च न तन्मात्रकल्पनं युक्तम् ।
पूर्वं कस्याप्यर्थस्यानुक्तत्वादर्थान्तरोपक्रमस्यापि कल्पनं न युक्तम् ।
यत् पुनरानन्तर्यप्रस्तावरूपमर्थद्वयमवशिष्यते, तत्रानन्तर्यं यस्य
कस्य चिदानन्तर्यं तु स्वभावादेव प्राप्तमिति, न तस्य वक्तव्यम् ।
यदि च शाबरभाष्योक्तमध्ययनानन्तर्यमङ्गीक्रियते, तर्ह्यनधीतवेदो
विचारेऽधिकरोतीति । तदा तस्य विचारार्थकजिज्ञासापदेनैवा-
र्थात् । सद्धेरथशब्दोक्तानन्तर्यप्रनियोगिनोऽधिकाकाङ्क्षा भवति, अ-
ध्ययनातिरिक्तात् कस्मादनन्तरं ब्रह्म विचारयितव्यमिति । तस्यां
च सत्यामध्ययनातिरिक्तस्य कस्यापि तन्मतेऽदर्शनात् प्रकृतवि-
चारसिद्धिरित्यर्थः । ननु संहितमेतच्छरीरकं जमिनीयेन षोडशल-
क्षणेनेति चन्द्रिः प्राचीनवृत्तिकारैर्ह्ययोर्मिमांसयोरैकशास्त्र्यमङ्गी-
कृतम् । ततश्चाग्नेयादिपदकभेदवदध्यायभेदवच्चान्तरग्रमंयभेदेन
भेदेऽपि प्रयोजनैक्याद्, अथाऽतो धर्मजिज्ञासेत्यारम्भ्य, अनावृत्तिः
शब्दादिभ्यन्तमेकं शास्त्रमतः कर्मविचारानन्तर्यमस्येति रामानु-
जाचार्याः ।

आराधनाराध्यभूतयोर्धर्मब्रह्मणोः प्रतिपादकत्वेनैकशास्त्र्य-
म् । अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासेति पृथगारम्भस्तद्वयातः शेषलक्षणमि-
त्यादिष्वचान्तरपरिच्छेदार्थ इति तदेकदेशी नव्यः शेषः ।

पूर्वं धर्मजिज्ञासा कार्या, पुरुषमात्रविषयत्वात् । ब्रह्मज्ञानं तु
कस्य चिदेव मुमुक्षोरिति धर्मविचारानन्तरं चतुर्णां प्रतिपन्नाश्रमा-
न्तराणां सा । सर्वापेक्षा च यज्ञादिभ्युत्पन्नवदिति सूत्रयतः सूत्र-
कारस्यापि ज्ञानकर्मसमुच्चयादेव मोक्षप्राप्तिरभिप्रेतात ज्ञायते । अ-
परिज्ञाते च कर्मणि केन समुच्चयः, केन नेति न ज्ञातुं शक्यम् ।
ज्ञाते तु तस्मिन् नित्यकाम्यनिपिद्धानां ह्योपादेयविभागविज्ञानात्
काम्यनिपिद्धे हेये, नित्येन समुच्चय इति सुखेन ज्ञातुं शक्यते ।
किञ्च । तृतीये, कर्मसमृद्ध्यर्थानामुद्गीथाद्युपासनानां चिन्तनान्
तेषां च कर्माभिष्टुतपुरुषमात्रविषयत्वात् कर्माविज्ञानेन तच्चिन्ताया

तथा हि, न तावद्धर्मविचारानन्तर्यम् । विपर्ययसम्भवात् ।

अप्यनुपपत्तिरतोऽपि तदानन्तर्यमिति भट्टभास्कराचार्याः । :

किञ्च, तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इति श्रुतौ स्तर्कोपकरणेन शब्देन परमात्मानं सम्यग् ज्ञात्वा प्रज्ञाख्यभावना-
विधानात्, पतञ्जलिनाऽपि, स तु दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्काराऽऽसे-
वितो हृद्भूमिरिति सूत्रयता दीर्घकालासेवितस्याव्यवधानासेवित-
स्य, प्रज्ञाचर्यतपःश्रद्धापज्ञादिरूपसत्कारासंविनस्य योगस्य हृद्भू-
मित्वकथनाच्च क्रियमाणाया भावनाख्योपासनाया हृदत्वाय यज्ञो-
पयोगः कैश्चिदिष्यते ।

तत्तत्फलार्थं विहितानागपि कर्मणां, तमेतं वेदानुवचनेनेत्या-
दिश्रुत्या, एकस्य तूमेत्यस्वे संयोगपृथक्त्वमिति न्यायेन क्रत्वर्थखादिर-
त्वस्य वीर्यार्थत्ववद् ब्रह्मभावगार्थत्वं कैश्चिदिष्यते ।

तथापरैः श्रयःपरिपन्थिकहमभिनियर्हणद्वारा यज्ञोपयोग इष्यते ।

अन्यैः पुनर्महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः, यस्पैते-
ऽष्टाचत्वारिंशन् संस्कारा इति स्मृत्या यज्ञादिसंस्कृतस्य पुरुषस्य
दीर्घकालादरनैरन्तर्यं ब्रह्मभावनामासेवमानस्य समूलकापमविद्यावा-
सनानिष्ठस्या प्रत्यगात्मवैशद्यात् पुरुषसंस्कारद्वारा यज्ञोपयोग इष्यते ।

अथेतरैर्गुणानि ग्रीष्मपाकस्य मनो मोक्षे निवेशं पद इति
स्मृत्या ऋणत्रयापाकरणेन कर्मणां ब्रह्मज्ञानोपयोग इष्यते इति नाना
मतानि याज्ञस्पर्शे लिखितानि । अनः कर्मज्ञानसमुच्चयस्य बहुवादि-
सम्भनत्वात् पूर्वोक्तरीत्या धर्मविचारेणाधिकाकाङ्क्षापूरणसम्भवात्,
तदगन्तरं सुखं ब्रह्मविचारसिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाहुः । * तथाहि,
नेत्यादि * । तदुक्तरीत्या समुच्चयाङ्गीकारेऽपि धर्मविचारानन्तर्यं
नोपपद्यते । कुतः * विपर्ययसम्भवात् * हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जि-
ह्वाया अथ वक्षस इति वदुः चेदवेदान्ताध्ययनक्रमनियामकप्रमाणा-
भावात् । न च कर्मक्षयात् क्रमनियमः शङ्काः । आचारदर्शपूर्णमास-
वत् कर्मब्रह्मविचार्यारेकाङ्क्षिप्रयुक्ताङ्गत्वेन वा, पञ्चप्रयाजघट्टेकाङ्क्षि-
प्रयुक्तानेकाङ्गत्वेन वा, गोर्वाहनादियदधिकृताधिकारत्वेन वा, पञ्चा-
भावानु कलैवमेव वा कर्मक्षयं येन योध्यत तावदशप्रमाणस्याप्यनुपल-

नच पाठो नियमः । तत्रापि तथा ।

नचाऽऽचाराद् व्यवस्था । तत्राप्यनियमसम्भवात् । प्रत्य-

श्मात् । नच, विद्यां चाविद्यां च यस्तद् वेदोभयं सह, सत्येन लक्ष्य-
स्तपसा ह्येव आत्मेत्यादिश्रुतिरेव क्रमे प्रमाणमिति वाच्यम् । समु-
च्चयमात्रबोधनेन चारिताख्यात् । किञ्च । धर्मो न यथाकथञ्चिज्ज्ञातो-
विद्यया समुच्चयोऽपि तु निर्णीतस्वरूपः । निर्णयस्तु यथा कर्मस्वरू-
पविषयकः पूर्वतन्त्रात् तथा कर्मशेषभूतपुरुषस्वरूपविषयकस्तद्वारा-
ध्यभूतब्रह्मस्वरूपविषयकश्चोत्तरतन्त्रात् । अतोऽप्यर्हितत्वात् पूर्वं
चदान्तविचारेण तद्व्यवन्तव्यम् । नानावादैरात्मस्वरूपे च विपत्ति-
पन्नं वैदिकानां वेदवाक्यैरेव तन्निरासस्यावश्यकत्वात् । ज्ञाते तपो-
स्वरूपे कर्मणि सुखेन प्रवृत्तिसम्भवादिना । नचाध्ययनादिविधेः क-
र्मावबोधनसमर्थेषु पुरुषेषु चरितार्थत्वेन, शान्तो दान्त इत्यादिश्रुत्यु-
क्तसाधनान्तरसापेक्षब्रह्मज्ञानोपायभूतशमाद्याक्षेपासामर्थ्यात् पूर्वं ध-
र्मविचारस्यैव प्राप्तिरिति वाच्यम् । शान्तो दान्त इति श्रुतौ पश्येदि-
निपदाच्छ्रमादीनां दर्शनसाधनत्वेन विचारे नदपेक्ष्यमानात् । प्रहाद-
कव्यादिवचनादयान्मुमुक्षाशमादिमांसु तदप्रवृत्तौ तेषां विचारमा-
त्राप्त्यन्तर्गताकथञ्चित् प्रवृत्तौ चाऽप्यर्हितस्यैव प्राप्त्या नियमभङ्गाच्च ।
तदेतदुक्तम् ।

ननु पूर्वं धर्मकाण्डं पठ्यते, अनन्तरं ज्ञानकाण्डमिति पाठस्य
क्रमनियामकत्वमस्ति न, चेत् तदाहुः * नचेत्यादि * पाठक्रमे वि-
द्यमानेऽपि पूर्वकाण्डं न सर्वथादित आरभ्य पठ्यते । अपि तु यतः
कुतश्चित् । अतोऽवान्तरकाण्डक्रमानियमवज्ञानकाण्डक्रमानियमस्या-
पि शक्यवचनत्वात् तत्रापि तथेत्यर्थः । ननु पाठः शिष्टाचारादनि-
यतोऽस्तु, न तु विचारोऽपीत्यत आहुः * नचाचारेत्यादि * प्रत्यया-
वबोधनस्योभयत्र तावदात् तथेत्यर्थः । ननु धर्मस्य ब्रह्मबोधहेतु-
त्वात् तद्विचारोपयुक्तानां धृतिलिङ्गादीनां च दचोदनापेक्षादस्मृत्या-

गनमा तज्जननेऽपि तथा । तस्मात् प्रथमं शाब्दमेव ज्ञान-
मिति मन्तव्यम् । अनुभवमिद्वत्त्वात् । इदानीन्तनानामपि शप्-
दिरहितानां निर्विचिकित्सितवेदार्थज्ञानोपलब्धेः । संन्यासानु-
पपत्तिश्च ।

किञ्च । अध्याहारश्च कर्तव्यः । स च कर्तव्यादिपदाना-
म् । यदि तत् स्वार्थं, व्यर्थमेव वाक्यं स्यात् । परार्थत्वे त्वश-
क्यम् । न हि तैर्विचारः कर्तुं शक्यते । स्वकृतिवैयर्थ्यं च । अ-
सङ्गतिश्चास्य सूत्रस्य भवेत् ।

हुः । * मनसेत्यादि * वाक्यमहकृतगगना । यदि सर्वेषां साक्षा-
त्कारस्तदा मननादिविधिर्वैयर्थ्यम् । यदि कस्य चित् तदा यस्य न
साक्षात्कारस्तस्य वेदान्तार्थनिर्द्धार एव विचारफलेत्वेन वाक्यस्य
सत्युक्तरीत्या वैराग्यादिसंन्यादकत्वेन नस्य प्रागेवापेक्षितत्वात् पू-
र्वोक्ताऽभ्योग्याध्यादिशेषतादृष्यमित्यर्थः । मिद्धमाहुः । * त-
स्मादित्यादि * । * मन्तव्यमिति * सर्वेषां भवतीति मन्तव्यम् ।
अनुभवसिद्धत्वं विशदयन्ति * इदानीमित्यादि * तथाच पूर्वोक्तं
दूषणं दूषयन्मिति । उक्तदाल्याय दूषणान्तरमाहुः * संन्या-
सेत्यादि * गृह्णाद्या प्रयजद् यनाद्या प्रयजदिति ध्रुवौ तत्तदाश्रमान-
न्तर्पेकधगाद् दृढं वैराग्यं संन्यासाद्गमिनि ज्ञायते । ध्रुव्यन्तरे च वे-
दान्तविज्ञानसुगन्धितार्याः संन्यासयोगाद् यतयः शुद्धमत्त्वा-इति
वेदान्तार्थनिश्चयोत्तरं संन्याससंन्याक्तत्वात् तदङ्गभूतवैराग्यस्य वेदा-
न्तार्थनिश्चयोत्तरत्वमेवाध्यायति । ततः पूर्वभाषितं च विचारस्येति
तत्तदभावे दृढवैराग्याभावात् संन्यासानुपपत्तिः । तथाचानन्तर्यपक्षे
तन्निरूपकस्य यत्नमशक्यत्वात् किमनन्तरमित्याकाङ्क्षायाः कथमपि
न पूर्णमित्यर्थः ।

द्वितीयं दूषणं विवृण्वन्ति * किञ्चेत्यादि * । * तदिति * वि-
चारपरणम् । तथाच स्वधर्मव्यवसायं विचार्यमिति स्वार्थत्वे शास्त्रा-
न्तर्पेक्यमित्यर्थः । * अशक्यमिति * अशक्योपदेशरूपम् । तथाच फ-
लाऽभावाद् वैयर्थ्यमित्यर्थः । * असङ्गतिरिति * परैः कर्तव्यमिति प्र-

किञ्चाधिकारपक्षे पुरुषार्थः सिद्ध्यति, नानन्तर्यपक्षे । उक्तन्यायात् ।

किञ्च, तादृशस्याधिकारिणः श्रवणमात्रेण कृतार्थस्य समाधिनिरतस्य प्रवचनासम्भवाच्छास्त्रोच्छेदः । शास्त्रविरोधश्च । साधनानामग्रे स्वयमेव वक्तव्यत्वात् । अतोऽनेकदोषदुष्टत्वादधिकारार्थ एव श्रेयान् ।

नच ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा नाधिकर्तुं शक्येति वाच्यम् । जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वात् ।

तिज्ञाया अग्रिमस्तूनीयस्वयंकृतिविरुद्धत्वादसङ्गतिरित्यर्थः ।

तृतीयं विवृण्वन्ति * किञ्चाधिकारित्यादि * । * उक्तन्यायादिति * तदसम्भवापत्तेरित्यनेनोक्तान्यायात् । विचारव्यतिरेकेण ग्रहणः परमपुरुषार्थत्वज्ञानाद्यभावात् तदभावे चित्तशुद्ध्याद्यभावेन विचाराभावात् तथेत्यर्थः ।

चतुर्थं विवृण्वन्ति * किञ्च, तादृशस्येत्यादि * । * तादृशस्येति * साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य । * साधनानामिति * धैराग्यादिसाधनानाम् । * अग्रे इति * तृतीयाध्याये । तथाचानन्तर्यनिरूपकतया पूर्वसिद्धानां पुनः कथनानर्हत्वात्, कथनेन च पूर्वं तदभावनिश्चयात् सिद्धत्वाङ्गीकारे व्याख्येयशास्त्रविरोध इत्यर्थः । एतेन यन्माध्वैर्जातिकृतं गुणकृतं च ब्रह्मविद्यायामधिकारत्रैविध्यमङ्गीकृत्य तदानन्तर्यमयशब्दार्थो, न स्वध्ययनमात्रानन्तर्यमिति साधनाध्यायानुसारेणाङ्गीक्रियते, तदपि प्रत्युक्तम् । विचारब्रह्मविद्ययोरैक्याभावात् । अतो न तदुपन्यस्तधृतिस्मृतीनामपि विरोधः ।

पञ्चमयंशब्दार्थं निर्णय जिज्ञासाशब्दार्थं निश्चेतुमधिकारार्थविरुद्धं मतान्तरीयं तदर्थमनूय परिहरन्ति * न चेत्यादि * । * ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति * 'धातोः कर्मण' इति धातुवाच्यस्यार्थस्येति तत्त्वस्मरणाज्ज्ञानप्रधानमियमिच्छां प्रप्तौतुमशक्येत्यर्थः । * विचारार्थत्वादिति * जिज्ञासितं सुसम्पन्नमपि ते महद्दभुनमिति,

सत्त्वात् स्वदेहमपि पश्यन् दशमोहमिति मन्यते । न तथा प्रकृ-
ते । मनननिदिध्यामनविधीनामानर्घ्यकप्रसङ्गात् ।

नचाधिकारिमेदः कल्पनीयः । शब्दज्ञाने तत्कल्पनायां प्र-
माणाऽभावात् ।

आत्मसाक्षात्कारः कस्यापाद्यते । किं देहविशिष्टात्मवेदिनो वा, दे-
हात्मवेदिनो वा । तादृशस्यापि चक्षुष्मतोऽन्धस्य वा विविक्षात्म-
वेदिनो वा । तत्र नाद्यः । व्यासुत्यादिषु परंण बोध्यमानस्य दयम-
त्त्वस्य बाह्यत्वेन तद्विशिष्टस्य बाह्यस्यैव देहादेस्तथात्वमिच्छोक्तरीत्या
तस्य ज्ञानस्यात्मविषयकताभावात् । अत एव न द्वितीयः । अ-
न्यस्येतराऽज्ञानात् । तस्य प्रज्ञाचक्षुषुषु तथा क्षायमानस्यापि चा-
क्षुषुकल्पत्वाच्च । न तृतीयः । तस्यात्मविस्मृत्यभावेन तत्र श-
ब्दस्याऽकारणत्वात् । न च पूर्वविकल्पोक्तानामात्मनिष्ठमान्तरमेव
दशमोहं शब्दाद् भासत इति याचकम् । दशमत्वस्य चक्रवैशाखुद्धि-
जन्यत्वेन तस्यां च बुद्धौ सत्त्वाघटकानां परात्मात्मा भाताभावेन
स्वस्यापि दशमस्याभावाप्रसङ्गात् । अतो नवम-व-दिनद् दशमत्व-
स्यापि बाह्यत्वमेव । कृद्विशोऽहमिति चद् दशमोऽहमिति प्रत्यग्विदस्यापि
देहस्यैव चेद्यत्वाच्च । प्रकृते विचारे तु वेदान्तवाक्यैर्देहात्वेनात्मसा-
क्षात्कारस्य तन्माभिप्रेतत्वेन तथा धर्मधर्मिणोरुभयोरप्यान्तरत्वाच्च
। एष्टान्तसारम्यम् । न हि समीपवर्तिभिरिन्द्रियैरप्याह्य आत्मा तद्बाह्येण
बाह्येन शब्दप्रमाणेन ग्राह्यमितु शक्यत । अथ दर्शनाव्यवधानेन श्रव-
णस्य विधानोच्छ्रयस्त इत्युच्यत तदा मनननिदिध्यासनविधिवैय-
र्थ्यम् । तथाच एष्टान्तवैयर्थ्यान्मनननिदिध्यासनविधिविरोधाच्चत्वा-
त्मसाक्षात्कारस्य न श्रान्कलत्र विचारफलत्वं वा यफलं शक्यमि-
त्यर्थः । ननु मुषयाधिकारिणः शब्दादपेक्षं सपत्ति, न तु मन्दादे-
रिति तादृशेषु मननानुपयोगाच्च तदिध्यागर्घ्यकमिति चेत्तत्राहुः *
नचेत्यादि * शब्दजन्ये ज्ञानेऽधिकारिमेदस्तदा कल्प्यो यदि स वि-
धिवैयर्थ्यं समादध्यात् । न तु तथा । मन्दस्य पदशक्त्यादिज्ञानशून्य-

अत्यन्तामत्यप्यर्थे शब्दस्य ज्ञानजननात् प्रमाणमङ्कुरापत्तिश्च ।

तथा मननाद्यसामर्थ्येन, मध्यमस्य च विदितपदपदार्थसंनर्गनयाः
ऽऽकाङ्क्षादिवत्त्वेन दशमादिवदपरोक्षमवनसीकृत्येण मननाद्यनुपयोगेन
ताभ्यां तदसमाधानात् तत्कल्पनार्था ध्रुवार्थापत्तिरूपप्रमाणाभावा-
दित्यर्थः । ननु विदितपदपदार्थसंसर्गस्यापि चाभ्यन्तात्पर्याज्ञाने दश-
मादिवाक्यादप्यपरोक्षादर्शनान्मननादिना तज्ज्ञानं तद्दर्शनात् तात्प-
र्यज्ञानशून्येनाधिकारिणा तत्समाधानं शक्यत एवेति कथं प्रमाणा-
भाव इत्यत आहुः * अत्यन्तेत्यादि * शब्दस्येतिप्रसूया करणत्वं घो-
ष्यते । तथान्न यत्पुष्पं सुरभीत्युक्तेऽत्यन्तासतोऽपि ज्ञानं जायते । एवं
शुभादिगोक्तनेदान्तवाक्ये अगोचरस्याप्यात्मनस्त्वदभिमतं ज्ञानं भ-
विष्यतीत्युक्तविधिवैयर्थ्ये दुर्नारमनः प्रमाणाभाव इत्यर्थः । ननु वि-
धिवलादेव ज्ञायते सर्वेषां न भवतीत्यतो न तदभाव इत्यत आहुः *
प्रमाणेत्यादि * सङ्करो मर्यादाभङ्गेन जायमान कार्यम् । यथा पर्या-
सङ्कुर इति । तथाच नत्र यथा न वर्णत्वमेधमप्रापि दशमस्त्वमसी-
तिवाक्यस्ययुग्मस्यदस्मारितपदार्थोल्लङ्घनेनास्मत्पदार्थविषयकज्ञानज-
नने तस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वं न स्यादिति तादृशज्ञानोपपादनप्रयत्नवै-
फल्यम् । किञ्चैवं भवतायां प्रमाणाभ्यां मर्यादायां तं घटमानयेत्यप्रापि वा-
क्यार्थज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात् । आत्मन इव घटस्यापि पूर्वमनुभूतत्वात् ।
घोषकारेण गजानुमितिरपि न स्यात् । यद्वा, प्रमाणे ज्ञानेऽनुव्यवसी-
यमानयोः प्रत्यक्षत्वपरोक्षयोर्जातिव्यवाञ्चकसङ्कुरापत्तिः स्यात् । न-
चेष्टापत्तिः । व्यवहारे भट्टनयमुपगच्छतस्तथा चक्षुमयुक्तत्वात् ।
भारत आजगरेऽपि, 'जातिरत्र महासर्वं मनुष्यत्वे महामते । सङ्कुरात्
सर्वघर्णानां दूष्यरीक्ष्येति मे मनिरिति' युधिष्ठिरेण घृष्टाणस्त्वजाति-
वाधकनया सङ्कुरस्योपगतत्वाच्च । अनोभेकदृष्ट्याप्रामादधिकारि-
भेदसद्भायरोक्षयोः कल्पनमेवायुक्तमित्यर्थः । ननु मास्तु शब्दाद-
परोऽक्षं, तथाऽपि दशमस्त्वमितिवाक्यमदहनचक्षुषा दशमोऽहमि-
तिध्वनमनमेवानुद्गृह्य इति धुनेस्तत्त्वमस्यादियाक्यसदहनमगसैव
विविक्ततरमसाक्षात्कारो भावीत्यधिकारिभेदो नायुक्त इति चेत्तत्ता-

अत एव जिज्ञामितुमिच्छेदिति पुराविदां वचनानि । जिज्ञामापदेन चैतज्ज्ञापयति । ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधनत्वादिष्टम् । तदिच्छापूरणाय विचार आरभ्यत इति । यस्मात् कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमिदमतस्तज्ज्ञानाय विचारोऽधिक्रियत इति

जिज्ञासितमधीनं च यत्तद् ब्रह्म सनातनमिति, अजिज्ञासितमज्जर्मो गुरु र्मानुपायज्जेदिति, जिज्ञासायां सम्प्रवृत्तो नाद्रियेत् कर्मबाधनामित्यादिषु जिज्ञासितजिज्ञासापदयोरिष्टेच्छावाचकत्वं वाक्यार्थेऽन्वयेन तत्र विचारार्थकत्वनिश्चयेन तथात्वात् । तथाचैवंविधास्तथाक्यप्राहितां रुढिमना इत्य वृथा यौगिकादरणमप्रयोजकमित्यर्थः । अत्र शास्त्रमाध्यसम्मतिमाहुः * अत एवेत्यादि * । ननु विचारं प्रारम्भणीये, अथातो ब्रह्मविचार इत्येव कुतो नोक्तमित्याशङ्क्यामाहुः * जिज्ञामापदेनेत्यादि * । भृगुप्रपाठके, अधीहि भगवो ब्रह्मेति ध्रुनेर्ब्रह्मज्ञानेच्छापोषस्तत्राय भृगवे, यतो वा इमानिनि ब्रह्मलक्षणकथनपूर्वकं तद्विजिज्ञासस्वेतिपदेन तदिच्छापूरणाय विचारोपदेशादिहापि तथैव विचार आरभ्यत इति ज्ञापयतीत्यर्थः । नचात्र तपोऽनुभवेऽच्छास्त्रनिश्चितेऽशङ्काः । तपस इदानीममाधनतायाः प्रागुपपादिनग्यात् । नच विचारस्याश्रितत्वं शङ्क्यम् । लक्षणवत्तदुपयोगस्य प्रागुपपादितत्वात् । नच मन्तव्यादिप्रत्यक्षविधिमुलकत्वं परित्यज्य किमिति ज्ञानविध्याश्रितमङ्गीक्रियत इति वाच्यम् । तथा सति तत्रात्मादिपदात् तावन्मात्रत्वेनैव विचारार्थत्वापत्त्याऽग्रिमसूत्राणां विरोधाद्यापत्तः । तस्मादेतावदेवात्रार्थत्वेन ग्राह्यमित्येव युक्तम् । एवं जिज्ञासाशब्दार्थे निश्चित्य सिद्धान्तरीत्या सिद्धं वाक्यार्थं वदन्तोऽनःशब्दार्थमाहुः * यस्मादित्यादि * । अत्र केचन, अमः सुभिक्षोऽय नेशोऽतोऽहमस्मिन् यस्मातीत्यादौ स्यान्तस्य गम्यमानस्य वा वृत्तस्य हेतुमात्रे अतःशब्दप्रयोगदर्शनात् प्रकृते च कर्मज्ञानं पूर्वं वृत्तमिति तस्य हेतुत्वमतःशब्दाऽत्रोपदिशतीत्याहुः । अत्र तु पृथदारण्यकीयसमाप्रग्राहणस्यायाम्, अथाऽतो व्रतमीमांसेत्यादिभूना, 'अथाऽतो गोभिलां कानामग्येषां चैव कर्मणाम् ।

अतःशब्दार्थः ।

आधिकारी तु वैवर्णिक एव । न हि वेदविचारस्य वेदा-
धिकार्यतिरिक्तः शक्यते कल्पायितुम् । न हि मन्दमतेर्वदो ना-

अस्पष्टानां विधिं सम्यग् दर्शयिष्ये प्रदीपवद्' इति कात्यायनादिस्मृतौ
ज्ञानःशब्दस्य पूर्वावधौ प्रयोगदर्शनादत्राप्यनःशब्देन पूर्वावधिरेवो-
च्यते । तथाच, भूतः-अस्मात्सूत्रादारभ्येत्यर्थमाहुः । नत्र पूर्वस्मिन्
मने देशदृष्टान्ताद्धर्मज्ञानस्य न तेन रूपेण हेतुत्वं, किन्तु वृत्तत्वेन
व च्यम् । तत्त्वानन्तर्यपक्षदूषणादेवापास्तम् । धर्मज्ञानत्वेन हेतुत्वं
तु प्रत्यक्षबाधितम् । द्वितीये तु, स्मृतौ कर्मणामस्पष्टत्वेन विशिष्ट-
तत्वात् तदेवातःशब्देन गोचरीक्रियते, न तु पूर्वावधिरनुक्तसिद्ध-
त्वात् । एव भुनावपि पूर्वं, त एते सर्वे एव समाः सर्वेऽनन्ता इत्य-
नेन ब्राह्मणां घाट्मनःप्राणासां साम्यबोधनादुपासकेन कस्य कर्म
जनत्वेन धार्यमित्यपेक्षायां यस्य जनमुत्कृष्टं तद्विधायनार्थं जनमी-
मांसापाः प्रवर्तितत्वेन तदुत्कर्षहापनमेव हतुतयाभिप्रेयते, न तु
पूर्वावधिरिति बोध्यम् । तेन मतद्वयमप्ययुक्तमितिहापनापेक्षमिति ।
*अतःशब्दार्थ इति * तथाच धर्मो यशःप्रदः सुखदस्त्वितः करोमी-
त्यादिविष्टेऽप्यतःपदप्रयोगदर्शनादयमेवार्थो न त्वन्यविध इत्यर्थः ।
नन्वस्य प्रथमसूत्रत्यादत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्तिसिद्धिर्धर्मविकारिविषयसम्य-
न्यप्रयोजनानि वाच्यानि । तत्रानन्तर्यपक्षे विचारितधर्मो वा शमा-
दिमान् वाधिकारी प्राप्यते । अधिकारपक्षे तु तदप्राप्या शास्त्रस्या-
नर्थक्यप्रसङ्गः, सर्वाधिकारकृत्त्वं वा प्यादित्याशङ्क्यामाहुः । * अ-
धिकारी त्वित्यादि * तथाच ब्रह्मणो वेदार्थत्वात् तद्विचारेऽधिकृते
ब्रह्मजिह्वासापदादेव तत्प्राप्तेन पूर्वोक्तो दांप इत्यर्थः । नन्वेव वैव-
र्णिकाधिकारोपेक्षामेतेषां सर्वेयामधिकारप्राप्या, शान्तो दान्त इति
भुतिविरोधात् तत्सङ्गाच्च-आयश्यक इति शमाद्यानन्तर्यपक्ष एव
अपानित्यत आहुः * नहि मन्देत्यादि * तथाच तत्र यथा मतिम-
स्यस्वार्थात् प्राप्तिस्तथाप्राप्यपयुक्तस्य विशेषणस्य प्राप्तिरिति सङ्कोच-
स्यानायदयकत्यादधिकारो न दुष्यतीत्यर्थः । ननु यदेवं स्याच्छक्तिः

यातीति त्रैवर्णिके मतिमत्त्वमधिकारिविशेषणं कल्प्यते । अन्ध-
पङ्गवादीनामिव कर्मणि गृहाद्यासक्तस्य मननाद्यसम्भवात्
साक्षात्कारो न भविष्यति ।

नच धर्मन्यायेन गतार्थत्वमस्य । अप्रतिज्ञानादनुपलब्धेश्च ।
न च जगत्कारणं परमात्मा वा प्रकृतिर्वा परमाण्वो वेति स-
न्देहे किञ्चिदधिकरणमस्ति ।

स्यादेतत् । अथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मविचारं प्रतिज्ञाय
नोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वा प्रामाण्यपुरःसरं सर्वे सत्त्वेहा
निवारिताः । तत्र ब्रह्मज्ञानस्यापि धर्मत्वम् । आत्मेत्येवोपासीत,

किमिति घटेदित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अन्धेत्यादि * तथाच तेषां
यथाऽऽज्यावेक्षणत्रिप्णुकमक्रमणादिकरणाशक्त्या तत्कृतकर्मणो व्य-
ङ्गत्वात् फलाजनकत्व, तथैतदीयशब्दज्ञानस्यापि व्यङ्गत्वात् साक्षा-
त्काराजनकत्वमिति बोधायतुं फलोपकाराय घटति, आत्मन्येवात्मा
न पश्येदिति । अतो विचार स्वरूपोपकारार्थं शमाद्यनङ्गीकारेऽपि
न श्रुतिविरोध इत्यर्थः । ननु यदि त्रैवर्णिकाधिकारेणार्थादध्ययना-
नन्तर्यसिद्ध्या तदर्थं वेदार्थभूतब्रह्मविचारः प्रतिज्ञात इत्यायाति तदा
शास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः । धर्मजिज्ञासस्यत्र धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपल-
क्षकतया पूर्वातन्वयन्यायेनैव वेदार्थज्ञानसिद्धेरित्यन आहुः * नचे-
त्यादि * । * धर्मन्यायेनेति * पूर्वामीमांसया । * अप्रतिज्ञानादिति *
जैमिनिना ब्रह्मविचारस्याप्रतिज्ञानात् । अनुपलब्धेरित्यस्यैव विवरणम्,
* न च जगदित्यादि *

एवमानन्तयपश्चान्नरस्ते पूर्वमीमांसकोऽस्यात्रैवर्णिकाधिका-
र्यत्वं सर्ववेदार्थज्ञानार्थत्वं च श्रुत्या प्रत्ययनिष्ठते * स्यादेतदि-
त्यादि * यदि त्रैवर्णिक एवाधीतवदोऽधिकारी, यदि च सर्ववे-
दार्थ एव शातुमिष्टस्तदा घट्यमाणमेवाङ्गीकारमिति स्वार्थः । * प्रामा-
ण्यपुरःसरमिति * औत्पत्तिकसूत्रे शब्दस्यान्यानपेक्षप्रामाण्यव्यव-
स्थापनपूर्वकम् । * सर्व इति * शब्दस्वरूपविषयकास्तदर्थविषयका-

आत्मानं श्लोकमुपासीत, तद् ब्रह्मेत्युपासीत, आत्मा वारे द्रष्ट-
व्य इत्यादिनादेनावाक्यार्थत्वात् । अयं हि परमो धर्मो यथा-
गेनात्मदर्शनमिति स्मृतेश्च । सृष्ट्यादिवाक्यानां त्वर्थवादत्वम् ।
आरोपापवादाविषयधर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयोपासनाविषयस्ता-
वकत्वात् ।

नच ज्ञानादीनामविधेयत्वं, प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाऽकृति-
साध्यत्वादिति वाच्यम् । न हि सर्वात्मना अमाध्यमः । प्रका-
रभेदस्त्वप्रयोजकः । सर्वस्यापि कारणेषु पुरुषव्यापृतिः । तदत्र

अथ । ननूक्तं, जगत्कारणविचारो न कुत इति तन्निश्चायनार्थत्वात्
गतार्थत्वमिति तत्राह * सृष्ट्यादीत्यादि * तथाच पूर्वमीमांस-
कानां मते प्रधाननित्यतोपगमेन जगतः स्वातन्त्र्यात् कर्तुरभावेनो-
पासनाविषयस्यात्मनः प्रशंसार्थं क्वचित् कर्तृत्वमाराध्यते । अन्यत्र
च तदपोद्यते । क्वचित् सर्वकामत्वादिकं प्रतिपाद्यते । अन्यत्रा-
पोद्यते । यदि तद्वास्तवं स्यान्नापोद्येतेति तर्कणारोपापवादवि-
षयो यः कर्तृत्वादिधर्मस्तत्प्रतिपादकत्वेन तेषां विधेयत्वावकत्व-
निश्चयात् सिद्धेऽर्थवादत्वे तेषां स्वार्थे तात्पर्याभावेन प्रह्वणि वि-
रुद्धधर्माधारत्वादिकल्पनस्याप्रयोजकत्वात् तदर्थत्वेऽपि गतार्थत्व-
मित्यर्थः । ननूपासनाविषयशेषाणामस्त्वर्थवादत्वं, न तु ज्ञानवाक्यशे-
षाणामपि । ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुभ्यां जायमानत्वेन तदर्थक्यपेक्षाभा-
वेन तस्य विध्यर्थत्वाभावात्, कुनिसाध्यत्वस्यैव विध्यर्थत्वात् । नच
तद्व्यतिरोधः आवश्यकार्थेऽपि जायमानत्वात् । अतस्तच्छेषाणां स्ता-
वकत्वाभावेन तद्विचारस्यावश्यकत्वात्तास्या गतार्थत्वमिति समाद्या-
नन्तर्यवादिनः शङ्कायामाह * नचेत्यादि * आदिपदेनेच्छाप्रयत्नी ।
तेन तदन्वेष्टव्यम्, तद्विजिज्ञासितव्यम्, मन्तव्यो निदिध्यासितव्य
इत्यादीनां सङ्ग्रहः । तद् दूषयति * गदीत्यादि * सन्निकर्षादिजनककु-
त्यपेक्षायामत्रापि सत्त्वात् तथेत्यर्थः । ननु तथापि कर्मवत् साक्षात्कृ-
तिसाध्यत्वाभावात् कथं ज्ञानादीनां विधेयत्वमित्यत आह * प्रकारे-
त्यादि * ज्ञानादेरविधेयत्वसाधनायैवं प्रकारभेदो यः कल्प्यते स

वृत्तिमम्पादने प्रमाणासम्पादने वा पुरुषकृतिसाध्यत्वम् ।

अन्यथा सिद्धान्तेऽपि मननादिशास्त्रवैफल्यापत्तेः । साधन-
प्रतिपादकश्रुतिविरोधश्च । येनापि सर्वक्रियाफलत्वं निराका-
र्यं, तेनापि गुरूपमत्त्वादिना यतितव्यमेव ज्ञानार्थं । तस्माद्
यत्रापि विध्यश्रवणं, तत्रापि विधिं परिकल्प्य तत्रज्ञानां तच्छे-
यत्वं कल्पयामिति, नार्थोऽनया मीमांसया । अन्यथा विरोधोऽपि ।

स्यादेतत् । ब्रह्मविचार एवार्म्भणीयो, न धर्मविचारः ।
सर्ववेदव्यासकर्त्रा वेदव्यासेनाकृतत्वात् तुच्छफलत्वाच्च । क-
ल्पोक्तप्रकारेण निःसन्देहं करणमम्भनाच्च । आचारपरम्प-
रयापि करणसम्भवाच्च । एतर्हीपि सन्देहे सूत्रभाष्ययाज्ञिका-

त्वविशेषताप्रयोजको न भवति । यतो धर्मस्यापूर्वात्मकत्वेन तस्य
सर्वस्यापि करणीभूते क्रियाकलाप एव यस्यात्मा पुरुषव्यापारो दृ-
श्यते, न तु साक्षात् । तत्तस्मादत्र ज्ञानादौ वृत्तिमम्पादने बुद्धिज-
न्यायाः पदार्थान्तररूपाया बुद्ध्यस्याविशेषरूपाया वा तस्या उत्पा-
दने प्रमाणसम्पादने वा, आहृतचक्षुरस्मृतत्वमिच्छन्निति, अंतां नि-
र्विषयं तित्वं मनः कार्यं मुमुक्षुणेत्यादिध्रुनेस्तादृशचक्षुरादिसम्पादने
वा तथात्वमिति, न ज्ञानादेरविधेयत्वमिति तस्योऽपि विधावेवेत्यर्थः ।
अविधेयत्वोपगमे दूषणमप्याह * अन्यथेत्यादि * । साधनप्रतिपाद-
कश्रुत्यस्तु, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व, यसाऽपराणि पञ्च वर्षाणि
याग्तो दान्त इत्याद्याः । * तत्रत्यानामिति * याक्यानां ब्रह्मादिप-
दानां चेत्यर्थः । * अन्यथेत्यादि * विध्यकलपने ऐकाग्र्याऽभावेन
वाक्यमेवापत्तावैकशास्त्रविरोधः । अपिशब्दात् कर्मप्रतिपादनत-
त्सन्देहकृतां विरोधां, वेदोऽपिल्लां धर्ममूलमित्यादिसमृतिविरोधश्च
संगृह्यते । अत्रैकदेशी धितण्डया प्रत्याह * स्यादेतत् । ब्रह्मेत्या-
दि * । * सर्ववेदेत्यादि * तथाच जैमिनिस्तच्छिष्यः सामगो, न स-
मं ह इति तदुक्तं न प्रमाणमित्यर्थः । उपासनायामप्यनुपयोगमाह *
आचारत्यादि * सूत्रभाष्येति * कल्पसूत्रभाष्येत्यर्थः । * पूर्वयापी-

नामेवानुवृत्तिः क्रियते, न मीमांसकस्य । तस्मात् साङ्ख्यवेदाध्ये-
तुर्निःसन्देहकरणमम्भवान्न पूर्वयाऽपि कृत्यम् ।

किञ्च परमकृपालुर्वेदः संसारान्मोचयितुं कर्माणि
चित्तशुद्ध्यर्थं बोधितवानिति कृपेऽन्वपातनवदमामाणिकत्वभि-
यानमीयते । विपरीतबोधिका तु पूर्वमीमांसा तस्मादपि न
कर्तव्येति ।

मैवम् । किं विचारमात्रं न कर्तव्यं, पूर्वकाण्डविचारो वा ।
नाशः । तुल्यत्वात् समर्थितत्वाच्च ।

द्वितीये सामान्यन्यायेन सन्देहे निवार्ये लक्षणवत्तदुपयो-
गः । अनिष्टतया निरूपणं न मीमांसादोषः । किन्तु विचार-
काणां स्वभावभेदात् ।

किञ्च । आवश्यकत्वादपि । निवृत्तानामपि यागादिज्ञान-

त्यपिशब्दः पूर्वपक्षिगर्हार्यः । शेषमतिराहितार्थम् ।

एवं केवलवैदिकरीत्या विचारद्वय अक्षिते पूर्ववादी
समाश्रिते । * मैवमित्यादि * । पूर्वयापि न कृत्यमिति न
यक्तव्यम् । कुत इत्याकाङ्क्षायामपिशब्दस्य समुच्चायकत्वं म-
न्वानः पक्षद्वयं विकल्प्य प्रथममुभयनिषेधामात्र हेतुमाह *
तुल्यत्वादिति * यत्रोभयोः समो दोष इति न्यायेन परिहार-
साम्यात् तथापीष्टसिद्धेरभावेन दूषणसाम्याद्वा, अप्रतिज्ञानादित्या-
दिभिस्त्वया समर्थितत्वाच्चेत्यर्थः । * सामान्यन्यायेन सन्देह इति *
अक्ताः शर्करा उपद्व्यानि, निर्मन्थ्येनेष्टका पचन्नीत्यादौ घृततैलय-
सानां चिरतिर्मथिताऽचिरनिर्मथितप्रभृतीनां चाञ्जनपाककरणयोग्य-
तादेः सामान्येन जाते सन्देहे । ननु तुच्छफलवाप्तोपयोग इत्युक्तं,
तत्राह * अनिष्टनयेत्यादि * । * स्वभावभेदादिनि * तेषां प्रकृतितै-
चित्र्यादित्येकादस्यैकधीयथाक्योक्तरीतितात् नस्मात् । अनुपयोगि-
रूपं दूषणमुत्तरमीमांसायां हृदि कृत्याह * किञ्चेत्याह * । आवश्यकं
विबुधोनि * निवृत्तत्वादि * तथाच त्रैवर्णिकाधिकारपक्षे शास्त्रवैयर्थ्यः-

स्यावश्यकत्वम् । चित्तशुद्ध्यर्थत्वात् । परमाश्रयभेदेन प्रकारभेदः
कायिकादिभेदात् । तत्राद्यस्य वाचिको द्वितीयतृतीययोः का-
यिकश्चतुर्थस्य मानसिक इत्याश्रमिणाम् । तस्मादेकेनैव चरि-
तार्थत्वात् किं द्वितीयेनेति प्राप्ते ।

उच्यते । उपासनाया धर्मत्वेऽपि न ब्रह्मणो धर्मत्वम् । ज्ञान-
रूपत्वात् । धर्मस्य च क्रियारूपत्वात् ।

स्यापरिहार्यस्यात् तद्विहाय पूर्णतन्त्रभेदादरणीयमित्यर्थः ।

अत्र समादधते * उच्यते * उपासनाया इत्यादि * त्रैवर्णिका-
धिकारपक्षे स्यातां ब्रह्ममीमांसाया गतार्थत्वानुपयोगौ मधुत्तरकाण्डस्य
मुख्यतयापासनारूपधर्मप्रतिपादकत्वं स्यात् । तदेव तु न । किन्तु प्र-
ह्लाप्रतिपादकत्वं, ब्रह्मण एव सर्ववेदार्थत्वात् । सर्वे वेदा यत्पदमाम-
नन्ति, वेदास्त्रिकाण्डविरया ब्रह्मात्मविरया इमे, मां विधत्सेऽभिधत्से
मामित्यादिवाक्येष्वपि । किं यदुना, धर्मोऽपि ब्रह्मात्मकत्वेनैव प्रति-
पाद्यः । धर्मो यस्यां मदात्मक इति वाक्यात् । जैमिनिस्तु पुरःस्फूर्ति-
कमेवोवाचेति न दोषः । ब्रह्म च न शारीरमात्रं, येन सृष्ट्यादिवा-
क्येषु वाचो धेनुत्ववत् तस्मिन् जगत्कर्तृत्वादीनामसम्भवतां धर्मो-
यामारोपापवादादिभिर्निधेयोपासनाविषयस्तावकतयोपासनाशेषता
सम्भवन्ती गतार्थत्वानुपयोगौ दृढीकुर्यात् । किञ्चोपासनाविषय
आत्मनि निरद्भुतजगत्कर्तृत्वादयो ये धर्मोः स्तुत्यर्थमारोप्यन्ते, ते
किमल्पन्तासन्तः खण्डपद्य उत कश्चित् सन्तो रजतवत् । तत्राद्ये
आरोप एव बाधितः । द्वितीये तु सिद्धमतिरिक्तेन ब्रह्मणा । तत्र पू-
र्वकाण्डे परोक्षवादत्वात् स्फुटं प्रतिपादितमिति तत्प्रतिपादकमुत्तर-
काण्डं न धर्मप्रतिपादकम् । अत उपासनाया धर्मत्वेऽपि नोत्तरमी-
मांसागतार्थत्वमित्यर्थः । नन्वस्त्वेवं, तथापि सृष्ट्यादिवाक्यानां वि-
धिमन्त्रादिरूपत्वाभावादर्थवादत्वमेव घटकथम् । ततश्च ब्रह्मास्तावक-
त्वात् तेषां न स्वार्थे प्रामाण्यमिति तद्विचारशास्त्रस्य धोपयोग इत्य-

न चार्थनादानां धर्म इव ब्रह्मण्युपयोगः कर्तुं शक्यः । उत्प-
त्तप्रकारफलभेदानामभानात् । प्रकृते तु माहात्म्यज्ञानार्थं तदुप-
योगः । तस्य च ज्ञानोपयोगो यथा तथा वक्ष्यते चतुर्थे । उपा-
सनादर्शनादिपदानां मनोव्यापारत्वमेव ।

इव चास्स्यापि यथा ज्ञानोपयोगित्वे, तथाप्रे वक्ष्यते ।

त आहुः । * न चेत्यादि * । स्यात् स्वार्थे अप्रामाण्यं, यदि कर्मणीव
ब्रह्मण्युपयोगेन । कर्मणि हि त्रेधा तेषामुपयोगः । यथा, असावा-
दित्या न व्यसंचित्त्यादीनां सौर्वाद्युत्पत्ती । यथावा पक्षे सोमेन जाना-
दित्यत्र । अष्टाक्षरा गायत्रीत्यस्याग्नेयपुरोडाशीपेष्टाकपालत्वरूपे
प्रकारे । यथाच, वायुर्थे क्षेपिष्ठेत्यादीनां भूत्यादिरूपे फले । न तथा
ब्रह्मणि । नित्यत्वात् सदैवारसत्वात् स्वस्वैव फलत्वाच्च । अस्ति तु
माहात्म्यज्ञानार्थमुपयोगः । माहात्म्यं च सदैव ज्ञानं फलाय, न त्व-
स्तत् । असत्त्वे तदधिष्ठानस्यासमर्थतायां ततः फलाभावप्रसङ्गात् ।
तदाहुः * तस्य चेत्यादि * माहात्म्यज्ञानेन भाक्तिद्वारा साक्षात्का-
रूपयोग इति फलाध्याये प्रथमपादे, आदित्यादिमतय इति सूत्रे व-
क्ष्यते इत्यर्थः । नन्वस्तु ब्रह्मणि माहात्म्यज्ञानार्थं सृष्ट्यादिवाक्यो-
पयोगस्तथापि तेषां विध्युपयोगोऽवश्यं वक्तव्यः । नो चेदुपासना-
दितिविधीनां प्ररोचनाभावेन व्यापारकौण्ट्ये वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । एवं
सिद्धे तेषां विधिश्चोक्त्येतेषु निरूप्यमाणां ब्रह्मणि तच्छेदमेवेत्युत्तरका-
ण्डस्य न तत्प्रतिपादकत्वम् । ततश्च सिद्धाद्युत्तरमीमांसाया गता-
र्थत्वानुपयोगावित्याकाङ्क्षायामाहुः * उपासनेत्यादि * । असत्त्वेचम् ।
तथापि विधेयानामुपासनाज्ञानादीनां मनोव्यापाररूपतया सविषय-
त्वेन विषयाधीनत्वात् ताद्विषयस्य ब्रह्मणो न मुख्यत्वं हीयते । अही-
यमाने च तस्मिन्निह प्रमाणगोचरस्य तस्य प्रमाणोत्तरकाण्डवि-
चारस्यावश्यकत्वात् तन्मीमांसाया गतार्थत्वानुपयोगावित्यर्थः । ननु
तथापि ब्रह्मण आसंसारं प्राप्तवानुगाधन्यात् तज्ज्ञाने विचारस्या-
नुपयोगाद् विषयमस्य चास्त्रस्यानिवार्यमित्यन आहुः * विचारस्ये-
त्यादि * । * अग्रे वक्ष्यते इति * तृतीयस्य द्वितीयपादे, उभयव्यपदे-
याद्यधिकरणेषु वक्ष्यते ।

• किञ्चोपनिषद्ज्ञानस्यापि कर्मेणयोगित्वम् । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । अत एव ब्रह्मविदामेव जनकादीनां कर्मणि सर्वदेवसान्निध्यम् । अन्यथा आभासत्वमेव । नच ब्रह्मरूपात्मनिज्ञाने देहाद्यध्यासाभावेन कर्तृत्वाभावात् कर्मानाधिकार इति वाच्यम् । निगद्यस्त्वैवे देहादिभिः कर्मकरणसम्भवात् । अत एव जीवन्मुक्ताणां सर्वे व्यापाराः । तथाच स्मृतिः । 'नैव किञ्चित् कर्मेपीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् । पश्यञ्छृण्वन् स्पृशन् जिघ्रक्षन् गच्छन् स्वपन् श्वपन् प्रलपन् विशृजन् शृङ्खन्नुन्निपांश्चमिषन्नपि। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् । ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भमा' इति । अतो ब्रह्मविदामेव कृतं कर्म शुभफलं भवति । अतो धर्मविचारकारणमपि ब्रह्म जिज्ञास्यमेव । तस्मान्न गतार्थत्वानुपयोगा ।

ननु फलप्रप्सुरधिकारी । फल च विचारस्य शाब्दं ज्ञानं, तस्य मननावद्वाराऽनुभवः, तस्य चानर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दावाप्तिः । तथाच विरक्तोऽनर्थजिहामुः परमेप्सुश्चाधिकारी कस्मान्न भवति । 'शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात् परे

उपासनाद्यर्थमेव न ब्रह्म जिज्ञास्यं, किन्तु पूर्वकाण्डोक्तंऽपि कर्मणि मुख्यफलं चर्यं तदवश्य जिज्ञास्यमिति, नास्या गतार्थत्वानुपयोगान्नत्याहुः * किञ्चोपनिषदेत्यादि * निगदव्याख्यातमेतत् । तथाच त्रैवर्णिकाधिकारपक्षो दोषरहित इत्यर्थः ।

एवं त्रैवर्णिकाधिकारपक्षे स्थिररुते आनन्तर्यवादी पुनः शङ्कते । नन्वित्यादि । सिद्धान्ते ज्ञानविधियार्थज्ञानप्राप्तेस्तत्र कैमर्त्याकाङ्क्षायां मुक्तप्रणाज्ज्ञा, ब्रह्मविदामिति परमिति श्रुत्युक्तपरमाप्तिरूपफलार्थमिति वक्तव्यम् । अन्यथा प्रवृत्तिविघातापत्तः । तत्कथनेन च सिद्धमस्मदुक्तेनाधिकारिणां । तदेतदुक्तं, * कस्मान्न भवतीति *

यदि । श्रमस्तस्य फलं मन्ये ह्यधेनुमिव रसत' इति भगवद्वचना-
त् केवलस्य निन्दाश्रवणादिति चेत् । न । फलकामनाया अ-
नुपयोगात् । अन्गेनैव तत्तममर्पणात् । नित्यत्वादप्यर्थज्ञानस्य न
फलप्रेप्सुरधिकारी । निन्दार्थवादस्तु मननादिबधिशेष इति
मन्तव्यम् ।

ननु ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते विरोधनिराकरणादीनामप्र-

मथ वक्तव्यं, सूत्रे ब्रह्मजिज्ञासापदात् तज्ज्ञानस्यैव फलत्वं लक्ष्यत
इति प्रणाडीसिद्धफलपर्यन्तता किमर्थमङ्गीकार्येति । तथा सति
श्रीभागवतोक्तकेवलार्थविनिन्दाशास्त्रविरोधापत्तिः । अतस्तदभावा-
याक्तफलपर्यन्तताऽवश्यमभ्युपेया । ततश्च निन्दमुक्तनाधिकारिण-
स्य नङ्गीक्रियमाणोऽपि वैराग्याद्यानन्तर्यपक्षोऽधिकारिवलादापतित
इत्यर्थः ।

अत्र समादधते*नेत्यादि*विचाराधिकारत्वेन फलकामना तदोपयु-
ज्यत, यदि ब्रह्मजिज्ञासापदात् प्राप्येत । तत्तु न । अनन्यलक्ष्यस्य श-
ब्दार्थत्वात् । अतस्त्रैवर्णिकोऽर्थजिज्ञासुरेवाधिकारी । फलकामना तु,
ब्रह्मविद्याप्राप्तिं परमित्यादिवक्ष्यार्थं ज्ञात उत्पद्यत इति तेन समर्पि-
ता । फलं चार्थज्ञानस्य नैकम् । भार्गव्यां विद्यायामन्यत्र च, य एतं
वेदं प्रतिनिष्ठतीत्यादिफलान्तराणामपि श्रावणात् । ततश्च भवदभि-
मताधिकार्यङ्गीकारेऽन्येषामनधिकारेण विचारे प्रवृत्तौ विहितायां त-
च्छास्त्रमेव व्यर्थं स्यात् । अतस्तदभावायार्थजिज्ञासोरेवाधिकारित्वं
वक्तव्यम् । अर्थज्ञानं च नित्यम् । स्वाशुर्यं मारहारः किलामूढधीत्य-
वेदं न विजानाति योऽयमित्यादिष्वनर्थज्ञनिन्दाश्रवणात् । अतोऽर्थ-
ज्ञानस्य नित्यत्वं ज्ञात्वा यो जिज्ञासति स एव मुख्योऽधिकारी । नच
निन्दार्थवादविरोधः । तस्य मननविधिशेषत्वात् । शब्दब्रह्मणि नि-
ष्णानकथनोत्तरं नटकथनेन तथार्थस्य लाभात् । विचारं विना परनि-
ष्णानासम्भवादिने । एवमत्राधिकारी प्रयोजनं चाक्तम् ।

अतः परं विषयसम्बन्धौ चक्षुर्गान्ध्यानुश्रेण मनान्तरमाहुः ।

* नन्वित्यादि * ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र, कर्तृकर्माणोः कर्ताति त्रिशपविधा-

तिज्ञानार्थत्वम् । न तावत्कव्यत्वम् । निर्विचिकित्तज्ञानानुदपप्रम-
द्भादिति चेत् ।

न । ब्रह्मण इति न कर्मणि षष्ठी । किन्तु शेषषष्ठी । तथाच
ब्रह्मसम्बन्धि तज्ज्ञानोपयोगि सर्वमेव प्रतिज्ञातं वेदितव्यम् ।
नच गौणतापत्तिरजिज्ञास्यत्वं च स्थांदिनि वाच्यम् । ब्रह्ममात्रे

नात् कर्मपष्ठचङ्गीकार्या । यद्यपि, प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्य-
त इति निषेधाद् ब्रह्मणे जिज्ञासेति चतुर्थीसमासः शङ्कान्तः । तथापि,
कृद्योगा च षष्ठा समस्यत इति प्रतिप्रसन्नान् समासासन्देहत्वं कर्मप-
ष्ठ्यां गृहीतायां ब्रह्मविचार एव प्रतिज्ञातो भवति । नच शेषषष्ठी यु-
क्ता । यद्यपि सम्बन्धसामान्यपरिग्रहेऽपि जिज्ञासायाः कर्मापक्षतया
ब्रह्मणः कर्मेतालाभस्तथाप्याक्षेपतः प्राप्त्यपेक्षया भागभ्रान्तकग्रहण-
स्यैव उपायत्वात् । तथा सति नदृश्यनिरिक्तानां निराश्रयनिराकरणादी-
नां ज्ञानपरिकरतया सिद्धायप्यप्रतिज्ञातार्थत्वम् । प्रतिज्ञा हि साध्य-
विशिष्टपक्षप्रतिपादकं वाच्यम् । तद्वत् प्रथमसूत्रम् । तत्र च ब्रह्मण
एव कर्मत्वेन जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञातात् तदन्वेषां तथात्याभावात् ।
नचष्टापत्तिः कर्तुं शक्या । तथा सति तेषामयच्चनं निर्विचिकित्सब्रह्म-
ज्ञानानुदयं प्रतिज्ञावैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथाच कर्मपष्ठचङ्गीकारे द्विती-
याध्यायादीनामाकस्मिकत्वम् । शेषपष्ठचङ्गीकारे व्याकरणविरोधो,
ब्रह्मण इतरतौल्याद् गौणत्वापत्तिश्चेत्युभयतः पाशा रज्जुरित्यर्थः ।

अत्र भगवद्भने*नेत्यादि* कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्यनुशासनंऽपि वि-
भक्तीनां विवक्षाधीनत्वात् समासस्य सामर्थ्यमात्रापाक्षनत्वाच्च ब्रह्म-
णः कर्मत्वे अविवक्षिते कर्मपष्ठ्यभावेन शेषपष्ठ्यामपि सामर्थ्यात् स-
मासमिद्व्यङ्ग्यकरणविरोधाऽभावाः । सन्नेषां प्रतिज्ञातैस्तिसिद्ध्या, न
कर्म्यार्प्यार्कास्मकत्वम् । तर्हि गौणत्वाजिज्ञास्यत्वे त्वापद्यन्तामित्यत
आहुः * नचेत्यादि * केन प्रकारणाजिज्ञास्यत्वमापाद्यत । किं ब्र-
ह्मत्वं, उत रूपान्तरेण । तत्राद्यं त्वोमिति सूत्रम् । अध्ययनादिरक्षा-
यां, नस्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मेत्यादिवाक्यार्थावधारणादिव तत्स्वरूपे स्तर-

सन्देहाभावात् । सन्देहस्यैव जिज्ञास्यता । गौणत्वं तु शब्दत-
एव, न त्वर्थतः ।

वेदप्रामाण्यं तु प्रतितन्त्रसिद्धत्वात् विचार्यते । तस्माद्
ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति सिद्धम् ॥ १ ॥

यां च सन्देहाभावात् । किन्तु यद् वेदे लक्षितं ब्रह्म नत् किम् । येन वेदे
गानः पदार्थानां लक्षितत्वेऽप्याम्नायव्याख्यानरूपं भारते विवृतत्वेऽप्ये-
तजिज्ञासैव प्रस्तूयते । यदि तज्ज्ञानस्य गौक्षमाधनत्वेन, तर्हि कथं त-
ज्ज्ञानस्यैव तथात्वमायदि वेदार्थत्वेन तज्ज्ञानस्य तथात्वं, तदा धर्मवि-
चारेणैव गतार्थता । षोडशलक्षणया सर्वस्यैव तस्य निर्णयित्वात् । अत-
एव न वेदान्तार्थत्वेन । अतः सर्ववेदार्थगानिर्वाहकवक्ष्यमाणरीतिकगुण-
यत्तया जिज्ञास्यत्वं यत्कथ्यम् । ततश्च तादृशगुणयत्त्वैतस्य जिज्ञास्य-
तासिद्धेर्नाजिज्ञास्यत्वम् । नापि गौणत्वार्थात्तः । गुणजातस्य ब्रह्मस-
म्बन्धित्वेन जिज्ञास्यतया ब्रह्मणो मुख्यत्वस्यैव सिद्धः । शब्दतो, गौ-
णार्थं तु न स्वरूपमुख्यत्वविधानकम्पुत्रः पित्रा सहागत इत्यादौ तथा-
दर्शनादिति । नन्वसर्वेयं, तथापि वेदार्थस्य ब्रह्मणो वेदानुकूलो वि-
चारोऽत्र प्रतिष्ठात इति तदर्थं वेदप्रामाण्यमात्रं विचारणीयम् । न-
दत्र कुतो न विचारितम् । यतो न विचारितं, ततो वेदार्थत्वेन वि-
चार इति पक्षो न युक्त इत्यत आहुः * वेदेत्यादि * । * प्रतितन्त्रसिद्ध-
त्वादिति * । * आस्तिकं तन्त्रमात्रं लक्ष्यीकृत्य सिद्धत्वात् । न हि
नास्तिकनिग्रहायाचार्यस्य विचारे प्रवृत्तिः, किंवास्तिकशिक्षणाय ।
ते तु सर्वे वेदप्रामाण्ये निर्विचिकित्सा इति प्रयोजनाभावात् विचा-
र्यन्ते । नावता न वेदानुकूलविचारत्वहानिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः *
तस्मादित्यादि * । * ब्रह्मसम्बन्धिनां विचारेऽपि ब्रह्मणो विषयत्वस्यार्थ-
तः सिद्धत्वात् तादृशगुणकत्वेन ब्रह्म जिज्ञास्यमिति सिद्धमित्यर्थः ।
अपेक्षितगुणयत्तयैवात्र ब्रह्म जिज्ञास्यं, न त्वशेषविशेषशून्यनयेति शो-
षयद्युच्येव युक्तेत्यत्र गमकमप्याहुः * किञ्चेत्यादि, इतीत्यन्तम् * ।

थाच प्रथमसूत्रे ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो येन रूपेण वेदार्थता
तानि रूपाणि प्रकारांश्च वक्तुमग्निमे कार्यलक्षणं प्रमाणं च वदतीत्य-
तस्तथेत्यर्थः । एवं विषये निरुद्धं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्ब-
न्धोऽप्यनुक्तसिद्ध एवेति प्रेक्षायत्प्रवृत्त्युपयुक्तं सर्वमत्र निरूपितम् ।
प्रकारभेदेन काण्डद्वयस्यापि ब्रह्मप्रतिपादकतयैकवाक्यत्वसमर्थना-
मीमांसाद्वयस्यैकशास्त्रस्य सूचनेन वृत्तिकाराविरोधोऽपि बोधितः ।

शङ्करास्तु ब्रह्म जिज्ञास्यं न वेति सन्देहे, अहंविशेषितत्वेन
प्रत्यक्षस्यात्मन एव ब्रह्मत्याग्न जिज्ञास्यमिति पूर्वपक्षे कर्तृत्वादिशून्य-
निर्विशेषाच्चदेकरसत्वेन जिज्ञास्यत्वमङ्गीकृत्य केवलज्ञानादेव मोक्षं
चाङ्गीकृत्य मोक्षं प्रति केवलज्ञानस्यैव हेतुत्वाज्ज्ञानकर्मसमुच्चय-
नाङ्गीकुर्वन्ति । तन्मते पूर्वोत्तरकाण्डयोः स्वर्गमोक्षरूपप्रयोजनभेदात्
कर्मब्रह्मस्वरूपांभेदयभेदाच्छेषशेषिभावाद्यभावेन परस्परकाङ्क्षाभा-
वाच्चैकवाक्यत्वाभावे उत्तरकाण्डस्य वेदान्त इति समाख्याया विरोधा-
नापि कर्मशेषभूतकर्तृस्वरूपप्रतिपादकत्वंनापक्षा । कर्मानुपयुक्तक-
र्तृभोक्तृभावाद्यन्यामप्रतिपादकताऽप्युपगमात् । नापि कर्मपौष्क-
ल्यजनकविद्याप्रतिपादकत्वेन सा । यदेव विद्यया करांति तदेवाप्त-
धीर्यवत्तरं भवतीति वाक्यस्योद्गीथविद्यामुपक्रम्य पठितत्वेन तन्मते
तन्मात्रस्य तथात्वबोधकतया सर्वस्य काण्डस्य तथात्वसम्पादनाक्षम-
त्वात् । मानवीश्रुद्धौ धात्ये कुर्यादिति वत् । न च वैदिकभिधाने
स्वरादिनियमयागनैकवाक्यत्वमिति शङ्क्यम् । अप्रयोजकत्वात् । सु-
त्रोक्तैकवाक्यलक्षणविरोधात् । न च यज्ञानां विविदिषोत्पादकत्वेन पू-
र्वसांस्तरकाण्डशेषतायामेकवाक्यत्वसममव इति वाच्यम् । मन्त्रत्य-
योक्तेच्छार्यामिष्यमाणपर्यन्तत्वं, वादेन जिगीषतीत्यादौ दृष्टं, केवला-
या अपुरुषार्थत्व चेति तावन्मात्रान्तन्वस्यासङ्गतत्वात् । इष्यमाणप-
र्यन्तत्यस्य चानुपगमात् । अत एव वदता, वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवा-
सिनमनुशास्तीति पृथक्समाप्तिश्रुतेः, वेदाः साङ्गोपनिषद् इति पौ-
राणिकपृथङ्निर्देशाच्चाल्पान्तभेद एवास्त्येयः । नचैवं वैदिकप्रसिद्धे-
वेदान्तशब्दो रुढ एवेति वाच्यम् । तथा सति स्वाध्यायादिविधौ त-
दनिवेशेन तदध्ययनार्थज्ञानविचाराणामवैधत्वायत्तेः । न च तद्
विजिज्ञासस्य, तद् ब्रह्मेत्यादिविधिना विचारप्राप्तौ तेनाध्ययनाद्या-
क्षेपात्त दोष इति वाच्यम् । तथा सति जिज्ञासुमात्रप्राप्तौ दैवर्णि-

काप्राप्त्या अधिकारविरोधात्तेः । अतस्तन्मते उच्यते न पदां वेदान्तत्वं न कथमपि सिद्ध्यतीत्यत्र धेयम् ।

रामानुजाचार्यास्तु ब्रह्मपदस्य निर्दोषपूर्णगुणपुरुषोत्तमवाचकत्वं, तस्य च स्थूलसूक्ष्मचिदचिच्छरीरविशिष्टतया वेदान्तार्थत्वेन जिज्ञास्यत्वं चोपगम्य यज्ञादीनां विविदिषोपयोगमात्रश्रवणंऽपि व्यासपादैराप्रायणास्तथापि हि दृष्टमित्यादिसूत्रेषु यावज्जीवं तत्करणवोधनाद् ध्रुवानुस्मृतिरूपां प.सनाभक्त्यादिनामकदर्शनसमानाकारज्ञानजनकत्वेन भावनात्मकोपासनाया समुच्चयमङ्गीकुर्वन्ति ।

भास्कराचार्यास्तु ब्रह्म प्रसिद्धं न जिज्ञास्यम् । अथाप्रसिद्धं न-तरामिति पूर्वपक्षं, सदेव सैम्यंदमत्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिषु जगत्कारणानाश्रवणेन प्रसिद्धमपि ब्रह्म स्मृतिकारैस्त्रिगुणस्य प्रधानस्य परमाणूनां च तथारथाङ्गीकाराद् विप्रतिपन्नमिति तन्निवृत्त्यर्थमत्र कारणकार्यजीयरूपवदान्नोक्तेश्वररूपं जिज्ञास्यमित्युपगम्य पूर्ववत् समुच्चयमङ्गीकुर्वन्ति । सूत्राणि च शारीरपदेनावर्षादिमता-नुसृत्य विशिष्यन्ता तन्मते पूर्वेत्तरकाण्डयोरभिधेयभेदेऽपि प्रयोजनै-क्यादेकशास्त्रपातं, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्या, वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे, परोक्षवादा ऋषयः परोक्षच मम प्रियं, मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापां ह्यने ह्यहम्, एतावान् मयं-वेदार्थः शब्द आख्याय मां सिदाम् । मायामात्रमनूयान्ते प्रतिपिष्य प्र-सीदतीति श्रुतिस्मृतिविरोधो दुर्वारः । गीतायां, ब्रह्मसूत्रपादैरित्युक्ते-स्तद्विराशश्च ।

मिश्रभाष्ये तु, आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिनिहितज्ञानविषयं किं ब्रह्म, किं वा तस्य ब्रह्मतानिर्वाहकं गुणज्ञानं, कीदृशं तस्य ज्ञानं, कीदृशं च तस्य ज्ञानस्य फलमित्यादिकं विशिष्य मुमुक्षूणां जिज्ञासितं मयती-त्येवं जिज्ञासामुखेन संशयमधिकारिणं चोपन्यस्य शास्त्राभेदेन श्रुतिष्य-न्योन्यविरुद्धतायाः प्रतिभासनादिति जिज्ञासाजनकसंशयहेतुं चोप-न्यस्य तन्निर्णयार्थं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्यापेक्षितत्वं मुक्त्वा ब्रह्मज्ञानस्य चोदनालक्षणतया, अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमित्यादि-स्मृत्या च धर्मत्वेऽपि न पूर्वमीमांसया ब्रह्ममीमांसाया गतार्थत्वं क-ल्पसुत्रवदशेषतन्निर्द्धारणार्थत्वादिन्यगेन धर्मस्य सर्ववेदार्थत्वं, ब्रह्म-मीमांसायाः पूर्वमीमांसाशेषत्वं च प्रकटीकृत्य, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म

विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिधूर्तिमिदम्वाद् ब्रह्मस्वरूपे जिज्ञासा नोपप-
द्यत इत्याशङ्क्य, ब्रह्मस्वरूपज्ञानं किं साङ्ख्यमिदं जीवचैतन्यं, किं वा
चैतन्यान्तरमाताजिज्ञासामस्यादाकाङ्क्षितं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रे वेदव्या-
सः प्रतिजानात इत्युक्तम् ।

तन्मानेऽपि पूर्वोक्तवाक्यविराधो जैमिनेरकुशलत्वापत्तिश्च ।
किञ्चद शास्त्रं धर्मविशेषविचारार्थं प्रवर्तितमुनं ब्रह्मविचारार्थम् ।
आद्यं धर्मविशेषजिज्ञासां ब्रह्मज्ञानजिज्ञासेति वा प्रतिज्ञां कुर्यात् । प्र-
करणेन एव ज्ञयत्वेन न संघं प्रतिज्ञानव्यवधात् । नदकरणेन व्यास-
स्याप्यकौशलमापद्यते । द्वितीयं तु प्रतिपाद्यभेदात् पूर्वशेषत्वाभावेन
कल्पसूत्रस्यापविराधः । मिदन्तं तु ब्रह्मणः सर्वपदेशार्थत्वाज्जैमिन्युक्तं
धर्मस्य तथात्वम गामतु तथा शङ्कानिरासावावश्यकवित्यदोषः । त-
स्मादिदमपि पूर्णतुल्यम् ।

यस्तु श्रेष्ठो रामानुजमतैकदंतमादायाराधनाराध्यभूतधर्मब्रह्म-
प्रतिपादकयोगीमांसाशास्त्रयाः फलैक्यादैक्यम् । यथा हि प्रीतिप्रो-
क्षणं दर्शपूर्णमासाभ्युपसंहृततया स्वर्गे समुत्थीयते, तथा कर्माणि
ज्ञानप्रयोजकतया मोक्षं समुत्थीयन्तेऽत्रां गुणकर्मत्वादङ्गत्वं ज्यातिष्ठा-
मादीनाम् । नच नित्याधिधर्मासां नपामितिकर्तव्यताविरोधात् कथं
संस्कारतामिद्वारति शङ्काम् । करणतया स्वतन्त्रविध्यन्तरविहित-
सौत्रामणीवृहस्पतिसंवादेऽभिचयनचाजपपाद्यङ्गत्ववदुभयविधियला-
दुभयसिद्धेः । अत्रो ज्ञानोदयावधि कर्माणि कर्तव्यानि । नच वि-
यिदिगन्तीनि ध्रुव्या विधिदियोत्पात्तपर्यन्तत्वं कर्मणां शङ्काम् । इ-
च्छाया अपुरुषार्थत्वात् । अतः पूर्ववदेव शास्त्रैक्यमित्यङ्गीकृत्य ततो
रामानुजाचार्यधृतेषु वाक्येषु परीक्ष्य, लोकोद्दे कर्मचितानित्यादिवा-
क्यत्रयं विषयत्वेनोपन्यस्य ब्रह्म विचारार्हं न चेति सन्देहे, अयमात्मा
ब्रह्मेतिधृतिरर्हावाप्तप्रत्यक्षसिद्धमात्मानं ब्रह्मेत्युपदिशतीति सन्देहा-
भावात् । किञ्च, विचारफलं विषयपरिच्छेदः । वेदान्तविचारजन्यं
ज्ञानं चेद् ब्रह्म परिच्छेदनात् तदा परिच्छेदातीतरत्वमङ्गप्रसङ्गः । यदि
न पारांच्छनन्ति, तदा प्रकाशाभावाद् ब्रह्मविषयज्ञानस्यासम्भवः ।
तस्मान्न विचारयोगिनि पूर्वपक्षमुक्त्वा, विचारयोग्यं ब्रह्म, अयमात्मा
ब्रह्मेतिधृत्याऽहङ्कारव्यवस्थं ससारिण आत्मनो ब्रह्मत्वाभिधानादेव
सन्देहसम्भवात् । निरस्तसमस्तोपप्लवकलङ्कस्य निरतिशयशान्ता-

नन्दादिशक्तिमहिमातिशयवत्त्वं हि ब्रह्मत्वम्, अनाद्यज्ञानवासनावष्ट-
म्भाविजृम्भविचित्रकर्माफलभोगानुगुणबहुशरीरप्रवेशनिर्गमव्यापा-
रपरवर्णनःमीमन्तापमहिष्णुत्वं जीवत्वमिति तयोर्लक्षणेनेतरेतरमेद-
निश्चये तथारैक्यदौर्घ्यस्फूर्नेः । किञ्च । अन्नं ब्रह्म, मनो ब्रह्म, विज्ञानं
ब्रह्म, आदित्यो ब्रह्म, नारायणं परं ब्रह्मेत्यादयोऽन्यमन्यमर्थं ब्रह्मेत्याहुः ।
तत्र किं ब्रह्मेत्येवं सन्देहादपि विचारार्हं ब्रह्म । नचापरिच्छिन्नत्वाद्
ब्रह्मणस्तद्विषयं ज्ञानं न सम्भावतीति शङ्काम् । ईदृगिदमिति ब्रह्मणः
परिच्छेदासम्भवेऽपि लक्षणमुख्येनेतरव्यावृत्ततामात्रेणा परिच्छेदस-
म्भवात् । लक्षणेन परिच्छेदो हि सर्वत्र लक्ष्यविषयकेतरव्यावृत्तता-
ज्ञानरूप एव दृष्ट इत्यदुष्टः । अत्र उपादिष्टस्य ब्रह्मणो लक्षणे वेदान्त-
वाक्यैर्निरूपिते परीक्षिते च सति तद्व्युत्पत्त्यर्थः सजानीयविजा-
तीयैः सर्वैः व्यावृत्तं ब्रह्म विज्ञायत इति तदर्थं युक्तः शास्त्रार-
म्भ इत्याह । एतन्मतेऽपि तेषां वाक्यानां विरोधः पूर्ववदेव । जीव-
लक्षणन्तु जीवप्रकरणे दूषयिष्यामः ।

किञ्च । ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति, ईशं तं ज्ञात्वा अमृता
भवन्ति, तत्रक्रतुं पश्यति धीमशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीयम,
आत्मानमरणिं कृत्वा प्रसावं चोत्तरारणिम् ध्याननिमर्षनादेव पाशं
दहति पण्डितः, ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैरिति धृत्युक्तमोक्षप्राप्ति-
लिङ्गेन शिवस्य परब्रह्मत्वं पत्तेनोपगमं, तदप्यसङ्गतम् । ब्रह्मविदा-
प्नोति परममिति तदुपन्यस्ते फलवाक्ये, नारायणं परं ब्रह्मेति धृत्युक्त-
नान्प्रयणरूपग्रहणस्यैव युक्तत्वात् । उभयत्रापि परब्रह्मपदोपबन्धसा-
म्यात् । लिङ्गापेक्षया श्रुतेर्बैलप्रुत्वात् । ऋत्वं सत्यं परं ब्रह्मतिवाक्य-
स्यापि सन्दिग्धत्वात् । शिवणादिपदानां च भगवद्वाचकत्वमेवेत्या-
दिकमस्माभिः प्रहस्ते निपुणतरमुपपादितम् । पुनरग्रेऽपि तत्र तद्वो-
पपादयिष्यते ।

माध्वास्तु शास्त्रे प्रवर्तनीया जिज्ञासा विषयः । कर्तव्या न
येति सन्देहः । तत्र प्रमाणाभावेन जीवव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽनाद्या-
जीवस्य स्वप्रकाशत्वाद् अहंविस्तौ प्रकाशमानत्वात् तस्यापि ज्ञा-
यमानत्वेनानुभवान्तरान्वेषणोऽनवस्थाप्रसङ्गतं कचिद् विश्रान्त्यङ्गी-
कारे आत्मन्येव तथात्वौचित्यात् । न च स्वप्रकाशसंविदाश्रयनपा-
ऽऽत्मा भासते इति युक्तम् । औत्तरिकानुस्मृतिसिद्धसौप्तिकानुभ-

वाभावप्रसङ्गात् । तत्र संविदाश्रयत्वेनात्मप्रतीतिरभावात् । अतः
 स्वप्रकाशात्मानतिरिक्तस्य ब्रह्मणः सन्दिग्धत्वाभावेनापि यतया तज्जि-
 ज्ञासाया अपि तथात्वात् कर्तव्येति पूर्वः पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु, भवेदे-
 तदेवं, यदि स्वप्रकाशजीवाभिन्नं ब्रह्म स्यात् । न त्वेवम् । जिज्ञास्ये
 ब्रह्मपदप्रयोगात्, तद्विजिज्ञासस्य, तद् ब्रह्मेति । ब्रह्मशब्दश्च गुणपूर्णतां
 चाक । अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति, गृह्णन्तां ह्यस्मिन् गुणा इति श्रुतेः ।
 तथाच कथं तस्य जीवाभेदः । जीवस्याल्पगुणत्वेनानुभवात् । न च
 ब्रह्मणि गुणाध्यासः । परमार्थतोऽब्रह्मत्वप्रसङ्गात् । न च देशाद्यपरि-
 च्छिन्नत्वं ब्रह्मत्वम् । उक्तश्रुतिविरोधात् । देशाद्यपरिच्छेदेना-
 पि जीवभेदसिद्धेः । जीवाणुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । जी-
 वस्य स्वप्रकाशात्पि तद्विभ्रब्रह्मणः सन्दिग्धत्वाद् विषयत्वम् ।
 अतस्तज्जिज्ञासा कर्तव्येत्याहुः । ब्रह्मशब्दश्च विष्णावेव कूटः । यम-
 न्तःसमुद्रे कवयो वयन्ति, यदक्षरे परमे प्रजाः, यतः प्रसूता जगतः
 प्रसूनी तोयेन जीवान् उपवसजं भूम्यामित्युक्त्वा, तदेव तदुपसत्य-
 माहुस्तदेव ब्रह्म परमं कथीतामिति श्रुतौ समुद्रान्तःस्थत्वलिङ्गिते ज-
 गत्कर्तारं परब्रह्मव्यविधानात् । यो देवानां नामध्या एक एवेति श्रु-
 तावेवकारणैकस्य सर्वनामधारकत्वमुक्त्वाऽप्रे, अजस्य नाभावस्य-
 कर्मपितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्थुरिति विश्वाधारपक्षस्य
 नाश्वर्पितत्वश्चावघात् । वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते
 तथा, आनायन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते इति हरिवंश-
 वाक्याश्चेत्यप्याहुः । तन्मतेऽपीत्येवैव वेदार्थत्वाङ्गीकारान्तां विभक्त-
 इतिवाक्यविरोधः । यत्तु कर्मविधात्री श्रुतिर्मां मन्थय तद्विभक्तं, इ-
 न्द्राद्यभिधात्री च मामभिभक्तं, चत्वारि चाग्निश्रुत्या अहं विविध-
 रूपत्वेन कल्प्यो, न सुरां पिबेदित्यादिश्रुत्याहमेवाप्रियादपोह्य इति
 व्याख्यानम् । तदप्यध्याहारवृत्तिसङ्कोचलक्षणादोपसम्भवाच्चिन्त्यम् ।
 प्रकृतमनुसरामः । एवञ्चात्र सूत्रे शेषपष्ठ्या ब्रह्मसम्बन्धनां जिज्ञा-
 स्यतावेत्यनेन साधारणाधिकारे ज्ञानकर्मसमुच्चय, उक्तकृष्टाधिकारे च
 भक्तिमार्गोऽयः सर्वात्ममानः साधनमिति बोधितम् । इति प्रथमाधि-
 करणम् ।

एवं पूर्वाधिकरणे वेदार्थभूतब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वे साधिते,
 कथं जिज्ञास्यमिति प्रकारनिर्देशोपाकाङ्क्षायां समन्वयाविरोधाभ्यां

किञ्च, तत्र किं लक्षणं किं प्रमाणकमिति जिज्ञासायामाह
सूत्रकारः ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥

ननु कथमत्र सन्देहो, यावता, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याह
श्रुतिरेव ।

नस्य वक्तव्यत्वात् नद्वयोधकमाश्रिमसूत्रमवधारयन्ति । * नचेत्यादि* ।
तेषु वक्तव्येषु तदुपजाय्यतया उक्तजिज्ञासायां लक्षणप्रमाणात्मकं
प्रकारद्वयं पूर्वमाहेत्यर्थः । * जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् * ।
अत्र सर्वेऽपि योगविभागेन, शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रे भिन्नम-
भ्युपगच्छन्ति । तत्र युक्तम् । अग्रिमसूत्रेषु साध्यहेतुनिर्देशपूर्वकम-
वाधिकरणरचनस्य दर्शनेनात्रापि तथैव युक्तत्वात्, साङ्ख्यं ब्रह्मपद-
स्य प्रकृतौ प्रयुक्तत्वेन तद्वारणाय विवक्षितब्रह्मणि शास्त्राक्तकर्तृत्व-
प्रतिपादनस्यावश्यकत्वाच्च । तच्च सूत्रमेदेऽप्यधिकरणस्य सूत्रप्र-
यात्मकत्वाङ्गीकारात् प्रथमसूत्रे विशेषतः प्रमाणानुक्तावप्यवशङ्गेन
धर्मानुवादानन्तर्ये ब्रह्मविचारस्य बोधिते ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यनापस्थितेः
सुखेनोक्तदोषपरिहारात् सूत्रैक्यं न युक्तमिति वाच्यम् । अथशब्द-
स्यानकार्यत्वेनानन्तर्यस्थाप्यनैकविधत्वेन धर्मविचारानन्तर्यस्योपपा-
दनमापेक्षत्वेन चाहृत्य ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वानुपस्थित्या जन्माद्यधि-
करणरचनायामनाश्वामप्रसङ्गः । अतः सूत्रैक्यमेव युक्तमिति । ये तु
जन्माद्याधिकरणं, शास्त्रयोनित्वाधिकरणं च भिन्नमङ्गीकुर्वन्ति तेषां
मते प्रथमस्य हेतुशून्यत्वाद् द्वितीयस्य च साध्यशून्यत्वात् साकाङ्क्ष-
तयाऽनिकृष्टत्वेन तद्विवाक्षितप्रमेयासाधकत्वं बोध्यम् ।

लक्षणं शङ्कने * नन्वित्यादि * यत् सन्दिश्यं नत् सभ्यक्
परिच्छेत्तुं लक्षणीयम् । अत्र ब्रह्मणि कथं सन्देहः । * यावन्त्यवधा-
रणे हेत्वर्थे वा । तथाच ब्रह्मणः सत्ता स्वरूपलक्षणं च श्रुतित एव
मिदम् । तदवधारणे ततो हेनोर्वा ब्रह्मणोऽखिलविशेषशून्यत्वेन
सिद्ध्या सन्देहप्रयोजकप्रकाराभावात् सन्देह एव न घटत इत्यर्थः ।
प्रकारान्तरैर्णापि तदभावमाह ।

विरुद्धं चैतत् । स्वरूपनक्षणाकथने कार्यलक्षणस्य वक्तुम-
शक्यत्वात् । विवादाध्यासितत्वाच्च । न हि ब्रह्मणो जगत्क-
र्तृत्वं सर्वसम्मतम् । न चागमोदिनमिति वेदमात्रस्य ब्रह्मप्रमाण-
कत्वं वक्तुं शक्यते ।

किञ्च । व्यर्थश्चैवं विचारः । नक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तु-
ज्ञानं भवति । तच्च स्वरूपलक्षणेनैव भवतीति किमेनेन । त-
स्मादयुक्तमुत्पश्याम इति ।

उच्यते ।

विरुद्धमित्यादि यदि लोकाप्रसिद्धं तदलौकिकया श्रुत्या निर्गोय-
म् । श्रुतिस्तु पूर्णस्वरूपलक्षणमुपस्थाऽग्रिमे मपाठके कार्यलक्षणं वक्ति ।
अतः प्रथममेव तत्कथनं श्रुतिविरुद्धम् । न च स्वरूपलक्षणं सन्देहा-
भावात् कार्यलक्षणमेवोच्यते इति युक्तम् । अन्नप्राणादिष्वपि तस्या-
तिप्रसङ्गदर्शनेन स्वरूपलक्षणाकथने कथलतत्कथनस्याप्रयोजकत्वात् ।
कैश्चिन्मायाशब्दलक्ष्याभ्यैः शुद्धसत्त्वात्मकशरीरविशिष्टस्येतरेः स-
त्त्वादिगुणत्रयात्मकस्य प्रबानस्यापरैर्नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नधर्मकस्य
तथात्वाङ्गीकारेण तस्य विवादाध्यासितत्वाच्च । तदेव विमज्जति *
न हीत्यादि* ननु ब्रह्मणः कर्तृत्वस्य सर्वसम्मतत्वाभावेऽपि वेदस्य
प्रमाणमूर्द्धन्यत्वात् तदुक्तकोटरीत्कट्यात् सन्देहाभावात् लक्षण-
विचार उचित इति चेत् तत्राह * न चेत्यादि * चोऽवधारणे । कर्ता
आगमेन वेदरूपेण मूलशाल्खणादित इत्येतावता कृत्स्नस्य वेदस्यैव
ब्रह्मणि प्रमाणत्वं न वक्तुं शक्यते । कल्पनोपदेशस्यापि तत्र शक्य-
वृत्तनत्वाद् अनुमानस्यापि तत्र प्रमाणत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र ब्रह्मप्रमा-
णत्वमिति पाठः प्रातिभाति । अथ वेदोक्तं यथाग्रदस्तदा दूषणान्तर-
माह * किञ्चेत्यादि * । * अयुक्तमिति * सूत्रोक्तं लक्षणमयुक्त-
मित्यर्थः । शेषमनिरोद्दिनार्थम् ।

अत्र समाभातुं गृह्यते * उच्यते इत्यादि * प्रकाशान्तरेणात्र

सन्देहवारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनाम् ।

क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती सन्दिह्येते परास्थिते ॥

न हि श्रुति व्याख्यातुं प्रवृत्तः सूत्रकारः । किन्तु सन्देहं वारयितुम् । तत्र, सत्यं ज्ञानमनन्तं, निश्चयमुक्तस्वभावमात-
श्रुत्या कर्तृत्वादिमापन्निकधर्मराहित्यं गतीयते । यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्सभिसंवि-
शन्तीति कर्तृत्वं च ।

तत्र सन्देहः । किं ब्रह्म कर्तृ, आहोस्त्वदकर्तृ? किं तावत्
प्राप्तम् । अकर्तृ । कथम् । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रधानवा-

संशय उच्यते, * वेदप्रामाण्यवादिनाम् * सर्वे वेदा यत् पदमामन-
न्तीति श्रुत्यनुसारेण ब्रह्मण्येष्वेव सर्वस्य वेदस्य प्रामाण्यमन्वय प्रमाणा-
भासत्वंमितिवादिनां वेदे यः सन्देहस्तद्वारकमिदं धैयासं शास्त्रम् ।
तत्र कः सन्देह इत्यपेक्षार्या, * यरस्थिते * ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्राप्नो-
तिकर्मभूतो यः पर उक्तस्तस्मिन्ने क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती स्वरूपलक्षणा-
विरुद्धत्वाद् ब्रह्मणि सन्दिह्येते, ततो न ततो वेत्येष्वेव सन्देहं इत्यर्थः ।
गृहीतं विमज्जते * न हीन्यादि * यदुक्तं स्वरूपलक्षणाकथन इत्या-
दि, तदसङ्गतम् । यदि सूत्रकारः श्रुति व्याख्यातुं प्रवृत्तः स्याद् य-
थाक्रमं प्रतिपदं च व्याख्यातुं । न तु तथा । किन्तु सन्देहं वारये-
तुम् । ततश्च यत् सन्दिग्धं तद्विद्वन्मोति, व्याख्येयसमानार्थकैरन्यैश्च
पदैर्विपक्षसपक्षवाचकसाधकनकोपन्यासेन सन्देहमपाकरोति । तत्र,
सत्यमित्यादिके स्वरूपलक्षणे, यतो वेत्यादिकार्थलक्षणे च ब्रह्मपदा-
देकस्यैव लक्षणद्वयमुक्तोभयत्र सामान्यशब्दप्रयोगेऽपि लक्ष्यस्वरूपभे-
देन तदवच्छेदकभेदाद् ब्रह्मभेदः । तत्र यदि भेदस्तदा कस्य वेदार्थ-
त्वं कस्य न, उक्तोभयोर्वेति पुनः सन्देहसम्भव इति तद्वारणार्थमेकं
ब्रह्म वक्तव्यम् । तथा सत्युक्तीनिकाद् विरोधात् सन्देह इति प्रका-
रप्रशोत्तरत्वेन सन्देहबीजमुक्तम् । स्वरूपलक्षणस्य हृदि करणाद-
कथनेऽप्यदोषश्च बोधिनः । सन्देहाकारमाहुः * तत्रेत्यादि * तथा च

कथम् । फलसम्बन्धात् । ऋचापि विवृतम् । सखं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्
 कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति । फलार्थं च ब्रह्मज्ञानम् । फलं
 च फलवाक्योक्तधर्मज्ञानादेव, नान्यथा । कर्तृत्वं च परविवरण-
 तयोक्तम् । परं किमित्युक्ते यः सर्वान्तर आनन्द इति । कथं स-
 र्वान्तरमित्याकाङ्क्षायां परिचयार्थं भूतभौतिकसृष्टिमुक्त्वा गौणा-
 नन्तर्यं परिहृतम् । गौणोपासनाफलं च प्रधानशेषतयोक्तम् ।
 तत्रान्यगतकर्तृत्वारोपानुवादोऽपि सम्भवति । ततश्च भृगुर्वै वा-
 रुणिरित्युपाख्यानोऽपि परिचायकत्वाद् गौणकर्तृत्वमेवानूयते,
 फलाश्रवणादिति पूर्वः पक्षः ।

परस्परविरुद्धार्थयोधकाभ्यां लक्षणाभ्यामेव सन्देहाल्लक्षणकरणं
 युक्तमित्यर्थः । पूर्वेपक्षं विवृण्वन्ति * ब्रह्मेत्यादि * । अयमर्थः । शेष-
 लक्षणे, कर्मफलार्थत्वादित्यनेनोपलक्षणविधया ज्ञानस्यापि फलशो-
 पत्वे सिद्धे प्राधान्यं फलस्यैवेति तत्सम्बन्धादुक्तमेव प्रधानवाक्यं,
 न तु कार्यलक्षणवाक्यं तथा । नचैवं पूर्वकाण्डेऽस्तृत्तरकाण्डे तत्
 किमित्युपेयमिति वाच्यम् । ऋचापि विवृतम् । यदि तस्य प्राधान्यं
 न स्यात् किमिति विवृणुयादतोऽत्रापि तदाह्वनम् । तथा सति ज्ञानं
 फलार्थं, फलं च फलवाक्योक्तधर्मज्ञानात् परत्वज्ञानादेव । अतः प-
 रत्वज्ञानार्थं कर्तृत्वं परविवरणतयोक्तम् । स्वरूपलक्षणे प्रापञ्चिकध-
 र्मराहित्यप्रतीनेब्रह्मणि कर्तृत्वस्याशक्यवचनत्वात् । तस्माद्वा एत-
 स्मादित्यादिना यत् कर्तृत्वमुक्तं, नज्ज्ञेयात् फलरूपं परं पृथक्कृत्य
 तं विवरीतुमुक्तम् । तनस्तत्स्वरूपजिज्ञासायां सर्वान्तरत्वकथनपूर्व-
 कामानन्द इति स्वरूपमुक्तम् । अन्यथा तन्निरूपणमसङ्गनं स्यात् । स-
 र्वान्तरत्वं च तस्य परत्वनिर्वाहकतयोक्तम् । तत्रापि कथम्भावाका-
 ङ्क्षायां तन्निष्कर्षार्थमाकाशादीनां भूतानामोयध्यादीनां भौतिकानां च
 सृष्टिफलेन कर्तृत्वं प्रतिपाद्य तस्य सर्वान्तरत्वकथनेन चरमत्वादौ

मिद्धान्तस्तु ।

उत्पत्तिस्थितिनाशानां जगन् कर्तृ वै बृंहत् ।

वेदेन बोधितं तद्धि नान्यथा भवितुं क्षमम् ॥

न हि श्रुतिविरोधोऽस्ति कल्पोऽपि न विरुद्ध्यते ।

सर्वभावममर्थत्वादचिन्तैश्वर्यवद् बृंहन् ॥

वेदेनैव तानज्जगत्कर्तृत्वं बोध्यते । वेदश्च परमात्माऽक्षरमात्र-
मप्यन्यथा न वदति । अन्यथा सर्वत्रैवाविश्वासप्रसङ्गात् । न च
कर्तृत्वे विरोधोऽस्ति । सत्त्वादिधर्मवत् कर्तृत्वस्याप्युपपत्तेः ।
सर्वथा निर्द्वैकत्वे सामानाधिकरण्यविरोधः । सुखज्ञानादिपदा-

गौणमपर्यगसंज्ञं प्राणादीनामिवावस्थानं निवारितम् । सर्वं धै तेऽन्न-
माप्नुवन्ति-येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्यादिनाऽन्नब्रह्माद्युपासनाफलं प्रधान-
शेषतया, अस्ति ब्रह्मति वेदेन सन्तमेन ततो विदुरित्यादिनाऽनु-
वाकचतुष्टयेन कथितस्य सत्त्वब्रह्मानन्दाद्यमितिसर्वभयाभायरूपप्रधान-
फलस्य शेषतया सर्वोत्कृष्टगुणज्ञापनायोक्तमिति कर्तृत्वं परास्मिन्
सिद्ध्यति । तथापि स्वरूपलक्षणविरोधात् पूर्वकाण्डोक्तप्रजापतिगत-
स्य प्रकृतिगतस्य वा कर्तृत्वस्यारोपेणानुवादोऽपि सम्भवतीति द्विती-
यप्रपाठकेऽपि फलाश्रयणेनामुख्यत्वात् तत्राप्येवं नेतव्यम् । तथाच
नास्य लक्षणत्वमिति पूर्वपक्षार्थः ।

सिद्धान्तमाहुः * उत्पत्तीत्यादि * । * नादिति * कर्तृत्वम् ।
* अन्यथेति * गौणम् । * कल्प इति * कल्पसुष्ठम् । * सर्वभावः *
सर्वभवनम् । तत्र समर्थत्वादकर्षापि कर्षित्वर्थः । गृहीतं विभजन्ते
* वेदेनेत्यादि * स्यादन्यगतकर्तृत्वारोपानुवादः कार्यलक्षणे यदि
स्वरूपलक्षणं विरुद्ध्यते । तदेव तु न । विवरणार्थं परस्य तृतीयान्तेन
ब्रह्मपदेनैव विवृतत्वात् । न च तत्र वेदहिरण्यगर्भब्राह्मणजानिजीवा
अर्गत्वेन गृहीतुं शक्याः । परपदविवरणात् सान्त्वनादिना ब्रह्मापक्ष-
योत्कर्षस्य तेष्वशक्यवचनत्वात् । परशब्दस्यान्यार्थकत्वापगमऽपि

नां धर्मभेदेनैव तदुपपत्तेः । नच कर्तृत्वं मंसारिधर्मो, देहाद्यध्या-
सकृतत्वादिति वाच्यम् । प्रापञ्चिके कर्तृत्वे तथैव । न त्वलौ-
किककर्तृत्वे । अत एवास्येसाह । अस्येति पुरोवर्ती प्रपञ्च इदमा-
निर्दिश्यते । अनेकभूतभौतिकदेवातर्गङ्गमनुष्यानेकलोकादभुतर-
चनायुक्तब्रह्माण्डकोटिरूपस्य मनसाप्याकलयितुमशक्यपरचन-
स्यानायासेनोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणं न लौकिकम् ।

विवरणोक्तब्रह्मशब्दानुरोधादेत एव परत्वेन ब्राह्माः । तत्प्राप्तिस्तु क-
र्मणापीति साधनान्तरेण ज्ञानेन को वा विशेषः स्यात् । अत उत्कृ-
ष्टार्थकत्वमादरणीयम् । उत्कृष्टं च किमित्यपेक्षायां विवरणानुरोधाद्
ब्रह्मान्तरं कल्प्यम् । तच्चाप्रसिद्धं, स्वरूपलक्षणहीनं च । न च प्रकृ-
तिः । साङ्ख्यमनेऽपि ज्ञानात्मकपुरुषापेक्षया तस्या हीनत्वात् परार्थ-
त्वाच्च । अथौतत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतो ब्रह्मापेक्षयान्यस्य
परत्वेन वक्तुमशक्यत्वात्तुक्तलक्षणविशिष्टस्यैव ब्रह्मणः कर्तृत्वं वेदेन
योष्यते । नच तदारोपितमिति शक्यवचनम् । निरङ्कुशस्य तस्याऽ-
न्यत्रासिद्धताया अनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ।

किञ्च । वेदः परमासत्त्वादक्षरमात्रमपि मिथ्या न वदति ।
यदि कापि तथा वदेत्, स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविध्वंशे स्वरूपलक्ष-
णाद्यंशे चाधिगमनीयः स्यात् । तत्रश्च सन्मार्गमात्रमुच्छिद्येत । अतो
यद्यद्या यदनि तत्तथेति मन्तव्यम् । तेन कर्तृत्वं चेदोक्तत्वादपि वा-
स्तवमित्येव सिद्ध्यति । नच कर्तृत्वाङ्गीकारे स्वरूपलक्षणविरोधोऽस्ति,
येन तदनुरोधाद्वास्तवत्वं तस्य कल्प्येत । तदुक्तमसत्त्वादिधर्मवत्
कर्तृत्वस्याप्युपपत्तेः । नच ब्रह्म गायत्र्यमराहितमिति वक्तुं शक्यम् ।
स्वरूपलक्षणविरोधात् । तत्र ब्रह्मणि सत्यत्वादिधर्माङ्गीकारात् । न-
चासत्यजडमान्तव्यावृत्त्यनैक एवायं सत्यादिपदैरुच्यत इति व-
क्तुं युक्तम् । व्यर्थपौनरुक्त्यापत्तेः । तत्तद्भेदधर्मकत्वसिद्ध्या घटकु-
ट्यां प्रमाताश्च । अतः सत्यादिपदानां स्वायत्त्यागोऽपार्थ एव । तदेत-
दुक्तं * धर्मभेदेनैव तदुपपत्तेरिति । स्फुटमाश्रमम् ।

ननु लक्षणद्वयस्यैकपरत्वे सर्गास्तु भुविष्येकमेव ब्रह्म प्रतिपा-

प्रतीतश्च निषेध्यम् । नाप्रतीतं, न श्रुतिप्रतीतम् । सत्यत्वा-
दयंश्च लौकिकाः । ततः सर्वनिषेधे तदज्ञानमेव भवेत् । नच स-
त्यत्वादिकं लोके नास्सेव व्यवहारमात्रत्वात्, कारणगतमेवसत्य-
त्वं प्रपञ्चे भासत इति वाच्यम् । तर्हि कर्तृत्वं तथा कुतो नाङ्गी-
क्रियते । स्मृतिश्च स्वीकृता भवति, कर्ता कारयिता हरिरिति ।

नचारोपन्यायेन वक्तुं शक्यम् । तथा सत्यन्यस्य स्यात् ।
तत्र न प्रकृतेः । अग्रे स्वयमेव निषिध्यमानत्वात् । न जीवाना-
मस्वातन्त्र्यात् । न चान्येषामुभयानिषेधादेव । तस्माद् ब्रह्मगत-
मेव कर्तृत्वम् । एवं भोक्तृत्वमपि । न वा काचिच्छ्रुतिः कर्तृत्वं
निषेधति । विरोधमानात् कल्प्या तु लौकिकपरा । फलवाक्ये-
ऽप्यश्रुतानां गुणोपसंहारः कर्तव्यः ।

यम् । तदा, अस्थूलादिवाक्येष्वपि तदेवं निरूप्यत इति निर्द्वैतकत्वं
यलादापतितमतः कर्तृत्वनिषेध एव युक्त इत्यत आहुः * प्रतीतिमि-
त्यादि * । युक्तः प्रतिषेधः । परन्त्वस्थूलादिवाक्ये लोकप्रतीति एव
प्रतिषिद्ध्यन्त इत्यत्रापि प्रतीतिमेव प्रतिषेध्यम् । अत एव नाप्रतीतम् ।
प्रसङ्गयितुमशक्यत्वेन प्रतिषेधानदृष्टत्वाच्च । न श्रुतिप्रतीतम् । तुल्य-
चलत्वात् प्रत्यायनवैयर्थ्यापाताच्च । श्रुत्युक्ताः सत्यत्वादयोऽपि यदि
लौकिकत्वेनादृतास्ततो लोकश्रुतिप्रतीतसाधारण्येन सर्वनिषेधे ब्रह्मा-
ज्ञानमेव भवेत् । तथाच स्वरूपलक्षणवैयर्थ्यं सर्वनाशश्च स्यात् । नच
तद्भाषाय लोकास्य व्यवहारमात्रत्वात् तत्रापि कारणगतमेव स-
त्यत्वमतो न तत् प्रतिषेध्यं, किन्तु कर्तृत्वमेवेति वाच्यम् । तदा तु
धर्मसङ्कोचस्य तौल्यात् कर्तृत्वमपि तथाङ्गीकार्यम् । तेन कल्पस्मृ-
तिस्वीकाररूपगुणोऽपि भविष्यति । नन्वगत्या सत्यत्वं तथास्तु, न तु
कर्तृत्वमपि । आरोपन्यायेन तस्य शक्यवचनत्वादित्यत आहुः *
न चेत्यादि * । * अन्येषामिति * अभावकालस्वभावभूतग्रहलोक-
पालादीनाम् । ननु प्रकृते फलवाक्यविचारो भवतापि स्वीकृतस्तथा
सति तद्विपर्ययोक्तं भोक्तृत्वं तत्रास्तु, कर्तृत्वं तु कथमङ्गीकर्तुं श-
क्यमित्यत आहुः * गुणोपसंहार इति * सूत्रश्रुताग्रे तथाङ्गीकारात्

तथाचार्यं सूत्रार्थः ।

जन्म आदिर्वेषापिसवयवसमामादतद्गुणमविज्ञानो बहुव्रीहिः॥

तद्येत्यर्थः । तस्माद् ब्रह्म कर्तुं इति सिद्धम् । एवं सिद्धान्तं व्याख्याय
तस्य सूत्राविरोधित्वं बोधायतुं सूत्रं व्याकुर्वते * तथाचेत्यादि* एवं
कर्तृत्वे सिद्धे वक्ष्यमाणरीतिकः सूत्रार्थ इत्यर्थः । अत्र सर्वेऽपि त-
द्गुणसंविज्ञानं बहुव्रीहिगर्ह्यकुर्वन्ति । तत्रोपसर्जनत्वेन पूर्वप्रयोगा-
हस्यादिशब्दस्य परत्वाय राजदन्ताद्याकृतिगोपीयत्व कल्पनीयमित्य-
वस्था प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति । * जन्मेत्यादि * । जन्म आदिः प्र-
थमोऽवयवो येषां ते जन्मादि । सुपां सुलुगिति जसां लुगित्यवयव-
समासादिति । भावप्रधानो निर्देशः । तथाचादिपदविशेष्यकावयव-
समासत्वादनद्गुणसंविज्ञानं बहुव्रीहिरित्यर्थः । न च, अङ्गं प्रतीको-
ऽनवय इति कोशादवयवपदस्याङ्गावयवत्वेनात्र च तदभावेन क-
थमवयवसमासत्वमिति शङ्काम् । एकदेशेऽप्यवयवपदप्रयोगात् ।
यथा पञ्चावयवमनुमानवाक्यमिति । कैयटेऽपि, एकाचो हे प्रथम-
स्वतन्त्र, एकाऽङ्ग यस्य स एकाजिति विशिष्टावयवोपलक्षितस्याव-
यविन इत्यादिना, भञ्जलूविशिष्टस्य शब्दस्यैकोऽजवयव इत्यङ्गी-
कारः । तत्रैकस्याचो विशिष्टावयवत्ववदत्र आद्यादीनां समुदाह-
र्यवयवेन तद्वाचकपदानां समासेऽवयवसमासत्वस्य सुखेन
सम्भवात् ।

यत्स्यातद्गुणसंविज्ञानत्वं त्वेषम् । तथाहि । उक्तसूत्रे कैय-
टेन तद्गुणसंविज्ञानपदं द्वेधा व्याख्यातम् । तस्य अन्यपदार्थस्य
गुणां विशेषणम् । तस्य संविज्ञानं येनिति । स घर्तिपदार्थो गुणां य-
स्यान्यपदार्थस्य तस्य संविज्ञानं येनेति च । तत्रोदाहरणं तु शुक्लवा-
ससंगानयेति । तत्र शुक्लवासःसयुक्तपुरुषानयने पृथगचोदितान्यपि
यामांसं सम्यग्धसामर्थ्यादानयनेन सम्यक्त्वन्त इत्युक्तम् । एवं च
सम्यक्कर्तृमानयेत्याद्यापि तुल्यम् । एवं सम्यग्यपदार्थविशेषणस्य यत्र
सम्यग्धसामर्थ्यात् कार्यसम्यग्धस्य तद्गुणसंविज्ञानः । यत्र तस्य
सम्यग्धसामर्थ्यात् कार्ये सम्यग्धाभावस्तत्रातद्गुणसंविज्ञानः । यथा
निम्नगुणानपेक्षम् । अत्र हि पुरुषानयने समासघर्तिपदार्थभूतानां
विशेषणं यथा संविज्ञानाभावान्न कार्येण सद सम्यग्ध इति । एवं

अथवा जन्मप्रभृति सर्वे भावविकारा आदिशब्देन गृह्यन्ते ।
तथाच जन्म च आदिशब्देकैकदावः । आदिशब्दश्च धर्मनाची ।
स च स्वसम्बन्धिनं लक्षयति । तस्योभयसापेक्षत्वादुत्पत्तेर्विश-
मानत्वादन्यानेव भावविकारानुपलक्ष्यतीत्यादिशब्देनान्ये भाव-
विकाराः ।

सति प्रकृतेऽन्यपदार्थभूतानां प्रधानानां स्थितिप्रलयाभिसंवेशानामो-
क्तदेशतया तद्विशेषणीभूतो य आदिस्तस्य प्रथमान्तरव्यावर्तकतया
जन्म विशेषणम् । स्वयं तु वर्तिपदार्थे, विशेष्यः । तस्य धर्मरूपं य-
थाधर्म्यं तदपेक्षाबुद्धिजन्यम् । तस्य निरूप्यत्वमपि स्थित्यादिजन्य-
मनः सोऽत्र सूत्रेऽर्थादायातायां ब्रह्मकर्तृकभवनक्रियायां न सम्यङ्क-
ते । तदसम्बन्धे तद्व्यापारो जन्मनोऽपि न सम्बन्ध इत्यस्य समासा-
स्यातदगुणसंविज्ञानत्वम् । इदं च तदगुणसंविज्ञानस्य प्रथमलक्षणा-
दरे बोध्यम् । द्वितीयलक्षणादरे तु तदगुणकस्य विशिष्यस्यान्यपदार्थ-
स्य संविज्ञानं समायाति । तच्च चित्तगुणित्वापि वर्तते इति तद्व्या-
पार्य विशेषणसम्बन्धपूर्वक एव तस्य क्रियासम्बन्धो वक्तव्यः । तदा-
प्यत्र विशेष्यभूतानां स्थित्यादीनां विशेषणसम्बन्धपूर्वको न क्रिया-
सम्बन्ध इति पूर्ववदेवातदगुणसंविज्ञानत्वम् । यदि च संविज्ञानपदेन
वर्तिपदार्थस्य तद्विशेष्यस्य वा प्रत्यक्कीमाद्य एवाद्वियते नदा तु वि-
शेष्यविशेषणयोर्ज्ञातत्वेनास्माकं तत्प्रत्यक्कीमाद्याभावाद् भाववृत्तसू-
क्ते, सो भङ्ग वेद यदि वा न वेदेति श्रावणाद्यातदगुणसंविज्ञानत्व-
मिति न कोऽपि शङ्कालेशः । अत्रैतत्समासादरेण भाववृत्तसूक्ते,
यदि वा नेतिवाक्ययोधितानाधानपक्षसूचनाजन्मस्थितिभङ्गादीना-
मादिर्भावादेरूपरथयोधनेन भगवानेव तत्तद्रूपः कीडप्राविस्तिरश्च
भवतीति पुष्टिप्रकारो योधितः । तथाच जन्म आदिर्भावादि-
र्भावां प्रकाराणामित्यर्थो बोध्यः । प्रवाहसृष्टियोधनाय प्रकारान्तर-
माहुः *अथवेत्यादि* । प्रभृतिशब्दः पूर्वावधिवाचकः । *सर्व इति *
जायतेऽस्ति विपरिणमते यदन्तेऽपक्षीयते नश्यतीतिप्रतीतिमिदं या-
स्कोक्ताः पद । कथं गृह्यन्त इत्यपेक्षायाभावाद् । * तथाचेत्यादि । *

अथवा जन्मनो नादित्वम् । तदाधारस्य पूर्वगविद्यमान-
त्वात् । अन्ये त्वादिमन्तः । तदाधारस्य पूर्वं विद्यमानत्वात् ।
अत आदिशब्दः स्वाधारसद्धर्मवाची तद्धर्माणामुपलक्षकः । अ-
थवा गमनप्रवेशयोर्भेदाज्जन्म आदिर्येवामिति । जात्यपेक्षयैक-
वचनम् ।

सर्वोऽपि ह्यन्धो विभावैकवद्भवतीत्येकवद्भावः । आदिशब्दश्च प्राथ-
म्यरूपधर्मवाची । पूर्वतन्त्रे यद्भानां धर्मवाचकत्वस्य सिद्धत्वात् । स
च स्वसम्बन्धिनं लक्षयति । तत्र कं लक्षयतीत्याकाङ्क्षायां तस्य यथो-
त्पत्तावाधारता तथाग्रिमेषु निरूपकता । प्राथम्यस्योभयसापेक्षत्वात् ।
अत उत्पत्तेरत्र कथं उक्तत्वेन विद्यमानत्वादन्यानेवोपलक्षयतीति त-
थेत्यर्थः । तेन विषयवाक्योदितौ स्थितिभङ्गौ प्रत्याहारन्यायेनान्ये-
षामपि बोधकौ । कालादिगतमयि कर्तृत्वं भगवदीयमेव, न तु स्व-
तन्त्रमिति च बोधयितुमत्रादिपदोक्तिरिति तत्पर्यं सूचितम् । एवं
व्याख्येने आदिपदस्य लाक्षणिकत्वम् । तथादियदेन आदित्वधर्मव-
त्तया जन्मनोऽपि सङ्गृहीतुं शक्यत्वाज्जन्मपदवैयर्थ्यापत्तिरित्युक्त्या
प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति * अथवा जन्मन इत्यादि* । यद्विचिन्मा-
ने जन्माधारे पश्चाज्जन्म चेत्तदा जन्म प्रत्याधारस्य तद्वत्तद्धर्मस्य चादि-
ता सम्भवति । प्रकृते तु तन्नास्तीति जन्मनो नादित्वम् । अन्येषां तु
भावविकाराणामुक्तयुक्त्यादिमतो हेतोरादिशब्दः स्वाधारसद्धर्मवाची
आदित्वाधारभूतोऽस्तिपदवाच्यो धर्मस्तस्यान्यापेक्षया प्राथम्यात् तत्पू-
र्ध्वमेव तं वदन्नादित्वस्य सापेक्षतया तद्धर्माणामधिपरिणामादीनामुपल-
क्षक इति न स्वार्थत्यागदोषो, नापि जन्मपदवैयर्थ्यदोष इत्यर्थः । अ-
स्मिन् पक्षे असत्कार्यवाद आपतति । तथापि यदेतस्य कथनं तन्मृ-
त्सिंहोत्तरतापि न्याद्युक्तमायिकछष्टिं प्रत्यपि भगवत् एव कारणत्व-
मिति बोधयितुं, न तु पूर्वोक्तं पक्षं निराकर्तुमिति बोध्यम् । अथ
मर्यादाछष्टिप्रहाय तद्गुणसंविज्ञानयक्ष्मभिसन्धायाहुः * अथवा
गमनेत्यादि * गमनप्रवेशयोः पूर्वोत्तरावधिभूतसञ्चरप्रतिमञ्चरयो-
र्मध्ये कार्यस्वरूपस्य कारणतो भेदाज्जन्मादयो भवन्तीति जन्म आ-

जन्म तु श्रुतत्वात् सिद्धम् ।

अथवा किमनया कुसृष्ट्या । जन्म आद्यस्य आकाशस्त्व-
यत इति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्येव
विचार्यते । फलसम्बन्धित्वात् । तेनैकत्र सिद्धः शास्त्रार्थः प्र-
कारान्तरेऽपि । यतो वा इमानि भूतानीसत्र विस्फुलिङ्गवत् सर्वो-
त्पत्तिः । अत्र तु क्रमेणेति विशेषः । एतेन सर्व एव प्रकाराः
सूचिता वेदितव्याः ।

द्वितीयं तत्तज्जातीयं जन्मादि । जातिरत्र विकारत्वं क्रियात्वं वा ।
अत्र, ब्राह्मणो जन्मतः श्रेयान्, न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतद्यतुर्भु-
जमित्यादाविव जात्यपेक्षपैकवचनम् । तथाच यद्यपि, सुप्तं सुख-
मिति जसो लोपे जन्मादीति सिद्ध्यति तथापि विकारान्तरसंग्रह-
स्तेन न भवत्यतस्तदुपेक्षितम् । नपुंसकं तु सामान्ये । एतत्पक्षसंग्रहे
धीजमाहुः । जन्म तु श्रुतत्वात् सिद्धमिति । जन्म तु, यस्मिन्निदं
सं च विद्येति सर्वमिति तैत्तिरीये श्रुतत्वाद् व्ययनात्मकबहिर्गमन-
रूपं सिद्धम् । तच्च सजातीयसंचलनवियोगादि संगृह्यत समयन-
रूपं प्रवेशं च स्मारयतीति तद्गुणसंविद्धानोऽपि युक्त इत्यर्थः ।

एवं पक्षत्रयेण व्याख्यायितेयामत्र बोधनस्यानतिप्रयोजनत्वात्
प्रतिपत्तिगौरवाच्चार्त्तं सूचयन्तः प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याकुर्व-
न्ति * अथवा किमित्यादि * । नन्वेवं सत्याकाशजनकत्वस्यैव लक्ष-
णत्वमायाति, न तु सर्वभूतजनकत्वस्य तत्स्थित्वादिकर्तृत्वस्य च ।
तथा सन्निधाकयान्तरे ब्रह्मभेदापत्तिरिनिशङ्कायामाहुः * तेनेत्या-
दि * यदा, यतो वेति वाक्यं विषयत्वेनादरणीयं तदाप्ययं न्यायस्तु
सर्वथाङ्गीकार्यं एव । अन्यथा आकाशवाक्येऽपि ब्रह्मान्तरापत्तिः
स्यात् । अतो जननप्रकारस्यैव भेदो न तु ब्रह्मण इति न कोऽपि
दोष इत्यर्थः । यतो वेति श्रुतौ, यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यस्य
भागस्य यद् ब्रह्म प्रयन्ति प्रकर्षेण सृष्टिसामयिकदुःखराहित्येन प्र-
लये गच्छन्ति, अमितः संविशन्ति स्वपन्ति सुषुप्ताविष्य सत्सम्पन्ना
सर्वन्तीत्यर्थो बोध्यः । एवं पक्षत्रयेण व्याख्याने धीजमाहुः * एतेने-

ब्रह्मविचारे ब्रह्मणोऽप्यधिकृत्वाद् ब्रह्मेत्यायाति । न
त्वन्वाहारः ।

शास्त्रे गानिः शास्त्रयोनिः । शास्त्रोक्तकारणत्वादिसर्थः ।
शास्तीति शास्त्रं वेदः । सामान्यग्रहणं पूर्वकारणदे पूर्वसृष्टिवा-
क्यानां सङ्गदर्शय । यथाऽस्यैव कारणत्वं, नान्यस्य तद्योपरि-
ष्टाद् वक्ष्यामः । मतान्तरवज्जन्मादीनां न विकारित्वं किन्त्वा-

त्यादि * मूले पञ्चश्लिष्टप्रयोगेण वेदोक्ताः सर्वे एव प्रकारा व्यास-
चरणः संगृहीता ज्ञेयाः । तथाच क्वचित् साक्षात्, क्वचित् तदस्यत्वेन,
क्वचित् किञ्चिद्द्वारा क्रमेणेति बोधनायास्माभिरपि तदाशयं स्फु-
टीकर्तुं पक्षत्रयेण व्याख्यानमित्यर्थः ।

नन्वत्र लक्ष्यानिर्देशात् प्रतिपाद्यां च सम्बन्धिविचारस्यैवा-
धिकृतत्वेन ब्रह्मणोऽनधिकृतत्वाद् ब्रह्मानुवृत्तेरशक्यवचनत्वेन ब्रह्म-
पदं ब्रह्म वाऽप्याहार्यम् । कर्मपट्टीपक्षे तु प्रकृतत्वादेव तत्प्रतिनिर्णय-
योग इत्यत आहुः * ब्रह्मेत्यादि * तथाचाधोदेव तत्प्रतिनिर्णय-
योग इत्यर्थः ।

एवं लक्षणबोधकं सूत्रांशं व्याख्याय प्रमाणबोधकमंशं व्याकु-
र्वन्ति * शास्त्रं इत्यादि * शास्त्रे इति सप्तम्या वैयर्थिकमधिकरण-
वाच्यत्वं । शास्त्रविषयो गानिः शास्त्रयोनिः । विषयत्वं प्रतिपाद्यत्वम् ।
तदेतदमिसंवायाहुः * शास्त्रोक्तेत्यादि * । * शास्तीति * राजवदा-
ह्वान्यति । एतन् तद्विरोधेऽपराधोऽपि बोधितः । नन्वत्रोत्तरकाण्डार्थ-
एव विचार्यत इति शास्त्रशब्दस्य कुतः प्रयोग इत्यत आहुः * सा-
मान्येत्यादि * । * पूर्वसृष्टिवाक्यानामिति * भाववृत्तसूक्तादीनाम् ।
एतेन वेदार्थतयैवान्न सूत्रकृतो ब्रह्म विवक्षितमिति श्लोके बीजं प्रद-
र्शितम् । ननु गानिशब्दा निमित्तवाचो प्रायो दृश्यते इति साधारणेन
कारणपदेन कुतो व्याख्यायत इत्यत आहुः * यथेत्यादि * । * उप-
रिष्टादीनि * आग्निमसूत्रं, तथाचातो व्याख्यात इत्यर्थः । अत्र क-
श्चिज्जन्मादिसूत्रसंन यत इति पदेनैव विषयधुनेः स्मारणात् सिद्धे
शास्त्रप्रमाणकर्तृ, शास्त्रयोनित्वसूत्रेऽव्यर्थमित्याह । तत्र । यत इत्य-

विभक्तिराभाववेव तथोत्तरत्र वक्ष्यते, तदनन्यत्वाधिकरणे ।
नामलीलाया अपि न पृथङ्निर्गुणं प्रपञ्चमध्यपातात् ।

केचिद् पृथग्रूपनामप्रपञ्चकर्तृत्वं योगविभागेन प्रतिज्ञाय
समन्वयादिसूत्रेष्वेव हेतुन् वर्णयन्ति । अन्वयमिच्छार्थं च अत-
ति व्याप्नोतीत्यतः । शास्त्रे योनिर्त्वं प्राप्तं तादाति । नैतत् सूत्र-
कारसम्मतमिति प्रतिभाति ।

स्य हेतुकोटौ प्रवेशे जन्माद्यस्येति भागस्य प्रपञ्चवृत्तात्परतया ब्रह्म-
लक्षणत्वायांगेनासङ्गतत्वप्रसङ्गात् । नच लक्षणे प्रविष्टस्यैव यतः श-
ब्दस्योक्तधृतिस्मारकत्वमित्यपि युक्तम् । श्रुतौ भूतानीति यदुच्यतेन
लक्षणस्य तद्विरुद्धत्वापत्तेः । नच आत्मपक्षयैकवचनात् विरोध इति
वाच्यम् । तथा सति वाक्यान्तरासङ्गहेन ब्रह्मभेदापत्तेः । तस्माच्छा-
स्त्रयोनिर्त्वादित्यवश्यं प्रणेतव्यम् । ननु तथापि साधारणगच्छेन
व्याख्यानमयुक्तम् । जन्मादीनामादिमत्तया असत्त्वेनाग्रिमसूत्रेऽपि त-
द्व्यकरणताया एव सिद्धेरित्यत आहुः । मतान्तरेत्यादि । न्यूनत्व-
रूपं प्रतिज्ञादोषं परिहृणन्ति * नामेत्यादि *

शाङ्करमतमनुवदन्ति * केचिदित्यादि * तन्मते दशसूत्रं ज-
न्माद्यधिकरणम् । तत्र द्वाभ्यां प्रतिज्ञा । तत्र द्वितीयसूत्रे पञ्चम्य-
नन्वयादन्यसिद्ध्यर्थं तथा वर्णयन्तीत्यर्थः । तद् दूषयन्ति * नैत-
दित्यादि * शास्त्रयोनिरित्येतावतैव प्रतिज्ञासिद्धावपि स्वादित्यादि-
ककथनाद् अग्रिमसूत्रे पुनः साध्यपरामर्शाच्च तथेत्यर्थः । यत्पुनः
शास्त्रस्य योनिरिति पट्टीतत्पुरुषमङ्गीकृत्य महत् ऋग्वेदादिशास्त्रस्य
सर्वार्थावद्यातिनः सर्वज्ञकल्पस्य सम्भवो, न सर्वज्ञादन्यतः सम्भव-
तीत्येवं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं समर्थितम् । अस्य महतो भूतस्य निःश्च-
सितं यद् ऋग्वेद इत्यादिवृहदारण्यकीयधृतिमादाय पुरुषनिःश्चा-
सवद् वेदसम्भवश्च तत उक्तः । तत्तु मध्यमाप्यव्याख्याया जय-
तीर्थेनैव दूषितम् । इदं शास्त्रस्य निर्मितत्वं किमर्थमुपलभ्य रचितत्वं
वा, निःसृतमात्रत्वं वा । नाद्यः । कणादाक्षचरणानुसरणप्रसङ्गात् ।

श्रुत्पादिविरोधाच्च । न द्वितीयः । शास्त्रयोनित्वस्य साधेयसाध-
कत्वाभावप्रसङ्गादिति । इदमपि युक्तम् । पूर्वविकल्पे वेदस्यानित्य-
त्वप्रसङ्गात् । द्वितीये निःश्वासात्पुनरुद्भिपूर्वकत्वेन तथात्वादिति ।
एतेन, विमतं ब्रह्म वेदगतसर्वविषयप्रकाशनशक्त्याधारः । वेदापा-
दानत्वात् । दीपगतप्रकाशनशक्त्याधारदीपोपादानव्यतिरिक्तवदिति विवर-
णोक्तमनुमानं, निःश्वासात्मकवेदोपादानत्वेनावुद्भिपूर्वकनिःश्वासा-
पादानपूर्वपदप्रत्ययान्तसनाधेन प्रतिसाधनेनापास्तम् ।

यस्तु भामतीनियन्धे, वर्णनित्यत्वपक्षेऽपि यदानामेवानुपूर्वीवि-
शिष्टवर्णात्मकत्वाद् धाक्यानां च तादृशपदात्मकत्वादानुपूर्व्याश्च
व्यक्तिधर्मत्वादानुपूर्व्युपगृहीतानां नित्यानामपि वर्णानां पदत्ववा-
क्यत्वयोरनित्यत्वेन लोके वेदे च न तयोः पौरुषेयत्वे विवादः ।
किन्तु वेदवाक्ये पुरुषस्यातन्व्यास्वातन्त्र्ययोः । तत्र स्वातन्त्र्यकोटिः
काणादादीनाम् । द्वितीयां तु जैमिनीया वेदाध्ययनं प्रति गुरुशिष्य-
परम्परानादित्वेन समर्थयति । वैयासास्तु, अनाविद्योपधानलब्ध-
सर्वशक्तिज्ञानस्य परमात्मनो वेदजनकत्वेऽपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारि-
तादृक्तादृगानुपूर्वीविरचनेन । अतः पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रमेव वेदे अ-
पौरुषेयत्वमित्युक्तम् । तदप्यसङ्गतम् । यर्णवद् वैदिकपदादीनामपि
नित्यत्वात् । वाचा विरूपनित्ययति, वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भू-
रिति श्रुद्धुम्, वेदस्य चेश्वरात्मत्वादित्यादिश्रुतिपुराणवाक्येषु वेदप-
दादानुपूर्वीवैशिष्ट्य एव वेदत्वेन तादृशस्यैवेश्वरात्मकत्वात् । ईश्व-
रस्याविद्योपधानेन सार्वज्ञलब्धेरप्यभ्युपगमैकशरणत्वात् । तादृशा-
नुपूर्वीरचनया अस्वातन्त्र्ये राजाज्ञानुवादकराजदूतवदानुपूर्वीरचना-
मात्रेणेश्वरसार्वज्ञासिद्ध्या व्याख्येयग्रन्थविराभाच्च । अतः स्थितस्य
गतिचिन्तनमात्रायाय प्रयासः । जगत्कर्तृत्वेनैवोभयविधतत्कर्तृत्व-
स्य, तेनैव सार्वज्ञस्यापि सिद्धौ भाष्यकारस्याप्यपार्थ एव प्रयास
इति दिक् ।

अन्येस्तु शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्येति व्याचक्षाणैर्बहु-
मीदिरङ्गीकृतः । सोऽप्युक्तः । लक्षणाप्रसङ्गात् । स्वारसिकार्थस्या-
गाद्य ।

विज्ञानेन्द्रभिभुजा तु शास्त्रं योनिः मूलप्रमाणं यस्मिन्निति
सप्तम्यर्थं बहुमीदिमङ्गीकृत्योक्तम् । अत्र शास्त्रादितिवक्तव्ये यच्छा-

तस्मात् सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं च सिद्धं जगत्कर्तृत्वेन ।

ननु न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानम् । तपोयज्ञा-
दियुक्तप्रजापतिप्रभृतीनामेव जगत्कारणत्वस्य पूर्वकाण्डे तत्त-
दुपाख्यानैष्ववगम्यमानत्वात् । नचावान्तरकारणत्वम् । परस्याश्र-
वणात् । उत्तरकाण्डे तु द्वयप्रतिपादनाद् विरोधः । सन्देहश्च ।

स्त्रयोऽनित्यादित्युक्तं, तच्छास्त्राविरुद्धानुमानस्मृतियोगिप्रत्यक्षादिसं-
प्रहाय । अत एवाग्रे, उपपत्तेश्चत्यादावनुमानम् । स्मृतेश्चत्यादौ
स्मृतिः । आचारदर्शनाच्चत्यादावाचारदर्शनमुखेन योगिप्रत्यक्षादि-
कं च संगृहीतमिति । तदत्रैवाग्रे मया दृश्यम् ।

उक्तार्थ-निगमयन्ति * तस्मादित्यादि * तथाचात्र निरङ्कुश-
जगत्कर्तृत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वमिति लक्षणं सिद्धमित्यर्थः । तत्र ध-
र्मादेर्वारणाय तृतीयान्तम् । प्रकृत्यादिवारणाय शेषम् । तेन लक्षणो
यिवादाध्यासितत्वदोषपरिहारः । प्रजापत्यादिवारणाय * निरङ्कु-
शेति शेषम् ।

अत्रानादिस्त्रिवादिनो भीमांसका यीजाङ्कुदृष्टान्तेन सृष्टिप्र-
वाहानादित्वं घटन्तस्तपोयज्ञाद्युपचिन्नपुण्यविशेषलब्धशक्तीनां प्रजा-
पतिप्रभृतीनां क्षेत्रज्ञानामेव तत्तत्कल्पेषु कारणत्वमभिमन्यमाना ब्र-
ह्मणो निरङ्कुशं जगत्कर्तृत्वमसहमानाः प्रत्यवतिष्ठन्ते * ननु नेत्यादि*
* तत्तदुपाख्यानैष्विति * प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति । स
तपोऽनप्यत । स सर्पानसृजतेति । आपो वा इदमग्रं सलिलमासीत् ।
तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूवाऽचरदित्यादिषु तथैव पौराणेष्वपीत्यर्थः ।
* परस्येति * प्रजापत्यादिस्वतिरिक्तस्य । तथाच न पूर्वकाण्डस्य
तत्र प्रामाण्यम् । ननु यथोपक्रमस्य सन्दिग्धत्वेन निर्णय उपसंहारेण
भवति, तथावांत्तरकाण्डेन निर्णय इति शङ्कायामाह * उत्तरेत्यादि*
* द्वयप्रतिपादनादिति * यतो वा इमानीत्यादौ ब्रह्मणः कर्तृत्वस्य,
नित्यशुद्धबुद्धेत्यादावकर्तृत्वस्य प्रतिपादनाद्विरोधः, उभयत्रापि श्रौ-
तत्वस्य साधारण्यादेकतरपक्षपातस्याशक्यत्वेन सन्देहश्चेति तस्याः
प्राप्त्यान्त्रोत्तरकाण्डेन तन्निर्णय इत्यर्थः । तर्हि तस्मीमांसया निर्ण-

मीमांसायाः सन्वेदनिवारकत्वेऽप्येकांशस्याप्रामाण्यं स्यात् ।
उभयसमर्थने शास्त्रवैफल्यं वा । वेदप्रामाण्यादेव तत्सिद्धेः । वा-
धितार्थवचनं वेदे नास्तीत्यवोचाम ।

किञ्च । वेदान्ताः किं वेदशेषा, वेदा वा । नाश्रयः । अनुप-
योगात् । अगारभ्याधीतत्वेन तदुपयोगित्वे पूर्वकाण्डविचारणै-
व गतार्थत्वम् । विद्याप्रवेशश्च । न द्वितीयः । यज्ञाप्रतिपादनात् ।
मन्त्रब्राह्मणत्वाभावाच्च । तस्माद् वेदोपरा वेदान्ता इति तेषां
किं स्यादिति चेत् ।

योऽस्तीत्यत आह * मीमांसाया इत्यादि * तथाच मीमांसायाः क-
र्तृत्वाकर्तृत्वान्यतरप्रसाधकत्वे अप्रसाधितानां शयीधकवेदान्ताप्रामा-
ण्यापत्तिरुक्तयप्रसाधकत्वे मीमांसाया एव वैयर्थ्यमित्युभयथापि कौ-
ण्ड्यान्त तस्या निर्णायकत्वमिति सर्वस्मिन्नपि घट्टे निरुद्धं जगत्क-
र्तृत्वं कुत्रापि कस्यापि न सिद्धवतीत्यनादिसृष्टिवाद एवादरण्येय
इत्यर्थः ।

एवं ब्रह्मस्वरूपविचारेण जगत्कर्तृत्वं आक्षिप्तेऽपि यदि तद्वो-
धकप्रमाणप्राप्त्यर्थं स्यात् तदानुपलब्धस्य धर्मस्येव तत्सिद्धिः स्या-
दिति वेदान्तानां प्रामाण्यमाश्रयति * किञ्चेत्यादि * यदि वेदशे-
षाः स्युस्तदा द्रव्यदेवतादि प्रकाशयन्त इतिकर्तव्यतां वा बोधयन्तो
वेदार्थे यागे कच्चिदुपयुक्ताः स्युः । तच्च न दृश्यते । अधानारभ्याधी-
ता अपि स्मृतयो गृह्यसूत्राणि च यथा, मानवी ऋचौ धार्ये कुर्याद्,
यद्वै किञ्च मयुरवदत्तद्वेपजमिनि, अप्रवर्षे ब्राह्मणमुपनयति तमध्या-
पयीतेत्यादिवाक्येनाग्निसमिन्धनादानुपनयनादौ चोपयुज्यमानाः शे-
पभावं भजन्ते । तपैने वेदान्ता अपि, यदेव विद्यां करतीत्यादिवा-
क्येन वेदोक्तकर्मसूपयुज्यमाना वेदशेषा इत्युच्यते तदा पूर्वमीमां-
सायां तृतीये शपशेषिमात्रस्याद्ये स्मृतिपादे तत्प्रामाण्यस्य च वि-
चारितत्वात् तस्यैव गतार्थत्वाद् व्यर्थेवात्तरमीमांसा वेदान्तानां च
स्मृतिवद् विद्यास्येव प्रवेशो, न चेद् इति । नापि धर्माद्यन्यतमपुरुषा

मैवम् । अस्ति तावद् वेदत्वम् । अध्ययनादिभ्यः स्मरणा-
च्च । प्रमाणं स सर्वोऽपि वेदः स्वार्थे । स च न यज्ञश्चेद् ब्रह्म
भवतु । न चैतावता अवेदत्वम् । अतिममज्ञात् ।

येप्रकारकत्वेन तत्र प्रवेष्टः । स्मृनावपि तोल्यात् । अत एव शिक्षोप-
निषदि, वेदमनूच्यांचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्तीति वेदानुवचनानन्त-
रमुपनिषदनुशासनं यठितम् । पुराणेऽपि साङ्गोपनिषद इति वेदेभ्यः
पृथक् तर्हिर्द्वेष्येति युज्यत इति, * विद्याप्रवेष्टश्चेति चकारण समु-
ष्णीयते । यदि वेदास्तदा, आम्नायस्य क्रियायत्त्वादानर्थक्यमतदर्शना-
मिति, तद्गतानां क्रियायत्नेन समाम्नाय इत्यादिपूर्वतन्त्रवाक्याद् वेदो-
ऽखिलो धर्ममूलमित्यादिस्मृतिवाक्याश्च यागतच्छेयान्यतरप्रतिपादकाः
स्युः । यथा, अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादयः । तत्र ययसि दध्यानयति सा
वैश्वदेव्यामिक्षा, धारणो यज्ञायचर इत्यादयश्च । ब्रह्म तु ज्ञानयेव
इति नोभयक्यमिति तत्प्रतिपादकानां कथं वेदत्वम् ।

किञ्च । वेदो हि मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मकः । तत्र मन्त्रा नाम
प्रयोगकालेऽनुष्ठानोपयिकार्थस्मारका वाक्यानि । तद्भिन्नं च ब्राह्मण-
मिति, तद्योदकेषु मन्त्राख्या, शेषे ब्राह्मणशब्दइति सूत्राभ्यां तल्लक्षणं
निर्णीतम् । वेदान्तेषु तु विध्यनङ्गीकारेण प्रयोगाद्यभावात् तद्व्याख्येषु
मन्त्रत्वाद्यभावः । अत आर्यप्रसिद्धिमात्रेण घक्तव्ये वेदत्वे तेषामुपर-
भूमिवद् वेदोपरत्वेनापार्थक्यात् तेषां विचारे किं फलं स्यात् । सर्वो-
ऽपि प्रयोजनोद्देशेनैव प्रवर्तत इति फलाभावात् प्रवृत्तिविघाते तन्मी-
मांसाऽप्यपार्थेति तत्साधिते ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वेऽत्यन्ताभिनिवेशो न
कार्य इत्यर्थः ।

अत्र समादधने । * मैवमित्यादि * । न वेदान्तेषु वेदोपरत्वं,
किन्तु वेदत्वमेव । अध्ययनाध्यापनज्ञानविधिभिर्वेदं पठन्तः पाठय-
न्तोऽर्थं चावगच्छन्त आर्याः स्वरपूर्वकमनध्यायशुद्धाऽश्रवणादिनिय-
मान् पालयन्त एव तथा कुर्वन्तीत्याचारपरम्परया, 'स्रयस्मूरेण भग-
वान् वेदो गीतस्त्वया पुरा । विद्याया ऋषियर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न
कारका' इति पुराणोक्तस्य स्मरणस्यातापि तुल्यत्वेन च तन्निर्द्धारा-
त् । किञ्चापत्तिकसूत्रे यादरायणप्रदणं पूजार्थं कृत्वा अलौकिकेऽर्थे

शक्यते ह्यग्निहोत्रादीनामन्यतरदनन्तर्भाष्य तथा वक्तुम् ।
तस्माद् ब्रह्मापि प्रतिपादयन्तो वेदान्ता वेदत्वं न व्यभिचरन्तीति ।
मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं चोत्पद्यमानः । ऋगेव मन्त्रः । ब्रह्मप-
तिपादकं ब्राह्मणम् । तच्छेषाः सृष्ट्यादिर्मातृपादकाः ।

परानपेक्षं वेदस्य प्रामाण्यं जैमिनिना प्रतिपादितम् । ततश्च सोऽलौ-
किकोऽर्थः को वेत्संपक्षायां यथा तस्मिन् यद्वस्तु यथा व्यासमते ब्रह्म ।
अनुपलब्धार्थत्वस्योभयत्रापि तोष्यात् ।

किञ्च । यागप्रतिपादकत्वेन वेदत्वं मन्यानी भवान् धृताम् ।
किं यावदयज्ञप्रतिपादकत्वं वेदत्वम्, उत यत्किञ्चित्प्रतिपादकत्वम्,
अथवा यथाकथञ्चित् तदप्रतिपादकत्वमिति । नाद्यः । अग्निहोत्रादि-
प्रतिपादकस्य भागस्य तदितरयज्ञाप्रतिपादकत्वेनावेदत्वप्रसङ्गात् ।
न द्वितीयः । सर्वस्य तथात्वप्रसङ्गात् । मनुः पुत्रेऽप्यो दार्यं व्यभजति-
त्याद्यर्थवादस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । तृतीयश्चेत् सिद्धं ब्रह्मप्रतिपाद-
कत्वेऽपि वेदत्वम् । वक्ष्यमाणरीत्या नेषामपि यद्व्याप्यत्वेन तथात्वा-
दिति । तदेनदुक्तं *शक्यते होत्यादिना* । अत्रान्यतममिति वक्तव्ये
अन्यतरदिति प्रयोगस्तु, महाभाष्ये प्रत्ययः परश्चेत्यत्र निमित्तविचारं
प्रकृत्य तदुदाहरणे तद्यथा बहुभ्यासीतेषु कश्चित् कश्चित् पृच्छति,
कतरो देवदत्त इत्यत्रेयोपाध्यनङ्गीकाराद् बोध्यः ।

स्वरूपतः सन्देहं वारयन्ति । * मन्त्रेत्यादि * । तत्रोद-
केत्यादिसूत्राणां विचारे ह्यास्मान्तत्वे सति कर्मसाधनत्वेन विधिवा-
धितोच्चारणकः शब्दो मन्त्रः । तथात्वे सति मन्त्रमित्रः शब्दो ब्राह्म-
णमिति तयोर्लक्षणम् । तदुभयात्मकत्वं च वेदलक्षणं सिद्धयति । न
तु विधेयार्थस्मारको मन्त्र इति लक्षणम् । तस्य, वसन्ताय कविर्ज-
लानालमेतत्प्राऽव्याप्तेः । एवं मगनहेतुर्मन्त्र इत्यस्य ब्राह्मणेऽतिव्या-
प्तेः । अस्यन्तस्तथान्त उत्तमपुरुषान्त इत्यादीनां परस्परं
प्रयोगकरणभूतः पद्व इत्यस्य प्रत्यगाशीर्मेन्वे चान्याप्तेः । किन्त्वभि-
युक्तानां यत्वे मन्त्र इति समाख्यानं स मन्त्र इति लक्षणमङ्गीक्रियते ।
यदि तु चरणव्यूहानुरोधेन वसन्तायेत्यादीनां ब्राह्मणत्वमङ्गीकृत्य प्र

यद्यपि न विधीयते, तथापि तादृशमेव ज्ञानं फलायेति यु-
क्तमुत्पश्यामः । पूर्ववैलक्षण्येन भूषणाय ।

काण्डद्वयस्यान्योन्योपकारित्वाय साधारणग्रहणम् । यदेव
विद्यया करोतीत्यादिना पूर्वशेषत्वं सर्वस्य । तमेतं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा त्रिविदिपन्तीत्यादिना सर्वस्योत्तरशेषत्वम् । कर्मब्रह्म-
णोः क्रियाज्ञानयोर्धर्मिपरत्वेनैक्यात् कर्तृवाक्येषु सर्वत्र न वि-
रोधः । तस्माच्छास्त्रयोनित्वं सिद्धम् ।

योगकरणभूतः शब्दो मन्त्र इति सौत्रमेव लक्षणमाद्रियते, तदपि ज-
पःपासनादिप्रयोगं प्रत्यपि प्रत्यगाशीःप्रभृतिमन्त्राणां विषयत्वादिना
करणत्वमस्त्येवेत्यक्षेपः । तद्यकसामयजुष्येव प्रसिद्धम् । निगदादी-
नामपि तत्रैव निवेशः । ब्राह्मणलक्षणमन्यत एव प्रसिद्धम् । वेदान्तेषु
च, सत्यं ज्ञानमित्यादीनाम ऋचाम्, अच्युतमसीत्यादीनां यजुषां,
हावु हावु हावु इत्यादीनां साम्नां च विद्यमानत्वात् नान्येव मन्त्रः ।
ऋगित्युपलक्षणम् । तद्विज्ञं ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणम् । ब्रह्मप्रतिपादक-
भागशेषाः, सृष्ट्यादिप्रतिपादकभागा ब्राह्मण एव निविशन्ते । ततश्च
मन्त्रब्राह्मणसमुदायरूपत्वात् सिद्धं वेदान्तानां वेदत्वमिति ।

तर्हि वेदोपरत्वं कथं निवर्ततामित्यत आहुः । * यद्यपीत्या-
दि * । तथाच वेदे बाधितार्थवचनस्याभावाद्विधीयमानमपि
ज्ञानं यद्योक्तं फलं जनयिष्यत्येवेति नोपरत्वमित्यर्थः । ननु पूर्वमी-
मांसायां विहितस्यैव फलवत्त्वं साधितमिति कथं तथेत्यत आहुः ।
* पूर्वेत्यादि * । तथाच, गुणे त्वन्यायकल्पनेति तत्रैवोक्तत्वाद् वेद-
गुणभूतस्य जैमिनीयस्यैव निर्णयस्य हीनाधिकारिपरत्वं वेदविरोधे क-
कल्पनीयमित्यर्थः ।

एवं माट्टादिकृतं पूर्वपक्षं परिहृत्य काण्डद्वयस्यैकवाक्यत्वबो-
धनाय शास्त्रपदप्रयोग इति पर्यवसितं तदर्थमाहुः । * काण्डेत्यादि * ।
एकवाक्यत्वप्रकारमाहुः । * यदेवेत्यादि । * इदं चतुर्थाध्याये, यदेव
विद्ययेति हीतिसूत्रे व्युत्पादयिष्यते । * ऐक्यादिति * । अभिधेय-
प्रयोजनयोरैक्यात् । तथाच, यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्धर्मो यस्यां म-

कोचदत्र जन्मादिसूत्रं लक्षणत्वादनुमानमिति वर्णयन्ति ।

— — —

दात्मकः, मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोहते ह्यहम्, एनाघान्न सर्वत्रेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम्, मायामात्रमनुद्यान्ते प्रतिषिद्धं प्रसीदतीत्येकादशस्कन्धे भगवद्वाक्याश्च ब्रह्मवादेन सर्वस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरुपरिपादयतात्मनि मिदा वाच्य इति वाक्याद् भेदबुद्धिवाधां विद्यातःपूर्वकं यज्ञादिकरणो कर्मपौष्कल्यम् । ते च वेदान्ताधीने इति पूर्वकाण्डस्य वेदान्तापेक्षित्वं, वेदानुवचनयागादिसाधनैर्भगवत्प्रसादाच्छुद्धे चेतसि विद्योदेतीति साधनावशोधकवेदभागापेक्षित्वं वेदान्तात्ताम् । यद्यप्युभयत्र पुरःस्फूर्त्या कर्म ज्ञानं च यथायथं प्रतीयते, तथापि पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतीनां वक्ष्यमाणानां च तासां विचारे क्रियाज्ञानयोर्धर्म्यात्मकत्वेनाभिधेयसौक्यम् । समुच्चिताभ्यां ताभ्यां यथाधिकारं ब्रह्मभावः, परप्रसिद्ध फलमिति प्रयोजनस्याप्यैक्यमित्येवं सिद्ध एकवाक्यत्वे सर्वत्र कर्तृत्वेनोच्यते इति न पूर्वोत्तरकाण्डयोर्विराधः । शेषशेषिभावस्याविशिष्टत्वेऽपि पुरुषकर्मफलेषु यथा आशङ्क्याः फले पर्यवसानात् फलमेव पूर्वकाण्डे मुख्यं तथाऽऽपीति फलवाक्यसद् वेदान्तात्तामेव मुख्यत्वहापत्ताय कौशीतकिब्राह्मणे ऋचां मूर्द्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽयवृक्षां मुण्डमिति मूर्द्धत्वादि श्राव्यते । तस्मादुपरत्वगन्धस्याप्यभावाद् ब्रह्मणः शास्त्रोक्तकारणत्वं निष्प्रत्यूहमित्यर्थः ।

एवं सिद्धाभ्तमुक्त्वा आधुनिकानामन्येषां भाष्यकृतां ब्रह्मणः कर्तृत्वस्य शास्त्रैकप्रमाणकत्वांशे विप्रतिपत्त्यभावात् तन्मतानुवादमकृत्वा केषां चिद् वैशेषिकाद्यनुसारिणां मतमनुषदन्ति * केचिदित्यादि * । यथैवं बोध्यम् । वैशेषिकादिदर्पणाभिमानितस्तावद् बाह्यानां भीमांसकानां कापिलाणां च निरासाय निखिलजगदेककर्तारमोक्षरमनुमानेनैव साधयन्ति । तथाहि । जगत् कार्यं साधयवत्त्वाद्, महत्त्वे सति क्रियावत्त्वाद्, महत्त्वे सति मूर्तत्वाच्च घटादिवदिति जगतः कार्यत्वे सिद्धे, जगद् बुद्धिमत्कारणपूर्वकं कार्यत्वाद् घटादिवदितिसाधनेन जगतस्तथात्वे सिद्धे, स बुद्धिमान् को घेत्यपेक्षायामत्र

जगत्त्वेन क्षित्यादिवायुपर्यन्तानां विचित्राणां महाभूतानां सङ्ख्यात्
 तादृशां तेषां जगत्त्वेन तदुपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिन्नः क-
 श्चिदेकः पुरुष आसेषः । कार्यत्वस्य तदुपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयो-
 जनाभिन्नकर्तृकत्वव्याप्तत्वात् । एवञ्च क्षेत्रज्ञानां तादृशाभिन्नत्वामा-
 धेन प्रकृतेर्क्षेत्रतत्त्वाभावेन च जगत्कर्तृत्वनिवृत्तौ सुप्तेन जगत्कर्तृत्वा-
 द्यस्य सिद्धिरिति । एवं प्रमाणान्तरेणेश्वरस्य नजगत्कर्तृत्वस्य च
 सिद्धौ जन्मादिसूत्रस्यापि लक्षणत्वात् तदितरमेवसाधने पृथिवी-
 त्ववदीश्वरक्षेत्रनान्तरव्यतिरेकः, जगज्जन्मादिकर्तृत्वाद् यन्नैवं तन्नै-
 वमित्यनुमानरूपं सूत्रमित्येकं मतम् । तदसङ्गतम् । जगत्कर्तृसाधक-
 स्य कार्यत्वस्य हेत्याभासत्वात् । यथाहुर्भास्कराचार्याः । जगत् न
 बुद्धिमत्कारणपूर्वकं कार्यत्वाद् धीजोत्पन्नादुत्पद्यते साधारण्यो
 हेतुः । किञ्च जगता सद्देवसम्बन्धस्यात्यन्तापरिदृष्टत्वेन साध्यस्य
 पक्षधर्मत्वाभावादयं विरुद्धोऽपि । यस्य कस्यापि बुद्धिमतः साधने
 सिद्धसाधनत्वं च । तथा घटादिदृष्टान्तयत्नेन कार्यत्वसमानाधिकरण-
 स्थानीद्वरासर्वशरीरेन्द्रियादिमत्कर्तृकत्वस्य सिद्ध्या विवक्षितेश्व-
 रासिद्धिश्च । तादृशजीवसिद्ध्याऽर्थान्तरत्वेनापि तदसिद्धिश्च । नचैवं
 घटादिदृष्टान्तेन शब्दे कृतकत्वादनित्यत्वसाधने दृष्टान्तीयानां पाक्य-
 त्वादीनामापस्याऽनुमानोच्छेदप्रसङ्गः । लिङ्गिनः शब्दस्य प्रमाणान्त-
 रगोचरत्वेन शब्दे पाक्यत्वादीनां निवृत्त्या तदनुच्छेदात् । अत्यन्ताप-
 रिदृष्टे ग्रहाणि त्वन्वयव्यतिरेकपरिशुद्धानां तेषां निवर्तकस्याभावेन
 तादृशधर्मापत्तेरनिवार्यत्वात् । अतः शास्त्रैकसमधिगम्यं ब्रह्मेति ।

रामानुजाचार्यास्त्वेतेषु दूषणेषु शोधित्वं प्रदश्ये प्रकारान्तरे-
 ण शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं साधयन्ति । तथाहि । साधययत्वादिलिङ्गकैः
 पूर्वोक्तानुमानैः कृत्वा सिद्धत्वेन जगतः कार्यत्वं न प्रत्याख्यातुं शक्य-
 ते । नच जगदकार्यम् अशक्यक्रियत्वाद् अशक्योपादानादिविज्ञान-
 त्वाच्च, आकाशवदितिप्रतिपक्षसद्भावात् प्रत्याख्यातुं शक्यमिति
 वाच्यम् । आकाशे निरवयवत्वस्यानुकूलतर्कस्य सत्त्वेन तस्याकार्यत्वे-
 ऽपि जगद्रूपेषु महीमहीधरादिषु चाय्वन्तेषु तदभावेन तयोरप्रयोज-
 कतयाऽऽकाशदृष्टान्तेन तेष्वकार्यत्वस्य साधयितुमशक्यत्वात् । एवं
 निरवयवत्वेनोपाधिर्नैव क्षित्यादिवायुपर्यन्तानि अकार्याणि महाभूत-
 शब्दवाच्यत्वाद् आकाशवदित्यपि प्रत्यनुमानं निरस्तम् । एवं सिद्धे

कार्यत्वे शक्याक्रियत्वशक्योपादानादिविज्ञानत्वयोग्ये कार्यत्वेनैव
 सिद्ध्या तयोरपि प्रतिपक्षत्वमव । तथाहि । घटमणिकादिषु कृतपु
 कार्यदर्शानामितकर्तृगतनश्रिमाणशक्तिज्ञानः पुरुषोऽहृष्टपूर्व विचि-
 त्तसन्निवेशं तरन्द्भवनमालोप्य अवयवसन्निवेशविशेषेण तस्य
 कार्यत्वं तिष्ठित्य तदानीमेव कर्तुं न ज्ञातशक्तिवैविध्यमनुमानोति ।
 अनस्तु भुवनादेः कार्यत्वे सिद्धं तावत्सर्वमाक्षात्कारतन्निर्माणानादि-
 निपुणः कश्चित् सिद्धयेव । निवादाध्यासितं भूमधरादिकं स्वनि-
 र्माणसमर्थकर्तृपूर्वकं कार्यत्वात् सार्वभौमसदनवदिति प्रयोगात् ।
 किञ्च सर्वेचेनानां सुखदुःखभोग्य धर्माधर्मसाध्यत्वेऽपि धर्माध-
 र्मयोरस्वेतनत्वाच्चेतनाधिष्ठातमन्तरेण तयोः फलहेतुत्वानुपपत्तेः स-
 र्वकर्मानुगुणसर्वफलदायचतुरः काश्चिदाख्यः । वदं किं गतध्रिष्ठनस्य
 वाइपादेरचेनस्य देशकालाद्यनेकपरिकरसन्निधानेऽपि यथादिनि-
 र्माणसाध्यत्वादर्शनात् । तथाच प्रयोगः । धर्माधर्मा चेननाधिष्ठित-
 स्वेनैव फलोपधायकौ अचेननत्वाद् वाश्यादिवदिति । नच पूर्वानुमा-
 ने कार्यत्वस्य हेतोर्विज्ञोत्पन्नाङ्कुरदृष्टान्तेन साधारणतयं शङ्काम् ।
 भङ्कुरादौ सन्दृष्टान्तेनैवाहितत्वेन पक्षममतया पक्ष एवान्तर्भावात् ।
 एतेनैव सुपादिदृष्टान्तोऽपि प्रत्युक्तः । नच लाघवाद्भयवादिप्रतिप-
 क्षेऽज्ञानाभेदाधिष्ठातृत्वमत्र कल्पयितुं शक्यम् । तेषां सूक्ष्मव्यव-
 हितविप्रकृष्टदर्शनापत्तिनिश्चयात् । कल्पनाया दर्शानुसारित्वस्यैव
 युक्तत्वात् । नचेद्वरेऽप्येतादृशपक्षोपपत्तिः । तत्र तन्निश्चायकप्रमा-
 णाभावात् । अतः प्रमाणान्तरतो न तत्सिद्ध्यनुपपत्तिः । तथाचो-
 क्तानुमानेन सिद्ध्यन् स्वामात्रिकसर्वार्थसाक्षात्कारतन्निश्चयमनसामर्थ्य-
 सम्पन्न एव सेत्स्यतीति न तस्मिन्नन्वयव्यतिरेकपरिशुद्धमप्यनैव
 र्याधापादयितुं शक्यम् । समर्थकर्तृपूर्वकत्वनियतकार्यत्वरूपहेतुव-
 लादेव तन्निवृत्तेः । तथाहि, केनचित् क्रियमाणं किञ्चित् स्त्रोतपक्षे
 कर्तुः स्वनिर्माणसामर्थ्यं स्त्रोपादनोपकरणविज्ञातं च निर्वाहकत्वेना-
 पेक्षते । न त्वन्यासामर्थ्यमन्याधानं वा । हेतुनाथात् । उक्तसामर्थ्यो-
 क्तज्ञानाध्यामेयोत्पत्तानुपपत्त्यायां सम्यग्निधनया दृष्टानामकिञ्चित्करा-
 णामप्येषां कल्पनायोगात् । अन्यथानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । अथ त-
 दप्युपयोगीति चेत्, किं क्रियमाणवस्तुव्यतिरिक्ताज्ञानादिकं सर्ववि-
 पय क्रियोपयोगि, उत कतिपयविषयम् । ताद्यः । कुलालादेरपि कि-

यमायावस्तुव्यतिरिक्ताज्ञानाद्यदर्शनात् । नापरः । सर्वेषु कर्तृषु तत्त-
दज्ञानाशक्त्यतियमेन सर्वेषामज्ञानादीनां व्यभिचारात् । नच निर्वाह-
कापेक्षाङ्गीकारे ईश्वरऽपि शरीरेन्द्रियाद्यापत्तिरिति शङ्काम् । सङ्कु-
ल्पमात्रेण परशरीरगतभूतवेतालगराद्यप्यगमदर्शनात् । नच कथमश-
रीरस्य प्रवर्तनरूपः सङ्कुल्प इति शङ्काम् । सङ्कुल्पस्य मनोजन्यत्वेन
शरीरानपेक्षत्वात् । मनमस्वीश्वरेऽप्युपगमात् । पूर्वोक्तहेतुनैव ज्ञान-
शक्तिवन्मनसोऽपि प्राप्तत्वात् । नच मानसोऽपि सङ्कुल्पः सशरीरस्यै-
व, नस्यैव समनस्कत्वादिति वाक्यम् । मनसो नित्यत्वेन देहाद्यपग-
मेऽपि तत्सद्भावेनानैकान्तिकत्वात् । अत ईदृशस्य विचित्रस्य जगतो
निर्माणे पुण्यपापपरवशः परिमितशक्तिज्ञातः क्षेत्रज्ञा न समर्थ इति
तद्विलक्षणा ईश्वरः सङ्कुल्पमात्रेण सर्वकरणसमर्थोऽनुमानेन सिद्ध्य-
ति । प्रयोगान्तरेण च । जगद् एकचेतनाधीनम् अचेतनारब्धत्वा-
न्नरोगस्वशरीरवादिति । तस्मान्न पूर्वोक्तप्रकारेण घातैकसमधिगम्यत्वं
प्रक्षयः सिद्ध्यति ।

कथं तर्हि तत्सिद्धिरिति चेद्, उच्यते । नाचेतनारब्धत्वेन हे-
तुना ईश्वरसिद्धिः । तथाहि । यदत्र साध्यतया निर्दिष्टं, किं तदेकचे-
तनाधीनत्वम् । तत्र तावदेकचेतनायत्तोत्पत्तिस्थितिकत्वम् । दृष्टान्ते
साध्यैकत्वात् । अरोगस्यापि शरीरस्य पितृपुत्राद्यनेकचेतनभोग्य-
त्वात् तत्तददृष्टजन्यत्वेन तदुत्पत्तिस्थित्योक्तदधीतत्वेनैकचेतनाधीन-
त्वाभावात् । किञ्च । शरीरस्य स्थितिरपि, किं स्वावयवसमवेतता,
उत्त प्राणनम् । आद्ये भवयवाधीनस्यात्र चेतनापेक्षा, यदादिवत् ।
द्वितीये क्षित्यादीनां शरीररूपत्वभावेन पक्षे असम्भव इति पक्षसप-
क्षानुगतस्थित्यनुपलम्भः । नाप्येकाचेतनाधीनप्रवृत्तिकर्तृ तत् । प-
क्षान्तर्भूतेषु गुरुतरयणिलामहीरुहादिष्वनेकचेतनसाध्यप्रवृत्तिकत्वेन
व्यभिचारात् । नापि चेतनमात्राधीनत्वम् । सिद्धसाधनत्वात् । किञ्च
उभयवादिस्तिद्धानां जीवानामेव नियामकत्वाभ्युपगमो युक्तः । लाघ-
वात् । नच जीवानां पूर्वोक्तरीतिकांवादानादिविज्ञानतन्निर्माणशक्त्य-
भावः शङ्कनीयः । तद्योगादिभिस्तेष्वपि तादृशज्ञानसामर्थ्ययोरुप-
गमे याधकाभावात् । एतदपेक्षयेश्वराण्यपुरुषकल्पतस्य तत्र साम-
र्थ्यविशेषकल्पतस्य चात्यन्तापरिदृष्टत्वेनातिगुरुत्वात् । अतोऽचेतना-
रब्धत्वालङ्घकानुमानेन नेश्वरसिद्धिः ।

नापि कार्यत्वलिङ्गकेन । गृहीतद्वार्णवादीनां सावयवत्वेन कार्यत्वेऽप्यनेकत्वात् ते सर्वे एकदैवैकेन निर्मिता इत्यत्र प्रमाणाभावात् । न चैकघटवत् सर्वेषामेककार्यत्वं, येनैकदैवैकः कर्ता स्यात् । पृथग्भूतेषु कार्येषु कालभेदकर्तृभेददर्शनेन कर्तृकालैक्यस्य नियन्तुमशक्यत्वात् । नच जीवानां तादृशनिर्माणशक्त्यदर्शनेन तन्निवृत्तौ कार्यत्वबलेनैव तात्सद्भिरिति वाच्यम् । पूर्वमशक्तानामपि पश्चात् पुण्यविशेषोपचयेन शक्तिदर्शनात् तद्विशेषोपचयेनातिशयितादृष्टसम्भावनया च तादृशविलक्षणकार्यकर्तृत्वस्यापि सम्भवादित्युक्तम् । किञ्च । युगपत् सर्वोच्छ्वासः सर्वोत्पत्तिश्च न प्रमाणपदवीमधिरोहन्तः । अदर्शनात् । क्रमेणोत्पत्तिविनाशयोः कल्प्यमानयोर्दर्शनानुगुण्येन तथा कल्पनायामपि विरोधाभावाच्च । अतो युद्धिमदेककर्तृकत्वे साध्ये कार्यत्वस्यानैकान्तिकत्वम् । साधेभौमसदनदृष्टान्तेन तथाऽवगमात् । मृणादिभूतसमूहनिष्ठस्याश्च घटपटस्तम्भसमूहनिष्ठकार्यत्ववत् । साध्यतावच्छेदकराहित्येन दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं च । सर्वनिर्माणचतुरस्यैकस्याप्रसिद्धेः । यक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वं च । तादृशसाध्याप्रसिद्धा विवादाध्यासाभावात् । बुद्धिमत्कर्तृकत्वमात्रे साध्ये सिद्धसाध्यत्वं च । किञ्च । सार्वभौमसर्वशक्तियुक्तस्य कस्य चिदेकस्य साधकमिदं कार्यत्वं युगपदुत्पद्यमानसर्ववस्तुगतं वा, क्रमेणोत्पद्यमानसर्ववस्तुगतं वा । आद्ये, आश्रयासिद्धत्वम् । द्वितीयेऽनेककर्तृकत्वसाधनाद् विरुद्धत्वम् । अर्थश्च । सर्वेषां कार्याणां शरीराणां सुखाद्यन्यददर्शनेन तन्मूलभूतं सत्त्वादिकमवद्याश्रयणीयम् । पुरुषस्य तेषामगच्छ कर्मभिरन्तःकरणविकारद्वारेण भवतीति विचित्रकार्यविशेषारम्भायैव ज्ञानशक्तिवत् कर्मसम्यग्बोधोऽप्यवद्याश्रयणीयः । ज्ञानशक्तिवैधियस्यापि कर्ममूलत्वाच्च । इच्छायाः कर्मारम्भहेतुत्वेऽपि विषयविशेषितायास्तस्याः सत्त्वादिमूलत्वेन कर्मसम्यग्बोधोऽप्यर्जनीयः । एवं सिद्धं कर्मसम्यग्बोधे क्षेत्रज्ञा एव कर्तारः सिद्ध्यन्ति, न तु तद्विलक्षणः कश्चिदनुमानात् सिद्ध्यति ।

भवन्ति चात्र प्रयोगाः । तनुभवनादिकं क्षेत्रज्ञकर्तृकं, कार्यत्वाद् घटवत् । ईश्वरः कर्ता न भवति प्रयोजनशून्यत्वाद् मुक्ताय वत् । तथा, अवतीरत्वात् तद्वदेव । नच क्षेत्रज्ञानां स्वशरीराधिष्ठानेष्वभिचारः । तत्राप्यनादेः सूक्ष्मशरीरस्य भावात् । विमति वि-

ययः कालो न लोकशून्यः कालत्वाद् वर्तमानकालवत् । किञ्च । ई-
श्वरः किमशरीरः सशरीरो वा कार्यं करोति । नाद्यः । मनसो नि-
त्यत्वेऽपि अशरीरेषु मुक्तेषु मानसकार्यादर्शनादीश्वरेऽप्यकर्तृत्वाप-
त्तः । नेतरः । विकल्पासद्वत्वात् । नश्लित्यमनित्यं वा । न तावन्नित्य-
म् । सावयवस्य नित्यत्वे जगतोऽपि नित्यत्वाविरोधादीश्वरासिद्धेः ।
नाप्यनित्यम् । तद्व्यतिरिक्तस्य तच्छरीरहेतोस्तदानीमभावात् । नच
स्वयमेव हंतुरिति युक्तम् । अशरीरस्य तदयोगात् । नाप्यन्यशरीरेण
शरीरवान् । अनवस्थानात् । किञ्च । सत्र्यापारो निर्व्यापारो वा ।
नाद्यः । अशरीरस्य तदसम्भवात् । न द्वितीयः । मुक्तात्मवदकर्तृत्वा-
यातात् । कार्यं जगद् इच्छामात्रव्यापारिकर्तृकमित्युच्यमाने पक्षस्या-
प्रसिद्धविशेषणत्वम् । दृष्टान्तस्य साध्यहीनता च । अनो दर्शनानु-
गुण्येनेश्वरानुमानं दर्शनानुगुण्यपराहतमिति शास्त्रिकप्रमाणकः पर-
मेश्वरः परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमः । शास्त्रं तु सकलेतरप्रमाणापरिदृष्टं
समन्वयिजातीयं सार्वज्ञसत्यमद्भुतत्वादिमिश्रानेवधिकातिशयायरि-
मितगुणोदारं निखिलहेयप्रत्यनीकं स्वरूपं प्रतियादयतीति, न प्रमाणा-
न्तरावसितवस्तुसाधर्म्यप्रयुक्तदोषप्रसङ्ग इति ।

अत्रोदयनाचार्यरीश्वरसाधने नवानुमानानि कुसुमाञ्जलौ द-
र्शितानि । 'कार्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः ध्रुतेः । चाक्यात्
सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्यय' इति । अत्र कार्यादियदा-
नि भावप्रधानानि । तानि चैवं व्याख्यातानि । आयोजनं सर्गाद्यका-
लीनद्वयणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं 'कर्म' । धृतिधोरणं गु-
ह्यत्वतो ब्रह्माण्डादेः यतनाभावः । आदिपदाद् ब्रह्माण्डादेर्नाशः ।
यद् घटादिसम्प्रदायव्यवहारः । घटादिपदप्रयोगो वा । प्रत्ययो वेद-
जन्यं धर्मादिज्ञानम् । धृतिर्वेदः । चाक्यं यदसमूहः । सङ्ख्याविशेषः
सर्गादौपरमाणुनिष्ठद्वित्वादिसङ्ख्याजन्यं परिमाणमित्यादि । प्रयोगा-
स्तु क्षित्यादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वाद् घटवत् । अन्ये तु जन्यत्वादित्य-
पि प्रयुज्यते । तथा, क्षितिः, उपादानगोचरापरोक्षज्ञानोपायेच्छाता-
दशकृतिजन्या, क्षानजन्या इच्छाजन्या, कृतिजन्या वा जन्यत्वाद् घ-
टादिवदित्यपि । पूर्वोक्तं 'कर्म' चेतनप्रयत्नपूर्वकं 'कर्मत्वाद् अ-
स्मदादिशरीरजन्यक्रियावत् । उक्ता . . धृतिः, चेतनप्रय-
त्नपूर्विका धृतित्याद्-यियति विद्वज्जमधृतिवत् । ब्रह्मा-

षडादि प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाशित्वात् यावत्प्रमाणपटवत् । उक्तव्य-
 हारः स्वतन्त्रप्रयोज्यः, अथवाहरेवाद् आधुनिकलिप्यादिव्यवहारव-
 त् । पूर्वोक्तं ज्ञानं कारणगुणजन्यं प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत् ।
 वेदः यौतपेयो वेदत्वाद् यत्रैवं तत्रैवम् आकाशवत् । वेदः यौतपेयो
 वाक्यत्वाद् भारतादिवत् । इत्यणुकपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाण-
 प्रत्ययाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात् तुल्यपरिमाणकपालद्वयार-
 म्भघटपरिमाणवदिति । अत्र प्रथमे प्रयोगे कर्तृजन्यत्वं तु स्वोपा-
 दानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाहानिमदृष्टाद्वारकजन्यत्वम् । अत्राद-
 ष्टाद्वारकेतिविशेषणात् जीवात्मनिरूपितादृष्टद्वारकजन्यत्वेन सिद्ध-
 साधनमर्थान्तरं वा । जीवानां क्षित्वाद्युपादानाभूतपरमाण्वादिगोच-
 रापरोक्षज्ञानाभावेन तज्जन्यत्वे बाधान्न तैरपि तथा । नञ् क्षिति-
 घटादिसाधारणसैकस्य साध्यस्याभावेन स्वपदार्थाननुगमात् कथं
 व्याप्तिप्रह इति वाच्यम् । स्वपदार्थाननुगमस्यादोषत्वात् । अन्यथे-
 ष्टादिना ज्ञाताद्यनुमानं न स्यात् । स्वविशिष्यकस्वत्वप्रकारकज्ञान-
 रथादिनैव तत्र कार्यकारणभावात् । अत्र च सकर्तृकत्वादिसाध्यका-
 नुमानं कर्तृत्वेनैव कारणता, ज्ञानजन्यादिसाधके च ज्ञानत्वादिना ।
 एवं कार्यतापि कार्यत्वेन जन्यत्वेन च । नच शरीरगौरवेणाप्रयो-
 जकस्य शङ्काम् । अथच्छेदककोटौ घटत्वादीनां प्रवेशे आनन्व-
 गौरवाद् ध्वंसस्य जन्यत्वेन तस्य च जन्याभावत्वेनावच्छेदकतया
 प्रवेशे शरीरगौरवाच्च । एवं तु विचाक्षतविवेके जन्याभावत्वेक-
 हेनास्य जगत्स्यस्यैव प्रवेश इति शरीरलाघवात् सामान्यलाघवादेक-
 रणलाघवात् कल्पनालाघवादुपस्थितिलाघवाच्च जन्यत्वेनैव कार्यता,
 न घटत्वादिना । कार्यत्वं च स्वसमवायिजन्यतात्वेन परस्परसम्ब-
 द्येन कृतिरयमेवेति, न तत्रापि गौरवम् । नच विशिष्यान्वयव्यतिरे-
 काभ्यां घटपशुकुलालत्वादिना विशिष्यकार्यकारणभावस्यावश्यक-
 त्वात् सर्वमेतद्विरुद्धमिति वाच्यम् । कार्यमात्रवृत्तीनां जातीनां का-
 र्येतावच्छेदकत्वमिति सिद्धान्तसमुद्घोषात् । नञ्वाङ्कुरादौ हेतोर्वि-
 पक्षगामित्वेनानैकान्तिकस्य शङ्काम् । तत्र साध्यसन्देहस्यानव्याहित-
 त्वेन तस्य पक्षसमस्यात् । नञ् शरीरजन्यत्वस्योपाधेर्विद्यमानत्वाच्छ-
 रीराजन्यस्य प्रतिसाधनस्य सत्याय . साध्यसन्देहस्यानव्याहितत्वेना-
 नकौतकत्वं सिद्धमिति पट्यम् । कर्तादिजन्यतायामपि गुरुभूतस्य

शरीरजन्यत्वस्यानवच्छेदकत्वाललघुभूतस्य जन्यत्वमात्रस्यैवावच्छेद-
कत्वेन तस्य च साधगव्यापकत्वेनानुपपत्तित्वे हेतोरदुष्टत्वात् । ए-
वञ्च कर्मादिजन्यतायामिव शरीरजन्यतायामपि जन्यत्वस्यैवावच्छे-
दकत्वादीश्वरे नित्यज्ञानादिकमिव नित्यशरीरजन्यस्याप्यङ्गीकारेण
प्रतिसाधनदोषस्याप्यभावात् । अनुमानं च, क्षित्यादिक शरीरजन्यं
जन्यत्वाद् घटवत् । ईश्वरः शरीरी कर्तृत्वात् कुलालवदिति । अनु-
कूलतर्कश्चात्र कर्तृत्वजन्यत्वाभ्यामिव शरीरत्वजन्यत्वाभ्यामपि पृ-
थोक्तयुक्तितुल्ययुक्तिकः कार्यकारणभाव एव । श्रुतिश्च, यतो वा इ-
मानि भूतानि जायन्त इत्यादि, सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादि, आकाश-
शरीर ब्रह्मस्यादि च । श्रुतीनां चानुकूलतर्कविधया स्वतन्त्रतया च
ब्रह्मणि प्रामाग्यमिति नवीनमतम् ।

साऽप्रदायिकमते शरीरस्य कुलालशरीरत्वादिनैव कारणत्वं,
नतु शरीरत्वेनेतीश्वरस्यानित्यं शरीरे लोकानुग्रहेण व्यवहारप्रवर्त-
नार्थम् । अनोऽस्मदाद्यदृष्टजनितं रामकृष्णादिनामकं शरीरे भूता-
धेशम्यायनावेशः । कार्यकरणानन्तरं च त्याग इति ।

अभिनवमते तु महेश्वरस्य विश्वमेव शरीरम् । तच्च नि-
त्यानित्यपुञ्जघटितमित्यनित्यांशविरामेऽपि नित्यांशमादाय नित्यमेव ।
आकाशात्मकं च नित्यमेव । रामकृष्णादिनामकं त्वाविर्भावतिरो-
भावशालि भक्तानुग्रहेण कदाचित् कचिदाविर्भवाति तिरोभवति च ।
अत एव तत्त्ववादिभिर्मूर्तमपि तन्नित्यं विभु येत्यङ्गीक्रियते । सर्वत्र
सर्वदा तथाभूतभक्तभावनया भक्तैः साक्षात्क्रियमाणत्वात् । तादृश-
साक्षात्काराणां प्रमात्ये सम्भवति भ्रमत्यकल्पनस्यान्याय्यत्वात् ।
तदुक्तम्, औरसर्गिकंधियां प्रमात्वमिति । चिद्वारमकं तु योगिप्रसक्तग-
म्यमपि विश्वरूपदर्शनादिषु धूयत एव सहस्ररान् एव श्रुत्यादिभिः शरी-
रेऽङ्गीकृते तदनुसारितकर्तृकत्वानुमानं निर्बुद्धमेव । एवमेकेनेश्वरेण
सकलक्षित्यादिकार्यसम्भवं सति प्रमाणाभावाद् गौरवाच्च नानेके-
श्वरसिद्धिः । किञ्चानेकेश्वराङ्गीकारे तेषामेकमत्वं धैमत्वं वा स्यात् ।
तत्राद्ये स्नानन्द्याभावादौश्वर्यहानिः । द्वितीये तु कार्यासिद्धिरिति
कार्यदर्शनाद्, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिम्यस्तादृशीः पुराणैश्चैक-
स्यैव सिद्धिरिति न पूर्वोक्तं किमपि दूषणम् । एवमेकेश्वरसिद्धौ क-
र्मरक्षादिलिङ्गकाम्यप्यनुमानानि तमेकमेव साधयन्तीति न कोऽपि

अन्ये पुनः श्रुत्यनुवादकमाहुः । सर्वज्ञत्वाय श्रुत्यनुसार्यनु-
मानं च ब्रह्मणि प्रमाणमिति ।

तत्तु, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति केनलोपनिषद्वैद्यत्वा-
दुपेक्षम् ।

कापि दोष इति गैयिलभवदेवमिश्राः ।

ज्ञानेन्द्रभिश्चुस्तु, बुद्धिप्रभृतिकार्यम् उपादानगोचरप्रत्यक्षजन्यं
कार्यत्वाद् घटादिवत् । यदि चोपादानगोचरापरोक्षवृत्तेरेव कार्यहे-
तुत्वं लाघवात् । न तु चैतन्यस्य गौरवादिति । तदा तु बुद्ध्यादीनि
सकारणकानि, उपादानगोचरप्रत्यक्षवृत्तीच्छाकृतिमज्जन्यत्वाद् घटा-
दिवदित्येवं कारणीभूतसत्त्वस्य सिद्ध्यनन्तरं, तत्कारणसत्त्वं परस्य
भोग्यम् इच्छादिमत्वाज्जीवोपाधिश्चदिति कारणसत्त्वमोक्तवृत्तयेभ्यो-
ऽनुमेय इत्याह ।

एवञ्चाभिगवोक्तीत्याऽनुमानस्य श्रुत्यनुसारित्वेन प्रामाण्यात्
व्यापचरणानां च श्रुत्यर्थनिर्णयाय प्रवृत्तायात् सूत्रमनुमानोपपन्न-
कश्रुत्यनुवादकम् । अनुमानस्य ब्रह्मणि प्रामाण्येऽनङ्गीकृते, यतो के-
स्यादिश्रुतौ केवलं कर्तृत्वस्योक्तत्वादुपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानव-
त्त्वस्यासिद्धेः । अङ्गीकृते तु तस्मिन् कर्तृत्वस्योक्तज्ञानव्याप्तत्वाद्
सुखेन सर्वज्ञत्वस्य सिद्धेरिति ।

द्वितीयं मतमनुचदन्ति * अन्य इत्यादि * तदुभयमेकहेतुया
दूपयन्ति * तत्त्वित्यादि * । अयमर्थः । गृहदारण्यके शाकल्यब्राह्मणे
उदानप्रतिष्ठांत्तरध्वजानन्तरं तूर्णीभूते शाकल्ये तं प्रति याज्ञव-
ल्क्येन, स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यां न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि
शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्जते न व्यथत इत्येतान्यष्टाद्यातानान्यष्टौ
लोकं अपौ पुरुषाः स यस्तान् पुरुषान् व्युदह्य प्रयुंक्ष्यात्यक्रामीत् तं
त्वौपनिषद् पुरुषं पृच्छामीति याज्ये मूर्तामूर्तब्राह्मणवदेतावस्तादिति-
येधपूर्वकं करणायग्राह्यो नित्योऽसङ्गो निर्बुधः शरीराद्यातष्टौ पुरु-
षान् पृथिव्याद्यातनेषु तत्तल्लोकेषु च विशेषेणोद्यैः आययित्वा पु-
नस्तत् उपसहस्य, योऽतिक्रान्तयानेतादृश उपनिषद्वैद्यः पुरुषः पृष्टः ।

अन्ये पुनः श्रुत्यनुवादकमाहुः । सर्वज्ञत्वाय श्रुत्यनुसार्यनु-
मानं च ब्रह्मणि प्रामाण्यमिति ।

तच्च, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति केवलोपनिषद्वेद्यत्वा-
दुपेक्षम् ।

कापि दोष इति मैथिलभवदेवमिश्राः ।

ज्ञानेन्द्रमिक्षुस्तु, बुद्धिप्रभृतिकार्यम् उपादानगोचरप्रत्यक्षजन्यं
कार्यत्वाद् घटादिवत् । यदि चापादानगोचरापरोक्षवृत्तेरेव कार्यहे-
तुत्वं लाघवात् । न तु चैतन्यस्य गौरवादिति । तदा तु बुद्ध्यादीनि
सकारणकानि, उपादानगोचरप्रत्यक्षवृत्तीच्छाकृतिमजन्यत्वाद् घटा-
दिषदित्येव कारणीभूतमत्त्वस्य सिद्ध्यनन्तरं, तत्कारणसत्त्वं परस्य
भोग्यम् इच्छादिमत्त्वाज्जीवोपाधिषदिति कारणसत्त्वभोक्तृत्वेभ्यो-
ऽनुमेय इत्याह ।

एवञ्चाभिनयोक्तरीत्याऽनुमानस्य श्रुत्यनुसारित्वेन प्रामाण्याद्
व्यासचरणानां च श्रुत्यर्थनिर्णयाय प्रवृत्तत्वात् सूत्रमनुमानोपपन्नम्-
कश्रुत्यनुवादकम् । अनुमानस्य ब्रह्मणि प्रामाण्येऽनङ्गीकृते, यतो वे-
द्यादिश्रुतौ केवलं कर्तृत्वस्योक्त्यादुपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानव-
त्त्वस्यासिद्धेः । अङ्गीकृते तु तस्मिन् कर्तृत्वस्योक्तज्ञानव्याप्तत्वात्
सुखतः सर्वज्ञत्वस्य सिद्धेरिति ।

द्वितीयं मतमनुवदन्ति * अन्य इत्यादि * तदुभयमेकहेतुया
दूषयन्ति * तत्त्वित्यादि* । अयमर्थः । गृहदारण्यके शाकल्यब्राह्मणे
उदानप्रतिष्ठां चरथवणानन्तरं तूष्णींभूते शाकल्ये ते प्रति याज्ञव-
ल्क्येन, स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि
शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्जने न व्ययत इत्येतान्यष्टाधायतानान्यष्टौ
लोकान् अष्टौ पुरुषाः स यस्तान् पुरुषान् व्युद्बुध प्रत्युद्बुधात्यक्तामीत् तं
त्यौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति भाष्ये मूर्तामूर्तब्राह्मणवदेतावत्तादिनि-
षेधपूर्वकं कारणाद्यग्राह्यो नित्योऽसङ्गो निर्दुःखः घातीराद्यानष्टौ पुरु-
षान् पृथिव्याधायतनेषु तत्तल्लोकेषु च विशेषेणोद्योः आपयित्वा पु-
नस्तत् उपसद्वत्, योऽतिक्रान्तवानेतादृश उपनिषद्वेद्यः पुरुषः पृष्ठः ।

अनभिगतार्थगन्तृत्वात् प्रमाणस्य । मनननिदिध्यासनयोः
श्रवणाङ्गत्वम् ।

रणत्वेन सिद्धिः क्रियते तेषु प्रकरणेषु सत्त्वस्य सर्वकारणताया भ-
निश्चायितत्वेनानुमानस्याप्रयोजकत्वात् । नच स्मृत्या तत्परिहरणी-
यमिति वाच्यम् । श्रुतिविरुद्धायास्तस्या एवानादरणीयत्वात् । मै-
त्रावणीयश्रुतौ, तमो या इदमप्र आसीदेकं तत्परे स्यात् तत्परेणेति
विषमत्वं प्रयास्येनद्रूपं वै रजस्तद्रजः स्वर्गैरितं विषमत्वं प्रयास्येनै-
सत्त्वस्य रूपमित्येवं परंपरणेन रजसः सत्त्वस्य च भयनकथनात् ।
तृतीयेऽपि प्रयोगे सत्त्वस्य यरभोग्यत्वेनोपाधित्वाङ्गीकारात् तदुत्प-
त्तेः पूर्वं परस्य निरुपाधिकत्वेनेच्छाद्यभावात् प्रेरणस्याप्यसम्भवाप-
त्तेः । नैयायिकादिवन्नित्यज्ञानेच्छादीनामीश्वरसमवेतत्वाङ्गीकारे श-
रीराभावाप्रयुक्तदोषतादवस्थयात् सांख्यादिमतालम्बनाडम्बरवै-
र्ष्याच्च । अतः श्रुत्यनुसारित्वाभावाज्जानुमानं ब्रह्मप्रमितिजननाया-
लम् । नापि योगिप्रत्यक्षम् । विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनामिति
द्वितीयस्कन्धवाक्यात् । यमेवैव वृणुत इति, धातुः प्रसादादिति
श्रुतेश्च । नच गीतोक्तविश्वरूपदर्शनादिविरोधः । तस्य मूलरूपत्वाभा-
वात् । कालोऽस्मीति तत्रैव निर्धारणान् । तत्रापि, रूपं यं दर्शितमा-
त्मयोगादिति याक्येन तस्यापि भगवद्बलेनैव दर्शनेन योगस्याप्रयो-
जकत्वाच्च । उपपत्तेश्चेत्यादौ यदुपपत्त्युपन्यसनं, तदपि न ब्रह्मस्य
रूपहापकतया, किन्तु हेत्वाभासैः परान्तरशङ्कानिरासकतयेति व-
क्ष्यते । आचारदर्शनादिति सूत्रन्तु कर्मण्ययमे, न तु ब्रह्मविषय इति
न किञ्चिदेतत् । अतस्तदुपेक्ष्यमेव ।

ननु श्रुत्युक्तं सच्चिदानन्दात्मकं शरीरमङ्गीकृत्यानुमाने दोष-
निरासे दोषामावात् कथमुपेक्ष्यतमित्यत आहुः * अनधीत्यादि *
तथाच सिद्धसाधनत्वाच्छ्रुत्युक्तसकलविशेषविषयकप्रमित्यजनक-
त्वाद्याप्रामाण्यमित्यर्थः । ननु मन्तव्य इति श्रुत्या मननं विहितम् ।
तच्च युक्तिभिरनुचिन्तनम् । युक्तयश्चानुमानरूपा इति श्रुत्यनु-
लानुमानस्य प्रामाण्यं श्रुत्यैव सूच्यत इति कथं पूर्वोक्तमतस्यापेक्ष-
त्वमुच्यत इत्याशङ्क्यामाहुः * मनतेत्यादि * तथाच मननादेरपि

ज्ञानशक्त्योर्निरतिशयत्वं भज्येत । मृदादिसाधारण्यं च स्यात् ।
 मतान्तरवत् कथमेवं सन्देहो यावता, यतो वा इमानीशा-
 दिभ्यो निःसन्देहश्रवणात् । एवं हि सः । पञ्चमी श्रूयते यत इति ।
 पञ्चम्यास्तसिरिति । आत्मन इत्यपि पञ्चमी, निर्मितत्वे न सन्दे-
 हः । पञ्चम्या निर्मितत्वकथनात् । उपादानत्वे कर्तृत्वे च सन्दे-
 हः । तद्वाचकाश्रवणात् कल्पनायां प्रमाणाभावात् । समवायि-
 त्वे पुनः सुतरां सन्देहः । एवं प्राप्त आह ।

तत्तु समन्वयात् ॥ ३ ॥

प्रयोज्ययत् कर्तुं तदा यथायथं क्रियाशक्तेशानशक्तेश्च निरतिशयत्व-
 मङ्गः । दण्डायपेक्षया कर्तरि क्रियाशक्तः प्रयोज्यापेक्षया प्रयोजके
 ज्ञानशक्तेराधिक्यदर्शनात् । यदि मृद्वत् समवायित्वं, यदि वा कुला-
 लादिचत् कर्तृत्वं तदा तत्साधारण्यं, विवृतत्वमनाप्तकामर्थं चेति ।
 तथाचैतद्वायान्तरात् फलमित्यर्थः । अत्र चोदयति * मतान्तरवदि-
 त्याद * साङ्ख्यव्याप्यादिरूपस्य मतान्तरस्य स्मृतिरूपत्वात् तज्ज-
 नकानुभवे दुष्टत्वस्य सम्भावितत्वात् तत्राश्विनः सन्देहः । अत्र तु
 तदभावात् तस्य सम्भावितत्वार्थः । सन्देहोत्पत्तिप्रकारमाहुः * एवं
 मित्यादि * । * निर्मितत्वकथनादिनि * विभावागुणेऽस्त्रियामित्य-
 त्प्रकारप्रभृत्ये भगुणादिव हेतोः पञ्चम्यङ्गीकृता । यथा घृणाद् वाग्ध-
 मानित्यादौ । एवं प्रकृतं ऽपि तत्कथनात् । तथाच तावन्मात्राङ्गीकारे
 उक्तरीत्या क्रियाज्ञानशक्त्योर्निरतिशयत्वमङ्गप्रमङ्गः । तन्निरूप्यधर्म-
 पादानाश्रयत्वार्थं रण्यङ्गीकारे प्रमाणाभावात् सन्देहः । समवायि-
 त्वमं दूषितत्वात् समवायित्वं विवृतत्वमप्यपेक्ष्य तत्र सुतरां तथे-
 त्यर्थं समवायित्वेऽप्यमं सन्देहं सूत्रमाहेत्यर्थः । एतेनाप्याधिकर-
 णस्य पूर्वेण सह सामान्यविशेषभावः सङ्गनिरवि दर्शिताः । * तत्तु
 समन्वयात् * । एवं पक्षत्रयेऽपि दोषा इति तान् विहाय धर्मगुण-
 त्वर्थं केवलं तदस्यकारणत्वमादरणीयमित्याशयेन पूर्वपक्षयुक्तिमाहुः ।

तुशब्दः पूर्वपक्षस्यावृत्त्यर्थः । निमित्तत्वस्य श्रुतिमिद-
त्वाद् मतान्तरनिराकरणत्वेनाग्रे वक्ष्यते । तद् ब्रह्मैव समवायि-
कारणम् । कुतः । समन्वयात् सम्यगनुवृत्तत्वात् । अस्तिभाति-
मियत्वेन सच्चिदानन्दरूपेणान्वयात् । नामरूपयोः कार्य-
रूपत्वात् ।

* निमित्तत्वस्येत्यादि * ननु तुशब्दो विशेषान्वधारणपूजाभ्यावृत्तिपादः
पूरणाप्यर्थे हेतुषु ह्यस्तत् कथं अथाश्रयार्थं यथात्र गृह्यते इत्यत आहुः
* मतान्तरेत्यादि * पात्र इष्टवतू ईशो वामदेववादित्यादौ तथा द-
शनादत्रापि नयेत्यर्थः । * तद् ब्रह्मैव समवायिकारणमिति * तद् अ-
नुभूतिं प्रसिद्धं वा समवायिकारणं ब्रह्मैवेत्यन्वयः । ननु सम्यगनु-
वृत्तवननारोपितानगन्तुकरूपेण सर्वे लक्षणीकृत्य यन्मग्नत्वम् । त-
ज्जगति ब्रह्मणः कथम् । न हि जगति ब्रह्मणोऽनारोपितानागन्तुकेत
ब्रह्मत्वेन रूपेणान्वयोऽप्युपपन्नः, यथा पटे तन्मांघ्र्ये पटोऽन्वित इत्याका-
ङ्क्षायां न शङ्कः * अस्तीत्यादि * तेषु तेषु वस्तुषु तत्तत्पुरुषप्रतीति-
विवरेणास्तित्वादिवर्मेणाप्यगम्यमानात् सदादिकरूपेणान्वयात् । यो हि
यदन्वितः स स्मिन्मन्त्रिण्यां प्रतीतिमाश्रितं, यथा घटादिः पृथि-
वीत्यादिप्रतीतम् । तथाच सर्वमस्तीत्यादिप्रतीतिजनकत्वात् सदाद्य-
न्वितम् । ततश्च सदाद्यात्मकं सच्चिदानन्दात्मकं च ब्रह्मेति तेन
रूपेण ब्रह्मान्वयोऽवगम्यत एवेत्यर्थः । ननु जगत्पस्यादिसमन्वयो
न ब्रह्मणः समवायित्वगमकः । नामरूपयोरपि समन्वयात् । नच-
तथोर्नातात्वाभ्यान्वय इति शङ्क्यम् । तयोः प्रतिनियतरूपेणान्वयेऽ-
प्यवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्य निराध्यायानुभवात् । नच रूपस्य व्यव-
हारः शङ्क्यः । तस्य व्यवहार्यत्वपरत्वात् । अवकाशादिरूपेण व्यव-
हार्यत्वस्याकाशादायपि सर्वत्रादिति चेत् तत्राहुः * नामरूपयोः
कार्यरूपत्वादिति * नामरूपे कर्मणोऽप्युपलक्षणे । अयं वा इदं नाम
स्वरूपं कर्मेति ध्रुतेः प्रपञ्चस्यैतत्तयात्मकत्वात् । तथोच, अनेन जी-
वेनारमणानुप्रविश्य नामरूपं व्याकरवाणीति धृतैर्गाम्नां रूपेषु निप-
मने कृत एव जगतः कार्यत्वेन प्रतीतेस्ते एव कार्यस्य कार्यतांस्पञ्ज-

कस्वरूपभूते । यदा हि पृथुबुधोद्गाराकारोऽर्थो भवति तदा तत्र ना-
हो रूपं घट इति नाम च भवति । ननुपि न स्वतः किन्तु व्याकरण-
भुनेस्तत्करणोत्तरम् । यथा हि चालके जाते तद्वचनानालोक्य
व्यक्तौ निश्चितायां नाम नियमयति, एतन्नामाऽभिमिति । तद्वत् ।
अतः कर्मापि मूलवस्तुत्तरकालीनं कार्यस्वरूप एव प्रविशतीत्याग-
स्तुक्त्वात् तत् समन्वयः, किन्त्वन्वयमात्रं तेषामतो न प्रकृत्यः सम-
वायित्वबाधकमित्यर्थः ।

ननु तथाप्यस्यादिसमन्वयस्य न प्रत्यक्षसमवायिनागमकत्वम् ।
कार्यमात्रे प्रकृत्यात्मकानां सत्त्वरजस्तमसामनुवृत्तिर्दीनात् । यथाहुः
सांख्यः । 'प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकः प्रकाशप्रवृत्तिर्नेयमार्थः । अ-
स्यांश्याभिमतबाधप्रजननमिथुनवृत्तपञ्च गुणाः' इति गुणानां स्वरूपं
वृत्तीभ्योक्त्वा । सत्त्वं लघु प्रकाशकर्मसमुपपन्नकं चलं च रजः ।
शुद्धरजकमेवं तमः प्रदीपवच्चार्पितो वृत्तिरिति । एतदर्थस्तु सत्त्वा-
दयो गुणाः सुखदुःखमोहस्वरूपाः प्रकाशप्रवृत्तिर्निप्रदफलका यथा-
क्रमं बोध्याः । ते पुनरन्योन्याभिभवन्, ऽन्योन्याधारतान्याभ्यजगता-
न्योन्यामिथुनक्रियावृत्तयः स्वत एव सन्तो यथा यतितैले अग्निः
विरोधिनी सहाप्रिया रूपप्रकाशनं कार्यं कुरुतो, यथाश घातपित्त-
कका दोषाः परस्परविद्वद्वा अपि शरीरधारणलक्षणं कार्यं कुर्वन्ति,
तथैते परस्परविद्वद्वा अभ्यनुवर्तन्ते, कार्यं च कुर्वन्तीति । तथाच
प्रयोगः । महदादिकार्यं सुखदुःखमोहगुणकद्रव्यजन्यं कार्यत्वे सति
सुखदुःखमोहगुणकद्रव्यावात् । यथैका रूपयौवनशीलवती स्त्री भर्तुः
सुखदा सपत्नीतां दुःखदा पुत्रयान्तरस्य मोहदेति तद्वदिति । नच
सुखादीनामान्तरत्वेनानुभवत्वात् स्यादतीतां सुखादिगुणकत्वे माना-
भावः घटतीयः । स्त्रीचन्दनादिजन्यस्य सुखस्य तत्तद्वचनयत्वे बुद्धि-
रेवानुमतेन तज्जनकेषु स्थादिष्वपि तस्य यद्विरेय सत्तानिश्चयात् ।
नच तस्यानुमपस्य भ्रान्तत्वं शङ्क्यच्चनम् । तथा सति देहे मे सुखं,
शिरसि मे वेदनेत्याद्यनुभवान्तरस्यापि बाधप्रसङ्गात् । एवं तु स्त्री-
सुख चन्दनसुरमिसिन्ध्याद्यमिलापोऽपि युज्यते । आन्तरत्वेनानुभवस्तु
मानसस्यैव । एवं सिद्धं तेषां बाधत्वे स्थादिसंसर्गेण यद्विरव वे-
द्विष्यजगते । घृतद्रवत्वादियत् । तथाच प्रयोगः । विमताः सु-
खादयो न सत्प्राप्तात्मवर्माः । बाधत्वे सत्यात्मनि प्रनीयमानत्वात् ।

प्रकृतेरपि स्वमते तदंशत्वात् । अज्ञानात् परिच्छेदाप्रियत्वे ।

गौरवादिवदिति । तथा, स्वप्नादयः सुखादिगुणाः सुखादिजन-
कत्वात् । यद् यज्जनकं तत् तद्गुणकं, प्रकाशसैत्यादिजनकवन्दि-
चन्द्रतादिवदिति च । एवं सिद्धे तेषां तद्गुणकत्वे तेषां द्रव्याणां
तद्गुणात्मकत्वमप्यनुमेयम् । तथाच प्रयोगः । विमताः सुखाद्या-
त्मकाः, सुखाद्यविनाभूतत्वात् । तन्मात्राविनाभूतमहाभूतत्वात् । तथा,
सुखादयो द्रव्यसूक्ष्मावस्थारूपाः । तदविनाभूतत्वे सति नज्जनक-
त्वात् । महाभूताविनाभूतनज्जनकनन्माववदिति । नच प्रथमं क्षणे
द्रव्यं यावद् गुणशून्यमेवोत्पद्यत इति वाच्यम् । प्रत्यक्षवाधितत्वात् ।
क्षयाकजस्य रूपादेरुत्पत्तिरशायामप्यनुभवत् । एवं सुखाद्यापि
षोडश्यम् । पुत्राद्युत्पत्तिकाल एव पुरुषभेदेन सुखदुःखाद्युत्पत्तिदर्श-
नतत्त्वस्य बालादेस्तदानीमपि नज्जनकतया तद्गुणकत्वतद्विनाभा-
वयोर्निश्चयादिति । एवं मैत्रायणीये, तमो वा इदमेकमेवात्र आसीत्
तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयत्नीति । इहेताद्वतरेऽपि,
प्रधानंश्चेन्नष्टपतिर्गुणश्च इति तमःशब्दवाच्यायाः प्रकृतेर्गुणाणां च सु-
ष्ट्यादौ सत्ताव्यवणात् पुराणेषु भन्वादिषु तथा स्मरणात् सिद्धे
प्रकृतेः सत्त्वे सर्वस्य त्रिगुणत्वेन गुणमय्याः प्रकृतेरेव समन्वयस्य
सिद्धत्वाच्च ब्रह्मणः समवायित्वसिद्धिरित्यत्र आहुः * प्रकृतेरित्या-
दि * । 'आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् । यदा विवेक-
निपुणा आदौ कृत्युगे युगं । तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पि-
तम् । चाङ्मनसोचरातीतं द्विधा समभवद् पृथक् । तयोरंकतयो
ह्यर्थः प्रकृतिः सौमयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो साधः पुरुषः सोऽ-
भिधीयत' इत्याद्येकादशस्कन्धीयमगवद्वाक्यैस्तस्या अंशत्वे जन्यत्वे
च निश्चिते तद्रूपस्याप्यागन्तुकार्थेन तदन्वयस्यापि समन्वय-
स्याभावाच्च तेन ब्रह्मणः समवायित्वमङ्ग इत्यर्थः । ननु भ-
वत्वेप्यं, तथापि तदन्वयस्य सत्त्वैः साधितत्वात् तेनैव रूपेण
ब्रह्मान्वयोऽस्तु किमस्यादिरूपान्वयाप्रदेणेत्याशङ्क्यामाहुः * अज्ञा-
नादित्यादि * । अयमर्थः । प्राकृती या प्रीतिः स आद्यात्मिकी, न तु

ज्ञानेन बाधदर्शनात् । नानात्वं त्वैच्छिकमेव । जडजीवान्तर्गता-
मिष्वैरैकैकांशप्राकट्यात् । कथमेवमिति चेत् । न । सद्रूपे घट-
रूपक्रियास्वव तारनम्पेनाविर्भाववज्जडेऽपि भानत्वाविपत्ती-
तेस्तारतम्येनाविर्भावोऽङ्गान्कर्तव्यः । भगवादच्छाया-निर्या-
मकत्वात् ।

वास्तवी । तत्र यमको देशः कालतश्च परिच्छेदः । यथा कस्यचित्
किञ्चित् प्रियं किञ्चित् । तदपि कदाचित् प्रियं, कदाचित् । तथा
सति तस्या औपाधिकत्वम् । मैत्रेयीप्रक्षणे तथैव सिद्धत्वात् । वा-
स्तवस्य नैसर्गिकतायां यस्तुमद्भावे शोभेत् तद्व्याध्यायोगाच्च । अतो
वास्तवं प्रियत्वमात्मन्येत्यात्मन एव दर्शेऽदिकमानवश्य कृमिनि वा-
धवित्वा इदं सर्वं यद्व्याध्यायोगेन सर्वस्यात्माभिन्नत्वं अवयति ।
तथा गैर्लिंग्ये, आनन्दे प्रक्षणा विद्वानित्युपकम्प, एतत् ह वा य न
तपति किमहं साधु नाकरत्वं किमहं प.पनकरत्वामिति न य एवं वि-
द्मानंते आत्मानं स्पृणुत इत्यात्मन्यानुमन्धानेन तत्कृततापभावं च
आवयति । अत एवमात्मानन्दज्ञानेन प्राकृतिकप्रियत्वादौ बाधदर्श-
नात् तद्रूपेणाप्यय आद्रियते । किञ्चात्मात्मेन सर्वस्मांश्चरुपधिमिय-
त्वस्य बाधनादबाधितेनैकरूपेण श्रुत्यविरोध इति तदन्वय एवाद्रियत
इत्यर्थः । ननु यथेवं तथा नानात्वमपि नादरणीयम् । तस्यापि प्राकृ-
तिकत्वादित्यत आहुः * नानात्वमित्यादि * बहु स्यामिति आश्रयात्
तत्र प्राकृतिकमित्यर्थः । ननु यदीदमप्राकृतं स्यादत्रास्त्वार्थशङ्कया-
नुवृत्तिरनुभूयत, सा तु न इदमेतदेतत् न तथेत्यत आहुः * जडेत्यादि *
जडे सद्रूपस्य, जीवे 'ज्ञानं त्वन्यतमो भाव' इति वाक्याज्ज्ञानांशस्या-
भित्त्यामिष्यानन्दांशस्य प्राकट्यात् । तथाच प्राकट्यासावहेतुकमदर्शनं
मानुषांस्तथाचमित्यर्थः । अत्र बोधयति * कथमित्यादि * सर्वत्र
चित्तयसद्भावेऽपि तत्र तत्रैकैकांशप्राकट्य कयोपपत्त्याङ्गीक्रियत इत्य-
र्थः । अत्र समादधते * नेत्यादि * एवमाक्षेपो न युक्तः । यतोऽस्ती-
तिप्रत्ययतोऽचरे सद्रूप एकस्मिन्नेवाप्ये घट इति गुणित्वेन, रूपमिति
तद्रूपसर्वत्रतया गुणत्वेन, क्रियेति त्रिक्षणावस्थापितयाऽऽश्रुतत्वेना-

शित्वेन यथा सदर्पस्य तारतम्येनाविर्भावस्तथा जडेऽपि भागवप्रिय-
 र्मयोस्तारतम्येनाविर्भावोऽङ्गीकार्यः । नन्वेवमङ्गीकारे का वा युक्ति-
 रिति चेद् उच्यते । श्रीभागवते कंसस्यारिष्टदर्शनस्थले, अदर्शनं स्व-
 पिरसः प्रतिरूपेषु सस्वपीत्यासन्नमृत्योः शिरःप्रतिविम्बादर्शनमु-
 क्तम् । तथा द्वितीयस्कन्धे, घ्राणं च गन्ध इत्यादिवाक्पैरिन्द्रियाणां
 सजातीयप्रादकत्वं च बोधितम् । एवं सत्युक्तस्थले यच्छिरसोऽग्रहणं
 तत्र हेतुत्वेन विषयस्य चक्षुषो वा आवरणं धत्तेऽयम् । तत्र न शिर-
 सः । तस्यान्येन दर्शनात् । नापि चक्षुषः । तदानीं तेन विषयान्तरदर्-
 शनात् । अत उभयापपत्त्यर्थं विषयनिष्ठज्ञानांशस्य चक्षुः प्रत्येवावर-
 णमिति धत्तेऽयम् । एवं लोकाज्जनस्थले वैषयिकज्ञानांशावरणम् ।
 सदर्शावरणे तु स्पर्शनमपि तस्य न स्यादिति । एवमेकत्र ज्ञानांश-
 सिद्धावश्यत्वापि तथा सिद्ध्यति । एवं प्रियत्वांशेऽपि बोध्यम् । यद्वा
 यदार्थमात्रस्य ज्ञानेनैव प्रकाशाज्ज्ञानजनकत्वाच्च साङ्ख्योक्तप्रकारे-
 णैव ज्ञानाविनाभावानिर्दो ज्ञानात्मकत्वस्यापि सिद्धिः । परन्तु तत्र
 जडे सदर्पस्य प्रकटम् । सन् घटः, सन् पट इति यज्ज्ञानं घट इति
 सामानाधिकरण्याप्रतीतिः । प्रियत्वं तु नतःऽन्यप्रकटम् । न च दसाधा-
 रणात्वात् । जंवे तु चिदंशस्यापि प्राकट्यम् । चेन्न त्वेनैव सदा प्र-
 तीयमानत्वात् । सदर्पस्तु न्यग्भूतः । विक्षयज्ञानैव प्रतीयमानत्वत् ।
 प्रियत्वं तु नतो न्यग्भूतम् । उक्तयुक्तेः । भन्तर्यामिणि तु प्रियत्वमेष
 सुषमन्वदुभयं न्यग्भूतम् । नद्द्रष्टृणां प्रियत्वेनैवानुभवगोचरत्वा-
 दिनि । अत्र नियामिका तु, प्रजायेयेति भगवद्वक्तैव । अन्यथा पूर्वो-
 क्ताकारणौ च नानाभावात् सर्वात्म्यात्वेनदाकारान्नरक्तधनस्य वैष-
 द्यापत्तेः । उच्यते च मायादिनाऽऽविर्भावस्यैव प्रकर्षयदार्थत्वेन विश्व-
 स्मिन्त्वादिति । एतेन दुष्टत्वादिप्रतीता अपि भगवांस्त्वैव हेतुरिति न
 तथापि समवायित्वे द्वायप्रसक्तिः । क्रीडार्थं तथैव बुद्धयुत्पादनात् ।
 एनदप्येकादशस्कन्धीययिषैकविंशत्यायस्यैर्गुणादंशद्वयस्य कर्मनिष्-
 मार्यत्वपांश्रकवाक्यैरवसीयत इति नात्रापि शङ्कालेशः । अत एव न
 कचिदपि कुरीततत्त्वं ब्रह्मविदां भासते । अत एवैकादश एवोक्तम्,
 'किं यर्णिनेन यदुना लक्षणं गुणदोषयोः । गुणदोषद्विशिर्दोषो गुण-
 स्तुभययर्जित' इति । न चैवं ब्रह्मणः समवायित्वे, सैवा विद्या जगत्
 सर्वमस्यादितापनीयमृतिविरोधः । तस्यामे, न विलक्षणत्वाधिकरणे

नच साधारण्येन सर्वजगत् प्रति परमाण्वादीनामन्वयः
सम्भवति । एकस्मिन्ननुस्यूते सम्भवनेककल्पनाया अन्यादय-
त्वात् । लोके कर्तृवशेषवद् उपादानविशेषग्रहणेऽपि न ब्रह्माण्य
व्यभिचारः ।

समाधेयत्वात् । तथापि तस्मादान्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनिस्त्वम-
पीति वक्ष्यमाणस्यादिनि । अत एव धीमागवतारम्भल्लोकेऽपि ब्रह्म-
णः समवायिभ्य प्राद्व्यति, जगत्तादस्य यतोऽन्वयादित्यनेनान्वय एव
हेतुत्वेनोक्तः । नच तत्रैतरेव इत्यनेन व्यतिरेकस्याप्युक्तत्वात् तस्यात्र
कुनो नोक्तिरिति शङ्काम् । ब्रह्मणो व्यापकात्वेनाभावरूपस्य व्यतिरे-
कस्याभावाद्विशेषेणातिरिक्तस्वरूपो व्यतिरेकः कृत्स्नप्रसक्तिप्राप्ता-
यात्र विप्रक्षितः । स त्वनारोपितातागन्तुकरूपयोपक्षेन समुत्सर्गपैर्यं
योधिन इत्यतः पृथगनुक्तेः । एवं चतु ल्लोकयामप्यन्वयव्यतिरेकाऽप्य-
मित्यत्रापि बोध्यम् । एतदेवैकादशस्कन्धीये, 'यथा हिरण्यं सुकृतं पुट-
त्त'त् पञ्चाश्व सर्वस्य हिरण्यमस्य । नदेव मध्ये व्यवहार्यमायां नाताप-
दैपैरहमस्य तद्वद्' इति चाप्येऽपि निष्कृत्य दृष्टान्तेन बोधितं क्षेत्रम् ।
प्रकृतमनुसरामः । नन्वेतावशोपपादनसापेक्षब्रह्मान्वयोपगमापेक्षया त-
दनपेक्षः परमाणूनां भूतानां सान्वयो ज्यायान् प्रतिपत्तिस्तोक्त्यात् । नद-
र्यमेव सर्वेषां प्रयत्नादित्याशङ्क्यामाहुः *नन्वेत्यादि* परमाण्वादी-
नामित्यादिपदेन, कालः स्वभावो निर्यातर्थाच्छेति श्रुत्युक्तानां काला-
दीनां संग्रहः । जगदन्तःपातिषु दिगाकाशादिषु परमाणूनामन्व-
यमावात् । तेषां नित्यत्वाऽप्युपगमेऽपि स्वभावान्वयसंभवद्वयं चाच्यः ।
एवं मतान्तरे कालस्य प्रकृतेश्च वाच्यः । तथा सति विप्रतिपत्ता-
नामनेकेषां परमाणूनां आनेकेषामन्वयप्रकल्पनस्य व्यायविकृद्धत्वम् ।
प्रतिपत्त्यसौकर्यात् । किन्त्वेकस्मिन् ब्रह्मणोऽन्वये सम्भवति तस्यै-
वानुस्यूतस्य समवायित्वं युक्तमित्यर्थः । एकस्मिन् समवायिनीति
पार्थः । नन्वेकसमवायिकल्पनस्यान्यादयत्वे मृत्तत्वादेरपि सम-
वायित्वं न स्यात् । तथाच प्रत्यक्षविरोध इत्यत आहुः * लोके इ-
त्यादि* तपाच यथा लोके कुलालादीनां अतुमुखान्तानां कर्तृत्वेऽपि

अलीकप्रतीतेऽस्तित्वादिप्रतीतावपि सम्प्रगन्तभावाच्च
कार्यत्वव्याभिचारी । तस्माद् ब्रह्मण एव समवायित्वम् । एतद्
सर्वं श्रुतरेवाह । स आत्मानं स्वयमकुरुतेति । निमित्तत्वं तु
स्यामेव सर्वत्रादिसम्मतम् ।

नस्तन्मते प्रकृतेरीश्वरस्य च सर्वनियामकत्वाच्च कर्तृत्वं हीयते । एवं
लोके तन्मादीनां परमाण्वन्तानां प्रकृत्यन्तानां बोधादानत्वेन ब्रह्मण-
स्यस्मन्मते ब्रह्मणो मूलकारणत्वाच्च समवायित्वहानिरित्यर्थः । ननु
शुक्तिरजनादौ स्वाप्रकाशं चास्तित्वं प्रनीयत इति तेषु सन्देहयो-
क्तव्यस्तथा मनि तस्यापि ब्रह्मकार्यत्वे जगत्तुल्यतया सत्यत्वं स्यात् ।
तत्तु विशेषदर्शनाभित्यादशक्यमचक्षते । नतश्च न तस्य ब्रह्मका-
र्यत्वमपि । अतोऽकार्येऽपि सन्देहयात्र तेन ब्रह्मणः समवायित्वसिद्धि-
रित्यत्र आहुः * अलीकेत्यादि * तथाचान्वयस्य न गमकत्वमपि
तु समन्वयस्य । समन्वयस्त्वतारोपितानागन्तुकरूपेणान्वयः । अ-
लीकप्रतीतनरजनादौ तु सत्ता आरोपितेति सन आरोपितरूपेणान्व-
याच्च तस्य ब्रह्मकार्यतागमकत्वम् । तस्यैवाभावाच्च न ब्रह्मणोऽपि
समवायित्वव्याभिचार इत्यर्थः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * ना-
मरूपयोः कर्मणः सुखदुःखमोहानां चागन्तुकत्वेन, परवायवादीनां
चासाधारणत्वेन, कालादेस्तथात्वे विप्रतिपक्षत्वेन, अलीकप्रतीते स-
त्त्वसारोपितत्वेन तेषामन्वयस्यासम्पत्तया प्रकटाप्रकटानां वास्त-
विकानां सच्चिदानन्दातामेव समन्वयाद् ब्रह्मण एव समवायित्वं नि-
श्चयमित्यर्थः । तन्वेवं चादियसंमत्ताग्रहे किं बीजमत आहुः * एत-
दित्यादि * पूर्वाश्रिकरणोक्तं कर्तृत्वं शास्त्रप्रमाणकत्वम्, एतदधिकर-
णोक्तं समवायित्वं च कर्तृकर्मत्वबोधकविभक्तिप्रयामेकस्यैव श्रुतिव-
दनीत्यनदेव बीजमित्यर्थः । अन्यथा श्रुताश्रुपचारापत्तेः । एवञ्च, यत
इत्यत्र हतौ या पञ्चमी सा, जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यत्र प्रकृतिपदेन स-
मवायिरूपं कारणं परामृश्य विहितेति निमित्तश्रुपादानमपि सैव
वर्त्ततेति वाचकशब्दश्रवणमप्रत्यूहम् । तथाचैवं विचारे ब्रह्मणः सर्व-

विधे कारणत्वं धुतिवापसाश्यां प्रमाणाश्यां सिद्धम् । तत्र स्वस्यैव
समवायित्वेन कर्तृदोषभूतप्रताप्तकामत्वे, क्रियाज्ञानयोः सातिशयत्वं
च वारितम् । कर्मणि आत्मयदेनाविकृतत्वयोधनाद् विकृतत्वं च वा-
रितम् । तेन दोषरहिता ब्रह्मणः सर्वविधा कारणतैत्त्यनन्ताधिकरणेन
निर्णीतम् । समन्वयपदव्यापधानेनात्र समवायस्वरूपमपि बोधितम् ।
अनारोपितानामनुत्पन्नरूपेणानुवृत्तिरेव समवाय इति । इदमेव च ता-
दात्म्यम् । आगन्तुकरूपेण भेदसद्विष्णुत्वेऽप्यनागन्तुकरूपेणामेवा-
दिति । न तु वैशेषिकप्रतिपक्ष इति न कोऽपि विरोधः । एतस्य स-
म्बन्धत्वमैविकर्मदोषरतं द्विनिष्ठत्वे विशिष्टवृत्तिनियामकत्वाज्ज्ञेयम् ।

विज्ञानेन्द्रमिधुस्तु जन्मादिसूत्रे अधिष्ठानकारणमतिरिक्तम-
ङ्गीकृत्य, यत्राविभक्तं येनोपष्टब्धं च सद् उपादानकारणं कार्याका-
रेण परिणामते तदधिष्ठानकारणम् । यथा सर्गादौ जलाविभक्ताः
पार्थिवसूक्ष्मांशास्तन्मात्राख्या जलेनैवोपष्टम्भात् पृथिव्याकारेण प-
रिणमन्ते इत्यतो जलं पृथिव्या अधिष्ठानकारणमिति । अत्र प्रमाणं तु,
'आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिँल्लये याति पुरात्रयं च । एतस्मा-
ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । एवं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी
विभ्रस्यधारिणी' इति कैवल्योपनिषद्वाक्यम् । 'यस्य यत् कारणं प्रोक्तं
तस्य साक्षान्मेदेध्वरः । अधिष्ठानतया स्थित्वा सदैवोपकरोति च'
इति पुराणान्तरवाक्यं च । एतादृशकारणत्वमेवाधिष्ठानकारणत्व-
मिति मूलकारणत्वमिति बोध्यते । ब्रह्मणश्च स्वाधिकृतप्रकृत्यापु-
ष्टम्भकत्वं साक्षितामावेणेति जगत्कारणत्वेऽपि ब्रह्मणो न विकारि-
त्वम् । न वा प्रकृतिपुरुषादिव्यतिप्रसङ्गः । सर्गात् पूर्वमन्येषां साक्षि-
त्वासम्भवात् । अत एवाविकारिचिन्मात्रावेऽपि ब्रह्मणो जगदुपादान-
त्वं, जगदभेदश्चोपपद्यते । विकारिकारणवदधिष्ठानकारणस्याप्यु-
पादानत्वव्यवहारात् । कार्यविभागाधारत्वस्यैवापादानसामान्यल-
क्षणत्वात् । अविभागव्याध्यायत्वाच्च स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽत्यन्तस-
म्भिन्नजनकपो दुग्धजलाद्येकताप्रत्यपनियामकः । तत्र समवायसम्ब-
न्धेन यत्राविभागस्तद्वि विकारिकारणम् । यत्र कार्यस्य कारणाविभा-
गेनाविभागस्तदधिष्ठानकारणम् । यथा जलं पृथिव्या इति । न हि ज-
लस्य पृथिवी साक्षादेव विकारः । तन्मात्राणां भूतप्रकृतित्ववृत्तिस्मृति-
विरोधात् । न च द्रव्यारेवोपादानत्वम् । विजातीयानामनारम्भकत्वा-

तु । एवमाकाशादीनां वाय्वाद्युपादानत्वमप्यधिष्ठानतयैव द्रष्टव्यम् । सम्मन्वरयविरोधे सृष्टिप्रक्रियायां वैशेषिकसाङ्ख्ययोरुभयोरप्यत्र विरोधानौचित्यादिति । वैशेषिकादिभिरपीदृशं ब्रह्मणः कारणात्वमिष्यत एव । परन्तु तैरिदमपि निमित्तकारणत्वमिति परिभाष्यते । अस्माभिस्तु समवाय्यसमवायिभ्यामुदासीनं निमित्तकारणमप्यत्र विलक्षणतया चतुर्थमाधारकारणत्वमिति । ब्रह्मणश्च जगत्कर्तृत्वं स्वीपाधिमायोपाधिकम् । परिणामित्वरूपोपादानत्वं च प्रकृतितत्कार्यायोपाधिकमित्याह ।

तदसङ्गतम् । आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादिभ्रुतिषु दृश्यमानस्य जगतः पूर्वमात्मरूपत्वादिसोभ्यतेनेतराभावसिद्धावविभागाख्यस्य स्वरूपसम्बन्धस्य तदानीं वक्तुमशक्यत्वेन लक्षणेऽव्याप्तेः । गार्गीयाणां भूतभावस्याकाशे आकाशस्य चाक्षरे ओतप्रोतत्वकथनेन तादृशत्वस्य च, ओतप्रोतमिदं यस्मिस्तन्तुष्वङ्ग! यथा पट इत्यादाहुपादानतागमकत्वेन, आधर्वणां गोपयद्वाह्यणारम्भे 'ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीत् स्वयं त्वेकमेव तदैक्षत महद् धै यक्षं तदेकमेवास्मि हन्ताहं मदेव मन्मात्रं द्वितीयं तदेव निर्गम इति द्वितीयस्य ब्रह्ममात्रत्वश्रावणपूर्वकं सृष्टिकथनेन 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्पितं विष्णुमायया । यथेदानीं तथाप्रे च पश्चादप्येतदीदृशम् इति तृतीयस्कन्धे विश्वस्य ब्रह्मनन्मात्रत्वकथनेन च द्वितीयस्य विश्वस्य च साक्षादुपादेयत्वे ब्रह्मण उपादानत्वस्यादण्डवारितत्वाच्च । नचोक्तकैवल्यभ्रुतिविरोधः । तस्या अवान्तरसृष्टिविषयकत्वात् । एवकाराग्रपदाधभावेन पुरत्रयलयलिङ्गेन च तथा निश्चयात् । नापि स्मार्तसंदापदविरोधः । प्राथमिकसृष्ट्यनन्तरं तथात्वेऽप्यविरोधात् । उक्तध्रुताविवेहापि प्राथमिकसृष्ट्यारम्भकालगमकस्याभावात् । उक्तदृष्टान्तोऽप्यसङ्गतः । पृथिव्यादिगन्मात्रस्यैव साक्षाज्जलादिजन्यत्वात् । 'रसमात्राद् विकुर्वाणादग्मसौ दैवतोदितात् । गन्धमात्रमभूत् तस्मात् पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धग इत्यादितृतीयस्कन्धवाक्यैस्तथा निश्चयात् । विजातीयारम्भस्यात्रापि तादृशस्यात् । नच विजातीयानामनारम्भकत्वम् । तन्तुत्वपटत्वयोर्भेदेन तत्रैव विजातीयारम्भदर्शनात् । द्रव्यत्वादिना साजात्यस्य भवदनभिमतोऽपि सत्त्वात् । नच द्रव्यत्वव्याप्यजातिमिरेव साजात्यं विवक्षितमिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । गोमयादि-

यथैवाधिकाद्युत्पत्तिदर्शनात् । चलत्यनिले सूक्ष्मानलेनापि यत्नं महान् दाधानलेस्तत्रानलावयवाना स्वल्पत्वन नतो महानलस्याशक्य-
वचनतयाऽनिलेनैव तदुत्पत्ते सार्धजननीत्याच्च । यत्र कचन स्त्रि-
घाति शोचते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यायो जायन्त इत्यादिश्रुतिभि-
रापि तथा निश्चयाच्च । साङ्ख्यशैवशैविकादीना परस्पराधिरोधाप्रह-
स्य प्रकृतानुपयोगित्वेन तथायासस्वापायेत्याद्य । एवं प्रहस्यो मायौ-
पाधिकं कर्तृत्वं प्रकृतितत्कार्योपाधिकं परिणाम्युपादानत्वमप्यथा-
न्तरसृष्टियवयकमेव । आनन्दरूपममृतं यद् विभानि, सन्निधानेन्द्र-
कृपायित्यादिश्रुतिभिरानन्दमात्ररूपपादमुपोदरादिरित्यादिस्मृतिभि-
श्च ब्रह्मण आनन्दाकारत्वे सिद्धे मूलरूपस्योपाधिकत्वकल्पनाया
असङ्गतत्वात् । नच विकारित्यादि शङ्क्यम् । तस्याग्रे तदनेन्यत्वाभि-
करणे परिहरणीयत्वात् । एवमन्यदाप यद्यद् विरुद्धमविरुद्ध वा
तत्सर्वं प्रसङ्गं व्यवस्थापयिष्याम ।

भट्टभास्कराचार्यास्तु ब्रह्मण एवोपादानत्वमङ्गीकृत्य कार्यस्य
जगत कारणोद्भेदाभेदौ प्रतीत्या व्यवस्थापयन्ति । तथाह्याहुः ।

एकैकैयकत्वमस्तीति प्रमाणाद्यगम्यते ।

नानात्वे तस्य तत्पूर्वं कर्मभाद् भेदोऽपि नेष्यते ॥

यत्प्रमाणे परिकल्पितमविरुद्धं हि नत तथा ।

वस्तुजाने गवाध्वादि भिन्नाभिन्नं प्रतीयते ॥

नेहोभिन्नं भिन्नमेव वा कश्चिद् दर्शयितुं शक्यते । सत्ताज्ञेय-
त्वेद्वैध्वेयादिसामान्यात्मना सर्वमभिन्नं, व्यक्तात्मना तु परस्परवै-
लक्षण्येणाद् भिन्नम् । तथाहि ।

प्रतीयते चेदुभय विरोध कोऽयमुच्यते ।

विरोधे चाविरोधे च प्रमाणं कारणं मतम् ॥

एकरूपं प्रतीतत्वाद् द्विरूपे तत् तथेप्यताम् ।

एकरूपं भवेदेकमिति नेष्वरमायितम् ॥ ।

अनु शीतोष्णयोरेया परस्परं विरोधस्तथा भेदाभेदयोः, कि-
मिदमुच्यत नास्ति विरोध इति । अतोऽच्यते । भवेत् प्रकाशराद्योऽयं,
न वस्तुविरोधः । कथम् । सहानवस्थान, छान्दोग्योपनिषद्भिन्नदेशवर्तित्व
या शीतोष्णवहिराधो नाम । एतदुभयमिह कार्यकारणयोर्ब्रह्मप्रपञ्च
यानास्ति । तत उत्पत्तित्तैवाधस्तित्तैव प्रलयात् । विरोधे हि त्रय

मेतन्नोपपद्यते । नहि कृशानुनाङ्कुरोत्पत्त्यादिलक्षणः सम्बन्धो दृश्यते ।
कारणेन हि मृत्सुवर्णादिना कार्यं सर्वदानुस्यूतं दृश्यते । तत्राक्षिणी नि-
मील्य परस्परासङ्गतिलक्षणं विरोधो वैयाख्याद् वक्तव्यो भवेत्, प्राथमि-
कश्चोत्रियश्चात्रप्रतारणार्थं वा । इतिोष्णयोर्मिश्राधारवर्तिनोर्न कदाचि-
दुत्पाद्योत्पादकलक्षणः सम्यग्बोधो, नाधाराधेयलक्षण इति युक्तस्तयोः
परस्परविरोधः । तस्माच्छ्रुतिोष्णावदित्युक्तं दृष्टान्ताभिधानम् । अत्र
प्रागल्भ्यात् कश्चिदाह । यथा संशयहानं व्यापुर्वा पुरुषो वेत्यप्रमाणं,
तथा भेदाभेदज्ञानमिति । तदसत् ।

परस्परोपमर्द्देन न कदाचित् सह स्थितिः ।

प्रमेयानिश्चयाच्चैव सत्यस्याप्रमाणता ॥

अत्र पुनः कार्यं पूर्वसिद्धं मृत्सुवर्णादिलक्षणम् । ततः कार्यं
पञ्चाङ्गीयमानं तदाश्रितमेव जायते । कारणसमानार्थतया हि का-
र्यमुच्यते । न कारणस्वरूपोपमर्द्देन देयतः कालतो वा पृथग्भूतं कार्यं
दृश्यते । तस्मात्तत्र किञ्चिदेतत् । तदयं सङ्गद्वन्द्वलोकः ।

कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणारम्भना ।

हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिन्ना ॥ इति ।

अत्र चाक्षस्पतिमिश्रा उक्तां कारिकांमुपन्यस्याहुः । कः पुनरयं
भेदो नाम, यः सहाभेदेनैकत्र भवेत् । परस्पराभाव इति चेत् । किमयं
कार्यकारणयोः कटकहाटकयोरेतत्, न वा । न चेद् एकत्वमेव वा-
स्तवं न भेदः । अस्ति चेद् भेद एव, नाभेदः । नच भावाभावयोर-
विरोधः । सहासम्भवात् । सम्भवेवा कटकवर्जमानकयोरपि तत्त्वेना-
ऽभेदप्रसङ्गः । भेदस्याभेदाविरोधात् । अपिच । कटकस्य हाटका-
दभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न भिद्यन्ते, एवं
कटकहाटकात्मना न भिद्येरन् । कटकस्य हाटकादभेदात् । तथाच हाट-
काद्यैर्नैवाभेदो, न कटकत्वेन । तेन तु भेद एव कुण्डलादेः । यदि हा-
टकादभिन्नः कटकः, कथमयं कुण्डलादिषु नानुवर्तते । नानुवर्तते
चेत् कथं हाटकादभिन्नः । ये हि यास्मिन्ननुवर्तमाने व्यावर्तन्ते ते
सतो मिश्रा एव । यथा सुप्रात् कुसुमभेदाः । नानुवर्तन्ते चानुवर्त-
मानेऽपि हाटकात्वे कुण्डलादयः । तस्मात् तेऽपि हाटकादभिन्ना एवे-
ति । सहानुवृत्त्या च सर्ववस्त्वनुगमे, इदमिह नैदस्मान्नैदमिदमिदानीं

नदमिदमेव नेदमेवमिति विभागो न स्यात् । कस्य चित् कदाचित्
 कथञ्चिद् विवेकहेतोरभावात् । अपिच । दूरात् कनकाभिस्यवर्गते, न
 तस्य कुण्डलादयो विंशया जिज्ञास्येरन् । कनकादभेदात् तेषाम् ।
 तस्य च ज्ञातत्वात् । अथ भेदोऽप्यस्ति कनकात् कुण्डलादीनामिति
 कनकाद्यगोऽपि वक्ष्यामहे । तन्वभेदोऽप्यस्तीति, किं न ज्ञाताः ? ।
 प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां युक्तम् । कारणाभावे हि कार्याभाव भौतसर्गि-
 काः । स च कारणसत्त्वाऽपोद्यते । सति चाभेदे कारणसत्तेति ।
 कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलादय इति तज्जिज्ञासाज्ञानानि चानर्थ-
 कानि स्तुः । तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यन्न गृह्यते तत् ततो भिद्यते ।
 यथा करमे गृह्यमाणे अगृह्यमाणो रामभः करमात् । गृह्यमाणे च
 दूरतो हेक्षि न गृह्यन्ते तस्य भेदाः कुण्डलादयः । तस्मात् ते हेक्षो
 भिद्यन्ते । कथं तर्हि इमं कुण्डलमिति सामानाधिकरण्यमिति चेद् ।
 लक्षाधाराधेयभावे समानाधर्यत्वे वा सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् ।
 अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेक्षि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च क-
 यम् । न एवमेव एकान्तिकेऽनैकान्तिके चेतदुभयमुपपद्यते यत्
 इत्युक्तम् । तस्माद् भेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्न हेये । अभेदोपादानेव
 भेदकल्पना, न भेदोपादाना अभेदकक्ष्यनेति युक्तम् । भिद्यमानतन्त्र-
 त्वाद भेदस्य भिद्यमानानां च प्रत्येकमेकत्वात् । एकाभावेनानाधर्य-
 स्य भेदस्यायोगात् । एकस्य च भेदानधीनत्वात् । नायमयमिति च
 भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहसोपेक्षत्वादेकत्वग्रहस्य चान्यानपेक्षत्वादभे-
 दोपादानैवानिर्धेयनीयकल्पनेति साम्प्रतम् । तथाच धृतिः, मृत्तिके
 त्वेव सत्यमिति । तस्मात् कूटस्थनित्यतैव पारमार्थिकी, न परिणा-
 मिनित्यतेति सिद्धमिति ॥ तदनवधानविजृम्भितमेव ॥ उक्ते मते भे-
 दाभेदयोर्नानात्वैकरूपतया भेदस्यान्योन्याभावरूपत्वानङ्गीकारेण
 तद्वादाय तन्मतदूषणाश्च गगनकुसुमसौरभकल्पत्वात् । परस्पर-
 भावरूपत्वेऽपि घटतदव्यङ्गताभावयोर्व्यङ्ग्यभेदयोश्च भूतल एव सहाय-
 त्वानदर्शनेन भेदस्य तदभावेनाभेदेन सह न विरोधः । अत्यन्ताभा-
 वस्य नित्यव्यापकत्वेन सर्वत्र सत्त्वात् प्रतियोग्यानयनोत्तरं तदभाव-
 बुद्धिप्रतिबन्धमात्रपरम् । एवं सति यन्न भेदस्तत्राप्यभेदो धर्तैत एवेति
 तयोः सहासम्भवाद्बिरोधकथनस्यापि तथात्वम् । एवं, सम्भवे वेत्या-
 दिना कटकथ्यमानकयोरभेदप्रसङ्गनस्यापि - तथात्वम् । अविरोध-

स्यैक्यापादकतायाः काण्यदृष्टत्वात् । यदपि, कटकस्थ हाटकादित्या-
दिनां कटकादीनां हाटकाद् भेदव्युत्पादनं, तदपि तथा । तेषां नद्व-
ष्टारूपत्वात् । अवस्थानां चावस्थावतः सकाशतां भिन्नाभिन्नत्वात् ।
यदर्थं समुद्रनरङ्गयोस्तथात्वस्य शङ्कराचार्यैरुक्तत्वात् । अतः
परं सहानुवृत्त्यादिनोक्तो दूषणत्वेन प्रतीतिविरोधां वक्तव्यः । स चेद्व-
विद्यमानेऽपि कुण्डलादिना भेदे कनकत्वेनाभेदः प्रतीयते तदा न प्र-
तीतिविरोधोऽपि । प्रमाणनाधिगमात् । प्रमिते च तस्मिन्, दूरात् क-
नकमित्यादिनोक्तानां विकल्पानामनयसरपराहतत्वादिति, प्रतीयते
चदुभयमितिकारिकयैवोक्तं व्युत्पादिते च । अतो मुकुटकटकादीना-
मवस्थात्वेन हेमसामानाधिकरण्यस्य सामयिकत्वेन च व्यावृत्तिव्यव-
स्थाजिज्ञासाजनकत्वयोरुपपत्तौ दृष्ट्यागन्तुकत्वमेव, न त्वनिवृत्तनीय-
त्वम् । नच ध्रुतिविरोधः । उक्तध्रुतौ परिणामिनो मृदादीनेव दृष्टा-
न्तीकृत्य, एव सौम्य स भादेशो भवतीति वार्ष्टान्तिकेऽतिदेशेन प-
रिणामिनित्यताया एव ध्रुत्यभिप्रेतत्वात् । नचात्र कारणे सत्यत्वस्य
कार्ये वाच्यारम्भणत्वस्य चोक्तत्वेन कार्यमिष्यतावसिद्धौ कूटस्थनित्य-
त्वमेव संस्थयतीति वाच्यम् । घटः पट इत्यादिवाच्यारम्भणरूपस्य
ध्रुत्यनभिप्रेतत्वात् । यदि कार्यस्वरूपस्यापि वाङ्मात्रतामभिप्रेयाद्,
वाच्यारम्भणं नामधेयमिति यद्वयं न द्रूयात् । एकमेव चारितार्थ्यात् ।
इदं यथा तथा तदनन्यत्वाधिकरण्ये प्रपञ्चयिष्यते । सिद्धान्ते यो वि-
शेषः सोऽपि तत्रैव व्युत्पादयिष्यते । तस्मादस्मिन्नंशे भास्कराचार्य-
मतमनुष्टमेव ।

रामानुजाचार्यास्तु, 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् । तस्मि-
न्मान्यो मायया सन्निरुद्धः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महे-
श्वरमित्यादिध्रुतिष्वचिद्वस्तुचिद्वस्त्वौश्वराणां यथायथं भोग्यत्वसो-
कृत्ववितयन्तृत्वैः स्वरूपविधेकात् । त्रयोऽपि भिन्नाः । तथा, यः पृ-
थिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं
यः पृथिवीमन्तरो यमयति एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यारभ्या-
ऽऽपोऽंतरन्तरिक्षं वायुर्धोरादित्यो दिशश्चन्द्रतारकमाकाशस्तमस्तैजः
सर्वाणि भूतानि प्राणा वाक् चक्षुः श्रोत्रं मनस्सग्नं विज्ञानं रेत इत्ये-
तानि काण्यपाठेन, विज्ञानस्थाने, आत्मा लोकयद्वेदाध्याधिका मा-
ध्यान्दिगपाठेन, वाजसनेयके दृष्टदारण्यकेऽतर्पामिन्नाद्ये ब्रह्मपरि-
-

त्वेनोक्ता ब्रह्मण आगतत्वं चोक्तम् । सुखालोपनिषदि तु वाजसनेयक
 उक्ताः पृथिव्यादयस्तत्रानुक्ताश्च बुद्धिर्ज्ञानाव्यक्ताश्च मृत्युश्च शरीर-
 रीत्येतेनोक्ताः । यः पृथिवीमन्तरं सञ्चरन् यस्य पृथिवी शरीरं यं सृ-
 यिवी न वेद एष सर्वभूतान्तरात्मा । देवो देव एको नारायण इत्या-
 रस्य यस्य मृत्युः शरीरमित्यन्तं न चोक्तम् । नैनं पृथिव्यादीनां स्थू-
 लानाम् अव्यक्तादीनां सूक्ष्माणां च शरीररत्नभावणात् स्थूलसूक्ष्ममे-
 वैनं द्विविधस्याप्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मशरीरम् । अव्यक्तादीनि स्वव्यक्ता-
 ऽक्षरतर्मांसि गुणत्रयमाभ्यापस्थाकृपायाः प्रकृतेरेव सूक्ष्मपारणाम-
 विंशष्टानि रूपान्तराणं तेषु मूलभूतरूपं तमः । सुखालोपनिषदेषु
 प्रलयशक्त्यां, पृथिवी आसु लीयते आपस्त्वर्जाम तेजो वायौ वायु-
 शकाशं आकाशांमिन्द्रियेषु इन्द्रियाणां तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादी-
 भूतादिमहान् महान् अव्यक्तं अव्यक्तगक्षरे गक्षरं तर्मांसं लीयते
 तमः परं देव एकोभवतीत्यविभागापत्तिदशायां विभागव्यप्रदेशान-
 हेरूपणा तस्यैवावस्थानात् । शरीरकथनप्रस्तावे च, तमः स्थानं मृत्योः
 धावणान्मृत्युशब्देनात्र गम उच्यते इति निर्णीयत इति-तस्यापि श-
 रीरत्वं निर्वाधम् । एव काण्वांकपिज्ञानस्थानं आत्मनः धावणाच्छब्द-
 स्तुनोऽपि ब्रह्मशरीरत्वमसिद्धमम् । एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद-
 स्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष एवेति सदेव सोम्येदमम-आसीत्
 सत्यं चानृतं च सत्यमभवाद्द्वयादौ जगतो ब्रह्मववाद् । प्रपञ्चरूपे-
 शरीरं प्रलयदशायां तमः शब्दवाक्यानि सूक्ष्माचिद्वस्त्येकत्वेन, सति त-
 र्मांसं च स्वशरीरतया पितृद्वैतान्तरांति सूक्ष्मदशापत्त्या स्वस्मिन्नेक-
 तापत्रं सति तेषां भूततमः शरीरं ब्रह्म पूर्वेषु, विभक्तनामरूपचिदचि-
 त्मिध्रपञ्चरूपः स्यामिति सङ्कल्प्याप्ययक्रमेण जगच्छरीरतयाऽऽ-
 र्मानं परिणामयतीति सर्वेषु वक्ष्यन्तेषु परिणामोपदेशः । अत्र स्थूल-
 सूक्ष्माचिदचित्प्रकारं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति जगतो ब्रह्मापादानक-
 त्वेऽपि सूक्ष्मचिदचिदीश्वरसङ्गतस्यैवोपादानत्वेन चिदचित्तो ब्रह्म-
 णश्च भोक्तृत्वभाग्यत्वाविषामकत्वरूपस्वभावासङ्करीऽप्युपपन्नतरः ।
 शुक्लकृष्णरक्तवस्तुमङ्गलातोपादानकं चित्रपटं तत्तत्तन्तुप्रदेश एव शौ-
 क्त्यादिवत् तत्र तत्र भोक्तृत्वादीनां शक्यवचनत्वात् । एतानां
 परं विशेषः । तन्तूनां पृथक्स्थितिर्योग्यत्वात् पुरुषेच्छया कदाचित्
 सङ्घातात् कारणत्वं कार्यत्वं च कादाचित्कम् । इह तु चिदचित्तोः

सर्वोत्पत्त्योः परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारतयैव यदार्थत्वात् सर्वदा
सर्वैः शब्दैस्तत्प्रकारः परमपुरुष एव वाच्य इति । अहमिमास्मिन्मो-
देवता अनेन जीवेनात्मनोऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यत्र
तिष्ठो देवता इत्यनेन सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्य तत्र स्वात्मकजीवानुप्र-
वेशेन नामरूपव्याकरणवचनात् सर्वे वाचकाः शब्दा अचिज्जीववि-
शिष्टपरमात्मन एव वाचका इति कारणोचस्यपरमात्मयाचिनां श-
ब्देन कार्ययाचिनः शब्दस्य सांमानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तमिति विशि-
ष्टाद्वैतवादमङ्गीकृत्य चिदचिद्विशिष्टस्यैवोपादानत्वं रोचयन्ते ।

तदापि चिन्त्यम् । आदिष्टुष्टिप्रकाशे सूक्ष्मचिदचिच्छरीरवै-
शिष्ट्यस्य वस्तुमशक्यत्वात् । सदेव सौम्येदमग्र आसीद् एकमेवादि-
तीयमित्यत्रैवकारादिभिरितरव्यवच्छेदात् । नच तैः शरीर्यन्तरं मुख्या-
न्तरं मिषदन्तरं च व्यवच्छेद्यते, न तु शरीरममुख्यममिषद्वेति वा-
च्यम् । पुरुषनिघ्नप्राज्ञे, आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवी-
क्ष्य गान्ध्यादात्मनोऽपश्यदित्यनुवीक्ष्या। अन्यदर्शननिषेधस्य च विरो-
धापत्तेः । नच तत्राप्यन्यपदेन शरीर्येव विशिष्टं एव या परामृश्यते-
ऽतो न विरोध इति वाच्यम् । तत्र तादृशपरामर्शस्याशक्यवचनात्वा-
त् । तथाहि । तत्रात्मा किं स्वशरीरं विशिष्टपणत्वेन शरीरत्वेन वा अ-
मिषत्वेन वा परामृशत्यात्मत्वेन वा । नाथः । तस्य पार्थक्ये सत्या-
मानुवीक्षणस्य तदन्यादर्शनस्य च यथायथं भ्रमत्वात्तापादकत्वयो-
रापत्तेः । तमस्त एकीमाधस्य स्वशरीरतया निनिर्द्धानर्हातिसूक्ष्मद-
शापत्तिरूपताङ्गीकारेण तदानीं पार्थक्यस्य शरीरत्वस्य यानमिमत-
स्याश्च । न तुरीयः । आत्मत्वेन परामर्शे तेन प्रमाणज्ञानेनैवाभेदसि-
द्धौ भेदापादकप्रमाणाभावेन वैशिष्ट्याभावे केवलग्रहाद्वैतवादस्यैव
सिद्धेः । नच सुवालोपनिषद्यन्वेषां प्रलयकथनात् तमस्तदनुक्तवै-
कीमाधकथनादन्येभ्यः कश्चिद्विशेषो वक्तव्यः । स च स्वरूपातिरो-
भावपूर्वकाविभागापत्तिरूप एव युक्तः । अन्यथा यद्वान्तरवैयर्थ्यप्र-
सङ्गात् । सिद्धे चैवं तमःस्वरूपानिरोभावे तदानीं वैशिष्ट्यस्याविलो-
पावुत्पत्तौ च, सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति प्रतिस्-
ष्टि पूर्वतुल्यनाथाघणेन सर्वदा सृष्टिप्रलयक्रमस्यैकरूप्यसृष्टायपि श-
रीरत्वेन वैशिष्ट्याद् विशिष्टाद्वैतवादस्यैव सिद्धिर्न केवलग्रहाद्वैतया-
दरेयति तदानीं विशिष्टेनरादर्शनमेव तदर्थं इति वाच्यम् । उक्तम्-

स्योरवान्तरव्यतिक्रान्तप्रलयसृष्टियपत्तेनाप्युपपत्तौ सर्वदैकरूपस्य
 नियन्तुमशक्यत्वात् । 'यथा सुयीक्षात् पाषाकाद् विस्फुलिङ्गाः सह-
 स्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रजा-
 यन्ते तत्र चैवापिप्यन्ति' इति विस्फुलिङ्गन्यायेन सहोत्पत्तिप्रलयश्राव-
 णात् । सूर्याचन्द्रमसार्वातिलिङ्गेनास्या अवान्तरपिपयत्प्रायगमात् ।
 अनुयीक्षणादिध्रुवनुरोधेन सौवालनाद्येऽपि तथात्वस्य धक्तुं युक्त-
 त्याश्च । अस्तु वा सौवालनाद्यस्यादिसृष्टियपत्तत्वं, तथापि न तदानीं
 पैशिष्ट्यभिद्धः । पृथिव्यादीनां नादेयसामुद्रसलिलैक्यवदविभागाप-
 त्तिरूपप्रलयस्य तमसश्च करकाणां जलैक्यवत् पूर्वभाषापत्तिरूपस्य ब्र-
 ह्मैक्यस्य शक्यवचनत्वात् । आत्मपदस्य केवलात्मवाचित्वेन विशेषणा-
 न्तरसङ्गहाक्षमाद्यात् । अन्यथा देहविशिष्टात्मप्रत्ययस्यापि मामाण्या-
 पत्तेः । तच्च निर्विशेषत्वापत्तिः । सच्चिदानन्दरूपाकारस्य, कृत्स्नः प्र-
 क्षानघनः, आत्मद्रूपममृतं यद् विभातीत्यादिध्रुतिमित्तिसिद्धेः ।
 तस्मात्, सदेव सौम्येत्यत्र सच्छब्देन केवलं ब्रह्मैव परामृश्यत इति
 मन्तव्यम् । आत्मपदवत् सत्पदस्यापि केवलब्रह्मानिधायित्वात् । ॐ
 तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति गीतावाक्येन तथा नि-
 र्णयात् । एवं नैत्तिरीयेऽपि सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म प्रकृत्य तत एव
 सर्वज्ञाकाशादिकमेण सृष्टिमुक्त्वा, उपादानतां च, सोऽकामयन
 बहुलां प्रजापयेति स्थिरीकृत्य केवलसंबोपादानत्वाय, तदात्मानं
 स्वयमकुर्वन्त्यात्मन एव कामत्वं कर्तृत्वं च आव्यते । भर्तृ चानृतं च
 सत्यममवदिनि केवलब्रह्मवाचकसत्यपदेन मपञ्चस्यापि ब्रह्मता वि-
 धीयत इति तत्रापि पूर्वोक्त एवार्थ इति प्रथमसूत्रौ शुद्धं ब्रह्म-
 बोपादानम् ।

किञ्च ध्रुतौ हि प्रकारद्वयेन निरूपणम् आत्मत्वेन ब्रह्मत्वेन
 च । आत्मैवेदं सर्वं, ब्रह्मैवेदं सर्वमिति । इदं च पदद्वयं व्याप्तिं ब्रह्म-
 णत्वं चापेक्ष्य । यद्यप्युभयोः स्वरूपमात्रान्तरत्वापि सप्रकार आत्मा
 निष्प्रकार ब्रह्मेति भेदः । तत्रायमात्मा ब्रह्म विज्ञानमय इत्यात्मनोऽपि
 ब्रह्मत्वविधाद् व्याप्तेनापि ब्रह्मजिह्वासाया एव प्रतिज्ञानाच्च निष्प्रका-
 रमेव मुख्यम् । तस्यैव चाग्ने कारणत्वाविचारणमित्यन्तां अपि तादृशमे-
 वोपादानम् ।

किञ्च । भन्तर्यामिब्रह्मणं सुखालोपनिषदि च, यं पृथिवी न

केचिदत्र शास्त्रयोनित्वपूर्वपक्षनिराकरणाय, तच्च गमन्या-
दिति योजयन्ति । तत् पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्विगोरप्यसङ्गतत्वादु-
पेक्ष्यम् ।

वेद, ये मृगयुने वेदेत्येवं सर्वानस्थानस्थितस्याचिह्नस्तुनोऽनेष्टुं ध्याये-
तम् । तच्च वेदनयोग्यत्व एव घटते, यमा-मा न वेदेनियत् । न त्वयो-
ग्यत्वे । घटो न वेदेत्यादिप्रयोगादर्शनात् । अतः सर्वत्र चिदन्वयोऽव-
श्यमुपेयः । सदन्यवस्तु प्रत्यक्षसिद्ध अतन्दान्वयश्चेत्यनोऽपि प्रक्षेपो-
पादानम् । नच मृदप्रधीदित्यादायिवाभिमानिनमादाय नयोक्तिरिति
वक्तुं शक्यम् । जीयानुप्रवेशकृततद्वैशिष्ट्यस्य पाश्चात्यत्वेन पूर्व शु-
ष्मासिस्तथा वक्तुमशक्यत्वात् । अनुप्रवेशधृतिविराधेन सर्वदा वै-
शिष्ट्यस्य शक्यवचनत्वात् । सदैवाविनाभावे चिदचिद्विवेकप्रसङ्गा-
त् । आत्मा न वेदेति पृथङ्निर्देशवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अत उक्तलि-
ङ्गेनापि ब्रह्मण एव केवलस्य परिणामनिश्चयादुपादानत्वम् । नच
स्वमायसाङ्ग्यप्रसङ्गः । प्रजापेयेतीच्छयेषां चचनीचादिभाषसिद्धौ
साङ्ग्यभावात् । सृष्टिप्राक्काले त्वितराशङ्कानुत्थानात् । अतो विशि-
ष्टाद्वैतत्वादस्यावाचीनत्वात् सर्ववस्तूनां ब्रह्मपरिणामत्वेन ब्रह्माभिन्न-
तयैव पदार्पत्वात् सर्वैः शब्दैस्तत्तद्रूपं ब्रह्मोच्यत इति कारणावस्थ-
ब्रह्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनां शब्दानां सामानाधिकरण्यमुपपा-
दनमन्तरेणापि मुख्यवृत्तमिति राद्धान्त्यन्थाः ।

प्रकृतमनुसयमः । अस्मिन् सूत्रे रामानुजाचार्यादिमतमुप-
क्षिपन्ति * केचिदित्यादि * । तं हि पूर्वपक्षसिद्धान्ताववसाह । त-
थाहि । यद्यपि शास्त्रयोनित्वसूत्रं ब्रह्मणः शास्त्रमात्रप्रमाणकत्वं सा-
धितं तथापि तन्नोपपद्यते । चोदनालक्षणाऽर्थो धर्मः, तस्य शानमुप-
देशः, तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायः, आस्नायस्य क्रियार्थत्वादा-
तथैक्यमतद्वयानामिति जैमिनिना तत्र तत्र वेदस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिजन-
कक्रियापरताया एवानुक्रान्तत्वाद् ब्रह्मरूपसिद्ध्यर्थपरत्वे प्रयोजनशु-
न्यत्वमसङ्गात् । नच प्रत्यक्षादीनां वस्तुयाथात्म्यावधौ उपर्यवसानदर्-
शनाच्छास्त्रेऽपि तयात्वमस्त्विति शङ्काम् । लोके वेदे च प्रयोजनर-
हितवाक्यप्रयोगस्यादर्शनात् । प्रयोजनं च प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधयेष्टानि-

प्रसासिपरिहारमकमेवोपलब्धम् । तदनुद्दिश्य त केनापि किञ्चिद्वा-
क्यं प्रयुज्यते श्रूयते वा । अतो वेदेऽपि तथात्वं युक्तम् । नच पुत्रक्षे-
जातो, नायं सर्पो रज्जुरेवेत्यादिषु लौकिकवाक्येषु हर्षभयनिवृत्त्या-
दिरूपपुरुषार्थोत्पददर्शनात् सिद्धार्थपराणामपि वाक्यानां प्रयोजन-
वत्त्वं शङ्कनीयम् । तत्रापि वाक्यार्थज्ञानादेव तत्प्राप्तेर्वाक्यस्य प्रतार-
णया प्रयोगेऽपि तत्सम्भवाद् वाक्यस्यार्थपरताया निश्चेतुमशक्यत्वा-
त् । किञ्च । पचति गच्छतीत्यादिप्रयोगस्य प्रमाणान्तरेणावगमोत्तर-
मेव दर्शनात् सिद्धार्थवापचानां गृहीतप्राहित्वात् प्रामाण्यमपि न ।
साध्यार्थपराणान्तु गामानयेत्यादीनां प्रयोजनवत्त्वमगृहीतप्राहित्वं
व्याविवादम् । अतो लोकयद् वेदेऽपि वाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वेन
ज्ञानपरत्वेन वा प्रयोजन एव पर्यवसानमिति परिनिष्पन्ने ब्र-
ह्मणि तात्पर्याभावाद् वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यमित्येकः पूर्वपक्षः ।

तथाऽप्योऽपि । तथाहि । वेदान्तवाक्यान्पि कार्यपरतयैव
ब्रह्मणि प्रमाणसाधनमुभयन्ति । अद्वितीयं हानैकरसं परिनिष्पन्नम-
पि ब्रह्म गताद्यविधया सप्रपञ्चतया प्रतीयमानं निष्प्रपञ्चं कुर्यादिति
ब्रह्मणः प्रपञ्चविलायनद्वारेण विधिविपर्ययात् । स च विधिः, 'न इष्टे-
र्दृष्टारं पश्येन गतेमेतान्तरं मन्वीया' इत्येवमादिवर्षः । तत् द्रष्टृद-
श्यभेदशून्यं ब्रह्म कुर्यादित्येवमर्थसिद्धेः । अगः स्वातिबुध्दनाया उपा-
धिनिबन्धनाया अकर्तव्यतायाः प्रामाण्ये विशेषाभावात् सिद्धस्यापि
ब्रह्मणोऽतिप्रपञ्चत्वरूपेण सात्त्वत्वाविरोधाद् वेदान्तानां ब्रह्मणि का-
र्यपरतयैव प्रामाण्यं, न स्वातन्त्र्येणेति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

तथाऽपरोऽपि । यद्यपि वेदान्तवाक्यानां स्वातन्त्र्येण सिद्ध-
रूपब्रह्मस्वरूपपरतया न प्रामाण्यं, तथाऽप्यात्मा चा अरे द्रष्टव्यः श्रो-
तव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, य आत्माऽपहृतपाप्मा सोऽन्वष्ट-
व्यः स विजिज्ञासितव्यः, आत्मैवेवोपासीत, आत्मानमेव लोकमु-
पासीतेत्यादिध्यानविषयो नियोगः स्वविषयभूतध्यानस्य ध्येयैकनि-
रूपयोपतया ध्येयमाक्षिपन्, सत्प ज्ञानमगस्त ब्रह्म, सदेव सौम्येद-
मम आसीत्, इदं सर्वं यद्यमात्मा, अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूदित्या-
दिस्वरूपनिष्ठोपपरवाक्यनिर्दिष्टस्वरूपभेषात्मानमाक्षिपतीत्येतां वा-
क्यानां ध्यानविधौ परतयैव प्रामाण्यात् तद्विधिविषयीभूतध्यानग-
रीतानुमविष्टब्रह्मस्वरूपेऽपि तात्पर्याद् ब्रह्मस्वरूपमपि सिद्ध्यन्येति

चेन्न । प्रवृत्तिनिवृत्तिव्याजनाविधुराणां वेदान्तवाक्यानां ध्यागविधि-
रोपत्वेऽपि ध्येयविशेषस्वरूपममर्षणमात्रपर्यवसानात् नच स्वानन्द्ये-
ऽपि बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्ष्ययज्ज्ञानमात्रेणैव पुरुषार्थनामिदं प-
श्चिन्निष्पन्नघन्तुसत्यतागोचरत्वाभावाद् ग्रहणः शास्त्रप्रमाणकत्वं न
सम्भवतीति तृतीयः पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु, सगन्धयः सम्पगन्धयः पुरुषार्थतयाऽन्वयः ।
तथाच, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, सदेव मौम्येदमग्र आसी-
द्, एकमेवाद्वितीयं, नदैक्षत बहु स्यां प्रजापेयंति, तत्तज्जोऽसृजन, ब्रह्म
वा इदमेकमेवाग्र आसीत्, आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत्. तस्मा-
द्वा एतस्मादात्मन आकाश सम्भूतः, एका ह वै नारायण आसीत्
सत्यं ज्ञातमनन्तं ब्रह्मैत्यादिषु परमपुरुषार्थभूतस्यानवधिकातिशयान-
न्दस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयाच्छास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मण. सि-
द्ध्यत्येवेत्यर्थः । अन्यथा सर्वप्रमाणानां यत् स्वविषयावबोधपर्यवसा-
यित्वं, तच्छास्त्रानिवर्तमानं शास्त्रस्याबोधकव्यक्तमप्रामाण्यमादध्या-
त् । नच प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणः प्रयोजनशून्यत्वं, पुरुषार्थान्वय-
प्रतीतिः । स्वरूपपरस्यापि पुत्रस्ते जातः, नाय सर्पो रज्जुरेवंत्यादृवा-
कृमस्य हर्षभयनिवृत्त्यादिरूपप्रयोजनदर्शनाच्च । अयमर्थः । अनादि-
कर्मरूपाद्यद्यावृत्तस्वरूपज्ञानानां देवादिदुष्कान्तानां क्षेत्रज्ञानां व्यय-
स्थितधारकपोषकभोग्यविशेषाणां मुक्तानां स्वस्य चाविशेषेशानुम-
वसम्भवे स्वरूपशुभाविभावचेष्टिनैर्निर्वचयानन्दजननं ब्रह्मास्तीति या-
धयदेव धाक्यं प्रयोजनपर्यवसायि । प्रवृत्त्यादिनिष्ठन्तु यावपुरुषार्थो-
न्वयबोधं न प्रयोजनपर्यवसायि । एवम्भूतं कथं लभ्यत इत्यपेक्षार्या
तत्प्राप्त्युपायतया, ब्रह्मविदाप्नोति परम, आत्मात्मैव लोकमुपामीते-
ति वेदनादिशब्दैरुपासुनं विधीयते । यथा येश्मनि निधिरस्तीति वा-
क्येन निधिसद्भावं ज्ञात्वा पश्चात् तदुपादानं प्रयतते । यथाच क-
श्चिद् राजकुमारो बालक्रीडासक्तो नरन्द्रभवनाभिष्क्रान्तो मार्गभ्रष्टो
नष्ट इति राक्ष विज्ञातः स्वयं चाज्ञातपितृकः केतचिद्विद्विद्विदोऽधिग-
तशास्त्रः षोडशधर्मो गुणसम्पन्नस्तिष्ठन् केतचिदभियुक्तेन प्रयुक्तं
पिता ते सर्वलंकाधिपतिः प्रशस्तगुणः पुरयरे त्वामेव नष्टं पुत्रं दिदृ-
क्षुस्तिष्ठतीति वाक्यं शृणोति चैसदानीमेवाहं तावज्जीवतः पुत्रोऽस्म-
रिषता च सर्वसम्पत्समृद्ध इति मद्भादप्रीन्वितो भवति । राजा च

स्वपुत्रं जीवन्तं सकलगुणसम्पन्नं धृत्वाऽनातसर्वार्थो भवति । प-
ञ्चात्तावुभौ सङ्गच्छेते च । यत्तु परिनिष्पन्नवस्तुगोचरवाक्यार्थज्ञान-
मात्रेणापि पुरुषार्थपर्यवसानाद् बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्यवन्नार्थस-
ङ्गादे प्रामाण्यमित्युक्तम् । तदसत् । निश्चिनेऽर्थाभावे पूर्वं ज्ञानस्या-
प्यर्थस्य पुरुषार्थानुपयोगात् । बालातुरादीनामप्यर्थसङ्गावन्नान्था
पूर्वं हर्षाद्युपपत्तावपि पश्चात् तदभावनिश्चये हर्षादिनिवृत्तिदर्शनात् ।
एवमौपनिषदप्यपि वाक्येषु ब्रह्मसत्तायां तात्पर्याभावे निश्चिते पूर्व-
मुत्पन्नमपि ब्रह्मज्ञानं न पुरुषार्थपर्यवसायि स्यात् । तस्माद्, यत्ने वा
इमानीत्यादिव्याक्यं स्वोक्तप्रकारकब्रह्मास्तित्वं बोधयदेव प्रमाणं भव-
तीति सिद्धमिति रामानुजाचार्यः ।

भास्कराचार्योस्तु प्रपञ्चप्रविलापनद्वारेण ब्रह्मणः शास्त्रप्रमा-
णाकृत्यं न सन्न इति पूर्वपक्षे एवं प्रत्युत्तरमाहुः । तथाहि । ब्रह्मण
आत्मत्वेन नित्यत्वेन चाभ्युपगमस्य कथं कापेत्वम् । नित्यत्वकार्य-
त्वपांविरोधात् । नचापाधेर्विद्यमानत्वात् ताद्विलापनेनोपधाननिवृत्ते-
स्नद्वारा कापेत्वमिति वाच्यम् । तथा सति घटे कृते नभसोऽपि का-
पेत्वापत्तेः । नचाक्तदूषणमपात् प्रपञ्चप्रविलापनं कुर्यादिति वाक्यं
कल्पनीयमिति वाच्यम् । पुरुषमात्रेण महादीनां महाभूतानां विला-
पनस्य कर्तुमशक्यत्वेन विधेर्व्यवस्थात् । समाधौ सुषुप्तौ च सर्वेतिरो-
धानेऽपि श्रुत्यानदशायां सर्वस्य पुरोदऽस्थानात् प्रपञ्चप्रविलापने
उपायाभावाच्च । प्रपञ्चेनैव प्रपञ्चप्रविलापनेऽनवस्थाप्रसङ्गाच्च । प्रपञ्च-
स्य साधारणत्वेन तत्प्रविलापने सर्वमुक्तिप्रसङ्गादिदानीं जगद्प्रती-
तिप्रसङ्गाच्च । भयान्तीयग्रन्थकारणस्वाविद्याकामकर्मलक्षणस्य ना-
शानमेष प्रपञ्चप्रविलापनमिति मन्यते तत्र न विसंवाहः । किञ्च ।
नियोगस्य नियोज्यमापेक्षत्वेन तदाकाङ्क्षायां यदि तादृशप्रपञ्चकर्ता
नियोगकर्ता या नियोज्य स्यात् तर्हीदानीं नियोज्याभावाश्रियोगो न
क्रियेत । किञ्चात्र प्रतीतिव्येष्टायां प्रपञ्चप्रविलापोऽभ्युपगम्यते । अग्निहो-
त्रादौ तु प्रतीतिकालोऽनुष्ठानकालश्च मिश्रः । तदप्यसङ्गतम् । अत्रैव
तत्रापि प्रतीतिमात्रेणैव नियोगमिदं अनुष्ठानलोपप्रसङ्गात् । किञ्च
प्रविलापनं स्वापारो ना भगावो वा । नाद्यः । तस्य सत्त्वं न प्रपञ्च-
तादृशस्यात् । न द्वितीयः । तस्यापस्तुत्येन प्रतिज्ञानाच्छ्रवणविषयानु-
ष्ठयनेन तद्विषयनियोगानुपपत्तेः । अयामज्ञानविवयो नियोगः प-

रिक्त्वयते, आत्मज्ञानं कुर्यादिति । तदप्यसङ्गतम् । ज्ञानस्य प्रमाण-
 प्रमेयाधानत्वेन क्रियावत् पुरुषेच्छानधीनतया नियोगविययत्यस्य त-
 ताशक्यवचनत्वात् । नच द्रष्टव्यादियधिविरोधः । तस्योपायपर-
 त्वात् । श्रोतव्यादिपदैस्तस्यैव विवरणात् । नचाध्ययनविधिनाऽर्थ-
 ज्ञानं विधीयत इति शङ्क्यम् । तत्रार्थज्ञानरूपफलायाक्षरग्रहणरूपाध्य-
 यनस्य विधानात् फलस्याविधेयत्वात् । किञ्च । नियोगविषयभूतमा-
 त्मज्ञानं यद्यनुत्पन्नं तदा यागवत् साध्यत्वाभावाद् विषयत्वासिद्ध्या
 तद्विषयकनियोगस्यासिद्धिः । यदि च श्रवणाद्युत्पन्नं तदा श्रवणा-
 दिनैवात्मज्ञानसिद्धेः किमन्तर्गडुना नियोगेन । नच फलार्थं तदपेक्षा ।
 तमेव विदित्वेति श्रुतौ नियोगनिरपेक्षाज्ज्ञानादेवमुक्तेरुक्तत्वात् ।
 किञ्च । ज्ञाननियोगयोः परस्परमसम्बन्धे वाक्यानर्थक्यात् सम्बन्धाऽ-
 वश्यं वक्तव्यं । स च गुणप्रधानभावेनैव दृष्ट इत्येकस्यावश्यं प्राधा-
 न्यं वक्तव्यम् । तद्यदि ज्ञानस्येत्युच्यते तदा नियोगस्य वाक्यार्थतया
 प्राधान्यं सर्वत्र यत्प्रतिज्ञातं तर्ह्येते । यदि नियोगस्यैव तदुच्यते
 तदा ज्ञानस्य नियोगार्थस्यानुत्पत्त्यर्थस्य न स्यात् तस्योभयार्थत्वे प्र-
 माणाभावात् । नच नियोगो मुक्त्यर्थः । अश्रुतत्वात् । तमेव विदित्वे-
 ति ज्ञानस्यैव साक्षात्तद्विशेषेन श्रुतत्वादिति । एतदग्रे च, यो रामा-
 नुजमतोपन्यासेऽस्माभिः प्रथमः पूर्वपक्ष उक्तो, यद्यपि शास्त्रयोनि-
 त्वेत्यादिना, यत्र तृतीय उक्तो, यद्यपि वेदान्तवाक्यानामित्यादिना,
 तदुभयमुपन्यस्य ततः पूर्ववदेव सृष्टिनाम्यप्रभृतीनां सम्यगन्वयः स-
 मन्वय इति समन्वयपदार्थमुक्त्या युक्तीरेवमाहुः । नच तेषां ब्रह्मप-
 राणामर्थान्तरकल्पना युक्ता । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । नच
 कार्य एव प्रामाण्यं प्रतिपत्तुं युक्तम् । स्वरूपावर्थापेक्षायि प्रामाण्यस्या-
 विशिष्टत्वात् । अपौरुषेयत्वस्यैव प्रामाण्ये तन्त्रत्वात् । नचाग्निहोत्रा-
 दिवाक्येषु कार्यावगतिः प्रामाण्ये तन्त्रमिति शङ्क्यम् । तस्य चैत्यच-
 न्दनादिवाक्येऽपि तुल्यत्वात् । अथापौरुषेयत्वे सत्यनयेक्ष्यत्वं तन्त्रमि-
 ति विभाव्यते । तदा तु वेदान्तेऽपि तस्य तुल्यत्वात् स्वरूपपरत्वेऽपि
 प्रामाण्यमभ्युपगमेव । किञ्च । यदानां स्वार्थप्रत्यायनेऽनपेक्ष्यत्वं लांका-
 येदमाधारणम् । वाक्यानां तु लोके परापेक्षमेव प्रामाण्यम् । अन्यथा
 सपुष्पं निष्ठति पश्येत्यादीनामपि तत्त्वं स्यात् । येदे तु तेषामप्यपौरु-
 षेयत्वात् प्रमाणान्तरानधिगतमूलकारणगमकत्वे तदनपेक्षमेव ।

अवान्तरवाक्यानां प्रकारशेषत्वात् । नच सर्वस्मिन् वेदे धर्म एव जिज्ञास्यः । तद्गुरुणैव व्यासेन ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात् ।

न्देहनिरसनपूर्वकं सम्बन्धम् । * अवान्तरवाक्यानामिति * अर्थवा-
दमन्त्रादिरूपाणाम् । * साधकत्वमिति * प्रमितिजनकत्वम् । अथ-
मर्थः । पूर्वकाण्डे ह्याग्निहोत्रादीनि कर्माणि प्रतिपाद्यन्ते । तेषां च न
तेन रूपेण तदभिधेयत्वम् । शास्त्रभेदप्रसङ्गात् । किन्तु धर्मत्वेने-
त्येतद्व्योधनाय जैमिनिर्धर्मजिज्ञासामेव प्रतिज्ञाय धर्मप्रतिपादकस्य
पूर्वकाण्डस्य धर्मं समन्वयम्, आम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्यादिभिः
सूत्रैराह । तत्र मन्त्रार्थत्वादीनां कथं क्रियार्थत्वमित्याकाङ्क्षायां
तेषामवान्तरवाक्यानां धर्मप्रकारभूतद्रव्यदेघताकर्मस्तुत्यादिप्रकाश-
कत्वेन धर्मशेषत्वात् सर्वस्य पूर्वकाण्डस्य तत्रैव समन्वयः । नच
तेष्याम्नायादिपदात् सर्वस्मिन् वेदे धर्म एव जिज्ञास्य इति शङ्क्यम् ।
तद्गुरुणैव व्यासेन ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात् । नच व्यासस्य
तद्गुरुत्वे सन्देहः । मार्कण्डेयपुराणारम्भ एव, 'व्यासशिष्यो महा-
तेजा जैमिनिः पर्यपृच्छत । यस्मात्रे भारताख्याने व्यासेनाक्तं महा-
त्मना' इति । श्रीभागवतेऽपि द्वादशस्कन्धे व्यासशिष्यान् प्र-
स्तुत्य, साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहितामिति कथनात् ।
नच सोऽन्य एवेति शङ्क्यम् । औत्पत्तिकसूत्रे, वादरायणस्यानपेक्ष-
त्वादिति पूजार्थं वादरायणग्रहणेनापि तथावगतेः । नच ब्रह्मजि-
ज्ञासायाः कर्तव्यपुरुषार्थजिज्ञासायद्वयान्तरशेषविषयत्वं शङ्क्यम् ।
तथा सति जैमिनिरेव कर्तव्यादिजिज्ञासायत् नामपि प्रतिजानीया-
त् । तस्या अपि शास्त्रपूर्वार्थमवयवगोक्षितत्वात् । अतः कर्तुर्भेदाद्
भिन्ने एवोभे अपि जिज्ञासे इति च पूर्वोत्तरकाण्डाभ्यां प्रमिते धर्मे
ब्रह्मणि च मन्दमध्यमयोर्बुद्धिर्दापात् सन्देहसम्भयमालोच्यैव कृते,
न त्वन्योऽन्यमतद्रूपणाय । जैमिन्युक्तानामभ्यासादीनां व्यासपादैरुप-
न्यासाद् व्यासाभिप्रेतस्यानपेक्षत्वस्य जैमिनिनोपन्यासात् । नापि धर्म-
ब्रह्मप्रमितिजननाय । यदि तथा स्यात् तदा गोमांसाऽधीने वेदस्य प्र-
मितिजनकत्वे उभावपि वेदस्य प्रामाण्येऽनपेक्ष्यं न द्रष्टव्यम् । अतः

सन्देहमात्रवारकत्वाज्जिज्ञासयोः । न त्वलौकिकार्थसाधक-
त्वम् । तथा सात वेदानामन्याधीनत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् । वेदजि-
ज्ञासेत्येवोक्तं स्यात् ।

किञ्च ।

साधनं च फलं चैव मर्मव्याह श्रुतिः स्फुटम् ।

न प्रवर्तयितुं शक्ता तथा चेन्नरको न हि ॥

प्रवर्तकस्तु सर्वत्र मर्मात्मा हरिरेव हि ।

यज्ञ एव हि पूर्वत्र बोध्यते स्वर्गमिदये ॥

इदमपि सर्वस्य वेदस्याक्रियार्थत्वगमकम् । तदेतदुक्तम् * सर्व-
हृत्यादि, अप्रामाण्यं स्याद्* इत्यन्तेन । अथ यदि कर्मार्थतैव वेदस्य
जैमिन्यभिप्रेता स्यात् तदा वादरायणमतं जानानेन तदनादराय वे-
दजिज्ञासत्येव प्रतिज्ञावाक्यमुक्तं स्यात् । अत उक्तहेतुजयात् सर्वस्य
वेदस्य क्रियार्थत्वं न जैमिन्यभिप्रेतम् । किञ्चाभ्यासस्येति तु पूर्व-
प्रसूतं, तदभूतसुखार्थं क्रियार्थपदं तु तिङन्तवाचकं, न तु साध्या-
र्थपरम् । न न नदर्थं जैमिनिस्तुतानुसरणमपार्थमेवेति ।

ननु तथापि पूर्वकाण्डस्य क्रियार्थत्वे तु न विद्यादः । तथा स-
त्येकशास्त्रानुरोधानुत्तरकाण्डस्यापि पूर्वशेषतैव येन केनापि प्र-
कारेणादरणीया । नच विपरीतमाशङ्कनीयम् । सिद्धे ब्रह्मणि सा-
ध्यार्थानां वाक्यानामन्वयायोगात् । नच प्रापकत्वेनान्वयः । तत्त-
द्वाक्यगनफलोक्तिबाधप्रसङ्गात् । अतो वेदस्य साध्यार्थपरतां नि-
श्चित्य तच्छेषतैवोत्तरकाण्डार्थस्यादरणीया । यदि चोपासनाशेष-
त्वं ज्ञानशेषत्वं चाङ्गीक्रियते तदापि तयोर्विधेयत्वेन धर्मत्वावुत्तरा-
र्थस्य ब्रह्मणः प्रवर्तकश्रुतिवाक्यशेषता दुर्वारैवेति सर्वस्य वेदस्य
धर्मार्थत्वमार्थादेशे सिद्धमिदं आहुः * किञ्चेत्यादि * । चकारद्वयं
व्यापारस्य स्वरूपस्य च समुच्चायकम् । * सर्वस्येति * कर्मणः ।
सर्वस्यैव स्फुटमाहित्यन्वयः । * सर्वस्येति * विहिते निषिद्धे च । *
सर्वात्मेति * स आत्मानं स्वयमकुर्वन्ति श्रुते, सर्ववस्तुस्वरूपोऽ-

स्तर्यामिब्राह्मणात् सौबाल्यश्रुनेश्च सर्वान्तर्यामी । अयमर्थः । वेदस्य
 या साध्यार्थपरता त्वयाङ्गीकृता सा श्रुतेः प्रवर्तकत्वानुरोधान् ।
 तत्र श्रुतेर्यत् प्रवर्तकस्य तत् किं यावदधिकारिणः प्रति साधारणं,
 किं वा असाधारणम् । आद्ये कस्यापि त्रैवर्णिकस्य नरको न
 स्यात् । तथा राजदण्डादेरपि लोके कोऽपि विषयो न स्यात् ।
 रोगी च नोपलभ्येत । अविहिताभिविद्धाश्च निवृत्तेरपि तत् एव
 सम्भवात् । तदभावे नरकादेरप्यसम्भवात् । अथ पूर्वकर्मजन्यदुर-
 दृष्टवशादविहितादौ प्रवृत्तिः । तर्हि तादृशेन शुभादृष्टेन विहिनेऽपि
 प्रवृत्तिसम्भवाच्च श्रुतेः प्रवर्तकत्वसिद्धिः । अथासाधारणम् तर्हि
 तदसाधारण्यं स्वभावतो वक्तुमशक्यं, हेत्वन्तरसाहाय्येन साधनी-
 यम् । तत्र कालादेः साधारण्यत्वात् तत्तज्जीवादृष्टस्य तथात्वं क-
 दपनीयम् । तथा सति तेनैव प्रवृत्तिसम्भवाच्च श्रुतौ प्रवर्तकत्वनिर्द्धारः
 कर्तुं शक्यः । अथ प्रवृत्तेः शब्दध्वन्यान्तरमाधित्वदर्शनादृष्ट-
 दादेः सहकारित्वेनैव प्रवेशो, न करणत्वेनेति विभाव्यते, तर्ह्यदृष्टस-
 म्पादितदृष्टसामग्रीसत्तायां प्रवृत्तिरकुण्ठितैव स्यात् । अथ तमस्ते चा-
 क्षुषदर्शनेन सहकारिदौर्बल्येऽपि कार्योत्पत्तिनिर्द्धारत्वात् । अतः को-
 ष्ठ्यदर्शनात् फलमुखप्रवर्तकत्वं न श्रुतेः शक्यमवचनम् । तेन साधन-
 व्यापारफलस्वरूपाणि कर्मणां श्रुतिर्षोधयतीत्येतावन्मन्त्रमङ्गीकार्य-
 म् । तच्च प्रवृत्त्युत्पत्त्युत्पत्तिः । ईश्वरस्यैव प्रवर्तकस्य निवर्तकस्य स-
 त्त्वात् । न चान्न कदपता । एष उ एष साधु कर्म कारयति तं यमेश्वरो
 लोकेऽप्य उक्षिणीकति, एष उ एषासाधु कारयति तं यमेश्वरो निनीप-
 तीत्यादिश्रुतेः । न च वैयर्थ्यनैर्घृणयापातः । आत्मसृष्टेरेव श्रुत्यभ्ये-
 रत्वेन भेदाभावादिति, वैयर्थ्यनैर्घृणयसूत्रे व्युत्पादयिष्यामः । अतः
 श्रुतेः प्रवर्तकत्वाभावेन माध्यार्थपरतैश्च स्पष्टता । न च तर्हि पूर्वकाण्डं
 यज्ञयोधनं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । तस्य स्वर्गसिद्धयर्थत्वात् । पिध्या-
 दीनां क्रीडेच्छाव्यापारस्यान्त तद्वैयर्थ्यमिति, कृतप्रपक्षापेक्षसूत्रे व्यु-
 त्पादयिष्यामः । एवं सिद्धे पिध्यादीनां क्रीडेच्छाव्यापारत्वे न दर्श-
 नां च कीडाशेषत्वमेति तत्प्रतिपादकत्वेनैवोभयोरैकशास्त्र्यं, न क-
 र्मप्रतिपादकतयेति मन्तव्यम् । पुरस्फूर्तिप्रमादाय क्रियापरत्वाङ्गी-
 कारेऽपि तेन पूर्वकाण्डस्यैव धर्मार्थावसिद्धिर्न सर्वस्य वेदस्येति
 तावन्मात्रस्य साध्यार्थतोपगमेन पूर्वमीमांसकमतं दाश्यां दूषितम् ।

सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदार्थो वेदनादिनाम् ।

मन्त्राणां कर्माणां चैव दर्शनश्रवणाच्छ्रुतौ ।

कृतिश्च सिद्धतुल्यत्वं वेदः स्वार्थे च सन्मतः ।

प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति । स एतदग्निहोत्रं मिथुनम-
पश्यत् । प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं
चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च तान्नुदमिमीत यावदग्निहो-
त्रमासीत् तावानाग्निष्टोम इत्यादि । न ह्युपाख्यानानां मिथ्यार्थ-
त्वं बुद्धजन्मनः पुरोक्तं युक्तं वा । तथा सात वेदानामप्रागाप्य-
मेव स्यात् । मिथ्योपाख्यानगतिपादकलोकवत् ।

अतः परं पूर्वकाण्डस्यापि साध्यार्थत्वमनुपगम्य दूययन्ति सार्द्धेन*
सिद्ध एवेत्यादि* । *सर्गवेति* काण्डद्वये । पूर्वमेति पाठे अपेर-
ध्याहारः । *वेदवादिनामिति* सर्ववेदप्रामाण्यज्ञानपूर्वकं नदनुसा-
रिणाम् । *चैवेति* चकारोऽपश्यत् पुरोडाशं कूर्मं भूतम् संपन्तमिति
द्रव्यादीनां दर्शनस्य समुच्चायकः । मन्त्राणां दर्शनं तु, स परं क-
सर्गीरः कर्तव्येयो मन्त्रमपश्यत्, स एनं हीक्षितवादमपश्यदित्या-
दिषु बोध्यम् । *स्वार्थे चैति* चोऽप्यर्थे । अतः स्तुति समुच्चिनोति ।
उक्तं चिमज्जन्तो दर्शनस्य युती आहुः* प्रजापतिस्त्यादि* । अ-
त्राद्या तैत्तिरीयब्राह्मणस्या । अस्याम् अपश्यदित्यस्य ज्ञानार्थताया
अपि शक्यवचनत्वात् सिद्धार्थत्वं न निःसन्देहं स्यादित्यनो हि-
तीयस्या उपन्यासः । सा च संहिता प्रथमाष्टकस्या । तत्रोक्तस्थो-
न्मातस्य कर्मणामसिद्धत्वेऽशक्यवचनत्वादिति । *न हीत्यादिकं
चिभागभाष्यम् । तेनायमर्थः । व्यासादधीतवेदः ध्रुवभारतः स्व-
यम् ऋषिर्जमिति र्यदि धमेरुपायाः क्रियायाः सिद्धत्वं नाभिप्रे-
यात् तदा भावार्थाधिकरणे, भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्र-
तीयेत्यनेन सिद्धावस्थापञ्चात्वर्थाभिधायकानां नामपदानां क्रि-
याप्रत्यायकत्वं न वदेत् । नच तत्र भावार्थपदेन भावतार्था इत्येधा-
व्यत इति वाच्यम् । तथा सति कर्मशब्दपदवैयर्थ्यापत्तेः । भावार्थैः

क्रिया प्रतीयतैवावतैव चारिनाश्यात् । तथा सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेदित्यग्रिमसूत्रं च न चेदन् । क्रियायोधकाख्यातपदानां भावना-
र्थत्वस्य सर्वजवीनत्वेन सर्वेषां भावोऽर्थ इति सन्देहस्यैवानुद-
यात् । तथा अग्रिमसूत्रद्वये कर्मण नाम्नां पुरुषानपेक्षक्रियाप्रतिपा-
दकत्वमाध्यानानां तु पुरुषापेक्षक्रियाप्रतिपादकत्वमिति विभागं च
न कुर्यात् । साध्यैकस्वभावक्रियावादे पुरुषानपेक्षक्रियाया एवा-
भावात् ।

किञ्च । यागादिधर्मरूपा क्रिया यदि सर्वदा साध्यावस्थैव
स्यात् कदापि सिद्धावस्था, नदा तन्निष्पत्तेः कदाप्यभावाच्छब्दा-
नापि नोच्येत । चोदना पुनरारम्भ इति लक्षणमपि तस्या न कि-
येत । अतो जैमिनेरपि वेदस्य सिद्धार्थपरतैवाभिप्रेता । इदं यथा
तथा भावार्थाधिकरणभाष्ये व्युत्पादिनमाचार्यचरणैः । मयापि त-
द्विवरणे निपुणतरं प्रपञ्चितामिति नात्र लिख्यते ।

किञ्चाप्यवादाधिकरणेऽर्थवादानां विधेयस्तावकत्वेन प्रामाण्य-
कथनादपि तथा । यदि हि बालातुराद्युपच्छन्दनवदर्थवादानो स्ता-
वकत्वमभिप्रेयात्, प्रामाण्यं तेषां न द्रूयात् । तदुपच्छन्दनस्य प्र-
तारणरूपत्वात् । ननूपच्छन्दनवाक्यस्य फलांश एव प्रतारणरूप-
त्वं, न प्रवर्तनांश इति, न तत्रैवात्रापि दोष इति चेन्न । स्वर्गादिरू-
पस्य फलस्याप्रत्यक्षत्वेन विधिवाक्योक्तफलांशेऽपि नयात्वप्रसङ्गात् ।
अत उपाध्यायानां मिथ्यार्थप्रतिपादकत्वकथनं, तथागतवास्तनां व-
लम्बनमिव । तच्च 'परोक्षवादो वेदोऽर्थे बालानामनुशासनम् । कर्म-
मोक्षाप कर्माणि विश्रुते ह्यमर्दं यथा' इति, 'फलश्रुतिरियं नृणां न
श्रेयो रोचनं परम् । श्रेयोविश्रया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनमिति-
पुराणवाक्यादुपच्छन्दनन्यायेन मिथ्यात्वमाद्रियत इति वाच्यम् ।
तत्रैवमर्थाभावात् । सर्वथा सन्मार्गविमुखानां चानाकामानां सहसा
कामानिहृस्तिगालोच्य तौस्तनो निवर्तयितुं स्वर्गादिरूपं नदभीष्टं सदेव
नश्वरं फलं प्रदर्श्य तेन तेषां सन्मार्गवर्तिवविधानेन कर्ममोक्षोऽधि-
कारिणः कर्तुं कुसुमरूपं तदिनि तत्र मिथ्यात्वगन्धस्यापि वक्तुम-
शक्यत्वात् । 'फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदशा घदन्ति हि । पुष्पेषु फ-
लयुद्धय' इत्यादिवाक्यैस्तथा निश्चयात् । अतस्तत्र विश्रान्त्या
मापावादेन ये ज्ञान्तास्तेऽगमेव चेदर्थे तथा भावं, न वेदनादि-

तस्मात् पूर्वगीर्माभानभिज्ञाः क्रियापरत्वं सर्वस्यापि वेदस्य

नानित्यर्थवादा अपि आर्थप्रमितिं जनयन्त एव स्तावका इति
निश्चयम् ।

विश्वाग्निहोत्रमिधुनदर्शनोत्तरं पठ्यते । तदुद्दिने सूर्यं जुहोति,
यस्यैवं विदुष उदंनं सूर्येऽग्निहोत्रं जुहोति प्रैष जायत इति । उन्मा-
नानन्तरं च पठ्यते, य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यावदग्निष्टोमेतो-
षाप्नोति तावदुपाप्नोतीति । एताभ्यां च विद्वद्वाक्याभ्यामर्थवादथा-
पितार्थविपर्ययकज्ञानस्य फलाङ्गता योच्यते । यदि स उपच्छन्दनाय
मिदया आबितः स्यात् ततो विद्वद्वाक्यमपि मुक्ता स्यात् । एवमन्य-
त्रापि । ततश्च सर्वस्य वेदस्य प्रामाण्यमपि विकृयेत । अतस्तदभा-
वाय सत्यार्थकथनैवोपच्छन्दनमुपगन्तव्यम् । तेन भुतिपुराणयो-
रुभयोरपि सामञ्जस्यात् । ततः कर्मादिदर्पेन धुतीनां स्वार्थं प्रामाण्य-
मफलदुर्मिति पूर्वकाण्डस्यापि सिद्धार्थपरत्वमेव । नच जुहुयाद् यजे-
तेत्यादीनां साध्यकृतियोषकपदानां व्याकोपः । सिद्धस्य कर्मणः प्र-
कारणानपूर्वकं कारणं फलसम्बन्धं योचयता विद्वद्वाक्येनातिदेशसि-
द्ध्या कृतः सिद्धतुल्यत्वेन साध्यकृतिव्यङ्ग्यस्य सिद्धस्यैव धर्मस्य
तत्त विधिक्षिततया आलापच्छन्दनायोक्ते साध्यायं तात्पर्यमावनिश्च-
यात् । एकत्र ह्यः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथेति न्यायेन विद्वद्वाक्यश-
ब्दखण्डेऽपि तथाऽवभायाच्च । अतः पूर्वकाण्डस्य साध्यायं परत्वम-
युक्तमेव । उपरकाण्डस्य तु ज्ञानादिप्रतिपादकत्वेऽपि ज्ञानोपास-
नादीनां विषयभूतवस्तुत्वैव स्वरूपलभेन ज्ञानादिभिर्ब्रह्मण एव प्राप्य-
तया फलत्वेन च तस्यैव शोपित्वम् । पूर्वकाण्डोक्तफलस्याप्येतस्यै-
वानन्दस्यास्त्वानीति धुतं न दशात्वाच्च । कर्मफलार्थत्वादिति स्यात् ।
इदं फलत्वमप्युपाख्यानगम्यमिति । तदेतदुक्तम् * नहीत्यादिना ।
सिद्धमाहुः * गस्मादित्यादि * यस्मादुक्तरीत्या विचारे न स-
र्वस्यास्मायस्य क्रियार्थत्वं, न चा पूर्वकाण्डस्य साध्यायं परत्वं त-
स्मात् ते तथेति तद्वाक्येन शास्त्रयोर्निवर्त्याकुलीमाथामावात् पूर्व-
पक्षोऽसङ्गत इत्यपेः । एवं पूर्वपक्षसङ्गतिमुद्धादय सिद्धान्तासङ्ग-

वदन्तो मूर्खा एव । उत्तरवादिनोऽपि पूर्वाज्ञानमङ्गीकृत्य पूर्वा-
नुपयोगित्वं ब्रह्मज्ञानस्य वदन्तो वेदानभिज्ञाः ।

यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यव-
त्तरं भवतीत्युपनिषद्ज्ञानस्य श्रुतिमिदं कारणता ।

तिमुद्धाटयन्तः पूर्वं शङ्करमनस्यासङ्गतत्वमाहुः * उत्तरेत्यादि *
अगभिज्ञा * इत्यन्तं प्रहणकभाष्यम् । तत्रायमर्थः । सर्वस्य चे-
दस्य क्रियापरत्यमभिसन्धाय शुद्धबुद्धोदासीनभूतब्रह्माभिधायके
वेदान्तभागं प्रयोजनघून्यतयाऽऽनर्थक्यं प्रत्यक्षादिसमानविषयतया
लौकिकषाफवषदनुवादकनायामनपेक्षप्रागप्यमङ्गं च दर्शयतां म्हा-
ध्यायविधिगृहीतत्वेन तत्सार्थक्याय दूरतरयक्षादिकर्मापेक्षितकर्तृदं-
घतादिप्रतिपादकत्वेन क्रियार्थत्वं वा, साक्षादितोपासनादिक्रियापेक्षि-
तविषयप्रतिपादकत्वेन सादर्थ्यं वाऽभिमन्यमानानां पूर्वेषां चादिनां
तदनुसारिणां च वेदान्ताज्ञानमङ्गीकृत्य, शुद्धबुद्धोदासीनस्य ब्रह्मणाः
प्रमाणान्तरानधिगतस्यादितरनैरपेक्षयेण तद्व्योधिकतया प्रामाण्यं हेयो-
यादेयघून्यब्रह्मात्माद्यगमादेवायस्तुभूताविद्यासमारोपितसकलफलेश-
निवर्तकतया सार्थक्यं च वेदान्तेषु प्रदर्श्यतस्सिद्धस्य ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञा-
नुपयोगित्वं वदन्तो वेदज्ञानरहिता इत्यर्थः । तन्प्रेषंयुक्तियुक्तमर्थं व-
दन्तः कथं तथेत्याकाङ्क्षायां छान्दोग्यारम्भदेशस्यश्रुत्युपन्यासेन तदुक्तं
दूषयन्तो विमज्जन्ते * यदेवेत्यादि, प्रवृत्तिरित्यन्तम् । * कारणते-
ति * सहकारिकारणता । अस्यां श्रुतौ विद्यापदेनात्मभिदायाधकं
ज्ञानम् । श्रद्धापदेन वेदोक्ते आस्तिक्ययुद्धिः । उपनिषत्पदेन परमा-
त्मस्वरूपविषयकं रहस्यज्ञानमुच्यते । नन तत्तद्युक्तो यत् कर्म वे-
दोक्तं करोति तदेव कर्म वीर्यवत्तरमगश्वरफलं मोक्षपर्यवसायि
भवतीत्यर्थः यत्तु कैश्चिद् विद्या विज्ञानं, श्रद्धा कर्मश्रद्धा, उपनि-
षद् योग इति व्याख्यातम् । तत्र । विद्यापदस्य विज्ञाने, उपनिष-
त्पदस्य योगे च शक्त्यदर्शनात् । विद्याऽऽत्मनि भिदायाध इत्ये-
कादेशस्कन्धवाक्येन, उपनिषद् रहस्यविद्येति शङ्कराचार्यविद्या-
रण्यादिव्याख्यानेन चोक्तार्थं एव शक्तिनिश्चयाच्च । तथाच पर-

नच बाधितत्वात् त्यज्यत इति वाच्यम् । ब्रह्मात्मज्ञानवत्
एव वशिष्ठादेर्यज्ञाधिकारात् । नचैवं किमनेनेति वाच्यम् । इत्थं-
भूतत्वाग्रज्ञस्य ।

मात्मेरहस्यज्ञानात्मकब्रह्मज्ञानस्य श्रुतिसिद्धकारणताया अज्ञानाद्वे-
पेदानभिज्ञा इत्यर्थः । ननु सिद्धे फले साधनान्तरस्यानुपयोगेन, उ-
क्तपक्षे निरुपदेशेपतायाश्चासङ्गत्वेन तस्याः श्रुतिसिद्ध्या अनादरा-
ज्ञानभिज्ञत्वमिति समाधि दूययन्ति * नचेत्यादि* । * त्यज्यत इति*
नाद्विषयतः । अधिकारपदेनाथ मुरुपाधिकारं विवक्षितः । तथाच यदि
ज्ञानमात्रेणाधिष्ठानिवृत्त्यादि स्यात् । वशिष्ठादिर्ज्ञानी यागादिकं न कु-
र्यात् । यदि स ज्ञानित्वेन भवदभिमतो न स्यात् तद्वचनानि ना-
द्विषेत् । अतः पुराणादिप्रसिद्धैर्भवदाहतेरापि यागादिकरणेन त-
दादरसूचनात् तद्विरोधेन ज्ञानस्य सहकारितानादरे सुतरामन-
भिज्ञतेत्यर्थः । ननुपनिषदात्मकज्ञानपूर्वकेण वशिष्ठाद्यधिकारेण वे-
दान्तविचारे किं सिद्ध्यति, येनैवमाग्रहः क्रियत इत्याकाङ्क्षायामाहुः
* नचैवमित्यादि* । अयमाशयः । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्यज्ञोऽप्येकं
ब्रह्मण एव क्रियात्मकं रूपम् । नच तथाधिष्ठातृत्वमेव बोध्यते, न
तु क्रियात्मकत्वमिति शङ्का । धर्मो यस्यां मदात्मकः, मां विध-
सेऽभिषत्ते मां विकल्पापांछने ह्यहम्, एतावान् सर्ववेदार्थ इ-
त्याद्येकादशस्कन्धीयमगवद्वाक्यैस्तथात्वस्यापि निश्चयात् । स च
द्रव्येन्द्रियतायजमानपशावचरादिभिरभिगम्यज्यते । स चेत्लौकिकैरेवा-
भिगम्यजेत तदा प्रोक्षणादिसंस्कारा अवहननादीनां च नियमा
मुपैष्यत्युः । अतो वेदोक्तफलसिद्ध्यर्थं यथा ते तथा मोक्षफलार्थ-
मुपनिषदप्युपयुज्यते । तदभावे तु साङ्गस्य यज्ञस्य लौकिकेन्द्रिय-
व्यवस्थमानत्वात् तदङ्गानां लौकिकत्वे तैराधिदैविकपक्षस्वरूपा-
नानिमंशात् । उपनिषदा त्यज्यते सर्वस्य ब्रह्मत्वं ब्रह्मभूतैर्द्वैरा-
त्रिदैविकयथाविर्मायः । तथा तादृशं यज्ञे यज्ञाधिष्ठातृमगवतोऽप्या-
विर्मायः । यथा निष्पत्तुं साहस्रसमे हिरण्यशकुनिरूपस्य ब्र-
ह्मणस्तमेव पृथुनाभिषमृतीनां यागेषु रूपान्तरेण । तदभावादेव
नेतरयो यागेषु नदाविर्मायः । तथा यागस्य विद्योपयोग आचार्य-

किञ्च कर्मफलवद् ब्रह्मफलस्यापि लौकिकत्वात् । य एवं वेद प्रतितिष्ठति, ब्रह्मज्ञानज्ञादो भवति महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान् कीर्त्सेति । अत्यन्ताविद्यावतो यज्ञानधिकारात् तन्निषेधार्थं ज्ञानमुपयुज्यते । नच देहाध्यासस्य कारणत्वम् । ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरिसादिस्मृतैः ।

स्यापि सम्मत इति तु, सर्वापेक्षा च यज्ञादिभ्युत्पत्तिरित्यादिसूत्रप्रणयनादेशाद्यगम्यते । नच मोक्षेस्य ज्ञेयत्वम् । ब्रह्मण आप्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतो मुमुक्षूणां यज्ञस्यावश्यं कत्वात् तत्रैतन्मूलमधिकारं बोधयितुमयमाग्रह इति । तदेतदुक्तम् । ननु मुमुक्षूणां यज्ञानावश्यकताः । कर्मफलस्य लौकिकत्वात् । अधिकारिभेदेऽपि मनुष्यादिब्रह्मान्तानां शरीरवतामेव तद्भोगकथनेन तथा निश्चयात् । नच किं तेनेति वाक्यम् । न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरेव सिरेस्तीति श्रुत्या दुःखसम्भेदकथनेन तस्य संसाररूपत्वबोधनात् । अतो मुमुक्षूणां शरीरसम्यग्प्रस्थानाकाङ्क्षितत्वाद् यज्ञानां कारणता श्रुतिसिद्धावि नाद्रियत इत्याशङ्क्यामाहुः * किञ्च, कर्मत्यादि * । * ब्रह्मफलस्येति * ब्रह्मज्ञानफलस्य । श्रुतिस्तु तैत्तिरीयाणां भृगुर्वनिर्वादि भार्गव्या विद्यायाः समाप्तिस्था । तत्र, सैषा भार्गवी यावन्तो विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता य एवं वेद प्रतिनिष्ठनीति । अत्र परमे व्योम्नि प्रतिष्ठाकथनेनास्या विद्याया अत्युत्कृष्टत्वं बुद्धमत्त्वं च बोध्यते । विद्यापदोक्त्या फलेपूर्वाप्तनाफलत्वभ्रमो निवार्यते । तत्फलकथनमुखेन गृहस्थाधिकारश्च बोध्यते । तेनायमर्थः । कर्मणो विद्यायाश्च फलस्येतेरेतरैलक्षण्यं प्रदर्श्य कर्मफलस्य शरीरिमोग्यतया संसाररूपकत्वात् तादृशफलजनकत्वेन तस्य विद्याजनकत्वमनाहत्य यदि कर्म त्यज्यते, तदा तस्य दोषस्य ब्रह्मविद्यायामपि तद्व्याप्तिः तस्या अपि त्याज्यत्वापत्तिः । अथ यद्यधिकारजायन्यात् त्यज्यते, तदा तूक्तश्रुत्या विद्यासाहित्यबोधनेन जाघन्यस्य निवारितत्वात् कर्मणस्त्याग उचितः । यद्येव

तस्मादन्वोन्वोपयोगित्वे न कोऽपि दोषः ।

क्रियाज्ञानयोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं भिन्नतया
शास्त्रप्रवृत्तिः ।

किञ्च, वेदान्तवाक्यानामस्मिञ्छास्त्रे समन्वय एव प्रति-
पाद्यते सन्देहनिराकरणाद्वारा । तत्र कथं सिद्धवद्धेतुत्वेन निर्दे-
शः । अग्निप्रवैयर्थ्यं च स्यात् ।

विद्यावत्त्वेऽपि देहाध्यासस्यानिवृत्तत्वात् तस्यैव कर्मकारणात्वमि-
ति विभाष्यते, तदा तु ब्रह्मार्पणमित्यादिस्मृत्या, य एवास्मि स
सन् यज्ञ इति श्रुत्या चाध्यासस्य कारणतानिधारणात् तासामेव
विरोध इति वेदानभिज्ञत्वमतिवार्थमेवत्यर्थः । एवं विद्यास्वान्त्य-
यादिशाङ्करमतमपास्यान्वेषामेकदेशिनां सप्रहायाहुः * तस्मादि-
त्यादि * । वेदानभिज्ञत्वस्य विद्यास्त्रातन्त्र्यवादिन्येव पर्यवभातात्,
कर्मणां विद्याकारणत्वस्योपानन्दश्च कर्मसहकारित्वस्य श्रुत्यैव बो-
धनामूर्खोद्भाविन इतरैराश्रययोगोऽपि व्यक्तिभेदादेव निवृत्तः ।
नच छान्दोग्य औपस्थ्य आविदुर्नामपि यज्ञमानादीनां ध्यायणात्
कारणामविद्वदधिकारकत्वमेवेति शङ्काम् । तत्राप्यविद्वत्तायां मू-
र्खनिपातध्याययोगात्पन्ताविदुषामनधिकारस्यैव बोधनात् । अतः
पूर्वसूत्रमात्रे उक्ते ज्ञानकर्मसमुच्चये न कोऽपि दोषः । तेन माया-
वादिष्वनिरिक्ता अस्मिन्नश सर्वेऽप्येकदेशिनो वेदाविरुद्धवादिन इ-
त्यर्थः । नन्वयं परस्परसाक्षात्तत्वे ऐकशास्त्र्यमेव स्यात्तु दास्त्र-
भेदः । तत्रश्च वेदगान्धर्वस्यादिपृथक्समाप्तिधावणव्याकोप इति श-
ङ्कायमाहुः * क्रियेभ्याञ्चि * तथाच त्रिवर्गसाधन उभयोरपि स्वा-
तन्त्र्यात् मित्रे शास्त्रभेदे पूर्वोक्तदोषस्य न लेश इत्यर्थः ।

एव वेदानभिज्ञत्वं शाङ्कराणां धारयित्वा सूत्रार्थानभिज्ञत्वं
सर्वेषामेव बोधयन्ति * किञ्च, वेदान्तेत्यादि * । अयमर्थः । शङ्करा-
चार्यर्हि, सर्वज्ञ सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं ब्रह्म वेदान्त-
शास्त्रादयमव्यय इति प्रतिपाद्य, समन्वयादिति हेतुः सर्वेषु हि
वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतस्याप्यस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगता-

नच प्रतिज्ञागर्भितहेतुत्वम् । अनुपयोगात् । गौणमुख्य-
भावे परं विवादः । नच येन रूपेण समन्वयो मतान्तरस्यैर्वि-
चारितस्तथाग्रे मूत्रेषु निर्णयोऽस्ति ।

नीत्येवं व्याख्यातः । तत्रोक्तधर्मवत्त्वसाध्यकं ब्रह्मपक्षकं वाक्यसम-
नुगतत्वहेतुकमनुमानमभिसंहितं प्रतीयते ।

भास्कराचार्यस्तु ब्रह्मस्वरूपं शास्त्रमवबोधयति, न केवलं
कार्यमेव । कुतः । समन्वयात् । समन्वितानि हि ब्रह्मस्वरूपप्रति-
पादनपरत्वेन स्पष्टिकरणगन्तानि वाक्यानीत्येवं हेतुव्याख्यातः ।
तेन तन्मते शास्त्रपक्षकम् । तथैव शैवस्य च मते ।

रामानुजाचार्यस्तु समन्वयः सम्यगन्वयः पुरुषार्थतयाऽन्वय
इति हेतोरर्थमुक्त्वा परमपुरुषार्थभूतस्यानयधिकातिशयागन्दस्वरू-
पस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽव्ययच्छास्त्रप्रमाणकत्वं सिद्धस्यैवेति
व्याचक्रुः ।

तत्र शाङ्करे व्याख्याने यथावस्थिते हेतोः स्वरूपाभिज्ञत्वम् ।
अतस्तद्विधिं शास्त्रपक्षकमेवानुमानं चक्षुष्यम् । ततश्च वेदान्तशास्त्रं
ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतिपादकं, तद्व्याख्यानामेतदर्थप्रतिपादने समनुगत-
त्वात् । यदीयं वाक्यं यदर्थप्रतिपादने, तान्पर्येण, समनुगतम्, त-
च्छास्त्रं तस्यार्थस्य प्रतिपादकम् । क्रियार्थप्रतिपादकपूर्वकाण्डविदि-
त्यनुमाते मतत्रयेऽपि कर्मवादिनिराकरणाय प्रयुक्तमिति फलानि । तत्रेदं
विधेयनीयम् । किमयं हेतुराद्यप्रतिपक्षः सिद्ध उत साध्यः । तत्रा-
ऽविप्रतिपक्ष इति तु न वक्तुं शक्यम् । तथा सति पूर्वपक्षस्यैवानुत्थान-
प्रसङ्गात् । नापि सिद्धः । अस्मिञ्छब्दे सन्देहानिराकरणद्वारा त-
स्यैव प्रतिपाद्यत्वात् । सिद्धत्वेऽग्रिमसमन्वयसाध्यकग्रन्थस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गाच्च । अतस्तस्य सिद्धवन्निर्देशो न युक्त इति । अथ बुद्धिस्थं
यथा प्रतिज्ञायते, तथा बुद्धिस्थमत्र हेतुक्रियत इति समन्वयसाधन-
प्रतिज्ञागर्भितस्य हेतोः सिद्धवन्निर्देशेऽपि न दोष इति विभाव्यते.
तदप्ययुक्तमित्याहुः * नचेत्पादि * भवद्भिर्हि भाट्टप्रागाकरयोस्तद-
नुसारिण एकदेशिनश्च निराकरणायायं हेतुरेवं व्याख्यायते । तत्र

प्रतिष्ठाया बुद्धिरूपावेन चादिनिग्रहवेलायां साधनस्याभावेन हेतुः
 साध्यसमतया तदतिग्राहकत्वादनुपयोगः । किञ्च । तैरपि चेदास्ता-
 तां ब्रह्मप्रतिपादकता न स्वीक्रियते इति तु न । किन्तु गौणत्वेन ।
 तथा सति गौणमुख्यभाव एव धिवादो, न तु प्रतिपादकत्व इति वि-
 वादितासाधकत्वाद्यनुपयोगः । अथ सस्यकत्वकुक्षौ मुख्यतां नि-
 वेद्य ब्रह्मणो मुख्यतया प्रतिपादनेऽनुगतत्वादित्येवं विभाव्यते, नदापि
 शाङ्कराणां शैवानां च मतमयुक्तमित्याहुः * न च येनेत्यादि * । शा-
 ङ्करैर्हि जगत्कारणरूपे चाख्यातां समनुगतत्वं व्याख्यात्याग्रे उच्यते ।
 न च तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते, तत् केन कं पश्येदिति
 क्रियाकारकफलनिराकरणधुनेरिति । ततश्च तन्मते यावद्धर्मशून्ये
 रूपे समन्वयो विचारितो भवति । तेन रूपेण समन्वयविचारस्त्वा-
 ध्यायसमाप्त्याशास्त्रसमाप्तिं चावकेष्वपि सुत्रेषु न दृश्यते । सर्वत्र
 तत्तद्धर्मपुरःसरं कर्तादिरूपेणैव तेषां तेषां वाक्यानां ब्रह्मप्रतिपा-
 दकताया निर्णीतत्वात् । अतोऽपि व्याख्याताकारस्य हेतोरनुपयोगः ।
 एवञ्चानुपयोगादिनि गृहीतो हेतुरस्तीत्यन्तेन विभक्तो बोध्यः । एवं
 शैवमतस्याप्यसङ्गतियोग्या । शिवरूपेणापि निर्णयस्य सूत्राक्षरेष्वनु-
 पलम्भात् । तन्मतमर्थाच्चात्मित्याचार्येन तदर्थं किमप्युक्तम् । मया तु
 ग्रहस्तार्थं भिन्दिपालाख्ये च आदे शिवतत्त्वविवेकादिग्रन्थदूषणेन
 निपुणावरं दूषितमिति न तदर्थमिह संरम्भः क्रियते । तथापि तत्
 तत्र प्रसङ्गेन दूषयिष्यामि । तत्र तावत्, सदेव सौम्येदमग्र आसी-
 दित्युपक्रमस्तत्त्वमसीत्युपसंहारः शिवरूपगमक इति यत् तदसङ्गत-
 म् । ॐ तत् स इति निर्देशो ब्रह्मार्थस्त्रिविधः स्मृत इति गीतायां
 ब्रह्मयाचकत्वस्यैवोक्तत्वेन तर्थाः शिवाकारगमकर्त्ताभावात् । नापि,
 धातुः प्रसादात्सहिमानमीशमिति, यः परः स महेश्वर इत्यनयोः
 पदमोपसंहारयोः । उपक्रमे 'अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्मा
 शुद्धायां निर्हितोऽस्य जन्तोः । तत्तत्कृतं पश्यति घातशोक' इति पाद-
 तयोत्तरं, 'धातुः प्रसादादिति' तुरीयपादः । तत्र तस्मिन्त्यनेन पूर्वोक्तं
 महतो महीयानमात्मानं दर्शनकर्मतया परामृश्य तद्विभूतिरूपमीशं
 पश्यतीत्याह । अन्यथा पीनरुक्त्वापत्तेः । महिमपदस्य विभूतिवा-
 चकत्वं च, गो अभ्यमिहमहिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासमार्य-
 मिति छांदोग्यधनुर्वा सिद्धम् । किञ्चेतमहेश्वरशब्दो कदा शिवे ।

शास्त्रारम्भस्तु प्रथमसूत्र एव समर्थितः ।

वैयासे तु दर्शने लिङ्गादिभिर्निर्णयस्याभिप्रेतत्वं, तद्विज्ञानाधिकरणेषु
दृश्यत इति काठिरप्रयोजिका । किञ्च, 'नारायणः शिवो विष्णुः शं-
करः परमेश्वरः । एतैस्तु नामभिर्देह्य परं प्रोक्तं सन्नातनम्' इति
वाराहपुराणवाक्ये रुद्रादिशब्दानां परब्रह्मनामत्वेनैव व्यवस्थापनात्
त्रिलोचनादिर्वािशष्टरूपस्य ततोऽप्यसिद्धेः । नृसिंहतापनीये नृके-
सरिशक्तिगणनायां श्रियं लक्ष्मीमौपलाम्बिकां गामिनिश्रावणात् ।
धाराहे, उन्मित्येकाक्षरीभूताया उमाया नारायणदारत्वेन कथनाच्च
नाम्बिकापत्युमापतिपदश्रवणमपि तत्सिद्धिः । नावि यो वै रुद्रः स-
भगवानित्ययं शिरोवाक्येन । अथर्वशिखः शिखाध्यायिशतमेकमेकं
मन्त्रराजजापकेन तत्सममिति पूर्वतापनीये नृसिंहमन्त्रराजजापक-
स्योत्कर्षाध्यायणाद् विद्यावदुत्कर्षस्य च विद्योत्कर्षाधीनत्वाद् विद्यो-
त्कर्षस्य च वेद्योत्कर्षाधीनत्वाच्चमन्त्रराजवेद्ये नृकेसरिण्येवात्कर्षवि-
श्राप्तेरथर्वशिखः शिखावेद्यस्य ब्रह्मरूपत्वेऽपि तत्र परत्वं पर्यव-
सानात् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । ब्रह्मरूपत्वं सर्वविद्येयान्तत्वं सर्व-
देहीभ्यस्त्वं गुरुत्वोपाधिना मोक्षदातृत्वं तु तत्तच्छ्रुतिपुराणानुसा-
रेणानुमन्यामह इति दिष्टम् ।

प्रकृतमनुसरात् । ननु भवन्मते सर्वस्य वेदस्य सिद्धार्थपर-
त्वेन सिद्धस्वरूपब्रह्मप्रतिपादकत्वे सन्देहमावाप्त तदर्थं शास्त्रारम्भो
घक्तुं शक्यः । ज्ञानकर्मसमुच्चयस्याप्यङ्गीकारेण कर्मण्यपि गौणता-
त्पर्यस्य विद्यमानत्वान्न तदर्थमपि । ब्रह्मणः कारणतायास्तेषु तेषु
रूपेषु यस्यायेनाङ्गीकरिष्यमाणत्वाच्च न विष्णुजिह्वादिव्यतिरिक्तस्य
ब्रह्मत्वगिरासार्थम् । अभिज्ञानिगित्तोपादानयादिनो यावन्तस्तेः सर्वैरपि
जन्मादिसूत्रप्रतिपद्यमानविचारैरेव सर्वविधकारणतायाः समर्थनाच्च
तद्विशेषनिर्धारार्थमपीति भवन्मते शास्त्रारम्भवैयर्थ्यम् । नैवमन्यम-
ते । तत्तदन्वयस्मिन् वेदान्ततात्पर्याभायसमर्थकृत्या सार्थक्यादिनि-
शङ्कायासाहः * शास्त्रेत्यादि * । * प्रथमसूत्र इति * तत्र शेषपृष्ठी-
समर्थनस्यैव, नच गौणतापत्तिरजिज्ञास्यार्थं चेत्यादिना । तन्मया
पिबुनं, केन प्रकारेणेत्यारभ्य दर्शनादितीत्यस्तेनेति ततो बोध्यम् ।

तस्मात् समवायिकारणत्वमेवानेन सूत्रेण निद्धम् ।

ननु कारणत्वमेवास्तु ब्रह्मणः । किं समवायिकारणत्वेन ।
विकृतत्वं च स्यात् । अनर्थरूपत्वेन कार्यस्यायुक्तत्वाच्च । त-
स्मादनारम्भणीयमेवेतत् सूत्रमिति चेन्मैत्रेय । सर्वोपनिषत्तमा-
धानार्थं प्रवृत्तः सूत्रकारः । तद्यदि ब्रह्मणः समवायित्वं न दृ-

निद्धमाहुः *वशादित्यादि* । शास्त्रारम्भस्य प्रथमसूत्र एव सम-
र्थितत्वाद् द्वितीयसूत्रविषयवाक्ये, यतो वेदादेः कारणतामात्रप्र-
धानेऽपि चारितार्थ्येन, यत् प्रथम्यमित्यपिशन्तीत्यस्याधारतामात्र-
प्रधानेऽपि चारितार्थ्येन, सदेव सौम्येदमत्र आसीदित्यत्रापि, तत्ते-
जोऽभ्युज्जनेत्यादिना कर्तृत्वस्यैवान्विद्धितया उपादानत्वं केवलस्य
वा शरीरद्वारा वेति सन्देहानपायात् । सौत्रस्य योनिशब्दस्यापि
कारणमात्रवाचकत्वेन प्रमाणाद्योपकार्यानुपादानत्वनिर्धारणसमर्थ-
त्वाच्चेनः पूर्वसूत्रयोरेवादानत्वस्यासिद्धत्वाद्नेनैव सूत्रेण युक्तिनि-
र्देशात् तत्तिसिद्धान्तरार्थः । अन्वयोपादानपदं परित्यज्य समवायिवदेन
कुतो व्यवहार इति चेदुच्यते । लोके उपादानपदेन कर्तृत्वस्या-
व्याप्त्येव परिच्छिन्नस्यैवान्विधानदर्शनात् । प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमिति,
पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयाऽभ्युज्जदिति श्रीभागवतेऽपि भगवता
मैत्रेयेण च तादृश एवोपादानपदस्य प्रयुक्तत्वाच्चेति जानीहि ।

अतः ब्रह्मस्वरूपस्य समवायित्वमसम्भवाः प्रत्यवतिष्ठन्ते *
मन्वित्यादि* । अयमर्थः । समन्वयसूत्रे ब्रह्मस्वरूपस्य समवायित्वाया-
प्रहो यः क्रियते, स न पूर्वसूत्रोक्तकारणतासमर्थनार्थः । शास्त्रयो-
नित्वेनैव समर्थितत्वात् । नापि शास्त्रयोनित्वसमर्थनार्थः । त्वया
तथाऽनङ्गीकारात् । किन्तु कारणात्वे विशेषान्तरस्यापि बोधनार्थः ।
स न युक्तो विकृतत्वादित्योपादानकत्वात् । अतः शरीरस्य योवाधेर्वा
भिन्नाया एव प्रकृत्या तथात्वं वक्तव्यम् । तथा सति स्वरूपसमन्व-
यस्याभावादनारम्भणीयमेवेतत् सूत्रं तव मते स्यादिति । अत्र समा-
दधने *मैत्रेयित्यादि* । व्यर्थः स्यादित्यत्र हेतुः *याधिनानि

पाद भूतानुपनिषद्भागो व्यर्थः स्यात् । इदं सर्वं यद्यप्यमात्मा,
आत्मैवेदं सर्वम् । न सर्वं भवति, वसुतं परादादिसाक्षा-
दि, स आत्मानं स्वयमकुरुत, एकमेवाद्वितीयम्, वाचारम्भणं
निकार इत्यादि । एवमादीनि वाक्यानि स्वार्थे वाधिनानि
भवेयुः ।

भवेयुरिति । अयमर्थः । समवायित्वं यन्निमित्तत्वेन, नतु किं पूर्वसूत्रस्य
निराकाङ्क्षत्वादुत दोषोत्पादकत्वात् । नायः । व्यासस्य सर्वोपतिय-
क्षां यथावस्थितार्थबोधनार्थं प्रवृत्तत्वेन भूयस उपनिषद्भागस्य वैय-
र्थ्ये अन्मादिसूत्रस्य विशेषाकाङ्क्षाया अनिवृत्तः । नेतरः । तदभाव-
स्यानुपदं व्युत्पाद्यत्वात् । स भागस्त्विदं सर्वमित्यादिरूपः । अ-
त्राद्यवाक्यं मैत्रयीब्राह्मणसम् । तत्र ह्यात्मनि वा अं इष्टं श्रुते
मते विज्ञाते सर्वमिदं विदितमित्यनेनात्मज्ञानादिभिः सर्व-
ज्ञानरूपं फलं दर्शयित्वा, तज्ज्ञानं किम्पकारकमित्याकाङ्क्षायां,
ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदेत्यादिना योऽन्यत्रात्मनः सर्वं
वेदेत्यन्तत ब्रह्मादिसर्वान्तेष्व्यात्ममित्यन्तर्भवत्तुः केवलप्राभावरूपममृत-
त्वाभावरूपं वा पराभवं प्रदर्शयेदं ब्रह्मेदं अत्रमिमे लोका इमे देवा
इमे यज्ञा इमानि भूतानीदं सर्वं यद्यप्यमात्मेत्युपसंहारे ज्ञानप्रकारद-
र्शनेन सर्वस्यात्माभेदं दर्शयति । तस्मिन्प्राप्ते सर्वस्यात्मोपादेय-
त्वमन्तरणाघटमाने वाक्यमेव वाधिनार्थं भवेत् । एवं द्वितीयवा-
क्यमपि, छान्दोग्ये सनत्कुमारसंवादे । तत्राप्यग्रं, आत्मनः प्राण
आत्मन आशंत्यादि श्राव्यते । तदप्यात्मनः समवायित्वं चिन्ता नोपप-
द्यते । तदतिरिक्तस्योपादानस्याश्रावणात् । तृतीये तु पुरुषविधब्राह्म-
णसम् । तत्राप्यात्मैवेदमग्र आसीदिति सृष्टिपूर्वकाले केवलात्मस-
त्तामुक्त्वा, ततः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽदृश्यदित्यनेन सृष्ट्यन-
न्तरमन्यदर्शनमुक्तमैव निषेधति । मध्ये च, किमुत ब्रह्मावेदं य-
स्मात् तत्सर्वमभयदिनि प्रश्ने, तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति न-
स्मात् तत्सर्वमभयदित्युत्तरमुक्त्वा तादृदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं
ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति सर्वात्मनारूपं फलमाह । सम-
वायित्वानुद्गीकारे तदपि सर्वं साधितं भवेत् । तृतीयं तु तद्विज्ञ-

नन्वेवं निःसन्दिग्धत्वात् कथं सूत्रप्रवृत्तिः ।

त्वघेनुरुक्तकूपं परामंत्रं वकीत्युक्तम् । मध्ये वाक्पदद्वयं तु सर्वत्रैकं
वाक्यतार्थम् । पञ्चमं तु तैत्तिरीये ब्रह्मयित्प्रपाठके । तत्रापि करोति-
कर्मत्वेनात्मनः आचणात् तस्यैयोपादानोपादेयभावः स्फुटति । सो-
ऽपि तथा भवेत् । एकमेवेत्यादिकं तु छान्दोग्यस्यम् । तत्राप्येकमे-
धेनि विशेष्यान्वितेनैवकारेणान्यसत्त्वे ऽयं वच्छिन्नेऽप्येकं मुख्यान्य-
केवला इति कोशादेकशब्दस्य नानार्थत्वेनात्र मुख्येतरं व्यवच्छेद ए-
वाभिसंहित इति धृत्यन्तरे, नान्यत् किञ्चन मित्यदिति कथनाद्
व्यापारं कुर्वतो नान्यस्य निषेधोऽभिसंहित इति वा पङ्क्ता स्यादिति
तन्निवारणायाद्वितीयपदेन द्वित्वसंख्यापूरकस्य निषेधः स्पष्ट्यादौ
क्रियते । सोऽपि सादितरस्य समवायिनः सत्त्वे बाधयेत् । वाचा
रम्भणवाक्ये तु मृण्मयादिभिर्दृष्टान्तैः स्फुटमेव समवायित्वमवग-
म्यते । तथा द्वितीये गार्गीब्राह्मणे कस्मिन् वा आकाश ओतश्च प्रो-
तश्चेति प्रश्ने, एतद्वै तदक्षरं गार्गीत्यादिना अक्षरं ओतप्रोतनामा-
काशस्य वदति । सा च समवायित्वस्यैव लिङ्गम् । 'नैतश्चिन्नं भगव-
ति ह्यगन्ते जगद्भीष्मरे । ओतप्रोतमिदं यस्मिस्तत्तुष्यद्भ । यथा
पटं इत्यादिपुराणवाक्यैस्तन्निश्चयात् । नच, मयि सर्वमिदं प्रोतं
सूत्रं मणिगणा इवेति गीतावाक्यान्नैवमिति शङ्क्यम् । तत्र केवल-
प्रोतत्वस्यैवोक्तत्वेऽप्यग्रे, रसोऽहमभ्यु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्य-
योरित्यादिभिः स्वस्य भूतसूक्ष्मत्वेदिशोधनेनोतत्वस्यापि सूचितत-
या तत्राप्यैवमर्थेनोक्ततोल्यात् । तथा 'त्वय्यग्र आसीत् त्वयि मध्य
आसीत् त्वय्यन्त आसीदिदमात्मतन्त्रे । त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य
मध्यं घटस्य मृत्स्तेव परः परस्मादित्यग्रमस्कन्धीयब्रह्मवाक्येऽपि
समवायित्वस्योपबृंहणात् । आयर्धनानां गोपथब्राह्मणारम्भे च, ब्रह्म
या इदमग्र आसीत् स्वयम्भवेकमेव तदैक्षन् महद्वै यक्षं तदेकमेवाऽ-
स्मि हन्ताहं गन्मात्रं । द्वितीयमित्यादि आख्यते । तृतीयस्कन्धे, विभ्वं वै
ब्रह्म नन्मात्रमिति । एवञ्जातीयकानि वाक्यान्यादिपदेन सङ्गृह्यन्ते ।
अतः पूर्वसूत्राकाङ्क्षापूरणायैवं सूत्रमावश्यकमित्यर्थः ।

पुनश्चांशयति । * नन्वेवमित्यादि । * एवमिति * । पुनः स्फु-

उच्यते । अस्थूलादिवाक्यान्पि सन्ति सन्निवृत्तप्रपञ्चतद्वर्ग-
लक्षण्यप्रतिपादकानि । ततोऽन्योऽन्याविरोधनेकस्य मुख्यार्थ-
बाधो वक्तव्यः । तत्र स्वरूपापेक्षया कार्यस्य गणित्वान् प्रपञ्च-
रूपप्रतिपादकानामेव काश्चित् कल्पयेत् । तन्माभूदिति जन्मादि-
सूत्रवत् समन्वयसूत्रमपि सूचितवान् । तथाचाऽस्थूलादिगुणयु-
क्त एवाविक्रियमाण एवात्मानं करोतीति वेदान्तार्थः । सङ्गतो
भवति । विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं तु ब्रह्मणो भूषणाय ।

तिक्तयथाश्रुतार्थग्रहणे । तथाच सूत्रकारो हि वेदान्तार्थं बुबोधमाक-
लयैस्तत्रान्येषामृषीणामपि शुकादिकृतं बुद्धिमोहमवधार्य लोकाननु-
जिघृक्षैस्तदर्थं व्यकीर्तुं प्रवृत्तो यथेवं समवायित्वमसन्दिग्धमेव
जानीयात् समन्वयसूत्रं न प्रणयेत् । अतः सूत्रप्रवृत्तिरेव समवायित्वा-
भावं बोधयतीत्यर्थः । अत्र प्रवृत्तिमुपपादयन्तः समादधते । * उच्य-
त इत्यादि * अर्थस्तु निगदेनैव व्याख्यातः । * जन्मादिसूत्रवदिति *
यथा जन्मादिसूत्रं कर्तृत्वादिधर्मनिर्द्धारणेन निर्विशेषमात्रतानिरा-
करणार्थं तथेदमपि समवायित्वनिर्द्धारणेन तदर्थं, न तु सांख्यं नि-
राचष्टुम् । तस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । एतेन पूर्वचोदितस्य
द्वितीयदूषणस्यापि निवृत्तिं योधयन्ति । * तथाचेत्यादि * । * सङ्गतो
भवतीति * । उक्तदूषणस्योद्धृतत्वादसन्दिग्धो भवति । तथाचेत-
त्सूत्राभावे उक्तसन्देहानपापात् तदर्थं सूत्रप्रवृत्त्या समवायित्वमा-
द्यक्षकमित्यर्थः । मन्वविक्रियमाणस्य समवायित्वं काल्पनिकम् ।
कल्पना तु लोकाविरुद्धैव प्रामाणिकसमाजे शोभते । तत् इदमसङ्ग-
तमित्याशङ्क्यायामाहुः * विरुद्धेत्यादि * । * भूषणायेति * तदेजति
तत्रैजति । आसीनो दूरं प्रजति शयानो याति सर्वतः । अपाणिपादो
जघनो प्रहीतेत्याद्यनेकश्रुतिसिद्धत्वाद् भूषणाय । ब्रह्मणः श्रुत्येकस-
मधिगम्यत्वस्य सर्वेषामेव संमतत्वादित्यर्थः ।

ननु कलार्थं सर्वः प्रवर्तते । तस्यैव पुरुषशेषत्वात् । तदैहिकं
मोक्षरूपं प्रायदुःखस्याभीष्टं तत् सर्वं, ब्रह्मोपासनया वा तज्ज्ञानेन वा

किञ्च । अन्यपदार्थसृष्टौ वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । कर्मा-
धीनत्वे त्वनीशिता । ततः कर्तृत्वमपि भज्येत । ततः सर्वमाहा-
त्म्यनाश एव स्यात् ।

नन्वेवमेवास्तु, अपवादार्थत्वात् । रज्जुसर्पवदयुक्तार्थकथ-
नेऽपि न दोषः । सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं इति स्मृतेश्चेति
चेत् । मैवम् । तथा सति पापण्डित्यं स्यात् । एतादृशशास्त्रार्था-

सर्वस्य यथाधिकारं ग्रह्याणि सर्वकर्तृत्वं सर्वेश्वरत्वादिकं चानुसन्ध-
धानस्य सेत्स्यस्येवानेव समवाधित्वानुसन्धानस्यावश्यकत्वम् । शरी-
रद्वारापि तदङ्गीकारे पूर्वोक्तमाहात्म्यानपायेन तथानुसन्धानस्याना-
वश्यकत्वात् । अतोऽपार्थप्रयासात् तथ मते एतत्सुत्रवैयर्थ्यमेवापघे-
तोऽयत्त आहुः * किञ्चेत्यादि * । * तत इति * अनीशत्वे । * तत
इति * कर्तृत्वभङ्गे । तथाच वैषम्यादिधारणेन कर्तृत्वादिसमर्थना-
र्थमप्यावश्यकत्वात् वैयर्थ्यमतस्तवापि निर्दोषनिविलगुणगणाल-
ङ्घ्यतद्ग्रह्याङ्गीकर्तुरावश्यकमित्यर्थः ।

अत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वमसहमानो निर्विशेषमात्रवादी पुनः
शङ्कते * नन्वित्यादि * अयमर्थः । अस्तु कर्तृत्वादिभङ्गः । अस्थूला-
दिवाक्यैः स्वरूपस्य निर्विशेषत्वे निश्चिते तेषां कर्तृत्वादीनामविद्या-
कल्पितत्वेनापवादार्थत्वात् । नचैवं मिथ्यार्थकथने वाक्यप्रामाण्यभ-
ङ्गः । यथा छतिच्छपले चाले तस्य भीत्युत्पादनाय रज्जुः सर्प इति
प्रदर्श्यते, ततो विनीते तस्मिन् रज्जुरियमिति स्वरूपं कथ्यते । तथा
संसारसक्तेषु भीत्यर्थं माहात्म्यं कर्तृत्वफलदातृत्वनियामकत्वादिरू-
पमुच्यते । ततो वैराग्याद्युत्पत्तौ स्वरूपं बोध्यत इति रज्जुसर्पवदयु-
क्तार्थकथनेऽपि न दोषः । तत्र तात्पर्यभावात् । अथेदं सर्वं यदय-
मात्मेत्यादीनां स्वार्थत्यागादस्यासङ्गतत्वं विभाव्यते । तदबोधम् ।
गीतायां विश्वरूपं पश्यता पार्थनैव सर्वव्याप्त्या सर्वत्वकथनेन तद-
र्थनिश्चयादसङ्गत्यभावादिति ।

अत्र समादधते * मैवमित्यादि * । * तथा सतीति * स-
र्वधर्मापवादे कृते सति । * पापण्डित्यमिति * पापलिङ्गवत्त्वम् । तानि

क्रीकर्तुरासुरेषु भगवतां गणितत्वात् । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुर-
नीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम्' इति । शास्त्रा-
नर्थक्यं चासर्वं समाप्नोषीत्यन्यसङ्गतं स्यात् । वस्तुपरिच्छेदात् ।

पापस्य पण्डानि लिङ्गं पण्डमिहोच्यत इति श्रीभागवतवाक्यात् ।
गीतावाक्यार्थस्तु, ते असुरा असत्यं नास्ति सत्यं वेदपुराणादिप्रमाणां
यस्मिंस्तदसत्यम् । वेदादिस्वरूपसत्त्वेऽपि तत्प्रामाण्यानभ्युपगमाद्
विशिष्टाभावः । अत एव नास्ति धर्माधर्मरूपा प्रतिष्ठा हेतुव्यवस्था य-
स्येत्यप्रतिष्ठम् । तथा नास्ति शुभाशुभफलदतिश्वस्ये नियन्ता यस्येत्य-
नीश्वरं जगदाहुरिति । यद्वा सत्यं सत्यशब्दनिर्दिष्टं ब्रह्म, ननु पादेयत्वेन
तदात्मकत्वे जगदपि सत्यं भवति, तद्विरुद्धमसत्यम् । न विद्यते ब्रह्मणि
प्रतिष्ठा यस्येत्यप्रतिष्ठम् । न विद्यते नियामकः सत्यसङ्कल्प ईश्वरो
यस्येत्यनीश्वरमिति । किञ्च, सर्वं पशुमनुष्यादिकं योऽपि पुरुषयोः
परस्परसम्बन्धेन जातमुपलभ्यते । अनेवम्भूतमपरस्परसम्भूतं नाह-
शमन्यत् किं न किमपि । अत इदं सर्वं कामहेतुकमिति । यद्वा । यतः
सर्वमेवमतोऽहृष्टं कारणं किमपि नास्ति । अहृष्टाङ्गीकारेऽपि कचिद्वत्त्वाऽ-
न्ततः स्वभावात् एव पर्यवसानात् स्वभावविक्रमेव जगद्वैचित्र्यमस्तु ।
हृष्टे सम्भवत्यहृष्टकल्पनानवकाशात् । अतः काम एव प्राणिनां का-
रणं, नान्यदहृष्टेश्वराङ्गीत्याहुरिति । इयं च लौकायतिकहृष्टिरिति ।
ततश्चायमर्थः । धर्माणामपवादमातिष्ठतस्तद्विशिष्टस्येश्वरस्य कल्प-
निकत्वेन वस्तुतस्तदभावात् प्रच्छन्नानीश्वरवादितया स्वभाववाद
एव विद्वान्त्वा लौकायतिककल्पत्वात् पापण्डित्यस्य गीतोक्तलक्षण-
कत्वादासुरत्वस्य चापत्तिर्हेदस्यापि कल्पितत्वापरया तस्यानर्थक्य-
म् । कथञ्चित्प्रामाण्याङ्गीकारेऽपि संसारममस्यौत्पत्तिकत्वात् तदम-
मनिवारणाय स्वरूपमात्रस्यैव वक्तव्यत्वेन शेषशास्त्रस्य प्रक्षालनपङ्क-
न्यायादानर्थक्यम् । स्वस्वमतकल्पितरूपस्य चेतनयिशेषेश्वरस्य स-
र्वैरेवाङ्गीकारेण तत्सत्तासाधनापाप्यनुपयोगात् । अपवादार्थमेधारो-
पितमं च सर्वमुच्यत इत्यङ्गीकारे, सर्वं समामोषीत्यस्याप्यसङ्गतिः ।
पदार्थांतरस्य व्याप्यस्याभावेनावस्तुगद्वाव्याप्यत्वेनाप्यवस्तुपरिच्छे-
दबोधकस्यार्थव्यापत्तेः । असङ्गतत्वं विभजन्त एव तदुपपादकमा-

नहि वेदो निष्प्रपञ्चरूपकथनमुक्त्वा स्वोक्तं जगत्कर्तृत्वं निषेध-
ति । तस्मादध्यारोपापनादपरत्वेन व्याख्यातृभिर्वेदान्तास्तिला-
पः कृता इति मन्यामहे । सर्ववाक्यार्थवाधात् ।

यथा निर्दोषपूर्णगुणविग्रहता भवति तथोपरिष्ठाद् वक्ष्यामः ।

ननु पुरुषार्थानि शास्त्राणि । इदं च शास्त्र मोक्षरूपगुणा-
र्थसाधकम् । मोक्षश्चाविद्यानिवृत्तिरूप इति युक्तम् । अविद्या

दुः * न हीत्यादि * यदि हि निष्प्रपञ्चकथनं मुक्त्वा जगत्कर्तृत्वं
ब्रह्मणि निषेधेत, तदा कर्प्रन्तरादिसत्तया जगदपि सर्वं स्यात् । तदा
व्याप्यसिद्धौ सर्वं समाप्नोतीति वाक्य सङ्गतं स्यात् । यथा तौत्त्विक-
भेदवादिनां मते । तत्र मते तु निष्प्रपञ्चकथनपूर्वक एव कर्तृत्वा-
दिनिषेध इति त्वन्मन इदं वाक्यमसङ्गतमेवेत्यर्थः । एवं तन्मतमप्यस्य
तमुपहसन्ति * तस्मादित्यादि * * तस्मादिति * युक्तिप्रमाणविरुद्ध-
त्वात् । तथा चैवंविधव्याख्यानरोगेण स्त्रियानेष्टृत्तदेवमाधैरासुरत्वरू-
पमरणप्राप्त्या अस्पृश्यैर्वेदान्ता अपि शचतिलापो यथा अमङ्गला अ-
स्पृश्यास्तथा कृता इत्यर्थः । अत एव प्रयोधचन्द्रादयनाटकंऽपि बौ-
द्धोक्तिः । 'प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थाभिधासिन्ः । वेदान्ता यदि
शास्त्राणि बौद्धैः किमपराध्यत' इति । असद्वा इदमत्र आसीत्, ततो
वै सदजायतेति श्रुतिरुद्धायायास्तैरप्यालम्बनात् । अत एव पाश्चात्त-
रखण्डेऽप्युक्तम् 'मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते । मयैव
कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणोऽप्यादि' । ननु ब्रह्मणः प्रपञ्चसमवा-
यित्वमयुक्तम् । कार्यस्य कारणसाजात्यनियमेन प्रपञ्चगतदोषाणां ब्र-
ह्मण्यापातादित्याकाङ्क्षायामाहुः * यथा निर्दोषेत्यादि * । * उप-
रिष्ठादिति * अन्तस्तद्धर्माधिकरणे ।

अपवादार्थत्वे उक्तान् दोषानसहमानो निर्विशेषवादी पुनः प्र-
त्यवतिष्ठते * नन्वित्यादि * । * युक्तमिति * दुःखजन्मप्रवृत्तिदो-
षमिथ्याज्ञानागामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति गौतम-
सूत्रे मिथ्याज्ञानापायस्य मोक्षमधिक्यत्वेन कथनायुक्तम् । * अविद्या

चाज्ञानं ज्ञानेनैव नश्यति । ततो ज्ञानोपयोगित्वेन व्याख्यानव्ये
वेदान्तेऽध्यारोपापवादव्यतिरेकेण व्याख्यानमयुक्तम् । अतो
यथाकथाञ्चिद् व्याख्यानेऽपि पुरुषार्थसिद्धेर्न कोऽपि दोष
इति चेत् ।

चाज्ञानमिति * । अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मव्या-
तिरविद्येति पञ्जलिसूत्र उक्तं भावरूपमज्ञानं, न तु ज्ञानाभावः ।
योगभाष्ये, 'अभिज्ञो न मित्रं, न धा मित्राभावः', किन्तु मित्रविरुद्धस-
म्पदिति वृत्तान्तेन व्यासपादेरेव भावरूपतायां उक्तत्वादिति । तत्र
ध्यायमर्थः । शास्त्रस्य स्वार्थासाधने य आग्रहः क्रियते स शास्त्रस्व-
रूपं विचार्य कार्यः । न हि शास्त्रस्येन शास्त्राणामुपादेयता येन स
युक्तः स्यात् । किन्तु पुरुषार्थत्वेन । पुरुषाश्च नानास्वभावाः स्वस्वो-
पयोगिशास्त्रमाद्रियन्ते । तत्रेदं शास्त्रं मोक्षसाधकं मुमुक्षुपयोगि ।
मोक्षस्त्वभियुक्तैरविद्यानिवृत्तिसाध्यनयोक्तत्वादविद्यानिवृत्तिरूप ए-
वात्र चकव्यो, न तु स्वरूपात्मकः । तस्याजन्यत्वात् । तत्र च साध-
नानामनुपयोगेन तदुपदेशवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । नचाविद्यानिवृत्तेर्जन्य-
त्वे कदाचित् तत्राशः शङ्कः । ध्वंसरूपत्वात् । अत एव जन्यभाव-
त्वेन नश्वरत्वेन व्याप्तिराद्रियते, न तु केवलं जन्यत्वेन । ततश्च सा-
धनसाध्यो मोक्षोऽविद्यानिवृत्तिरूप एवेत्यविवादम् । तत्र साधनवि-
चारे यद्यपि दर्शनान्तराभिमानिभिः साधनान्तराणि कर्मसमुच्चि-
ततत्तद्विधज्ञानरूपाण्युक्तानि । श्रौतेऽस्मिन् वेदान्तदर्शने केवलं
ज्ञानमेव साधनम् । अविद्याया अज्ञानरूपत्वस्य साधितत्वात् । वि-
घक्षितज्ञानमात्रेणैव तन्निवृत्तिसिद्धौ साधनान्तराणां समुच्चयस्य
चापार्थत्वात् । ततो ज्ञानोपयोगित्वेनैव वेदान्तव्याख्याने कर्तव्ये
ऽध्यारोपापवादपक्षमपहाय स्वार्थपरत्वेन व्याख्यानं नाभियुक्तजन-
रुचिरम् । अतो यथाकथाञ्चिद्व्याख्यानेऽपि ज्ञानोत्पत्त्या अज्ञाननिवृ-
त्तौ, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीतिरूपस्वरूपावस्थात्मकपुरुषार्थसिद्धेरप्र-
त्यूहत्वात् पापविद्धत्वासुरत्वशास्त्रानर्थक्यादिरूपाणां दोषाणां लेश-
स्याप्यभावादनुचितोऽयमुपहास इति । एवं तेन आपदासे विनि-

न । पुरुषार्थस्य शास्त्रार्थस्य वा स्वरूपं शास्त्रैकसमधिगम्यं,
न स्वबुद्धिपरिकल्पितम् । अतः स्वबुद्ध्या शास्त्रार्थं परिकल्प्य
तत्र वेदं योजयन्तो महासाहसिकाः सद्भिरुपेक्षयाः ।

पुरुषार्थः पुनर्यथा वेदान्तेष्ववगतः । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भ-
वति, ब्रह्मविद्याप्नोति परम्, न स पुनरावर्तते, ततो मां तत्त्व-
तो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्, अनाद्यात्तः शब्दादनावृत्तः श-

— — —

चारिते तस्यापत्रपत्वं बोधयन्तः स्वेकं स्थिरीकर्तुं तदुक्तं निषेध-
न्तः प्रामाणिकप्राचीनरीतिमाहुः * नेत्यादि * । अयमर्थः । यदुक्तं,
पुरुषार्थार्थानि शास्त्राणीत्यादिना, तदङ्गीकुर्मः । परन्तु पुरुषार्थः शा-
स्त्रार्थश्च कीदृशो विवक्षित इति विचारणीयम् । किं स्मार्त उत
थौतः ? । तत्र नाद्यः । विरुद्धानां शास्त्राणां व्यासेनैव निराकरणा-
त् । चाक्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षथादिन इहोत्तिष्ठन्ति ।
तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण वेदान्तचाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वं
प्रदर्शनाय चाक्याभासयुक्त्याभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराकि-
यन्त इति भवद्भाष्यकृतापि तन्निराकरणाङ्गीकारात् । अनो द्वितीय
एवादरणीयः । तथा सति पुरुषार्थस्य शास्त्रार्थस्य च स्वरूपं श्रुत्येक-
समधिगम्यं, न तु दर्शनान्तरवाक्यादरणेन स्वबुद्धिकल्पितमिति सि-
द्धम् । एवं सति पदवाक्यप्रमाणनिष्णातेनाचार्येण कार्यलक्षणस्यैव
पूर्वं विचारितत्वादग्रे तत्तद्वर्मादिविचाराच्च धर्मविशिष्टब्रह्मज्ञानमेव
शास्त्रार्थो, न त्वध्यारोपापवादेन यावद्वर्मेष्टून्यब्रह्मावगतिः । अतः
स्वबुद्ध्या तथा शास्त्रार्थं कल्पयित्वा तत्र वेदस्यैकवाक्यत्वं बोधय-
न्तो लोकान्तरीयमयराहित्येन महासाहसकर्तृत्वात् सद्भिर्वेदानुसा-
रिभिरसम्भाष्या इति । मोक्षस्याविधानिर्गुप्तिरूपत्वव्युदासायाहुः *
पुरुषार्थ इत्यादि * । तथाचविधानिर्गुप्तिरूपो मोक्षः कुत्रापि नोक्त
इति त्वन्मतीयः पुरुषार्थोऽपि कल्पनिक इत्यर्थः । एतदेव बोधयितुं
चाक्यान्युदाहरन्ति * ब्रह्म वेदेत्यादि * । अत्र प्रथमं ब्रह्मभावो, द्वि-
तीये परब्रह्मप्राप्तिरेव च फलत्वेनोच्यते । तृतीये च संसारावृ-
त्त्यभावः । चतुर्थे गीतावाक्ये भाषिस्वरूपं निष्कृष्यते । पञ्चमे च

व्यादित्येवमादिभिः श्रुतिस्मृतिन्यायैर्ब्रह्मप्राप्तेरेव पुरुषार्थत्व-
म् । ब्रह्म च पुनर्न जीवस्पात्तमात्रम् । अज्ञानवद्वा । 'एकस्यैवः

वैयासे सूत्रे तृतीयवाक्यार्थनिर्द्धारणेन जन्यभावतानश्वरत्वचोव्या-
प्तिर्निराकियते । अत्रायमाशयः । भवद्वाप्ये न्यायसूत्रोऽन्यासेनावि-
द्यानिवृत्तेर्ष्वस्य रूपत्वादनश्वरत्वं यदसूत्रि, तद् आश्रमवासिकं भा-
रतीयं यथेति महता प्रबन्धेन, त्यक्तदेहानां कुरुपाण्डवसैन्यानां व्या-
सेन पुनर्दर्शिनानां स्वस्वयत्नीभिः सहैकदात्रिकृतविहारामन्त्रणादि-
कथनाद् ध्वंसस्याप्यनश्वरत्वं प्रायिकमेव, 'न तु नियमतस्तद्वद्वि-
द्याकृताविद्यानिवृत्तेरपि स्वरूपप्रबोधन्यायेन च निवृत्तिसम्भवाज्ज्ञान-
श्वरत्वं, गुणानामन्योन्याभिभवजननमिधुनवृत्तितया सत्त्वेन रजः-
स्तमसोरेव ताश्च सत्त्वस्याप्यभिभवे पुनरप्यविद्योत्पत्तिसम्भवा-
दसङ्गतम् । अतस्तद्विहाय श्रौत एव ब्रह्मप्राप्तिरूपः पुरुषार्थ आदर्त-
व्यः । नच तस्य नश्वरत्वं शङ्क्यम् । न स पुनरावर्तत इति ब्रह्मप्रा-
प्तस्यानावृत्तिबोधनेन तस्यानश्वरत्वनिश्चयात् । जन्यभावत्वेन न-
श्वरत्वेन व्याप्तेर्लौकिकत्वबोधनायैव सूत्रे शब्दादित्यस्य हेतोरुप-
न्यासात् । नच ब्रह्मणः सर्वगतत्वेन नित्यातत्वरूपत्वादनान्यत्वं श-
ङ्क्यम् । आतत्स्वरूपत्वेऽप्युक्तगीतावाक्ये आतिस्वरूपविचरणेनेदानीं
तस्याभावादाप्यत्वस्यापि सत्त्वात् । एतदर्थपरत्वेवान्तस्त्वबहिष्ठयो-
रपि तत्र मन्तव्यत्वात् । नच श्वेताश्वतरोपनिषदि, 'भूयश्चान्ते वि-
श्वमायानिवृत्तिरितिमायानिवृत्तेर्मोक्षरूपत्वभावणाद्विद्यानिवृत्तेरप्य-
नश्वरत्वं श्रौतत्वं च शङ्क्यम् । मायाविधयोर्भेदात् । 'विद्याऽविद्ये
मम तनू विदूष्युद्धव शरीरिणाम् । मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे
विनिर्मिते' इति भगवता तयोः कार्यकारणभावबोधनात् । माया चा-
विद्या च स्वयमेव भवतीति तापनीयश्चावितद्वैरूप्यपक्षेऽपि तयोर्भे-
देन तत्राशयोरपि भिन्नत्वान्मायानिवृत्तेरेव मोक्षत्वं, नाविद्यानिवृत्तेः ।
मायानिवृत्तिश्च 'मोक्षस्य पूर्वा कक्षेति परममोक्षत्वं ब्रह्मप्राप्तेरेव
निश्चेयम् । नदेनदुक्तं * ब्रह्मप्राप्तेरेव पुरुषार्थत्वमिति * । यद्यपि मो-
क्षस्य स्वात्मस्वरूपत्वेनानाप्यत्वमुक्तं यच्च ब्रह्मणोऽविद्याशायल्यादक्षा-
नयत्वं तदप्यसङ्गतमिति ज्ञापनायादुः * ब्रह्म चेत्यादि* । *आत्ममा-
त्रमिति * मातृं कात्स्न्येऽवधारणे । शृत्स्नमात्मस्वरूपम् । तथाचा-

ममांशस्य जीवस्यैव महामते । बन्धोऽस्याविद्ययाऽनाविविध-
या च तथेतर' इति भगवता जीवस्यैवाविद्यावस्वप्रतिपादनात् ।

तस्मान्न्यायोपबृंहितसर्ववेदान्तप्रतिपादितसर्वधर्मवद् ब्रह्म ।
तस्य श्रवणमनननिदिध्यासनैरन्तरङ्गैः शमदमादिभिश्च बाह्य-
ङ्गैरतिशुद्धे चित्ते स्वयमेवाविर्भूतस्य स्वप्रकाशस्य सायुज्यं परम-
पुरुषार्थः । तस्मात् सर्वे वेदान्ताः स्वार्थ एव युक्तार्था इति न्या-
यैर्वक्तव्यत्वाद् ब्रह्मणः समवायित्वाय समन्वयसूत्रं वक्तव्यम् ॥३॥

एवं ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय फिलक्षणकं ब्रह्मेत्यकाङ्क्षायां
जन्मादिसूत्रद्वयेन वेदप्रमाणकं जगत्कर्तुं समवायि चैत्युक्तम् ।

ऽस्मिन् वाक्ये जीवस्यांशत्वकथनेन स्वस्यांशित्वं बोधयता भगवता
ब्रह्मणो जीवात्ममात्रस्ये निवारिते मोक्षस्यात्मरूपत्वेनाताप्यत्वं नि-
वारितम् । जीवस्याविद्यया बन्धकथनेन ब्रह्मणोऽविद्यावस्वमपि नि-
वारितमतस्तदप्यसङ्गतमित्यर्थः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * ।
तस्मादिति * एकदेशमतस्योपबृंहणविरुद्धत्वात् । * तस्येति * स-
र्ववेदान्तप्रतिपादितधर्मविशिष्टस्य ब्रह्मणः । * स्वयमाविर्भूतस्येति *
नावमात्मेति श्रुत्या साधनाधीनत्वे ब्रह्माविर्भावस्य वारिते आविर्भा-
वः स्वोक्तकरणेन प्रसादादेव भवतीति तेन स्वयमाविर्भूत-
स्य । तथाच श्रौतानां स्मार्तानां च ब्रह्मविषयाणां साधनानां चित्त-
कषायशोषण एव यथैवसानात् तैरतिशुद्धे चित्ते परमव्योमात्मके
सति तत्राविर्भूतस्य ब्रह्मणः, सोऽऽनुत इति श्रुत्युक्तं सायुज्यमेव स-
र्वोत्कृष्टः पुरुषार्थो ध्वंसाप्रतियोगित्वात् । न तु ब्रह्मात्मावगतिमात्र-
म् । अतस्तदर्थेन यथाकथञ्चिद् वेदान्तव्याख्यानमयुक्तमित्यर्थः ।
एवमेकदेशमतानि व्युदस्य पूर्वोक्तं सूत्रप्रयोजनं निगमयन्ति * त-
स्मादित्यादि * ॥

इति तृतीयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अतः परं प्रस्तोष्यमाणग्रन्थावतरणाय पूर्वोक्तस्य शास्त्रार्थसं-
ग्रहरूपत्वं बोधयन्तस्तदर्थमनुचदन्ति * एवं ब्रह्मेत्यादि * । तेन चि-

एवं त्रिसूत्र्या जिज्ञासान्नक्षणविचारकर्तव्यता सिद्धा ।
 तत्र ब्रह्मणि चतुर्धा विचारः । स्वरूपसाधनफलप्रतिपाद-
 क्रानि सर्ववेदान्तवाक्यानि त्रिविधानि मतान्तरनिराकरणं च ।
 तत्र स्वरूपे विचारिते मतान्तरनिरासव्यतिरेकेण साधनफलयो-
 रनुपयोगात् । अतः प्रथमं स्वरूपनिर्णयः । तदनु मतान्तर-
 निरासः । तदनु साधनानि फलं चेति । तत्र प्रथमेऽध्याये स्वरूप-
 वाक्यानि विचार्यन्ते तानि द्विविधानि । सन्दिग्धानि, निः-
 सन्दिग्धानि च । तत्र निःसन्दिग्धानां निर्णयो न वक्तव्यः ।
 सन्दिग्धानि पुनश्चतुर्विधानि । कार्यप्रतिपादकान्यन्तर्यामिप्रति-

ज्ञमाहुः * एवं त्रिसूत्र्येत्यादि * कर्तव्यतापदस्य जिज्ञासादिपदैः प्र-
 त्येकं सम्यन्धः । * सिद्धेति * सूचिता । तथाच पूर्वसूत्रे जिज्ञासाप-
 दमहिम्ना ज्ञानेच्छास्मारणेन, अविज्ञातविजानतां विज्ञानमविजानता-
 मिति ब्रह्मस्वरूपमर्थादाग्रोधनाद् ब्रह्मज्ञानोत्तरमपि तस्याः करणाव-
 श्यकता सूचिता । द्वितीये स्वरूपलक्षणमनुक्तवैध कार्यलक्षण-
 कथनेन तस्य गौणत्वनिवारणात् तत्करणावश्यकता सूचि-
 ता । तृतीये समवायित्वनिर्णायकहेतुकथनेन विरुद्धधर्मा-
 श्रयत्वयोधनाद् विचारकरणावश्यकता च सूचितेति त्रिसूत्र्युक्त-
 एवार्थोऽग्रे विशेषाकारेण योधनीय इत्यर्थः । तमेव वैशेषिकं बोध-
 यितुं प्रकारमाहुः * तत्र ब्रह्मणीत्यादि * । अत्राध्यायार्थक्रमनियमे त-
 त्तदुपजीव्योपजीवकभावं हेतुत्वेनाहुः * तत्र स्वरूप इत्यादि * । त-
 थाचैवं चतुर्धा विचारः शास्त्रार्थः । तत्तद्विधाविचारस्तत्तदध्या-
 यार्थ इत्यर्थः । प्रथमाध्यायस्य विशेषाकारेणार्थमाहुः * तत्र प्रथम-
 इति * । * निःसन्दिग्धानीति * सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमात-
 न्द्रं ब्रह्मण्यादीनि । * न वक्तव्य इति * निर्णयस्य सन्देहनिरासार्थ-
 स्यात् तेषु च तस्याभावात्त वक्तव्यः । तथाच स्वरूपनिरूपकत्वेऽपि
 सन्देहाजनकत्वादेव तद्विचारो व्याप्तेन न क्रियत इत्यर्थः । पाद-
 संख्यायां हेतुभूतां विधामाहुः * सन्दिग्धानीत्यादि * । प्रथमपादार्थ-
 माहुः * तत्रेत्यादि * । निर्णेतव्यानां वाक्यानां विधां वदन्ति ।

पादकान्युपास्यरूपप्रतिपादकानि प्रकीर्णकानि चेति । तत्र प्र-
थमपादे कार्यवाक्यानां निर्णय उच्यते । सच्चिदानन्दरूपेणा-
काशवायुतेजोवाचकवाक्यानि षड्विधान्यपि निर्णीयन्ते । अ-
न्यत्रान्यवाचकान्यपि वेदान्तेषु भगवद्वाचकानीति ।

सच्चिदित्यादि सच्चिदानन्दरूपेण कारणं निर्दिश्य कार्यप्रतिपाद-
कानि, आकाशवायुतेजोवाचकशब्देन कारणं निर्दिश्य कार्यप्रतिपा-
दकानीत्येवं षड्विधान्याद्ये पादे निर्णीयन्त इत्यर्थः । नन्वन्यवाच-
कैः शब्दैः कुतो निर्देश इति शङ्कानिरासायाहुः * अन्यत्रेत्यादि *
तथाच तेषां नैसर्गिकशक्तियोधनं भूताकाशादिषु प्रबलक्षणत्वा-
तिव्याप्तिपरिहारायैवं निर्देश इति बोधयितुमयं निर्णय इत्यर्थः । एष-
मुपोद्घातेनार्थक्यनादि बोधितम् । यिच्चारस्य शास्त्रार्थत्वाज्जिज्ञा-
सासूत्रस्य सर्वत्र विषयविषयभावः सङ्गतिः । शास्त्रस्याध्यायेषु तेषां
स्वपादादिषु पादानां स्वावयवेषु सामान्यविशेषभावः । अधिकर-
णानां परस्परमन्यान्या एव सङ्गतय उन्नेया इति । सङ्गतिस्त्वन-
न्तराभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकज्ञानविषयोऽर्थः । इदं वाक्यमेत-
न्नाक्यानन्तर कस्मादुक्तमीदृशी या जिज्ञासा सा अनन्तराभिधान-
प्रयोजकाकाङ्क्षा । तज्जनकं तत्स्वरूपयोगि यज्ज्ञानं तत्र विषयत्वेन
योऽर्थः प्रकाशते सोऽर्थः सङ्गतिशब्दवाच्यः । तज्ज्ञेदाश्च वद । 'स-
प्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वे षोढास-
ङ्गतिरिष्यते' इत्यभियुक्तोक्तेः । तत्र स्मृतस्पोपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः ।
प्रकृतार्थसाधकत्वमुपोद्घातः । उपजीव्योपजीवकभावो हेतुता । सा
सापेक्षत्वावुभयसंग्राहिका । अप्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तावव-
श्यवक्तव्यत्वमवसरः । निर्वाहप्रयोजकता निर्वाहकारत्वम् । एकजाती-
यकार्यजनकत्वमेककार्यत्वम् । इदं च सङ्गत्यभिधानमात्रोपयोगि-
त्वात् स्वरूपकथनमात्रम् । लक्षणं तु प्रसङ्गाद्यन्यतमत्यमेव । तेन
पूर्वस्वेष्यसाधनत्वाधाराध्यमावादावव्याप्तावपि न दोष इति नैया-
यिका आहुः ॥ यद्य तु, सावधानपुरुषप्रयुज्यमानवाक्यप्रयोजकत्वेन

तत्र लक्षणविचार एव सद्रूपार्थं वाचकता निर्णीता ।
चिद्रूपस्य ज्ञानप्रधानस्य निर्णयार्थमीक्ष्यधिकरणमारभ्यते स-
प्तभिः सूत्रैः । सप्तद्वारत्वाज्ज्ञानस्य । तत्रैवं सन्देहः । ब्रह्मणः
स्वप्रकाशत्वेन सर्वप्रमाणाविषयत्वाद् यतो वाचो निवर्तन्त इति
श्रुतेश्च विचारः कर्तुं न शक्यते । स्वप्रकाशत्वविरोधात् । श्रुति-
विरोधाच्च । आहोस्विद् विरोधपरिहारेण शक्यत इति ।

किं तावद् प्राप्तम् । न शक्यत इति । कुतः ।

स्मृतस्योपेक्षागर्हत्वमेव सङ्गतिः । हेतुनादयः सर्वे उपेक्षागर्हत्वस्यैव
प्रयोजका धर्मास्ते तद्वोधकतया सङ्गतित्वेनोच्यन्ते । तत्रैव तानि या-
मकस्यास्मदंशेऽनुक्तत्वादन्वेषामपि संग्रहो न युष्ट इति रोचयामहे ।
तत्र जन्माद्यधिकरणे जगदुत्पत्त्यादिरूपसदात्मककार्यनिरूपणेन सा-
मान्यतः कारणतया विशेषतः कर्तृतया च स्वरूपं निरूपितम् । स-
मन्वयाधिकरणे च सर्वत्र ब्रह्मणः समनुगतत्वादुपादानतया विशे-
षतस्तन्निरूपितम् । तत्र यत् सामान्यतः सिद्धं तदनुवदन्ति * तत्रै-
त्यादि * उक्तविधेषु पात्र्येषु पूर्वसूत्रार्थां कृते लक्षणविचार एव
सद् रूप्यते यैस्तेषां सदेव सौम्येदमप्र भासीदित्यादिघात्र्यगतानां
पदानां ब्रह्मवाचकता निर्णीता । कार्यरूप सदात्मकत्वेन तत्कारण-
भूतं ब्रह्मैव सच्छब्दैर्वाक्येषूपच्यत इति निर्णयः कृत इत्यर्थः । अतः
परमप्रिमाधिकरणप्रयोजनमाहुः * चिद्रूपस्येत्यादि * । निर्णयप्रयो-
जनमप्रिमसूत्रे स्फुटीभविष्यति । * सप्तद्वारत्वादिति * पञ्च चक्षुरा-
दीनि मनो जीयश्चेत्येवं सप्तद्वारत्वात् । तथाचान्यत्र गुणवाचका
नापि ज्ञानादिशब्दा वेदान्तवाक्यविशेषेषु ब्रह्मवाचका इति बोध-
नाय सप्तसूत्रार्थान्वयः । संशयस्याकारमाहुः * तत्रैवमित्यादि * ।
* स्वप्रकाशत्वेनति * तमेव भान्तमनुमाति पिभ्यमिति श्रुत्या स्वप्र-
काशत्वेन । * स्वप्रकाशत्वविरोधादिति * प्रमाणविषयस्य तज्ज्ञानस्य
प्रमाणतन्त्रत्येन स्वप्रकाशत्वामायेन तद्विरोधात् । * श्रुतिविरोधादि-
ति * विचाररूप मनोवाग्निषयस्य एव सम्मयेनोक्तश्रुतिविरोधात् ।

ज्ञापनार्थं प्रमाणानि सन्निकर्षाविमर्गतः ।

सर्वथाऽविषयेऽवाच्येऽव्यवहार्ये कुतः प्रमा ॥

ऐहिकामुष्मिकव्यवहारयोग्ये हि पुरुषप्रवृत्तिः । प्रवृत्त्यर्थं हि प्रमाणानि । ब्रह्म पुनः सर्वव्यवहारातीतमिति । नन्वेतदापि वेदादेवावगम्यत इति चेत् तर्हि बाधितार्थप्रतिपादकत्वाच्च वेदान्ता विचारयितव्या इति भासे । उच्यते ।

विधिकोटिस्तु स्फुटैव । पूर्वपक्षयुक्तिं गृह्णन्ति *ज्ञापनार्थमित्यादि* । *सन्निकर्षाविमर्गत इति* आदिपदेन सहकारीणि । मार्ग उपायः । *सर्वथाऽविषय इति* स्वप्रकाशत्वेन मनोनिवृत्तिधृत्या च सर्वप्रमाणाधिपत्ये । *अवाच्य इति* याज्ञनिवृत्तिधृत्या सत्यज्ञानादिपदेरपि लक्ष्यत्वादवाच्ये । अव्यवहार्यत्वं विमर्जते । *ऐहिकेत्यादि* व्यवहारो नाम मनोमात्रेन्द्रियप्राणजन्यपुरुषप्रवृत्तिरूपो व्यापारः । *सर्वव्यवहारातीतमिति* लौकिकैर्दिकव्यापारानर्हम्* । *एतदिति* *अविषयत्वादिष्वपि* । *वेदादिति* न तत्र चक्षुर्गच्छति न घ्राणच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् । अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधीत्यादिरूपात् । अयमर्थः । प्रमाणैर्हि द्रव्यगुणक्रियादिरूपाः पदार्था लौकिकालौकिकसन्निकर्षेण यथार्हं प्रमीयन्ते । ब्रह्म त्वस्थूलादियादयैरतद्रूपत्वादसङ्गत्वेनासन्निकृष्टत्वाच्च सर्वप्रमाणाविषयम् । अतद्रूपत्वादेव च नामाख्यातनिपातोपसर्गरूपचतुर्विधपदजाताप्रतिपाद्यतया अवाच्यम् । अवाच्यत्वादेव वैदिकव्यवहारादप्यतीतम् । तदेतत्सर्वभिषेत्त्य, यतो वाच इत्यादयस्ततो घागादीनां निवृत्तिं तस्य विदिताविदिताभ्यस्तत्त्वं च आवगन्तीत्यतस्तद्विचार्यम् । तस्याविचार्यत्वादेव तत्प्रमितिकला वेदान्ता अप्यविचार्याः । अथ ब्रह्मण एव रूपतापि वेदादेवावगम्यत इति तस्याप्रमेयत्वज्ञानार्थैव विचार्या वेदान्ता इति विभाव्यते, तदा तु स्वस्यापारेण तत्समर्पयन्तस्तस्य तथात्वं बोधयन्तीति, मम माता ; वन्ध्येति यावच्च बाधितार्थप्रतिपादकत्वादेवाविचार्या इति । एवं पू-

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ४ ॥

न विद्यते शब्दा यत्रेत्यशब्दं सर्ववेदान्ताद्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म न भवति । कुतः । ईक्षतेः । सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत । तथाऽन्यत्र । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत् किञ्चन मिषत् । स ऐक्षत लोकानुसृजा इति । स इमंलोकानसृजतेति । स ईक्षाञ्चक्रे । म प्राणमसृजतेत्येवमादिषु सृष्टिवाक्येषु ब्रह्मण ईक्षा प्रतीयते ।

वैपक्षमुक्त्या सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं पठन्ति ।

* ईक्षतेर्नाशब्दम् * ।

व्याकुर्यन्ति * नेत्यादि* । ननु ब्रह्मणो वेदान्ताद्यात्मकशब्द-
प्रतिपाद्यत्वे ईक्षतिधातुनिर्देशस्य कथं हेतुत्वमित्याकाङ्क्षायां विषय-
वाक्याभ्युदाहरन्ति * सदेवेत्यादि * । अत्र प्रथमं वाक्यं छान्दोग्य-
स्थम् । द्वितीयमाश्वलायनानामैतरेयोपनिषत्स्थम् । तृतीयं प्रश्नोप-
निषद्ः षष्ठप्रश्नस्थम् । * मिषदिति * व्यापारं कुर्वत् । आदिपदेना-
दिसृष्टिविषयकेक्षणघटितानां, ब्रह्म या इदमग्र आसीत् स्वयम्भ्येक-
मेव तदैक्षत महद्वैयक्षं तदेकमेवास्मि हन्ताहं मदेव मन्मात्रं द्वितीयं
तदेव निर्मम इत्यादीनां संग्रहः । तथाच, न केवलमीक्षतिब्रह्मणो
वेदान्तशब्दप्रतिपाद्यत्वे हेतुभूतः, किन्तु वाक्यगतः । तेन च
स्वार्थप्रत्यायने वाक्येषु ब्रह्मकर्तृकेक्षा प्रतीयते । ईक्षा च यथा-
लोचनम् एवं करिष्यामीत्यध्ययसायः । सोऽवैतादृश इति
कार्ययलायुक्तीयते । अत एतादृशेक्षायोधकेनेक्षातिना यत्रैवं पूर्वम-
व्यवहार्यत्वेऽपि पश्चाद् व्यवहार्यत्वेन प्रतिपाद्यत्वाभापस्तत्र तत्रैव-
मीक्षणकर्तृत्वेन प्रतिपाद्यत्वाभाप इति व्याप्तिर्योष्यत इतीक्षतेर्हेतु-
त्वमित्यर्थः । एवं सर्वत्र हेतुशोधनप्रकारो योध्यः । ननु प्रतीयता-

किमतो यथेवम् । एवमेतत् स्यात् । सर्वव्यवहारप्रमाणा-
तीतोऽपि ईसाञ्चक्रे लोकसृष्टद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीति ।
अतो यथा यथा कृतवस्तथा तथा स्वयमेवोक्तवान् । पूर्वरूपं
फलरूपं च सृष्टस्वांशपुरुषार्थत्वात् । ततश्च प्रमाणवलेनाविषयः,
स्वेच्छया विषयश्चेत्युक्तम् ।

ननु सर्वप्रमाणविषयत्वे दूषिते केवलवेदविषयत्वं कथं सि-
द्धान्तीक्रियते । उच्यते । चक्षुरादीनां प्रामाण्यमन्यमुखनिरीक्ष-
कत्वेन, न स्वतः । भ्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । सत्त्वसहितानामेव

मीक्षा, तावता पूर्वोक्तविरोधस्य कथं परिहार इति पृच्छति * कि-
मतो यथेवमिति * । * समादधते * एवमित्यादि * तथाच ब्रह्मणः पू-
र्वोक्तरूपत्वस्येक्षायाश्च धृतिसिद्धत्याच्छ्रोतृत्वेनैकतरबाधस्याप्यनु-
चितत्वाद् विरुद्धधर्माधारत्वस्य ब्रह्मणि भूषणत्वात् तस्याप्यन्य-
देव तद्विदितादयां अविदितात्, तदजति तन्मैजतीत्यादिधृतिसिद्ध-
त्वादभिर्ज्ञानमितोपादानादमुपगच्छता तस्याप्यङ्गीकाराच्चैवमीक्षा-
कारसिद्धौ सुखेन सिद्ध्यति विरोधपरिहारे ब्रह्मणो विचार्यत्वस्या-
पि सिद्धिस्तादृशब्रह्मकृतबोधकत्वेन वेदान्तानामप्यबाधितार्थत्वात्
तेयामपि विचार्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । एवं करणकथनयोः प्रयोजन-
माहुः * पूर्वमित्यादि * । स्वांशा जीवास्तदुपयोगिपुरुषार्थत्वं तेजःप्रभृ-
तीनां भवतिष्ठतीच्छया पूर्वं प्रथमतो रूपं प्रजादिशब्दाच्च
शरीरं फलरूपं लोकादिकं च सृष्टम् । तथाचैतेषां पुरुषार्थत्वेन
जीवाशास्यत्वाद्येवं कृत्वा तत्कर्तृतया फलदातृतया च स्वस्य व्यव-
हार्यत्वं च कृतवानिति तत्सम्पादनं प्रयोजनमित्यर्थः । तेन सिद्ध-
माहुः * तत् इत्यादि * ।

अत्र प्रत्यर्थापृते * नन्वित्यादि * । * केवलवेदविषयत्वं क-
थमिति * सर्वप्रमाणानां तुल्यत्वेनाविशेषात् केवलवेदवेद्यत्वं ब्रह्म-
णः कयोपपत्त्येत्यर्थः । अत्र समाधातुमुपपत्तिमाहुः * उच्यत इ-
त्यादि * । न हि प्रमाणानां प्रामाण्यं तुल्यम् । तथा सति शुक्तिरज-

चक्षुरादीनां प्रामाण्यात् । अतो निरपेक्षा एव भगवन्निःश्वास-
रूपवेदा एव प्रमाणम् । सङ्केतग्रहस्तु वैदिक एव वेदावधिः कृतः ।

तादिविषयकश्चाक्षुषभ्रमो न स्यात् । हेतुषु चाभासता न
स्यात् । शब्देषु च वाक्यप्रामाण्यविभागो न स्यात् ।
अनश्चक्षुरादिमनोऽन्तानां तदुपजीविनां च प्रामाण्यं न स्व-
तः, किन्तु परमुखनिरिक्षकत्वेनान्याधीनम् । यदधीनं तत् सत् ।
सत्त्वगुण एव प्रकाशकत्वात् । तत्सहितानामेव तेषां प्रामाण्यात् ।
तस्य यदा गुणान्तरणोपमदंस्तदानुग्राहकाभावेन तेषां नैर्बलवादप्रा-
माण्यमेव । सत्त्वशुद्धिस्तु वेदोदितयथावस्थितसाधनैरेवेति तेषां स-
र्वेषां सुदूरवर्तिनोऽपि वेदस्यैव स्वसाधकत्वार्थमपेक्षा । वेदस्य तु
न कथमपि तदपेक्षा । जैमिनीयादिनयं तस्यापीरुपेक्षत्वात् । काणादा-
दिनये चेश्वरजन्यत्वात् । अतोऽन्यनिरपेक्षा वेदान्तनये भगवन्निः-
श्वासरूपत्वेनैव सिद्धा आस्तिकपात्रमते अविप्रतिपक्षा वेदा एव प्र-
माणम् । अतः सर्वप्रमाणाविषयत्वेऽपि सर्वनिरपेक्षत्वाद्भगवन्निः-
श्वासरूपत्वात् सर्वास्तिकोपजीव्यत्वाच्च वेदैकविषयत्वं सिद्धा-
न्तीक्रियते । तथाचैषा युक्तिरित्यर्थः । नन्वेवंरूपत्वेऽपि वेदस्य न
सर्वनिरपेक्षत्वम् । यद्वत्त्वात् । शब्दस्य बोधकतायाः पदपदार्थस-
म्बन्धग्रहाधीनत्वात् तद्वदस्य च प्रयोजकप्रयोज्यव्यवहाराधीन-
त्वाद्, यस्तुतस्तु प्रह्मणोऽप्यवहार्यत्वेन तत्र सम्बन्धग्रहस्य दीर्घटयाद्
बोधकताया अभावेन वेदविषयत्वसाधनमप्यनर्थकमेवेत्याशङ्क्यपामा-
हुः *सङ्केतेत्यादि* । नैवमबोधकत्वं सापेक्षत्वं वा शङ्कनीयम् । यतः
सदेवेत्यादिसन्दर्भ एव तेजःप्रभृतिष्वुत्तरमेव आव्यते । तेषां खल्वे-
षां भूतानां धीपेव बीजानि, गचन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति । सेधं
देयतैक्षत इन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीयेनात्मनानुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणीति । नहि तदानीं वैदिक्या इतरा कापि सृष्टिर्न
वा वेदविज्ञय इतरे पुरुषा, न वा भगवतोऽन्यः कश्चिच्छिक्षक इति प्र-
थमतः सङ्केतग्रहो वैदिक एव प्रपञ्चे वेदविद्भिर्भगवच्छिष्या वा भ-
गवदुत्तमनीयया वा भगवदिच्छामात्रेणैव वा कृत इति तथा गू-

आकृतिमात्रार्थं लोकापेक्षा । अनभिगतार्थगन्तुं च प्रमाणं,
लोकानभिगत इत्यर्थः । यज्ञब्रह्मणोरलौकिकत्वं सिद्धमेव ।

हीतसम्बन्धस्य वेदस्य नाद्योध्यकत्वं, न. धा लौकिकसापेक्षत्वमित्यर्थः ।
एवमेव पुरुषसूक्तेऽपि सहस्रशीर्ष्णो महापुरुषाद्विराजस्तन्मध्यगतो
च सृष्ट्यादिकं ध्यायित्वा, 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं त-
मसस्तु पारं । सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिव-
दन् यदास्त' इत्यादि मन्त्रत्रयं पठ्यते । तत्रास्मिन् मन्त्रे हेतुः पूर्वप-
क्षनिरासे । अस्मिन् प्रपञ्चेऽनादित्वपरमाणुजन्यत्वगुणजन्यत्वादिस-
ङ्का महाति पुरुषे च शबलत्वादिसङ्का न कार्या । तत्र हेतुः, 'तमसः
पार' इति । अस्य पदद्वयस्य महापुरुषे सर्वेषु रूपेषु च दहलीदीप-
न्यायेन सम्बन्धः । यदास्त इति यत्पदं हेतुबोधकम् । तेनास्मिन् मन्त्रे
छान्दोग्यवदेव सर्वं सृष्टिस्वरूपमभिवदितृत्वेन भगवत एव शिक्षकत्वं
च बोधिनम् । ततो द्वितीये, 'धाता पुरस्ताद् यमुदाजहार शक्रः प्रधि-
हान् प्रदिशथतस्रः । तमेधं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अय-
नाय विद्यते' इति मन्त्रे धातुः प्रथमं तद्वयोद्भूतया तद्वप्रवृत्तं शक्य-
दिशां देवतानां भोतृत्वं चोक्त्वा उत्तरार्द्धे केवलस्यैव सर्वकर्तृत्वेन
सर्वात्मकत्वेन यद्वेदनं तस्य फलमाह । ततस्तृतीये, 'यज्ञेन यज्ञमय-
जन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सच-
न्ते यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवा' इति मन्त्रे तादृशे यज्ञे सिद्धात्तामेव
धर्माणां प्राथम्यं तत्फलं चाह । तेनापि पूर्वोक्त प्रवार्थः सिद्धः । एत-
देव धीभागवतद्वितीयस्कन्ध उपर्युहितम् । 'यदास्य नाभ्यामल्लिना-
दहमासं महात्मनः । नाविदं यज्ञसम्भाराद् पुरुषावयवाहने । तेषु
यज्ञस्य पशवः सवनस्वतयः कुशा' इत्यादिभ्य, 'तमेव यज्ञपुरुषं तेनै-
वायजमीश्वरम्' इत्यन्तेन । अतो वेदैकसमधिगम्यत्वसाधनं नानर्थ-
कमिति । ननु भवत्वेवं तदानीन्तनानां, तावतेदानीन्तनानां कथं स-
ङ्केतग्रह उपायाभावात् । तथा सतीदानीं तु स दोषस्तदवयव इत्यत
आहुः * आकृतीत्यादि * । * आकृतिमात्रार्थमिति * आकृत्यवधा-
रणार्थम् * सिद्धमेवेति * उपर्युक्तेऽपि सिद्धमेव । तथाच यथा दा-

लौकिको व्यवहारः सन्निपातरूपत्वात् पुरुषार्थासाधक एव । तर्हि

रघुमार्तिकाद्युपकरणे गृहीतसङ्केताः सौवर्ण्येऽपि तस्मिन्स्तया आकृत्या सङ्केतमवधारयन्ति, तथात्राप्तवाक्याद् यादृशो लौकिकस्तादृशो वैदिकेऽपि प्रपञ्चे सङ्केतमवधारयिष्यन्तीति बोधनार्थं, यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादीनां लौकिकदृष्टान्तानां धुनावप्यादरणादिनि लौकिकानां पुरुषाणामेव परापेक्षत्वं, न वेदस्य । यदि चैवमपि सापेक्षत्वमेवेति विभाव्यते तदा तु धर्मब्रह्मणोरपि बोधने लोकप्रसिद्धपदादिसमभिव्याहारसापेक्षत्वादनपेक्षतायै तिलाञ्जलिरेव प्रदीयताम् । तथाऽनधिगतार्थगन्तृत्वस्यापि प्रसिद्धपदसमभिव्याहारशून्यतायामबोधकताया एवापत्तेर्धर्मोऽपि न बुद्ध्येतैव । तथा निषेधावधिभूतब्रह्मस्वरूपमपि लोकप्रसिद्धमर्थमेव निषिद्धं बोध्यत इत्यस्ति तदबोधनेऽपि लोकापेक्षेति तदभावे तदपि न बुद्ध्येत । अथ तत्र प्रसिद्धान्यपि पदादीनि वैदिकान्येवेति न दोष इति चेत् तर्ह्यत्रापि व्यवहारं वैदिकमेवानुसन्धेयम् । इदानीं विष्णुयमानेऽपि तस्मिन् भगवता, 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोहते ह्यहम् । एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आख्याय मां मिदाम् । मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिपिञ्ज्य प्रसीदतीति' श्रीभागवते कथनात् । अतो धर्मब्रह्मबोधन इव वैदिकप्रपञ्चबोधने आकृतिमात्रार्थं लोकापेक्षायामपि न दोष इत्यर्थः । तदेतदुक्तं, * सिद्धमेवेत्यस्तेन । नन्वेवं लौकिकव्यवहारादरे को दोष इत्यत आहुः * लौकिक इत्यादि * एकादशस्कन्धे, 'सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः । व्यवहारः सन्निपातो मनोमातेन्द्रियासुभिरिति भगवतां प्राकृतगुणान् प्रकृत्य मनआदिव्यवहारस्य सन्निपातत्वकथनाल्लौकिकव्यवहारस्य सन्निपातकार्यत्वेनाऽप्रामाणिकत्वात् पुरुषार्थासाधक इत्यतो नाद्रियत इत्यर्थः । एवं प्रज्ञाणो वैदिकव्यवहारविषयत्वमसहमानश्चोदयति * तर्हित्यादि * यदि सूत्रकृत एवं प्रज्ञाणो वैदिकव्यवहारविषयत्वमभिप्रेतं स्यात् तर्हि शब्दमात्रस्य नाशब्दमित्यनेन कथं ग्रहणं कुर्यात् । नाधिदे, नापेदान्तमित्येव वदेत् । अतो नायं सूत्रार्थ इत्यर्थः । अतः समावृत्तः

शब्दमात्रस्य कथं ग्रहणम् । वेदव्याख्यातृवाग्विपयत्वादिति
ब्रूमः ।

ते * वेदेत्यादि * अथ महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यद्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदोथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
श्लोकाः सूत्राण्यनुवाक्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निः-
श्वासितानीति मैत्रेयीब्राह्मणे धावणाद् वेदव्याख्यातृवाचामपि त-
थात्वेन ग्रहणस्तद्विषयत्वमपि सूत्रकृताऽभिप्रेतमित्यतः शब्दशब्द-
ग्रहणमिति ब्रूमः । तथाचैवमभिप्रेतत्वादयमेव सूत्रार्थो, नान्यः । सां-
ख्यनिराकरणस्याग्रे आनुमानिकाधिकरणे करिष्यमाणत्वेनात्र त-
त्प्रयोजनामावात् । अतो गृहप्रविष्टश्चैरतुल्यस्य मिथ्यावादिन एव नि-
राकरणायेदं सूत्रमित्यर्थः । नन्वेवं सति सूत्रत्वव्याख्यानत्वादीनां
नूत्रान्तरादिष्वपि सत्त्वाद् व्याख्यानानादिकमपि कुतो न संगृह्यत
इति चेद्, उच्यते । 'किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् ।
इत्यस्या दृश्यं लोके नान्यो मद्देद कश्चनेत्येकादशस्कन्धे वेदान्त-
कृतेदधिदेव आहमिति गीतायां च भगवद्वाक्याद् यथावस्थितवेद-
वेत्ता भगवानेव । स तु, मां विधत्त इत्यादि, वेदैश्च सर्वैरहमेव
वेद्य इति च वक्ति । यथा 'वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि यद्वांनि ब्रह्मादि-
नः । तेषां विकल्पप्राधान्यमुत्ताहो एकमुत्पत्ता' इत्युद्धवप्रश्ने, 'का
लेन तष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिना । मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो
यस्यां मदात्मकः । तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा । ततो
भृग्वादयोऽगृह्णन् सप्तब्रह्ममहर्षयः । तेष्वपि पितृभ्यस्तपुत्रा देव-
दानवगुह्यकाः । मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधरचारणाः । किं-
न्देवाः किन्नरा नागा रक्षःकिंपुरुषादयः । बह्व्यस्तेषां प्रकृतयो र-
जःसरवतमोभुवः । यामिभूतानि भिद्यन्ते भूतानां मतयस्तथा ।
यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवन्ति हि । एवं प्रकृतिवैचित्र्या-
द्विद्यन्ते मतयो नृणाम् । पारस्पर्येण केवाश्रित् पापण्डमतयोऽपरे ।
मन्तायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ । श्रेयो वदन्त्यनैकान्त्याद् य-
थाकर्म यथावृत्ति' इत्याद्याह । अत्राऽगृह्णन्तित्यस्य किंपुरुषादय
इत्यन्तं पृथक्सम्बन्धः । यद्दीनां प्रकृतीनां चित्रवाङ्मनिर्गमहेतुत्वम् ।

एतेन मनसैवानुद्गृह्यमित्यपि समर्थितम् । तस्मात् सृष्ट्यादिप्रतिपादका अपि वेदान्ताः साक्षाद् ब्रह्मप्रतिपादका इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

स्यादेतत् । कर्तृत्वमकर्तृत्वं च वेदे प्रतीयते ब्रह्मणः । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, स आत्मानं स्वयमकुरु, निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम्, असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमादिवाक्येषु । तत्र द्वेवा निर्णयः सम्भवति । सर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन, अन्यतरवाधाद्वा । अलौकिकापेक्षया लौकिकस्य जघन्यत्वात् कर्तृत्वादेर्लौकिसिद्धत्वात् कर्तृत्ववाध एव युक्तः । ईशसादिकं तु प्रकृतिगुणसम्बन्धादपि ब्रह्मणो युज्यते । तस्मादलौकिकसर्वभवनसमर्थत्वादिकल्पनापेक्षया

शेयन्तु स्फुटमेव । तेन भगवदुक्तियुक्तस्य चेद्व्याख्यानत्वप्रतीनामपि तस्य व्याख्यानत्वाभाव एव सिद्ध इति तत्र संगृह्यत इत्यर्थे हि । एवं शब्दशब्दोक्ति साधयित्वा तेन सिद्धमाहुः * एनेनेत्यादि * एयं वैदिकशब्दप्रतिपाद्यत्वसमर्थनेन मनसैवानुद्गृह्यमिति सिद्धं कामचिन्वितातिशुद्धमनसानुद्गृह्यमिति समर्थितम् । नमिशब्दात्, कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदित्यादीनामपि संग्रहः । एवं व्ययस्यवा विरोधपरिहारेण ब्रह्मणः सर्वप्रमाणाविषयत्वतद्विषयत्वयोः समर्थनेन यत् सिद्धं तद्विगमयन्ति * तदमादित्यादि * एवं ब्रह्मणोऽलौकिकप्रमाणगम्यत्वाद्देवान्तानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन विचारणीयत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अतः परं, गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति द्वितीयं सूक्ष्ममवतारयन्ति * स्यादेतदित्यादि * । * कर्तृत्वमकर्तृत्वं चेति * चकारादुपादानत्वमनुपादानत्वं च । अत्र पूर्वधृतौ हेतुत्वमात्रं प्रतीयते । तत्प्रकारान्तरेणापि सम्भवतीत्यतो द्वितीयधृत्युपन्यासः । तत्र कर्तृत्वं स्फुटमिति तद्विरुद्धं निष्क्रियत्वं शान्तत्वं च । तृतीयधृतौ । तथैवो-

लौकिक एवान्पतरवाधो युक्तः । ततश्च सत्यस्वरूपादन्यदेवैत-
दिति स्वयमेवाशङ्क्य पारिहरति सूत्रकारः ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ५ ॥

ईक्षत्यादिगुणयुक्तः परमात्मा गौणः प्रकृतिगुणसम्ब-
न्धवन्धवानिति चेन्न तथात्वं वक्तुं शक्यते । कुतः । आत्मश-
ब्दात् । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्युपक्रम्य, स ऐस-
तेत्युक्तम् । आत्मशब्दः पुनः सर्वेषु वेदान्तेषु निर्गुणपरब्रह्मवा-
चकत्वेनैव सिद्धः । तस्यैव जगत्कर्तृत्वं श्रुतिराह । ननु चोक्त-
मन्यतरवाधो युक्त इति । न युक्तः । स्वातन्त्र्याभावेन सगुणस्य
कर्तृत्वायोगात् । वेदाश्च प्रमाणभूताः । ततः सर्वभवनसामर्थ्य-
मेव श्रुतिबलसम्पगङ्गीकर्तृत्वम् ।

पादतरयविषयं निष्कलत्वं निरवयवत्वं च । अतुष्ट्यामसङ्ग इत्यनेना-
सक्तेः ससर्गस्य च निषेधः क्रियां विकारित्वं च विवृणक्ति । * युक्त
इति * उत्पत्तिशिष्टोत्पत्तिशेषन्यायेनोपजीव्योपजीवकभावेन च
बुद्धाधारो हायुक्तः । * एतदिति * शबलं स्वरूपम् ।

अयुक्तत्वे हेतुमाहुः * स्वातन्त्र्याभावेनेत्यादि * कारकमात्रस्य
स्वरूपापारं प्रति स्वातन्त्र्ये सत्यपि यत् कर्तृलक्षणतया स्वातन्त्र्यस्य
कीर्तनं तत् कारकान्तरनियामकतयैवातो गुणानामुपादानत्वे वा
कारणत्वे चाश्वश्रपं कर्तृनियम्यतैव युक्ता, न तु प्रयोजकता । तथा
सति तेषामेव स्पष्ट्यादिकार्ये स्वातन्त्र्येण प्रह्ननियामकतया सगुणस्य
स्वातन्त्र्याभावेन कर्तृत्वायोगादित्यर्थः । ननु गुणानां जडत्वेन
चेतनाधीनत्वाच्च सगुणस्य स्वातन्त्र्यहानिरतो गुणसम्बन्धिन्येव क-
र्तृत्वं युक्तमित्यत आहुः * वेदाधेर्यादि * अनपेक्षत्वाग्निःश्वास्वरूप-
त्वाच्च वेदाः स्वतः प्रमाणभूताः । ते च, सदेव सौम्ये-
दमम आसीद्, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिषु

किञ्च । अस्तिभातिप्रियत्वादिधर्मवद् ब्रह्मगतकर्तृत्वं लोके
प्रतीयते । कार्यत्वात् । तस्मादात्मशब्दमयोगाद् गुणातीतमेव
कर्तृ ॥ ५ ॥

विशेष्यान्वितेनैयकारेणेतरयोगं व्यवच्छिन्दन्तस्तदानीं केवलस्य शु-
द्धस्यैवात्मनः कर्तृत्वमावेदयन्ति । नच कालवाचकाप्रपदेन तत्स-
त्ताया अपि योधनादेयकारो नान्ययोगव्यवच्छेदक इति शङ्क्यम् । यो-
धनार्थमेव तथोक्तेः । कथमेतद्विचित्चेदित्थमाह्यं हि श्रुतिः सर्वोपेक्षया
प्राथमिकं वृत्तान्तं वक्तितत्रैवकारेण तद्वितरयावद्व्यवच्छेदे मिश्रवि-
धप्रमाणान्तरस्यापि व्यवच्छिन्नत्वात् तस्याप्यभाधेनाप्रपदे प्रमाणा-
न्तरसिद्धकालानुवादकतया वक्तुमशक्यत्वेन, एतस्यैव वाक्यस्य
कालसत्तायोधकत्वे चात्मासीत् कालोऽप्यासीदित्येवं वाक्यभेदप्रस-
ङ्गेन कालसत्ताया अशक्यवचनत्वे केवलस्यात्मनोऽपि निरूपणमश-
क्यमिति वाक्यस्यायोधकत्वे प्रसक्ते सृष्ट्युत्तरव्यवहारानुसारेण स-
र्वाधारतया प्रतीयमानो यः कालस्तदुपरजनेन पूर्ववृत्तान्तं वक्तव्यं
योधनार्थत्वं जानीहि । अत एव सृष्ट्युत्तरमपि केवलं ब्रह्मैवेति यो-
धनाय सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्येवं श्रुत्यन्तरेऽप्युच्यते ।
एवं तदानीमितराभावे गुणानां सत्ता तदानीं यक्तुं न शक्यत इति
न सगुणः कर्ता । नचोत्पत्तिशिष्टस्यायस्योपजीव्यन्यायस्य वा प्रवृ-
त्तिरत्र शङ्कनीया । विरुद्धधर्माधारत्वेन बाधपबाधकमायाभावात् ।
ततः श्रुतिबललभ्यं, श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्यारूपेषु यद्सु
प्रमाणेषु श्रुतिबलसिद्धं ब्रह्मणः सर्वमवतंसामर्थ्यमेवाङ्गीकर्तव्यमि-
त्यर्थः ।

ननु मास्त्वेवं कर्तृत्वादिबाधस्तथापि कर्तृत्वस्य लौकिकत्वं ना-
पैतीति तत एव तदूषाधोऽस्त्वित्यत आहुः *किञ्चेत्यादि* । *प्रियत्वा-
दीत्यादिपदेनाऽपहनपाप्मत्वसङ्गः । तथाच ब्रह्मधर्मस्य कर्तृत्वस्य
लोके प्रत्ययेन तस्य कार्यासाधारण्याभावात् लौकिकत्वमिति न त-
त्प्रयुक्तोऽपि बाध इत्यर्थः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * केनापि
प्रकारेण बाधस्य वक्तुमशक्यत्वादात्मशब्दश्रुतिरूपमुख्यप्रमाणप्रमि-
तत्वाच्च तथेत्यर्थः ॥ ५ ॥

नन्वात्मशब्दोऽपि लोकवद् गौणोऽस्तु । लोके हि केन-
चित् पृष्ठो विष्णुमित्र आह, यज्ञदत्तो ममात्मेति । अत्र गौणत्व-
मुपचार इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ६ ॥

एवं हि श्रूयते । असद्वा इदमग्र आसीत्, ततो वै सद्जा-
यत, तदात्मानः स्वयमकुरुतेत्युपक्रम्य, यदा होवैप एतस्मिन्-
दृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठा विन्दते, अथ सो-
ऽभयं गतो भवतीति । प्रापञ्चिकधर्मरहिते ब्रह्मणि एतस्मिन्
पूर्वोक्तजगत्कर्तारि परिनिष्ठितो मुक्तो भवतीत्यर्थः । तत्र यदि
जगत्कर्ता गौणः स्यात् तन्निष्ठस्य संसार एव स्यान्न मोक्षः ॥६॥

एवं द्वितीयसूत्रं व्याख्याय, तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति दृ-
तीयसूत्रमवतारयन्ति * नन्वात्मेत्यादि * लोकवत्पदं विमज्जते *
लोके हीत्यादि* । तथाच मास्तु गुणसम्बन्धाद् गौणत्वमात्मनस्तथा-
प्यात्मपदश्रुतेर्मुष्णोपचारिकसाधारण्येन सन्दिग्धत्वाज्ज्ञातया निर्णय-
इति पूर्वपक्षाशयः । अत्र सूत्रं पठित्वा समादधते * एवं हीत्यादि* ।
* असदिति * लौकिकविलक्षणमव्याकृतम् । * यदा होवेत्यस्यार्थ-
स्तु, यदा यस्मिन् काले, होय निश्चयेनैव, एव साधक, एतस्मिन्
पूर्वोक्ते ब्रह्मणि, अदृश्ये नामरूपशून्ये, अनात्म्ये आत्मन इदमात्म्यं
शरीरं तद्रहितं, अनिरुक्ते विकारो हि विशेषवशान्निरुच्यते नस्त्रवि-
कार इति विकारशून्यत्वाद् विदिताविदितात् परत्वेन निर्धक्त्वमश-
क्यत्वाद्वा अनिरुक्ते, पदम्भूते ब्रह्मणि अभयं यथा स्यात् तस्य प्रति-
ष्ठां स्थितिं विन्दते यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजा-
नातीत्येवंरूपां प्राप्नोति, अथ तदगन्तरमेव स साधके, अभयं गतो
मुक्तिं प्राप्नो भवतीति । तदाहुः * प्रापञ्चिकेत्यादि * सूत्रसिद्धि नि-
र्णयमाहुः * तन्नेत्यादि * तथाचास्यां भुतादुपक्रमगतं कर्तृभूतं प्र-

किञ्च ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ७ ॥

इतोऽपि निर्गुण एव जगत्कर्ता । वेदान्तेषु सर्वत्र साधनो-
पदेशे पुत्रादिवज्जगत्कर्ता हेयत्वेन नोपादिशते । यदि सगुणः
स्थाव प्राकृतगुणपरिहारार्थं मुमुक्षुभिर्जगत्कर्ता नोपास्पः स्यात् ।
पुत्रादिवत् । अत ईक्षयादयो न सगुणधर्माः । सूत्रत्रयस्य ईक्ष-
तिहेतुसाधकत्वाच्चकारः । एवं सूत्रचतुष्टयेन ईक्षतिहेतुना जग-
त्कर्तृत्वोपपत्त्या सृष्टिवाक्यानां ब्रह्मपरत्वमुपपादितम् ॥ ७ ॥

अतः परं स्वतन्त्रहेतूनाह, स्वाप्पयाद्, गतिसामान्यात्,
श्रुतत्वाच्चेति सूत्रत्रयेण ।

ननु किमर्थं हेतुन्तराणि । साधकत्वे एकेनापि तत्सिद्धेः ।

ह्येवेति तस्मिन्नित्यनेन परामुद्ध्य तस्यैव प्रापञ्चिकधर्मेराहित्यबोधनेन
विरुद्धधर्माधारत्वं निगमयित्वा तादृशे तस्मिन् परिनिष्ठितस्य मुक्तिं
वदन्ति । तथाऽन्यत्रापि, सदेव सौम्येदमित्यादिना कर्तृत्वादिविशिष्टं
ब्रह्मोक्त्वा, आचार्यवान् पुण्यो वेद तस्य तान्नदेवचिरं यावन्त
विमोक्ष्येऽथ सम्मत्स्य इति । अतस्तादृशब्रह्मनिष्ठस्य मोक्ष उपदिश्यत
इति सृष्टिप्रकरणोक्तं फलमेव तत्रत्यात्मशब्दस्योपचारिकत्वनिवर्तकं
तात्पर्यलिङ्गत्वादिति सूत्राशय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आत्मशब्दस्यात्र गुणातीत एव कर्तरि तात्पर्यमिति बोधयन्त-
श्चतुर्थसूत्रमाहुः * किञ्च * । * हेयत्वावचनाच्चेत्यादि * । अर्थस्तु
निगदव्याख्यातः । तथाचात्रोपपत्तिरूपात् तात्पर्यलिङ्गादप्यात्मशब्दस्य
गुणातीतवाचकत्वेन निर्णयादीक्षत्यादयो न सगुणधर्मा इत्यर्थः । शेषं
स्फुटम् ॥ ७ ॥

अग्रिमसूत्राण्यवतारयन्ति * अतः परमित्यादि * । * स्वत-
न्त्रहेतूनिति * वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मपरत्वप्रतिपादने प्रत्येकं समर्थान्
हेतून् । एतेषां हेतूनां वैयर्थ्यमाशङ्क्ये * नापित्यादि * । समादधते ।

असाधकत्वे शतेनाप्यसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । रूपभेदार्थं हेतु-
न्तराणि । नानाविधान्नभोजनवृत्तिवत् । तथा आत्मशब्दात्,
तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशाद्, हेतुत्वावचनाच्चेति निर्गुणस्य स्वरू-
पपरतया कार्यपरतया च । कार्यस्य पुनर्विधिनिषेधभेदाद् द्वि-
रूपतेति । एवमुत्तरत्रापि ग्राहिष्यते ।

तत्र सृष्टिवाक्यानामीक्षतिहेतुना भगवत्परत्वमुक्तम् । इदा-
नीं प्रलयवाक्यानामाह ।

स्वाप्ययात् ॥ ८ ॥

ब्रह्मणो न सर्वव्यवहारातीतत्वं । कुतः स्वाप्ययात् ।
स्वस्मिन्नप्ययात् । तत्र चित्प्रकरणत्वाज्जीवस्य चोच्यते । एवं हि
श्रूयते । पत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम सता सम्य तदा सम्प-
न्नो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याक्षते । एवं लक्षणीतो भवतीति ।

* मैवमित्यादि । रूपभेदार्थमिति * ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वे केवलं सृ-
ष्टिरेव न द्वारं, किन्तु द्वारान्तराण्यपि सन्ति तानि तत्तद्रूपनियताती-
ति तेषां रूपाणां विशेषस्य ज्ञापनार्थम् । एवं तात्पर्योक्तौ गमकमाहुः
* तद्यथेत्यादि * तथाच चतुःसूत्र्यामाद्येनेक्षति सामान्यत उक्त्वा
द्वितीयो हेतुः स्वरूपपरतया ततोऽग्नौ द्वौ कार्यपरतया चेति हेतु-
त्रयमुक्तम् । तथापि त्रिसूत्र्यामपि कार्यपरतयेत्यर्थः । कथं कार्यान्तर-
परतयेत्यत आहुः * कार्यस्येत्यादि * । * द्विरूपनेति * इति अ-
स्माद्भनोर्हेत्वन्तराण्युच्यन्त इत्यर्थः । एवमेवात्र तात्पर्यमित्यत्र गम-
कमाहुः * एवमित्यादि *

एवं सुत्रत्रयप्रयोजनमुक्त्या पूर्वसङ्गतिज्ञापनाय तत्रो-
क्तमनुवदन्तः स्वाप्ययसूत्रमवतारयन्ति * तन्नेत्यादि * व्या-
कुर्वन्ति । * तत्र चिदित्यादि * । * उच्यत इति * लय उच्यते ।
* श्रूयत इति * छान्दोग्ये श्वेतकेतुवाक्याने श्रूयते । श्रुतिं व्याकुर्वन्ति

स्वपितीति न क्रियापदं, किन्तु जीवस्य नाम । तत्रैव स्वपि-
तीतिनामत्वं, यदा सता सम्पद्यते । सति स्वशब्दवाच्ये अपी-
ति लयं प्राप्नोतीत्यर्थः । अहरहर्जीवो ब्रह्म सम्पद्य ततो बला-
धिधिष्ठानं प्राप्य पुनर्नैव इव समायाति । वासनाशेषात् । स्व-
शब्देन चाभेदः । अर्थतः सच्छब्दसामानाधिकरण्याभिर्गुणत्वम् ।
ननु प्रलये वक्तव्ये कथं सुपुष्टिः । मोक्षातिरिक्तदशायां

* स्वपितीति नेत्यादि * तथा च सत्सम्पत्तिरहितस्यापदशयां तु स्वपि-
तीति यत्र प्रयोगस्तत्रास्य क्रियापदत्वमेव । सत्सम्पत्तिदशायान्तु स्व-
शब्दस्यात्मवाचकत्वेन सति स्वशब्दवाच्य आत्मानि अपीति लयं प्रा-
प्नोति । तदा तस्मिन् पितिल्लयो यस्यासौ स्वपितिः । पृषोदरादिधा-
दकारनाश ईकारस्य धिक्कृतौ च सत्यां स्वपितिनाम्नः सिद्धिः । वस्तु-
तस्तु केवलयोगिकावे नामत्वाभावाद् योगरूढोऽयं शब्द इत्यर्थः ।
एवमप्रकारेण हेतुकथनस्य प्रयोजनमाहुः * अहरहरित्यादि * । अय-
मर्थः । सुपुष्टिस्तावद् द्विधेति, तदभावो नाङ्गीभ्यत्यत्र वक्तव्यम् ।
तथा छान्दोग्य एव श्राव्यते । तद्यथापि हिरण्यनिधि निहितमक्षेत्रज्ञा
उपर्युपरि सञ्चरन्तोऽपि न विन्देयुरेवमेवेमां सर्वाः प्रजा अहरहर्ग-
च्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दत्यनुतेन प्रत्यूढा इति । तत्र नाख्यां
बुद्ध्याभावमात्रम् । ब्रह्मणि सुप्तौ तु तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपा-
प्माऽभयं रूपमशोकान्तरमिति बृहदारण्यके आचणाद् ब्रह्मसम्प-
त्त्या बलादिरूपं यदधिष्ठानं, करणे ल्युट्, देहनियमनसाधनं तत्र
प्राप्य तथा समायातीति बोधनमेकम् । च पुनः स्वशब्द आत्म-
वाचकोऽत्र प्रयुक्तस्तेन पूर्वोपक्रान्तस्य सत आत्माऽभेदबोधनपरम् ।
किञ्चात्र विभक्त्यन्तरप्रयोगेण शब्दतः सामानाधिकरण्याभावेऽप्यु-
पक्रमे सत एव निर्दिष्टत्वेनार्थतः सच्छब्दसामानाधिकरण्यात् सतो
निर्गुणत्वबोधनं चेति तृतीयं प्रयोजनमिति । तथाचैवंप्रकारेण गुणा-
ऽतीतस्य प्रलयकारणतां बोधयितुमयं हेतुनिर्देश इति हृदयम् ।
अत्र सूक्ष्मस्य विषयवाक्यस्य च विरोधमाशङ्कते * नन्वित्यादि * ।
समादधते * मोक्षेत्यादि * मोक्षातिरिक्तदशायां कर्मसम्यग्धे स-

तथा कर्मसम्बन्धाभावादिति ब्रूमः ॥ ८ ॥

मुक्तिवाक्यानामाह ।

गतिसामान्यात् ॥ ९ ॥

गतौ सामान्यात् । गतिर्मोक्षः । समानस्यै भावः सामान्य-
म् । मोक्षे सर्वस्यापि भगवता तुल्यत्वात् । एवं हि श्रूयते ।
यथा सर्वासामपाः समुद्र एकायनगित्युपक्रम्य वागेकायन-
मिति दृष्टान्तार्थं निरूप्य, स यथा सैन्धवाखिल्य उदके प्रास्त
इसादिना लयदृष्टान्तं निरूप्य, न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रतिपाद्य

त्यपि यथा जाग्रत्स्वप्रयोः कर्मसम्बन्धस्तथा सुषुप्तौ प्रलये च नास्ति,
किन्तु वासनामात्र इति प्रलयसाम्यात् तत्कथनमिति ब्रूम इत्यर्थः ।
एवञ्चात्र ब्रह्म न सर्वव्यवहारातीतं, सुषुप्तिप्रलययोर्जीवाधारत्वेन धृत-
त्वाद्, यद् यदा यदाधारत्वेन धृतं तत् तदा तत्प्रयुक्तव्यवहारवि-
षयमित्येवमनुमानं बोध्यम् । ततश्च यस्मिन्नलये याति पुरतः ये-
स्यादौ जडलयाधारत्वेन आवणात् तत्प्रयुक्तव्यवहारविषयत्वादपि
सर्वव्यवहारातीतत्वाभावः सेत्स्यति । तेनायं हेतुर्लक्षणवाक्यस्थस्य
यत्प्रयन्तीति भागस्य समर्थनार्थं इतिबोधितम् । प्रलयवाक्यानां
ब्रह्मणि समन्वये वक्तव्ये सुषुप्तिवाक्योदाहरणं सूत्रे स्वाप्ययपद-
सूचितव्यासाशयज्ञापनार्थम् । अग्रिमसूत्रं मुक्तिवाक्यविचारात् पू-
र्वस्मिन् प्रलयोऽपि सूच्यत इति ज्ञायते । अन्यथा न्यूनता
स्यादिति ॥ ८ ॥

गतिसामान्यादिति पष्ठं सूत्रमवतारयन्ति * मुक्तीत्यादि *
तेषां ब्रह्मपरत्वमाहेत्यर्थः । * गतिर्मोक्षः * गतिशब्दः फले कृढः ।
अन्ते या गतिः सा गतिः, सा काष्ठा सा पटा गतिरित्यादौ तथा
दृष्टत्वात् । अत्र चाप्यथोत्तरमभिसंवेशस्यैव समर्थनीयत्वात् तथे-
त्यर्थः । श्रूयत इति । गृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे श्रूयते । * दृष्टान्तार्थ-
मिति * लयाधिकरणदृष्टान्तार्थम् । * इत्यादिनेति * प्राप्तमुद्रक-
मेवानुविलीयेत नादासोद्ग्रहणायेव स्याद् यतो यतस्त्वाददीनेति प्र-
त्ययेन * न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रतिपाद्येति * विमुक्त्यनन्तरं भोक्तृमावा-

तन्निरूपणार्थं यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरमित्यादिना
सर्वस्य शुद्धब्रह्मत्वं प्रदर्शितम् ।

दिनिष्ठत्वा जीवादिसंज्ञासहित्यं प्रतिपाद्य । * तन्निरूपणार्थमिति *
संज्ञाभावनिरूपणार्थम् । * सर्वस्येति * जडस्य जीवस्य च । अत्रापमर्थः
यथाऽऽद्यादीनामंशानां कार्याणामयाद्यात्मकाः समुद्रादयो लयाधि-
करणभूतास्तथा सदात्मकस्य सर्वस्य सदात्मकं कारणभूतं ब्रह्मैव
ल्याधिकरणभूतम् । न च स्पर्शादीनां, त्वगाद्यंशत्वस्य, प्रत्यक्षयाधि-
तत्वात् केवलं लयस्यानन्तत्वं च विपक्षितं, न तु तस्य कार-
णत्ववैशिष्ट्यमपीति शङ्काम् । 'त्वगस्य स्पर्शयायोश्चेति ।
मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायत । ततो नानारसो जज्ञे
जिह्वया योऽधिगम्यत' इत्यादिश्रीभागवतद्वितीयस्कन्धवाक्येषु तथा
दर्शनेनात्र वैराजानामेव तेषां दृष्टान्तत्वेन विवक्षितस्यात् । यथा सद्-
ज्ञानां कार्याणां लयस्थानं ब्रह्म तथा चिद्ज्ञानां जीवानामपि लय-
स्थानं ब्रह्मैवेति वक्तुं, स यथा सैन्धवेत्यादिना यथा सामुद्रलवणश-
कल उदके प्रक्षिप्त उदकमेव लक्ष्यीकृत्य विलीयते, न तु क्षिप्तत्वेन
ग्रहणाय कोऽपि समर्थः सम्भाव्यते, किन्तु यस्माद्यस्माद्देशादादी-
यते तत्र तत्र लवणरस एवास्त्वाद्यत इति तत्र तत्सत्ता निश्चीयत
इत्येवं लयदृष्टान्तं निरूप्य, एवं चा अरे इदं महद्भूतमनन्तपारम,
अरे मैत्रेयि, इदं जीवात्मत्वेनानुभूयमानं, महत् पूर्वोक्तेऽयोऽयादिभ्य
उत्कृष्टम्, अनन्तम् अविनाशि, अपारम् अनादि तत्त्वं विज्ञाने वनं
चिदेकस्वरूपे ब्रह्मण्येवैतेभ्यः स्थूलसूक्ष्मशरीरात्मकेभ्योऽनुपलक्षिते-
भ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय पृथग्भूय तान्येव भूतान्यनु तल्लयोत्तरं विन-
श्यति विशेषेण दर्शनं प्राप्नोति ब्रह्मणः पृथक् न ज्ञायते । तत्र हेतुः । न
प्रेत्यसंज्ञाऽस्तीति । लयोत्तरं जीवसंज्ञैव निवर्तते, ब्रह्मैव भवतीति ।
ततो लवणरसस्य सर्वत्रोदकेऽनुमवाह्यवणत्वेन वर्तत एवाह्वयमिति
कुतो निषिद्ध्यते संज्ञेत्यं मैत्रेय्या मोक्षे पुनः संज्ञाभावनिरूपणार्थः
यत्र हि द्वैतमित्यादिना भेदकधर्मसत्तायां द्वैतदर्शनपूर्वकं, यत्र त्वस्य,
सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येज्जिघ्रेदमिव देच्छृणुयान्मन्वीक्ष-

आदिमध्यावसानेषु शुद्धब्रह्मण एवोपादानात् । सर्वेषां
वेदान्तानां ब्रह्मसमन्वय उचित इति ॥ ९ ॥

किञ्च ।

श्रुतत्वाच्च ॥ १० ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय
पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुत्यैवासाद्विद्वत् सर्वकार्यत्वं प्रतिपादितम् ।

विजानीयाद् येनेदं सर्वं विजानाति ते केन विजानीयाद् विज्ञातारमे-
केन विजानीयादित्यन्तेन, यत्र तु यस्मिन्नधिकरणो अस्य सम्बन्धि-
सर्वं स्थूलं सूक्ष्मं चात्मैवाभूद् आत्मरूपमेवाभूत् तत् तदा करणस्य
विषयस्य च लयादैकरूप्ये करणविषयभावापगमात् केन कं पश्ये-
दित्यादि । ननु यद्यप्यन्यत्वीनं, तथापि विज्ञाता तु तिष्ठति स यथा
स्वमे स्वयंज्योतिः पश्यत्येवं स्वयं कुतो न विजानातीत्याकाङ्क्षायां वि-
ज्ञातुः स्वरूपस्यापिसमुद्रे लवणस्येवात्मत्वं स्मारयति, विज्ञातारमि-
त्यादिना । तथाच तदा विज्ञातापि न विज्ञातुरूपेणास्ति, किन्तु गुणा-
तीतेनात्मरूपेणैवातो न विजानातीत्युत्तरमुखेन सर्वस्य ब्रह्मतोष्यं च
निरूपितम् । एवञ्च ब्रह्म न सर्वदा सर्वव्यवहारातीतं, मोक्षे तथात्वेन
आधितत्वाद् यदेवं तदेवं मैत्रेयीब्राह्मणधावितसर्ववदित्येवमत्रानुमान-
सिद्धेरस्य हेतुत्वं बोधितम् । तेनात्र, यतो वेतिश्रुतिस्योऽभिसंविश-
न्तीति भागः समर्थितः । किञ्चित्तेनैव सर्वस्य शुद्धब्रह्मत्वमपि दर्शित-
मिति । तेन फलितमाहुः । * नादीत्यादि * आदायमृतत्वलिङ्गेन,
मध्ये आत्मदर्शनादिना सर्ववेदनप्रतिष्ठामारब्ध, घागेकायनमित्यन्ते-
नाद्यसाने सर्वस्यात्मभाषकपत्तेन च तेषु शुद्धब्रह्मण एव कथनेन च
तेषु शुद्धब्रह्मण एव सर्वरूपत्वेन सर्वकर्तृत्वेन उपोपादनाद् ये केऽपि
वेदान्तास्ते सर्वे येन चिद्रूपेण ब्रह्मैव यदन्तीति सर्वेषां वेदान्तानां ब्र-
ह्मणि तात्पर्येणान्वय उचित इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सप्तमं सूत्रं पठित्वा तद्विषयवाक्ययोग्यासेनैव व्याकुर्वन्ति *
पूर्णमित्यादि * गगं पृथ्वावरणके द्वितीयबंधब्राह्मणान्तर्गतं परिशि-

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति च ।

एलक्षणखिलकाण्डारम्भे वर्तते । अस्मिन् गन्त्रे तु सर्वस्य ब्रह्मात्मैक-
त्वानिर्णयार्थम् आत्मवेदमत्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्य-
दात्मनोऽपदयदित्यादिश्रुत्यर्थ एवोपसंहियते । व्याख्या तु, पूर्णमदः,
अदः परांशं ब्रह्म पूर्णम् आकाशवद् व्यापि निरन्तरं-निरुपाधिकम् ।
पूर्णमिदम् इदं नामरूपाभ्यां व्यवहियमाणम् अयतारादिरूपमपि
पूर्णं पूर्वोक्तरूपमेव । एवं व्यवहार्याव्यवहार्यस्वरूपयोर्निरु-
पाधिकत्वमुक्त्वा कार्यरूपेऽपि तथात्वमाह । पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णात् कारणात्मनः सकाशात् पूर्णमुत् पूर्णानन्दं सद् अच्यते, पूर्णं
सद् उदच्यते वा । अञ्च्य गतिपूजनयोः, अच इत्येक इति पाणिनिः ।
पूज्यते उद्गच्छति वा । एवं स्थितिदशायां कार्यस्य ब्रह्मरूपतामुक्त्वा प्र-
लयदशायां तथात्वमाह । पूर्णस्य ब्रह्मणः पूर्णं निरुपाधिकमेकरसत्व-
लक्षणं स्वभावं प्रलयदशायामादाय पूर्णं ब्रह्मैव सदवतिष्ठते । अव्य-
वहार्यत्वेन रूपेण तिष्ठतीति । तथाचानया श्रुत्याऽसन्दिग्धं यथा
स्यात् तथा सर्वकार्यरूपत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितम् । तेन पूर्णज्ञानिनां
व्यवहारदशायामपि कार्यं गुणातीति ब्रह्माभिन्नमेव । व्यवहारस्तु भ-
गवतः सत्यसङ्कल्पत्वाद् यद्वा स्यां प्रजायेयेत्यादिरूपया इच्छयेव । न-
न्वात्र सर्वत्र पूर्णपदादुद्गतस्य कार्यस्यांशस्य च पूर्णेश्वर्यादिमत्त्वं
शङ्क्यम् । ऐश्वर्यप्रकरणाभावात् । पूर्णेश्वर्यादियोधकस्य भगवच्छब्द-
स्य भगवत्येवानौपचारिकत्वमिति विष्णुपुराणे सिद्धत्वात् । नच
परममोक्षदशायां ब्रह्मैक्ये तत्र तथात्वं शङ्क्यम् । दशमस्कन्धे श्रीवा-
सुदेवे प्रत्यखण्डाद्वैतोपदेशे, खं धायुसितिश्लोके भगवता सच्चिदानन्द-
धर्मतारतम्यादिकृतनानात्वाविरुद्धैकत्वस्यैव प्रतिपादनेन पूर्णेश्व-
र्यादीनां स्वास्मिन्नेव नियतत्वाच्च । अतः सर्वव्यवहारातीतत्वमनप-
ह्यैव सर्वव्यवहारविषयं ब्रह्मैक्यार्थः । एतेन फलितमाहुः *सर्वे वेदा
इत्यादि * तथावाभिधया वृत्त्यापि सर्वे शब्दा ब्रह्मवाचका इति स-
र्वेषां वेदान्तानामभिधया तात्पर्येण च ब्रह्मण्येव समन्वय इत्यर्थः ।
अत्रेदं बोध्यम् । इयं श्रुतिः काठके द्वितीयवल्लीष्या, 'अन्यत्र धर्माद-
न्यन्नाधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृताश्च । अन्यत्र भूताच्च मन्याच्च यत्

चकारोऽधिकरणसंपूर्णत्वद्योतनाय ।

पश्यसि तद्वद्' इति प्रश्ने मृत्युनोक्ता । सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति
 तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यादिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं
 सङ्ग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतदिति । पदं पदनीयं प्राप्तव्यमिति यावत् ।
 आमनन्ति प्रतिपादयन्ति । यद्वदन्ति यत्प्राप्त्यर्थानि । सङ्ग्रहेण स-
 ङ्क्षेपतः । तदेव सङ्क्षेपत आह, ओमित्येतदिति । तथाचोद्गारेण यत्
 सङ्क्षेपत उच्यते तदेव सर्वेवेदैर्विस्तरेणोच्यत इत्यर्थः । एतदेव
 द्वादशस्कन्ध उपबृंहितं, समाहितात्मनो ब्रह्मान् ब्रह्मणः परमेश्चिन् इ-
 त्प्राश्य 'ततोऽभूत् त्रिवृदोद्गारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वरान् । स्वधासो
 ब्रह्मणः साक्षाद् वाचकः परमात्मनः । स सर्वमन्त्रोपनिषद्-
 वेदधीजं सनातनम्' इत्यादिभिः । तथाच धीजशक्तिरेव
 सर्ववृक्षे प्रसरतीत्योद्गारस्य वा परमात्मवाचकता सैव सर्वस्मिन् वेद-
 तरौ प्रसृतेति सर्वे वेदा अभिधया प्रतिपादयन्तीति युक्तम् । किञ्च ।
 जैमिनीये नवे सर्वे शब्दाः प्रायेण धर्मवाचका एव । धर्मश्च घटत्वा-
 दिरूपः । त्वप्रत्ययश्च भावे । भाव इति भूधातोर्घञिरूपम् । भूधातुश्च
 सत्तायां व्याप्ती वा । उभयधापि सतो व्यापकस्य वा धर्मो घटत्वा-
 दिरिति सिद्ध्यति । तादृशश्च धर्मो भगवानेति धर्मद्वारा भगवद्वाच-
 का एव सर्वे शब्दाः । वैयाकरणमतेऽप्येवम् । 'सम्बन्धिभेदात् स-
 त्तैव भिद्यमाना गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यव-
 स्थिताः । तां प्रतिपदिकार्यं च धात्वर्थं च प्रचक्षते । सा नित्या सा
 महानात्मा तामाहुस्त्वत्लादय' इति यादवपदीयात् । नैयायिका-
 दिमतेन विशिष्टवाचकत्वपक्षेऽप्येवैव व्यवस्था । घञ् चात्र स्वार्थः ।
 अन्यथाऽनवस्था स्यादिति । एवं पदचङ्कर्णा अपि स्वभावतो भगव-
 द्वाचका एव । 'वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजानिभि । ताव-
 न्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशय' इति शिष्टवैदिकप्रसिद्धवा-
 क्यात् । वाक्यानि तात्पर्येण बोधयन्तीति सर्वस्य वेदस्य भगवद्वाच-
 कत्वमप्रत्यूहमिति । सौत्रस्य चस्य प्रयोजनमाहुः । * चकार इत्या-
 दि * एवमत्र त्रिसूत्रां सुपुष्टिविचारेण दैनन्दिनप्रलयकर्तृत्वं, द्विती-

ये मोक्षविचारेणात्यन्तिकतत्कृतृत्वं, तृतीये सर्वकार्यकर्तृत्वप्रतिपादनेन
नैर्मित्तिकादितत्कृतृत्वं, योधितमिति प्रतिभाति ।

अत्रैकदेशेन इमानि सूत्राणि सांख्यनिरासकतया व्याकुर्व-
ते । तथाहि । सांख्यपरिकल्पितं प्रधानं जगत्कारत्वेन नाभ्ययितुं श-
क्यम् । भशब्दं हि तत् । कथमशब्दम् । ईक्षतेः । सदेव सौम्येदेमंभ
आसीदित्युपक्रम्य तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोभ्रुजतेति ज-
गत्कारणस्येक्षणकर्तृत्वभाषणात् । तथाऽन्यत्रापि । आत्मा वा इदमेक
एवाम आसीदित्युपक्रम्य, स ऐक्षत लोकानुसृजा इति । कचिच्च
योडशकलं प्रस्तुम्य, स ईक्षाअके स प्राणमसृजतेति । ईक्षतेरिति
धात्वर्थनिर्देशो लक्षणाया । विषयिणा विषयलक्षणात् । यथा यज-
तेः । तेन यः सर्वशः सर्वोवद् यस्य ज्ञानमयं तपः, तस्मादेतद्
ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत इत्यादीनां सर्वज्ञभयरकारणपराणाम-
पि वाक्यानां समूहः । नच सर्वधर्मेण ज्ञानेन प्रधानस्यापि सर्वज्ञ-
ताया ईक्षितृत्वस्य च शक्यवचनत्वात्मानेन प्रधानधारणमिति वा-
च्यम् । तस्य प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात् सर्वधर्मस्य ज्ञानस्य तदा-
नीमशक्यवचनत्वात् । तदा तदादरे रजस्तमोधर्मस्याप्यवर्जनीय-
त्वेन ज्ञानप्रतिबन्धस्यापि सम्भायेन किञ्चिदज्ञत्वस्याप्यापत्तेश्च । किं-
ञ्चासाक्षिकाऽनदृष्टिनिर्णयः कापि जानाति, नाभिधीयत इत्यचेतनस्य
प्रधानस्य सर्वव्यपननुपपन्नम् । नच योगिवदिति वाच्यम् । तेषां
चेतनत्वेनादृष्टान्तत्वात् । यदि च तन्नायःपिण्डस्य दग्धत्ववत् सा-
हर्षाधष्ठितस्य प्रधानस्येक्षितृत्वं कल्प्यते, तदा तु यत्किमिदं प्रधान-
स्येक्षितृत्वं तस्यैव सर्वज्ञत्वाज्जगत्कारणत्वं धत्तव्यम् । तदन्ते-
रेवेति न्यायात् । नच ब्रह्मणो नित्यज्ञानत्वेन विवक्षितत्वादीक्षणा-
त्मकज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासम्भवात् कथं सर्वज्ञत्वमिति वाच्य-
म् । प्रतनौष्यप्रकाशेऽपि सूर्ये सपिता दहति प्रकाशत इति प्रयोग-
दर्शनादिहापि तद्वत् सत्यमिति च ज्ञानकर्मभूते विषये नित्यज्ञान-
तया तादृशप्रयोगोपपत्तेः । नच प्राणः सृष्टेः पदार्थान्तराभावादीक्ष-
णात्मकस्येभ्यश्चानस्य निर्विषयत्वं शङ्क्यम् । तत्त्वान्यत्प्राप्त्यामनिर्गो-
च्ययोर्नामरूपयोर्न्यायिणीर्पितत्वेन तपोरेव विषयत्वात् । नच तपो-
रनागतत्वेनाविषयत्वं शङ्क्यम् । अतीतानागतविषयकज्ञानस्य योगि-
पु दर्शनात् तद्वत्त्वे ईश्वरे तादृशशङ्काया एवासङ्गतत्वात् ।

प्राक् सुप्रेब्रह्मणोऽशरीरित्वादीक्षितृत्वमनुपपन्नमिति शङ्काम् । सवि-
तृप्रकाशवद् ब्रह्मणो नित्यज्ञानस्वरूपत्वेन साधनानपेक्षत्वाद् । न
तस्य कार्य करणं च विद्यत इति, अवाणिपादो जवनो ग्रहीतेति म-
न्त्राश्रयामपि तथा निश्चयात् । नच चैतन्यैक्यवादिनो जीवेश्वरभेदा-
भावात् संसारिणो जीवस्यापि तथाज्ञानावतिरिति शङ्काम् । घट-
गिरिगुहायुपाधिभेदेन व्योम्न इव ब्रह्मचैतन्यस्याप्युपाधिभेदेन भे-
दस्याप्यङ्गीकारेणोक्तदूषणमात्रादित्यादि । तज्जयतीत्येन माध्वेनैवं
दूष्यते । साङ्ख्यप्रतिपन्नं प्रधानं न श्रौतं जगत्कारणं, तदैक्षतेतीक्ष-
तिश्रयणावशब्दं तदिनि यद् व्याख्यातम् । तदयुक्तम् । तथाहि । अत्रा-
शब्दमित्यनेनोक्तमश्रौतत्वं न साङ्ख्यस्य प्रतिवादिनः सिद्धम् । तेन
वैदिकत्वाश्रयुपगतेः । नापि स्वन्यायेन तदुक्तिः । अजामेकामित्यादौ
प्रधातस्य श्रुतत्वात् । नच तत्रान्यत् कल्प्यम् । नाममात्रे विवादाद-
र्थान्तरस्य चाभावात् । किञ्च ब्रह्मणोऽपि श्रौतत्वं न युक्तम् अवाच्य-
त्वात् । अवाक्ये वृत्त्यन्तरायोगात् । नापि तस्येक्षितृत्वम् । तस्येक्ष-
तिस्वरूपत्वात् । नच मायावच्छिन्नस्य जगत्कारणस्येक्षितृत्वं सम्भ-
वतीति वाक्यम् । जिज्ञास्यस्यैव जगत्कारणताया उक्तत्वात् । नहि
जिज्ञास्ये मायावच्छिन्नम् । तज्जिज्ञासाया अप्रयोजकत्वात् । किञ्च
माययेक्षितृत्वं भवत्युपचर्यते वा । आद्ये दृश्यत्वाद्यपि किं न स्यात् ।
द्वितीये प्रधानेऽपि तत्सम्भवादिति ।

मम त्वन्यदपि स्फुरति । सूत्रज्याख्याने यदुक्तम्, ईक्षतेरिति
धात्वर्थनिर्देशो लक्षणया विषयिणा विषयलक्षणाद् यथा यजतेरिति ।
तदपि फलिवति । सूत्राणां घेदागतवाक्यकुसुमप्रयनार्थत्वस्य पूर्वं
स्वयमेव कथनादत्रापि पूर्वं विषयवाक्योपस्थासाक्षात्कथविशेषगत-
त्वेन स्वार्थप्रत्यापकस्यैव धातोर्निर्देशस्य सूत्रकाराशयमोचरतया ल-
क्षणया अत्राविधक्षितत्वात् । किञ्च पञ्चशिषवृत्तौ ब्रह्मपदस्य प्रधान-
वाचकताङ्गीकारात् तेन चेत् तत् स्मरेत् तदा प्रसङ्गे जात आनु-
मानिकादिसूत्राण्यप्यत्रैव यदेत् । जन्मादिसूत्रविषयधेत्या तु न वक्तुं
शक्यम् । तत्र ताप्रसङ्गामावात् । ध्रुव्यन्तराणां त्वानुमानिकपाद एव
विचारादिति । सूत्रान्तरस्याख्याने तु नातिविरुद्धमित्युपरम्भते ।
तेषां पायचनसूत्रं चकारं प्रतिज्ञायिरां पाश्र्वयुधयार्थमाहुः । श्रुतत्वाच्चे-
ति चकारप्रयोजनं न किमप्याहुः ।

भास्कराचार्याः अप्येतदधिकरणं प्रधानकारणतानिरासायैवे-
ति व्याचक्रुः ।

रामानुजाचार्यास्तु, मुख्यतया प्रधानकारणवादनिरासं व्या-
ख्याय निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मवादोऽप्येतामिर्युक्तिभिः सूत्रकारेण नि-
रस्यते । पारमार्थिकमुख्येक्षणादिगुणयोगिजिज्ञास्यं ब्रह्मेतिस्थापनात् ।
निर्विशेषवादे हि साक्षित्वमप्यपारमार्थिकम् । वेदान्तवेद्यं ब्रह्म च
जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञाय तच्छेक्षतेर्नाऽशब्दमित्यादिसूत्रैश्चेतनमिति
प्रतिपाद्यते । चेतनत्वं नाम चेतन्यगुणयोगः । अत ईक्षणगुणविरहि-
णः प्रधानतोल्यमेव । किञ्च निर्विशेषप्रकाशमात्रब्रह्मवादे तस्य प्र-
काशत्वमपि दुरुपपादम् । प्रकाशोऽपि नाम स्वस्य परस्य च
व्यवहारयोग्यतामापादयन् वस्तुविशेषः । निर्विशेषवस्तुनस्तदुभयरू-
पत्वाभावाद् घटादिवदचित्त्वमेवेति । अथ तदुभयरूपत्वाभावेऽपि
तत्क्षमत्वंमस्तीति चेन्न । तत्क्षेमत्वं हि तत्सामर्थ्यवत्त्वम् । तत्सत्त्वे
निर्विशेषत्वदानेः । अथ श्रुतिप्रामाण्यादयमेको विशेषोऽभ्युपग-
म्यते, इदं तर्हि सर्वशक्तिवादयोऽप्येऽपि तथेति निर्विशेषवाद-
प्यत्यक्तः स्यादित्याद्याहुः ।

शैवस्तु रामानुजमतस्यैव चोरो मध्वमतस्य च कश्चित् क-
श्चित् तद्विरुद्धां शैवश्रुतिमुदाहरन् भिन्नं प्रष्टवानममिमन्यते । तन्मते
ईक्षत्यधिकरणं जन्माद्यधिकरणोक्तलक्षणस्य प्रधानेऽतिव्याप्तिवार-
णाय । आनन्दमयाधिकरणं च जीवेऽतिव्याप्तिवारणायेति ।

मध्वाचार्यास्तु, यतो वाचः, अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्, अ-
वचनेनैव प्रोवाच, यद्वाचानभ्युदितमित्यादिषु श्रुतिषु वाच्यत्वनि-
षेधाद् ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वसूत्रोक्तं शास्त्रप्रमाणकत्वं न युज्यत इति
पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थमीक्षत्यधिकरणम् । तत्र विषयवाक्यं तु, स एत-
स्माज्जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते, आत्मन्येवात्मानं प-
श्येत्, विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादि । एतेष्वीक्षणीयत्वभ्रावणाद् वाच्य-
मेव ब्रह्म । नचेक्षणस्य दर्शनात्मकत्वात् कथं तेन याच्यत्वसिद्धिरिति
शङ्काम् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति याक्यान्तरे उपनिषदेकग-
म्यत्वभ्रावणेन प्रत्यक्षाद्यवेद्यत्वे सिद्धे घञनेनैवेक्षणस्य विवक्षितत्वा-
त् । नचाऽवचनेनोपाचेत्यादिश्रुतिविरोधः । तत्र साकल्येनावचनस्य
विषयित्वत्वात् । 'अप्रसिद्धेरवाच्यं तद् वाच्यं सर्वांगमोक्तिः । अतः

पर्यं तत्पर्यमहेयं हेयमेवं परं स्मृतम्' इति गारुडेन तथा निश्चयादिति व्याख्यायाग्रे प्रधानस्याध्रौतत्वं न साङ्ख्यमतसिद्धमतस्तस्याशब्दत्व-
व्यवस्थापनमसङ्गतमिति सूचयन्ति । ततो, गौणश्चेत्यादिसूत्रेषु जी-
वात्मनीक्षणीयत्ववाच्यत्वादिध्रौतगुणयोगं नानाश्रुतिस्मृत्युपन्यासेन
निराकुर्वन्ति । समाप्तौ च पुनरपि सिंहावलोकनन्यायेन ब्रह्मणोऽवा-
च्यत्वमेव युक्त्यन्तरैर्दुपपद्यन्ति ।

तत्रेदमवधेयम् । तथाहि । द्विविधं कपिलसूत्रप्रसिद्धं सांख्य-
म् । समासरूपमष्टाविंशतिसूत्रम् । तदुपरि पञ्चविंशत्तैर्वृत्तिः । प्र-
वचनसूत्रारम्भं च यदध्यययुक्तम् । तत्राग्रे तु शास्त्रप्रतिपाद्याना-
मर्थानामुद्देशमात्रं नान्यत् । द्वितीये तु, सत्त्वरजस्तमःसाम्यावस्था
प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् यश्चतन्मात्राण्युभय-
मिन्द्रियं स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिगण इत्येकास्मिन् सूत्रे
सर्वानुद्दिश्य ततोऽग्रे स्थूलात् यश्चतन्मात्रस्य बाह्याभ्यान्तराभ्यां तैर-
हङ्कारस्य तेनान्तःकरणस्य ततः प्रकृतेः, सङ्घातपरार्थत्वात् पुरुष-
स्येति पञ्चसूत्र्या स्थूलभूतानि प्रत्यक्षसिद्धान्यादाय तैश्चः कार्यैश्च
उपरितनानामानुमानिकत्वमेव कपिलाचार्यरादतम् । ततोऽग्रे य-
द्यपि प्रधानाज्जगज्जायत इति श्रुतिं सूत्राकारेण पठन्ति त्रिविधं प्र-
माणं चाङ्गीकुर्वन्ति, तदप्युक्तोपपद्यमानैव, न तु शब्दस्य प्राधान्याय ।
अत एव व्यासचरणैरप्यानुमानिकसूत्रे तथैव तन्मतं सूचयित्वा
दृश्यते । तेन सांख्यमतं प्रकृतेर्मुख्यतया शब्दगम्यत्वाभावेनाशब्दत्वमेव
सिद्ध्यति । शब्दगम्यत्वस्यानुमानिकपादे निराकरणेन तस्याभिमानि-
क्य एव पर्ययसत्तादिति । अत एतद्व्यतिरिक्तं सर्वं सस्यमेव ।
अत एव भाष्यान्तरेऽपि प्रकृतेस्तथात्वस्यैवादरणमिति दिक् ।

विगतान्द्रमिश्रस्तु, ननु यदि प्रलये प्रधानादिसमन्वयो ब्रह्म-
ण्युपगतस्तर्हि तस्यैव श्रुत्युक्तं जगत्कारणत्वमस्तु । नयदभिमतब्रह्म-
कारणे तस्य जगदाधिष्ठानकारणत्वफलत्वे च गौरवात् । सांख्यसूत्रे-
ध्वोऽवरस्य निराकृतत्वात् । ब्रह्मशब्दश्च व्यापकत्वात् प्रधानजीव-
योरुपपद्यत एव । अधिष्ठानकारणत्वं च जीयानामेवास्तु । समस्त-
कार्याणामरहद्द्वारा जीयकार्यत्वस्य अदृष्टपदागसंयोगजन्यतया जी-
याधेयत्वस्य च सर्वास्तिकसम्मतत्वात् । सर्वे हि परादाद्योऽन्यत्रा-
त्मनः सर्वेपेदेति, सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि, येन भू-

तान्यशेषेणा ग्रह्यस्यात्मन्यघो मयीति जीवप्रकरणात्प्रभृतिस्मृतिः
 श्यामपि तथावसायाच्च । अतः शास्त्रस्य नित्येश्वरपरत्वे शास्त्रयो-
 नित्वादितिहेतुराश्रयात्तिष्ठः । कार्येश्वरपरत्वे च पृथक् शास्त्रारम्भ-
 वैकल्पम् । सांख्यदिभिरेव तथाविधप्रधानिरूपणादिति शङ्कायामिदं
 सूत्रं प्रवृत्ते । ईक्षतेर्नाशब्दमिति । यिवादास्पदप्रधानादिश्रुतिरिक्तं
 ब्रह्म त अशब्दे, न अशास्त्रयोगि, न जगत्कारणधुस्यप्रतिपाद्यमिति
 यावत् । कुतः । ईक्षतेः । इतरावृत्तिभृत्युक्तेश्चतिधर्मकत्वात् । तथाच
 कारणश्रुतिः पराभिमतप्रधानाद्यविषया, तदवृत्तिधर्मप्रकारेण बोध-
 कत्वात् । आकाशाद् वायुरित्यादिश्रुतिवदिति । अथवा तज्जगज्जन्मा-
 दिकारणं ब्रह्म चेतनमचेतनं वा । चेतनत्वेऽपि स्वयम्भूतदतिरिक्तो
 वेनि विशेषाकाङ्क्षायां प्रवृत्ते । ईक्षतेर्नाशब्दमिति । जगत्कारणं ब्रह्म
 ना पुरुष एव । कुतः । ईक्षतेः । ईक्षणधुनिगोचरत्वाद् । अत एवेक्ष-
 णात् तद्ब्रह्म अशब्दं । शब्दब्रह्मणो हिरण्यगर्भादतिरिक्तं च भवति,
 सुतरां पुरुषान्तरेऽप्य इत्यर्थः । हिरण्यगर्भस्य वेदमयत्वेन वेदगर्भ-
 र्नाशब्दब्रह्मत्वमपि स्मर्यते 'पूर्वस्यादौ परार्जस्य ब्राह्मो नाम महा-
 नभूत् । कल्पो यत्राऽभवद् ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विवुरिति' भागवता-
 दिष्विति । एवं द्विधा सूत्रं व्याख्याय, तदैक्षतः बहुस्पामितिवाक्यं
 दर्शयित्वा 'सर्गकाले तु सम्प्राप्ते ज्ञात्वा, तं कालरूपकम् । अस्तर्हीन-
 विकारं च तत् स्रष्टुमुपचक्रमे । तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं ततश्चापि महा-
 नभूद्' इति स्मृतिं च दर्शयित्वाह । नहीदमीक्षणं प्रधानादीनामचेत-
 नानां सम्भवति । ईक्षणध्यानचिन्तनादिशब्देषु चैतन्यस्य-विशेष्य-
 त्वात् । ईक्षणादिशब्दस्योपाधिवृत्तिवाचकत्वेऽपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यवा-
 दिभिरपि प्रधाने तत्पूर्विकायां वृत्तेरङ्गीकाराच्च । नापि जीवानां
 महदादिस्पृष्टेः पूर्वं करणाभावेन तेषां चैतन्यफलोपधानाभावात् ।
 नचयोगीक्षणपूर्विका स्पृष्टिर्मेहत्तत्त्वस्पृष्टेः पश्चादिति वक्तुं शक्यम् ।
 तथा सतीक्षणात् पूर्वमपि द्वैतापर्या, सदेव सौम्येदमग्र आसी-
 देकमेवाद्वितीयमितीक्षणाव्यवहितपूर्वश्रुत्यनुपपत्तेः । ततश्चापि म-
 हानभूदिति स्मृतिविरोधाच्च । नच तत् पूर्वसर्गीयमिति वक्तुं
 शक्यम् । सर्गकाले तु सम्प्राप्ते ज्ञात्वेति सर्गसप्तकालीनज्ञानाव-
 गमादित्यादि । ततः शाङ्करमतीयं सूत्रव्याख्यानं, मायां तु प्र-
 कृतिं विद्यादिति श्रुतिव्याख्यानं च दूषयित्वा ततः साङ्ख्ययोग-

योर्वेदाविस्मृत्यं च साधयित्वा रजस्तमःसम्भिन्नतया मलिनं कार्यसत्त्वं परमेश्वरस्य नोपाधिः, किन्तु केवलं नित्यज्ञानेच्छानन्दादिमत् सदैकरूपं कारणसत्त्वमेव तस्योपाधिः । न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गमित्यागामिसूत्रात् । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरास्तु सृष्टिस्थिति-संहाराधिकारिणः कार्यसत्त्वाद्युपाधिका महदाख्या अवान्तरेश्वरा एव । तेषां च कार्योपाधित्वम् । 'गुणेश्वरः क्षोभ्यमाणेश्वरयो देवा विजज्ञिरे । एका मूर्तिर्यो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सास्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्' इति मात्स्यादिश्रुयः । बुद्ध्याप्यस-मष्टिमहत्त्वं हि त्रिगुणात्मकरज्जुवत् त्रिगुणात्मकमेकमेव । सत्त्वाद्यंशभेदेन त्रयाणां देवानां च शरीरं भवत्येका मूर्तिरित्युच्यते हरि-हरात्मकदेहवत् । अत एव चैतत्सूक्ष्मशरीराधारभूतं विराडाख्यं स्थूलशरीरमेकमेवेति त्रयाणामेव विदवरूपत्वमुपपद्यते । त्रयश्च दे-वाद्येवैतन्नरुपा भिन्ना एव । अत एव त्रयाणामेकपिण्डतया वातपित्त-फफवत् परस्परसापेक्षत्वाद् 'अन्योन्यमनुस्क्तास्ते ह्यन्योन्यमनुजी-विनः । अन्योन्यं प्रणताश्चैव लीलया परमेश्वरा इति मात्स्यादिवा-क्यमप्युपपन्नम् । एतेन त्रयाणां भेदाभेदाद्यपि व्याख्यातौ वेदितव्यौ । ननु तेषां कार्योपाधिकत्वेऽपि, त्रिधा कृत्वाऽऽप्तमनो देहं सोऽन्तर्या-मीश्वरः स्थित इति स्मृतेर्योगिकायव्यूहवल्लीलाघतात्पर्यमेवाऽस्तु, किमर्थं विष्णवादीनां चैतनान्तररथं कल्प्यत इति चेन्न । कौर्मै 'प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः । क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्व-रः । प्रधानात् क्षोभ्यमाणश्च तथा पुंसः पुरातनात् । प्रावुरासीन्म-हद्वीजं प्रधानपुरुषात्मकम्' इत्यनेन, तथा विष्णुपुराणादिषु च पुराणान्तरेण सह प्रकृतिं संयोज्यैव परमेश्वरस्तदुभयात्मकं देवतान्न-यरूपं महान्तं सृजतीत्युपगमात् । 'ब्रह्मादीनां त्रयाणां तु स्रष्टेतौ प्र-कृतौ लयः । प्रोच्यते षालयामेन पुनरेव समुज्जय' इति मात्स्यादि-श्रुतेरामुत्पत्तिलयसिद्धेश्च । अस्मिन् कूर्तव्याक्ये ईश्वरप्रवेशो जीय-स्य ज्ञानेच्छाप्रयत्नाभ्यापनरूपः । शोगश्च गुणद्वारा योगश्चैकान्यम् । अर्थं च शोगसंयोगविशेषद्वारा महतो हेतुः । एवं पुराणान्तरेभ्योऽपि न तेषां साक्षात्प्रयत्नारम्भम् । किञ्च । मनुना 'यत् तत्कारणमव्यक्तं निर्व्यं स्रष्टुं शक्यम् । तद्विष्णुः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयते' इत्यनेनाभ्यन्तब्रह्मकार्यस्यापि लौकिकब्रह्मत्वमुक्त्या, आपो नारा इति

प्रोक्ता इत्यादिना योगेन तस्यैव नारायणत्वमुक्तमतो नारायणादप्य-
तिरिक्त एव परमेश्वर इति । नच नारायणादिशब्दानामुपाधिमात्रप-
रत्वमिति वाच्यम् । तथा सति लक्षणापत्तेरिति । अत एव विष्णवा-
दिदेवतायाः कृष्णाद्यवतारेषु न पुरुषान्तरपवेशः श्रूयते, फलवान् वा
भवतीत्यतोऽशावतारत्वमेव । अत एव भागवते ऋष्पादीन् प्रकृत्य
स्मर्यते, 'एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । इन्द्रारि-
ष्पाकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे' इति । अत्र कृष्णो विष्णुः स्वयं
परमेश्वरः, तस्य पुत्रवत् साक्षादंश इत्यर्थः । ऋष्यादीनामंशांशिवच-
नादिति । नचैवं सति, भक्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जयेति ।
गीतावाक्यविरोध इति वाच्यम् । तथाविधवाक्यानां व्यक्तपरत्वा-
त् । ईश्वरस्य चाव्यक्ततया व्यवहार्यत्वाभावात् । एतेनापि विष्णवा-
दीनां परमेश्वरत्वादिकं व्यक्तापेक्षया बोध्यम् । नित्यत्वं चाऽऽभूतसं-
गुवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति स्मृतेर्बोध्यम् । अथवा, यो यो
देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभयदिति ध्रुतं विष्णुदेवताया औत्पत्ति-
कब्रह्मात्मभावान्मत्तः परतरं नास्तीत्यादिवचनोपपत्तिः । वक्ष्यति चा-
ऽऽचार्यः, शास्त्रदृष्ट्या रूपदेशो चाप्रदेशवदिति । अत एवाजुगीतायां,
परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तस्म्येति श्रीकृष्णवचनाद् भगवद्गी-
तायां ब्रह्मैव कार्यब्रह्मणा श्रीकृष्णेनाहमित्युपदिष्टमिति निर्णीतम् ।
किञ्च । अन्येषामपि ज्ञानिनां ब्रह्मभावेऽपि विष्णावेव मुख्यतो ब्रह्म-
भावान्मत्तः परतरं नास्तीति वचनमुक्तं, नान्यस्य । तस्य सर्वज्ञानि-
मुख्यत्वमुक्तं मोक्षधर्मे, 'अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्पयो विदुः ।
एकस्तद्धेद भगवान् धाता नारायणो विभुः । नारायणाहविगण' इ-
त्यादिना । तथा शिवस्यापि मत्तः परतरं नास्तीति वचनं बोद्धव्यम् ।
किञ्च । योगयुक्ता ये जीवाः पूर्वपूर्वेषु सर्गेषु करणवर्गेण सह च सा-
युज्यमुक्त्वा परमेश्वरतां गतास्ते वासुदेवस्यूहेऽन्तर्भवन्ति । तत्र च
स्यूह एक एव वासुदेवो नित्येश्वर इतरे तदंशा वासुदेवाः । तथा
सङ्कर्षणप्रद्युम्नोऽनिरुद्धाख्यन्यूहकपिणो विभूतिगणाः पूर्वसिद्धाः ।
त एते यथायोग्यं महदादिविराडन्तरूपेण ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपेण चां-
शावनाराः परमेश्वरस्य भवन्ति । भागच्छन्ति यथाकालं गुरोः सन्दे-
शकारिण इति मोक्षधर्मात् । तथाच ये हरिहरादयः परमेश्वरकोट-
यस्तेषां, मत्तः परतरं नास्तीति वचनमुपपद्यत एव । यद्यपि तेषां ज-

गद्व्यापारयर्जमेवैश्वर्यं तथापि परमेश्वरात्मकतया सर्वशृष्ट्वमर्षा-
 धारत्वाद्युपदेशोऽपि तेषु युज्यत एव । ननु यद्येवं तदा गीतादिषु
 विष्णवादिदेवतैश्चैवैतेषु कुत उक्तं, न परमेश्वरस्तदैश्वर्यं धेति चेन्न ।
 अयं सत्तत्त्वयुक्ता ये भक्तास्त्वां पयुं वासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां
 के योगवित्तमा' इति प्रश्नप्रतिषेधनाभ्यां विष्णुदेवाद् गेदेन परमेश्वर-
 कथनात् । अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तत्त्वात्सबुद्ध्यत इत्यादिना च
 परमेश्वरस्यैश्वर्यादिकथनात् । ये त्वीश्वरस्यान्तर्याम्यतिरिक्ताविश्व-
 यापि योगितामिष्य लीलाशरीरमिच्छन्ति, तेषां मते, न तस्य कार्य-
 करणं च विद्यते, अप्राप्तो ह्यन्ताः श्रुधः, अक्षरात् परतः पर इत्या-
 दिश्रुतीनाम, अकार्यदेव हि तत्प्रधानत्वात्स्वित्यागामिसूत्रस्य च वि-
 रोधः । यत एव शरीरम् । करणं बुद्ध्यादि । बुद्ध्यादिनां हि शरीरं मेयं त-
 इति । 'अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसाधिति, देहद्वयस्थितो नित्यः
 सर्वदेहविगर्जित' इति भारतादिष्वाश्वरस्य देहद्वयमतिपेधात् । अतो
 विष्णवादिदेवानामेव स्थित्यादिलक्षणायाधिकारपालनाय मत्स्या-
 यो लीलावतायाः । ते च परब्रह्मणः प्रकृष्टपकितया आदेशाद्यतारतम्या
 या परमेश्वरस्येनोपास्या इति । तथाच श्रुतिः । यन्मनसा न मनु-
 येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासने । यस्य
 मत्तं तस्य मत्तं मत्तं यत्त न वेद सः । अविज्ञातं विज्ञाततां विज्ञातम्
 विज्ञाततामिति । नन्वेवं परब्रह्मणः सकाशाद् विष्णवादिदेवानां मि-
 श्रावे विष्णुशिवप्रकरणाभ्यानि सृष्ट्यादिवाक्यानि ब्रह्मनिरूपणे सा-
 धनतया विचारकैः किमियुपन्यस्यन्त इति चेत् । तयोरीश्वरफोदि-
 तया परमेश्वरेण सह व्यवहारसाम्यादिति गृहाण । अत एव, त्रया-
 णामेकमावानां धो न पश्यति वै मिदमित्यादिमिच्छयाणामेव देवानां
 स्वाभाविकब्रह्मात्मभावसाम्यात् सर्वोपनिषत्सु न एवोपासनायै ब्र-
 ह्मतपोपदिश्यन्त इति । परब्रह्मणश्च स्वतो नामरूपाद्यभावः । 'न स-
 ण्ति यत्र सर्वज्ञानात्मजात्यादिकल्पनाः । सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञाना-
 त्मन्यात्मनः परे । नामरूपे न यस्यैको योऽस्ति त्वेनोपलभ्यत' इत्यादि-
 रूपविष्णुपुराणादिवाक्यात् । आत्मनः पर इति जीवादतिरिक्ते ।
 अतः परब्रह्मणो नामरूपाद्यभावान्मुख्यविकारयोर्हरिहरयोर्नामरूपा-
 र्थानेव शास्त्रेषु प्रागुक्तो व्यथदेवः । अत एव वैष्णवाः पैवाश्च वि-
 ष्णवाद्यतिरिक्तं परमेश्वरमविद्वांसो ब्रह्मीमांसाचारुं विष्णवादि-

परतया व्याचक्षाणा अपिपेक्षित एवेति मन्तव्यम् । एवं प-
ञ्चमूल्यां सङ्क्षेपतः प्रदर्शितः शास्त्रार्थ इतः परं प्रपञ्च्यत
इत्याह ।

तद्व्यविचाररमणीयमेव । सदेव सौम्येदमत्र आसीदित्य-
नेन निरूपिताया आदिष्टः पूर्वं केवलं प्रह्वैव, नान्यदित्यस्यार्थस्य
साधने तदभिमतविभागलक्षणाद्वैतस्याऽन्तरस्फुटिमाकालविषय-
त्वव्युत्पादनेन तदानीं तदभिमतप्रकारेण प्रधानादिसमन्वयस्याश-
क्यवचनतया जीवाहृष्टस्याप्यभावेन प्रथमव्याख्यानगमपूर्य्यक्षस्यै-
वासङ्गनत्वेन तदपाकरणाय सूत्रप्रवृत्तेर्वस्तुमशक्यत्वात् । द्वितीय-
व्याख्यानं तु न दुष्टम् । सांख्ययोगयोः सर्वोपशानं ध्रुवविरुद्धत्वोप-
पादनं त्वसङ्गतमेव । 'अक्षपादप्रणीते च कणादे सांख्ययोगयोः ।
त्याज्यः धुनिविरुद्धोऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः । जैमिनीये च वयासे
न विरोधोऽस्ति कश्चन' इति पराशरोपपुराणीयवाक्यविरोधात् । नच
योऽप्युपगमयादवेनोक्तो नित्येश्वररूपणादिः स एव त्याज्योऽस्ति-
ति याच्यम् । तदुक्त्यडध्याय्यां तस्याप्युपगमयादव्यगमकानुपल-
म्भात् । नित्यानित्यधस्तुथिपेक्षयनिरिक्तांशान्तरंऽपि तथात्वात् ।
कालः स्वभावो नियतिर्पदच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्य-
मिति श्रुत्या तथा निश्चयात् । एवं योगेऽपि द्रष्टव्यम् । जीवात्मज्ञान-
मात्रेण मोक्षाङ्गीकारस्यापि तथात्वात् । 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष ! विमुक्त-
मानितस्त्वय्यस्तमावादविशुद्धबुद्धयः' । आरुह्य हृच्छ्रेण परं पदं
ततः यतन्त्वधोऽनादितयुष्मदद्भ्यम्' इति श्रीभागवते पवित्रजीवात्म-
ज्ञानाद्विमुक्तमानिनां पातकघनेन तथा निश्चयादिति । तथा परमेश्व-
रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरातिरिक्तस्य कारणसत्त्वोपाधिकत्वस्थापनम-
प्यसङ्गततमम् । शिवतत्त्वविवेकस्यापितस्योद्धारवाच्यस्य गुणसा-
म्योपाधिकस्य सर्वेश्वरस्यैव कारणसत्त्वोपाधिकस्यापि निरुपा-
धिकपरमेश्वरप्रतिनिधित्वेनैव ब्रह्मोपनिषन्तृसिंहतापनीयमैश्वर्य्य-
याथर्वशिखास्तु सिद्धत्वात् । इदं यथा तथा प्रहस्ताख्ये वादे निपुण-
तरमुपपादितमिति नेह प्रपञ्च्यते । नच निरुपाधिकस्य निराकार-
त्वं शङ्क्यम् । आनन्दरूपममृतं यद्विभातीति मुण्डके, 'अकारं ब्रह्माणं
नाभौ उकारं पिण्डं हृदये मकारं रुद्रं ऊरुमध्ये ओंकारं सर्वेश्वरं
ब्राह्मन्ते आनन्दाऽमृतरूपं प्रपाद्यं षोडशान्त' इति तापनीये, भा-

तन्मात्रकरपादमुखोदरादिरिति पञ्चरात्रस्मृतौ, अथवा परमात्माने
 परमातन्दविग्रहमिति योगिपाञ्चरात्रस्मृतौ चानन्दाकारस्यैव सिद्ध-
 त्वात् । नच, न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इत्यस्य विरोधः । तस्य
 तत्सम्बन्धि यत् तत् कार्यं जल्पं न, किन्त्वजन्यमेव । किञ्च, तस्येति
 पश्या भेदो निरूप्यते । तथाच जीववत् स्वरूपातिरिक्तं ज्ञानक्रिया-
 दिषु करणमिन्द्रियादिकं च तस्य नास्ति । अथवा नित्यत्वादाका-
 रस्य तद्धेतुभूत करणक्रिया, सापि नास्ति । अत एव, न तत्सम
 इत्यादीति तदर्थान् । एतेनैव अप्राप्तो ह्यमनाः शुभ्र इत्यस्याप्यवि-
 रोधः सिद्धः । नाप्यरूपवत्स्वरेण विरोधः । तत्रापि रूप्यते निरू-
 प्यते व्यवहियते इति रूपं सर्वव्यवहारायिषयात् तद्युक्तं रूपपद्विद्व-
 म् । ब्रह्म तु तद्विलक्षणम् । यद्वा रूप्यते व्यवहियतेऽनेनेति रूपं
 करचरणादि तद्वत् तद्युक्तं ब्रह्म न, किन्तु तद्विलक्षणम् । करादेरपि
 ब्रह्माभेदाद्रूपरूपं ब्रह्मैव, नतु रूपवदिति । ननु कुत प्रतदवगम्यत
 इत्याकाङ्क्षायां तद्विनिगमकं सुप्रसरेणाह । तत्प्रधानत्वादिति । स-
 र्वेषां वेदान्तानां प्राधान्येन ब्रह्मप्रतिपादकत्वात् । तथाच ब्रह्मप्रकरणे
 निरूपित आकारो ब्रह्माभिन्न एवेति । नचाऽऽकारनिरूपकाणां ब्रह्म-
 परिचापनार्थत्वात् तेषां ब्रह्मभिन्नकया आकारनिरूपकत्वेऽपि न प्राधा-
 न्येन ब्रह्मप्रतिपादकत्वप्रतिरोध इति शङ्काम् । स यथा सैन्धववधो-
 ऽनन्तरोऽपाह्नः कृत्स्ना रसघन एवं वा करे अपमात्माऽनन्तरोऽपा-
 ह्नः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति श्रुतौ बाह्याऽप्यन्तरभेदराहित्यबोधने
 ज्ञानाकारत्वस्यैव सिद्धत्वात् । आकारभूतकरादिराहित्येन के-
 वलज्ञानात्मकतायां बाह्याऽप्यन्तरत्वराहित्येन तन्निषेधानुपपत्तेः ।
 अकृत्स्नादिप्रतीतिराहित्येन कृत्स्नघनपदयोर्नैवैवार्थोपपत्तेश्च । अतः
 केवलसच्चिदानन्दामकब्रह्माभिन्नकरचरणाद्याकाराङ्गीकारे न क-
 स्यापि विरोधः । यत् पुनस्तत्त्वकारादिभूत्या परमेश्वरस्य साक्षा-
 नुपास्यत्वाभाव उक्तः । स तु तामेव श्रुतिं विरुणक्ति । पूर्वार्द्धे मनः-
 प्रवृत्तिरहितं तत्प्रेरकं यद्युक्तं, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि, नेदं प्रेयस्त्वेना-
 नुभूयमानं जीवात्मरूपं न विद्धि । यत् प्रेरकं तत् किमित्यत आह ।
 यदिदं सच्चिदानन्दाकारमुपासते वैदिकोपासका इति तत्रार्थात् ।
 अनुपास्यत्वेऽभिप्रेते तु द्वितीयेदङ्कारं न वदेदेष । नेदं यद्युपासत इ-
 त्येतावतैव चारितार्थात् । यस्यामतं तस्य मतमित्यत्रापि, यमेवैव वृ-

पुनरेतेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्त्रामिति यरणहेतुकतनुः-
यिषरणस्य श्रुत्यन्तरे भावणाद् धरणाभावे यस्यामतमविदितं तस्य
मतं, यस्य पुनस्तदभावेऽपि मतं स न वेदेति । यद्वा, अनिरुक्तश्रुतौ
ब्रह्मणो वाक्यपरिच्छेद्यत्ववारणाद् यस्यामतमनिरुक्तत्वात् सम्यक्तया
अज्ञातं तस्य मतम् । यस्य पुनस्तद्विपरीतं स न वेदेति । अविज्ञातं
करचरणादिविशिष्टतया जानतां, विज्ञातं तदभिन्नतया जानतामित्य-
र्थादिति । अतो न परब्रह्मणोऽनुपास्यत्वाद्येतत्वादिकं युक्तम् । यदपि
परब्रह्मणः स्वतो नामाद्यभावसाधनाय विष्णुपुराणादिवाक्यमुप-
न्यस्तं, तत्रापि कल्पनापदात् काल्पनिकनामादिनिवृत्तिरेवाभिप्रेता,
न यावन्नामादिनिवृत्तिः । ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः
स्मृतः । ॐकारं प्रकृत्य स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ।
तस्य वाचकः प्रणव इति गीताभीभागवतपातञ्जलसूत्राणां वि-
रोधात् । वाचकस्यैव नामत्वात् । एवं सिद्धे सदादिनामकत्वे,
‘नारायणः शिवो विष्णुः शङ्करः परमेश्वरः । एतैस्तु नामभिर्ब्रह्म परं
प्रोक्तं सनातनम्’ इतिवाराहपुराणवाक्यात्, ‘कृष्णभूवाचकः शब्दो
नञ्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इत्या-
दिश्रुतिभ्यश्च नामान्तरस्वीकारेऽप्यदोषात् । अनादिमत्परं ब्रह्मेति
स्वल्लिखितगीतावाक्याग्रिमगीतावाक्य एव सर्वतःपाणिपादान्तामि-
त्यादिना परमेश्वररूपस्याप्युक्तत्वेन तस्याप्यङ्गीकार्यत्वात् । श्रेयं प्र-
स्तुत्यैव तस्य कथनेनोपासनागन्धस्याप्यभावात् । अतो नामरूपे न
यस्येति द्वितीयवाक्येऽपि काल्पनिकनामाद्यभाव एवास्त्येव इति पर-
मेश्वरस्य लीलाविप्रह्लाङ्गीकारे दोषामावात्मत्वादीनां परमेश्वरली-
लावतारत्वेऽपि न दोषः । द्वितीयस्कन्धे, लीलावतारान् पुरुषस्य
भूम्न इति प्रतिज्ञाय ब्रह्मणा मत्स्यादीनां कथनात् । नचैते चार्थकलाः
पुंस इति प्रथमस्कन्धविरोधः । तेषामेतद्भिन्नत्वात् । त्वदुपगतमित्य-
कार्यवासुदेववक्त्रामरूपादिसाम्येऽपि भेदस्योपक्रमोपसंहाराभ्यां य-
थायथमवगन्तुं शक्यत्वात् । गीतायां भीभागवते च विभूतिमध्ये
वासुदेवस्य गणनाच्च । यत्पुनः, ‘कृष्णस्तु भगवान् स्वर्यामित्यतस्त्वं
पदस्य पुत्रवत् साक्षात् परमेश्वरांशः । कृष्णादीनामशांशिवचनाद्’
इत्युक्तम् । तदप्यसङ्गतम् । भूमारहारकं कृष्णमंशेषूक्ता तदंशित्वेन
‘पुमांसं चोक्ता ब्रह्माण्डात्मकपुरुषताम्रमपारणाय तु शब्दोक्तिपूर्वकं

स्वयं भगवत्स्वविधानस्यावोधात् । कृष्णमेतन्मवेहि त्वमात्मानमखि-
 लात्मनामिति, वसुदेवगृहे साक्षाद् भगवान् पुरुषः पर इत्यादिवा-
 क्यानामप्यविचारात् । गीतायां तु ' परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं
 भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् । आहुस्त्वाम ऋ-
 पयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवी-
 यिम ' इति वाक्यमपि प्रायो नावलोकितं, येन, भक्तः परतरमिति वा-
 क्यस्य वामदेववच्छास्त्रदृष्ट्या ज्ञानिमुत्पत्त्यापत्तेन गतिश्चिन्तिता ।
 नहि परब्रह्मत्ववत्कार ऋपयः सर्वे भ्राता येनैवं भगवदुक्ते गौणी
 वृत्तिं ब्रह्मदृष्टिं च नावगच्छन्ति । तथाऽव्यक्तपरत्वेन गतिरप्यसङ्गतै-
 व । अव्यक्तस्वाक्षरत्वेन भगवद्धामतयैव सिद्ध्या भगवत्स्ततोऽपि प-
 रत्वात् । नच व्यवहार्यत्वात्तेश्वरत्वमिति युक्तम् । तस्य सूत्रव्याख्यान
 एवोपपादितत्वात् । यदपि मोक्षधर्मवाक्येन नारायणाद्भिन्नत्वं पर-
 मेश्वरस्योक्तं, तत्र तु नारायणपदं यौगिकमेव । धातुपदविशेषितत्वा-
 त् । न तु रुढम् । अतो यत्र नारायणपदेन परमेश्वर उच्यते तत्र क-
 लौघोच्यते । यथा महोपनिषदि । तत्र ह्येको ह वै नारायण आसीन्न
 ब्रह्मा न ईशानो नापो नाग्नीषोमावित्यादिना ब्रह्मादिसर्वनिर्णयेऽप्याम-
 पि निषेधात् । स एकाकी नर एवेत्यनेन पुरुषाकारस्योक्ततया निरा-
 कारत्वस्यापि धारणात् । तस्य ध्यागान्तस्य यत्र स्तोममुच्यते, त-
 स्मिन् पुरुषाश्चतुर्दशऽजायन्तैका कन्येति प्रस्तुत्य, दर्शान्द्रियाणि मन
 एकादशं तेजो द्वादशमहङ्कारस्त्रयोदशः प्राणाश्चतुर्दश आत्मा पञ्च-
 दशी बुद्धिरिति तेषां स्वरूपकथनं तेजःपदेन महत्त्वस्य गणितत्वा-
 त् । ' विदधमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगद्भूरः । ह्येतजसाऽपि य-
 क्षीममात्मप्रस्थापनं तम ' इति पुराणे तस्य तेजोरूपत्वावगमात् ।
 अतो यत्किञ्चिदेकदेशमात्रस्य सफलशास्त्रविप्लवायनं न सतां मार्गं
 इति बोध्यम् । एवं विधरूपेऽपि स्तेयम् । ' यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं वि-
 श्वं पुराणं तमस्तः परस्तात् । तदेवैतं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं
 कधीनामिति भुतेरनन्तरूपः परमेश्वरः कदाचिच्छिद्याकारेणैव सर्वं
 जगत् करोतीति । अतो विचारकाणां विष्णुशिवप्रकरणीयवाक्यलि-
 खनमस्मदुक्ताभिप्रायेण, न तु त्वदुक्तेनेति गृहाण । एतावान् परं वि-
 द्येयो यन्नुत्सिहनापनीये, अनुपनीतप्रतमेकमेकेनोपनीतेन तत्सममित्या-
 दिना गृह्यसंपानप्रसयतिरद्रजापकापर्वणिरः पित्राध्यायिपर्यन्तमुक्त्वा

एवं चिद्रूपस्य कारणनानिरूपणेन वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं
निरूपितम् ॥ १० ॥

अतः परमानन्दरूपस्य कारणत्वोपपादनेन तद्वाक्यानां
ब्रह्मपरत्वमुपपाद्यते, आनन्दमयाद्यष्टभिः सूत्रैः । तत्र तैत्तिरीय-
शाखायां ब्रह्मभृगुमपाठकद्वयेन ।

अथ ईश्वरः शिखाध्यागिज्ञानमेकमेकेन मन्त्रराजजापकेन तत्सममिति
नृमिहमन्त्रराजजापके, उत्कर्षविश्रान्तिबोधनात् तद्विद्यावेद्यरूप ए-
वोत्कर्षविश्रान्ति । एतदपि प्रहस्ताख्यवादादेवावगस्तव्यमिति दिक् ।
अतः परं प्रकृतमनुसरामः ।

ईश्वर्यधिकरणप्रयोजनमाहुः * एयमित्यादि * वेदान्तवाक्ये-
ष्वव्यवहार्यत्वादिना बोधितस्य चिद्रूपस्य कारणतासमर्थनेन सर्वे-
षां वेदान्तानां कार्यद्वारा ब्रह्मस्वरूपनिरूपकत्वाद् ब्रह्मपरत्वं ब्रह्म-
णि तात्पर्येण समन्वितत्वं निरूपितम् । तथाच्चेदमधिकरणप्रयो-
जनमित्यर्थः ॥

इति चतुर्थाधिकरणम् ।

नन्वीक्ष्यधिकरणे सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं सिद्धमेवे-
त्यभिप्रायधिकरणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तद्वदन्तस्तदवतारय-
न्ति * अतः परमित्यादि * । * तद्वाक्यानामिति * आनन्द-
प्रतिपादकवाक्यानाम् । तथाच लक्षणगताव्याप्त्यादिदोषपरिहा-
रायेदमधिकरणम् । अत्रापि सामान्यविशेषभावगर्भोऽवसर ए-
वाधिकरणसङ्गतिरित्यर्थः । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां विषयवाक्या-
नां याहुन्यादृक्करणमेव प्रदर्शयन्ति * तत्रेत्यादि * । आ-
नन्दकार्ये प्रतिपाद्यते इति शेषः । तानि विषयवाक्यानीत्यर्थः ।
नन्वेतद्वये ब्रह्मणः कार्यमुच्यते । सत्यज्ञानान्तलक्षणकं ब्रह्म प्रस्तुत्य
तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः समूह इत्यादिना कार्यकथनात् ।
तथाप्रमेऽपि, यतो वा इमानीति ब्रह्म लक्षयित्वा, ज्ञानन्दाख्येव स-
त्त्विरमानि भूतानीत्यादिना ब्रह्मण एव निष्कर्षोच्चागन्दकार्ये सन्देहः

तत्रानन्दमय इति मयद्रूपस्यान्तस्याब्रह्मत्वेनाजगत्कर्तृत्वे
ब्रह्मप्रपाठकस्याब्रह्मपरत्वं स्यादिति तन्निराकरणार्थमानन्दम-
याधिकरणम् । पडिन्द्रियस्वरूपद्वयानन्दभेदेनानन्दस्याष्टविध-
त्वादष्टसूत्राणि ।

ननु कथं सन्देहः, कथं वास्याब्रह्मत्वे प्रपाठकासङ्गतिरिति।
उच्यते । ब्रह्मविदः परमार्थं प्रतिज्ञाय ज्ञेयांशे कारणत्वायान-
न्दांशमप्रवेश्य जडत्वपरिहाराय सर्वज्ञानन्दरूपं फलमुपपाद्य
तन्निरूपणार्थं सर्वोऽपि प्रपाठक आरब्धः । तत्र साधनशेषब्र-
ह्मणो वाक्यादेव निःसन्दिग्धमतीतेः फलस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद-
नीयम् ।

एव न भविष्यतीति व्यर्थोऽधिकरणारम्भ इत्यत आहुः * तत्रानन्द-
मय इत्यादि * । * तथेति * ब्रह्मप्रपाठके । * मयद्रूपस्यान्तस्येति *
मयद्रूपस्यान्तप्रतिपाद्यस्य । तथाचानन्दरूपेणात्र जगत्कर्तृत्वस्य प्र-
तिविपादयिषितत्वात्मध्ये च सन्दिग्धशब्दनिवेशात् तन्निरूप्यधर्ममय-
मारम्भ इत्यर्थः । तन्मानन्दरूपेणैवात्र कारणताप्रतिविपादयिषितेत्यत्र
किं गमकमित्याकाङ्क्षायामधिकरणसूत्रसङ्गच्चैव गमिकेत्याशयेनाहुः ।
* पडित्यादि * पडिन्द्रियात्मपरमात्मभिर्हि लोके कार्यं क्रियते ।
ब्रह्मणि स्थिन्द्रियाद्यभावादानन्देनैव कार्यं क्रियत इति तत्तदात्मक
ज्ञानन्द एवेत्यानन्दरूपैवाष्टविधत्वात् तावन्नि सूत्राणीति सैध तथे-
त्यर्थः । एवमधिकरणारम्भे साविने आनन्दमयस्याब्रह्मत्वेनापि प्रपा-
ठकस्य ब्रह्मपरत्वं मन्यान एकदेशी चोदयति * ननु कथमित्यादि * ।
एवं प्रश्ने सन्देहादिकं स्पुत्पादयन्ति । * उच्यते * । * ब्रह्मविद्
इत्यादि * ब्रह्मविदामिति परमिति वाक्ये ब्रह्मविदः परमार्थं प्रति-
ज्ञायैतद्वाक्यविचरणभूतापामृच्चि आनन्दांशस्य कारणत्वबोधनाय
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेदति लक्षणवाक्योक्तज्ञेयांशस्य साधनशे-
पत्वेन तदपेक्षया फलस्योत्कृष्टत्वात् फलभूतमानन्दांशं तत्राप्रवेश्य
कारणस्य प्रकृत्यादेलोके जडत्वदर्शनात् तद्विलक्षणत्वमानन्दांशे बोध-
यितुं तस्य जडत्वपरिहाराय विषाधिद्रव्यापदाभ्यां सर्वज्ञानन्दरूपं फ-

तत्राब्रह्मान्नमपादितुल्यवचनात् सुखवाचकशब्दानामेव व-
चनाच्च सन्देहः । आनन्दांशस्यैव कारणत्वेन ब्रह्मत्वप्रतिपाद-
नार्थत्वात् तदभावे प्रपाठकवैयर्थ्यं च ।

फलस्य नैक्यप्रतिपादनायात्मपदमयोगेण फलरूपेण ज-
गत्कारणतामुक्त्वा तस्यैव मध्ये सर्वान्तरत्वमुपपादितम् । त-
स्माद् वा एतस्माद्विज्ञानमपादन्पोऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इति ।
अन्ते च, एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति । आदिमध्यरूपे
अनूय फलत्वेनोपपादितम् । तन्निरूपकस्यापि तत्तुल्यफलत्वं व-
क्तुमन्नमपादीनामपि ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तम् ।

लभं ऋगुत्तरार्द्धे, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सहेत्यनेनोपपाद्य तस्य
सर्वज्ञानन्दरूपस्य फलस्य निरूपणार्थं सर्वोऽपि प्रपाठक आरब्धः ।
तत्रार्चि साधनशेषस्य होयग्रहाणो लक्षणवाक्यादेव निःसन्दिग्धं स्व-
रूपावगमात् फलस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपादनीयम् । प्रतिज्ञावाक्ये परपदात्
तस्य चर्गुत्तरार्द्धेन विवरणे भिन्नविभक्तेर्भिन्नपदवचनयोश्च कथनेन
परपदार्थानिहत्याद् ऋग्व्याख्यानरूपे प्रपाठकेऽवश्यं कारणात्मादिना
ब्रह्मत्वमुपपादनीयमित्यर्थः । एवं प्रपाठकार्यमुक्त्वा सन्देहयीजमाहुः
* तत्राऽग्रहोत्यादि * । * अब्रह्मान्नमपादीति * अब्रह्मरूपं यदन्नम-
यादीत्यर्थः । एवं सन्देहमुपपाद्य प्रपाठकासङ्गतिमुपपादयन्ति * आ-
नन्दांशस्यैवेत्यादि * सदेव सौम्येति, स ऐक्षत लोकानुसृजा इत्या-
दिश्रुत्यन्तरे सच्चिदंशयोः कारणत्वस्य प्रतिपादितत्वेन तत्सहचरि-
तस्यानन्दांशस्यापि तद्यात्वेन तस्यान्यत्र कारणत्याकथनात् तदभावे
कार्यानुसारिलक्षणस्याव्यापकत्वप्रसक्तेरत्र तस्यैव कारणत्वेन ब्र-
ह्मत्वप्रतिपादनार्थत्वात् तदभावे तद्वैयर्थ्यमित्येवमसङ्गतिरित्यर्थः ।

मनु कारणतावाक्ये तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यात्मपदादा-
त्मा या इदमेक एवेत्यादाविद्याप्रापि चिदंशकारणताप्रतिपादनस्य
सम्भववृत्तिकत्वात् कथमप्रागन्दांशकारणताप्रतिपादनविनिगमने-
त्याकाङ्क्षायामात्मपदोक्तितार्पणं यदन्नस्तद्विनिगमकयुक्तिमाहुः *
फलरूपेत्यादि * यथा मलयजस्याभीष्टस्येऽपि दूरत्वात् तदर्थं न

तत्र पूर्वपक्षेऽन्नमयादेरिवानन्दमयस्यापि न ब्रह्मत्वम् ! अ-
न्नमयादितुल्यवचनात् तथैव फलसिद्धेरिति । एवं माप्तेऽभि-
धीयते ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ ११ ॥

आनन्दमयः परमात्मा, नान्नमयादिवत् पदार्थान्तरम् ।
कुतः । अभ्यासात् । अभ्यस्यते पुनः पुनः कीर्त्तन इत्यभ्यासः ।
तस्मात् । अभ्यासस्य भेदकत्वं पूर्वतन्त्रसिद्धम् ।

पुरुषप्रवृत्तिन्या माभूदिति तदर्थं फलस्य नैकत्वप्रतिपादनायात्मप-
दप्रयोगेण तदन्तरादाभ्यां सन्निहितपरामर्शात् फलरूपेण जगत्कार-
णतामुक्त्वा तस्यैवानन्दस्य मध्ये सर्वान्तरात्फलत्वमन्ते फलत्वं
ज्ञानमयपदाभ्यामुक्तम् । तेनादिमध्यावसानेषु कारणत्वसर्वान्त-
रत्वफलत्वानि तत्रैव साधितानि । तथान्नमयादीनां ब्रह्मत्वेनोपासन-
कथनात् तदान्तरत्वनिरूपकाणां यदा तत्तुल्यं फलत्वं, तदाऽऽन-
न्दमयस्य सर्वान्तरस्य फलत्वं किं वाच्यमित्याशयेन फलत्वमेव
वृद्धीकृतम् । तथाच यदि केवलमात्मयदमेव कारणताप्रतिपादक-
वाक्ये स्यात् तदा त्वदुक्तं स्यादपि । न त्विह तथा । किन्तु तदे-
तत्पदसममिव्याहृतम् । तथा सत्यात्मपरं नैकत्वमेव योधयति, ननु
तेन रूपेण कारणताम् । सा च प्रतिपिपादयिषिते पर्यवस्यतीति स-
म्पूर्णवाक्यविचारादवसीयते । अतः पूर्वोक्ताः फलत्वादय एतद्वि-
निगमकयुक्तिरूपा इत्यर्थः । एवं विनिगमकयोधनेन परोक्त प्रतिक्षिप्य
प्रकृते पूर्वपक्षमाहुः * तत्तेत्यादि * । * तथैवेति * ब्रह्मत्वेनोपास-
नेनैव । सूत्रं व्याकुर्वते * अभिधीयत इत्यादि * । ननु हेतुना सा-
ध्यसिद्धिर्योर्तिनिश्चये सति भवति । प्रकृते चाभ्यासत्वेन परमा-
त्मयोधकत्वेन व्याप्यमावादसिद्धोऽयं हेतुरित्यत आहुः * अभ्यास-
स्येत्यादि * पूर्वतन्त्रे हि, समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यज-
ति, बर्हिं यजति, स्वाहाकारं यजतीति पञ्चकृत्वो यजत्यावृत्तौ भीमा-

यथा पूर्वतन्त्रे शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधे-
यानां पण्णां कर्मभेदकत्वमेवमेवानन्दमयस्याप्यभ्यासात् पूर्ववै-
लक्षण्यम् । अतोऽतुल्यत्वाद् ब्रह्मत्वम् । एवमभ्यासः श्रूयते ।
को ह्येवान्पात् कः प्राण्यात्, यदेव आकाश आनन्दो न स्या-
त् । एव ह्येवानन्दपातीत्यर्थतोऽभ्यासः स्तुत्या ।

सितं, किमत्र ननूनपादादिषु चतुर्षु पूर्वयानान्तरविधानमिति । तत्र
पूर्वपक्षिणा धात्वर्थप्रत्यभिज्ञानादिडादिगुणविधानार्थं समिद्यागानु-
धादेऽङ्गीकृते सिद्धान्तनम् । भेदाभेदसाधारण्या यजिधुस्या याग-
मात्रप्रत्यभिज्ञानेन धुतेर्यागान्तरपक्षेऽपि तुल्यत्वाद् गुणविधानपक्षेऽपि
चतुर्थीतद्धितयोरभावेन देवतायास्तृतीयाया अभावेन द्रव्यस्य च य-
क्तुमशक्यत्वाद् द्वितीयया चाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु तेषां
कर्मनामत्वनिश्चयात् पदान्तरसमभिध्याहतेन यजतिना यागान्तर-
रमेव बोध्यत इति । तथाच यत्र यत्र वाक्ये पदान्तरसमभि-
ध्याहृतस्य यस्य यदस्याभ्यासस्तत्र तत्र तस्य पदस्य पूर्व-
स्मादर्थान्तरगमकत्वमिति व्यासः पूर्वस्मादर्थान्तरत्वेन परमा-
त्मसाधनाश्रांसिद्धौ हेतुरित्यर्थः । नन्वभ्यासस्य भेदकत्वमात्रं सि-
द्धम् । तस्य फलमितरभेदः सोऽत्र शब्दान्तरादेव सिद्धौ वाक्यान्तर-
सिद्धमसन्निहितमभ्यासं स्त्रलाभाय नापेक्षते । तथा सन्निकथं तेन प-
रमात्मावगतिरित्यत आहुः * यथेत्यादि * तथाच शब्दान्तरेण सि-
द्धेऽपि भेदवैलक्षण्यमभ्यासः साधयति । सिद्धाच्च वैलक्षण्यादन्नम-
यादिभ्य आनन्दमयस्यानुव्यत्यं सिद्धयति । तेन ब्रह्मात्मावगतिरित्य-
र्थः । नन्वभ्यासस्यान्नमयादिवाक्येष्वपि दर्शनादत्रैव कथं वैलक्षण्य-
साधकत्वमित्यत आहुः * एवमभ्यास इत्यादि * अयमर्थः । पूर्वानु-
याकेष्वग्राहीनां प्रशंसामुक्त्वापि, को ह्येवान्पादितियाक्ये किञ्चिद्द-
येन पूर्वोक्तं सर्वं परामृदयते । तेन तदग्रादिकं प्रति व्यतिरेकमुद्येना-
नन्दस्यैव हेतुता ध्याव्यते । तेनाग्रादीनामपि यत्प्रकार्यं सामर्थ्यं
तदेवानन्दसापेक्षता बोध्यत इति सर्वोपजीव्यत्वेन स्तुत्या सर्वता-

मयदर्थत्वप्रकृतिस्तु तुल्या । पुनर्वचनेनाश्यासेन प्रवाहाद्
भेदे साधिते ब्रह्मत्वम् । न तु द्रव्यापत्तिः । उत्तरस्य साधक-
त्वात् । तस्माद् आनन्दमयं ब्रह्मैव ।

ऽऽनन्दोऽर्थनोऽऽपस्यत इति साधकत्वेन वैलक्षण्यसाधकत्वमित्यर्थः ।
ननु तावकाश्यासस्य पूर्वेष्वपि सत्त्वाद् वैलक्षण्यस्य तेष्वपि सिद्धेर्वै-
लक्षण्यं नानन्दमयस्य परमात्मत्वनिर्णायकम् । लिङ्गेन सिद्धयतस्तस्य
मयदधुत्यपेक्षया तुर्बलत्वात् । अर्थान्तरत्वेऽपि प्रायपाठेन च तुल्य-
त्वनिश्चयात् । किञ्चाद्यं विकारे मयद् । द्वयचरच्छन्दसीतिनियमस्य,
मृण्मयं गृहं राजग्रहं गममित्यादिमन्त्रेषु व्याभिचारात् । तेन विका-
राद्यं द्वयचो भवत्येव । अन्यस्मान्नु विकाराद्यं भवति, न भवति चेति
व्यवस्थितविकल्पाध्वयणेन ऽप्यचोऽप्यानन्दशब्दात् तस्य विकाराद्यं
सुवचत्वात् । तथा सति न तेन वैलक्षण्यसिद्धिर्वैलक्षण्यसिद्धावपि
न तेन परमात्मत्वसिद्धिरित्यत आहुः * मयदर्थत्वादि * मयद् प्र-
त्ययः । अर्थत्वमर्थान्तरत्वम् । ताश्यां सहिता प्रकृतिर्मयदर्थत्वप्रकृ-
ति शब्दान्तररूपा । सा तुल्या व्यवस्थितविकल्पाध्वयणेऽपि पदार्था-
न्तरपक्षे परमात्मपक्षे च साधारणा । यद्वा स्तुत्या तुल्या यादृशी
स्तुतिस्तादृशमर्थान्तरं बोधयति । अतो न तयाऽवान्तरप्रायपाठेन वा
विकारार्थाग्रहो युज्यते । तदपेक्षयाऽसाधारणस्य लैङ्गिकाश्यासस्यैव
व्यापस्त्वादित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः * पुनरित्यादि * किमः पुनर्व-
चनेन बोधितो य आर्थिकोऽश्यासस्तेन मयदर्थान्तरयोः प्रवाहाद् भेदे
आनन्दमयस्य साधिते तस्य ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः । नन्वानन्दमयस्य
ब्रह्मत्वे द्वैतापत्तिः । तस्य प्रियमेव शिर इत्यादिसम्बन्धप्रपञ्चा तस्य
भेदबोधनात् । तथा सति ब्रह्मत्वस्याप्यसिद्धिः । नेह नानास्तीत्यादौ
ब्रह्मणि भेदनिषेधादित्याशङ्क्यामाहुः * नत्वित्यादि * उत्तरस्यैत-
दश्यासवाक्यादप्रिमस्य यद्वा होवैव एतस्मिन्नुद्गरमन्तरं कुरुते अथ
तस्य भयं भवतीत्यन्तरशब्दवाच्यभेदकृतिनिन्दावाक्यस्य राहोः
शिर इत्यादिष्वभेदपट्टीसाधकत्वान्न ह्यापत्तिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः
* तस्मादित्यादि * बोधामावात् तथेत्यर्थः । उपचयापचयशङ्किता-
प्रत्ययपरिहारस्तु गुणोपसंहारपादे प्रियशिरस्त्वादिसूत्रे आचार्येण

अथवा स नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छ-
त्, स हेतावानासेत्यादिश्रुतिभिरेव उ एवेतिश्रुतेश्च तानि तानि
साधनानि कारयित्वा तानि तानि फलानि ददद् भगवान् स्व-
क्रीडार्थमेव जगद्रूपेणाविर्भूय क्रीडतीति वैदिकैर्निर्णीयते । एत-
देव काण्डद्वयेऽपि प्रतिपाद्यते । अन्यथा जीवस्य साधनफले
निरूपयन्त्याः श्रुतेर्जीवपरत्वमेव स्यान्न ब्रह्मपरत्वम् ।

कर्मब्रह्मणोरपि जीवशेषत्वं नापेयात् ।

विधेय एवेति न चोद्योवसर इति बोधयितुमेवकारः । एवमस्मिन्नेव-
र्णकेऽत्रमयादीनां ब्रह्मकार्यत्वेन पदार्थान्तरत्वमङ्गीकृत्य । आनन्दे फ-
लत्वस्य वक्तव्यत्वात् साधनशेषभूते हेये ब्रह्मण्यानन्दं चानिवेद्या-
र्थिकाभ्यासादानन्दमयस्य तेषां भेदः साधितः ।

साम्प्रतं तु प्रभुचरणैरखण्डब्रह्मवादेन पूर्वं सिद्धं कार्यस्यापि
ब्रह्मत्वमनूधानन्दस्य साधनशेषत्वेऽपि रूपभेदेन फलत्वानपायाज्हे-
यकोटावानन्दं निवेद्यापि तेष्वयं आनन्दमयभेदस्तस्यैव एव शारीर-
भात्मेत्यादिवाक्याभ्यासाद् वर्णकान्तरेणाधिदैविकवादेमाश्रित्य सा-
ध्यते * नथवेत्यादि * । तदर्थपूर्वं सर्वेश्वरीनां ब्रह्मपरत्वेनैकवाक्य-
त्वाय प्रतीयमानस्य द्वैतस्य बाध्यताप्रकारबोधनाय च सृष्टिप्रक्रि-
यास्मारणपूर्वकमखण्डब्रह्मवादस्वरूप सममाणं निरूप्यते * स वै
नैवेत्यादि * । * वैदिकैरिति * प्राचीनौपनिषदैः । एतेन सम्म-
तिरपि शिष्टानामुक्ता । एतेन सृष्टीच्छायां प्रयोजिका क्रीडेच्छेति बो-
धितम् । * एतदेव काण्डद्वयेऽपि प्रतिपाद्यत इति * शाब्दस्य हि
ब्रह्मण एव पन्था इत्यनेन द्वितीयस्कन्धे उक्तार्थस्य बोधवृंहणात् क्रीडन-
मेव प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तेन सृष्टीच्छा क्रीडेच्छारूपेयेति निर्णी-
योकोपवृंहणेऽन्यस्याप्यर्थस्य सम्भवदुक्तिकत्वात् तदनुकम्पा विपक्षे
बाधकं तर्कमेवाहुः * अन्यथेत्यादि * । * अन्यथेति * भगवतः
सर्वरूपत्वभावे । * नापेयादिति * पारार्थ्यस्य शेषलक्षणस्य फलद्वारा
तत्र सत्यान्नापेयादित्यर्थः । नच जीवशेषत्वमेव काण्डद्वयस्यास्तु

एवं सति पूर्वकाण्डेऽनन्तरकलान्युत्तपेतस्यैवानन्द-
स्यान्यानि भूतानि भावोर्मुपजीवन्तीति श्रुतेर्निरवध्यानन्दात्म-
केमेव परमं फलमिति तद्विवक्षया पूर्वं सामान्यत आह । स-
साधनं तैत्तिरीये । ब्रह्माविदाप्नोति परमिति । अक्षरब्रह्माविद परं
ब्रह्माप्नोतीत्यर्थः । अत्र परशब्दस्य पूर्वपरत्वे तद्वित्येव वदेत् ।
पूर्वं ब्रह्माकृत्वाग्रे यत् परमित्याह तेन सांनिध्यात् नत एव परं
पुरुषोत्तमरूपमेवाऽत्राभिमेतमिति ज्ञायते ।

किञ्च प्रतिवादिना तदाप्तिज्ञानात्मिकैव वाच्या । तथा सति
ब्रह्मप्राप्तो ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः स्यात् । स चासङ्गतः । साधन-
साध्यभावव्याप्तिश्च ।

वाधकाभावादिति वाच्यम् ॥ सर्वे वेदा यत् पदम्, अस्मिन्नेतदक्षरम्,
इदं सर्वं, यत्प्राप्ता शरीरमित्यादिषु वेदादेर्भगवत्परशब्दस्य भगवतो
जीवशेषित्वस्य च आशयेन तद्विरोधस्यैव बाधकत्वात् ॥ तस्मात्तत्र
आहुतिः । एवमखण्डब्रह्मवादस्यैव धीतत्वात् उक्तरीतिक पदार्थ इति
हृदिकृत्याधिदैविकधादेर्भेदं साधयितुं विषयवाक्यं व्याकरिष्यन्तः
सिद्धमनूय तदवतारयन्ति * एवं सतीत्यादि * ॥ * एवं सतीति *
संज्ञोपगमिहारायोक्तरीत्या श्रुतीनां ब्रह्मपरत्वे सति । * इति श्रुते-
रिति * आनन्दान्तरस्यैव नदंशान्तिरिति शेषः । * सामान्यत इति *
सङ्क्षेपेण । विषयव्याप्यमतीति धृत्या व्याकुर्वन्ति * अहोत्यादि * ।
साधनशरीरे ब्रह्मणः परस्पातिरिक्तत्वे गमकमाहुः * अत्रेत्यादि *
तेषां च शब्दान्तरेण निर्देश एव भेदगमक इत्यर्थः । एतेन निरवधि-
संस्त्यज्ञानात्मकत्वे सत्यक्षरातुक्तपदार्थमिति परस्य लक्षणमप्युक्तप्राय-
भातधोक्त्युत्पत्तानन्दमीमांसोत्तरं, यतो वाच इति श्लोके गणनापरि-
च्छेदं रक्षित्वा ब्रह्मनसगोचरानन्दरूपत्वेन सिद्धं भविष्यति गनु सर्वं
ब्रह्मेति वित् परं ब्रह्माप्नोतीत्यर्थोक्तौ न कोऽपि दोष इत्यत आहुः * किञ्चे-
ति गदि * । * असङ्गत इति * पुनरुक्तिदोषासङ्गतः । न च प्रव्याख्यात-
व्याप्यप्रभाव एव सङ्गतिरिति चेत् तत्राहुः * साधनेत्यादि * न च

अतः परं विशेषतस्तद्विवक्ष्यमाणानुभवैकगम्यं तत्स्वरूपं नान्ययानगम्यमिति ज्ञापयितुमन्यमुखेनाह । तदेवाऽभ्युक्तंति । अन्यथा सर्वार्थतत्त्वमतिपादिका श्रुतिरेवं कथं वदेत् । तदित्यवगम्यम् । तथाच तद्वत्पूर्वोक्तं ब्रह्मविदः परमात्मिलक्षणमर्थं विशदतया प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्योपपत्त्या क्रमोपा विदितपरब्रह्मकैरुक्ता । पूर्ववाक्योक्तार्थस्य वैशद्यमनया क्रियत इत्यर्थः सम्पद्यते । तमेवाह । सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म पदे वेद निहितं गुहायां परमे व्योमत् सोऽऽनुते सर्वान् कामान् महद्ब्रह्मणा विपश्चिता । सोपपत्तिकमानन्दात्मकत्वमग्रे निरूपणीयमित्यधुना तदनिरूप्य सच्चिदंशौ वेशकालापारिच्छिन्नत्वं चोक्तवती ।

शाब्दज्ञानयाद् परं साक्षात्काररूपं ज्ञानमाप्नोतीत्युक्तौ न दोषा इति ध्यातव्यम् । प्रत्यक्षविरोधात् । नच साधनान्तरासमर्थानाददोष इति ध्यातव्यम् । तस्याप्रानभिप्रेतत्वात् । अनुपदेशेन तथावसायात् । यन्मेवैष इति श्रुत्या साक्षात्कारस्य परणेतरसाधनानधीनत्वाच्च । साधनान्तररूपनायामपि पूर्वोक्तिरीत्या परशब्दवैयर्थ्याच्च । अत उक्तविधस्यैवार्थस्यात्र सङ्क्षेपत उक्तिरवाप्तिनि निश्चयः । एवं सामान्यत उक्तिं तथैव व्याख्याय विशेषतः व्याख्यातुं सामान्यविशेषभावं गमकाकाङ्क्षायां व्याख्यानव्याख्येयभाव एव गमक इत्याशयेनाहुः * अतः परमित्यादि * । * अन्ययेति * व्याख्यानत्याभावे, परस्य तत्प्राप्तेऽनुभवैकवेद्यत्वाभावे च । * एवमिति * अन्यमुखेन । * अव्ययमिति * हेतुपञ्चम्यन्तमव्ययम् । श्रुतिव्याख्यानगतं तत्पदं त्वर्थाध्याहृतमर्थविशेषणत्वाय वाऽव्ययमित्युक्तम् । तथाच सम्पूर्णा ऋक् फल्गोऽशत्रिवरणार्थेवेति सम्पद्यत इत्यर्थः । तामित्यादिना ऋचं पठित्वा व्याकुर्वन्ति * सोपपत्तिकमित्यादि * । एवमग्रे फलनिरूपणवसरे निरूपणीयमित्यधुना साधननिरूपणावसरे सोपपत्तिकमानिरूप्य स्वज्ञानपदाभ्यां सच्चिदंशावन्तपदेन देशकालापारिच्छिन्नत्वं च ज्ञेयरूप ब्रह्मणः साधनशेषत्वाद्योक्तवतीत्यर्थः । एवं पूर्ववर्णकस्य ज्ञेयाये

अथवा, अक्षरब्रह्मण्यनन्दात्मकत्वे सत्यपि तस्य परिच्छिन्न-
त्वान्न परमफलत्वम् । आनन्देऽपरिच्छिन्नत्वमेव परमफलता-
च्छेदकमिति तद्धर्मपुरःसरं परमानन्द एवानन्तशब्देनोच्यतेऽत्र ।
सत्त्वं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, सच्चिदानन्दविग्रहमित्यादिश्रुतिषु प्र-
माणामप्येकमक्रमपठितत्वाद् द्वितीयोक्तौ तन्नियतसहचरितत्वेना-
ऽनुक्तोऽप्यानन्दः प्राप्स्यत एवेत्याशयेन वाऽऽनन्दः स्फुटतया
नोक्तः । अथ वेदनपदार्थमाह । यो वेदेत्यादिना । अत्रेदमाकू-
तम् । 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा वृणुते तनुं स्वाम्' इति
श्रुत्या वरणोत्तरसाधनाप्राप्त्यत्वमुच्यते ।

कारणत्वाप्यानन्दांशमप्रवेष्टेत्यस्य सद्ब्रह्म तदाशयो विशदीकृतः ।
तेन ब्रह्मत्वे तुल्येऽपि क्षरस्य देशकालापरिच्छिन्नत्वमावाप्तं विवक्षि-
तफलसाधनशेषत्वम् । अक्षरस्य तु तदपरिच्छिन्नत्वात् तादृशसा-
धनशेषत्वमिति श्रीः प्रकाशितम् ।

अतः परं प्रस्तूयमानवर्णकरीत्या विवक्षितफलविवरणार्थम-
ज्ञानन्दाशप्रवेशं वक्तुमनन्तशब्दस्यार्थान्तरमाहुः * अथवेत्यादि * ।
* परिच्छिन्नत्वादिति * गणनया परिच्छिन्नत्वात् । एवमत्र वेद्य-
दार्थो मणितागुणितामन्दमेदेन द्वेधा विवृतः । अनन्तरूपमिति श्रुत्य-
न्तरादन्वयान्तपद रूपानन्त्यवाचकमेवास्तु । तथा सति नानन्तप-
देन परमानन्दलाभ इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः * सत्यं विज्ञानमि-
त्यादि * । * अथेति * वेद्यनिरूपणोत्तरम् । नन्वेव द्वेधा वेद्यव्या-
ख्याने किं बीजमित्याकाङ्क्षायामाहुः * अथेत्यादि * । * इदमाकूत-
मिति * ऋचि वेदनव्याख्यानां इदं वक्ष्यमाणं तात्पर्यम् । * वरणे-
नरसाधनाप्राप्त्यत्वमिति * अत्र प्रवचनपक्षं वेदे कृतम् । तदत्र वा-
क्यतासम्बन्धेन तदुक्तसाधनान्युपलक्षयति । मेधा धारणावती बुद्धिः
सा च पुरुषनिष्ठस्वामाविकसाधनानि श्रुतं चानुगतं तु साधनान्ति-

एवं सति श्रुतिद्वयविरोधपरिहारायाक्षरब्रह्मज्ञानेनाविद्यानि-
 घृत्वा प्राकृतधर्मराहित्येन शुद्धत्वसम्पादनेन पुरुषोत्तमप्राप्तौ
 स्वरूपयोग्यता सम्पाद्यते । तादृशे जीवे स्वीयत्वेन वरये भक्ति-
 भावात् सहकारियोग्यतासम्पत्त्या पुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीति नि-
 र्णयते । तदैव गुहायां परमव्योमाविर्भावः । परो मीयते दृश्य-
 तेऽनेनेति तथा । ज्ञानमार्गीयजीवज्ञेयप्रकारकाद्वैशिष्ट्येनापि
 तथा । परमव्योम्नोऽत्यलौकिकत्वज्ञानायालौकिकः प्रयोगः
 कृतः ।

ति तथा । * एवं सतीति * व्याख्येये यजुषि वेदप्रप्यत्त उक्ते
 सति । * सहकारियोग्यतासम्पत्त्येति * सहकारियोग्यतयोः सम्प-
 त्या । तथाच वरणाभावे ज्ञानमार्गरीत्या ज्ञानप्रधानतया ब्रह्मज्ञानं,
 वरणे तु भक्तिमार्गरीत्याऽऽनन्दप्रधानतया ब्रह्मज्ञानं, येन परमातिरि-
 तिचेद्यस्य द्विधाविर्भाव एव द्विधा व्याख्याते धीजमित्यर्थः । अस्या
 ऋच एवं निर्णायकावे गमकमाहुः । * तदैवेत्यादि * । * कृत
 इत्यन्तम् * । तथाच श्रुत्यन्तरे वेदानिरूपणे हार्दाकाशविशेषण-
 स्त्वेन परमादिपदाभावाच्च तु तत्सद्भाव इत्येव गमकमित्यर्थः । यत्
 आकारायुधादिलिङ्गानां व्यूहेष्ववतारेषु च सर्वत्र पुरुषोत्तमत्वं
 तैर्निश्चेतुमशक्यम् । अक्षरस्थितत्वज्ञाने तु निश्चेतुं शक्यमतो-
 ऽक्षरात्मकत्वव्योम्नः परमत्वम्, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमा-
 हुः परमाङ्गतिं, यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममेति
 गीतावाक्यस्वारस्यात् । तस्य परमव्योमत्वं तु, ऋचो अक्षरे परमे
 व्योमन्, यदक्षरे परमे व्योमन्नित्यादिश्रुतिभ्योऽवगन्तव्यम् । नचा-
 व्यक्तपदादक्षरपदं प्रकृतिवाचकमिति शङ्क्यम् । यं प्राप्य न निवर्तन्त
 इति मुक्तिस्थानत्वरूपलिङ्गविरोधात् । प्रकृतिं प्राप्तानां तु पुराणे
 प्रकृतिचिन्तकानधिकृत्य, पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्ति विगतज्वरा
 इति वाक्येन तदुत्तरं पुनरावृत्तिबोधनात् । द्वाविमौ पुरुषौ लोके
 क्षरश्चाक्षर एव चेति पुरुषत्वात्कविरोधात् । अव्यक्तत्वं त्यक्षरीयमेव
 प्राथमिककार्यत्वात् प्रकृतिगामि भवति । आकाशजन्ये वायौ नीरूप-

भक्त्याऽऽहमेकया ग्राह्यो, नाहं वेदैरित्युपक्रम्य, भक्त्या त-
 न्यया शक्य इत्यादिस्मृतिरप्येवमेव सद्गच्छने । अन्यथा
 ज्ञानमार्गेणापि ब्रह्मविदो परमाप्तिः स्यान्न त्वेव । 'मुक्ताना-
 मपि सिद्धानो नागपरायणः । मुदुर्लभः प्रशान्तात्मा को-
 टिप्यपि महामुने । तस्मान्मदक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मना
 न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदेह' इत्यादिवाक्यैः ।
 एतदेवाह । गुह्याणां हृदयाकाशे यदाविर्भूतं परमं व्योमासरा-
 त्मकं व्यापि वैकुण्ठ, तस्य पुरुषोत्तमगृहरूपत्वात् तत्र निहितं
 स्थापितमिव वर्तमानं यो वेद स भक्तो ब्रह्मणा नित्याविकृतरू-
 पेण विपश्चिता, विविधं पश्यच्चित्तं हि विपश्चित्तम् । पृषोद-
 रादित्वात् पश्यच्छब्दावयवस्य लोपं कृत्वा व्युत्पादितो विप-
 श्चिच्छब्दः । तेन विविधभोगचतुरेण सह सर्वान् कामाननुत
 इत्यर्थः । एतेन परमाप्तिपदार्थं उक्तो भवति । शुद्धपुष्टिमार्गीप-
 त्वादस्य भक्तस्य स्वातन्त्र्यं भोग उच्यते । सहभाषोक्त्या ब्रह्म-
 णो गौणत्वम् । अत एव भक्तापीनत्वं भगवतः स्मृतिव्यप्युच्य-

त्वयत् । न तु तत्प्रकल्पमाधारणम् । अतोऽक्षराधिष्ठातृत्वं पुरुषो-
 त्तमाऽऽधारणमित्यक्षरस्यैव तद्रूपकत्वमिति हृदयम् । ननु वरण-
 पदार्थो लक्षणया आपनोत्तमको ग्राह्यो, न तु रुदोऽङ्गीकारात्मक इति
 नात्र भक्तिनिवेशे किञ्चिद् वीजं पश्याम इत्यादिशङ्कायां श्लोकमुप-
 ध्रुवन्ति * भक्तित्यादि * । * एवमेवेति * वरणपदस्याङ्गीकारपरत्वं
 यच्च । विपश्चे बाधकं तर्कमाहुः * अन्यथेत्यादि * । * न त्वेव-
 मिति * न ज्ञानमार्गिणां विपश्चित्तलक्षणा परमाप्तिः । एवम्
 श्रुत्वा निष्ठापकत्वमुपपादैर्वप्रकारकज्ञानस्य फलान्तरात्प्राप्तत्वा-
 द्भुक्तराजैः सर्वमेव व्याकुर्वन्ति । * एतदेवाहेत्यादिना * ।
 * एतन्नेति * ऋगुत्तराजैः । एतमर्थं स्मृत्योपपद्यन्ति * अत-
 एवेत्यादि * । नचास्य नवमस्कन्धीपवचनस्य सात्त्विकाद्य-

ते । अहं भक्तपराधीनः, वशे कुर्वन्ति मां भक्त्येत्पादिवाक्यैः ।

यद्यप्यश भोजन इति धातोरश्नातीत्येवं रूपं भवत्यशूङ् व्या-
प्ताविति धातां भवत्यश्नुत इति रूपं, विकरणभेदात् पदभेदाच्च ।
तथाप्यत्राश भोजन इति धातोरेव प्रयोग इति ज्ञायते । तथाहि ।
अवाशनक्रियायां ब्रह्मणा सहभान् उच्यते । तथाच व्याप्त्यर्थ-
कत्वे ब्रह्मणा सह भूतान् कामान् व्याप्नोतीत्यर्थो भवत्यपवा
ब्रह्मणा सह भूतः स जीवः कामान् व्याप्नोतीति । एतौ त्व-
नुपपन्नौ । न हि कामवर्ज्जीवकर्तृकव्यापनक्रियाकर्मत्वं ब्रह्मणि
सम्भवत्पत्तिमहत्वात् । व्यापनं चात्र स्वाधीनीकरणमेव वाच्य-
म् । न हि कामानां तयात्वं स्वतः पुरुषार्थरूपम् । भागशेष-
त्वात् तेषाम् । पूर्वोक्तपरमाप्तिव्याकृतिरूपत्वाच्चास्य तथार्थो-
ऽनुपपन्नः ॥

भूतविष्णुवाक्यत्वेन पुरुषोत्तमवाक्यत्वाभावान्नोक्तार्थोपपत्त्यसम्भक्तव-
मिति शङ्काम् । तस्य भिन्नत्वंऽपि मूलपुरुषरूपनामलीलासा-
ध्येनादोषात् । पराशरपुराणं 'वैष्णवानि पुराणानि समस्तानि
महामुनः त्रिमूर्तिनां हरेर्नाम्ना मृत्यां तस्य परपदम् । प्रवदन्ति'
इति साम्यस्मरणादिति ॥ उक्तेऽर्थेऽनुपपत्तिमुद्गाढ्य परिहरन्ति *
'यद्यपीत्यादि * । व्युत्पादयन्ति * तथाहीत्यादि * । त्रिपक्षोद्भावितयो-
रर्थयोराद्यं दूषयन्ति * न हीत्यादि * । * कामवदिति * सप्तम्यर्थे
वति ॥ * अतिमहत्वादिति * 'एकः शुद्धोऽक्षरः नित्यः सर्वव्यापी
तथा पुमान् । सोऽप्यंशः सर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः' इतिवाक्या-
दित्यर्थः । द्वितीयं दूषयन्ति * व्यापनं चेत्यादि * संयोगरूपव्यापन-
स्यापुरुषार्थत्वाद् व्यापकात्मवादिमते तस्य स्रतः सिद्धत्वाच्च त-
द्विधानामद्वैत्यावसरेत्र कामस्वाधीनीकरणरूपं तद् वाच्यम् ।
तेन कामप्राप्तिरेव व्याकृता भवति, न परमाप्तिरिति सोऽर्थोऽनु-
पपन्न इत्यर्थः । एतेनैव, ब्रह्मणा करणभूतेन सर्वान् कामान् सहोऽ-
'श्नुते युगपद् भुङ्क्ते' इति योजनासिद्धोऽर्थोऽपि निरस्तो बोध्यः ।

तेन अयं भोजन इति धातोरेवायं प्रयोगोऽर्थस्पाठौकिक-
त्वज्ञापनापालौकिकः प्रयोगः कृतः । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रे-
ण छन्दसि तद्विधानात्, श्रुताप्रत्ययपरस्मैपदयोर्व्यत्ययेन श्रुत-
प्रत्ययात्मनेपदे जाते इति भोगार्थक एवायं धातुः । एवमेव, न
तदश्नोति कश्चन, न तदश्नोति कश्चेत्यत्र प्रत्ययमात्रव्यत्ययेन
प्रयोगोऽशधातोरेवेति ज्ञेयम् । अन्यथा सर्वव्यापकस्य ब्रह्मण-
स्तोन्नपेधोऽनुपपन्नः स्यात् ।

ननु सकामोऽत्रोऽपासकस्तदुपास्यं च सगुणं ब्रह्म । द्वयो-
रपि कामोपभोगश्चवणात् । यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं
पश्यतीत्युपक्रम्य, यत्र त्वस्य सर्वपात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्ये-
दित्यादिनाऽव्यवधानादिनिषेधाद् ब्रह्मविदः कामोपभोगासम्भा-
वश्चेति चेन्नैवम् । तदेषाभ्युक्तंति चाव्ययेन पूर्ववाच्योक्तार्थानिरूपि-
केयमृगित्युक्तत्वेन प्राकृतगुणसम्बन्धस्य तत्र घटतुमशक्यत्वात् ।
तथा सति ब्रह्मवित्प्राप्पत्त्वपरस्त्वयोरसम्भवापत्तेः । नच वेद्यस्या-
गुणत्वमुत्तरस्य सगुणत्वमेति वाच्यम् । परत्वानुपपत्तेः ।

भोगस्य सुखसाक्षात्कारातिरिक्तोदासीनज्ञानात्मकोऽर्थस्तु पूर्वमेव नि-
रस्तः, * स चासङ्गत इत्यादिना । तेनोक्तैव योजना । अयमेव चार्थ
इति निश्चयः । सिद्धमाहुः * तेनेत्यादि * । ज्ञाते इति प्रथमाद्विवच-
नम् । श्रुत्यन्तरेऽप्ययमेवायं इत्याहुः * एवमित्यादि * तथाच त-
त्राप्यस्थूलादिलक्षणं ब्रह्म कमपि न भुङ्क्ते, कोऽपि ब्रह्म न भुङ्क्ते
इत्येवार्थो वक्तव्यः । सकलप्रापञ्चिकधर्मनिषेधे प्रापञ्चिकमार्गानिषेध-
कथनस्यापि युक्तत्वादित्यर्थः । एवं परप्राप्तिपदार्थं भोगरूपे व्या-
ख्याते भोगलिङ्गात् परस्य सोपाधिकत्वं, ब्रह्मवित्पदस्य सकामोपा-
सकपरत्वं चापाद्य बोधयति * ननु सकाम इत्यादि * तथाच कृथा
पूर्वोक्ता चिन्तेति बोधायनः । तत्र समादधते * मैवमित्यादि * । तत्र
हेतुमाहुः * तद्वेपेत्यादि * दर्शन इत्यन्तम् * । एवं पूर्वदूषणं परिहृत्य

साधनशेषभूतस्यागुणत्वं तत्फलस्य सगुणत्वमित्यसङ्गततरं च ।
यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता इति श्रीभागवतवाक्येन
गुणातीतपुंसां वैकुण्ठदर्शनाधिकार उच्यते यत्र तत्र किमुवाच्यं
तत्परदर्शने ।

यच्चोक्तं ब्रह्मविदो द्वैतदर्शनानुपपत्त्या कामभोगासम्भव
इति । तत्राप्युच्यते । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुतिरखं-
ण्डब्रह्माद्वैतमाने ब्रह्मविदः प्रापञ्चिकभेदादर्शनं वदाति, न तु प्र-
पञ्चातीतार्थदर्शनं बोधयति निषेधति वा । पुरुषोत्तमस्वरूपं तु
यावत्स्वधर्माविशिष्टं प्रपञ्चातीतमेवेति तद्दर्शनादौ किमायातम् ।
पुरुष एवेदः सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यमित्यनेन ब्रह्मात्मकत्वं
प्रपञ्चस्योक्तत्वेतदपि तस्य विभूतिरूपं पुरुषस्त्वतो महानित्याह,
एतावानस्य माहिमा अतो ज्यायांश्च पूरुष इति श्रुतिरतो न कि-
ञ्चिदनुपपन्नम् । एवं सति ब्रह्मविदः परमाप्तेः पूर्वदशा तत् केने-
त्यादिनोच्यते, उत्तरवशा तु सोऽश्नुत इत्यनेनोच्यत इति सर्वं
सुस्थम् । छान्दोग्येऽपि, यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादिना भूगस्वरू-
पमुक्त्वा, आत्मैवेदः सर्वमित्यन्तेन तद्विभावमुक्तवोच्यते । स

द्वितीयं परिहर्तुमनुषङ्गं * यथेत्यादि * । समादधते * तत्रापीत्या-
दि * । * किमायातमिति * श्रुत्यविरोधात् किं दूषणमायातं, न
किमपीत्यर्थः । ननु धर्माविशिष्टस्य पुरुषोत्तमस्य प्रपञ्चातीतत्वे किं
मागमित्याकाङ्क्षायां तदनुपपादयन्ति * पुरुष एवेत्यादि * तथाचोक्त-
श्रुत्या प्रपञ्चाज्ज्यायस्त्वकथनेन तद्वितीतत्वमेव बोध्यतेऽतस्तथेत्यर्थः ।
एवं चोच्यनिराकरणेन पूर्वोक्तचिन्तायाः सार्थकत्वाय सिद्धमाहुः ।
* एवं सतीत्यादि * । ननु शाखाभेदेन पूर्वोत्तरदशाद्यैपरीत्यस्यापि
शक्यमयमन्यथाश्रेयं सुस्थमिति शङ्कायामाहुः * छान्दोग्येऽपीत्यादि * ।
* तद्विभावमिति * उत्तरदशारूपसर्वात्मभाषणोद्दीपकमथयद्ब्रह्म-
मातरूपं विभावयम् । तथाचात्राऽखण्डब्रह्ममाणात्मरतिक्रीडादीनां पू-

वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एव विज्ञानप्राप्तरनिरात्मक्रीड
आत्मगिधुन आत्मानन्दः स स्वराद् भवति सर्वेषु लोकेषु काम-
चाक्षो भवतीति । एतच्च, लिङ्गभूषस्त्वात् तादृ वनीयस्तदपी-
त्यधिकरणे प्रपञ्चयिष्यते ।

अथवा तवेपाऽभ्युक्तेति वाक्येन पूर्ववाक्योक्तब्रह्मनिष्पि-
केयमृगित्युच्यते । तत्र साधनफले निष्पिते इति क्रन्वपि ते
एव निष्पद्येते । तथाहि । आनन्दस्य फलात्मकत्वेन साधनशो-
पयते ब्रह्मणि तपनुकरवा, यो वेदेऽन्तर्गता, ब्रह्मावदितेता-
वतो वाक्यस्य विवरणं क्रियते । एतेन फलाप्तौ स्वकृपाभ्य-
तासम्पत्तिरुक्ता । तत उक्तरीत्या भगवद्दर्शनेन भक्तिभावे शु-
द्धापायाविर्भूतं यत् परमं व्याप, तस्मिन्निहितः पुरुषोत्तम एवे-
ति । तं निहितमिति तृतीयार्थे द्वितीया । तथाच तत्र निश्चितेन
ब्रह्मणेश्वरे पूर्ववत् ।

बोद्धव्यमायस्य स्पष्टवाज्य पूर्वोक्तस्य सुखात्वाभावः शङ्कितुं शक्य इ-
त्यर्थः । नन्वेवं चेच्छान्दोर्यवाक्येऽपि सापत्न्यं व्युत्पाद्यमित्यत आहुः ।
* एतच्छेत्वादि * । * एतदिति * छान्दोग्यवाक्यम् ।

यद्यमनेन प्रत्येन धुनौ मुख्यतया फलमेव निष्पद्यत इत्युपग-
म्य धुतिव्याख्याता । व्याख्येयवाक्ये ज्ञानस्य हातृवितोषणतया प्रवेशना-
ऽमुच्यतेवात् । तथापि तद्व्याख्यानभूतायामृचि साधनस्य पृथङ्नि-
रूपणाद् व्याख्यानस्य विधेयप्रतिपत्तिहेतुत्वात् तामनुसृत्य पूर्वोक्तमर्थं
ब्रह्मयितुं पूर्ववर्णकोक्तव्याख्यानमेवानुसरन्तः पश्चान्तरमाहुः * अथ-
चेत्यादि * । * पूर्ववदित्यन्तम् । एवञ्चोक्तरीत्यास्य ब्रह्मणेत्यादिना-
ऽन्वयः । तथाच ब्रह्मणा सह तदात्मकानेव कामानधुन इत्यर्थः ।
यत्तु, तं ह्यन्यज्ञानेनान्वयप्रसिर्भवतीति परैर्दृष्टान्तमुक्तम् । तदसङ्गतम् ।
य एवं वेदप्रतिष्ठितीत्यादियुतिविरोधात् । यच्च परिच्छिन्नसत्त्वेऽन्व-
ये च प्राप्तिर्नापरिच्छिन्नसत्त्वेऽनन्त्य इति । तदपि तथा । इच्छया-
ऽऽविर्भावतिरोभावाऽयामेवोपपत्तेः । अनन्त्यत्वं तु सुवर्णशकलन्या-

अथ परमफलत्वाच्चिरवर्ध्यानन्दात्मकत्वमन्तरङ्गेभ्योऽप्यन्तरङ्गत्वं स्वास्मिन् ज्ञापयितुं सर्वस्य सर्वरूपत्वेन सर्वाधिदैविकरूपत्वमपि ज्ञापयितुमाधिभौतिकादिरूपेणाविर्भावितुं भगवानाकाशादिरूपेणाविर्भूतोऽत एव भवन आकाशस्यैव कर्तृत्वमुच्यते ।

अग्रेऽन्नगयादीनि चत्वारि रूपाणि पूर्वं निरूपितान्युत्तरोत्तरगन्तरङ्गभूतानि । अन्नरसगन्धशरीरभूतात् प्राणमयस्तस्मान्मनोमयस्तस्माद् विज्ञानमयः ।

काश्चित्त्वेतानि रूपाणि विकारात्मकत्वात् प्राकृतान्येवैतेभ्योऽप्यन्तरङ्गो विमुक्ताविद्यो जीव एवानन्दमय उच्यत इत्याह । स प्रतिवक्तव्यः ।

येन ब्रह्मणः सकाशाज्जीवस्य, न तु जीवस्य सकाशाद् ब्रह्मण इति तस्यापि प्राप्तिप्रतियन्धकस्याभावादिनि । तेन ज्ञानमप्यच्छिद्येति न काऽपि दोषः । एवमुक्त्वात्पर्यमुक्त्वाऽऽधिदैविकत्वादमाश्रित्य सृष्ट्यादिनिरूपकग्रन्थस्य तात्पर्यमुपयोगं चाह । *अथेत्यादिना* । *सर्वस्य सर्वरूपत्वेनेत्यादि* प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति श्रुत्यनुसारेणाप्राप्यग्रमयस्याग्रमय प्राणमयस्य प्राणमय इत्येवमानन्दमयमात्मा मे शुद्ध्यन्तामिति तैत्तिरीयश्रुत्यन्तरे शोध्यत्यज्ञापनेन, आनन्दमानन्दमयोऽग्रमान इति स्मृतौ च क्रममुक्तिप्रकरणेन कारणशरीरनिविष्टविमुक्ताविद्यजीवयोस्तानन्दमयत्वकथनात् तयोरेपि य आधिदैविकस्तमानन्दमयमत्र ज्ञापयितुमित्यर्थः । *कर्तृत्वमुच्यत इति* तेनात्र नाकाशादीनां प्राकृतत्वं, किन्तु विभूतिरूपत्वमेवेत्यर्थः ।

अत्यन्तरङ्गत्वं विदादयन्ति । *अग्रे इत्यादि* अन्योऽन्तर आत्मेति सर्वत्र पठ्यन्तात् तथेयर्थः । अत्र मायायानी मयटो विकारार्थकत्वमङ्गीकृत्य सूत्राण्यन्यथा नीत्वा आनन्दमयमपि जीवं मन्यते । तन्मनमनूय परिहरन्ति *कश्चिदित्यादि* । *स प्रनियक्तव्य इत्यादि* । तत्र मयटः मन्दि-
धार्थकत्वादिनिर्णायकत्वेन श्रुत्यन्तरादेव निर्णय उचित इत्याशयेना-

अग्रिममपाठके भृगुणा अधीहि भगवो ब्रह्मेति
 पृष्ठो वरुणस्तदोचमाधिकाराभावात् स्वयं ब्रह्मस्वरूपमनु-
 क्त्वा, तपसाऽधिकारातिशयक्रमेण स्वयमेव ज्ञास्यतीति त-
 वेव साधनं सर्वत्रोपदिष्टवान् । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति ।
 ब्रह्मातिरिक्तेन साधनेन न तज्ज्ञातुं शक्यमिति ज्ञापनाय, तपो
 ब्रह्मेति सर्वत्रोक्तवान् । तथाच तपसा साधनेन ब्रह्मत्वेन ज्ञा-
 तानि रूपाणि प्राकृतानीति विचारकेण न वक्तुं शक्यमिति ।
 तर्हि पुनर्ब्रह्मविषयकमश्रसाधनोपवेशतत्करणपूर्वातिरिक्तब्रह्म-
 ज्ञानानां परम्परा नोपपद्यते इति चेत् । मैवम् । भगवतो हि
 विभूतिरूपापनन्तानि । तत्र येन रूपेण यत्कार्यं करोति तेन
 रूपेण समर्थोऽपि तदतिरिक्तं न करोति । तथैव तल्लीला
 यतः ।

तथाचान्नमयादिरूपैः क्षुद्राण्येव फलानि ददाति । हीना-
 धिकारिणां तावत्तवाकाङ्क्षानिवृत्तिर्भवति । एवं सति यादृशेना-
 धिकारेणान्नमयस्वरूपज्ञानं भवति तादृशे तस्मिन् सम्पन्ने त-
 ज्ञानमपि तथा । एवमेवोत्तरत्रापि । तथाचाकाशादिरूपमाधि-
 भौतिकस्वरूपमुक्त्वाऽऽध्यात्मिकं तद् पुरुषरूपं वदन्ती पक्षिरू-

हुः * भूमिमेत्यादि * । * तर्हीति * तेषां ब्रह्मरूपत्वे । * यत्न इति *
 सांस्कृतमयत्, बहुस्यां प्रजायेथ, तस्मादेकाकी न रमेते, स हैतावाना-
 सेत्यादिष्वेकस्यैव बहुत्वोच्चनीचभावलीलातामुक्तत्वादित्यर्थः ।

* तज्ज्ञानमपि तथेति * । तज्ज्ञानमपि तदुक्तफलदमित्यर्थः ।
 एवं विभूतिरूपज्ञानफलमुक्त्वाऽऽनन्दमयस्याधिदैविकत्वं बोधयितुं
 पूर्वोक्तं स्मारयन्ति * तथाचेत्यादि * । आकाशादिरूपमाधिभौतिकं
 स्वरूपं तस्माद्वेत्यारभ्यान्नात् पुरुष इत्यन्तेनोक्त्वा आध्यात्मिकमन्न-
 मयादिपुरुषरूपं वदन्ती श्रुतितत्त्वस्येदमेव शिर इत्यादिना पक्षिरूपमा-

पमाह । यतस्तेनैव रूपेणाधिभौतिके रूपे आध्यात्मिकस्य पुरु-
षस्य प्रवेशः । तदुक्तं वाजसनेपिशाखायाम् । पुरश्चक्रे द्विपदः
पुरश्चक्रे चतुष्पदः, पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशचिति ।
वस्तुनस्तु पुरुष एव । परन्तु पुरः सम्बन्धी सन् पक्षी भूत्वा
पुरः शरीराण्याविशादित्यर्थः । प्राकृतीषु विविधासु पूर्वप्राकृत-
स्यैकविधस्य प्रवेशोऽनुचितो यद्यपि तथापि स्वप्रवेशं विना न
किञ्चिद् भावीति गतिप्रतिबन्धकमुल्लङ्घ्यालौकिकया गत्या
प्रविशामीति ज्ञापनाय पक्षिभवनम् । स हि तादृशः । अत एव
द्विपदश्चतुष्पद इति ।

आधिदैविक एक एवेति यः पूर्वस्येति सर्वतोक्तम् ।

नन्वानन्दमयेऽप्येवमुक्तेर्नायमपि परमकाष्ठापन्नरूपः, किन्तु

हेत्यर्थः । ननु तस्येदमेवेतीदमा प्रत्यक्षविषयस्यैव शिर आदेः पराम-
र्शात् प्रत्यक्षविषयस्यैव पक्षित्वं कल्पनयोपादिद्वयत इति नाध्यात्मिक-
पुरुषोपदेश इति शङ्कायां भद्रबोधनायै स्वीकृतं हेतुमाहुः * यत इ-
त्यादि * तथाच पक्षिरूपस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारं पक्षादिपदेषु लक्षणा-
भावाद्यमेव पक्षो ज्यायानित्यतस्तथेत्यर्थः । ननु तथापीदम्पदे लक्षणा
गौरवं चाधिकमतो नेदं सार्थीय इत्यतः स्वीकृतमुपपन्नम् * तदुक्त-
मित्यादि * तथाचातिरेकस्य श्रुत्युक्तत्वात् तेनेदम्पदलक्षणाया अप्य-
दुष्टत्वादयमेव पक्षो ज्यायानित्यर्थः । * एकविधस्येति * अन्नमयेऽन्न-
मयरूपस्येत्येवमित्यर्थः । * स हि तादृश इति * पक्षी यतो गतिप्र-
तिबन्धकोल्लङ्घनेनेष्टदेशप्रवेशसमर्थ इत्यर्थः । प्रतिबन्धकज्ञापकमाहुः
* अत एवेत्यादि * तथाच पुरां विद्येयणबलात् तथाऽवसीयत इति
नात् कल्पनालेशोऽपीत्यर्थः । नन्वेवं पक्षिरूपस्यान्नमयादिषु पञ्चस्य-
पि सत्त्वादानन्दमये को विशेष इत्याकाङ्क्षायामाहुः * आधिदैविक
इत्यादि * । एवमत्र श्रुत्यर्थे निर्णीते यः पूर्वपक्षोऽधिकरणावतारणायो-
न्निष्ठनि तमाहुः * नन्वित्यादि * तथाच योग्यत्वात् प्रायपाठाच्चा-
नन्दरूपत्वसंययवानामुच्यते, न तु परमात्मत्वादित्यर्थः । परमात्म-

पूर्वोक्तेभ्योऽतर्थायतर्थावान् विभूतिरूप एव । नच शिरभा-
 वीनामान्द्रूपत्वं नैवोवतेरयं परमात्मैवेति वाच्यम् । अन्नमये
 यथाऽवयवानां तद्रूपत्वं तथाऽऽनन्दमयेऽपि तेषां तद्रूपत्वादप्यथा
 तस्यैव एव शारीर आत्मेति न वदेत् । शरीरं हि पूर्वोक्तं, त-
 त्सम्बन्धी हि शारीरस्त्विद्विज्ञः प्रतीयते । तथाच परब्रह्मत्वं
 स्वान्मात्मवत्त्वं च सर्वश्रुतिविरुद्धम् । नन्वेतदांतरिकं चेद्
 ब्रह्म स्यात् तदानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मा ब्रह्मेत्यापि वदेत् ।
 नत्वेवंमतोऽयं पर एवेति चेन्न । आध्यात्मिकरूपाणामेवात्र नि-
 रूपणात् तेषां च पञ्चरूपत्वात् तावतामेव निरूपणमतोऽस्माद-
 न्य एव पर इति प्राप्ते प्रतिवदति ॥ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥
 आनन्दमयशब्दवाच्यः पर एव । कुतः । अभ्यासात् । तस्यैव
 एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येत्यन्तमपादिषु सर्वत्रैवात्मत्वेनान-
 न्दमयस्यैव कथनात् ।

ननु न किञ्चिन्मानमत्र पश्यामः । किञ्च । आनन्दमयस्यैव
 सर्वत्रात्मत्वेन कथने आनन्दमयेऽपि, तस्यैव एवेत्यादि न वदे-
 दयमेव पूर्वस्यात्मेति वदेदतो नानन्दमयः पर इति चेत् ।

त्वाभावे गमकमाह * अन्यथेत्यादि * । * पूर्वोक्तामत्रै * आनन्द-
 मयम् । शेषं निगदव्याख्यातम् । एवञ्च मयतो हिकारार्थत्वागङ्गीका-
 रेऽप्यन्नमयादीनामिवानन्दमयस्याऽऽध्यात्मिकविभूतिरूपेणापरब्र-
 ह्मत्वं प्रायपाठबलादङ्गीकर्तव्यं, न तु परब्रह्मत्वमिति पूर्वपक्षाशयः ।
 अत्र सूत्रमुपन्यस्य समादधते * आनन्दमयोऽऽयासादिति * । * त-
 स्येत्यादि * तथाच वाक्याऽयासात् तथेत्यर्थः । अयं प्रकारो गुणोपसं-
 हारपादे, आत्मगृहीतिकायौल्यानाधिकरणाऽयां पुनः स्फुटीकर्तव्यः ।
 अत्र बोधयति । * नन्वित्यादि * । * अत्रेति * उक्तवाक्येऽनानन्द-
 मयग्रहणे । साधकतर्काभावमुक्त्वा साधकतर्कमाह * किञ्चेत्यादि * ।

उच्यते । न हीश्वरादन्यः सर्वेषामेक आत्मा भावेतुमर्हति । तस्यानन्दरूपत्वं त्वेतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-
यन्ति । रसो वै सः रम्यं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति । को
ह्येवान्धात् । कः प्राण्धात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ।
एव ह्येवानन्दयातीत्यादिश्रुतिभिर्निर्णीयते । एवं सति तदेकवा-

अनयोर्दूषणयोः पूर्वं निरस्यन्ति । * न हीत्यादि, मन्त्राद्यमित्य-
स्तम् * । तथाच सर्वेभ्योऽन्तरात्मत्वमानन्दमयस्य निरूपयिष्यन्त्या
यत् तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्येति प्राणमयाज्ञानन्दमयान्तस्य,
एव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्यान्नमयस्येत्यन्नमयसम्यग्निश्चन आत्मनः
सर्वसम्यग्भ्यात्मत्वमभ्यस्तम् । अन्नमयाभिमानो तु पूर्व गोपकान्तः,
किन्तु जगत्कर्तृत्वापकान्तस्तथापि सृष्टिकथनेन तदेतच्छब्दाभ्यां सान्नि-
हितं विपश्चिद् ब्रह्मैव परामृश्यत इति तदेष पञ्चात्मात्ममिति बो-
ध्यते । अत आत्मपदघटितवाक्याभ्यासस्तस्य सर्वात्मत्वं सर्वा-
न्तराऽऽत्मत्वं वा बोधयैस्तत्र निरङ्कुशमीश्वरत्वं निगमयति । एतस्यै-
वानन्दस्येति * श्रुत्यन्तराज्ञानन्दमाचुर्यम् । तच्च निरवधिस-
च्चिदंशायेक्षयेनि प्रकृतत्वात् सिद्ध्यति । तथा रसो वै स इत्यादिश्रु-
त्यन्तरं चानन्दरूपताम् । एवं सर्वश्रुत्येकवाक्यत्वंऽभ्यस्यमानवाक्य-
गतस्यैव इत्यपमेतच्छब्दः पूर्वोक्तमात्मानं परामृशन्नेतादृशं त सर्वज्ञ
प्राहयतीति पूर्वोक्तश्रुत्येकवाक्यतापन्नस्यास्यैव मानत्वात् मानाभावा
इत्यर्थः । एतेनैव बाधकनकोपनि निरस्त एव । शरीररूपदन्तु शरीर-
सम्यग्निमात्रबाधकं, न त्वभिमानित्वबोधकम् । किञ्चाभिमानित्व-
पक्षेऽपि नाभिमानित्वं बोधः । सर्वात्मकत्वात् । अन्यस्यान्यस्मिन्न-
भिमानस्यैवाध्यासरूपरूपेण बोधत्वात् । अत एव पुरुषविधब्राह्मणो,
ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्युपकान्तस्यात्मनो ब्रह्मत्वं निगमयित्वा त-
दात्मानमेवावैदहं ब्रह्मास्मीत्युच्यते । नच तस्यैव इति पष्ठया भेद-
भिर्देशाभ्यां तयेति वाच्यम् । राहोः शिर इति घटभेदेऽपि यष्टादश-
गात् । नभस्त्वयं, तथाप्यानन्दमय एतत्कथनस्य किं प्रयोजनमित्या-

वपतायै मकृतोऽप्यानन्दमपशब्दस्तद्वाच्येवेति मन्तव्यम् । अन्यथाऽऽनन्दमपादन्योऽन्तर आत्मैस्त्वेव वदेत् ।

ननूक्तमाध्यात्मिकानामेवात्र निरूपणादित्यादीति चेन्न । उक्तरीत्याऽऽधिदैविकस्यैवान्ते निरूपणात् । अत एव भार्गव्यां विद्यापामपि भृगोरन्नमयादिज्ञानानन्तरमपि पुनर्ब्रह्माजिज्ञासोक्ता, न त्वानन्दमपज्ञाने । न हि भृगोराध्यात्मिकज्ञानार्थं प्रवृत्तिः, किन्तु ब्रह्मज्ञानार्थमेव । अधीहि भगवो ब्रह्मेति प्रश्नवचनात् ।

किञ्च, ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रमावन्ते ज्ञेयानन्दगणनाद्युत्वा, स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति वाच्यमैवेष्टावेति पुरुष आदित्ये च तवेवाक्षरं ब्रह्म प्रतिष्ठितमिति तदानन्दोऽपि तथैवेति तयोरानन्दयोरैक्यम् । एवं रूपं ब्रह्मेति यो वेद तस्य क्रमेणान्नमयादिप्राप्तिमुक्त्वा अन्ते वदत्येतमानन्दमपमात्मानमुपमंक्रामतीति । एवं सत्युपक्रमे परमाप्तेः फलत्वेनोक्तेरुपसंहारेऽपि तथैव भावितव्यत्वादानन्दमपमाप्तेरेवान्ते फलत्वेनोक्तेस्तदुत्तरमन्यस्यानुक्तेरानन्दमप एव परः ।

शङ्का तु, शरीरप्रवेशप्रयोजनेत्यादिनाऽनुपपत्तये नियारणीया । तस्मान्न फोऽपि शंकाः उक्तसाधनाय विपक्षसाधनाय च तर्कमाहुः * अन्यथेत्यादि * । अत्र चोदयति * नन्यस्यादि * । तत्र समादधते * नेत्यादि * । * उक्तरीरंयति * सर्वात्मयादेरन्यत्रासम्भवेन । एतमेवार्थं ध्रुवन्तरेणो । एतन्मिति * मत एवेत्यादि * ननु भृगोर्ब्रह्मज्ञानार्थं प्रवृत्तिरिति प्रत्ययं, परान्तु नवानन्दरथेन ब्रह्मज्ञानाजिज्ञासोपरतिर्न त्यागानन्दमपस्येन ज्ञानात् । अनो नागया भुया तदुपपत्तम इत्याकाङ्क्षायां प्रस्तुतप्रपाठकोपक्रमादिविचारणापि तमर्थं साधयति * किञ्चर्यादि * । * पर इत्यन्तम् * । तथाचाहव प्रपाठकस्य, प्रज्ञापिदामोति परमिति

ननुपसंक्रमणं ह्यतिक्रमणमतो न तथेति चेत् । हन्तैवमति-
क्रान्तशब्दार्था त्वन्मतिर्भाति । यतः संक्रमणशब्दः प्राप्त्यर्थकः
सर्वत्र श्रूयते । अत एव स्वेर्मकरादिराशिमाप्तौ तत्तत्संक्रमणमि-
त्युच्यते । नचेयं न परममुक्तिः । अस्माह्लोकात् प्रेत्येति पूर्वमु-
क्तेः । अत एव पुरुषोत्तमानन्दानुभवे सखनुभवेकगम्योऽपमान-

सूत्रितार्थविवरणरूपत्वात् फलयिवरणमेवानन्दमये प्रपाठकस्य ता-
त्पर्यं नियमयत्तस्य प्रकृत्यं गमयति । एवं भृगुप्रपाठके यद्यपि
जिज्ञासोपरतिस्थले आनन्दमयपदाभावस्तथापि समाप्तावेतमानन्द-
मयमात्मानमुपसंक्रम्य एतत् साम् गायत्रास्त इति फलकयनेन द्वयो-
रपि प्रपाठकयोरैकाग्र्यावगातात् तस्याप्युपपद्यमानमव्यादृतमित्य-
र्थः । अत्र चादौ परमफलत्वाभावमाशङ्कते * नन्वित्यादि * संक्रमः
प्रतिसंक्रम इति पुराणप्रयोगात् तथेत्यर्थः । समादधते * हन्तेत्या-
दि * । * उच्यते इति * फार्मुकं तु परित्यज्य स्रपं संक्रमते रवि-
दित्यादिवाक्येषूपपद्यते । ननु संक्रम एव प्राप्तिर्गतूपसंक्रमोऽपीति चेत्
तथाप्युपोपसर्गेणातिक्रमोऽर्थः कथं लब्धव्यः । तर्हि किमर्थोऽप्यु-
पसंक्रम इति चेत् । भेदेन स्त्वित्या भोगार्थ इत्यवघेहि । ऋचि तथैव
सिद्धत्वेन तदुपपादकग्रन्थेऽपि तथैव सिद्धेरावश्यकत्वादिति ।
नन्वेवं भेदे सति नेयं परममुक्तिः, किन्तु जीवन्मुक्तिरेवेयमिति
चेत्तत्राहुः * नचेत्यादि * तथा चैतच्छरीररयागकपनेनात्र जीवन्मु-
क्तिरशक्यमवचनत्वात् परममुक्तिरेवाश्रोच्यत इत्यर्थः । तर्हि देहान्तरे
सिद्धिरेवास्तु । परममुक्तौ याधकस्य भेदस्योक्तत्वादिति चेन्न । तथा
सति करणग्रामसद्भावात् प्राणमयादिसत्त्वेन पुनस्तत्संक्रमोक्तिविरो-
धापत्तेः । तस्मादत परममुक्तिरेव विमिश्रित इति हृदि कृत्यैतस्याः परम-
मुक्तिर्यादेव पुरुषोत्तमानन्दानुभवे सति धरणेकहेतुकानुभवमात्रग-
म्योऽपमानन्दो, न मनोयान्मिषय इति ब्रह्मण आनन्दं ज्ञात्वा विद्वान्
सद्-कुतश्चन लोफवेदादिभ्योऽपि न विनेतीति सर्वतो मयाभावम-

न्दो, न मनोवाग्विषय इति ज्ञात्वा लोकवेदकालादिभ्योऽपि न विभेतीति, यतो वाच इति श्लोकेनोक्तवती । अन्यथा आनन्दे मनसोऽप्यगम्यत्वमुक्त्वा, विद्वानिति कथं वदेत् ।

एवं सति सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चि-
तेत्युचि यत् फलमुक्तं तदेवान्ते विवृतमिति ज्ञायते । अन्यथा
अस्माल्लोकात् प्रेत्येत्युक्तत्वादेहाभावेन भयानुपांस्थत्वा तन्निषे-
धासम्भवः । कामभोगासम्भवश्च । अत एव सामानाधिकरण्य-
यनुक्त्वा आनन्दं ब्रह्मण इत्युक्तम् । एतेन लौकिकं पूर्वदेहं त्य-

नेन श्लोकेनोक्तवतीति सर्वभयाभावः परममुक्तेर्लिङ्गमिति स एव
तथात्वसाधक इत्यर्थः । विपश्चिन्नाधकतर्कोक्तिमुन्नेन पुनर्हेतुस्तर-
माहुः * अन्यथेत्यादि * । * अन्यथेति * परममुक्तित्वाभावे ।
तथाच मनोवाग्विषयानन्दवेदनमपि परममुक्तेरेव लिङ्गमित्यर्थः ।
एवं हेतुत्रयेणास्याः परमाप्तेः परममुक्तित्वसाधनेनेदं सिद्धम् । या
ज्ञानमार्गिणां ब्रह्माऽभेदरूपा परममुक्तिः सा भक्ताणां फलानुभवे
ह्यवरूपयोग्यतासम्पादकतयापयुज्यते । तस्यां सत्यां भक्त्या तादा-
त्म्येन फलानुभवात् । अतः सा पूर्वकक्षारूपेति । तदेतद् हृदि कृत्य
सिद्धमाहुः * एवं मनीत्यादि * । एवं सतीति * आनन्दमयप्राप्ते-
रेवं परममुक्तित्वे सति * विवृतमिति * यतो वाच इति श्लोकं
विवृतम् । अस्य श्लोकस्य मुक्तफलांशविधिरक्तत्वमृगंशस्य च यजुर्नि-
यक्षितफलयोधकत्वमिति ज्ञेयं निगमयितुं तद्विपरीतवाद्याधकं त-
र्कमाहुः * अन्यथा अस्मादित्यादि * तथाच यद्यस्यैशविधिरक्तत्वं
न स्यात् तदोक्तरीत्या भयाभावेन भयनिषेधनमसद्गतं स्यात् । यदि
द्रुगशस्य विवक्षितफलयोधकत्वं न स्यात् तदा कामभोगांक्तिरप्य-
सद्गता स्यादित्युभयमन्वयर्णादेशोभयं निगम्यत इत्यर्थः । अथैत-
रसाधकं हेतुस्तरमाहुः * अत एवेत्यादि * तथाच विवक्षितफल-
विधिरक्तत्वादेव तयोक्तमित्यर्थः । एवमेतस्याः ध्रुतेः फलांशविधिर-
क्तत्वमुपपाद्यतेन सिद्धं निगमयितुमाहुः * एतेनेत्यारभ्य, भवग-

क्त्वा साक्षाद्भगवद्भजोपयोगिनं भगवद्विभूतपात्मकं सङ्घातं मा-
प्नोत्पादौ । तथाहि । देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवात्मको हि
सङ्घातः । तत्र स्थूलं शरीरमाद्यविभूतिरूपम् । द्वितीयं स्पष्टम् ।
तृतीयं सर्वेन्द्रियसम्बन्धत्वेनेन्द्रियरूपत्वेन चान्तःकरणरूपत्वेन
चेन्द्रियान्तःकरणरूपम् ।

तुरीयं जीवतत्त्वात्मकम् । यत्र गुहायां भगवद्भरणेन परम-
व्योमाविर्भावस्ततः पूर्णानन्दात्मकं पुरुषोत्तमस्वरूपं फलरूपं
प्राप्य उक्तक्रुगर्थरीत्या तेन सह सर्वकामाशनमेव मनोवागविष-
यानन्दवेदनं तद्गान् भवतीति वाक्यैकवाक्यतयाऽनगम्यते ।

भूत इत्यन्तम् * । * आद्यविभूतिरूपमिति * अत्रमयविभूतिरूपम् ।
गतोमयविभूतिरूपम् । स्येन्द्रियान्तःकरणरूपम् । हेतूनाहुः * तृतीयमि-
त्यादि * अत्र मनसः सर्वेन्द्रियनियामकत्वाभावात्तस्य सर्वेन्द्रिय-
सम्बन्धित्वम् । शेषं स्फुटम् । तथाच कार्यद्वारा मनसैवेन्द्रियाण्यां-
क्षिप्यन्त इति तथैवार्थः । जीवस्य विद्यमानत्वादिज्ञानमयविभूतिर्बु-
द्धिरूपा मनसः पृथग् भविष्यतीत्याशङ्क्यवर्णनाय तत्स्वरूपमाहुः *
तुरीयमित्यादि * । जीवतत्त्वात्मकमिति * जीवस्य यत्तत्त्वं स्व-
रूपसहकारियोग्यतासम्पत्तिस्तदात्मकमित्यर्थः । अत्र गणकं, यज्ञ-
त्यादिना प्रोक्तं शेषम् । एवं विभूतिरूपाणि व्याख्याय तच्छेषिणं
व्याकुर्वन्ति * तत्र इत्यादि * अत्र कामाशनस्य वेदनरूपत्वम् ।
भोगस्य सुखमाश्वात्काररूपत्वात् । * वाक्यैकवाक्यतयेति * उप-
संक्रमेण वेदनभयामावाक्यां तात्पर्यामाश्रयिभिरास्य फलान्शविगर्क-
त्वेन वाक्यानामेकवाक्यतया ।

एवमानन्दमयप्रामेयं तथा परममुक्तित्वं, तथा प्रकारो विषय-
वाक्यभूतप्रगट्कारिवरणेन प्रकाशितः । तत्र पूर्वोक्तानां विभूतीनां
पक्षिरूपत्वं यद्व्याक्तं तद्विहीनोपयोगिषु तेषु कोशेषु पक्षिरूपेण यः
प्रवेशस्तद्वेतुकमिति तद्व्येष्टिकायाः शुभेराधिवारे तन्न इदं भव-

अथेदं विचार्यते । पुरश्चक्रे द्विपद इति श्रुतौ वस्तुतस्तु पुर-
रूप एव । परन्तु पुरः सम्बन्धी सन्न पत्नी भूत्वा पुर आविश-
दिति निरूपितम् । प्रकृते चान्नमयादयस्तथैवोक्ताः । एवं सत्प्रे-
कस्यां पुरि बहूनां तेषां प्रवेशो न वक्तुमुचिनः । प्रयोजनाभा-
वाद्दित एकैकस्यां पुरि तथा वाच्यः । तत्र कीदृश्यां तस्यां कस्य
प्रवेश इति विचार्यमाणे प्राकृतत्वब्रह्मत्वयोरावेशपाद् विनिगम-
कामावात् सर्वेषां सर्वत्र प्रवेशोऽप्रवेशो वा भवेदिति चेत् ।

अथेदं मातिर्भाति । अस्माल्लोकात् प्रेक्षेति वाक्ये इदंशब्द-

तीति तददृष्टीकरणाय पक्षिरूपप्रवेशबोधकश्रुतिविचारं प्रतिज्ञाय त-
द्विचारव्योजं वक्तुं प्रथमतो विषयमाहुः * अथेत्यारभ्य, उक्ता इ-
त्यन्तम् * । * तथैवेति * पक्षिरूपेण । अत्र विचारव्योजं घटन्तः
पूर्वपक्षमाहुः * एवं सतीत्यादि, चेदित्यन्तम् । * अविशेषादिनि *
सर्वेषु पक्षिस्थविशेषात् । * अप्रवेश इति * उक्तश्रुताधिकस्य प्रवेशो-
काद्यप्रथमयादिषु पक्षिलिङ्गेन पुरि प्रवेशे प्राप्तेऽपि प्राणमयादिस्व-
न्तर आग्नेनि आवणात् तेषां चक्षुर्णो तत्तदन्तःप्रवेशोऽस्तु । अप्रथमये
तु तदथायणात् तत्प्रवेशो न शक्यवचनः । किञ्च, द्विपत्वादिलिङ्ग-
स्य स्थूलास्वेव सत्त्वात् नाष्टोत्र प्रवेशोऽत्र भासत इति प्राणमया-
दिषु लिङ्गाभावेन विवक्षितपृष्ठाभावात् तेष्वपि तदन्तगणां सोऽश-
क्यवचन इत्यप्रवेश इत्यर्थः । सिद्धान्तमाहुः * अत्रेत्यादि * अग-
मर्थः । अस्माल्लोकात् प्रेक्षेत्यत्र स्थूलपरीरस्यागाङ्गीकारे सूक्ष्मश-
रीरकारणशरीरयोः सत्त्वेन प्राणमयादिकोशानां सत्त्वेन, एतं प्राण-
मयमाप्तातमुपसंक्रामतीत्याद्यग्निमयाप्रययिरोप्यादस्मावल्लोकादित्य-
द्वेदम्, इदं सर्वं यदयमात्मा, अस्मिन्लोकेऽनुकेः स्यादित्यादादि-
दम् परिहरयमानयायत्तसंप्रादकत्वदर्शनादत्रापि प्रज्ञाधिदः फलप्र-
करणे प्रापश्चिफमर्थसंप्रादकताया एवमिंप्रतत्यौचित्यात् तथाचग-
म्यते । ततो गुणातीतप्रपञ्चप्राप्त्येव भगवत्पुण्यदरस्यां जानायां पू-

प्रयोगात् प्राकृतगुणमयं प्रपञ्चमतिक्रम्य गुणातीतं प्रपञ्चं साक्षा-
ल्लीलोपयोगिनं प्राप्नोतीत्यवगम्यते । तत्प्राप्त्यैव भगवद्भावे स-
म्पन्ने पूर्वं भगवद्विरहभावेनातिनीघ्रत्वेन सर्वोपमर्दिना शरीरेन्द्रि-
यप्राणान्तःकरणानि नष्टान्येव स्फुर्यदि तत्तद्रूपं ब्रह्म तेषु
तेषु न प्रविष्टं स्यात् । जीवस्य च ब्रह्मण्येव लयेन लीलारसा-
ऽननुभवेन नाश एव सः । तथाच तत्तद्रूपं ब्रह्म तेषु तेषु स्थितमिति
न तेषां नाशः । जीवे त्वानन्दमयः पुरुषोत्तमः प्रविशतीति र-
सात्मकत्वादानन्दात्मकमेव विरहभावसंविधमनुभूय पश्चात् प्रा-
दुर्भूतं मधुस्वरूपं प्राप्य, न विभेति कुतश्चनेति वाक्येन लोकात्
तदभावमुक्त्वा, एतद् वा न तपति किमहं साधु नाकरवं
किमहं पापमकरवमिति वाक्यैर्वेदादज्ञाभाव उच्यते ।

शरीरमाणमनोऽन्तः करणजीवात्मना शरीरत्वं वाजसने-

यैविरहभाव एवोद्विग्नयत इति तेन शरीराक्षीनि मूलसन्ति लीनानि
व्युरतस्तद्भाषाय प्रवेशः सर्वलाघवयकः । किञ्च, लये क्षान्तिसाधा-
रण्येन धरणवैयर्थ्याल्लीलाननुभवे स जीवस्याप्यनिरूप प्रवेष्टतो-
ऽप्यावयक इत्यर्थः । ननु भवत्यन्यत्रान्येषां प्रवेशस्तथापि जी-
वस्य नित्यत्वात् तत्रानन्दमयप्रवेष्टो निष्प्रयोजनत्वादयुक्त इत्यत
आहुः * जीवे त्वित्यादि * । * उच्यत इत्यन्तम् * । * प्रविश-
तीति * रसानुमायनाय प्रविशति । * इतिहेतौ * तथाच सोऽपि
सप्रयोजनः । तस्य पुरुषोत्तमत्वं श्लोकाद्युक्तमयामावरूपास्तिल्ला-
देव क्षान्ते । एतद्विनाशस्तु य एवमतापकरत्वेन एने साध्यसाधु-
नी विद्वान् स आत्मानं स्पृणुने ब्रह्म प्रीणाति । तत्र हेतुदमे होयेष
इत्यादि । अत स्पृणातिज्ञानार्थक इति न पुनरुक्तिः । तेन सोऽपि
युक्त इत्यर्थः । अत्र या स्वरूपप्राप्तिरुक्ता सा कलाध्यायतुरीयपादे
निपुणतर्कं प्राप्य उक्तेति मया तत्रैव व्युत्पादनीयेति बोध्यम् । किञ्च ।
द्विपद्यादीत्यादिनोक्तद्वितीयपादफर्तिरामाय पूष्टं स्फुटीकुर्वन्ति *
शरीरेत्यादि * प्राणमनोऽन्तः करणोतिपाठे मनोऽन्तरिति मित्रं पदः

यिश्चास्त्रायामन्तर्यामित्राह्नयो पठ्यते । यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यस्य प्राणाः शरीरं यस्य वाक् शरीरं यस्य चक्षुः शरीरं यस्य श्रोत्रं शरीरं यस्य मनः शरीरं यस्य त्वक्छरीरमितादेरन्ते यस्यात्मा शरीरमिति । अत्र पूर्वोक्तनिर्गुणदेहानां भगवच्चरणोणुजत्वेन भूवरूपत्वाद् ब्रह्मशरीरत्वम् । तत्राग्नयतत्प्रवेशोऽतदिष्यतिः प्राणेष्वपि तथा । ज्ञानेन्द्रियेषु विज्ञानमयप्रवेशोऽतथा । मनासे मनोमयप्रवेशात् तथात्वम् । जीवेत्वानन्दमयः प्राणवशतीति तथात्वम् । अतो युक्तं पक्षित्वकथनम् ।

आनन्दमयस्य स्वरूपं विशेषतो वक्तुमशक्यमिति यः पूर्वस्येति सर्वोक्तम् । शरीरमवेशमयोजनकपक्षिरूपित्वं पञ्चस्वपि

अ० । एतद्वचनामध्ये इत्यर्थः । प्राणेन्द्रियान्तकरणेति वा पाठः । अशक्यमयः । पूष्टं हि शरीरत्वम् । तच्च भूताद्यात्मान्तेषु तुल्यम् । तथा ब्रह्मण अन्तरत्वं च सर्वत्राश्रितमिति प्रवेशोऽपि तस्य सिद्धः । एवं सत्येनदनुरोधाद् बहुपदां पुरां दर्शनादत्र प्रतिष्ठा पदेन पार्श्वार्थोऽधनाच्च पुरश्चक इति भूतो द्विपदादिपदं कृतपूर्वाश्रयलक्षकमिति तत्र नामां करणं, तासु प्रवेश इति चाभिप्रेतं, न तु तासां द्विविध्यं स्थूलत्वं चेति निर्णये सर्वोत्थेव कार्यार्थे पक्षिरूपेण प्रवेशः सिद्धयतीति पक्षिलिङ्गादश्रमगादीनामपि प्रवेशः शक्यवचन इत्यर्थः । एवं सर्वेषां प्रवेशमभ्यर्थयित्वा लीलौपयिकप्रवेशार्थमप्राकृतविभूतिरूपाणां स्वरूपमाहुः । * अत्रेत्यादि * इदं च प्रथमस्कन्धसुबोधिन्यां, या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्रपादाब्जरेणवश्चयधिकाभ्युनेत्रीत्यत्र सिद्ध्यति । प्रवेशो विमज्जन्ते * तत्तत्पादि * जीवस्य चरणैर्विशुद्धत्वाद् विज्ञानमयस्य प्रवेशोऽनर्थक इति शङ्काधारणाय तदधिकरणमाहुः । * ज्ञानेन्द्रियस्थित्यादि * जीवे तथाप्यं लीलारसानुभवाद्योग्यत्वरूपयाऽप्यभाप्यं मयेत्र पञ्चशोक्तिमभ्यर्थयित्वाऽऽनन्दमये शरीरत्वेऽप्येतात्पर्यं वक्तुं यः पूर्वस्येति गूढोक्तोपपत्तिमाहुः । * आनन्दमयस्येत्यादि * * शरीरेत्यादि च * । विशेषतो वक्तुमशक्यत्वं मनोव्यापकमयत्वाद्

साधारणमिति तेषु तथा वदन्त्यानन्दमयेऽपि तद्यैवोक्तवती श्रुति-
रिति ज्ञेयम् । एवं सति स्पर्शमणिसम्बन्धेन रज्ज्नादेर्हेमत्वमिवो-
क्तमकारिकप्रवेशाश्रयाणामपि तत्तदात्मकत्वमित्युच्यते । वस्तु-
तस्तु परोक्षवादोऽयमिति ज्ञायते । तथाहि । ब्रह्मविदाप्नोति
परमिति वाक्येन ब्रह्मविदः परमाप्तिं सामान्यत उक्त्वा तत्ता-
त्पर्यसत्यं ज्ञानमित्युचोक्तम् । तत्र सर्वात्मभाववान् भक्तो भगव-
ता सह तत्स्वरूपात्मकान् कामान् भुङ्क्त इत्युक्तव्यः ख्यानेन
तदर्थोऽवधार्यते । उक्तभक्तस्य सदैव, विरहभावे तु विशेषतः
प्रियस्वरूपानिरिक्तास्फूर्त्या अन्नप्राणादिरूपः स एवेति ज्ञापनाय
तत्तद्रूपमुच्यते ।

तेन परमप्रेमवत्त्वं सिद्ध्यति । ततो भगवदाभिभावे सत्यपि
पूर्णभावस्यातितीत्रत्वेन ज्ञानादिसर्वतिरोधानेनाग्निगरसानुभवेन
भविष्यतीति स्वयमेव तदनुभवात्मको भवतीति ज्ञापनाय वि-

धेयम् । तथाच तस्यैव इत्यत्र शब्द एव पूर्वसमो, न त्वर्थोऽपि ।
तेनात्रायमर्थः । तस्येत्यभेदे यष्टौ । तथाच पूर्वस्य यः शारीर आत्मा
उपक्रमे जगत्कर्तृत्वेनोक्तस्तदभिज्ञ एव इति । एवमर्थोक्तौ गमकं तु,
अग्रऽन्यस्यान्तरात्मन उक्तमात्र एवेति प्रागेवोक्तम् । प्रवेशस्य यो-
ग्यतासम्पादकत्वप्रकारं दृष्टान्तेनाहुः । * एवं सर्वाभ्यादि * । एव-
मत्र भुक्त्यन्तरानुसारेण वास्तवं पक्षिरूपमादृत्य प्रकृतभुक्त्यर्थो निर्णी-
तः । अतः परं परोक्षप्रिया इव हि देवा प्रत्यक्षद्विष इति श्रुतेः । वेदा-
स्त्रिकायडिपिपथा ब्रह्मात्मविषया इमे । परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं
च मम प्रियमित्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्याश्च परोक्षवादस्यैव
ज्यायस्येनात्र परोक्षवाद एवास्तीत्याहुः । * वस्तुत इत्यादि । * उ-
पपादयन्ति । * तथाहीत्यादि, * प्रतिष्ठारूपत्वमित्यन्तम् * तत्रेति *
तत्पर्येकपदे * । तदर्थ इति * । ऋगर्थः । * तत्तद्रूप-
मिति * । अन्नप्राणमनोरूपम् । * स्वप्रागेवेति * । भगवद्वाग्वे ।

ज्ञानरूपत्वमुच्यते । तदाऽनुभवविषयः प्रकट आनन्दमय इति
तत्स्वरूपमुच्यते । तत्र निरुपधिप्रीतिरेव पुरुषा, नान्यदिति ज्ञा-
पनाय प्रियस्य प्रधानाङ्गत्वमुच्यते । तदा प्रियेक्षणदिभिरान-
न्दात्मक एव विविधरसभावसन्दोह उत्पद्यते यः स दक्षिणः पक्ष
उच्यते । ततः स्पर्शादिभिः पूर्वविलक्षणः प्रकृष्टानन्दसन्दोहो यः
स उत्तरः पक्ष उच्यते । नानाविधपक्षसमूहात्मकत्वात् तयोः
पक्षयोर्युक्तं तथात्वम् । स्यापिभावस्यैकरूपत्वादात्मत्वमुच्यते ।
यतस्तत्र एव विभावादिभिर्विविधभावोत्पत्तिः । परमाप्तिसाध-
नीभूतब्रह्मज्ञानदशायां तदानन्दोऽपि यः पूर्वमनुभूतः स गणि-
तानन्द इत्येतदानन्दानुभवानन्तरं तुच्छत्वेन भातीष्टमतावभाधन-

तत्रेति । आनन्दमयस्वरूपकथने *प्रियस्वेति* । प्रियस्वरूपस्य ।
तेन श्रुतौ प्रियमिति तपुंसकलिङ्गस्य तानुपपत्तिः । *प्रधानाङ्गत्वमुच्यते
इति* । कल्पनयोपदिश्यते । इति आरभ्य कल्पनोपदेशो घोष्यः । त-
न्नायं प्रकारः । आनन्दमयानुभवे निरुपधिप्रीतिरेव मुख्यः । भक्त्या-
ऽहमेकया ग्राह्य इति वाक्ये तस्या एवानुभवजनकत्वात् । नान्यत्
स्थापनान्तरमिति स्थापनाय प्रियस्य प्रीतिविषयस्यानन्दस्वरूपस्य प्रधान-
त्वाद्भूतत्वं शिरस्त्यमुच्यते । पिरसाऽभिज्ञायते, सोऽयमिति । तथा नि-
रुपधिप्रीत्या भगवानिति शिरःशब्दे तत्सिद्धिनियन्धना मौनी । एव-
मग्रे, *तदेत्यादिना वक्ष्यमाणवीर्भावयोर्दक्षिणोत्तरपक्षत्वेऽपि तथा ।
ताज्जामुष्ट्याऽभीष्टदेशं प्राप्नोति । एवं दर्शनस्पृशजनिताऽयां भावा-
ऽयां शीघ्रं भगवन्तं प्राप्नोतीति । *स्यापिभावस्येत्यादिनाऽऽत्मशब्दे
तत्सिद्धिनियन्धना सा । परमाप्तित्यादिना च पुच्छपक्षे पूर्वपामान-
न्दानां प्रशंसानियन्धना सा योच्यते । *प्रतिष्ठाशब्दोऽपि तथा ।
एवमप्येषु पक्षोपादौ योच्यः । तथाच स्वर्णधर्मानुवाके आनन्द-
रूपं परप्रकाशकं चमतीयं परमेश्वरस्य यत्स्वरूपं प्रक्षा ज्ञातवान् ।
स सूर्यान्तर्यामी सर्वनिधामको षडुद्या विचरन् यत्र सर्वमेकं भवति,
स आत्मा जननीं मानससम्बन्धी । मानसाक्षेने भावा आनन्दरूपा

त्वेन स्वरूपतोऽपि तस्माद्दीनत्वं चेति पृष्ठभागादपि दूरस्थित-
 पुच्छरूपत्वं ब्रह्मण उच्यते । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वाद् प्रतिष्ठा-
 पत्वं च । एवं सत्यक्षरादप्युत्तमत्वेऽप्यप्रधानीभूय भक्तकाम-
 पूरणकर्तृत्वेऽसम्भावना विपरीतभावना च सम्भवति । तदभा-
 वापासन्नेव स भवतीत्याद्युक्तम् । स्वानुभवाभावेऽपि गुरुरूपदे-
 शादिनापि तदस्तित्वमात्रमपि यो जानाति तं ब्रह्मविदः सन्तं
 सत्त्वधर्मविशिष्टं वर्तमानं च विदुरित्यग्रेऽवददस्ति ब्रह्मेति चेदि-
 त्यादिना । ब्रह्मासत्त्वज्ञानेऽसन्नं भवतीत्युक्त्वा तदस्तित्वज्ञाने
 सन्नं भवतीत्यनुक्त्वा, सन्तमेनं विदुरिति तत्त्वेनान्यज्ञानं यदुक्तं,
 तेनोक्तपुरुषोत्तमानन्दानुभववन्तं ज्ञानक्रियाविशिष्टं जीवं वर्त-
 मानं विदुः । अननुभवे केवलं गुरुरूपदेशादिना तादृग्ब्रह्मास्ति-
 त्वज्ञाने स्वरूपतः सन्तं तं विदुर्न तु ज्ञानादिमन्तम् । तदसत्त्व-
 ज्ञाने त्वलीकतुल्यमिति श्रुतितात्पर्यमिति ज्ञायते ।

एवं विचारचातुर्यवद्भिः संद्भिर्व्रजाधिपे ।

आनन्दमयतानन्दसन्दोहायाऽवधार्यते ॥ ११ ॥

नन्वानन्दमयस्य न ब्रह्मता वक्तुं शक्या । मयटो लोके
 विकाराधिकाराविहितत्वावित्याशङ्क्य स्वयमेव परिहरति ।

इति तज्जनकस्य यत् स्वरूपं भाग्यरूपं कल्पनया परोक्षवादार्थमु-
 च्यत इति बोध्यः । एतमर्थं इष्टीकर्तुम्, अस्तमेव स भवतीति श्लोकं
 व्याखुर्यन्ति * एवं सतीत्यादि * ज्ञायतं इत्यन्तम् * । शेषाणां
 श्रुतीनामर्थस्तु पूर्वाक्तपक्षेष्वपि तुल्य इत्यतोऽग्रे न व्याख्यातम् ।
 एवं परोक्षवादव्याख्यानस्य फलं कारिकयाऽऽहुः । * एवं विचारे-
 त्यादि * एवमस्मिन् धनैक आनन्दस्य श्रेयकोटिनिवेशे तदनिवेशे
 आनन्दमयस्य परब्रह्मत्वं निर्याधमिति प्रमुचरणैर्व्यवस्थापितम् ॥११॥

अतः परमप्रिमसूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * मयद्वै-

विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १२ ॥

अनेनैव पूर्वसूत्रार्थः सिद्धो भविष्यति । विकारवाची म-
यद्रूपस्य यो यस्मिंस्तद्विकारशब्दं तस्मात्तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म न भ-
वति । ब्रह्मणोऽविकारित्वादिति चेत् । नात्र विकारे मयद्
किन्तु प्राचुर्यात् । प्राचुर्यमतीति प्राप्नोतीति प्राचुर्यात् । तथाच
पाणिनिः । तत्प्रकृतवचने मयद् । प्राचुर्येण प्रस्तुत वचनं तत्प्र-
कृतवचनं, तस्मिन् मयद् प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।

तयोर्भाषायामित्यनेन लोके मयदो विकाराधिकारे विहितत्वाद्दे-
दिफनिर्णयस्यापि यादियोधनाय लोकन्यायेनैव कर्तव्यत्वादित्याश-
ङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वते ॥ विकारशब्दाच्चे-
ति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ * अनेनेत्यादि * । विकारार्थनिराकरणेनैव पू-
र्वसूत्रगत आनन्दमयशब्दो यौगिक इति बोधनाद्विरवस्थानन्दरूप-
परमात्मेति सिद्धो भविष्यतीत्यर्थः । * विकारशब्दमिति * पदमि-
तोप । अनेन सूत्रांशे मायावादिषु भ्रान्ताः प्रागपि ऋषयः स्था-
न्तीति, तथा प्राचुर्यादित्यनेन व्याकरणान्तरे प्राचुर्येऽपि म-
त्यपि बोधितम् । तथापीदानीं पाणिनीयस्यैवात्याहतत्वात् यप्रधा-
त्याश्च प्राचुर्यार्थं तत्सम्मतमाहुः । * तथाचेत्यादि * ननु
नीये सूत्रे तत्प्रकृतवचने मयदुक्तो, न प्राचुर्ये इति कथं तस्य स-
म्मतित्वेनोपन्यास इत्याफाह्वार्या व्याकुर्वन्ति * प्राचुर्येणेत्यादि *
सूत्रं तु काशिकायामेवं व्याख्यातम् । तदिति प्रथमा समर्थविभ-
क्तिः । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । तथाच, प्रथमान्तात् समर्थत्वं प्र-
कृतोपाधिके घटमानात् स्वार्थं मयद् मयतीति । उदाहरणं तु
प्रकृतमयमयमयमिति । अपरे तु प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतव-
चनम् । उदाहरणं तु प्रकृतमयमुच्यतेऽस्मिन्नित्यत्रमयो यद् इति ।
उभयथा च सूत्रप्रणयनाद् द्वयमपि प्रमाणमिति । अयमेवार्थः प्र-
सादंऽनूदितः । सिद्धान्तकौमुद्यां तु तथानूय प्राचुर्येण प्रस्तुतं
प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यानेन सूत्रे पठितपुरयो

प्राचुर्येण पूर्वापेक्षयाऽप्याधिक्येन, को ह्येवान्यात् कः प्रा-
ण्यादिति वारुणे प्रकर्षेण स्तुतम् । अतो मयद् पूर्वापेक्षया प्रा-
चुर्यमयते । एकदेशान्देशेन तदर्थलक्षणया प्राचुर्यः । प्राचुर्येण
प्रस्तुतार्थवाचकत्वादित्यर्थ इति वा ।

बोधितः । मनोरमादिषु तट्टीकास्तु तु यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे
रूढस्तथापि वचनग्रहणसामर्थ्याद् यादृशस्य प्रकृतस्य लोके प्रत्या-
यनमभिप्रेतं तत्रायं मयद् स्यादिति विशेषो लभ्यत इत्युक्त्वा स्वा-
र्थिकप्रकरणवशात् प्रचुरार्थबोधविपर्यवृत्तिमतः प्रातिपदिकात् स्वा-
र्थे मयद्विधाने प्रातिपदिकार्योपस्थापिका प्रथमा विभक्तिः प्रकृता-
वर्थादेव सिद्ध्यतीति वचनपदस्य भावव्युत्पत्तौ तच्छब्दग्रहणं व्य-
र्थम् । अधिकरणव्युत्पत्तौ तु यप्रमाप्रापकत्वात् सार्थकम् । उच्य-
मानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थविशेषणम् । व्युत्पत्तौ अधिकरणत्वं तु
मयडर्थ इत्युक्तम् । शब्देन्दुशेखरे तु स्वार्थिकप्रकरणविरोधादधि-
रणत्वं मयडर्थ इत्यसङ्गतम् । नञाप्रमयो यश्च इत्याद्युदाहरणसि-
द्धेः । प्राचुर्यवदधिकरणलक्षणाच्छब्दात् स्वार्थे मयदकारणेऽपि त-
त्रैः । वृत्तेरप्यत एव सङ्गतेश्च । सूत्रे तु तद्वहणं चिन्त्यप्रयोजन-
युक्तम् । तदेतत् सर्वं वृत्तिविचारादेवानुसन्धाय तद्वहणवैय-
र्थ्यमिति वृत्त्यर्थम् । तेन प्रकृतं तत्प्रकृतम्, उच्यत इति वचनमवश्यप्रति-
पादनम् । प्राचुर्येण प्रस्तुतस्य वचनं तत्प्रकृतवचनम् । तत् तथेति
सूत्रार्थः । तथाच तच्छब्दस्य विवक्षितप्रकारबोधनार्थत्वाच्च वचनप-
दस्यावश्यकार्यत्वादेवं सूत्रार्थोक्तौ सम्मतित्वं निर्बाधमिति तथेत्य-
र्थः । स्योक्तं विभजन्ते * प्राचुर्येणेत्यादि * । * पूर्वापेक्षयेति *
अप्रमणादिचतुष्टयापेक्षया । ननु प्राचुर्येण प्रस्तुतेऽर्थेऽनुशिष्टो मयद्
कार्यं प्राचुर्यबोधक उच्यत इत्यत्र आहुः । * एकदेशेत्यादि * । यथा
हि भीमसत्यादिपदानि, विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो
पाठ्य इति यार्तिकेनैकदेशभूतान्यपि विशिष्टार्थनामानि; तथाच ना-
मत्याभावेन वक्तुमशक्यत्वाद्दक्षण्या प्राचुर्येण प्रस्तुतं बोधयतीत्य-
र्थः । पूर्वस्मिन् पक्षे कल्पनाश्लेषात् प्रकारान्तरेण व्याख्यातम् । न-

छन्दसि द्वयज्ज्यतिरिक्तस्थले मषटो विकारे विधानाभा-
वाद् व्याकरणमप्यर्धनिर्णायकम् । विज्ञानमयानन्दमयशब्दौ
पश्यन्नपि पाणिनिर्मषट् वैतयोर्भाषायां, द्वयचच्छन्दसीति कथ-
मवोचत् ।

याच पञ्चम्यन्तमिदं पदम् । तेन कल्पनाऽङ्गेश इत्यर्थः । ननु, मय-
द्वैतयोर्भाषायामिति सूत्रे विकल्पस्य भाषायां सिद्धेर्वेदे नित्यं विष्का-
रे मयट् । किञ्च, नित्यं वृद्धशरादिभ्य इत्यग्रिमसूत्रे भाषायामित्य-
स्यानुवृत्त्या भाषायां नित्यो, वेदे वृद्धादिभ्यो वैकल्पिक इति सि-
द्ध्यति । एवं सत्यानन्दशब्दस्य वृद्धत्वात् ततो वैकल्पिको, विज्ञान-
शब्दाच्च नित्यो विकारे मयडदण्डचारितः । अग्रादिपदेभ्यश्च स्वा-
रसिक एवेति प्रायपादानुग्रहाद् विकारार्थं एव युक्त इति तं विहाय
प्राचुर्यं तदङ्गीकारो न युक्त इत्यत आहुः * छन्दसीत्यादि* । *द्वय-
ज्ज्यतिरिक्तस्थले इति * बहुवच्यत्वे । तथाच यदि सूत्रकारः पाणि-
निस्तथाभिप्रेयात् तदा छन्दसि बहुज्ज्युदासाय द्वयच एवेति न नि-
यमयेत् । अतो नित्यो वैकल्पिको वा मयट् छन्दसि बहुचो विकारे
न भवत्येवेति पाणिनीयविचारेणापि प्राचुर्यार्थग्रहणं युक्तमेवेत्यर्थः ।

अत्र शङ्क्याचार्याः । अन्नमयादिविज्ञानमयान्तं विकारप्रायपा-
ठमनाहत्यानन्दमयपदस्य प्राचुर्यार्थत्वमद्वयविषयत्वयोरङ्गीकारे प्रा-
यपाठाविरोध आकस्मिकत्वं च । सान्प्रवर्णिकप्रज्ञाधिकाराद् ब्रह्मवि-
षयत्वादरणेश्वरमयादीनामपि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः । अन्नमयाद्यान्तरस्या-
न्यस्य कथनास्तेषां न ब्रह्मत्वम् । आनन्दमयादन्तरस्यान्यस्याकथ-
नात् तस्य ब्रह्मत्वमित्यङ्गीकारेऽप्येकस्वैवानन्दमयस्य ब्रह्मण आत्म-
त्वेनाययवित्त्वं, तत्त्वैव पुच्छत्वेनाययवत्वमित्यसामञ्जस्यम् । किञ्च ।
प्रियमोदादिविशेषयुतस्यानन्दमयस्य सर्वलोकासिद्धत्वेन भावा-
भायशङ्कास्पदत्वाभावादसन्नेव स भवतीति श्लोकस्यापि विरोधः ।
अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वेऽपि प्रियाद्यवयवयोगेन सविशेषब्रह्मत्व-
मङ्गीकर्तव्यम् । तथा सति यादमनसाऽगोचरत्वबोधकस्य, यतो-
पाचो नियतन्ते इति पाक्ष्यश्लोकस्य विरोधः । किञ्चानन्द प्रचुर इ-

अत्र केचित् सर्वविप्लववादिनो विकारार्थत्वं वदन्ति । श्रु-
तिसूत्रादीनामर्थाज्ञानात् । तद् वेदाद्यर्थविद्भिर्भगवतो नवमावतन्-
रकार्यं ज्ञात्वोपेक्ष्यम् ।

त्युक्ते तत्र दुःखास्तिवस्यापि प्रत्ययापत्तिः । लोके प्राचुर्यस्य प्र-
तियोग्यल्पतासापेक्षत्वात् । तथाच सति यत्र नान्यत् पश्यति शृ-
णोति विजानातीति सुखैकरसे भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावबो-
धकथुत्यन्तरस्यापि विरोधः । किञ्च । प्रियादेः प्रतिशरीरं भिन्नत्वे-
नानन्दमयस्यापि तथात्वात् । तस्य न ब्रह्मत्वं शक्यवचनम् । सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतौ, एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्व-
भूतान्तरात्मेति श्रुत्यन्तरे च ब्रह्मण आनन्त्यैकत्वयोः धावणात् ।
किञ्च । आनन्दपदस्यैवाभ्यासो, न त्वानन्दमयपदस्येत्यतोऽपि न ब्र-
ह्मत्वम् । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गक्रामतीत्यभ्यासस्त्वग्रमया-
दिप्रयादपतितत्वात् ब्रह्मत्वसाधनसमर्थः । अत आनन्दमयशब्दस्य
प्रक्षयिषयताया अनिश्चितत्वेन तत् उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वानन्द-
मयाभ्यासस्य कल्पयितुमशक्यत्वाद्भानन्दमयो ब्रह्मेत्याहुः ।

तन्मतस्याधिकरणसमाप्तौ दूषणीयत्वाद्भैतत्सूत्रे पूर्वपक्षत-
योदितमानन्दमयपदस्य विकारार्थत्वं यत् सिद्धान्तितं, तस्यासङ्गत-
त्वायाहुः । * अत्र केचिदित्यादि * भवानन्दमयशब्देऽग्रमयादिषु
पञ्चस्यापि घा केचिन्निर्विशेषत्वाद्ब्रह्मिण्यविचर्तवादाद्यङ्गीकारेण भ-
गवन्माहात्म्यादिनाशकत्वात् सर्वविप्लववादिनो विषयवाक्याकरथु-
तेस्तद्विचारकाणां व्याससूत्राणां व्याकरणसूत्राणां च तात्पर्याज्ञानाद्
विकारार्थत्वं वदन्ति । तत् उक्तश्रुत्याद्यर्थविद्भिर्भगवतो नवमावतारस्य
बुद्धस्य कार्यं वेददूषणरूपं ज्ञात्वोपेक्ष्यम् । पाद्योत्तरग्रन्थे उग्रामहेश्व-
रसंवादे तामसशास्त्रकथनं प्रतिष्ठाय कानि चिदसच्छास्त्राण्युक्त्वा,
'मायायादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं धीरमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ
प्राक्ष्णरूपिणा । अपार्थं श्रुतियाप्यतां दर्शयैत्येकगर्हितम् । कर्मस्व-
रूपत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्यते । सर्वकर्मपरिभ्रष्टं वैकर्मत्वं तदुच्यते ।
परेशजीयपारेक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते । ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं

वक्ष्यते मया । सर्वस्य जगतोऽप्यत्र सोहनार्थं कलौ युगे । वेदार्थवन्म-
 दाशस्त्रं मायावादसर्वैदिकम् । मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकार-
 णाद् इति शिववाक्याद् वेदार्थविद्भिर्नादरणीयमित्यर्थः । नच प्रा-
 यपाठविरोधः । विकाराद्यस्य प्राणमयपद एवाभावात् । प्राणादीनां
 त्रयाणां वृत्तित्वेनाकाशपृथिव्योश्च भूतान्तरत्वेन तदवयवकल्पनाप्र-
 स्थितस्तत्र स्पष्टः स्वार्थिकत्वस्यैव महत्मास्फुरोक्तरीत्या निश्चयात् ।
 नच घटाकाशस्य घटविकारत्ववत् प्राणोत्पत्त्यवच्छिन्नस्य प्राणवि-
 कारत्वं भामत्युक्तरीत्या सिद्धवतीति प्रायपाठसिद्धिरिति वाच्यम् ।
 एतस्या रीतेर्मज्जत्वेनालम्बनकल्पत्वात् । अवच्छिन्ने तद्विकारवस्था-
 प्रत्यात् । शस्त्रेषु कापि तथाप्रयोगादर्शनाच्च । तुष्यतु दुर्जनन्या-
 येन तदङ्गीकारेऽपि तस्य सत्यानुभयत्र प्राप्तावेकतरनिर्णायकत्वं, न तु
 तत्प्रापकत्वमिति द्वयचशङ्क्यतीति व्याकरणसूत्रेण, न बहुच इति
 नियमिते विज्ञानानन्दशब्दाभ्यां वैकारिकमयद्राप्तेरेवाभावेनापि-
 शित्कारत्वाच्च । नच मनोरमादिषु, मयइ वेति सूत्रेण, हेतुमनुष्ये-
 ष्य इत्यनुवर्तमाने हेतुवाचकादानन्दशब्दादागतार्थे मयट् साधयि-
 त्वा विकारस्वार्थिकत्वमुक्तमित्यस्यैव प्राप्तिरिति वाच्यम् । पञ्च-
 स्वर्ग्यन्नमयादिषु स्वार्थं मयद्राप्तौ वाचकाभावेन वृथा तदतिहा-
 र्येवं क्लिष्टकल्पनस्यायुक्तत्वात् । हेतुत्वस्य निमित्तोपादानसाधारण-
 त्वेन विकारस्वार्थिकताया निर्णेतुमशक्यत्वाच्च । नचानन्दप्राप्तेर्य-
 स्योक्तरीत्या दुःखशान्त्यस्तोरकत्वेनानन्दमये प्रसन्नत्वसिद्ध्यभावादा-
 गतार्थप्राप्ताय विकाशदर्शने को दोष इति वाच्यम् । लोकेऽपि प्र-
 चुरप्रकाशः सविता, प्रभूतसन्तापो निदाघदिवसोज्ज्वलकारमयी ध-
 र्पाविमाधरी, बहुधनो वैश्रवण इत्यादिवान्यप्रवणे प्रतियोगिनां त-
 सःशैत्यप्रकाशदारिद्र्याणां प्रत्यक्षतो बाधेन तत्र तदल्पत्वशङ्काया
 अनुदयात् । वेदे तु सर्वभूतोपजीव्यांशानन्दप्राचुर्यबोधके दूरापेतेव
 प्रतियोग्यल्पत्वशङ्कः । यदि हि तत्र वेदो दुःखसम्पेदमभिप्रेयाद-
 ययवकल्पनायां तदपि कचिन्निवेशयेत् । सजातीयैरेवार्थैरयवक-
 ल्पनाया अनुपकान्तत्वात् । आकाश आत्मा पृथिवी पुच्छं महः पु-
 ष्ठमित्यादिना तथा निश्चयात् । यच्च शरीर आत्मेति शरीरसम्ब-
 न्धबोधनं दुःखसम्पेदसमर्पकमित्युक्तं, तदप्यन्तर्यामिब्राह्मणाननुस-
 न्धानहेतुकम् । अत एव सत्यपि यत्र तद्विचारेणानन्दमये दुःखा-

योऽर्थस्तमवोचाम ॥ १२ ॥

स्तित्वकथनं, तद् ग्रन्थकृतो महातुःखसंस्कारस्य प्राबल्यमेव गमय-
तीति दिक् ।

भास्कराचार्यास्तु स्वरूपैक्ये प्राचुर्यवचनं प्रचुरप्रकाशो र-
विरितिवशेतरालपत्वमपेक्षत इत्याहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु, तत्प्रचुरत्वमितरसत्तां नावगमयति ।
अपि तु तस्याल्पत्वं निवर्तयति । इतरसद्भावासद्भावौ तु प्रमाणान्त-
रावसेयी । इह त्वपदतपाप्मेत्यादिना प्रमाणान्तरेण तदभाय एवा-
वसीयते । तथा आनन्दमीमांसायां ब्रह्मणि निरनिशयदशाशिरस्का-
नन्दबोधिकया श्रुत्या पूर्वोक्तजीवानन्दापेक्षया प्राचुर्यबोधनेन सापे-
क्षत्वमप्येवं पूर्यत इति तुःखसद्भावावगमकथनमसदित्याहुः । तदपि
युक्तमेव । उपपन्नत्वात् ।

यच्च, धीग्रामण्योऽछन्दसीत्यत्र धियदछन्दसीत्यंशो भाष्य-
कृता छन्दसि विभाषाया व्ययस्थितत्वमुपेत्य प्रत्याख्यातस्तद्रीत्या प्र-
कृतेऽपि भाषाग्रहणं, द्व्यचदछन्दसि, नोत्पद्यन्नयित्वादिति सूत्रद्वयं
च त्याज्यम् । तथाचानन्दमय इत्यादावपि विकारे मयद् सुकर ए-
वेति शङ्कराचार्यादितं सम्यगेवेति मनोरमायां समर्थितम् । तत्तु
विकारत्वप्रकारकबोधविचक्षायां बह्वचः परस्य मयद्प्रत्ययस्यासाधु-
त्वज्ञापनाय, द्व्यचदछन्दसीत्यादेरावश्यकत्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
योर्वैषम्यादिति दूषणं प्रदर्श्य रामरुष्णशास्त्रिभिरेव सिद्धान्तरत्ना-
करे दूषितमिति न कथमपि विकारे मयदसिद्धिः । यदपि प्राचीन-
वृत्तिकारैर्विद्वानमयस्थले विकारार्थकत्वं यदाधितं तत्रैव गतिरिति
मनोरमायामुक्तम् । तदपि कल्पितमिवामाति । रामानुजाचार्यैर्वृ-
त्तिकारानुसरणसं कृतत्वेन तैरनूदितत्वात् । अथास्ति, तत्र तर्हि
तत्रैव दोषो नान्यथेति, न किञ्चिदेतत् । किञ्च पूर्वसूत्रे, अभ्यासा-
दित्युक्त्याऽस्मिन् सूत्रे प्राचुर्यादिति यदुक्तं तेनाश्रमयादिषु पञ्च-
स्यपि प्राचुर्यमेव यावत्प्रामाण्यात् सिद्ध्यतीति प्रायपाठोऽप्येतस्येवा-
नुग्राहको, न तु विकारार्थस्येति बोधनायाहुः * योऽर्थस्तमवोचामे-
ति * यः सर्वत्रानुस्यूतः पञ्चानामर्थस्तं व्याकरणसूत्रोपन्यासेनाधो-

शब्दबलविचारेण मयतो विकारार्थत्वं निवारितम् । सर्व-
बलविचारेणापि निराकरोति ।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १३ ॥

हेतुत्वेन व्यपदेशो हेतुव्यपदेशः । तस्य हेतुव्यपदेशस्तद्धेतु-
व्यपदेशस्तस्मात् । एष ह्येवानन्वयाति । आनन्दपतीत्यर्थः । सर्व-
स्यापि विकारभूतस्यानन्वस्यायमेवानन्दमयः कारणम् । यथा
विकृतस्य जगतः कारणं ब्रह्म अविकृतं सच्चिद्रूपमेवमेवानन्दम-
योऽपि कारणत्वादनिकृतोऽन्यथा तदाकथं व्यर्थमेव स्यात् ।
तस्मान्नानन्दमयो विकारार्थः । चकारः समुच्चयं वदन् सूत्रद्व-
येनैकोऽर्थो मध्ये प्रतिपादित इत्यह ॥ १३ ॥

ननु किमिति निर्वन्धने सूत्रत्रयेणैवं वर्ण्यते । असम्पदादि-

धामेत्यर्थः ॥ १२ ॥

उक्तसूत्रेण विकारार्थे निरस्तेऽग्रिमसूत्रस्य किं प्रयोजनमित्यत
आहुः * शब्देत्यादि * तामिन्द्रो मयतोऽपरोध्य व्याकरोदिति शु-
तेर्मुखं व्याकरणस्मृतमिति परिशिष्टाच्च व्याकरणरूपः शब्दोऽर्थनि-
र्णायक इति तदबलविचारेण तथा कृतम् । तदपेक्षया अर्थस्तु बलि-
ष्ठः । प्रतिपाद्यत्वेन शेषित्वात् । उक्तरीत्या निराकरणे स चेद् विक-
र्येत तदा प्रयासो व्यर्थः स्यादतस्तद्वारणाय सूत्रान्तरमित्यर्थः । उ-
क्तरीतिकं विकारार्थनिराकरणं व्युत्पादयन्ति * सर्वस्येत्यादि * ।
* व्यर्थमेव स्यादिति * रसः होवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवतीति पूर्व-
वाक्ये पूर्वप्रकृतस्यानन्दमयस्यैव रसत्वेन सिद्धत्वात् तद्व्याप्तेनान-
न्दवत्ताभ्यावणेनैव रसरूपस्यानन्दकारणताया अर्थतः सिद्धौ पुन-
स्तत्कथनमप्रयोजनकं सत् तथा स्यादतः कारणत्वेनाविकृतत्वबो-
धनायैवेवं वाक्यम् । तेनाविकारत्वमेव सिद्धस्यतीत्यर्थविचारेणापि न
तथेत्यर्थः ॥ १३ ॥

मान्त्रवर्णिकसूत्रमघतारयन्ति * नन्वित्यादि * । * एवमिति *

धेदुपासनापरत्वेनापि श्रुत्युपपत्तेः । पक्षपुच्छादित्वेन मोदप्रमो-
दादीनामुक्तत्वाच्च । तस्माद् ब्रह्मत्वेन साधितमप्यावश्यकोपप-
त्त्यभावात् ब्रह्मपरत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

मान्तवर्णिकमेव च गम्यते ॥ १४ ॥

ससं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्यो-
मन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति
मन्त्रः । मन्त्रेणाभिधया वृत्त्या प्रतिपाद्यं मान्तवर्णिकम् । तदुप-
पादनग्रन्थे तदेव मुख्यतया ज्ञायते । यत्र यदुद्दिष्टं तदेव मुख्य-
तया ज्ञातव्यम् । उपपादनीयं च सन्दिग्धम् । तत्र, ब्रह्मणा वि-
पश्चितेति सन्दिग्धं सर्वज्ञं ब्रह्म ।

परमात्मपरत्वेन । तद्योपास्तेरध्ववणादप्रामाणिकं कथं कल्प-
नीयमिति शङ्क्यम् । तदभावेऽपि विद्युद् ब्रह्मेत्यादिषु विद्युदाद्यु-
पासनासु प्रकरणवलेन तत्स्वीकारात् । प्रकृते तु पक्षपुच्छादित्वेन
मोदप्रमोदादीनां कल्पनयोक्तत्वाच्च लिङ्गस्यापि सद्भावात् । तस्मा-
दुक्तहेतुद्वयाद् ब्रह्मत्वेन साधितमप्यानन्दमयपदमावश्यकोपपत्त्य-
भावात् ब्रह्मपरत्वमिति प्राप्ते इत्यर्थः । ब्रह्मपरत्वमिति पाठे त्वर्हतीति
शेषस्त्रुटितो बोध्यः । को मन्त्रः, किं मान्तवर्णिकमित्याकाङ्क्षा-
यामाहुः । * सत्यमित्यादि * यथाच यं कश्चिद्व्यमभिसन्धाय श-
क्यसम्यग्धानां नानात्वात् तेषु यं कश्चिदादाय लक्षणया यत्किञ्चि-
दुच्यते, तत्र मान्तवर्णिकम् । किन्तु मन्त्रेणाभिधया पदशक्त्या मु-
ख्यवृत्त्या यत् प्रतिपाद्यं, तत् तथेत्यर्थः । एतस्य मान्तवर्णिकस्य क-
थमुपपत्तित्वमित्यत आहुः * तदित्यादि * । * तदुपपादनग्रन्थ इति *
। सर्वस्मिन् प्रपाठके । तथाच तस्य मुख्यत्वादावश्यकोपपत्ति-
त्वमित्यर्थः । मुख्यत्वमेवास्य कथमित्यत आहुः * यत्नेत्यादि * । ननु
तदेवाऽऽयुक्तेति प्रतिज्ञानान्मन्त्रस्य ब्राह्मणव्याख्यानत्वं स्फुटम् । शि-
ष्टस्य प्रपाठकस्य मन्त्रव्याख्यानत्वे किं गमकमित्यत आहुः * उपपा-
दनीयमिति * । * सन्दिग्धमिति * विभक्तिभेदात् पदभेदाच्च स-
न्दिग्धम् । तथाच सन्दिग्धोपपादकत्वमेव व्याख्यानत्वगमकमित्यु-

तस्य हि फलत्वं वाक्ये नोपपाद्यते । फलं तु सर्वं स्तुत
आनन्दः । अभ्यासात् स्तुतत्वात्मित्यवोचाम । शिरःपाण्यादिकं
तु स्तुत्यर्थमेव पुरुषविधत्वाय । लोके ह्यन्तर्भूतं बहिर्वेष्टितं च
तदाकारं भवति ।

यः । ननु सर्वज्ञे ब्रह्मणि कस्मिन्नेति कुतश्च सन्देह इत्यत आहुः । *
तस्य हीत्यादि * । * वाक्य इति * मन्त्रे । तथाच ब्राह्मणवाक्ये
द्वितीयया परस्य फलत्वबोधनात्, तद्व्याख्यानमन्त्रे तु द्वितीयया का-
र्मानां फलत्वबोधनाद् ब्रह्मणश्च गौणत्वबोधनात् तस्य फलत्वांशे स-
न्देह इत्यर्थः । तर्हि कथं तस्य फलत्वमुपपाद्यत इत्याकाङ्क्षायां सर्वतः
प्रचुरानन्दरूपत्वेनोपपाद्यत इत्याहुः * फलन्त्वित्यादि * । * सर्वैरि-
ति * प्रकारैः । प्रकारास्त्यभ्याससर्वान्तरत्वसर्वाधिकत्वादयो बो-
ध्याः । ननु यदि प्रचुरानन्दरूपेणैव फलत्वाभिप्रेतं स्यादमूर्तस्य त-
योक्तं स्यात्तु शिरःपाण्यादिकं कल्पयेत् । प्रयोजनाभावात् । क-
ल्पनया चोपासनार्थता प्रतीयते, न तु परमफलतेत्यत आहुः * शि-
र इत्यादि * । * शिरःपाण्यादिकमिति * इदमा बोधितं शिरःपा-
ण्यादिकम् । * पुरुषविधत्वायेति * सर्वेषां पुरुषविधत्वाय । यदि हि
स्वयं पुरुषविधो न स्यात्तदा तदुपरितनोऽन्नमयान्तः कोऽपि
पुरुषाकारो न स्यादिति तदर्थं तयोक्तिरिति तस्य पुरुषविधता-
मन्वयं पुरुषविध इति वाक्यादेव प्रतीयते । अतः सा कल्पना नोपा-
सनार्थाऽपि तु स्तुत्यर्थेति कल्पनाया लिङ्गत्वाभावात् प्रकरणापेक्षया
वाक्यस्य बलिष्ठत्वाच्चानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरत्वं न पारिप्लवमित्य-
र्थः । नन्वानन्दमयस्य पुरुषविधत्वेन कथं सर्वेषां तथात्वमित्यत आहुः ।
* लोके हीत्यादि * । अयमर्थः । लोके ह्यन्तर्भूतस्य तदाकारता मूपा-
निषिक्तप्रतिमादौ दृष्टा । बहिर्वेष्टितस्य तदाकारता तूपदेहे सीवितव-
सनादौ च दृष्टा । तथाच यथा माण्डकर्तारः प्रथमत आकृतिं मधू-
र्यादेः कृत्वा तदुपरि मृदं घेष्टयित्वा तन्मूपायां धातून् पूरयन्ति । अ-
न्यथा पूरितमाण्डनिर्माणं न भवति । तथात्र तादृशोऽयं देहः । अ-
तोऽत्र देहे कश्चिदन्तरं पूर्वविधो वर्तते यदुपरि समागता अक्षरस्ता-
दयः पुरुषाकारा भवन्ति । नो चेद् घटादिवत् कृतिसाध्यत्वामावाद्

जीवोऽत्र मुख्यः । कर्तृत्वेन व्यपदेशात् । स च वस्तुतो
हंसरूपः । पुरुषाधिकारकं हि शास्त्रम् । तेन पुरुषशरीरे तवा-
कारः सर्वं फलं प्राप्नोति । अतः पुरुषं हंसरूपेणानुवर्णयति ।

भस्मोत्करवद् राशीभूता एव भवेयुः । अत्र तु ध्रुवो, तस्माद्वा एत-
स्मादक्षरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैव पूर्णः । स चा
एव पुरुषविध एव तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध इत्यादौ पूर्वं
प्राणमयादिकमुक्त्या तेन प्राणमयादिना आन्तरेण एवोऽत्रमयादिरु-
पास्तनः पूर्ण इति पूर्वोक्तन्ध्यायेन पूर्णतां प्रतिज्ञाय ततस्तां निगम-
यितुं, स चा एव प्राणमयादिः पुरुषविध एवेत्यनेन तदाकारमुक्त्वा
तस्य प्राणमयादेः पुरुषविधतामनुलक्षणीकृत्य, अयमयमयादिः पुरुष-
विध इति वदति । तेन सर्वान्तरस्यानन्दमयस्यैव सर्वत्र पुरुषाकार-
समर्पकता पर्यवस्यति । तेन तथा सिद्धयतीति । नन्वस्येयं, तावता
स्तुतिः का चा सिद्धयतीत्यत आहुः * जीय इत्यादि, वर्णयतीत्यन्त-
म् * । * तेनेति * हेतुना । * तदाकार इति * हंसाकारः । ज्ञय-
मर्थः । उक्तमन्त्रे सोऽश्नुत इत्यनेन जीवः फलाशने कर्तृगया व्यप-
दिष्टः फलभोगे मुख्यः । तस्य च, द्राक्षुपर्णाविति ध्रुवा, एवं स, मा-
नसो हंसो हंसेनैव प्रयोधित इति स्मृत्या च हंसरूपेणैव निदृष्टत्वात्
पुरुषाधिकारेण मनुजस्य शास्त्रस्य तं मत्यमवृत्तौ तस्य ब्रह्मविश्वाद्य-
भावेन घेदनादिकलस्याप्यभावाच्छास्त्रादेर्वैयर्थ्यं स्वादिति, फलार्थं शा-
स्त्रसार्थक्यार्थं च जीवस्य पुरुषरूपमावश्यकम् । तथा समतां धिना
फलानुभवदौर्घ्याद् ब्रह्मसमतायाश्च, न तत्सम इत्यादिध्रुवा निवे-
धात् फलानुभावार्थं समतायै ब्रह्मणोऽपि हंसरूपमावश्यकम् । अतः
पुरुष एव यदा हंसरूपेण जीवान्तराविश्य तं पुरुषरूपेणान्तरितार्थो-
क्तदा तद्वैद्यनेन पुरुषरूपो जीवः सर्वं लौकिकालौकिकफलमनुभवति ।
परमात्मा च हंसेऽन्तर्भूतो हंसाकारश्च सत्तत्फलमनुभाषयतीति
ध्रुतिरपि परमात्मानं हंसरूपेण पुर्यावेशोत्तरं वर्णयति । तथाच स्व-
यमतिमहानपि जीवस्य फलमोजनार्थमेवं करोतीत्येषा स्तुतिरित्यर्थः ।
एवं पक्षिरूपकल्पनस्य शिरःपाण्यादिकपनस्य च स्तुत्यर्थेनासमर्थनेन
निरालम्बना प्रत्यगारमयिण्या बुद्धिः कर्तुमशक्योति दृष्टशरीरात्म-

पञ्चस्वपि शारीर आत्मा जीव एक एव । तत्रान्नमये
निःसन्दिग्धत्वात्, तस्यैव एव आत्मेति नोच्यते । द्वितीयादिषु
प्रथमोक्तमेवातिदिश्यते । तत्रान्नमये हस्तेन प्रदर्शयन्नित् नः-
सन्दिग्धं व्याख्यातम् । तदन्तरो हि प्राण आन्तरव्यवहारका-
रणम् । वनभोजनविसर्गादिपूषयोगात् । तस्य सञ्चार आकाशे
परिनिष्ठितः पृथिव्याम् । एवं लौकिकव्यवहारार्थं बाह्याभ्यन्त-
रभेदेन द्वयम् ।

सामान्येन प्रत्यगात्मनि बुद्धिसिद्ध्यर्थं शाखाचन्द्रन्यायेनेदं कल्पन-
मित्यपास्तम् । तथा सति पुरुषरूपकल्पनयापि कार्यसिद्धेः यक्षिरूप-
कल्पनायैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । ननु यद्येवमभिप्रेतं स्यात् तर्ह्यनन्दमय-
स्यैव पक्षिरूपत्वं वर्णितं स्यान्नान्नमयादीनामतो नैवमित्याशङ्क्या
इत्योक्तं विभज्यते * पञ्चस्थित्यादि * तथाच प्राणमयादीनां चतुर्णां
व्याख्याने, तस्यैव एव शारीर आत्मेति कथनात् यञ्चस्वपि फलेष्वेक-
स्यैव जीवस्य भोक्तुः यज्ज्ञानां शरीरतया भोग्यत्वस्य च ज्ञाप्यत्वेन
हसरूपजीवानुरोधादन्नमयादिष्वपि तथा कल्पनं युक्तमित्यर्थः । ननु
यद्येवं तदन्नमय इदं वाक्यं कुतो नोच्यत इत्यत आहुः * तत्रेत्यादि *
कोशेऽन्नमये शरीरत्वस्यैकात्मभोग्यत्वस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्तुल्ये-
ऽन्नमयेऽपि तथात्वस्यासन्दिग्धत्वाच्चोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सत्यन्ये-
ष्वपि तत्तत्कोशतौल्यात् तत्रापि नोच्येतेत्यत आहुः * द्वितीयेत्यादि *
* प्रथमोक्तमिति * अन्नमय उक्तं पञ्चावयवकथ्यम् । तथाच्चातिदे-
शदाह्यर्थं तदुक्तिरित्यर्थः । एतदेव मपञ्चयन्ति * तत्रेत्यादि * ।
* प्रदर्शयन्निवेति * वदतीत्यत इति शेषः । तथाच यत एवं वदत्य-
तः प्राप्यरूपेऽन्नमयेऽप्यत्र व्याख्यातं तदवयवसाम्यं निःसन्दिग्धमि-
त्यर्थः । प्रदर्शयन्तीवेति वा पाठः । प्राणमये आहुः । * तदन्तर इत्या-
दि * । अत्र, * वलेत्यादिना प्राणादित्रयस्य कार्यमुक्तम् । को-
शाद्वेदश्च दर्शितः । स पञ्चवृत्तिको दशवृत्तिको वा अयं तु त्रि-
वृत्तिकः । तस्य सञ्चारो नियते देशे हृदयादौ । अस्थ तु सर्वत्राकाश

तदनु वैदिकव्यहारः । स च मनोमयः पुरुषः । आदेशः
कर्मचोदना । ब्राह्मणानि सशेषाणि । अथर्वाङ्गिरसे ब्रह्म-
कर्मत्वात् प्रतिष्ठा । तदनु नानाविधयागाविसाधनवतः फलं
विज्ञानमयः । तत्र श्रद्धा आपः । तृतीयाध्याये त्वयमर्थो विस्तरेण

इति स तस्य स्वरूपलामहेतुत्वादात्मा । स तु देहे स्थितोऽयं तु सत्य-
स्यां पृथिन्यामिति । अतो द्विविधभोगसाधनत्वेन साभिमानाय
द्वयोः कथनमित्यर्थः । अग्रिमप्रयोजनादिकमाहुः * तदन्वित्यादि *
लौकिके व्यवहारे ययःप्रभृतिभिः स्वातन्त्र्यसम्पत्तौ सत्यां वैदिके
प्रवर्तत इति वेदप्रयुक्तो मनोमात्रेन्द्रियप्राणव्यापारस्तस्यानन्तरमा-
धी । तस्य च लौकिकाद् भेदः, शब्द इति चेन्नातः प्रमत्वाद् इत्यत्र
सोपपत्तिकं वक्तव्यः । तद्भोगसाधनाय च स वेदात्मको मनोमयः
पुरुषः । वेदस्य च मनोमयत्वमेकादशस्कन्धे, स एव जीवो विश्व-
प्रसूतिरिति श्लोकेन भगवतोक्तम् । * सशेषाणीति * सार्थवादा-
नि * ब्रह्मकर्मत्वादिति * । चातुर्द्वेषविधाने ब्रह्मणः कृताऽकृतावेक्ष-
कत्वेन तत्कर्मणोऽप्यवसिद्धस्य कर्मस्वरूपसम्पादकत्वादयर्वाङ्गिरसः
प्रतिष्ठाकरूप इत्यर्थः । शान्त्यादिकर्मसोपपत्त्यात् पुच्छत्वमपि तस्य
बोध्यम् । एतेन नानावृत्तिकान्मनोमयकोशाद् भेदोऽपि दर्शितः ।
एवं द्विविधैदिकभोगौपयिकं द्वयं वैदिकव्यवहारौपयिकं तृतीयं
चोक्त्वा पारलौकिकभोगौपयिकं चतुर्थमाहुः । * तदनु नानेत्यादि * ।
विज्ञानमय इति * विज्ञानप्रचुरः । तस्यावयवानां स्वरूपमाहुः *
तत्र श्रद्धेत्यादि * । पञ्चाग्निविद्यायां, यतिष्यामाहुत्याहुतायामापः
पुरुषवच्चसौ भूत्वा समुत्थाय घटन्तीति प्रश्नाग्निरूपणभागे प्रथ-
माहुनौ, देवाः श्रद्धां जुहुनीति कथनाच्च श्रद्धारूपा आपो मुख्या
इति शिर इत्यर्थः । अस्यार्थस्य काल्पनिकत्वपरिहाराय विचारि-
तत्वं बोधयन्ति * तृतीयेत्यादि * रहस्यधिकरण इत्यर्थः । ननु
प्रथमाहुनौ श्रद्धाहोमन्ततः सोमवृष्टयन्नरेतःकमेण पञ्चम्यामाहुनौ
हुतायां रेतसः पुरुषभाय इत्यवयवपूर्वभावात् कथमस्य जीवमो-

वक्ष्यते । यथोक्तकर्तृत्वात् क्रममुक्तिः ।

अनससौ ममीषमाणानुष्ठीपमानौ धर्मो योगश्च मुख्यत्वा-
दात्मा । अथोभाषो महर्लोकः । तादृशस्य ततोऽर्वाक् संसृजमा-
वात् । ततोऽपि ब्रह्माविद आनन्दमयः फलम् । तस्य स्वरूप-
स्यैकत्वाद् धर्मभेदेन शिरःपाण्यादि निरूप्यते । तस्य मुख्य-
तया प्रीतिविषयत्वं धर्मस्तान्छिरः । भोदमयोदावपरिनिष्ठितपरि-
निष्ठितावानन्दांतशयौ । आनन्दस्तु स्वरूपम् । साधनरूपत्वाद् ।

यस्यैव योगसाधनत्वं नेत्याकाङ्क्षायामाहुः । * यथोक्तेत्यादि * । अ-
थमयाद्युक्तोपासनाकर्तृत्वात् क्रममुक्तिः । एतेनोपासनाकथनमयो-
जनमपि बोधितम् । तथाच भ्रष्टादीनामर्थानां पूर्वसिद्धत्वेन सत्त्वा-
देनदवयवास्तु पूर्णा एव । तेन जीवस्य क्रमिको भोग इति न दो-
षेऽप्यमित्यर्थः । एतेन संशयविपर्ययासाधेनानावृत्तिकाद् विज्ञानमय-
कोषाद् भेदो वर्धितः । अत्रैतत् सिद्धम् । अन्तप्रक्षोपासनायां
सर्वाङ्गप्राप्तया लौकिको बाह्यो भोगस्ततोऽग्निमोषामने सर्वायुःप्रा-
प्तिरूप आन्तरः । तदमे ब्रह्मानन्दज्ञानात् सर्वदा मयाभावाद् वैदि-
कः । तदमे प्रमादाभावे सति पापनाशपूर्वकसर्वकामाप्तिरूप इति ।
अवयवान्तरस्वरूपमाहुः * ऋतेत्यादि * । * तादृशस्येति * । अ-
थाहोमात् पूर्वजन्मानि निष्कामपक्षकर्तृहानरहितस्य ततः भ्रष्टा-
दिक्रमेण प्राप्तयोग्यदेहस्य । एतादृशस्य ज्ञानमाप्त्या मुख्यं फलं भव-
तीति विवेकतुमाहुः * ततोऽपीत्यादि * । * साधनरूपत्वादिति *
हेतवेन साधनशेषतया तथात्वात् । एवं, लोके हीत्यादिना वयो-
यनीत्यन्तेनोक्तमर्थं विमर्शय पुरुषविशेषं पक्षिरूपं च समर्धि-
तम् । तेन च मन्त्रे द्वितीयान्नकामपदेनोक्ता एत एव धर्माः । आ-
नन्दमयस्तु विषयिद् ब्रह्म । धर्मधर्मिणोः प्रकाशाभ्यपवद्भेदेऽन्यभे-
दादेनादृशमेव व्याख्येयमावयोक्तं परमिति बोधितम् । तावतावितस्य
विधिज्ञानवत्वं लक्षणोक्तस्यैवैशिष्ट्यं च सम्यक् नावगम्यत इति

प्रसङ्गपुच्छमिति । श्लोकौ तु सच्चिदंशबोधकौ केवसानन्दत्व-
परिहाराय ।

अपरौ तु श्लोकौ माहात्म्यज्ञापनाय । वागोच्चरागोचरमे-
वेन । अवान्तरानन्दास्तु सर्वे तस्मान्मन्यूनतया तदुत्कर्षत्वबोधनाय ।
तस्मात् सर्वत्र प्रपाठके मान्त्रवर्णिकमेव प्रतीयते । अनौ मुख्यो-
पपत्तोर्विद्यमानत्वेनानन्दमयः परमात्मैव । चकारो मध्ये प्रयुक्तो
विधिमुखविचारेण अधिकरणसम्पूर्णत्वबोधकः ॥ १४ ॥

तदर्थमभिप्रोक्तं ग्रन्थो, न तु साधनशेषब्रह्मज्ञानायेत्याहुः * श्लोकौ
स्थित्यादि * श्लोकात् पूर्वं, तदपीत्यननानन्दमयं लक्ष्यीकृत्य, अस-
न्नेवेति श्लाकडक्तः । तेनानन्दमयमेवास्ति प्रहोति वेत्तव्यमित्यायानि ।
एवमसन्नेति श्लोके कर्तृत्वसमवायित्वयोर्वैधनाच्छिद्यलामः । तेन द्वावे-
तौ विपश्चिद्वत्त्वसमर्थनायेति फलनिगथा सति तत्तच्छ्लोकात्तरं या ग्रन्थः
सोऽपि श्लोकोक्तार्थबोधनायेति बोधितम्नेनायानोऽनुप्रश्ना इत्यादिना
ग्रन्थेन साधनस्य विद्वत्त्वस्य फलोपधायकस्वरूपग्रन्थः । सोऽकामय-
तेत्यादिषु तद्वेष भयं विदुषोऽमन्वानस्येत्यन्तेनोक्तरूपतया सर्वदा
विचारयन् एव पूर्णं विद्वत्त्वं तदैव फलं नान्यथेति सिद्ध्यति । भी-
षाऽस्मादित्यादिग्रन्थस्य तात्पर्यमाहुः * अपरावित्यादि * भीषा-
ऽस्मादिति श्लोको वागोच्चरमाहात्म्यबोधनाय । यतो वाच इति तु
वागाद्यगोचरतद्वोधनाय । तथाच सध्याययानायेतौ परस्त्वस्य निग-
मनायेति सिद्ध्यति । गणितागणितानन्दत्वरूपविशेषावगम विना ज्ञे-
यप्रदानः सकाशात् परस्य निष्कण्टकमशक्याद्यादिति । शेषं स्फुटम् ।
धीमागवते दशमस्कन्धे वेदस्तुतौ, पुरुषविधोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु
य इत्यनेनायमर्थ उपसृष्टः । अन्नमयादिषु चरम आनन्दमयो भ-
गवानिति । तथा सति तेन पुरुषाकारे समर्पिते सर्वस्य पुरुषा-
कारता सिद्ध्यति । ये तु प्रसिद्धमन्नमयस्य पुरुषविधत्वं स्वीकृत्य
तस्य पुरुषविधत्वमनु प्राणमयाद्यानन्दमयास्तानां पुरुषविधत्वं
मूयानिबिक्तप्रतिमान्वायेनाहुः । तैः स्वांशरूपास्तप्रकार एव न

बुध्यते । मृदानिपिक्तप्रतिमायास्तदान्तराकारानुविधापित्वात् ।
 तस्य च मधूत्यानिर्मितप्रतिमया समर्पणादत्रापि तेन न्यायेन बाह्या-
 कारानुरोधस्याशक्यवचनत्वात् । तेनैव पूर्ण इत्यत्र तच्छब्देन प्रकृ-
 तम्, एतच्छब्देन पूर्वोक्तं च परामृश्य मध्ये, स वा एष इति तदेत-
 च्छब्दाभ्यां च प्रकृतं परामृश्य तस्य पुरुषविधतामित्यत्र पूर्वपराम-
 र्थनम् । ततस्तस्य प्राण एव शिर इत्याद्यवयवकल्पनावक्ये पुनः प्र-
 कृतपरामर्श इत्येवं व्याख्याने प्रक्षान्तत्यागप्रसङ्गाच्च । तस्मान्नैते को-
 शाः, किन्तु पञ्चापि फलरूपा व्यापका भिन्ना एव । एतद्भाक्त्या-
 गोक्तिपूर्वकं तत्तत्प्राप्तिधावणात् । तथा धृत्यन्तरे, अन्तात् प्राणा भ-
 वन्ति भूतानां प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः
 स वा एष पुरुषः पञ्चाथा पञ्चात्मा येन सर्वमिदं प्रति पृथिवी चान्त-
 रिशं च पौथ दिशश्चान्तरदिशाश्च स धै सर्वमिदं जगत् स स
 भूयः स मध्यमित्यादिना अनादिपञ्चविधस्योक्तरीत्या पञ्चात्मकस्य
 पुरुषस्य सर्वव्याप्तिसर्वात्मकत्वबोधनपूर्वकं, ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा
 च भूयो न मृत्युमुपयाहि विद्वानित्यनेन तद्विदो मुक्तिधावणाच्च ।
 कोशास्तवजमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयमानन्दमयमात्मा मे शुद्ध्य-
 न्तामिति धृत्यन्तरे शोध्यत्वलिङ्गाः प्रतिशरीरे भिन्ना एव । स इति
 स्वस्यजीवीत्यवयवभेदलिङ्गात् । अतस्तदुपमेणात् तदङ्गीकरणमपि
 प्रकृतविरुद्धमेवेति । ननु शोध्यत्वलिङ्गिकायां धृतौ सिद्धवन्निर्देशादत्र
 व्याकारसमर्पणलिङ्गात् कोशत्वं चतुर्णां सिद्ध्यति । मतान्तरे तु तत्
 मृदा तदेधानुमाविशदित्यनुपवेशस्याग्रे धावणादनुपवेशस्य च शु-
 द्ध्यन्तरे, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति जीव-
 करणकत्वबोधनादत्र शरीरपदाश्च पञ्चानां कोशत्वम् । द्वितीयवर्ण-
 करीत्या विचारे स्वप्न मरमात्रोक्तात् प्रेत्येत्यादिना इत उत्क्रमणपूर्व-
 क्रमक्रमयाद्युपसंक्रमणधायणादेतेषामेव प्राप्यतया फलरूपत्वं सि-
 द्ध्यति । तत्र सिद्ध्यन्ते चतुर्णां विभूतिरत्वं, पञ्चमस्य परपुरुषरूपत्वात्
 परमफलत्वम् । पूर्वपक्षे तु पञ्चागमपि विभूतिरूपत्वमिति विशेषः ।
 तथापि धृतिममर्थनं तु सर्वत्र मुख्यमतः कुत उत्क्रमण, कस्य
 प्राप्तिरित्येतत् सर्वमतेऽपि विचारणीयमेवेति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति ।
 तथाहि । प्रक्षपिहामोति परमिति प्रतिज्ञानात् तत आगतं तद्विवरणे
 फलत्वस्यैवोपपादनादिकं फलमकारणमेवेति निश्चीयते । एवं सत्यनु-

प्रवेशश्रुतिः प्रकरणेन संन्देहा परस्य फलरूपस्यैव सर्वत्रानुप्रवेशं
समर्पयति । न त्वप्रकरणिनो जीवस्य । न च लिङ्गाद् बाधः ।
तदनु प्रविश्य सच्च स्थानाभवदित्यादिना, सत्यमित्याचक्षते इत्यन्तेन
वाक्येनानुप्रविष्टसर्वात्मकतायाः सर्वस्य सत्यतायाश्च आवणानुप्र-
वेशस्य नामरूपव्याकरणार्थताया अभावणाच्चास्यानुप्रवेशस्य तस्मा-
दनुप्रवेशाद् भिन्नत्वेनैतस्य जीवलिङ्गत्वाभावात् । अन्यथा वाक्यपी-
डापत्तेः । अत्रे च, यदेव आकाश आनन्दो न स्यादित्यनेनानन्दस्यै-
वान्तराकाशवर्तित्वश्चावणेन प्रकरणस्यैव योपाच्च । अत आकारस-
मर्पणस्याप्युक्तरीत्या ब्रह्मकोशत्वसाधकतया मैत्रायणीयश्रुतौ, विश्व-
भृद्धे नामैषा तनूभंगवतो विष्णोर्येदिदमन्नं प्राणो वा अन्नस्य रसो
मनः प्राणस्य विज्ञानं मनस आनन्दं विज्ञानस्येति भगवत्तनुत्वभाव-
णेन, अज्ञात् प्राणा भवन्ति भूतानामिति पूर्वोक्ततैत्तिरीयश्रुतौ व्या-
पकत्वादिब्रह्मलिङ्गभावणेन चैतेषां जीवकोशरूपत्वे दूरनिरस्ते, एते
विभूतिरूपाः प्राप्या एवेति सिद्धम् । जीवकोशास्त्वेतदव्यष्टिरूपा
इति तावत् प्रत्ययदोक्तोत्क्रमणलिङ्गादत्र बोधिताः कल्प्यन्ते । तेन
श्रुत्यन्तरीयः सिद्धयन्निर्देशोऽप्युपपन्न एव । एवमेतेषां विभूतिष्वे
जीवकोशाद् मेदे च निश्चिते पूर्वोक्ताभ्यासादिभिरानन्दमयस्य त-
तोऽपि निष्कर्षात् परमफलत्वं सुसिद्धमिति ब्रह्मयजीवः पूर्वोक्तवि-
भूतिव्यष्टिरूपेभ्यः स्वकोशेभ्य उत्क्रम्य मान्त्रवर्णिकसूत्रमाप्योक्तरी-
त्या क्रमेण समष्टिभूतान्नमयाद्यानन्दमयान्तानि विभूतिरूपाणि प्रा-
प्यानन्दमयो भूत्वा, एतमानन्दमयं परं ब्रह्माप्नोति । आनन्दमानन्द-
मयोऽयस्तान इति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् । यद्यप्यत्रानन्दमयो मध्ये
नोक्तस्तथापि, तद्वितोऽधि धरुणः सम्बन्धादिति न्यायेन श्रुत्यन्तर-
सिद्धत्वाभिवेशनीय इति नात्र विवादलेशः । एवमत्र त्याज्येभ्यो-
ऽन्नमयादिकोशेभ्य उत्क्रमणं तत उक्तरीत्या विभूतिरूपाणां तेषामा-
नन्दमयस्य परस्य च क्रमेण प्राप्तिरिति घर्णकद्वयोक्तमुपपन्नतरमि-
त्ययधेहि ।

ननु मयत्वेवं ज्ञानामार्गीयाणां प्राप्तिः, परन्तु भक्तिमार्गीयाणां
प्राप्तिः कथं व्युत्पाद्या । प्राप्तिर्हि पूर्वमसम्बन्धस्य पाश्चात्यसम्ब-
न्धरूपा । अत्र आकारसमर्पकत्वेनानन्दमयस्य लौकिकेऽपि शरीरे
स्थितेः पूर्वं सिद्धत्वेन विभूतिरूपाणां आकाशवद् व्यापकतया स्थि-

निपेधमुखेन चतुःसृज्येदमेवाधिकरणं पुनर्विचार्यते सुदृढ-
त्वाय । इदमत्राकृतम् । जीव एवानन्दमयो भवतु । फलस्य पु-
रुषार्थत्वात् । स ब्रह्मविदानन्दमयो भवतीति स्वर्गादिमुत्सवद-
लौकिकमेव रूपमानन्दमयं जीवस्य फलभूतामात्रं प्राप्तेऽभिधीयते ।

तेर्यात् सिद्धत्वेन भक्तशरीरेष्वपि सत्तया यक्षिरूपेण तेषु भक्त-
शरीरेषु प्रवेशनिर्वचनाशक्तौ फलप्राप्तेर्व्युत्पादयितुमशक्यत्वादिति
चेद् । अत्रोच्यते । अनुप्रवेशश्रुत्या, आविशदिति श्रुत्या च पुरेषु
भगवत्प्रवेशो निर्विवादः । यक्षिलिङ्गेनाभ्येष्टामपि गतिप्रतिबन्धकी-
भूतव्यापकबोद्धव्यत्वात् स निर्विवादः । या पुन साधैदिकी स्थितिः
सा तु तावन्मात्रकार्यार्थत्वादेतत्फलानुभावेन प्रयोजिका न भव-
त्येव । यथा काष्ठादिषु बन्धिस्थितिर्दाहादौ । एवं सति बहिष्ठो
भक्त्या यदान्तः प्रविशति, हृद्येव वा मायामपसाये प्रादुर्भवाति तदा
अक्षरात्मकानि विभूतिरूपाण्यपि भगवता सह विशन्त्याविर्भवन्ति
वा । अक्षरस्य चरणाद्यात्मकत्वेन तेषामपि तत्त्वात् । इयं तु लौकिक-
शरीरे व्यवस्था । यदा ह्येतस्यागेनालौकिकशरीरे प्राप्तिस्तदा तु तत्र
वर्तमानत्वाच्च तेषां कार्यकारित्यमेवाति विशेयः । ऐश्वर्याधिभौतिक-
रूपेण व्याप्तानि तिष्ठन्त्याध्यात्मिकेन प्रविशन्त्याधिदैविकेन कार्यं
कुर्वन्ति । आधिभौतिकत्वं च लौकिके नियतम् । आधिदैविकं भगव-
ति नियतं पर्येषसम् । अत्रान्तरेषु सर्वेषु त्वाधिदैविकादित्रयमपि
यथासम्भवं सव्यपेक्षमिति, न कापि प्राप्तिव्युत्पत्तिप्रतिबन्ध इति
जानीहीति दिक् ॥ १४ ॥

प्रकृतमनुसरामः । अग्रिसूत्रमवतारायितुं तत्र प्रयोजनमाहुः *
निपेधेत्यादि * ननु को वा सन्देहो येन निपेधमुखविचारावश्यक-
तेत्यत आहुः । * इदमित्यादि * । यद्यप्यानन्दमयस्य फलत्वं, सर्वा-
पेक्षयोः कर्षेण प्रतिपादितस्तथापि फलस्य पुरुषार्थत्वेन पुरुषशेष-
त्वात्, तस्यैव एव शरीर आत्मेत्यानन्दमयेऽपि आध्यात्मिजीव
प्रवानन्दमयो भवतु । नच मन्त्रवर्णविरोधः । स ब्रह्मवित्त सर्वान्न

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १५ ॥

इतरो जीवो न । आनन्दमयो न भवति । कुतः । अनुप-
पत्तेः । जीवस्य फलरूपत्वंमात्रेणाानन्दमयत्वं नोपपद्यते । तथा
सति तस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्वेऽत्यलौकिकमाहात्म्यवश्वेन
निरूपणं नोपपद्यते । अतो न जीव आनन्दमयः ॥ १५ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १६ ॥

इतोऽपि न जीव आनन्दमयः । यतो भेदेन व्यपदिश्यते ।
रसः हेवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति । आनन्दोऽस्मास्तीक्ष्ण-
न्दी । एष हेवानन्दयाति । आनन्दपतीत्यर्थः ।

कामान् बभूवुः, विपश्चिता ब्रह्मणा सहःभूत आनन्दमयो भवतीत्य-
र्थोक्तौ तदभावात् । नेन यथा स्वर्गसुखमस्य फलभूतं तथा अखण्डै-
करसं मुक्तावस्थालौकिकरूपमपीत्यर्थः । स्तुत्रं पठित्वा व्याचक्षते ॥
नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ इत्यादि । * तथा सतीति * जीवस्यानन्दमयत्वे
सति । *निरूपणमिति* ब्रह्मणो निरूपणम् । तथाच, तस्माद्वा एत-
स्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिनोक्तं माहात्म्यं जीवेऽपि गच्छ-
देतां श्रुतिं विरुद्ध्यदिति माहात्म्यश्रुत्यनुपपत्तेस्तथेत्यर्थः । नचात्रैवं
जीवस्य जगत्कर्तृत्ववारणे कृते फलाध्यायस्य वक्ष्यमाणस्य जगद्-
व्यापारवर्जसूत्रवैयर्थ्यापत्तिरिति शङ्काम् । तत्रैतादृशजगद्व्यापारस-
हित्यस्याविवक्षितत्वेनावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ रसः हेवायं लब्ध्वानन्दी भवतीत्य-
आनन्दीति । लब्धूलब्धव्यभेदव्यपदेशो न जीवभेदगमकः । आ-
त्मलाभाज परं विद्यत इत्यत्र स्वरूपैक्येऽपि लब्धूल-
ब्धव्यभेदव्यपदेशदर्शनेन तस्याभिग्रामकत्वादिति । परे मन्य-
न्ते । तान्निवारणायाहुः * एष हेवेत्पात्रि * तथाचानया श्रुत्या-
ऽऽनन्दनीयानन्दकत्वेन भेदनिर्देशाज्जीवब्रह्मभेदे सिद्धे, आनन्दीति
निर्देशस्यापि भेदोपोद्बलकत्वे याधकाभावात् । आत्मलाभश्रुतावपि

चकारात् सूत्रद्वयेन जीवो नानन्दमय इति निरूपितम् ॥ १६ ॥

तर्हि जडो भवत्वानन्दमयः । न । आन्तरत्वाच्च
कार्यरूपो भवति । किन्तु कारणरूपः । स स्वमेते नास्त्येव ।
मतान्तरे प्रकृतिर्भवेत् । तन्निवारयति ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १७ ॥

जडा प्रकृतिर्नास्तीति कारणत्वेन निराकृतैव । अथैतद्वा-
क्यान्वयानुपपत्त्या सत्त्वपरिणामरूपा कल्पते । सा कल्पना
नोपपद्यते । कुतः । कामात् । आनन्दमयनिरूपणानन्तरं, सो-
ऽकामपतेति श्रूयते । स कामश्चेतनधर्मः । अतश्चेतन एवानन्द-
मय इति । चकारात्, स तपोऽतप्यतेत्यादि । अतोऽनुमानपर्यन्त-
मयमवोधयद् वाक्यं न तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

न जीवलाभस्तात्पर्यविषयः, किन्तु परमात्मलाभ एव तत्र भूम्न एवा-
त्मतया सनत्कुमारेण नारदं प्रति छान्दोरघे व्याख्यातत्वात् । अतो
जीवग्रहैक्यस्य तद्वीत्या अभ्युपगमैकशरणत्वमिति दृष्टान्तोऽप्यस-
ङ्गत एवेत्यर्थः । * नानन्दमय इति * कस्यामप्यवस्थायाम् ॥ १६ ॥

कामाच्चेति सूत्रद्वयमवतारयन्ति * तर्हि जड इत्यादि * ।
* नेति * एतदेव विमज्जते * आन्तरत्वादित्यादि * । *
* मतान्तर इति * सांख्यमते । * जडेत्यादि * प्रधानक्षेत्रज्ञपति-
शुणेश इत्यादौ प्रधानादिशब्दैः ध्रुतायुक्तापि यादृशी सांख्यैर्जडा मू-
लकारणभूताङ्गीक्रियते तादृशी ध्रुतौ नास्तीतीक्ष्णतिसूत्रे कारणत्वेन
निराकृतैव । अथ तस्य प्रियमेवेत्ययमवधकत्वना वाक्यान्वयानुपप-
त्त्या आत्मपदार्थं गीष्ममङ्गीकृत्य आनन्दस्य सुखात्मकत्वेन सत्त्वध-
र्मत्वात् सत्त्वपरिणामरूपा कार्यरूपा कल्पेते, सा तथेत्यर्थः । * अनु-
मानपर्यन्तमित्यादि * । वाक्यध्वजणोत्तरम्, आनन्दमयपदोक्तोऽर्थः
सत्त्वपरिणाम आनन्दविकारत्वादौ किमसुप्रयदित्येवं यावदनुमी-
यते तावत् ततः पूर्वमेव कामवाक्यध्वजणात् तत्प्रतिद्वयतेऽतस्तथे-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १८ ॥

इतश्च न जड आनन्दमयः । अस्मिन्नानन्दमये अस्य जीव-
स्य च आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति तेन रूपेण योगं
शास्ति । फलत्वेन कथयतीति । न हि जीवस्य जडापत्तिर्यु-
क्ता । ब्रह्मैव तन् ब्रह्माप्तेतीति वदस्याप्यर्थः । तस्मान्नापि
जीवो, नापि जडः । पारिशेष्याद् ब्रह्मैवेति सिद्धम् ।
ये पुनरधिकरणभङ्गं कुर्वन्ति, तेषामज्ञानमेव । यतस्तैरप्यानन्द-
मयः कः पदार्थ इति वक्तव्यम् ।

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ * इतिवदस्याप्यर्थ इति *
आनन्दमानन्दमयोऽवसान इति श्रीभागपतीयवाक्यादानन्दमय एव
सन्नानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यर्थो ज्ञेय इत्यर्थः ।

एवमधिकरणाव्याख्यानं समाप्य विकारशब्दसूत्रे विशेषेणा-
दूषणादधुना परमतं दूषयन्ति स्वोक्तसमर्थनाय । * ये पुनरित्यादि * ।
ये शाङ्करा एकवारं सत्यसम्मतप्राचीनरीत्या व्याख्याय, पुनरिदं त्विह
वक्तव्यमित्यादिना प्रायपाठविरोधमाकस्मिकत्वमेकस्यैवावयवित्वाव-
यवत्वाभ्यामसामञ्जसम्, असन्नेवेत्यादिश्लोकाद्वयविरोधमानन्दप्रा-
प्त्येऽपि दुःखसाहचर्यमब्रह्मत्वापत्तिमानस्यैकत्वविरोधमानन्दमयप-
दानभ्यासं च प्रदर्शयानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरत्वानादर्येण व्यासोक्त-
स्याधिकरणस्य भङ्गं कुर्वन्ति तेषां श्रुत्यर्थाज्ञानमेव । यतस्तैरप्यानन्द-
मयपदार्थः क इति प्रश्ने तस्योत्तरं वक्तव्यम् । तस्यानुक्तत्वाद्
तथेत्यर्थः । नवानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरतायां दूषितायां जीवो वा
जडो वा पारिशेष्यादानन्दमयः सत्स्यतीति कथमनुकमिति वाच्य-
म् । दूषणानामसङ्गतत्वात् । तथाहि । अस्यामुपनियधारम् एव
ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्राह्मणोक्तोऽर्थः सत्यं ज्ञानेत्यस्यामृचि स-
ङ्क्षेपेणोक्तः । स एव सम्पूर्णं प्रपादके वित्तारेण व्याख्यायते । तत्र ज्ञान-
रोपस्य ब्रह्मण श्रुतिं स्वरूपलक्षणवाक्यादेयासन्दिग्धं प्रतीतेस्तत्र
सन्देहानुदयेन तदर्थमुपपादनवित्तारस्याप्रयोजनकत्वात् फलवाक्ये

विभक्तिवचनयोर्भेदेन सन्देहात् तदर्थं एव सम्पूर्णप्रपाठक उपपा-
दनीयः । अत्र उपपादनबीजत्वेन ज्ञानशेषस्य ब्रह्मणो मन्त्रवर्णे प्र-
कृतत्वकथनमेवासङ्गतम् । तत एव तर्हि जिज्ञासयिषया पञ्चानां कोश-
त्वकथनमपि तथा । ह्यपरयोरैक्याङ्गीकारोऽपि शब्दान्तरप्रयोज-
नानुसन्धानात् तथा । विकारप्रत्ययासम्भवस्य प्रागुपपादितत्वाच्च
प्रागुपाठविरोधोक्तिराकस्मिकत्वोक्तिश्चापि तथा । प्रियाद्यवयवयोगस्य
बाधकत्वकथनमपि तथा । द्वितीयवर्णकसमाप्तिश्च परोक्षवाद् व्याख्या-
तरीतिक्रमकहृदयाधिकरणप्रादुर्भावाज्ज्ञानात् । केवलनिर्दिशेषब्रह्म-
वादस्यैक्यत्वधिकरण एव निरस्तत्वाच्च । एकस्यावयवावयवविभा-
चविरोधकथनमपि, प्राणस्य प्राणमिति श्रुतिस्त्वस्य, नेह नानास्ती-
ति भागस्यापार्थक्यादेव । आकारदर्शनं चिन्ता नानात्वस्फुरणायोगेन
तस्य निषेधानर्हतया तेनैवाकारप्राप्तौ सत्यां नानात्वनिषेधस्यावय-
वावयवविभाचविरोधाभावात् एव पर्यवसानादिति । एवं, कृत्स्नः प्र-
ज्ञानघन एवेति कृत्स्नपदादपि ज्ञातव्यम् । अकृत्स्नत्वापादकमेतदु-
द्धृद्युदये चिन्ता भेद नियारणफलककृत्स्नपदधैर्यस्य दुष्परिहर-
त्वादिति । एवमसन्नेवेति श्लोकस्य ब्रह्मपुच्छेत्युक्तब्रह्मपरत्वोत्प्रेक्ष-
णमपि निर्हेतुकम् । अज्ञमयादिश्लोकानामिवास्याप्यवयवविपरतायाः
प्राञ्जलापास्त्यागे बीजाभावात् । नच प्रियमोदादिरूपस्यानन्दमयस्य
स्वर्भ्रमतीतिगोचरत्वात् तद्विषयकभावाभावशङ्काभावादेव तस्य श्लोक-
स्यासङ्गतिरेव बीजमिति युक्तम् । उक्तप्रियादिपञ्चावयवविशिष्टाव-
यविरूपेणानन्दमयपुरुषज्ञानस्य स्वनः काप्यदर्शनेनोक्तश्रुतित एव
ज्ञानसम्भवे तत्र विश्वासरहितस्य निन्दाया विश्वस्तस्य प्रशंसायाश्च
बोधनेनास्यासङ्गत्यभावात् । एवं, यतो वाच इति वाक्यशेषस्य नि-
र्दिशेषसमर्पकत्वकथनमपि तथा । नायमात्मेति मन्त्रे स्वकृतुत्तु-
विचरणश्रावणेनैतदुत्तराद्धै अघितस्यानन्दवित्तवस्यापि तत एव सि-
द्ध्या तदनुगृहीतवाङ्मनसयोरगोचरत्वस्यापि तत एव सिद्धेस्तस्य
निर्दिशेषसमर्पकतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् । किञ्चोक्तप्रणाड्या
वेदगविषयाणामलौकिकानामेव प्रियादीनामत्र पूर्वोक्तरीत्या पदाम-
शान्तेषां प्रतिशरीरं भेदाभावादेवानन्दमयस्यानेकत्वमपि न, शक्य-
कल्पनम् । अत्र आनन्दमयेऽनेकत्वमसंज्ञनाय लौकिकानां प्रियादी-
नामादरोऽप्यसङ्गत एव । मत्पुर्ननवानन्दमयपदाध्यासः श्रूयत

न तावज्जीवः । तस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वेन, ब्रह्मणा विपश्चि-
तेष्वानन्दमयस्योक्तत्वात् ।

इत्यादिना आनन्दपदाश्रयास्ते आनन्दमयपदाश्रयास्तस्याशक्यकल्प-
नत्वमुक्तं, तदपि तथैव । यतोऽश्रयासोऽश्रयस्वमानं शिन्दन्ता-
श्रयस्तपदवाच्येन सामान्यरूपेण तं भिनत्ति, किन्तु पदान्तरो-
क्तेन विवक्षितरूपेण । समिधो यजतीत्यादिरूपे तदुदाहरणे
पञ्चसु यागस्य समानेऽपि पदान्तरोक्तसमिदादिरूपेणैव भेद-
दर्शनात् । एवं सति तत्र यथाश्रयस्तो यजतिः समिदादिप-
दाश्रयासकल्पनानपेक्ष एव समिदादिरूपयागभेदसाधकस्तथाज्ञानन्द-
पदमेष्वानन्दमयपदाश्रयासकल्पनानपेक्षमेवानन्दमयरूपानन्दभेदसा-
धकमिति स्फूर्त्या तादृशब्रह्माया एवानुदयादिति बोध्यम् । अयान-
न्दब्रह्मभाष्ये यदुक्तम् । आनन्द इति विद्याफलमणोः फलं, तद्विकार
आनन्दमय इति । प्रियाविद्यासनानिर्वृत्तो ह्यात्मानन्दमयो विज्ञानम-
याधितः स्वप्न उपलभ्यत इति च । तदप्यसङ्गतमिति । तत्रान्त्यं दू-
षयन्ति * नेत्यादि * अयमर्थः । ब्राह्मणे परशब्देनोदितं फलं तद्व्या-
ख्यारूपायामृचि न केवलेन कामपदेन गण्यवचनम् । तेषां शेषब्रह्मा-
पेक्षया अपरत्वेन ऋगुपजीव्यब्राह्मणस्य परशब्दविरोधापातान् । किन्तु
विपश्चिद्ब्रह्मपदाश्रयां सहितेन । अतः, सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा
विपश्चितेऽत्यन्तावन्तं ग्रन्थं व्याख्यातुं सर्वप्रपाठक इत्युपपादितम् । तथा
सत्यश्रमपादीन्निरूप्य सर्वान्तरः प्रियाद्यावयववानानन्दमयो यो व्या-
ख्यायते स जीवरूप ब्रह्मज्ञानफलत्वेनैव व्याख्यायते । तत्रावयवा एव
कामपदार्थोऽवयव्येव विपश्चिद् ब्रह्मेति सिद्ध्याति । उत्तरवैतमानन्दम-
यमात्मानमुपसंक्रामतीत्यनेन तादृशस्य तस्यैव पर्यवसितफलत्वेनो-
पसंहारात् स यदि जीयत्वेन विवक्षितः स्यात् प्रपमान्तत्वेनात्र निर्दिष्टः
स्यात् सोऽनुत इति श्रुतौ फलशेषिणो जीवस्य प्रथमान्तत्वेनैव निर्दि-
ष्टत्वात् । भोक्तृफलपौरुषपापक्षिप्त स्यात् । किञ्चाश्रमयादीनां व्यवहारे
सतामन्न प्रापपाटेनाकस्मात् तद्विहाय स्वप्नोपलभ्यमानब्रह्मणे तद्वि-
रोधोऽपि । किञ्च ब्रह्माश्रयाविद्ययात्यन्तभिन्नमानिनो जीवस्य ब्रह्म-
भेद ब्रह्मैव भवतीत्युक्तो ब्रह्मभावः सर्वोत्तमाधरूपं ज्ञानं तदधिकार-

अयं जडः स्वर्गवत् तदा किमाश्रित इति वक्तव्यम् । ज-
डाश्रितत्वे कर्मफलमेव स्यात् । ज्ञानस्याप्यवान्तरफलमिति चेन्ना-
तर्हि किमानन्दात् तस्यातिरिक्तं फलं भविष्यति । जडचिद्रूप-
तायाः पूर्वमेव विद्यमानत्वात् । अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतिविरोधश्च ।

रूपा अधिद्यानिवृत्तिश्च न ब्रह्मज्ञानफलत्वेन वक्तुं शक्यानि । ब्रह्मभा-
वस्यावरणमङ्गमात्रेण स्वतो भवनस्य भवतिना बोधनात् प्रकृते तद-
ङ्गीकारे द्वितीयाविभक्तिपीडा लक्षणादोषश्च स्याताम् । ज्ञानस्य त-
थात्वाङ्गीकारे तु तस्य, स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः
स य एवं विदितसाधनशेषभूतपुरुषविशेषणत्वेन तत्कोटिनिविष्टत्वा-
त् । साधनरूपस्य फलरूपस्य च ज्ञानस्यावैजात्यात् साधनफलभाव-
व्याहृतिश्च । तेन, एतत् ह या च न तपतीत्यादिकं ब्रह्मविन्माहात्म्य-
बोधनद्वारा विद्यादिमाहात्म्यायैव सिद्ध्यति । अतः श्रुतिव्याख्यात-
स्यासङ्गतत्वादानन्दमयो जीव इत्यसङ्गतम् । एवं द्वितीयं दूषयित्वा
आद्यं दूषयन्ति । * अयं जड इत्यादि । * जीवाश्रितत्वे भोक्तृशरी-
रान्तःपातात् तदव्यतिरिक्तं जडं वा ब्रह्म वा आश्रित इत्यनयोर्मध्ये
एक किञ्चिद् वक्तव्यम् । तत्राप्ये ज्ञानफलत्वाभावाद्युक्तश्रुतिविरोध-
एव दूषणम् । यदि तद्विरोधाय ज्ञानावान्तरफलत्वमङ्गीक्रियते, तदा
मुख्यं फलमानन्दादतिरिक्तं किं भविष्यतीति वक्तव्यम् । ब्रह्म-
भावादीनां फलत्वाङ्गीकारे दूषणानामुक्तत्वात् संसारदशायां
जडरूपतायां ब्रह्मविरुद्धशायां चिद्रूपतायाश्च सत्त्वात् । अत-
आनन्दमयस्य विकाररवाङ्गीकारे फलबोधकश्रुतिविरोधः सर्वथा
दुर्गार इत्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः । * अस्येत्यादि । स
एको ब्रह्मण आनन्द इत्यस्य व्याख्याने ब्रह्मानन्दस्य परम-
त्वायैतस्यैवानन्दस्येति श्रुतिस्तैरुपन्यस्ता । आनन्दमयस्य विकार-
स्ये ब्रह्मानन्दैकदेशत्वाभावात् स्फुट एव तद्विरोध इत्यानन्दमयस्य
विकारत्वेन ब्रह्मानन्दैकदेशत्वाभावात् स्फुट एव तद्विरोध इत्यानन्द-
मयविकारत्वाङ्गीकारः सर्वथा श्रुतिविरुद्ध इत्यधिकरणमङ्गो न युक्त

पुच्छत्वेने ब्रह्मवचनान् प्रद्वेष इति चेत्, तर्हि स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यत्रापि षष्ठ्या भेदनिर्देशाद् ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वं नाङ्गीकुर्यात् । उपक्रमादिसर्वाविरोधश्च पूर्वमेव प्रतिपादितः । यदप्यधिकरणमन्यथा रचितं, ब्रह्मपुच्छमिति । तत्र न पुच्छस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते, येनान्यथा समाधानं भवेत् । किन्तु ब्रह्मणः पुच्छत्वमिति पूर्वव्यापेनेदं पुच्छं प्रतिष्ठेतिवत् । तत्र श्रुतिबाधो ब्रह्मणाप्यशक्यः ।

इत्यर्थः । अधिकरणभङ्गस्याशयान्तरमुद्गाधयन्ति । * पुच्छत्वेनेत्यादि । * जिज्ञास्यत्वेन मुञ्चयतया शास्त्रारम्भे बोधितस्य ब्रह्मणोऽन्याधिकरणरचनया न्यूनतां समायातीत्यतः प्रद्वेषादधिकरणभङ्ग इत्यर्थः । तद् दूषयन्ति । * तर्हीत्यादि * । स्वप्रधानस्याप्रधानत्वापत्त्या यदि प्रद्वेषस्तदा ब्रह्मण आनन्द इत्यत्राभिप्रास्य षष्ठ्या भेदनिर्देशाद्भयाभावरूपस्य फलस्यानन्दकर्मफलानेनेवोक्तत्वात् तस्य परमपुरुषार्थत्वमपि नाङ्गीकुर्यात् । पुच्छत्ववचनवद् भेदवचनस्यापि प्रद्वेषधीजस्य सत्त्वात् । अथ यदि राहोः शिर इतिवद् ब्रह्मण इत्यभेदपृष्टी तर्हि तस्य प्रियमेवेत्यादावप्यभेदपृष्टीमादृत्य पुच्छत्वं भाक्तमङ्गीकार्यं, न त्वधिकरणं भङ्क्तव्यमित्यर्थः । भङ्गे पूर्वोक्तानि दूषणानि स्मारयन्ति । * उपक्रमेत्यादि * । ननु न घयमधिकरणं भङ्गमः किन्तु प्रकारान्तरेण तत् समर्थयाम इत्याकाङ्क्षायां तद् दूषयितुमनुययन्ति । * यदपीत्यादि । * ब्रह्मपुच्छमिति । * ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दमयस्याययत्येन ब्रह्म चिद्व्यते, उत स्वप्रधानत्वेनेति सन्देहे पुच्छशब्दादययत्येनेति प्राप्तम् । तत्रोच्यते ॥ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ आनन्दमयस्यात्मेत्यत्र ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते । भसप्रेय स भपतीति निगमनश्लोके केयलस्य ब्रह्मण प्याभ्यस्यमानत्वादित्येवं रचितमित्यर्थः । तद् दूषयन्ति । * तत् नेत्यादि । * ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पाक्ये पुच्छस्य यदि ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्येत तदा शङ्का स्यात् । पूर्वं चेदनपिपयतया लक्षितस्वप्रधानब्रह्मरूपत्वं पुच्छस्य कथमिति । तदा समाधानमपि सम्म-

मौख्यं चैतत् । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वे न कोऽपि दोषः
 स्यात् । आनन्दमयस्याब्रह्मत्वं परिकल्प्य तत्पुच्छत्वेन ब्रह्म वै-
 दबोधितमिति ज्ञात्वा तत्समाधानार्थं यतमानो महामूढ इति
 विषयफलणोः किं मुख्यमित्यप्यनुमन्येयम् । पुच्छत्वोक्तिस्तु
 पूर्वमानित्वाय । अत एव ज्ञानविषयत्वं प्रतिष्ठा च । आनन्दमयो

वेदभ्यासात् स्वप्रधानत्वमिति । इदयते तु विपरीतम् । तत्र ब्रह्मप-
 दाभ्यासेन कथं समाधानं भवेत् । अभ्यासो हीतरशब्दश्रुतमर्थं स्था-
 पयन्नभ्यस्यमानं परिच्छिनत्ति, न तु तदर्थं बाधते । समिधो यजती-
 त्यादौ तदुदाहरणे तथा दर्शनात् । एवमत्रापि ब्रह्मपदाभ्यासस्तत्स-
 मभिव्याहृतपदश्रुतं पुच्छमितरेभ्यः परिच्छेत्स्यति, न तु बाधिष्यते ।
 अतो ब्रह्मणोऽवयवश्रुतिबाधोऽनया रीत्या ब्रह्मणा सर्ववेदपाठिनापि
 कर्तुमशक्यः, किं पुनरितरेणेति व्यर्थमिदमन्यथा रचनमित्यर्थः ।
 दूषणान्तरमाहुः । * मौख्यमित्यादि । * एतत् * । अन्यथा रचन-
 म् । * चकारादधिकरणभङ्ग उभयमपि मौख्यम् । तत्र हेतुरानन्द-
 मयस्येत्यादि । * खलु ज्ञावितानां दोषाणां प्रागेव परिहृतत्वादन्वे-
 पां चाभावात् तथेत्यर्थः । ननु प्रकारान्तरेण योजनं कौशलाय
 भवतीति कथं मौख्यमित्यत आहुः । * आनन्दमयस्याब्रह्मत्व-
 मित्यादि * । तथाच भवेत् कौशलाय यद्धान-दमयस्याब्र-
 ह्मत्वं न कल्पयेत्, पुच्छश्रुतिं च न बाधेत । तच्च करो-
 तीत्यतस्तथेत्यर्थः । ननु शास्त्रं प्रकृतं ब्रह्मैव मुख्यमतस्तस्य त-
 थात्वं साधयितुमर्थं यत्नः कथं मौख्यमेत्यत आहुः । * विषयेत्या-
 दि * । प्रकृतत्वस्योभयत्र तौल्यान्न तेन रूपेण मुख्यत्वं निर्णयं,
 किन्तु रूपान्तरेण । तथा सति तु त्यदभिमतस्य न मुख्यत्वं, किन्तु
 फलस्येति विषयमुख्यत्वार्थमपार्थो यत्न इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथा-
 पि विषयत्वेनावश्यकस्य पुच्छत्वोक्तिः कृतोऽपकर्षः, कथं सोढव्य
 इत्यत आहुः । * पुच्छेत्यादि । * सा तु पूर्वं तत्प्राप्तियोधनाय । न
 हि द्वारं गृहं वा अप्राप्य तत्र स्थितं पुरुषं कश्चित् प्राप्नोति । तेन
 तथेत्यर्थः । अत्र गमकमाहुः * अत इत्यादि * । आनन्दमयस्य तत्र
 स्थितौ गमकमाहुः * प्रतिष्ठेत्यादि * नन्येयं सति व्रतमापद्यते, तच्च

ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठित इति । अत्रावयवानयविभावो भाक्त इति
तु युक्तम् । प्रायगपादीनामपि तथात्वात् । अन्तर्गस्थितस्य
बाह्यानुरोधेन तथात्वमिति सर्वं सुस्थम् ॥ १८ ॥

नेह नानाऽस्तीत्यादिभिर्निर्विद्धमतो नोक्तं साधीय इत्यत आहुः । *
अत्रेत्यादि * भाक्तत्वस्याप्रामाणिकत्वात् द्वैतापत्तिदोष इत्यर्थः ।
ननु भाक्तत्वे भवता हंसाकारः कथं समर्थनीय इति शङ्कयामाहुः ।
* अन्तरित्यादि * बाह्यो जीवस्तदनुरोधेन तथाकार इति न कोऽपि
शङ्कावकाशः । तत्प्रकारस्य पूर्वमवोपपादितत्वात् सर्वं प्राचां वचनं
समीचीनमेवेत्यर्थः । एवञ्च यद्भामतीनिबन्धे पक्षद्वयं व्याख्यायोक-
स्य, 'प्रायपाठपरित्यागो मुख्यप्रतितयलङ्घनम् । पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रा-
यपाठस्य बाधनम्' इति । अर्थस्तु, आनन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थकत्वपक्षे
मयडर्यस्य विकारस्य त्यागेन प्राचुर्यार्थाङ्गीकारे प्रायपाठपरित्यागः ।
आनन्दमयपदस्य ब्रह्मण्यप्रसिद्धस्य लक्षणया योगेन वा ब्रह्मणि व्या-
ख्याने मुख्यार्थोलङ्घनम् । आनन्दपदाध्यासेन च ज्योतिरधिकरण-
पूर्वपक्षे ज्योतिःपदेन ज्योतिष्टोमवदानन्दमयो लक्ष्यत इत्यानन्दपद-
स्यापि मुख्यार्थोलङ्घनम् । पुच्छपदं च बालार्थो शक्तमानन्दमयाव-
यवे गौणमिति तत्समानाधिकरणब्रह्मपदमपि स्वार्थत्यागेन तत्पर-
मतस्तस्यापि मुख्यार्थोलङ्घनमिति चत्वारो दोषाः । विकारार्थकत्व-
पक्षे तु ब्रह्मपदस्य न स्वार्थत्यागो, नाप्यानन्दमयपदस्य, न चानन्द-
पदस्य । पुच्छपदमुत्थार्यबाधस्त्वयवपरतायामधिकरणपरतायां च
तुल्यः । अवयवप्रायपाठबाधश्च विकारप्रायपाठबाधेन तुल्य इति वि-
कारार्थब्रह्मणपक्ष एव साधीयानिति । तदपि व्याख्येयपूजनमात्रमेव,
न तु तात्त्विकम् । विकारार्थस्य प्राणमये बाधितस्य घटाकाशदृष्टा-
न्तेनोच्चीधयितुमशक्यत्वात् । आप्राकृतमात्रपण्डितं कस्यापि घटा-
काशे घटविकारत्वप्रत्ययस्याभावात् । घटभृते दुग्धादावपि तथा-
प्रत्ययाभावेन दृष्टान्ताभावादनुमातुमप्यशक्यत्वात् । लोके शास्त्रे
तथाप्रयोगस्य काव्यनुपलम्भादिति । एवं बाधिते विकारपाठे तस्य
प्रायताया अपि चन्ध्यामुत्सर्गदर्पदेशीयत्वात् । किञ्च । शब्दमात्र-
मोङ्कारस्य विवृतिः । ॐकारस्तु ब्रह्मयाचक पदेति तद्विकृतयः सर्वे-

ऽपि शब्दा उत्सर्गतो ब्रह्मवाचका एव । ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं त-
 स्योपव्याख्यानमिति, स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकाः परमात्मनः,
 स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदीजं सनातनमिति, तस्य वाचकः प्रणव इति
 श्रुतिपुराणपातञ्जलस्मृतिभिस्तथा निश्चयात् । अतः शक्तिसङ्कोचेनै-
 व व्यवहारसिद्ध्यर्थं तत्तद्वदन्तीति तत्रिवर्तनायैवाचार्यः श्रौतान् हे-
 तून् श्रूत इति प्रागेव निर्णीतमिति नानन्दमृगानन्दब्रह्मपदानामपि
 मुख्यायोल्लङ्घनम् । अतः पूर्वस्मिन् दोषाभावाद् द्वितीयस्मिन्नेव
 व्याकरणविरोधादिरूपदोषबाहुल्यादुत्तरं एवासाधुरिति । यदपि
 वेदसूत्रयोर्विरोधे, गुणे त्वन्यायकल्पनेति सूत्राण्यन्यथा नेतव्यानी-
 त्युक्तम् । तदप्यसङ्गतम् । तथाहि । इदं हि, विप्रतिपत्तौ विकल्पः
 स्यात् समत्वाद् गुणे त्वन्यायकल्पनैकदेशत्वादिति नात्रमिदं तृती-
 यपादस्यसूत्रस्यैकदेशभूतम् । सूत्रस्य त्वेव विषयः । ज्योतिष्टोमेऽग्नी-
 पोमीयपशावेकवचनान्तबहुवचनान्तौ पाशोन्मोक्तमन्त्रौ मिश्रयो-
 बाखयोराम्नावौ । अदिति, पाश प्रमोक्तत्वेतिमिति तैत्तिरीये । अदि-
 ति पाशान् प्रमुमोक्तत्वेतानिति शाखान्तरे । तत्र सन्देहः । बहुवच-
 नान्तो मन्त्रः प्रश्रुतौ निविशते न चेति । तत्र प्रकरणवशेन प्राप्तावपि
 विकल्पापादकत्वाद् बहुवचनस्यैकस्मिन् पशुपाशे असमर्थत्वाच्च न
 निवेशो युक्त इति बहुपाशकपशुगणयुक्तासु विहृतीपृक्कष्टव्य इति
 पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्तु पाशरूपप्रातिपदिकार्थाद्भूतं विभक्त्यभि-
 हित कर्मकारकं प्रकृतावप्यस्तीति पाशकर्मकोन्मोचनमभिधानेन स-
 म्भवन्मन्त्रो नोत्कर्षे स्मरते । सङ्ख्यामात्रं त्वसस्मवदपि गुणत्वाच्च
 प्रातिपदिककारकयो प्रधानभूतयोक्तकर्षणसमर्थम् । इह सङ्ख्या-
 व्यविवक्षिता । पाशकर्मणोरभिधानमात्रेण व्यवहारस्य सिद्धेः ।
 किञ्चैकस्मिन्प्रत्ययवृत्तवद्वत्त्वाभिप्रायेण छान्दसो बहुवचनप्रयोगोऽव-
 कल्पते । अतो गुणेऽन्यायकल्पनाया अनुष्ठत्वात् प्रकरणानुरक्तो वि-
 कल्प एव युक्त इति । एवञ्चात्र सूत्राणां वेदार्थनिश्चयनाय प्रवृत्त-
 त्वेन सङ्ख्यावदेकदेशत्वाभावात् तदत्यथा नयने मीमांसाद्वयस्य वे-
 दस्य च विप्लवापत्तेरिति । यस्तुतस्तु ।

युक्तिभिरतिशयित्वाभि समादधानो ह्येव दोषान् ।

वाचस्पतिरपि भाष्ये व्याख्यायाजेन दूषणं धूते ॥

इति बोध्यम् ॥ १८ ॥ ॥ इति पञ्चमाधिकरणम् ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ १९ ॥

अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्य-
 इमश्रुर्हिरण्यकेशः, आमनखात् सर्व एव समुवर्णस्तस्य अथा क-
 प्यासं पुण्डरीकमेतन्मक्षिणी तस्योदेति नाम स एष सर्वेभ्यः
 पाप्मभ्य उदितः । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदे-
 त्याधिदैवतमथाध्यात्ममप्यथ य एषोऽन्तरक्षिणं पुरुषो दृश्यत
 इत्यादि । तत्र संशयः । किमधिष्ठातृदेवताशरीरमाहोस्विव पर-
 ब्रह्मेति, ब्रह्मणो वा शरीरमिति । तदर्थमिदं विचार्यते । हिर-
 ण्मयशब्दः सुवर्णविकारवाची, आहोस्विव प्रकाशमास्येतानन्द-
 वाचीति । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य आनन्दमपस्य फल-
 त्वमुक्त्वा द्वितीयोपाख्यानं, स यथापं पुरुषे यथासावादित्ये

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ *अथ य एष इत्यादि* इदं छान्दोग्ये

प्रथमप्रपाठके श्रूयते । विषयवाक्यमुपन्यस्य संशयाकारमाहुः । *
 किमित्यादि * तथाचात्र त्रिकोटिकः संशय इत्यर्थः । * तदर्थमिदं
 विचार्यत इति * तादृशसंशयोत्पत्त्यर्थं तस्य धीजं विचार्यत इत्य-
 र्थः । तदाहुः * हिरण्मयेत्यादि * ननु जन्माद्यधिकरणसमन्वया-
 धिकरणाभ्यां लक्षणकथनादिना सप्रकारं कारणतां विचार्येक्षत्वा-
 नन्दमयाधिकरणाभ्यामसम्भवादिदोषनिरासेन सा परीक्षिता । तथा
 सति लक्षणप्रमाणाभ्यां ब्रह्मज्ञानस्य सौकर्यात् तावदेव च ततः फ-
 लसिद्धेः किमनेनाधिकरणेनेत्याकाङ्क्षायां पूर्वाधिकरणेनास्य स-
 ङ्गतिं वक्तुमाहुः * ब्रह्मविदित्यारभ्य, विचारारम्भ इत्यन्तम् * ।
 * द्वितीयोपाख्यानं इति * यद्यपि प्रथमप्रपाठक एतादृशं वाक्यम-
 स्ति । तथापि तत्र, स एको ब्रह्मण आनन्द इति गणितानन्दं प्रस्तुत्य
 तत्पठितं, न तु पादमनसागोचरं प्रस्तुत्येति पूर्णब्रह्मविदस्तदनुपगु-
 णमिति शङ्का स्यादतस्तदभाषायेतदुक्तम् । अत्र हि सर्वान्ते एत-
 दुक्त्यामे, हायु हायु इत्यहोमर्थकेन शब्देन यीप्सया आश्चर्यमुक्त्वा,

स एकः स य एवाविर्दति साधनस्मानन्दमयमात्मानमुत्त-
क्रम्येति फलं श्रुतम् ।

तत्र सवितरि विद्यमानस्याग्रहत्वे फलं नोपपद्यत इति
विचारारम्भः । तत्र हिरण्यशब्दो विकारवाची । केशनखा-
दयश्चाच्यन्ते शरीरधर्माः । मृता वा एषा त्वगमेष्टा यत् केश-
श्चश्चिन्त शरीरपन्तरा नोपपद्यते । परिच्छेदश्चाधिदैविकादि-
वचनं च बाधकम् ।

ब्रह्मश्रमित्यादिना सर्वात्ममात्रं ब्रह्मभावं ज्ञाह । तेनैतज्ज्ञानमक्षर-
सायुज्ये परब्रह्मसायुज्यं च फलोपधानायावश्यकमित्येतस्य कथ-
नम् । नच भवत्वेवं, तथाप्यस्य विचारे किं बीजमिति वाच्यम् ।
तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येत्यनेन मननाभावे भयस्योक्ततया त-
दापत्तेरेव बीजत्वादित्याशयेनाहुः * तत्र सवितरित्यादि * तथा-
चास्य हेतुतागर्भः प्रसङ्गोऽत्र सङ्गतिरित्यर्थः । किञ्चायं जन्मादिसु-
श्रस्यविचारः सर्वस्याग्रिमविचारस्य मूलम् । तत्राप्ये, फलमत उप-
पत्तेरित्यनेन सर्वफलदाता भगवानेवेति वक्तव्यम् । ततोऽप्ये, चतुर्थे-
ऽध्याये निषेधमुखेन प्रतीकोपासना, विधिमुखेनाङ्गोपासनाश्चादि-
त्यादिमतिमूत्रे वक्तव्यास्तत्र मतान्तरोक्तरीत्या प्रतीकोपासनानाम-
ब्रह्मपरत्वेऽपि तद्वाक्योक्तफलसिद्धिस्तदन्तःस्थाद् ब्रह्मण एवेति ज्ञा-
पनायाङ्गोपासनानां ब्रह्मपरत्वे तदुक्तमवान्तरफलं तत्कृतुत्वरूपं मु-
क्त्यं फलं च भगवत एवेति ज्ञापनाय चाप्येतद् बोध्यम् । तेनान्तःपद-
घटितेषु वाक्यान्तरेषु सत्स्वप्येतस्यैव विषयवाक्यत्वेनोदाहरणे-
ऽप्येतदेव बीजमिति बोध्यम् । पूर्वपक्षमाहुः * तत्रेत्यादि * । * वि-
कारवाचीति * इत्यन्त्याद् विकारार्थकप्रत्ययवान् । * नोपपद्यते
इति * मृतान्यकसम्यग्यो नोपपद्यते । * परिच्छेदश्चेत्यादि * अन्तरा-
ऽऽदित्य इत्यनेनोक्तस्तदन्तर्बोर्तित्वकृतः परिच्छेद इत्यधिदैवतमित्यने-
नोक्तमाधिदैविकवचनम् । आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवा-
धिदैविक इति स्मृती तस्याध्यात्मिकाभेदकथनादाध्यात्मिकस्य च

अतः सर्वथा तच्छरीरमिति मन्तव्यम् । चाक्षुषत्वाच्च ।
इन्द्रियवत्त्वञ्च श्रूयते । यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी त-
स्येति । कपेराम आसनम् । आरक्तं तस्यासनं भवतीति । अ-
सभ्यतुल्यता च । अतो देहेन्द्रिययोर्विद्यमानत्वाज्जीवः कश्चि-
दाधिकारी सूर्यपण्डलस्थ इति गम्यते । फलं तत्सायुज्यद्वारेति ।
अथोच्येत, एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति । अपहतपाप्म-
त्वादिधर्मश्रवणात् । पूर्वद्रोषस्यापि विद्यमानत्वाद् ब्रह्मण
एव केन चिन्निमित्तेन शरीरपरिग्रह इति । तस्य च शरीरस्य

जीवत्वात् तद्वचनमपि ब्रह्मत्वसाधकमित्यर्थः । * आदिपदं, य एषो-
ऽन्तरक्षिणीति, अथाध्यात्ममित्यादिनोक्तानामक्षिपुरुषधर्माणाम् संग्रहा-
य । अक्षिपुरुषविचारोऽपि, स यश्चायं पुरुष इति श्रुत्यर्थनिर्णयायेति
याज्यम् । * मन्तव्यमिति * उक्तहेतुमिनिश्चेयम् । एवं देहत्वसाधनेन
देहित्वं साधयित्वेन्द्रियवत्त्वं साधयति * इन्द्रियेत्यादि * । * क-
प्यासमिति * उपवेशनार्थकस्यास्तेः करणं धम् । कपेर्मर्कटस्यास-
नमधोभाग इव कप्यासम् । उपमावाचकपदलोपाल्लुप्तोपमा । तेन
रूपकातिशयोक्तिः । ननु यदि स जीवः स्यात् तदा तैत्तिरीये परि-
करान्तानामुपासनानामनन्तरं, स यश्चायमिति वाक्यं नोच्येत ।
तथा बृहन्नासायणीये, आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपतीत्यनुवाके
प्रयीविद्यात्मकत्वमुक्त्वा, आदित्यो वै तेज ओजो बलमिति तदग्नि-
मानुवाके ब्रह्मणः सायुज्यं सलोक्ततामाप्नोतीति फलं नोच्येतेति
शङ्कायामाह * फलमित्यादि * आनन्दमयोपसंक्रमणरूप फलं स्व-
स्याधिकारिसायुज्यद्वारा भवतीत्येतदर्थं तदनन्तरमुच्यते । आदि-
त्यो वै तेज इत्यत्रापि ब्रह्मणः सायुज्यमित्याद्युक्त्वा, एतासामेव दे-
वतानां सायुज्यं सार्पितां समानलोकेतामामोति य एवं वेदे-
त्युच्यते । एवमधिष्ठातृदेवताशरीरकोटिः साधिता । ब्रह्मशरीरको-
टि साधयति * अथोच्येतेत्यादि * अनया श्रुत्या असाधारणब्रह्म-
धर्मभाषणादयं ब्रह्मैवेत्युच्येतेत्यर्थः । तद् दूषयति * अपहतेत्यादि *

कर्मजन्यत्वाभावादपहतपाप्मत्वादि सङ्गच्छते । सुवर्णशरीरत्व-
प्रपञ्चलौकिकत्वाद् ब्रह्मण एव सङ्गच्छते । शरीरवादिन्द्रियस्यापि
परिग्रहः । धर्ममात्रपरिग्रहान्नासम्भ्यता । स्थावररोपेक्षया जङ्गमस्यो-
त्कृष्टत्वात् स्थावरावयवोपमानवज्जङ्गमावयवोपमानं स्थावरस्था-
पीति सर्वब्रह्मभावाय श्रुत्युक्तत्वाच्च । तस्माद् ब्रह्मण एवेदं
शरीरोपेत्येवं प्राप्तं, उच्यते ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥

अन्तर्दृश्यमानः परमात्मैव । कुतः । तद्धर्मोपदेशात् । तस्य
ब्रह्मणो धर्मा उदितादिधर्मा उपादिश्यन्ते । स एव सर्वेभ्यः
पाप्मभ्य उदित इति । अयमाशयः । ब्रह्म कारणं, जगत्कार्य-
मिति स्थितम् । तत्र कार्यधर्मा यथा कारणे न गच्छन्ति, ।
तथा कारणासाधारणधर्मा अपि कार्ये । तत्रापहतपाप्मत्वादपः
कारणधर्मास्ते यत्र भवन्ति तद् ब्रह्मेत्येवावगन्तव्यम् । बलिष्ठ-
त्वात् कारणधर्मस्य । नापतुल्यतामात्रमुभयेषामपि धर्माणाम् ।
ते श्रुत्येकसमधिगम्याः । ब्रह्मणि लोके भगणान्तरमपि प्रवर्त-
ते । अनः सर्वरसादयो ब्रह्मनिष्ठा एव धर्माः । स्थूलत्वादमस्तु ये
ब्रह्मणि निषिध्यन्ते, अस्यूलादिवाक्येषु ते कार्यधर्माः । अणो-

* स्थावरस्येति * पुण्डरीकस्य । एवमुपमाप्रयोजनं तु ब्रह्मप्रवेशेन
सर्वस्य ब्रह्मभावबोधनम् । ब्रह्मदाशा इतिवत् । स्फुटमन्यत् ।

सूत्रं पठित्वा समादधते * अन्तरित्यादि * ननु बाधकानां
बहूनामुक्तत्वादधर्मोपदेशमात्रेण कथं ब्रह्मत्वनिश्चय इत्यतस्तद् व्यु-
त्पादयन्ति * अयमाशय इत्यादि * । * स्थितमिति * पूर्वोक्ति-
रणैर्निर्णीतम् * कार्यधर्मा इति * कार्यासाधारणधर्माः । हृष्टं चेतत् ।
न हि घटाया जलाहरणयोग्यत्वादयो मृत्पिण्डकपालादौ गच्छन्ति ।
न वा मृत्पिण्डादिसंस्थानविशेषा घटादौ । अथ यदि गच्छेयुस्तदा
कार्यकारणयोर्बलक्षयं न भवेत् । कार्यकारणव्यवहारश्च भज्येत ।

रणीयानिखादिषु कारणधर्मो एव । अत एकोऽप्यसाधारणो
धर्मो विद्यमानः शिष्टान् सन्दिग्धानपि ब्रह्मधर्मानिव गमयति ।
इममेव श्रुत्वाभिप्रायमङ्गीकृत्य सर्वत्र ब्रह्मवाक्यनिर्णयमाह सूत्र-
कारः । तथाच श्रुतिव्यतिरिक्तस्थले तथैवावगन्तव्यम् । अनन्त-
मित्यनन्तमूर्तितो च ब्रह्मणः प्रतिज्ञाता । अन्यथा गुहायां
निहितमिति विरुद्धोक्त । तस्मात् साकारं तादृशमेव ब्रह्म ।

अतो ये असाधारणा धर्मास्तेऽन्यत्र न गच्छन्तीति नियतम् । तत्र
प्रकृतवाक्ये, तस्योदिति नाम स एष सर्वेश्वरः पाप्मभ्य उदित इत्यने-
नोक्तमपहतपाप्मत्वम् । तथा आदिपदेनाक्षिपुरुषवाक्ये सर्वं त-
त्साम तदुक्तं तद्यंजुस्तद् ब्रह्म तस्यैतस्यैतदेव रूपं यदमु-
ष्य रूपं यावमुष्य गेष्णो तौ गेष्णो यन्नाम तन्नामेत्यनेनोक्तमृ-
क्सामादिसार्वभौम्यं यन्नाम तन्नामेत्यतिदिष्टनामनिर्वचनहेतुभूतमप-
हतपाप्मत्वं च, य आत्मा अपहतपाप्मेतिश्रुत्यन्तरे ब्रह्मासाधारणध-
र्मत्वेन सिद्धम् । तथा, इदं सर्वं यदयमात्मेतिश्रुत्यन्तरसिद्धं सार्व-
भौम्यं च कारणभूतब्रह्मासाधारणधर्मरूपं नान्यगामि तद्वत्तुोपदिश्यते ।
एवमन्येऽपि श्रुत्यन्तरेष्वा असाधारणा ब्रह्मधर्मा यत्र भवन्ति तद्
ब्रह्मेत्येवावगन्तव्यम् । तेन सूत्रे अन्तःपदं श्यानान्तरस्याप्युपलक्षकं,
न तु तावन्मात्रपर्यवसन्नमिति योचितम् । नच केशनखादीनां कार्य-
धर्माणामपि योचनात् कथं विनिगमनेति शङ्क्यम् । उपजीव्यत्वेन
नित्यत्वेन च कारणधर्मस्य यलिष्ठत्वात् । नचापहतपाप्मत्वं स्वाध्या-
ये मुख्यप्राणे चोच्यते, सार्वभौम्यं च चतुर्मुखादावतः कथमसाधा-
रणत्वमिति शङ्क्यम् । यतो नामतुल्यतामात्रमुभयेषां धर्माणाम् ।
स्वाध्यायादौ ह्यपहतपाप्मत्वं पापराहित्यरूपं, स्वाध्यायो देवपवित्र-
मिति य एवंविधि पापं कामयत इति तत्र तत्र लिङ्गात् । अत्र तु स-
र्वकर्माञ्जन्तराहित्यरूपम् । अनन्वितं ते भगवन् विच्छेष्टितं यदात्मना
चरसि च कर्म नाञ्ज्यस इति श्रीमागवतवाक्यात् । एवं चतुर्मुखा-
दिसार्वभौम्यमपि साङ्ख्यम् । आविशाय परं मत्तः, एताक्त्वं यतो हि
म इति द्वितीयस्कन्धे नारदं प्रति ब्रह्मवाक्यात् । अत उदीत्यादीना-

मेवं कारणभूतब्रह्मासाधारणधर्मत्वे सिद्धे तत्सहपठितानां दृश्यत्व-
 हिरण्यदमधुत्वादीनामपि ब्रह्मधर्मत्वमेव बोध्यम् । यतस्ते श्रुत्येक-
 समधिगम्या ब्रह्मणि । लोके तु तेषां गमकं प्रमाणान्तरमपि वर्तते ।
 अत एतद्वत् सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस इत्यादिश्रुत्यन्त-
 रोक्ताः सर्वरसादयोऽपि ब्रह्मनिष्ठा एव धर्मा बोध्याः । श्रुत्येकसम-
 धिगम्यत्वस्य तेष्वपि तौल्यात् । नचैवं सति स्थूलत्वादिप्राप्तिः श-
 ङ्का । तेषां श्रुत्या निषिद्धमानत्वेन कार्यधर्मत्वात् । नच ब्रह्मणि वि-
 रुद्धधर्माश्रयत्वस्याग्रे व्युत्पादनीयत्वाद्, आसीनो दूरं व्रजति, अणो-
 रणीयान् महतो महीयानित्यादिषु सहावस्थानविरुद्धक्रियाधर्मयो-
 रिव भावाभावविरुद्धस्थूलत्वतदभावयोरपि शक्यवचनत्वादेतेषां
 कारणधर्मत्वमेवास्तिवति शङ्काम् । इतः पूर्वं गार्ग्योऽपवादानकारण-
 योधनार्थं कार्योणां प्रकृततया याज्ञवल्क्येन कार्यविलक्षणकारण-
 योधनार्थं कार्यधर्माणामेव निवेधात् । अन्यथा प्रकृतिविरोधापत्तेः ।
 नचैवमतपित्वत्वेन निषिद्धस्याणुत्वस्य, स य एषोऽणिमेत्यादिषु
 श्रूयमाणस्य का गतिरिति शङ्काम् । तन्नाणोरणीयानित्यादिषु तु, सत
 प्राणाः प्रभवन्तीत्यादिभिः कार्यस्याग्रे वक्ष्यमाणतया ततः पूर्वं श्रूय-
 माणानां कारणधर्मत्वेन तद्भिन्नत्वात् । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, महतो
 महीयानित्यादितद्विरुद्धधर्मसामानाधिकरण्यभ्रावणेन तथा निश्च-
 यात् । एषमन्यत्रापि बोध्यम् । अत एकोऽप्यसाधारणधर्मो विद्यमा-
 नः शिष्टात् सन्दिग्धानपि धर्मान् ब्रह्मधर्मत्वेनैव गमयति । अन्यथा
 अन्यगामित्वेन तस्यासाधारण्यमङ्गप्रसङ्गात् । तथाच यत्र निषिद्ध-
 न्तं तत्र तदनुरोधात् ते लौकिकाः कार्यधर्मो एव । यत्र च न निषेध-
 स्तत्रालौकिका ब्रह्मात्मकास्ते धर्मा, नेह नानास्तीतिश्रुत्यनुसारेणा-
 घगन्तव्याः । इममेव श्रुत्यभिप्रायमङ्गीकृत्य सर्वप्रधिकरणसूत्रेषु प्र-
 द्यायाभ्यनिर्णयमाह सूत्रकारः । अन्यथा, आदित्वान्तरवक्ष्यन्तरित्येव-
 मधिकरणं विशिष्यात् । तथाचेदं सिद्धम् । यत्र निश्चिते कार्यत्वे
 तस्य कारणाभेदेन स्तुतिः क्रियते, यथेन्द्रप्रतर्दनसंवादादौ तत्र नेमं
 रीतिः । तद्व्यतिरिक्तस्यले त्वेयमेवायगन्तव्यमिति । नचैवं परि-
 च्छिन्नेषु नानाभ्यानेषु नानापरिमाणेन स्थितौ ब्रह्मणोऽनेकत्वापत्त्या,
 एकमेवावस्थितमित्यादिश्रुतिविरोध इति शङ्काम् । यतः स्वतः ज्ञान-
 भगन्तं प्रवेति लक्षणमाप्त्य एवानन्त इत्यनेन ब्रह्मण ज्ञानन्यकथने-

‘ब्रह्मणः’ शरीरमिति तु सर्वथा असङ्गतम् । सर्वकर्तृब्रह्मणः
का वा अनुपपत्तिः स्याद् येन स्वस्यापि शरीरं कल्पयेत् ।
किन्तु लालया व्यामोहनार्थमन्यथा भासयेन्नटवत् ।

ऽनन्तमूर्तिता च प्रतिज्ञाता । नचात्र मानाभावः । निहितं गुहायामि-
ति हृदयाकाशनिधानकथनस्यैव मानत्वात् । अन्यथा गुहायां निहि-
तमिति विरुद्धेति । अनन्तमूर्तित्वाभावे व्यापकतया सर्वस्य तदन्तः-
स्थत्वात् । इदं च श्रुत्यन्तरेऽप्युक्तम् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं
पुराणं तमसः परस्तादिति । तस्माद् ब्रह्मण एकत्वेन व्यापकत्वे-
ऽप्यनन्तमूर्तित्वात् साकारं वेदैकवेद्यत्वाद् यादृशं यत्र स्थाने यद्वा-
क्य उच्यते तादृशं तत्र ब्रह्मेति मन्तव्यमिति सिद्धमित्यर्थः । एवम-
धिष्ठातृदेयतापक्षं निराकृत्य अक्ष ब्रह्मैवोच्यते इति स्थापितम् । अतः
परं साधकानुग्रहार्थं ब्रह्मण एव शरीरमिति पक्षं निराचक्षते * ब्रह्म-
णः शरीरमित्यादि * । असङ्गतत्वे हेतुमाहुः * सर्वकर्तृरित्यादि
* । अयमर्थः । यदत्र शरीरमङ्गीकृतम् । तत् किं नित्यमुतानित्यम् ।
नायः । अद्वितीयश्रुतिव्याकोपात् । सच्चिदानन्दादतिरिक्तवस्तुभा-
वस्य प्राग्वचोपपादितत्वेन ब्रह्मात्मकताया एवापाते शरीरत्वस्याश-
क्यवचनत्वाच्च । अन्यथा पुरुषविधब्रह्मणोदितायाः, सोऽनुवीक्ष्य
नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनुवीक्षाया विगोधापत्तेश्च । द्वितीयपक्षेऽपि
तच्छुद्धसत्त्वात्मकं वा प्राकृतं वा मायिकं चाङ्गीकार्यम् । तत्र कर्तृपं-
क्षायां ब्रह्मण एव कर्तृत्वं च वाच्यम् । तत्तान्यानपेक्षतया सर्वकर्तृब्र-
ह्मणः का वा अनुपपत्तिः स्याद् येन स्वस्यापि शरीरं कल्पयेत् ।
अतो मूलरूपे नास्त्येव शरीरम् । किन्तु स्वरूपमेव तदाकारम् । प्रा-
णन्नेव प्राणो भवति यदत्र चागिति वच्छरीरकार्यं कुर्वल्लीलया व्या-
मोहनार्थं शरीरवद्भासयेन्नटवत् । ‘यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्या-
पथा नटः । भूमारः क्षपितो येन जहौ तथ कलेवरमिति प्रथमस्क-
न्धव्याख्यात् । अतो यादृशं प्रतीयते तादृशं तद् ब्रह्मैव । येषां पुनर्न
मोक्षाधि स्तरस्तेषां तच्छरीरवद्भासते इति निश्चयः । एतमेव निर्णय-

तस्माद् वेदातिरिक्तेऽप्युपपत्तिपूर्वकं यत्र ब्रह्मधर्मस्तद् ब्रह्मेति
मन्तव्यम् । ब्रह्म तु वेदैकसमाधिगम्यं यादृशं वेदे प्रतिपाद्यते
तादृशमेवेत्यसकृदवोचाम । प्रकृतेऽपि हिरण्य इत्यत्र यका-
रलोपश्छान्दसः । अतो न द्वयच् । हिरण्यशब्द आनन्दवा-
ची । लोकेऽपि तस्यानन्दसाधकत्वात् । अतः केशवयोऽपि
सर्वे आनन्दमया एव । तादृशमेव ब्रह्मस्वरूपमिति मन्तव्यम् ।

अन्यत्रातिदिशन्ति । * तस्मादित्यादि * । ननु किमित्येषं निर्वन्धेन
सर्वाकारं निरूप्यते । निर्विशेषमेवोपासकानुग्रहाय मायया शरीरे
कल्पयतीत्येष कुतो न कल्पयते इत्याकाङ्क्षामाहुः । * ब्रह्म वित्या-
दि * ननु भयत्वेवं, तथापि प्रकृते हिरण्य इत्यत्र विकारवान्वितो
मयः प्रयोगो, हिरण्यशब्दस्य, दण्डनायनसुत्रे निपातनाद्विकार-
त्वसिद्धौ कथं ब्रह्मत्वनिर्णय इत्यत आहुः । * प्रकृतेऽपीत्यादि * त-
थाच इत्यन्त्येन विकारप्रत्ययामावात्रायं निपातः किन्त्वत्र छान्दस
एव यकारलोप इत्यर्थः । ननु पूर्वं स्वरूपलक्षणविचारे ब्रह्मणः सत्य-
ज्ञानानन्दरूपत्वमेव सिद्धं, न हिरण्यरूपत्वमिति हिरण्यस्यावि-
कारत्वेऽपि ब्रह्मत्वं वक्तुमशक्यमतः शरीरत्वमेवाङ्गीकार्यमित्यत
आहुः । * हिरण्यशब्द इत्यादि * । यद् यज्जनकं तत् तद्गुणकं, यद्
यद्गुणकं तत् तदात्मकमिति व्याख्याः पूर्वं साधितत्वाद्ब्रह्मानन्दसा-
धकत्वेनानन्दात्मकत्वे विकारभूतस्य लौकिकस्यापि हिरण्यस्य सिद्धे
कारणभूतस्याधिकारस्यानन्दात्मकत्वे बाधकामावाहिरण्यशब्द आ-
नन्दवाची । अतः केशवमश्रुतस्त्राग्राक्षोणि, तत्सहभूता अनुक्ता
अन्येऽपि पुरुषावयवाः कप्यासरब्देन चर्णान्तरस्यापि सूचितत्वात्, त-
त्तद्वर्णविशिष्टा अपि शब्दे आनन्दमया एवेति पुरुषाकारं ब्रह्मस्वरूप-
मेवेति मननीयम् । अन्यथा, तत्त्वेवं भयं विदुषोऽभग्नानस्येत्युक्तस्य
भयस्यापत्तेरित्यर्थः । ननु सूर्योन्तर्वर्तिन ब्रह्मवरीयमित्यतङ्गमम् । उप-
सृहणविरोधाच्च । अग्निपुराणे, ज्येयः सदेति श्लोके, हिरण्यमयपुरिति

अन एव, 'ध्वेयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सर-
सिजासनसन्निविष्टः । केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी
हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्र' इत्यत्रापि वपुः स्वरूपम् ।

माया ह्येषा मया सृष्टा इत्यादि भगवद्वाक्यं, भगवन्मायया
भगवन्तमन्यथा पश्यन्तीत्याह । न तु भगवानेव मायिक इति ।
शरीरे सति जीवत्वमेवेति निश्चयः । अतो ब्रह्मधर्मोपदेशात्

शरीरवाचकपदस्योक्तत्वादित्याशङ्क्यामाहुः । * अन एवेत्यादि * ।
तथाचात्रापि च सुखं पुष्पातीति योगेन प्रह्वोच्यते । अन एव
स्मृत्यन्तरे 'आदित्यमण्डलासीनं रुक्माभं पुरुषं परम । ज्योत्स्ना जपे-
स्तदित्येतन्निष्कामो मुच्यते द्विजः । आदित्यमण्डलान्तःस्थं परं ब्रह्मा-
धिदैवतम् । छन्दोनिवृत्त्याद्वायवी मया दृष्टा सनातनी ' इति गाय-
त्र्या ध्वेये सूर्यमण्डलान्तःस्थे वपुःपदं नोच्यत इति न तेन शरीराङ्गी-
कारः कर्तुं शक्य इत्यर्थः । तस्यैव केवलस्वरूपाङ्गीकारेऽन्यत्रापि स्वरू-
पमेव न्यायबलेन साधयितुं शक्यम् । तथा सति 'माया ह्येषा मया सृष्टा
यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगणैर्युक्तं न मां पश्यन्ति सूरय' इति
विश्वरूपकृतेनोपापणस्य पद्धारते वाक्यं तस्य विरोधो युर्वार इत्यन
आहुः । * मायेत्यादि * । तथाचास्मिन् वाक्येऽपि, यन्मां सर्वभूतगु-
णैर्युक्तं पश्यसि एषा माया मया सृष्टेति पदसम्बन्धान्न विरोध इत्य-
र्थः । ननु किमित्येवं निबन्धेन शरीरवत्ता निराक्रियते । कर्मजन्य-
स्येच्छिकशरीरस्याङ्गीकारेऽपि ब्रह्मत्वाक्षतेरित्याशङ्क्यामाहुः । * श-
रीर इत्यादि * । मास्तु कर्मजन्यत्वं शरीरस्य, तथापि शुद्धसत्त्वा-
त्मकत्वं त्रिगुणात्मकत्वं वा तु सर्वयाङ्गीकार्यम् । तेन सह सम्बन्ध-
आभिमान एव वाच्यः । तथा सत्यभिमाना जीव इति तापनीये
आयिगस्य जीवलक्षणस्य तत्र सत्त्वाज्जीवत्वमेव । यद्विच त्रियन्तृ-
त्वं, तदाऽन्यस्याभिमानिनस्तत्र सत्त्वाद् ब्रह्मशरीरत्वाभावः । यद्विच
सम्बन्धान्तरं, तदापि 'स एव यासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः-
महतिस्पर्शराहित्यात् स्वातन्त्र्याद् वैभवादर्पीति नारासिंहवाक्यवि-

सूर्यमण्डलस्थः परमात्मैव ॥ १९ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २० ॥

इतोऽपि सूर्यमण्डलस्थः परमात्मा । भेदव्यपदेशात् । य
आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः
शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येव त आत्माऽन्तर्याम्यमृत
इति श्रुत्यन्तरे आधिदैविकं सूर्यमण्डलाभिमानिभ्यां भेदेन नि-
र्दिष्टम् । यद्यपि तत्राकारो न श्रूयते, तथापि हिरण्यवाक्येनै-
कवाक्यत्वात् सर्वत्र माकारमेव ब्रह्मेति मन्तव्यम् ।

अन्तर्यामिब्राह्मणो चत्वारोऽर्था उच्यन्ते । सर्वत्र तिष्ठन्त-
द्भर्मेन सम्बध्यते । सर्वमुक्तिपरिहाराय स्वधर्मेस्तत्र वद्ध्यते ।
स्वलीलासिद्ध्यर्थं तच्छरीरमिति । तस्य निषगनं तदर्थमिति ।
चकाराद्धर्मा उच्यन्ते ।

रोध इति शरीराङ्गीकारे जीवत्वापत्तिरनिवार्येति तदभावाय निर्ब-
न्ध इत्यर्थः ॥ १९ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ ननु पूर्वसृजोक्तैर्नैव हेतुना सिद्धे
ब्रह्मत्वे किमिति हेत्वन्तरोपन्यास इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * यद्यपी-
त्यादि * । तथाच समानप्रकरणोक्तधर्मान्तरस्यापि प्राप्स्यर्थं हेत्वन्तर-
मित्यर्थः । नन्वत्र भेदव्यपदेशमात्रेण कथं परमात्मलाभ इत्यत
आहुः * अन्तर्यामीत्यादि * । * तर्दिति * सामान्ये नपुंसकम् ।
अभिमानीत्यर्थः । अत्र हि जडाज्जीवाच्च भिन्नत्वेनान्तर्यामी प्रति-
पाद्यते । तत्र, य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तर इति जडमण्डल-
माधारत्वेन निर्दिश्य ततोऽन्तरत्वकथनात् ततो भेदो बोधिनः ।
तेन तद्भर्मेन सम्बध्यत इति बोधितम् । तत आदित्यादन्तरत्वं तद-
भिमानिनो जीवस्याप्यस्तीति ततोऽपि भेदबोधनाय, यमादित्यो न
वेद इति तदभिमान्यत्वेपत्वकथनेनाभिमानिधर्मेन सम्बध्यत इत्याह ।

तस्मात् सर्वविलक्षणत्वादन्य एव, नाभिमानी । उपचार-
व्यावृत्त्यर्थमन्यपदेनोपसंहारः ।

तथा यद्यभिमानी तं जानीयान्मुक्तः स्यात् । अतस्तदभावाय स्वा-
साधारणैर्ज्ञानापहनपाप्मत्वादिभिर्धर्मैः कर्तृभिस्तद् आधारभूतम् अ-
भिमानि वस्तु न बध्यते, न व्याप्यते । यदादित्यगतं तेजो जगद्धा-
सयनेऽखिलम् । सैषा अयमेव विद्या तपतीति स्मृतिश्रुत्युक्तधर्मैर्म-
ण्डल एव व्याप्यते, नाभिमानीति स न मुच्यते । यद्वा दिवादि-
ध्वादिचदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिवद् बध्यत इत्यपि
कर्तरि प्रयोगः । तथा सति स्वधर्मैस्तमभिमानिनं न व्याप्नोतीत्यर्थः ।
तात्पर्यं तूभयथापि समातम् । तेन ततोऽपि भेदः । एवमुभयाद्भेदे
सिद्धेऽपि तत्र स्थितेः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां, यस्यादित्यः शरी-
रमित्याह । तत्र जगद्धासन दिग्बिभागो धर्मप्रवृत्तिरित्यादिरूपा
स्वस्यैव लीला तत्सिद्धयर्थं तन्मण्डलं शरीरं, न त्यधिष्ठानार्थम् ।
तेन जीयतुल्यता चारिता । एवं, गामादिद्वयं च भूतानि धारयाम्य-
हमोजसेत्यादिष्वपि भगवल्लीलात्वं बोध्यम् । तेन पृथिव्यादिका-
र्थस्यापि लीलात्वं, तेषां लीलाशरीरत्वं च ज्ञातं भवति । शरी-
रस्य तादृशत्वे गतकमाह । य आदित्यमन्तरो यमयतीति । अत्रा-
दित्यपदे मण्डलमभिमानिनोः संप्राप्तकम् । तथाच * तस्यादित्यादे-
र्नियमनं, * तदर्थं तादृशलीलार्थम् । तं यदि, भीयास्मादित्याद्युक्त-
रीत्या न नियमयेत्तदा सा सा लीला न सिद्ध्येदिति । अत्र पुनरप्य-
न्तर इति पदम्, अन्तरं करोतीत्यन्तरयानि, अन्तरयती-
त्यन्तर इति सर्वान्तःस्थापकत्वयोधनार्थम् । एवमेने चत्वा-
रोऽथा उच्यन्ते । सूत्रे तु चकारात् पूर्वसूत्रोक्ता धर्माः
समुच्यन्ते । तेन हेतुभेदेऽपि साध्येक्याप्ताधिकरणभेदः ।
एवञ्च श्रुतिं सूत्रं च व्याख्याय सिद्धमाहुः । तस्मादित्यादि । तथाच
भेदव्यपदेशात् सर्वविलक्षणत्वेन व्यपदेशादादित्यान्तर्धर्ती परमात्मा
अन्य एव, नाभिमानीत्यर्थः । नन्वतान्य इत्यस्य साध्यत्वेन निर्देशा-
दिदमधिकरणान्तरमेवास्तिवति चेत्तत्राहुः * उपचारेत्यादि * त-
थाच, नेतरोऽनुपपत्तेरित्यादिना पूर्वाधिकरणं निषेधमुखेन विचारितं
यथापचारनिवृत्त्यर्थं तथेदमन्यपदेनापसंहृतमिति तत्रेवात्रापि नाधि-

ब्रह्मत्वं सिद्धे ज्ञानं वा, उपासना वेति, नास्मत्सिद्धान्ते
कश्चन विशेषः । कारणे कार्यधर्मारोपस्थयुक्त एव । कार्ये पुनः
कारणधर्माधिकरणत्वेनोपासना अभेदात् फलापेति सर्वत्र व्य-
वस्थितिः ॥ २० ॥

कारणभेद इत्यर्थः । ननु, उदिति ह वै सर्वेभ्यः पार्थम्येन य एवं
वेदेत्यनेनोपासनाकथनात् तस्याश्च धाचो धेनुत्ववधारोपिताकारिणा-
पि सिद्धेः किमर्थमयमाग्रह इत्यत आहुः * ब्रह्मत्वं इत्यादि * तथा-
च भवत्पासना, तथापि पूर्वसूत्रोक्तधर्मस्तस्य ब्रह्मावे सिद्धे तदाका-
रस्याकस्मिन्तत्त्वमप्यनुपपत्त्यभावात् सिद्धमेवेति वेदनस्य ज्ञानत्वमुपा-
सनात्वं वास्तु, मनोव्यापारत्वस्योभयत्र तौल्यादतस्तत्र नास्मत्सिद्धान्ते
कश्चिदाग्रह इत्यर्थः । नन्वतस्मिन्स्तद्धर्मानारोप्य तत्रेन चिन्तन-
मुपासना, तस्य तत्त्वेन निश्चयो ज्ञानमिति स्वरूपभेदात् कुतो न वि-
शेष इत्यत आहुः * कारण इत्यादि * अस्त्यर्थं विशेषस्तथापि हीते
उत्कृष्टधर्मारोपस्य लोके कार्यसाधकत्वस्य विपरीते वैपरीत्यस्य च दर्-
शनात् कारणे यः कार्यधर्मारोपः स तु हीनत्वापादकत्वेन कार्यासा-
धकत्वादयुक्त एव । वेदे हि सर्वत्राश्रं ब्रह्मेत्यादौ कार्ये कारणगतानां
मुत्पात्तस्थितिप्रलयकनृत्यत्वादीनामारोपेणापासनात् फलप्राप्तिः ध्रूयते ।
तत्र हेतुः कार्यस्य कारणाभेद एव । सर्वत्र तथा दर्शनात् । कारणस्य
कार्याभेदस्तु प्रत्यक्षाच्छास्त्राच्च विरुद्धः । यत्र पुनः सर्वथा भेदो
यथा वाग्वेन्योस्तत्रापि शब्दापेक्षपार्थस्योत्कृष्टत्वम् । शब्दशेषित्वाद-
र्थस्य । अतो ज्ञानोपासनयोर्विशेषसत्त्वेऽपि यथैकदेशिभिः स्वीक्रि-
यते तथा नास्तीति फलजनकत्वांशे विशेषामात्रकथनं, तत्रोपपन्न-
मेवेत्यर्थः ।

माध्यास्तु, 'पूर्वाधिकरणविषयवाक्येषु, अहश्येऽनात्म्येऽनिरुक्त
इत्युक्तम् । तच्च बाह्यव्ययम्, अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतत् अन्तश्चन्द्रमपि
मनसा खरगत् सदैव सन्तं न विजानन्ति देवा इत्यत्रान्तःस्थस्य
कस्य चित्तुच्यते । नदम्रे च, इन्द्रो राजा जगतो य ईशे इति । सप्त
मुज्जन्ति रथमेकचक्रं त्वष्टारः रूपाणि विकुर्वन्तमिष्यादिभिरन्ये प्रती-
यन्ते । अतः को याऽऽनन्दमप इति सन्देशे, इन्द्रो राज्ञर्यादि तत्रः

देवतावाचकभुत्वा, सप्त युञ्जन्तीत्यादित्यालिङ्गाच्च कश्चिद्देवताजी-
वविशेष एव तत्र युक्तः । धुनेः सर्वापेक्षया प्रबलात्प्राग्गतो य-
इश इत्यादियोगस्यापि तदुपोद्बलकस्य तत्र दर्शनाच्चेति प्राप्त इदं
सुनहयं प्रवृत्ते ॥ अन्तस्तत्त्वमोपदेशात् ॥ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ इति ।
अन्तः भूयमाणो विष्णुरेव । कुनः । 'अन्तःसमुद्रे मनसा चरन्तं
ब्रह्मान्वविन्दद्दशहोतारमर्णे । समुद्रे अन्तः कथयो विचक्षते । म-
रीचीनां पद्मिच्छन्ति वेधसः । यस्याण्डकोशश्च शुष्ममाहुः प्राणमु-
त्थम' इत्यादि तत्त्वमोपदेशात् । धुत्यर्थस्तु समुद्रे अन्तरणे अन्तर्जले
मनसा चरन्तं यथेष्टं विहरन्तं दशहोतारं, बुधानादनयोः, दशेन्द्रि-
यविषयदातारं ब्रह्मा अन्वविन्दद् व्यजानादिति तथा । मरीचीनां
जीवानां पद्माभयभूतं वेधसः भूतमाविनो ब्रह्माण इच्छन्तीति ।
अण्डकोशं ब्रह्माण्डं यस्य शुष्मं धीर्धमाहुरिति । अत्र समुद्रशायित्व-
ब्रह्माण्डधीर्धमादीनामन्तःप्रविष्टनिष्ठतयोपदिष्टानां लिङ्गानां विष्णवे-
कनिष्ठत्वादन्तःप्रविष्टः कर्तो विष्णुरेवेति । प्रलयाण्यशायित्वब्रह्मा-
ण्डधीर्धयोः कथं विष्णुलिङ्गत्वमित्याकाङ्क्षायाम्, आपो नारा इति
भ्यासस्मृतिवाक्यं, चतुर्धृषिजायुतिश्चोपन्यस्ता । ननु तस्येन्द्राद्य-
भिन्नत्वं तद्यस्तित्यतिशङ्कायां द्वितीयसूत्रे, 'इन्द्रस्यात्मा निहितः प-
ञ्चहोता । वायोरात्मानं कथयो निचिकथुः । अन्तरादित्ये मनसा
चरन्तं देवानां इदं ब्रह्मान्वविन्ददित्यादिष्वेकस्यैव सर्वदेवान्त-
र्धर्तित्वकथनेन यथेष्टचारितयान्तर्धर्मित्वबोधनेनेन्द्रादिभ्यस्तस्य मे-
दव्यपदेशात् सोऽन्य एव तेऽय इति यदन्ति ।

शेषस्तु छान्दोग्यधृतिमेव विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्य साधका-
नुग्रहार्थं तत्र हिरण्यमयं क्षिमयि रूपं समाध्याय संवितुर्मगडलेऽधिव-
सति । तच्च त्रिलोचननीलकण्ठादिविशिष्टम् । न चाक्षिणी इति द्वि-
वचनविरोधः । तस्य पुण्डरीकोपमायोधनार्थत्वात् । तृतीयस्य नेत्र-
स्य मुकुलितत्वेन तत्र पुण्डरीकोपमाया अभावात् । नचैतावता तृ-
तीयाभावः शङ्काः । यथाहि कश्चित् द्विपुष्पं ब्राह्मणमुद्दिश्योच्यते,
द्वावस्य पुत्रावग्निकल्पौ । न तावता तृतीयाभाव आयाति । किन्तूप-
माभाव एव । तथात्रापि शक्यवचनत्वात् । ध्येयः सदेति वाक्यन्तु
लौकिकानां मात्तमेव । नापि पुण्डरीकाक्षत्यलिङ्गेन विष्णुः शङ्काः ।
कमलनेत्रत्वस्य लौकिकसाधारणत्वेन लिङ्गत्वाभावात् । नचास्मिन्

हिरण्यपुरुषवाक्ये शिवासाधारणालिङ्गादर्शनात् कथं शिवाका-
रनिश्चय इति शङ्क्यम् । अस्य वाक्यस्य सन्दिग्धत्वेनासन्दिग्धेन
वाक्यान्तरेणैतदर्थस्य निर्णयत्वात् । तैत्तिरीयाणां महोपनिषदि,
आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपतीत्यनुवाके, य एषान्तरादित्ये हिर-
ण्यमयः पुरुष इत्यादित्यान्तर्यामिणमभिधाय तदग्निमानुवाके, आदि-
त्यो वै तेज इत्यादिनाऽऽदित्यरूपस्य विभूतिमभिधाय एष पुरुष एष
भूतानामधिपतिरिति भूतपतित्वेन तं निर्दिश्य तदग्निमानुवाकेषु, सर्वो
वै रुद्र इत्यादिषु, हिरण्यवाहवे अम्बिकापतय उमापतय इत्युप-
सहारेण तत्र शिवाकारनिर्णयात् । अन्तर्यामिप्राह्मणे, एष त आत्मा-
ऽन्तर्याम्यमृत इति कथनाच्च । जायालोपनिषदि, एतानि ह वा
अमृतस्य नामधेयानीति शतरुद्रियप्रशसावाक्येन अमृतपदस्य शि-
षपरतानिर्णयादत आदित्यान्तर्वर्ती त्रिलोचननीलकण्ठादिशरीरवा-
नित्याह । तन्मन्दम् । शरीरपक्षस्य प्रागेव दूयितत्वात् । आकारे-
ऽप्यक्षिद्वित्रस्यः पुण्डरीकोपमाद्योधनार्थत्वं तदा स्याद्यदि नीलप्री-
यादिक त्रिलोचनस्य साधकमस्मिन् वाक्ये एतन्निर्णायकवाक्यान्तरे
वा स्यात् । भूतानामधिपतिरित्यस्य तु न निर्णायकत्वम् । भूतप-
दस्य, क्षरः सर्वाणि भूतानि, पादोऽस्य विश्वा भूतानीति यत् प्राणि-
मात्रवाचकत्वेन प्रेतवाचकत्वाभावात् नीलप्रीयादिरूपवलिङ्गत्वम् ।
तस्य प्रेतमात्रवाचकत्वे च परिच्छिन्नैश्वर्यबोधकत्वेन परमैश्वर्य-
विषयकतया तस्यालिङ्गत्वमेवेत्युभयथापि तदगमकत्वात् । सर्वो वै
रुद्र इत्यादीनां तु नैतद्व्याक्यशेषत्वम् । आदित्यो वै तेज इत्यनुवा-
कान्ते, इत्युपनिषदित्यनेन विद्यासमाप्तिबोधनात् । एवममृतपद-
स्यापि न निर्णायकत्वम् । शतरुद्रियस्याऽमृतनामत्वेऽप्यमृतपदस्य
शिषनामत्वाभावात् । इदं यथा तथा महस्तास्ये वादे निपुणतर-
मुपपादितमिति नेह प्रपञ्चयते । यत्पुनर्ध्वयः सदेत्यस्य लौकिक-
वाक्यत्वमुक्तं, तत्त्वग्निरुपाणादश्वेनादेवेति । गायत्र्यां तु भर्ग इति
पदं सान्तम् । द्वितीयपादे चास्यान्वयो मैत्रायणीयोपनिषदि
सिद्धः । तथा, 'रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः । क-
न्दिमध्ये स्थितं सत्यं सत्यस्यान्त स्वितोऽच्युत इति तत्रैव मन्त्रः ।
योगियाहवल्क्येऽप्येतादृशमेव वाक्यम् । ताज्यामपि सर्वान्तरच्युत
प्रयोक्तो, ध्वपत्वेन च भगवानेवाहत् इत्यतोऽपि शैवमतमसङ्गतम् ।

वेति दिक् ।

विज्ञानेन्द्रमिधुस्तु कायवपद्माध्यायस्थं, 'स वा एष महानज
 आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्त-
 स्मिन् शेते । सर्वस्य वशी सर्वस्येष्टानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं
 प्रशस्ति । स न साधुना कर्मणा भूयान्तो एवासाधुना कनीयान्'
 इति वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र किं जीवविशेष उच्यते, उत
 परमेश्वर इति सन्देहं विज्ञानमयशब्दस्य योगरूढिभ्यामात्मसामा-
 न्यवाचित्वाज्जाग्रदाद्यवस्थाभिर्जीवस्यैव प्रकान्तत्वाज्जीव एवेति
 प्राप्ते । अन्तः परग्रहैव भवितुमर्हति । कुतः । तद्वर्माणपदेशात् । सर्व-
 वाशित्वशुभाशुभकर्मफलाभागित्वसर्वाधिपतित्वादीनां परमेश्वरध-
 मणामुपदेशात् । नचैते धर्माः सिद्धेः पूर्वं जीवेषु सम्भवन्ति ।
 सात्कर्मणैव । पदप्राप्तेश्चेत्पादियुक्तिमिदं तु साधयित्वा, न केवलं
 धर्मव्यपदेशादेवान्तःस्थो विज्ञानमयो जीवादन्यः परमेश्वरः ।
 किन्तु, भेदव्यपदेशाच्चान्यः । भेदव्यपदेशश्च यथात्रैव वाक्य-
 श्लेषे । यथा नोऽयमात्मा, आत्मन्येवामातं पश्यतीति । आधा-
 राधेयभावस्य भेदतन्त्रत्वादित्याद्युक्त्याह । 'आधुनिकास्तु, य
 एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमय इति छान्दोग्यवाक्यं विषयतया घणंघ-
 न्ति । तत्र । पाप्मज्ज उदित इत्यनेनोक्तस्य पाप्मज्ज उदयस्य पापना-
 शरूपतया ब्रह्मधर्मत्वाभावात् । धर्मान्तरस्य चात्रानुक्तत्वात् । प्रत्युक्त
 तेनैव लिङ्गं चन्द्रनक्षत्रादिदेवताप्रकरणपठिततया च देवताविशेषा-
 धधारणाच्च । नचादित्यस्यान्तरिति भेदनिर्देशानुपपत्तिरिति वाच्य-
 म् । आदित्यस्यान्तरपि आदित्यमिश्रस्य हिरण्यगर्भादेः स्मारणात् ।
 'ब्रह्मादीनां परं धाम त्रयाणामपि संस्मृतम् । वेदमूर्तिधरः पूषा पूज-
 नीयः प्रयत्नत इति मात्स्यादिषु हिरण्यमयशब्दाहिरण्यगर्भ एवात्रो-
 पास्यत्वेन गम्यते । किञ्च, ज्येष्ठः सदेतिरूपयोः शुक्तिस्मृत्योर्नाराय-
 णाख्यहिरण्यमयस्य सूर्यमण्डल उपासनासिद्धेस्तदेकवाक्यतया हिर-
 ण्यमधुस्तित्यादिश्रुतेरपि नारायणपरत्वमेव, न परमेश्वरपरत्वम् ।
 अपिच । यस्मिन् वाक्ये रूपसंख्यानादिकं श्रूयते, तत्र तत्तद्देवतापरि-
 ग्रह एवोत्सर्गिकः । असाधारण्यात् । ब्रह्मणश्च स्वतो नीरूपताया, अ-
 रूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । कचिन्तु, प्रकरणा-
 दियलाहवादीन् विहाय देवादिरूपैरेवाक्य ईश्वर उपास्य इत्यन्तं ।

सत्त्वेह तथा यत्नवत् प्रकरणादिकमस्ति । अन्यथा देवतोपासनमात्रो-
च्छेदापत्तेः । सर्वत्रैव ब्रह्मोपासनसम्भवात् । लीलाविग्रहोऽपि वि-
ष्णोर्विदेवतानामेव स्वस्याधिकारसम्पादनार्थः । न त्वीश्वरस्य
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः अक्षरात् धरत परः, न तस्य कार्यं करणं च
विद्यत इत्यादिश्रुतीनां सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।
'स देवोऽन्यशरीराणि समाविश्य जगत्स्थितिम् । करोति सर्वभूतानां
तांश्चान्ते जगत्पतिरिति ।

तत्र विषयवाक्यव्याख्यान्यादिकं तु न युष्टम् । तथाप्येतस्य
विषयवाक्यत्वेऽधिकरणस्य पूर्वाधिकरणेन सह न स्फुटा सङ्गति-
रिति बोध्यम् । यत्पुनश्छान्दोग्यवाक्यस्य स्वालिङ्गत्वादिकमुक्तं, त-
त्त्वबुद्धैव । अत्र पाप्मस्य उदयस्य सर्वकर्माञ्जनराहित्यरूपस्य वि-
घ्नविवक्षादिति प्रागेवोक्तम् । न च पाप्मशब्दस्य पापे शक्तत्वात् तत्
उदयस्य पापनाशरूपत्वमेव युक्तं, न यावत्कर्माञ्जनराहित्यरूपत्वमिति
वाच्यम् । 'स्वेऽस्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः । कर्मणां
जाल्यशुद्धानामनेन नियमः कृत' इति विधिप्रतिषेधयोर्वैवहारनिर-
मार्थत्वबोधके वाक्ये कसमाश्रयजाल्यशुद्धत्वबोधनेन तदञ्जने पुण्य-
रूपेऽप्यशुचिशावलस्य तुरपोहत्वेन सर्वस्यैव पाप्मरूपत्वात् । अन्य-
था पुण्यफलस्यापि मुमुक्षुषावेयताद्यापत्तेः । अतो धर्मान्तरानुक्ता-
यपि न वाक्यस्य जीवपरत्वं शक्यपद्वम् । आदित्यान्तस्तु न हिरण्य-
गर्भादिः । मात्स्ये परं धामोद्दिश्य तस्य पुण्यत्वकथनेन तत्र परब्रह्मण
प्रथामिमेतत्त्वनिश्चयात् । ध्येयः सदेति वाक्येऽपि परमेश्वर एवोच्य-
ते । 'नारायणः शिवो विष्णुः शङ्करः परमेश्वरः । एतैस्तु नामभि-
र्ब्रह्म परं श्रेष्ठं सनातनम्' इति बाराहपुराणवाक्येन तस्य ब्रह्मनाम-
त्वात् । नीरूपेश्वरवादस्यैतस्य अधिकरणव्याख्यान एव निरस्तत्वात् ।
न चैवं, वो देवानां नामधा एक एव, एष सवित्रा बहुधा वदन्तीत्या-
दिश्रुत्या, ह्यप्यवाक्यभुगेकसत्त्वं पितृदेवस्वरूपधृगित्यादिस्मृत्या च स-
र्वत्र ब्रह्मोपासनायाः शक्यवचनत्वेन देवतासात्रोपासनोच्छेद इति
शङ्काम् । ज्ञानपूर्वकोपासकात् प्रति तस्येष्टत्वात् । अत्राह प्रति तु त-
दभावात् । वेऽप्यन्यदेवतामक्षा इत्यादिभगवद्गीतावाक्यसन्दर्भेण
तथा निश्चयात् । स्वरूपे विग्रहस्तु नास्त्येव । आकारस्तु स्वरूपात्म-
सफयेत्यसदुक्तमुपपादितं च । तेनाप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादि

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २१ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच । सर्वाणि
इवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं मत्त्यस्तं
यन्ति । आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परावर्णमिति । तत्र
संशयः । भूताकाशौ, ब्रह्म वेति । ननु कथमत्र सन्देहः ।
आकाशव्योमशब्दा ब्रह्मण्येव प्रयुज्यन्ते ब्रह्मप्रकरणे । कार्यनि-
रूपणो तु महाभूतवचनः । यथा, आकाश आनन्दो न स्यात्,
परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यादि । आत्मन आकाशः सम्भूत इति

श्रुतीनां न विरोधः । अरूपवदेवेति सूत्रे तु रूपवद्विषयमेवोच्यते, न तु
रूपरहितम् । नम्रः पशुंदासार्यत्वात् । अन्यथा त्वरूपमित्येतावतापि
रूपमावबोधनसिद्धेर्मनुष्यैवर्ध्यस्य दुर्धारत्वात् । अतो, न तस्य कार्य
करणं चेत्पत्र सङ्कोच एतदेव सूत्रं प्रमाणमित्यसङ्कोच एव प्रमाणा-
भावः । श्रुतयस्तूक्ता वक्ष्यन्ते च । उक्तं विष्णुपुराणवाक्यं त्वयान्तर-
स्थितिनाशविषयकं, न तु महाकार्यविषयकम् । शरीराणीति बहुवच-
नेन तथा निश्चयात् । अत इदं मिथ्यावैयर्थ्यदणायामेवावादीदिति
दिक् । अतो यत्रासाधारणधर्मोपदेशो ऽभिमान्यादिभेदव्यपदेशो वा
तत्र रूपोक्तावनुक्तौ वा परं ब्रह्मैवाभिधीयत इति निश्चयः ॥ २० ॥

इति पष्ठाधिकरणम् ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्य विषयवाक्यमु-
पन्यस्याधिकरणप्रयोजनं विचारयन्ति । * नन्वित्यादि, विचार इ-
त्यन्तम् * । तत्र कथंपदे गृहीतं प्रकारं विभज्यते । * आकाशेत्या-
दि * । यद्यपि लोकप्रसिद्धेः प्रयोगप्राचुर्याच्च सन्देहः सम्भवति,
तथाप्यस्य वाक्यस्य प्रकरणावसद्धत्वेन प्रकरणे आकाशपदेन कार-
णमुक्त्वा कार्यनिरूपणस्योपक्रान्ततया प्रकरणादेवाकाशशब्दार्थस्य
निर्णयसिद्धेराकाशः प्रकरणादिति सूत्रयितव्यम् । अयं प्रकरणापेक्ष-
या लिङ्गस्य बलिष्ठत्वात् तेन निर्णयनीया तदा तु जन्मादिसूत्रे
लिङ्गस्य निश्चारितत्वात् तेनैवैतद्वाक्यनिर्णयसिद्धेः सूत्रमेव न प्रयो-

कार्यनिरूपणम् । अतः प्रकरणादेव सन्दिग्धनिर्णये किमिति
सूत्रारम्भः । जन्मादिलक्षणमूलेण चापमर्थो निर्णोतः । अन्य-
था ब्रह्मज्ञानेऽपि सन्देहः स्यात् । महाभूतवेदादिवाचकत्वात् ।
तस्मात् प्रकरणादेव परिज्ञानं भविष्यतीति चेत् । उच्यते ।
असन्दिग्धे प्रकरणे तथैव निर्णयः । इह पुनः प्रकरणमपि स-
न्दिग्धम् । अतो विचारः ।

अवान्तरविद्यायां पर्यवसितप्रकरणवदस्यापि प्रकरणस्य
भूताकाश एव पर्यवमानमिति । लोकभाष्यन्यायेनाकाशो भौ-
तिक एवेति पूर्वपक्षस्तत्राह ।

तत्रम् । अथ जन्मादिसूत्रे लक्षणस्यापरीक्षितत्वात् लिङ्गता, तदा
विदानीं तस्याः निरूपणादाकाशो ब्रह्मलिङ्गादित्येवं प्रणेतव्यम् । न
तु तल्लिङ्गादिति पूर्वपक्षशयः । प्रतिषेधनाशयस्तु स्फुट एव । प्रकर-
णस्य सन्दिग्धत्वं तु उपक्रमे उद्गीयोपासनस्योक्तत्वाच्च परीव-
रीयोरूपस्योक्तप्रस्य फलस्य कथनाच्च ज्ञेयम् । तेन विचारस्याव-
श्यकत्वमिति । अधिकरणसङ्गतिस्तु प्रसङ्गरूपा । पूर्वाधिकरण्यायोः
प्रत्ययकृते सन्देहे धारितेऽत्र प्रकृतिकृतसन्देहस्य चाख्येयत्वादिति ।
प्रयोजनमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः । * अवान्तरेत्यादि * । तदा च यथा
जानश्रु-युपाधानं स्वर्गविद्यायां पर्यवसितं तथास्यापि प्रकरणस्य
भूताकाश एव पर्यवमानम् । लोकेऽवगतसामर्थ्यः शब्दो वेदस्य यो-
ग्य इति लोकभाष्यन्यायेनात्र भूताकाशग्रहणस्यैव युक्तत्वात् । श्रु-
तिलिङ्गादयमप्रकरणस्यानसमाख्यानं समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्र-
कर्षादिति जैमिनिसूत्रात् । ब्रह्मग्रहणे तु लक्षणापत्तेः । वाचकं विना
तदादरस्यानुचितत्वात् । नचाकाशते, आकाशयतीति वा योगेन प्र-
काशकं ब्रह्मोच्यतेऽनो न दोष इति वाच्यम् । रुढयपेक्षया योगस्यापि
दुर्यलत्वात् । नच लिङ्गबोधकत्वाप्यसङ्गतिः । सर्वोणि ह वा इमानि
भूतानीति सर्वपक्षस्य च वाक्यादिषु सङ्कोचात् सुखेन सङ्गतेः । किं
शेद, इमानीति कथनादवान्तरभूतसम्यग्भवकारणरूप एव स ग्राह्यः ।
फलन्तु तादृशोपासनायलादेव भविष्यतीति पूर्वं पक्ष इत्यर्थः । सूत्रं

आकाशस्तिलिङ्गात् ॥ आकाशः परमात्मैव । कुतः ।
 तिलिङ्गात् । श्रुतिलिङ्गादयो नियामकत्वेन पूर्वतन्त्रवदिहापि-
 गृह्यन्ते । लिङ्गं श्रुतिसामर्थ्यम् एतदवाक्यता च सर्वासां ब्रह्म-
 श्रुतीनाम् । तत्र ब्रह्मैव जगत्कारणमिति निःसन्दिग्धेषु सिद्धम् ।
 सर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मण्येव । तत्र वाक्यार्थापेक्षया पदार्थस्य
 दुर्बलत्वाद् वाक्यार्थः सर्वगतित्वादिः । तद् वाक्यार्थान्यथाऽनु-
 पपत्त्या आकाशपदार्थो ब्रह्मेति । सर्वशब्दवाच्यत्वाच्च न
 लक्षणा । मुख्यत्वाच्च । यावन्मुख्यपरत्वं सम्भवति तावन्न
 कस्यापि वेदान्तस्यापरब्रह्मपरत्वमिति मर्यादा । तस्माद्, यदेव
 आकाश आनन्दो न स्यादितिवदन्नाप्याकाशो ब्रह्मैवेति सि-
 द्धम् ॥ २१ ॥

पठित्वा समाधाना व्याचक्षते । *आकाश इत्यादि* । *नियामक-
 त्वेनेति* । अर्थविशेषनिर्णायकत्वेन । *श्रुतिसामर्थ्यमिति* । अ-
 न्यानपेक्षस्य शब्दस्य स्वरसेनार्थबोधकत्वम् । *एकवाक्यतेति* ।
 विभागे साकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपादकता । सा च समन्वयरूपा ।
 उपपत्त्यात्मकं तात्पर्यनिर्णयलिङ्गम् । तेन *तिलिङ्गादित्यस्य श्रुति-
 सामर्थ्यात्तात्पर्यनिर्णयलिङ्गाच्चेत्यर्थः सिद्ध्यति । *मुख्यत्वादिति* ।
 मुख्यार्थत्वात् । तथाच, यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिषु नि-
 खिलजडजीवकारणत्वं ब्रह्मणि सिद्धम् । अत्रापि तदेव सर्वपदेन तिखि-
 लान्युद्दिश्य, भूतपदेन च ब्रह्मविशिष्टजीवितया महामृततया च तानि
 जीवजडरूपेण निष्कृत्य तत्कारणत्वमाकाशे योध्यते । तथा, एष्य इ-
 त्यनेन पूर्वोक्तान्येव भूतानि परामृश्य ततो ज्ञायस्त्व च योध्यते ।
 तथा परमस्मान्स्वरूपं परापणत्वं च । तद्यदि भूताकाशो गृह्येत, तदा
 सर्वपदार्थसङ्कोचेन सर्वपदसामर्थ्यस्याहंयाभाद् भूतादीनां पदाना-
 मपि तद् याध्येन । तच्चासङ्गतम् । एकपदानुरोधेनानेकपदार्थसङ्को-
 चात्मकस्य सामर्थ्यबाधस्यानुचितत्वादिति । किञ्च । सर्वं वेदा य-
 त्यदमामन-तीति, त त्वौपनिषदमिति च श्रुत्या सर्वस्य वेदस्य ब्र-

ह्यप्येष तात्पर्यमिति सिद्धम् । तद्यदि निरुद्धशसर्वकारणत्वमस्मिन्
वाक्ये भूताकाशस्योच्येत, तदार्थमेवाह विभागे साकाक्षत्वाभावात्
सर्वासां भुतीनामेकवाक्यता व्याख्यातम् । यद्यपि सर्वे वेदा इत्यत्रास-
दुचितवृत्तिना सर्वशब्देन ग्रहण्य सर्वशब्दवाच्यत्वं तत्तत्पदार्थरूप-
तया सिद्धं, तथापि तत्र चेदे वाक्यार्थोपेक्षया तदेकदेशभूतस्य पद-
र्थस्य पुनरुक्तत्वाद् वाक्यार्थ एवादरणीयः । वाक्यार्थस्तु सर्वगतित्वा-
दिः । गतिराश्रयः । प्रश्ने, शालावत्येतत्तल्लोकगतेः पृष्टत्वेऽपि जैबलिना
तदुपपादनार्थं सर्वभूतोत्पत्तिप्रलयाधारत्वं धृत्वा परागणपदेन सर्व-
गतित्वं प्रतिपाद्यत इति । तथा आदिपदेन सर्वव्याप्यत्वं परोक्षरीय-
स्त्वमनन्तरत्वं च । तत् * तस्मात् कारणाद् वाक्यार्थान्यथानुपपत्ति-
रूपयोपपत्त्यापि, आकाशपदस्य ग्रहण्येष तात्पर्यमित्यर्थः । * सर्व-
शब्दवाच्यत्वाद्विग्रह्यस्तुतानार्थः । एवमत्र भुतिसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेन
उपपत्तिरूपेण तात्पर्यालिङ्गेन चेति द्विधा व्याख्यातम् ।

अन्ये तु, तल्लिङ्गादित्यस्य, ग्रहासाधारणधर्मादित्यर्थं वदन्ति ।
केचिच्चैवं सूचयन्ति । तन्मतेऽधिकरणवैयर्थ्यम् । तस्मिन्पदेन
धिकरणेनैव गतायत्वादिति ।

विज्ञानभिन्नुस्तु, काण्वचतुर्थाध्याये सुषुप्तं जीवमुपक्रम्य प-
त्यने, तद्वेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एवोऽन्तर्हृदय आ-
काशस्तस्मिन्नेत इत्यादि । तत्र किं भूताकाशस्तद्देवता वा प्रश्न-
वाच्यत इति संशयः । तद्वीजं तु उपक्रमोपसंहारयोर्मध्यवाचकप्र-
ह्लात्मादिपदवन्मुक्तपवाक्ये भूताकाशादिवाचकस्याकाशपदस्य श्रव-
णम् । अन्यतरस्य मौन्यत्वे नियामकमावच्छ्रयणामपि स्थापधार-
त्वादिविशेषश्च । निर्णयस्तु, आकाशो ब्रह्मैवेति । हेतुस्तु तल्लिङ्गात् ।
लिङ्गानि तु, स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोष्णरोरिति, यथाग्नेः ध्रुवा विस्तु-
लिङ्गा व्युत्तरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे
देवाः सर्वाणि भूतानि व्युत्तरन्ति तस्योपनिषत् सत्यसत्यमित्यादी-
नि । सर्वभुतिषु ग्रहण्य तथा दधान्तदर्शनात् । अचेतनस्य भूताका-
शस्याप्रिविस्तुलिङ्गदृष्टान्ततदंवात् । तद्देवतायाश्च सर्वदेवान्तर्गा-
तत्वेनाकारणत्वात् । य एवायमाकाशो पुरुष इति पूर्ववाक्येनाकाश-
देवताया ब्रह्मत्वप्रतिषेधाच्च । सत्यस्य सत्यमिति च नामपूर्ववाक्येन
ग्रहण्येष व्याख्यातम् । तत् सत्यशब्देन पञ्चभूतानि व्याख्याय तद-

अत एव प्राणः ॥ २२ ॥

पेक्षयापि निषेधशेषं ब्रह्म सत्यमिति श्रुत्यैव स्पष्टमुक्तत्वात् । स्कान्देऽपि, 'चैतन्यापेक्षया प्रोक्तं व्योमादि संकलं जगत् । असत्यरूपं सत्यं तु कुम्भकुण्डाद्यपेक्षया' इत्युक्तत्वाच्च । अतः शब्दसाम्येऽपि ब्रह्मालिङ्गाद् ब्रह्मवाकाशशब्दार्थः । आकाशशब्दश्च ब्रह्मणि रूपकविधया विभुत्वनिलेपत्वाद्विगुणलाभाय, मुखे चन्द्रवच्छ्रुत्या प्रयुक्तः । अत एव, परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यादिषु श्रुतिष्वाकाशरूपेण ब्रह्म निर्दिश्यते । नानार्थताया, गङ्गायां घोष इति बहुलक्षणायाश्चायुक्तत्वादिति । एवं प्राणज्योतिरादयः शब्दा अपि जीयतत्त्वप्रकाशनत्वादिप्रतिपादनाय रूपकत्वेनैव व्याख्येयाः । धस्तुतस्त्वाकाशप्राणज्योतिरादयः शब्दा आकाशादिभावायत्रब्रह्मपरा एवैतेषु ब्रह्मवाक्येषु भवन्ति । केवलं ब्रह्मपरत्वे सत्याकाशादिलिङ्गानुपपत्तेः । यत्तु छान्दोग्यवाक्यमाधुनिका इहोदाहरन्ति, अस्य लोकस्य का गतिरित्यादि । तत्र । प्रकरणादिशून्यात् केवललिङ्गाच्छ्रुतैर्यलवत्वस्य पूर्वमीमीमांसासूत्रादेवावधारणात् । तत्र च श्रुतिप्रकरणयोरभावात् । किञ्च । प्रश्ने, अस्य लोकस्येत्यनेन भूलोकजना एवाका इति प्रत्युत्तरे भूतानीत्युक्तत्वात् सर्वाणि भूतानीति ब्रह्मालिङ्गं न भवति । आकाशसाधारण्यात् । आकाशाद् वृष्टिधारिणं भूलोकस्थानां सृष्टिस्थितिसंहारादित्याह ।

तदसङ्गततमम् । सूत्रविरोधात् । सूत्रे केवलस्य लिङ्गस्यैव हेतुत्वेनोक्तत्वात् । त्वद्गीत्या तु, श्रुतिलिङ्गप्रकरणैरिति पाठापातात् । श्रुतिविरोधाच्च । धुनौ सामाद्यदलोकान्तगतिज्ञानवतः शालावत्पस्यैतल्लोकगतिप्रश्नेन सामाद्येतल्लोकान्तस्य परमाथ्ये परमोपजीव्ये वा प्रश्नपर्यवस्थात्, तादृशत्वस्य चाकाशेऽसम्भवात् । अतश्छान्दोग्यवाक्यस्याविव्यक्तकथनमसङ्गतम् । अन्येयामाधुनिकत्वकथनमपि तथा । स्वस्य सर्वाधीनत्वात् । प्राचीनवृत्त्यादीनामनाश्रयणाच्च । आकाशशब्दस्य भूताकाशतद्देवताब्रह्मसु साधारण्यकथनमपि तथा । ब्रह्मणि रूपकविधया प्रयोगाङ्गीकारेण गौण्या वा निरुद्धलक्षणाया याऽऽदराद् ब्रह्मवाचकत्वस्याभावेन साधारण्यस्याभावादिति ॥ २१ ॥

इति सप्तमाधिकरणम् ॥

अत एव प्राणः ॥ अत्रापि छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्य वाक्यं

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्तेत्युपक्रम्य श्रूयते । क-
तमा सा देवतीति प्राण इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते । संपा देवता
प्रस्तावमन्वायत्तेति । तत्र संशयः । आसन्न्यः प्राणो ब्रह्म वेति ।
पूर्वपक्षसिद्धान्तौ पूर्ववदेवेत्यतिदिशति ।

तन्वधिकरणानां न्यायरूपत्वात् सर्वत्र गमिष्यति, किमि-
त्यादिद्वयत इति । उच्यते । प्राणस्य मुख्यस्यापि सर्वभूतसं-
वेशनं स्वापादौ श्रुतावेवोपपाद्यते यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं
तर्हि वागप्येतीसादिना । तत्र यथा प्राणविद्याया न ब्रह्म-

विषयवाक्यसत्त्वेनोदाहरन्ति * प्रस्तोतरित्यादि * । अत्रापि देवता-
पदेनोपक्रमादशादित्यसद्वपाठाच्च प्रकरणं न ब्रह्मणः । प्राणस्य प्रा-
णमित्यादिब्रह्मप्रकरणस्या ध्रुतिः पुराणप्रसिद्धिश्च सन्देहबीजम् ।
ध्रुतौ तु प्रस्तावः सामोपासनाविशेषः । अन्यायत्ता अनुमता प्रस्ता-
वावेद्योपासनाविषया । प्राणश्च वायुयत् प्रतीयमानोऽपि न वायुवि-
कारः । बुद्धिः प्राणस्तु तैजस इति पुराणेषु निजकारणकत्वेन सि-
द्धत्वात् । ध्रुतौ च प्राणाद्वायुरजायनेति वायुजनकत्वेन, यो वायुः
स प्राण इति ध्रुतौ वायुत्वेन च कथनात् । यद्यपि लोके वायुवि-
कारत्वेनोक्तस्तथापि तदपेक्षया वेदहृदयरूपस्यैतदुपबृंहणस्य यलि-
ष्टत्वात् । अतः स आसन्न्यो ब्रह्म वेति संशयः । पूर्वपक्षस्तु पुराण-
प्रसिद्धेरासन्न्यो ग्राह्य इति । सिद्धान्तस्तु, असदुचितवृत्तेः सर्वश-
ब्दस्य सामर्थ्यादेवात्र प्राणशब्देन ब्रह्म ग्राह्यम् । प्रकरणापेक्षया लि-
ङ्गस्य यलिष्टत्वात् । पुराणस्य चान्यत्र सावकाशत्वेनात्रानुपबृंहण-
तायामपि विपरीतयलायलमावस्याशक्यकल्पनत्वादिति । अत्रार्थ-
करणवैयर्थ्यमाशङ्कते * तन्वित्यादि * । समादधते * उच्यते इ-
त्यादि * । * उपपाद्यत इति * धर्मत्वेनोपपाद्यते । * तत्रेत्यादि *
तत्र प्राणविद्यावाक्ये पुरुषस्वापप्रयुक्तं भूतसंवेशनं, तत्प्रबोधप्रयुक्तं

परत्वमेवमेवास्यापि न ब्रह्मपरत्वमिति, न न्यायेन प्राप्नो-
ति । अतोऽतिदिशति । अनेन चावमतिरिक्तो न्याय आपा-
दितः । यत्रैव प्रकरणे ब्रह्मपरत्वे कल्प्यमाने न किञ्चिद् बाधकं
तत्रैव ब्रह्मपरत्वं कल्पनीयमिति, न त्वन्यस्मिन् सम्भवेः तत्प-
रत्वमिति । अत एव तल्लिङ्गात् प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मेति ॥२॥

च भूताधिजननमुच्यते, न तु स्वतन्त्रमतो यथा नः प्राणविद्याया
ब्रह्मपरत्वमेवमस्यापि बाध्यस्य न ब्रह्मपरत्वं स्याद्यदि श्रुतिसाम-
र्थ्यरूपे हेतौ स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविवेको न क्रियेत । * इति * हेतौ ।
प्राणविद्यासाधारण्यस्य बाधकस्य सत्त्वात् तेन न्यायेनास्य ब्रह्मप-
रत्वं न प्राप्नोति । अतोऽपामत्वादतिदिशति । एवकारेण बाधक-
योगं व्यचच्छिद्मद्वा तं हेतुं प्राप्यतीत्यर्थः । एतस्यातिवैयर्थ्यस्य फल-
माहुः । * अंगेनेत्यादि * । * न त्वन्यस्मिन् सम्भवे इति * सम्भ-
वान्तरे सति तु नैतत्पर्यः । सिद्धमाहुः * अत एवेत्यादि * बाधक-
शून्यात् पूर्वोक्तालिङ्गात्तत्पर्यर्थः । नच, प्राणः न हि वागप्येति प्राणो
चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं अतो यदा प्रयुज्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते
इत्यत्रेन्द्रियसंवेदनमुच्यते, न भूतसंवेदनमिति विषयभेदात् कथं
मस्य साधारणत्वशङ्केति बाध्यम् । दीपश्चक्षुस्तथाकूपं ज्योतिरो न
पृथग्भवेदित्यादिषु पुराणवाक्येष्विन्द्रियाणां भूतापृथग्भावस्योक्त-
त्वेन भूतविशेषत्वस्य असिद्धनवेमानीत्यस्य श्रुत्यन्तरे वागादिरूपत्वेनो-
क्तानीत्यर्थस्य शक्यवचनत्वेन शङ्कोदयस्य सम्भवात् । अतः सर्व-
थेदं समाधेयमिति । एतेन माहात्म्यज्ञानोपयोगिनीनां देवान्तराणा-
मनागामनुच्छेदयेदमभिकर्मात् । अन्यथा तु लोके पित्रपेश्वा
कथितं पुत्रमाहात्म्यदर्शनात्, केचिद् ब्रह्मकार्यस्येव ब्रह्मावेश्या-
श्रित्वा भावयन्तीति शङ्का स्यादिति तेनोपोद्घातः सङ्गतिरिति
योधितम् । एवञ्चात्रातिदेशाङ्गीकारे, आपो वा इदं सर्वमित्यादि-
वाक्येष्वपि सर्वात्मक्यादिब्रह्मलिङ्गदर्शनादयमिदं शब्दानामपि ब्रह्म-
करणे ब्रह्मवाचकत्वमित्यपि सार्धत्रं शेषम् । अधिकरणानां न्याय-
रूपत्वादिति ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २३ ॥

इदमामनन्ति । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेपूत्तमेपु लोकेषु । इव तावद्यद्विदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति ।

तत्र ज्योतिःशब्देन प्राकृतं ज्योतिराहोस्विद् ब्रह्मवेति संशयः ।

अत्र सर्वेऽपि ब्रह्मासाधारणधर्ममेव हेतुकृत्याधिकरणं योजयन्तीति तददूषणमपि पूर्ववदेव योज्यम् ।

माध्वास्तु, तद्यै त्वं प्राणो अभवः भवान् भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः यदेयान् प्राणयो न या ' इति तैत्तिरीयोपनिषच्छ्रुतिं विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्याधिकरणं रचयन्ति तत्र लोकप्रसिद्धिः, ईशानः प्राणदः प्राण इति विद्वद्भिः सन्देहधीजम् । श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याचित्यादि तद्विलङ्घं हेतुत्वेनाहुः । अतिदेशप्रयोजनं तु किमपि नाहुः । अत्रापि पूर्ववदेव दूषणम् । किञ्चात्र हेतुः पुरुषसूक्तस्यो, विषयवाक्यं सर्वसूक्तस्यमतो हेतुसाध्यवैयधिकरणपरिहारप्रयासश्चाधिक इत्यवधेयम् ।

विज्ञानभिधुस्तु कौशीतकिग्राहणादिषां ब्रह्मप्रकरणीयां श्रुतिं विषयत्वेन वक्तीति तददूषणमपि पूर्ववदेव ॥ २२ ॥

इत्यष्टमाधिकरणम् ॥

ज्योतिश्चरणामिधानात् ॥ *आमनन्तीति* छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके वदन्ति । श्रुतौ तु, *विश्वतः पृष्ठेष्विति* सर्वेषामुपरि । अयं च विश्वस्यो न सङ्कोचसह इति स्थापनाय तदर्थकं शब्दान्तरं *सर्वतः पृष्ठेष्विति* । शेषं स्फुटम् । संशयमाहुः *तत्र ज्योतिरित्यादि* । अत्र लोकप्रसिद्ध्या, अनादिमत् परं ब्रह्मेति प्रकृत्य पार्श्वेन, ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरितिगीतावाक्येन च कोटिद्वयोपस्थितिः ।

अत्रासाधारणब्रह्मधर्मभावात् पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते तु चरणस्य ब्रह्मधर्मत्वमिति । एतावानस्य महिमा, अतो ज्यायांश्च पूरुषः, पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्याऽमृतं दिनी-
ति पूर्ववाक्यम् । गायत्री वा इदं सर्वभूतं यदिदं किञ्चेति गाय-
त्र्यपारुखब्रह्मविद्यां वक्तुं तस्याः पादचतुष्टयं प्रतिपाद्य ब्रह्मण-
श्चतुष्पात्त्वमुक्तम् ।

संशयबीजम् । पूर्वपक्षमाहुः । * अत्रेत्यादि * । अयमर्थः । लोके तप्तोविरोधी पदार्थ आदित्यादिज्योतिःपदेनाभिधीयते । अत्र च दीप्यत इत्युक्तं, प्रकाशकत्वमपि तस्यैव लिङ्गम् । तथात्रे, तस्यैवा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिन् शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति, तस्यैवा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपि गृह्य निन्दमिव गदधुरिवाग्नेर्ज्वलत उपभृतां-
तीति जाठरस्याग्नेर्लिङ्गम् । गंध सूर्यादिप्रकाशस्य दिवोर्जागपि दर्शनाज्जाठरप्रकाशस्य च काण्डदर्शनादुभयोर्वाधे गीतावाक्यादि-
भिर्ग्रहैव ज्योतिःपदवाक्यतयाऽऽदरणीयमिति वाच्यम् । ब्रह्मासा-
धारणधर्मस्य तत्प्रकरणस्य चात्रानुपलम्भात् । अतस्तेजोधर्मस्यात्र दर्शनाद्, यद्विराज्याधिकरणन्यायेनात्र शास्त्रप्रसिद्धपेक्षया लोकप्र-
सिद्धेरेवात्र फलवत्त्वाच्च त्रिवृत्कृतं वा प्राकृतेमेव तेज इह ग्राह्यम् ।
अद्यत्मानो धर्मो द्युमयोदत्वादिर्यः स तूपासनार्थः । किञ्च । यदि
ग्रहैवात्रोपास्यत्वेनाभिसंहितं स्यात्तदाऽस्या उपासनायाश्चक्षुष्यः श्रुतां
भवतीत्यल्पं फलं नोच्येत । अतः फलमपि वाक्यस्य तेजस्तात्पर्य-
कत्वगमकमतः प्राकृतं तेज एवात्रादरणीयमिति पूर्वः पक्षः । सि-
द्धान्ते युक्तिमाहुः । * सिद्धान्ते त्वित्यादि * । नन्विह कुत्र चरण
उक्तो यस्य ब्रह्मधर्मत्वमुच्यत इत्यत आहुः । * एतावानित्यादि * ।
तथाच यद्यप्यत्र नोक्तस्तथापि वाक्यान्तर उक्तस्तस्य चैतस्य चैक-
वाक्यत्वमतश्चरणलाभ इत्यर्थः । कथमेकवाक्यतयाकाङ्क्षायां ता-
मुपपादयन्ति * गायत्रीत्यादि, * । * सिद्धमित्यन्तम् * उक्त-
रीत्या तां ब्रह्मप्रतिपादकविद्यां यक्तुं यस्मात् तस्या भूतादिपादच-
तुष्टयं प्रतिपाद्य तदेतदद्याऽऽश्रयनूक्तमिति तत्पदेन तदेव चतुष्पात्त्वं
परामृश्य ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमृचोक्तम् । यदि हि सा सत्यविद्यात्वेन

पुरुषमुक्तेऽप्याश्रयचतुष्टयस्या जीवाः पादत्वेनोक्ताः । तथा
प्रणवब्रह्मविद्यायामप्यकारोकारमकारनादवाच्याश्चत्वारः पादा
विश्वतैजसमाज्ञतुरीया उक्ताः । तद्विष्णोः परमं पदमिति च ।
ब्रह्मपुच्छमिति च । सप्तकामब्राह्मणे तु स्पष्टा एव ब्रह्मणश्च-
त्वारः पादा निरूपिताः । अतः सच्चिदानन्दरूपस्य प्रत्येकस-
मुदायाभ्यां चतुरूपत्वम् । तत्र केवलानां कार्यत्वमेव । चतुर्थ-
पादस्य तु ब्रह्मत्वम् ।

विवक्षिता स्याद्वैद्यं कथनं निष्प्रयोजनकं स्यात् । अत एव गायत्री
ब्रह्मविद्यात्वेन प्रकरणस्य ब्रह्मत्वे सिद्धे, एकप्रकरणगतत्वेनैकवा-
क्यतेत्यर्थः । नन्वप्रिमसूत्रैकदेशे प्रकरणस्य ब्राह्मताया आक्षेप्यमा-
नत्वेन सन्दिग्धत्वात् तद्यन्मात्रेणात्र ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वसिद्धिरिति हेतोः
साध्यसमत्वमते आहुः । * पुरुषमुक्त इत्यादि * । तत्र पुरुषमुक्तं
प्रकृत्य पठिते, एतावाननिगमन्ने आविगतां पादानां द्वितीयस्कन्धीये
पुरुषसूक्तधिवर्णाज्यागे, 'पादद्वयोः द्वादशसन्त प्रजानां च
आश्रमाः । अन्तस्त्रिलोकपास्त्वपरी गृहमेधो गृहदूषन' इत्येतेन वि-
धेरणादाश्रयवद्देहविशिष्टा जीवाः पादत्वेन सिद्धा इति तत्प्रत्यभि-
ज्ञानादत्र ब्रह्मपादसिद्धिः । किञ्च । यद्येकत्रैव क्वचिद् ब्रह्मणः पा-
दनिरूपणं स्यात् तदा कथञ्चित् सन्दिह्येनापि । अस्मि तु तद्
बहुषु स्थलेष्विति बोधयितुमाहुः । * तथेत्यादि * । तथाच माण्डू-
क्यादौ काठके तैत्तिरीये छान्दोग्यस्य सत्यकामब्राह्मणे च नाना-
कारेण पादब्राह्मणात्र ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वे सन्देह इति न हेतोः साध्य-
समत्वमित्यर्थः । ननु भवतु ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वं, तथापि ते चत्वारो
न पशोऽतिवाचयन्ताः किन्त्वंशा एव वाच्याः । तच्च न युज्यते, ब्र-
ह्मणोऽर्जशत्यादित्यन आहुः । * अत इत्यादि * । यतो जन्माद्यधि-
करणेषु ब्रह्मणस्त्रिरूपता, कार्यकारणभावो, विद्वत्तन्माधारत्वं च
साधितमत एव चतुरूपवादेवमशाः सुखेन युज्यन्त इत्यर्थः । ननु
भवतु ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वं, तथाप्यत्र प्रकरणे सत्यकामब्राह्मणवत् का-
थेक्या एव भूतादयः पादा निरूप्यन्ते । तेषां च न उपोतिर्वाक्या-

तत्रापि पण्डित्वमतिज्ञानाद् भूतपृथिवीशरीराणां परिचायक-
त्वेन पण्डित्वमनिरूप्य हृदयस्य पण्डित्वं निरूपयस्तस्य
ह वा एतस्येसादिना पञ्च देवपुरुषान्निरूप्य तेषां द्वारपालत्व-
ज्ञानानन्तरम्, अथ यदतः परो ज्योतिर्दीप्यत इति चतुर्थपादस्य
पण्डित्वमतिपादनात् । अतश्चतुर्थपादे पञ्चपुरुषास्ततः परो दिवो
ज्योतिः पण्डितस्यैव सर्वत्र दीप्यमानत्वं निरूप्य तदेवान्तःपुरुषं
उपसंहरति । तस्मात् पूर्वं त्रिपादस्याऽमृतं दिवीत्युक्तत्वादस्य
त्रिपातसम्बन्धः अमृतमुपरितनलोकोष्यति । अतोऽत्र चतुर्थः
पादो निरूप्यत इति सिद्धम् ।

काङ्क्षा । गायत्रीं प्रकृत्योक्तत्वात् । नापि ज्योतिर्वाक्यस्य तदा
काङ्क्षा । अथेति प्रकृतच्छेदात् । उभयत्राप्याकाङ्क्षायापकपदाभावाच्च ।
यदिच तेषाम् ऋचा विवरणादचीव पुरुषपदाद्वयत्राणामपि तेषां
ग्राह्यत्वं विभाव्यते, तदापि ऋचि ज्योतिर्वाक्ये च परस्पराकाङ्क्षो-
त्थापकपदाभावाच्च तयोरेकवाक्यता । तदभावे च प्रकरणकथनेन
साधितमध्येकवाक्यत्वमप्रयोजकमित्याकाङ्क्षायां तयोः परस्पराका-
ङ्क्षां साधयितुमाहुः । * तत्रापीत्यादि * । यत्र गायत्र्याश्चतुष्पदा-
त्वमुक्तं तत्रापि तस्याः पण्डित्वमतिज्ञानादस्ति पण्णां विधानामा-
काङ्क्षा । तत्र भूतपृथिवीशरीराणां पादत्वेन प्रतीयमानानामपि पा-
रिणप्रपदाङ्गुल्यादिवत् पादपरिचायकत्वमेव, न तु पादत्वं, न वा
तन्निष्ठापूरकत्वमिच्छाशयेन तेषां पण्डित्वमतिज्ञानादस्ति हृदयस्य-
स्ति तथात्वमित्याशयेन हृदयस्य पण्डित्वं निरूपयन् वक्ता त-
स्य- ह येत्याद्युक्तरीत्या पञ्चविधाज्ञानानन्तरमथेति प्रकृतवि-
च्छेदनपूर्वोक्तविधाभ्यो ज्योतिषो वैलक्षण्यं बोधयञ्चतुर्थपादस्य
पण्डित्वमतिपादनाद्व्यवहारे पञ्चमीप्रतिपादनं कृत्वा, अतः,
तृतीयान्तस्तसिः, अनेन प्रकारेण चतुर्थपादेत्युक्तरीत्या तदेव
ज्योतिरन्तःपुरुषः उपसंहरति । तस्मात् पूर्वं मन्त्रे त्रिपादः

स्येतिकथनात् पादत्रयमुपरि यतोऽतोऽत्र, तस्य ह वेत्याख्याः
 न्तं विधानिरूपके बाक्ये चतुर्थः पादो निरूप्यत इति सिद्धम् । त-
 थाच पङ्क्तिविधत्प्रतिज्ञाया विधानिरूपणनाकाङ्क्षत्वाद्बोधोपपादनस्य
 चाकार्त्स्निकत्वाभावात् प्रतिज्ञासाकाङ्क्षत्वादुभयोरेकवाक्यत्वम् ।
 अनः परम् ऋगवशिष्यते । सावि चतुष्पदात्वपङ्क्तिविधात्वप्रतिज्ञयो-
 रान्तरं तद्विवरणतयोक्तेन तच्छेषस्तस्मादुपपादनवाक्यात् पूर्वं च
 पठितम् । तस्यां च त्रिपादस्याऽमृतमितिरीत्या पादत्रयं कण्ठत उप-
 रितनलोकंस्वित्युक्तत्वादस्ति चतुर्थपादाकाङ्क्षा । चतुर्थश्च पादः सर्व-
 भूतात्मको हृदयाधिष्ठानक इति तदधिष्ठानस्य हृदयस्य ज्योतिर्वा-
 क्यपर्यन्तेन विवरणादाकाङ्क्षा पूर्णते । विधियमाणापादविधानां च
 स्थाधारभूतपादस्वरूपविवरणाङ्क्षा । सा च पादोऽस्य सर्वा भूता-
 नीति विवरणेन ऋचा पूर्णते । तथा ऋचि, दिव्येति पदादत्र च
 परो दिव्य इति कथनादचि पुरुषपदेनोक्तः पादत्रयाधारो ज्योतिर्वा-
 क्ये प्रत्यभिज्ञायते । अतश्चतुर्थः पादोऽस्मिन् वाक्ये निरूप्यत इ-
 त्युक्ता सहापस्यैकवाक्यत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

अत्रेदं बोध्यम् । अत्र गायत्रीमुपक्रम्य तस्याः सर्वभूतात्म-
 कायं प्रतिज्ञाय तत्स्वरूपजिज्ञासायां, वाग्वै गायत्रीति तत्स्वरूपमु-
 क्त्या याचः कथं गायत्रीत्यमित्यपेक्षायां, सर्वभूतनातृत्वात्तत्रातृ-
 त्वाच्च गायत्रीत्यमुक्तम् । तर्हि तस्याः कथं सर्वभूतात्मकत्वमित्य-
 पेक्षायां, या ये गायत्रीयं वा य सत्यादिना तस्याः पृथिवीत्वं प्रति-
 पाद्य तेन रूपेण सर्वभूतधारकत्वात् सर्वभूतत्वे समर्थिते, किं तत्
 सर्वं भूतं ? का च तद्धारिका पृथिवीत्यपेक्षायां तां शरीरत्वेन स-
 ङ्कोच्य शरीरं हृदयत्वेन सङ्कोचयति । तत्र प्राणैश्च प्रतिष्ठापय-
 न्ति । तेन प्राणरूपाणि भूतानि शरीरैकदेशहृदयात्मकपृथिवीरूपेण
 यामूपा गायत्री धारयतीति प्रतिपाद्य तस्याः स्वरूपमाह । सैषा
 चतुष्पदा ऋग्विधा गायत्रीति । तत्र यामूपायाः कथं पृथिव्यादिरू-
 प्य भूतधारकत्वञ्च । तथा पदशब्दोऽपि किं स्थानवाची, उत
 ध्वनारिवाकपरिमिता पदानीति भ्रूयुक्तपरापश्यन्तीत्यस्माद्वैयरीति
 यागव्याचनुष्टयवाची या पादवाची चेति सन्देहपारणाय तदेतद-
 चऽप्रनूनामिति प्रतिज्ञाय ऋचा पिशुतम् । यापात्र सर्वभूतात्म-
 कायादिरूपाऽर्थः पूर्वमुक्तत्वात् अल्प गायत्रीनाम्नः पुरुषस्य

महिमा माहात्म्यं विभूतिः । तत् उक्तरूपान्महिम्नः पुरुषो ज्यायान्
 अधिकः । पूर्वोक्तं कथमस्य महिमैत्यत आह । यादस्येत्यादि । तथा-
 चोक्तरूपस्य सर्वस्यैतत्पादरूपत्वान्महिमत्वम् । तत् एव च पुरुष-
 स्य ज्यायस्त्वम् । एतेन यदशब्दार्थोऽपि निर्णीतः । यादा एव यदश-
 ब्दवाच्या इति । एवञ्चाथैरूपपादबोधनेन गायत्र्या वाग्रूपत्वं निष्ठा-
 रितम् । तेन पुरुषस्य गायत्रीवाच्यत्वाद् गायत्रीत्वम् । तेन वाग्रू-
 पाया गायत्र्यास्तद्विद्यात्वमित्यपि साधितम् । ततः पुरुषः को वे-
 त्यपेक्षायां तं पूर्वोक्तपार्थिवशरीरवतः पुरुषाद् व्यावर्तयितुं, यद्वैतद्
 ब्रह्मेत्यारभ्य, योऽप्यमन्तर्हृदय आकाश इत्यन्तेन तत्स्वरूपमाह ।
 तेन मन्त्रे पुरुषत्वेन यदुक्तं, तद् ब्रह्म आकाशो, न तु शरीरी पुरुष
 इत्युक्तम् । तत् आधेयस्य कथं महिमाधारत्वमित्यतस्तथात्वं साध-
 यितुं तस्य व्यापकत्वं तदुपासनं तत्फलं चाह । तदेतत्पूर्णमित्या-
 दिना । ततः कास्तद्विधा इत्यपेक्षायां तस्य ह वा एतस्य हृदयस्ये-
 त्यादिना पञ्चप्राणानिन्द्रियाणि तद्देवाँश्च द्वारपालकोटौ निवेशयति ।
 यष्टेन ज्योतिषा च यदसंख्यं पूरयति । तेनैते षडपि वि-
 धाः । एतद्व्यतिरिक्तः प्राणविद्यायां, प्राणो हि पिता प्राणो मा-
 तेति प्रसिद्धो जीवात्मकः प्राणः पाद इति सिद्ध्यति । सोऽपि न
 विधिकः किन्तु शरीरविशिष्ट इति, तद्विशिष्टानां जीवानां पादत्वं,
 तस्य च मुख्यं स्थानं हृदयं, विधाश्च तत्रैव भूयस्य इति हृदयमापि
 पाद एव निविशते । ज्योतिश्चात्र हार्दमेव यदाकाशशब्देनोक्तं, हृद-
 यन्तर्ज्योतिरितिभृत्यन्तराच्च । अतः पूर्वोक्तरीत्या एकवाक्यत्वं नि-
 श्चत्युहमित्यर्थः ।

यत्तु केचित् पुरःस्फूर्तिकमालम्ब्य गायत्र्या भूतपृथिवीशरी-
 रहृदयभेदेन चतुर्पात्वं, तस्या वाग्रूपत्वकथनाद् हृदये प्राणानां चो-
 कत्वात् तदुभयसहितानि तानि भूतानि सङ्गृह्यायां निवेश्य तैः यद्-
 भिर्गायत्र्याः पङ्क्तिधत्वं व्याख्याय, इदं यावदुक्तं तावानस्य महिमा
 विकारस्ततो ज्यायान् पुरुषो महान् विकारोऽस्य पुरुषस्य सर्वाणि
 भूतानि पूर्वं गायत्र्यात्मनोक्तान्येकः पादोऽस्य गायत्रीब्रह्मणस्त्रिपाद्
 अमृतं विधिं पोतयति स्वात्मन्यवस्थितमित्येवं मन्त्रं व्याख्याय तस्य
 गायत्र्यघट्टिष्ठस्य ब्रह्मणो हृदयाकाश उपास्यत्वं च व्याख्याय तत्
 उपास्यद्भूतं पञ्चद्वारपालोपासनं च व्याख्याय गायत्र्युपाधिकस्य

अतः पादानां ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति ।

इद्युपास्थत्वेनोक्तस्यैव कौक्षेयज्योनिःप्रतीकत्वेनोपासनम् 'अथ य-
दतः परो दिव' इत्यादिना विधीयते । अत्र चाथशब्दो विद्यान्तरोप-
क्रमार्थ इत्याहुः ।

तन्मन्दम् । पुराणोपबृंहितभुतपुपष्टब्धेन व्याख्यातप्रकारेण पादानां
विधानां च विवेकसिद्धावेवं साङ्ख्येण पादविधयोर्व्याख्यानस्यासङ्ग-
तत्वात् । उक्तपुराणाश्रययोरेवंविरोधेनैव मन्त्रव्याख्यानस्याप्यसङ्ग-
तत्वात् । अथ योऽस्य दक्षिणः शुपिरित्यादावप्यथशब्दस्य सर्व-
ऽपि तत्र न विद्याभेदकत्वम्, अथ यदतः पर इत्यत्र विद्याभेदकत्व-
मित्यत्र बीजानुपलम्भाद् अङ्गोपास्तिभेदप्रायपाठविरोधाच्चेति । एव-
मेकवाक्यतामुपपाद्य 'सिद्धमाहुः * अत इत्यादि * अत एवम् ऋ-
ग्याक्ययोरपि परस्पराकाङ्क्षासत्त्वेन पादानां ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिषो
प्रदात्यं सिद्धमित्यर्थः । अत्रैतद् बोध्यम् । मन्त्रे, पादोऽस्य सर्वा भू-
तानीत्यत्र, क्षरः सर्वाणि भूतानीति गीतोक्तः क्षरः पुरुषो जीवसम-
ष्टेशांमकां यद्यपि वक्तुं शक्यते । किञ्च । इद्यन्तज्योतिः पुरुष इति
श्रुत्या जीवस्य हृदयं स्थानं, तद्विराड् जीवस्य स्वलोकः । इहा स्वलोक
इति द्वितीयस्कन्धात् । अत्र च स्वलोकस्य द्वारपाद् वेदेति तत्प्रत्य-
भिज्ञानात् । तथापि मन्त्रे, त्रिपादस्याऽभूतं दिधीति विशेषकथनात्
पुरुषसूक्तविवरणार्थाय च तेषामाश्रमत्रयसत्त्वेन व्यष्टितया निगम-
नात्, पादोऽस्येत्यत्रापि व्यष्टिजीवा एव ग्राह्याः । अन्यथा त्रिपादित्या-
वेर्विरोधापत्तेः । एयं सिद्धेऽत्रस्यानां सर्वभूतानामुपरितनानां च व्य-
ष्टिजीवाये तेषां सर्वेषां इद्यन्तरिति श्रुत्या हृदयमेव स्थानमिति तस्यै-
कत्र पदविधत्वेऽन्यत्रापि तथाप्यमिति ब्रह्मपादानां गायत्रीपादतुल्य-
स्य, तद्विधानां च गायत्रीविधातुल्यत्वं भवति । एवं सति यथा प्रण-
वविधायां ब्रह्मणः पादसङ्ख्यापूरकत्वं, तथासां गायत्रीविधायां वि-
धासङ्ख्यापूरकत्वम् । एवमत्र चरणानां ब्रह्मधर्मत्वात् प्रकरणस्य ब्रा-
ह्मण्ये निरुद्धे शब्दमात्रस्य ब्रह्मण्येयं मुख्यवृत्तत्वात् । तमेव भान्तं, य-
दादित्यगतं तेज इत्यादिश्रुतिस्मृतिमिर्दीपनारम्भकस्य तेजोलिङ्गस्यापि
ब्रह्मण्येयं समन्वयात् । अर्द्ध वैश्वानरो भूवेतिगीतावाक्येन जादरथ-

ब्रह्मधर्मनिर्णयार्थमिदमधिकरणं चरणानामौपचारिकत्व-
व्यावृत्त्यर्थम् । एतन्निर्णयेन प्रणवादिविद्या निर्णीता
वेदितव्याः ॥ २३ ॥

छन्दोऽभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्
तथा हि दर्शनम् ॥ २४ ॥

ननु नात्र ब्रह्म चतुष्पात्ररूपितं, किन्तु गायत्री छन्दः ।
गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किञ्चेत्युपक्रम्य तामेव भूतपृथिवी-
शरीरहृदयभेदैर्व्याख्याय, सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री । त-
वेतदचाभ्युक्तं, तावानस्य महिमेति । तस्यामेव व्याख्यानरूपा-
यां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्माद् ब्रह्म चतुष्पादभिद-
ध्यात् । यद्वै, तद् ब्रह्मेति ब्रह्मपदमपि छन्दतः प्रकृत्वात् त-

मंस्योष्णिमादेरापि तत्र समन्वयात् । द्युमर्याद्वत्स्यामि ब्राह्मणधर्म-
णस्यावेनाधिक्यबीधनार्थत्वात् । चक्षुष्यः शुभो भवतीति, फलस्यापि
भगवद्दीयत्वेक हृदयो विषयातश्च भवतीत्याकारकत्वात् । अपवर्गमात्य-
न्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमाप्तादितं नो एवाद्रियन्ते भगवद्दीयत्वेनैव
परिभ्रमात्सर्वार्था इति पञ्चमस्कन्धोक्तरीत्या तस्य महाफलत्वात् ।
वसन्ते ज्योतिषा यजेत, वाचैव ज्योतिषेऽप्यादिध्यावणेन ज्योतिःपदस्य
तेजोमात्रवाचकत्वाभावाच्च ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति हृदयम् । एवं सि-
द्धान्तमुक्त्वा, तद्धर्मोपदेशाधिकरणेनास्य गतायंताशङ्कां परिरहति ।
* प्रहोत्यादि * । तथाच तत्र हेतोः सिद्धत्वेनात्र तु साध्यत्वेन फ-
लभेदाच्च गतायंतेत्यर्थः । ननु ब्रह्मप्रतिपत्तिरूपस्य फलस्याऽन्यथापि
सिद्धेः का हेतुसाधनायद्वयकलेभ्यश्च अहः । * एतदित्यादि * । पा-
दनिर्णयेन पादवत्योऽन्या अपि विद्या निर्णीताः स्युरित्यनेदर्थं तदा-
वश्यकतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

छन्दोऽभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्श-
नम् ॥ आक्षेपांशं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । * अकस्मादिति * ।

त्परमेवावगन्तव्यम् । शब्दस्यापि ब्रह्मवाचकत्वसिद्धेर्ब्रह्मोपनि-
षदितिवच्छब्दब्रह्मेति च । तस्माच्छब्दस एव पादाभिधानात्
ब्रह्मधर्माः पादा इति चेन्नैष दोषः । तथा चेतोऽर्पणनिगदात् ।
तथा तेन द्वारेण चेतसोऽर्पणं निगद्यते । गायत्री वा इदं सर्वं
यदिदं किञ्चेति । न हि वर्णसमाम्नायरूपस्य सर्वत्वमनुपचारेण
सम्भवति । यथा सूचीद्वारा सूत्रप्रवेशस्तथा गायत्रीद्वारा बुद्धि-
स्तत्पतिपाद्ये ब्रह्मणि प्रविशेदिति ।

कुत एतदेवं प्रतिपाद्यत इति, तत्राह । तथा हि दर्शनम् ।
तथा तेनैव प्रकारेण दर्शनं ज्ञानं भवति । स्थूला बुद्धिर्नाहिसूत्रं
ब्रह्मणि प्रविशेदिति । एतेन सर्वा मन्त्रोपासना व्याख्याताः ।
हि युक्तश्चापमर्थो, लोके स्वतो यत्र प्रविशति तदुपायेन विश-
तीति । न त्वदृष्टद्वारा । दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्य-
त्वात् । तस्मात् । पादा ब्रह्मधर्माः ॥ २४ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २५ ॥

तात्पर्यलिङ्गोपपत्तमं विना । तथाचोपक्रमस्य तात्पर्यलिङ्गत्वाद्दसं-
जातविरोधरूपेण प्रबलत्वाच्च तदनुरोधेनैव मन्त्रव्याख्यानमुचितमिति
मन्त्रेण ब्रह्मपादासिद्धेर्हेतुः स्वरूपासिद्धः इत्यर्थः । परिहारांशं
व्याकुर्वन्ति । * तथा तेनेत्यादि * । अत्र हि, तथा चेतोऽर्पणनिगदे
सर्वरूपत्वोक्तिर्लिङ्गम् । घातूपायां गायत्र्यां तस्यासम्भावितत्वात् ।
तदेव च विरुद्धमानमुपक्रमस्य प्रायव्ययमपहन्ति । निवृत्ते च तस्मिन्
प्रकरणस्य ब्राह्मत्वं मन्त्रवर्णादेशे निश्चीयते । अतस्तथेति । अग्रिमं
व्याकुर्वन्ति । * कुत इत्यादि * । येदेनेति शेषः । एवं निरूपणप्रयो-
जकमाहुः । * एतेनेत्यादि * । तथाच सर्वास्तां मन्त्रोपासनानां नि-
र्णयार्थमेतदित्यर्थः ॥ २४ ॥

किञ्च । भूतादयोऽत्र पादा व्यपदिश्यन्ते । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि चत्वारि । न होतानि गायत्र्याः पादा भवितुमर्हन्ति । ब्रह्मपरिग्रहे तूपपद्यन्ते । यावन्मुख्यमुपपद्यते । तावन्न गौणं कल्पनीयम् । अयमर्थः । पूर्वहेतौ छन्दसोऽपि पादा व्यपदेशाद् भवन्ति । तथापि ब्रह्मण एव युक्ता इति । पुरुषसूक्ते एतावानस्येत्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । अस्मिन् वाक्ये तु गायत्र्याः पादा एव नोपदिष्टाः, किन्तु ते ब्रह्मण एव पादा इति ।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेर्धैवम् ॥ युक्तान्तरं वदतीत्याहुः । *किञ्चेत्यादि* । अयमर्थः । त्वया हि गायत्र्याः प्रकरणित्वमुपगम्य सन्निहितत्वाद् भूतादय एव पादस्येव घाट्याः । ते च स्वरसेनासंभयन्तो गौण्या योज्याः । गौणीत्येकत्र यास्तवत्येऽन्यत्र भवत्यतस्तथेति स एव मुख्यो विवक्षित इति श्रुतौ वक्ष्यमाणप्रामर्शे बोधयितुं सैवेत्येतत्पदमुक्तम् । अन्यथा तु पूर्ववदियं वा च सैत्येवं वदेदित्यर्थः । नन्वयमर्थस्तु पूर्वसूत्रेणैव सिद्ध इत्यस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः । *अयमर्थ इत्यादि* । पूर्वहेतौ चेतोऽप्येकनिगदरूपे छन्दसोऽपि पादा गौण्या कथनाद् भवन्ति । तथापि ब्रह्मणः पादा युक्ता इति ज्ञायते । नच तर्हि भूतादय एव मुख्यतया ब्रह्मणः पादा भवन्तिवति शङ्क्यम् । पुरुषसूक्ते, एतावानस्येत्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । तदर्थस्य चात्र विघर्णचि प्रत्यभिज्ञानात् । नच तत्रापि सर्वभूतपदेनैतान्येवोच्यन्त इति शङ्क्यम् । पुरुषसूक्तविपरणाध्याये चैतद्व्याख्यान आद्यमचतुष्टयस्थानां भौतिकशरीरविशिष्टजीवानामेव व्याख्यातत्वाच्छरीरवैशिष्ट्ये च भूतपृथिव्यादेरपि परिचायकत्वेनैव सङ्गहान्मुख्यतया ग्रहणे तन्निरोधापत्तेस्तन्मुख्यताया वक्तुमप्यवस्थात् । नच गायत्री वेति वाक्यविरोधः । *अस्मिन् वाक्ये इत्याद्युक्तारित्या तेषां गायत्र्यामुप-

तद्वाचकत्वेन गायत्र्यामुपचारेणोपसंहारः । चकारादर्थान्
न शब्दस्य पादा भवन्ति, किन्त्वर्थस्यैवेति । तस्माद् ब्रह्मवा-
क्यत्वे भूतादीनां पादत्वमुपपद्यते नान्यथेति । तस्मात् पादा-
नां ब्रह्मधर्मत्वम् ॥ २५ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २६ ॥

पादोऽस्य विश्वा भूतानि, सर्वाणि भूतान्येकः पादः ।
पादत्रयममृतं दिवीत्येकोऽर्थः ।

‘पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः । अमृतं क्षेम-
मभयं त्रिमूर्ध्नोऽथापि मूर्धसु ’ इत्यपरः ।

चारेणोपसंहार इति तद्विरोधाभावादित्यर्थः * तद्वाचकत्वेनेति *
ब्रह्मवाचकत्वेन । * उपसंहार इति * सैषा चतुष्पदेत्यादिनांक्तः सः ।
तथाच पादानां ब्रह्मधर्मत्वाभावे गायत्र्यां तद्व्यपदेशरूपापि वक्तुर्मा-
शक्यत्वात् त्वया स्वमतोपपादनायाप्यस्मदुक्तमवश्यमङ्गीकरणी-
यमिति, गले पातुकाभ्यामेव तदङ्गीकारणं प्रयोजनमित्यर्थः । एतेन
सूत्रस्यमेवपदं व्याख्यातम् । स्फुटमन्यत् ॥ २५ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ सूत्रं व्या-
ख्यातुं तदर्थे प्रथमतो मन्त्रं व्याकुर्वन्ति । * पादोऽस्येत्यादि * ।
* एकोऽर्थ इति * । पुरःस्फूर्तिकः सर्वाहतस्तृतीयोऽर्थः । अस्मिन्
पक्षे ध्योतं दिवीतिपदं धोतनात्मस्वरूपपरम् । अतः पादसंख्यापूर्ति-
स्त्यमृतात्मकेन स्वरूपेणैव । न तु जीवैर्न वा लोकैश्चिति । द्वितीय-
स्कन्धानुसारेणेतरेमाहुः । * पादेष्वित्यादि * । तिष्ठन्ति चेत्थिति स्या
भूरादिलोकाः स्थितपदवाच्याः । ते पादा यस्येति स्थितिपात् । तस्य
स्थितिपदो भगवतो भूरादिषु पादेषु सर्वाणि भूतानि विदुः । त्रिमूर्ध्नो
भूरादित्रयोपरिपतमानस्य महलोकस्य मूर्धसुपरितनेषु जनस्तपः-
सत्पेषु, अमृतं क्षेममभयमिति सुखत्रयमथापि । अतो भूरादिचतुष्के

पुरुषसूक्तानुरोधे द्वितीय एवार्थः । प्रथमे तावत् । ननु
दिवीतिमन्त्रे सप्तम्याऽऽधारत्वं प्रतिपाद्यते । अतः परमिषत्र
पञ्चम्याऽनाधारत्वमत उपदेशमेवाव पुरोक्तपरामर्शाभावात्
ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति चेन्नैष दोषः । उभयस्मिन्नप्यविरोधात् ।
मन्त्रे दिव्येवाक्तम् । अस्मिन् वाक्ये सर्वत्रोच्यते । सर्वत्र विद्य-
मानस्य दिवि विद्यमानत्वं न विरुद्ध्यते । अतः शब्देन न तत्रा-
विद्यमानत्वं, किन्तु ततोऽप्यन्यत्र सत्त्वं बोध्यते । तस्मात् सप्त-
मोपञ्चमीनिर्देशो न विरुद्धः । द्वितीये तु । ननु मन्त्रे अमृतपद-
मत्र ज्योतिःपदमत उपदेशमेवाच्चतुर्थश्च पादो हृदयम् ।

अनित्यं सुखमित्यर्थादायाति । अस्मिन् पक्षे श्रौते पादशब्दे, सुपां
सुलुगिति सुपः स्वादेशः । अस्त्यस्य स्थितिपदः पुंस इत्यर्थः । दि-
धीति जनआदिप्रयोपलक्षकम् । अमृतपदममृतत्वस्यानुसीद्यमान-
त्वात् सुखप्रयोपलक्षकम् । एवं सति द्वितीयस्योपपादनसापेक्षत्वात्
प्राञ्जलः पूर्वं एव ग्राह्य इति शङ्कयामाहुः * पुरुषेत्यादिं * एवका-
रोऽप्यर्थः । पूर्वस्यापि पादाख्य इत्युक्तरीत्या पुरुषसूक्तानुसारित्वात् ।
एवमाभिप्रेत्य सूत्रं द्वेधा व्याकरिष्यन्त आहुः * प्रथमे तावदित्यादि * ।
* प्रथम इति * पुरःस्फूर्तिके तृतीये * । पुरोक्तपरामर्शाभावादिति *
विभक्तिभेदेन मन्त्रोक्तस्य दिव्यशब्दस्यास्मिन् प्रत्यभिज्ञाभावात् ।
सिद्धान्तग्रन्थे पञ्चम्याः कथं सर्वत्र विद्यमानतायोधकत्वमत आहुः ।
* अत इत्यादि * अतो दिव इत्युक्त्वा, सर्वतः पृष्ठेऽप्यित्यादिश्राव-
णेन पञ्चम्या ल्यङ्लोपीयत्वे, इमं घुलोकमारभ्येत्यर्थात् तथेत्यर्थः ।
अत्र सर्वे, वृक्षाग्रे श्येनो, वृक्षाप्रातः परतः श्येन इति विभक्तिभेदेऽपि
यथैकार्थप्रत्यभिज्ञा तथात्रेहि दृष्टान्तमाहुः । अत्र तु विभक्तिभेदस्य
प्रयोजनमप्युपदेशभेदमाहुः । * चतुर्थश्चपादो हृदयमिति * मन्त्रे
लोकात्मकः पादः । ब्राह्मणस्य तु हृदयमुपक्रम्य पठितत्वादहृदयपाद-
त्वेन तत्र सिद्ध्यतीत्युपदेशभेद इत्यर्थः । अन्यमपि भेदकमाहुः ।

अतः शब्दाच्च सर्वस्माद्भेदः प्रतिपाद्यते । अत उपदेशभे-
दान्नैकवाक्यता । अस्मिन् वाक्ये चरणाभावात् स्वरूपासिद्धौ
हेतुरिति चेन्नैव दोषः । उभयस्मिन् ज्योतिःपदे अमृतपदे च
प्रयुज्यमाने एकार्थत्वाच्च विरोधः । पादत्रयमुपरितनलोकेषु च-
तुर्थं सर्वत्रेति । अन्यथा वैजात्यं पादानामापद्येत । परिच्छेदश्च
विरोधश्च । अतोऽमृतज्योतिःशब्दपरेकार्थत्वेन विरोधाभावा-
देकवाक्यत्वम् । अतोऽत्र चरणसद्भावात्तस्य च ब्रह्मधर्मत्वा-
ज्ज्योतिर्ब्रह्मैव ॥ २६ ॥

* अतः शब्दादित्यादि * अत इत्यस्य पूर्वपरामर्शित्वात् पूर्वस्माद्
भेदे प्रस्थापिते पूर्वोक्ताद् ब्रह्मणोऽपि सप्ताद्याज्ज्योतिषो भिन्नत्वसि-
द्धिरित्यर्थः । * अत इत्यादि * एवं प्रकारत्रयेणैकदेशभेदान्मन्त्रब्राह्म-
णयोर्भिन्नाधत्वेनापदेशभेदादित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः * अस्मिन्नि-
त्यादि * ब्राह्मणावाक्ये तदभावादेकवाक्यत्वाभावेन मन्त्रतः प्रादय-
भावात्तथेत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याचक्षते * नैव इत्यादि * । * एकार्थ-
त्वादिति * उभयोर्ब्रह्मवाचकत्वेनैकार्थत्वान्नैकवाक्यताविरोधः । ननु
तथापि पादभेदेन विभागं साकाङ्क्षत्वाभावात् कथमेकवाक्यतेत्यत
आहुः * पादत्वादिति * आश्रमचतुष्टयस्य जीवानां पादत्वपक्षे लोकानां
च पादत्वपक्षे यथायथं हृदयरूपं चरणस्थानं, पादान्तवर्ति ब्रह्म च
ज्योतीरूपं सर्वत्रेति पादभेदेऽपि तदुपलक्षकस्य तदन्तःस्थितस्य च
सार्वत्रिकत्वेनोभयभाषेक्षणाद्विभागे साकाङ्क्षतायाः सत्त्वाच्चैकवाक्य-
त्वमङ्ग इत्यर्थः । ननु स्पष्टस्य ब्रह्मधर्मस्यात्राभावेऽपि निबन्धेनैवं व्या-
ख्याने का दोषपक्षिरित्यत आहुः * अन्यथेत्यादि * गायत्रीपरतया
व्याख्याने गायत्र्याः शब्दत्वेन पादानां चार्थत्वेनांशोऽभिभाषाङ्गीकारे
वैजात्यं पादानामापद्यते । किञ्च । गायत्री परिच्छिन्ना । अत्र तु, सर्वतः
पृष्ठेऽधिरादिना परिच्छिन्नादित्यं प्रतिपाद्यतेऽतः परिच्छेदविरोधश्च ।
तथाच गायत्रीपक्षे दोषद्वयसत्त्वं, ब्रह्मपक्षे तदभावश्च व्याख्यानिबन्ध
उपपत्तिरित्यर्थः । एवं सर्वमुपपाद्य सिद्धमाहुः * अत इत्यादि * ।
* अत इति * यक्षान्तरस्याप्यदेमागत्वात् । * अत इति * एकवाक्य-

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २७ ॥

अस्ति कौशीतकिं ब्राह्मणोपनिषदि इन्द्रमतर्दनसंवादः । म-
तर्दनो ह वै देवो दासिरित्यादिना, एष लोकपाल एष लोकाधि-
पतिरेष लोकेशः स म आत्मेति विद्यात् स म आत्मेति विद्या-
दित्येतदन्तम् । तत्र वरदेने मामेव विजानीत्येतदेवाहं मनुष्यार्थं

त्वर्ह्यसिद्धत्वात् । तेषां च प्रकरणाख्यं ब्राह्मणत्वे सिद्धे ब्रह्मधर्मस्य
तत्र सिद्धत्वादुपसंहारगतमपि ज्योतिःपदं ब्रह्मवाचकत्वेनैव सिद्ध-
मतस्तथेत्यर्थः । अत्र पादवतीविद्यानां ब्रह्मेस्वरूपपरत्वप्रतिपादनाद्-
दध्यायसङ्गतिः । आश्रमचतुष्टयस्य जीवस्थितितद्गोप्यं मुखरूपकार्य-
द्वारा तत्प्रतिपादनात् पादसङ्गतिः । ज्योतिषः स्थितिकार्यकत्वेन ब्र-
ह्मलक्षणेऽतिव्याप्तौ प्राप्त्यापि तन्निरूप्यर्थे ज्योतिःपदे सन्देहवारणाद-
वसरोऽधिकरणसङ्गतिः । तेनापो वा इदं सर्वमित्यादावप्ययं न्यायो
घोष्यत इति न म्यूनता ।

माध्वास्त्वत्राधिकरणद्वयमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र प्रथमसूत्रस्याग्नि-
सूक्तं विषयवाक्यम् । 'वि मे कर्णा पतयो विचंभुर्वीदं ज्योतिर्हृदय
आहितं यत् । वि मे मनश्चरते आधीः किं स्विदू वक्ष्यामि किमनूम-
नित्य' इति । मंत्रविशब्दो विरुद्धार्थकः । पतय इति पततो विरुद्धं
चरत इत्यर्थः । इदं चरणं हेतुः । शेषं समानम् । यस्तु तस्त्वत्र विच-
रणमुक्तं, न तु चरणमतश्चिन्त्यम् । छन्दोऽभिधानादिति सूत्रमधिक-
रणान्तरम् । तत्र छान्दोग्यस्यमुक्तमेव विषयवाक्यम् । समानमितर-
त् । अत्रापि सूत्रे साध्यानुल्लेखात् सूत्रकृदाशयगोचरत्वं सन्दि-
ग्धम् ॥ २६ ॥

इति नयमाधिकरणम् ।

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ विषयवाक्यमुदाहरति *अस्तीत्यादि*
तथाच सम्पूर्णः पञ्चमाध्यायोऽत्र विषयवाक्यमित्यर्थः । कथमस्य वि-
षयत्वमित्याकाङ्क्षायामेतदर्थं धरन्तो मतान्तरीयाः सर्वेऽपि, मुख्यः प्रा-
णो वा देवतात्मा वा, जीवो वा, ब्रह्म वेति चतुष्कोटिकं संशयं धर-
न्तीति ततो वैलक्षण्यबोधनाय न्युत्पाद्याहुः । *तत्र परेत्यादि* ।

हिततमं मन्य इत्युपक्रम्य त्वाष्ट्रवधादिनात्मानं प्रशस्य स्वोपास-
नायाः पापाभावं फलत्वेन प्रतिपाद्य कस्त्वमिति विवक्षार्था,
प्राणो वा अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमित्युपास्वेत्युक्त्वा
आयुषः प्राणत्वमुपपाद्याऽमृतत्वं च प्राणस्योपपाद्य, प्राणेन ह्ये-
वास्मिन्महोके अमृतत्वमाप्नोतीति, अमृतत्वं योगेन प्रतिपादयति ।
तत्र सन्देहः । प्राणः किमासन्न्यो ब्रह्म वेति ।

अत एव प्राण, इत्यत्र प्राणशब्दमात्रे सन्देहः । अत्रार्थे-
ऽपि सन्देहः । बाधकं च वर्तत इति पृथगधिकरणारम्भः । तत्र
साधकासाधारणधर्मस्याभावाद् बाधकानां विद्यमानत्वान्न ब्रह्म-
त्वमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु चतुर्भिः सूत्रैः प्रतिपाद्यते । तत्र
प्रथमं साधकधर्ममाह्नकेन । त्रिभिर्बाधकनिराकरणम् । प्राणः
परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । तथाऽनुगमात् । तथाहि । पौ-
र्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्ममति-

* योगेनेति * प्राणसंयोगेन । तथाचेन्द्रेण स्यास्मिन् प्राणत्वस्यैवोप-
पादितत्वेन प्रज्ञापदस्य बुद्धिवाचकतया चेतनधर्माणां तत्त्वोपचरित-
त्वाद् द्विकोटिक एव युक्त इत्यर्थः । ननु चतुष्कोटिक एव युक्तोऽ-
न्यथा पृथगधिकरणोक्तस्य गतार्थत्वं स्यादित्यत आहुः । * अत एवे-
त्यादि * । उक्ताधिकरणे विषयवाक्ये ब्रह्मलिङ्गस्य विद्यमानत्वात्
प्राणशब्दः प्रयुक्त इति प्राणशब्दमात्रे सन्देहः । अत्र तु प्राणे प्रज्ञात्मत्व-
कथनादायुष्टोपपादनाच्चासन्न्यो वा, जीवो वेति प्राणशब्दार्थे सन्देहः ।
किञ्च जीवमुक्त्यप्राणलिङ्गादिकं बाधकं वर्तत इत्यतस्तथेत्यर्थः । यु-
क्तिपूर्वकं पूर्वपक्षमाहुः । * तत्र साधकेत्यादि * । कथमेवमित्यत
आहुः * तत्र प्रथममित्यादि * । सूत्रं व्याकुर्वन्ति * प्राण इत्यादि *
तथा ब्रह्मपरत्वेऽनुगमात् पदार्थानां समन्वयादिति सूत्रार्थ इति त-

पादनपर उपलभ्यते । उपक्रमे तावद् वरं वृणीष्वेति इन्द्रः प्रत-
र्होक्तः परमपुरुषार्थं वरमुपचिन्तेप । त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं
पनुष्याय हिततमं मन्यम इति । तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः
प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । न हि परमात्मनोऽन्यद्विहिततम-
मस्ति । परमानन्वस्वरूपत्वात् । पापाभावश्च ब्रह्मविज्ञान एव ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति श्रुतेः । ब्रह्मा-
त्मत्वं च तस्यैव सम्भवति । संप्रसंहारेऽप्यानन्दोऽजरोऽमृत
इति, एष लोकाधिपतिरित्यादि च । तस्मात् सर्वत्रानुगमात्
प्राणो ब्रह्म ॥ २७ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्ध-

भूमा ह्यस्मिन् ॥ २८ ॥

याधकमाह । यदुच्यते प्राणो ब्रह्मेति, तन्न । कुतः । वक्तु-
रात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्र आत्मानमुपदिशति । मामेवं वि-
जानीहीत्युपक्रम्य प्राणो वा अहमस्मि ब्रह्मात्मानं मामायुरमृत-
मित्युपास्येति । स एष प्राणो वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः कथं
ब्रह्म स्यात् । तथाच वाचो धेनुत्वोपासनावदेवतायाः प्राणत्वेनो-
पासना बोध्यते ।

अन्ये च ब्रह्मधर्माः प्राणस्तावका इति कथमस्य ब्रह्मोपा-

मुपपादयन्ति * उपक्रम इत्यादि * । * सम्भवतीति * चिद्रूपत्वात्
सम्भवति । * सर्वत्रानुगमादिति * भाष्यन्ते पदार्थानां ब्रह्मधर्मेत्वेनैव
सम्भवयात् । एवं साधकधर्मो व्याख्यातः ॥ २७ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥

* याधकमाहेति * सूत्रांशेनादेरपर्यः । * उपदिशतीति * मामित्यहङ्का-
र्यादेनोपदिशति । * ब्रह्मधर्मा इति * पूर्वसूत्रव्याख्यान उक्ताः ।

ह्यानन्त्वमिति चेन्न । अध्यात्मसम्बन्धभृता स्मिन् । अस्मिन्
 प्रकरणे अध्यात्मसम्बन्धः । आत्मानमधिकृत्य यः सम्बन्धः ।
 आत्मशब्दो ब्रह्मवाची । वस्तुतो जीवस्य ब्रह्मत्वाय तथा व-
 चः । तस्य सम्बन्धः । तद्धर्माः । तेषां बाहुल्यं प्रतीयते । एष
 लोकपाल इत्यादि । यावद् यथाकथञ्चिदपि ब्रह्मप्रकरणत्वं सि-
 द्ध्यति, तावदन्यप्रकरणत्वमयुक्तमिति दिशब्दार्थः । प्राणस्य
 प्रज्ञात्मत्वम् । स्वातन्त्र्येणायुर्दातृत्वम् । न वाचं विजिज्ञासीत
 वक्तारं विद्यादिति चोपक्रम्य, तद्यथा रघुस्यारेषु नेमिरर्पिता,
 तामावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, प्र-
 ज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः । स एष प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतो
 न साधुना कर्मणेत्यादिविषयेन्द्रियव्यवहारे अनभिभूतं प्रज्ञा-
 तात्मानमेशोपसंहरति । स म आत्मेति विद्यादिति चोपसंहारः ।
 तस्मादध्यात्मसम्बन्धबाहुल्याद् ब्रह्मोपदेश एवायम् ॥ २८ ॥

निराकरणार्थांश्च व्याकुर्वन्ति * अस्मिन्नित्यादि * । * अधिकृत्येति *
 अधिराधिक्ये । अधिकं कृत्वा । आत्मपदार्थस्य सन्दिग्धत्वाद्बाहुः ।
 * आत्मेत्यादि * । ननु तर्हि प्रज्ञापदमेवास्मिन् सूत्रे कुतो नोक्तमत
 बाहुः * यस्तुत इत्यादि * । ऐकारव्याप्तेन जीवस्य ब्रह्मत्वं बोधयितु-
 मात्मपदम् । अत एव सूत्रपरिहारोपपयोगो नकारस्य न कृतः । * म-
 सम्बन्ध इति * सम्यग् बन्धो यस्याऽसौ स सम्बन्धः । तथाच जीवा-
 त्मनः सकाशात् परमात्मानमधिक कृत्वा तद्धर्मबाहुल्यमस्मिन् प्रक-
 रणे प्रतीयते । अतोऽत्र गृह्णामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् प्राणः परमा-
 त्मेत्यर्थः । ननु किमित्येवं निर्णय इत्यत आहुः । * यावदित्यादि *
 तथाच पूर्वसूत्रे साधकहेतुमुक्त्याऽत्र दिशब्दकथनात्, सर्वे वेदा यत्र
 पदमिति ध्रुवयनुरोधेन निर्णय इत्यर्थः । तत्रुपपादयन्ति । * प्राणस्ये-
 त्यादि * । भूतमात्राः शब्दादयः । प्रज्ञामात्रा ज्ञानेन्द्रियांशः । * त-
 स्मादिति * । प्रज्ञात्मत्वाद्युपदेशात् ॥ २८ ॥

तर्हि बाधकस्य का गतिरित्यन आह ।

‘शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ २९ ॥

पूर्वसूत्रेणापरिहृतमतं परिहरति तुशब्दः । अयं दोषो व्यन-
हारदृष्टयोपदेशे । अहं ब्रह्मेत्यापेक्षया दर्शनेन तूपदेशः । ननु, त-
त्त्वमसि, अपमात्मा ब्रह्मेतिवाक्येषु जीवस्य ब्रह्मत्वं बोध्य-
ते । तत्र प्रत्यधिकारं शास्त्रप्रवृत्तिरिति न्यायेन स्वात्मन एव
ब्रह्मत्वावगतिर्मुख्या । न प्रतर्दनस्येन्द्रजीवब्रह्मत्वावगतिरुपासनं
वा पुरुषार्थाय । अतः शास्त्रदृष्टिरपि नैवंविधा । केवलस्य
चैतन्यमात्रस्य तादृशो ब्रह्मण्यैक्यावगतिविरोधात्तत्त्वमस्यादिवा-
क्यार्थोऽध्यवसीयते । नतु ब्रह्मधर्मा जीवे वक्तुं शक्यन्त इत्या-

* तर्हीत्यादि * । प्रकरणस्य प्रक्षारणाङ्गीकारे । यत्रा इन्द्रे-
ण य.स्वात्मोपदेशः कृतस्तस्य बाधकस्य क उद्धरणप्रकार इत्यर्थः ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ व्याकुर्वन्ति * पूर्वस्यादि * ।

* अयं दोष इति * । स्वात्मोपदेशरूपो दोषः । तथाचापेक्षानेन
स्वात्मानं ब्रह्मात्मकमवगत्येन्द्रेणैवमुपदिष्टमतोऽप्रेषं प्रकारभेदे भा-
समानेऽपि ब्रह्मण एवोपदेशान्नान्यथा सम्भावयितुं शक्यमित्य-
र्थः । कथमेवमवगम्यत इत्यपेक्षायां दृष्टान्तमवतारयन्ति । * नन्वि-
त्यादि * । * प्रत्यधिकारमिति * अधिकारं लक्ष्यीकृत्य । * नै-
वंविधेति * । नेन्द्रजीवस्य ब्रह्मत्वबोधनपरा । तर्हि, न चात्रं
विजिज्ञासीत घटकारं विद्यादित्यग्रे श्रावणाजीवसामान्य एव शा-
स्त्रदृष्टिरस्त्वित्याशङ्क्याह । * केवलस्येत्यादि * । सर्वज्ञत्वाज्ञत्वादी-
नां धर्माणां परस्परविरोधान्नागत्यागलक्षणया निर्दिशेषस्य चैतन्य-
मात्रस्य जीवस्य निर्दिशेने चैतन्यमात्रे ब्रह्मण्यैक्यावगतिस्तत्त्वमस्या-
दिवाक्यार्थ इति निश्चीयते । न त्वानन्दाऽजरताऽमरत्वादयो ब्रह्मधर्मा
एक्यावगतिविरोधिनस्तत्र जीवे वक्तुं शक्यन्ते । अनोऽत्र यत्कृत्वा-
दिपैशिष्ट्यस्योक्त्या केवलास्यातामिद्यक्षितत्वाद् ब्रह्मणोऽपि तादृश-

शङ्का परिहरति । वामदेवनव । तद्धेतव पश्यन्तृपिर्नामदेवः
 प्रातिपेवे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । य एव प्रत्यबुद्ध्यत स सर्व
 भवति । तत्र सर्वेषां सर्वभावे सर्वानन्त्यप्रसङ्गात् सर्वमेकमेवेति
 वक्तव्यम् ।

ततः कारणलय एव सर्वभाव इति मनुरभवं सूर्यश्चेत्यवयु-
 त्यानुवादोऽनुपपन्नः । तत्र यथा ज्ञानावेशात् सर्वधर्मस्फूर्तिरेव-
 मत्रापि ब्रह्मावेशादुपदेश इति । त्वाष्ट्रवधादयो ब्रह्मधर्मा एव ।
 तदावेशेन क्रियमाणात्वात् । 'नन्वेव वज्रस्तव शक्र । तेजसा
 हरेर्देधीचेस्तपसा च तेजिनः । तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रित'
 इति वृत्रवचनं भागवते । तस्माद्युक्तं ब्रह्मधर्मवचनम् । ननु, स्वा-
 प्ययसम्पत्त्योरन्पतरापेक्षमावेष्कृतं हीतिसूत्रे सुपुत्री ब्रह्मसम्पत्तौ
 च ब्रह्मधर्माविभावो, न त्वन्यदेति कथमेवमिति चेन्मैवम् ।

त्वेनात्राविशक्षितत्वाज्जीवसामान्ये शास्त्रदृष्टिरपि न वक्तुं शक्येति
 नायं समाधिरुपपन्न इत्यर्थः । परिहारं व्याकर्तुं दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति ।
 * तद्धेतदित्यादि * । इदं पृथक्कारण्यके पुरुषविधग्रहणस्य वाक्य-
 म् । * तत्रेति * । अस्मिन् वाक्ये । * एकमेवेति * । ब्रह्मात्मकतयैक-
 मेव । * कारणलय इति * । कारणे ब्रह्मणि लये । * अवयुत्यानुवा-
 दोऽनुपपन्न इति । स्वसर्वत्वनिर्ध्वंशं पृथक्कृत्य मन्वाद्यनुवादः स्वस्य
 ब्रह्मणि लीनत्वादनुपपन्नः । न प्रेत्य संज्ञास्तीति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मभूतानां
 मिश्रतया स्वानुसन्धानाभावाद्योचनात् । तर्हि कथमेवमुक्तं तत्राहुः ।
 * तत्र यथेत्यादि * । * ब्रह्मावेशादिति * । शास्त्राभ्यासदाख्यबाहु-
 ल्येन तदावेशात् । ननु यदि शास्त्रदृष्टयोपदेशः स्यात् तदा जगत्पुत्रा-
 दय उक्ताः स्युर्न तु त्वाष्ट्रवधादय इन्द्रकर्तृका इत्यत आहुः । * त्वाष्ट्रे-
 त्यादि, * धर्मवचनमित्यन्तम् * । अत्रागामिसूत्रविरोधमाशङ्कते ।
 * नन्येत्यादि * । परिहरन्ति । * मैवमित्यादि * । नान्यदेतिनिय-
 मरूपः सुदार्यो गार्हीकृतेश्वरः । पिन्दूमयत्र नियतोऽन्यत्र त्वनियत इ-

उपदेशभावनादिष्वपि कदाचिदुत्तमाधिकारिविषये ब्रह्मप्राकृत्य-
मिसङ्गीकर्तव्यम् । मध्येव सकलं जातमित्यादिवाक्यानुसंधात् ।

इहैव समवनीयन्ते प्राणाः । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्तेतीत्यप्या-
विर्भावापेक्षम् । तस्य प्रायिकत्वान्न सूत्रे फलत्वमाह । जीवन्मु-
क्तानामपि परममुक्तेर्वक्तव्यत्वाच्च ।

स्यङ्गीकर्तव्यः । तत्र हेतुः * उपदेशोत्थादि* तथाचैवं विधवाक्यानि
पश्यन् व्यासः, कथमेवं नियमयेदतो नैवं सूत्रार्थः । आदिपदेन, ए-
तत्साम गायत्रास्त इत्यादिश्रुतीनां, कस्याश्चित् पूतनायस्या इत्यादि-
वाक्यानां च सङ्गदः । तथाच वाक्यानां सूत्रोपजीव्यत्वेनोक्तसूत्रस्ये
सम्पत्तिपदे उपलक्षणविधयः समाधिकारोऽपि सङ्गहीतुं शक्यत इति
न तद्विरोध इत्यर्थः । ननु तद्वैतव्येति, मध्येवेति श्रुतं वाक्यद्वयं पू-
र्णज्ञानिन इति तस्याद्वैतवादेन तथा कथनं युज्यते, न स्वावेशिनः ।
इन्द्रस्वावेशीति इष्टान्तदोष्टान्तिकयैरभ्यस्यम् । नचोन्द्रस्यापि पूर्णज्ञानि-
त्वं वाक्यवचनम् । तथा सति धामदेवादेरिवेन्द्रस्यापि मुक्तत्वात् न-
तदेवमुपदेशस्यापि फलत्वमुक्तं स्यादित्यत आहुः । *इहैवेत्यादि* ।
अस्तु तस्य पूर्णज्ञानिवाक्यत्वं तेषां मुक्तत्वं च । तथापि ज्ञानमुक्त्यो-
दाविर्भावापेक्षत्वं तु निर्विवादम् । इहैवेति श्रुतौ ब्रह्मैव सन्निति ब्रह्म-
भावे मोक्षकथनाद्, ब्रह्म चेद् ब्रह्मैव भवतीति, श्रुत्यन्तरे ज्ञानेन ब्रह्म-
भावध्यानाच्च । ब्रह्मभावश्च स्वस्मिन् ब्रह्मधर्माविर्भावपूर्वकब्रह्म-
स्फूर्तिरूप एव । न तु तद्व्याप्तिरूपः, न या तादात्म्यरूपः । तस्य
साधेदिकत्वेन सधायस्यासाधारणतया ज्ञानित्वाद्यप्रयोजकत्वात् ।
नापि निष्प्रपञ्चस्फूर्तिरूपः । सर्वभावस्फूर्त्यादिगिरुत्तरत्वात् । अतः
प्रकृतं उपदेशरूपकार्यदर्शनेन तत्कारणरूपे ज्ञाने ब्रह्मधर्माविर्भाव-
पूर्वकब्रह्मभावे चोन्द्रस्य सिद्धे तथा वाक्यकथनस्य युक्तत्वाच्च इष्टा-
न्तदोष्टान्तिकयैरभ्यस्यम् । एतावान् परं विशेयो, यन्मुक्तस्योक्ताविधप्र-
ह्मभावाः साधेदिक, आधेयिनस्तु कादाचित्कः । अतस्तस्य प्रायिकत्वा-
द् धामदेवादिसंशयवज्ज सूत्रे तस्य फलत्वमाह । किञ्च । सर्वभावा-

असम्प्रज्ञातसमाधाविवाविर्भावदशायामेव शरीरवियोगे वि-
योजकाभावाद् वागादिमात्रं लीयते । तस्य च प्राप्तत्वादेव ना-
र्चिरादिगतिः ।

स्यापि साधनत्वेनावान्तरफलत्वमेव, न परमफलत्वम् । परममुक्तिश्च
जीवन्मुक्तानामप्यग्रे वक्तव्या, सुतरामायेषिण इत्यन्तेऽपि नाहातो न
ननुमुक्तिर्दोष इत्यर्थः । ननूक्तस्थले ब्रह्माविर्भावोद्गीकारो न युक्तः ।
तस्मिन् सति वागादिविलयस्यैवेति श्रुतौ कथनाद् वक्तुस्तदायत्यो-
पदेशनासम्भवापत्तेः । तस्य मुक्तिपूर्वावस्थारूपत्वेनार्चिरादिगतिकथ-
नापत्तेश्चेत्यत आहुः । * असम्प्रज्ञातेत्यादि * सत्यमस्ति तत्र तथात्वं,
पुराणे दधीच्यादिषु प्रसिद्धं च । तथार्य्युक्तश्रुतौ, अथाकाम्यमानं
इति प्रतिज्ञाय लयकथनात् कामाभावे सत्येव प्राणानां लयो, न तु
तदभावे । प्रकृते तु दधीचिवदसम्प्रज्ञातसमाधेरभावाद् अधिकारित्वेन
तदानीमिन्द्रियवियोजकस्य कामाभावस्य आभावाज्वागादिलय
इति नोपदेशानुपपत्तिः । ब्रह्मभावस्य प्राप्तत्वाज्जार्चिरादिगत्युक्तिश्चे-
त्यर्थः ।

यथा । ननूपदेशमावनादिषु ब्रह्माविर्भावो न युक्तः । यदि तत्र
स स्यात्तदोपदेशुः सद्यो मुक्तिः स्यात् । इहैव समवनीयन्ते प्राणा इ-
त्यादिश्रुतौ तथैव सिद्धं । तथा सति तस्याविर्भावस्य फलत्वमपि
व्याप्तिरुच्येतैत्यत आहुः । * इहैवेत्यादि * । सत्यं सद्योमुक्तिरावि-
र्भावापेक्षा । परन्तु ब्रह्मैव सन्निति श्रुतावधारणकथनाद् यत्र सर्वथा
ब्रह्मभावस्तत्रैव सद्यो मुक्तिः । उपदेशमावनादौ तु न तथा । बहिः-
रूपैरेव सत्त्वेन केषु चिदेव तद्भयनेन तस्याविर्भावस्य प्रापिकत्वा-
द्भगवान् व्यासस्तस्य फलत्वं नाह । न तु तावता सर्वत्र नाविर्भाव
इति वक्तुं शक्यमितिः । यदि तादृशाविर्भावस्य न फलत्वं, तदा
तस्य पेय्यर्थमेव स्यादित्यत आहुः । * जीवाभिरप्यादि * । पारम्याभा-
वात् फलत्वानुक्तापि नाफलमित्यदोष इत्यर्थः । ननु यदि तादृशा-
विर्भावस्य जीवन्मुक्तिसम्पादकत्वं, तदा तस्यार्चिरादिगतिरुच्येत ।
स। च नोच्यतेऽतो नैवमित्यत आहुः * । असम्प्रज्ञातेत्यादि * । श-
रीरवियोग इति * । अर्चिरादिगतिरिति शेषः । * वियोजकाभा-

तथापि प्रायिकत्वान्न सूत्रगीतादिषु तद्वचनम् । सगुणनि-
र्गुणभेदेन नियमवचनं त्वप्रामाणिकमेव । ब्रह्मवादे गुणानङ्गी-
काराच्च । तस्माद्युक्तमुक्तं, शास्त्रदृष्ट्या तूपदेश इति ॥ २९ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्तेति चेन्नोपासनात्रैविध्यादा-
श्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३० ॥

अन्यद् वाधकद्वयमाशङ्कते । ननु यद्यपि ब्रह्मधर्मा भूयांसः
प्रकरणे श्रूयन्ते । तद्वज्जीवधर्मा मुख्यप्राणधर्माश्च वाधकाः स-
न्ति । न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिसादि । अत्र हि
वागादिकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । अथ खलु
प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्येति शरीरधारणं मुख्यप्राण-
धर्मः । मा मोहमापद्यथा, अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्-
धाणमवष्टभ्य विधारयामीति श्रवणात् ।

वादिति * । तादृशादृष्टाभावात् । भावनादौ वागादिमात्रं लीयते ।
तस्य ब्रह्मणश्च प्राप्तत्वात् तत्प्राप्त्यर्थार्चिरादिगतिरत्र नोक्ताऽतो नो-
क्तदोष इत्यर्थः । ननु मुख्याधिकारस्यैवंविधत्वे सूत्रादिषु कुतस्तद-
नुक्तिरित्यत आहुः । * तथापीत्यादि * । प्रायिकत्वं सम्भावितत्व-
मनियतत्वमिति यावत् । तथाचातोऽनुक्तिरित्यर्थः । ननु सगुणोपा-
सकस्यार्चिरादिगतिर्निर्गुणपरस्य तु, तस्य तावदेव चिरं यावन्न वि-
मोक्षयेऽथ सम्पत्स्य इति श्रुत्या केचिदेकदेशिनः सगुणनिर्गुणोपासना-
भेदेनाधिकारिभेदमङ्गीकुर्वन्ति । तत् कुतो नाद्रियत इत्यत आहुः ।
* सगुणेत्यादि * । ब्रह्मवादे ब्रह्मणः सगुणनिर्गुणगावाभावेनाधि-
कारिभेदाभावात् तथागत्यादिनियमकथनमप्रामाणिकमेव । सांख्यप्र-
तिपन्नानां गुणानां व्यासेनानङ्गीकारादपि तथेत्यसङ्गतत्वाद्नाद्रियत
इत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । * तस्मादिति * । अध्या-
सयाहुल्येन ब्रह्मवेत्तात् ॥ २९ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्तेति चेन्नोपासनात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्यो-
गात् ॥ व्याचक्षते । * अन्यदित्यादि * । * एतद्व्याणमिति * । एतच्छरी-

यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राण इति जीवमुख्य-
 प्राणवाच्यत्वे प्रज्ञाप्राणयोः सहवृत्तत्वादुपचारो युज्यते । उ-
 त्क्रान्तिश्च । नतु सर्वथा विलक्षणस्य ब्रह्मणः । तस्माज्जीवमुख्य-
 प्राणलिङ्गयोर्विद्यमानत्वान्न ब्रह्मप्रकरणमिति चेन्न । उपासनात्रै-
 विध्यात् । अयमर्थः । किमत्र चोद्यते । जीवमुख्यप्राणलिङ्गाद्
 ब्रह्मधर्माणां जीवपरत्वं, त्रयाणामपि स्वतन्त्रत्वं वा, लिङ्गद्वय-
 स्यापि ब्रह्मधर्मत्वमुच्यतामिति वा । आद्यः पूर्वमेव परिहृतः ।
 न हि ब्रह्मधर्मा अन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्या इति । द्वितीये दू-
 षणमाह । उपासनात्रैविध्यात् । तथा सत्युपासनं त्रिविधं स्यात् ।
 तद्वाक्यभेदप्रसङ्गान्न युक्तम् ।

रम् । तथाच चागादिकरणाध्यक्षत्वस्य जीवलिङ्गस्य शरीरधारणस्य
 मुख्यप्राणलिङ्गस्य च ब्रह्मवाक्यत्वबाधकस्य विद्यमानत्वात्प्रेर्दं ब्रह्मवा-
 क्यमित्यर्थः । ननु यद्येते लिङ्गे ब्रह्मवाक्यत्वबाधके तथा भ्रमनत्वादिकं
 ब्रह्मलिङ्गमेतदबाधकमिति नात्र कस्यापि निर्णय इत्यतः स्वपक्षे गुण-
 माह । *यो वा इत्यादि* । *इति जीवमुख्यप्राणवाच्यत्व इति* *अ-
 स्मिन् प्रकरणेऽङ्गीकार्यत्वे । * उत्क्रान्तिरिति * । सदैवैतैः सर्वैरु-
 त्क्रान्तीत्यनेनोक्तोत्क्रान्तिः । * सर्वथा विलक्षणस्येति* । उत्क्रान्ति-
 विरोधिन्या व्यापकतया जीवात्, तथा चेतनतया च मुख्य-
 प्राणाद् विरुद्धधर्मणः । * तस्मादिति * । उक्तरूपस्य महाबाधक-
 स्य सत्त्वात् । तथाचैतेन बाधकेन ब्रह्मलिङ्गानामुपासनार्थत्व-
 स्य शक्यवचनत्वात्प्रेर्दं ब्रह्मप्रकरणमिति पूर्वपक्षाशय इत्यर्थः ।
 समाधानांशं व्याकुर्वन्ति । *अयमर्थ इत्यादि* । *उच्यतामिति* ।
 उपपाद्यताम् । * पूर्वमेव परिहृत इति* । न यत्तुरिति सूत्रे ब्रह्म-
 धर्मयाहुत्यप्रतिपादनेन यद्वनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वालम्बनात् परिहृ-
 तः । परिहारस्याकारमाहुः । * न हीत्यादि* । अताश्चक्यत्वं यदुप-
 लक्षणाया आपत्त्या ज्ञेयम् । * द्वितीय इति* । लक्षणादोपराहित्यात्
 त्रयाणां स्वानन्द्येण प्रतिपाद्यत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । *वाक्यभेदप्रसङ्गा-
 दिति* । यिजानीहीत्यस्यापत्तनेन, मामितिपदस्यायं त्रयकल्पनेनैवका-

तृतीये तूपपत्तिरुच्यते । जीवधर्मा ब्रह्मणि न विरुद्धयन्ते ।
 आश्रितत्वात् । जीवस्यापि ब्रह्माधारत्वात् तद्धर्मा अपि भगव-
 दाश्रिता एव । इहेत्युभयत्र सम्बन्धो ब्रह्मवादे । मुख्यप्राणे तु
 तद्योगात् । तेन योगस्तद्योगस्तस्मात् । प्राणधर्मा भगवति न
 विरुद्धयन्ते । प्राणस्य भगवत्सम्बन्धात् तद्धर्माणामपि भगवत्स-
 म्बन्धात् । अथवा वक्तृत्वादयो न जीवधर्माः किन्तु ब्रह्मधर्मा
 एव । जीवे आश्रितत्वाद्भासन्ते । परान्तु तच्छूनोरिति आया-
 त । प्राणेऽपि तथा । स्वाप्ययसम्पत्तयोर्योर्विषयस्य ब्रह्माश्रितत्वम् ।
 आन्व्यात्मिकाधिदैविकरूपत्वान्न संयोगः । प्राणस्य तु संयोग एव ।

सार्धद्विरंध्वेन च धाक्यमेदप्रसङ्गात् । * तृतीय इति । * ब्रह्म रमे-
 त्वोपपादनचोदनापक्षे । * ब्रह्माधारत्वादिति * । अस्यावयवभूतैस्तु
 व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति भुत्वा जीवस्यावयवत्वबोधनेन तस्य ब्रह्मा-
 धारत्वात् । नच वैपरीत्यं शङ्काम् । संयोगादुत्पत्तिरित्यपेक्षे तथाप्ये,
 विभागादुत्पत्तिरिति पक्षे तदभावादिति । * इहेत्युभयत्र सम्बन्ध
 इति * । इहाऽऽश्रिततत्त्वादिह तद्योगादित्येवं सम्बन्धः । ब्रह्मवादपदं
 प्रायावादिमते जीवब्रह्मणोरमेददाध्याभयिभावात्तद्वीकारेण तस्य
 विरुद्धत्वबोधनार्थम् । * भगवत्सम्बन्धादिति * । भगवतो निया-
 मकनया तज्जिगम्यस्वरूपात् सम्बन्धात् । तथाच, ' न प्राणेन, नापा-
 नेन मर्त्यो जीयति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति, यस्मिन्नेतावुपाश्रिता-
 विति' तत्सामर्थ्यस्य भगवदधीनत्वात् तद्धर्माणामपि परम्परया भ-
 गवद्धर्मत्वमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे जीवप्राणधर्मोर्णां न साक्षाद् भगव-
 द्धर्मत्वमिति लक्षणेयाऽऽगच्छेतेत्युक्त्या पक्षान्तरमाहुः । * अद्यवे-
 त्यादि * । * ब्रह्मधर्मा इति * साक्षाद्ब्रह्मधर्मोः । ननु-यद्येवं प्राणे
 स्यात् तदाऽऽश्रितत्वमेव हेतुत्वेनोक्तं स्यान्न तु तद्योगोऽपीत्यत उप-
 पादयन्ति * स्वाप्यपेत्यादि * तथाच स्वाप्ययादौ जीयस्य ब्रह्माश्रि-
 तत्वम् । अस्यामेदकृतात् तादात्म्यान्न संयोगः । उभयप्रवृत्तयश्चे
 तु स्वाप्यये सपरिण्यहृद्यतः संयोगः पादाचितकः । प्राणे तु संयोग

तस्मात् सर्वे धर्मा ब्रह्मणि युज्यते ।

सहोत्क्रमस्तु क्रियाज्ञानशक्त्योर्भगवदीययोर्द्वेहे सहैव स्थानं सहोत्क्रमणमिति भगवदधीनत्वं सर्वस्यापि बोध्यते । ननु, प्राण-
स्थानुगमादिति प्राणशब्देन ब्रह्मैव प्रतिपादितं, तत्कथं धर्म-
योत्क्रमणमिति चेत् । अत्र धर्मधर्मिणोरेकत्वपृथक्त्वनिर्देशयो-
र्विद्यमानत्वात् । प्राणो वा अहमास्मिन् प्रज्ञात्मेति । अत्र क्रिया-
ज्ञानशक्तिमान् निर्दिष्टः । तदन्वेकैकस्य 'धर्मप्रशंसा, यो वै
प्राणः सा प्रज्ञा, या प्रज्ञा स प्राण इत्युपसंहारान्तम् । पुनस्त-
योरेकोत्क्रमणप्रवेशाभ्यां सह हेवास्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रा-
मत इत्युपक्रम्य सुषुप्तिमूर्छामरणेषु प्राणधीनत्वं सर्वेषामिन्द्रि-
याणामुक्त्वा आसन्यव्यावृत्त्यर्थं प्रज्ञैक्यं प्रतिपाद्योपसंहरति ।
पुनर्ज्ञानशक्तेरुत्कर्षं वक्तुम्, अथ खलु यथा प्रज्ञायामित्यारभ्य,
न हि प्रज्ञापेतोऽर्थः कश्चन सिद्ध्येतेत्यन्तेन ज्ञानशक्त्युत्कर्षं प्र-

एव सार्वदिक इति हेतुद्वयकथनं युक्तमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * त-
स्मादित्यादि * । * तस्मादिति * अनया रीत्या ब्रह्मणः प्रयोजक-
त्वेन लक्षणादोपासंसर्गात् । नन्वस्त्वेषामभ्येषां भगवद्धर्मत्वं, तथापि
सहोत्क्रमस्यैकत्वव्यापकत्वविरुद्धतया तस्य तु तथात्वं न युज्यत
इति तस्य का गतिरित्यत आहुः । सहोत्क्रमस्त्विति । तथाच व्याप-
कत्यादिसम्भवश्चपि शक्तिशक्तिमतोरभेदादस्तोत्क्षेपणयत् सोऽपि
भगवद्धर्मं एवेत्यर्थः । एवं बोधनस्य फलमाहुः । * देह इत्यादि *
अत्र पूर्वधिरोधमाशङ्कते * नन्वित्यादि * । * तन् कथमिति * पू-
र्वोक्तविरोधेन धर्मधर्मिभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् कथम् । एतत्समा-
धानाय हेतुं गृह्णन्ति * अत्र धर्मेत्यादि * तथाच यदि पृथक्त्वनिर्दे-
शो न स्यादुत्क्रमणं धिक्छेत् । अत्र तूगयोः सत्त्याश पूर्वापरविरोध
इत्यर्थः । उक्तं व्याख्यातुमुपपादयन्ति * प्राण इत्यादि * अत्र वि-
षयवाक्ये पाठभेदो देशभेदाद् बोध्यः । यथा गृह्णन्नापणोपनिषदि

तिपाद्य धर्ममात्रत्वनिराकरणाय ज्ञानशक्तिमन्तं भगवन्तं निर्दि-
शति, न हि प्रज्ञातव्यमित्यारभ्य, मन्तारं विद्यादित्यन्तेन । तद-
नु- ज्ञानक्रियाशक्त्योर्विषयभूतभूतमात्रारूपजगतो भगवदगेदं
प्रतियादयन्, स एष प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृत इत्युपसंहरति
ब्रह्मधर्मैः । अतः क्रियाज्ञानविषयरूपो भगवानेवेति प्रतिपाद्य,
न तावन्मात्रं, ततोऽप्यधिक इत्येकोपासनैव विहिता । तस्माज्ज-
डजीवरूपत्वात् सर्वात्मकं ब्रह्मैवेति महावाक्यार्थः सिद्धः ॥३०॥

इति श्रीवेदव्यासमतनर्तिश्रीबल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रा-
ऽणुभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ १ ॥

तैलङ्गद्रविडपाठभेदात् । यथा चैतद्व्याणमप्यष्ट्येति प्रश्नोपनिषद्वाक्ये
स्थिमं शरीरं परिगृह्येति पठन्तीति पाठान्तरं शङ्कराचार्यरूपव्यस्तम् ।
तथाऽत्रैवोद्बुद्धमित्यत्राद्बुद्धदिति पठितम् । तद्वत्, शङ्करानन्दकृ-
टीकायामप्यप्येव पाठ इति । अतः क्रियाशक्त्यनुग्राहकः प्राण इति,
ज्ञानशक्त्यनुग्राहकश्च चेतन इति तदुभयवाचकयोः प्राणप्रज्ञात्मेश-
व्योरिह सामानाधिकरण्यात् तदुभयवानेको निर्दिष्टः । ततस्तं मा-
मायुरमृतमित्युपास्येत्पनेन तस्योपासनं विधाय तस्य फलं चोक्त्वा,
तदनु, तदैक श्लाघुरित्यारभ्यास्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमित्यन्तेन
क्रियाशक्तिप्रशंसा । जीवति घागपेत इत्यारभ्य प्राण एव प्रज्ञात्मेदं
शरीरं परिगृह्योत्थापयतीत्यन्तेन ज्ञानशक्तिप्रशंसा । ततस्तस्योत्था-
पासनां विधाय प्राणे सर्वास्तिमुक्त्वा यो वै प्राणः सा प्रज्ञा, या वा
प्रज्ञा स प्राण इत्युपसंहृतेत्येतदन्ता उभयप्रशंसा । तदग्रिमसन्दर्भे
तूत्क्रमणप्रवेशाभ्यां पुनस्तयोरेव प्रशंसा । सा च तस्मिन् पाठे, सह
ह्येवास्मिन्नित्युपक्रम्य सुषुप्तिपादिषु सर्वेन्द्रियाणां प्राणाधीनत्वमु-
क्त्या ततः प्राणस्य ब्रह्मैक्यं प्रतिपाद्योपसंहृता । प्रसिद्धपाठे तु, त-
स्यैवैष एतिरेतद्विज्ञानमित्युपक्रमः । सह ह्येवास्मिन्नित्युपसंहारः ।
वाक्यार्थस्तूभयत्रात्वेक एव । तस्य प्रयोजनं तु क्रियाशक्त्यपेक्षया
ज्ञानशक्तेरुत्कर्षप्रतिपादनमतस्तमुत्कर्षं चकतुमेतावान् सन्दर्भः । ततो-

ऽथ खलु प्रज्ञायामित्यादिनोत्कर्षप्रतिपादनम् । तत्रापि पाठभेदः । प्र-
सिद्धपाठे, अथ यथास्यै प्रज्ञायै, इत्युपक्रमान्न हि प्रज्ञापेताधीः का-
चन सिद्धेदित्युपसंहारात् । अर्थस्त्वेक एव । तदग्रे तु पाठोऽपि स-
मानः । तदर्थस्तु, * धर्ममात्रत्यनिराकरणायेत्यादिना प्रतिपाद्यते ।
तत्र ज्ञानशक्तिमन्निर्देशो जीवसाधारण इति जीवं वारयितुं, ता वा
एता दशैव भूतमात्रा इत्यारभ्य, न ह्यन्यतरनो रूपं किञ्चन सिद्धे-
दित्यन्तेन क्रियाज्ञानशक्तयोः परस्परसापेक्षतया स्वविययभूतरूपात्म-
कजगत्साधकत्वं प्रतिपाद्य, ततो नो एतन्नानेति तासां प्रज्ञायाः स-
काशादभेदं प्रतिज्ञायोपपादयति । तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता ना-
भाचरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः
प्राणोऽर्पिताः स एव इति । तथाच, यद् यज्जनकं तत् तद्धर्मकं, यद्
यद्धर्मकं तत् तद्विनाभूतमिति व्याप्त्या भूतमात्राप्रज्ञामात्रात्मकस्य
सर्वस्य जगतः प्रज्ञाऽविनाभावेन तदात्मकत्वे सिद्धे तस्या अपि स्वरू-
पं निर्णेतुम्, आनन्दोऽजरोऽमृत इति ब्रह्मधर्मैरुपसंहरति । अतोऽत्र
प्रज्ञात्मकजीवस्वरूपादधिकस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वसर्वाधिकत्वज्ञाता-
र्थमेकैवोपासना विहिता । तस्मात् साध्यसाधुकारकतया प्राप्तस्य
धैर्यादिदोषरूपापि परिहाराद् ब्रह्म जडजीवात्मकतया सर्वोपादा-
नत्वेन सर्वात्मकमित्येव महावाक्यार्थः सिद्ध इत्यर्थः । तेनेदमधिकर-
णं पूर्वोक्तस्य सर्वस्य निगमनार्थमिति पोषितम् । तथाहि । पूर्वं शा-
स्त्रारम्भे जिज्ञासोक्ता । सा सर्वदा कर्तव्या । अन्यथा, अरुमुखय-
त्पादिवद्विनाशः स्यादिति विषयवाक्यारम्भे बोधितम् । ततो जन्मा-
दिषूप्रसिद्धं सर्वकर्तृत्वं, समन्वयसूत्रसिद्धं सर्वोपादानत्वं चोपपा-
दितम् । तत् उपसंहारे, ईक्षत्यानन्दमयाधिकरणसिद्धोऽर्थः प्रज्ञात्मा-
नन्दपदाभ्यां सद्ब्रह्म बोधितः । ब्रह्मधर्मोपदेशेन, लोकपालत्वादिवो-
धनेन, प्राणशब्दोक्त्या, स म आरमेत्युपसंहारेण च यथायथं तद्धर्मो-
पदेशाद्यधिकरणार्थः सद्ब्रह्मनिर्णयः । तेन तथेति ।

अवोपासात्रैविध्यादित्येदं शङ्करभास्कराचार्यमिश्रुभिः स्व-
स्वमतेनैवमेवावप्तिमादाय व्याख्यातम् ।

रामानुजाचार्यस्तु प्राचीनवृत्तिकारानुसारेणोपासात्रैविध्यप-
दमेकवाक्यत्वे हेतुध्वेन व्याख्यातम् । न ह्यत्र जीवमुख्यप्राणब्रह्मणां
त्रयाणामुपासनमुच्यते, येन वाक्यं गिद्यते । किन्तु भोक्तुर्जीवस्य

धर्मभोग्यस्य मुख्यप्राणस्य धर्मः स्वधर्मश्चेत्येवं त्रैविध्यादेकोपासनै-
व विधीयत इति, सम्भवेत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नैस्यते इत्यभि-
युक्तोक्तेः पूर्वपक्षो न युक्त इति । तेषां चौरः शैवोऽप्येवमाह ।

तच्च वाचस्पतिमिश्रैरेवं दूषितम् । एतदालोचनीयम् । कथं
न वाक्यभेद इति । युक्तं सोमेन यजेतेत्यादौ सीमादिगुणविशिष्ट्या-
गविधानम् । तच्चद्वगुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिवि-
पयत्वात् । इह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति ।
अभावार्थत्वात् । भावार्थस्य विधिविषयत्वनिपमात् । वाक्यपा-
न्तरेऽप्यत्र ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वात्तदनुयाप्राप्तां पासाभावाद्यो विधयस्त-
स्य भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति भाष्यकृता नो-
दघ्राडित इति ।

अत्रेदं बोध्यम् । तथाहि । अत हि मामेव विजानीहीत्यारभ्य,
नीलं वेतीत्यन्ता पेन्द्रगुणविशिष्टैकोपासना । तदनु, सहोवाच प्रा-
णोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामागुरमृतमित्युपास्वेत्यारभ्येवं हि पश्याम
इत्यन्ता द्वितीया प्राणगुणविशिष्टस्य । तदन्वयः कलु प्राण एव प्रज्ञा-
त्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति तस्मादेतदेवोत्थमुपासीतेत्यारभ्य
सिद्धयेदित्यन्ता प्रज्ञागुणविशिष्टस्य । तत्र पृथग्पासनाङ्गीकारे, मामे-
व विजानीहि स म आत्मेति विद्यादित्युपक्रमोपसंहारगतस्य वक्त्रा-
त्मोपदेशस्य विरोध इति तदभावायैकवाक्यत्वस्यावश्यत्वादुपासना-
त्रयपक्षस्त्वसङ्गतः । अथोपक्रमाद्यनुरोधेनाधान्तरोपासनावाक्यानां त-
दनुवादेन प्रकारविधायकत्वमङ्गीकृत्यैन्द्रवाक्यत्वं चेदङ्गीक्रियते,
तदा तत्रोक्तानां प्राणधर्माणां ब्रह्मधर्माणां च काव्यनिकत्वापत्तिः
पूर्वोक्तरीत्या प्रतर्दनस्य पुरुषार्थासिद्धिश्चेति तदुभयं विहायात्र ब्रह्म-
वाक्यत्वं सिद्धान्तितम् । तथा सति त्रितयपक्षस्य प्रागेव निरस्तत्वा-
द् विध्यावृत्त्यङ्गीकारे विधोलेख्यैर्यप्रसङ्गाच्च प्रकारत्रयविशिष्टै-
कोपासाविधिरेव सिद्ध्यतीति वाक्यभेदस्फुटत्वं कथमित्येवाल्लोचनी-
यं, न तु तदभावसमर्थनमालोचनीयम् । किञ्च । भाष्यकृतापि ब्रह्मण
एवैतदुपाध्वपथर्मण स्वधर्मणैकमुपासने त्रिविधे विवक्षितमिति
तन्मतांसदमुक्तमतो व्याख्येयविरोधोऽपीति ।

नन्वेवमस्य प्राचीनपक्षस्य निर्दुष्टत्वे सिद्धान्तिना कुतोऽयं
नाहन, आस्ता च कुतो व्याख्यातमिति चेन्न । त्रैविध्यादित्यस्या

व्यङ्ग्यलोपपञ्चमीत्वेनापत्तेरार्थिकतयाऽध्याहार्यत्वाभावेन व्याख्यानं दो-
षाभावात् । सिद्धान्ते तेषां धर्माणां जीवीयत्वादिना भानस्यैव भ्रा-
न्तित्वबोधनेन ब्रह्मधर्मत्वस्यैव निर्यातितया प्राचीनप्रतिपन्नद्वैविध्य-
स्याप्यभावादिति व्युध्यस्व ।

माध्वास्तु, ऐतरोक्तं विश्वामित्रेन्द्रसंवादं विषयवाक्यत्वे-
नोदाहरन्ति ।

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणनिवारितह-
ृदयध्वान्तेन पुरुषोत्तमेन कृते भाष्यप्रकाशे प्रथ-
माध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ १ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

समन्वये प्रथमेऽध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयो
वक्तव्यः । तत्रोद्गीथाद्युपासनावाक्यानां मुख्यवाक्येषु फलोप-
कार्यङ्गत्वम् । ब्रह्मवाक्यानां पुनर्निःसन्दिग्धानां समन्वयः
स्वतः सिद्धः सन्दिग्धानि द्विविधानि शब्दतोऽर्थतश्च ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ अथ द्वितीयपादं व्याचिख्यासवः
पादानामेककार्पस्वरूपां परस्परसङ्गन्ति क्रमनियामिकामवसररूपां
च सङ्गन्ति प्रतिपादयितुं व्याख्येयाध्यायार्थकथनपूर्वकं पूर्वपादसि-
द्धः स एवार्थः सङ्क्षेपेण वक्तव्योऽप्या मन्दमतीनां पूर्वोक्तानवधार-
णेन वक्ष्यमाणार्थे सन्देहः स्यादित्यतस्तमाहुः । * समन्वये, इत्या-
ध्य, * सन्देहां निवारित इत्यन्तेन * । समन्वये * सर्ववेदान्तसम-
न्वयप्रतिपादकत्वेन समन्वयाख्यया प्रसिद्धे प्रथमेऽध्याये उक्तविधः
समन्वय एकार्थप्रतिपादकत्वरूपो वक्तव्यः । परप्राप्तिरूपफलसाधना-
य तत्साधनीभूतब्रह्मज्ञानोपकाराय आविर्दयं वाच्यः । नचानन्तरेष्वन-
नयाख्येषु वेदेषूपनिषद्भागरूपाणां वेदान्तानामप्यनन्तत्वात्तुक्तीति-
कसमन्वयोक्तेरशक्यत्वमसंगतत्वं वा शङ्क्यम् । प्रकारविशेषेण सर्वो-
पपत्तेरित्याशयेनाहुः । * तत्रत्यादि * । वक्तव्यं सर्वसमन्वये, अन्तस्तद-
र्माधिकरणादिविषयवाक्यभूतानामुद्गीथाद्युपासनावाक्यानां मुख्यवा-
क्येषु फलसम्बन्धबोधकेषु सर्वविधकारणतादिप्रतिपादकवाक्येषु
फलोपकार्यङ्गत्वम् । तत्तदुपासनयातेन तेन रूपेण तत्फलप्राप्तौ म-
हामाहात्म्यज्ञानस्यात्मत्वस्फूर्त्या निरूपधिप्रेम्णश्च सिद्ध्या तस्य स-
धनरूप भक्तिरूपत्वसिद्धौ विषक्षितपरप्राप्तिरूपं फलं भवतीति तेषां
तदङ्गत्वम् । तथाचानया रीत्याऽप्येयामनुक्तानामप्युपासनावाक्यानां
प्रयोजनैक्यात् समन्वयः सिद्ध्यतीति न पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः । ए-
वमन्वेष्यापि बोध्य इत्याशयेनाहुः । * ब्रह्मवाक्यानामित्यादि * ।
पूर्वं प्रतिपाद्यविषयभेदेन सन्दिग्धानि चतुर्विधान्युक्तान्यत्र तु नेत्रेव
शब्दार्थभेदेन सन्दिग्धावमाहुः । * सन्दिग्धानीत्यादि * तथाचैवं

तदर्थं चैतद्विचारितम् । ब्रह्मणि व्यवहारोऽस्ति काश्चने-
वेति । प्रथममूत्र एव व्यवहारः स्थापितः । यतो वाचो निर्वतन्त
इत्यादीनां विशेषेणेदमित्यतया निरूपणनिषेधनपरत्वम् । एवमेव
कार्यसिद्धेः । अधीतानां ब्रह्मवाक्यानां चतुर्लक्षण्या ब्रह्मपरत्वे
सिद्धे श्रवणं सिद्धयति । श्रुतस्य कालान्तरेऽप्यसम्भावनाविपरी-
तभावनानिवृत्त्यर्थं पूर्वस्थितानामज्ञानामनपेक्षितानामुद्भापेनान्ये-
षामपेक्षितानामावापेन तस्यैवार्थस्य निर्द्धारणे मननं भवति ।

वाक्यविचारेणानुक्तानामपि समन्वयसिद्धिरित्यर्थः । एवमध्यायार्थ-
स्य सर्वोपयोगित्वमुक्त्वा पादार्थस्य वक्तुं तत्रत्याधिकरणानां प्रया-
जनमर्थं च यदन्तः पूर्वं प्रथमस्याहुः । * तदर्थमित्यादि * , * कृति-
यदित्यन्तेन * । * तदर्थमिति * समन्वयार्थम् । * विचारितमिति *
ईक्षत्यधिकरणे विचारितम् । ईक्षत्यधिकरणं चतुर्थं, तत्र विचारि-
तस्य कथं प्रथमार्थत्वमित्यत आहुः । * तत्र प्रथमेत्यादि * । * स्था-
पित इति * प्रमाणलक्षणप्रभृतिभिः स्वरूपादिचिन्तनस्यैव विचार-
पदार्थत्वात् तत्प्रतिज्ञयैव स्थापितः । तथाच विचारस्य चतुर्थं सत्त्वे-
ऽपि स्थापनस्य प्रथमे कृतत्वात् प्रथमार्थत्वमित्यर्थः । ननु सत्यं स्था-
पितस्तथापि श्रुत्यन्तरविरोधान्नादरणीय इति शङ्कायां तत्परिहारप्र-
कारमाहुः । * यतो वाच इत्यादि * अस्याः श्रुतेरेवन्तात्पर्यकत्वे
गमकमाहुः । * एवमेव कार्यसिद्धेरिति * कार्यं श्रवणादिकं, तत्सि-
द्धेरित्यर्थः । नन्वेवं वाङ्निवृत्तिश्रुतिसङ्कोचने किं मानमित्याकाङ्क्षा-
यामेतदेव विभज्यते * अधीतानामित्यादि * । आत्मावारे द्रष्टव्य इत्या-
दिभुतायात्मदर्शनसाधनत्वेन श्रवणादिजन्यमुक्तम् । तन्नात्मा परब्रह्म वे-
ति तस्य वागाद्यविषयत्वे प्रमाणलक्षणादिससर्गभावेन धीतानां पद-
वाक्यादीनां ग्रह्यावाचकतया तद्वाचकपदादिशक्तितात्पर्यावधारण-
रूपस्य श्रवणस्यासम्भवात् । तदभावे च, तदुपजीवकस्य, तत्त्वेव
मयं विदुषोऽमन्वानस्येत्यनेनायदयकतया आवृतस्व मननस्य तदुप-
जीवकस्य निदिध्यासनस्य चासम्भवात् ज्ञानस्यापि सिद्धिर्मात्रसिद्धि-
भ्यां मोक्षसाधनमोक्षकभूतैवैवपरिहारायानिरुक्तश्रुतिविरोधप-

ततोऽप्येवं ध्यानादिसमाध्यन्तरूपनिदिध्यासनरूपं मनसि
सर्वतो निवृत्तव्यापारे स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवरूपं ब्रह्म ।
इदमेव ब्रह्मज्ञानमिति । अतस्त्रादशस्यानुभवैकनेद्यत्वाद्युक्तमवि-
षयत्वम् । पाकभोजनवृत्तिवत् ।

अतः श्रवणाङ्गपीमांसायां माहात्म्यज्ञानफलायां भगव-
द्वाक्यानामन्यपरत्वेऽन्यवाक्यानां च भगवत्परत्वे दिव्यधर्मादि-
व्यधर्मव्यसासेन वैपरीत्यं फलमापद्येत । तदर्थं दिव्यधर्मनिर्द्धारो

रिहाराय च ब्रह्मणाः श्रुत्यात्मकवागादिविषयत्वाङ्गीकार आवश्यकः ।
नचैवमुपगमे उक्तश्रुतौ सङ्कोचापत्तिः । विशेषेणेदमित्यतया निरूप-
यितुमशक्यस्यानुभवैकयेद्यतया वागादिनिवृत्तिमर्धनेन सङ्कोचाभा-
वात् । नचैवमनुभवैकयेद्यत्वे मनोविषयस्य सम्भवांमनेसां संहृत्यस्य
विरोधः । लोके मनसा ज्ञायमानानामपि फलतण्डुलादिपाकनानावि-
धाभोजनतज्जम्पत्तीनामिदमित्यतया अधिषयत्वस्य सर्वजनीन-
त्वेनात्रापि तथात्वस्य युक्तत्वा मनसो निवृत्तेर्धिरोधलेशस्याप्यभा-
वादित्यतस्तथोच्यत इत्यर्थः । भाष्ये तु वास्तवेन यात्किञ्चिद्रूपेण ये-
नकेनचित् प्रकारेण निरूपणोऽपीदमित्यतया निरूपणस्य सम्भवात्
तद्धारणाय विशेष्येति पदं बोध्यम् । तथा पूर्वस्थितान्यङ्गानि ब्रह्म-
वाक्यस्थानि बोध्यानि । उद्भापस्तु प्रकृतपरत्वेन प्रतीयमानस्यान्यप-
रत्वापादनम् । आवापस्त्वन्यपरत्वेन प्रतीयमानस्य प्रकृ-
तपरत्वापादनम् । * ततोऽप्येवमिति * । मननानन्तरमप्यासेन नि-
र्द्धारणे तद्वाक्ये वा । * निदिध्यासनरूपमिति * । अत्र ज्ञानमिति
शेषः । रूपपदरहितः पाठो वा । * मनसीत्यादिना तु द्रष्टव्यपदोक्तस्य
ज्ञानस्य स्वरूपकथनम् । * इदमिति * ब्रह्मस्वभावजन्यम् । * युक्तमिति *
अनुभवस्य प्राबुर्भावापेक्षत्वात् प्राबुर्भावस्य च धरणाधीनत्वात् प्रमा-
णबलस्य कौण्ठयेन तस्याकिञ्चिदकारत्वाद्युक्तम् । तथाचैतत्सर्वमनुस-
न्धाय जिह्मांसासूत्रप्रणयनाद् व्यंघहारस्थापनं प्रयमाधिकरणार्थं इ-
त्यर्थः । अतः परं द्वितीयाधिकरणार्थमाहुः । * अत इत्यादि, कर्मेतीत्य-
न्तम् । * अत इति * । ब्रह्मणि व्यवहारस्थापनेन श्रवणविषयत्वसि-
द्धौ तत्स्वरूपादिविचारस्यावश्यकत्वात् । * वैपरीत्यमिति * । वि-

द्वितीयाधिकरणे विचारितः । वेदा एव वाचका, भ्रूलौकिकमेव
कर्मेति । ततः पूर्णालौकिकत्वाय विधिनिषेधमुखेनाधिकरणद्व-
यम् । समन्वयेतिरूपम् । तदनु प्रथमे पादे शब्दसन्देहो नि-
वारितो निश्चितार्थे । तत्रापि प्रथमं प्रत्ययमन्देहो निवारितो
द्वयेन । प्रकृतिसम्बन्धोऽप्यधिकरणत्वगण । पुनरन्तिममाधिकर-
णं संश्लेषवारणाप ।

एवं प्रथमे पादे शब्दसन्देहो निवारितः ।

परीतभावरूपम् । अपरप्राप्तिरूपमिति यावत् । * विचारित इति * ।
हेतोः साध्यस्य च कथनमुख्येन निर्णीतः । तस्यैवाकारो वेदा एवे-
त्यादिनोच्यते । अभिप्रार्थमाहुः । * तत इत्यादि * । पूर्णालौकिकत्वा-
चेति * । अभिप्रनिमित्तोपादानरूपताबोधनेन तथात्वाय । * विधि-
निषेधमुखेनेति * । समन्वयेन हेतुना पूर्णालौकिकत्वस्य विधिमुखेन
स्थापनम् । अव्यवहार्यत्वस्य प्रधानस्य सगुणस्य च निरासेन त-
स्यापनाभिषेधमुख्यत्वं बोध्यम् । नच पूर्वं जिज्ञासालक्षणाविचाराणां
कर्तव्यतायास्त्रिसूत्र्या उक्तत्वाद्भेदत्वधिकरणस्य कुतो निवेश इति
शङ्काम् । त्रिसूत्र्युक्तप्रमेयप्रवृत्त्यर्थमेव सर्वस्य शास्त्रस्योपदेशेन त-
त्प्रयोजनाय तस्य तस्याधिकरणस्य सङ्गहेऽप्यदोषादिति । आन-
न्दमयाधिकरणप्रयोजनमाहुः । * तदन्वित्यादि * । प्रकृतिसम्बन्ध
इत्यत्र प्रकृतौ सम्बन्धो यस्य सन्देहस्य स तथेति व्यधिकरणपक्षो
बहुमीतिः । सन्देह इति पाठो वा । एवं नवाधिकरणीप्रयोजनमुक्ता
दशमस्याहुः । * पुनरित्यादि * । संश्लेषवारणायेति * ।
परब्रह्मणश्चिदचित्संश्लेषवारणाय । ब्रह्मवादे केवलस्यैव तादृश-
त्वेन चिदचित्स्वरूपेक्षाराहित्यादिति । सिद्धमाहुः । * एवमित्या-
दि * । व्यधिकरण्या निवारितः । तथाचैतायतैव शब्दसन्देहनिरुद्धेः
कार्यसिद्धेः सम्भवान्गूनाधिकाधिकरणाङ्गीकारो न युक्त इत्यर्थः ।
अनु केचिदेकदेशिनो, यतो वाच इत्यस्य यावच्छब्दमनसगोचरत्वनि-
षेधनपरत्वमात्राय भोतव्यादिवाक्यवैयर्थ्यपरिहाराय ब्रह्मणि सगु-

ये पुनः क्वचित् सगुणनिर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति, ते स्वयमेव स्वस्य ब्रह्मजिज्ञासानधिकारं बोधयन्ति । ब्रह्मवादे साङ्ख्यानामिव गुणानामनङ्गीकारात् । भौतिकगुणानामसम्बन्धार्थमेव ह्यध्यायारम्भः । अन्यथा सर्वस्यापि तत्कारणत्वेन तत्सम्बन्धस्य विद्यमानत्वादप्यनिराकरणेन तत्प्रतिपादकत्वानिर्धारकाधिकरणानां वैयर्थ्यमेव ।

अर्थसन्देहनिराकरणार्थं द्वितीयाधारम्भः । तत्रार्थो द्विविधो जीवजहात्मकः प्रसेकसमुदायाभ्यां त्रिविधः । तत्र प्रथमं जीवपुरःसरेणे सन्देहां निवार्यन्ते ।

णनिर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति । ततश्च निर्गुणं ब्रह्मोक्तधुनिरर्थाद् बोधयति । धूतव्यादिधुतयस्तु शब्दात् सगुणं बोधयन्तीत्येवमपि ब्रह्मणि व्यवहारसिद्धेः पूर्वोक्तरीत्या जिज्ञासासूत्रस्योक्तधुतेध्वार्थकथनं न युक्तमित्याशङ्कायां तन्मतमनूय दूषयन्ति । * ये पुनरित्यादि * कथं बोधयन्तीत्यत आहुः । * ब्रह्मवाद इत्यादि * । * गुणानामिति * नित्यभिन्नानाम् । ननु, प्रधानक्षेत्रब्रह्मपतिर्गुणेश इत्यादिधुतिषु गुणाङ्गीकारात् कथमनङ्गीकाराद्यगम इत्यत आहुः । * भौतिकत्वादि * भौतिका भूतात्पादकत्वेन तत्सम्बन्धितः । तथाच, प्रधानेत्यादिष्वेताभ्यन्तरधुनी गुणानां सिद्धबल्लिङ्गेशेऽप्युपनिषदारम्भे, भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमित्यत्र योनिपदोक्तमित्यभिन्नगुणानङ्गीकारबोधनायुक्तधुतौ ब्रह्मवादसिद्धा भगवदुत्पन्ना एव ते बोध्याः । अतस्तदभिप्रेतानां मायावादसिद्धानां गुणानामसम्बन्धार्थमेवाध्यायारम्भात् सा धुतिव्यवस्था असङ्गतेत्यनस्तथेत्यर्थः । ननु कथमेवमवगम्यत एतदर्थमेवाध्यायारम्भ इति, तत्राहुः । * अन्यथेत्यादि * । * तत्कारणत्वेनेति * तत्कारणकत्वेन । तथाचातोऽयमव्यय इत्यर्थः । एवं प्रासङ्गिकं निराकृत्य प्रस्तुतमाहुः । * अर्थेत्यादि * कोऽर्थः सन्देहजनकः, कथं च तन्निराकरणमित्यपेक्षायामाहुः । * तत्रार्थ इत्यादि * । द्वितीयपादार्थमाहुः । * तत्र प्रथममित्यादि * । * जीवपुरःसरेणेति * प्रथमाधिकरणे, अनुपपत्तेस्तु न शरीर इति पूर्व

इदमाश्नायते । सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति, शान्त उ-
पासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरास्मिन्लोके पुरु-
षो भवति तथेनः मेत्य भवति । स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्रा-
णशरीर इत्यादि । तत्र वाक्योपक्रमे सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सर्व-
स्य ब्रह्मत्वं प्रतिज्ञाय, तज्जलानिति सर्वविशेषणं हेतुत्वेनोक्त्वा
तत्त्वेनोपासनमुक्तम् ।

जीवस्यैव निराकरणाज्जीवपुरःसरेण विचारेणेत्यर्थः । प्रथमप्रमपादे-
ऽपि, नानुमानमतच्छब्दादितिसूत्रप्रणयनाज्जडपुरःसरत्वम् । एवं च-
तुर्थेऽप्युभयपुरःसरत्वमानुमानिकसूत्रधिवरणादवगन्तव्यम् । तथाच
त्रिभिः पादैस्त्रिविधार्थसन्देहो निवार्यत इत्यर्थः । एवञ्च पादा-
नामेककार्यकत्वेऽपि क्रमनियामिकाऽत्रावसररूपा सङ्गतिरिति बो-
धितम् ।

अन्ये तु प्रथमपादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गान्याकाशादिवाक्यानि निर्-
णीयानि । द्वितीयतृतीययोस्त्वस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि निर्णीयन्त इत्याहुः ।
तन्मते क्रमनियामकं न स्पष्टम् ।

एवं पादसङ्गतिं निरूप्य प्रथमाधिकरणं व्याख्यातुं विषयवा-
क्योपन्यासमुखेनाधत्तारयन्ति । * इदमाश्नायत इत्यादि * छान्दोग्ये
पञ्चमप्रपाठके उच्यते । अत्रादिपदेन, मारुपः सत्यसद्बुल्य आका-
शात्मा सर्वकर्मो सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यासोऽ-
वाक्यनादर एव म आ माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् ग्रीहिर्बेत्यादिनाऽणीय-
सवगुणविशिष्टस्य, तत, एव म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायाद् पृथिव्या
इत्यादिना स एव ज्यायसवगुणविशिष्ट इत्युक्ता पुनः सर्वकर्मत्वा-
द्विशिष्टस्य, तत, एतद् ब्रह्मेतमितः प्रेत्यामिसम्भवितास्मीति, यस्य
स्यादस्या न विचिकित्सास्तीत्येतावतश्च बोधकः शाण्डिल्यविद्याव्यो
ग्रन्थः परामृदयते । अत्र संशयादिकं बोधयितुमेतद् व्याकरिष्यन्तोऽत्र
वाक्यद्वयस्य प्रतीयमानत्वादाहो पूर्वं व्याकुर्वन्ति * तत्रवाक्येत्यादि *
* तज्जलानिति * तस्माद् ब्रह्मणो जायत इति जं, लीयत इति छम्,

नचायं शमविधिः । वाक्यार्थे लक्षणाप्रसङ्गात् । कारण-
त्वेन सामान्यत एव सिद्धत्वाच्च । अतः सर्वजगतो ब्रह्मत्वेनो-
पासनमुक्तम् । इदमेव पुराणादिषु विराट्त्वेनोपासनम् । अतः
परमग्रिमवाक्यार्थे सन्देहः । क्रतुं कुर्वीतेति । क्रतुर्धर्मो यज्ञ इति
यावत् ।

तस्य स्वरूपं मनोमयः प्राणशरीर इति ।

अनितीत्यन् । ब्रह्मसम्बन्धेनोत्पत्तिलयस्थितिकमित्यर्थकं तज्जलानिति
सर्वविशेषणमुपासनाहेतुत्वेनोक्त्वा सर्वस्य ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तमि-
त्यर्थः । ननु यथाऽत्र तज्जलानिति सर्वविशेषणं, तथा शान्त इत्युपा-
सकविशेषणम्, इतिश्च हेतौ । तथा सत्यत्र जगत् उक्तरूपत्वात् स-
र्वत्र रागद्वेषरहितो भूत्वा वक्ष्यमाणोपासनं कुर्यादिति शमविधिम-
ङ्गीकृत्याग्रे मनोमयत्वादिधर्मवैशिष्ट्यकथनात् तत्र जीवोपासनमेव
विधीयत इति पूर्वपक्षमुत्थापयन्ति । तत् कुतो नाद्रियत इत्याशङ्क्या-
हुः । * नचायमित्यादि* । शमविधिमुपगच्छता, शान्त उपासीतेत्य-
स्य शमपूर्वकोपासनाविधानरूपे वाक्यार्थेऽङ्गीकृते, उक्तोपासनार्थे
शमं सम्पादयेदिति चचनव्यक्तेः पदद्वयेऽपि लक्षणापत्त्या वाक्यार्थे
लक्षणाप्रसङ्गात् । वक्ष्यमाणोपासनाया जीवात्मविषयत्वाङ्गीकारे च,
यान्तो दान्त इत्यात्मदर्शनवाक्यादस्यामप्यात्मदर्शनसामान्येन शम-
स्यावापसिद्धत्वाच्च विधिवैयर्थ्यापातः । क्रतुकरणस्याग्रे वक्ष्यमा-
णत्वेन तदनुवादाङ्गीकारोऽप्यसङ्गत इति चकारार्थः । तथाच नैवं
पूर्वपक्ष उचित इत्यर्थः । तस्मादयमुपासनान्तरविधिरेवेत्याहुः । *
अत इत्यादि* * एतनुपपद्यमानोपशृङ्खलमाहुः । * इदमित्यादि* * त-
ज्जोपासनं प्रकारभेदेन, पातालमेतस्य हि पादमूलमित्यादिनोक्तमत-
स्तनुपासनान्तरोपगम एव, युक्त इत्यर्थः । एतद्विचारप्रयोजनमग्रे
स्फुटिष्यति । प्रस्तुतमाहुः । * अतः परमित्यादि* * कथं सन्देह इ-
त्याकाङ्क्षया, तं बोधयितुं व्याकुर्वन्ति । * क्रतुरित्यादि* * ननु द्रव्यदे-
वते यज्ञस्य स्वरूपभूते । ते चान्नानुक्ते इति कथं पञ्चत्वावगतिरित्यत
आहुः । * तत्वेत्यादि* * तथाच द्रव्यादिरहितोऽयं ज्ञानपक्ष इत्यर्थः ।

उपासनाप्रकरणत्वादुपासनैवैषा । तत्र मनोमय इति ममा-
णभूतो वेद उक्तः । प्राणशरीर इति कार्यकारणयोरभेदोपचा-
रः । अग्रे सत्यसङ्कल्पादिधर्मवचनात् किमयं विज्ञानमयो जीवो
ब्रह्मत्वेनोपास्य, उत ब्रह्मवान्तर्यामी, यः पुराणेषु सूक्ष्म
उक्तः ।

— 1 —

ननु यस्य भूयाःसौ यद्वक्तव्य इत्याहुरित्यादावङ्गोपाङ्गसहितहवि-
स्त्यागरूपाक्रियायाः क्रतुत्वेन प्रसिद्धत्वान्मानसस्यास्य कथं क्रतुत्वं
मित्यत आहुः । * उपासनेत्यादि * तथाच प्रकरणयलाद्ब्रह्ममना-
दपि क्रियतेऽसौ क्रतुरिति योगं चादायोपासनाद्विद्यत इत्यस्यास्तथा-
त्वमित्यर्थः । तर्हि कोऽत्र विषय इत्यतस्तं प्रकटयन्ति * तत्र मनोम-
य इत्यादि * वेदस्य मनोमपत्वे तु 'स एष जीवो विचरप्रभृतिः प्रा-
णेन घ्राणं गुहं प्रविष्टः । मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्यरूपं मात्मा स्वरो वर्ण
इति स्पष्टिष्ठ इत्येकादशस्कन्धीयमगवद्वाक्यसन्दर्भे स्पष्टम् * का-
र्यकारणपौरिति * वेदप्राणयोः । नन्वेवमत्र वेदरूपस्य विषयस्य स्फु-
टत्वेन कथं वाक्यार्थे सन्वेह उच्यत इत्यत आहुः । * अत्र इत्यादि *
आदिपदेन, एष म आत्मेत्यादेर्वेदव्याघर्तेकस्य जीवसङ्ग्रहकस्य धर्म-
सङ्ग्रहः । * अयं विज्ञानमयो जीव इति * वेदबोधितत्वात्मानोमयः
प्राणशरीरो, मारूपत्वेन विज्ञानमयो जीवः प्राणधारणप्रयत्नवान् ब्र-
ह्मत्वेनोपास्य, स म आत्मेति कथनाच्च ? उत सत्यसङ्कल्पादिपदो-
क्तधर्मवैशिष्ट्याद् ब्रह्म या, यः पुराणेषु 'केचित् सद्देहान्तर्हृदयाध-
काशे प्रादेशमात्रं पुरुषं घसन्तम' इत्यादौ सूक्ष्मो हृदयान्तर्बर्तित्वेनो-
क्त इति सन्वेह इत्यर्थः । इह, तत्र मनोमय इत्यादिनोपा-
सनविषयबोधनेनाधिकरणसङ्गतिरपि बोध्यत । पूर्वपादे जन्मा-
दिस्मृते ब्रह्मणः कर्तृत्वमुक्ता तद्विज्ञानाधिकरण्यचतुष्टयेनातिव्याप्तिप-
रिहारं क्रियमाणेऽन्तिमेनानुगमाधिकरणेन जडाविशिष्टे जीवेऽतिव्या-
प्तिनिवारणं कृतम् । तदस्मिन्नाधिकरणे कर्तृत्वनिर्वाहकाणां मनो-
मयत्वादिसर्वकर्मान्तानां धर्माणां जीवे बोधनेन ब्रह्मणि तदभावात्
कर्तृत्वासम्भवं बोधयित्वा पूर्वपक्षे नाक्षिप्यते । तेनाक्षेपः सङ्गतिः ।

तत्र पूर्ववाक्ये जडस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासमस्योक्तत्वा-
ज्जीवस्यापि ब्रह्मत्वेनोपासनमेव युक्तं, न त्वाहृत्यैव ब्रह्मवाक्यं
भवितुमर्हति । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदेति शाखान्तरे स्पष्टत्वाच्च ।
तस्मात् कार्यकारणयोरभेदाज्जीव एव ब्रह्मत्वेनोपास्य इत्येवं
प्राप्ते, उच्यते ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ अथ खल्विंशतिर्ब्रह्मवाक्यमेव ।
कुतः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । कुर्वीतेत्युपदेशो, न त्वासना ।
तत्र परमशान्तस्य सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनया शुद्धान्तः-
करणस्य सर्ववेदान्तप्रसिद्धब्रह्मोपदेश एव युक्तो मननरूपो, न
तु कश्चित् सिद्धस्य जीवस्योपासना ।

पूर्वपक्षमाहुः । * तत्र पूर्वव्यादि * । * आहत्येति * । अकस्मात्
प्रबलहेतुं विनेति यावत् । तथाच द्वयोल्लिङ्गस्य सत्येन तस्या-
निर्णायकस्यानुपक्रमस्यासञ्जातविरोधत्वेन यलिष्ठत्वात् तत्र च जी-
वस्यैवोक्तत्वात् पूर्ववाक्यविचारयोऽपि प्रकरणस्यैव नियामकतया
औचित्याच्च नास्य ब्रह्मवाक्यत्वम् । किन्तु शास्त्रान्तरोक्तविज्ञानमय-
स्यात्र भावरूपत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् कार्ये सशरीरे जीवे कारणभूतस्य
ब्रह्मण उपचारं विधाय सत्यसङ्ख्यपादिधर्मवत्तया वेदाभिमानिवृ-
त्ताजीयो वा, स्वजीव एव वोपास्य इत्यर्थः ।

सिद्धान्तं यस्तु सूत्रं पठन्ति ॥ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ कथ-
मयमुपदेश इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * तत्रेत्यादि * । तथाच, सर्वं खल्वि-
ति पूर्ववाक्ये यज्जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनं, तद्भगवत एव विराट्त्वेनो-
पासनम् । तस्य काल्पनिकत्वाभावबोधनायैवात्र तज्जलानिनि हेतु-
क्तिः । तत्फलं चान्तःकरणशुद्धिः । 'स सर्वधीश्वर्यनुभूतसर्व आ-
त्मा यथा स्वप्रजनेक्षितैकः । तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत् ताम्यत्र स-
ञ्जेयत आत्मपात' इति तद्विधायकवाक्ये तथा सिद्धत्वात् । एवं सति
पूर्वोक्तोपासनाकलभाजा पुनः किं कार्यमित्यपेक्षायाम्, अथ खल्वि-

शास्त्रान्तरे त्वग्रे आनन्दमपस्य वक्तव्यत्वात्तथा युक्तम् ।
न त्विह तथा । तस्मादानन्दरूपप्राणशरीररूपो वाक्यार्थः ॥१॥

त्यादिना पुरुषस्योपासनानुरूपफलभाक्त्वकथनेन विराट्त्वेनोपास-
नाग्रामन्यत्र सङ्गाभावेऽप्यन्ते या मतिः सा गतिरिति न्यायेन, यं यं
वापीति गीतावाक्येन चान्ते सर्वोत्तमकत्वमेव, न तु परप्राप्तिरिति ता-
दृशा तदर्थमुपायान्तरं कर्तव्यमित्याशयेन तमाह । स क्रतुं कुर्वीते-
ति । स उक्तोपासनया शुद्धान्तःकरणोऽपि, यथा क्रतुरित्युक्तरीत्यो-
पासनानुरूपमेव फल प्राप्नोतीत्यतो मनोमयेत्युक्तप्रकारेण मननात्म-
कं क्रतुं कुर्वीतेति सर्वत्र वेदान्ते सर्वान्तरत्वेन प्रसिद्धस्य ब्रह्मण एव
मननोपदेशस्तत्त्वेव भयमिति श्रुत्यन्तरे तस्यावश्यकत्वध्रावणाद्युक्त इति
शास्त्रान्तरसिद्धा जीवोपासना नाङ्गीकर्तुं शक्येत्यर्थे । ननु यदि मथो
विकारार्थमनाहत्यात्र ब्रह्मवाक्यत्वमङ्गीक्रियते तर्हि शास्त्रान्तरेऽपि
तेषां वक्तुं शक्यत्वाज्जीवोपासनाया उच्छेद एव स्यादित्यत आहुः ।
* शास्त्रान्तर इत्यादि * तथाचैवं पैलक्ष्यस्य स्फुटत्वात् तदुच्छेद
इत्यर्थः । एव वाक्यं व्याख्याय सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * य-
स्मादेतादृशस्य मननमेव युक्तम् । तच्चानपेक्षिताङ्गोद्भावेनापेक्षिताङ्गा-
वापेन वाक्यार्थनिर्द्धारणे भवतीत्येतत्पूर्ववाक्यविचारे, एन इति वै प्र-
जापनिर्द्धानसृजतासृष्टमिति मनुष्यान्तित्यादिश्रुतिभिर्जगज्जनकत्वस्य
वेदे सत्त्वेऽप्यस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं यद्वेदो यजुर्वेद इत्या-
दिश्रुत्या वेदस्य ब्रह्मजन्यत्वावधारणं निरङ्कुशस्य जगज्जनकत्वस्य वेदे
अभावाद्, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं, हिरण्यगर्भे पश्यति जायमान-
मित्यादिभिर्हिरण्यगर्भेऽप्यभावादतादृशजनकत्वस्योद्भावेन, निरङ्कु-
शस्य, यतो वेत्यादिश्रुत्युक्तस्य तस्यावापेन च ब्रह्मपदस्य परवाचकत्वे
निर्द्धारिते तस्य वाक्यस्य परब्रह्मरूपो वाक्यार्थो मतो भवति । तथै-
तद्वाक्यमननेऽपि सत्यसङ्कुलपेत्वारभ्य पावन्ति विशेषणानि तेषां म-
नोविकारभूते वेदे हिरण्यगर्भे जीवान्तरे चासम्भवात् तद्विशिष्टे म-
नोमये मन्तव्ये, मनसैवानुद्गृह्य, स मानसी न आत्मा जनानां,
मनसा तु विशुद्धेनेत्यादिश्रुतिभिस्तादृशमनोप्राप्तत्वेन मनःप्राप्तुया-

द्विकारोद्भावेन प्राचुर्यावापेन चानन्दमयरूपो मनोमयः, को ह्येषा-
 न्मात्रकः प्राण्यादिति प्राणितृत्वभावणात् प्राणस्वरूपविग्रह इति
 मनतादानन्दमयरूपो यः प्राणशरीररूपोऽन्तर्धामी सोऽत्र वाक्यार्थ-
 इत्यर्थः । अत्र विषयवाक्ये, भारूप इति प्रकाशरूपो ज्ञानात्मा । स-
 त्यसङ्कल्प इति, सत्या अविनया विषयाऽव्यभिचारिणः सङ्कल्पा वि-
 चारा यस्य तादृशः । आकाशात्मेति, व्यापको दुर्ज्ञेयो नीरूपो नीलः
 सर्वाङ्गारो नामरूपनिर्वाहकः । सर्वे कामा निर्दोषा यस्येति सर्वका-
 मः । एवमग्रेऽपि । सर्वमिदं जगद् अद्यात्तः, अभि अन्तर्बहिर्भूतमयत्
 गृहीतो ज्ञातः । अवाकी । उच्यतेऽनयेति वाक् । वागेव वाकः । करणे
 घञ् । स यस्य वर्ततेऽसौ वाकी । तद्विशोऽवाकी । उपलक्षणमिदम् ।
 कर्मे कुर्वन्नपि करणशून्यः । अवाणिपादो जवनो ग्रहीतेति धृत्यन्त-
 रात् । अनादरः । न विद्यत आदरः सम्भ्रमो यस्य । आत्मकामत्वात् ।
 सर्वानपेक्षः । अभिसम्भवितास्मीति प्राप्तास्मि । गच्छेति निश्चयः ।
 एतादृशस्तं प्राप्नोतीति शेषः । स्फुटमन्यत् । ननु भवत्वयं विषयवा-
 क्यार्थस्तथापि सूत्रे पक्षानुल्लेखात् कथं व्याख्यातोऽर्थः सौमित्रेण नि-
 श्चेतुं शक्यः । तदनिश्चये वाक्यार्थोऽपि सन्दिग्धप्राय एवेति चेन्मैव-
 म् । द्वितीयादिपादानां पूर्वपादोक्तार्थविमशंरूपत्वात् कारणत्वस्य
 तत्र विमृष्टत्वेऽप्यन्येषामविमृष्टत्वाद्वास्तवस्तद्वर्माणपदेशाधिकरणसो-
 धितस्यानन्दमयान्तरत्वस्य विमशं इत्यविवादम् । आन्तं पादोऽन्तर्ब-
 हितं एव विचारदर्शनात् । सूत्रेऽप्युपदेशपदेन तदर्थविचारस्य प्रत्य-
 भिवानात् । विषयवाक्येऽप्येव म आत्माऽन्तर्हृदय इति पदात् । अतः
 सूत्रे पक्षानुक्तावपि प्रकरणबलेन तन्निर्णयस्य सुसाध्यत्वादिति । यः
 पुनरत्रा चराचरमहणादित्यादौ पक्षोल्लेखः, स तु तस्यैवास्तृत्वादिवि-
 श्वविचारार्थ इत्यदोषः ।

शमानुजाचार्यास्तु सूत्रारम्भगतेन सर्वज्ञेतिपदेनारम्भगतस-
 र्वपदघटिते वाक्ये विषयवाक्यत्वेन बोधिने तस्य समविध्यपर्यवसि-
 तस्य फलाफाङ्गापूरणायामिसन्दर्भस्वोपस्थित्या सूत्रगतपक्षाका-
 ङ्गापूरणेनोक्तार्थस्य सौमित्रे सिद्धे वाक्यार्थनिश्चयस्य सुखेन सम्म-
 वादिति वदन्ति ।

एवञ्च सूत्रगतन्यायचर्चात्रैवं बोध्या । अयं सखित्यादिवा-
 क्यमुपदेष्टः । परमशान्ताधिकास्तृत्वात् । यदेवं तदेवम् । कं प्रक्षेप्या-

ननु क्रतुमयः पुरुष इति यथामङ्गलमग्निमदेहकथनाल्लो-
कान्तरभाविफलार्थमन्योपासनैव तु युक्ता, न तु ब्रह्मज्ञानस्य
तादृशं फलं युक्तमित्याशङ्क्य परिहरति ।

दिवाक्यवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । प्राणं तर्हि घामन्वेनीत्यादिवाक्यवत् ।
उपदेशश्च परममहितानुशासनम् । तत इदं वाक्यं ब्रह्मवाक्यम् । स-
र्ववाक्यसमर्थितसर्ववेदान्तप्रतिज्ञोपदेशात् । यदेवं तदेवं, यन्नैवं त-
न्नैवमिति । सिद्धान्तरीत्या तु प्रकरणासमर्थितत्वेन हेतुर्विशेषणीय
इति भेदः ।

किञ्च, सूत्रे प्रसिद्धपदेन, नदेजति तन्नैजनीत्यादिवाक्यप्रसि-
द्धत्वस्यापि स्मरणादेतद्वाक्यगनाणीयस्त्वज्यायस्त्वाधारत्वेन प्रसि-
द्धत्वमपि सङ्गृह्यते । अतो वाक्यस्य स्पष्टलिङ्गत्वमपि बोध्यते ।
तेनात्र पादे अस्पष्टलिङ्गवाक्यचिन्ताङ्गीकारं प्रतिज्ञायैतस्यात्र विषय-
त्वेनोपन्यासोऽप्ययुक्त इत्यपि सूचितम् ॥ १ ॥ -

विशक्षितगुणोपपत्तेश्चेतिसूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * ।
अयमर्थः । अत्र हि पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपासनकथनेऽप्यथेतिप्रकृतच्छेदेना-
ग्रे उपासनान्तरमुच्यते । तथा क्रतुमय इत्यादिभ्यः, तथेनः प्रेत्य भव-
तीत्यन्तेन लोकान्तरे सङ्कल्पानुरूपदेहप्राप्तिरूपं फलमुच्यते । फलं
च तारपर्यनिर्णये लिङ्गम् । अनस्ताद्विचारेऽत्रोक्तोपासनाया ब्रह्मविषय-
त्वं न घटते । फलस्य प्राकृततया जायन्त्यात् । अनोऽत्र यथासङ्क-
ल्पमग्निमदेहकथनाल्लोकान्तरभाविताहस्तदेहप्राप्त्यर्थं वेदाभिमानिवे-
षताया या, क्रतुमय इत्यादिना साधकस्योपक्रान्तत्वात् स्वजीवस्यैव
ब्रह्मोपासना युक्ता । इहापि भाषनया पेशस्कृतो कृषान्तरस्य प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वेन ध्रुयुक्तपारलौकिकरूपान्तरस्य भाषनाप्रचयजन्यतायां बा-
धानवतारात् । नचैवं सति ब्रह्मोपासनायामपि तथा वक्तुं शक्य-
त्वात् कुतस्तस्याग इति शङ्का । देहव्यस्य प्राकृतत्वव्याप्तत्वेन ब्रह्म-
ज्ञानस्य च, तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति, ब्रह्मविदाप्नोति परमित्या-
दिषु ब्रह्माप्तिरूपस्यैव फलस्य भाषणं ब्रह्मज्ञाने तादृशफलकथन-
क्यायुक्तावादिति । तस्मादत्र मतनोपदेशाङ्गीकारो न युक्त इत्याश-
ङ्क्य परिहरतीति ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

विवक्षिता लोकान्तरे तादृशरूपप्राप्तिः, सा प्रकृतेऽप्युप-
पद्यते । भगवत्स्वरूपलाभात् सारूप्यलाभाद्वा । नच व्याप्तिरु-
क्तेसधमप्राप्त्युपायो युक्तः ।

सत्यमङ्गल्पादिवचनं च ब्रह्मवाक्यत्वपोषकमिति चका-
रार्थः ॥ २ ॥

सूत्रं पठित्वा तत् समाधानं व्याकुर्यन्ति * विवक्षितेत्यादि*
विवक्षिता वक्तुमिष्टा उपादेयत्वेनाभिप्रेता वा या गुणरूपा लोकान्तरे
तादृशी सङ्कल्पानुरूपदेहप्राप्तिः सा ब्रह्मज्ञानपक्षेऽप्युपपद्यते । ज्ञान-
फलबोधकास्तु ध्रुतिषु मृत्युमतिक्रान्तस्य भगवत्स्वरूपस्य ब्राह्मदेह-
स्य परप्राप्तिरूपस्य वा, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति ध्रुत्वा ब्रह्मस्वरूपस्य
वा लामोऽभिप्रेत इति तस्य सङ्कल्पानुरूपताया युक्तत्वादिति । नच
यया क्रतुरित्यादिना लोकान्तरप्राप्तयेन सङ्कल्पानुरूपत्वेन व्याप्ति-
रुक्तेत्यतः, कुरीतेत्युपदेशबोधितः क्रतुरधमस्य प्राकृतदेहस्य प्राप्त्यु-
पायो युक्तः । परमज्ञानस्य पूर्वोपासनया शुद्धान्तःकरणस्याशुद्ध-
सङ्कल्पायोगात् तदभावे प्राकृतदेहस्याप्ययोगादित्यर्थः । हेत्वन्तर-
माहुः । * सत्येत्यादि * तथाचैवं हेतुद्वयबाधितत्वादस्य जीववा-
क्यत्वं न गङ्गितुं शक्यमित्यर्थः ।

यत्तु कचिदपौरुषेययेदे वक्तुरमात्राज्ञेच्छार्थः सम्भवतीत्यत
उपादेयत्वेन फलेन तत्र विवक्षितत्वमुपचर्यते । लोके तथा दर्शनात् ।
वेदेऽपि वाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामुपादेयत्वानुपादेयत्वयोरवगन्तुं श-
क्यत्वात् सूत्रे विवक्षितपदमौपचारिकमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र रोचि-
ष्णु । निःश्वसितध्रुत्यनुरोधेन वेदे जीवाजन्यत्वरूपस्यापौरुषेयत्वस्या-
प्येत्येन सर्वथा वक्रभावस्यासङ्गत्वात् । गार्हपत्यो नित्यसूत्रे स्वय-
मेव वेदकर्तृत्याङ्गीकारेण वदतो व्याघाताच्च । नच निःश्वसितस्य
सार्यदिकत्यादबुद्धिपूर्वकत्वेन वक्तुरूपगमेऽपीच्छार्थासम्भवाद्दीव
इति वाच्यम् । आनीदधात २ स्वधया तदेकं तस्माद्वान्यन्न परः किञ्चना-
सति ध्रुतिविरोधेन तत्सार्यदिकत्याङ्गीकारस्यैवासङ्गतत्वात् । एवं

नन्वेतावतापि नैकान्ततो ब्रह्मवाक्यत्वमुपपत्तेरुभयत्रापि
तुल्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति ।

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥

नच प्राणशरीररूपो जीवो भवति । तिरोहितानन्दत्वेन

सिद्धे निःश्वसितस्यासार्वदिकत्वे तदुद्गमे इच्छापूर्वकत्वस्याप्यपर्यव-
स्ययत्वात् । प्रपञ्चमात्रं प्रति, बहु स्यामितीच्छाया एव कारणत्वेन
चेदात्मकनामप्रपञ्चं प्रत्यपि तस्या अदण्डवारितत्वात् । नच शब्दस्म-
रुयमात्रोद्गमे एवेच्छासम्बन्धो, न तु तस्यार्थसाहित्येऽपीत्यदोष इति
वाच्यम् । ईदृशविभागं मानाभावात् । नचैवं पौरुषेयत्वाङ्गीकारे का-
णादादितौल्यापातः । ईश्वरवाक्यत्वेनैव तन्निरासात् । नचैवं शब्दा-
र्थसम्बन्धानित्यत्वप्रसङ्गः । शब्द इति चेदित्यस्मिन् सूत्रे तन्निरास-
प्रकारस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । अतो वेदे वक्तुरिच्छासम्बन्धस्य स-
त्त्वेन विवक्षितत्वादेः सत्त्वावुपचाराङ्गीकारो न युक्त इति दिक् ।

यत् पुनर्मनोमयः प्राणशरीर इत्यस्य सगुणविषयत्वम्, अप्रा-
णो ह्यमनाः शुभ्र इत्यस्य निर्गुणब्रह्मविषयत्वमित्युक्तम् । तत्तु पूर्वपा-
दार्थानुयादभाष्य एव दूषितमित्युपरम्पते ॥ २ ॥

अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति । * नन्वेतावतरेत्यादि * । * एताव-
तेति * सूत्रद्वयोक्तयोपपत्त्या । * तुल्यत्वादित्यादि* 'आत्मानं चे-
द्विजानीयादयमस्तीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य वा हेतोः शरीरम-
नुसंज्वरेद्' इत्यादौ ज्ञेयतया प्रसिद्धत्वेन जीवस्य मन्तव्यत्वोपदेशो,
लोफान्तरे विपक्षितदेहप्राप्तिः । न चै कश्चिन्मे मनसो मृषा गतिरि-
तिवाक्यात् सत्यसद्बुद्धपत्वं, व्यायकत्वादाकाशात्मकत्वं, पर्यायेण
सर्वादमानितया या सर्वकर्मत्वादिकं हिरण्यगर्भे जीवे च सङ्गच्छत
इति तस्य बाधाभावेन तुल्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः ।

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति * नचेत्यादि *
सत्यमस्तथेयमुपर्याप्तिगौरवं, तथापि शरीरसम्बन्धी जीवो वाक्यार्थो न
सम्भवति । कुतः । अनुपपत्तेः । प्राणशरीरस्यस्यानुपपद्यमानत्वात् ।
तत्र हेतुः । * तिरोहितेत्यादि * प्राणशरीर इत्यत्र शरीरपदमाकार-

निराकारत्वात् । अध्यासेन तथात्वे त्वनुपास्यत्वमेव । इदानी-
मेवोपासकस्यापि तथात्वात् । नच प्राणादेर्लौकिकत्वम् । उप-
देशानर्थक्यप्रसङ्गात् । अत आनन्दरूपप्राणशरीररूपत्वाभावात्
वाक्यार्थो जीवः ।

पूर्वपक्षस्यात्रैव निवृत्तत्वात् तुशब्दः । विज्ञानमये तु प्राप्ता-
प्राप्तविवेकेन धर्मस्यैवोपासना ॥ ३ ॥

परम् । तथाचात्र हि, मनोमय इत्यत्र यथा विकारार्थोद्भावेन प्राप्नु-
र्यान्मनोमयत्वमुपवेष्टव्योचरस्तथा प्राणशरीर इत्यत्रानन्दरूपप्राणश-
रीररूपत्वम् । लौकिकप्राणस्योद्भावात् । प्राणस्यानन्दरूपता त्वनुग-
माधिकरण एव सिद्धा । प्राणमुपक्रम्य, एष प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत-
इति तद्विषयवाक्यं धावणात् । नच लौकिकप्राणस्योद्भावे किं मान-
मिति शङ्क्यम् । लौकिकस्य तस्य शरीरताया आध्यासिकत्वेनेदानी-
मुपासकस्यापि प्राणशरीरत्वात् तद्योपासनोपदेशे आनर्थक्यप्रसङ्ग-
स्यैव मानत्वादिति । अतस्तदभावात् वाक्यार्थो जीव इत्यर्थः । तु-
शब्दं व्याकुर्वन्ति * पूर्वत्यादि * । ननु कथं पूर्वपक्षस्यात्र निवृत्तिः ।
विज्ञानमानन्दं ब्रह्मति श्रुत्युक्तस्य विज्ञानस्य, विज्ञानं यज्ञं तनुत इति
विज्ञानमयनिगान्त्योक्त्यपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनात्र पूर्ववाक्ये विरा-
ट्त्वेन ब्रह्मोपासनवद्विज्ञानमयेऽपि विज्ञानत्वेन ब्रह्मोपासनत्वेन श-
क्यवचनतया आनन्दपूर्वभावमात्रस्य जीवोपासनागमकताया अप्र-
योजकत्वेन तत्रापि तदुपासनानवकाशान् तत्र तदङ्गीकारस्यासङ्ग-
ततया पूर्वपक्षस्यानुपगमादित्यत आहुः । * विज्ञानमय इत्यादि *
तत्र गौणान्तर्येण ब्रह्मादिधर्मत्वेन च जीवस्य प्राप्तात्वेन मुष्यान्तर्य-
स्यानन्दरूपत्वस्य चाप्राप्तत्वेन किं प्राप्तामिति विचारे प्राप्ताप्राप्तवि-
वेकेनाप्राप्तापेक्षया प्राप्तस्यैव यत्निष्ठत्वाद्धर्मस्य भगवति वृत्तिमतो
जीवस्यैवोपासना युकोति सुप्तेन पूर्वपक्षोपगमात् तन्निवृत्तिरि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु प्राप्तव्यतादृशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीति परिहरति ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति, यस्य स्यादद्वा न विचिन्तास्तीति इ स्माह शाण्डिल्य इत्यग्रे फलवाक्यम् । एवं प्राणशरीररूपं कर्मत्वेन ध्येयत्वेन प्राप्यत्वेन च व्यपादिशति । कर्तृत्वेन च शरीरं व्यपादिशति । नच भजनीयरूपाकथने तादृशं फलं सिद्ध्यतीति चकारार्थः ।

अग्रिमसूत्रमयतारयन्ति * नन्वित्यादि * यदि तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन जीवापासना, तर्ह्यप्राप्यथ खलु क्रतुमयः पुरुष इत्यादिना जीवत्वस्यैव प्राप्तत्वाद् ब्रह्मत्वस्य चाप्राप्तत्वात्तद्विवेकेन जीवापासनैव युक्ता । युक्तेस्तुल्यत्वात् । नचानन्दरूपप्राणशरीरतोक्तिविराधः । तद्वचनं जीवप्राप्तव्यतादृशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीत्यविरोधादित्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ इदं सूत्रं व्याकुर्वन्ति * एतमित्यादि * सत्यं प्राप्तं जीवत्वम् । परन्तु ध्यानकर्तृत्वेन, न तु तत्कर्मत्वेन । विषयस्तु ध्येयत्वेनैवाभिप्रेतः । अत्र चास्य क्रतोः का विषय इत्यस्मिन्नंश एव सन्देहात् तद्विचारं चेतनिर्युपसंहारगते फलवाक्ये एतमित्यपदेन पूर्वं प्राणशरीररूपतयोक्तं ध्येयमेव परामृश्य, अभिसम्भवितास्मीति वचनेन तमेव प्राप्यत्वेन व्यपादिशति, ध्यानादिकर्तृत्वेन च शरीरम् । अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकप्रायस्याप्राप्तवृत्तिः । किञ्च, फलविचारेऽपि चेतनस्य फलस्य न पुरुषशेषत्वम् । चेतनस्य महत्तास्यैव शेषिताया वरणीयस्थले दर्शनात्, फलं पुरुषार्थत्वादिति पौषतन्त्रन्यायस्य स्वर्गादौ चरितार्थत्वादत्त एव तद्वैषम्येताप्रवृत्तः । अत इदं ब्रह्मवाक्यमेवेत्यर्थः । सूत्रस्य चकारस्यार्थमाहुः । * नन्वित्यादि * यथा क्रतुस्त्रियादिना भजनीयप्राप्तव्ययोरैकरूप्यस्योक्तत्वात् तादृशरूपस्याप्राप्तये फलवाक्यस्याप्युपधकत्वेन प्रसज्येतातत्तादपि

अधिकरणसम्पूर्णत्वद्योतकश्च ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इदमाम्नायते। यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामा-
कतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मय इति । तत्र संश-
यः । हिरण्मयः पुरुषः किं जीव, सत ब्रह्मेति । उपक्रमवलीयस्त्वे
जीव, उपसंहारवलीयस्त्वे ब्रह्मेति ।

प्राप्तत्वेनैवावगन्तव्यमित्येष चकारार्थ इत्यर्थः । एवञ्चात्र जगदुत्प-
त्तिकर्तृत्वनिर्वाहकाणां सत्यसङ्कल्पादिधर्माणां ब्रह्मणि साधने तदस-
म्भवः परिहृतः । प्रयोजनान्तरमाहुः । * अधिकरणेत्यादि * एतन्नैव
पूर्वपक्षस्योपशान्तरत्वात् तदेत्यर्थः । अन्यं त्वेतदधिकरणमष्टसूत्रमा-
हुः । तदप्येतेनैव दूयितम् ॥ ४ ॥ १ ॥

शब्दविशेषात् ॥ विषयवाक्योपन्यासमुत्प्रेनाधिकरणमप्यनार-
यन्ति । * इदमाम्नायन इत्यादि * । इदं वाक्यम् । केचन समानप्र-
कारणे वाजिनमित्याहुः । अन्ये तु समानप्रकरणे इत्येवाहुः । इदं
च वाक्यं न गृह्यदारण्यकस्यम् । तत्र प्रकरणसामान्येऽप्येवं पाठदर्श-
नादिति । किन्तु वाजिशालायां यान्यत्र त्रिकं द्रोध्यम् । भास्कराचा-
र्यादिभिस्तथा कथनान् । तेनात्र प्रसङ्गेऽधिकरणसङ्गतिः । नन्वत्र
पक्षानुपन्यासात् कथमधिकरणान्तरत्वाय गतिः । न च समानप्रकर-
णत्वेनैतदुक्तपक्षस्य स्मारणादिति वाच्यम् । तथा सति पूर्वशेषस्या-
वगत्याऽधिकरणभेदस्यासङ्गनत्वमित्याद्यद्वयां संशयाकारमाहुः ।
* तत्र संशय इत्यादि * । तथाच तत्र मनोमयस्यादिविशिष्टः पक्षोऽत्र
तु हिरण्मयत्वविशिष्ट इति यक्षभेदाद् भेद इत्यर्थः । नन्वेवं सति पू-
र्वपादोक्तान्तस्तस्मादधिकरणेनैव गतायेत्येनैतत्प्रणयनवैयर्थ्यापात इ-
त्यत आहुः । * उपक्रमेत्यादि * तथाच तत्रोपक्रमस्य यलिष्ठत्यसा-
धनात् संशयनिरासः । प्रकृते तु तदमायादेतत्प्रणयनमतो न वैयर्थ्य-
मित्यर्थः । ननु प्रयमावगततयोपक्रमस्यासञ्जातिपरोक्षत्वेन यली-

ननु प्राप्तव्यतादृशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीति परिहरति ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति, यस्य स्यादद्धा न विचिन्तास्तीति इ स्माह आण्डिल्य इत्यग्रे फलवाक्यम् । एतं प्राणशरीररूपं कर्मत्वेन ध्येयत्वेन प्राप्यत्वेन च व्यपदिशति । कर्तृत्वेन च शरीरं व्यपदिशति । नच भजनीयरूपाकथने तादृशं फलं सिद्ध्यतीति चकारार्थः ।

अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * यदि तत्र प्राप्ताप्राप्तविधेकेन जीवोपासना, तर्ह्यप्राप्यतु खलु क्रतुमयः पुरुष इत्यादिना जीवत्वस्यैव प्राप्तत्वाद् ग्रहण्यस्य चाप्राप्तत्वात्तद्विधेकेन जीवोपासनैव युक्ता । युक्तेस्तुल्यत्वात् । नचानन्दरूपप्राणशरीरनोक्तिविरोधः । तद्वचनं जीवप्राप्तव्यतादृशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीत्यविरोधादित्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ इदं सूत्रं व्याकुर्वन्ति * एतमित्यादि * सत्यं प्राप्तं जीवत्वम् । परन्तु ध्यानकर्तृत्वेन, न तु तत्कर्मत्वेन । विषयस्तु ध्येयत्वेनैवामिप्रेतः । अत्र चास्य क्रतोः का विषय इत्यस्मिन्नंशे पय सन्देहात् तद्विचारे त्वेतमित्युपसंहारगते फलवाक्ये एतमित्यपदेन पूर्वं प्राणशरीररूपतयोक्तं ध्येयमेव परामृश्य, अभिसम्भवितास्मीति वचनेन तमेव प्राप्यत्वेन व्यपदिशति, ध्यातादिकर्तृत्वेन च शरीरम् । अतः प्राप्ताप्राप्तविधेकन्यायस्यात्राप्रवृत्तिः । किञ्च, फलविचारेऽपि चेतनस्य फलस्य न पुरुषशेषत्वम् । चेतनस्य महत आशास्यस्य शेषिताया वरणीयस्थले दर्शनात्, फल पुरुषार्थत्वादिति ध्येयतन्त्रन्यायस्य स्वर्गादौ चरितार्थत्वादत्र च तद्वैषम्येनाप्रवृत्तेः । अत इदं ग्रहणवाक्यमेवेत्यर्थः । सौत्रस्य चकारस्यार्थमाहुः । * नन्वित्यादि * यथा क्रतुरित्यादिना भजनीयप्राप्तव्ययोरैकरूप्यस्योक्तत्वात्, तादृशरूपस्याप्राप्तये फलवाक्यस्यावोधकतैव प्रसज्येतातस्तदपि

अधिकरणसम्पूर्णत्वद्योतकश्च ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इदमाश्नायते । यथा त्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामा-
कतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मय इति । तत्र संश-
यः । हिरण्मयः पुरुषः किं जीव, उत ब्रह्मेति । उपक्रमवलीयस्त्वे
जीव, उपसंहारवलीयस्त्वे ब्रह्मेति ।

प्राप्तयेनैवाधगन्तव्यमित्येव चकारार्थे इत्यर्थः । एवञ्चात्र जगदुत्प-
त्तिकर्तृत्वनिर्वाहकाणां सत्यसद्ब्रह्मपादिधर्माणां ब्रह्मणि साधने तदस-
म्भवः परिहृतः । प्रयोजनान्तरमाहुः । * अधिकरणेत्यादि * एतेनैव
पूर्वपक्षस्योपशान्तत्वात् तथेत्यर्थः । अन्ये त्वेतदधिकरणमष्टसूत्रमा-
हुः । तदप्येतेनैव दूषितम् ॥ ४ ॥ ॥ १ ॥

शब्दविशेषात् ॥ विषयवाक्योपन्यासमुखेनाधिकरणमवतार-
यन्ति । * इदमाश्नायन इत्यादि * । इदं वाक्यम् । केचन समानप्र-
कारणे घाजिनामित्याहुः । अन्ये तु समानप्रकारणे इत्येवाहुः । इदं
च वाक्यं न गृह्यदारण्यकस्यम् । तत्र प्रकरणसामान्येऽप्येवं पाठदर्श-
नादिति । किन्तु घाजिशाखायामेवान्यत्र त्रिकं द्योध्यम् । भास्कराचा-
र्यादिभिस्तथा कथनान् । तेनात्र प्रसङ्गेऽधिकरणसङ्गतिः । नन्वत्र
पक्षानुपन्यासात् कथमधिकरणान्तरत्वाद्यगतिः । नच समानप्रकर-
णत्वेनैतदुक्तपक्षस्य स्मारणादिति वाच्यम् । तथा सति पूर्वशेषत्वा-
द्यगत्याऽधिकरणभेदस्यासङ्गनत्वमित्याहुः । संशयाकारमाहुः ।
* तत्र संशय इत्यादि * । तथाच तत्र मनोमयत्वादिविशिष्टः पक्षोऽत्र
तु हिरण्मयत्वविशिष्ट इति पक्षभेदाद् भेद इत्यर्थः । नन्वेवं सति पू-
र्वपादेऽक्तान्तस्तत्त्वमाधिकरणेनैव गतार्थत्वेनैतत्प्रणयनवैयर्थ्यापात इ-
त्यत आहुः । * उपक्रमेत्यादि * तथाच तत्रोपक्रमस्य यलिष्ठत्वसा-
धनात् संशयनिरासः । प्रकृते तु तदभाषादेस्तत्प्रणयनमतो न वैयर्थ्य-
मित्यर्थः । ननु प्रथमाधगततयोपक्रमस्यासङ्गात्तपिरोधत्वेन यली-

यत्रैकस्यान्यपरत्वेनैकार्थता सम्भवति तद्वलीयस्त्वमिति सिद्धं
पूर्वतन्त्रे । तत्र चतुर्विधभूतनिरूपणार्थं जीवस्यैवाराग्रमात्रस्या-
न्तर्हृदये प्रतिपादकमिदं वचनं, फलतो हिरण्यमयत्वमिति, न
त्वेतादृशाभाससमानत्वं ब्रह्मणो युक्तमतो जीवप्रतिपादकमेवेदं
वाक्यमिति प्राप्ते, उच्यते ।

शब्दविशेषात् ।

यस्त्वस्यात्रापि तौह्याद् वैयर्थ्यं कथं नेत्यत आहुः । * यत्रेत्यादि * ।
न हि प्रथमावगतामात्रं वलीयस्त्वे तन्त्रम् । किन्तु यत्रोपक्रमा-
दात्रैकस्यान्यपरत्वेन वाक्यस्यैकार्थता सम्भवति, विप्रतिपत्तिनिरासेन
वाक्यभेदो न भवति तस्य वलीयस्त्वमिति पूर्वतन्त्रे सिद्धम् । तदे-
कशास्त्र्यादत्राप्युपादेयमतोऽत्र यस्य वलीयस्त्वं तदुपपादनाय प्र-
णयनमतो न वैयर्थ्यम् । तथाच तत्समानप्रकरणाभावेन तत्रास्मर-
णात्र तत्रास्य प्रणयनम् । प्रकृते तु स्मरणेऽपि पक्षभेदोपस्थित्या
पूर्वत्र निवेशासम्भवेनाधिकरणान्तरत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । एवमधि-
करणान्तरत्वं प्रसाध्य पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । जरायुज-
स्वेदजाण्डजोद्भिज्जमेदेन चतुर्विधानि यानि भूतानि जीवदेहाः ।
न हि स्यात् सर्वा भूतानीत्यादौ तथा सिद्धत्वात् । तेषां निरूपणा-
र्थम् । छान्दोग्ये, क्षीण्येष तेषां योजानीति धावणादत्र चतुर्थस्या-
धिकस्य कथनार्थमाराग्रमात्रस्य जीवस्यान्तर्हृदये ग्रीह्यादिभिश्चतु-
र्भिर्दृष्टान्तेरौपाधिकस्य परिमाणस्य प्रतिपादकमिदं वचनमिति दृष्टा-
न्तवलादवसीयते । आराग्रश्रुतावद्भुष्टमात्रपरिमाणस्य बुद्धिगुणेनो-
क्तत्वात् । नच हिरण्यमयत्वत्रिरोधः । पूर्वाधिकरणासत्त्वेन तत्क्रतुन्या-
येनोपासनायां फलतो हिरण्यमयत्वमिति वक्तुं शक्यत्वात् । नच
तथा प्रहोपासनाङ्गीकारेऽपि पाधकामायेनोपपत्तितौह्यात् संशय
एव पर्ययमाणं शङ्कम् । तुः शङ्कानिरासे । तादृशो ग्रीह्यवादि-
रूपो य आभासो जीवेन स्वात्मनयाऽभ्यस्यमानं शरीरं तत्समानत्वं
ब्रह्मणो न युक्तम् । निरवयवत्वात् । अतः साधकयाधकयुक्तिसत्तया
संशयनिरासाङ्गीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति पुर्यः पक्ष इत्यर्थः ।

हिरण्मयः पुरुषो न जीवस्य फलमपि, तत्प्राप्तेरेव फल-
त्वात् । नाप्ययं नियमस्तस्यामेव मूर्तो लय इति ।

अतः शब्देनैव विशेषस्योक्तत्वात् हिरण्मयः पुरुषो जीवः ॥६॥

अत्र समादधते * हिरण्मय इत्यादि * । हिरण्मयस्यानन्दमयत्वं
तद्धर्माधिकरणे सिद्धम् । आनन्दमयाधिकरणे च तत्प्राप्तेरेव फल-
त्वमतो जीवस्य फलमपि हिरण्मयो न भवतीति तद्विरोधाज्जीव-
याक्यत्वं न शङ्कितुं शक्यमित्यर्थः । ननु पूर्वाधिकरणे तत्कतुन्या-
यस्य सिद्धत्वात् तयोपासने स्वरूपसारूप्यान्यतरलाभेन भाष्ये-
ऽप्यङ्गीकाराच्च कथं न तस्य फलत्वमित्यत आहुः * नापीत्यादि* ।
तैत्तिरीये, आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपतीत्याद्यनुवाकद्वयमध्ये
पूर्वस्मिन् हिरण्मयं पुरुषं प्रस्तुत्य, द्वितीये चादित्यो वै तेज ओजो
यलमित्यादिना तद्विभूतिभूता देवताश्चोक्त्वाऽन्ते षडिति । ब्रह्मणः
सायुज्यं सलोकतामामोत्येतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टि-
तां समानलोकतामामोति य एवं वेदेत्युपनिषदिति । तथाच यदि-
तत्कतुन्यायो नियतः स्याद्विरण्मयस्य फलत्वं युज्येतापि । न तु तथा ।
नचैतद्विरोधः शङ्क्यः । यथा ऋतुरित्यत्र पुरुषविशेषस्याधिकार-
स्यापि प्रकारांशे निवेशे तदभावात् । अन्यथोक्तभ्रुतिविरोधस्य दु-
ष्परिहरत्वात् । एवं सिद्धे तन्मूर्तो लयानियमे हिरण्मयस्य फल-
ताया अपि प्रायिकत्वेन तद्विरोधो पुनरित्युपक्रमस्य पदवैयर्थ्या-
पादकतयैकार्यताविघटकरत्वेन निर्बलत्वान्न तदनुरोधादस्य जीव-
याक्यत्वमित्यर्थः । एवं सिद्धान्तमभिधाय तस्य सौत्रत्वं प्रकटय-
न्ति * अत इत्यादि * । शब्दोक्तो विशेषः शब्दविशेषस्तस्मात् ।
उक्तरीत्या हिरण्मयशब्देनैवाधिकारविशेषमादाय तत्र लयानियमस्य
सूचितत्वात् तथेत्यर्थः । एवञ्चात्रानुत्वबोधकैर्मिह्यादिदृष्टान्तेरन्त-
रात्मनि वर्तमानस्य जीयत्वं प्रतीयत इति युक्त्या पूर्वाधिकरणस-
द्भूतिमाक्षिप्योपसंहारयलीयस्त्वेन तन्निधाय पूर्वोक्तं वदीक्रियत इतीदं
पूर्वाधिकरणस्यैव शेषः ॥ ६ ॥

ननु हृदये विद्यमानत्वादभिमान्येव जीवो युक्त इति चेत्,
तत्राह ।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति । ननु सर्ववेदानां
पन्निःश्वासत्वं तस्य भगवतो वाक्यं कथं स्मृतिरिति । उच्यते ।
तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः केवलोपनिषद्वेद्यं ब्रह्म, न
प्रमाणान्तरवेद्यम् । ततश्चार्जुनस्य शिष्यरूपेण प्रपन्नस्य पुष्टिभ-
क्तत्वाभावाद् भगवद्वाक्ये निर्विचिकित्सविश्वासाभावाद् रषि-
त्वेनैव स्याप्यत्वान्न तादृशाय तादृशदेशकालयोरुपनिषदामव-
क्तव्यत्वाद् गुरुरूपतादृशरूपं निःश्वमितवेदोद्भूतजनकं स्मृत्वा
तदर्धमपि स्मृत्वा भगवान् पुरुषोत्तमो वाक्यान्युक्तवान् स्मृति-
रूपाणि ।

स्मृतेश्च ॥ इदं सुब्रह्मवतारयन्ति । * ननु हृदय इत्यादि ।
तथाच ध्युतेः सन्दिग्धत्वेऽपि लिङ्गाज्जीववाक्यत्वं युक्तमित्यर्थः ।
* अभिमान्येव जीव इति * अभिमानी जीव एवेति योजना । रामा-
नुजादयो भगवन्तं धीरुष्ण पुरुषोत्तमत्वेन परब्रह्मत्वेन च दन्तो गी-
तावाक्यान्पेक्षां स्मृतित्वेनोदाहरन्तोऽप्येतत्स्वरूपं न विचारितवन्त
इति तत्स्वरूपं तदुपन्यासादिप्रयोजनं च निर्णेतुं विषयवाक्यस्य
स्मृतिर्यं व्युत्पादयन्ति । * ननु सर्वेत्यादि * । * शिष्यरूपेणेति *
शिष्यणीयरूपेण । शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वं प्रपन्नमिति वाक्यात् ।
* निर्विचिकित्सविश्वासाभावादिति * अपरं भवतो जन्मेत्यादिरू-
पात् संशयबोधकवाक्यात् सधेत्यर्थः । * रषित्वेनेत्यादि * । अभिम-
कार्यकारणार्थं साहङ्कारतायो आपश्यकत्वादित्येनैव स्याप्यत्वा-
न्न तादृशाय * साहङ्काराय । * तादृशदेशकालयोरिति * दारुणे देये
काले चेत्यर्थः । * गुरुरूपतादृशरूपमिति * यो वै वेदोश्च प्रहिणो-
ति तस्मा इत्यादिध्रुयुक्त गुरुरूपं यन्मर्यादाप्रतिपादकरूपम् । अत्रा-
ऽयमर्थः । प्रमाण औपनिषदस्यैवात्र विचार्यतावादुपनिषदामेव चि-

ततो ब्रह्मविचारे तान्यप्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते । पुनश्च भगवँ-
स्तदधिकारेण ब्रह्मविद्यां निरूप्य स्वकृपालुत्वा, सर्वगुणनमपि-
त्यादिना भक्तिप्रपत्ती एवोक्तवान् । अतोऽङ्गत्वेन पूर्वं सर्वाने-
र्णगा उक्ता इत्यध्यवसेयम् । तथैवाजुनविज्ञानात्, करिष्ये वच-
नं तथेति ।

स्तनीयत्वेनास्मिन् विचारे निश्चायनाय स्मृतेर्हेतुत्वेनोपन्यासस्यायुक्त-
त्वेऽपि वेदस्य परोक्षवाद्भावेन सूरिमोहजनकत्वात्तादृशस्यापि योऽर्थ-
बाधः सोऽधिकारविशेषदेशकालविशेषसापेक्ष एवेति तदभावान्मन्व-
मभ्यमाद्यर्थं तदुपबृंहणभूतेतिहासपुराणोपन्यास आवश्यकः । तत्रा-
पि, वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहम्, इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मठे-
दकश्चनेति पाक्षपादप्यन्तरयाक्यापेक्षया भगवद्वाक्योपन्यास एवाव-
श्यकः । तेषु चोक्तरीत्याऽधिकारिदेशकालानां जाघन्यदर्शनेन भवति
वैयधिकरण्यगुणं तत्परिहारेणोभयसामञ्जस्याप वाक्यानां स्वरू-
पमवश्यं विचारणीयम् । तत्र वक्तुरभेदे स्मृतित्वस्यासङ्गतत्वाद्
वक्तव्यं कश्चिदवस्थाभेदो वा रूपभेदो वा तदर्थं वक्तव्यः । तत्रान-
न्तरूपमिति श्रुत्या रूपभेदस्य शीघ्रं बुद्धाधारोहान्मर्यादाप्रतिपादकं
वेदवक्त्रक्षरात्मकं रूपं वेदार्थं तत्तात्पर्यं च स्मृत्वा तत् उत्तमोऽपि
भगवँस्तादृशवाक्यान्युक्तवाननः स्मृतिरूपत्वं तेषामुपपन्नमिति ।
एवं स्वरूपं विचार्योपन्यासप्रयोजनमाहुः । * तत् इत्यादि * । वे-
दान्तार्थनिश्चायकत्वात् तद्विचारोऽपि युक्त एवेति तान्यपि चिन्त्य-
न्त इत्यर्थः । नन्वकार्यत्वं सामानाधिकरण्यप्रयोजकम् । तद्विह
न दृश्यते । वेदे मुख्यतया ज्ञानविज्ञानयोरत्र च तथा भक्तिप्रपत्त्योः
प्रतिपादनेनार्थभेदादित्यत आहुः । * पुनरित्यादि * । * तदधिका-
रेणेति * भक्तियष्टिनेनाधिकारेण । तथाचाधिकारभेदस्य वेदेऽपि
सिद्धत्वाद् वेदोऽपीदमेव द्वयं तादृशाधिकार्यं निरूपयति । अत-
एव ब्रह्मवाक्येषु सृष्ट्यादिकर्तृत्वमात्मत्वं चैकस्मिन्नेव प्रकरणे व-
दति । शरेणमहं प्रपद्य इत्यादौ प्रपत्तिं च आवयतीति तस्याप्यत्रैव
तात्पर्यात्सामानाधिकरण्यमिति पूर्वोक्तदोषाभावात् तच्चिन्तनम-

चकारात् तन्मूलभूतनिःश्वाप्तोऽप्युच्यते । व्यासस्यापि भ-
गवज्ज्ञानांशत्वाददोषः ॥ ६ ॥

उपक्रमवलीयस्त्वमाशङ्क्य परिहरति ।

अर्भकौकस्त्वात् तदव्यपदेशाच्च नेति चेन्न
निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

ननु व्यापकस्येश्वरस्य हृदयदेशस्थितिर्युक्ता, व्रीह्यादिरू-
पत्वं च । अतोऽर्भकमल्पकमोको हृदयस्थानं यस्य तत्त्वाद् व्री-
ह्यादितुल्यत्वाच्च न परमात्मा वाक्यार्थ इति चेन्न । निचाय्यत्वा-
त् । पूर्वं प्रथमदूषणं परिहरति । हृदये ज्ञातुं शक्यत इति तत्वा-
यतनत्वेन प्रतिपाद्यते ।

व्यावश्यकमेवेत्यर्थः । एतस्यार्थस्य सौत्रत्वायाहुः । * चकारादि-
त्यादि * । ननु भवत्ववैवं, तथापि कचित् कचिद् व्यासचरणैः
पुराणवाक्यान्यप्युदाहृत्य चिरन्तरे । तत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षाया-
माहुः । * व्यासस्यापीत्यादि * । बुद्धादिवारणाय, * ज्ञानांशत्वा-
दिति * । तथाचोक्तस्मृत्या हृदयस्य भगवदाधारत्वेन निर्णीतत्वाच्च
तद्वशेन ब्रह्मवाक्यत्वपर्यवस्थानं युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात् तदव्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं
व्योमवच्च ॥ इदं सूत्रमवतारयन्ति * उपक्रमेत्यादि * असञ्जात
विरोधत्वेन तथाऽऽशङ्क्यत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्त आशङ्कांशं व्यु-
त्पादयन्ति * नन्वित्यादि * । तथाचेश्वरधर्मविरुद्धस्य जीवधर्मस्य
बोधनात् स्मृतिरयोग्यतादोषमुपेति न सा निर्णायिकेत्यर्थः । समा-
धानार्थं व्याकुर्वन्ति * पूर्वमित्यादि । * तदिति * हृदयम् । तथाच
वृत्तिलामस्यानत्वादायतनत्वव्यपदेशः । अत्रान्ये दृष्टान्तमपि घट-
न्ति । यथा, सर्वलोकपतिरप्ययोध्यापतिरिति । कथं वृत्तिलाम-

निदिध्यासनानन्तरं हि साक्षात्कारस्तदन्तःकरण एवेति
निर्वाच्यत्वम् । भक्तौ तु बहिरपीति विशेषः । द्वितीयं परिहर-
ति । एवं व्योमवत् । एवं ब्रीह्यादितुल्यतया यत्प्रातिपादनं चतु-
र्विधभूतान्तरस्वरूपापनाय । यथा चत्वार उपरवाः प्रादेशमात्रा
इति तथा तद्बृहदाकाशे प्रकटस्य सच्चिदानन्दस्वरूपसर्वतःपा-
णिपादान्तस्य तत्स्वरूपमिति ।

पूर्वपक्षसिद्धान्तपोषकारद्वयमेतादृशवाक्यान्तरे पूर्वपक्षसि-

ध्यामत्वमित्यत आहुः * निदिध्यासनेत्यादि * । * हिहेतौ । * तद-
न्तःकरण इति * जीवान्तःकरणे । तथाच मनसैवानुद्रष्टव्य इति-
श्रुतेस्तत्रैव निचाय्यत्वमिति तस्य प्रशंसया स्थानत्वव्यपदेशोऽतो न
स्मृतेरयोग्यतादोषघटितत्वमित्यर्थः । ननु यदि हृदयमेव वृत्तिला-
भस्थानं, नेतरत् तदा तस्य व्यापकतापि पुष्टा । प्रायश्चापेक्षया य-
द्ब्रह्मस्य दुर्बलत्वादित्यत आहुः । * भक्तौ त्वित्यादि * तथाच सा-
धनविशेषेण बहिरपि निचायनात्र पदस्य नैषण्ड्यमित्यर्थः । * द्वितीयं
परिहरतीति * ननु मास्तु स्थानविरोधस्तथापि परिमाणविरोधस्तु
स्यादेवेत्यनो द्वितीयं परिमाणयितेश्चरूपं दूषणं परिहरतीत्यर्थः ।
व्योमवदिनि दृष्टान्तं विवृण्वन्ति । * यथेत्यादि * । उपरवा नाम
हविर्भाने खाना यिलविशेषाश्चत्वारः । इक्षिणस्य हविर्भानस्याध-
स्तात् पुरोऽक्षं चतुर उपरयानन्तरदेशेषु प्रादेशान्तरालान् करो-
तीति कल्पे विहिताः । तैर्विलैर्यथाकाशस्य प्रादेशमात्रं स्वरूपमभि-
व्यक्तीक्रियते, किमत्र भद्रमित्यादिमन्त्रैरन्वयजमानयोः पर-
स्परहस्तग्रहणाय । तथाच ब्रीह्यादितुल्यतया प्रतिपादनं च-
तुर्विधभूतबृहदाकाशे प्रकटस्योक्तविधस्य ब्रह्मण एव तत्स्व-
रूपमिति बोधनाय । तैत्तिरीये, अतः परं नान्यदणीय-
सः हि यरात् परं यन्महनो महान्तमित्येकस्यैव नानापरिमाणश्रा-
वणात् । तथाच न परिमाणविरोधोऽपीत्यर्थः । एवं समाधानांशं
व्याकृत्य चकारप्रयोजनमाहुः । * पूर्वपक्षेत्यादि * तथाचाधिक्यं

द्धान्तयोराधिकयोपपत्तिसमुच्चयार्थम् । तेन, अत एव प्राण
इतिवदधिकरणान्तरमपि सूचितमिति ॥ ७ ॥

पूर्वाधिकरणापेक्षया वैलक्षण्यं, तत्र या उपपत्तिलयोरनुक्तयोः स्फो-
रणार्थमित्यर्थः । तत्सूचितमर्थमाहुः । * तेनेत्यादि * तत्रेदमुदा-
ह्रियते । तैत्तिरीये महानारायणांपनिषद्याम्नायने । आदित्यो वा
एष एतन्मण्डल तपति । तत्र ता ऋचस्तदृचां मण्डलं स ऋचां
लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिर्हीप्यते तानि सामानि स
साम्नां लोकोऽथ य एष एतस्मिन् मण्डलेऽर्चिषि पुरुषस्तानि यजूंषि
स यजुषां लोकः सैषा व्ययेव विद्या तपति य एषाऽन्तरादित्ये
हिरण्मयः पुरुष इति । अत्र संशयः । हिरण्मयः पुरुषः किं जीवो
ब्रह्मा वेति । तद्वीजं तु विधेयत्वानिर्देयः । तत्रादित्यो वेत्युपक्रम
आदित्यस्य मण्डलतापकत्वमुक्तत्वापसंहारे तत्तापकत्वं त्रय्यामुपसं-
हृतम् । तेनादित्यस्त्रयीशरीरः सिद्धः । शरीरस्य चान्तस्तदभिमा-
भ्येव युक्तः । मण्डलस्य हृदयाद्यपेक्षया महत्त्वेऽपि वरममहत्परि-
माणापेक्षयात्वत्वेन तत्र जीवस्यैव मानात् । पुरुषपदेन पूर्वोक्ता-
र्चिर्गीतयजुःपुरुषस्यैव व्यपदेशाच्च । नच हिरण्मयत्वविरोधः ।
तस्योपासनाफलत्वायानुवादात् । नचाज्ञोपासनाधोक्षकपदाभावा-
न्नैवमिति शङ्काम् । अत्रापेक्षितगुणान्तरबोधके, आदित्यो वै तेज
ओज इत्यव्यवहितोत्तरानुवाके, य एवं वेदेत्युपसंहारेण तस्या उक्त-
त्वात् । अतो नेदं ब्रह्मवाक्यमिति सूत्राद्येनाशङ्कांशान्तरेण सिद्धमत-
माह । न, निचाप्येत्यादि । यथा हृदये निचाप्य एवमादित्येऽपि ।
स यश्चायं पुरुषे यश्चात्तावादित्ये स एक इति ध्रुवन्तरात् । नच
तत्र जीवो वक्तुं शक्यः । तदग्रं, स य एवंविदिष्यादिना विद्मी जी-
वस्य वेद्याद् भेदेन निर्देशात् । 'अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नयं यो
विदुः । एकस्तमेदं भगवानादित्यो ज्योतिषां पतिरिति' स्मृतेश्च ।
एवं त्रय्यामपि, सर्वे वेदा यत् पदमामनन्तीति' ध्रुव्या तदर्थस्था-
दिति । ननु पुरुषत्वेन व्यपदेशात्जीवत्वं तस्येति चेत्तत्राह । व्योम-
वादिति । ययोपरवाचिलेषु प्रादेशमात्रत्वं व्योम्नोऽभिध्यज्यते, तयात्र

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

वाधकमाशङ्क्यपरिहरति । यदि सर्वेषां हृदये भगवाऽजीवन् तिष्ठेत् तदा जीवस्यैव तस्यापि सुखदुःखमाप्तात्कारस्तत्साधनादिपरिग्रहश्च प्राप्नोतीति चेन्न । वैशेष्यात् । विशेषस्य भानो वैशेष्यं तस्मात् । सर्वरूपत्वमानन्दरूपत्वं स्वकर्तृत्वं विशेषः । तद्भावो ब्रह्मणि वर्तते, न जीवे इति जीवस्यैव भोगो, न ब्रह्मण इति । वैशेष्यपदादयमर्थः सूचितः । अपेक्षित एव भोगो, नानपेक्षित इति । न तु तस्य भोगाभाव एव । आग्निगाधिकरणविरोधात् । यथेन्द्रियाधिष्ठातृदेवतानाम् । तत्त्वमस्यादिवाक्येन जीवस्यापि तथात्वे तस्यापि तद्वदेव भविष्यति ॥ ८ ॥

पुरुषरूपं नयेति न श्लोपः । ततश्चाभ्यन्तरादित्ये यः पुरुषो यस्तुःपुरुषेणाभिव्यज्यते स हिरण्यमय इत्येवं विधेयनिर्देशस्याप्युपपन्नत्वात् स ब्रह्मैवेत्यर्थ इति ॥ ७ ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ * वाधकमिति * सम्यग् अभिनिवेशेन भोगः सम्भोगः, सम्यग्भोगो यस्मादिति वा सम्भोगः । तयोः प्राप्तिर्जीवतौल्यमापादयतीति तदाशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । बहुव्रीहिमङ्गोक्त्याहुः । * तत्साधनादिपरिग्रहश्चेति * । * अग्निमाधिकरणविरोधादिति * अग्निमाधिकरणविषयवाक्येषु भोगप्रतिपादनात् तदन्तर्ज्ञाकारे तद्विरोधादित्यर्थः । अपेक्षित एवेत्यादिनियमे ह्यष्टान्तमुखेन मानमाहुः । * यथेत्यादि * । तथाचानुमानमेव मानमिति भोगप्राप्तावपि न जीवतौल्यपत्तिरित्यर्थः । नन्वेवं सति जीवस्य कुत उभयभोग इत्यत आहुः । * तत्त्वमसीत्यादि * तथाच ब्रह्ममावाभावेन कामकर्मादिवशगत्याद् बन्धदशायां तथेत्यर्थः । तथाच तदभावायैव साधनानां विधानमिति भावः । तदेतत्प्रासङ्गिकमुक्तम् ।

अन्यच्च पूर्वाधिकरणोऽन्तर्हृदयवर्तमानस्यान्तर्यामित्वे निश्चायितेऽपि पुनरस्मिन्नधिकरणे पद्यात्वप्रतिपादनं तत्तदाकारनिश्चायनार्थम् । यथा कौण्डर्यायिनां सत्रे, मासगग्निहोत्रं जुहोनीत्यत्राग्निहोत्रशब्देन नित्याग्निहोत्रधर्मा अतिदिश्यन्ते । तथा, हिरण्यमयः पुरुष

इति शब्दाभ्यामन्तस्तद्धर्मोधिकरणविषयवाक्योक्तद्विरभ्ययपुरुषाका-
रातिदेशार्थमिदमधिकरणमिति मम प्रतिभाति ।

यदत्र शैवः, प्रसिद्धोपदेशाधिकरणं द्विसूत्रमङ्गीकृत्य अवि-
नाभावरूपाद्वैतोपगमेन विशिष्टाद्वैतवादं चानुसृत्य, सर्वं 'खल्विदं
ब्रह्मेति वाक्योक्तोपासनायां ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वोपपादनायाऽथर्वणि-
रोवाक्यान्यहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च, नान्यः क-
श्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यादीन्पुदाहृत्य ब्रह्माहमित्यादिना विश्वरूप-
त्वमात्मनः प्रपञ्चयित्वा विश्वरूपत्वे सोऽन्तरादन्तरं प्राविशदित्यनु-
प्रवेशमेव हेतुत्वेनाह । तदसङ्गतम् । एको ह वै नारायण आसीन्न
ब्रह्मा न ईशान इति महोपनिषदि सृष्टिप्राक्काले ईशानसत्तानिवेधेना-
ऽन्रत्यासिवर्ततिभवतीनां सत्तार्थकत्वस्य वक्तुमशक्यतया, यस्याहं
हृदयादासं स ईशो विदधातु मे, ततो युद्धमवर्तत, नन्दपर्यायां भ-
विष्यसीत्यादिषज्जननार्थस्यैव ब्राह्मत्वेन प्रतिकल्पं प्रथमोत्पत्तियोध-
कतया, नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यस्यापि, नासीद्वर्तते भवि-
ष्यति चेति पुरुषविपरिणामेन तास्वैव क्रियास्वन्ययस्य युक्तत्वेन द-
द्राविनाभावरूपाद्वैतयोधकतायाः वक्तुमशक्यत्वात् । नच, सोऽहं
नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्मेत्यग्निमसन्दर्भे विश्वरूपत्वस्य
स्वस्मिन् प्रपञ्चनात् तत्तिसिद्धिरिति याच्यम् । महोपनिषदुक्तनिषेधेन
सिद्धे तस्याब्रह्मत्वे चामदेवचच्छास्त्रदृष्ट्या ब्रह्मदृष्ट्या बाह्यम्प्रयो-
गाद्बुद्धरूपेणाविनाभावस्यासिद्धेः । नापि, सोऽन्तरादन्तरं प्राविशदि-
ति प्रवेष्टोक्त्या तत्तिसिद्धिः शङ्का । स प्रसिद्धः परमात्मा अन्तराद-
न्तरं दहरपुण्डरीकं प्राविशदतस्तदभेददृष्टित्वात् तथेव्यर्थात् । अन्य-
था प्रथमपुरुषादिप्रयोगविरोधापत्तेरिति । किञ्चाविनाभावरूपाद्वै-
तोपगमस्य चिदचिदीश्वरभेदसिद्धिसावेक्षत्वेन, सदेव सौम्येक्षमन्न
आसीदिति धुनिविद्वत्त्वस्य प्रागेवोपपादितत्वेन तदादरस्याप्यस-
ङ्गतत्वमेवेति दिक् ।

यदप्यनुपपत्तेस्तु न शरीर इत्यादिकं पदसूत्रमधिकरणान्तर-
मङ्गीकृत्य बृहन्नारायणोपनिषदो महोपनिषदिनि नामान्तरं चाग्नि-
भाय, तत्रत्ये 'पनि विभ्यस्वार्त्तेभ्यश्च शाभ्यश्च शिथमच्युतं नारायणं
महाक्षेपम्' इत्यादिवाक्ये, किं परमेश्वरमूर्त्यात्मा तद्विभूतिनारायणो
विश्वपतिरिति लक्षणकतपा प्रतिपाद्यते? किंवा परमेश्वरः शिव इति

सन्दिग्ध सहस्रशीर्षे देवमित्यारभ्य सहस्रशीर्षादिविशिष्टत्वेन नारा-
यणस्यैवोद्दिष्टतया अस्यासात्, समुद्रेऽन्तमिति समुद्रशायित्वरूप-
तल्लिङ्गात् तद्वाचकाच्युतहर्षादिशब्दप्रयोगाच्च नारायण एव विश्व-
पतित्वादिलक्षणाकरत्वेन प्रतिपाद्यत इति पूर्वपक्षमभिधाय सिद्धान्त-
माह । अत्र नारायणान्तर्गामी परमेश्वर एव प्रतिपाद्यते । कुतः ।
विश्वपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणां पदार्थान्तरे नारायणेऽनुपपत्तेः ।
पशूनां पतये वृक्षाणां पतये जगतां पतये नम इत्यादीनां शिंघ एव
परमेश्वरे निखिलभुवनाधिपत्यमङ्गस्यते । एको रुद्रो न द्वितीयाय
तस्युर्य इमांल्लोकानीयत इतिनीभिरिति रुद्रव्यतिरिक्तस्य जगदीश्व-
रत्वं निषिद्धात् । विश्वाधिको रुद्रो महर्षिर्गिति विश्वाधिकत्वं त-
स्यैव ध्रुपते । अतो विश्वपतित्वादिलक्षणो नारायणात्मा परमेश्वर
एवेति । अग्रिमसूत्रे च पञ्चकोशप्रतीकाशमित्यादिना नारायणहृद-
यमेवोच्यत इत्यङ्गीकृत्य शिवनारायणयोर्ध्येयध्यातृभावमाह ॥ शब्द-
विशेषसूत्रे च, नारायणपरं ब्रह्मेति मन्त्रे नारायणात् परमिति समा-
स्तगङ्गीचकार ॥ स्मृतेश्चेति सूत्रे, 'एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगे-
श्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम्' इति गीतायां-
वचनं, 'अहं यथावदाराध्यः कृष्णेनाह्निष्टकर्मणा । तस्मादिष्टतमः
कृष्णादन्यो मम न विद्यत' इति भारतीयमश्वरथामार्गं प्रति शिवव-
चनं च स्मृतित्वेनोदाजहार । तत्सर्वमसङ्गतमेव । द्वापरादिस्वलोका-
भ्यामोहनाय पाशवाराहादिप्रसिद्धस्य, त्वामाराध्य तथा शम्भो ब्र-
ह्मिष्यामि वरं सदेत्यादिवरदानस्य यथावत्पदेनात्र बोधनात् कृष्णा-
राध्यत्वेऽपि शिवस्य परब्रह्मत्वासिद्ध्या, गीतोक्त रूपस्याप्यनुगीतोत्त-
रमुत्तङ्गोपाख्यानं 'ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्वपुः । श-
श्वतं वैष्णवं धीमान् ददशे यद्धनञ्जय' इत्यारभ्य, 'तद् दृष्ट्वा परमं रूपं
विष्णोर्वैष्णवमद्भुतम् । विस्मयं च ययौ विप्रस्तद् दृष्ट्वा रूपमैश्वरम्'
इति पूर्वमर्जुनेनेदानीमुत्तङ्गेन च दृष्टस्य रूपस्य वैशम्पायनेन कण्ठत
एव वैष्णवत्वप्रतिपादनादुत्तङ्गेनापि, विश्वकर्मजमस्तेऽस्तु यस्य ते
रूपमीदृमिति तिगमनाच्चोपपादनान्तरेणैव वैष्णवत्वसिद्ध्याऽनु-
गीतायामपि विष्णोरेवैश्वरत्वसिद्ध्या शैवमतानुपष्टम्भकत्वात् ।
नारायणपरं ब्रह्मेत्यस्यापि प्रथमाप्रायपाठपतितत्वेन तत्र पञ्चमीस्-
मासनिवेशस्याशङ्क्यवचनतया पदभेदपक्षेऽपि, सुखां सुखमिति सु-

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते । यस्य ग्रहणं च क्षत्रं चोभे भवत मो-

त्रेण सोर्लोपे सुखेन तयो याठसिद्धा पुण्यसुक्त एव सहस्रशीर्ष-
त्वादिविशिष्टरूपेण जगदुपादाततायाः धूममागताया च, नारायणपरं
ब्रह्मेत्यनेनापि शब्दविशेषेण तदनुपपत्त्यात् । सहस्रशीर्षं द्वेष्टमित्य-
नुवाकं कर्मत्वबोधकद्वितीयाया नारायण एवाभ्यासाभारायणपरं
ब्रह्मेत्यादिप्रथमान्तवायपाठपतितस्य, नारायणपरो ध्यानेत्यस्य, ध्यानं
नारायणः पर इत्येतत्समभिध्याहृतस्य वस्तुपरिच्छेदनिवर्तकतायाः
स्फुटत्वाच्च तस्य कर्तृत्वे पर्यवसानं वक्तुमशक्यमिति तेनापि
तन्मतानुपपत्त्यात् । इतः पूर्वस्मिन्ननुवाके, अणीरणीयानिति मन्त्रे
ईशावस्य शिवस्य प्रस्तुतात्ममहिमरूपत्वेनैव सिद्धत्वात्मध्येऽपि,
यो देवानां प्रथममिति मन्त्रे महर्षित्वादिभिर्मुष्यविभूतितया सिद्ध-
त्वाच्च, दहरं विषापमित्युपात्तमन्त्रेऽपि तदुद्भूतयाकाण्डस्यैव ब्राह्मणा-
त्, 'सर्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः । सन्ने-
व तस्मिन् भगवान् वासुदेवो ह्यधोक्षजा मे मनसा विधीयते' इति
वतुर्षेकत्वे सतीं प्रति शिषवाक्येन, महं ध्यायामि तं विष्णुं पर-
मात्मानमीश्वरमित्यादिना, विष्णोराध्वनार्थं मे धनञ्जया पिता-
महेत्यन्तेन गारुडद्वितीयाध्याये ब्रह्माणं प्रति शिषवाक्येन च तदुपप-
त्त्यादपि वद्वस्य ध्यातृत्वेनैव सिद्धत्वाच्च । इदं यथा तथा मया ग्रहस्ते
निपुणतरमुपपादितमित्युपरस्यते । प्रकृतमनुसरामः ॥ ८ ॥ २ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ पूर्वोधिकरणे परमात्मनः पुरुषवृद्धय-
देशस्त्ववधारणे जीववत् सुखदुःखमोगमासिराशङ्क्य समाप्तौ प-
रिहता । स परिहारस्तदा युज्येत, यदि तस्य मोगः सिद्धः स्यात् ।
अतस्तत्साधनायोपोज्ञातेनोदमधिकरणमारभ्यत इत्याशयेन विषय-
वाक्यमाहुः * कठवल्लीषु पठ्यते इति * द्वितीयवल्लीसमाप्तौ पठ्य-
ते । अत्र शङ्कराचार्यादयोऽस्यामुपनिषदभिर्जीवपरमात्मनां प्रकृत-
त्वात् त्रिकोटिकं संशयमुपगच्छन्ति । तदयुक्तम् । अग्नेः कोटिपात-

दनम् । मृत्युर्यस्योपसेचनम् । क इत्या वेद यत्र स इति । अत्र
वाक्ये ब्रह्मसूत्रयोरोदनत्वं वदन् पच्छन्दार्थस्य भोक्तृत्वमाह ।
तत्र संशयः । किं जीवो, ब्रह्म वेति । सच्चिदानन्दरूपत्वं स-
र्वोपास्यत्वं पूर्वाधिकरणद्वयेन सिद्धम् । सर्वभोक्तृत्वं साधयति ।
ब्रह्मसूत्रयोरशक्यवधयोः सर्वमारकस्य च मृत्योर्भक्षयिता जीवो
न भवसेवेति कथं सन्देह इति चेदुच्यते । ओदनापसेचनरूपक-

स्यासङ्गतत्वादित्याशयेनाहुः । * अलेत्यादि * ओदनस्य चेतनभो-
क्तृत्वेन तत्समभिव्याहृत्यच्छब्दार्थभूतस्य भोक्तुरचेतनतायास्तत्सम-
भिव्याहारेणैव निवृत्तेरग्रेस्तथावाजीवब्रह्मकोटिक एव संशयो युक्त
इत्यर्थः । नन्वेतस्मिन् विचारे का वा सङ्गतिरित्याकाङ्क्षायां तामा-
हुः । * सच्चिदित्यादि * । तथाच ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मण
इति सम्बन्धवश्या ब्रह्मधर्माणामावश्यकानां सङ्गृहीतत्वादुपासने
ज्ञाने चापेक्षितेषु धर्मेषु त्रयोः सिद्धौ तृतीयस्यासृत्वस्यापि स्मरणात्
प्रसङ्ग एव सङ्गतिरित्यर्थः । नच जन्माद्यधिकणचतुष्टयेन सच्चिदा-
नन्दरूपत्वस्य, तद्धर्माधिकरणे सर्वोपास्यत्वस्य च प्रथमपाद एव
सिद्धत्वात् पुनर्विचारस्य किं प्रयोजनमिति शङ्क्यम् । तद्विषयवा-
क्येषु, ब्रह्मविदिनि, हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इति यदात् तत्र तेषां
ज्ञानशेषतया विचारादुपासनायां तेषामनुपयोग इति शङ्कानिरा-
सायावश्यकत्वात् । नच पूर्वाधिकरणे कथं सच्चिदानन्दरूपविनिग-
मनेति शङ्क्यम् । सर्वं खल्वित्यत्र सद्रूपतायाः, सत्यसङ्कुल्पादिवद्दे-
श्विद्रूपतायाः, अनादरत्वेनानन्दरूपतायाश्च बोधनेन तत्सिद्धेरिति ।
एवं द्वितीयाधिकरणे विषयवाक्येऽप्यन्तरात्मनित्यधिकरणानिर्देशात्
तस्य च स्थानस्य सर्वसाधारण्यात् सर्वोपास्यत्वसिद्धिः स्फुटैवेति
न कोऽपि शङ्कालेशः । तस्यैवान्तिमे सूत्रे भोगस्य स्मरणात् तस्या-
लौकिकतयनिश्चायनायैतदधिकरणमित्युपोद्घातोऽपि सङ्गतिरित्यपि
बोधितम् । अधिकरणवैयर्थ्यमाशङ्क्य समादधते । * ब्रह्मसूत्रेत्यादि *

त्वाज्जीवधर्मत्वम् । स्थानाज्ञानाच्च । न हि सर्वगतस्य स्वहृद-
येऽपि प्रतिभासमानस्य, क इत्या वेद यत्र स इत्यज्ञानमुपपद्यते ।
अलौकिकसामाध्याच्च सन्देहः ।

तत्र निषिद्धत्वालौकिकभोजनवन्निरूप्यमाणत्वात् स्थाना-
ज्ञानाच्च काश्चिदुपासनोपचितालौकिकसामर्थ्यो महादेवाविर-
त्ता भविष्यति । न तु तद्विरुद्धधर्मो भगवान् भवितुमर्हति, अक्रि-
ष्टकर्मत्वादिधर्मवान् । तस्माज्जीव एवोपासनोपचितमहाप्रभावं
वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

अथा चराचरग्रहणात् ॥ अथा भगवानेव । कुतः । चरा-

* स्थानाज्ञानादिति विधृण्वग्नि । * नहीत्यादि * तथाच पूर्वाधिकर-
णद्वये सर्वगतत्वादिरूपेण सिद्धौ स्थानाज्ञानस्य वक्तुमशक्यत्वाद-
ज्ञातस्थानकरं जीवधर्म एवेत्यर्थः । नन्वेवं ब्रह्मवाक्यत्वसाधकपदा-
र्थानां रूपकाज्ञानाभ्यामप्युपास्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् कथं सन्देह
इत्यत आहुः । * अलौकिकेत्यादि । ननु जीवे कथमलौकिकसामर्थ्य-
सम्भव इत्याकाङ्क्षायां तत्साधयन्त एव पूर्वपक्षमाहुः * तत्रेत्यादि *
न हि स्यात् सयां भूतानीति श्रुत्या स्वपरमाणवियोजनरूपाया हिं-
साया निषिद्धत्वाच्च च ओदनरूपकेण तस्या लौकिकनैत्यस्य च
सूचनात् तथा । * महादेवादिरित्यादिपदेन द्रवतोऽग्नेः संग्रहः ।
महादेवस्य निषिद्धमोक्तत्वं त्वगस्त्यसंहितायां प्रथमाध्याये तेनैव
पार्वती प्रायुक्तम् । 'भक्त्यर्पयन्ति ये मह्यं तवापि पिशितादिकम् ।
उत्पादयन्ति चानन्दं गणेश्यो वा सुरेश्वरि । तथापि मे ब्रह्मीयाना-
मस्माकं पिशितादिकम् । तृप्तिमुत्पादयत्येव विधिनाऽविधिनापि-
तम्' इति । * तद्विरुद्धधर्मेति * अनिषिद्धालौकिकभोजनकृत् ।
विरुद्धधर्मवत्त्व उपपत्तिः । * अक्रिष्टेत्यादि * सिद्धान्तं व्याकुर्वन्तो
विषयवाक्ये हेतुपक्षबोधकपदादर्शनात् कथमस्य सूत्रस्य तद्विर-
त्तामिति शङ्कापरिहाराय ब्रह्मक्षेत्रपदं चराचरोपलक्षकमिति ला-

चरग्रहणात् । चरं सर्वप्राणिवधार्थं परिभ्रमन्मृत्युः । अचरं
ब्रह्मक्षत्ररूपं कस्याप्यचाल्यम् । तयोरन्ता न जीवो भवितुमर्हति ।
यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनादिति न्यायात् ।
अस्मदादिप्रतिपत्त्यर्थं तु लौकिकवद्वचनं भोक्तृत्वाय । प्रलयक-
र्तृत्वान्नायुक्तत्वम् । सर्वत्र विद्यमानस्याप्यज्ञायमानत्वात् फलतः

ह्यणिकव्याख्यातस्यासङ्गतत्वं यो ध्याय चाहुः । * चरमित्यादि *
* अचाल्यमिति * । प्रवाहनिवत्यादचाल्यम् । धृतौ चकारद्वयेन
वर्णान्तरस्यापि संग्रहः । तेषामपि भक्तावधिकारेण मुक्तियोग्यत्वा-
त् । देवोऽसुरो मनुष्यो वेति वाक्यात् । एवं सति पूर्वोक्तस्यान्ता-
जीवो भवितुं नार्हति । भक्तुर्जीविभावे तदात्तानां मोक्षासम्भवात् ।
ननु मृत्युञ्जयत्वेन संहारकत्वेन ज्ञानदातृत्वेन च तस्य प्रसिद्धत्वा-
न्मुख्यविभूतिरूप एव सोऽस्तु, न जीवो, न वा परः । बाधकाना-
मुक्तत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः । * यत्रेत्यादि * यथा ज्ञातात्तो युधराजो
वा राजकार्यं कुर्वन्नप्यन्येऽयोऽतिशयवानपि, न राजभोग्यं भुङ्क्ते
तदसाधारणं कार्यं वा करोति । अत उपासनोपचयादिना जातेऽपि
सामर्थ्ये न तस्य तादृशममृत्युं शक्यवचनमित्यर्थः । ननु तादृशभो-
क्तुर्ग्रहणस्य बाधकानामुक्तानां का गतिरित्यत आहुः । * अस्मदादी-
त्यादि * तुः शङ्कानिरासे । तथाच यथा सदेव सौम्येदमग्र आसी-
दित्यत्र ब्रह्मणः केवलत्वेऽभिसंहितेऽप्यप्रपदेन कालोपरज्जनमस्मदा-
दिप्रतिपत्त्यर्थं, तथाह भोजने लौकिकवद्वचनमपि । नचात्र निषिद्ध-
त्वं बाधकम् । निषेधस्य जीवेऽपि देहसम्बन्धानन्तरमेव प्रवृत्तेरनुष्ठा-
परिहारसूत्रे वक्ष्यमाणत्वादशरीरे ब्रह्मणि तदप्रवृत्तेस्तं प्रति निषिद्ध-
त्वाभावात् । अन्यथा प्रलयेऽपि हिंसायास्तीव्र्यात् तत्कर्तृत्वमप्ययु-
क्तं स्यात् । तथा सति प्रलय एव न भवेदतस्तत्रैव भोक्तृत्वेऽपि ना-
युक्तत्वम् । नापि ज्ञानाज्ञानं बाधकमित्याहुः । * सर्वत्रेत्यादि *
सर्वत्र विद्यमानत्वेऽपि, दन्त तिरोसानीति श्रुतेः सृष्टयन्तरं तिरो-
धानेनाऽज्ञायमानत्वात् प्रत्यक्षरूपस्य फलस्याभावेन तदभिसंख्याय
ज्ञानाज्ञानमत्रोक्तं, न तु ज्ञानधिरपकं परोक्षज्ञानमप्यभिसंख्यायातो

स्थानाज्ञानमुक्तम् । ब्रह्मक्षत्रयोरपि मोक्षापेक्षित्वान्मृत्युसम्बन्धमात्रेण भगवति भोक्तरि प्रवेशार्थं योग्यरूपमेवौदनत्वम् । प्राणानां तत्रैव समवलयान्मृत्युरपि तत्रैव लीनोऽग्रे जन्ममरणाद्यभावाय भगवत्सेव प्रविशति । तस्मादस्मिन् वाक्ये ब्रह्मक्षत्र-मृत्युनां भोग्यत्वेन ग्रहणादना भगवानेवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

ननु किमित्येवं प्रतीपाद्यते । पूर्वपक्षन्यायेन यमोऽन्यो वा मृत्युं साधनीकृत्य स्ववशे सर्वं करोतीति जीववाक्यमेव किं न स्या-

न दोषः । ननु भगवदेवं, तथापि द्विष्टकर्मत्वं कथं निवर्ततामित्यत आहुः । * ब्रह्मक्षत्रेत्यादि * । मोक्षापेक्षिणो ह्यत्रादनीयत्वेनाभिप्रेयन्ते । ते च देहसम्बन्धे निवृत्तं मुच्यन्ते, न तु सदेहाः । अतो यथा तण्डुलानां यन्त्रादिसम्बन्धेनावयवशैथिल्येन विविलत्तावौदनार्थं, तथात्र मोक्षापेक्षिणां भोक्तरि भगवति प्रवेशार्थं कथञ्चिन्मृत्युसम्बन्धमात्रेण योग्यरूपत्वमेवौदनत्वम् । यथा फंसादीनां, पुरुषाण्डवसैन्यानां च । अत एव, तदेव रूपं नुरवापमाय, यास्यन्त्यदशनंमलं चल-भीमपार्थिव्याजाह्वेन हरिणा निलवं तदीयमित्याशीति वाक्यानि । नचैवं मृत्योरुपसेचनत्वासम्भवः । अत्रात्र वै मृत्युर्जायत इत्यनेकमृत्युपक्षे, अशनाया मृत्युरेवेत्येकमृत्युपक्षेऽपि मुख्यमानग्रहभ्रष्टप्राणानामत्रैव समवनीयन्ते प्राणा इति श्रुतेरस्मिन्नेव लयेन तद्धर्मात्मकोऽशनायादिरूपो मृत्युरपि तेषां जन्ममरणाद्यभावाय भगवत्सेव प्रविशतीति तस्योपनेचनत्वमपि युक्तमेव । एवं सिद्धे तेषामौदनोपसेचनभावे तदन्तत्वेनाविलष्टकर्मत्वमपि भगवतोऽनायासेनैव सिद्धम् । दुश्चिकित्स्यमणादिव्यापन्निवारकागदङ्कारकृतिवत्तस्योत्तमफलत्वात् । एवं प्रलयेऽपि सुषुप्तिवत्सुखजनकत्वमेव । नानासंख्यतिकलेशनिवृत्तिफलकत्वात् । तस्मादत्र बाधकानामभावात् साधकपुक्तीनां सत्त्वा-दस्मिन् वाक्येऽन्ता भगवानेवेति सिद्धमित्यर्थः । किञ्च । मोक्षापेक्षि-ब्रह्मक्षत्रप्राणानामुत्कमणामावेनान्त-प्रकटे भगवत्येष लयादन्तर्यामि-त्वमपि सिद्धं ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

सुत्रान्तरमयतारयितुं चोदयति * नन्वित्यादि * । अयमर्थः ।

दिशत आह ।

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

प्रकरणं हीदं ब्रह्मणः । न जायत इत्यारभ्याऽऽसीनो दूरं
व्रजतीत्यादिना माहात्म्यं वदन्तते, यस्य च ब्रह्म च स्रष्टुं चेसा-
ह । अतः प्रकरणानुरोधतः पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मवाक्यत्वमिति ।
अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतकल्पने स्वातामिति चकारार्थः ॥ १० ॥

विषयभास्वे पक्षादिवोधकपदाभावेऽपि चराचरादिपदैर्मृत्वादिगतं
धर्ममाहृत्य योगवृत्त्या ताति बोधयित्वा तेषां ब्रह्मणस्य लिङ्गत्वं च
कल्पयित्वा निर्वन्धनं ब्रह्मवाक्यत्वकल्पनापेक्षया पूर्वपक्षोक्तानां निषि-
द्धत्वादीनां शीघ्रं बुद्ध्यावारोहान् तेन न्यायेन जीव एवात्र प्रहीतुमु-
चिनः । स च न साधारणो न समर्पस्तदा संहारेऽधिष्ठितः यमो देवता-
रूपं मृत्युं, देवतारूपो मृत्युर्यो रोमादिरूपं मृत्युं साधगीकृत्य ब्रह्म-
त्रोपलक्षितं सर्वं प्राणिजातं स्वयमेव करोतीति युक्तम् । अतोऽस्य
जीववाक्यत्वमेवादरणीयमिति । अत्र सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते ॥ प्र-
करणाच्चेति ॥ जीवप्रशान्तरथवर्णनान्तरम्, अन्यत्र धर्मादन्यत्राध-
र्मादिति प्रशान्तरे कृते सर्वे वेदा यत् पदमामनन्तीत्यादिना प्रकरणा-
न्तरं प्रवृत्तमत इदं ततोऽनिरिक्तस्य ब्रह्मणः प्रकरणम् । तत्र सर्वे वेदा
इति मन्त्रे सङ्क्षेपेण कथनं प्रतिज्ञाय, ॐकारस्य सङ्क्षेपरूपतामुक्त्वा
एतद्वेवाक्षरं ब्रह्मेति मन्त्रद्वयं सर्वफलदायकत्वादिना तत्प्रशंसामु-
क्त्वा तत्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो माहात्म्यं, न जायत इत्यादिभिरष्टभिर्म-
न्त्रैर्वदन्तते तस्यैवात्तत्त्वं मृत्युरेवाह । तद्यदि यमो देवतारूपो मृत्यु-
र्योऽन्तर्धेनाभिप्रेतः स्यात् तदा, न जायत इति मन्त्रे तस्य जननमर-
णाभावं न वदेत् । पुराणादिपूजयोरपि जन्यत्वस्मरणात् । यमो यमो
आरुदेव इति, तत्राऽपानस्ततो मृत्युरिति ।, वेदेऽपि न मृत्युरासीद-
मृतं न तर्हीति । जन्यत्वं च नद्वयत्वव्याप्तम् । तथाऽऽभीनमन्त्रे,
फलं मदामदं दंयं मदन्वो हातुमर्हतीति स्वस्य तस्य च भेदेन ज्ञा-
तृशेषभावं च न वदेत् । अत इदं मृत्यादिदेवताव्यतिरिक्तस्य ब्र-

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

क्षणा एव प्रकरणम् । तथा सत्यासीनादिमन्त्रेषु यथा विरुद्धधर्मा-
धारत्वादिरूपं तन्माहात्म्यमवदत्तयात्रोक्तविधात्तृत्वस्वरूपमपीति त-
द्येत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् । अत्र चात्तृत्वस्य ब्रह्मणि निश्चायनात् प्रलय-
कर्तृत्वनिर्वाहकसामर्थ्यमवसरसङ्गत्योक्तत्वात् तदन्वयवो निवारितः ।
सर्वे वेदा, एतद्धेवाक्षरमित्युपक्रमात् सर्वरूपत्वात्मकं चैवेष्टमपि
जीवतुल्यभोगाभावार्थं सूचितं ज्ञेयम् ।

माध्वास्तु, स यद्यदेवाऽऽद्यजत तत्तदनुमधियत सर्वं वा अ-
स्तीति सर्वमदितेरदिति त्वमिति बृहदारण्यकीयाग्निब्राह्मणस्यश्रुति
विषयवाक्यत्वेनोदाहरन्ति ।

विज्ञानभिक्षुस्तु, 'य इमं मध्वदं वेदात्मानं जीवमन्तिकात् ।
इशानं भूतमव्यस्य ततो न विष्णुमुपसत' इति कठप्रवृत्तीत्याम् ।

अत्तृत्वरूपस्य विषयस्य तत्र स्फुटत्वात् । अत्तृत्वं च प्रलय-
कर्तृत्वमेव सर्वे व्याकुर्वन्ति । तन्तु व्याख्यानं न युक्तम् । अत्र तत्प्र-
सङ्गादर्शनात् । पूर्वाधिकरणाविषयवाक्ये तज्जलानिनि विशेषणेन
जन्मादित्रयस्य ब्रह्मकर्तृकताया उक्तत्वात् प्रथमपादे उपपादितत्वा-
त् तेषु केवलस्य संहर्तृत्वस्यैवंह पुनर्विचारे कारणस्यानुपलम्भाच्च ।
अतोऽत्र तद्भिन्नस्य प्रलयातिरिक्तकालिकमोक्षफलकस्य धर्मान्तरस्यै-
व विचार इत्येव युक्तम् । जिज्ञासासूत्रे सम्यन्धपृष्ट्या उपपादितत्वेन
ज्ञानोपासनपोस्तद्धर्मविचारस्योपयोगिनया आवश्यकत्वादिति । भि-
क्षूदाहनस्य तु भूतमव्येष्टानस्वरूपे स्पष्टे ब्रह्मलिङ्गे विद्यमाने उप-
पादनसापेक्षलिङ्गग्रहणस्यानयसरपराहतत्वमेव । माध्वोदाहने तु,
नैवंह किञ्चनाग्र आसीन्मृत्युर्नैवेदमावृतमासीदशनाययाऽशनाया हि
मृत्युरित्युपक्रमे जिघत्साश्रावणात् तस्याश्च श्रुत्यन्तरे विजिघत्सो-
ऽपिपास इति ब्रह्मणि निषेधेनोपपादनसापेक्षत्वात् प्रकरणस्यापि
सन्दिग्धत्वमेव । तस्मादुक्तमेव विषयवाक्यं युक्तमिति दिक् ।

शैवस्तु प्रहस्तादिव पराहत इति न तदर्थं पुनः प्रयतनम् ।
अतः पूर्वोक्तमक्षुण्णम् ॥ १० ॥ ॥ ३ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ अयं भोगो व्यापिवैकुण्ठे

तस्यैवाग्रे पठ्यते । ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्र-
विष्टौ परमे परार्द्धे । छापातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो
ये च त्रिणाचिकेता इति ।

किमिदं ब्रह्मवाक्यमाहोस्विदन्यवाक्यमिति । अस्प वाक्य-
स्योत्तरशेषत्वे जीवप्रकरणपठितत्वान्न ब्रह्मवाक्यत्वम् । पूर्व-
शेषत्वे तु ब्रह्मवाक्यमिति प्रकरणनिर्णयः । मध्ये पाठादेवं

अन्यत्र वास्तु, न त्वन्तर्हृदयेऽपीत्याशङ्क्यवारण्याय । किञ्च, ये पूर्वाधि-
करणेषु धर्मो उक्तास्तेऽन्तर्बर्तिन उक्ताः । अन्तर्बर्ती च हृद्यन्तःपुरुष
इत्यादिभ्युत्था, अहमित्यादिप्रत्यग्विरया चान्तर्बर्ती जीवसिद्धः । ब्रह्म तु
व्यापकत्वात् सार्धैतिकमुदासीनं, न त्वन्तरेष विशेषतः सिद्धम् ।
तथा सति पूर्वाधिकरणेषु यन्माहात्म्यमुक्तं तज्जीव एव भविष्यति,
न ब्रह्मणीति जीवनिवारणे तत्र तत्साधनाय चेदगधिकरणमुपोद्धात-
सङ्गत्या आरभ्यत इत्याशयेन विषयवाक्यस्यलक्ष्यनपूर्वकं तद्वाक्य-
मुदाहरति * तस्यैवाग्र इत्यादि * । पुरः स्फूर्तिको वाक्यार्थस्तु, ऋतं
सत्यं सुकृतस्य सम्यक्प्रवचनगत्य कृतस्य कर्मणः फलं पिबन्तौ भुञ्जा-
नौ । यद्यप्येको भुङ्क्ते, नेतरस्तथापि, छत्रिणो यान्तीतिवत् समुदाये
गोण्या पियन्नादिति प्रयोगः । लोके अस्मिञ्छरीरे, गुहां हृदयाका-
शं प्रविष्टौ । गुहामिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । गुहाया विशेषणं, परमे
परार्द्धे इति । बाह्यपुरुषस्यानापेक्षया परम उत्कृष्टे । तत्र हेतुः परार्द्ध-
त्वम् । परार्द्धं ब्रह्मणः स्थानम् । तन्न हि भक्तैर्हानिभिरुपासकैश्च ब्र-
ह्मोपलभ्यत इति । तौ छायातपौ संसारित्वासंसारित्वाभ्यां धर्मोभ्यां
परस्परविलक्षणौ ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति । न केवलं त एव क-
थयन्ति, किन्तु पञ्चाग्नयस्त्रिणाचिकेताः श्रौतस्मार्ताग्निमन्तस्त्रिकृतवो-
नाचिकेनोऽग्निर्यैश्चितस्तादृशं गृहस्था अपि वदन्तीति । मुख्योऽर्थस्तत्र
भाष्य एव धक्तव्यः । तत्रांकेऽर्थे संशयं तद्वीजं आहुः । * किमिद-
मित्यादि * । * प्रकरणनिर्णय इति * प्रकरणेन कृतो निर्णयः । ननु व-
स्त्रिसमाप्त्या पूर्वं प्रकरणसमाप्तेस्तदुत्तरप्रकरणगतत्वस्य स्फुटत्वात्
कथं सन्देह इत्यत आहुः । * मध्य इत्यादि * तथाच, 'स्वार्थबोधे स-
मात्तानामद्वाङ्मित्रवाचपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जा-

सन्देहः । अर्थविचारे तु द्विनचननिर्देशात् पूर्वशेषत्वे वद्धमुक्त-
जीवौ भविष्यतः । उत्तरशेषत्वे त्विन्द्रियमनसी । उभयथापि न
ब्रह्मवाक्यम् । द्वयोर्मुख्यत्वेन प्रतिपादनात् । ब्रह्मवाक्यत्वेऽपि
न प्रयोजनसिद्धिः ।

अथ मन्यते, उपनिषत्पाठादन्यत्रानिर्द्धारज्जीवब्रह्म पर-

यत इति पूर्वतन्त्रे सिद्धत्वात् कयाचित् सङ्गत्या पूर्वशेषत्वस्यापि
शक्यवचनत्वाद्, आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादेः प्रागेव पाठाच्च सन्देह
इत्यर्थः । ननु तर्ह्यर्थेन निर्णयोऽस्त्वित्यत आहु । * अर्थेत्यादि * ।
* वद्धमुक्तजीवाविति * हन्ता चेन्मन्यते हन्तुमित्यनेन वद्धस्य, म-
त्या धीरो न शोचतीत्यनेन मुक्तस्य च पूर्ववक्तृत्वात् तदनन्तरपठि-
तस्य द्वितीयस्य तद्विषयत्वप्रत्यभिज्ञानत्वावेव युक्ती, न तु जीवपरमा-
त्मानौ । अनशनश्रितिश्रुत्या परमात्मनो भोगाभावादिति । * इन्द्रिय-
मनसी इति * यस्यैव विज्ञानवान् भवनीत्यादौ तयोरेवाग्रे निरूपणात् ।
पिबन्ताविति पानकर्तृत्वव्यपदेशस्त्वेधांश्च पचन्तीतिवत् करणे क-
र्तृत्वोपचाराद् बुद्धिजीवपक्षे बुद्धौ केवलायामित्रोभयत्राण्युपपत्त्यते
* उभयमेति * उत्तरशेषत्वे पूर्वशेषत्वे च । ननु, येषं प्रेते विचि-
कित्सेत्यनेन जीवस्य, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यनेन परमात्मनश्च
पूर्वं पृष्टवान् पूर्वशेषत्वाङ्गीकारे जीवपरमात्मानौ सुखेन सम्भवि-
ष्यत इति तावेषात्र ग्राह्यावित्येकदेशिरुतं समाधानं दूषयन्ति * द्वि-
योरित्यादि * ब्रह्मवाक्यत्वाय हि परमात्मनिरूपणमत्राङ्गीकार्यम् ।
तत्प्रयोजनं च मुख्यतया परमात्मनो भोक्तृत्वप्रतिपात्तः । सा तु द्वि-
योस्तुल्यतया मुख्यत्वेन प्रतिपादनाद् दुर्घटेत्यपार्थं तस्य ब्रह्मवाक्य-
त्वमित्यर्थः । ननुपनिषदो रहस्यविधास्तासु यदुच्यते, तद्विद्धारित-
मेवोच्यते । अत उभयोर्ऋतपातृत्वमन्यत्रानिर्णीतमत्र निर्धारयितुं
प्रवृत्त वाक्यमिन्द्रियमनसोर्ग्रहण उपचारदायेन दुष्यतीति तदभा-
वायास्य जीवब्रह्मपरत्वाङ्गीकारेऽपि तयोरेवामेदेनैव भिन्नतया व-
स्तुन पक्ष्याद् वाक्यस्योभयपरत्वेऽपि ब्रह्मवाक्यत्वमक्षतमित्येकदेशि-
रुतं समर्थनं दूषणार्थमनुवदन्ति । * अर्थेत्यादि * । तद् दूषयन्ति ।

त्वेऽपि तयोरभेदाद् ब्रह्मपरतैव वाक्यस्य युक्तेति । तथापि कस्य
निर्णायकत्वं, प्रकरणस्यार्थस्य वेति । उभयोरपि सान्दग्धत्वाद्-
युक्तौ विचार इति चेदुच्यते ।

सन्देहवारकं शास्त्रं पदशक्त्या तु निर्णयः ।

जीवादुत्कर्षशब्देन द्वयोर्वैक्येऽपि न क्षतिः ॥ १ ॥

गुहातपशब्दाभ्यामित्यर्थः ।

ऋतं पिवन्तावित्यत्रैवं संशयः । किं जीवद्वयं निरूपयान्त,
आहोस्विज्जीवब्रह्मणी वेति । तत्र ब्रह्मप्रकरणस्य सामान्य-

तथापीत्यादि सन्दिग्धत्वादिति । अर्थस्य सन्दिग्धत्वं जीवद्वयनि-
रूपणकोट्यनिरास्ताद् बोध्यम् । तथाच तदङ्गीकारे विचारवैयर्थ्य-
मित्यर्थः । एवमंकरदेशमतदूरणं विचारमाक्षिप्य नत् समर्थयन्ति
उच्यते इत्यादि । शास्त्रं व्यासप्रणीतं श्रौतवाक्यस्य सन्देहवारकम् ।
अतस्तत्र पूर्वं सन्देहाकारस्य निर्णयः कार्यः । अन्यथा तु समाधान-
मनर्थकमेव स्यात् । नचोक्तयोरुभयोरपि सन्दिग्धत्वात् केन स नि-
र्णय इति शङ्काम् । * पदशक्त्या तु निर्णयः * । सन्देहाकारस्य ।
कस्य पदस्य शक्त्यानि चेत् । * जीवादुत्कर्षशब्देन * । जीवं प्राप्यं
उत्कर्षबोधको यः शब्दस्तत्र । वाक्ये द्वयाः पक्षयोर्न क्षतिः । तथाच
सादृश्यपदस्य शक्त्या जीवद्वयपक्षो जीवपरमात्मपक्षश्चेति द्वावपि सं-
प्रदीतुं शक्येते इत्यर्थः । जीवादुत्कर्षशब्दः को वेत्यपेक्षायां व्याकुर्व-
न्ति * गुहेत्यादि* । इदं पूर्वोत्तरपक्षयोर्विचरण एव स्फुटिभविष्यति ।
ननु, यः सेतुरी जानानामिति मन्त्रस्यापि प्रकरणद्वयमध्ये पाठोऽ-
स्तीति स कुतो न विचार्यते इत्यत आहुः । * ऋतमित्यादि * तथा-
च तत्राक्षरं ब्रह्म स्फुटमेव श्रूयते इति सन्देहाभावात् स न विचार्य-
ते, किन्त्वैवैवं संशयादयमेव विचार्यते इत्यर्थः । एवं संशयं सा-
धयित्वा पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । अयमर्थः । यद्यस्मिन् मन्त्रे
ब्रह्मेव प्रतिपाद्यं भवेत् तदा पूर्ववद्व्यामिवात्राप्युपास्यत्वेन प्राप्यत्वेन

त्वाद्, पस्तु विज्ञानवान् भवतीत्यग्रे विद्वद्विद्वतोर्वक्तव्यत्वात्
तदर्पमुभयोः प्रथमं निर्देश उचितः । मन्वेऽपि, ऋतं स्वर्गापव-
र्गलक्षणं सुखम् । मार्गद्वयस्यापि विहितत्वात् सुकृतलोकत्वम् ।
गुहा तत्परविचारो हृदयं वा । जात्यपेक्षया त्वेकवचनम् । पर-
मपराद्धं सप्तलोकः । तत्रोभयोर्भोगात् । अविद्यया पिहितमकाश-
त्वाद्विदुषश्छायात्वम् । ब्रह्मज्ञानेनातिमकाशत्वादातपत्वं वि-
दुषः । अत्र एव विदुषः स्वरूपं ब्रह्मविदो वदन्ति । पञ्चाग्रय-
स्त्रिणाञ्जिकेताश्चेतरम् । इन्द्रियमनसोस्त्वचेतनत्वान्न वाक्यार्थ-
सङ्गतिः । वाक्यार्थयोगे हि विशेषणनिर्णयः । तस्माद् वदमु-
क्तजीवपरतयापपन्नत्वात् तत्प्रकरणपाठान्न ब्रह्मवाक्यमिति ।
एवं प्राप्ते, उच्यते ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ । गुहा हृदयाकाशस्तत्र सकृदेकस्मिन्

अथ ब्रह्मोच्यते इति प्रकरणस्य तौल्यादेकवचनमेवात्र घटेत् । घटात्
द्विवचनमतोऽत्र, न ब्रह्माभिप्रेतं, किन्तु यद्विद्वद्विद्वतोर्वक्तव्यत्वात् ।
अतः प्रथममुभयोर्निर्देशः । नचैवं मन्त्रवर्णासङ्गतिः । मन्त्रेऽपि ऋ-
तपदेनोक्तरीतिकं द्विविधसुखमुच्यते । प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य मार्गद्व-
यस्यापि विहितत्वात् सुकृतत्वेन तल्लन्यस्य शरीरस्य लोकत्वम् ।
तत्र गुहा तत्तदुपयोगी तत्त्वाविचारो गुहेय गुहा । यदि मौशी नादि-
यते, तदा हृदयाकाशः । नच विचारादेर्भिन्नत्वाद् द्विवचनं शङ्क्यम् ।
जात्यपेक्षयैकवचनस्यापि युक्तत्वात् । परमः परश्चतुर्मुखो यत्र मी-
यते तादृशं परार्द्धमुत्तमं सत्यलोक एव । तत्रोभयोः शतजन्मीनस्त्वक-
र्मशुद्धस्य कर्मिणो, वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थस्य सन्न्यासिनश्च भो-
गादिति । * विद्वद्विद्वतोर्वित्ति * विच्छेदान्मतुःप्रयोग इति सम्ब-
न्धे । शेषं स्फुटम् । पूर्वपक्षमुक्त्वा समाधानं व्याकुर्वते । * गुहामि-
त्यादि * । एकस्मिन्निति * एकदेश्यर्थः । अत्र हेतुर्हि यत्नेन सूच्यते ।

प्रविष्टौ जीवपरमात्मानवेव । अनेन जीवेनात्मनानुपविश्ये-
त्युभयोः प्रवेशश्रवणात् । न ह्येकस्मिन् हृदयाकाशे जीवद्वयं
प्रवेष्टुमर्हति । अर्थस्त्वेवं सम्भवति । पूर्वाधिकरणे यथाभिलषि-
तभोगो भगवति साधितः । प्रकारान्तरेणापि, ऋतं ससं परं ब्र-
ह्मेति ऋतसत्पयोर्विद्यत्वमतिपादनात् स्वरूपाऽमृतपातारौ ।
सुकृतमपि ब्रह्मैव । तस्मात् तत्सुकृतमुच्यते इति श्रुतेः । स एव
लोकः । उपचारात् पट्टी ।

तं विवृण्वन्ति । * अनेनेत्यादि * अनेन जीवेन सहात्मनेत्यर्थः । नच
सहाय.वृत्तीया चेत् स्यात् तदाक्तं सम्भवेत् । सैवात्र मन्दिग्धेति वा-
च्यम् । गुहाद्वितं गह्वरेष्टं पुराणं यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योम-
न्त्रित्यादौ आवितस्यं निहितत्वादेः स्वरूपेण प्रवेशं विनानुपपत्त्यात्र
तथा निश्चयात् । यद्यपि तत्र परमात्मनः सिद्धयन्निर्देशस्तथापि, तत्
सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य सञ्चत्युच्चाभवदिति श्रुत्य-
न्तरात् प्रवेशहेतुक एवेत्यर्थः । नन्वत्र जीवपदान् तयोरेव सोऽस्त्व-
त्यत आहुः । * न हीत्यादि * हृदयाकाशे हि जीवस्य प्रवेशो नामा-
दिध्याकरणार्थः । व्याकरणं चैकेनैव सम्भवति । अत एवैकवचनं-
म् । अन्यथा जीवाऽपामित्यादि वदेत् । पुराणेष्वपि, 'चित्तेन हृदयं
चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा । विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत्'
इत्यादौ देहोत्थापनायाप्येक एवोक्तः । अतो व्यष्टिदेहेऽप्येक एव म-
न्तव्यः । अन्यथा करणाधिपौ द्वौ स्याताम् । ततश्च सुकृतमुकृतभो-
गोऽपि श्रुत्यादौ द्वयोरुच्येत । व्ययस्या च भज्येत । अतो जीवद्वयमे-
कत्र प्रवेष्टुं नार्हतीति कार्ययलात् सहायंऽपि सती वृत्तीया जीवस्य
ब्रह्मसाह्यमेव गमयतीत्यर्थः । ननु भवत्त्वेवं तत्र, तथापि प्रकृतमन्त्रा-
र्थः कथं सङ्गच्छन् इत्यत आहुः । * अर्थ इत्यादि * यथेति मिश्रं
पदं नित्यसम्बन्धात् तथापदमध्याहरति । तेनास्मिन्नधिकरणे जीवेन
सहापि विवक्षितरीतिकं भोगं साधयतीत्यर्थः । तमेव प्रकारं स्फु-
टीकुर्वन्ति । * ऋतमित्यादि * । * उपचारादिति * राहोः शिर
इतिवदभेदेऽपि भेदोपचारात् । उपचारमरोचयन्तो लोकपद-

माणत्वेन, 'समाने वृक्षे पुनरो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टे यदा पश्यत्यन्यमोशस्य महिमानमिति वीतशोक' इति सम-
न्तरमन्त्रे च जीवपरमात्मनोरुक्तत्वेनासन्दिग्धतया जीवान्तरस्य
जडस्य च तत्र द्वितीयकोट्यप्रवेशाजीवपरमात्मानौ स्फुटौ प्रतीयंते ।
वनो न्यायप्रयोजनाभावादयुक्तमित्यर्थः । न च तत्र परमात्मनोऽनश्न-
स्योक्तत्वाद्, अतं विचिन्तावित्यत्र जीवद्वयमेव युक्तमिति शङ्काम् ।
पूर्वोक्तयुक्तिमिद्वितीयस्य ब्रह्मत्वसिद्धौ जीवान्तरस्य तत्राशक्यवचन-
त्वेन ब्रह्मणो भोगसिद्धेर्ह्युपपत्तेरिति मन्त्रे जीववदशनाभावस्यैवात-
श्रित्यत्र व्याख्येयतया जीवद्वयस्यात्राशक्यवचनत्वादिति । एवम-
त्र हृदयस्य भोगसाधनेन पूर्वाधिकरणसिद्धौऽपि भोगः प्रकरण-
क्यान्मोक्षोपेक्षिहृदयस्यैवेति साधितम् । तथा मन्त्रव्याख्यानना-
तन्दमयरूपं वैशेष्यं च बोधितम् ।

शङ्कराचार्यास्तु, ह्युपपत्तेरिति मन्त्रमुपन्यस्य पैङ्गिरहस्यब्राह्म-
णे, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वशीति सखम् । अतश्च मन्त्रो अभिवाक-
शीतीत्यनश्नस्योऽभिपश्यति हः । तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति व्याख्या-
य, तदेतत् सत्त्वं येन स्वप्नपश्यत्यथाऽयं शरीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञ-
स्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति तत्र निष्कर्षादवश्यः सिद्धान्तस्तत्र न युज्यते ।
तर्ह्येनोदधिकरणपूर्वपक्ष एव तदर्थोऽस्तिवति चेत् सोऽपि न । न ह वा
एवंविदिकिञ्चनरज आध्वंसत इत्यादिफलक्यतात् । सर्वससारधर्मा-
तीतो ब्रह्मस्वभावश्चेतन्यमात्ररूपोऽभिप्रेयते । अतश्च मन्त्रोऽभिपश्यति
इति व्याख्यातात् । यत् पुनः सत्त्वस्य भोगवृत्त्यकथनं तत् सुखा-
दिविक्रियावति सत्त्वेऽव्यारोपेण । अस्याः श्रुतेः क्षेत्रज्ञाभोगवृत्त्यधीन
एव तात्पर्यात् । न ह वैतुर्लोकं फलवाक्ये अविद्यासंश्लेषाभावरूप-
फलक्यतेन तथा निश्चयात् । इत्थं हि कर्तृत्वभोगवृत्त्यं सत्त्वक्षेत्रज्ञयो-
रितरेतरस्य भावाविधेककृते कल्प्यते । वस्तुनस्तु सत्त्वस्याचेतनत्वात्
क्षेत्रज्ञस्य आधिक्यत्वाद्वाच्यतरस्यापि । किञ्च । सत्त्वस्याविद्याप्र-
त्युपस्थापितसद्भावत्वेन तत्त्वनाऽसत्त्वात् सुतरां न सम्भवतीत्याहुः ।

तत्र । प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकतायाः समन्वयसुत्र एव व्युत्पादि-
तत्वेन, आविचकत्वस्य च, तदन्वयत्वादिसूत्रेषु दृष्यत्वेन सत्त्वास-
द्भावस्याश्रयपुनर्मेकाशरणायात् सिद्धे तत्सद्भावे तस्य जडत्वेनाभेद-
त्वेऽपि तेन जीवीयश्रुत्युक्तभोगानादरस्यायुक्तत्वात् । न चानश्नद्वि-

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

पदव्याख्यानव्याकोपः शङ्क्यः । येन स्वप्नं पदयतीत्यस्य येन हेतुना स्वप्नं पश्यति न तत्तस्माद्धेतोरेतत्स्वप्नद्रष्टृसत्त्वं सत्त्वोपाधिकं चैतन्यमित्येवममुक्तं व्याख्यापाथपोऽयमित्यादिना मुक्तं व्याकरोतीत्यमुक्तजीवीयभोगस्य मुक्ताभोगस्य च सिद्धेसादभावादिति । नचैकस्मिच्छरीरे जीवद्वयनिवेशस्यासङ्गतत्वाप्रायं धृत्यर्थ इति शङ्क्यम् । अत्र, समानं वृक्षमिति समानपदस्य तुल्यवाचकतया शरीरभेदस्वैवाभिप्रेतत्वेनोक्तदोषाभावात् । नचैवं जीवानां बहुत्वेन, द्वा इत्यादिद्विष्वसंख्याविरोधः । प्रकारपरत्वेनाविरोधात् । संयुक्तस्य त्वेककालावच्छिन्नप्रवेशत्वेनाप्युपपत्तेः । सखित्वस्य चाक्षणवन्तः कर्णवन्तः सखाय इतिवत्सारूप्येहेति । अगो, नैव किञ्चित् करोमीतिन्यायेन स्यादव्यमित्युपदेशावेदं पैङ्गिरहस्यव्याख्यानम् । न ह वा एवं विधीति फलवाक्येन तथा निर्णयात् । नचैवं श्रौतव्याख्यानुरोधेन मुण्डकाद्युक्तैतन्मन्त्रेऽप्ययमेयार्थोऽस्तु, न तु जीवब्रह्मपर इति शङ्क्यम् । तत्र प्रकरणास्य ग्राह्यत्वेन ग्रहणः प्रतिक्षेपानर्हत्वात् । अतो, द्वयस्रोतेषूभौ द्वयस्मानस्यायं वत्त्वादिति पूर्वतन्प्रीयन्यायाद् द्वावप्यर्थौ प्रकरणानुरोधात्, तत्र तत्र व्यवस्थितावङ्गीकार्यौ । तत्र पाठविशिष्टमन्त्रस्येवात्रार्थविशिष्टस्यैव तस्य प्रकरणिना ग्रहणात् । अर्थभेदं विना व्याख्यानवैपथ्यादिप्रसङ्गादिति । अतो मन्त्रवर्णैकपेऽप्यर्थभेदाश्रयकवाक्यत्वम् । ऋतमित्यस्य तूभयभेद इति सुतरां तथेत्यस्मिन्, मन्त्रे तन्न्यायसंचारणमसङ्गतमेवेति दिक् ।

एवञ्चात्र परमात्मनोऽलौकिकभोगयोगे दोषराहित्यस्य प्रसङ्गेन विचारात् प्रलयकर्तृत्वं दोषराहितत्वं समर्थितमितीदं पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२ ॥ ४ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ अनीतेषु, त्रिष्वधिकरणेषु प्रथमे वैशेष्येण लौकिकभोगबाधकं रूपं परिहृत्याप्रमाश्रयां चराचरग्रहणाद्युपबुभयप्रवेशाच्च सम्पद्यमानदशास्यो मोक्षदशास्यश्चेत्युभयविधोऽपेक्षितो भोगः साधितः । इदानीं संसारदशायां किं वैशेष्यमित्याकाङ्क्षायां, तन्निर्णेतुमिदमारभ्यत इत्युपोद्घातरूपां सङ्गतिं बोधयितुं वि-

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते । एष आत्मेति होवाचेतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । तद् यद्यप्यास्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छतीत्यादि श्रूयते । तत्र मंशयः । मतिविस्म्वपुरुषस्य ब्रह्मत्वेनोपासनापरमिदं वाक्यं, ब्रह्मवाक्यमेवेति वा । विरुद्धार्थवाचकत्वात् सन्देहः ।

तत्र दृश्यत इति वचनात् मतिविस्म्व एवायम । ब्रह्मप्रकरणस्य च समाप्तत्वादेया सौम्यतेऽस्माद्विद्या आत्मविद्याचेत्युपसंहारदर्शनात् तत्सिद्ध्यर्थमुपासनापरतैव वाक्यस्य युक्तम् ।

‘यवाक्यमुदाहरन्ति । * य एष इत्यादि * । * श्रूयते इति * छान्दोग्ये षष्ठे प्रपाठके उपसर्गोसर्गविद्यायां श्रूयते । वाक्याद्यस्तु, ब्रह्मेतीत्यन्तं पुरःस्फूर्तिकः । अग्रे तु पूर्ववाक्ये यदाचार्येणोक्तम्, अहं तु ते न ब्रह्मयामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति फलम् । तत्र निदर्शनं स आह । * तद् यद्यपीत्यादि * तत् तत्र इदं निदर्शनम् । यद्यप्यास्मिन् अक्षिपुरुषे पस्थानभूते अक्षिणि, सर्पिर्वा उदकं वा सिञ्चति धारया भूयः पातयति, वर्त्मनी अक्षयाधरणादिभूते पक्ष्मणी एव गच्छति प्राप्नोति । ते एवात्रे स्निग्धे च भवता, न त्यक्षि । तथाच यत्स्थानस्येदं माहात्म्यं तस्य ज्ञाने सति पापमंशुषो न भवतीत्यत्र किं यत्कथमिति बोध्यः ।

अत्राप्येष्टतुष्कोटिकः संशय उपन्यस्तः । किमत्र प्रतिविम्बात्मा निर्दिश्यते, विज्ञानात्मा वा, इन्द्रियाधिष्ठातृदेवता वा, परमेश्वरो वेति । स न युक्तो, दृश्यत इतिपदेन विज्ञानात्मदेवतयोरदृश्यमानयोर्निरास इति बोधयितुं संशयाकारमाहुः * नत्वेत्यादि * । ननु दर्शनविषयत्वं ब्रह्मणोऽपि नास्तीति संशय एवात्र न घटत इति शङ्कायां तद्वीजमाहुः । * विरुद्धेत्यादि * दृश्यते इत्युक्तं दर्शनम्, अमृतत्वादिकं च परस्परविरुद्धार्थं, तद्वाचकत्वात् तथेत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्र दृश्यते इत्यादि * । प्रकरणममात्रं हेतुरुपसंहारदर्शनादिना । * तत्सिद्ध्यर्थमित्युपसंहारसिद्ध्यर्थम् । ननु मास्तु तत्रोपसं-

अविरोधे हि ब्रह्मपरता । उपास्यत्वेन ब्रह्मधर्माणामन्वगो
भविष्यतीत्येवं प्राप्त उच्यते । अन्तरः, अक्षिमध्ये दृश्यत इत्युक्तः
परमात्मैव । कुतः । उपपत्तेः । उपपद्यते हि तस्य दर्शनमार्गम् ।
सर्वत्र ब्रह्म पश्यन् बहिः सन्नियाने तस्य स्थानस्यात्कृष्टत्वात्
तत्र भगवन्तमुपादिशति । लोकं वा न तेऽवाचनं हं तु ते तद्ब्र-
ह्मापीति महदुपक्रमाच्च ।

हारस्तथा सति प्रकरणैक्याद् ब्रह्मवाक्यत्वमेवासेत्यत आह । * अ-
विरोधे हीत्यादि । यदि हि दृश्यत इत्युक्तं दर्शनं न विरुद्ध्यते तदा
तथात्वं शक्यमवचनं, न तु तद्भावेऽपीत्यर्थः । ननु त्वन्मतेऽप्यभया-
दिपदविरोध इत्यत्र आह । * उपास्यत्वेनेत्यादि * सिद्धान्तं व्या-
चक्षते * उपपद्यत इत्यादि * । * आर्पणमिति * साधनविशेषजन्यम् । तद्
द्वयुपादयन्ति * सर्वत्रेत्यादि * । * उत्कृष्टत्वादिति * जलाद्यसंश्लेषे-
ण तन्माहात्म्ययोपकत्वात् । तेन स्वस्वस्यानोयदेशोऽपि न तस्य ब्रह्म-
त्वबाधक इत्यर्थः । नन्यात्मविद्योपसंहारस्य पूर्वं दर्शितत्वात् प्रकर-
णानुग्रहं हेतोः साध्यसमर्थे कथं ब्रह्मतासाधकत्वमित्यत आहुः ।
* लोकमित्यादि * उपकोसलेन ब्रह्मोपदेशोऽपह्नुतेऽपीमे नूनमाहशा
अन्यादृशा इति यदता आचार्येणाग्निकृते उपदेशे ज्ञाने, उपकोसलेना-
चार्याज्ञयाऽग्न्युक्तेऽनूदिते, आचार्यो लोकं वा न फिल तेऽवाचन्नित्य-
नेन कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति यदवाचनमन्यस्तद्वृत्तं प्राप्यमवाचन् । श्रुतौ
लोकानिति पाठे त्वग्निविद्याप्राप्याः पूर्णव्यापय, आत्मविद्याप्राप्यं
ब्रह्म चैक्येयवृत्त्या सङ्गृह्यते । तस्माद्भविद्योक्तलोकप्राप्त्युपायस्यादि-
त्यपुरुषोपासनादिरूपस्य तैस्तत्त्वादात्मविद्योक्तलोकप्राप्त्युपायभू-
ताम्, आचार्यस्तु ते गतिं वक्तुं तैराचार्यवक्तव्या गतिर्या बोधिता
साऽवशिष्यते । सा तु ज्ञातापि तदा भवति यदा प्रतिबन्धकापगम
इत्यभिसन्धायाचार्ये आह । अहं तु ते तद्ब्रह्मापीत्यादि । तत एवं
फले श्रुते, उपकोसलः श्रद्धापूर्वकं, प्रवीतु भगवानिति विशापितवो-
क्तदा, य एषोऽक्षिणीत्याद्युक्तम् । तेन तद्ब्रह्मापीति या प्रतिज्ञा सा
महत् आत्मविद्यागतिकथनस्यैवोपक्रमस्तस्मात् । तथाचाग्निमित्त-

प्रतिविम्बमात्रस्य च न पुरुषत्वानियमः । तस्माद् विरो-
धाभावाद् ब्रह्मवाक्यमेव ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

एतं संग्रहाय इत्याचक्षते । एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसं-
यन्ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नय-
ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातीति ।
वामानि कर्मफलानि । तेषामेव मनोहरत्वेन तदर्थं कर्मकरणात् ।
कर्मफललयः कर्मफलदानं च यत इति स्वर्गापवर्गफलदातृत्वमु-
क्तम् । सर्वलोकेषु भानं च । एष इति तमेवाऽऽप्तपुरुषं निर्दिश्य
स्थानादि व्यपदिश्यते । न हि प्रतिविम्बात्मनः स्थानादिव्य-
पदेशः सम्भवात् ।

तुपसंहारे कृतेऽपि पुनस्तस्या एवोपक्रान्तत्वेन प्रकरणस्य स्वमेवाव-
हेतोः साध्यसमत्वमित्यर्थः । ननु तथापि प्रकरणे श्रुत्यपेक्षया आह
लत्वाद्दर्शनश्रुतिसङ्कोचोऽनुचित इति प्रतिविम्बपुरुष एवात्राङ्गक्षिपुरु-
इत्यत आहुः *प्रतिविम्बेत्यादि* । सत्यं सङ्कोचोऽनुचितः स्याद् पात-
दर्शनविषयस्य प्रतिविम्बस्य पुरुषत्वं नियतं स्यात् । तदेव तु न ।
अन्येषामपि प्रतिविम्बात् । अतो विषयवशेन दर्शनश्रुतिसङ्कोचस्तव-
मतेऽपि तुल्यः । प्रकरणविरोधश्चाधिक इति न प्रतिपुरुषस्योपासना-
विधायकमिदं, किन्तु ब्रह्मवाक्यमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ पूर्वसूक्तोक्तस्य हेतोर्वादकवलितत्वात्
सूत्रान्तरं पठतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते । * एतमित्यादि *
तथाचान्तरपदेन पूर्वसूत्रादेव स्थानप्राप्तेरस्मिन् सूत्रे स्थानादीत्यत्रात-
दगुणसंविज्ञान इत्यर्थः । एतेषां संयद्ब्रह्मत्वादीनां कथं ब्रह्मत्वगमक-
तेत्याकाङ्क्षायामेतद् व्याकुर्वन्ति * वामानीत्यादि * । * कर्मफललय
इति * एतस्यैवानन्दस्यान्यानभिभूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः,
सर्वं पदं हस्तिपदे निमग्नमिति यत् सर्वेषां सुखानां तत्रैव श्लिष्टत्वेन
लोकादीनां तदवयवत्वेन च तत्रैव लय इत्यर्थः । एतेन स्थानपदस्यो-

चकारादेतत्तुल्यवाक्यस्याप्यपमेवार्थः । इन्द्रविरोचनप्रजा-
पतिसंवादे । अथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायत इत्यासुरम् ।
न तु य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादि । तस्मादक्षिपुरुषो
ब्रह्मैव ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

ननु किमिति निरन्धेन ब्रह्मवाक्यत्वं सम्पाद्यते । उपासना-
परत्वे को दोष इत्याशङ्क्याह । सुखविशिष्टाभिधानात् । ए-
तदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । यद्यत्रोपासना विधीयेत, एष आ-

करीत्या लयार्थकत्वमित्यपि व्याख्यातम् । तदा तु तद्गुणसंविज्ञानं
 च । तथाचैतैः सेयद्वामत्वादिभिरसाधारणधर्मैरत्र प्रक्षेपं निश्चीयते ।
 १. पूर्वसूत्रोक्तो हेतुरपि तस्यैव साधक इत्यर्थः । एवं न्यायं वा-
 न्तरेऽप्यतिदेष्टुं सूत्रे चकार इत्याहुः * चकारादित्यादि * । त-
 त्पुनरप्यन्ति * इन्द्रेश्यादि * । तत्रापि प्रथमे यर्थाये, य एषोऽक्षिणी-
 श्वेतद् ब्रह्मेत्यन्त एवमेवोपदिष्टत्वात् तदित्यर्थः । ननु तत्र, अथ
 प्रजापतिरिति मित्यादिना प्रश्ने प्रजापतिना, एष एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिख्यायत
 इति प्रतिबिम्बस्यैव निगमनात् कथं तस्यैतदेकवाक्यत्वमिति शङ्का-
 यामाहुः * अथेत्यादि * । एतदग्रे, उदशराद्य इत्यादिना इन्द्रविरो-
 चनयोर्बोधं परीक्ष्य ताम्यां शरीर एवात्मत्वेन ज्ञाते प्रजापतिना, अ-
 नुपलभ्यात्मानमित्यादिना तद्वोपकथनात् तस्यैवासुरत्वं बोधितम् ।
 ध्रुव्या चोपपादितम् । अनस्तदेवासुरं, न तु ततः पूर्वतनमपीत्यर्थः ।
 नच प्रजापतिनैवं श्लिष्टं किमित्युपदिष्टमिति शङ्काम् । अधिकारपरी-
 क्षार्थत्वात् । नच मिथ्याभाषित्वं प्रतारकत्वं वा । अन्तर्यामिब्राह्मणे
 तस्य सर्वाङ्गनरत्वश्रावणात् मनिषिष्य अवाप्तौ चात्मनः सत्त्वेन, यत
 एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा यऽसुरा वा ते पराभविष्यन्तीति
 कथनेन तदुभयाभावादिति ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेष च ॥ अभिधानं विवृण्वन्ति * एतदमृतमित्यादि * । अयमर्थः । अत्र हेतुद्विषेपमात्रं पूर्वमभिधायाम्ने

त्तोति । तदा अमृतादिवचनं व्यर्थं स्यात् । तद्धर्माणां पूर्वमेव प्राप्तत्वात् । तस्मादमृतमानन्दः, अभयं चिद्, ब्रह्म मत्, सच्चिदानन्द आत्मेत्युक्तं भवति । अतः एव इत्यक्षिपुरुषं निर्दिश्य सुखविशिष्टमभिधीयते । सच्चित्तोर्न ब्रह्मरूपापकत्वमिति सुखमेव निर्दिष्टम् । अतः सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मवाक्यमिति । एषा मुख्योपपत्तिरित्येवकारः ।

चकाराव सदादिभिरपि । तस्माद् ब्रह्मैवाक्षिपुरुषः ॥१५॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

स्वरूपतो निर्णयि फलतो निर्णयमाह । श्रुतोपनिषत्कस्य, श्रुता उपनिषद् विद्या येन तस्य प्रविदो या गतिर्देवपानारूपा

संयद्वाप्तत्वादय उच्यन्ते । तेनैतत्त्रयस्य स्वरूपबोधकत्वमिति ज्ञायते । तच्च सच्चिदानन्दात्मकमतोऽत्राऽमृतपदमानन्दाच्चकमिति सनात्कुमारेण सुखरूपं भूमानं प्रस्तुत्य, यो वै भूमा तदमृतमिति छान्दोग्ये आचक्षते । अभयपदं चिदाच्चकमिति त्वभयं ह वै जनकं प्राप्तोऽसीति ज्ञानोपदेशोत्तरमभयपदेनोपसंहारात् । ब्रह्मपदं सद्वाच्चकमिति च, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र प्रथमनिर्देशादिति । एव सति पूर्वं यदग्निभिः कपदेन सुखविशिष्टमुक्तं, तदत्राऽमृतपदेनाभिधीयते । नच सच्चित्तोरपि स्वरूपभूतत्वाद् ब्रह्मविख्यापकत्वं शङ्क्यम् । तयोर्व्यापयं जडे जीवे च प्रत्यक्तत्वेनैकान्तिकतयात्वमायात् । अतः सुखमेव विशेषणत्वेन निर्दिष्टम् । * सदादिभिरिति * आनन्दसहभूतैः सच्चित्संयद्वाप्तत्वादिभिः ।

रामानुजाचार्यास्त्वेतदग्रे, अत एव च स ब्रह्मेति सूत्रान्तरं पठन्ति । अर्थस्तु, अत एव सुखविशिष्टाभिधानादेव, स खंपदोपदिष्ट आकाशो ब्रह्मेति । तत् पूर्वसूत्रेण गतार्थत्वादन्यैर्नाद्रियते ॥१५॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ एतत्सूत्रप्रयोजनमाहुः । * स्वरूपत इत्यादि * । * फलत इति * , फलस्य तात्पर्यलिङ्गत्वात् तथैः

साऽक्षिपुरुषविदोऽप्युच्यते । अथ यदु वै वास्मिन् शब्दं कर्म
कुर्वन्ति, यदि च नार्चिषमेवाभिगन्तीत्युपक्रम्य चन्द्रमसो वि-
द्युतं तत्पुरुषोऽगाननः स एतान् ब्रह्म गमयति । एष देवपथो
ब्रह्मपथ इत्येतेन गतिपथमाना इमं गानवगावर्तं नावतन्ते इति
ब्रह्मविदोऽप्येष एव मार्गः पुनरावृत्तिरहितः । चकारस्त्वत्कसमु-
च्चयनाधिकरणपूर्णत्वबोधकः ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

त्यर्थः * ब्रह्मविदो या मतिरिति * एतस्या ब्रह्मविदो गतित्वं छा-
न्दोग्य एव पश्चादग्निविद्यायां तद्य इत्यं विदुर्गे चमेऽरस्ये श्रद्धा तप
इत्युपासने तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीत्यादिना श्रायितम् । सैवात्र प्रत्य-
भिज्ञायते । गीतायामप्यग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्,
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना इत्यनेन च । * अर्थेत्यादि*
वाक्यार्थस्तु, अर्चयन्ति प्रतिज्ञायाम् । यदु चैव यदि, अस्मिन् पुरुषवे-
त्तरि मृते, शब्दं शवसंस्काररूपमौर्द्ध्वदैहिकं कुर्वन्ति ज्ञातया, यदि च
न कुर्वन्ति, उभययार्थे तेषामक्षिपुरुषविदां न परलोकं फलवैषम्य-
मित्युक्त्या विद्यावतां गमनप्रकारं वदति । अर्चिषमित्यादिना । अ-
मागव इति । मनुकृतसृष्टावनुत्पन्नः । मगवश्च शिवपर्यन्ता बोध्याः ।
सलोकपालामुनयो मनुतामाथं मनुं प्राञ्जलयः प्रणेसुरिति चतुर्थस्क-
न्धे मैत्रेयेण महादेवेऽपि मनुपदप्रयोगात् । तेन मगवतो दूत इत्य-
र्थः । देवपथ इति देवैर्गमयितुमिरुपलक्षितो मार्गः । * ब्रह्मपथ इति*
ब्रह्मणः प्राप्यस्य परस्य सम्बन्धी मार्गः । * आवर्तमिति * आह-
त्तिसाधनभूतमार्गम् ।

मायावादिनस्तु, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः सद्योमुक्ति-
मङ्गीकुर्वाणा इमां गतिं नाद्रियन्ते । तत्तु व्याख्येयश्रुतिविरोधादेनाप-
क्ष्यम् । अतिकृपानदभावसहकारेण सद्योमुक्तिक्रममुक्त्योरुपपत्त्योक्त-
श्रुतिविरोधाभावेनैतद्वक्तुमर्हन्तित्यापस्या चैतत्प्रागायोगादिति ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ सूत्रप्रयोजनमाहः । *

इदमेवाधिकरणं पुनर्निषेधमुखेन विचारयति । ननूपासना-
परत्वेऽपि सर्वमुपपद्यते । तद्धर्मव्यपदेशेनैवोपासनोपपत्तेः ।
अतः सर्वा उपपत्तयो व्यपदेशिवद्भावेन सङ्गच्छन्त इत्येवं मास्र
उच्यते । इतरो नात्र वाक्यार्थः । अनवस्थितेरस्थिरत्वात् । उ-
पदेशकवाक्यत्वादुपदेशपुरेव चक्षुर्गतं भवेत् । तथाच वक्तुर्दर्शना-
भावादनासृत्वम् । द्रष्टुरपगमे त्वापगच्छति सद्वितीये तु सद्वितीयः ।
उपासनाकाले च सुतरामनवस्थितिः । सद्वितीयोपासनायामपि
श्रवणमननयोर्भिन्नविषयत्वादनवस्थितिः । वक्तुरेव नियमे गु-
रोर्निर्वन्धेन सुतरामनवस्थितिः ।

इदमित्यादि * तथाचोक्ताधिकरणद्वयविषयवाक्ये उपासनाप्रसङ्गा-
भावेन सन्देहानुदयादत्र तु तदुदयात् पुनर्विचार इत्यर्थः । पूर्वपक्षं
ग्राहयन्ति * नन्वित्यादि * । विभजन्ते * तद्धर्मैत्यादि * प्रतिविम्बपुरुष-
स्य ह्युपासना ब्रह्मत्वेन कर्तव्यान्नोच्यते । ब्रह्मत्वे तु तदेव बुद्ध्यावा-
रोहति, यदा ब्रह्मधर्मास्तत्र व्यपदिश्यन्ते । अतो व्यपदेशिवद्भावेन
व्यपदेशवता ब्रह्मणा तुल्यं वर्तमानतया प्रतिविम्बपुरुषेऽवगते उपा-
सना सिद्ध्यतीति तत्परत्वे सर्वा उपपत्तयो गत्यभिधानान्ताः सङ्गता
भवन्तीति दर्शनश्रुतिसङ्कोचो न युक्तस्तस्याः प्रथमावगतत्वेनासङ्गात-
विरोधतया मुख्यत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तं व्याचक्षते * इतरो नेत्या-
दि * । * भवेदिति * दृश्यत इति पदेन दृश्यतया प्रतिपाद्यं भवेत् । अय-
मर्थः । स्वया ह्यक्षिप्ताने दृश्यत्वकथनात् प्रतिविम्बपुरुषो वाक्यार्थ-
त्वेनापाद्यते । तत् तदा स्याद् यदि दृश्यत्वं तस्य नियतं स्यात् । तदेव
तु न । कुतः । अस्थिरत्वात् । तथाहि । विमत्राचार्येण स्वचक्षुर्गतं
उपदिश्यते, परचक्षुर्गतो वा । आद्ये वक्तुरनासृत्वादस्थिरत्वम् । द्वि-
तीये तु द्रष्टरि पदयत्येव प्रतिविम्यात् तदपगमे प्रतिविम्बस्याप्यपग-
मादस्थिरत्वम् । द्रष्टरि सद्वितीये तस्य सद्वितीयत्वादेकत्वोपदेशस्य
विरोधादस्थिरत्वम् । उपासनाकाले च चित्तस्य सैर्ष्याय नेमनिमीलने

त्वादानन्दमूर्तिर्भगवानेव । ब्रह्मवादे त्वैषैव पर्यादा । सगुणवा-
दो ब्रह्मवादाज्ञानादिति ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

दान्तत्वं किमर्थमाद्रियत इत्यत आहुः * ब्रह्मवादे इत्यादि * । ब्रह्मैव
सर्वमिति वादो ब्रह्मवादः । स च बहु स्यामित्यादिश्रुतिसिद्धः । तत्र
च सर्वतःपाणिपादान्तत्वं श्रुतौ गीतायां च मिद्धमतस्तथाङ्गीक्रिय-
ते । यः पुनः सगुणवादः स तु ब्रह्मवादाज्ञानादेकदेशमादाय, जघ-
न्याधिकारिणः प्रति प्रवृत्तो नाद्रियत इत्यर्थः । भांगस्तन्निक्षिपुख्यस्य
मण्डलब्राह्मणे, स एव एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषोऽयमि-
न्द्राणीत्यादिना हृदयदेशे जीवसंसारदशायां श्रावितः । इन्द्राणीं च
भगवान् स्यात्मानमेव कृतवान् । स आत्मानमेव ह्येषाऽवानयत् ततः
यतिश्च परनी चाभवतामिति पुरुषविधब्राह्मणश्रुतेः । एवञ्चैतेनाधिकर-
णत्रयेण सम्भोगप्राप्तिसुखभाष्ये सूचितं सर्वरूपत्वानन्दरूपत्वस्वक-
र्तृत्वभेदेन त्रिविधमपि वैशेष्यं साधितं ज्ञेयम् । एवञ्चात्र निर्दोषत्व-
रूपं वैशेष्य एव प्रकटसच्चिदानन्दरूपत्वात्मकं तज्ज्ञातुरपि दोषनि-
धारकत्वरूपं च हेतुद्वयमुपोद्घातत्वेनोक्तमितीदमपि तस्यैव शेषः ।

अत्र विज्ञानेन्द्रेण काण्यपञ्चमाध्यायस्थं, यत् साक्षादपरांक्षाद्
ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्ते मे व्याचक्ष्वेति प्रश्ने प्रवृत्तम्, एव त आ-
त्मा सर्वान्तरो योऽज्ञानायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति
घाफ्यमुपन्यस्य तदर्थस्य ब्रह्मत्वं चिन्तितम् । तदधिकरुमित्युप-
रम्यते ।

शेषस्तु, अनवस्थितिसूत्रे मिश्रमाधिकरणं स्वीकृत्य, 'अद्भुष्टमा-
त्रः पुरुषोऽद्भुष्ट च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणानि
विश्वभुग्' इति तैत्तिरीयग्रहोपनिषदाख्यं विषयत्वेनोदाहृतवान् ।
तत्र प्राणो या ब्रह्म वेति संशयः, ब्रह्मैवेति निर्णयः, तं शिचत्वेन नि-
गमितवान् । तत्र शिचत्वांशं दूषणं ग्रहणे प्रपञ्चितमित्युप-
रम्यते ॥ १७ ॥ ॥ ५ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ पर्याधिकरणे भोग-

य इमं च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो य-
मगतीत्युपक्रम्य श्रूयते । यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो
यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमय-
तीत्येव त आत्मान्तर्पाम्यमृत इत्यादि ।

चैलक्षण्यसाधकं घैरेष्यमन्तर्गुहास्थितेऽक्षिपुरुषे चोपपादितम् । वाज-
सनेयिनां मण्डलब्राह्मणे, स एव पथेन्द्रो योऽयं दक्षिणंऽक्षन् पुरुषो-
ऽथेयमिन्द्राणीत्यादिना हृदयदेशे तयोर्भोगस्य थावणात् । अतः परं
तदेव वैशेष्यं सृष्टिदशायाममृतत्वादन्तर्पामिणि सर्वहृदयदेशवर्ति-
न्यस्तीति बाधनायेदमधिकरणमारभ्य न इत्याशयेन विषयवाक्यमुदा-
हरन्ति * य इमं चेत्यादि * । * श्रूयत इति * वाजिशास्त्रिणां बृह-
दारण्यके श्रूयते * इत्यादीत्यादिपदेनायम्याकाशवाय्वादित्यचन्द्र-
तारकादिग्विद्युत्सर्गयितुसर्वलोकसर्ववेदसर्वयज्ञसर्वभूतप्राणवाक्य-
धुःश्रावमनसश्चक्षेत्रज्ञसमांरेतमात्मान्तान्बोधविधानि वाक्यानि संशु-
ध्यन्ते । एतेषु स्तर्गायस्त्वन्तानि दशाधिदैववाक्यानि । ततो यथाप-
थमेकैकमाधिलोकाधिदेवाधिपक्षाधिभूतवाक्यम् । ततः प्राणादीनि
दशाध्यात्मवाक्यानीत्येवं चतुर्विंशतिः । स न आत्मेति माध्यन्दिनपा-
ठे । काण्वपाठे त्वन्वरिश्मधिकम् । आत्मस्थाने विज्ञानमुच्यते इति
भेदः । ततः, अदृष्टो द्रष्टा बधुनः श्रोता असतो मन्ता अविज्ञातो वि-
ज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता
नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैव त आत्मान्तर्पाम्यमृतोऽनोऽन्यदार्तामित्यु-
पसंहारः । वाक्यार्थस्तु य इमं च लोकम् एतज्जमीनं देहं, परं च
लोकं जन्मान्तरीयं देहं सर्वाणि भूतानि प्रज्ञादितृणस्तम्रान्तानि, अ-
न्तरोऽऽयन्तरवर्ती सन् यमयति दारुयन्तपद् ग्रामयति स्वमसुचित-
व्यापारं कारयतीत्येवं कार्यद्वारा तं प्रापयित्वा, तन्स्वरूपप्रश्न उदा-
लकेन कृत इत्युपक्रमे उक्त्वा याज्ञवल्क्योक्तमुत्तरं, यः पृथिव्यामि-
त्यादिना कथयति । तत्र तादृशान्तर्यामिन्तायां, गोपाऽस्माद् घानः
पवने, एतस्यैवाक्षरस्य प्रशंसने मार्गि व्याघ्रापृथिवी विद्युते तिष्ठन्
इत्यादिधुनिः प्रमाणत्वेनाभिप्रेत्याह । यः पृथिव्यामित्यादि । तत्र यः
पृथिव्यां तिष्ठन् सोऽन्तर्पामित्युक्ते जडाद् भेदसिद्धायपि पृथिव्ययं-

तत्राधिदैवमधिलोकमाधिबेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मे च क-
श्चिदन्तरवस्थितो यमयिताऽन्तर्यामीति श्रूयते । तत्र संशयः ।
किमन्तर्याम्याधिदैवादिषु सर्वत्रैक एव, अथाधिदैवादीनां भेदाद्

स्थितेषु सर्वप्राणिष्वतिप्रसङ्ग इति तद्वारणाय विशिनष्टि । यः पृथि-
व्या अन्तर इति । अक्षयन्तर इत्यर्थः । एवं बहिष्ठप्राणिधारणेऽपि त-
दन्तःस्थस्याभिमानिनो धारणं न सम्भवतीति तद्वारणार्थं विशिनष्टि ।
यं पृथिवी न वेदेति । पृथिव्यभिमानिनी देवतात्मा यं न वेद न जा-
नातीति । तेन तद्विभ्र इत्यर्थः । एवं जडाजीवाश्च भेदे सिद्धेऽपि
तस्य तत्र स्थितेः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह । यस्य पृथिवी
शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमपतीति । गामाविश्य च भूतानि धार-
याम्यहमोजसां भूतधारणकार्यसिद्ध्यर्थं, सा शरीरम् । तन्नियमनं
च तत्कार्यसिद्ध्यर्थम् । अन्यथा तद्विसम्मती कार्यं न सिद्धेदिति ।
अत्र द्वितीयमन्तरपदं नामधातुनिष्पन्नम्, अन्तरं करोत्यन्तः स्व-
अन्तरयतीत्यन्तर इति सर्वान्तःस्थापकत्वयोधनार्थम् । अन्तःस्थापक-
नरुत्थापत्तेरिति । एवं सर्वत्र योध्यम् । अत्र प्रश्नवाक्यानुक्त-
योधनं तज्ज्ञानज्ञापकं ज्ञेयम् ।

अस्मिन् पात्रयसमूहे कुत्र सर्वं इत्यपेक्षायामाहुः । *तत्राधी-
त्यादि* । संशयाकारं तद्वीजं आहुः *किमित्यादि* तथाच सर्वा-
न्तर्यामिणोपसंहारान् सर्वत्रैकः । अधिदैवादिपदानामव्ययीभावेन
तत्र तत्राधिकरणे यौगिकत्वेऽपि, पुरुषस्याधिदैवतं, स्वभावोऽध्या-
त्ममुच्यते, अधिभूतं क्षरो भावः, अधियज्ञोऽहमेवात्रेति गीतायां, तं
योगमनाहत्य रुदेर्वा, तत्तदधिकृत्य यो यतंत इति योगान्तरपुरस्का-
रेण योगरुदंधां योधनादेतेषां नामत्यमयधार्यते । समानन्यायादधिबेदा-
धिलोकयोरपि तथात्यम् । नपुंसकलिङ्गं तु लोकाधपत्वादतिष्यम् ।
एवं सिद्धे तेषां नामत्ये तैरप्युपसंहाराद् भिद्यते चेति तद्वीजमित्य-
र्थः । नन्यन्तर्यामिणः पृथिव्याद्यन्तर्यामित्यस्यात्र कथनादन्तर्यतिर्नश्च
प्रध्यायस्यान्तस्तद्विषयदेशादित्यत्र साधितत्वाद्वा सन्देह एव न
घटत इति किमर्थमधिकरणारम्भ इत्याकाङ्क्षायां तदुपगम्य सन्देहं

भिद्यत इति । सामान्यतस्त्वन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति न्यायेनाऽत्रापि
ब्रह्मत्वं सिद्धमेव । तथा शब्दभेदात् सन्दिह्यते । अधिदैवादिप-
दभेदा आधारधर्मा भगवत्युपचर्यन्ते, अथवा संज्ञाविशिष्टा अ-
न्य एवेति । तत्र तत्तदधिकृत्य यो वर्ततेऽभिमानेन तस्य तादृश-
शब्दप्रयोगः ।

अधिलोकादपश्च शाखान्तरेऽन्यत्रैव मंसिद्धा योगरूपाप-
काः पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्यौतिषमिसादि । अ-
तोऽधिदैवादिशब्दा यौगिकाः सन्तो न भगवति वर्तितुमुत्सह-

समर्थयन्ति * सामान्यत इत्यादि * । * तथाशब्दभेदादिति * अ-
धिदैवादिशब्दभेदात् । कथं ततः सन्देह इत्यत आहुः * अधिदैवे-
त्यादि * देवानां समूहो दैवम् । दैवे इत्यधिदैवमित्येवमधिकरणा-
र्थकाव्ययीभाषनिस्पष्टा एते शब्दा योगेन तौस्तानाधारानभिदधाना
अत्र पृथिव्यादिव्याप्यसमुदायान्ते सर्वलोकाद्येकैकव्याप्यचतुष्टया-
न्ते प्राणादिव्याप्यसमुदायान्ते च पथायधमुपनिवृत्ता अधिलो-
कादिषु पुनरुक्ततामापद्यमाना व्यर्थाः सन्तः स्वप्रयोगसामर्थ्येणाधिदै-
वत्वादिरूपान् धर्मास्तत्तदाधारेषु बोधयन्तीति ते पदभेदा आधारध-
र्माः शब्दतः सन्निहितेऽन्तर्यामिणि भगवत्युपचर्यन्ते । * अथवा त-
त्तदधिकृत्य येऽभिमानेन तत्र तत्र वर्तन्तेऽभिमानिनोऽधिदैवादिसंज्ञा-
विशिष्टाः पदस्यै कल्पनीया, यद्धर्मा भगवत्युपचाराद् भवेयुरित्येवं
सन्देहो घटत एवेत्यर्थः । एवं सन्देहं समर्थयित्वा पूर्वपक्षमा-
हुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्तदधिकृत्येति * तत्तत् पृथि-
व्यादिकमधिकरणीकृत्य अभिमत्याऽहमिति स्वीकुर्वन् यो वर्त-
ते तत्र तिष्ठति तत्सम्बन्धी अधिदैवादिसंज्ञाः । सांख्यपञ्चाशि-
खवृत्तौ तत्तदभिमानिषु प्रसिद्धत्वादिति । ननु यागद्वयस्य तौल्येऽ-
प्यत्राभिमानिप्रद्वेषे को हेतुरित्याकाङ्क्षायां तमुपपादयन्नधिकरणपक्षं
दूषयति * अधिलोकेत्यादि * । * शाखान्तरे इति * तैत्तिरीयाणां
शिक्षापनिषदि । * अन्यत्रैवेति * लोकादित्यधिकरणेषु । * अतः, इत्या-
दि * वैदिकप्रसिद्धेर्यालिङ्गत्वात् ते तत्र यौगिकाः सन्तो यौगिका-

न्ते । नाप्यन्ये कल्पनीया यद्धर्मा उपचाराद् भगवति भवेयुः ।
कल्प्यमानस्य सर्वानुस्यूतस्य तादृशस्य भगवद्व्यतिरिक्तस्या-
सम्भवात् । तस्मादन्तर्यामिब्राह्मणं कुत्राप्ययुक्तं सत् तत्तदभि-
मानदेवतास्तुतिपरमेव तत्तदुपासनार्थं भविष्यति ।

अज्ञानं चासन्देहे सन्देहनदुपपद्यते । देहोऽसवोऽक्षा इति

नामौपचारिकप्रयोगादर्शनात् ते तत्र नथा भवितुं न शक्ता इत्येव
हेतुरित्यर्थः । नहि मास्तु भगवति वृत्तिरन्येष्वभिमानिष्वन साऽ-
स्तित्रत्यतस्तामपि दूषयति * नापीत्यादि * । * कल्पनीया इति *
संज्ञित्वेन कल्पनीयाः । कुतो नेत्यत आह * कल्प्यमानस्येत्यादि *
एने हि शब्दाः कचिद्वाक्यसङ्गते, कचिच्च बहुवचनान्तसर्वलंकादि-
शब्दवद्विनवाक्यान्ते प्रयुक्ता इति तेषु न तत्तत्तन्मङ्गलानुस्यूतस्याभिप्रेतत्वन
तादृशस्यापि कचित् प्रतिनयतत्त्वदर्शनेनात्र च तदनुक्त्या भगवद्-
तिरिक्तस्याभिमन्तुः संज्ञितयाऽत्र कल्पयितुमशक्यत्वेनासम्भवादि-
त्यर्थः । मिद्धमाह * तस्मादित्यादि * । * तस्मादिति * एनेपा
शब्दानामधिकरणं वर्तने वैयर्थ्यस्य बाधकतया, भगवति वर्तनेऽभि-
मानस्य बाधकतया, सङ्गाताभिमानिनि जीवि वर्तने च तदनुक्तेर्याध-
कतयाऽधिकरणस्य भगवताऽतिरिक्तस्याभिमन्तुश्च तत्संज्ञित्वेन व-
क्तुमशक्यत्वे संज्ञोपजीविन उपचारस्यापि वक्तुमशक्यत्वादन्तर्या-
मिब्राह्मणं पूर्वोक्तंस्वन्वेतुमयुक्तं सत् तथेत्यर्थः । नन्वेवमपि वक्तुम-
शक्यम् । तेषु वाक्येषु यं पृथिवी न चेदेत्यादिभिरुक्तस्यान्तर्याम्यज्ञा-
नस्य आधेनात् तस्य चार्मिमानिधर्मत्वादित्यत आह * अज्ञानं च-
त्यादि * उक्तविधमज्ञानमपि, सो अङ्ग चेद यदि वा न चेदेत्यत्र
यथा सन्देहः कल्पनयोच्यते तथाऽत्राज्ञानमप्युच्यत इत्युपपद्यत इ-
त्यर्थः । ननु तथापि ज्ञाने अज्ञानं कल्प्यदृष्टं कथं कल्पनीयमित्यतो हे-
त्यन्तरमाह * देह इत्यादि * इदं पष्ठस्कन्धे दक्षस्तुतावस्ति । 'देहो-
ऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् । सर्वं
पुमान् येदं शुणांश्च तच्छो न चेदं सर्वज्ञमनन्तमीदं' इति । अत्र मन-
जोष्यतःकारणानि । अर्थस्तु देहादयो मात्रान्ता आत्मानं दृश्यं स्वस्व-

न्यायाद्वा । न तु निषिद्धमंशा भगवति कल्पयितुं शक्येति ।
एवं प्राप्ते, उच्यते ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु । अन्तर्यामी अधिदैवादिषु भगवा-
नेव । नान्यस्तादृशो भवितुमर्हति ।

ननु चोक्तं भगवति कथं निषिद्धकल्पनमिति । तत्राह ।
तद्धर्मव्यपदेशात् । तेषां धर्मास्तद्धर्माः । तत्प्रयुक्तबोधकाः । ते
विशेषेण भगवत्पदिश्यन्ते । सर्वेषां तत्तत्कार्यसामर्थ्यं च भगव-

रूपम्, अन्यम् इन्द्रियवर्गदेयनारूपं न विदुः । यद् उक्तं सर्वं तत् तन्मू-
लभूतान् गुणान् सत्त्वादींश्च पुमाञ्जीवो वेद । तज्ज्ञः पूर्वोक्तसर्वज्ञोऽपि
सन् यम इतोऽप्यधिकं सर्वज्ञं न वेद, तमनन्तं भगवन्तमहमीडे स्तौमी-
ति । तथाच यथात्र दंहादीनां जडतया योग्यताभावेनासम्भवश्लेषेणो
नित्यानुवादस्तथा, यं पृथिवी न वेदत्यादावपि पृथिव्यादिपदैर्जडपराम-
र्शाज्ज्ञाननिषेधो नित्यानुवाद इति तन्न्यायादुपपद्यत इत्यर्थः । ननु
कुनोऽयमाग्रहः क्रियते, भगवत्संज्ञात्वमेव कुनो नाद्वियत इत्यत आह
* न स्थित्यादि * । * निषिद्धमंशति * निषिद्धेनाभिमानेन कुनां
संज्ञा सा निकृष्टा । अनुत्कृष्टस्य ह्युत्कृष्टत्वेनोपासनं दृश्यते, मनो ब्र-
ह्मत्यादी, न तूत्कृष्टस्य निकृष्टत्वेन । अतः कल्पयितुमशक्येत्यर्थः ।
एवं पूर्वपक्षमुक्त्या भिद्धान्तं व्याचक्षते * उच्यते इत्यादि * । अत्र
तेष्वधिदैवादिपदैश्चान्तर्यामी भगवानेवोच्यते । न ह्यन्य एकः सर्वा-
नुस्यूतो भवितुमर्हति । नन्वाभिमानिष्वेताः संज्ञाः प्रभिद्धाः । भगव-
ति तु नाभिमान इति निषिद्धस्याभिमानस्य कल्पनं कथं कर्तव्यमि-
त्याशङ्कायां तद्वारणायैतत्प्रवृत्तिर्निमित्तं सूत्रे आचार्य आह । तद्धर्म-
व्यपदेशादिति । तेषां पृथिव्यादीनां तद्धर्मास्तेषां च यं धर्मास्ते त-
द्धर्मास्तत्प्रयुक्तेस्तत्कार्यव्यापाराद्येवबोधका भूतधारकत्वाद्यस्तदधि-
ष्ठातृत्वाद्यश्च ते नियमयितुं स्वदृष्ट्या विशेषेण भगवत्पदिश्यन्ते ।
पृथिव्यादिष्वधिक्यं पृथिव्यादिनां तद्धर्मास्तद्धर्माः । तत्प्रयुक्तबोधकाः । ते
विशेषेण भगवत्पदिश्यन्ते । सर्वेषां तत्तत्कार्यसामर्थ्यं च भगव-

तो, न तु स्वतस्तेषामिति । एवञ्च सत्यन्यत् सर्वं सङ्गतं भवति ।
तस्माद् ब्रह्मवाक्यमेव ।

एवञ्चेत्यत्र चोऽवधारणे तथाचायमर्थः । सांख्ये हि तत्तदभिमान्येव
नियामकतयाऽधिदैवपदेनोच्यते । करणमेव शरीरे वर्तमानतयाऽध्यात्म
पदेन । विषयश्च भूनेषु वर्तमानतयाऽधिभूतपदेन । गीतादौ तु पुरुषादय
उच्यन्ते । अत्र तु ततोऽप्यधिकाः शब्दा इति सांख्योक्ता गीताकाङ्क्षा-
यां नात्राभिप्रेताः । अथ प्रदानानुरोधान्न्यूनतादोषं परिहृत्य गीतोक्ताः
स्वभावद्वयो आद्यास्तदापि तेषां ये धर्मास्तत्तदधिष्ठातृत्वादयस्तेऽपि
भगवन्नियमितस्त्वयश्यं वाच्याः । एकस्य सर्वानुस्यूतस्य नियन्तु-
र्योधनार्थमेवान्तर्यामिब्राह्मणस्य प्रवृत्तत्वात् । एवं सति यदि तेऽति-
रिक्ता भवाभिप्रेताः स्युस्तदा पृथिव्यादिवत् तानपि नियम्यतया व-
देत् । अतस्तेऽत्राधिदैवादिपदेषु नाभिप्रेताः । किन्तु इत्याधिदैवतमि-
त्यादायितिशब्दः प्रकारे हेतौ वा भवेस्तथा वा तेन हेतुना वाऽधिदै-
वतादिशब्दानां भगवद्वाचकत्वमेव बोधयतीति । तेनेदं सिद्ध्यति ।
विषयवाक्य उद्दालकेनैतल्लोकपरलोकयोः सर्वभूतानां चान्तर्वर्तिष्वे-
सति सन्नियामकोऽन्तर्यामिशब्दवाच्यः पृष्टः । तत्र वेद याज्ञवल्क्य-
स्त्रायदेव यदेतत् तदाऽन्तर्यामिज्ञातृत्वं न स्फुटीभवदत उद्दालकभ्रुता-
स्तद्वर्मान् विशेषतः पृथिव्यादिवाक्यैः प्रकाशयति । तत्र पृथिव्यव-
भिफार्य भगवत्प्रयुक्तमिति गीताद्वादशाध्याये, मामाविश्य च भूता-
नीति सार्धेनोक्तम् । ततः सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्ट इत्यादिना-
ऽन्तर्यामिणं पुरुषोत्तमार्थं च निर्मातम् ।

अन्यथा त्वधिकरणरचना, अन्तस्तद्धर्माधिकरणेन गतार्थ-
त्वादयुक्तैव ॥ १८ ॥

त्प्रयुक्तत्वबोधनात् परलोकात्मकजन्मान्तरीयदेहयमयितृत्वज्ञानं स्व-
स्य याज्ञवल्क्येन प्रकाशितम् । ततो लोकपदस्य भूरादिष्वधारेष्वपि
प्रयोगाद्, अथाधिलोकमिति प्रतिज्ञाय तत्सम्बन्धि सर्वं पूर्ववद् बोधि-
तम् । ततो लोकान् कथं यमयतीत्यपेक्षायां, वेदयज्ञाभ्यां यमयतीति
बोधनायाधिवेदाधियज्ञवाक्यद्वयमुक्तम् । ततः सर्वभूतयमनं पूर्ववदे-
वेति बोधनायाधिभूतवाक्यम् । तत एतल्लोकनिषमनबोधनाय दशा-
ध्यात्मवाक्यानीत्येवं कार्यज्ञानमुक्त्वा, तत्स्वरूपमिदमित्यतया वक्तु
मशक्यमिति बोधनायादष्टो द्रष्टव्याद्याह । तत उपसंहारे, अतोऽन्य-
दार्तमित्यनेन तस्य सुखरूपत्वं यदाऽऽह तदान्तर्यामिज्ञातृत्वं वक्तु-
रवगम्योद्दालकस्तूष्णीं भूत इत्युक्तम् । तेन सर्वेषां स्वल्पेषु महत्स्वन्य-
सापेक्षेषु तन्निरपेक्षेष्वपि कार्येषु यत् सामर्थ्यं तदन्तर्यामिणः सका-
शादेव, न तु स्यत इति साधितम् । तदेव, यत्किञ्चित् पौरु-
षं पुंसां मेते कृष्णानुकम्पितमिति श्रीभागवते । तेनाधिदै-
वादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूता योऽभिमानः सोऽपि भगवत्प्रयुक्त इति
तेषां पदानामभिमानिष्वौपचारिकत्वबोधनायैव तत्कथनं, नो चे-
त् तद्वैयर्थ्यमेव । तदनुकावपि विवक्षितज्ञापनस्याप्रव्यूहत्वादि-
ति सिद्ध्यति । तेन सुवस्थमधिदैवादिष्विति यद् देहलीदीप-
वतुभपत्रापि सम्यङ्कथते । तथाचानेनास्पष्टलिङ्गेनान्तर्यामिण एक-
त्वसाधनासाधिकरणवैयर्थ्यमिति । मतान्तरं दूषयन्ति * अन्य-
थेत्यादि * । सा रचनात्वेवम् । अस्मिन् वाक्येऽन्तर्यामित्यपूर्वसंज्ञा-
दर्शनात् किमधिदैवाद्यभिमानो देवतात्मा, किं वा परमात्मेत्यादिः
संशयः । तत्र पृथिव्येवास्यायतनमग्निलोको मनो ज्योतिरिति श्रुतौ
कार्यकरणवत्त्वात् पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन् यमयतीति देवतात्मनः
स्थितेरुक्तत्वात् तस्य यमपितृत्वसम्भवादित्येवं प्राप्ते, तद्धर्माणामा-
त्मत्वाऽमृतत्वपृथिव्याद्यज्ञातत्वादीनां तिर्देवात् परमात्मैवोच्यत इ-
त्यादिरूपा । सा त्वन्तस्तद्धर्माधिकरणे स्पष्टलिङ्गेरेव सिद्धा । अत्रा-
ऽन्यमृतत्वादिभिः स्पष्टैरेव लिङ्गेरुपपाद्यत इति तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तो, न तु स्वतस्तेषामिति । एवञ्च सत्पण्यत् सर्वं सङ्गतं भवति ।
तस्माद् ब्रह्मवाक्यमेव ।

एवञ्चेत्यत्र चोऽवधारणे तथाचायमर्थः । सांख्ये हि तत्तदभिमान्येव
नियामकतयाऽधिदैवपदेनोच्यते । फलमेव शरीरे यत्तमानतयाऽऽध्यात्म
पदेन । विययश्च भूनेषु वर्तमानतयाऽधिभूतपदेन । गीतादौ तु पुरुषादय
उच्यन्ते । अत्र तु ततोऽप्यधिकाः शब्दा इति सांख्योक्ता गीतांकाऽऽ
र्था नात्राभिप्रेताः । अथ प्रश्नानुरोधान्मन्यूननादोषं परिहृत्य गीतोकाः
स्वभावदयो ब्राह्मास्तदापि तेषां ये धर्मास्तत्तदधिष्ठातृत्वादयस्तेऽपि
भगवन्नियमितास्तययद्वयं वाच्याः । एकस्य स्यान्नस्यूनस्य नियन्तु
बोधनार्थमेवान्तर्यामिन्नाद्यास्य प्रवृत्तत्वात् । एवं सति यदि तेऽति
रिक्ता अत्राभिप्रेताः स्युस्तदा पृथिव्यादिवत् तानपि नियम्यतया व
देत् । अतस्तेऽत्राधिदैवादिपदेषु नाभिप्रेताः । किन्तु, इत्याधिदैवतमि
त्यादाविति शब्दः प्रकारे हेतौ वा भवस्तथा वा तेन हेतुना चाऽधिदै
वतादिशब्दानां भगवद्वाचकत्वमेव बोधयतीति । तेनेदं सिद्ध्यति ।
विषयवाक्य उद्दालकेनैतल्लोकपरलोकयोः सर्वभूतानां चान्तर्वातिस्त्वे
सति सन्नियामकोऽन्तर्यामिशब्दवाच्यः पृष्ठः । तत्र चेद् यावद्यत्क्य
स्ताविदेव वदेत् तदाऽन्तर्यामिन्नातृत्वं न स्फुटीभवदत् उद्दालकभ्रुता
स्तद्धर्मान् विशेषतः पृथिव्यादिवाक्यैः प्रकाशयति । तत्र पृथिव्यश्च
अकार्यं भगवत्प्रयुक्तमिति गीताद्वादशाध्याये, गामादिश्य च भूता
नीति साङ्ख्योक्तम् । ततः सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्ट इत्यादिना
ऽन्तर्यामित्वं पुरुषोत्तमत्वं च निगमितम् । आकाशकार्यस्य तथात्वं
तृतीयस्कन्धे, अदो ददाति भवसतां पदं यन्नियमाक्रम इति स्फुटम् ।
वाय्वादित्यकार्यस्य तथात्वं, भीमाऽस्मादिति श्रुतौ । तत्राग्नीन्द्रयोः
कार्यं न स्फुटं, तदपि तृतीयस्कन्धे, चरतीन्द्रो दहत्यग्निरित्यनेन बो
धितम् । अत्र त्विन्द्रस्याने विद्युस्तनयित्नु । एवमन्येषां कार्यस्यापि
भगवत्प्रयुक्तत्वं ततस्ततो बोध्यम् । विषयश्रुतावधिदैवतपदं, मुखे
र्यधिदैवपदं, तथापि न तयोरर्थभेदः । गीतायाम्, अधिदैवं किमु
च्यत इति प्रश्ने, पुरुषश्चाधिदैवतमित्युत्तरात् । एवं देवधर्माणां भगवः

अन्यथा त्वधिकरणरचना, अन्तस्तद्धर्माधिकरणेन गतार्थ-
त्वादयुक्तैव ॥ १८ ॥

तदयुक्तत्वबोधनात् परलोकात्मकजन्मान्तरीयदेहयमयितृत्वज्ञानं स्व-
स्य बाह्यवल्कलेन प्रकाशितम् । ततो लोकपदस्य भूरादिस्वाधारेष्वपि
प्रयोगाद्, अथाधिलोकमिति प्रतिज्ञाय तत्सम्बन्धि सर्वं पूर्ववद् बोधि-
तम् । ततो लोकान् कथं यमयतीत्यपेक्षायां, वेद्यज्ञाज्ञां यमयतीति
योधनायाधिवेदाधियज्ञवाक्यद्वयमुक्तम् । ततः सर्वभूतयमनं पूर्ववदे-
वेति बोधनायाधिभूतवाक्यम् । तत एतल्लोकनियमनयोधनाय दशा-
ध्यात्मवाक्यानीत्येवं कार्यज्ञानमुक्त्वा, तत्स्वरूपमिदमित्थतया वक्तु
मशक्यमिति योधनायादष्टो द्रष्टेत्याद्याह । तत उपसंहारे, अतोऽन्य-
दार्थमित्यनेन तस्य सुखरूपत्वं यदाऽऽह तदान्तर्यामिंश्चातृत्वं वक्तुर-
वगत्यां ह्यलकस्तूर्णी भूत इत्युक्तम् । तेन सर्वेषां स्वल्पेषु महत्स्वन्य-
सापेक्षेषु तन्निरपेक्षेष्वपि कार्येषु यत् सामर्थ्यं तदन्तर्यामिणः सका-
शादेव, न तु स्रत इति साधितम् । तदेव, यत्किञ्चित् पौरु-
षं पुंसां मेने कृष्णानुकम्पितमिति श्रीभागवते । तेनाधिदै-
वादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतो योऽभिमानः सोऽपि भगवत्प्रयुक्त इति
तेषां पदानामभिमानिष्योपचारिकत्वयोधनायैव तत्कथनं, नो चे-
त् तद्वैयर्थ्यमेव । तदनुकाचपि विवक्षितज्ञापनस्याप्रयुक्ततादि-
ति सिद्ध्यति । तेन सुत्रस्थमधिदैवादिष्विति पदं देहादीप-
वदुभयत्रापि सम्प्रक्ष्यते । तथाचानेनास्पष्टलिङ्गेनान्तर्यामिणं पंक-
त्वसाधनाप्राधिकरणवैयर्थ्यमिति । मतान्तरं दूषयन्ति । अन्य-
थेत्यादि * । सा रचनात्वेवम् । अस्मिन् वाक्येऽन्तर्यामी पूर्वसंज्ञा-
दर्शनात् किमधिदैवाद्यभिमानो देवतात्मा, किं वा मातृत्वादिः
संशयः । तत्र पृथिव्येवास्यायतनमग्निलोको मनो इतिरिति श्रुतौ
कार्यकरणवत्त्वात् पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन् यमयतीति देवतात्मनः
स्थितेरुक्तत्वात् तस्य यमयितृत्वसम्भवादित्येवं प्रकृतम्, तद्धर्माणामा-
त्मत्वाऽमृतत्वपृथिव्याद्यज्ञातत्वादीनां निर्देयात् । अस्मात्मेवोच्यत इ-
त्यादिरूपा । सा त्वन्तस्तद्धर्माधिकरणे स्पष्टातिरिक्तैव सिद्धा । अत्रा-
ऽन्यमृतत्वादिभिः स्पष्टैरेव लिङ्गेरुपपाद्यत इति तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

नच स्मार्तमतद्वर्माभिलाषात् ॥ १९ ॥

ननु ब्रह्मवादे अन्तर्यामी न प्रमिद्धः । जीवब्रह्मजडानामेव प्रमिद्धत्वात् । अतोऽन्तर्यामिणः सांख्यपरिकल्पितस्य गुणयोगात् तादृशस्य ब्रह्मत्वे वा कः पुरुषार्थो भवेत् ।

न हीश्वरे प्रकृतिधर्मास्त्वन्तर्गामिणं मन्यन्ते । तादृशस्योपनिषत्स्वभावात् पूर्वपक्षन्यायेन स्तुतिपरता, तन्मतस्य वा श्रौतत्वमित्याशङ्क्य परिहरति । नच स्मार्त, स्मृतिप्रमिद्धं स्मार्त सांख्यमतसिद्धमिति यावत् । तादृशमन्तर्गामिरूपमत्र भवितुं नार्हति ।

नच स्मार्तमतद्वर्माभिलाषात् ॥ सूत्रमवतारयितुं किञ्चिदाशङ्क्याहुः * नन्वित्यादि * । अयमर्थः । सर्वे खल्वेदं ब्रह्म, मन्मूलाः सौम्येमाः प्रजा इत्यादिभुतिसिद्धौ चादौ ब्रह्मवादः । तत्र तु कार्यत्वेन जडजीवौ, कारणत्वेन ब्रह्मेति त्रय एव पदार्थाः प्रमिद्धाः । अन्तर्यामी तु भवत्यपि न प्रसिद्धः । अतो नियमनरूपेण चेतनधर्मेणाऽऽत्मत्वेन च प्रधाने जडं व्युत्स्य, ब्रह्म वा जीवो वा कश्चित् कल्प्यः । तत्र ब्रह्मणोऽशरीरत्वात् साधारणजीवस्य च सर्वनियामकत्वादयनात् कार्यैश्वर्यमूत एव कल्पनीयः । तादृशश्च महत्तत्त्वं प्रकृतिं वा योऽस्मिन्नप्यते, स भवति । तर्हापि महत्तत्त्वावस्थान्तररूपसूत्रान्तर्गतत्वं नास्य विवक्षितमिति प्रकृत्यभिमान्येव भवतीति तादृशस्यान्तर्यामिणः सांख्यपरिकल्पितस्य तद्गुणानां सत्त्वादीनां तमस एव वा योगात् सर्वनियामकस्य ब्रह्मत्वे साधिते कः पुरुषार्थः निश्च्येत् । अस्मिद्धौ हेतुः * नर्हीत्यादि * तथाचोपनिषासु तादृशेश्वरस्याभावेन धुनिधरोधभवनात् कोऽपि पुरुषार्थः सिद्ध्यत् । अतः पूर्वपक्षन्यायेनान्तर्गामिब्रह्मणस्य प्रकृत्यभिमानिस्तावकत्वं वा, सांख्यमतस्य श्रौतत्वं वाङ्गीकार्यमित्याशङ्क्य परिहरतीति । एवं सूत्रमवतार्य तदर्थं धर्म्मिस्पन्नो, देवनास्तुतिपरत्वस्याग्रिमसूत्रे निरसनीयत्वाद् द्वितीयमेव परिहरतीत्याहुः * नचेत्यादि * । गर्पुसकप्रयोगं समर्थयन्ति । * अन्तर्यामिरूपमिति * । हेत्वं च द्विधा व्याकुर्वन्ति

कुनः । अतद्धर्माभिलाषात् । तद्धर्माणामनाभिलाषात् । तद्विरुद्धधर्माणां चाभिलाषात् । न ह्यत्र सत्त्वरजस्तमोगुणास्तत्कार्यं वा अभिलष्यते । तद्विरुद्धाश्चेते धर्मा, यस्य पृथिवी शरीरमित्यादि । तस्मात् सांख्यपरिकल्पितं नान्तर्यामिरूपमत्र भावितुमर्हतीति मिद्धम् । एवं सति ब्रह्मधर्मा एवैते भवन्तीति ब्रह्मवादः फलिष्यति ॥ १९ ॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

ननुक्तन्यायेन शारीर एव भवतु । को दोषः, किमिति ब्रह्मपरत्वं कल्प्यामिति । तत्राह । शारीरश्च । नेत्यनुवर्तते । शारीरश्च जीवो नान्तर्यामिब्राह्मणे तत्तदभिमानिरूपो, यस्य पृथिवी शरीरमिति वाक्यानुरोधेन भावितुमर्हति । ततोऽपि मिश्रतयाऽन्तर्यामिणो वचनात् । उभयेऽपि काण्वमाध्यन्दिनब्राह्मणद्वयेऽपि एनं जीवं भेदेनैवाधीयते ब्राह्मणाः । निःसन्देहार्थमुभ-

तद्धर्मैत्यादि * । के विरुद्धा धर्मा इत्यन आहुः * तद्विरुद्धा इत्यादि * न हि महदादौ विद्यमाने तदाभिमन्तुर्यष्टिभूताः पृथिव्यादयः शरीराणि युगपद् भावितुमर्हन्ति । नच योगिवदिति वाच्यम् । गुणप्रधानमाद्यगमकानुपलम्भात् । नापि गमकं कल्पयितुं शक्यम् । तद्धर्मानभिलाषस्य बाधकस्योक्तत्वादिति । स्फुटमाश्रयम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, शारीरश्चेत्यन्तमिदं सूत्रमङ्गीकुर्वन्ति ॥ १९ ॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ सूत्रमवतारयन्ति *

नभित्यादि * तथाच यथा संवर्गादिविद्या अङ्गविद्यास्तथाऽन्तर्यामिब्राह्मणमपीति देवतात्मस्वाद्यकत्वेऽपि ब्रह्मवादायिरोधात् को दोष इत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वते * नत्यादि * । * ततोऽपीति * अमिमांनिदेवतातोऽपि । * उभय इति * ब्राह्मणा इत्यस्य विशेषणम् । * निःसन्देहार्थमिति * । विज्ञानपदेन युद्धिरूपत इति सन्दे-

यग्रहणम् । यो विज्ञाने तिष्ठन्निति काष्ठाः । य आत्मनि ति-
ष्ठन्निति माध्यन्दिनाः । नचाऽऽत्तमन्त्रेनान्यः सम्भवति । अ-
न्येषां पूर्वमेव पठितत्वात् । अन्ते हि जीवमाह । तस्मादन्तर्या-
मिन्ब्राह्मणे ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति मिद्धम् ॥ २० ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

मुण्डके हि श्रूयते । कस्मिन्नु भगवो विज्ञात इति पृष्टे, द्वे
विद्ये वेदितव्ये इत्युत्तरमाह । तत्र नामरूपात्मकजगतो विज्ञाना-
र्थं नामांशं वेदादिः । रूपांशे परा च । तत्र वेदादिविद्यायां

द्वितिरासार्थम् । तन्वतति व्याप्नोतीत्यामेति योगमादाय दिगा-
काशप्राणेष्वन्यतमः कश्चिद् ग्रहीतुं शक्य एवेति कुनो न सम्भवती-
त्यत आहुः * अन्येषामित्यादि * । हिर्द्वैतौ । स्फुटमन्यत् । एवञ्चात्र
स्थितिकर्तृत्वनिर्वाहकतयोपोद्घातेन सर्वनियमनं विचारितमिति त-
दसम्भवः परिहृतः ॥ २० ॥ ॥ ६ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये,
अमृत इति, अताऽन्यदार्तमिति च कथनादन्तर्यामिणि सर्वहृदयदेश-
वर्तिनि भोगधैर्यक्षण्यसाधकं वैशेष्यं दर्शितम् । सृष्टिदशायां नियम-
कथं चोक्तम् । तत्र पुनरदृष्टो द्रष्टेत्याद्युक्तम् । तत्र कुत इत्याकाङ्क्षयां
तत्र हेतुबोधनाय सृष्टिपूर्वदशायां सर्वाभावाप्रियामकत्वं न भविष्य-
तीत्याशङ्क्यायां च तदाप्यक्षरं नियमयतीति बोधनाय चोपोद्घातेने-
दमधिकरणमारभ्यत इति प्रसङ्गरूपं सङ्कतिं बोधयितुं विषयवाक्य-
मुदाहरन्ति * मुण्डके हीत्यादि * अत्र सर्वा उपनिषद् विषयवा-
क्यतया ज्ञेया । * इति पृष्ट इति * अनेन वाक्येनैकविज्ञानेन सर्वधि-
ज्ञाने पृष्टे । * इत्युत्तरमाहति * इत्यादिनोत्तरमाह । किमुत्तरमाहेत्य-
पेक्षायामाहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * उत्तरमध्ये । तथाचेत-
द्विषाद्वयं सर्वविज्ञानार्थमाहेत्यर्थः । अत्र कस्मिन्नंशे सन्देह इत्यपे-
क्षायामाहुः । * तत्र वेदेत्यादि * । कुतः सन्देह इत्यपेक्षायां तदधीजः

न सन्देहः । परायां सन्दिह्यते । किमेषा सांख्यमतविद्या ब्रह्म-
विद्या वेति । सांख्यधर्माभिलाषात् सन्देहः । अथ परा यया त-
दक्षरमधिगम्यते, यत्तददृश्यपग्राह्यमगोत्रमनर्गमचक्षुरश्रोत्रं तद-
पाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं, तद्रूपयोनिं
परिपश्यन्ति धीरा इत्यादि । अग्रे च, दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः
स बाह्याऽभ्यन्तरो ह्यजः । अपाणो ह्यङ्गनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् पर-
तः पर इत्युक्त्वा, एतस्माज्जायते इति निरूप्य, अग्निर्मूर्द्धा
चक्षुषी चन्द्रमूर्यावित्यादिना रूपमुक्त्वा पुनः पुरुषात् सृष्टिमाह ।
तत्रैकप्रकरणत्वादेकवाक्यता वक्तव्या । तत्राक्षरपुरुषयोर्भेदः
प्रतीयते । तथोरुभयोरपि सृष्टिः । तद् ब्रह्मवादि न सङ्गच्छते ।

माहुः । *सांख्यधर्मेत्यादि* तथाचोपक्रमे, स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्या-
प्रातिष्ठामयर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्रादेति प्रतिज्ञानादग्रे सांख्यधर्माभिला-
षाच्च सन्देह इत्यर्थः । तदभिलाषमुपपादयन्ति *अथेत्यारभ्य* ।
सृष्टिमाहृत्यन्तम । *अग्र इति* द्वितीयमुण्डके । तथाच पू-
र्यमुण्डके, अदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनिरवकथनात् तादृशत्वस्य
प्रधाने सांख्यैरङ्गीकारात् । द्वितीयमुण्डके च, पुरुषं तद्रूपं ततोऽग्रे
पुमान् रेतः सिञ्चति योयितायां धङ्गीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसृता इति
कथनात् प्रकृतिसंयोगेन पुरुषरूपस्य सृष्टेश्च तैरङ्गीकारात् तदभि-
लाष इत्यर्थः । एवं सन्देहधीर्जमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः *तत्रेत्यादि* ।
मुण्डकत्रये एकस्यैव मतस्य प्रतिपादितत्वेन वाक्यानामितरेतरसाका-
ङ्क्षतयैकप्रकरणत्वादेकवाक्यता सर्वस्य वक्तव्येत्यर्थः । तर्ह्युपक्रमस्या-
ऽसंज्ञातयिरोभ्रत्वेनावान्तरवाक्यपापेक्षया प्रयत्नत्वाद् ब्रह्मवाक्यत्वेनैव
सा भवतिवित्यत आह *तत्राक्षरेत्यादि* । *प्रतीयते इति* अ-
क्षरात् परतः पर इत्यत्र प्रतीयते । *सृष्टिरिति* एतस्माज्जायते प्रा-
ण इत्यादिनोक्ता सृष्टिः । *न सङ्गच्छते इति* बाधकोपपत्तरूपक्रमा
पेक्षया प्राग्रह्यान्नं सङ्गच्छते । ननु सांख्ये प्रकृतेरेव सृष्टिरङ्गीक्रियते,

तस्मात् सांख्यमतमेवैतत् । प्रकृतिपुरुषयोः श्रृष्टत्वादव्यतरमा-
धान्येनोभयोः स्पृष्टत्वम् । उभयात्मकत्वाज्जगतः । रूपमपि
समष्टेर्व्यष्टीनामग्रं ह्युत्पत्तिरिति । तिरोहितरूपत्वाच्च ब्रह्मविद्या ।
किन्तु स्मृतिरेवेति । ब्रह्मविद्या वेदाविद्या, उपचाराद्वेति । एवं
मात्रं उच्यते । अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव । ब्रह्मविज्ञानेनैव
सर्वविज्ञानात् । तत् एव विद्याया अपि परत्वम् । अक्षरस्यापि ब्र-
ह्मत्वं, पुरुषस्यापि । तयोः परापरभावः । अभेदश्च । एतादृश एव हि

न पुरुषादनः कथं तन्मतसिद्धिरित्यत आह * प्रकृतिपुरुषयोरित्या-
दि * । * उभयात्मकत्वादिति * जीवजडात्मकत्वात् । * रूपमपि सम-
ष्टेरिति * अग्निर्मुक्त्याद्युक्तं रूपमपि श्रृष्टव्येवेत्यर्थः । अत्र युक्ति-
माहुः * व्यष्टीनामित्यादि * । नन्वेतत्सर्वं ब्रह्मवादेश्चि तुल्यमित्यत
आह * तिरोहितेत्यादि * सच्चिदानन्दरूपस्य, धिययथाकथेऽनुक्त-
त्वेन तिरोहितरूपत्वात् तथेत्यर्थः । ननु तथापि ब्रह्मविद्यापदविरोधो
हुर्वार इत्यत आह * ब्रह्मविद्येत्यादि * ब्रह्मपदस्य वेदेषु शक्तेस्तथा ।
नन्वग्रे विद्ययोः परापरविभागमुक्तत्वात् नत उपनिषत्समासाक्षरवि-
द्यासमापने, तेषामेवैतां ब्रह्माविद्यां वदेनेति प्रकृतपरामर्शपूर्वकं ब्रह्म-
विद्यापदकथनाद् वेदविद्यापक्षो न साधोयानित्यत आह * उपचा-
राद्वेति * । एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याचक्षते * उ-
च्यते इत्यादि * । * ब्रह्माविज्ञानेत्यादि * एकविज्ञानेन सर्वज्ञानस्य
ब्रह्मविद्यालिङ्गत्वम्, अपि चा तमादेशमप्राप्त इत्यादिश्रुत्यन्तरे सि-
द्धम् । प्रकृतेऽपि, कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञानं भवतीति
प्रश्नस्योत्तरत्वेनादृश्यत्वाद्विगुणकस्य नतः स्पृष्टेः कथनेन तद्विज्ञाना-
देव सर्वविज्ञानबोधनादक्षराधिगमकत्वादेव विद्यायाः परत्वबोधना-
च्च नहिद्वमपि दृश्यत इति स परमात्मैव, न तु प्रकृतिः । तद्वि-
ज्ञानेन पुरुषाविज्ञानात् तद्विद्यया मोक्षभावेन परत्वानङ्गीकाराच्च
तथेत्यर्थः । अप्रापि धर्मोक्तेरेव हतुम्यम् । नन्वप्राक्षरपुरुषावुक्तावन
उभयोरविज्ञानेन तथात्वमुच्यते, न त्वेकविज्ञानेनेति नायं हेतुरित्यत-
माहुः * अक्षरस्येत्यादि * । * एतादृश एव होति * अन्यथा पुरुषस्य रूप-

ब्रह्मवादः । तत्र प्रथममक्षरस्य ब्रह्मत्वमाह । अदृश्यत्वा-
दिगुणकः परमात्मैव । कुतः । धर्मोक्तेः । तथाऽक्षरात् स-
म्भवतीह विश्वमिति । इयं चोपनिषत् । न ह्यत्र ब्रह्मव्यतिरि-
क्ताज्जगदुत्पत्तिरस्ति । पुरुषस्य ब्रह्मत्वं निःसन्दिग्धमेव । ईष-
दानन्दतिरोभावेन ब्रह्माऽक्षरमुच्यते । प्रकटानन्दः पुरुष इति ।
ब्रह्मविद्याप्नोति परमसत्तैव तथा निर्णयात् । तस्माददृश्यत्वा-
दिगुणकः परमात्मैव ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

ननु पूर्वपक्षन्यायेन ब्रह्मविद्याख्यायामपि स्मृतिर्ब्रह्मवि-
द्यैवाऽस्तु । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये मूर्ते चाऽमूर्ते चेत्यत्र विकार-

कथनस्य पादत्रयेणैव सिद्धेरक्षरात् परतः पर इति तुरीयं पादं न
बवेत् । प्रयोजनाभावात् । तथाच ब्रह्मवादस्य परापरभावपूर्वकाभेद-
वष्टितत्वेनात्राप्येकविज्ञानादेव सर्वविज्ञानस्याभिप्रेतत्वेन हेतुरस्त्ये-
वेत्यर्थः । ननुभयोः कथमभेद इत्याकाङ्क्षायामाहुः * तत्रेत्यादि * ।
* तत्रेति * अभेद उभयोपकर्तव्ये । विश्वोत्पत्तेः कथं ब्रह्मधर्मत्वमत-
जाहुः * इयमित्यादि * । नन्वेवं ब्रह्मत्वेनोभयोरभेदे, अक्षरात्
परतः पर इति कथं परापरभावव्यपदेश इत्यत आहुः । * ईषदि-
त्यादि * तथाचावस्थामेदमाद्यायां भेदव्यपदेशो, न तु व-
स्तुभेदादतो, न ब्रह्मवादव्याघात इत्यर्थः । एवं भेदप्रत्ययस्य
श्लिष्टसृष्ट्यस्य तिरोहितरूपत्वस्य च सांख्यधर्मत्वं निराकृतम् ।
अतः परं पूर्वमवस्थाभेदस्यानुक्तत्वादत्र तदङ्गीकारे प्रतिष्ठान्तरस्य
निग्रहस्यानस्यापत्तिरित्येतन्निराकुर्वन्ति * ब्रह्मविदित्यादि * । तच्चान-
न्दमयसूत्रस्य द्वितीयवर्णक उपपादितम् । अतो न दोषापपत्तिरित्य-
र्थः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ सूत्रमवतारयन्ति *
नान्वित्यादि * । * स्मृतिर्ब्रह्मविद्यैवेति * । स्मृतिरेव ब्रह्मविद्येति योजनाः ।

स्यैव ब्रह्मपदवाच्यत्वम् । अतः प्रकृतिपुरुषावेव वाक्यार्थ इति परिहरति । इतरौ न भवतो वाक्यार्थरूपौ । कुतः । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशेषणभेदो व्यपदेशश्च ताभ्याम् । अदृश्यत्वादयो गुणा न प्रकृतेर्भवन्ति । सर्वस्यापि तद्विकारत्वात् । न हि घटदर्शनेन मृन्न दृश्यत इति वादितुं युक्तम् । ब्रह्मवादे पुनः सर्वभवनसमर्थत्वाद् ब्रह्मणि विरोधाभावः । न हि निसं सदैकरूपं विक्रियमाणं च भवितुमर्हति । सर्वब्रह्मधर्मतुल्यत्वे तदेव ब्रह्मेति जितं ब्रह्मवादिभिः ।

अपमर्धः । पञ्चशिरावृत्तावव्यक्तपर्पायेषु नपुंसकलिङ्गस्याऽक्षरपदस्य पाठाद् योनिपदस्योपादानघाचकत्वाद् भूतयोनिष्वमव्यक्तलिङ्गम् । अक्षरात् परत्वं च पुरुषलिङ्गम् । अतस्तत्सर्वं व्यपकृत्य ब्रह्मविद्याधं न स्थापयितुं शक्यम् । कस्मिन् विज्ञात इति प्रश्नवाक्ये कस्मिन् मते विज्ञात इत्यर्थस्य शक्यवचनत्वादेतस्य सर्वविज्ञानस्य ब्रह्मविद्यालिङ्गत्वाभावात् । नापि ब्रह्मविद्येति समाख्यया । हे ब्रह्मणी इति ध्रुत्वा ब्रह्मपदस्य विफारेऽपि शक्तौ प्राहितायां तस्या अप्यन्यथासिद्धत्वात् । लिङ्गापेक्षया पञ्चमत्वेनातिदौर्बल्याच्च । अतो लिङ्गमलात् प्रकृतिपुरुषाघेय वाक्यार्थ इति परिहरतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्यान्नि । * इतराधित्यादि * । * व्यपदेश इति व्यपदेशभेदः । आद्यं व्युत्पादयन्नि । * अदृश्यत्वादि * । ननु ब्रह्मवादेऽप्ययं दोषस्तुल्य इति सोऽपि न वादितुं युक्त इत्यत आहुः । * ब्रह्मवाद इत्यादि * । ननु प्रकृतापि तथासामर्थ्यमङ्गीक्रियते । अतः परिहारतौल्याग्रैतदपि ब्रह्मवादलिङ्गमित्यत आहुः । * न हीत्यादि * । * भवितुमर्हतीति * । प्रधानस्य परिणामित्यतयैवाङ्गीकारात् तदेतादृशं भवितुं गार्हति । तथाचोक्तरीत्यैकदेशदर्शने तददृश्यत्वस्याशक्यवचनत्वादेतेनैव प्रकृतिपादबुद्धास इत्यर्थः । नभ्येतादृशत्वमेव तस्याः फल्यमित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । * जितमिति * । सांख्यवादिनः प्रतिज्ञासंन्यासप्रतिज्ञान्तरयोः

यः सर्वज्ञः सर्वविदित्वादपस्तु सुतरामेव न प्रकृतिधर्माः ।
 व्यवधानाच्च न पुरुषसम्बन्धः । अक्षरनिरूपण एव पुरुषवि-
 शेपणाच्च । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमिति । तस्मादक्षरविशेष-
 णानि, न प्रकृतविशेषणानि । नापि पुरुषविशेषणानि सांख्यपु-
 रुषस्य । न हि दिव्यत्वादयो गुणाः पुरुषस्य भवन्ति । न हि तन्मते
 पुरुषभेदो ह्यङ्गीक्रियते जीवब्रह्मवत् । नच तस्य बाह्याभ्यन्तर-
 त्वम् । सर्वत्वाभावात् । न हि तस्माज्जायते माणादिः । त-
 स्मात् पुरुषविशेषणान्यपि न सांख्यपुरुषविशेषणानि । अतो
 विशेषणभेदः ।

पाताञ्जितमित्यर्थः । अन्यमपि विशेषणभेदमाहुः । * य इत्यादि *
 नन्वेतानि पुरुषविशेषणानीति न दोष इत्यत आहुः । * व्यवधाना-
 दित्यादि * अहमस्वसर्वज्ञत्वादयः प्रथममुण्डकं, पुरुषनिरूपणं च
 द्वितीयमुण्डक इति व्यवधानात् तथेत्यर्थः । पुनर्विशेषणान्तरमा-
 हुः । * अक्षरेत्यादि * । तथाचाक्षरनिरूपणे आद्यन्तयोः पुरुष-
 विशेषणदर्शनात् पुरुषात्मकमक्षरमभिमिश्रितं, न प्रकृत्यात्मकमतस्तथे-
 त्यर्थः । येनेति वाक्यं तु प्रथममुण्डकसमाप्तिस्यम् । ननु पञ्चशि-
 खवृत्तौ पुलिङ्गस्याक्षरपदस्य पुरुषपदयोरेषु पाठान्तरपुंसकत्वमनादृत्य
 पूर्वत्रापि पुरुष एव ग्राह्यः । तथा सति पुरुषविशेषणानि कुतो न
 सांख्यपुरुषविशेषणानीत्यत आहुः । * न हि दिव्येत्यादि * सा-
 क्षित्वकैवल्यमाध्यस्थ्यद्रष्टृत्वाकर्तृत्वातिरिक्तधर्मानङ्गीकारात् तथेत्य-
 र्थः । ननु बहुषु कश्चित् तादृशोऽप्यस्तु, को दोष इत्यत आहुः ।
 * न हि तन्मत इत्यादि * । तथाच नानापुरुषाङ्गीकारेऽपि सर्वेषां
 तुल्यत्वंमेव तन्मते, न तु नियम्यनियामकभावादिनोत्कर्षापकर्षा-
 यतस्तयाङ्गीकारस्तन्मतमङ्गक इत्यर्थः । ननु दिव्यत्वं दिविमवत्व-
 मलौकिकत्वं वा । तदुभयमपि व्यापकत्वप्राकृतगणवैलक्षण्यस्याऽप्य-
 सुपपद्यते । एकत्वं च जात्यपेक्षया । शेषास्त्वमूर्तत्वादयः सिद्धान्तेन
 तुल्या इति कथं ते तत्र नेत्यत आहुः । * नचेत्यादि * । किञ्चै-

व्यपदेशभेदश्च । ब्रह्मविद्यैवैवेति । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यामित्युपक्रमे, प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति मध्ये, तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत्यन्ते । तस्मान्न सांख्यपरिकल्पितौ प्रकृतिपुरुषौ वाक्यार्थः । न हि ब्रह्मा ज्येष्ठपुत्राय स्मृतिरूपां विद्यां वदतीति चकारार्थः ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी इत्यादिरूपं न हि प्रकृतिपुरुषयोरन्यत-

कत्वस्य जातिप्रयुक्तत्वे सर्वेषां तौल्याद्, दिव्यो ह्यमूर्त इति मन्त्रानन्तरमन्त्रोक्ता खट्विरेपि सर्वेऽपः स्यादिति सापि सांख्ये तथानङ्गीकाराद् धिमिद्यते । तथा महदादिक्रमेण तत्र खट्विर्न तु प्राणादिक्रमेण, न वा सह, न वा ततः साक्षात् । अतोऽपि तथेत्यर्थः । एवं विशेषणभेदरूपं दूषणं व्युत्पादितम् । द्वितीयं व्युत्पादयामि । * व्यपदेशेत्यादि * । तथाच यदि सांख्यमतविद्याऽप्राभिप्रेता स्यात् तदा त्रिषु कश्चित् सांख्यविद्यामिति, तत्त्वविद्यामिति वा वदेत् । अतो विद्यान्यपदेशमेवापि तथेत्यर्थः । * ब्रह्मेति * हिरण्यगर्भो वेदाचार्यः ॥ २२ ॥

रूपमपि समष्टिव्यष्टिजनकस्य यत्तुक्तं तदपि सांख्यमताद् मे-
दक्षापकमित्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वन्ति ॥ रूपोपन्यासाच्च ॥ नचेद्
रूपं त्रिष्टयस्येति शक्यवचनम् । यथा सुदीप्तात् पावकादिति मन्त्रे-
ण केवलादक्षरात् खट्विमुक्ता, ततो, दिव्यो ह्यमूर्त इति मन्त्रेण केव-
लस्य पुरुषस्याक्षरात् परत्वमुक्त्वा, तत, एतस्माज्जायत इति मन्त्रे
एतत्पदेन केवलं पुरुषं परामृश्य ततः प्राणादिसमाष्टिखट्विमुक्त्वा तस्यैव
रूपमग्निर्मूर्द्धेति मन्त्रे यदन्ती श्रुतिर्मेन्त्रान्ते, एष सर्वभूतान्तरात्मेति
केवलं परामृश्यति । ततोऽग्रे, तस्मादग्निः समिध इत्यादिभिर्व्यष्टिख-
ट्वि यदतीति । इदं च न केवलस्य तन्मतीयस्य । तथा तैरनङ्गीकृ-
तात् । नापि केवलायाः । अन्तरात्मन्योक्तिचिरोधात् । अतः प्रकृतिपु-
रुषयोरन्यतरस्य न सम्भवतीति । ब्रह्मवादे तु विश्वरूपत्वेन विश्व-

रस्य सम्भवति । ब्रह्मवादे पुनर्विश्वकायस्यैतद्रूपम् । मूत्रविभा-
गात् पुनर्मुखोपपत्तिरपेति सूचितम् । चकारेण श्रुत्यन्तरावि-
रोध एकवाक्यता च सर्वेषां वेदान्तानामिति । तस्मादक्षरशब्देन
पुरुषशब्देन च ब्रह्मैव भोक्तृमिति ब्रह्मविधैवपेति सिद्धम् ॥२३॥

कायत्वस्यैवोक्तत्वादुपपन्नतरम् । अनो नात्र सांख्यगन्धोऽपीत्यर्थः ।
विशेषणभेदव्यपदेशरूपोपन्यासेऽप्य इत्यनुक्त्या यदत्र मिश्रं सूत्रमुक्तं
तत्तात्पर्यमाहुः * सूत्रेत्यादि * । * चकारेणेत्यादि * । तथाचैतद्द्वय-
मपि तन्मतयाधकतया चकारेण सङ्गृहीतमित्यर्थः । तेन सांख्यमत-
सिद्धे कापेभ्वरेऽतिव्याप्तिर्निवारिता ।

रामानुजाचार्यास्तु, यथा तदक्षरमधिगम्यत इत्युपक्रान्तस्य
भूतयोतेरक्षरस्येव, यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यग्रिमवाक्ये परामर्शादक्षर-
पदेन परमात्मैवोच्यते । अक्षरात् परतः पर इत्यत्र तु पश्याम्यन्तेतां
ऽक्षरपदेन भूतसूक्ष्ममचेतनमुच्यते । तथाचाक्षरादव्याकृतात् परः
पुरुषस्तस्मादपि परः परमात्मैव । अत्र गमकं तु भूतयोनित्वं परात्प-
रत्वं रूपं च लिङ्गत्वात् । भूतसूक्ष्मस्याक्षरत्वं तु, अद्वय इति
वा, न क्षरतीति वा स्वधिकारव्याप्त्या महदादिवन्नामान्तराभिलाष-
योग्यक्षरणाभावाद्वा योगेन कथञ्चित्तुपपद्यत इत्याहुः । तत्रैतदमव-
धेयम् । गीतायां द्वादशे, 'एवं सन्नतयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपास-
ते । ये चाप्यक्षरमग्न्यक्तं तेषां के योगवित्तमा' इति प्रश्नेन तदुक्त-
रेण चाक्षरपुरुषोत्तमपौरुष्यमवस्थागतेन मिश्रत्वं च बोधितम् ।
ततः पञ्चदशे, 'अविमौ पुण्यौ लोक इति सन्दर्भे' अक्षरपुरुषोत्त-
मत्वं स्वस्योक्तम् । श्वेताश्वतरश्रुताद्यपि, क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
क्षरात्मानाधीशने देव एव इत्यक्षरस्वात्मत्वं, देवस्य क्षराक्षरोपि-
तृत्वं चोक्तम् । अत्राप्यक्षरस्य पुरुषत्वं पूर्वमुक्त्वा अक्षरात् परत्वं
पुरुषस्य यदुच्यते तेन गीताद्युक्तीतिकमेवाक्षरपुरुषयोः स्वरूपं ज्ञा-
प्यते । न तु तदक्षरमतिहाय भूतसूक्ष्मरूपम् । प्रकृतहानाप्रकृतक-
व्यनयोः प्रसङ्गात् । नच परत इति पञ्चम्यन्तवैयर्थ्यम् । एतस्याक्ष-
रविशेषणत्वेनोपपत्तिः । सांख्ये प्रधानस्याप्यक्षरपदवाच्यत्वेन तद्व्या-
-

णस्यात्रावश्यकत्वादिति ।

भास्कराचार्यास्तु, परत इति पदमक्षरविशेषणत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति । अक्षरपदं चात्र प्रधानबोधकमङ्गीकुर्वन्ति । रूपं च कारणात्मनः कार्यात्मनावस्थितस्येति चाहुः ।

शङ्कराचार्यास्त्वग्निर्मूर्द्धत्यादिनोक्तं रूपं परमेश्वरस्येति व्याख्याय, नेह रूपं परमेश्वरस्य । जायमानमध्ये एतदुपन्यासात् । एतस्माज्जायते प्राण इति पूर्वं प्राणादीनां, तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य इत्यनन्तरं च दर्शनात् । नच सर्वात्मत्वयोधनाय मध्ये पाठ इति युक्तम् । पुरुष एवेदं विश्वं कर्मेत्यस्य सृष्टिकर्तृत्वोत्तरं बक्ष्यमाणत्वात् । अतो हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति, स च शरीरी प्रथम इति धृतिस्मृतिभ्यां तस्यैव जायमानत्वशरीरित्वयोर्निश्चायनात् तस्यैवेदं रूपम् । नच सूत्रवैयर्थ्यम् । परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुतया तस्मोक्तत्वादित्यन्ये मन्यन्त इत्याहुः ।

वाचस्पतिस्तु प्रकरणापेक्षया सन्निधेर्निर्वलत्वात् प्रकरणेन एवेदं रूपमिति यद्यपि सिद्ध्यति, तथापि प्रकरणिनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्य विग्रहश्चाविरोधात् सिद्धे प्रकरणिनोऽसम्बन्धे मूर्धादिश्रुतीनामत्यन्तविप्रकृष्टप्रकरणापेक्षयाऽतिबलिष्ठत्वाज्जायमानमध्यपतित्वं जायमानग्रहणे कारणमुपपन्नं भाष्यकृतेत्याह । तन्मन्दम् । भाष्यकृता एतस्यान्यमतत्वेनैयोपन्यासात् । तदुपन्यासारम्भे, अन्ये पुनर्मन्यन्त इति पुनःशब्देनास्य पक्षरूपेष्टवस्य स्वयमेवापादनात् । भाष्यकारस्यैवमभिप्राये तेन मूर्द्धादिधृतिरेव प्रमाणतयोपपस्येत । अतः सूत्रं भाष्यं च स्नातद्विप्रायेण विरुद्धप्रतिपाण्डित्यं द्योतयतीति बोध्यम् । एतेनैव भक्ष्यमपि दत्तोत्तरम् ।

शेषस्तु पूर्वानुसार्येव ।

माध्यास्तु, 'अपरं त्यक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका । श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुमन्धरा । तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम् । हरिमेघारिलगुणमक्षरप्रयमीरितम्' इति स्कान्दाक्षरपदं विष्यपि कूटमङ्गीकृत्य, अक्षरात् परतः पर इत्यत्र प्रकृतितः परं यत्तुस्मीरूपमक्षरं तस्मादपि यतोऽद्वयत्वादिगुणकोऽक्षरशब्दाच्चयः पुरुषस्तदुभयमिदं उक्तविशेषणादेव । यः सर्वज्ञ इत्यादिविशेषणात् प्रकृतितोऽपि भिन्नः । तस्मादेतद् प्रक्ष नामरूपमर्थं च जायत इति

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

अधिकरणत्रयेण भोगमुपपाद्य पूर्वाधिकरणे अदृश्यत्वादि-
गुणानुक्त्वा प्रसङ्गाद् रूपमुपन्यस्तम् । अधुना साकारब्रह्मतामु-
पपादयितुमिदमधिकरणमारभते । को न आत्मा किं ब्रह्मेति,
आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यक्षेपितमेव नो ब्रूहीति चोपक्रम्य
शुसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादियुगयोगमेकैको-
पासननिन्दया च मूर्द्धादिभावमुपदिश्याऽऽम्नायते ।

नामरूपाद् ब्रह्मणः शब्दब्रह्मरूपाद्यतुमुज्जाह्वेदेन व्यपदेशात् विर-
च्छयः । जुष्टं यदा पदयत्यन्यमीशस्य महिमानमिति धीतशोक इती-
शान्यत्वव्यपदेशात् सद्गः । यदापदयः पश्यते रुक्मचर्णं, कर्तारमीशं
पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति रूपोपन्यासाच्च न ब्रह्मयद्रावित्याहुः ॥२३॥ ॥७॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ एवमदृश्यत्वाद्यधिकरणेना-
ऽन्तर्यामिणोऽदृष्टत्वेऽदृश्यत्वरूपो हेतुः प्रसङ्गाद्दर्शितः । अतः परं प्र-
स्तूयमानाधिकरणस्य पूर्वोक्तसर्वापपादकत्वयोधनाय तत्प्रयोजनमा-
हुः * अधिकरणत्रयेणेत्यादि * । अत्ता चरचरब्रह्मणाद्, गुहां प्रवि-
ष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनाद्, अन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणत्रयेण वैशे-
ष्यबोधनात् त्रिविधं भोगमुपपाद्यान्तर्याम्यधिकरणे तद्वैशेष्यमन्त-
र्यामिणि निगमयित्वा, अदृश्यत्वाद्यधिकरणे तस्यादृष्टत्वोपपादकान्
अदृश्यत्वादिगुणानुक्त्वा रूपाभावादेवादृश्यत्वादीतिशङ्कानिरासाया-
न्तरात्मनस्तत्प्रसङ्गाद्रूपमुपन्यस्तम् । परमात्माक्षरयोरभेदः परापरमाव-
च्छोक्तः । तत् तदा सङ्गच्छते, यदि ब्रह्मणः साकारता वास्तवी स्या-
त् । परमात्मनो विरुद्धधर्माश्रयत्वं च स्यात् । अतस्तदुपोद्घातत्वेना-
ऽधुनेदमधिकरणमारभत इत्यर्थः । एवं सङ्गतिमुक्त्वा विषयवाक्य-
मुदाहरन्ति * को न आत्मेत्यादि * । इदं च छान्दोग्ये सप्तमप्रपाठके
वर्तते । तत्रोपक्रमे, प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रधुम्नजनबुडिलनामानः प-
ञ्चापि श्रुताध्ययनवृत्तसम्पन्नाः कचन समेत्य मीमांसां चक्रुः । को न

आत्मा, किं ब्रह्मेति । अत्र स्वात्मब्रह्मणी अभिन्ने भिन्ने वेति संशयो न
तेषां विचारबीजं, किन्त्वस्मदुपास्य आत्मा कः, किं ब्रह्म, तदेकदेशो
वेति संशयो विचारबीजमित्यनुपदमेव व्युत्पादयिष्यामः ।

यदत्र कैश्चिद् व्याख्यातम् । आत्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेष-
विशेष्यत्वाद् ब्रह्मेत्यध्यात्मपरिच्छिन्नमात्मानं निवर्तयत्यात्मेति चात्म-
व्यतिरिक्तस्यादित्यादिब्रह्मण उपार्स्यत्वं निवर्तयति । अतो, ब्रह्म आ-
त्मेव, आत्मा ब्रह्मेत्यभेदेन सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स आत्मेति क-
लिष्यतीति । तन्न । किम आवृत्त्या वाक्यभेदस्य स्फुटत्वेन विशेषण-
विशेष्यभावप्रतीत्यनुदयादेतदुपपादनभूताग्रिमप्रन्यानुरोधेन तथाङ्गी-
कारेऽपि तत्रात्मन उपास्यत्वेनैव सिद्धतया तत्र प्रत्यगात्माभेदापादन-
स्यासङ्गतत्वादिति । अतः पूर्वोक्तसंशय एव विचारबीजम् । मी-
मांसाफलं स्वप्ने यकच्यम् । ततः स्वविचारणया तन्निश्चयमलभमाना
लङ्कालकनामानमन्यं वैश्वानरोपासक संशयचारकत्वेन सम्भा-
यितधन्तः । सर्वेऽपि तन्निष्कटे यदा गतास्तदा तेन विचारितम् । एते
प्रश्नाद्येमागता महाश्रोत्रिया अहमिष वैश्वानरोपासका, नाह मेऽश्वी-
ऽधिकोऽतोऽन्यमप्यनुश्रामानीति । नत एवं निश्चित्य तद्वेत्तारं
कैकेयमुपदिष्टवान् । नतस्ते पडवि कैकेयराजनिष्कटे गताः । तदा स
राजा तेषां पृथक् पृथक् पूजां पुरोहितादिद्वारा कारयित्वा धनं
दातुमारब्धवान् । यदा न जगृहुस्तदा, न मे स्तेनो जनपद इत्या-
दिना स्वस्य सदृष्टतामुक्तवान् । तथापि ते धनं न जगृहुस्तदा
तेषामधिकालिप्तां सम्मान्याहं यक्ष्यमाणोऽस्मि, ऋत्विक्समानं
धनं प्रत्येकं दास्यामि, तावत् स्यात्तद्वमित्युक्ते, ते स्यान्निप्रायमु-
च्यन्तः । आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यर्पयितमेव नो ब्रूहीति ।
तदा राजा तदधिकारपरीक्षार्थं, प्रातर्धः प्रतियक्तास्मीत्युक्त्या
अन्तःपुरं प्रविष्टः । ततो द्वितीयेऽह्नि ते समिद्धारण्याण्यो राजसमीपं
गताः । ततो राजा, एते धनपिद्याप्रतिष्ठायन्तोऽपि स्यान्निमानं परि-
त्यज्येतिजिज्ञासार्थं समागता गतोऽधिकारिण इत्यवगत्य तत्प्रति-
भायरीक्षणाय प्रत्येकं पप्रच्छ, कं स्वमात्मानमुपासत इति । तदा तैः
क्रामेण पुंसूयादिषु स्वस्योपास्यामायेनोक्तेषु, एष वै सुतेजा आत्मा
वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपासत इत्यादिना पुंसूयंपास्याकाशयारि-
शुधिर्धानां क्रामेण सुतेजस्यविस्मयरूपपृथग्परात्मावप्यदुल्लस्यारवि-

यस्त्वेतत्पेनं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमस्ति । तस्य ह वा
एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धेन सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथ-
ग्वत्पात्मा मन्देहो बहुलो वास्तरेव रयिः पृथिव्येव पादायुदर एव
वेदिलोमानि वर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचनमास्पमाह-
वनीय इत्यादि ।

एवमप्रतिष्ठान्वगुणयोगं मूर्द्धविपातान्ध्रप्रमाणोत्क्रमणदेहविशरणयस्ति-
मेदपादविम्लानिकथनरूपया एकैकोपासननिन्दया च मूर्द्धचक्षुः-
प्राणदेहमध्यभागवत्तत्वाद्यमुपदिश्यामे अस्मायत इत्यर्थः ।

* पस्वन्तमित्यादि * एतदर्थस्तु, यस्त्वेतत्पेनं मयत्पृष्टम्, एवं म-
दुक्तप्रकारेण तत्तदवयवविशिष्टमकं, प्रादेशमात्रं, मात्रं कात्स्न्येऽय-
धारण इति कोशाच्छ्रुत्यन्तरे मूर्द्धचक्षुकान्तराले प्रतिष्ठितत्वक-
थनात् प्रादेशपरिमाणकत्वेनावधारितम्, अभिविमानं तादृशपरिमा-
णकत्वेऽप्यभितः सर्वतो विगतं मानं परिमाणं यस्मात् तादृशम्, आ-
त्मानं नियामकं, वैश्वानरं विश्वान् नराजयतीति यास्केन पृषोदरा-
दितया निरुक्तं स्वप्रापकम् उपास्ते चिन्तयति । स सर्वेषु लोकेषु
द्युतभूतेषु, सर्वभूतेषु चराचरेषु शरीरेषु सर्वेष्व्वात्मसु जीवेश्वज-
मात्त सर्वात्मभूतः संस्तान्स्तानेकदेशामिमाननो न्यक्कृत्य तत्तद्धीवृ-
त्तिभिस्तत्तादान्द्रयैश्च तद्भोग्यं स्वयं भुङ्क्ते । तस्य ह वा एतस्य स-
र्वावयवविशिष्टस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धेन सुतेजाः, चक्षुषास्यद्युरूपः
सुतेजस्वगुणविशिष्टः । एवमग्रेऽपि । विश्वरूपो नानारूपवानादि-
त्यः । पृथग्वर्त्मात्मा आवहो ब्रह्मादिभेदेन चान् वायुः । सन्देहो देह-
मध्यभागः । बहुलः सर्वगतत्वादाकाशः । वास्तिर्नाऽयप्रोभागः ।
रयिः, अन्नोत्पादनद्वारा धनजनकत्वाद्धनरूपा आपः । प्रतिष्ठा पादौ
पृथिवी । वेदिराकारसाम्यात् । वर्हिर्वास्तीर्णत्वसाम्यात् । हृदयं गार्-
हपत्यो, हृदपाद्धि मनः प्रणीतमिवानन्तरं भवतीति साम्यात् । अन्वा-
हार्यपचनो वक्षिणाग्निः । आहवनीयो हवनस्थानत्वसाम्यात् । एवं

तत्र संशयः । किं वैश्वानरशब्देन ब्रह्म प्रातिपादयितुं श-
क्यते, न वेति । अर्थस्यातिसन्दिग्धत्वात् सन्देहः । तत्रोपक्रमे
ब्रह्मात्मपदमयोगोऽस्ति नान्यत् किञ्चित् । उपपादने त्वतद्धर्मा
एव । साकारस्य तु लोकन्यायेनाब्रह्मत्वम् ।

वैश्वानरो यद्यप्यग्रेव प्रसिद्धस्तथापि पूर्णकाण्डसिद्धत्वा-

— — —

विषयमुक्त्वा संशयाकारं तद्वीजं चाहुः । * किमित्यादि * । * अ-
र्थस्येत्यादि च * । कथमतिसन्दिग्धत्वमित्यत आहुः * तत्रेत्यादि *
तद्वीजे विचार्ये । उपक्रमे विचाराकारकथने ब्रह्मात्मपदयोः प्रयो-
गोऽस्ति, को न आत्मा, किं ब्रह्मति । तत्र किम आहृत्या वाक्यभेदा-
वगमाद्विशेषणविशेष्यभावाप्रतीत्या द्वयोः प्रकरणात्त्वमापाततः प्रती-
यते । नाप्यत् किञ्चिदन्यतरस्य प्रकरणात्त्वोपपादकम् । अत उपक्रमस्य
सन्दिग्धत्वादर्थस्यातिसन्दिग्धत्वम् । अथाग्रिमग्रन्थे, कं त्वमात्मान-
मुपास्स इति प्रश्नस्य दिवमेव भगवो राज्ञश्चित्यादिप्रत्युत्तराहुपास्य-
स्यैवात्मनो विचारविषयत्वं, न प्रतीचोऽस्य । नतश्च समेत्येत्यस्य
स्वस्वोपास्यरूपप्रकाशनेन संविद् कृत्वेत्यर्थात्, को न आत्मेत्यत्रापास्य
तथा परामृष्टस्यैव विशेषाज्ज्ञासावोधकं किं ब्रह्मेति धारयम् । तथा
सत्युपपादनग्रन्थात् ब्रह्मण एव प्रकरणात्वं निश्चीयत इत्युच्यते, न-
दापि तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादि-
रूपस्य तन्निष्कर्षग्रन्थस्य विचारे त्वब्रह्मधर्मा एव सिद्ध्यन्ति । सुतेजः-
प्रभृतीनां जन्मानामेधार्थानां मूर्द्धादिरूपत्वनिष्कर्षात् । नच, 'यच्छ-
ब्दयोगः प्राथम्यं सिद्धत्वं चाप्यनूयता । नच्छब्दयोग औत्तर्यं साध्य-
त्वं च विधेयता' इत्यनूयविधेपलक्षणवैविचारे मूर्द्धादीनां सिद्धा-
नामर्थानामनूयत्वस्य सुतेजआदीनां जन्वानां विधेयत्वस्य चावग-
मात् साकारस्य ब्रह्मणाऽवयवानां नित्यानामेव तद्रूपत्वं कल्पनयोप-
दिश्यत इति न ब्रह्मत्वहानिरिति शङ्कम् । यतः साकारस्य तु लोक-
न्यायेनाब्रह्मत्वम् । यिमनो वैश्वानरो न ब्रह्म । साकारत्वात् । द्रुम-
भूतिलोकवदिति प्रयोगात् । अत एवमप्यर्थस्यातिसन्दिग्धत्वमित्य-
र्थः । एवं सन्देहवीजमुपपाद्य पूर्णपक्षमाहुः । * वैश्वानर इत्यादि *

देवतात्मपरिग्रहो युक्तः । ततश्च, संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर इति श्रुतेः संवत्सरस्य प्रजापतित्वाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिदं पातं गम्यते । ब्रह्मात्मशब्दावपि हि तत्रैव युक्ततरौ । तदुपात्मकस्यैवान्नभोजनत्वमपि सर्वत्र युक्तम् । प्रादेशमाश्रित्वमपि मुख्यजीवत्वादस्मदाद्यपेक्षया स्थूलत्वाभिप्रायम् । विराडभिमानित्वाच्च लोकावयवत्वम् । वेदगर्भत्वादाग्नित्रयात्मकत्वमिति । तस्माद्विरण्यगर्भोपासनापरमेवैतद्वाक्यं, न भगवदुपासनापरमि-
त्येवं प्राप्ते ।

उच्यते । वैश्वानरः परमात्मैव । कुतः । साधारणशब्दवि-
शेषात् । साधारणशब्दाद् विशेषः । ये पूर्वपक्षे साधारणशब्दा-

वग्निर्वैश्वानरो यन्हिरिति कोशस्मृतेर्वैश्वानरशब्दो भूनाम्नावेव प्र-
सिद्धः । तथापि पूर्वकाण्डे, विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वान-
नरं केतुमन्हामकृष्वजित्वादावहःकेतुत्वकयनेतोत्कर्षवक्ष्या सिद्ध-
त्वाद् देवतात्मपरिग्रहो युक्तः । पूर्वकाण्डे एव, वैश्वानरस्य सुप्रतो-
स्याम राजा हि कं भुवनानामभिधीरिति देवतात्मन्यपि सिद्धत्वा-
त् । तत एव देवतात्मपरिग्रहप्राप्तावप्युत्तरकाण्डे वाजिनां बृहदार-
ण्यके सप्तात्रब्राह्मणे, संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर इति श्रावणात् तै-
त्तिरीयाणां बृहन्नारायणोपनिषदि प्रजापतिः, संवत्सर इति श्रुतेः
संवत्सरस्य प्रजापतित्वाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिदं वाक्यमिति
गम्यते । यद्यपि माण्डूक्यादौ, विश्वो वैश्वानरः प्रथमः याद इति
श्राव्यते, तथापि तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पाद इति श्रावणात्
तत्परत्वमेव युक्तम् । तस्य च ब्रह्मनामकत्वाज्जीवसमष्टिकपत्वाद् ब्र-
ह्मात्मशब्दावपि तत्रैव युक्ततरौ । तं योऽहंमहयोपास्ते तस्य यथा क्र-
तुरितिन्यायेन तद्भावात् तदुपात्मकस्यैव सर्वतान्नभोजनं युक्तम् ।
भोजनत्वमिति पाठे, भोजनत्वं भोजतृत्वम् । नन्वादित्वात्त्वयुः । शे-
यमुक्तानार्थम् । एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं विशदीकुर्वन्ति । * उ-
च्यत इत्यादि * । हेतुं व्याकुर्वन्ति * साधारणेत्यादि * अत्र साधार-

हिरण्यगर्भपरतया ततोऽपि विशेषोऽस्ति । येन भगवानेव वैश्वानरो भवति । प्रादेशमात्रस्यैव द्युमूर्द्धत्वादिवर्धः । न हि विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवद्व्यतिरिक्ते सम्भवति । सर्वभवनसामर्थ्याभावात् । साधारणाद्धर्माच्छब्द एव विशेष इति वा । विशेषादित्येव वक्तव्ये साधारणशब्दशब्दो प्रादेशमात्रस्यैव वैश्वानरशब्दवाच्यत्वं, द्युमूर्द्धत्वादिकं तस्यैवेति समासेन द्योतयतः । अन्यथा विरोधाभावात् ।

यदपि लोकात्मकं स्थूलं, रूपं तदपि भगवात् एव, न हिरण्यगर्भस्येति । पुरुषत्वात्तस्य ।

शब्दशब्दस्य, ये इत्यादिना विभजनात् साधारणशब्देश्यो विशेष इत्येवं बहुवचनविग्रहस्य विग्रहितत्वेऽपि, ग्रहणके य एकवचननिर्देशः स ग्रन्थादिपदान्नामोजनवाक्यगतैकजात्यभिप्रायात् । विशेषाधिक्यं, तात्कमिह्यपेक्षायां स्फुटीकुर्यान्त * प्रादेशेत्यादि * । अस्मिन् पक्षे शब्दशब्दस्य पदवाक्यसाधारणत्वात् सन्देहः स्यादिति समासान्तरं नमर्थमाहुः । * साधारणादित्यादि * । तथाच शब्दे विशेषः शब्दविशेषः । वाक्योक्तात् साधारणाद् द्युमूर्द्धत्वादेर्धर्माद् वाक्यरूपे शब्द एव यो विशेषो विरुद्धधर्माधारत्वालक्षणस्तस्मादित्यर्थः । ननु विशेषस्यैव हेतुत्वे साधारणशब्दयोः कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः * विशेषादित्यादि * । * सम संन द्योतयत इति * समासघटिकायाः पञ्चम्या व्यञ्जोपप्रयुक्तत्वेन द्योतयोस्तत्प्रकृतिभूतयोः प्रादेशमात्रवाक्यद्युमूर्द्धादिवाक्यरूपयोः शब्दयोः समभिव्याहारेण परस्परसामानाधिकरण्यसूचनाद् द्योतयतः । * अर्थयेति * वैयधिकरण्ये । एतेन व्यञ्जोपापग्रहणो युक्तिरुक्ता । ननु सूत्रसिद्धं विरुद्धधर्माश्रयत्वं तु प्रादेशमात्राभिधिमानपदयोः पौर्वापर्यसमभिव्याहाराभ्यां लभ्यते । तावता द्युमूर्द्धत्वादेर्हिरण्यगर्भसाधारण्यं कथं निवर्ततामित्यत आहुः * यदपीत्यादि * । तत्र हेतुः * पुरुषत्वात् तस्येति * अर्थमर्थः । ध्रुवो पुरुषशब्दध्रुवो प्रयुज्यते । पुरा भासेति, पुरुष-

तीनि, पुरि शेत इति त्रिधा योगेन । एकथा आकारविशेषे कृत्वा ।
 प्रकृते च मूर्द्धाद्यङ्गभ्रावणाद् रुढ एवाभिप्रेयते । सा च कुत्र मुख्येति
 विचारे सामान्यतः शब्दमात्रस्याङ्गारविकृतित्वेन तद्वाच्यं प्रक्षप्येव
 मुख्या । आनन्दमयाधिकरणेऽन्तःस्थस्यानन्दमयस्य परस्यैव विज्ञान-
 मयादिषु पुरुषाकारसम्यक्त्वेन विमृष्टत्वाच्च । सहस्रशीर्षा पुरुषः,
 वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादावपि तथैव सिद्धत्वाच्च । एवं सनि,
 पुरुषौ चात्ममानत्रावित्यभिधानकोशेनान्यत्र शक्तिप्रादुर्भावेऽपि, 'तथा
 पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवेऽवनिष्ठते । विना तं पुण्डरीकाक्षं कोऽन्यः
 पुरुषशब्दभाक् ॥ भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी
 च सनेने वासुदेवे सनातने ॥ ब्रह्माद्याः सकला देवा यक्षगन्धर्वाकन-
 राः । ते सर्वे पुरुषांशत्वावुच्यन्ते पुरुषा इति' इति शिवतत्त्वविवेक-
 लिखितपुराणात्, 'स एव वासुदेवोऽयं साक्षात् पुरुष उच्यते । स्त्रीप्राय-
 मितरत् सर्वं जगद् ब्रह्मपुरःसरम् ॥ स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रो-
 च्यते युधैः । प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातन्त्र्याद् वैभवादिपि' इति नृ-
 सिंहपुराणाञ्च परास्मिन् ब्रह्माणि वासुदेवं एव मुख्यः । अतस्तस्यैव
 पुरुषत्वादितरवारणाच्च । नचेतरवारणेऽपि न शिवस्य वारणमिति
 शङ्क्यम् । प्रकृतिस्पर्शराहित्यस्वातन्त्र्याऽप्यां तस्यापि वारणात् । शिवः
 शक्तियुतः शर्वादिनि श्रीभागयन्वाक्येन, 'जगत्कारणतापन्नः शिवया
 मुनिपुङ्गवाः । सा तस्यापि भवच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थक' इत्या-
 दियश्च त्रिशङ्खिः स्तुतसंहितावाक्येश्च सर्वदा सर्वावस्थासु शिवस्य
 प्रकृतियुक्तत्वनवधीनत्वयोरुक्तत्वात् । शिवः शक्त्या युक्तो यदि
 भवति शक्तः प्रभञ्जितुं नच देवं देवो न खलु कुशलः स्थान्दुतुमपीति
 सौन्दर्यलहरी गङ्गाचार्यैरपि तथाङ्गीकारादिति । नच कारणस्य
 सर्वाभिः कार्यावस्थाभिरवस्थावत्त्वात् तादृशं रूपं ध्यानायमवोच्यते,
 न तु तद्वास्तव्यं कारणरूपमिति चान्वयम् । अत्र मूर्द्धैव सुतेजा इत्या-
 दिना सिद्धान्त्याङ्गानि निर्दिश्य तेषां सुप्रभृतिरूपनाविधानादङ्गाना-
 मवास्तव्यस्याशक्यवचनत्वात् । नच पृथिव्येय वादावित्यत्र वि-
 परीतोद्देश्यविधेयभावाभेयमिति शङ्क्यम् । पूर्वधाक्यं उद्दालकं प्रति,
 पादौ स्वेताश्वत्थमन इत्युक्तत्वात् । नच वैद्यके, मूत्राशयपुटौ वस्ति-
 रितिकथनाद्वा तदुल्लेखेन कार्यरूपत्वमाकारस्य शङ्क्यम् । वस्तिता-
 भेदो व्यतिरिक्तकोशोक्तापानाऽप्यधोभागमात्रतया अत्र विवक्षित-

विश्वस्य जडस्य नरस्य जीवस्य च भगवदंशत्वेन देवता-
त्वाद् देवताद्वन्द्वे चेति विश्वानरो । तौ निवामो यप्तेति, तस्य
निवाम इत्यण् । तेन परमेश्वर एव वैश्वानरो भवति, नान्यः ।

त्वात् । अन्यथा जलस्य मूत्रीभावेनाऽप्रयोजकत्वे तस्मिन् राशित्वक-
थनस्य विरुद्धत्वप्रसङ्गात् । तस्य जलनामत्वाभावात् । एतदा अर्वा
नामधेयं गुह्यं यदाधावा इतिवद् गुह्यनामत्वेनाप्यध्यावणाच्च । नच
साकारस्य पूर्वपक्षोक्तेन लोकन्यायेनाऽब्रह्मत्वं शङ्क्यम् । विरुद्धधर्मा-
ध्यग्न्येन सिद्धे वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे तस्याप्रयोजकत्वात् । अलौकिका-
ऽऽकारत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । नचात्र मानाभावः शङ्क्यः । सहस्र-
शीर्षा पुरुषः, सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिधृतीनामेव मानत्वाच्च ।
सर्वत्रैकम्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वात् । अतः साकारस्यैव ब्रह्मणाप्रति-
पादनार्थमेवं कथयामि, नात्र हिरण्यगर्भादिरूपता प्रतिपादयितुं
शक्येति ।

तेन शङ्करमास्कराचार्याभ्यां यद् व्याख्यातं, साधारण्योर्वै-
श्वानरात्मशब्दयोर् यो विशेषो युमुर्द्धत्वादित्स्मृमादिति । तद्विरण्या-
भेदाधारण्यादसङ्गतामिति बोधयन् ।

ननु भवत्वेधं, तथापि वैश्वानरशब्दस्य कथं ब्रह्मणि समन्वय
इत्याकाङ्क्षायां योगकट्येति बोधयितुं योगं बोधयन्ति । *विद्वत्स्येत्या-
दि* । विद्वो वैश्वानरः प्रथमः पाद इतिश्रावणाद् ब्रह्माण्डदेशस्य
विद्वत्स्य जडस्य तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पाद इति श्रावणा-
गरस्य तदन्तर्गतस्य भुवःपञ्चमीस्य च पादत्वे भगवदंशत्वेन देवतात्वा-
देवताद्वन्द्वे कृते, देवताद्वन्द्वे चेति सूत्रेणानङ्गि जाने, विश्वानरो । ततो
निवामार्थेर्जाज्ञा कृते तथेति गत्येत्यर्थः । तस्य निवास इत्यण् इति पाठे
तु, विश्वानरयोर्निवास इति विप्रहान्तरमपि बोध्यते । तथा सत्येको-
ऽर्थो विप्रहोपन्यासेनेतरश्च सूत्रोपन्यासेनेत्येवमपि विरुद्धधर्माध्य-
त्याग संगृहीतं भवतीति बोधिर्न हेतुम् । यद्यपि निरुक्ते, वैश्वानरस्य
सुप्तौ स्थानेत्यत्र, विद्वान्नराप्रयति, विद्वत् एनं नरा नयन्तीति वा,

भगवदंशत्वादन्यत्रोपचारात् प्रयोगः । तस्माद् वैश्वानरः पर-
मात्मा ॥ २४ ॥

अथवा विश्वानर एवेति निरुक्तीनामुक्तिः । सायणीयं च विश्वेषां
नराणां हित इति । अन्यत्रापि च, नरे संशयायामिति विश्वपदस्य दीर्घं
विधाय ऋष्यणा व्युत्पादनम् । तथाप्यत्र जीवजडव्यावृत्त्यर्थमेवाचा-
र्यस्य प्रवृत्तत्वादिवं व्युत्पादनम् । ननु भवत्वेवं, योगरूढ्याः, सर्वमा-
धारणत्वाद् व्युत्पादनमनतिप्रयोजनमिति शङ्कयामाहुः । * भगवदंशो-
त्पादि* । तथाच पुरुषपदवदत्रापि रूढ्यादिच्छायामाश्रयम् । वस्तुतस्तु
जातिनिवन्धना प्रशस्तानिवन्धना वा गोणीत्यर्थः । सिद्धमाहुः * त-
स्मादित्यादि* । * तस्मादिति* । उक्तरीतिकाद् विशयात् सर्वेषां
पदवाक्यानां तदनुगुणत्वाच्चेत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यस्तु, विशेष्यत इति विशेषो विशेष्यमाणत्वम् ।
जाडरभूतदेवतात्मपरमात्मसाधारणस्य 'वैश्वानरशब्दस्य परमात्मा-
साधारणधर्मविशेष्यमाणत्वादित्येषं मीमे हेतुं व्याख्याय' औपम्यया-
दीनां पण्णां, को न आत्मा, किं ब्रह्म इति विचार्य भेदस्य निर्देशाज्जी-
वात्मत्वे निवारिते, तेषां जीवात्मनामात्मभूतं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति नि-
श्चये तज्जिज्ञासुभिर्देवानरात्मज्ञं कैशेयं राजानमागम्य पृच्छयमानो
वैश्वानर आत्मा परमात्मैवेति विज्ञायते । किञ्चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुप-
मास्य पश्चात् सर्वेषु वाक्येष्व्वात्मब्रह्मशब्दाभ्यां व्यवहारे कर्तव्यं ब्रह्म-
शब्दस्यानं निर्दिश्यमानो वैश्वानरशब्दो दृश्यतेऽनः स शब्दो ब्रह्मैवाभि-
धत्त इति विज्ञायते । किञ्च । सर्वलोकमवभूतसर्वात्मस्वरूपादनमग्नि-
प्रोतेयीकातूलदाहयत् सर्वपाप्मदाहध्माग्ने वैश्वानरात्मविज्ञानफलत्वेन
श्राव्यमाणो ज्ञानविषयं वैश्वानरं परब्रह्मत्वेन विज्ञापयत इत्याहुः ।
अत्र ब्रह्मधर्मविशेष्यमाणत्वं तथापि, परत्वंतिङ्शेनेति बोध्यम् ।

भिभुशौर्ध्वं तु, सर्ववेदान्तसाधारणो यः शब्दविशेष आत्मब्रह्म-
रूप इति व्याचक्ष्यतुः । तस्यात्मब्रह्मशब्दयोर्ब्रह्मपरताया उपपादनसा-
पेक्षतया तयोः साध्यसमत्वेन निश्चयहेतुतागर्हत्वादुपेक्ष्यमेव ।

माध्यास्तु, आत्मशब्दः परं विष्णो नाम्यत्र कचिदिष्यत इति-
स्मरणाद् विष्ण्वसाधारणेनात्मशब्देन विशेषणादिति, व्याकुर्वन्ति ।

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

व्याख्यानेन भगवत्परत्वाद् वाक्यस्य प्रमाणान्तरमाह ।

तदप्यात्मशब्दस्योपक्रमस्य संशयवाक्याग्रिमप्रश्नादिवाक्यतत्राग्रिम-
निष्कर्षवाक्येषु प्रयोगेण जीवसाधारण्यदर्शनेन चोपपादनसापेक्षतया
शिथिलमेव ।

तस्मात् सिद्धान्तोक्तहंतुरेव प्रबलः । यत्तु छान्दोग्यभाष्ये प्रा-
देशमात्राभिविमानयदयोर्व्याख्यानम् । प्रादेशाद्युमूर्द्धादिपूर्वाणीपा-
दान्तास्तैरध्यात्मं मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रो, मुखादपु करणे-
ष्वर्तत्वेन मीयत इति वा, द्युलोकादिपृथिव्यस्त्रप्रदेशपरिमाणो वा,
प्रकर्षेण शाखेणादिश्यन्त इति प्रादेशाद्युलोकादय एव, तावत्परि-
माणो वा । शाखान्तरे तु मूर्द्धादिचिबुकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं क-
ल्पयन्ति । इह न तथाभिप्रेतः । तस्य ह वा एतस्यात्मन इत्युपसंहा-
रात् । प्रत्यगात्मतया अभिविमीयते ज्ञायत इत्यभिविमान इति । तत्तु
न युज्यते । मूर्द्धाचिबुकप्रतिष्ठतया प्रादेशमात्रत्वस्य कालांगकत्वे
मानाभावात् । नच, तस्य ह वा एतस्यात्मन इत्यादिना द्युमूर्द्धत्वा-
दिकथनमेव मानमिति वाच्यम् । तदेजनि, तत्रैजनि, अणोरणीयान्
महनो महीयानात्मा शुद्धायां निहिताऽस्य जन्तोः, अणीयान् धीह-
र्वायानाकाणादित्यादिश्रुतिभिः सिद्धे विरुद्धधर्माधारत्वं, अभिज्ञानि-
मित्तोपादानतोयगमेन स्वयमप्युपगमे, मायायां युक्तिविरोधस्य भूष-
णत्वे च स्वीकृते द्युमूर्द्धत्वप्रादेशमात्रत्वयोः स्वमतपरमताश्यामवि-
रोधस्य भूषणत्वे च स्वीकृते द्युमूर्द्धत्वप्रादेशमात्रत्वयोः स्वमतपरम-
ताश्यामविरोधसिद्धेस्तथा कथनस्य कालार्पणकत्वानुपपत्त्यभावात् ।
प्रत्यगात्मत्वेन विमीयमानस्य विषयत्वेनाप्रकृत्यस्य भामत्यां स्वीका-
रात् । व्याख्येयग्रन्थेऽपि, को न आत्मा, किं ब्रह्मेत्येतयोर्मित्तवाक्य-
त्वपक्ष एकवाक्यत्वपक्षे च प्रत्यगात्मब्रह्माभेदानाभावात्स्योपपादित-
त्वाच्च । तस्माद् विरुद्धधर्माधारत्वादिकमप्राग्विवादम् ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ ननु पूर्वसूत्रोक्तहेतुना सिद्धे
यैश्चानरस्य परमात्मत्वे किमिति सूत्रान्तरारम्भ इत्याकाङ्क्षायामाहुः ।
* व्याख्याननेत्यादि* । तथाच स्यात्स्वयं तथाप्रतीत्यभावादाप्रहया-

केचित् स्ववेहे हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।

चतुर्भुज कञ्जरयाङ्गशङ्खगदापर धारणया स्मरन्तीति ।

स्मर्यमाणं रूपमनुमानं स्यात् । प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्र-
ह्मत्वे । स्मरणं हि मग्नं श्रुतस्य भवति । श्रुतिवाक्येभ्य एव
हि श्रवणम् । यदि प्रादेशमात्रवैश्वानरप्रतिपादकजातीयानां न
ब्रह्मवाक्यत्वं स्यात् तदा स्मरणं नोपपद्यते । अतः इति हेतोः
प्रादेशमात्रवैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न, तथा दृष्ट्यप-

देशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यदि स्मर्यमाणमनुमानं

दित्यमाशङ्क्येतेति तन्निवारणायारम्भ इत्यर्थः । स्मर्यमाणं स्फुटीकु-
र्वन्ति * काञ्चदित्यादि * । स्मर्यमाणस्य कथमनुमानत्वमित्यत आ-
हु * स्मरणं धीत्यादि * । * स्मरणं नोपपद्येतेति * ये हि ब्रह्म
स्मरन्ति ते श्रुतिं श्रुत्यैव स्मरन्त्यतस्तत्रात्रात्रे तन्नोपपद्येत । त-
थात्र प्रादेशमात्रस्य स्मरणं प्रादेशमात्रस्यैव श्रुत्यर्थत्वानुमापयामि-
त्यर्थः । तेन,

अनन्तशाखासापेक्षे वैदिकार्यस्य निर्णये ।

स्वबुद्धिकल्पितादर्याद् यत्कीयानुपबृंहित ॥

इति बोधिनम् ।

अन्य तु, 'द्या मूर्द्धान यस्य विप्रा वदन्ति ए वै नाभिं चन्द्र-
सूर्यौ च नत्रे । विश आत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽपचन्त्यात्मा
समेभूतप्रणता' इति । 'यस्याग्निरस्य घौर्मूर्द्धा ख नाभिश्चरणौ क्षि-
ति । सूर्यश्चभुवि विश आत्रे तस्मै लोकारमने नमः' इत्युदाहृत्य स्मर्य-
माणं श्रुत्यनुमापकं स्यादिति व्याकुर्वन्ति ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्यपदेशादसम्भ-
वात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ शङ्काय व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि *

स्यादिति वाक्यार्थो निर्णीयते, तदा स्मृत्यन्तरेणान्यथापि व्याख्येयम् । 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणायानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्' इति जाठर एवाग्निवैश्वानरो भवति । तस्यैव भगवद्विभूतित्वात् । वाक्यार्थो यथाकथञ्चिद् योजयिष्यते । न तु विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वाद् भगवत्परत्वं वाक्यस्य । विरुद्धधर्माः श्रब्दादयः । अन्तःप्रतिष्ठानं च । अग्निवैश्वानर इति शब्दः केवलवैश्वानरपदे भवेत् । भगवत्परत्वं योगेन । तदग्निसाहचर्यादग्निरेव भवेत् । तस्यैव च त्रेताग्निकल्पनमुपासनार्थम् । प्राणो हि देवता तद् यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयमित्यादिना । तदेतेभ्यो हेतुभ्योऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्धर्मः । पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वदेति भिन्नहेतुर्हेतुश्च भवतीति न चकारः । तस्माद् विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वात् भगवान् वैश्वानर इति चेत् ।

* इति वाक्यार्थो निर्णीयते इति * एवं प्रकारेण स्मरणेन निर्णीयते । ननु भगवद्विभूतौ चेद् योज्यं, तदा भगवति योजनं कुतो निषिद्धम् इत्यत आह * न त्वित्यादि * । कः शब्द इत्यतस्तं दर्शयति * अग्निरित्यादि * । अयमर्थः । वाजिनो वैश्वानरविद्याप्रकरणे, य एषोऽग्निवैश्वानर इति वैश्वानरसमानाधिकरणतया अग्निरिति भूयते । तथाच यदि समानप्रकरणे केवलो वैश्वानरशब्दः स्यात् तदा तस्मिन् पूर्वोक्तेन योगेन भवेद् भगवत्परत्वम् । प्रयुक्ते तु शब्दान्तरे । तत् * तस्मादग्निसाहचर्यादग्निरेव वैश्वानरो भवेत् । यास्कौकस्य योगान्तरस्य तथापि शक्यमन्वयात् । नच योगतौल्येऽनौ कुतः पक्षपात इति शङ्काम् । अत्राप्यग्रे हृदयं गार्हपत्ये इत्यादिना तस्यैव वैश्वानरस्य त्रेताप्रकल्पनमुपासनार्थं हृदयते । नचेदमप्युभयत्र तुल्यमिति शङ्काम् । प्राणो हि देवतात्राग्रे पठ्यते । तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयम् । स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहंत्यादिना स्वाहायोगाच्चतुर्था चायगतेः । तस्य

न । तथा दृष्ट्यपदेशात् । सर्वभोक्तृत्वं भगवतो वक्तुं तथा दृष्टिरुपादिश्यते । विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापत्तिरित्यैश्वर्यमेव भगवतो वर्णितम् ।

तर्हि कार्यवाक्यमेवास्तु स्मृत्यनुरोधादिति चेत् तत्राह । असम्भवात् । न हि तस्य शुमूर्द्धत्वादयो धर्माः सम्भवन्ति । उपचारादुपासनार्थं परिकल्पनं भाविष्यतीति चेन्न । पुरुषमपि धेनमधीयते, वाजसनेयिनः । स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः । स यो हैनमेवाग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति ।

मुखं च जाठर एव । आहुतिप्रापकत्वात् । अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमघृतं इति वाजसनेयिब्राह्मणोक्तादिलङ्गात् । तदिदं सूत्रस्थेनाविपक्षेन सूचितम् । तदेतेभ्यो हेतुभ्यो जाठर एव ब्राह्मो, न परमात्मा । न चाऽन्तःप्रतिष्ठानात् परमात्मा ग्रहीतुं शक्यः । यतोऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्भूमिः । वाजसनेयिभिः, स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति समामननात् । यद्यप्यन्तःप्रतिष्ठानं वाक्यस्य जाठरपरतासाधने भिन्नो हेतुरिति सूत्रे चकारोऽपेक्षितः । तथापि भक्तस्य होमीयत्वमाहुतेर्देवताप्राप्तिश्च या आदिपदेन संगृहीता, तत्राप्येतदेव प्रयोजकमिति हेतुरपि भवतीति तयात्वबोधनाय न चकारः । स्फुटमन्यत् । परिहारांशं व्याकुर्वते *नतयेत्यादि* । पूर्वोक्तहेतुना वाक्यस्य जाठरविभूतिपरत्वं न वक्तुं शक्यते । कुतः । तथा दृष्ट्यपदेशात् । भगवतः सर्वभोक्तृत्वं वक्तुं जाठरदृष्टिरत्रोपदिश्यते, तस्मात् । न चोत्कृष्टे हीनदृष्टेर्वावहृत्वस्य पूर्वं साधितत्वादत्र तादृशदृष्ट्यपदेशस्यायुक्तत्वं शङ्क्यम् । भगवतः सर्वकारणत्वेन भगवन्निष्ठानां तेषां तेषां विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापत्तिः । यथा कारणत्वस्याष्टादिशतितत्त्वादिरूपता, तथा पाचकत्वस्य जाठराग्निरूपतेति स्वयं स्वधिक्रिय एकरसपवेति भगवत ऐश्वर्यमेव वर्णितमतो न दोष इत्यर्थः । * तर्हित्यादि * ननु धर्माणां तत्तद्भावापत्तिः कार्यार्थेति कार्यं मुख्यम् । तर्हिदि कार्यवाक्यमेवास्तु । गीतास्मृत्यनुरोधात् । न तु ब्रह्मवाक्यमिति चेत् तत्राहस्य-

तस्मात् पुरुषत्वं, पाठान्तरे पुरुषविधत्वं वा जाठरस्य न सम्भवतीति भगवानेव वैश्वानरः । भगवत्परत्वे सम्भवसम्भक्त्यकल्पना न युक्तेति ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

वैश्वानरो न ऊसेत्पाद्विमन्त्रैर्देवताया महाभूताग्नेर्वा वाक्यार्थतेति कस्य चिद् बुद्धिः स्यात् । तदप्यनिर्देशेनैव परिहरति । मुख्योपपत्तिर्भगवत्परत्वे सम्भवति नान्यकल्पना युक्तेति ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

अधुना परिमाणविशेषो विचार्यते । प्रादेशमात्रत्वं भगवतः स्वाभाविकं कृत्स्नमेवेति । अस्मिन् मिद् एन पूर्वोक्तं मिद् भवेदिति विचार्यते । तत्रास्मिन्नर्थे चत्वारः कृपयो वेदार्थाचिन्तकाः प्रकारमेवेन । तत्र केवलं शब्दबलविचारका आचार्याः ।

यैः । शेषमुक्तानम् * । पाठान्तर इति * सूत्रे पुरुषविधमिति पाठान्तरे । ननु पुरुषत्वादिकमपि काल्पनिकं पूर्ववदस्त्विति चेत् तत्राहुः । * भगवदित्यादि * सर्वे वेदा इत्यादिभूतिर्भर्तुर्भयसम्भवे गौणस्याभ्यास्यत्वाच्च तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ * इत्यादीत्यादिपदेन, वैश्वानरं केतुमहामित्यादीनां संप्रहः ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनि ॥ एतद्विषये पञ्चसूत्रेषु, मन्वत इत्यस्याध्याहारो शेषः । ननु चतुर्भिः सूत्रैः सर्वस्मिन्नाश्रयकारणार्थं सिद्धे एतेषां सूत्राणां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां माहुः । * अधुनेत्यादि * । * पूर्वोक्तमिति * । असाधारणमभेदमेकं विशुद्धधर्माभ्यर्थत्वम् । * शब्दबल इत्यादि * शब्दस्य बलमुच्चारणक्रमोद्दितात्पथम् । तद्वि-

शब्दार्थयोर्जैमिनिः । आश्रमरथ्यस्तु शब्दोपसर्जनेनार्थविचार-
कः । केवलार्थविचारको वादरिरिति । आचार्यः पुनर्विचारावि-
चारयोर्दोषं पश्यन् विचारमपि नदंस्तपामल्पबुद्धिरुपापनाय ना-
मान्याह ।

तत्र जैमिनिरुभयवत्तुविचारकः प्रथमं निर्दिश्यते । व्याप-
कस्य प्रादेशमात्रत्वे साक्षादपि कल्पनाव्यतिरेकेणापि स्वरूप-
विचारेणैवाविरोधं मन्यते जैमिनिः । आकाशवद् व्यापकं सर्व-
तःपाणिपादान्तं ब्रह्म । अत एव साकारत्वमनन्तमूर्तित्वं ब्रह्म-
णः स्वेच्छया परेच्छया स्वभावतश्च विभक्तामिव । त्रयोऽपि
नियतपरिमाणाः । अनियतपरिमाणास्तु आकाशवद् परिच्छे-
दनिरूप्याः । तद् दृष्टिदासाभ्यां तथा भवन्ति ।

चारेणार्थविचारको व्यासपादा इत्यर्थः । ननु तथापि ऋषिना-
मकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * आचार्यः पुनरित्यादि *
। बृहदारण्यके प्रथमे गार्गीप्राश्नने, मा ते मूर्खो व्यपदतदन-
तिप्रश्न्या वै श्रेयता अनिपृच्छसि गार्गी मातिपाक्षीरित्यनिप्रश्ने दो-
षश्चावणेन, कठवल्ल्यां, नैया तर्केण मतिरापनेयेति निषेधेन च का-
लपनिकातिविचारं दोषः पर्यवसितः । तैत्तिरीये च, तत्त्वेव भयं वि-
दुषोऽमन्वानस्येत्यविचारेऽपि दोषः आधिनः । अत आचार्यस्तमिमं
विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन्, तदन्वेष्टव्यं, तद्विजिज्ञासितव्यं, मो-
दन्वेष्टव्यः, स विजिज्ञासितव्य इत्यादिश्रुत्युक्तवाच्छब्दबलेनैव कृतव्यं
विचारमपि स्वशास्त्रे वदंस्तथा आह । तथाच शब्दबलविचारस्य
मुख्यत्वज्ञापनमेव प्रयोजनमित्यर्थः । जैमिनेः प्राथम्ये हेतुः * उभय-
बलविचारक इति * । सूत्रं व्याकुर्वन्ति * व्यापकस्येत्यादि * कल्प-
नान्यतिरेकेण व्यापकत्वप्रादेशमात्रत्वयोः कथमविरोध इत्याकाङ्क्षा-
यां तं प्रकारमुपपादयन्ति * आकाशेत्यादि * । यद्यपि ध्रुवी प्रादेश-
मात्रमभिधिमानमिति क्रमेणोक्तं, तथापि शब्दक्रमादायः क्रमो बली-

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

निराकारमेव ब्रह्म गोयाजवनिकाच्छत्रं तदपगमेन पुरुषा-
कारेणाधिदैविकदेवताधिष्ठितेनाभिव्यक्तः पुरुषोऽन्तर्यामी ।

अत एव पुरुषविय इति । अभिव्यक्तेर्हेतोः साकारत्वमपि
मायापगगनकृतत्वात् स्वाभाविकत्वम् । तथापि निर्दिश्यमानं
सच्चिदानन्दरूपमेवाश्मरथ्यम् मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

वादरिः केवलपीक्तिकाश्चिन्तनवशात् मादुर्भूतरूपानुग्रादि-
का श्रुतिरिति । यद्यद्विद्या त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्र-
णयसे सवदनुग्रहायेति वाक्यानुरोधात् । अन्यथा बहुकल्पनार्था
तुदिसौकर्याभावात् तार्किकादिमतेष्वपि तथात्वाद् युक्त्यनुरो-
धेन ब्रह्मवादांऽप्यन्यथा नेय इति हि मन्यते । अस्मिन् पक्षे
त्वतात्त्विकत्वम् । अथवा मायास्याने अनुस्मृतिः । अभिव्यक्ति-
स्तु तुल्या । एवं सति वादरिमतेऽपि तात्त्विकमेव रूपम् ॥ ३० ॥

सूत्रग्रयं शतद्वयणीकृता षडङ्कुटाचार्याभिधेन स्वग्रन्थ उपन्यस्तम् ॥ २९ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ एतदादिषु त्रिषु सूत्रेष्वविरोधमि-
त्यस्यानुपङ्गोऽधिको ज्ञेयः । * आधिदैविकदेवताधिष्ठितेनेति * अ-
धिदैविकी देवेषु प्रणवमात्रावाच्येषु वर्तमाना या देवता ब्रह्मविष्णवा-
दिरूपा तत्तद्गुणगुणसप्तष्ट्यामिमानीति तथाधिष्ठितेन शरीरतयाङ्गी-
कृतेन * अत एवति * । अधिष्ठानादेव । सूत्राक्तस्य हेतोः साकारपक्षे-
ऽप्युपपत्तेस्तमपि पक्षमाहुः । * अभिव्यक्तेरित्यादि * । * न स्वाभा-
विकत्वमिति * किन्त्वर्मकौकःसूत्रोक्तव्योमहद्वान्तेनोपरवधद्वान्तु
कावम् ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ अत्रापि भाष्यमुक्तानार्थम् ॥ ३० ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

जैमिनिमते आकारवादे नियतसाकारं मन्यमानस्तदेकदेशी
नियतमेव प्रादेशमात्रं भगवद्रूपं मन्यते । तन्निराकरणाय सर्वत्र
प्रादेशत्वं सम्पात्तिकृतमित्याह ।

तत्र का सम्पत्तिः कथामिति स्वयमेव श्रुत्या प्रदर्शयति ।
वाजसनेषित्राह्नये शुप्रभृतीन् पृथिवीपर्यन्तान् वैश्वानरस्यावय-
वान्, अध्यात्म्ये च मूर्द्धप्रभृतिषु चिबुकपर्यन्तेषु सम्पादयन्
प्रादेशमात्रमिह वै देवाः सुविदिता अभिसम्पन्नास्तथा तु व ए-
तान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति । स
होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्नेष वा अतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना स-

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ननु पूर्वं जैमिनेर्मतं
प्रदर्शितमधुना प्रकारान्तरेण किमिति प्रदर्शयत इत्याकाङ्क्षायां भाहुः ।
* जैमिनिमत इत्यादि * परममहत्परिमाणप्रादेशमात्रयोः साक्षाद-
विरोधबोधके जैमिनिमते यः साकारवादेस्तस्मिन् य एकदेशी ईदृशं
भगवत्स्वरूपं मन्यते । प्रादेशमात्रत्वस्य प्रदेशविशेषकृतत्वे ताव-
न्मात्रस्य पुरुषाकारत्वाभावेन पुरुषंश्रुतिविरोधादिति तदाशयः । अ-
भिधिमानत्वं जगन्निर्मातृत्वाद्, शुमूर्द्धत्वादिकं तूपासनार्थमित्यादि-
रुद्धम् । तन्निराकरणाय सर्वत्र * सर्वेषु वैश्वानरस्य प्रदेशेषु प्रादेश-
मात्रत्वं तथाह । तत्र सम्पात्तिकृतत्वे चाप्ये सा केत्याद्याकाङ्क्षायां
सम्पत्तिं तत्कृतं प्रादेशमात्रत्वं च स्वयं जैमिनिः श्रुत्या प्रदर्शयतीत्य-
र्थः । * सम्पादयन्निति * कैकेय इति शेषः । श्रुतिं पठन्ति * प्रादेशमात्र-
मित्यादि * । * इत्यादिनेति * चक्षुषी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुतेजा
वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वै पृथग्वर्त्माः मा वैश्वा-
नर इति । मुख्यामाकाशमुपदिशन्नुवाच, एष वै बहुलो वैश्वानर इति ।
मुख्या अप उपदिशन्नुवाच, एष वै रयिर्वैश्वानर इति । चिबुकमुपदिश-

स्मृतावप्युक्तम् ।

वृणोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः ।

प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डर्मास्थितम् ॥

तृतीयं सर्वभूतस्य तानि ज्ञान्ता विमुच्यत इति ।

यानिति पञ्चमव्य, श्रुतिलक्षणमानुष्यै तन्प्रमाणत्वादर्थोच्येति प्रथ-
मसूत्रे विचारितमग्निहोत्रं जुहोति यथागूं पचनीत्यत्र सिद्धम् । अ-
र्थक्रमस्य बलिष्ठत्वानादरे अदण्डकल्पनाप्रसङ्गात् । तदप्राध्यादरणी-
यम् । अन्यथाऽत्र विरुद्धधर्माधारत्वफलत्वात् प्रसज्येत । सम्भवति
चार्थक्रमादरेण परिमाणाविरोधितं प्रकारमतिहाय विरुद्धधर्माध्य-
त्वकल्पनमयुक्तम् । तस्मिन् प्रकारे कथं सम्भव इति चेदित्यम् । आ-
काशवत् सद्यंगतश्च नित्य इति, सर्वतःपाणिपादं तदिति श्रुतिश्रवणे-
र्याविधं ब्रह्मस्वरूपं सिद्धमनः स्वरूपबलादेव ब्रह्मणः साकारत्वमन-
न्तमूर्तित्वं च । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति, पदय, मे पार्थ रूपाणि
शतशोऽप्यसहस्रश इति श्रुतिस्मृतिश्रयां सिद्धम् । तच्च कचिद्, बहु
स्यामिति श्रुतेः स्वेच्छया, कचिच्छ, यद्यच्छया त उरुमाय विभाव-
यन्ति तत्तद्गुणः प्रणयसे सद्गुणप्रहायंति वाक्यात् परेच्छया, कचिच्छ
पूर्वोक्तरीत्या स्वभावतश्च तं तं प्रति तत्प्रकारकोपासनेन प्रकटी-
भवति । प्रणयसे इत्यस्य तत्तद्गोचरत्वं प्रापयसे इत्यर्थात् । नच रू-
पमेवे ब्रह्मभेदः शङ्क्यः । यदेकामति श्रुतेरविभक्तं च भूनेषु विभक्त-
मिव च स्थितमिति च गीतावाक्यात् । अतः पुरुषं पुरुषविधं पुरुषे-
ऽन्तःप्रतिष्ठितमिति तयोऽपि प्रकारा नियतपरिमाणाः । यदि चाकाश-
वदिति श्रुत्या विचार्योक्तं ते अनियतपरिमाणा आकाशवत् प-
रिच्छेदनिरूप्याः परिच्छेदकवृद्धिहासाश्रयां नानापरिमाणा भवन्ति ।
ननु श्रुतौ पुरुषं पुरुषविधमित्यादिकं वैश्यान्तरविशेषणं, न तु प्रका-
राणाम् । परिमाणं च द्रव्यधर्मो, न तु धर्मधर्मोऽतो नेदं युक्तमत
आहुः । * स्मृतावित्यादि * । * उक्तमिति * पुरुषत्वमुक्तम् । त-
थाच वैश्यान्तरस्यैव त्रिधा वर्तमानत्वाज्ज्ञोक्तानुपपात्तरिति सर्वमुपप-
न्नमित्यर्थः । तृतीयस्यानन्तरूपत्वं नियतपरिमाणत्वं च व्याकुर्वन्ति ।

भूतेषु पञ्चधा । उदरेऽङ्गुष्ठमात्रः । हृदये प्रादेशो मूर्द्धनि
 च मनसीन्द्रियेषु चाणुः । चित्ते व्यापकः । एकस्याप्युपक्रमे
 सर्वेषु तथात्ववादो विभूतिरभेदाय । तस्माद् वैश्वानरस्य पुरुष-
 त्वाद् सच्चिदानन्दरूपेणैव प्रादेशमात्रत्वं न विरुद्ध्यते । अतः
 साकारब्रह्मवाद एव जैमिनेः सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

* भूतेष्वित्यादि * । * पञ्चधेति * ध्यानार्थं प्रादेशमात्रं अश्रयार्थ-
 मङ्गुष्ठमात्रः स्वात्मत्वार्थमक्षिप्तितः फलार्थं सर्वदेहस्थित आनन्दमयो
 वैश्वानरः शिरसि प्रतिष्ठितः सर्वार्थ इति निबन्धोक्तपञ्चकार्यार्थं प-
 ञ्चभिः प्रकारैः । * उदरेऽङ्गुष्ठमात्र इति * अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य
 आत्मनि तिष्ठतीति धुनस्तथा । स च, अथो तिष्ठथा चित्तस्यान्ते ना-
 ऽप्यामुपरि तिष्ठतीति तैत्तिरीयश्रुतेरुदरे शरीरस्थित्यर्थम् । * प्रादेश
 इति * प्रादेशमात्रेः । स हृदये व्याप्यतो, मूर्द्धन्यग्रे वक्ष्यते । तत्र
 हृदि ध्यानार्थम् । शिरसि सर्वार्थम् । चक्षुरक्षुरित्यादिभूतेस्तत्त-
 न्नियमनार्थं तेषु तिष्ठन् मनःप्रभृतीनामणुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तद्-
 नुरोधेनाणुः । तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्य व्याप्तिधारयेदिति वा-
 क्ये चित्तस्य व्यापकत्वोक्तेस्तत्र तिष्ठेत्तद्वद्भावे व्यापकः । ननु प्रा-
 देशमात्रस्यात्र प्रकृतत्वात् तद्विचार एव कार्योऽन्यविचारस्य किं प्र-
 योजनमित्यत आहुः । * एकस्येत्यादि * एकस्य प्रादेशमात्रस्याप्यु-
 पक्रमे सर्वभूतस्येपु नानारूपेषु भगवत्त्ववादो विभूतिरूपस्य भगवद्-
 भेदं बोधयितुम् । तथाच वैश्वानरस्वरूपे विचारितया दिशा सर्वेषु
 विरुद्धधर्माधारत्वं बोध्यमिति व्यासाशयप्रकटनायार्थं विचार इत्य-
 र्थः । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । * पुरुषत्वादिति *
 आत्मत्वात् । पुरुषो आत्ममानवाविति कोशात् । तथाचाकाशवदि-
 त्यादिभूतिद्वयोक्तरीत्या स्वरूपविचारणैव पारमाण्डव्याविरोधो जैमि-
 निमत इत्यर्थः । ननु जैमिनिमते साकारवाद इत्यत्र किं मानमित्या-
 काङ्क्षायां, जैमिनीयचतुर्लक्षणीसमाप्तौ, स विष्णुराह हि, तद् ब्रह्मे-
 त्याचक्षते तद् ब्रह्मेत्याचक्षत इति सूत्रद्रव्यात् तदनुसारेणाहुः । * अत
 इत्यादि * । * अत इति * एवमुभयबलविचारकत्वात् । इदं च

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

निराकारमेव ब्रह्म गांयाजवनिकाच्छन्नं तदपगमेन पुरुषा-
कारेणाधिदैविकदेवताधिष्ठितेनाभिव्यक्तः पुरुषोऽन्तर्यामी ।

अत एव पुरुषविष इति । अभिव्यक्तेर्हेतोः साकारत्वमपि
मायापगमनकृतत्वात् स्वाभाविकत्वम् । तथापि निर्दिश्यमानं
सच्चिदानन्दरूपमेवाश्मरथ्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

वादरिः केवलयोगीक्तिकाश्चिन्तनवशात् मादुर्भूतरूपानुत्पादि-
का श्रुतिरिति । यथाद्विधा त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्र-
णयसे सवनुग्रहायेति वाक्यानुरोधात् । अन्यथा बहुकल्पनार्था
बुद्धिमौक्यभावात् तार्किकादिमतेष्वपि तथात्वाद् वृत्त्यनुरो-
धेन ब्रह्मवादांऽप्यन्यथा नेय इति हि मन्यते । अस्मिन् पक्षे
त्वतात्त्विकत्वम् । अथवा मायास्याने अनुस्मृतिः । अभिव्यक्ति-
स्तु तुल्या । एव सति वादरिमतेऽपि तात्त्विकमेव रूपम् ॥ ३० ॥

सूत्रद्वयं शतद्वयणीकृता इयङ्कुटाचार्याभिधेन स्वग्रन्थे उपन्यस्तम् ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ एतदादिषु त्रिषु सूत्रेष्वविरोधार्थ-
मस्यानुपङ्गोऽधिको हेयः । * आधिदैविकदेवताधिष्ठितेनेति * अ-
धिदैविकी देवेषु प्रणयमात्राद्येषु वर्तमाना या देवता ब्रह्मविष्णवा-
दिरूपा तत्तद्गुणगुणसमष्ट्याभिमानिनी तथाधिष्ठितेन शरीरतयाङ्गी-
कृतेन *अन एवमिति* । अधिष्ठानादेव । सूत्राक्तस्य हेतोः साकारपक्षे-
ऽप्युपपत्तेस्तमपि पक्षमाहुः । * अभिव्यक्तेरित्यादि * । * न स्वाभा-
विकत्वमिति * किन्त्यर्भकौकःसूत्रोक्तव्योमदृष्टान्तनोपरवधदागन्तु
काव्यम् ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ अत्रापि माष्यमुत्तानार्थम् ॥ ३० ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

जैमिनिमते आकारवादे नियतसाकारं मन्यमानस्तदेकदेशी
नियतमेव प्रादेशमात्रं भगवद्रूपं मन्यते । तन्निराकरणाय सर्वत्र
प्रादेशत्वं सम्पत्तिकृतमित्याह ।

तत्र का सम्पत्तिः कथमिति स्वयमेव श्रुत्या प्रदर्शयति ।
वाजसनेयिब्राह्मणे द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्यन्तान् वैश्वानरस्यावय-
वान्, अध्यात्म्ये च मूर्दप्रभृतिषु चिबुकपर्यन्तेषु सम्पादयन्
प्रादेशमात्रमिह वै देवाः सुविदिता अभिसम्पन्नास्तथा तु व ए-
तान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति । स
होवाच मूर्दानमुपदिशन्नेष वा अतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना स-

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ननु पूर्वं जैमिनेर्मते
प्रदर्शितमधुना प्रकारान्तरेण किमिति प्रदर्शयत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ।
* जैमिनिमत इत्यादि * परममहत्परिमाणप्रादेशमात्रयोः साक्षाद-
विरोधयोधके जैमिनिमते यः साकारवादस्तस्मिन् य एकदेशी ईदृशं
भगवत्स्वरूपं मन्यते । प्रादेशमात्रत्वस्य प्रदेशविशेषकृतत्वे ताव-
न्मात्रस्य पुरुषाकारत्वाभावेन पुरुषश्रुतिविरोधादिति तदाशयः । अ-
भिविमानत्वं जगन्निर्मातृत्वाद्, द्युमूर्देत्वादिकं तूपासनार्थमित्यविरु-
द्धम् । तन्निराकरणाय सर्वत्र * सर्वेषु वैश्वानरस्य प्रदेशेषु प्रादेश-
मात्रत्वं तथाह । तत्र सम्पत्तिकृतत्वे चाग्रे सा केल्याद्याकाङ्क्षया
सम्पत्तिं तत्कृतं प्रादेशमात्रत्वं च स्वयं जैमिनिः श्रुत्या प्रदर्शयतीत्य-
र्थः । * सम्पादयन्निति * कैकेय इति शेषः । श्रुतिं पठन्ति * प्रादेशमात्र-
मित्यादि * । * इत्यादिनेति * सक्षुपी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुतेजा
वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वै पृथग्बर्मात्मा वैश्वान-
र इति । मुखमाकाशमुपदिशन्नुवाच, एष वै बहुलो वैश्वानर इति ।
मुखा अप उपदिशन्नुवाच, एष वै रविर्ब्रह्मानर इति । चिबुकमुपदिश-

स्पत्तिनिमित्तमेव प्रादेशमात्रत्वं वैश्वानरस्याह । न तु प्रादेशमात्र एव वैश्वानर इति । तदेकदेशिपरिहारं जैमिनिर्मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

मुख्यं स्वसिद्धान्तमाह । व्यापक एव प्रादेश इति । न हि विरुद्धप्रभयं भगवत्सनवगाह्यमाहात्म्ये । तस्मात् प्रमाणमेवानुस-

न्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इतीत्येतावता सन्दर्भेण । अर्थस्तु, देयाद्युपभृतयः, सुचिदिता, वैश्वानरमूर्द्धादिरूपेण भवद्भिर्मत्तः सुज्ञाताः । प्रादेशमात्रमिव ह वै अभिनस्पन्नाः प्रादेशपरिमाणकमिव वैश्वानरं, ह वै प्रसिद्धा प्राप्तवन्तः । कथं प्राप्तवन्त इत्याकाङ्क्षायां प्रकारं प्रतिजानीते, तथा तु य इत्यारभ्य सम्पादयिष्यामीत्यन्तम् । प्रतिज्ञातं विवृणोति । स होवाच मूर्द्धानमित्यादिना । एष ध्रुलोकात्मा देवः, अतिष्ठा वैश्वानरः । अनिष्ठागुणको वैश्वानरावयवः । वैश्वानरशब्दात् तत्त्वेदमिति शेषिकोऽण् । एवमप्येऽपि । तथाच मूर्द्धानमित्यादिनाऽऽद्यात्मं जीवावयवेषु तान् देवान् सम्पादयन् सम्पत्तिनिमित्तं तदाह । अतः स्यान्नानुरोधेन तदनुगुणं स्थितिः सम्पत्तिस्तदनुरोधानिमित्तं । प्रादेशमात्रत्वं, न तु स्यामाविकमित्यर्थः । एवं धुप्रभृतीनामाध्यात्मिकं रूपमादायानियतपरिमाणपक्षव्याख्यानस्य श्रौतत्वसमर्थनेन नियतपरिमाणमङ्गीकुर्याणः एकदेशी निराकृतः ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ अतः परमेतस्यापि यक्षत्वसमर्थनाय सूत्रार्थं व्याकृतुमथतारयन्ति * मुख्यमित्यादि * । * मुख्यमिति * शब्दबलविचारेण सिद्धम् । तत्स्वरूपं तु व्यापक एव प्रादेश इति । व्यापकरूपेणैव प्रादेशमात्रो, न तु प्रदेशभेदरूपभेदाभिव्यक्त्यनुसृत्तिसम्पत्तिवशात् । तत्र प्रमाणम् * न हीत्यादि * । अयं श्रीभागवतपष्ठस्कन्धीयगद्यस्यार्थोपन्यासः । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादित्यादि * गैवा तर्केण मतिरापनेयेति श्रुतेस्तर्कस्य निषेधेन श्रौता-

तव्यं, न युक्तिः । शब्दबलविचार एव मुख्यः । ननु प्रातीति-
कविरोधादन्यथात्वकल्पनम् । वैश्वानरस्य पुरुषत्वं, पुरुषविधत्वं
पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं च वाजसनेयिनः समामनन्ति । न हि
तस्य तद्विधत्वं, तस्मिन् प्रतिष्ठितत्वं च सम्भवति । युक्त्या । अ-
तोऽन्ये ऋषयो भ्रान्ता एव येऽन्यथा कल्पयन्तीत्याभिप्रेत्य स्व-
मतमाह ।

एनं वैश्वानरमस्मिन् मूर्द्धचिबुकान्तराले जाबालाः समामन-
न्ति । एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा योऽविमुक्तः प्रतिष्ठित इति ।
सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यादिना भ्रूयः प्राणस्य च

शुपयसि विना युक्तेस्तादरणीयत्वाद्युपबृंहणेन विशेषे निरस्ते श्रौत-
क्रमानादस्याप्रयोजकत्वात् तथेत्यर्थः । एवं सूत्रतात्पर्यमुदाहृत्य तत्र
श्रुत्यन्तरसंमतिं प्रदर्शयन्तो व्याकुर्वन्ति *वैश्वानरस्येत्यादि* । *सं-
मामनन्तीति * स एषो वैश्वानरो यत् पुरुषः स यो हैतमेवमिति-
वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेत्यग्निरहस्ये वदन्ति । *
सम्भवति युक्त्येति * भेदादिरूपया युक्त्या । तथाच ब्रह्मणः श्रुत्येक-
समधिगम्यत्वात् तद्वबलेन विचारे तत्र भेदानुक्त्या तदभावेऽपि त-
द्वितयं मन्तव्यमित्यर्थः । एवमेकसमामननं प्रदर्शितम् । यथापि सम्प-
त्तिरूपा युक्तिः श्रौती, तथापि कैकेयस्तथा तु च पतान् चक्षयामीत्या-
दिना मध्वादिदत्त कल्पनयोपदिष्टवान् । न तु घातचरूपम् । स्वक-
ततथासम्पादनवचनात् । तथा सति शुमूर्द्धावादीनामध्यामं कल्पना-
पदेशो, न तु स्वारासिकः तत्र मानम् । तच्च शब्दबलविचारे अप-
योजकम् । दहरविधायी, यावान् वा अयमाकाशस्तवान्तर्हृदय आ-
काश इत्यादिना कल्पनां विनैव तन्मानकथनवदत्रापि श्रुत्यन्तरे क-
थनात् । तथा सति सम्पत्तिवृत्तं प्रादेशमात्रपरत्वं जघन्याधिकारिणां
मुपासनार्थत्वेन पर्यवस्यति । तच्चोक्तमाधिकारिणामनादरणीयमि-
त्याशयेनाहुः । * अत इत्यादि * सूत्रे चकारादपरमासननं प्रदर्श-
यन्तो व्याकुर्वन्ति * एनमित्यादि* । *इत्यादिनेति* कस्मिन् प्रतिष्ठि-

स्पत्तिनिमित्तमेव प्रादेशमात्रत्वं वैश्वानरस्याह । न तु प्रादेशमात्र एव वैश्वानर इति । तदेकदेशिपरिहारं जैमिनिर्मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

मुख्यं स्वसिद्धान्तमाह । व्यापक एव प्रादेश इति । न हि विरुद्धमुभयं भगवत्तन्त्रगाह्यमाहात्म्ये । तस्मात् प्रमाणमेवानुस-

न्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इतीत्येतावता सन्दर्भेण । अर्थस्तु, देवाद्युपभूतयः, सुविदिता, वैश्वानरमूर्द्धादिरूपेण भवद्भिर्मन्तः सुधाताः । प्रादेशमात्रमिव ह वै अभिन्नस्पन्नाः प्रादेशपरिमाणकमिव वैश्वानरं, ह वै प्रसिद्धा प्रासवन्तः । कथं प्रासवन्त इत्याकाङ्क्षायां प्रकारं प्रतिजानीते, तथा तु व इत्यारभ्य सम्पादयिष्यामीत्यन्तम् । प्रतिज्ञातं विवृणोति । स होवाच मूर्द्धानमित्यादिना । एष द्युलोकारमा देवः, अतिष्ठा वैश्वानरः । अनिष्टागुणको वैश्वानरावयवः । वैश्वानरशब्दात् तस्येदमिति शेषिकोऽण् । एवमग्रेऽपि । तथाच मूर्द्धानमित्यादिनाऽऽद्यात्मं जीवावयवेषु तान् देवान् सम्पादयन् सम्पत्तिनिमित्तं तदाह । अतः स्थानानुरोधेन तदनुगुणा स्थितिः सम्पत्तिस्तदनुरोधनिमित्तं प्रादेशमात्रं, न तु स्वाभाविकमित्यर्थः । एवं द्युप्रभृतीनामाध्यात्मिकं रूपमादायानियतपरिमाणपक्षव्याख्यानस्य श्रौतत्वसमर्थनेन नियतपरिमाणमङ्गीकुर्याणः एकदेशी निराकृतः ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ अतः परमेतस्यापि पक्षत्वसमर्थनाय सूत्रार्थं व्याकृतुमशक्तारयन्ति * मुख्यमित्यादि * । * मुख्यमिति * शब्दयलविचारेण सिद्धम् । तत्स्वरूपं तु व्यापक एव प्रादेश इति । व्यापकरूपेणैव प्रादेशमात्रो, न तु प्रदेशभेदरूपभेदाभिव्यक्त्यनुमृतिस्तत्पत्तियज्ञात् । तत्र प्रमाणम् * न हित्यादि * । अयं श्रीभागवतपट्टस्कन्धीपगद्यस्यार्थोपग्यासः । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादित्यादि * तेषां तर्केण मतिरापत्तेरिति श्रुतेस्तर्कस्य निषेधेन श्रौता-

तैव्यं, न युक्तिः । शब्दबलविचार एव मुख्यः । ननु प्रातीति-
कविरोधादन्यथात्वकल्पनम् । वैश्वानरस्य पुरुषत्वं, पुरुषविधत्वं
पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं च बाजसनेयिनः समापनन्ति । न हि
तस्य तद्विधत्वं, तस्मिन् प्रतिष्ठितत्वं च सम्भवति । युक्त्या । अ-
तोऽन्ये ऋषयो भ्रान्ता एव वेऽन्यथा कल्पयन्तीत्यभिप्रेत्य स्व-
मतमाह ।

एनं वैश्वानरमस्मिन् मूर्द्धचिबुकान्तराले जावालाः समापन-
न्ति । एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा योऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति ।
सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यादिना भ्रूवोः प्राणस्य च

नुपपत्तिं विना युक्तेरनादरणीयत्वात्पुर्वहणेन विरोधे निरस्ते धौत-
कमानादस्याप्रयोजकत्वात् तथेत्यर्थः । एवं सुवतात्पर्यमुदाहृत्य तत्र
श्रुत्यन्तरसंमतिं प्रदर्शयन्तो व्याकुर्वन्ति *वैश्वानरस्येत्यादि* । *सं-
मापनन्तीति * स एषो वैश्वानरो यत् पुरुषः स यो हैतमेवेति
वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेत्यग्निरहस्ये वदन्ति । *
सम्भवति युक्त्येति * भेदादिरूपया युक्त्या । तथाच ब्रह्मणः श्रुत्येक-
समधिगम्यत्वात् तद्वबलेन विचारे तत्र भेदानुक्त्या तदभावेऽपि त-
द्विषयं मन्तव्यमित्यर्थः । एवमेकमाननं प्रदर्शितम् । यद्यपि सम्प-
त्तिरूपा युक्तिः धौती, तथापि कैकेयस्तथा तु एतान् चक्षामीत्या-
दिना मध्वादिवत् कल्पनयोपदिष्टवान् । न तु वास्तवरूपम् । स्वकृ-
ततयासम्पादनवचनात् । तथा सति शुमूर्द्धत्वादीनामध्यात्मं कल्पना-
पदेशो, न तु स्वाशक्तिकः तत्र मानम् । तच्च शब्दबलविचारे अप-
योजकम् । दहरविद्यायां, यावान् वा अयमाकाशस्तवान्तर्हृदय आ-
काश इत्यादिना कल्पनां विनैव तन्मागमयनवद्वापि श्रुत्यन्तरे क-
यनात् । तथा सति सम्पत्तिश्रुतं प्रादेशमात्रपरत्वं जघन्याधिकारिणां-
मुपासनार्थत्वेन पर्यवस्यति । तद्योक्तमाधिकारिणामनादरणीयमि-
त्याशयेनाहुः । * अत इत्यादि * सूत्रे चकारादपरमाननं प्रदर्श-
यन्तो व्याकुर्वन्ति * एनमित्यादि* । * इत्यादिनेति * कस्मिन् प्रतिष्ठा-

यः सन्धिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति । न
 ह्यनन्तः संकुचितस्थाने भवति । विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । युक्ति-
 गम्या त्वन्नस्यैव । अविरोधेऽपि वक्ष्यति । श्रुतेस्तु शब्दमू-
 लत्वादिति । ननु तथापि काचिद् वेदानुसारिणी युक्तिर्वक्त-
 व्या, शास्त्रसाफल्येति चेत् । उच्यते । विरोध एव नाशङ्क-
 नीयो वस्तुस्वभावात् । अयस्कान्तमग्निश्रौ लोहपरिभ्रमणे या
 युक्तिर्गर्भस्पीदर्यादाहे, रेतसो मयूरत्वादिभावे । न हि सर्वत्र
 स्वभावदर्शनाभ्यामन्योपपत्तिः कैश्चिदपि शक्यते वक्तुम् । त-
 स्यान्ते सुषिरमिसादिना श्रुतिरेवमेवाह ।

त इति प्रश्ने, वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै घरणा
 या च नासीति । सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् धारयति तेन वरणा
 भवतीति । सर्वानिन्द्रियकृतान् पापाज्जाशयति तेन नासी भवतीति ।
 कृतमन्त्रास्य स्थान भवतीति । इरुयोः प्राणस्य च यः सन्धिः स एष
 द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीत्यन्तम् । नन्वत्रापि प्रदेशादिभेदप-
 क्षा एव भवन्तु, को दोष इत्यत आहुः । * न ह्येत्यादि * न चानन्त
 इत्यत्र कालापरिच्छेद एवोच्यते, न देशापरिच्छेद इति शङ्काम् ।
 आत्मत्वेनैव सिद्धे कालापरिच्छेदेऽनन्त इति विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः ।
 अतस्तद्व्यलाद्विरुद्धमभयत्वमेवामिप्रेतमित्यर्थः । ननु युक्त्या साधने
 को दोष इत्यत आहुः । * युक्तीत्यादि * नैषा तर्कणेति श्रुतेस्तत्त्व-
 र्थः । ननु सूत्रकृता स्फुटतयाऽनुक्तत्वेऽयमेव सूत्राशय इत्यत्र किं ग-
 मकमत आहुः । * अविरोधेऽपीत्यादि * यद्यपि जायालभ्रुतौ वैश्व-
 नरः स्फुटतया नोक्तस्तथापि चिद्युक्तान्तरेऽनन्तस्य प्रतिष्ठितत्वकथनात्
 प्रादेशमात्रस्याभिधिमानरत्वं प्रत्यभिज्ञायते । अतस्तत्परत्वं तद्वाक्यस्य
 बोध्यम् । * गन्धित्यादिनोक्ता युक्तिस्तु स्फुटतरैव । तस्याः कथं ध्रुव-
 नुसारित्वमित्यत आहुः । * तस्यान्ते इत्यादि * तस्यान्ते सुषिर-
 सुषमं तस्मिन् सर्वे प्रतिष्ठितमिति तैत्तिरीये बृहन्नारायणोपनिषदि

यशोदास्तनन्धयस्य च भगवतो मुखारविन्दे विश्वमेव दृष्ट्वा
स्वप्नमायाऽविद्यानिराकरणाय सिद्धान्तमाह । अथो अमुष्यैव
ममार्थकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोग इति । उलूखलबन्धने
चायमर्थो निर्णीतः । तस्मादानन्दांशस्यैवायं धर्मो, यत् स्वा-
भिव्यक्तिस्तत्र विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वमिति चकारार्थः । तस्मा-
त् प्रादेशमात्रो व्यापक इति वैश्वानरो भगवानेवेति सि-
द्धम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीबल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रा-
णुभाष्ये मयमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

सद्वस्त्रशीर्षानुवाके सुषिरस्य सूक्ष्मता तत्र सर्वप्रतिष्ठा च ध्यायते । सां-
घस्तुस्त्रमाधादेवोपपद्यतेऽतस्तथात्वमित्यर्थः । दर्शनमुपन्यस्यन्ति *
यशोदेत्यादि * मत्र स्तनन्धपंपदेन अदन्तस्य पट्टदिनस्य पूतनाशु-
ष्यः पानकर्तृतयाऽपस्थासाधनविरोधोऽपि स्मार्यते । * निर्णीत इति *
बन्धनानां दृक्कुलन्यूनतायाः, पुनः स्वेच्छया बन्धनस्य च कथनाभि-
र्णीतः । शेषमतिरोहितायम् । एवञ्चात्र निराकारत्वादित्वा कर्तृत्या-
सम्भवमाशङ्क्य तन्निरासाय साकारप्रकृता विचारिता । श्रुतौ तु वर-
णा ऋकः । नस्य ज्ञानमित्यस्येति पदेनानन्तः परामृश्यते । प्राणपदेन
च नासिका । नोसिके उपदिशन्नित्यत्र पृथग्वर्त्मात्मनः कथनात् ।
घोरित्याकाशः । तत्र हेतुः । लोकस्य परस्य च सन्धिरिति । जीव-
लोकस्य परप्रद्वणस्य सन्धाजनकत्वादिति ।

अथात्र मतान्तराणि विचार्यन्ते । तत्र जाठराग्निप्रतीकस्य
जाठराग्न्युपाधिकस्य वा परमेश्वरस्योपास्यत्वं व्यासमते । जैमिनिमते
तु तदुभयकल्पनं विनैव साक्षात् परमेश्वरोपासनं विधीयत इति
साक्षादपीति सूत्रे व्याख्यायामिष्यत्त्वादिसूत्रेषु प्रादेशमात्रस्यैवा-
विरोधो विचार्यत इति षड्वराचार्याः प्राहुः ।

तत्रेदमप्येषम् । आचार्यलक्ष्मणः सर्ववेदव्यासकर्तो स्वयं
समन्वयं प्रतिष्ठाप्य सरलां सुन्दरं जैमिनिविचारितां युक्तिं श्रुत्यादि-

संमतां जानानः किमिति नोपगतवान् । अथ बुद्ध्यां तर्हि कुतो न दू-
यितवानिति ।

भास्कराचार्यास्तु, नायं वैश्वानरशब्दो जाठराग्न्यभिप्रायेण
प्रयुक्तो, येनाथ तद्गुणकोपासनं कल्प्येत । किन्तु यौगिकोऽयं शब्दो,
विश्वाक्षरान् नयतीति । तस्मिन्स्तु राक्षसवायसादिवत् स्वाधे । अ-
भिधिमानशब्दश्चाभिमुख्येन विविधं जगन्निर्मिमीत इति वा, अ भिग-
तश्चासौ यिगतमानश्चेति वा योगेन । वैश्वानरशब्दस्य यौगिकार्थप्र-
हणे जाठरानलविशिष्टोपासनमनभिधेयं वादरायणस्येति साक्षात्सूत्रे
व्याचक्षुः । तत्र बीजं तु सौतोऽपिशब्दः । साक्षाद्विरोधं जैमिनिरपी-
त्यन्वयादिति तदाशयः ।

रामानुजाचार्यास्तु मनद्वयेऽपि जाठरविशिष्टपरमात्मोपासन-
मङ्गीकृत्य, वैश्वानरशब्दोऽग्निसाधारणोऽपि परमात्मधर्मविशेषितो
यथा विश्वेषां नरोऽणां नेतृत्वादिना गुणेन यरमात्मानमेवाचष्ट इति
निश्चीयते । तथा स एवोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष इति वाजसनेयिपठि-
तोऽग्निशब्दोऽपि येनैवाग्रनयनादिना गुणेन योगाज्ज्वलने धर्तृत्वे तस्यैव
गुणस्य निरुपधिकस्य काष्ठां गतस्य यरमात्मनि सम्भवादस्मिन् प्रकर-
ण्यो यरमात्मासाधारणधर्मविशेषितः साक्षाद्व्ययधानेन परमात्मान-
मेवामिधत्त इति साक्षात्सूत्रार्थमाहुः ।

सम्पत्तिस्त्रे चोपासकैः क्रियमाणायाः प्राणाहुनेरग्निहोतृत्वस-
म्पादमार्यमुरःप्रभृतीनां धेदित्याद्युपदेश इति । आमतसूत्रे च, एनं धु-
मूर्द्धत्वादिविशिष्टं वैश्वानरमस्मिन्नुपासकशरीरे प्राणाहुत्याग्रास्त्वा-
यामनन्ति च । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धेय सुनेजा
इत्याहुः ।

तत्रापीदमवधेयम् । अत्र ह्यौपन्यवादिसंघादवाक्येषु, मूर्द्धा-
त्येव आत्मनश्चक्षुष्टेनदात्मन इत्यादिना ययुक्तं, तस्य निगमनमत्र प्र-
तीयते । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्येति सर्वैः पदैस्तमेव प-
रामुदय मूर्द्धप्रभृतीनां समभिध्याहरणात् । तत्कथं सन्निहितपरित्या-
गेन व्यवहितस्योपासकस्य परामर्शः कर्तुं शक्यते । नचाग्रे सुतेजः-
प्रभृतिभ्योऽतिरिक्तानामुरःप्रभृतीनां धेद्यादित्यवयवनात् तथेति या-
च्यम् । भगवतो विद्वत्कायत्याय तन्मूर्द्धादीनां सुनेजत्वादिरूपप-
दंशयत्तस्य पठत्याय तदुरमादीनां धेदित्यादिरूपपदंशस्य शक्यव-

चनतया तस्योपासकावयवगमकताया निश्चेतुमशक्यत्वात् । नचैवं
 सति तद् यद्भक्तं प्रथममागच्छेदित्यादौ यः प्राणाग्निहोत्राधारत्वेनो-
 पासकास्यादिपरिग्रहः स कथं सङ्गच्छेतेति शङ्क्यम् । सम्पत्तिसूत्र-
 विषयवाक्ये वैश्वानरावयवानामुपासकमूर्द्धादिसम्पत्तिकथनेन तेषां
 तत्र मानवदनुक्तानां तदुरःप्रभृतीनामप्युपासकोरःप्रभृतिषु सम्पत्त्या
 मानस्याभिप्रेततया सुखेनैव तदास्यादिपरिग्रहसङ्गतेः । अत एव स-
 र्वत्र वैश्वानरस्यनिबोधनायोपसंहारे, तस्मादुहैवंविद् यद्यपि चण्डा-
 लांयोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मानि हैवास्य वैश्वानरं हुनः स्यादिति श्रावि-
 तम् । तस्मादत्र न जाठरप्रतीकोपासना, न वा तदुपाधिकोपासना,
 नापि तद्विशिष्टोपासना । किन्तु केवलपरमात्मोपासनेति निश्चयः ।

सैवभिक्षू अव्येतेनैव दत्तोत्तरौ, माध्वाश्च ।

प्रकृतमनुसरामः । एवमस्मिन् पादे जीवपुरःसरेणार्थसन्देहो
 निवारितः । मन्त्राभ्युपनिषदादिधर्मयान् हिरण्यश्मश्रुत्वादिधर्मयानत्ता-
 ऽलौकिकभोगयोगेऽपि दोषरहितः प्रकटसच्चिदानन्दस्वरूपोऽधिदै-
 वादित्रयनियामकोऽक्षराद्युत्कृष्टः स्वत एव साकारो विरुद्धधर्माश्रयो
 भगवानेव, न जीव इति । नन सर्वान्तर्गाम्येको भगवानिति सिद्धम् ।
 आधेयरूपो विचारित इति च ॥ ३२ ॥ ॥ ८ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिवारितहृदयान्धकारेण

पीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमेन कृते भाष्यप्रकाशे प्रथ-

माध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

द्युम्वाध्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

द्वितीयपादे आधेयरूपो भगवान् प्रतिपादितः ।
आधाररूपोऽत्र प्रतिपाद्यते । तेन सर्वं ब्रह्मेति फलिष्यति ।

द्युम्वाध्यायतनं स्वशब्दात् ॥ अथ तृतीयपादं विधिरिषवोऽस्या-
यस्तद्गतस्फोरणाय पूर्वपादाद्यै वदन्तः मस्तुतस्पादार्थमाहुः । * द्विती-
येत्यादि * । अथमयं । पूर्वपादस्यान्तस्तद्धर्माधिकरणप्रपञ्चरूपतया-
ऽष्टाधिकरणयाम, 'उत्तमः पुरुषस्तन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लो-
कत्रपमाविश्य विभर्त्यन्यथ ईश्वर इति लक्षणं विचारितम् । तत्र प्र-
थमेऽन्तःस्थस्य मनोमपत्त्वादीनां धर्मोणां, द्वितीये हिरण्यपदमधुत्वादी-
नां च बोधनेन तादृशधर्मविशिष्टं स्वरूपमन्तर्पोषितम् । ततस्त्रिभिः
कार्यबोधनेन विभर्तिपदार्थरूप धारणपोषणात्मकं स्वरूपं बोधितम् ।
ततोऽन्तर्पोष्यधिकरणेऽन्यत्वं परमात्मत्वमात्रैः सपरिकरं लोकत्रयं
च बोधितम् । ततोऽदृश्यत्वाद्यधिकरणद्वये अरूपकत्वमीदृशत्वं चा-
क्षराबुक्तमात्रेण विरुद्धधर्माधारत्वेन च विचारितम् । तदेतदुक्तम् *
आधेयरूपो भगवान् प्रतिपादित इति । तथा अदृश्यत्वाद्यधिकरणे,
यस्मात् क्षरमतीतोऽहमित्यपि विचारितमेव । अतः परं 'तल्लिङ्गाद्य-
धिकरणेषु य आधाररूपो निरूपितः सोऽत्र विचार्यते । तेन, 'पुरुषः
स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा । यस्यान्तःस्थानि भूतानि देव-
सर्वाणि ततम्' इति पात्रपोषणार्थोक्तं विमृष्टं भविष्यति । तदेतदु-
क्तम् । * आधाररूपोऽत्र प्रतिपाद्यत इति । द्वितीयपादोक्तमनन्यमा-
त्रं क्लिष्टवत्त्वं तु गुणोपसंहारपादे फलिष्यतीत्यतो नोक्तम् । एवं पाद-
द्वयोक्तस्य फलं समग्रवस्तुस्वरूपं वदन्ति * तेनेत्यादि * । ननु पूर्व-
पादे आधेयनिरूपणेऽन्याकाशात्मत्याकाशज्वायस्यप्रज्ञाक्षत्रोदनकव्य-
लोकाद्यधीरकायादिगिर्वाणवत्पापधारण आधाररूपताऽन्यथाधारिता
यं

इदं श्रूयते । यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
माणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथा-
ऽमृतस्यैष सेतुरिति ।

बाधकानां बलिष्ठत्वात् साधकानामभावतः ।

आधारधर्मा बाध्येरन्निति पादोऽभिधीयते ॥

यस्मिन्नित्यादिवाक्ये च वाक्यार्थः सर्वबाधितः ।

अर्थात् प्रकरणाद्विज्ञादिति पूर्वं विचार्यते ॥

अत्र संशयः । शुभ्वाद्यापतनं ब्रह्म, आहोसित् पदार्था-
न्तरमिति । अर्थान्तरमेव च भवितुमर्हति । शुभ्वादीनां सूत्रे
मणिगणा इव प्रोक्तानां भारवाहकत्वात् तद्वाहकः परमात्मा ।

भवतीति ध्येयः पादारम्भ इत्यत आहुः । * बाधकानामित्यादि *
तेषु प्रेत्याभिस्तम्भवाध्यपारात्प्रन्तरात्मत्वादीनां साधितत्वेन बाधकानां
बलिष्ठत्वात् साधकानामसाधितत्वेन नैर्बल्यत्वात्तदभावात् आधारधर्मो
उपापस्तवाक्यो बाध्येरन्नतत्तत्तत्ततो न व्यर्थ इत्यर्थः । कमनियामिका
त्ववसरसङ्गतिः । सा च जडार्थवारणरूपा द्वितीयपादारम्भ एवो-
क्तेति न पुनरुच्यते । एवं संगतिं प्रयोजनं चोक्त्वाऽधिकरणं विधरीतुं
विषयवाक्यमुपक्षिपन्ति * इदं श्रूयत इत्यादि * । * श्रूयत इति *
आयवेणोपनिषद्वितीयमुपलक्षे श्रूयते । एतस्यैव वाक्यस्य प्रथमतः
कुतो विचार इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * यस्मिन्नित्यादि * । * वाक्ये-
त्यादि * । * सर्वबाधित इति * सर्वैः प्रकारैर्योधितः । * इतिहेतौ ।
अत्र बुद्धिस्थानात्मिकाधिकरणसङ्गतिरपि बोध्यते । तल्लक्षणं तु, बुद्धिस्थं
चिन्त्यते यत्र बुद्धिस्थानात्मिका तु सेति । तथाच तल्लिङ्गाद्यधिकरणे
आकाशपदस्य ब्रह्मवाचकत्वमङ्गीकृत्यं ब्रह्मलक्षणस्य भूताकाशेऽति-
व्याप्तिवारणेऽपि साप्यमतसिद्धे प्रधानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य वारणात् ।
बाधादिकं विधरीतुं संशयपूर्वपक्षावाहुः । * अत्र संशय इत्यादि * ५,
* अर्थान्तरमेव चेत्यादि च * । ब्रह्मवाक्यत्वबाधकान् हेतुं विदुः लोक-
न्तः पुर्यमपांश्च बाधं विवृण्वन्ति * शुचिइत्यादि * । एवं पूर्वाशङ्कं

अन्यथाग्निरगोक्तश्चामङ्गतः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य पृष्ट-
त्वात् कथमन्यविगोकः । सेतुश्च गतिसाधनः । तस्मादफलत-
मपि । आत्मलाभान्न परं विद्यत इति विरोधश्च । अतो न
ब्रह्मविद्यापरमेतद् वाक्यम् । किन्तु स्मृतिमूलं भविष्यतीत्यं
प्राप्ते ।

उच्यते । शुभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव । द्यौर्भूश्चादिर्वेपां ते शुभा-
दयः । तेषामायतनम् । यस्मिन् द्यौरितिवाक्योक्तानां साधनं
वदन् प्रथमपरिहारमाह । स्वशब्दात् । आत्मशब्दो व्याख्यातः
स्वशब्देन । अथ न जीवस्यात्मत्वेनोपासनार्थमात्मपदं, किन्तु
पूर्वोक्तानामात्मभूतम् । तेन न भारकृतो दोषः । कारणे हि का-

यमोतं भवति । सेतुत्वं च युज्यते । तज्ज्ञानेनाऽमृतत्वप्राप्तेः ।
अभेदेऽपि ब्रह्मविदाप्नोति परमिति चर्च्यः । तस्मादवाधितार्थ-
त्वाल्लक्ष्यस्य सर्वगत्वव्युत्पादकत्वाद् दृग्वाच्यायतनं ब्रह्मैव ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

ननु चोक्तं सर्वविज्ञानस्योपक्रान्तत्वादव्यवाग्विमोको वि-
रुद्ध इति । नैष दोषः । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । मुक्तानां जी-
वन्मुक्तानां शरीराद्यध्यासरहितानामवान्तरप्रकरणशरधनुर्न्या-
येन ब्रह्मत्वेन ज्ञातं पृथक्त्वेन वा जीवं लक्ष्ये योजयितुं तदुपसृ-
प्यता व्यपदिश्यते । तेन शरीराद्यध्यासाविशिष्टं न ब्रह्मणि यो-
जनीयमिति ।

दोषपरिहारमाहुः । * सेतुत्वमित्यादि * । गतु सेतुत्वेनाऽमृतसाधन-
त्वमस्याच्छ्यते, न त्वेतज्ज्ञानस्येति कथमेवमित्यत आहुः । * अ-
भेदेऽप्यित्यादि * तथाच भेदेऽप्यवस्थाभेदेन भेददुभयसामञ्जस्य-
मिति नानुपपत्तिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * । * त-
स्मादिति * भारादिदोषद्वयस्य चारणात् । * लक्ष्यस्येति * । लक्ष्यं
सर्वगतं चैव शिरो मे सर्वतामुप इति पूर्वमन्वोक्तस्य ब्रह्मणो
लक्ष्यस्य ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ एवं दोषद्वये परिहृतेऽपि तृतीय-
स्यापरिहृतत्वादाक्षिपति * ननु चेत्यादि * । * मुक्तोपसृप्यव्यप-
देशादिति * मुक्तोपसृप्य इति माधमधानः । मुक्तनिष्ठा या उप-
सृप्यता भगवत्सिक्तदृगमनयोग्यता तया कृत्या भगवतस्तस्या उप-
देशो मुक्तोपसृप्यव्यपदेशान्तरमाह । एतद्व्यपदेशेन कथं दोष परि-
हार इत्यतस्तदेव व्याकुर्वने * मुक्तानामित्यादि * मुक्तपदेनात्र
जीवन्मुक्ता एवोच्यन्ते । * तदुपसृप्यतेति * 'मुक्तनिष्ठा उपसृप्तुं
योग्यता । तत्र प्रमाणमवान्तरप्रकरणम् । तत्र प्रोक्तो यः शरधनु-
र्न्यापत्तेन तथा ज्ञातं तथेति । अयमर्थः । अवान्तरप्रकरणं हि, तद्वे-

किञ्च । वाग्विमोक एव, न वस्तुविमोकः । वस्तुनो ब्रह्म-
त्वात् । वाचारम्भणमात्रत्वाद्विकारस्य । अतो न सर्वविज्ञानवा-
धः । अतो बाधकाभावादिवं ब्रह्मवाक्यमेव ।

ये तु श्रुतेरन्यथार्थत्वं कल्पितमतानुसारेण नयन्ति, ते
पूर्वोत्तरस्पष्टश्रुतिविरुद्धार्थवादिन उपेक्षाः ॥ २ ॥

अन्यं सौम्य विद्धीत्येकान्ग्येण तदेकतानतां प्रतिज्ञाय सा कथं स्या-
दित्याकाङ्क्षायां, 'धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं ह्युपासानिशितं स-
न्धीयीत । आयास्यतद्भाषगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्य वि-
द्धीति' शरधनुर्न्यायेन तां बोधयित्वा, किमस्रं कः शर इत्याद्याका-
ङ्क्षायां, 'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वे-
द्व्यं शरवत्तन्मयो भवेद्' इत्यनेन शरस्य यथा प्रवेशेन लक्ष्यनिष्ठा-
ततया लक्ष्यप्रचुरता तथा आत्मनोऽपि तन्निष्ठाततया तत्प्रचुरतेति
तथा ब्रह्मत्वेन ज्ञातम् । अथवा, 'लक्ष्यं सर्वगतं चैव शरो मे सर्वतो-
मुखः । वेदा सर्वगतश्चेत विद्धं लक्ष्यं न संशय' इति ब्रह्मणः सका-
शात् पृथक्त्वेन ज्ञातं जीवं लक्ष्ये ब्रह्मणि योजयितुमुपासानिशित-
त्वाधायकतद्भाषगतचेतःसिद्ध्यर्थमन्यवाग्विमोकोऽप्युच्यते । स च
शरीराध्यासराहित्य एव सिद्ध्यतीति तन्मुखेन भगवतो मुक्तोप-
पत्ता व्यपदिश्यते । उक्तराज्या जीवयोग्यताकथनद्वारोच्यते । तेन
शरीराध्यासविशिष्टं लिङ्गशरीरं न ब्रह्मणि योजनीयमिति बोध-
नाय वाग्विमोकोऽप्युच्यते । न तु सर्वविज्ञानविधाताय । लक्ष्यादीनां
त्रयाणां सर्वगतत्वप्रापणादतो नैतत्कथनमुपक्रमविरोधायेत्यर्थः ।
एवमन्यवाग्विमोकस्य दोषत्वं प्रकरणेन निवारितम् । अतः परमर्थेना-
ऽपि निवारयन्ति * किञ्चेत्यादि * अर्थस्तु स्फुट एव । एवं सूत्रार्थं
व्याख्यायैकदेशिमतमनूप दूषयन्ति * ये गित्यादि * । ये मायावा-
दिनः परब्रह्मणः साकारतामन्यानाः श्रुतेर्ब्याख्येयाया, यस्मिन् दौ-
रित्यस्या अन्यथार्थत्वं, सम्भूलाः सौम्येमाः प्रजाः सदायतनाः स-
त्प्रतिष्ठा इत्यापतनवद्भाषस्य, सर्वं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यस्य च
प्रापणाद् यथा शास्त्रा स्कन्धो मूलं चेत्यनेकात्मको वृक्ष एव नाना-

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

ननु जडधर्मा जडदृष्टान्ताः प्रकरणे बहवः सन्ति । अरा इव ब्रह्मपुरे मनोमय इत्यादि ।

रसो विचित्र आत्मेतदङ्गसम्भवे तद्वारणायात्र, तमेवैकं जानता-
त्मानमिति सावधारणमाह । यथा, यस्मिन्नास्ते देवदत्तस्तद् आनये-
त्युक्ते आसनमेवानयति, न देवदत्तम् । तद्वदायतनभूतस्यैकरसस्यैवा-
त्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते । अन्या याच इत्यनेन विकारानृताभिस-
न्धस्य चापवादः । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति
होषभावणात् । सर्वे ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यं तु प्रपञ्चप्रविलायना-
र्थं, नानेकरसताप्रतिपादनार्थम् । स यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरो-
ऽबाह्यः कृत्स्नो रसघ्न एव वा अरे भयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः
प्रज्ञानघ्न एवेति भावणादित्येवमर्थत्वं, प्रपञ्चो मायिक इतिकल्पित-
मतानुसारेण प्रापयन्ति । ते * पूर्वोत्तररूपप्लुतिविरुद्धार्थवादिनो, 'यथा
मुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथा-
ऽक्षराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तन्न चैवापियन्तीति । एत-
न्माज्जायते प्राण इति । अग्निर्भूदो चक्षुषी चन्द्रसूर्योर्वित्वादि ।
मायिःसन्निहितं गुहाचरं नाम महत्पदम् । अत्रैतत्सर्वमर्पितमेज-
त्प्राणमिमिषच्च यद् इत्यादयः पूर्वाः । अरा इव रथनामावित्वाद्या
आसमाप्तिवर्तमाना उत्तराः, स्पष्टास्तत्तद्दृष्टान्तपूर्वकप्रज्ञकार्यप्रज्ञरूप-
विरुद्धधर्मोधारत्वादिप्रज्ञधर्मप्रतिपादकतया स्फुटापी या भुतम-
स्तद्विरुद्धो यः प्रपञ्चमायिकत्वादिरूपोऽपेक्षद्रादिनो वेद्यात्यादेकदे-
शिकमादाय तं निर्णीतत्वेन यदन्त, उपेक्षया आप्रहवादित्वाद् भूता-
विष्टा इवानादरणीया इत्यर्थः ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ इदमेवाधिकरणं पुनर्निषेधमुखेन वि-
चारयन् पूर्वं जडं निरस्यतीत्याशयेनात्र पूर्वेपक्षं दर्शयन्ति * नन्वि-
त्यादि * । कुत्र सन्तीत्यपेक्षायां तन्मन्त्रप्रतीकं दर्शयन्ति * अरा
इव रथनामौ संहता यत्र नाट्यः स एवोऽन्तर्धरते यदुवा जा-
यमान इत्यत्र नाडीसङ्ख्याताधिकरणत्वं शरीरधर्मत्वाज्जडधर्मः । रथ-

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

विशेषहेतुमाह । तमेवैकं जानथेति कर्मकर्तृभावः प्रतीयते ।
अतो भेदव्यपदेशात् प्राणभृज्जीवः ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

जीवजडमाधारणनिराकरणाय विशेषहेतुमाह । प्रकरणं
हीदं ब्रह्मणः । ब्रह्म देवानामित्यारम्भे, स ब्रह्मविद्यामिति, ते-
षामेवैतां ब्रह्मविद्यामित्यन्ते च ब्रह्मविद्याया एव प्रकरणीत्व-
मवगम्यते । ब्रह्मैवेवममृतं पुरस्तादित्यादिभिर्विस्पष्टो ब्रह्मवादः
प्रतीयते ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

सर्वस्याप्यन्यथाभावशङ्कया विशेषहेतुमाह । द्वा सुपर्णेति

ध्याय । तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद् विभाति'
इति मन्त्रे आनन्दरूपस्याऽमृतस्य विभातो विज्ञानेन दर्शनविषय-
त्वभावेनानन्दरूपत्वस्यात्मधर्मतायाः स्फुटत्याद्येति ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ * विशेषहेतुमाहेति * उक्तस्य हेतोर्मन्त्रा-
न्तरगतत्वेन प्राकरणीकत्वात् प्रकरणस्य ब्रह्मपरतासाधकत्वं, न तु
विषयवाक्यस्य तथात्वसाधकत्वमित्यतस्तन्मन्त्रगतं हेतुमाहेत्यर्थः ॥ ५ ॥
प्रकरणात् ॥ * जीयेत्यादि * मनु यद्यपि मन्त्रगतो हेतुर्जी-
वसाधतंकस्तथाप्येकशब्दस्य सुवर्षार्थत्वाङ्गीकारे द्वितीयसिद्धावेव-
कारस्यासङ्कुचिताभ्युपयोगव्यवच्छेदकताया उपगन्तुमशक्यत्वात्, त-
र्मापि जानथ, ततोऽपि सुवर्षमारमानं जानयेत्येवं यचनव्यक्तायस्य
मन्त्रस्य ब्रह्मजीवसाधारणता स्यादतस्तदभावात् तथाहेत्यर्थः । शेषं
सुख्य ॥ ६ ॥
स्थित्यदनाभ्यां च ॥ * सर्वस्येत्यादि * ब्रह्मपदस्य जीवसा-

वाक्ये, अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति केवलस्थितिः परमा-
त्मनः, कर्मफलभोगो जीवस्य । अतः स्थित्यदनाभ्यां जीवपर-
मात्मानावेव मध्ये परामृष्टौ । न हि सांख्यमतमेतादृशं भवति ।
अतोऽस्य वैशेषिकोपपत्तेर्विद्यमानत्वात् प्रातिलोम्येन सर्वा उप-
पत्तयो दृढा इति द्युभ्वाद्यायतनं भगवानेवेति सिद्धम् । यद्यपि
पैङ्गुपुनिपदि, द्वा सुपर्णेत्यस्यान्यथा व्याख्यानं प्रतिभाति,
तदृचां प्रवेशविशेषेऽन्यथा व्याख्यानं न दोषाय । तस्मात् स-
त्त्वक्षेत्रज्ञौ जीवब्रह्माणौ व्याख्येयौ ॥ ७ ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं श्रूयते । यो वै भूमा तद सुखमिति । सुखलक्षणमुक्त्वा
भूमनो लक्षणमाह । यत्र नान्यत् पश्यति नान्पच्छृणोति । ना-
न्यद्विजानाति स भूमेति । तत्र संशयः । भूमा बाहुल्यमाहोस्विद्
ब्रह्मेति । तत्र प्रपाठकारम्भे, ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञात-

धारण्यात् सर्वस्य प्रकरणस्य जीवपरत्वशङ्कया तदुगतं तमाहेत्य-
र्थः । * प्रातिलोम्येनेति * स्थित्यदनाभ्योः प्रकरणबलाधायकत्वं, तस्य
तत्पूर्वहेतुबलाधायकत्वमित्येवं वैपरीत्येन । ननु न दृढाः । द्वा सुपर्-
णेति मन्त्रस्य पैङ्गिरहस्यग्राहणे सत्त्वक्षेत्रज्ञपरत्वेन व्याख्यातादि-
स्यत आहुः । * यद्यपीत्यादि * । * जीवब्रह्माणाविति * व्यष्टिस-
मष्टिजीवी । अमुक्तमुक्तजीवी वा । इदं यथा तथा मया, गुहां प्र-
विष्टावित्यधिकरणस्थे, विशेषणाच्चेति सूत्रे सम्यगुपपादितमिति,
नात्रोच्यते । एवमत्राधिकरणे, यस्यान्तःस्थानि भूतानीति वि-
चारितम् ॥ ७ ॥ ॥ १ ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ विषयवाक्यमुपन्यस्यन्ति * इदं
श्रूयत इत्यादि * श्रूयत इति * छान्दोग्यनवमप्रपाठके सनत्कुमार-
चारदसंवादे श्रूयते । अत्र कः संशयः, कुतश्चेत्यत आहुः * तत्रेत्यादि *

तस्मात् प्रकृतिपुरुषनिरूपकसांख्याननुमापकमेवैतत्प्रकरण-
मस्तु । निर्णीतमप्यस्यराधिकरणे जडधर्मात् पुनरुज्जीवनम् ।
तस्माद् शुभ्वाद्यायतनं प्रकृतिरेव भवितुमर्हतीति चेन्न । अनुमानं
तन्मतानुमापकं न भवति । कोऽपि शब्दो निःसन्दिग्धस्तन्मत-
रूपापको नास्ति । ब्रह्मवादरूपापकास्तु बहवः सन्त्यात्ममर्बज्ञा-
नन्वरूपादिशब्दाः । अतः सन्दिग्धा जडधर्मत्वेन प्रतीयमाना

—

नामिदृष्टान्तो जडदृष्टान्तः । तथा, यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्यैष
महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्यप्यव्योम्यात्मा प्रतिष्ठित इत्यत्र
पुरमिव पुरमिति पुरपदयोधिना दृष्टान्तो भूमिष्ठमहिमवत्त्वं शरीर-
धर्मः । तथा, मनोमयः प्राणशरीरनेता इत्यत्र मनोमयत्वं विकार-
धर्मः । * इत्यादीत्यादिपदेन, हिरण्यमये परे कोश इत्यादिमन्त्रोक्तानां
शुभ्रत्वप्रकाशाभावादीनां संग्रहः । आत्मसर्वज्ञादिशब्दाभ्येतनधर्म-
बोधकाः पुरुषनिरूपकाः । * तस्मादिति * प्रकृतिपुरुषबोधकपद-
सत्त्वात् । नन्वस्य प्रकरणस्यादृश्यत्वाधिकरणे ब्रह्मपरताया व्यु-
त्पादितत्वात् सिद्धं तथाप्ये पुनः किमर्थोऽयं प्रयास इत्यत आहुः ।
* निर्णीतमित्यादि * । यद्यपि तत्र तथा निर्णीतं, तथापि तत्रान्तरा-
त्मत्वेनाधेयतया ब्रह्म सिद्धं, न त्वाधारतयेति । रथनाश्यादिदृ-
ष्टान्तसहकृताग्राडीसङ्घाताधारत्वादिरूपाज्जडधर्मादाधारभूतेऽक्षरे
प्रकृतिरूपतायाः पुनरुज्जीवने सम्भवतीति धिदिष्टाद्वैतमेव भवेन्न तु
शुद्धब्रह्मवाद इति तदभावाय प्रयास इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याच-
क्षते * अनुमानमित्यादि * इदं प्रकरणं सांख्यमतमूलभूतं, तद-
साधारणधर्मबोधकशब्दयत्त्वादित्यनुमानं तन्मतानुमापकं न भव-
ति । तत्र हेतुः । * कोऽपीत्यादि * । मयमर्थः । एतेषु मन्त्रेषु यत्-
च्छब्दात् तयोश्च नित्यसम्यग्नाग्राडीसङ्घाताधिकरणत्वमनःप्रवि-
ष्टस्य सञ्चरतो मोक्षतुः प्रतीयते । दृष्टान्तस्तु धिष्टमकाल्यमात्रे । अ-
न्यथा दृष्टान्तीयाशेषधर्मापत्तिः पक्षे भवन्ती अनुमानमेवोच्छेद्येत ।
एवं, सर्वैत इत्यत्राप्यात्मन एव महिमा । एव सर्वेषां शब्दानां स-

अपि ब्रह्मधर्मा एवेति युक्तम् । न हि ब्रह्मनादः श्रुतिव्यतिरिक्ते सिद्धोऽस्ति । येन ब्रह्मधर्माभावो निश्चेतुं शक्येत ।

तस्मात् सर्वाधारत्वेन निरूप्यमाणः परमात्मैव, न प्रधान-
मिति ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

नन्वास्ति निर्णायकं प्राणानामोतत्ववचनम् । मनोमयः प्रा-
णशरीरनेनेति च । अतो जीवधर्माः केचन, जडधर्माश्चापरे स-
र्वज्ञत्वादगोऽपि योगप्रभावज्जीवधर्मा इति । तस्माज्जडजीववि-
शिष्टः सांख्यवाद एव युक्त इति चेत् । न । प्राणभृज्जीवो न
सम्भवति । अतच्छब्दादेव । नह्यानन्दाऽमृतरूपः स भवितुमर्ह-
ति तन्मते । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥

निर्दग्धत्वे न तैः सांख्यमतसिद्धिरित्यर्थः । ननु मास्तु सांख्यमत-
सिद्धिस्तैर्मतान्तरमेव सिद्धयस्त्वित्यत आहुः * न हीत्यादि * । किं त-
न्मतान्तरम् । ब्रह्मबोधकमन्यद्वा । यद्याद्यः पक्षस्तदा तु भ्रुत्येकसि-
द्धत्वाद् ब्रह्मवादस्यैव सिद्धिः । यद्यन्यस्तदा त्यागत्वसर्वज्ञत्वानन्द-
रूपत्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वाभावासाधकं हेत्वन्तरं सृज्यम् । तथात्र न
हृदयत इति न तस्यापि सिद्धिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मा-
दित्यादि * ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ निषेधमुल्लिखिते जीवनिरसनायात्र पूर्वपक्षं
दर्शयन्ति * नन्वित्यादि * । * निर्णायकमिति * सांख्यमतनिर्ण-
यकम् । सिद्धान्तमाहुः । * नेत्यादि * । * पृथग्योगकरणमिति
* । सूत्रपृथकरणां, नशब्दयोगकरणं चोत्तरसूत्रेष्वन्यथार्थमित्यर्थः ।
नचानन्दाऽमृतरूपत्वमुपासनायामुच्यत इति याच्यम् । विभातीत्यस्य
यितोधात् । उपासनायां विमानामायात् । नच तत् फलबोधकमि-
ति याच्यम् । तन्मत आनन्दस्य प्रकृतिधर्मत्वेन फलतायां यक्तुम-
शक्यत्वात् । मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽग्रे हृदयं सन्नि-

त्वाद् वेदादीनां नामत्वमुक्त्वा ततो भूयस्त्वं वागादीनां प्राण-
पर्यन्तानामुक्त्वा मुख्यप्राणविद्याया अवरब्रह्मविद्यात्वरूपापना-
यार्द्धपपाठकं समाप्य ततोऽपि विज्ञानादीनामन्तरङ्गाणां सुखा-
न्तानां भूयस्त्वमुक्त्वा सुखस्य फलत्वात् तस्यैव भूयस्त्वं
वदति ।

यद्यपि, तरति शोकमात्मविदिति नारदपश्चाद् भूम्नो ब्र-
ह्मत्वं प्रकरणाद् वक्तुं शक्यते, तथापि तस्यैवाथात आत्मादेश
इत्यहङ्कारादेशवदात्मादेशोऽप्यस्ति । तेनाब्रह्मत्वेऽपि प्रश्नसि-
द्धिः । तस्य सुखबाहुल्यस्य स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितत्वं सर्वतः पू-

* वदतीत्यन्तम् * । * समाप्येति * अपह्वनिवारणध्रावणेन
समाप्य । तथाच भूयस्त्वमुपक्रम्यान्ते, यत् नान्यदित्यादिना
नित्यसुखभूयस्त्वमेवोपसंहरति । तस्माद् बाहुल्यं वाक्यार्थत्वेन
वक्तुं शक्यते । मध्ये च मुख्यप्राणविद्याया अवरत्वबोधनं ब्रह्म-
लिङ्गम् । बृहदारण्यके यतगीर्मासायां ब्रह्मोपासकस्य जीवस्या-
पि मुख्यप्राणव्रतधारणस्यैवाग्निमेततया जीवापेक्षया प्राणास्योत्कर्षे
बोधितेऽप्येव तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्यनेन सत्यापेक्ष-
यां निकर्षबोधनात् । अतो ब्रह्मापि तथा वाक्यार्थत्वेन वक्तुं श-
क्यते । अत एव संशय इत्यर्थः । पूर्ववक्ष्यमाहुः । * यद्यपीत्यादि * । *
तस्यैवेति भूम्न एव । अयमर्थः । यद्यप्यत्र भूयस्त्वं प्रकृतं, तथा-
प्यस्य वाक्यस्यात्मज्ञानार्थकत्वात्प्रत्येन प्रकृतत्वादात्मैव प्रकरणी ।
स एवोपसंहारेऽपि भूम्नत्वेन निश्चायितोऽमृतत्वेन विशेषितश्चात
उपक्रमोपसंहाररूपात् प्रकरणाद् भूम्नो ब्रह्मत्वं वक्तुं शक्यते ।
तथाप्युपान्तं, अथागोऽहङ्कारादेश इतिवदथात आत्मादेश इत्या-
दिनोक्त आत्मादेशोऽप्यन्तात्तदहङ्कारादेशे सर्वत्र विद्यमानत्वेन स-
र्वत्रेव च भूयस्त्योक्तस्याप्यहङ्कारस्य तदुपहितस्यात्मनो या यथा न
ब्रह्मत्वं तथा आत्मादेशे तथोक्तस्य केवलेस्यात्मनोऽपि न ब्रह्मत्वम् ।
आत्मा चात्र सुप्तस्य स्वरूपमेव । पूर्वाधिकरणोऽनारांषितानामन्तु-

र्णविपपलाभेऽपि भवति, सुपुष्पावपीति तयोरेन्यतरद् ग्राह्यम् ।
तत्राप्यन्तरङ्गत्वात् सुपुष्पिरेवात् भूमत्वेनोच्यते । न सुखबहु-
ल्यम् । सुपुष्पिरूपमेव भूमत्वेन प्राप्ते ।

उच्यते । भूमा भगवानेव । कुतः । सम्प्रसादादध्युपदेशा-
त् । सम्प्रसादः सुपुष्पिः । तस्मादधि आधिक्येनोपदेशात् । य-
द्यापि नान्यत् पश्यतीत्यादि समानं, तथापि स एवाधस्तादि-

कस्य वस्तुस्वरूपस्यैवात्मपदवाच्यताया उपगमात् । नच शोकतर-
णरूपफलाभावात् प्रश्रुतिः शङ्का । विविक्तजीवात्मज्ञानस्येव तादृ-
शसुखस्वरूपज्ञानस्याप्यात्मज्ञानत्वेनात्मविज्ञाया मुक्तफलोपपत्त्या, पू-
र्तिसिद्धेः । ग्रहण एवात्मत्वादिना ज्ञानस्य विवक्षितत्वं गमकानुप-
लम्भात् । नच भूमः स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वप्रायणात् तस्य च ग्र-
हणोत्प्राप्तिरित्यादौ ग्रहणं शङ्काम् । तस्यार्थस्याप्राभावात् । अ-
न्मैवाधस्तादित्यादिना तस्य सर्वत्र व्याप्तेरुक्तत्वात् सर्वतः पूर्णविषय-
त्वात् सुखपूर्णतयाऽनाकाङ्क्षायां तस्य पूर्णत्वानुसन्धाने स्वप्रतिष्ठ-
तायाः सम्भवदुक्तिकत्वात् । यदि च तस्य लाभस्य प्रयासमाध्य-
त्वेन सुखबाहुल्यं नाङ्गीक्यते तदा सुपुष्पिरस्तु । तत्रापि न कश्चन
कामं कामयत इति तत्रया प्रियया स्त्रिया सम्परिवृक्त इत्यादि-
प्रायणात् । अत उगयोर्मध्ये यदुच्चिनं तद्दङ्गीकार्यमिति तथेत्यर्थः ।
सिद्धान्तं व्याकुर्वते *उच्यते इत्यादि* । *सम्प्रसादः सुपुष्पिरिति*
वृहदारण्यकेऽस्ति । स या एष एनस्मिन् सम्प्रसादे रत्ना चरित्ये-
ति । सम्पक् प्रसादोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सम्प्रसादः सुपुष्पिः । तत्र
यद्वैतत्र पश्यतीत्यादिनाऽप्यदर्शनाद्यभावा उच्यते इति, नान्यत् प-
श्यतीत्यादि सुपुष्प्या समानम् । तथापि, स एवाधस्तादित्यादिनो-
क्ता सर्वत्र व्याप्तिः सर्वत्र च ततोऽधिकमुच्यते । तत्र सङ्गतं भव-
त्यात्मशब्दस्य मुख्यवृत्तना च चियुज्यते । नच भावार्थप्रत्ययं प्रपञ्च्य,
यहोर्लोपो भू च यहोरिति पाणिनीयसूत्रे व्युत्पादिनो भूमशब्दो
नानात्वं बाहुल्यं वा पश्यति । तत्रापि प्रकृते, यद्वत्वं ततन्मत्वंमिति
प्रायणात् संख्यां परित्यज्य बाहुल्यमेव यदिष्यति । स च धर्म एव,

त्यादिना तु ततोऽप्यधिकधर्मा उच्यन्ते । न हि सुषुप्तेः सर्वत्वा-
दिधर्माः सम्भवन्ति । आत्मशब्दश्च मुख्यतया परिगृहीतो भ-
वति । भावशब्दस्यापि सर्वत्वाद् भगवति वृत्तिरदोषः । तस्माद्
भूमा भगवानेव ॥ ८ ॥

न तु प्रश्नोति शङ्कनीयम् । भगवतः सर्वत्वस्यात्र भावणेन सर्वत्वाद्
भावशब्दस्यापि भगवति वृत्तिरदोषः । सर्ववृत्तिजभूतप्रणवार्थ-
त्वेन तत्रैव सर्वेषां मुख्यवृत्तत्वाच्चेति । तस्माद् भूमा भगवानेवेति
सिद्धमित्यर्थः ।

अत्र संशयोपन्यासे प्रथमकोटौ शङ्कुरभास्करमध्वाचार्याः शै-
वश्च प्राणमादित्य सुषुप्तौ तस्य जागरणात् सम्प्रसादत्वं तस्याहुः ।

तद्विज्ञानेन्द्रमिक्षुणैवं दूष्यते । प्राणस्य सुखरूपताया एवा-
सम्भवेन संशयासम्भवात् । तस्मिन् प्रकरणे प्राणादाधिक्योपदे-
शाभावात् सम्प्रसादशब्दस्य प्राणावाचकत्वाच्च । श्रुतौ सम्प्रसाद-
शब्दो जीवे सुषुप्ताव्यतदवस्थायां च दृश्यते । स एव सम्प्रसादो
ऽस्माच्छरीरात् समुत्पायेति, स वा एव यतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा
चरित्वेति । तत्र जीवे सम्प्रसादस्यैवाधिकतया धर्मधर्म्यभेदेनौपा-
चारिकः । सुषुप्तावस्थायां तु प्रतिक्षणं सत्त्ववृद्ध्या सम्प्रसादति चि-
त्तमस्यामिति व्युत्पत्त्या यौगिकः । प्रसादप्रतीत्योः पर्यायत्वात् सुख
एव सम्प्रसादशब्दो मुख्यः । सत्त्वे तु प्रसादरूपिणि सकलस्मृतिषु
प्रसिद्ध एव सम्प्रसादशब्द इति । प्राणे च सम्प्रसादशब्दो न क्वापि
दृश्यत इति सम्प्रसादशब्दस्य प्राणार्थत्वोपवर्णनमनुचितमिति ।

अत्रापि कश्चिद् विशेषः । क्रमसंक्रमशब्दयोरिव प्रसादस-
म्प्रसादशब्दयोरपि नैकार्थत्वम् । अतः सम्प्रसादशब्दः सुखाविशेष
यौगिक एव । सत्त्वे तु स्मृतावपि न प्रसिद्ध इति तदनुपन्यासादेव
ज्ञायते । सुषुप्तौ च न प्रतिक्षणं सत्त्ववृद्धिः । तस्यास्तामसावस्था-
त्वात् । तमोऽभिभूतः सुखरूपमेतीति श्रुतिः सत्सम्पत्तिमेव वदती-
ति न तयापि तयात्वसिद्धिः । जागरणं तु ज्ञानप्रधानेन सत्त्वेनेति मम
प्रतिभाति ।

शमानुजाचार्यास्तु संशये भूमगुणविशिष्टं प्रत्यक्षं प्रथमकोटौ

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

नान्यत् पश्यतीत्यादयोऽपि धर्मा ब्रह्मणि न विरुद्ध्यन्ते ।
स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीति न्यायेन । यत्र हि
द्वैतामिव भवतीत्यादिश्रुत्या उभयत्राग्नानात् । अन्यादर्शनादयो

निश्चिप्य प्राणसहचारित्यादप्रत्योपक्रोशानुपक्रोशाभ्यां तस्य चेतनत्वं
निश्चित्य प्राणशब्दवान्यत्वं चाङ्गीकृत्य सूत्रस्यावधाने तस्यैव सम्प्र-
सादत्वमुक्तश्रुत्याऽऽहुः । तदुक्तमेव । सममीतपुरुषेण सुपुत्राविव
पष्टितपुरुषेण जीवेऽपि योगस्य सत्त्वात् । सिद्धान्तं तु जीवापेक्षया
प्राणोत्कर्षस्य बोधनाज्जीवस्यापि निवृत्तस्तत्सम्प्रसादतागमकस्याप्रा-
भावाच्च तदनुल्लेखः ।

विषयवाक्ये तु रामानुजमध्यमास्कराचार्या भिक्षुशैवौ च,
यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादेर्भूमातिरिक्त्याचदर्शननिषेधाऽनार्थः । किन्तु
निरवधिसुखरूपे ब्रह्मण्यनुभूयमानं ब्रह्मस्वरूपतद्विभूत्यन्तर्गतत्वात्
कृत्स्नस्य वस्तुजानस्यैश्वर्यविशिष्टब्रह्मभिन्नत्वेन न पश्यतीति । एत-
देवोपपादयति वाक्यशेषः, स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान इ-
त्यादिः । 'न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोन दुःखताम् । सर्वं
हि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश' इति मन्त्रश्च । इदं चास्मा-
कमप्यभीष्टम् ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ननु भवतु सम्प्रसादाद् भूम्न आधिक्योपदे-
यस्तथापि भूमजिज्ञासया प्रश्ने भूमलक्षणत्वेन, यत्र नान्यत् पश्यती-
त्यादिवाक्यमुच्यते । तत्र योऽन्यदर्शनादिनिषेधः स तु सुषुप्तेरसा-
धारणः । तदितरल्लक्षणं तु नेहोच्यते । भूम्न इति भूमपर्यन्ता अ-
न्यविद्याऽस्तु । ततो भूमाधारमारभ्यात्मनिद्येनि शङ्कायामिदमुच्य-
ते ॥ धर्मोपपत्तेरिति ॥ तदेतद् व्याकर्तुं गृह्णन्ति । * नान्यदित्यादि *
कुतो न विरुद्ध्यन्त इत्याकाङ्क्षयां विमज्जन्ते * स्वाप्ययेत्यादि * ।
यथाऽस्मिन् सूत्रे ब्रह्मधर्माविर्भावः स्वाप्ययसम्पत्त्योर्नियतः । मध्येष
सकलं जातमित्यादिवाक्यानुरोधात् । अन्यत्रानियत इति वामदेव-
सूत्रे व्युत्पादितम् । तेन न्यायेनान्यदर्शनाद्यभावोऽपि मैत्रयीब्राह्मणे;

भगवति न विरुद्ध्यन्ते । चकारात् फलं तस्यैवोपपद्यत इत्याह ।

स वा एष एवं पश्यन्नित्यादिना सहस्राणि च विंशतिरित्यन्तेन । तेन भूमा ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

गार्गीब्राह्मणे कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ।
स होवाच एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमन-

स यथा सैन्धवस्त्रिदय उदके प्राप्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्-
ग्रहणायेव स्याद् यतो यतस्त्वाददीन लवणमेवैतदित्येकीभावदशा-
यां, यद्वैतन्न पश्यति पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यति, न हि द्रष्टु-
र्दृष्टेर्विपरिलपो विद्यतेऽयिनाशित्वाप्तास्ति तु ततोऽन्यद्विमतं यत्
पश्येदित्यविभागदशायां चेत्युभयत्राग्नानादशाद्वये नियतः । यत्
नान्यत् पश्यतीति वाक्योक्तस्तु भूमविद्यायामनियतः । न पश्य
इति मन्त्रे, सर्वं हि पश्यः पश्यतीति वाक्यानुरोधाद्, यस्मिन् वि-
दिते सर्वं विदितं भवतीत्यादिवाक्यानुरोभावेत्यर्थः । अत्र एने-
ऽन्यादशीनादयो धर्मा भगवति न विरुद्ध्यन्तेऽतो लक्षणेऽतिव्या-
प्यभावाद् भूमविद्या ब्रह्मविद्या, नान्यविद्येत्यर्थः । एतदेव वि-
शदयन्ति । * चकारादित्यादि * । * तस्यैवेति * अविभागद्रष्टुः ।
प्रलये संज्ञाभावात् स्वेन रूपेण द्रष्टृत्वाभावादिति । इदं सर्वं तृती-
याध्याये लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे व्युत्पाद्यमतोऽत्र नोच्यते । फलं कि-
मित्यत आहुः । * स वा इत्यादि * । तथाचेदमविभागदशागमक-
मित्यर्थः । एवञ्चानेनाधिकरणेन बहिर्व्याप्तस्याप्यानन्दमयत्वं सा-
धितम् । तथानन्दमयाधिकरणोक्तस्यानन्दमयत्वस्य बुद्धिवृत्तिरूप-
सुषुप्तिधर्मत्वधारणं कृतमतः प्रसङ्ग एव सङ्गतिः । तथा येन सर्व-
मिदं तन्मित्यपि साधितम् । सर्वस्य विस्तारस्य सुखप्रयुक्तत्वादिति ।
भक्त्या लक्ष्यस्त्वनन्ययेति तु साधनाध्याये विचार्यम् ॥ ९ ॥ २॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ विषयादिकमुपन्यस्यन्ति * गार्गीब्रा-
ह्मण इत्यादि * । अत्र प्रथमे ब्राह्मणे, यदिदं सर्वमप्स्योतं च प्रोतं च

ण्वत्त्वादि श्रूयते । तत्र संशयः । किमक्षरशब्देन पदार्थान्तरं, ब्रह्म वेति ।

तत्राचेतनसाधारण्याद् वर्णतुल्यत्वादाकाशवदस्याप्यब्रह्म-
त्वमेव । द्युभ्याद्यायतनविरोधस्तु तुल्यः । अत एवागतार्थता अ-
दृश्यत्वाद्याधिकरणेन । न हि तत्र विरुद्धधर्मा आशङ्क्य निर्रो-
क्रियन्ते । अतोऽचेतनतुल्यत्वाद् ब्रह्मवादस्यासमाप्तत्वादाग्रहा-
निष्टत्वात् मनुः स्त्रीत्वाच्च, स्मरो वा व आकाशाद्रूपानितिवत्
कस्याचिदुपपत्त्या स्मरणकालभूतमूर्क्षमपकृतिजीविनिशेषाणामन्य-
तरपरिग्रह इति वक्तव्यमुपासनार्थम् । अत्र हि प्रापञ्चिकसर्वध-
र्मराहितं ब्रह्मधर्मत्वं च प्रतीयते । तदुपासनार्थत्वं उपपद्यते ।
ब्रह्मत्वपरिग्रहे तु वैगर्थ्यमेव । उपदेष्टृत्वाभावात् । तस्मादक्षर-
मन्यदेव ब्रह्मधर्मत्वेनोपास्यमित्येवं भासे ।

कस्मिन् वाऽऽप ओताश्च प्रोताश्चेत्यादिप्रश्नोत्तरैर्याद्याकाशान्तरिक्ष-
लोकधुल्लोकदित्यलोकचन्द्रलोकनक्षत्रलोकदेवलोकगन्धर्वलोकप्रजा-
पतिलोकब्रह्मलोकपर्यन्तं पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्नोतप्रोतत्वं निरू-
प्य पुनः प्रश्नान्तराभावात्, मा ते मूर्खा ज्यपतदनतिप्रश्न्यां वै
देवता अति पृच्छसि मार्गि मातिप्राक्षीरित्युक्तम् । तत आरुणिसं-
वादांस्तरं पुनरपि मार्गि प्रपच्छ । यदूर्ध्वं याहवल्क्य दिवो यदवाक्
पृथग्भ्या यदन्तरा दानापृथिवी इमे यद् भूतं च भवञ्च मविश्वत्चे-
त्याचक्षते कस्मिन्स्तदोतं च प्रोतं चेति । तत्र आकाश इत्युत्तरे, पुन-
राकाशविषयके ओतप्रोतत्वप्रश्ने, पतञ्जैतदक्षरं मार्गीत्याधुत्तरम् । सो-
ऽत्र विषयः । तत्राक्षरशब्दे संशयः । किं पदार्थान्तरं ब्रह्म वेति । अत्र
पदार्थान्तरपदेन जडजीवयोर्ब्रह्मणम् । तत्र ओतप्रोतत्वं विकारित्वा-
पादकनया जडलिङ्गम् । अमृताक्षरं हरः, क्षरात्मानावीयते देव एक
इति श्रुत्यन्तरे अक्षरपदं जीवयोघकनया प्रसिद्धं जीर्वालिङ्गं, प्रशासनं
च ब्रह्मालिङ्गमिति त्रिष्वपि योजनम् । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्राचेतने-
स्यादि * । आतप्रोततया विकारित्वेनाचेतनसाधारण्यात् । अहं त्वा

उच्यते । अक्षरं परमात्मैव । कुनः । अम्बरान्तधृतेः । अणुभाष्ये
व्याख्याय सिद्धं हेतुमाह । अत्रैक एव प्रश्न उत्तरं चैकम् ।

याज्ञवल्क्य यथाकदयो वा वैदेहो घोमपुत्र उज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा
ह्यौ बाणावन्तौ सपत्नानिग्याधिनौ हस्ते कृत्वोपांत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वां
ह्याश्यां प्रश्नाश्यामुपांद्स्वामिनि द्वयोः प्रश्नयोः क्लेशजनकतया प्रथम-
प्रश्नोत्तरभूनाकाशवदस्य द्वितीयप्रश्नोत्तरभूतस्याक्षरस्याप्यग्रहत्वमे-
व । किञ्च । यस्मिन् घौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतमित्यत्र यद्येतत्त्वं प-
दार्थभेदेन भारवाहकत्वमवगमयत्येवमत्र प्रोतत्वमपि, मयि सर्वमिदं
प्रोतं सूत्रे मणिमणा इवेति स्मार्तदृष्टान्ताद् भारवाहकत्वमेव गमयि-
ष्यतीति सुश्रवाद्यापतनत्वेन विरोधोऽपि तुल्यः * तत्रेवात्रापि समानः
। किञ्चादृश्यत्वाद्यधिकारकरणे अक्षरस्य ग्रह्यरूपतायाः सुविचारित-
त्वात् किमनेनाधिकरणेन । अतः पृथग्विचारादेव विषयभेदो-
ऽवसीयत इति न तेनास्य गतार्थता । न हि तत्र विरुद्धधर्मा आशङ्क्या
निराकियन्ते । अत्र तु ते तथा क्रियन्त इति सिद्धौ विषयभेदः ।
अतो विषयभेदरद्वैतनतुल्यत्वाद् ग्रह्यत्वादस्याखणिसंवादेऽन्तर्यामि-
निरूपणेनैव समाप्तत्वात् प्रपुर्णार्गीरूपस्याग्रहाविष्टत्वेन स्त्रीत्वेन च ग्र-
ह्यविद्याध्ववर्णेऽनाधिकारित्वाद् अत्र, स्मरो या आकाशाद् भूयानित्यत्र
यथा आकाशं मांस्यत्वेन गृह्णतः स्मरणस्य तद्व्याप्त्या गृह्यत्वयोगेन
भूयस्त्वं, तथा, अश्नुत इति, न क्षरतीति वा योगेन कयाचिदुपपत्त्या
स्मरणाद्यन्यतमस्याच्चेतनस्य जीवविशेषस्य घोषासनार्थं परिग्रह इति
वक्तव्यम् । यत् पुनरत्राक्षरेऽस्त्युलादिवाक्यैः प्रापञ्चिकधर्मराहित्यं
प्रपासनरूपग्रह्यधर्मवत्त्वं च प्रतीयते, न संपासनार्थम् । नचात्रैतदनु-
रोधेन ग्रह्यैव वाक्यार्थ इति युक्तम् । प्रपुर्णग्रह्यवर्णानधिकारस्योपपा-
दितत्वेनात्र वक्तुरूपवेष्ट्याभावाद्वाक्यपदैयर्थोपपत्तिरिति । सिद्धान्तं
व्याकुर्वन्ति * उच्यत इत्यादि * । नन्वम्बरान्तधृतेर्विषयवाक्ये अह-
दयमानतया तस्याक्षरे वक्तुमशक्यत्वात् स्वरूपासिद्धोऽयं हेतुरित्या-
शङ्काहुः । * श्रुतिमित्यादि * तथाच तात्पर्यसिद्धत्वात् स्वरूपासि-
द्ध इत्यर्थः । तात्पर्यसिद्धत्वं व्याकुर्वन्ति * अत्रैक इत्यादि * । यद्यप्यत्र

आकाशस्यावान्तरत्वमेव । तेनाम्बरान्तानां पृथिव्यादीनां विधारकः परमात्मैव । द्युभ्वाद्यायतनासिद्धौ धर्मोऽत्र हेतुः । न तदश्नोति कश्चनेति मुख्यतया परिगृहीतो भवति । अन्यथा मूर्ध्नो विपतनं च भवेत् । न ह्यन्यः सर्वाधारो भवितुमर्हति । परोक्षेण ब्रह्मकथना-
ऽर्थमक्षरपदमन्यनिराकरणार्थं तद्धर्मोपदेशश्च । तस्मादक्षरं पर-
मात्मैव ॥ १० ॥

द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थामिति द्वौ प्रश्नौ प्रतीयेते, तथापि पूर्व-
ब्राह्मणे यथा तावत्तु प्रश्नेषु कृतेष्वपि न प्रश्नपरिसमाप्तिरेवम-
त्ताकाशप्रश्नेऽपि, ततः कस्मिन् वा आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति प्रश्ने
आकाश प्येत्युक्त्वा तमाकाशमक्षरत्वेन निगमयत्येतद्वै तदक्षरमि-
ति । एतत् त्वत्कृतद्वितीयप्रश्नोत्तरभूतं यदाकाशं तदक्षरमित्येवं व-
चनव्यक्तेः । अत आकाशस्याप्यवान्तरत्वमेवेति पूर्वब्राह्मणे सर्वपा-
दोक्तां पृथिवीमारभ्यात्र प्रथमं य आकाश उक्तस्तदन्तानां या धृ-
तिर्वारणं तेन हेतुना अम्बरान्तानां पृथिव्यादीनां विशेषेण परान-
पेक्षतया धारकः परमात्मैव । अथमर्थः । पूर्वब्राह्मणे अव्यायवनन्त-
रमाकाशस्योक्तत्वेऽप्यत्र पुनर्यदाकाशकथनं, तत्र भूताकाशपरम् ।
किन्तु भूतसूक्ष्मकालप्रकृत्यन्यतमं यद् वस्तु तत्परम् । तच्च मतान्तरे
पदार्थान्तरम् । सिद्धान्ते तु प्रथमं कार्यं तत् । ततोऽधिको धारको न
जीवविशेषोऽपि भवति । उक्ताकाशोत्प्रोतत्वस्य जीवे काप्यसिद्ध-
त्वात् । एवं जडजीवयोर्निवृत्तौ तद् ब्रह्मकार्यत्वेनैव निश्चीयते । पुन-
र्विचारस्तु विरुद्धधर्माधारत्वसमर्थनायेति प्रागेवोक्तम् । पदार्थ-
भेदस्तु प्रोतत्वमात्रेणैव, न त्वोत्प्रोतत्वेन । तस्योपादानकार-
णतागमकत्वात् । 'नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे । ओत-
प्रोतमिदं यस्मिस्तन्तुष्वङ्गं यथा पट्टं' इति श्रीभागवतवाक्येन तथा
निश्चयात् । नातो भारवाहकत्वापत्तिः । अत्र, न तदश्नोतीत्यस्य वि-
करणव्यत्ययेन भोजनार्थग्रहणेऽन्यकर्तृकतन्निषेधः पुरुषभोग्यां प्र-
कृतिं व्यावर्तयति । अन्यकर्मकतन्निषेधश्च सर्वभक्षवितारं कालम् ।
पदव्यत्ययेन व्याप्यर्थग्रहणे तु द्वावर्षिं निषेधौ व्यापकत्वं तदभावं
च बोधयन्तौ विरुद्धधर्माश्रयत्वं वस्तुपरिच्छेदराहित्यं च तस्य सः

मर्थयतः । अतो, न तदश्रोतीत्यादिना ब्रह्मापेक्षयाधिकस्य ब्रह्मापेक्ष-
यान्यस्य च निराकरणेन, दृग्वादायतनाधिकरणे सिद्धस्य तत्स्वरू-
पात्मकतया तद्वारकत्वस्य हेतोर्मुख्यतया मूर्द्धविपाताभावाय परि-
गृहीतत्वात् । नच श्रोतृदोषादवक्तव्यत्वम् । तस्यास्तयात्वेऽपि ब्र-
ह्मवित्त्वेनार्थकारित्वात् । पूर्वमतिप्रश्ने ब्रह्मज्ञत्वाभावसम्भावतया
मूर्द्धविपातस्योक्तत्वेन गान्ध्या अब्रह्मवित्त्वे उक्तप्रश्नान्मूर्द्धविपतनं च
भवेत् । तच्च न जातमतस्तस्या अधिकारित्वेन तां प्रत्युपदेशो नायुक्त
इति सर्वाधारत्वेनात्र ब्रह्मैवोपदिश्यते । न ह्यन्वो निरङ्कुशः सर्वा-
धारो भवितुमर्हतीत्युक्तत्वात् । नन्वेवं सति ब्रह्मपदस्य कुतो नोक्ति-
रिति शङ्क्यम् । परोक्षेण कथनार्थमक्षरपदात् । तत्रापि गमकं, न
तदश्रोति कश्चनेत्यादिना ब्रह्मवर्णोपदेशः । अत एव ब्रह्मवादस्यापि
न समाप्तिः । तस्माद् वाचकानामभावात् साधकानां सत्त्वाच्चाक्षरं
परमात्मैवेत्यर्थः ।

अत्र शङ्कराचार्यास्तु, अक्षरशब्दस्य षणं प्रसिद्धत्वादतीदृक्कार-
ण्यव्याचल्यं इत्याहुः ।

तद्भास्कराचार्यैरेवं दूषितम् । ॐकारोऽत्र न वक्तुं शक्यः ।
अलोहितमच्छापमित्येवमादिनिषेधानुपपत्तेरिति ।

मिश्रुणा तु द्रव्यधर्माणां स्थूलत्वादीनां प्रणवे प्रसक्त्यभावेन
तन्निषेधानौचित्याद् वर्णसामान्यवाचिनोऽक्षरशब्दस्य प्रणवरूपव-
र्णविशेषवाचिताया ॐमित्यादिविशेषणानां काव्यदर्शनाच्चेत्य-
प्युक्तम् ।

यच्च वाचस्पतिमित्राः । अत्र प्रधानस्य पूर्वपक्षकोटिनिक्षेपेण
परमात्मनः सिद्धान्तीकरणे अम्यरान्तधृतिरूपेण हेतुना प्रधाननिरा-
करणासम्भवः । तस्यापि सांख्यैरुपादानत्वेन सर्वाधारत्वाङ्गीकारा-
त् । अथ अधिकरणत्वमात्रं धृतिः, किन्तु प्रशासनाधिकरणता
तदा, अक्षरे प्रशासनादिति सूत्रकारो वदेत् । तावतैव प्रधाना-
प्याकरणसिद्धेः । तस्माद् षणोऽक्षरनिपाकिया सूत्रार्थः । नच स्थूल-
त्वादीनां षणोऽप्यप्राप्तेरस्थूलमित्यादिनिषेधानुपपत्तिरिति शङ्क्यम् ।
निषेधे प्राप्तिपूर्वकत्वनियमस्याभावात् । नान्तरिक्षे न दिवीत्यग्नि-
स्ययतनिषेधस्याप्राप्तावपि दर्शनात् । अतो न किञ्चनैतदित्याहुः ।

तन्मन्दम् ।

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

ननु कचिद्वाक्ये विधारणं ब्रह्मधर्मत्वेनाश्रितमित्यन्यत्रापि न तथाश्रयितुं शक्यते । नियामकाभावादित्यत आह । सा च विधृतिरत्रापि वाक्ये ब्रह्मधर्म एव । कुतः । प्रशासनात् । एतस्य वा अस्यस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इति प्रशासनेन विधारणमन्यधर्मो भवितुं नार्हति । अप्रतिज्ञाशक्तैर्भगवद्भर्त्ताव । तस्मादक्षरं ब्रह्मैव ॥ ११ ॥

ज्ञतत्वात् । चयनस्थलेऽपि देवप्रभृतीनां कर्मोधिकारस्याग्रे एवाप्यत्वात् तेषां लोकान्तरेऽपि करणसामर्थ्यसत्त्वेन तद्धारणार्थत्वात् सिद्धान्तोक्तरीत्या मुखेन प्रधानवारणसम्भवेन गत्यन्तरस्य सत्त्वादिति । अतो पृथाऽयं प्रवास्त इति ध्येयम् । अप्रैवं प्रयोगः सिद्ध्यति । अस्थूलादिवाक्योक्तमक्षरं परमात्मैव । इतराभोग्यत्वं इतराभोक्तृत्वे च सत्यम्बरान्तधारकत्वात् । यद्वैयं तन्नैवमिति । अज्ञोतेर्न्याय्यधर्मकत्वे तु विरुद्धधर्माधारत्वे सति तथात्वादिति ॥ १० ॥

सा च प्रशासनात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति * नन्यस्यादि * । * कचिद्वाक्ये इति * यस्मिन् धर्मोऽपि वाक्ये । व्याकुर्वन्ति * सा चेत्यादि * श्रुतिव्यतिरिक्तशास्त्रसिद्धं यन्मूलकारणं तदत्र विषयवाक्य आकाशत्वेनोक्तम् । तद्धारणस्यान्यधर्मत्वं न सम्भवत्येव । तथापि, मूले मूलाभावादमूलं मूलमिति सांख्यप्रवचनसूत्रोक्तन्यायेन द्वितीयवाक्योक्ताकाशमपि पूर्ववाक्योक्ताकाशत्वेनाहत्य, तस्यैवाक्षरत्वं चादस्य तस्य स्वाधारत्वेनाम्बरान्तधृतेरन्यधर्मत्वं ग्रहिलतया यदुच्यते, सा त्वयाऽन्यधर्मत्वेनाभ्युपगम्यमानापि विधृतिर्ब्रह्मधर्म एव । न हि तत् स्वसामर्थ्येन विधरति, किन्त्वेतस्यैवेति श्रुत्युक्तशासनसामर्थ्येन । यथा स्वर्गात् पततस्त्रिशङ्कोर्विधृतिस्तिष्ठेति विश्वामित्राहत्या जायमाना तद्धर्म एव, न तु त्रिशङ्कुधर्मस्तद्वत् । नच 'अक्षरं प्रशासनाद्' इति सूत्रापत्तिः । ग्रहिलतयाऽन्यधर्मत्वेनापाद्यमानाया एव तदधृतेः प्रशासनहेतुकताया ग्रहिलतावारणार्थं विवक्षितत्वेनाम्बरान्तधृतिपदस्यावश्यकतया तदापेक्ष्यभावादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

ननूक्तमुपासनापरं भविष्यतीति । तत्राह । अन्यभावव्यावृत्तेः । अन्यस्य भावोऽन्यभावः । अब्रह्मधर्म इति यावत् । तस्यात्र व्यावृत्तेः । अब्रह्मत्वे हि ब्रह्मत्वेनोपासना भवति । कार्यकारणभावभेदेन । न ह्यत्र तादृशो धर्मोऽस्ति ।

चकाराद्, यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गीत्यादिना शुद्धब्रह्ममतिपादनमेव, नोपासनामतिपादनमिति । तस्मादक्षरं ब्रह्मवेति सिद्धम् ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * प्रज्ञासतहेतुकत्वं विधरण उपासनार्थमारोपितं भविष्यतीत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वते * अन्यस्येत्यादि * कार्यकारणभावभेदेनेत्यस्य अब्रह्मत्वे हीत्यनेनान्वयः । ततश्चायमर्थः । एतद्वै तदक्षरं गार्गी अदृष्टं द्रष्टुं श्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातुं नान्यदस्ति द्रष्टुं नान्यदस्ति श्रोतुं नान्यदस्ति मन्तुं नान्यदस्ति विज्ञातेतद्वै तदक्षरं गार्गी यस्मिन्वाकाशोतश्च प्रोतश्चेत्याकाशधर्तयक्षरे द्रष्टृत्वादिचेतनधर्मकथनेन धरणे जडधर्मत्वव्यावृत्तेर्धरणस्य चाकाशोतप्रोतत्वरूपस्वरूपबोधनेन जीवधर्मत्वव्यावृत्तेरक्षरस्याब्रह्मत्वनिवृत्तायब्रह्मणि ब्रह्मत्वेनोपासनाया वक्तुमशक्यतयादिति । युक्त्यन्तरमाहुः । * चकारादित्यादि * यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गी अस्मिन्लोके जुहोति इदाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको भवति । यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गीस्माह्लोकात् प्रैति स रूपणोऽथ यो वा एतदक्षरं गार्गी विदित्वास्माह्लोकात् प्रैति स ब्राह्मण इति श्रावणं चकारेण संश्रुत इत्यर्थः । अत्र च विरुद्धधर्माणामाशङ्क्य निराकरणादुपोद्घातः सङ्गतिः । आशङ्क्य निराकरणं च द्वितीयसूत्रे हेतोः साधनाज्ज्ञेयम् । एतेनाधिकरणेन परत्वं साधितम् । तेन स्थितिकर्तृत्वं, तदाधारत्वं च पदार्थान्तरभूते प्रधाने आशङ्क्य तत्रातिव्याप्तिर्निवारितेति सैवाधिकरणसङ्गतिः ॥ १२ ॥ ३ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

पञ्चमप्रश्ने, एतद्वै सत्त्वकाम परमापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद् विद्वानेतेनैकतरमन्वेति यद्येकमात्र इत्यादिना एकद्वित्रिमात्रोपासनया ऋग्यजुःसामभिर्मनुष्यलोकसोमलोकसूर्यलोकप्राप्तिपुनरागमने निरूप्यार्धचतुर्थमात्रोपासनया परं पुरुषमभिध्यायीत । स तेजसि परे सम्पन्नो यथा पादोरस्त्वचेत्यादिना, परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षतं इति । तत्र संशयः । परपुरुषः परमात्मा ध्यानविषय, आहोस्विद् विराद् पुरुषो, ब्रह्मा वेति । तत्रामुख्यप्रवाहपतितत्वाद् ब्रह्मलोकं गतस्य तदीक्षणमेव च फलं श्रूयते । न हि परमपुरुषस्य ब्रह्मत्वे तज्ज्ञानमेव फलं भवति । तस्माद् विराड् ब्रह्मा वा अभिध्यानविषय इत्येवं प्राप्ते ।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ विषयवाक्यमुपन्यस्यन्ति । * पञ्चमप्रश्न इत्यादि * । * पञ्चमप्रश्न इति * आथर्वणानां प्रश्नोपनिषदः पञ्चमे प्रश्ने । * ईक्षत इति * यदतीति शेषस्त्वृष्टिर्वा । संशयस्तु ध्येयविषय इत्याहुः * तत्रेत्यादि * । परापरयोरुभयोरपि प्रकृतत्वं सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षमाहुः * तत्रामुख्येत्यादि * । अत्रोङ्कारेणोपायेन ब्रह्मोपासनार्थमोङ्कारस्य द्विविधब्रह्मरूपतामुक्त्वा तेनैवायनेनैकतरमन्वेतीत्येकतरप्राप्तिं प्रतिज्ञाय साधनैक्ये कथं फलभेद इत्याकाङ्क्षायां भावनाप्रकारभेदस्य तत्र नियामकत्वं बोधयितुमेकद्वित्रिमात्रोपासनया तत्तल्लोकप्राप्तिपुनरागमने निरूप्यार्धचतुर्थमात्रोपासनया परे तेजसि सम्पत्तिं पापनिर्मोक्तं ब्रह्मलोकप्राप्तिं चोक्त्वाऽन्ते परपुरुषेक्षणं फलत्वेन वदति । तत्र परपुरुषध्यानस्य त्रिमात्रेणाप्युक्तत्वादूर्ध्वचतुर्थमात्रेण परपुरुषध्यानस्यापि तत्तुल्यफलत्वेनामुख्यप्रवाहपतितत्वात् तत्प्राप्यब्रह्मलोकस्याप्यमुख्यत्वात् तं लोकं गतस्य यत् परपुरुषेक्षणं तत्र पूर्वापेक्षया परात् परस्त्वैवेक्षणं फलं श्रूयते । न तु सर्वतः परस्य । न हि तत्रोक्तस्य परम-

उच्यते । सः, अभिध्यानविषयः परपुरुषः परमात्मैव । कुतः । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । जीवघनात् केवलजीवाधारभूताद् ब्रह्मलोकात् पररूपपुरुषदर्शनमीक्षितिः । तस्याः कर्मत्वेन व्यपदेशादुभयोः कर्मणोरेकत्वमपरं त्रिमात्रपर्यन्तं निरूप्य परं ह्यग्रे निरूपयति । तथैव च श्लोके तिस्रो मात्रा इत्यादि ।

अभिध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम् । अतः फलरूपज्ञानस्य

पुरुषस्य ब्रह्मत्वे तज्ज्ञानमेव फलं भवतीति वक्तुं शक्यते । ब्रह्मविदामोति परमित्यादिभ्युत्पन्तरे तत्प्राप्तेः फलत्वेनोक्तत्वात्, सोऽनु-
त इत्यादिना विवरणाच्च । अतस्तस्मात् फलरूपात् तात्पर्यलि-
ङ्गात् परमात्मनो वक्तुमशक्यत्वेन विराड् वा, तदभिमानी ब्रह्मा
वा ध्यानविषयः । नच जीवघनादिति परविशेषणानन्वयः । अत्र
ल्यब्लोपपञ्चम्या पूर्वेभ्यः परं जीवघनं प्राप्य पुरिशयमित्यन्वयेन
परविशेषणत्वाभावादिति प्राप्त इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वते ।
* उच्यत इत्यादि * । * जीवघनादित्यादि * । जीवानां केवला-
नां मुक्तानां घनः पिण्डीभावो यत्र तादृशात् केवलजीवाधारभूताद्
ब्रह्मलोकादक्षरात् । * उभयोः कर्मणोरेकत्वमिति * ध्यानेक्षणकर्म-
णोरेकविषयत्वम् । तद्विवृण्वन्ति * अपरमित्यादि * तथाच पूर्वं
हे ब्रह्मणी उक्त्वा, ॐकारेणैकतरमन्वेतीत्यादिना अपरं ब्रह्म त्रि-
मात्रपर्यन्तं निरूप्य, परं ब्रह्म ह्यग्रे निरूपयति । यदि तत्र निरूपयेत्
प्रतिज्ञा न पूर्येत । तथैव चाग्रिमे श्लोके तिस्रो मात्रा इत्यादिना
मात्रात्रयस्य मृत्युमत्त्वादिकमुक्त्या मृगिरेतमिति द्वितीयमन्त्रे, सा-
मभिर्यत् तत् कवयो वेदयन्त इति त्रयीमय तृतीयमात्राफलं निरू-
प्योत्तरार्द्धे तमोङ्कारेत्यादिना यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं परा-
यणं चेति फलान्तरं न वदेत् । नच जीवघनादित्यादौ ल्यब्लोपे
पञ्चम्यपि । तथा सति प्राप्तौ जातायामीक्षणस्यार्थादेव सिद्ध्या वा-
क्यवैयर्थ्यमित्याशयेन युक्त्यन्तरमाहुः । * अभिध्यानस्येत्यादि *
नन्वस्मिन् पादे आधाररूपस्वरूपस्य निरूप्यत्वादत्र च तस्या अ-

विषयत्वात् परपुरुषः परमात्मैव । मन्दशङ्कानिवृत्त्यर्थमेवेदं सूत्रम् ।
अत्र सर्वशङ्कत्वादिनामन्यथा पाठो भ्रमात् । तत्रापि विचार-
स्तुल्यः ॥ १३ ॥

दर्शनादेतत्सूत्रप्रणयनस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * मन्देत्यादि *
परं ब्रह्म न इदमिति मन्दशङ्कानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एतेन प्रसङ्गः
सङ्गतिरित्यपि योचितम् । तेन बुद्धिस्थानात्मिकाऽभिकरणसङ्गतिरपि
योचिता । आधारत्वं तु परायणपदादेय प्राप्यत इति न दोषः । ननु
शङ्कराचार्यैः पुनरेतत्त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्या-
यीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति पा-
ठोऽङ्गीक्रियते । न तु, सामभिरुन्नीयते सूर्यलोकं स सूर्यलोके विभूति-
मनुभूय पुनरायतते यः पुनरर्द्धचतुर्थमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं
पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि परे सम्पन्न इति सोऽयमभिध्यायीत
ब्रह्मलोकमिति पाठोऽतोऽस्याधिकृत्यात्र पूर्वोक्तरीतिकोऽर्थ इत्याशङ्क-
यामाहुः । * अत्र सर्वशङ्कुरेत्यादि * इदानीन्तनपुस्तकेऽपि दानीन्त-
नैष्वध्येतृष्वप्येतस्याधिकपाठस्य दर्शनात् तिलुणामपि मात्राणां मृ-
त्युमत्वेन तौल्यात् साधनवैजात्याभावे फलवैजात्यस्यानुपपन्नत्वा-
न्माण्डूक्यादौ तुरीयोपासनार्थमर्द्धमात्रोक्तिदर्शनाच्च तेषां तथा पाठो
भ्रमादेव । नच निचारयैसादृश्यम् । तत्रापि पाठे विचारस्तुल्य इति
न दोष इत्यर्थः । एवं भास्कराचार्योचङ्गीकृतपाठेऽपि द्रष्टव्यम् ।

अत्र माध्याः, सदेव सौम्येति छान्दोग्यवाक्यं विषयत्वेनोप-
न्यस्य कारणतया सच्छब्देनोच्यमानं किं प्रधानमुत विष्णुरिति सन्दे-
हे, बहु स्यां प्रजायेयेति सतो बहुभावाव्यविकारभ्रवणाद्, विष्णोस्तु,
अविकारः सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिरिति वाक्येनाऽविकारि-
त्वबोधनात् प्रधानमेवेति प्राप्तौ, तदैक्षत बहु स्यामितीक्षणरूपं यत् कर्म
चेतनकर्तृकेक्षणक्रिया तद्व्यपदेशात् सत्पदवाच्यः स विष्णुरेव ।
नच बहुभावोक्तिविरोधः । अजायमानो बहुधा विजायत इति भुत्व-
न्तरोक्तस्वरूपबहुत्वेनैव तदुपपत्तेरिति व्याचक्रुः ।

तच्चिन्त्यम् । ईक्षतिमात्रप्रयोगेऽपि क्रियात्ववैशिष्ट्यबोधसुकर-
तया कर्मपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किञ्चात्तेक्षणक्रियायां कर्मत्वेनान्वीय-

मानस्य बहुभवनस्य स्वरूपबहुत्वादेव चारितार्थ्ये, प्रजापेयेत्याकारान्तरोल्लेखस्यापि धैर्यार्थ्यप्रसङ्ग इत्यपि ध्येयम् ।

विज्ञानेन्द्रमिधुस्तु शङ्कराचार्योक्तं विषयवाक्यपाठं तद्रीत्याधिकरणरचनां चोपन्यस्य ततोदाहृतवाक्यस्थां त्रिमात्रप्रणवेनोक्तमुपासनामुत्तरस्मिन् प्रश्ने, तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता इत्यनेन विनिन्द्य तुरीयास्यस्यामात्रस्य परब्रह्मण उपासनां तत्रैव प्रश्ने वक्ष्यति, नातः परमस्तीति प्रशंसापूर्वकम् । अतोऽवधार्यते, पञ्चमे प्रश्ने परब्रह्मोपासनां न विदधातीति । किञ्च । यदभिध्यायति तत् साक्षात्करोतीति सामान्यत एव प्राप्ततया तद्वचनं व्यर्थमतः पञ्चमप्रश्ने कार्यब्रह्मोपासनायाः परब्रह्मदर्शनं फलमुक्तमित्येवं तद्वोधरूपं दूषणमुक्त्वा पष्ठप्रश्नस्य स इतिराद्यस्य सूत्रे प्रत्यभिहायमानत्वात् तत्रत्यम्, ईदृवान्तः शरीरे स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति वाक्यं विषयत्वेनोदाजहार । स जीवः, परमात्मा चेति संशये, सः, सशब्देनोक्तः पुरुषः परमात्मैव । कुतः । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । स ईक्षाश्चक्र इति वाक्यशेषे सशब्देन परामृष्टस्य यथोक्तपुरुषस्य ईक्षणरूपकर्मकथनाद् गौणकर्मणां प्राणादीनां वा कथनात् । नदीदं प्राणादिषोडशकलासृष्ट्यर्थमीक्षणं जीवस्य सम्भवति । ईक्षायाः करणादीनां तदानीमभावादित्येवं सूत्रं हेतु द्विधा व्याचक्ष्यौ ।

अत्रापि पूर्वव्याख्याने सूत्रस्थकर्मपदवैपर्यमेव दोषः । द्वितीये तु कस्मिन्नहमुत्क्रान्तः उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति आधितस्य मुख्यस्येक्षतिकर्मणस्स्यागः स्वयमेव बोधित इति स एव दोषः । तिस्रो मात्रा इति निन्दावाक्यं च पञ्चमप्रश्नस्यमेव, न तु पाष्ठमित्यपि ।

शैवस्तु शङ्कराचार्योक्तमेव विषयवाक्यमुपन्यस्य, परमेश्वरोऽन्यो चेति संशये, ईक्षतिविषयः परमेश्वर एव । उत्तरत्र, तमोऽङ्कुरेणायतनेनान्वेति विद्वान् पक्षच्छान्तमजरममृतमभयं परं परायणं चेति तदसाधारणशान्तत्वादिधर्मव्यपदेशादिति व्याचक्ष्यौ ।

तदप्यसङ्गतम् । द्वेतेरसौत्तत्वात् । तदुर्माधिकरणेनैव गतार्थतयाधिकरणवैयर्थ्यापादाच्च । सूत्रे हेतुशरीरे प्रविष्टस्येक्षतिकर्मण ईक्षतिविषयत्वेन पक्षतयाङ्गीकाराच्च । विशेषतस्तु प्रहस्त

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमास्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्
अन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा व विजिज्ञासितव्यमि-
त्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किं जीवोऽन्वेष्टव्यो ब्रह्म वेति ।

अथ वक्तोत्तर इत्युपरभ्यते ॥ १३ ॥ ४ ॥

दहरं उत्तरेभ्यः ॥ विनयवाक्यमाहुः । * अथ यदिदमित्या-
दि * । * श्रूयत इति * छान्दोग्ये दशमप्रपाठकारम्भे श्रूयते ।
संशयमाहुः । * तत्रेत्यादि * । अत्र हि ब्रह्मपुरे शरीरे दहरपुण्डरीकं
हृदयकमलं वेश्म । तस्यान्तर्दहराख्य आकाशः । तदन्तर्यवर्तते तद-
न्वेष्टव्यत्वेनोपदिष्टम् । तत आकाशान्तः किं विद्यत इति प्रश्ने, था-
चान् वेत्यादिना हार्दाकाशस्य व्यापकत्वकथनपूर्वकं, तस्मिन् धा-
चापृथिव्यादिसर्वसमाधानं प्रत्युत्तरयति । तेषां च स्वेन रूपेण प्र-
त्यक्षादिसिद्धतया नान्वेष्टव्यत्वं सिद्धतीति केन रूपेणान्वेष्टव्यता,
कस्यचिदन्यस्य वेति । किञ्च । पुरप्रध्वंसे किमिति शिष्यत इति
प्रश्नान्तरे, नास्य जरयैतदित्यादिना ब्रह्मपुरस्य नित्यतामुक्त्वा तस्मि-
न् कामानां समाधानं चोक्त्वा, एष आत्मेत्यादिना अपहृतपाप्मत्वा-
दिगुणकमात्मानं प्रत्युत्तरयति । तेन शरीररूपादनित्याद् ब्रह्मपुराद-
न्यः सत्यब्रह्मपुररूपः पूर्वोक्तधाचापृथिव्यादिरूपसर्वकामाभार एष
आत्मेत्यादिनोक्त आत्मा सत्यब्रह्मपुरत्वेन सिद्ध्यति । यदि च का-
मवदात्मनोऽप्याधेयत्वमुच्यते, तदा पुराकाङ्क्षा न पूर्यते । अत आत्मन
एवातिशिष्टब्रह्मपुरत्वमिति निश्चयः । एवं सति, ब्रह्मपुरमित्यत्र यदि
षष्ठीसमासस्तदास्यात्मनो जीवत्वम् । यस्यात्मा शरीरमिति श्रुत्यन्तरा-
त् । यदि समानाधिकरणसमासस्तदा आत्मा ब्रह्मैव । अतोऽनित्य-
पुरनाशेप्रतिषिद्धो यो नित्यो दहराकाशरूप आत्मा, स जीवो वा,
ब्रह्म वेत्येव संशयाकारः पर्यवस्यति । न तु भूताकाशकोटेस्तत्र नि-
वेशः । उक्तरूपत्वस्य तत्राभावादिति । अत्र दहरान्तर्वर्तिन उत्तरप्र-
करणे चात्मनोऽन्वेष्टव्यत्वं ध्यायते । ततश्चान्वेष्टव्यः क इत्यपि सं-
शयः । तदेतदुक्तम्, * किं जीवोऽन्वेष्टव्यो, ब्रह्म वेति । ननु तद्वि-

जीवग्रहवादो निर्णीयते । श्रुत्यर्थो हि निर्णेतव्यः । तद् य-
दस्मिन् वाक्ये परमार्थतो जीव एव ग्रह चच्छास्त्रं च तत्रैव
समाप्तं चेद् व्यर्थमधिकरणारम्भः । इदमेव च वाक्यं, श्रुत्या वक्त-
व्यं च भवेत् । तस्मादस्मिन्नधिकरणे मुख्या सर्वसङ्करवाददिनि-
राकृतिः । किं तावत् प्राप्तम् । दहर आकाशो जीव इति । अ-
त्रावान्तरप्रकरणद्वयम् । तव द्वितीये प्रजापतिप्रकरणे जीव एवा-
ऽमृताऽभयरूपः प्रतिभाति । स्पष्टार्थं च द्वितीयप्रकरणम् । तस्मात्

ज्ञाधिकरणे आकाशशब्दोदितस्य सर्वाधारत्वग्रहत्वयोर्विचारितत्वात्,
किमेनेनाधिकरणेनेति शङ्कनयां तत्प्रणयनप्रयोजनमाहुः । * जीवे-
त्यादि * उपाधिभेदाद् भेदेऽपि यस्तुतश्चैतन्यमात्रत्वाजीवाभिन्नमेव
ग्रहोति धादो जीवग्रहवादः । स सम्भवति, न चेति निर्णीयते ।
तथाचैतन्निर्णयस्य पूर्वमकृतत्वात् तदर्थमेतत्प्रणयनमित्यर्थः । ननु
किं तन्निर्णयेनेत्यत आहुः । * श्रुत्यर्थ इत्यादि * । हि यतो हेतोः
सन्देहनिरासायैव प्रवृत्तत्वाच्छ्रुत्यर्थो निर्णेतव्यः । तथाच तन्निर्ण-
यायैतन्निर्णय इत्यर्थः । एतेन बुद्धिस्थस्य विचारानुपपत्तात्तर्क-
प्रसङ्गः सङ्गतिरिति योचितम् । नन्वस्याधिकरणस्यैतदेव प्रयोजन-
मित्यत्र किं गमकमत आहुः । * तदित्यादि * । * समाप्तमिति *
पर्यवसितम् । * व्यर्थमिति * सामान्ये न पुंसकम् । तथाच यदि
तथा स्यात् तदोपाधिभेदस्यैतत्त्वाप्रयोजकत्वादाकाशशतुल्यतासम्भ-
वाद्, इतरपरामर्शसूत्रव्याहृत्याधिकरणारम्भो व्यर्थ एव स्यात् ।
एतस्यैव वाक्यस्य श्रुतिवाच्यत्वापातेन, नेति निषेधोऽपि न सम्भवेत् ।
तस्मादस्मिन्नधिकरणे जीवग्रहैक्यकृतसर्वसङ्करवादस्य मायावादस्य
च निराकृतिरेव मुख्या । अतोऽधिकरणसार्थक्यानुपपत्तिरेव प्रण-
यनप्रयोजनगमिकेत्यर्थः । एवं संशयाकारादिकं निश्चित्य पूर्वपक्ष-
माहुः । * किं तावदित्यादि * । * उपपादयति * अत्रेत्यादि *
अत्र दहरयोधके महावाक्येऽवान्तरप्रकरणद्वयम् । एकं दहरविद्या-
रूपं, द्वितीयमिन्द्रप्रजापतिसंवादरूपम् । उभयत्राप्यपहतपाप्मत्वा-

प्रथमेऽपि जीव एव तादृशधर्मवान् भवितुमर्हति । अर्थानुगुण्यमपि व्याख्येयम् । अयमेव जीवो ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः । मैत्रेयीब्राह्मणं चानुगुणं भविष्यति । तस्य पुरं शरीरम् । तत्र हृदयः कमलं सूक्ष्मम् । तत्राराग्रमात्रो जीव एवाकाशः । तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेश इति । अन्वेष्टव्यस्तु तस्मिन् विद्यमानस्तन्महिमा । वासनारूपेण सर्वं तत्र वर्तत इति ।

दिगुणक आत्मैव प्रतिपाद्यः । तत्र द्वितीये प्रजापतिप्रकरणे चतुर्भिः पर्यायैर्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तमुक्तावस्थभेदेन जीवस्यैव प्रतिपादनाज्जीवः एवाऽमृताऽभयरूपः आवितः प्रतिभाति । तच्च प्रकरणं स्पष्टार्थम् । य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति ब्रह्मरमुपक्रम्य, एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति प्रतिपर्यायं प्रतिज्ञादर्शनात् । एवमसन्दिग्धः स तस्य पूर्वप्रकरणव्याख्यारूपताया औचित्यात् । अतस्तदनुरोधेन प्रथमेऽपि जीव एवाऽपहतपाप्मत्वादिधर्मवान् भवितुमर्हति । किञ्च । यदि कश्चिदर्थः पीडयते, तदा प्रकरणान्तरं भिन्नं कल्प्येत । अतः स्तदभावायार्थानुगुण्यमपि व्याख्येयम् । तथैवम् । अत्र हृदयाकाशं प्रक्रम्य, तस्य ब्रह्मपुरत्वं चोक्त्वा, तत्र, एष आत्मा अपहतपाप्मेत्यङ्गुल्येव निर्दिश्यते । तेनायमेव जीवो ब्रह्मेति सिद्ध्यति । अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमय इति श्रुतेः । एवञ्च मैत्रेयीब्राह्मणमप्यनुगुणं भविष्यति । तत्रापि, न घा अरे पुत्राणां कामाथेत्याद्युक्तानां जीवलिङ्गानां बाहुल्येन तस्यापि जीवपरत्वात् । नचैतन्मात्रमेधाथोऽनुगुणं, किन्त्वन्धदपि । तदेव भाष्ये * तस्य पुरं शरीरमित्यादिनो व्याख्यातम् । * सूक्ष्ममिति * हार्दाकाशरूपम् । तस्मान्ते सुपिरः सूक्ष्ममिति श्रुत्यन्तरात् । मैत्रेयीब्राह्मणादत्रैतावान् विशेषः । तत्र श्रोतव्यत्वादिफं जीवस्योच्यते । आत्मावारे श्रोतव्य इति भावः णात् । अत्र तु तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्याकाशान्तर्वर्तिनोऽन्वेष्टव्यत्वमुच्यत इति । तथा सत्यत्र तन्महिम्नोऽन्वेष्टव्यत्वम् । तदा-
 ६ * अन्वेष्टव्य इत्यादि * । महिम्नः स्वरूपमाह * वासनेत्यादि * ।
 तथाच वासनारूपेण तत्र विद्यमानमत्रोक्तं सर्वमेव तन्महिमेत्य-

अन्यथोभयत्र सर्वकथनं विरुद्धमापद्येत । भूतानि महाभूतानि । पुत्रादयो वा । तं चेद् व्ययुरित्यादिना नित्यतामुपपाद्य एष आत्मेत्यादिना तस्यैव ब्रह्मत्वमुपदिशति । तज्ज्ञानं च प्रशंसति ।

र्थः । इदमेव तापनीयेऽप्युक्तं, सर्वं सर्वमयं सर्वं जीवाः सर्वमयास्तथाप्यल्पा इति । नन्वेतद्वेश एव महिमोच्यत इति कथं ज्ञेयमत आह * अन्यथेत्यादि * यदि जीवमहिम्नो वासनारूपत्वं नोपगम्येत, तदा, यावानित्यादिनाऽन्तर्यहिश्च सर्वनिरूपणं प्रत्यक्षविरुद्धमापद्येत । नच वासनारूपस्य सर्वस्याङ्गीकारे यथा कथञ्चिद् यावापृथिव्यादिवासनासम्भवेऽपि, सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानीति भूतपदविरोधः स्यात् । न हि स्यात् सर्वा भूतानीत्यादौ भूतपदस्य जीवविशिष्टदेहवाचकताया निश्चितत्वात् प्रकृते च भूतपदस्य सर्वपदेन विशेषणालोके च तत्तज्जीवविशिष्टसर्वदेहविषयकानुभवस्य वक्तुमशक्यतया तद्विषयकवासनाया अशक्यवचनत्वादिति शङ्काम् । विशेषणीभूतस्य सर्वपदस्य वृत्तिसङ्कोचे भूतानीत्यनेन महाभूतानि पुत्रादयो वा प्रहीतुं शक्यन्त इति तदभावात् । नन्वेतस्य जीववाक्यत्वाङ्गीकारे, तं चेद् व्ययुरस्मिन्नेदिदं ब्रह्मपुर इत्यादिनोक्ता दहरनित्यता, तदन्तःस्थस्य ब्रह्मत्वोपदेशादिश्च विरुद्धेतेति शङ्कनयामग्रिमग्रन्थं योजयन्ति । * तं चेदित्यादि * । * तस्यैव ब्रह्मत्वमुपदिशतीति * जीवस्यैव ब्रह्मत्वमुपासनार्थमुपदिशति । य इहात्मानमनुविद्य प्रजन्तीत्यादेस्तात्पर्यमाह । * तज्ज्ञानमित्यादि * तथाच न विरोध इत्यर्थः । ननु भवन्नेवग्रन्थवाक्यानां सङ्गतित्वापि, इत्याः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य पतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीत्यादेर्ग्रन्थस्य सङ्गतित्वात् न भविष्यति । जीवान्तराणां जीवान्तरे गमनाभावात् । अहरहर्गमनकथनेन ब्रह्मणो लोको ब्रह्मलोक इति पट्टीसमासस्योपगन्तुमशक्यतया सत्यलोकादेरविवक्षितत्वाद् ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति मयूरव्यंसकादिवत् समानाधिकरणसमासस्यैवाश्रयणीयतया ब्रह्मण एव तत्र विवक्षितत्वेन ब्रह्मलोकपदासङ्गतेति चेत्, तत्राह

स्वात्मज्ञानिनः कामसिद्धिं चाह । य इहेसादिना । येऽपि च वि-
रुद्धा धर्माः प्रतिभान्ति, अहरहर्गमनादयस्तेऽपि स्वकल्पितजीवानां
स्वप्नमायामनोरथादिषु तेषामेव गमनागमने प्रति । स्वातिरिक्तस्य
ब्रह्मणोऽभावात् ।

एवं लोकाधारत्वमपि । ब्रह्मचर्यञ्च तस्य साधनमिति । यो-
गश्च, तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति च । तस्माज्जीव एव दहर इत्येवं

येऽपीत्यादि । * स्वकल्पितजीवानामिति * ब्रह्मज्ञानकल्पितजी-
वानाम् । तादृशा जीवाः कुत्र सिद्धा इत्याशङ्कयामाह । * स्वमेत्या-
दि* । * प्रतिर्लक्षणे । स्वप्नादिषु तेषां जीवानां सिद्धत्वाद् अहरहर्वाक्यं
तानेव लक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तम् । श्रुत्यन्तरे, सता सौम्य तदा सम्पन्नो
भवतीति सुषुप्तावेव सत्सम्पत्तेर्दृष्टत्वात् । ततः पूर्वं स्वप्नावस्थायां
कल्पितजीव्यादुल्यात् । अतस्तेषामेव तं तत्रोच्येतेऽतो न तद्विरोध
इत्यर्थः । नन्वेवं कल्पने किं योजमत आह * स्वातीत्यादि* । तत्
त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्म, स यो ह वै तत् परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भव-
तीत्यादिश्रुत्यन्तरे तथैव सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु तथापि, य आत्मा
स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदायेति लोकाधारत्वं यदुक्तं तस्य
कथं सङ्गतिरित्यत आह * एवमित्यादि* यथा गन्तारोऽज्ञानकल्पि-
तास्तद्वलोका अपीति तादृशतदाधारत्वमपि नासङ्गतमित्यर्थः ।
नन्वग्रे, तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्तीत्यादिना यज्ञादी-
नां ब्रह्मचर्यत्वेन रूपेण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वमुक्तम् । ततोऽथ या
एता हृदयस्य नाड्य इत्यादिना, तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीत्यन्तेन
तत्र गमनस्योपायभूतो योगो गमनप्रकारश्चोक्तः । तत्र सर्वं गन्तुः
काल्पनिकत्वे कथं सङ्गच्छते । तत्राह । * ब्रह्मचर्यमित्यादि* । * त-
स्येति * अज्ञानकल्पितस्याविदुषः । कर्मणामपि द्विदधिकारकत्वाद्-
विद्वत्त्वस्य चाज्ञानिकत्वात् तादृशस्यैव तत्साधनमुपायः प्रकारश्च ।
न हि विदुषो ब्रह्मभूतस्य व्यापकस्य तत् सम्भवतीति जीवभावस्या-
ज्ञानकल्पितत्वाङ्गीकारे सर्वस्यापि सङ्गतिः । सिद्धमाह । * तस्मा-
दित्यादि* पूर्वमाहतादुत्तरप्रकरणस्वारस्यात् तथेत्यर्थः । एवं पूर्व-

प्राप्ते, उच्यते । दहरः परमात्मा, न जीवः । कुतः । उत्तरेभ्यः ।
 उत्तरत्र वक्ष्यमाणेभ्यो हेतुभ्यः । तेषामपि साध्यत्वादेवमुक्तम् ।
 जीवो नाम भगवदंशो, न भगवानेवेत्यग्रे वक्ष्यते । अंशो नानाव्य-
 पदेशादिति । नापि ब्रह्म तावन्मात्रमिदमप्यग्रे वक्ष्यते । अधिकं तु
 भेदनिर्देशादिति । तस्मादिदं प्रकरणं न जीवब्रह्मविद्यापरम् ।
 किन्तु ब्रह्मवाक्यमेवेति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥

उत्तरहेतूनां मध्ये हेतुद्वयमाह । गतिशब्दाभ्याम् । गतिर्ब्रह्म-
 लोकगमनम् । एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्म-
 लोकं न विन्दन्तीति । एष आत्मा अपहतपाप्मा ससकामः सस-
 तङ्गल्प इति केवलभगवद्राचकाः शब्दा ब्रह्मलोकशब्दश्च । ननूक्तं
 जीवस्यैवेति शब्दा गतिश्च मनोरथादिकल्पितानामिति । तन्निरा-
 करणायाह । तथाहि । तथैव गतिशब्दौ भगवत्सेव युक्तौ । अनृ-
 तेनापिधानं हि तेषां विशेषणम् । अज्ञानाबोद्धितत्वमित्यर्थः । न त्व-

पक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं व्याचक्षते * उच्यत इत्यादि * । * न जीव इ-
 ति * वस्तुतो ब्रह्मामेदेऽप्यज्ञानकल्पितमिहभावो जीवो न । एता-
 दृशस्य निवारणे अंशभूतस्य जीवस्य निवारणमनुक्तसिद्धम् । अतः
 उभयविधोऽपि जीवो नेत्यर्थः । * उत्तरत्रेति * चाप्यशेषे । उभय-
 विधोऽपि जीवोऽत्र निराकियत इति बोधयितुं जीवस्वरूपमाहुः *
 जीवो नामेत्यादि * । * नापीत्यादि च * एतेन स्वोपपादनीयस्य
 प्रकारस्याकाल्पनिकत्वं बोधितम् ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति *
 उत्तरेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति * गतिरित्यारभ्य * युक्तावित्यन्तम् *
 गतेरज्ञानकल्पितजीवपरत्वं यदुक्तं तत् परिहरन्ति * अनृतेनेत्या-
 दि * विरोधश्चेत्यन्तम् * । * तेषामिति * प्रजाशब्दोक्तानां जीवाना-

ज्ञानपरिकल्पितत्वम् । दृष्टत्वात् । तथैव हि दृश्यते । सर्वोऽप्याह,
न किञ्चिदवेदिपमिति । नच गन्तुरभाव एव । शास्त्रवैफल्यापत्तेः ।
न ह्यात्मनाशः पुरुषार्थः । कर्मकर्तृविरोधश्च ।

म । अयमर्थः । पूर्वपक्षी हि जीवपरमात्मनोरज्ञानकल्पितं भेदं पार-
मार्थिकमभेदं च वदन्नज्ञानकार्यान्तःकरणावच्छिन्नत्वाज्जीवस्वरूप-
मज्ञानकल्पितं मन्यते । अज्ञाननाशेऽवच्छेदकनाशात् तन्नाशं चा-
नुजानाति । आत्मनो व्यापकत्वाद् गमनागमने उपाधिनिष्ठे अङ्गी-
कुर्वन्ते जीवात्मन्यौपचारिके मन्यते । तदिदमेतद्व्याप्यविचारे विरु-
द्ध्यते । अत्र हि ब्रह्मलोकेऽहरहर्गच्छतामपि ब्रह्मलोकाज्ञाने हेतुभूतं
विशेषणम्, अनृतेन प्रत्यूढा इति । तत्रानृतपदस्याज्ञानवाचकत्वाङ्गी-
कारेऽपि प्रत्यूढपदं पिहितत्वमेव द्रूते । अनृतापिधाना इति वाक्या-
न्तरस्वारस्यात् । न तु तत्कल्पितत्वम् । कापि तथा अदर्शनात् ।
अतस्तस्याज्ञानावेष्टितत्वमर्थो, न त्वज्ञानकल्पितत्वम् । तत्र हेतुर्दृष्ट-
त्वम् । यतः सुप्वापाबुक्षितः सर्वोऽपि, न किञ्चिदवेदिपमिति सुषु-
प्तौ स्वस्याज्ञानावेष्टितत्वमेवावेति दृश्यते । यदि हि गन्तां अज्ञान-
कल्पितः स्यात् तदा जागरणे अज्ञाननाशे तस्यापि नाशात् स्मरणं
नावकल्प्येत । अतो गन्तृत्वेन स्मार्मिकादीनां कल्पनमसङ्गतम् । ना-
प्यवच्छिन्नस्य गन्तृत्वम् । प्रदेशानामचलत्वेनोपाधावेव तत्पर्यवसा-
नात् । नचाराग्रमात्रत्वस्य बुद्धिगुणरुतत्वेनावस्तवत्वाद् घस्तुतो
ब्रह्मरूपस्य जीवस्य व्यापकत्वेनौपचारिकमेव गमनमतो गन्तुरभाव
एव वास्तव इति युक्तम् । तथा सति, अननुविद्य-प्रजन्तीत्यादिना
अज्ञानिनः कलाभावस्य श्रुत्यैवोक्तत्वेन, ज्ञानिनश्चाज्ञाननाशाद् गमना-
भावस्य त्वया व्युत्पादितत्वेन, अथ य इहात्मानमनुविद्य प्रज-
जन्तीत्याद्युक्तस्य गन्तुरनङ्गीकारे द्विविधगतिबोधकशास्त्रवैफल्या-
पत्तेः । नचाराग्रमात्रत्वस्य चरमवृत्तावेव नाशात् ततः पूर्वं
मूलाज्ञानमात्रत्वेनाराग्रमात्रत्वसत्तया गन्तुरपि सत्त्वाच्च शा-
स्त्रवैफल्यमिति वाच्यम् । तथा सत्यत्र गन्तृत्वेन विवक्षित-
स्यात्मनश्चरमवृत्तौ नाशात् तस्या वृत्तेर्ह्यत्वापत्तिः । नह्यात्मनाशः
पुरुषार्थ इति । किञ्च । जीवस्य यस्तुतो ब्रह्मभेदेन गन्तुरनङ्गी

तथा अपहृतपाप्मत्वं च । तद्विरुद्धधर्माणामनुभवात् । भगवति तु
इदानीमेव तेषामनुभवः । ध्यानादाबुपलब्धेः । पृथिवीशरावदेव
जीवब्रह्मविभागो, न त्वज्ञानकृतः ।

तथाहि । अज्ञानं नाम चैतन्यान्तर्भूतं तच्छक्तिरूपमनादि, उत
वहिर्भूतम् । साङ्ख्यवत् । न । वहिर्भूतं चेत् । साङ्ख्यनिराकरणेन-
च निराकृतम् । अन्तःस्थितायाः शक्तिरूपायाः स्वरूपाविरोधि-

कारे, आत्मानमनुविद्य यजन्तीत्युक्तस्य ज्ञानक्रियायामात्मगन्धोः
कर्मकर्तृभावस्यापि विरोधः । कृतकायव्यूहस्य योगिन इवोपाधिभे-
देऽप्यात्मभेदस्फूर्तेरदर्शनात् । अत्रत्यकर्मकर्तृभावस्य च भेदमूल-
कताया एकवचनबहुवचनयोः प्रयोगादेव स्फुटत्वादिति । एव-
मनृतेन प्रत्युदा इत्यस्याज्ञानाद्येष्टित्यमात्रबोधकत्वात् तस्य च सु-
पुत्तिसाक्षिणा दृष्टत्वाज्जीवपरमात्मनोरंशांशिभावेन भेदसिद्धौ त-
द्वैतैर्ब्रह्मविषयकत्वमेव युक्तमिति दृष्टत्वेन हेतुना साधितम् । अतः
परं शब्दस्य ब्रह्मपरत्वं दृष्टत्वेन साधयन्ति * तथेत्यादि * अपहृत-
पाप्मत्वं च धर्मान्तराणामप्युपलक्षकम् । तेषां जीवपरतायामयु-
क्तत्वे ब्रह्मपरतायां युक्तत्वे च दृष्टं प्रमाणत्वेन दर्शयन्ति * तद्विरुद्धे-
त्यादि * । तथाचोभयत्रापि दृष्टस्यैव साधकत्वात् तेष्वपि शब्दा ब्रह्म-
परा एव युक्ता इत्यर्थः । ब्रह्मलोकपदस्य ब्रह्मपरत्वं पूर्वपक्षग्रन्थ एव
साधितमतो नात्र शङ्कांशः । ननु ब्रह्मवादेऽपि सर्वस्य ब्रह्मात्मक-
त्वाज्जीवब्रह्मणोरंशांशिभावजनकस्य विभागस्याज्ञानकृतत्वमेव वा-
च्यम् । क्रियया विभागाङ्गीकारे ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वापत्तेः । अतो
घटकुटीप्रभातन्यायापातात् किं तन्मतदूषणप्रयासेनेत्यत आहुः । *
पृथिवीत्यादि * । तथाच, बहु स्थामित्यादीच्छया कृत इति विभाग-
घत्तयैवाविभागोऽपि पृथिवीशरावदष्टान्तादेव सिद्ध्यतीति न दोष
इत्यर्थः । ननु विभागस्याज्ञानकृतत्वेऽप्येतन्तुल्यमित्याकाङ्क्षायां तद् दू-
षयितुमज्ञानं विकल्पयन्ति * तपाहीत्यादि * द्वितीयपक्षदूषणं स्फु-
टम् । प्रथमं दूषयन्ति * अन्तरित्यादि * । अयमर्थः । यदि सा
स्वरूपाविरोधिनी तदा स्वरूपभूताजीवाद् न व्याप्नुयात् । अथ

न्या न स्वरूपविभेदकत्वम् । आश्रयनाशप्रसङ्गात् । कल्पनाया-
 श्रामामाणिकत्वात् । बहिःस्थितस्यैव हि भेदकत्वम् । कुठारादि-
 चत् । नापि वायुवत् । तच्छक्तित्वात् । किञ्च । कोऽयं ब्रह्मवादे
 मदेपो येन मिथ्यावादः परिकल्प्यते । अज्ञानादिति चेत् । पीत-
 शङ्खप्रतिभानवद्युक्तं मतकरणम् । ब्रह्मविदुपासनयानुगमिष्यति ।
 शर्करामक्षणनेव पीतिमप्रतीतिः ।

सर्वज्ञेन हि वेदव्यासेन भाविमिथ्यावादनिराकरणेनेदमधिकर-

स्वरूपविरोधिनी तदा जीवानिव परमात्मानमपि व्याप्य जीवमिव हं
 कुर्यात् । तथा सति तस्या आश्रयनाशप्रसङ्गाद् ब्रह्मशक्तित्वमपि भज्ये-
 त । यदि च तस्यास्त्रिगुणात्मकत्वमुपगम्य शुद्धसत्त्वेनेश्वरोपाधित्वं
 मिश्रसत्त्वेन जीवोपाधित्वमित्येवं स्वरूपाविरोधविरोधाविरोधा-
 भ्यां विभेदकत्वं कल्प्येत तदा श्रुत्याद्यनुक्तत्वेन तस्याः कल्पनाया
 एवाप्रामाणिकत्वादसङ्गतमेव विभेदकत्वम् । यतो लोके शास्त्रे च
 बहिःस्थितस्यैव भेदकत्वं कुठारादिचत् । ननु, नासिके निरभिचेतां
 दोषयति नमस्स्तीत्यत्रान्तःस्थस्यापि धायोर्भेदकत्वं दृष्टमिति चेत्
 तत्राहुः । * नापीत्यादि * । तथाच धायोरन्तःस्थत्वेऽपि ब्रह्माण्डश-
 क्तिवामावादेतस्यास्तु ब्रह्मशक्तित्वाद् दृष्टान्तवैषम्येणायं पक्षोऽप्य-
 सङ्गत इत्यर्थः । एवं जीवब्रह्मभेदस्याहानिकत्वं दूषयितुमज्ञानं वि-
 कल्प्य दूषितम् । अतः परं तन्मतस्य प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धत्वाय दूष-
 प्पान्तरमाहुः । * किञ्चेत्यादि * । बहु स्यामिति प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धे
 ब्रह्मवादे कोऽयं प्रदेपो येन प्रपञ्चमिथ्यावादः कल्प्यते । प्रत्यक्षा-
 दिना प्रपञ्चे ब्रह्मस्वाज्ञानादिति चेत् । तर्हि * पीतशङ्खेत्याद्युक्तरीत्या
 सत्सङ्गेन तादृशाज्ञाननिवृत्तौ तदादरस्यापि निवृत्तेरपार्थं मतकर-
 णमित्यर्थः । ननु भवत्वेवं, तथाप्येतस्य मतस्याधुनिकत्वादेतन्निरा-
 करणायाधिकरणप्रणयनकथनं त्वयुक्तमेवेत्यत आहुः । * सर्वज्ञेनेत्या-
 दि * । * निराकरणेनेति हेतौ तृतीया । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यान-

णमारब्धम् । तस्माज्जीवानामेवाज्ञानदर्शनाद् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वदर्शनाद् गतिशब्दौ ब्रह्मविषयावेव, न जीवविषया । किञ्च, लिङ्गं च वर्तते । यथैवेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति । न हि स्वाज्ञानं स्वस्य सम्भवति । हितकर-
णमसक्तिश्च । नच ज्ञानेन सामर्थ्यमुद्बुद्धमिति वाच्यम् । विरोधि-
त्वात् । न हि ज्ञाने जाते कर्तृत्वमस्तीति विष्णुवादिनोऽङ्गीकुर्वन्ति ।

मिति वार्तिकात् स्वरूपे वा । तथाच पुराणेषु भाविस्मृतौ कथन-
घटन भाविमिथ्यावादनिराकरणेन हेतुना वा तन्निराकरणरूपं वा
इदमधिकरणमतस्तथा कथनं नायुक्तमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * त-
स्मादित्यादि * अत्र दर्शनद्वयं क्रमेण गतिशब्दयोस्तथात्वसाधकं
हेतुम् । एवं एष्टं व्याकृत्य लिङ्गं व्याकुर्वन्ति । * किञ्च, लिङ्गमित्या-
दि * । गतिशब्दयोर्ब्रह्मपरत्वे लिङ्गमपि वर्तते इत्यर्थः । पूर्वं गते-
लिङ्गं व्युत्पादयन्ति । * यथेत्यादि * । अत्र हि वाक्यशेषे, तद्य
इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्तीत्यात्माज्ञानं लोकक्षयहेतुत्वेनोच्यते । य-
द्यात्मा ब्रह्माभिन्नः स्यात् तदा अपहतपाप्मादिगुणकत्वात् स्वस्य
स्वाज्ञानं न सम्भवति । अत इदमज्ञानं जीवस्य ब्रह्मभिन्नत्वं बोधय-
द्भतेर्ब्रह्मविषयत्वे लिङ्गमित्यर्थः । किञ्च । यदि गन्तृणां मनोरथा-
दिकल्पितत्वं स्यात् तदा अज्ञानिवज्ज्ञानिनामपि तेषां मिथ्यात्वात्
तेषु सर्वलोककामचाररूपहितस्याप्यकारणमसक्तिः । अत इदं हित-
करणमपि गतेः सत्यजीवकर्तृकत्वं बोधयद्भतेर्जीवमिथ्यब्रह्मविषय-
त्वे लिङ्गमित्यर्थः । नन्विदं हितकरणं न गतेर्जीवमिथ्यब्रह्मविषयत्वे
लिङ्गम् । ज्ञानेनाज्ञाननाशात् कल्पितरूपनिवृत्तौ, सामर्थ्योद्बोधेन
ब्रह्माभिन्नेऽपि तस्मिन् हितस्योपयोगादित्यत आहुः । * नचेत्यादि *
* विरोधित्वादिति * अनुविद्य ब्रजन्तीति श्रुत्युक्तमजनविरोधि-
त्वात् । तदेव व्युत्पादयन्ति * न हीत्यादि * तथाचैवं कल्पनस्या-
सङ्गतत्वाद्वितकरणस्य जीवमिथ्यब्रह्मविषयकगतिलिङ्गत्वमनुष्णमि-
त्यर्थः । एवं गतेलिङ्गं व्याख्याय शब्दस्य तथात्वे लिङ्गं व्युत्पाद-

विरुद्धा च कल्पना । अहं ब्रह्मास्मीति । अत एव सर्वभाव-
श्रुतेः । तज्ज्ञानं च तस्य सार्वज्ञे लिङ्गम् । तस्य हि स गुणो भग-
वन्ब्रह्मवाच्यानामन्यतरः । स चेज्जीवे समायाति तत्कृपया तस्येवा-
स्यापि माहात्म्यं भवति । तस्माच्छिद्वादपि गतिशब्दौ ब्रह्मविषयी ।
चकारात्, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यना-
येति श्रुत्या ब्रह्मत्वेन ज्ञानं नात्मनो मोक्षाय । ब्रह्मण एव तु ज्ञान-
मात्मत्वेनापि ।

यन्ति * विरुद्धेत्यादि * जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वकल्पनापि श्रुतिवि-
रुद्धा । बृहदारण्यके, तद्यो यो देवानां श्रत्यबुद्धयत तथर्षीणां तथा
मनुष्याणामित्यनेकजीवानुपक्रम्य, तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्र-
ह्मास्मीति सं इदं सर्वं भवतीति ज्ञानानन्तरमेव श्रुतेः । यदि हि
जीवस्य ब्रह्माभेद एव स्यात्, तदा ब्रह्मणः सर्वभावस्य पूर्वमुक्त-
त्वात् पुनस्तत्सजातीयेन ज्ञानेन पश्चाज्जीवानां सर्वभावं न चदेत् ।
प्रागुक्तैरेव चारितार्थ्यादिति । नच पाश्चात्याहं ब्रह्माऽहमिति ज्ञाना-
त्तदभेदसिद्धिः । यतस्तज्ज्ञानं जीवस्य सर्वशक्त्ये लिङ्गम् । यदि हि
सर्वज्ञो न स्यात् स्वस्य ब्रह्मात्मत्वं नानुसन्दध्यादिति । तच्च ज्ञानं
भगवत एव गुणो, भगवन्ब्रह्मवाच्यानामैश्वर्यादीनामन्यतम इति पा-
श्चात्यत्वाद् गम्यते । स च तत्कृपया जीवे समायाति । तदा भ-
गवत इव जीवस्यापि माहात्म्यं भवति । यथा चामदेवादेः । एवं
प्रकृतेऽपि सर्वलोककामचारसत्यसङ्कल्पादिरूपं माहात्म्यमपि भग-
वत्सैश्वर्यरूपत्वाज्जीवमिन्नब्रह्मज्ञाने लिङ्गम् । तस्मादप्यपहतपाप्मा-
दिरूपः शब्दो जीवमिन्नब्रह्मपर इति । एवं साधयित्वा निगमय-
न्ति * तस्मादित्यादि * । सौत्रस्य चकारस्य प्रयोजनमाहुः । *
चकारादित्यादि * । * ब्रह्मत्वेन ज्ञानं नात्मनो मोक्षायेति * । आ-
त्मनो ब्रह्मत्वेन ज्ञानं न मोक्षायेति योजना । अयमर्थस्तुक्तश्रुतिस्त्यात्,
तमेवेति तत्पदसम्बन्धादेवकारणद् गम्यते । एवञ्च, य एवं वेदाहं
ब्रह्मास्मीति पुरुषविद्यब्रह्मणोक्तं ज्ञानं सर्वभावमाश्रफलकत्वात् पू-
र्वकक्षेधेति । चस्तुतस्तु तत्रापि पूर्व ब्रह्मणः सर्वरूपत्वज्ञानानन्तर-

तस्माद् दहरः परमात्मा ॥ १५ ॥

मेवैवं ज्ञानमिति न विरोधः । एवमहंप्रहोपासनेऽपि बोध्यम् । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * एवं दृष्टलिङ्गाभ्यामुपपन्नाद् गतिशब्दरूपास्तेतुद्वयात् तथेत्यर्थः ।

शङ्कराचार्यादयस्तु, गतेर्ब्रह्मपरत्वं, सता सौम्य तदा सम्पन्नो-
भवतीति श्रुत्यन्तरे दृष्टम् । एतदेवाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्म-
लोकपदस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गमिति व्याचक्षुः ।

शमानुजाचार्यास्तु, एवमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति
सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति, सत आगम्य न विदुः सत
आगच्छाम इति च गतेर्ब्रह्मपरत्वे दृष्टम् । एष ब्रह्मलोकसम्प्राप्तिति
होवाचेति ब्रह्मलोकशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे दृष्टम् । दहराकाशं प्रष्टव्य
सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां प्रलयकाल इव सुषुप्तिकाले श्रूयमाणं गमनमव-
स्थानं तस्य दहरस्य ब्रह्मपरत्वे पर्याप्तं लिङ्गम् । तथा ब्रह्मलोकशब्दश्च
समानाधिकरणवृत्त्याऽस्मिन् दहराकाशे प्रयुज्यमानोऽस्य ब्रह्मपर-
त्वे पर्याप्तं लिङ्गम् । निपादस्वपत्तिन्यायाच्च पट्टीसमास्तात् समाना-
धिकरणसमासो न्याय्यः । भयवा; अहरहर्गच्छन्त्य इति न सुषु-
प्तिविषयम् । किन्त्वन्तरात्मत्वेन वर्तमानस्य दहराकाशस्य परम-
पुरुषार्थभूतस्योपर्युपरि गच्छन्त्यः सर्वस्मिन् काले वर्तमानास्तम-
जानन्त्यस्तं न विन्दन्ति न लभन्ते यथा हिरण्यनिधिं निहितं तद-
जानाना इति । एषा अजानतीनां प्रजानां सर्वदा गतिरस्य दहरा-
काशस्य ब्रह्मतां गमयति । परस्य ब्रह्मणोऽन्तरात्मतयाऽवस्थितस्य
स्वस्मिन् वर्तमानाभिः प्रजाभिरप्येदनमन्तर्यामिब्राह्मणे दृष्टम् । य
आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य
आत्मानमन्तरो यमपतीत्येवं गतेर्ब्रह्मपरत्वे दृष्टं लिङ्गञ्च द्विधा
व्याचक्षुः ।

मध्वाचार्यास्तु, उत्तरेभ्य इत्यस्य, एष आत्माऽपहतपाप्मा
सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्युत्तरप्रकरणस्यां श्रुतिं हेतुबो-
धकत्वेनोपन्यस्य, गतिशब्दसूत्रे दहरप्रकरणस्योर्गतिशब्दयोरधि-
मसूत्रस्यभूत्यादेश्च पृथग्वेतुत्वमाहुः ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

अपरं हेतुमाह । धृतेः । अयं य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां
लोकानामसम्भेदायेति ।

तत्र पूर्वप्रकरणस्य हेतून्नाह्य वादकवलितानां हेतूनां पूर्वं
किमर्थमादरस्तैर्दहरस्य परमात्मत्वसिद्धौ च किमर्थं सूत्रान्तरप्रण-
यनं, तेषां निर्विवादत्वे वा, इतरपक्षप्रशांसि सूत्राणां किमर्थमारम्भ-
इति चिन्त्यम् ।

यदपि जयतीर्थः । यो वेद निहितं गुहायां, तस्मान्ते सुषिर-
सूक्ष्मं, इदेष आत्मेति भुतिमिर्ब्रह्माकाशजीवेषु साधारणस्य इदम-
पक्षसत्त्वलिङ्गस्य भगवति समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिस-
ङ्गतिरित्याह ।

तत्रापि सूत्रकृता दहरपदोच्चारणादहरत्वेन पक्षत्वं बोध्य-
ते । न तु इत्यपक्षसत्त्वेनेति तस्य विचारविषयत्वमेव चिन्त्यम् ।
कथञ्चित् तद्विषयत्वापादनेऽपि तस्य जीवाकाशसाधारण्यस्यापरि-
हारादधिकरणवैयर्थ्यस्यापि प्रसक्तिरित्यवधेयम् ।

एवं रामानुजाचार्यमतमपि विषयवाक्यगतस्य इष्टस्य लि-
ङ्गस्य सिद्धान्तोक्तरीत्या प्राप्तस्याविचारेणान्यत्रिकस्य तस्य ग्रहणा-
चिन्त्यम् ।

एवं शाङ्करेऽपि बोध्यम् ।

किञ्च, परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशोऽप्य इतिवद्,
दहरो गतिशब्दधृतिमहिमप्रसिद्धिभ्य इत्येवं वक्तुं शक्यत्वेऽपि यदु-
त्तरेभ्य इत्युत्तरवाक्यगतत्वेनैवांल्लेखः सूत्रकृता कृतो, न खेन
रूपेणातो ज्ञायते, एते हेतवः साध्यत्वेनैव सूत्रकारस्याभिमता
इति । यदि हेतूनां सिद्धत्वं स्यात् तदा खेनैव शब्देन वदेत् ।
गत्यादिसूत्राणि च न प्रणयेत् । अतस्तेषां स्वतन्त्रतया व्याख्यानम-
पि चिन्त्यम् ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्याऽस्मिन्नुपलब्धेः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । *
अपरमिति * । उत्तरेभ्य इत्यनेन हेतुवाङ्मयस्य प्रतिज्ञातत्वात् तत्पू-
रणार्थमन्यं हेतुमाहेत्यर्थः । विषयवाक्ये विधृतिशब्दः, किञ्चकौ च

न हि सर्वलोकविधारकत्वं ब्रह्मणोऽन्यस्य सम्भव-
ति । चकारात् सेतुत्वमपि । तदन्वेष्टव्यं तद्विजिज्ञासितव्य-
मिति लोकविधारणस्य माहात्म्यरूपत्वात् तस्यैव कर्मत्वमिहाह ।
महिम्न इति । महिमैव पुरुषस्य, न तु वासनारूपेण तस्मिन् वि-
द्यमानत्वम् । संसारिधर्मत्वेनामाहात्म्यरूपत्वात् । नच विरुद्धमुभ-
यत्रैकस्य दर्शनमिति वाच्यम् । अस्याऽस्मिन्नुपलब्धेः । अस्य ए-
तादृशविरुद्धमश्रयमाहात्म्यस्यास्मिन् भगवत्सेवोपलब्धेः । ज्याया-
नाकाशाद्, यावान् वा अपमाकाशः, अणुः स्थूल इति । ययोदा-

संज्ञायामित्येतद्विहितकर्त्रयकक्तिजन्तः । तथाच विधारक इत्यर्थः ।
तदत्र विधारकत्वं सूत्रे धृतिपदेनोच्यत इत्याशयेन हेतुं व्याकुर्वन्ति ।
* न हीत्यादि * । * सेतुत्वमिति * स्वयं साधमोभूय नि-
साधिनपरिप्रापकत्वम् । श्रुतौ त्वंसम्मोदपदमसाङ्ग्यबोधकम् । अ-
ग्निर्मे व्याकुर्वन्ति * तदित्यादि * । उक्तधृतिनिरूपितमन्त्रेणणादिक-
मेतत्त्वम् । तस्य * विधारणस्येत्याशयेन हेतुर्वन्तरमाहेत्यर्थः । * महिमे-
त्यादि * पुरुषसूक्ते, एतावानस्येति मन्त्रे महिमो ब्रह्मज्जायस्त्वग-
मकत्वं ध्रुवैर्बोक्तमतोऽस्मान्महिम्नोऽपि तथेत्यर्थः । एवञ्च लोक-
धारणस्य स्वेन कर्षेण महिमत्वेन रूपेण चेति द्वेधा हेतुत्वमित्याश-
यः । लोकविधारणस्य कथं महिमरूपतेत्यतस्तद् व्युत्पादयन्ति *
तत्रेत्यादि * । एकस्य यावापृथिव्यादेरुभयत्र * अन्तर्बहिश्च दर्शनं
विरुद्धमिति न चाच्यमित्यर्थः । ज्यायानित्यत्राकाशादाधिक्यस्य,
यावानित्यत्र तत्तौल्यस्य, अणोरणीयान् ब्रह्मन्तौ महियानित्यत्राणु-
स्थूल इति प्रत्यक्षश्रुतौ, धीयशोदादिभिश्चैकस्यैव प्रपञ्चस्य बहि-
र्भा मुखान्तश्चोपलब्धेर्विरुद्धमश्रयमाधारत्वस्य स्फुटत्वान्महिमरूपत्व-
मित्यर्थः । नच तन्मायया प्रदर्शितमिति वाच्यम् । किं स्वप्न एत-
दुतं देवमाया किं वा मदीयो षट् बुद्धिमोहः । अथो अमुष्यैव
ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोगः ॥ अथो यथावन्न वि-
तर्कगोचरं चेतोमनःप्राणवचोभिरङ्गसा । यदाश्रयं येन यतः प्रती-
यते सुषुविभाव्यं प्रणताऽस्मि तत्पदम्' इति मायादिपक्षनिराकर-

दयश्च बहिःस्थितमपि जगदन्तः प्रपश्यन्ति । न त्वेतादृशो जीवो
भवितुमर्हति । तस्माद् ब्रह्मैव दहरः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

आकाशशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धिः । अपहृतपाप्मत्वादिप्रसिद्धिः ।
किं बहुना प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धिर्भगवत्सेव; न जीवे सम्भवत्य-
तोऽपि भगवानेव दहरः । चकाराद्विधिमुखेनाधिकरणसमाप्तिः
सूचिता ॥ १७ ॥

अन्यनिषेधमुखेन पुनर्विचारयति ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

ननु ब्रह्मेतादृशः जीवो नेतादृश इति न कश्चित् सिद्धमस्ति ।
श्रुत्येकसमाधिगम्यत्वाद्भयस्वरूपस्य ब्रह्मवादे । अतो यथा सर्वत्र

णपूर्वकं भगवद्गोचरदर्शनकारणतास्यापत्तादिति । तदेतन्निगमयन्ति ।
* नन्वित्यादि * ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ * प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धिरिति * । अरक्ष ह वै
ष्यध्वार्णयो ब्रह्मलोके इत्यादिनोक्ता । ऐरसरः सोमसूयनाभृत्याऽप-
राजिताष्यब्रह्मपुरप्रभृतिसर्वधर्मप्रसिद्धिः । एतदुपपृहणं च 'अरना-
माऽमृताम्भोधिर्ष्यनामाऽमृतसागर' इति धारादे चातुर्मास्यमाहात्म्ये ।
तदुभयान्तःस्थध्रीमागाद्यनित्यमगचछोफप्रसिद्धिः । पुराणान्तरेऽन्ये-
षां च धर्माणां भगवदीयत्वप्रसिद्धिश्चेति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ अत्र चतुःसूत्र्या
भूताऽऽकाशवारणं, ततोऽग्निमचतुःसूत्र्या जीवधारणमिति रामानु-
जाचार्या भेनिरे । प्रकृते त्वाद्वित एव जीवब्रह्मवादो निवारित इत्य-
स्याश्चतुःसूत्र्याः किं प्रयोजनमत आहुः । * अन्यनिषेधेत्यादि * । त-
याच तत्र दहरस्य जीवव्यतिरिक्तपरमात्मत्वं स्थापितम् । अत्र त्वि-
तरस्य दहरत्वं दूषयतीति नानर्थक्यमित्यर्थः । आशङ्कानामवतार-
यन्ति । * नन्वित्यादि * जीवासाधारणधर्माणां प्रदर्शनाय पराम-

ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनात् तत्तत्प्रकरणं ब्रह्मण इति निश्चीय-
ते । एवमिहापि जीवस्यासाधारणधर्मदर्शनाज्जीवप्रकरणमिति
कुतो न निश्चीयते । निश्चिते तु तस्मिन्नाकाशतुल्यत्वादयो धर्मा
जीवस्यैव भविष्यन्ति, नान्यस्येत्यभिप्रायेणाह । इतरपरामर्शात्
सः । इतरो जीवस्तस्य परामर्शः । उपक्रमोपसंहारमध्यपरामर्शैः स-
न्दिग्धे निर्णयः । तत्रात्मविदः सर्वान् कामानुक्त्वा मध्ये, अथ य
एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमित्यादि
मध्ये । अग्रे, य आत्मा स सेतुरिति ।

तत्र सम्प्रसादः सुपुष्टिः । जीवावस्था । तत्र परसम्बन्धनि-
मित्तेन स्वेनैव रूपेणाभिनिष्पत्तिवचनाज्जीव एवैतादृश इति गम्य-
ते । न ह्यत्र परमात्मनोऽयं धर्मः सम्भवति । अतः सर्वमेव प्रकरणं

शमुदाहरन्ति । * तत्रात्मविद इत्यादि * । * अभयमित्यादीति *
उक्तवोति शेषः । * सेतुरिति * । वक्तीति शेषः । उपक्रमे, स यदि-
त्यादिकथनेन स्फुटत्वान्मध्यस्य जीवपरत्वं व्याकुर्वन्ति * तत्रेत्यादि *
अत्र मध्ये तद्यथापि हिरण्यनिधिमित्यनात्मविदो ब्रह्मसमीपगमने-
ऽपि ब्रह्माप्राप्तिं प्रतिपाद्य आत्मनो हृदि स्थितिं यत् प्रतिपादयति तद्
ब्रह्मविदः प्रशंसार्थम् । ततोऽथ य एष सम्प्रसाद इत्यादिना तस्यैवा-
त्मनो मध्ये ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्याग्रे समाप्तौ, अथ य इत्यादिना सेतुत्व-
मात्मनो वक्ति । तत्र मध्ये उक्तस्य सम्प्रसादस्य जीवावस्थाविशेषत्वं
बृहदारण्यके, अस्मिन् सम्प्रसादे रत्या चरित्वेत्यत्र सिद्धम् । अत्र
च तस्यामवस्थायां परसम्बन्धेनास्य स्वरूपाभिनिष्पत्तिवचनं जीवा-
ऽसाधारणं लिङ्गम् । तेनोपक्रमगतमात्मवेत्तृत्वमपि स्ववेत्तृत्वरूपं
जीवस्यैव धर्म इति गम्यते । अज्ञानस्य जीवधर्मत्वं तु स्फुटमेव । म-
ध्यवर्तित्वं च सेतुत्वम् । तेन तत्पात्वं तस्यापि । तथाचात्र प्राप्यत्वा-
दिना ब्रह्मणः प्रतिपादनेऽपि, न तस्य प्रकराणत्वम् । अतो जीव एव

जीवपरं भविष्यतीति स एव जीव एव प्रकरणार्थ इति चेत् । न । जीवस्तादृशो न भवति । विरुद्धधर्मत्वेनैव सर्वत्र तन्निश्चयात् । उभयोरेकरूपत्वे तुभयत्वमेव न स्यात् । कृतं पिवन्ताविद्यादिवाक्यविरोधश्च । अतो न जीवस्तादृश इत्यभिप्रायेणाह । असम्भवात् । न हि जीवे जगदाधारत्वादिकं सम्भवति । न हि परामर्शमात्रेण सर्ववेदान्तविरुद्धं कल्पयितुं शक्यते । परामर्शस्यान्यार्थत्वमुत्तरत्र वक्ष्यति । तस्माद् दहरो जीवो न भवितुमर्हति । वाक्यार्थो यथोपपद्यते, तथोत्तरत्र वक्ष्यते । ब्रह्म त्वेकमेव, नोभयमिति निश्चयः ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तरात् प्रकरणात् प्राजापसात् । तत्र हि दिव्ये चक्षुषि मनोरूपे प्रतीयमानो जीव एवाऽमृताऽभयरूपो निरूपितः ।

प्रकरणार्थ इत्यर्थः । एवमितरपरामर्श व्याख्याय तस्यासाधकत्वं स्फुटीकुर्वन्ति * नेत्यादि * । * तादृश इति * प्रकरणार्थः । * तन्निश्चयोदिति * जीवत्वनिश्चयात् । तथाच स्याज्जीवः प्रकरणी । यदि ब्रह्मविरुद्धधर्मत्वं जीवस्य सर्वत्र नोच्येत । उच्यते तु तदतो नात्र जीवः शक्यवचन इत्यर्थः । ननु पूर्वमुक्तं यज्जीवाश्चातिरिक्तं ब्रह्मेति, विरुद्धधर्माणां त्वध्यास इति । अतस्तदङ्गीकारे को दोष इत्यत आहुः । * उभयोरित्यादि * । असम्भवं व्याकुर्वन्ते * न हि जीव इत्यादि * हृदयान्तर्वर्तिनि जीवे अखिलजगदाधारत्वस्यासम्भवादित्यर्थः । गतिशब्दयोरुपपादनसापेक्षत्वाच्चतुभयमत्र नोक्तम् । तर्हि परामर्शस्य का गतिरित्यत आहुः । * न हि परामर्शेत्यादि * । * नोभयमिति * नावस्थामेदमिन्नम् । स्फुटमन्यत् ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ तस्य प्रकरणस्य जीवपरत्वं व्युत्पादयति । * तत्रेत्यादि * । * दिव्ये चक्षुषि मनोरूपे इति * मनोऽस्य देवं चक्षुरिति प्राजापतिना वक्ष्यमाणत्वाद्, य एषोऽक्षिणि

तस्यैवोदशरात्रे जाग्रत्साक्षित्वं, तदनु स्वप्नमाक्षित्वं, तदनु सुषुप्ति-
साक्षित्वं निरूप्य सर्वत्र तस्याऽमृतरूपत्वमेव निरूप्यावस्थानाम-
तात्त्विकत्वमुक्त्वा समाध्यवस्थायां मनसि तमेव जीवं तादृशं प्र-
तिपादयति । अतो जीवोऽपि वस्तुतस्तदृश एवेति प्रकृतेऽपि
परामर्शात् स एवेति चेत् । एवमाशङ्क्य परिहरति तु शब्देन ।
नापमर्थो दृश्यते, किन्तु किञ्चिदन्यदस्तीति न नकारप्रयोगः ।

पुरुषो दृश्यत इत्यत्रोपविश्यमाने तस्मिन् । नन्वग्रे, योऽयं भगवो-
ऽप्सु परिख्यायते यथायमादर्शे कतम एष इति प्रश्ने, एष उ एवैषु
सर्वेष्वन्तरेषु परिख्यायत इति प्रत्युत्तरात् प्रतिग्रिम्बपुरुष एवात्र
प्रतीयत इति कथमस्य मनसि प्रतीयमानजीवरूपत्वमित्यत आह ।
* तस्येत्यादि * । यदि हि प्रतिविम्बात्मैवाप्रोपदेयः स्यात् तदा, उ-
दशरात्र आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीषस्तन्मे प्रभूतमित्यनेन
यत्सम्बन्धिप्रतिविम्बे अज्ञातं तस्यात्मत्वं योधितम् । ततस्ताभ्यामु-
दशरात्रेऽवेक्षणेन शरीरस्यात्मत्वे स्वज्ञानविषये योधिते ततोऽपि नि-
यार्थं जाग्रत्साक्षिणं मनस्पृहवित्या प्रतीयमानं योध्ययितुं साध्वल-
ङ्कृती सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्योदशरात्रेऽवेक्षेयमित्यादिना, एष
आत्मेति धारयेत् द्रष्टात्मा योधितः । ततस्तावता तदज्ञाने देहात्म-
ज्ञानवर्ता परामर्शं तेनामसुरत्वं चोक्त्वा तत इन्द्रस्य पुनः प्रत्याग-
मने तं प्रति जीवस्यैव स्वप्नसाक्षित्वं पुनः सुषुप्तिसाक्षित्वादिकं प्र-
तिपादयति । अतोऽत्र जीव एवोपदेष्टव्यो, न प्रतिग्रिम्बो, नापि
शरीरमित्यर्थः । तेन सिद्ध्याह * अत इत्यादि * । * तादृश इति *
अमृताऽभयादिरूपत्वादपहतपाप्मादिरूपत्वाच्च वस्तुतो ब्रह्मात्मक
एवोत्तरप्रकरणे सिद्ध इति पूर्वापि स एव ग्राह्य इत्यर्थः । परि-
हारं व्याकुर्वते * एवमित्यादि * । ननु प्रकरणस्य जीवपरत्वं निरा-
कार्यं अत्र नकारः कुतो नोक्त इत्यत आहुः । * नापमर्थ इत्यादि *
* किञ्चिदिति * तत्र कारणम् । तर्हि कथं परिहार इत्यत आहुः ।

तदाह । आविर्भूतस्वरूपः । स्वाप्ययसम्पत्त्योर्भगवदाविर्भावो जीवे भवति । नृसिंहोपासकस्य नृसिंहाविर्भाववत् । ब्रह्मण उप-
देशसमये भगवदाविर्भावात् । सर्वत्र स्वात्मानं पश्यन्निन्देऽपि तथै-
वोपदिष्टवान् प्रजापतिः । अन्यथा प्रतिविम्बादावमृताऽभयवचनं
मिथ्या स्यात् । इन्द्रे त्वाविर्भावाभावात् प्रजापत्यसन्निधाने वि-
परीतं पश्यति । अतस्तावन्मात्रदोषपरिहारायान्यथोपदेशः । स्व-

* तदाहेति * तस्माच्चेतोः कारणभूतं प्रकारमाहेत्यर्थः । * आवि-
र्भूतस्वरूप इति * प्रजापतिवाक्ये परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रू-
पेणाभिनिष्पद्यत इति श्रावणात् । आविर्भूतं प्रकटीभूतं ब्रह्मस्व-
रूपं यस्मिन् स तथेत्यर्थः । आविर्भाव एव कथमित्यत आहुः । *
स्वाप्ययेत्यादि * अनुगमाधिकरणे, मध्येव सकलं जातमित्यादिव्या-
क्यानुरोधादुत्तमाधिकारिणामुपदेशभावनादिष्वपि जीवे ब्रह्मस-
म्पत्तिर्भवतीत्युपपादितम् । अतोऽत्रापि प्रजापतिजीवे ब्रह्माविर्भा-
वाज्जीवे अमृताऽभयरूपत्वाद्युपदिश्यते । न तु जीवो वस्तुतस्तथे-
त्यर्थः । नन्वेवमर्थोक्तावत्र किं गमकमत आहुः । * अन्यथेत्यादि * ।
* प्रतिविम्बादावित्यत्रादिपदेन शरीरसंग्रहः । तथाच यदि पुरःस्फु-
र्तिकमाद्रियते, तदा बाधितार्थत्वप्रसङ्गः । यदि चैतं त्वेव त इत्या-
दिव्याक्यानुरोधात् प्राकरणिकमाद्रियते, तदा तु प्रजापतिना स्वा-
मिसंहितस्य परमात्मन एवानुज्याख्येयत्वकथनादिन्द्रस्य तदबोधेन
तत्र जीवोक्तिस्त्रमे तन्निरवृत्त्यर्थं तस्य परं ज्योतिःसम्बन्धेन स्वरूपा-
भिनिष्पत्तिवचनान्न तस्य तथात्वं स्वाभाविकमपि तु ब्रह्मस्वरूपा-
विर्भावकृतमेवेति नैतदनुरोधेन पूर्वप्रकरणेऽपहतपाप्मत्वादिगुणकत्वं
प्रकरणित्वं च जीवे वक्तुं शक्यम् । प्रजापतिवाक्येऽपि जीवस्य
प्रकरणित्वेनासिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेवं सतीन्द्रस्य कुतः सन्देहस-
म्भव इत्यत आहुः । * इन्द्रे त्वित्यादि * । * प्रजापत्यसन्निधाने
इति * अन्यथा तदानीमेव व्युत्तिष्ठेदनासत्त्वं वा प्रजापतौ निश्चि-
नुयात् । * तावन्मात्रदोषपरिहारायेति * स्वासन्निधाने विपरीत-
दर्शनपरिहाराय । * अन्यथोपदेश इति * देहादिविलक्षणतयोपदे-

भादिषु तथा प्रकृतेऽपि । स्वभावस्थायां भगवदाविर्भावात् तथा
वचनम् । तस्मादुभयमपि भगवत्प्रकरणमेव । एवमन्यत्रापि
भगवदावेशकृता भगवद्धर्माभिलाषा ग्राह्याः । तस्मादहरः पर-
मात्मैव ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

परामर्शस्य प्रयोजनमाह । अन्य एवार्थः प्रयोजनं यस्य ।
तस्माद् यमहरहर्वा एवंविद् स्वर्गं लोकमेति । स्वस्यैवं ज्ञाने हि
ब्रह्मसुखं फलं ब्रह्मज्ञानापेक्षायामुपयुज्येत । भगवतश्च तदाविर्भा-

शः । * तथा वचनमिति * स्वरूपाभिनिष्पत्तिवचनम् । शेषं
स्फुटम् ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ सूत्रमवतारयन्ति * परामर्शस्येत्या-
दि * । सोऽर्थः को चैत्यपेक्षायामाहुः । * तस्मादित्यादि * प्रथमे प्र-
करणे, तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति, तानि ह वा एतानि
क्षीण्यक्षराणि सति यमिति । तद्यत् सत् तदमृतमथ यत् तन्मर्त्य-
मथ यद् यं तेनोमे यच्छति । यदनेनोमे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा
एवंविद् स्वर्गं लोकमेतीति वाक्ये स्वस्य भगवद्विशयके अमृतमर्त्येय-
मयितृत्वज्ञाने सति ब्रह्मसुखं फलमुक्तम् । अतस्तत्साधनभूतब्रह्मज्ञाना-
पेक्षायाममृतभूतजीवज्ञानमुपयुज्येत । युक्तं चैतत् । न हि यन्तव्य-
ज्ञानं विना तद्यमयितृत्वं ज्ञातुं शक्यते । अतो मर्त्यस्य प्रसिद्धत्वादमृ-
तज्ञापनार्थं जीवपरामर्श इत्यर्थः । किञ्च । इतः पूर्वमथ य एव स-
म्प्रसाद इत्यादिना स्वरूपाभिनिष्पत्तिकथनात् तदा ज्ञानदशायां भ-
गवदाविर्भावो ज्ञापितः । सोऽयमेतत्सूत्रस्य चकारस्यार्थः । तेन सू-
त्रेऽन्यार्थ इत्यस्य, स्वरूपयोग्यतासिद्ध्यर्थः, सम्पत्तौ भगवदावेशक-
घनार्थश्चेत्यर्थः सिद्ध्यति । तथाच फलार्थं स्वरूपयोग्यतासहकारि-
सम्पत्त्योर्बोधनाय जीवपरामर्श इत्यर्थः । अन्यैस्तु, यदस्योपसत्तव्यं
परं ज्योतिस्तद् अपहृतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टतयोपास्यमित्येतदर्थं
जीवपरामर्श इति नानाव्याख्यानादयमेव सूत्रार्थ इति कथं निश्चेय-

वो भवतीति चकारार्थः । सम्पत्तौ भगवद्वेशक्यनार्थं वक्ष्यति
च, स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीति चतुर्थे । तस्मान्न
परामर्शेनान्यथा कल्पनम् ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

ननु न वयं जीवे उपपत्तिरस्तीति जीवप्रकरणं कल्पयामः । किन्तु ब्रह्मणि नायमर्थ उपपद्यते । अल्पश्रुतेः । अल्पे हि पुण्डरीके कथं भगवदवस्थानम् । व्यापकत्वश्रवणात् । यावान् वायमाकाश इति । तस्माद् विरोधपरिहाराय जीव एवाराग्रमात्रस्तथा भवत्विति कल्प्यत इति चेत्तर्हि भवान् सम्यग्विचारकोऽस्मदीय एव । परं तत्तत्प्रमाधानं पूर्वमेवोक्तं, निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेत्तत्र । तन्न प्रस्मर्तव्यम् । विरोधस्तु सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि नाशङ्कीयः । तथा पुरुषशरीरञ्च ।

पुरुषत्वे च मां धीराः सांख्ययोगविशारदाः ।

आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपभृंहितम् ॥

इति भगवद्वाक्यात् । तस्माद् भगवानेव दहर इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

मित्यत आहुः । * वक्ष्यतीत्यादि * तथाचैतत्सूत्रस्वारस्यादयमेवार्थ
इत्यर्थः ॥ २० ॥

अल्पभुतेरिति चेत् तदुक्तम् ॥ * तथा पुरुषशरीरं चेति * ।
विजिघत्सोऽपिपास इत्यादिभिर्धर्मैः सूचितं पुरुषशरीरं च विरुद्धमि-
ति नाशङ्कनीयमित्यर्थः । स्फुटमन्यत् । अत्र च, यावान् वेति वाक्येन
स्थितिकर्तृत्वं हादाकाशेऽतिव्याप्तमाशङ्क्य तन्निवारितमिति बुद्धि-
स्थानात्मिकैवाधिकरणसद्भूतिः ॥ २१ ॥ ५ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ उपोद्घातरूपामधिकरणसङ्गतिं बोधयि-

दहरविरुद्धं वाक्यमाशङ्क्य परिहरति । न तत्र सूर्यो भाति, न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भाता सर्वमिदं विभातीति कठवल्ल्यामन्यत्र च श्रूयते । यत्तच्छब्दानामेकार्थत्वं प्रकरणाद् ब्रह्मपरत्वं चाऽवगतम् । अर्थाच्च सन्देहः ।

यस्मिन् द्यौरित्यत्र सूर्यादीनां ब्रह्माधारत्वमुक्तम् । अस्मिंश्च वाक्ये पूर्वाद्धे तत्र तेषां भानं निषिद्धयते ।

यत्र यत् सर्वदा तिष्ठेत् तत्र चेत्तत्र भासते ।

क भासेताप्यपेक्षायां कर्मत्वेश्रुतिबाधनम् ॥

यत्रेसाधिकरणसप्तमी । यत्र लोकान्तरस्थितानामप्यभानं,

धुमाहुः । * दहरेत्यादि * मुण्डककठवल्ल्योर्ब्रह्मप्रकरणत्वस्यादृश्यत्वाधिकरणेषु साधितत्वात् तद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वेन तद्विरुद्धदहरवाक्यं न ब्रह्मपरमित्येतन्निरस्तुं तथाशङ्कोत्यर्थः । * कठवल्ल्यामन्यत्र चेति * तस्याः पञ्चमवल्लीसमाप्तौ, मुण्डकस्य द्वितीयमुण्डकसमाप्तौ श्रूयते । विषयमुक्त्वा संशयं तद्वीजं चाहुः । * यत्तदित्यादि * । कठवल्ल्यास्मानां, य एव सुप्तेषु जागर्ति, मन्त्रान्तरे, तस्मिन् लोकाधिताः सर्वे इति । अस्मिन् मन्त्रे तमेव भान्तमिति । मुण्डके, यत्र देवः कतुभिर्भूतिमाचन इति, मन्त्रान्तरे, न तत्र सूर्यो भातीति यत्तच्छब्दानामेकार्थत्वं ब्रह्मपरत्वं चावगतम् । तथाप्यर्थादेव सन्देह इत्यर्थः । अर्थात् कथं सन्देह इत्याकाङ्क्षायां तमुपपादयन्ति * यस्मिन्नित्यादि * उक्तमुण्डकधृतौ ध्रुलोकादीनां भगवदाधारकत्वकथनात् सूर्यादीनां ब्रह्माधारत्वमुक्तम्, एतद्वाक्यपूर्वाद्धे च भानं निषिद्धयते । अतः सन्देहः । नच भाननिषेधमात्रात् कथं सन्देह इति शङ्काम् । यत्तदित्याद्युक्तरीत्या बाधितार्थत्वेन सन्देहसम्भवात् । नचोत्तराद्धे तमेवेत्यादिना तदपेक्षयाधिकमान एव निषेधपर्यवसानसिद्धेर्न बाधितार्थत्वमिति वाच्यम् । तदाप्यकर्मकस्य धातोः कर्मकथनेन कर्मत्वे श्रुतिबाधनम् । तेन सन्देह इत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षी

तत्राग्नेः का वार्तेति वचनात् सत्यलोकस्थितः कश्चित् तेजोविशेष
एव वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्ते ।

उच्यते । अनुकृतेस्तस्य । भगवदनुकारार्थमेवैतद्वचनम् ।
स्वतो भाननिषेधः पूर्वाद्धे । सर्वोऽपि पदार्थस्तमेवानुकरोति, सूर्य
रश्मय इव, छाया पुरुषमिव । तस्माद् वाक्ये भगवदनुकारित्व-
वचनान्न नानार्थकल्पनम् । किञ्च । तस्य भासा सर्वमिदं विभा-
तीति सूर्यादीनां स्वतः प्रकाशो नास्तेव । घटवद् । भगवत्प्रका-
शेनैव प्रकाशवत्त्वमिति चकारार्थः । तस्मात् स्वतो भाने लक्षण-
या कर्मत्वे वा भगवत्परत्वे सिद्धे नान्यार्थकल्पनम् ॥ २२ ॥

श्रुतिं व्याकुर्वन् समाधत्ते * तत्रेत्यादि * अस्याः श्रुतेर्न सूर्यादीनाम-
भाने तात्पर्यं, किन्तु, गजा यत्र न गण्यन्ते मशकानां तु का कथेति-
वद् यत्र लोकेत्याद्युक्तरीत्या वचनादग्न्यभान एव तात्पर्यमतो न पू-
र्वाद्धे दोषः । उत्तरार्द्धे तु, तमेव भान्तमिति कथनादग्न्यप्रकाशशा-
लिनि सत्यलोके स्थितः कश्चित् तेजोविशेष एवोच्यते सूर्यादितेजोऽ-
भिभावकः । इदानीमपि 'खद्योतो द्योतते तावद् यावन्नोदयते शशी ।
उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रमाः' इति तेजोविशेषस्यैव
सजातीयमभिभावकत्वस्य प्रसिद्धत्वात् । नच कर्मत्वांशे श्रुतिबाधः ।
अनोः कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे जाताया द्वितीयाया उपपदविभ-
क्तित्वेनार्थाभावादतः स एवावाधितो वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्ते इत्यर्थः ।
समाधिं व्याकुर्वते * भगवदित्यादि * सत्यलोके अग्न्यभाने वाक्य-
पूर्वाद्धेतात्पर्यं यदुक्तं, तन्न । उत्तरार्द्धे सर्वस्य तदनुकारित्वकथनात्
सर्वस्य तद्भासा भानकथनाच्च । तथा सति सर्वस्य भगवदनुकारार्थ-
मेवैतद्वचनम् । एतस्यैव विवरणं, * स्वतो भाननिषेधः पूर्वाद्धे * इ-
त्यादि । तर्हि पूर्वपक्षोक्ततेजोविशेषानुकारार्थमेव वाक्यप्रवृत्तिर-
स्त्विति चेत्तत्राहुः । * तस्मादित्यादि * उपनिषद्वद्वयेऽपि वाक्य-
स्य प्रकरणसन्दृष्टत्वात् प्रकरणभूतभगवदनुकारित्ववचनमनुस-
न्धाय अन्यार्थभूततेजोविशेषकल्पनं न युक्तमित्यर्थः । सिद्धमाहुः ।
* तस्मादित्यादि * । तस्य भासेत्यादिवाक्यशेषान् स्वतोभाने

अपि स्मर्यते ॥ २३ ॥

व्याख्यातेऽर्थे सम्प्रत्ययमाह । अपीति समुच्चयः । 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' इति च । तस्माद् भगवानेव सर्वावभासकः । तमेव सर्वमनुकरोतीति सिद्धम् ॥ २३ ॥

अनुकरणवचनात् कर्तृक्रियया अनाप्यस्यापीष्टतमत्वमात्रेणाऽऽप्यसारूप्यप्रयुक्तया गौण्या कर्मत्वे च वाक्यस्य भगवत्परत्वसिद्धौ नाभ्यर्थकत्वेन युक्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अपि स्मर्यते ॥ अत्र भाष्यमुत्तानार्थम् । एवमत्र सूर्यादिभासनाशङ्कितविरांधपरिहारेण दहराकाश्यानुगुण्यमस्य साधितम् । तेनेदमधिकरणं पूर्वाधिकरणोपोद्घाततया तस्यैव शेषः ।

रामानुजाचार्यास्तु, 'इदं सूत्रद्वयं पूर्वाधिकरण एव योजयन्ति । अर्थं त्वेवमाहुः । तस्य दहराकाशस्य ब्रह्मणोऽनुकाराद्यमप्यतपाप्मादिगुणको धिमुक्तबन्धः प्रत्यगात्मा, न दहराकाशः । तदनुकारस्तत्साम्यम् । तच्च, निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्यत्र भूयते । अतोऽनुकर्तो प्रज्ञापतिवाक्यनिदिष्टः । अनुकार्यं ब्रह्म दहराकाश इति । स्मृतिश्च, 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता' इति । अधिकरणान्तरत्वे बावर्कं त्वेवमाहुः । न तत्र सूर्यो भासीति मन्त्राकरभूतस्य वाक्यस्य ब्रह्मप्रकरणत्वम्, अहदयत्वाद्यधिकरणसु-
ज्याचायतनाधिकरणाभ्यां निर्णीतम् । ज्योतिश्चरणाद्यधिकरणेषु परस्य ब्रह्मणो भारूपत्वमप्यवगतमतो ब्रह्मत्वे भारूपत्वे च सन्देहाभावेन पूर्वपक्षानुत्थानात् । श्रुतापनुभातिपदेन सूत्राक्षरवैरूप्याच्चेति ।

तत्र प्रकरणेन सन्देहापायेऽप्यर्थस्य लिङ्गरूपत्वेन प्रचलतया पूर्वोक्तरीत्या पूर्वपक्षस्य शक्यवचनत्वात्, स्मृत्यव्याख्यानेऽपि विषयवाक्ये साम्यपदेन सूत्राक्षरवैरूप्यस्य तौल्याच्च तच्चिन्त्यम् ।

मिथुस्तु विषयानुष्ठेयसाधिकरणान्तरम् । किन्तु पूर्वसूत्रो-

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

प्रसङ्गात् पुनर्वाधकान्तरमाशङ्क्य परिहरति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सति । तथा, अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवा धूमक इति तत्रैव श्रूयते । यावान् वा अयमाकाश इति व्यापकत्वमन्तःस्थितस्य प्रतीतम् । अङ्गुष्ठमात्रता चात्र प्रतीयते । अतो विरोधाज्जीवस्यैव लोकान्तरगन्तृदेहवत् उपासनार्थमीशानत्वादिधर्माः ।

काल्पश्रुतिदूषणपरिहारायेदं द्वयम् । तदनुकारित्वं च मुखतत्प्रतियोग्ययोरिव शक्तिशक्तिमतोर्जीवब्रह्मणोः समानाध्यापारकत्वम् । तथाच जीवे लिङ्गानुकरणादिव ब्रह्मणि जीवानुकरणानुपपद्यते । शक्तेरल्पत्वं शक्तिमत्युपचर्यत इति भावः । स्मृतिश्च, कथं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्य इति । शब्दादेव प्रमित इति सूत्रमप्यल्पत्वसाधनार्थम् । परमात्मा, अणोरणीयान् महतो महीयानित्यादिशब्दादेव अत्यल्पः प्रकर्षेण मितोऽवगत इत्यर्थात् । न त्वधिकरणान्तरमित्याह ।

तदपि मन्दम् । तदुक्तमिति सूत्रांशेनैव स्थानाल्पत्वदोषपरिहारसिद्धौ पुनस्तदर्थकप्रयासस्य वैयर्थ्यात् । जीवालपत्वस्य लिङ्गानुलोचनेनौपचारिकत्वात् तस्य किं चानुकरणमित्यप्यसङ्गतम् । सङ्कुच्य प्रदेशविशेषेण स्थितिरूपस्यैव व्यापारस्य पूर्वत्रापि सिद्धेर्विशेषाभावाच्च । अल्पत्वस्य पूर्वोक्तयुक्तिभिरवास्तवत्वाङ्गीकारे पुनस्तस्य शब्देन प्रमितत्वोक्तेरप्यसङ्गतत्वाच्चेति । न च विषयानुल्लेखादधिकरणान्तरत्वाभाव इत्यपि युक्तम् । उक्तरीत्याऽर्थेन सन्देहे तन्निरासस्यावश्यकत्वादिति दिक् ॥ २३ ॥ ॥ ६ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ * वाधकान्तरमिति * परिमाणविरोधरूपं तदित्यर्थः । * तत्रैव श्रूयते इति * । अस्य विषयः कठवल्ल्याश्चतुर्थेऽध्यायेऽस्मादौ श्रूयते । संशयमाहुः । * यावानित्यादि * । तथाचातो विरोधात् संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * अत इत्यादि * । * जीवस्यैवेति * । अङ्गुष्ठमात्रो रचितुल्यरूपः सङ्कल्पाद्भूतसम-

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति तन्निवृत्त्यर्थम् । तस्मादङ्गुष्ठमात्रो न भगवानेवं प्राप्तमत उत्तरमाह ॥ शब्दादेव प्रमितः ॥ अत्र सन्देह एव न कर्तव्यः । शब्दादेव प्रकर्षेण विमानात् । यथा दहरवाक्ये मूक्ष्मस्यैव व्यापकत्वं, तथाऽङ्गुष्ठमात्रस्यैव शानत्वम् । यदि भगवाँस्तादृशो न स्यादन्यस्य तादृशत्वं नोपपद्येत । तस्माद् भगवतः सर्वतःपाणिपादान्तत्वाद् यत्र यावानपेक्ष्यते तत्र तावन्तं श्रुतिर्निरूपयतीति अङ्गुष्ठमात्रः परमात्मेति सिद्धम् ॥ २४ ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

नन्वेकैकरूपत्वं विरुद्धधर्मवत्त्वं माहात्म्यार्थं स्वरूपे निरूपय-

न्वितो य इति धृत्यन्तरात् तस्यैवेत्यर्थः । ननूपासनार्थमपीशानत्वादिधर्माणामेव ग्रहणे को हेतुरित्यत आहुः । * अङ्गुष्ठेत्यादि * । तथाच तस्मादङ्गुष्ठमात्राद् व्यतिरिक्तत्वमस्मिन् मुक्तजीवे बोधयितुमेतेषां धर्माणां निरूपणमित्यर्थः । अङ्गुष्ठमात्रमिति वाक्यं तु सावित्र्युपाख्याने । अयं सत्यवतः कायात् पाशयद्धं घशं गतमिति तत्पूर्वार्द्धम् । सत्यवाँस्तु सावित्र्याः पतिरिति । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यदि * । * शब्दादेवेत्यादि * । वाक्ये पूर्वार्द्धेऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्तवोत्तरार्द्धे तावन्मात्रस्यैव भूतभव्येशानत्वं वक्तुमिति चान्यरूपाच्छब्दादेव प्रकर्षेण विरुद्धधर्माश्चयतया मानादित्यर्थः । तदेव व्याकुर्वन्ति * यथेत्यादि * किञ्च । पूर्वोधिकरणविषयवाक्ये सर्वस्य भगवदनुकारकत्वसिद्धेरत्र प्रत्यक्षस्यापि दृष्टान्तविधया गमकत्वं वक्तुं तर्कमाहुः । * यदीत्यादि * । * अन्यस्य तादृशत्वमिति * स्वल्पस्यापि राजादेरनेकजनेशनशीलत्वम् । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि ॥ २४ ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ अन्ये तु, अपेक्षयेत्यस्य

ति । प्रादेशमात्रत्वं च ध्यानार्थम् । अङ्गुष्ठमात्रत्वस्य कोपयोग
इति चेत् तत्राह । तुशब्देन निष्प्रयोजनत्वं निराक्रियते । अस्ति
प्रयोजनम् । तदाह । हृदि अङ्गुष्ठमात्रं निरूप्यते । केन हेतुना ।
अपेक्षया । ईश्वरकार्यापेक्षया । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ति-
ष्ठतीति स्मृतेः । रक्षार्थमङ्गुष्ठमात्र इत्यर्थः । ननु प्रमाणान्तरत्वे
किमेतन्न सम्भवति, तत्राह । मनुष्याधिकारत्वात् । मनुष्यानधिकृ-
त्येदं मृत्युपाख्यानं प्रवृत्तम् । अतो मनुष्याणां हृदयस्याङ्गुष्ठमात्र-
त्वात् । यद्यपि हृदयं स्थूलं, तथापि धर्मरूपं तावदेव । तावन्मा-
त्रस्यैवावदानश्रवणात् । तस्मादङ्गुष्ठमात्रस्यैव सर्वधर्मरक्षकत्वाद्-
ङ्गुष्ठमात्रो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ २५ ॥

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रनिरूपणार्थं मनुष्याधिकारे निरूपिते कस्यचिद्
भ्रमो भवेत् सर्वत्र ब्रह्मविद्यायां मनुष्याणामेवाधिकार इति । त-
न्निराकरणार्थं देवादीनामधिकारमाह ।

हृदयस्यानापेक्षयेत्यर्थं वदन्ति । तन्मते परिमाणमौपाधिकम् । सि-
द्धान्ते तु, अणोरणीयान् महतो महीयानिति, यदेकमव्यक्तमनन्त-
रूपमिति श्रुतिभ्यामुभयथा तात्त्विकं परिमाणमिति भेदः । * प्रमा-
णान्तरत्वं इति * परिमाणान्तरत्वे स्फुटमितरत्वं । इदमप्यधिकरणं
बहुराधिकरणस्यैव शेषः । अग्रिमं चाधिकरणद्वयमधिकारनिरूप-
कत्वात् प्रासङ्गिकम् ॥ २५ ॥ ७ ॥

तदुपर्यपि च वादरायणः सम्भवात् ॥ अग्रानुप्रसङ्गः सङ्ग-
तिरिति बोधयन्तः सूत्रमवतारयन्ति * अङ्गुष्ठमात्रेत्यादि * । * कस्य
चिदिति * जैमिनीयादिदर्शनाभिनिविष्टस्य । जैमिनीया होवं म-
न्यन्ते । अर्थां समर्थो विद्वान् शास्त्रेणपर्युदत्तश्च वैदिके कर्मण्य-

तदुपर्यपि । मनुष्यापेक्षया वाक्त्तनानामधिकारो नास्ति । तत्रापि वैदिकधर्महेतोस्त्रैवर्णिकानां धर्मयुक्तानामागतम् । ततोऽपि ये साध्यादयो धर्मयुक्तास्तेषामप्यधिकारः । तत्र जैमिनिप्रभृतीनां न संमतिरिति स्वनामग्रहणम् । विशिष्टत्रैवर्णिकानारभ्य प्रजापतिपर्यन्तं शतानन्दिनामधिकारं मन्यते चादरायणः । कुतः । सम्भवात् । सम्भवति तेषां ज्ञानाधिकारः । धर्मज्ञानाभ्यां सातिशयाभ्यां हि तादृशजन्मसम्भवात् । न हि तेषां पूर्वसंस्कारो लुप्यते । अक्षरपर्यन्तं शतोत्कर्षश्रवणादुपर्यपेक्षा ।

धिकारी । तत्र पूर्वं सामर्थ्यमपेक्षितम् । तस्य देवादीनां नास्ति । तेषां शरीराभावात् । न च मन्त्रार्थवादाभ्यां तत्सिद्धिः । तयोः कर्मविधिशेषत्वेनान्यपरतया तत्प्रतिपादने तात्पर्याभावात् । कर्मविध्यश्च सापेक्षितोद्देश्यत्वातिरिक्तं देवतागतं धर्मान्तरं किमपि नापेक्ष्यन्त इति तच्छेषभूती तौ तदतिरिक्तं विग्रहं न साधयितुं शक्नौ । शरीराभावादेव च सार्थित्वमपीति । तदेतन्निराकर्तुं देवादीनामधिकारमाहेत्यर्थः । नन्वधिकारविचारे सर्वेषामेव विचारणीयः संकुतो न विचार्यत इत्यतः सूत्रं विवृण्वन्ति * तदुपरीत्यादि * मनुष्यादयान्तेषु योग्यताभावादेव नास्ति । मनुष्येष्वपि वैदिकधर्मप्रति कारणभूतस्योपनयनादेः सफायात् त्रैवर्णिकानां धर्मयुक्तानामेवाधिकार इति जैमिनिपुत्रेष्वेव सिद्धम् । तदुक्तानामप्यविरुद्धानामवाध्यासादिवदुपादेयत्वात् । तथात्रापि शब्दोक्तिमहिम्नैवायगतं सूचितमित्यर्थः । शेषं प्रकटार्थम् । सम्मयं विवृण्वन्ति * धर्मेष्वपि * । तं विद्याकर्मणी समन्यारभेते इति श्रुत्या शरीरात्मनं प्रति तयोः कारणत्वात् तयोः सातिशयत्वे ताभ्यां तादृशदेवादिजन्मसम्भवात् । जन्मनि, यत्रोपरीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत् स एजं पुरम्नादिति मन्त्रोक्तलिङ्गेन जन्मत एव प्रजापतेरुपनीतत्वे, यो यं घेदोश्च ग्रहिणोति तस्मा इति घेदाध्ययनत आक्षेपादपि च सिद्धेः । ग्रहणे ग्राहणमात्मने, क्षत्राय राजन्यं, मरुद्भयो घेदयमिति

अतोऽक्षरप्राप्तेः शुद्धब्रह्मविद्याहेतुकत्वादुत्तरोत्तरमुपदेष्टृणां विद्यमानत्वात् प्रजापतिपर्यन्तं सर्वेषामधिकारः सम्भवति । सम्भव-
वचनाद् दुर्लभाधिकारस्तत्रेति सूचितम् । यो यो देवानां प्रसबुध्य-
त स एव तदभवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणामिति । तदुपर्यप्य-
धिकारः सिद्धः ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

शुद्धा ब्राह्मण्यादीनां देवतात्वात् तासां चोपनयनादिनाऽनुग्रहतपः-
प्रभृतिभ्योऽपि मतङ्गविभ्यामितप्रभृतिषु स्मरणानुपनयनाभावे ब्रा-
ह्मण्यादौ सिद्धे, देवादिष्वपि शतानन्दिश्रुतौ, श्रोत्रियस्य घाका-
महतस्वेति लिङ्गादध्ययने सिद्धे, 'कालेन नष्टा प्रलये घाणीयं धेद-
संशिता । मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता' इति सन्दर्भेण देवादीनामध्य-
यने पुराणेऽप्युपदेहितेऽधिकारयुक्तजन्मसम्भवादित्यर्थः । नच सा-
तिशयत्वेऽपि पूर्वसंस्कारस्य कालेन लोपादसम्भव इति शङ्कम् ।
न हि तेषां पूर्वसंस्कारो लुप्यते । यथा नारदस्य । नच मन्त्रार्थवा-
दयोर्देवविग्रहासाधकत्वम् । यज्ञोपवीतमन्त्रस्य कापि विधौ शेष-
भावाभावाद्, यस्यै देवतायै हविर्निर्गतं स्यात् तां मनसा ध्यायेदिति
ध्यानविधेर्देवताविग्रहमन्तरेणानर्थक्यप्रसङ्गादशरीराया देवताया
बुद्धावनारोहात् । अत एव, यज्ञहस्तः पुरन्दर इत्यादयोऽपि वि-
द्यमानगुणप्रकाशन एव स्मारकत्वं प्राप्नुवन्ति । अर्थवादा अपि
स्तावकत्वं तदैव लभन्ते यदि देवताया विग्रहो भवति । स्तुतेरु-
त्कर्षाधायकगुणवर्णनरूपत्वेन गुणाभावे असत्कथनं प्रतारकतां स-
म्पादयेदतस्तावकत्वेऽपि विग्रहसाधकत्वमश्रुणम् । एवं सामर्थ्ये
विद्यत्त्वे च सिद्धे शतानन्दश्रुतावक्षरपर्यन्तं शतोत्कर्षावणानुप-
र्यपेक्षापि निर्वाधैश्च । अधिकारपर्युदासस्तु न कापि धूयते । सिद्ध-
माहुः । * अत इत्यादि * । नन्यत्र सत्त्वादित्यनुप्त्वा, सम्भवादिति
कस्मादुक्तमित्यत आहुः । * सम्भवेत्यादि * ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥

नन्वेवमुपरितनानां ज्ञानाधिकारे स्वीक्रियमाणे तत्पूर्वभावि-
ष्वप्यधिकारो वक्तव्यः । कर्मणि वेदाध्ययने उपनयनादिषु च ।
ततश्च तेषां ब्राह्मण्याद्यभावादेशद्रव्याद्यभावाच्च पौराणिकेन मतेन
देवान्तराभावाच्च तदभावेऽपि क्रियमाणे कर्मणि श्रुतिविरोध
इति चेत् ।

अनेकमतिपक्षेर्दर्शनात् । बहूनां मतिपक्षिर्दृश्यते । बहवोऽत्र
कर्मणि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतत्
पद्मात्रमपश्यत् तमाहरत् तेनाऽयजन्त । सोऽग्निष्टोमेन बभूवपाज-
यत् । स उक्थयेन रुद्रानपाजयत् । सोऽतिरत्रेणादिसानपाजयदि-
सादि । यथैकशतं वर्षाणि मजापताविन्द्रो ब्रह्मचर्यमुवासेति ।
भूमावागस ऋषीन् वृत्वा यज्ञकरणं च श्रूयते, देवा वै सत्तमासते-

* तत्पूर्वभाविष्वित्यस्यैव व्याख्यानं, * कर्मणीत्यादि * । * तत्त्वत्था-
दि * । ततश्च अङ्गीक्रियमाणादधिकारादेव तेषां ब्राह्मण्याद्यभावात् ।
अधिकारस्य विप्रतिपन्नतया तद्वलेन ब्राह्मण्यादेर्वैयर्थ्याक्षेप्तुमशक्य-
त्वात् । पूर्वोक्तीत्या तदापादनेऽपि देशस्य पृथिवीरूपस्य मीणादि-
रूपद्रव्यस्य आदिपदेन स्वर्लोकादौ सूर्यादिगत्यभावाद्देशादिकाल-
स्याऽभावाच्च । पुराणं हृदयं स्मृतमिति तेषु, चेन्द्राद्यतिरिक्तास्तेऽन्ये
न प्रसिद्धा इति पौराणिकेन मतेन देवान्तराभावाच्च । ऐन्द्रं वृष्य-
मावास्यायामित्यादिभिन्द्रस्येन्द्रान्तराभावात् स्वयं स्वस्य यज्ञेन अ-
पूर्वानुत्पत्तिप्रसङ्गादप्रयोजकत्वाच्च तदभावे प्राप्ते, तथात्वेऽपि क्रि-
यमाणे कर्मणि श्रुतिविरोध इत्यर्थः । सिद्धान्तांशं व्याकुर्वन्ति ।
* बहूनामित्यादि * । एतस्यैव व्याख्यानं, * बहव इत्यादि * ।
वर्णसत्तायाः पूर्वं साधितप्रायत्वादाश्रमसत्तामाहुः । * यथेत्यादि *
देशसत्तामाहुः । भूमावित्यादि * । एतेन, आदित्या वा धस्मालो-
कादमुं लोकमायत्रित्यादि स्मारितम् । तेन कालद्रव्यसत्तापि सि-

स्यादौ । दर्शनवचनात् स्वस्यापि ऋत्विक्त्वं कर्मकरणं च द्योत-
यति । अथवा सर्वपदार्थानामनेका प्रतिपत्तिर्वहुधोपयोगो वेदे दृ-
श्यते । यथा चतुर्द्धाकरणादि, परिधिग्रहरणादि, तुपोपवापादि, त-
द्विद्यमाने क्रियते, नाविद्यमाने । तथा यत्र ये पदार्था न सन्ति
तत्र कर्म तदभावेऽपि भवति । तथाहि दृश्यते । पर्वते सोमवाह-
काऽनोऽभाववत् । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । 'इति सम्भृतसम्भा-
रः पुरुषावयवैरहम् । तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवाऽयजमीश्वरम्' इत्या-
दिवाक्यैः सर्वसम्भृत्युपपत्तिश्च । आधुनिकान् प्रति वेदविभागा-
ज्जैमिनेस्तथा निर्णयः । तस्मात् कर्माधिकारः कर्मकरणं चोपर्यपि
सिद्धम् ॥ २७ ॥

द्वयति । ऋत्विजोऽपि, अग्निर्होता अभिनाध्वर्यु उभौ हि वै देवा-
नां समितारौ अग्निगुग्वापापश्चेत्यादिश्रुत्या श्रेयम् । प्रकारान्तरेण
हेतुं व्याकुर्वन्ति । * अथवेत्यादि * । नाविद्यमाने * इत्यन्तमेक-
धा प्रतिपत्तिर्वाप्याता । प्रकारान्तरे दर्शयन्ति । * तथा यत्रे-
त्यादि * । * सोमवायकाऽनोऽभाववदिति * । सोम-
वाहकं यदनः शकटं तदभाववत् । तथाच कृष्णलेप्य-
वघातो यथा चैतुष्यरूपद्वारवाधाल्लुप्यते, तथात्र मार्गरूप-
द्वारवाधादनोऽपि लुप्यत इति तस्मिन् कचिद्विद्यमानेऽपि कर्म
क्रियत इति तद्वदित्यर्थः । * यज्ञेनेत्यादि * । एतेन देवतासङ्गावो-
ऽप्युक्तः । पुरुषावयवरूपाणां तेषां सत्त्वादिति । तथाच प्राथमि-
कानां यागे भगवानेव देवतास्थानापन्नः । एकं सद्धिप्रा घटुधा व-
दन्तीति । अतो देवतान्तराभावेऽपि न तेषां कर्मकरणे विरोध इ-
त्यर्थः । तर्हि जैमिनीयस्मृतेः का गतिरित्यत आहुः : * आधुनिके-
त्यादि * । तथाचासर्वज्ञान् प्रत्येकवेदस्य मनुष्यमात्राधिकारनि-
र्णय इत्यर्थः । तेन, जैमिनीये च चैवासे न विरोधोऽस्ति कश्चनेति
पुराणवाक्यमपि समर्थितं श्रेयम् ।

अन्ये तु देवानां विग्रहाङ्गिकारे एककालिकनानायागेषु त-
त्सन्निधानविरोध इत्येवं व्याख्याय सौमर्यादिवद्योगेनानेकशरीरग्र-

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानु-

मानाभ्याम् ॥ २८ ॥

ननु मास्तु कर्मकरणे विरोधः । शब्दे तु भविष्यति । अर्थ-
ज्ञानानन्तरं हि कर्मकरणम् । वेदाच्चार्थज्ञानम् । तत्र साध्यादीनां
वेद एव कर्मकरणं श्रूयते । तत्र ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः । अन्यक-
ल्पनायां त्वनवस्था । व्यवस्थापकाभावात् । वेदो वसूनां वृत्तान्तं
वदन् वसूनामधिकारं वदेत् । वदन् वा कथमनित्यो न भवेदिति
चेन्न । अतः प्रभवात् । अतः शब्दात् प्रभवः शब्दोक्तपदार्थानाम् ।

हणमनेकप्रतिपत्तिपदार्थत्वेन व्याख्याय समादधते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ आश-
ङ्क्यं व्याकुर्यन्ति * तन्वित्यादि * । पूर्वोक्तरीत्याधिकारविषयस्था-
पनेन देवेषु कर्तृत्वापादनात् तैः कर्मकरणे मास्तु विरोधात्तथापि
शब्दे तु भविष्यति । कथमित्याकाङ्क्षायां व्युत्पादयन्ति । * अर्थत्या-
दि * । * ज्ञाने कर्मकर्तृविरोध इति * तत्र वेदजन्यज्ञाने विचार्ये
तस्य ज्ञानस्य साध्याद्येवसाध्ययागात्मककर्मरूपविषयसापेक्षत्वा-
त् तत्कर्तृणां साध्याद्येवसाध्यानां तद्यागार्थं प्रवृत्तत्वेन चाप्यर्थप्र-
मितिसमये तस्य विषयस्याभावेनोत्पत्तौ शक्ती चात्माश्रयाज्ज्ञाने कर्मका-
र्तृविरोधः । अतः साग्नकर्तृणां भूतत्वेन निर्देशाज्ज्ञानविषयभूतानां
समस्तान्तरमाविज्ञाने कर्मकर्तृविरोध इति वा । नच ते साध्याख्या
देवाः, सा यागव्यक्तिध्यान्येवेति युक्तम् । अन्यकल्पनायां त्वनव-
स्था । व्यवस्थापकाभावात् । तस्माद् वेदो वसूनां वृत्तान्तं वदन्नेत्या-
मधिकारं वदेत् । ततश्चैवमधिकारं वदन्नेत्यादीनामर्थभावेन शब्देऽर्थ-
सम्बन्धस्याशङ्क्यवचनत्वादित्यादीनामन्तरेण तेन सम्बन्धं प्राप्नुवन् पद-
पदार्थसम्बन्धद्वारा शब्दस्य पाध्यात्यत्वं सम्पादयन् कथमनित्यो न
भवेत् । तथाच देवानां कर्माधिकाराङ्गीकार एवं शब्दे विरोध
इत्यर्थः । परिहारांशं व्याकुर्यन्ति । * अतः शब्दादित्यादि * । * प्र-
भव इति * प्रकर्षणं भवो विद्यमानता । तथाच शब्दोक्तपदार्थानां

वेदोक्ताः सर्व एव पदार्था आधिदैविका एव पुरुषावयवभू-
ताः । सर्वानुकारित्वाद् भगवतः । अतो नामप्रपञ्चो वेदात्मको
भिन्न एवाङ्गीकर्तव्यः । स केवलं शब्दैकसमधिगम्यः । वेदैश्च
सर्वैरहमेव वेद्य इति । अतस्तस्य प्रपञ्चस्य भिन्नत्वान्न विरोधः
शब्दे । कथमेवमत आह । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं तावदि-
दानीमपि यजमानो यजमानकृत्यम् ऋत्विजश्च स्वकृत्यं वेदादे-
वावगच्छन्ति । नचाकृतिमात्रवाचकत्वेनाविरोधः । सर्वत्र लक्षणा-

शब्दादेव नित्यतावधारणात् पूर्वोक्तो विरोध इत्यर्थः । तदुपपाद-
यन्ति । * वेदोक्ता इत्यादि * । * सर्वानुकारित्वादिति * सर्वम-
नुकारि यस्य तादृशत्वात् । अतोऽनुकारिणः संकाशादनुकार्यस्य
भिन्नत्वात् । * अत इति * वेदैकवेद्यत्वेन लौकिकप्रमाणाविषय-
त्वात् । * वेदात्मक इति * ज्ञानात्मकः । तथाच साध्यादिभिर्देवैर्दे-
वादेवगम्यमानस्य प्रपञ्चस्य भिन्नत्वात् तेनैव सह पदानां सम्यन्धात्
ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधो, न वा वेदानित्यत्वम् । भूतभावित्वव्यवहार-
कालेऽपि तद्धर्मवत्त्वेन तस्य सत्त्वात् । अन्यथा भूतत्वभावित्वयो-
र्निराश्रयत्वप्रसङ्गेन तयोर्धर्मत्वस्य व्यवहारस्य चोच्छेदप्रसङ्गात् ।
अतो न विरोधः शब्द इत्यर्थः । अत्र प्रत्यक्षविरोधमाशङ्कते । * क-
यमित्यादि * । युक्तिं व्याकुर्वते । * प्रत्यक्षमित्यादि * । * वेदादे-
वावगच्छन्तीति * । सिद्धमेव कृत्यं वेदादेव ब्रह्मव्यवहारादिनाऽव-
गच्छन्ति । तथाच यथा कर्म तद्वेदैकगम्यं तथा पदार्था अपीत्य-
र्थः । ननु पदार्थसम्बन्धनित्यत्वार्यमतिरिक्तप्रपञ्चाङ्गीकारोऽनर्थकः ।
जैमिनीयोक्तरीत्या आकृतिवाचित्वेऽपि तत्सिद्धेः । नच व्यक्त्यप्रती-
त्यापत्तिः । आक्षेपादेव तत्सिद्धेरित्येकदेशिनो मन्यन्ते । तदसङ्गत-
मित्याशयेनाहुः । * नचाकृतीत्यादि * । अयमर्थः । व्यक्तेराक्षेपल-
भ्यत्वं घदतामाक्षेपो नाम कः पदार्थ इति वक्तव्यम् । स किमनुमानं,
लक्षणा या । नाद्यः । शब्दस्यानुमानविधया बोधकत्वे प्रमाणान्तर-
त्यमङ्गप्रसङ्गात् । शब्दसहकृतानुमानस्यैव प्रमाणत्वे लाघवात् । नचानु-
मानस्यैव सहकारित्वमिति वाच्यम् । नियामकाभावात् । नेतरः ।

प्रसङ्गात् । यः सिकरेताः स्यादित्यादिषु विरोधश्च ।

न च प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव वाच्यत्वम् । प्रवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेः ।
सङ्केतग्रहविरोधाच्च । सर्वस्यापि पदार्थस्य भगवत्त्वान्नानुपस्थिति-
दोषः । सङ्केतग्रहेऽपि ।

सर्वत्र लक्षणाप्रसङ्गात् । तथाच पक्षद्वयेऽपि दोषप्रसङ्गाज्जैमिनी-
यानुसरणेनाविरोधसाधनमसङ्गतमित्यर्थः । अनुमानपक्षस्त्वतिशि-
थिलत्वाद् भाष्ये नोद्घुष्ट इति श्रेयम् । नन्वस्तु लक्षणा, जैमिनेर-
प्यस्मिन्नंशे आदरणीयत्वात् प्राचीनवृत्तिकारैरेकशास्त्र्यस्यैवादृतत्वा-
दित्यत आहुः । * य इत्यादि * । अयमर्थः । न हि सर्वत्र वेदे शक्ता
एव शब्दाः प्रयुज्यन्ते । किन्तु यौगिका अपि । यथा, यः सिकरेताः
स्यात् प्रथमायां तस्य जित्यामुपदध्यादिति सिकरेतःपदम् । न हि
तत्राकृतिः काचिद् सम्भवति, या व्यक्तिरूपं सिकरेतसमाक्षिपेत् ।
किन्तु सिकरेतस्त्वं तत्रोपाधिः । स च रेतःसैकानन्तरभावित्वा-
दनित्य इति । अवयवशक्त्या बोधनेऽपि सिकृत्त्वं सैकानन्तरभावि-
त्वादनित्यमतस्तत्र पदसम्बन्धाङ्गीकारे शब्दानित्यत्वस्यापरिहारादो-
पतादयस्यमित्यर्थः । ननु नास्मामिर्जातावुपाधौ वा शक्तिराद्रिय-
ते, अपि तु पदप्रवृत्तिनिमित्ते । स कोऽप्यस्तु । तस्य नित्यत्वात् को-
ऽपि दोष इत्यत आहुः । * न च प्रवृत्तीत्यादि * । प्रवृत्तिनिमित्तस्य
धर्मस्य सर्वत्र नित्यतेयेति नियमाभावात्तत्त्वसम्बन्धाभावे च तेन
व्यक्तानाक्षेपात् तां विना कार्यासम्भवे पदप्रवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेरित्य-
र्थः । अथ तादृशस्याप्यर्थबलादाक्षेपकत्वमाक्षेपश्चोपनय इति विमा-
न्यते तदा दृष्टान्तरमाहुः । * सङ्केतेत्यादि * । तादृशस्थले हि
सङ्केतग्रहो व्ययद्वारादिना वाच्यः । तत्र व्यवहारादिस्तु व्यक्ता-
धेय परंपरस्यभानुपस्थिते प्रवृत्तिनिमित्ते सङ्केतं प्राहयिष्यति । यदि
च, मागृहीतविशेषणन्यायेनोपस्थितिरङ्गीक्रियते तदापि समानसंवि-
त्तमेषेष्टापापातेन विशिष्ट एव शक्तेः पर्यवसानमनित्यतानुसार इति
तद्विरोधादित्यर्थः । ननु मास्त्येकदेशिमते, तथापि पैदिकसूष्टेरति-
रिक्तायाद्गोकारे तस्या भगोचरत्वेनानुपस्थितत्वात् तत्र सङ्केतग्रहो
बुल्यम् इत्यत आहुः । * सर्वस्येत्यादि * । तथाच पूर्वेषां ब्रह्माग्नीनां

जमदग्नीनां पञ्चावत्तमित्यनुमानम् । न हि स्वयं जामदग्न्य-
इति प्रसक्तोऽनुभवोऽस्ति । परोक्षव्यवहारस्यैवानुमानत्वमिति ब्र-
ह्मवादः । तस्मात् प्रसक्तानुमानाभ्यामिदानीन्तनभौतिकयज्ञपदा-
र्थेषु भगवदवयवावेशस्तथाऽमुत्रापि । तस्माद् वैदिकः पदार्थः सर्वो-
ऽप्याधिदैविको भिन्न इति सिद्धम् ॥ २८ ॥

भगवद्दर्शनेनोपस्थितेः सुकरत्वाददोषः । ततोऽर्वाचीनानामिदानी-
न्तनपर्यन्तानां तु सम्प्रदायपारम्पर्यात् सर्वस्य भगवदनुकारित्वेन
लौकिकसदृशतयोपमानेन सङ्केतग्रहसौकर्याददोषः । अन्यथावा-
दिनां त्वज्ञानमेवातो न कोऽपि दोष इत्यर्थः । अतो जैमिनिमते वेदा-
श्चर्मावगतिरियं व्यासमते वैदिकपदार्थानामप्यवगतिरिति फर्मा-
वगतिप्रत्यक्षेण साधितम् । अनुमानेन साधयितुं तदाहुः । * जम-
दग्नीत्यादि * । नच मनुष्यत्ववत् तदपि प्रत्यक्षमिति वाच्यम् ।
भारते ब्राह्मण्यविचारे, 'जातिरत्र ब्रह्मसर्पं मनुष्यत्वे ब्रह्ममते । स-
ङ्कुन्तात् सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः । सर्वे सर्वास्वपत्यानि ज-
नयन्ति सदा नराः' इति कथनात् । स्वयंपराधात् कर्तुंश्च पुत्रदर्शन-
मिति जैमिनीयसूत्रेऽपि पुत्रदर्शनमात्रकथनेन तज्जात्यदर्शनसूचना-
त् । प्रयवानुमन्त्रणश्रुत्या, यन्मे माता प्रममाद् यश्चचाराननुवतमिति
श्रुत्या च तथा निश्चयात् । नच, वीजाघोनिर्वेलीयसीति प्रसिद्धेर्मा-
तृगोत्राद् गोत्रनिर्णय इति वाच्यम् । 'माता मरुता पितुः पुत्रो येन
जातः स एव स' इति शास्त्रापेक्षया तस्या दुर्बलत्वादिति । नन्वत्र
जामदग्न्यज्ञाने हेत्वदर्शनात् कथमस्यानुमानत्वमित्यत आहुः * प-
रोक्षेत्यादि * । तथाच परोक्षेण स्वस्य यया जामदग्न्यत्यावगतिस्त-
था परोक्षेणापि तस्य प्रपञ्चस्यावगतिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * त-
स्मादित्यादि * ।

शङ्कुन्ताच्चापांदयस्तु, पत इति यै प्रजापतिर्देवानसृजतासृज-
मिति मनुष्यानित्यादिप्रत्यक्षश्रुतिः, सर्वेषां स तु नामानि रूपाणि च
पृथक् पृथगित्यादिस्मृतिरूपमनुमानं चोपन्यस्य शब्दनिमित्तिकां
प्यप्युत्पत्तिमङ्गीकृत्य सूत्रं व्याचक्षते ।

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

साधिकां विशेषोपपत्तिमाह । अत एव अस्मादेव हेतोर्वेदस्य
नित्यत्वम् । सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्येन । चकाराद् ब्रह्मतुल्यत्वम् । शब्द-
ब्रह्म वेदपुरूप इत्यादिवाच्यत्वम् । अस्यास्तु सृष्टेर्ब्रह्मोपादानस्य
सर्वज्ञतया कथनं तन्माहात्म्यनिरूपणार्थम् । वन्धिका ह्येषा । मौ-
चिका तु सा । अत एव ऋषीणामप्यत्र मोहः । निःश्वसितवचना-
च्च । तस्याप्ययं प्राणभूतो नित्य इति । अर्थप्रधान्याद् ब्रह्मविद्या
परा विद्या । प्रपञ्चभेदादेव लौकिकवैदिकशब्दव्यवहारभेदौ ।

तथा सति, समाननामरूपसूत्रस्यानावश्यकता स्यादित्यव-
धेयम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ सूत्रमवतारयन्ति * साधिकामित्यादि * ।
व्याकुर्वन्ति * अत एवेत्यादि * । * अस्मादित्यस्यैव विवरणं, * सर्वप्रप-
ञ्चवैलक्षण्येनेति * । ननु यदि वैदिकसृष्टिरन्यैव तदा श्रुतौ, यतो वा-
श्मानीत्यादिषु ब्रह्मण एतत्सृष्ट्युपादानत्वकथनं निष्प्रयोजनकं स्यादि-
त्यत आहुः । * अस्या इत्यादि * । * ब्रह्मोपादानस्येति * । ब्रह्मरूपस्यो-
पादानस्य । * तन्माहात्म्यनिरूपणार्थमिति * । तस्या वैदिक्याः सृष्टेः
प्रकटसञ्चिदानन्दरूपत्वब्रह्मधर्मसम्पन्नत्वादिरूपमाहात्म्यनिरूपणार्थ-
म् । उभयोर्वैलक्षण्यं स्फुटीकुर्वन्ति । * वन्धिकेत्यादि * । स्मृत्यन्तर-
विरोधमाशङ्क्य परिहरन्ति । * अत एवेत्यादि * । तथाच श्रुतिविरु-
द्धं तदुक्तमप्रमाणमित्यर्थः । सूत्रस्य चकारस्यार्थान्तरमाहुः । * निः-
श्वसितेत्यादि * ननु सर्वस्य वेदस्य भगवन्निरूपकत्वे उपनिषत्सु,
अथ परेत्यादिनोक्तः परापरविभागो न स्यादित्यत आहुः । * अर्थ-
प्राधान्यादित्यादि * । तथाच सर्वस्य वेदस्य तथात्वेऽपि ऋग्वेदादि-
विद्ययाः कर्मादिप्राधान्येन निरूपणाच्च प्राधान्यम् । ब्रह्मविद्या
यास्तु तत्प्राधान्यमतो न परापरविभागमङ्ग इत्यर्थः । वैदिकप्रपञ्चस्य
भिन्नत्वे गमकान्तरमाहुः । * प्रपञ्चेत्यादि * । यद्यपि, लोकेऽवगतसा-
मर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति लोकवेदाधिकरणे लोकवेदयोः

तस्मादाधिदैविकप्रतिपादकत्वाद् वेदस्य नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

एवं शब्दबलविचारेण वेदप्रामाण्यस्य सिद्धये भिन्न एव प्रपञ्चो ह्याधिदैविकः सर्वत्र सिद्धः । इदानीमर्थबलविचारेणोत्तरकाण्डे किञ्चिदाशङ्क्य परिह्रियते दाढ्यर्थम् । नन्वस्य प्रपञ्चस्याऽनुकारित्वेन वाच्यत्वेन वा स्वीक्रियमाणत्वे सृष्टिमलययोर्विद्यमानत्वादनित्यसंयोगः प्राप्नोति । तत्राह ॥ समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधः ॥ वस्तुतस्तु भगवद्रूपत्वादाविर्भावतिरोभावेच्छयैव तथात्वान्नावृत्तिशङ्कापि । तथापि लोकबुद्ध्यनुसारेणावृत्तावपि समाननामरूपत्वाद् ।

शब्दैक्यं चार्तिकेऽङ्गीकृतम् । तथापि तस्य जैमिनिनानुक्तत्वात् । तत्कल्पितमतः शब्दभेदः । व्यवहारभेदस्तु प्रसिद्ध एवेति तावपि तद्रमकावित्यर्थः । सिद्धमाहुः । तस्मादित्यादि ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ सन्देहाभावात् पूर्वसूत्रसिद्धमनुवदन्तः सूत्रमवतारयन्ति * एवमित्यादि * । * सर्वत्रेति * । सर्वस्मिन्नेव वेदे । तेन, आदित्या वा अस्माल्लोकात्, अप यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे, धन्वन्निव प्रपा असीत्यादौ विधेयस्तुत्यर्थं परिचायनार्थं दृष्टान्ताद्यर्थं वा लौकिकसृष्टिकीर्तनं, तत्रापि, सदेव सौम्येति, हन्ताहं मदेव मन्मात्रं द्वितीयमिति, विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रमित्यादिभिर्ब्रह्मरूपत्वेन तस्या अपि नित्यत्वाद्यधारणान्न सम्यग्व्यानित्यतेति वेदस्य नित्यत्वमश्रुणमेवेत्यर्थः । * अर्थबलविचारेणेति * । तत्तज्जोऽसृजतेत्यादेः सृष्ट्यनित्यताबोधकत्वात्तादृगर्थबलविचारेण । एतद्विचारेणाशङ्क्यमाहुः । * नन्वित्यादि * । समाधि व्याकुर्वन्ति * वस्तुत इत्यादि * । * तथात्वादिति * अनित्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् । तथोक्तं विष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे 'तदेतदेक्ष्यं नित्यं जगन्मुनिवराऽखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवद्' इति । एतद्विकल्पचतुष्टयवद्वा । आधित्तिरोभावाभ्यां तथा विकल्पवद्वेत्यर्थः । उभयथापि, न वास्तव-

समुद्रे जलप्रक्षेपवत् । पुनरुपादाने तदेवेति निश्चयाभावेऽपि नामरूपयोस्तुल्यत्वादन्यस्य भेदकस्याभावान्नानित्यसंयोगविरोधः । कुतः । दर्शनात् । दृश्यते हि तथा । वेदपितृमातृस्त्रीभर्तृशरीर-गङ्गादिषु तदेवेदमिति व्यवहारस्य सिद्धत्वात् । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्, दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवरिति । स्मृतेश्च ॥ 'सर्ववेदमयेनेदमात्मनाऽऽत्मात्मयोनिना । प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरते ' इत्यादिस्मृतेः । सर्वस्मृतेश्च ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरुच्यत इति । अतोऽर्थवलविचारेऽपि प्रदार्थानां नित्यत्वान्न वेदस्यानित्यसम्बन्धः ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

अर्थवलविचारे एवैकदेशेन पूर्वपक्षमाह । ननु मध्वादिविद्या-सु देवानामनधिकारात् सर्वत्रैवानधिकारः । तथाहि । असौ वा

नित्यत्वबाधः । आहृत्तावपीत्यस्यैव व्याख्यानं * समुद्र इत्यादि * । * प्रक्षेपवदिति * सप्तम्यर्थे घतिः । दर्शनं व्याकुर्वन्ति । * वेदेत्यादि * । तथाच नित्यप्रलयविचारे शरीरादेः प्रतिक्षणमन्योन्यत्वेऽपि प्रवाहैक्येनैवैकस्मिन् शक्यतामिमन्यत इति तत्तत्प्रवाह एव पदानां शक्तिः । स चानादिस्थितिवादिनो मीमांसकस्य मतेऽप्यविच्छिन्नत्वान्नित्यः । अतो यथा, अव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे इत्यत्र व्यवहाराव्यतिरेकेण प्रवाहनित्यतया शब्दसम्बन्धतद्गही, तथा वस्तुवन्तरेऽपीति नानित्यसंयोग इत्यर्थः । अविच्छेदे प्रमाणं दर्शयन्ति । * सूर्येत्यादि * । सर्वोसां स्मृतीनां कथं प्रवाहाविच्छेदसाधकत्वमित्यत आहुः । * ऋषीणामित्यादि * । लक्षणार्थविचारादेवाविच्छेदावगतिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अर्थेत्यादि * । * एकदेशेनेति * उपासनाविशेषरूपेण तदेकदेशेन । अनधिकारं व्युत्पादयितुं विषयवाक्यस्य प्रमेयं पूर्वमाहुः । * तथा हीत्यादि * तन्मध्वित्यन्तम् * । नाड्यति, मधुच्छिद्र-

आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरवेत्यादिना सूर्यस्य देवमधुत्वं प्रति-
पादितम् । रश्मीनां वेदत्वं च । तत्र वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्याः
पञ्चदेवगणाः स्वमुख्येन मुखेनाऽमृतं दृष्ट्वैव तृप्यन्ति । पञ्चविधा
एव च देवाः । स्वतः सिद्धं च तेषां तन्मधु । अनुपासकत्वान्न
देवान्तरकल्पना । कृतार्थत्वाच्च । ब्रह्मणोऽपि देवत्वम् ।

आदिशब्देन सर्वा एव देवोपासनविद्या गृहीताः । अतस्ते-

त्वम् । * स्वमुख्येन मुखेनेति * अग्नीन्द्रवरुणसोमब्रह्मरूपेण मुखेन ।
* पञ्चविधा एवेति * तावतामेव तत्रोक्तत्वात्तथा । अनधिकारं
स्फुटीकुर्वन्ति । * अनुपासकेत्यादि * । अयमर्थः । ब्रह्मविद्याधिका-
राभ्युपगमे विद्यात्वाविशेषान्मधुविद्यायामपि देवानामधिकारो व-
क्तव्यः । तत्रासौ या आदित्यो देवमध्विति मधुत्वेनोपवर्ण्यमान-
स्यादित्यस्य विद्याविषयत्वादित्यः कमभ्यमादित्यमुपासीत । कि-
ञ्चाग्ने आदित्याधितानि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्यनुक्रम्य वसुरुद्रा-
दित्यमरुत्साध्याख्याद् पञ्चदेवगणास्तदुपजीवकानुक्त्वा, स य ए-
तदेवममृतं घेद घसूनामेवैको भूत्वाग्निनेव मुखेनैतदेवाऽमृतं दृष्ट्वा
तृप्यंतीत्यादिना घसूनादुपजीव्यान्यमृतानि विजानतो घसूादिरूप-
त्वप्राप्त्या स्वगणमुख्यमुखेन तृप्तिरुच्यते । सा चोपासनातः प्रागेव
घसूादिरूपेण घर्तमानानां पुनस्तत्प्राप्तिकथनात् प्राप्यप्राप्त्रोर्वैद्यवेत्त्रो-
रैक्यापत्त्याऽनुपपन्ना भवति । नच घसूादिप्राप्या घेद्याश्चान्ये कल्प-
यितुं शक्यन्ते । प्रमाणाभावात् । अधिकारानङ्गीकारे तु तेषामनु-
पासकत्वात् कृतार्थत्वाच्च न देवान्तरकल्पना । नच मास्तु मधुवि-
द्याधिकारः । तावता ब्रह्मविद्याधिकारो न चारयितुं शक्यः । तेषां
मोक्षार्थित्वात्, तत्र याधकामायाचेति वाच्यम् । यतो ब्रह्मणोऽपि दे-
वत्वं, देवत्वेन च तस्याप्युपासकमध्ये प्रवेशेनोपास्यत्वप्राप्यत्वयो-
र्विघटनादिति । अत्र च, * मध्यादीत्यादिपदेन, अग्निः पादो वायुः
पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इति, वायुर्पां य संवर्ग इति, आदि-
त्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्याद्याः सर्वा एव देवोपासनाविद्या गृहीताः ।
तेन सिद्धमाहुः । * अत इत्यादि * । ननु मोक्षेच्छायां सत्यां कुतो

पापुपास्यत्वात् कृतार्थत्वाच्च नाधिकारः । न हि प्रयोजनव्यति-
रेकेण कस्य चित् प्रवृत्तिः सम्भवति । मोक्षस्याप्यधिकारनिवृ-
त्तावुत्तरमार्गवर्तित्वात् स्वत एव सिद्धिः । यावदधिकारमिति
न्यायात् । वसूनयाजयदित्यत्रापि भाविन्येव संज्ञा । तस्मान्मनुष्या-
धिकारकमेव ज्ञानं कर्म चेति न देवानामधिकार इति जैमिनिरा-
चार्यो मन्यते । मनुष्याणामेव ज्ञानकर्मणोस्तरतमभाववतां तत्तद्रू-
पभोगानन्तरं मोक्षप्राप्तेरिति ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

किञ्च । तेषां सर्वेषामनधिकारः प्रत्यक्षत एव दृश्यते ।
सर्वे हि नक्षत्रादिरूपेण महाभोगवन्तो जगदवभासकत्वेन ज्योति-
श्चक्रे दृश्यन्ते । अग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डमित्यादिश्रुतेश्च । न
हि तादृशां प्राप्तेश्चर्यवतां सर्वोपास्यानां मोक्षदातॄणां ज्ञानकर्मणोः
कश्चनोपयोगोऽस्ति । तस्मादनधिकार एव देवानामित्येवं प्राप्ते ॥ ३२ ॥
उच्यते ।

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

नाधिकारः । ब्रह्मविधामन्तरेण तदसिद्धेरित्यत आहुः । * मोक्षेत्या-
दि * । पूर्वोक्तरीत्याऽनुपपत्तिबलादधिकारनिवृत्तौ तेषां मोक्षेच्छा-
सत्त्वे तु देवयानस्योत्तरमार्गत्वादेतेषां च देवत्वेन तद्वर्तित्वात् स्वतो
मार्गबलादेव मोक्षस्यापि सिद्धेर्न विद्यावश्यकत्वमित्यर्थः । अत्र
प्रमाणं, * यावदित्यादि * । ननु सोऽग्निष्टोमेन वसूनयाजयदि-
त्यादिश्रुत्या यागाधिकारे सिद्धे ब्रह्मविद्यायामपि तत्कल्पने को दोष
इत्यत आहुः । * वसूनित्यादि * । तथाच मूल एव कुठार इत्यर्थः ।
सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ अग्निः पुच्छस्येति श्रुतिसैत्तिरीयाणामार-
ण्यके शिशुमारोपपत्तेरिति । शेषं निगदेन व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ चेदे सत्त्वमुपपादयन्ति ।

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । भावं देवानामधिकारस्य सद्भा-
वम् । बादरायण आचार्यः । गौणसिद्धान्ताभावाय स्वनामग्रहण-
म् । किमर्पेण ज्ञानेन । तथा सति तुल्यत्वमत आह । अस्ति हि ।
अस्ति वेदे, प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति । स एतदग्निहोत्रं मियुन-
मपश्यत् । तदुदिते सूर्येऽजुहोदिति । देवा वै सत्रमासतेत्यादिभिः
कर्माधिकारो निश्चितः । तद् यो यो देवानां प्रत्यबुद्धयत स एव
तदभवदित्यादि । तथेन्द्रप्रजापतिसंवादे, ब्रह्मा देवानामिति च ।
एवमेवंविधैर्वाक्यैर्देवानामप्यधिकारोऽस्ति । यत्र च पुनर्देवानां
फलमोग एव प्रतीयते, न करणं, तत्रापि तेषामधिकारोऽङ्गीकर्त-
व्यः । हि युक्तोऽयमर्थः । एते हि वसन् आधिदैविकभगवदवयव-
भूताः । अनशनात् । अन्यथा वसुत्वादिविरोधः । यद्वसूनां प्रा-
तःसवनमित्यादिवत् । न हि जीवविशेषा दृष्ट्वा तृप्यन्ति ।

प्रजापतिरित्यादि । अयमर्थः । अये हि भूतार्थेवावो यस्यैवं विदुषो-
ऽग्निहोत्रं जुह्वतीति विद्वद्वाक्यरोधः । स यदि स्वार्थे प्रमाणं न स्यात्,
तदा तादृशज्ञानेनान्यस्याप्यग्निहोत्रिणः प्रजारूपं फलमपि न स्यात् ।
अतोऽग्निहोत्रद्रूपत्वं तस्मोत्त्वं चावश्यमभ्युपेक्षम् । नचात्र प्रजापति-
रिति भाविनी संज्ञा वक्तुं शक्या । ततः पूर्वमन्यस्याभावात् । यो
प्रक्षारां विदधाति पूर्वमिति भुतेः । एवं सिद्ध एकत्राधिकारे, देवा
इत्यादिभिः कर्मणि, यो च इत्यादिभिर्ज्ञाने च देवानामधिकारो नि-
श्चितः । * एवमित्यादिकं स्फुटार्थम् । तत्र पाचकस्य सत्त्वात् कथं
युक्त इत्यत आहुः । * एते हीत्यादि* । साधकं हेतुमुक्त्वा साधकं तर्क-
माहुः । * अन्ययेत्यादि* । अतिरिक्तानङ्गीकारे पूर्वपक्षोक्तरीत्या वसु-
त्वादिविरोधः । तत्र दृष्टान्तः, * यद्वसूनामित्यादि* । यथा तस्य यजमा-
नाय घस्वादयोऽधिकारिणो घासबादिसामगानेन प्रातरादिसवनानि
प्रयच्छन्ति, तथा ब्राह्मणमृतदानमेवोच्येत, न तु घस्वादिभाषोऽपि ।
अतोऽत्र घेत्पूर्वस्वादिभाषार्थोपत्त्या उपास्या अतिरिक्तानङ्गीकारो
इत्यर्थः । अनशनस्यैतत्साधकत्वे युक्तिमाहुः । * न हीत्यादि* ।

तस्मादिदं ब्रह्म प्रकरणमेव । योऽपि देवोपासनवत् प्रतीयते
सं भगवदंश एवाधिदैविकः । न वा पूर्वकल्पेन निर्णयः । तथा
सति तेषामभावादनुपास्यत्वम् । अनित्यता च वेदस्य स्यात् । त-
स्माद् देवानामप्याधिकार इति शब्दव्यवहार एव युक्त इति
सिद्धम् ॥ ३३ ॥

शुभस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात्

सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

इदानीं श्रुत्वाधिकारो निराक्रियते । यथा कर्मणि, एतथा

तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ अनुग्रह-
सूत्रेति बोधयितुमाहुः । * इदानीमित्यादि * । जैमिन्यनभिप्रेते
तस्मात्तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते इत्याशङ्क-
यां स निराक्रियत इत्यर्थः । ननूपनयमाद्यभावेन वैदिककर्मादावनधि-
कारस्य तस्मिन् सिद्धत्वात् सम्भायनैव कुत इति चेत् । ब्रह्मवि-
द्याया उपनयनानपेक्षत्वात् । वेदवानरविद्यायां तान्दानुपनीयैतदुवा-
चेति श्रवणात् । नच तत्र प्राचीनशालादीनां ब्राह्मणत्वेन तस्यो-
त्सर्गसिद्धत्वात् वैशेषिकस्यैव सप्रानपेक्षा, न त्वीत्सर्गिकस्येति वा-
च्यम् । तथा सति तस्य प्रतिनियतवर्णोचितशास्त्रीयसंस्कारत्वे प-
र्यवसानात् सच्छूद्रे च तदुचितस्य तस्य सत्त्वेनैवाधिकारसिद्धेः ।
नच तस्य सामर्थ्यार्थित्वयोरभावः शङ्काः । विद्यायां यौत्सामर्थ्य-
स्यैवापेक्षणात् । तस्य च प्राक्तनपुण्येनैव सिद्धे । श्रावयेत्तुते व-
र्णानिति पुराणधावणविधानात् तच्छ्रवणेऽर्थित्वस्यापि सिद्धेः । तर्हि
यिदं स्यात् * याधकोऽस्त्विति चेत् तत्राहुः । * यथेत्यादि * ।

निपादस्थपतिं याजयेत् सा हि तस्येष्टिरिति श्रुतेर्हविष्कृदाधावेति शूद्रस्येति लिङ्गाद् दोहादौ च शूद्रस्याधिकारः । एवमिहापि संवर्गविद्यायां शूद्रस्याधिकार इति तन्निराकरणार्थमिदमधिकरणमाभ्यते ।

एवं श्रूयते । जानश्रुतिर्ह पौत्रायण इत्यत्र हंसवाक्यश्रवणानन्तरं सयुग्वनो रयिकस्य समीपं गतः जानश्रुतिः पौत्रायण रयिकेमानि पद्मशतानि गवामित्यादिना देवतां पृष्टः प्रत्युवाच । अ ह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्वित्यादिना जानश्रुतिं शूद्रशब्देन सम्बोधय, पुनश्च, शूद्राऽनेन मुखेनेत्युक्त्वा संवर्गविद्यामुपदिष्टवान् । अतोऽत्र विद्यायां जातिशूद्रस्याप्यधिकारइत्याशङ्क्य परिहरति । नात्र शूद्रशब्दो जातिशूद्रवाची । किन्तु मत्सरयुक्तस्त्वमत्र नाधिकारीति तथा सम्बोधनम् । तदाह । शुक शोकः, अस्य जानश्रुतेः सपजनि । तत्र हेतुः । तदनादरश्रवणात् । तस्माद्धंसादनादरस्य श्रवणात् । कं वर एनमेतत् सन्तः सयुग्वान-

संवर्गविद्यायां कथमधिकार इति शङ्क्यायां तदपीजं घोषयितुं विषयवाक्यमुदाहरन्ति । * एवमित्यादि * उपदिष्टवानित्यन्तम् * । * श्रूयते इति * । लान्दोग्ये पृष्टप्रपाठकारम्भे एवं श्रूयते । * सयुग्वन इति * । युक्तयानिति युग्वा शकटविशेषः । तेन सह वर्तमानः सयुग्वा तस्य । रयिक * इति तस्य रुद्धे नाम । * जानश्रुतिरिति * । जानश्रुतेरपत्यम् । * पौत्रायण इति * । पुत्रस्य पौत्रः । * देवतामिति * । उपास्यां देवताम् । * अ ह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति * । अः प्रतिषेधे । हेत्याश्चर्ये । हारेत्वा हारेण युक्त इत्याख्यः । शूद्रेति सम्बोधनम् । गोभिः सह यदानीतं तत्सर्वं तव निकटं एव तिष्ठत्वित्यर्थः । केचित्तु, अरे शूद्र त्वा त्वाम अहह धिक् । त्व आनीतो रथादिर्ह तवैवास्त्वित्येवं व्याकुर्वन्ति । * मुखेनेति * । हारेण । सूत्रमप्यतार्य व्याकुर्वन्ति । * अत इत्यादि * । * कं वर एनमेतदित्यादि * । कं वरे, कम उ अरे एनं राजानमेतावत्कर्मक-

मिव रयिकमात्थेति स्वापकर्षश्रवणात् । किमतो ? यद्येवमत आह । तदाद्रवणात् । तत् तदनन्तरम् आद्रवणात् । शुचमनु आद्रवतीति शूद्रः । परोक्षवादार्थं दीर्घः सर्वज्ञत्वख्यापनाय । रुदिर्योगमपहरतीति न्यायात् कथमेवमत आह । सूच्यते हि । स्वस्य सर्वज्ञत्वं सूच्यते । हंसवाक्याच्छ्लोके जाते, त्वमागत इति । अन्यथा प्रपन्नस्य धिक्कारवचनमनर्थकं स्यात् । युक्तश्चायमर्थो, ब्रह्मविदः सर्वज्ञेति । तस्य मात्सर्यनिराकरणं वा सम्बोधनफलम् । तस्माच्छुचं प्रत्याद्रवणादेव शूद्रपदप्रयोगो, न जातिशूद्रवाची ॥ ३४ ॥

कुत एवमत आह ।

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

जानश्रुतेः पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वमवगम्यते । गोनिष्करयकन्यादानात् । न हि क्षत्त्वप्रभृतयो ह्येते क्षत्रियादन्यस्य सम्भवन्ति ।

तारं सन्तं सयुग्वानं रयिकमिवात्थेत्यर्थः । * शुचमन्वित्यादि * । अत्र, * दीर्घः पृषोदरादित्वाद् चणान्तरलोपस्याप्युपलक्षकः । * रुदिरित्यादि * । पूर्वतन्त्रे उक्तन्यायाद् रथकारपदे रुदिरेवाहतां, न तु योग इति कथमत्र तद्विरुद्धमाद्रियत इत्यर्थः । ननु सूचनमेवात्राभिप्रेतमिति कथं ज्ञेयमत आहुः । * अन्यथेत्यादि * । ननु स्वस्य सर्वज्ञत्वख्यापनार्थं प्रपन्नधिक्कारवचनमपि ब्रह्मविदोऽनुचितमित्यरुह्या पक्षान्तरमाहुः । * तस्य मात्सर्येत्यादि * । पञ्चमुक्ते मात्सरस्यातिदोषत्वं ज्ञात्वा तं स त्यजेत् तदुपाख्यानं श्रुत्वाऽन्योऽपि त्यजेदित्येतदर्थं तथा वचनमतो नानुचितमित्यर्थः । * तस्मादिति * । गमकेन योगोपोद्वलने रुढेरकिञ्चित्करत्वात् ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * कुत इत्यादि * । ननु मास्तु शूद्रशब्दोऽत्र जातिशूद्रवाची, तथापि जानश्रुतिजातेरनुक्तत्वात् तदपेक्षायां स एवानुपूर्व्यासामान्याज्जातिमपि बोधयिष्यतीति कुतस्तदजादर इत्यत आहेत्यर्थः । * क्षत्त्वप्रभृतय इति * । यदुपाख्यत्वाद्यस्यकरणब्राह्मणमोजनक्षत्रप्रन्ताः ।

राजधर्मत्वात् । न ह्यन्यो ब्राह्मणाय भार्यात्वेन कन्यां दातुं शक्नो-
ति । न च प्रथमहंसवाक्यं शूद्रे सङ्गच्छते । उपदेशाच्चेति चका-
रार्थः ।

तथापि संवर्गविद्यायां शूद्रस्यैवाधिकारं मन्वानस्य निराकं-
णारार्थं हेतुमाह । उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । अथ ह शौनकं

बहुपाक्यत्वादीनां धर्मिष्ठे धनवति शूद्रे कदाचित् सम्भवेऽपि क्षत्र-
स्थापनस्य राजधर्मत्वेनान्यत्रासम्भवात् तत्प्रभृतित्वमुक्तम् । तस्या-
पि कथञ्चित् सम्भवमाशङ्क्य हेत्यन्तरमाहुः । * न ह्यन्य इत्यादि * ।
पुराणादौ तद्दानस्य क्षत्रियकृतत्वेन स्मरणात् तथेत्यर्थः । शूद्रा-
दारोपसंग्रहस्य मनुप्रभृतिभिस्तत्त्वात् तस्य च कन्यादानहेतुकत्वात्
तस्यापि सम्भवमाशङ्क्य हेत्यन्तरमाहुः । * नचेत्यादि * । * प्रथ-
महंसवाक्यमिति * । होहोयि मल्लाक्ष मल्लाक्ष जानधुतेः पौत्रायणस्य
समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाङ्गीत् तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति
वाक्यम् । होहोयीति भयसूचकं सम्बोधनम् । दिवेति एलोकेन
दिनेन वा । प्रधाक्षीरिति पुरुषव्यत्ययः । मा प्रदहत्वित्यर्थः । त्वा
इत्यत्र सोडादेशो वा । तथाचैतादृशमाहात्म्यस्य शूद्रे अभ्युत्तत्वाद-
स्मृतत्वाच्च न शूद्रे सङ्गच्छत इत्यर्थः । * उपदेशादिति * रयिक-
कृतावुपदेशात् । शूद्रे विद्योपदेशस्य काव्यसिद्धत्वादत्रापि शूद्र-
भोक्तृत्वस्याशक्यवचनत्वात् तथेत्यर्थः । एतेन यथा कृताय वि-
जितायाधरेयाः संयन्त्येवमेतत्तमभिसामैति यत्किञ्च प्रजाः साधु-
कुर्वन्तीति रयिकमाहात्म्यबोधकस्य द्वितीयहंसवाक्यस्याप्यत्र प्रा-
प्रामाण्यं बोधितम् । हीनान्यवर्णकन्यायाः प्रथमतः संग्रहे स्ववर्ण-
दानेर्भलन्दनोपाख्याने सिद्धत्वाद्रयिकप्रथमविद्याहस्यान्यताप्रसिद्धे-
रेतत्कन्याग्रहणेन दूष्यतायां रयिके तादृशमाहात्म्यस्यासङ्गत्यापत्ते-
रिति । ननु हंसवाक्यस्य धर्मिष्ठत्वादिमात्रबोधकत्वं, न तु क्षत्रिया-
साधारण्यमिति शङ्कायां सूत्रशेषमयतारयन्ति । * तथापीत्यादि * ।
एवं ग्रहिलयादेन तथा मन्वानं निराकर्तुं हेतुमाहेत्यर्थः । * उत्तर-
त्रेति * उपसंहारवाक्ये । कथं तत् क्षत्रियत्यावगतिरित्यत आहुः ।

च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिमित्युत्तरत्र ब्राह्मणक्षत्रियौ तौ निर्दिष्टौ । कक्षा सेना यस्येति । कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिरिति । अस्य व्याख्यानं, चैत्ररथ इति । चित्रा रथा यस्य तस्यापत्यं, तेन चैत्ररथेन । कक्षारूपा रथा इति व्याख्यानम् । एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति । शौनकश्च कापेयो याजकश्च । याज्यश्च चित्ररथस्य पुत्रः काक्षसेनिरिति । ब्रह्मचारी ब्रह्मविद । इमौ तु संवर्गविद्योपासकौ । प्राणाय हि भिक्षा । तस्मान्न ददतुः । उभावपि श्लोकौ भगवतः ।

* कक्षा सेनेत्यादि * । * तेन चैत्ररथेनेति * क्षत्रियत्वाद्यगतिरिति शेषः । काक्षसेनिपदस्य कथं चित्ररथपदव्याख्यानत्वमित्यत आहुः । * कक्षारूपा इत्यादि * । 'कक्षः स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्जलपल्लवे । स्पर्द्धापदे च दोर्मूले' इति कोशे स्पर्द्धास्थानं कक्षापदेनोच्यते । तथाच चित्रत्वात् स्पर्द्धास्थानरूपा रथा इति हेतोः कक्षापदं चित्रपदव्याख्यानम् । सेनापदं च रथपदव्याख्यानमित्यर्थः । एवं क्लेशेन व्याख्याने किं धीजमित्याकाङ्क्षायां लिङ्गपदं विवृण्वन्ति । * एतेनेत्यादि * । इदं च छन्दोगानां द्विरात्रे श्रूयते । एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्तमेकाकिनमन्नाद्यस्याध्यक्षमकुर्वन्तस्माश्चैत्ररथो नामैकः क्षत्रपतिर्जायत इति । तथाच समानान्वयानां समानान्वया एव याजका भवन्तीति प्रायेण दृष्टम् । अतः कापेयसम्बन्धात् काक्षसेनिश्चैत्ररथ इति तथेत्यर्थः । परिविण्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षइत्यादेस्तात्पर्यमाह । * ब्रह्मचारीत्यादि * । इमौ शौनकाभिप्रतारिणौ संवर्गविद्योपासकौ । संवर्गस्त्वधिदैवतं चायुरध्यात्मं प्राणः । यतो हेतोः प्राणाय भिक्षा । अन्नस्य प्राणभोगार्थत्वात् । तदर्थं ब्रह्मचारी जानाति न वेति सन्दिह्य न ददतुः । ततो 'महात्मनश्चतुरो देव एकः कः सो जगार भुवनस्य गोपाः । तं कापेय नाभिपश्यन्व मर्त्या अभिप्रतारिन् यदुधा यसन्तम' इति ब्रह्मचार्युक्तः श्लोकः । आत्मा देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो यमसो नमूरिः ।

तेन प्रकृतेऽप्येतौ गुरुशिष्यौ ब्राह्मणक्षत्रियावेवेति गम्यते । तस्मान्न
जातिशूद्रः संवर्गविद्यायामधिकारी ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥

इदानीं शूद्रस्य कचिदपि ब्रह्मविद्यायामधिकारश्चेदत्राऽपि

महान्तमस्य महिमानमादुरन्तद्यमानो यदनन्नमस्ति' इति कापेयोक्त-
श्चेत्युभावपि श्लोकौ, * भगवतः प्रजापतिरूपबोधकत्वात् परम्पर-
या भगवत्संन्यन्धिना । श्लोकार्थस्तु, महात्मनो माहात्म्ययुक्तान्,
चतुरश्वतुःसंख्याकान् अग्निसूर्यचन्द्राप रूपान् देवान् धातुरूपेण,
धाक्चक्षुःधोत्रमनोरूपान् प्राणान् प्राणरूपेण यो देव एकः कः प्र-
जापतिः सो जगत् प्रसितवान् । भुवनस्य भूतोद्भवस्थानस्य भूरा-
दिलोकस्य गोपा रक्षकः । हे कापेय तं मर्त्या मरणधर्माणो विवेक-
शून्या नाभिपश्यन्ति । न जानन्ति । हे अभिप्रतारिन् पण्डुषां अ-
ध्यात्माधिदैवताधिभूतप्रकारैर्वसन्तमिति । द्वितीयश्लोके तु, हिरण्य-
दंष्ट्र इति, अमृतदंष्ट्रः । यमसो महत्तणशीलः । नसूरिः, न विद्यते-
ऽन्यः सूरिर्यस्मात् सः । अनद्यमानोऽन्यैरमक्ष्यमाणः । यद् यस्माद्
अनन्तम् अग्निवागादिरूपमस्ति भक्षयति तस्मान्महामहिम इत्येवं
धयं जानीम इति । तथाचैयं परम्परिता ब्रह्मविद्या, न तु साक्षात् ।
तेन सिद्धमाहुः । * तेनेत्यादि * । उत्तरस्मिन् वाक्यशेषे । सं-
वर्गविद्योपासकयोर्ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवोक्तत्वेन । प्रकृते तयेत्यर्थः ।
फलितमाहुः । * तस्मादित्यादि * । तथाच परम्पराविद्यायामपि
यत्र नाधिकारस्तत्र साक्षाद्विद्यायां किं वाच्यमिति भावः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलाषाच्च ॥ ननु, श्रुतिलिङ्गवा-
क्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्यैल्यमर्थविप्रकर्षादिति
जैमिनिना श्रुत्यपेक्षया लिङ्गादीनां दौर्यैल्यस्य साधितत्वात् तत्रापि
लिङ्गानां तेषां सुतरां तथात्वाच्छ्रुत्यैवाधिकारः शूद्रस्यादर्थव्य इ-
त्याशङ्क्यायां सूत्रं पठित्वार्थमाहुः । * इदानीमित्यादि * । बुद्धिस्था-
यां शङ्कनयाम्, अधीहि भगव इति ह्योपससादेति सगल्गुमारनारद-

कल्प्येत । तच्च नास्ति । सर्वत्र संस्कारपरामर्शात् । उपनयनसं-
स्कारः सर्वत्र परामृश्यते । तं होपनिन्ये । अधीहि भगव इति हो-
पससाद । तान् हानुपनीयेत्यादिप्रदेशेषूपनयनपूर्वकमेव विद्यादानं
प्रतीयते । शूद्रस्य तु, तदभावाभिलापात् । चतुर्थ एकजातिस्तु
शूद्र इति, न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हतीति शूद्रस्य
संस्कारनिषेधात् । चकारान्न शूद्राय मर्ति दद्यादिति निषेधः ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्य सर्वथाधिकारः । तदभावनिर्द्धारणे शूद्रत्वा-
भावनिर्द्धारण एव गुरुशिष्यभावप्रवृत्तेः । सप्तकामो ह जावाल
इत्यत्र, गौतमः सत्यकाममुपनिन्ये । नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीति
सत्यवचनेन शूद्राभावं ज्ञात्वैव । चकार एवार्थे । चकारेण निर्द्धार-
णमुभयज्ञानार्थम् । वर्णत्वं शूद्राभावश्च । तस्मान्न शूद्रस्याधि-
कारः ॥ ३७ ॥

संवादस्य प्रतीकम् । तत्र च, यद्वेत्यतेन मोपसीदेत्यामन्त्रणे, ऋग्वेदं
भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमिति वेदाध्ययनलिङ्गादेवोपनयन-
संस्कारप्राप्तिः । तान् हानुपनीयेवेति वैश्वानरविद्यायामपि प्राचीन-
शालादीनां पण्णां महाभ्रोत्रियत्वलिङ्गादेव तत्प्राप्तिः । निषेधस्तु
यैशेपिकस्यैवेति न दोषः । शेषं स्फुटम् । तथाचात्र 'आनर्थक्ये प्रमा-
णानां विपरीतं यत्नायलम्' इति श्यायान्न शूद्रश्रुतिमात्रेणाधिकार-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ किमुभयमित्यपेक्षायामाहुः ।
* वर्णत्वमित्यादि * । अयमर्थः । तद्वाक्यान्निश्चितेऽपि ब्राह्मणवीज-
त्वे व्यभिचारजन्यत्वाच्छूद्रता स्यात् । तदभायस्तु वामदेव्यसामो-
पासकस्य न काञ्चन परिहरेदिति सर्वगामित्वाभ्यनुष्ठानात् तज्ज-
न्यस्य व्यभिचारदोषानाम्प्रान्तत्वाद् वर्णत्वशूद्रत्वाभावं ज्ञात्वैति पू-
र्येण सम्यग्बन्धः ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

दूरे ह्यधिकारचिन्ता । वेदस्य श्रवणमध्ययनमर्थज्ञानं त्रयमपि तस्य प्रतिषिद्धम् । तत्सन्निधावन्यस्य च । अथास्य वेदमुपशृण्व-
तस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमिति । यद्युवा एतच्छ्रमज्ञानं यच्छ्र-
द्रः । तस्माच्छ्रद्रसामीप्ये नाध्येतव्यमिति । उदाहरणे जिह्वाच्छेदो,
धारणे शरीरभेद इति । दोहादौ शूद्रसंवन्धे मन्त्राणामभाव एव ।

स्मृतिप्रयुक्त्यापि वेदार्थे न शूद्राधिकार इत्याह ॥ स्मृतेश्च ॥
वेदाक्षरविचारेण शूद्रः पतति तत्सणादिति । चकारस्त्वधिकरण-
सम्पूर्णत्वद्योतकः । स्मार्तपौराणिकज्ञानादौ तु कारणविशेषेण
शूद्रयोनिगतानां महतामधिकारः । तत्रापि न कर्मजातिशूद्राणाम् ।
तस्मान्नास्ति वैदिके क्वचिदपि शूद्राधिकार इति स्थितम् ॥ ३८ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ * यद्यु चेति * । यदि
उ चेति पदच्छेदः । शेषं निगदेन व्याख्यातम् । एवं चूत्राणि व्या-
ख्याय प्रासङ्गिकमाहुः * स्मार्तपौराणिकेत्यादि * । अयमर्थः । पुरा-
णान्तरे, श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रत इति शूद्रस्यापि
सामान्यतः श्रावणविधानात् । स्मृतिकौमुद्यां स्कान्दे । 'अस्ति शू-
द्रस्य शुश्रूषा पुराणेनैव चेदन्तम् । वदन्ति केचिद् विद्वांसः स्त्रीणां
शूद्रसमानताम्' इति । 'सिद्धान्तश्रवणं प्राहुर्ब्रिजानां मुनिसत्तम ।
शूद्राणां च विरक्तानां तथा स्त्रीणां महामुने । सिद्धान्तश्रावणं
प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैरिति' श्रवणयोधनात् । एकादशस्कन्धेऽपि,
साधवे शुचिबे भूयाद् भक्तिः स्याच्छूद्रयोपितामिति भगवद्वाक्या-
त् । प्रथमस्कन्धे, 'स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न भुतिगोचरा । इति
भारतमाख्यानं रूपया मुनिना कृतम्' इति वाक्याच्च भारतपुराण-
श्रवणमसन्दिग्धम् । ततश्च बुद्धिमतां ज्ञानमपि भवत्येव । परन्तु
तादृशज्ञाने, 'आसक्तौ भगवानेव शपे दापयति क्वचित् । महद्भूत-
रेऽप्यथा लोके तन्मार्गस्यापनात् हि' इत्युक्तरीतिकेन शापादिना

कारणविशेषेण शुद्रयोनिगतानां महतां विदुरवेदवादिदासीसुतसद-
शां फलमुखोऽधिकारः । तादृशमेव तत्र कृतार्थत्वस्मरणात् । तत्र
शुद्रयोनिगतत्वेऽपि न कर्मजातिशूद्राणाम् । 'अत्रापि वेदनिन्दाया-
मधर्मकरणात् तथा । नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते'
इत्युक्तीतिकेन कर्मणा जातिशूद्राणां न फलमुखोऽधिकार इति ।
* ज्ञानादावित्यादिपदेन, 'जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।
देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षड्' इत्येतेषां संग्रहः । विदुरा-
दीनां तीर्थयात्रादिदर्शनात् । इतरेषां त्वेतानि निषिद्धान्येव । अत
एवेदानीन्तनानां तत्कर्तृणां कामकोधादय एव दृश्यन्ते, न तूपशम
इति । एतदधिकरणद्वयं प्रासङ्गिकम् ।

अथ प्रसङ्गादिदं विचार्यते । शूद्रादयः सर्वे भारतं पुराणं
च पठेयुर्न वेति । तत्र, 'भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शितः ।
ईक्ष्यते यत्र वै धर्मः स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत' इति प्रथमस्कन्धे, 'विप्रो-
ऽधीत्याप्नुयात् प्रज्ञां राजन्योदधिमेषलाम् । वैश्यो निधिपतित्वं च
शूद्रः शुद्धयेत् पातकाद्' इति द्वादशस्कन्धे च धर्मदर्शनश्रीभाग-
वताध्ययनयोर्वोधनात् । 'तस्माद् भारत सर्वात्मा' इत्यब्रामयेच्छायां
सर्वसाधारण्येन कीर्तनविधानाच्च सर्वमेव भारतं पुराणं च सर्वे
पठेयुरित्येवं प्राप्ते ।

अभिधीयते । ब्रह्मज्ञानमागांशव्यतिरिक्तमेव पठनीयम् । धर्म-
ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वेन प्रथमवाक्ये हर्षोर्मुह्यार्थस्य ग्रहीतुमशक्य-
तया धर्मादिशाब्दज्ञानमात्रार्थकत्वेन पाठाप्रापकत्वात् । द्वितीयेऽप्य-
धीत्येतस्य स्मरणाध्ययनसाधारण्यात् स्मृत्वा गुरुमुखाद्वा गृहीत्वे-
त्यर्थेन तथात्वात् । नच स्वाध्यायब्राह्मणश्रुतौ, प्राङ्मासीनः स्वा-
ध्यायमधीयीतेत्यादौ केवलोज्ज्वारणेऽपि तथा प्रयोगात् तत्प्राप्ति-
रिति वाच्यम् । चिनिगमनाधिरहात् । नचेतः पूर्वं, य एतां ध्या-
येदिति सर्वां संहितां पठन्नश्नु प्रयत इति पाठं प्रक्रम्य, विप्रोऽधी-
त्येति श्लोककथनानुपक्रम एव चिनिगमकोऽस्त्विति वाच्यम् । त-
त्रापि ध्यायणाद्युत्तरमेतत्कथनेनाध्ययनशब्दमहिम्ना च श्रवणोत्तये
सिद्धे, कपिलदेवैः स्वमातुरप्यपीपनिपदभागवतज्ञानयोरनुक्तत्वेन स्त्री-
शूद्रयोस्तदंशाभावणे तयोस्तच्छ्रवणानधिकारे च सिद्धे, 'शूद्रयोना-
घहं जातो नातोऽन्यद् यश्चतुस्तदं । कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद

तां शाश्वतीमहम्' इत्युद्योगे सनत्सुजातीयारम्भे विदुरवाक्या-
 ज्ञानोत्तरमपि वदनानधिकारे च सिद्धे, श्रवणपठनयोः पठन एव
 वा तावदंशत्यागस्यैवौचित्यात् । तथा प्रणवादिमान् वैदिकमन्त्रयु-
 क्तोऽपि त्याज्यः । वेदः प्रणव एवात्र इति, स सर्ववेदोपनिषद्वेदबीजं
 सनातनमित्यादिवाक्यैः प्रणवस्य विशेषतो वेदत्वनिश्चयात् । औ-
 पनिषदानां नारायणाष्टाक्षरादीनां मन्त्राणां नारायणकवचादौ प्र-
 त्यभिज्ञानाच्च । नच देवतादिवाचकपदवत् प्रत्यभिज्ञाया अप्रयोज-
 कत्वमिति शङ्काम् । 'नाममन्त्रस्तु शुद्रस्येति' 'स्वाहाकारनमस्का-
 रौ मन्त्रौ शुद्रे विधीयते । ताभ्यां शुद्रः पाक्यद्वैर्यजेत ब्रह्मवान्
 स्वयम्' इत्यानुशासनिकपर्वादौ तदनुज्ञादर्शनेन तेषां च तदभावेन-
 तद्वृष्टान्तस्यात्र वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च द्वितीयस्कन्धे श्रीशुकैः
 'श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्च' इति श्रवणात् तृतीयं स्मरणः
 मुक्तम् । प्रथमे सूतेनापि, 'श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च श्रेयः पूज्यश्च' इति
 तथोक्तम् । एवं प्रकृतेऽपि श्रवणपठनफलकथनोत्तरं स्मरणस्यापि तद्
 घ्राण्यम् । अन्यथाऽऽकाङ्क्षान्तरोदयप्रसङ्गात् । अतः सादेष्ट्यादण्य-
 धीत्येति पदं स्मरणार्थकमवसीयते । यस्तु 'ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्यो राज-
 न्यो जगतीपतिः । वैश्यः पठन् चिद्रूपतिः स्याच्छूद्रः सत्तमताः
 मियाद्' इति चतुर्थस्कन्धीयम् । तत्तु पृथुचरितमुपक्रम्य पठित-
 त्वात् प्रकरणावसृज्यमिति न तेन सर्वपाठः प्रापयितुं शक्यते । नच
 'पठेच्च नियमं गृत्वा श्रीभागवतमादराद्' इति नियन्त्रे श्रीमद्वाचा-
 र्यैक्यत्वात् सर्वं पठनीयमिति शङ्क्यम् । तत्रापि तदंशत्यागे वा-
 घकामावात् । अन्यथा 'यदौपनिषदं ज्ञानं श्रीभागवतमेव वा ।
 घर्णिनामेव तद्धि स्यात् श्रीशूद्राणां ततोऽन्यथा' इति तृतीयस्क-
 न्धीयनियन्त्रवाक्यस्य, 'भागवतज्ञानमपि तैवर्णिकानामेव । उपासना-
 याः प्राधान्यात् । यदेव भगवता ब्रह्मणे प्रोच्यते, तत् तैवर्णिकाना-
 मेवेति ज्ञातव्यम्' इति तत्प्रकाशग्रन्थस्य च विरोधापत्तेः । नचैका-
 दशस्कन्धेऽपि, 'एष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रहः' इति
 कथनाच्चतुःश्लोकीतुल्यतयोपदेशस्य तत्रापि सत्त्वात् तत्राप्यनधि-
 कारः शङ्क्यः । तदग्रे, 'नैतत् त्वया दाम्भिकाय नास्तिकाय शठाय
 च । अशुभ्यारम्भकाय दुर्विनीताय दीयताम् ॥ एतैर्दोषैर्विहीनाय
 ब्रह्मण्याय प्रियाय च । साधवे शुचये भूयाद् भक्तिः स्याच्छूद्रयोवि-

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

कठवल्लीविचारेण निश्चिता अधिकारिणः ।

वाक्यान्तरं च तत्रत्यं चिन्त्यते प्रलयावधि ॥

यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्र-

ताम्' इति कथनात् कर्मज्ञानादिभिर्भूतयोपदेशाच्च तादृशां भावणे
बाधकाभावेन तत्र तेषां भावणाधिकारस्य सिद्धेः । अन्यथा तद्धि-
रोधापत्तेश्च । नचाभयेच्छायां तदर्थं कीर्तनस्य विरोधः शङ्क्यः ।
तत्र भगवत् एव कथनाच्छ्रीभागवतपदाभावाच्चोक्तैकदेशातिरिक्त-
भागवतकीर्तनादपि तत्परिहारसिद्धेः । पुरुषोत्तमसहस्रनाम-
स्यापि फलोक्तिप्रसङ्गे, सहस्रं येस्तु पठितैः पठितं
मित्याचार्याणां वाक्यात् तस्मादपि तत्सिद्धेश्च । ये पुनरेतानि वा-
क्यान्याश्रित्य स्वस्यापि पाठाधिकारं शूद्रा आपादयन्ति, तेषां मात्स-
र्यादिदोषप्राप्तेन श्रीभागवतोक्तधर्मेष्वप्यनधिकारः । 'धर्मः प्रोजिज्ञ-
तकैतवोऽन्नपरमो निर्मेत्सराणां सताम्' इति वाक्यात् । किं पुन-
पाठे । एतेनैव गीतापाठो व्याख्यातः । तत्राप्यध्यायसमाप्तौ, उपनि-
पत्सु ब्रह्मविद्यायामिति दर्शनात् । तस्मादुक्तातिरिक्तमेव शूद्रैः पठ-
नीयम् । न तु आयणीयं, पाठनीयं वा । विध्यभावादिति नि-
ष्कर्षः ॥३८॥ ॥ ९ ॥

कम्पनात् ॥ एवं प्रासङ्गिकमधिकारनिरूपणं कृत्वा पूर्वप्रस्तु-
तमेव पुनः सिंहावलोकनेन विचारयतीत्याहुः । * कठवल्लीत्यादि * ।
हि * यतो हेतोर्भृत्युपाख्यानं मनुष्यान्धिकृत्य प्रवृत्तम् । अतः, श-
ब्दादेव प्रमित इत्यधिकरणे प्रस्तुतेन कठवल्लीस्याहुष्टमात्रविचारे-
णाधिकारिस्मरणे प्रसङ्गात् ते निश्चिताः । च * पुनः प्रासङ्गिकस-
माप्तौ तत्रत्यं पष्ठवल्लीस्य वाक्यान्तरं चिन्त्यते । अयत्नः ।
विचार्यते । तच्चिन्तनस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * प्रलयावधि-
ति * तद्वाक्यप्रतिपाद्यं रूपं प्रलयस्यावधिभूतम् । तस्य ज्ञाने तत्र
लयः स्यादतो हेतोश्चिन्त्यत इत्यर्थः । विषयवाक्यं, सन्देहवीजं, स-
न्देहाकारं चाहुः * यदिदमित्यादि * । * येतीत्यन्तम् * । ननु प्र-

मुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति । अत्र प्राणवज्रोद्यमनशब्दाभ्यां सन्देहः । किं प्राणोपासना, इन्द्रोपासना वा, ब्रह्मवाक्यं वेति । वाचकशब्दस्य श्रुतित्वान्न प्रकरणेन निर्णयः । अमृतं वै प्राणा इति श्रुतेः । प्राणोपासकस्याप्यमृतप्राप्तिर्युज्यते । इन्द्रस्याप्यमरत्वात् । वज्रमुद्यतमिति प्राणपक्षे वियोजने मरणजनकत्वाद् भयरूपत्वम् । इन्द्रपक्षे वलाधिष्ठातृत्वात् प्राणत्वम् । तस्मात् प्राण इन्द्रो वा वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्ते । उच्यते ॥ कम्पनात् ॥ कम्पनमत्र प्रथमवाक्यार्थः । स च भयहेतुकः । अविशेषेण सर्वजगत्कम्पनं भगवद्धेतुकमेव भवति ।

करणस्य प्राप्तात्वात् तेनैव निश्चये विचारोऽनर्थक इति शङ्क्यामाहुः । * वाचकेत्यादि * । तथाच प्रकरणापेक्षया श्रुतेर्बलिष्ठत्वात् प्रकरणेन न निर्णय इत्यतो विचार आवश्यक इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * अमृतमित्यादि * । तथा अमृतपदस्याप्यनेकार्थत्वाद् वाक्योक्तफलेनापि न निर्णय इत्यर्थः । तर्हि प्राणविद्येवास्त्वित्यत आहुः । * इन्द्रस्येत्यादि * । तदुपासकस्याप्यमृतत्वप्राप्तिर्युज्यत इति पूर्वेण सम्यग्बन्धः । इन्द्रस्यात्र कथं प्राप्तिरित्यत आहुः । * वज्रमुद्यतमिति * । तथाच लिङ्गात् प्राप्तिरित्यर्थः । * तस्मादिति * प्रकरणापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोः प्रयत्नत्वात् । तथाच ब्रह्मवाक्यत्वाभावे पूर्वपक्षे तात्पर्यम् । सिद्धान्तं व्याचक्षते । * उच्यत इत्यादि * । अत्र हि, यदिदं किञ्चेति पादत्रयमेकं वाक्यम् । य एतदिति तुरीयपादो भिन्नं वाक्यम् । तत्र, यदिदं किञ्च परिदृश्यमानमपरिदृश्यमानं च सर्वं जगत् प्राणे विद्यमाने निःसृतं बहिरागतं सदेजति कम्पते । तत्र हेतुः । महतां भयं तस्मात् तादृशं यज्रमायुधमुद्यतं जगद्वियमनायोद्धासितमिति पदसम्यग्बन्धात् कम्पनमत्र प्रथमवाक्यार्थः । स च भयहेतुकः । तेन स्वतः कम्पनं वार्यते । तथा, यदिदं किञ्चेत्यनेन सर्वपदे सङ्कोचो वार्यते । अतोऽविशेषेणासङ्कोचेनेदं सर्वं जगत्कम्पनं भगवद्धेतुकमेव भवति । न प्राणे । तस्य स्ववियोगेन भयजनक-

नचैकान्ततो वज्र इन्द्रस्यैवायुधं भवति । अग्निहृदयत्वात् । तस्य तातस्य हृदयमाच्छिन्दत् साऽऽशनिर्भवदिति श्रुतेः । तस्मान्मारकरूपमेवेदं भगवतः । प्राणशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् । तस्मात् सर्वजगत्कम्पनं भगवत्कृतमिति भगवानेव वाक्यार्थः ॥ ३९ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरभि-

तयेदृशकम्पनाहेतुत्वात् । ननु तर्हि श्रुतेः साधारणत्वान्माऽस्तु प्राणः, किन्त्विन्द्र एवास्तु । वाक्यापेक्षया लिङ्गस्य प्रायल्यादित्यत आहुः * नचेत्यादि * । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * । यस्मादिन्द्रप्राणौ नात्र शक्यवचनौ तस्मात् तथेत्यर्थः । ननु तथापि प्राणशब्दवाच्यत्वस्य, अत एव प्राण इत्यधिकरण एवावधारितत्वादस्याधिकरणस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * प्राणेत्यादि * । * तस्मादिति * । यस्मात्तुक्तवाक्यार्थरूपत्वं न पूर्वत्र प्राणशब्दशब्दिते सिद्धं तस्मात् । अग्रेतादृशस्य हेतोर्वाक्यान्तरे अदर्शनाद्धेतुरेव पक्षमाक्षेप्स्यतीत्याशयाद्विमृष्टनिष्ठविशेषान्तरविमर्शावधारणेनैव तत्स्फुरणाच्च पक्षानुल्लेख इति न न्यूनता । आधारता तु विषयवाक्य एव स्फुटा । अत्राऽवान्तरप्रलयकर्तृत्वं प्राणे आशङ्क्य तन्निवारणाय अक्षमयोत्पादकत्वेन तद् ब्रह्मणि साधितम् । तेन युद्धिस्थानात्मिकैवाधिकरणसङ्गतिः ।

यच्च शङ्कराचार्यैरेव ब्रह्मप्रतिपत्तौ पूर्वोत्तरपर्यालोचनादिति हेतुरक्तः । तच्च सूत्रमेव विरुणद्धि । सूत्रे कम्पनस्यैव हेतुत्वेन कथनात् । योऽप्येजयितृत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वेन प्राणेनेति मन्त्रस्य तद्वयोधकतयोपन्यासः । सोऽपि तथा । मन्त्रे जीवनस्य तथात्वेनोक्ततया कम्पनायोधकत्वादिति ॥ ३९ ॥ ॥ १० ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ * य एष इत्यादि * इदं छान्दोग्ये दशमप्रपाठके दहरविद्यायामिन्द्रप्रजापतिसंवादे च पठ्यते । एतावान् परं विशेषः । पूर्वत्र, निष्पद्यत इत्यनन्तरं, स आत्मेति वाक्यशेषः ।

सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति । तत्र संशयः । परं ज्यो-
तिर्महाभूतरूपं ब्रह्म वेति ।

ब्रह्मधर्माश्च ये केचिद सिद्धा युक्त्यापि साधिताः ।

निर्णायकास्ततोऽप्यन्ये चत्वारोऽत्र निरूपिताः ।

तत्र रूढयोपपत्त्या च महाभूतमेव ज्योतिरित्येवं प्राप्ते । उ-
च्यते । ज्योतिर्ब्रह्मैव । कुतः । दर्शनात् । सर्वत्र दर्शनं न्याय इति

द्वितीये तु, स उत्तमः पुरुष इति । तत्रोत्तरवाक्यमसन्दिग्धम् ।
गीतायाम्, उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इत्युपसंहारोनास्य
जीवयोधकताया वक्तुमशक्यत्वात् । तेन स तत्र पर्येति जक्षन्
मौडिल्यप्रिमे वाक्ये तच्छब्दद्वयेनोभयोः परामर्शेऽपि विभक्तिसामा-
नाधिकरण्यं सन्निधिं चानारत्य व्यवहितं व्यधिकरणविभक्तिबोधि-
तमपि ब्रह्मवादरणीयमिति निश्चयात् । अतो दहरविघासं वाक्यमेव
विषयः । संशयस्तु स्फुट एव । तद्वोजं तु प्रकरणापेक्षया श्रुतेः प्रा-
थम्यम् । ज्योतिश्चरणाधिकरणेनास्य गतार्थतानिरासायास्य प्रयोजनं
कारिकयाहुः । * ब्रह्मेत्यादि * । * चत्वार इति * । उपसम्पत्तिव्यत्व-
म् उपसम्पन्नस्वरूपाभिनिष्पादकत्वम् । पूर्ववाक्यगतं हृदयत्वं, स-
त्यपदोक्तं मर्त्याऽमृतनियामकत्वं चोत्तरवाक्यगतम् । तद्यथापि हिर-
ण्यनिधिमित्यारभ्यैवंविद् स्वर्गं लोकमेतीति वाक्यं कयात् । * निरू-
पिता इति * । निर्णायका निरूपिताः । अतो न गतार्थतेत्यर्थः । पूर्व-
पक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * उपपत्त्येति * । अस्माच्छरीरात् स-
मुत्थायेत्यादियोचितया तथा । राजशिविराणि तीरात् समुत्थिता-
नीत्यादौ लोके समुत्थानस्योद्गमने प्रयोगदर्शनादत्र च शरीरादुद्गमनो-
त्तरं ज्योतिष उपसम्पत्तिबोधनात् । तस्याश्चार्चिरादिमार्गेण जीव-
स्य गमने अर्चिराद्यपेक्षया आदित्यादेः परत्वादिति । सिद्धान्तमा-
हुः । * उच्यत इत्यादि * । * सर्वत्र दर्शनमिति * । समानप्रकरणे
एतत्स्थाने ब्रह्मवाचकपददर्शनम् । तथाच यत्र ब्रह्मवाचकं पदमभि-
धीयते तस्मिन् स्थाने । अत्र ज्योतिःपदं दृश्यते । अजल्लयेत्यर्थः । तदेव

नचैकान्ततो वज्र इन्द्रस्यैवायुधं भवति । अग्निहृदयत्वात् ।
तस्य तातस्य हृदयमाच्छिन्दत् साऽऽनिरभवदिति श्रुतेः । तस्मा-
न्मारकरूपमेवेदं भगवतः । प्राणशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् ।
तस्मात् सर्वजगत्कम्पनं भगवत्कृतमिति भगवानेव वाक्यार्थः ॥३९॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरभि-

— — —

तयेहशकम्पनाहेतुत्वात् । ननु तर्हि श्रुतेः साधारणत्वान्माऽस्तु प्राण-
किन्त्विन्द्र एवास्तु । वाक्यापेक्षया लिङ्गस्य प्रावल्यादित्यत आहुः *
नचेत्यादि * । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * । यस्मादिन्द्रप्राणौ
नात्र शक्यवचनौ तस्मात् तथेत्यर्थः । ननु तथापि प्राणशब्दवाच्य-
त्वस्य, यत एव प्राण इत्यधिकरण एवावधारितत्वादस्याधिकरण-
स्य किं प्रयोजनमत आहुः । * प्राणेत्यादि * । * तस्मादिति * ।
यस्मादुक्तवाक्यार्थरूपत्वं न पूर्वत्र प्राणशब्दशब्दिते सिद्धं तस्मात्
अथैतादृशस्य हेतोर्वाक्यान्तरे अदर्शनाद्धेतुरेव पक्षमाक्षेप्यतीत्या-
शयाद्विमृष्टनिष्ठविशेषान्तरविमर्शावधारणेनैव तत्स्फुरणाच्च पक्षानु-
ष्ठेय इति न न्यूनता । आधारेता तु विषयवाक्य एव स्फुटा । अत्रा-
ऽयान्तरप्रलयकर्तृत्वं प्राणे आशङ्क्य तन्निवारणाय अक्षभयोत्पादकत्वेन
तद् ग्रहाणि साधितम् । तेन युद्धिस्थानात्मिकैवाधिकरणसङ्गतिः ।

यच्च शङ्कराचार्यैरत्र ग्रहप्रतिपत्तौ पूर्वोत्तरपर्यालोचनादिति
क्तः । तत्तु सूत्रमेव विरुणद्धि । सूत्रे कम्पनस्यैव हेतुत्वेन कथनात् ।
योऽप्येजयितृत्वस्य ग्रहाधर्मत्वेन प्राणेनेति मन्त्रस्य तद्वयोधकतयोप-
न्यासः । सोऽपि तथा । मन्त्रे जीवनस्य तथात्वेनोक्ततया कम्पनायो-
धकत्वादिति ॥ ३९ ॥ ॥ १० ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ * य एष इत्यादि * इदं छान्दोग्ये दशम-
प्रपाठके दहरविद्यायामिन्द्रप्रजापतिसंवादे च पठ्यते । एतावान्
परं विशेषः । पूर्वत्र, निष्पद्यत इत्यनन्तरं, स आत्मेति वाक्यशेषः ।

पावत् । सुपुप्तौ सर्वत्र, सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति । सति सम्पद्य न विदुः । सति सम्पद्यामह इति । अहरहर्ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यादिप्रदेशेषु ब्रह्मसम्पत्तिरेवोक्ता । अत्रापि सम्प्रसादवचनात् परं ज्योतिर्वह्नैव । तस्माद् यः कश्चन शब्दो ब्रह्मस्थाने पठितस्तद्वाचक एवेति ॥ ४० ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्मेति श्रूयते । तत्राकाशशब्दे सन्देहः । भूताकाशः परमात्मा वेति । नामरूपनिर्वाह्यात्रत्वमवकाशदानाद् भूताकाशस्यापि भवतीति न ब्रह्मपरत्वम् । अन्यस्य च नियामकस्याभावादित्येवं प्राप्ते ।

दर्शयन्ति । * सुपुप्तावित्यादि * । * सम्प्रसादवचनादिति * । सुपुप्तावस्यत्वबोधकादितद्वचनात् । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । अत्र जीवस्वरूपापत्तिहेतुत्वेन महाभूतरूपे ज्योतिरपि प्रलम्बकर्तृत्वस्यातिव्याप्तिर्बुद्धिस्था निवारिता ॥ ४० ॥ ॥ ११ ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ * श्रूयते इति * । छान्दोग्यसमाप्तौ श्रूयते । * आकाशशब्दे सन्देह इति * । उभयत्र प्रयोगसाधारण्यात् । श्रुतौ वैशब्दात् प्रसिद्धबुद्ध्यर्थेण ब्रह्मशब्दोक्त्या चोभयोर्योर्धनाच्च शब्दे सन्देह इत्यर्थः । अनेन धीजमुक्तम् । पूर्वपक्षमाहुः * नामेत्यादि * । नामरूपयोर्निर्वाहोऽविच्छेदेन चालनम् । तत्कर्तृत्वमात्रमत्र प्रतीयते, न तु फक्त्रिदन्यो धर्मः । तत्त्ववकाशदानाद् भूताकाशस्यापि सम्भवतीत्याकाशपदस्य न ब्रह्मपरत्वम् । नच यस्य सामान्यत्वेन प्रकरणयत्नाद् ब्रह्मपरत्वमेव कुतो नाद्रियत शङ्काम् । प्रजापतिरुयाचेत्यस्य विरुक्त्या ब्रह्मप्रकरणस्य गमात् । इयामाच्छब्दलमित्यादिना प्रकरणान्तरेण व्यवधानाच्च नापि जीवपरत्वं शङ्कितुं शक्यम् । अभिसम्भवानीत्यस्य तत्प्रकरणस्यापि समाप्तेः । आकाशपदस्य जीवे कापि

उच्यते । आकाशः परमात्मा । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । यद्
भूताकाशस्य प्रयोजनं श्रुतिसिद्धं, तस्मादन्यस्य व्यपदेशः कार्या-
न्तरादिव्यपदेशश्च । यत्रैव हि सिद्धवत्कारेणोत्कृष्टधर्मा अतदीया-
स्तदेव ब्रह्मेति । नापि नामरूपनिर्वाह आकाशस्य माहात्म्यहेतु-
र्भवति । वै निश्चयेनेति सिद्धवत्कारान्नोपासनापरत्वम् ।

अतोऽस्यैव धर्मस्य यद् ब्रह्मधर्मतानियामकं तदत्र किमपि न हृदयते ।
नचोपसंहारगतानां ब्रह्माऽमृतात्मशब्दानां तथात्वम् । अवकाशदान-
कृतशृङ्खलानित्यत्वव्यापकत्वगुणयोगेन प्रशंसानियन्धनया गौण्या-
पि नेतुं शक्यत्वात् । नापि, ते यदन्तरेत्युक्तस्य नामरूपान्तर्वर्तित्व-
स्य तथात्वम् । व्यापकतयाऽऽकाशोऽपि तत्सिद्धेः । अत उपक्रमगत-
स्याकाशपदस्योच्चारणमात्रेण भूताकाशावगमात् स एव ग्राह्य इत्ये-
वं प्राप्त इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याचक्षते । * यद्भूतेत्यादि * । अर्थः प्र-
योजनं यद्भूताकाशस्य श्रुतिसिद्धं चायुजननं, तस्मादन्यस्य व्यपदे-
शः । ते यदन्तरेत्यनेनोक्तस्यासमन्तात् तदन्तःस्थापनरूपस्यादिप-
देन ब्रह्मत्वादेश्च यो व्यपदेशः कथनम् । तथाच, अन्तरः अर्थो य-
स्मादित्यर्थान्तरम् । वाऽऽहिताग्न्यादिष्विति परनिपातः । एवमत्र
बहुमीहिणा कर्ता शोध्यते । अन्योऽर्थोऽर्थान्तरमिति नित्यसंमास-
पक्षे लक्षणया कर्तृलामः । तस्य भाषोऽर्थान्तरत्वम् । तदानीं ।
ते यदन्तरेत्युक्तं यहिःष्ठान्तःस्थापनम् । ब्रह्मादिभुतयश्च । तेषां व्य-
पदेशात् कथनादाकाशो प्रक्षेपः । नहि रूपान्तर्गतस्य निकृष्टस्या-
काशस्यासङ्कुचितं तन्निर्घोषं सम्भवति न वा कापि भूतावाकाश-
माहात्म्यहेतुत्वेन तदुक्तमस्ति । नाप्यसङ्कुचितं तयोरेतःस्थापनं
शृङ्खलं वा तथा । चायुजनकत्वस्यैव भावणात् । अत आकाशकार्या-
तिरिक्तकार्यकर्तृत्वादेरुक्तत्वाद् ब्रह्मादिश्रुतीनां चानुकूल्यादुप-
संहारस्य प्राथम्यमिति प्रक्षेपाकाशः । स्वारसिकं च शब्दानां ब्रह्म-
वाचकत्वमतो न लक्षणादोरोऽपि । तेनेदं सिद्धम् । यत्रैव सिद्धय-
त्कारेणोत्कृष्टधर्मा अतदीयास्तदेव ब्रह्मेति । अथ लोकदृष्ट्या विचा-
र्यम् । तदसङ्गतम् । 'अथो ददाति भवसतां पदं यन्नियमाश्रम' इति

निर्वाहस्य ब्रह्मधर्मत्वं न श्रुत्यन्तरसिद्धमिति विचारः । अर्थाप-
त्तिस्तूचकस्त्वयमेव न्याय इति ।

तस्माद् यत्रैवातद्धर्मकथनमन्यवाच्यस्य तत्रैव ब्रह्मपरत्वमिति
सिद्धम् ॥ ४१ ॥

स्मृतेस्तस्यापि भगवदधीनत्वाश्रामरूपनिर्वाह आकाशस्य माहात्म्य-
हेतुरपि न भवति । नच तर्हुपासनार्थं तदुक्तिराकाशेऽस्त्विति वा-
च्यम् । यतो, चै निश्चयेनेति सिद्धवत्कारणोपासनापरत्वं वक्तुं
शक्यते । तस्माद् ब्रह्मधर्मं एवायं निर्वाह इत्यर्थः । ननु यद्ययं
निर्वाहो ब्रह्मधर्म एव, तदा, तद्धर्मोधिकरणेन वा, तल्लिङ्गाधिकरणेन
वा गतार्थत्वाद् व्यर्थः सूत्रारम्भ इत्यत आहुः । * निर्वाहस्येत्या-
दि * । तथापि विशेषमाहुः । * अर्थापत्तीत्यादि * । यद्यपि
कम्पनमपि न प्रसिद्धश्रुत्यन्तरसिद्धं, तथापि प्रकरणबलातु-
त्तरवाक्ये कम्पनहेतोर्ब्रह्मणः सकाशाद् भयस्योक्तत्वाच्च त-
स्य ब्रह्मकार्यत्वनिश्चयेन ब्रह्मवाक्यत्वसाधकता तस्य युक्ता ।
प्रकृते तु वाक्यस्यानारभ्याधीतत्वात् प्रमाणान्तराभावाच्च न
कथमपि ब्रह्मवाक्यत्वसिद्धिरतोऽयमेव न्यायस्तथेत्यर्थः । नन्व-
स्त्वेवं, तथापि पक्षनिर्देशोऽत्र न युक्तः । किन्तु ब्रह्मत्वमात्रं
साधनीयम् । ततश्च वाक्यस्यापि ब्रह्मवाक्यत्वं सुखेनैव सिद्धेदि-
त्यत आहुः । * तस्मादित्यादि * । * अन्यवाच्यस्येति * अन्यवा-
चकपदवाच्यस्य । तथाचैतदर्थं पक्षनिर्देश इत्यर्थः । एवं प्रयो-
जनकथनेनास्य, तल्लिङ्गाधिकरणेन गतार्थता तत्प्रपञ्चत्वं च निवारि-
तम् । अत्र चाकाशस्य नामादिनिर्वाहकत्वेन स्थितिकर्तृत्वस्यातिव्या-
प्तिमाशङ्का बुद्धिणा सा निवारिता ।

यत्तु शिवत्वविवेके, उपक्रमस्याभ्यामाकाशश्रुतिप्रसिद्धलि-
ङ्गाभ्यामस्य वाक्यस्य भूताकाशपरत्वेऽपि पाश्चात्यानामसङ्कुचित-
नामरूपनिर्वाहत्वतदर्थान्तरस्याऽभ्युपगम्यलिङ्गब्रह्मात्मश्रुतीनां भूयस्तया
प्रायल्यात् तदनुरोधेनोपक्रमप्रापितमपि भूताकाशपरत्वमपोह्य ब्रह्म-
परत्वं स्थाप्यत इत्युक्तम् ।

तत्र सूत्रविरुद्धमेव । लिङ्गभूयस्त्वस्यात्र हेतुत्वानुल्लेखान् ।

यत्तु शङ्कराचार्याः । ते यदन्तरेत्यस्य नामरूपे यन्निष्प्रे-
इत्यर्थान्नामरूपाभ्यां व्यतिरिक्तमर्थान्तरं व्यपदिशतीति नाम-
रूपव्यतिरिक्तत्वं प्रक्षालिङ्गं हेतुरूपास्य तल्लिङ्गाधिकरणप्रपञ्चत्व-
मूचुः ।

तन्मतेऽधिकरणवैयर्थ्यमेव । निर्वाहस्य स्थितिरूपत्वेन तल्लिङ्गा-
धिकरणविषयवाक्यादेव प्राप्ततया प्रपञ्चरूपत्वस्य वक्तुमशक्यत्वा-
त् । नामरूपव्यतिरिक्तत्वस्य स्पष्टलिङ्गत्वेनैतत्प्रणयनानावश्यकता-
या अपरिहाराच्च ।

भास्कराचार्योक्तमप्येतेनैव व्याख्यातमायम् ।

यदपि विज्ञानभिक्षुः । यावान् वां अयमाकाशस्तावानेपोऽन्त-
र्हृदय आकाशः । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता । परमे व्यो-
मन् प्रतिष्ठितेत्यादिषु ब्रह्माकाशशब्दवाच्यं भवति । अर्थान्तरत्वा-
दिव्यपदेशात् । अर्थस्य अन्तरोऽर्थान्तरः । तस्य भावस्तत्त्वम् । आ-
दिपदेन नित्यत्वासङ्गत्यसूक्ष्मत्यादयो ग्राह्याः । तेषां व्यपदेशात् ।
आकाशयत् सूर्यगतश्च नित्य इत्यादिषु कथनादित्याह ।

तन्मते व्यापकत्वकृतस्यार्थान्तर्येति तस्य आकाशसाधारण्याद्,
यावान् घेत्येतन्निष्प्रेषूक्त्याभ्येष्ट्याकाशपदेन केवलप्रक्षासिद्ध्या लि-
ङ्गसत्त्वे च तल्लिङ्गाधिकरणेन गतार्थत्वापस्याधिकरणवैयर्थ्यमेव ।

शैवस्तु । आकाशो भूतं, जीयो, ब्रह्म वा ? इति सन्दिह्य,
अमृतत्वादित्तत्त्वमन्यपदेशादित्याह ।

तदपि, यदस्ति तदमृतमिति, अमृताश्चरं हर इति जीये-
ऽन्यमृतप्रयोगात् सौप्रहेतोरयोगाच्चासङ्गतमेव ।

रामानुजाचार्यास्तु । आकाशपदोक्तो मुक्तात्मा, परमात्मा वा ?
इति सन्देहे । अथ इव रोमाणि विधूय पापमिति मन्त्रे मुक्तस्यान-
न्तरं प्रकृतत्वात्, ते यदन्तरेत्यत्रापि नामरूपविमुक्तस्य तस्यैवाभिधाना-
त् । नामरूपनिर्वाहकत्वस्य तत्पूर्वावस्थायां सम्भवात् । मुक्तावस्थायां
ब्रह्मादिशब्दानां सम्भवात् । असङ्कुचितप्रकाशयोगेनाकाशप्रयोग-
स्यापि सम्भवान्मुक्तजीव एवात्रोच्यते इति पूर्वपक्षे । अत्र परमात्मै-
व । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहितेति
निर्वाहकत्वमत्रोच्यते । तथा मुक्तस्य नामरूपभाक्त्यान्मुक्तस्य जगद्-
व्यापारराहित्यादित्येवमुभयोर्न सङ्गच्छते । ईश्वरस्य तु, अनेन

निर्वाहस्य ब्रह्मधर्मत्वं न श्रुत्यन्तरसिद्धमिति विचारः । अर्थाप-
त्तिस्तूचकस्त्वयमेव न्याय इति ।

तस्माद् यत्रैवातद्धर्मकथनमन्यवाच्यस्य तत्रैव ब्रह्मपरत्वमिति
सिद्धम् ॥ ४१ ॥

स्मृतेस्तस्यापि भगवद्धीनत्वाभ्यामरूपनिर्वाह आकाशस्य माहात्म्य-
हेतुरपि न भवति । नच तर्ह्युपासनायै तदुक्तिराकाशेऽस्त्विति वा-
च्यम् । यतो, वै निश्चयेनेति सिद्धवत्कारणोपासनापरत्वं वक्तुं
शक्यते । तस्माद् ब्रह्मधर्मं एवायं निर्वाह इत्यर्थः । ननु यद्ययं
निर्वाहो ब्रह्मधर्म एव, तदा, तद्धर्माधिकरणेन वा, तल्लिङ्गाधिकरणेन
वा गतार्थत्वाद् व्यर्थः सूत्रारम्भ इत्यत आहुः । * निर्वाहस्येत्या-
दि * । तथापि विशेषमाहुः । * अर्थापत्तीत्यादि * । यद्यपि
कम्पनमपि न प्रसिद्धश्रुत्यन्तरसिद्धं, तथापि प्रकरणबलादु-
त्तरवाक्ये कम्पनहेतोर्ब्रह्मणः सकाशाद् भयस्योक्तत्वाच्च त-
स्य ब्रह्मकार्यत्वनिश्चयेन ब्रह्मवाक्यत्वसाधकता तस्य युक्ता ।
प्रकृते तु वाक्यस्यानारभ्याधीतत्वात् प्रमाणान्तराभावाच्च न
कथमपि ब्रह्मवाक्यत्वसिद्धिरतोऽयमेव न्यायस्तथेत्यर्थः । नन्व-
स्त्वेवं, तथापि पक्षनिर्देशोऽत्र न युक्तः । किन्तु ब्रह्मत्वमात्रं
साधनीयम् । ततश्च वाक्यस्यापि ब्रह्मवाक्यत्वं सुखेनैव सिद्धौ दि-
श्यत आहुः । * तस्मादित्यादि * । * अन्यवाच्यस्येति * अन्यवा-
चकपदवाच्यस्य । तथाचैतदर्थं पक्षनिर्देश इत्यर्थः । एवं प्रयो-
जनकथनेनास्य, तल्लिङ्गाधिकरणेन गतार्थता तत्प्रपञ्चत्वं च निवारि-
तम् । अत्र चाकाशस्य नामादिनिर्वाहकत्वेन स्थितिकर्तृत्वस्यातिव्या-
प्तिमाशङ्का युज्यता सा निवारिता ।

यत्तु शिवत्वविद्येके, उपश्रमस्याभ्यामाकाशश्रुतिप्रसिद्धलि-
ङ्गाभ्यामस्य वाक्यस्य भूताकाशपरत्वेष्वपि पाश्चात्यानामसङ्कुचित-
नामरूपनिर्वाहत्वतदर्थान्तरस्याभ्यूतत्वलिङ्गब्रह्मात्मश्रुतीनां भूयस्तया
प्रायन्यात् तदनुरोधेनोपक्रमप्रापितमपि भूताकाशपरत्वमपोह्य ब्रह्म-
परत्वं स्याप्यत इत्युक्तम् ।

तत् सुखविद्यमेव । लिङ्गभूयस्त्वस्यात्र हेतुत्यानुद्धेयात् ।

यत्तु शङ्कराचार्याः । ते यदन्तरेत्यस्य नामरूपे यन्निष्ठे इत्यर्थान्नामरूपाभ्यां व्यतिरिक्तमर्थान्तरं व्यपदिशतीति नामरूपव्यतिरिक्तत्वं ब्रह्मलिङ्गं हेतुकस्यास्य तल्लिङ्गाधिकरणप्रपञ्चत्वमुच्यते ।

तन्मतेऽधिकरणवैयर्थ्यमेव । निर्वाहस्य स्थितिरूपत्वेन तल्लिङ्गाधिकरणविषयवाक्यादेव प्राप्ततया प्रपञ्चरूपत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नामरूपव्यतिरिक्तत्वस्य स्पष्टलिङ्गत्वेनैतत्प्रणयनानावश्यकताया अपरिहाराच्च ।

भास्कराचार्योक्तमप्येतेनैव व्याख्यातमायम् ।

यदपि विद्वानभिधुः । यावान् वां अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्द्दय आकाशः । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता । परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यादिषु ब्रह्मैवाकाशशब्दवाच्यं भवति । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । अर्थस्य अन्तरोऽर्थान्तरः । तस्य भावस्तत्त्वम् । आदिपदेन नित्यत्वासङ्गत्वसूक्ष्मत्वादयो ग्राह्याः । तेषां व्यपदेशात् । आकाशश्च तत् सार्थगतश्च नित्य इत्यादिषु कथनादित्याह ।

तन्मते व्यापकत्वकृतस्यार्थान्तर्वर्तित्वस्याकाशसाधारण्याद्, यावान् वेत्येतन्निष्ठेपूक्तवाक्येष्वैवाकाशपदेन केवलब्रह्मासिद्ध्या लिङ्गसत्त्वे च तल्लिङ्गाधिकरणेन गतार्थत्वापत्याऽधिकरणवैयर्थ्यमेव ।

शैवस्तु । आकाशो भूतं, जीवो, ब्रह्म वा ? इति सन्दिह्य, अमृतत्वादितद्धर्मव्यपदेशादित्याह ।

तदपि, यदस्ति तदमृतमिति, अमृताक्षरं हर इति जीयेऽप्यमृतप्रयोगात् सौत्रदेतोरयोगाच्चासङ्गतमेव ।

रामानुजाचार्यास्तु । आकाशपदोक्तो मुक्तत्मा, परमात्मा वा ? इति सन्देहे । अथ इव रोमाणि विधूय पापमिति मन्त्रे मुक्तस्यानन्तरं प्रकृतत्वात्, ते यदन्तरेत्यत्रापि नामरूपविमुक्तस्य तस्यैवामिधानात् । नामरूपनिर्वाहकत्वस्य तत्पूर्वावस्थायां सम्भवात् । मुक्तावस्थायां ब्रह्मादिशब्दानां सम्भवात् । असङ्कुचितप्रकाशयोगेनाकाशप्रयोगस्यापि सम्भवान्मुक्तजीव एवात्रोच्यते इति पूर्वपक्षे । अथ परमात्मैव । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहितेति निर्वाहत्वमत्रोच्यते । तन्नामुक्तस्य नामरूपभाक्त्वान्मुक्तस्य जगद्व्यापारराहित्यादित्येवमुभयोर्न सङ्गच्छते । ईश्वरस्य तु, अनेन

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योभेदेन ॥ ४२ ॥

बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे, याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इत्यारभ्य, अभयः इ वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेत्यन्ते सन्देहः । किं ब्रह्मवाक्यमेतद् उत जीवस्येति ।

जीवेनात्मनेति, यः सर्वज्ञः सर्ववित्, तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमभं च जायते, सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्येत्यादिषु श्रुत्यन्तं तदेवोपपादयति । ते यदन्तरेति । यद् यस्माद् अयमाकाशस्ते नामरूपे अन्तरा ताभ्याम् मस्पृष्टोऽर्थान्तरभूतस्तस्मात् तयोर्निर्वोद्धा अपहृतपाप्मत्वात् सत्यं सङ्कुलपत्याश्च निर्वहिता । आदिपदेन ब्रह्मत्वादीनां संग्रहः । तथान्योऽर्थोऽर्थान्तरं, तस्य भावस्तत्त्वम् । तदादीनां व्यपदेशादित्यर्थः । नच मुक्तस्यानन्तरं प्रकृतत्वादेवमिति वाच्यम् । अन्त्रेऽपि, ब्रह्मलोकमभिसम्भयानीति परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतत्वादित्याहुः ।

तत्र सर्वापेक्षया प्रचलां श्रुतिमतिहाय लिङ्गाद्यपेक्षया निर्बलं प्रकरणमादाय संशयोत्थापनं चिन्त्यम् ।

मध्यभाष्यव्याख्यायां जयतीर्थस्तु । ते यदन्तरेत्यस्य, यद् ब्रह्म ते अन्तरा नामरूपे चिना यतत इति व्याख्यातं कृत्वा, नामरूपराहित्याख्यविलक्षणार्थव्यपदेशात्, तद् ब्रह्मेति ब्रह्मत्वव्यपदेशाच्च । यद्वा । अर्थान्तरत्वं रूपराहित्यम् । आदिपदेनाऽनामत्वमित्येवं सौत्रं हेतुं व्याचष्टी । तच्चानामरूपत्वं भाष्यकारैरनामासौ प्रसिद्धत्वाद्दरूपो भूतवर्जनादिति ब्राह्मवाक्येनोपबृंहितम् ॥ ४१ ॥ ॥ १२ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योभेदेन ॥ विषयवाक्यमाहुः । * बृहदारण्यक इत्यादि * य एवं वेदेत्यन्ते सन्देह इति * । * बृहदारण्यक इति * तस्य पष्ठे प्रपाठके । अत्र, पत्यादिशब्दसूत्रात् तावदन्तं विषयवाक्यं, ब्राह्मणभेदेऽपि द्विरुक्तार्थादिरूपवाक्यभेदकादर्शनाच्चेति श्रेयम् । तेन ज्योतिर्ब्राह्मणं शारीरब्राह्मणं चेत्युभयोरत्र विषयवाक्यत्वात् तत्र सन्देह इत्यर्थः । सन्देहाकारमाहुः * किं ब्रह्मेत्यादि * । तथाच

जीवस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादने जीववाक्यत्वम् । स्वातन्त्र्येण ब्रह्मण
एव ज्ञानकर्मत्वे ब्रह्मवाक्यत्वमिति ।

यद्यप्यर्थज्ञाने न सन्देहस्तथापि नियामकं हेतुमाह ॥ भेदेनेति ॥
तस्यायमर्थः । किञ्ज्योतिरयं जीव इति मन्त्रे सूर्यचन्द्राग्निवाङ्मनि-
राकरणानन्तरम्, आत्मज्योतिः । आत्मा भगवानेवास्य ज्योतिरि-

वाक्यमेव सन्दिग्धं, न तु पूर्ववद्वाक्यगतः कश्चिदेव शब्द इत्यर्थः ।
सन्देह बीजमाहुः । * जीवस्येत्यादि * । * स्वातन्त्र्येणेति * । मुख्य-
तया । * ज्ञानकर्मत्वे इति * ज्ञेयत्वे । तथाचोभयथापि शक्यवचनत्वं
सन्देहबीजमित्यर्थः । अत्र पूर्वा कोटिः शङ्कराचार्यादृता योध्या ।
तर्ह्युभयथा शक्यवचनत्वे कथं सन्देहनिवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामर्थ-
ज्ञानाग्नित्विरित्यभिप्रेत्य तत्तात्पर्ययोधकं हेतुमधतारयन्ति । * यद्य-
पीत्यादि * । सन्देहो ह्युभयसाधारणैः पदैस्तादृशैरवान्तरवाक्यैश्च
भवति । यदा पुनस्तेषां प्रयोजनविचारात् तात्पर्यमवधार्यते तदैकत-
रपक्षपाते सोऽपैतीत्यर्थज्ञाने सति न सन्देहस्तथापि तदेव कथं स्या-
दित्याकाङ्क्षायां विवक्षितार्थनियामकं हेतुमाहेत्यर्थः । * भेदेनेति * ।
व्यपदेशादिति पूर्वसूत्रोक्तहेतवेकदेशोऽत्रानुवर्तते । तथाच, भेदेन
व्यपदेशादित्येतावानत्र हेतुरित्यर्थः । नन्वयं हेतुर्जीवब्रह्मताप्रतिपा-
दकवाक्यत्वाङ्गीकर्तुमिस्तत्प्रतिपादकत्वेनैवाद्वियते । तथाहि । अत्र,
योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्युपक्रमे जीवलिङ्गादुपसंहारे च, स वा.
एव इत्यनेन तस्यैव परामर्शान्मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोक्तेश्च संसार्युच्य-
त इत्याशङ्क्य पुनः पुनर्मोक्षप्रश्नात् तत्र तत्रानन्वागतपदस्य पुण्यपा-
पबुद्धान्ताद्यवस्थासम्बन्धराहित्यबोधकस्य प्रयोगाश्च तेमुक्तं तत्स्वरू-
पं प्राज्ञपदोक्तादीश्वराद् भेदेनोच्यत इति कथनात् । अतः कथमस्य
विवक्षितार्थनियामकत्वमित्यपेक्षायां तद् व्युत्पादयन्ति । * तस्या-
यमर्थ इत्यादि * । * अयमिति * वक्ष्यमाणरीतिकः । * जीव इति *
श्रौतस्य पदस्यार्थः । * आत्मा भगवानिति * याज्ञवल्क्यस्याशय-
उक्तः । तत्र युक्तिस्तु यदि जीवः स्वज्योतिः स्यादादित्यादिस-
त्तायामपि तदनपेक्ष एव पर्ययनादिकं कुर्यात् । एवं त्वादित्यादिवद्
यदा भगवाननुगृह्णाति तदा तद् कुरुते, नो चेन्नेति कार्यकादाचि-

त्युत्तरानन्तरं, कतम आत्मेति प्रश्ने, योऽयं विज्ञानमयो ज्ञान-
रूप इन्द्रियेषु हृदि च प्रकाशमान इत्युत्तरे, जीवोऽप्येतादृश इति
तन्निराकरणार्थं स समानः सन् जीवतुल्यः सन् क्रीडतीत्याह ।

त्कत्वरूपाऽध्वगन्तव्या । तस्या अनुकत्वादात्मज्योतिरित्युत्तरानन्तरं
राज्ञा आत्मविषयकः, कतम आत्मेति प्रश्नः कृतः । स च न देहेन्द्रि-
यप्राणान्तःकरणेष्वन्यतमस्यात्मत्वसम्भावनामूलकः । सप्त्रादृत्वेन
बहुभुततया तस्य तत्कोट्यनुपस्थानात् । मेधावी राजेत्यग्रे कथना-
च्च । किन्तु जीवब्रह्मकोटिमूलक एव । तादृशे प्रश्ने, योऽयमित्यादिनो-
क्तमुत्तरम् । तत्रान्तर्ज्योतिरित्यस्य तेषु प्रकाशमान इत्यर्थः । इदं
च प्रकाशमानत्वं जीवस्याभिमानतया भगवतस्त्वन्तर्यामितयेत्युभ-
यसाधारणम् । अत एतावत्युत्तरे उक्ते जीवोऽप्येतादृश इति तस्य
सन्देहो नापेक्ष्यतीति तन्निराकरणार्थं, स समानः सन्नित्याद्याह ।
एवं विज्ञानमयत्वस्य प्राणान्तर्धर्तित्वस्य च साधारण्यबोधनेन त-
योर्जीवलिङ्गता निवारिता । तेनैवोपसंहारस्यापि जीवपरत्वं धारित-
प्रायमेव । अतः परं स समान इत्यादेर्यो विचार्यते । तत्र स इत्या-
दित्यादिवर्जीवानुग्रहकः । क्रीडा तु, उभौ लोकौ सञ्चरति ध्याय-
तीव लेलायतीवेत्युक्ता । लेलायतीवेत्यस्य लेलायतीवेत्यर्थः । ओ-
कारस्यान प्रकारः ।

यच्च विशायतेऽनेनेति विज्ञानं बुद्धिः । तन्मयस्तप्तायः प्राणे-
ष्विति सामीप्ये सप्तमी । बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणात्मकपञ्चदश-
प्राणसमीपस्यो हृद्यन्तर्ज्योतिरिति लक्षणया हृदयस्थबुद्धावन्तर्धर्त-
मानं ज्योतिरात्मा । आत्मनैवायं ज्योतिषेत्युपक्रमात् । पुरुषः पूर्णः
स हृद्यन्तर्ज्योतीरूप आत्मा समानः सन् प्रकृतत्वात् सन्नहितत्वा-
च्च बुद्ध्या सदृशः सन्नन्योन्यधर्माध्यासे सति तप्तायःपिण्डवत् ता-
दात्म्यमापन्नः सन्निति कैश्चिद् व्याख्यातम् ।

तन्मन्दम् । बुद्धेरत्राप्रकृतत्वेन तत्साहचर्यकथनस्यासङ्गतत्वा-
च्च । विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानपदे, नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति

तस्योभयधर्मा अप्युच्यन्ते क्रियामात्रस्य तन्मूलत्वात् । तत्र हि चत्वारि स्थानानि । अयं लोकः परलोकः स्वप्न इति त्रयं जीवसमानतया अनुभवति । तत्र स्वप्नस्य मिथ्यात्वाद् द्वयमेव । सुषुप्तं च चतुर्थम् । जीवस्य तु मोक्षोऽपि ।

ब्रह्मावाचकत्वत्यागेन योगग्रहणे धीजाभावे बुद्धेर्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । यद्यत्र बुद्धिरभिप्रेता स्याद्, चाङ्गनिराकरणोत्तरं, बुद्धिज्योतिरित्यपि मध्ये वदेत् । अतोऽत्र विज्ञानमयपदे ज्ञानप्रचुरं सर्वज्ञं ब्रह्मैवाभिप्रेतम् । अनुग्राहकत्वेनात्मन एवोक्तत्वात् । तस्य चान्तर्यामितया सर्वेष्वेव प्राणेष्ववस्थानात् । हृद्यमित्युक्ते हृद्यव्यवस्थानात् । एवञ्च हृदीत्यत्र लक्षणापि न स्यात् । परं त्वेतेषां पदानां कथञ्चिज्जीवेऽपि वृत्तेस्तस्य निराकरणाय स समानः सन्नित्यादि यदतीत्येव युक्तम् । श्लेषेण परोक्षवादस्तु, समेनेन घटिष्य इति प्रायमिफामिसन्धानाद् भगवतः परोक्षप्रियत्वज्ञानाच्च । तस्मादुक्त एवार्थ इति निश्चयः । ननु यद्यत्र ब्रह्म प्रतिपाद्यं स्यात् तदा ब्रह्मधर्मा एवात्र उक्ताः स्युर्न जीवधर्मा इत्यत आहुः । * तस्योभयेत्यादि* । जीवमुखप्राणलिङ्गसूत्रे ब्रह्माश्रितत्वेन हेतुना जीवधर्माणाम् ब्रह्ममूलकत्वस्य साधितत्वात् तद्वदत्रापि जीवक्रियाणां तन्मूलत्वं योधयितुं तद्धर्मा उच्यन्ते । भगवद्धर्माश्चोच्यन्त इति तस्यैवोभये धर्मा इति न ब्रह्मप्रतिपादकत्वक्षतिरित्यर्थः । एवं ब्रह्मधर्मकथनव्युत्पादनेन प्रकरणस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्य फीडां व्युत्पादयितुमुभौ लोकावित्यादेरर्थमाहुः । * तत्रेत्यादि * तत्र भगवत्कीडायामेतल्लोकपरलोकसन्ध्यसम्प्रसादाख्यानि चत्वारि स्थानानि । तेष्वेतल्लोकादित्रयं जीवसमानतयाऽनुभवति । समानः सन्नुभौ लोकौ सञ्चरतीति ध्यायणात् । नच त्रयाणां सत्त्वे कथं द्वयोर्निर्देश इति शङ्काम् । तत्र * तेषु स्थानेषु, स्वप्नस्य मिथ्यात्वात् *, सत्यं द्वयमेवेत्यभिप्रायेणोभयनिर्देशात् । सुषुप्तं च चतुर्थम् । स एव तस्मिन् सम्प्रसादे स्त्वा चरित्वेति चक्ष्यमाणास्तिज्ञात् । जीवस्य तु मोक्षोऽपि *, पञ्चम इति शेषः । एवोऽस्य परमो लोक इति चक्ष्यमाणत्वात् । तत्र समान-

तत्रास्मिन्लोके जीवस्यानीशित्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । मोक्षे त्वैक्यम् । स्वप्नस्तु माया । अतः परं द्वयमवशिष्यते । तत्र श्रुत्यैव भेदः प्रतिपादितः ।

तत्र भगवतो जीवताम्ये अन्तःकरणेन्द्रियधर्माः प्राप्नुवन्तीति तत्रानुकरणमाह । ध्यायतीव लेलायतीवेति । बुद्धिसहितः स्वयमेव स्वप्नो भूत्वा जागरणानुसन्धानं न करोति । एवं जाग्रत्स्वापौ न ह्यणो लोकद्वयं जीवस्य स्थानत्रयमाह । स वा अयमिति कण्डिकाद्वयेन । स इति पूर्वप्रक्रान्तो जीवः । जीवस्य शरीरेन्द्रियाणां दुः-

ताया भेदतन्त्रत्वात् तं सर्वत्र चक्षुं विशेषमाहुः । * तत्रास्मिन्लोकादि * । तत्राद्येऽनीशत्वाद् भेदः प्रत्यक्षसिद्धोऽतो नोक्तः । मोक्षे त्वैक्यमविभागे सत्यभेदप्रतीतिविषयत्वलक्षणमत्र, यद्वैव सन्न द्रष्टव्येतीति श्रुत्यैव चक्ष्यतेऽतस्तत्रापि नोक्तः । स्वप्नस्तु माया । अतस्तत्रापि नोक्तः । अतः परं द्वयमवशिष्यते * । सुषुप्तिः परलोकश्च । तत्र भेदः श्रुत्यैव * । अयं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिचक्ष इति । अयं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मान्धारुढ इत्यनन प्रतिपादितः । तथाच मोक्षव्यतिरिक्तेषु सत्येषु सर्वेषु स्थानेषु भेदस्य सिद्धत्वात् तस्यैव जीवे ब्रह्मतानिरासकतया विवक्षितार्थनियामकत्वमित्यभिप्रेत्याचार्यः सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरित्याहृत्यर्थः । एवं विशेषं बोधयित्वा इह लोके क्रीडाप्रकारमाहुः * तत्रेत्यादि * । तथाचैह लोकेऽनुकरणेन क्रीडेत्यर्थः । इदं श्रावतारदशायामपि पुराणेषु तत्र सिद्धम् । चरतुः प्राकृतौ यथेत्यादौ च । स्वप्ने क्रीडाप्रकारमाहुः । * पुच्छीत्यादि * । अथ च, सधीः स्वप्नो भूत्वेत्वादेरर्थः । तथाच तत्र मायारूपेण जागरणाननुसन्धानरूपा जीवयत् क्रीडेत्यर्थः । एवमुभयत्र भगवत्क्रीडा-मुक्त्या, स वा अयं पुढर इति, तस्य वा एतस्य पुरुषस्येति कण्डिकाद्वयमर्थमाहुः । * जीवस्येत्यादि * । * पूर्वप्रक्रान्त इति * । किञ्च्योतिरयं पुरुष इति प्रश्ने प्रक्रान्तो, न तु, स समान इत्यत्रोक्तः । अयमितीदमा प्रत्यभिज्ञानात् । कण्डिकाद्वयसिद्धमर्थमाहुः । * जीवस्येत्यादि । दुःखदातृत्वञ्च पाप्मपदान्श्लेषम् । तथाचैतद्व्योधनेनानी-

खदातृत्वमेव । अथेति भगवच्चरित्रम् । स तु स्वस्यानन्दं जीवस्य
दुःखं च पश्यति ।

भेदोऽयशब्दात् । जीवस्यानीशित्वात् येन प्रकारेणायं जीवः
परलोके गच्छति तमुपायं भगवानेव करोति ।

शत्वख्यापनार्थमेतत्कण्डिकाद्वयकथनमित्यर्थः । अथ यथाक्रममि-
त्यादेरर्थमाहुः । * अथेतीत्यादि * । चरित्रस्य स्वरूपमाहुः । * स
त्वित्यादि * । तदुक्तम्, अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति
तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दौ पश्यति स इत्यन्तेन ।
श्रुत्यर्थस्तु, अथेति भिन्नप्रक्रमे । यथाक्रमः । आक्रमत्यनेनेत्याक्रम
आश्रयोऽवष्टम्भो विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणो यादृश आक्रमो यस्यासी
यथाक्रमः । अयं जीवः परलोकस्थाने भवति । परलोकस्थाने प्राप्तव्ये
सति यादृशविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञायुक्तो भवति तम् आक्रमं विद्यादि-
लक्षणमाक्रम्यावष्टम्भ । उभयान् एतस्यैव व्याख्यानं, पाप्मन आन-
न्दौ श्रेति । पश्यति स परमात्मेति । तथाच जीवस्य कचिद् विद्यया
परलोकः, कचिद् कर्मपूर्वप्रज्ञाभ्याम् । भगवोस्तु तत्तदन्तर्यामितया
लोकान्तर्यामितया च तत्तन्नियमयन् स्वस्यानन्दं जीवस्य दुःखं च
सुखं च पश्यतीत्येषा परलोके जीववत् क्रीडेत्यर्थः । नन्वस्यां क-
ण्डिकायां भगवच्चरित्रमेयोच्यत इत्यत्र किं गमकमत आहुः । * भे-
दोऽयशब्दादिति * तथाच क्रमभेद एव गमक इत्यर्थः । तन्न यत्
सिद्धं, तदाहुः । * जीवस्येत्यादि * । तथाचैषा द्वितीया तत्रत्या
क्रीडेत्यर्थः ।

यत्रायं प्रस्वपितीत्यारभ्य, न प्रतिपद्यत इत्यन्ते यत् सिद्ध्यति
तदन्न न प्रदर्शितमतः प्रदर्श्यते । यत्रायं प्रस्वपिति । यत्र स्थाने अयं
जीवः प्रस्वपिति निद्राति, तत्र जीवस्य स्वप्नानुभवप्रकारं वक्ष्येत्त-
त्तुभूतं भगवत्स्वापप्रकारमाह । अस्य जाग्रदवस्थायामनुभूयमानस्य
लोकस्य, सर्वावतः सर्वपदार्थयुक्तस्य, मातां घासनात्मकमंशम् उपा-
दाय गृहीत्वा स्वयं भगवान् विहृत्य घासनाग्रहणे ज्ञानस्य स्थूलरूप-
तिरोभावाज्जाग्रद्वेदं निःसम्बोधं कृत्वा स्वयं निर्माय वक्ष्यमाणप्रकारेण

मानापदार्थनिर्माणं कृत्वा, तत्र करणं स्येन भासा स्वधर्मात्मकेन ज्ञानेने-
ति स्येन ज्योतिषा प्रस्वपिति, अलुप्तदृक्स्वभावेन स्वरूपेण, स सर्व-
धीवृत्त्यनुभूतसर्वं इत्यत्र स्वप्नजनेक्षितैकपदव्याख्यानव्युत्पादितया
रीत्या सर्वं स्वामिकं विषयीकुर्वन् प्रस्वपितीति प्रकार उक्तः । अतः
परं जीवस्य तत्प्रकारमाह । अत्रायमित्यादि । अत्रास्मिन् भगवत्स्वा-
पे, अयं पुरुषो जीवः स्वयञ्ज्योतिर्भवति । भगवज्ज्योतिषा स्वप्नमनु-
भवन्नात्मज्योतिर्भवतीत्यर्थः । ननु दृश्यानां बहिःष्ठत्वात् स्वप्नेऽन्तः-
स्थः किं पश्यतीत्याकाङ्क्षायां स्वाप्नखण्डेर्भिन्नत्वात् तत्र भगवत्कृतां
सृष्टिमाह । न तत्र रथा इति फण्डिकायाम् । अत एव, स हि क-
र्तृत्युक्तं, न त्वयं कर्तेति । किञ्च, स्वप्नेऽपि सर्वपदार्थान् प्रति न जीवस्य
कर्तृत्वं प्रतीयते । सिद्धवदेव बहूनां प्रत्ययात् । स्वदुःखजनकपदा-
र्थं प्रतिस्वकर्तृत्वत्वासङ्गतत्वाच्च । अत्राप्यग्रे, प्रन्तीवं जिनन्तीवेति
भाषणाच्च । तस्माद् भगवानेव स्वप्नसृष्टिकर्तेति निश्चयः । इममेषा-
र्थं श्लोकैः संगृह्याह । तदप्येते श्लोका इति । तत्र तत्र पूर्वोक्तेऽर्थेऽपि,
एते वक्ष्यमाणाः श्लोका मन्त्राः सन्तीति शेषः । तानाह । स्वप्नेनेति ।
स्वप्नेन मायिकेन रूपेण शरीरं जीवमभिग्रह्य तिरस्कृत्य असुप्तः
स्वयं, सुप्तान् प्राणादीन् अभिचाकशीतीति प्रकाशयति । शुक्रं शुद्धं
स्वप्रकाशितं जीवमिन्द्रियादिकं चादाय पुनरैति आगच्छति । स्थानं
जाग्रद्व्योक्तं, हिरण्मय आनन्दमयः, पौरुषः पुरुषः, पुरुषस्य जीवस्य
सत्त्वा । एकहस्तः । एको मुख्यः सन् सुप्ततिरस्कृतान् हसतीत्यर्थः ।
अन्यदपि स्वाप्नं विशेषमाह । प्राणेनेति । प्राणेन पञ्चवृत्तिना आस-
न्येन, अपरं निरुष्टं स्थूलं, कुलायं तीडं शरीरं रक्षन् मरणशून्यं कु-
र्वन् अमृतः । पञ्चम्याः स्वादेशः । अमृतात् कुलयाद् बहिर्बुद्धिसंप-
र्करहिते देशे चरित्वा स्वाप्नं भोगं कृत्वा तत्कौतुकं दृष्टेति यावत् ।
सः परमात्मा, यत्र कामम् । लिङ्गमशिष्यम् । यत्रेच्छा तत्र, अमृतः,
अमरणधर्मो ईयते गच्छति । हिरण्मय इत्यादिकं पूर्ववत् । यत्र का-
ममिति विवृणोति । स्वप्नान्ते स्वप्नदेशे । ईयमानः प्राप्नुवन् । शेषं
स्फुटम् । रूपाणि देव इत्यादेः प्रदर्शितस्वप्नकथनस्य प्रयोजनं स्वय-
ञ्ज्योतिर्ब्रह्मसमर्थनमित्यभिप्रायेणाह । आराममिति । आरामम् आर-
मणं क्रीडेति यावत् । अत्र यदि जीवः कर्तृत्वेनाभिप्रेतः स्यात् तदा,
आरामं स्वस्य पश्यन्ति न स्वं पश्यति कश्चनेति श्रुतिर्भूयात् । तं क-

अथो खल्विति भगवतो न जागरितस्वप्नभेदोऽस्तीति पक्षः ।
परं स्वयञ्ज्योतिष्टुं तत्र स्पष्टम् ।

एतावदूरे भगवच्चरित्रमङ्गीकृत्य जीवविमोक्षार्थं भ्रमः ।

अनेति कर्मकर्तृभावं च न धूयात् । एवं क्रीडां बोधयित्वा तस्या दु-
र्ज्ञेयत्वाय जागरणं निषेधति । तदित्यादि । तत्र तस्मात् को वेद त-
स्मिन् समये भगवान् किं प्रदर्शितवानिति ज्ञानाभावात् कारणात् ।
आयतं गाढसुप्तं, न बोधयेत् । न जागरयेत् । तत्र हेतुः । इत्याहु रित्या-
दि । इति एवं वक्ष्यमाणं चिकित्सका आहुः । बुर्भिवर्ज्यं बुद्धिकि-
त्सत्वम् अस्मै सुप्ताय भवति । यदि बोधयेत् । यं देशमयं पश्यन्
स्थितस्तमेव न प्रतिपद्यते, न प्राप्नोति । एवं भगवतः स्वप्नमङ्गीकृत्य
स्वयञ्ज्योतिष्टुं साधितम् । अतः परं भगवतः स्वप्नमनङ्गीकृत्य तथात्वं
साधयतीत्याहुः । * अथो इत्यादि * । तथाच मतान्तरतयोद्धेस्वादय-
यमन्यः पक्ष इत्यर्थः । धृत्यर्थस्तु । अथो इति भिन्नप्रक्रमे । खल्व्याहुः ।
अर्थादन्ये । किम् ? । एव पूर्वोक्तोऽस्य भगवतो जागरितदेश एव ।
हि येतो हेतोः । यान्येव पदार्थजातानि जाग्रत् पश्यति तान्येव सुप्तः
पश्यतीति । तदुक्तं श्रीभागवतेऽपि, लोकानपीतान् दृदशे स्वदेह
इति । तथाच यथापीतानामपि दर्शनं, तत्र स्थितानां दर्शने कः स-
न्देह इति भगवतो न जागरितस्वप्नभेद इति प्रलय इवात्रापि स्वय-
ञ्ज्योतिष्टुमिति तदाशयः । एतस्य मतान्तरत्वे हेतुमाहुः * परमित्या-
दि * । * तत्रेति * । व्याख्याते पक्षे पूर्वमादित्यादीनां कथनाज्जागरि-
ते स्वयञ्ज्योतिष्टुरयास्पष्टत्वाद्वास्यानुपयोगित्वम् । परप्रतिपत्त्यभा-
वात्तः पूर्वोक्त एव पक्षो युक्त इति तदाशय इत्यर्थः । एतच्छ्रवणोत्तरम्,
एवमेवं तद् यावद्वलम्बयेति जनकेनाङ्गीकारात् प्रश्नोत्तरपूर्तिर्जातेति
सिद्धम् । अतः परं यो मोक्षप्रश्नः, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव गृहीति
स कुत इत्यपेक्षायामाहुः । * एतावदित्यादि * । समानः सन्नित्या-
रभ्य स्वप्नपर्यन्तं भगवच्चरित्रं वन्द्यकमङ्गीकृत्य मोक्षसार्हिं कथ-
मित्याशयेन तत्प्रश्न इत्यर्थः । तर्हि मोक्षसाधनं तत्र वाच्यम् । जीवा-

स वा एष इति जीववाक्यम् । तस्य सहजः सङ्गो नास्तीति स्वप्न-
सङ्गाभावं प्रत्यक्षतः प्रदर्शयन्नसङ्गत्वमाह । तावतापि जागरणाव-
स्थायामसङ्गत्वज्ञानाय पुनः प्रश्नः । तत्र मत्स्यदृष्टान्तोऽवस्थाभे-
दज्ञानाय क्रियाज्ञानप्रधानः ।

ऽवस्थादिकथनस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आहुः । * स वा एष इत्यादि * ।
जीववाक्येनाहेत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु, स वा एष जीव एतस्मिन् स्वप्नान्ते
स्वप्नदेशे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्राति-
लोभ्येन नितराम् आयो गमनं यथा स्यात् तथा, प्रतियोनि यौति
मिश्रीभवतीति योनिर्जागरितादिस्थानं तल्लक्ष्यीकृत्य आद्रवत्यागच्छति
बुद्धान्ताय जागरणायैव । एवं जीवस्य क्रियां बोधयित्वा तस्यास-
ङ्गत्वं व्युत्पादयति । स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतः । अनु-
लक्ष्यीकृत्याऽऽगतोऽन्वागतस्तद्विघ्नोऽनन्वागतः साक्षिभूत उदासीनः
सन् पश्यतीत्यनुभवसिद्धम् । तत्रत्यसुखदुःखेषु तत्साधने चा-
नासक्तेरनुभवसिद्धत्वात् । तेन साक्षित्वेन हेतुना भवत्यसङ्गोऽज्ञा-
सक्तो हि निश्चयेनायं पुरुष इतीति । तथाच मोक्षे स्वरूपयोग्यता-
बोधनं प्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयप्रश्नात्पर्यमाहुः । * तावतापीत्या-
दि * । स्वप्ने असङ्गत्वे ज्ञातेऽपि जाग्रत्यासक्तिदर्शनात् तस्या यो-
ग्यताया अकिञ्चित्करत्वंमतस्तद्वासङ्गतत्वज्ञानाय पुनः प्रश्न इत्य-
र्थः । श्रुतावत ऊर्ध्वमित्यस्य स्वप्नावुत्कृष्टायां जाग्रदवस्थायामि-
त्यर्थः । उत्तरस्य तात्पर्यमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * उ-
त्तरे । * क्रियाज्ञानप्रधान इति * क्रियाया ज्ञानं मुख्यं यत्र तादृ-
शः । तथाच यथा नदीक्रियाविलक्षणया क्रियया मत्स्ये नदीभि-
क्षत्वज्ञानं, कूलद्वये सञ्चरणान् तत्र तत्र सहजासक्तिश्चून्यत्वज्ञानं
च । तथा जीवस्य स्वप्नदेशे बुद्धदेशे च सञ्चरणक्रिययाऽवस्थाद्व-
यभिन्नत्वज्ञानम् । उभयत्र सञ्चरणाच्च तत्र तत्र सहजासक्तिरहि-
तत्वज्ञानम् । अतोऽयं दृष्टान्तस्तदर्थं तथेत्यर्थः । एवं जागरितेऽप्य-
स्यासङ्गत्वे ज्ञाते, एतस्य सहजासक्तिः केल्याकाङ्क्षा स्यात्, तदर्थं प्रश्नं
च कुर्यादतस्तदर्थं स्वत एवाग्रिमं वरदानानुरोधान् वक्षीत्यग्रेऽनु-

श्येनसुपर्णदृष्टान्तस्तु सुषुप्तौ भगवत्स्वरूपमाप्तयेऽवस्थान्तः ।
यत्रेति च भगवान् । पञ्चवर्णनादीकृत एवास्य क्लेशो, भगवत्कृत
एवानन्द इति स्वप्नानन्दो भगवद्रूपः परमो लोकः । सुषुप्तिस्त्व-
कामरूपो भगवान् । अत्र ज्ञानाभावादुभयोः स्पष्टतया भेदनिर्देशः ।
शारीरः मातृ इति ।

शशासेति पदोक्त्या ज्ञायते । तदर्थं सर्वस्य प्रघट्टकस्यार्थं व-
क्ष्यन्तः श्येनादिदृष्टान्ततात्पर्यमाहुः । * श्येनेत्यादि * ।
तत्र भगवत्सत्त्वे किं मानम् ? अत आहुः । * अवस्थेत्यादि * ।
एतस्मादन्ताय धावतीत्यन्तपदोक्तोऽवस्थान्तः । यत्र सुप्त इत्यग्रिमं
वाक्यं च सुषुप्तौ भगवत्सत्त्वे मानम् । श्रुतौ, सल्लयायैव ध्रियत इ-
त्यस्य सम्यग् लयः श्लेष्मो यत्र तादृशस्यानाय गच्छतीत्यर्थादन्तपदेन
भगवत्ज्ञाभावात् । यत्रेति वाक्ये तु सर्वकामनाभावकथनेन तज्ज्ञाभादि-
त्यर्थः । तत्प्राप्तिश्च न धावनमात्रेण, किन्तु हेत्यन्तरेणेति वक्तुं, ता
द्या अव्येता इत्यादेस्तात्पर्यमाहुः । * पञ्चेत्यादि * । * भगवद्रूप
इति * अक्षरात्मकः । तथा श्रुतौ नाडीः प्रक्रम्यान्ते, अविद्याभय-
मन्यत इत्युपसंहारात् तास्वेवाविद्यासम्बन्धो दुःखदः । अग्रे तु
भगवत्सम्बन्धात् साभिभूयते । ततोऽर्थेति प्रक्रमान्तरादुपसंहारे
लोकपदाच्चाक्षरम् । ततः पुनरथशब्दात् कामाभावरूपलिङ्गप्रत्यभि-
ज्ञानाच्च सुषुप्तिः सुषुप्तिर्यत्रेति तत्स्थानं भगवान् । तेन तत्स-
म्बन्धादस्यापि सुषुप्तिरित्यर्थः । तत्र जीवेश्वरयोर्निर्देशस्य तात्पर्य-
माहुः । * अत्रेत्यादि * । तद्वा अव्येतदात्मकाममिति श्रुतौ तद्-
अन्ताय धावदेतद् उच्यमानमस्य जीवस्य आत्मकामरूपमकाममाप्त-
काममित्युक्तम् । अत उभयोः साधर्म्ये भेदज्ञानाभावात् तज्ज्ञानार्थं
स्त्रीदृष्टान्तपरिष्वङ्गक्रियातृतीयादिभक्तिभिर्भेदनिर्देशः कृत इत्यर्थः ।
यास्याभ्यन्तरज्ञानाभावस्तु परिष्वङ्गहेतुक इति श्रुतावेव स्फुटम् ।
तथाच यद्यवस्थात्रयमुक्तं जीवस्वरूपमेतन्महावाक्ये विवक्षितं स्यात्
तदा शारीरप्राज्ञयोर्भिन्नावस्थायैशिष्ट्येऽपि स्वरूपभेदाद्भ्रूकमेतत्प्रथं
विरुद्धेति । यदि च परिष्वङ्गो नामात्यन्तनैक्यमिति विभाव्यते,

नाड्याच्छादनाभावोऽतिच्छन्दः । तत्र भगवत्स्वरूपं गतस्य
बाह्येन्द्रियधर्माभावमाह । विजानीयादित्यन्तेन बाह्येन्द्रियाणां स-
लिलत्वमिति पूर्वोपपत्तिः ।

तदापि लक्षणादौपो हृष्टान्तविरोधश्च दुरुद्धरः । तस्माच्चेवं जीवग्र-
हताप्रतिपादकं चाप्त्यमिति हृदयम् । 'जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तिश्च शु-
णतो बुद्धिबृत्तयः । तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः'
इत्यादिवाक्योक्ता इत्यस्तु विषयोपधानाज्जायन्ते । जाग्रति तथा
निश्चयात् । विषयस्तु ततो भिन्न इति भगवतः सुषुप्तिरवोक्तौ न
किञ्चिद् बाधकम् । तमोऽभिभूतः सुखरूपमेतीति श्रुत्युक्तोऽभिग-
चस्तु भेदज्ञानाभावे हेतुः । अविद्याप्युपकाराय विषयज्जायते नृ-
णामिति मार्कण्डेयपुराणोक्तन्यायादागमनं प्रति च । ततोऽन्यत्र हृ-
ष्टान्ताय गमनं चाधिघर्षयेवेति न कोऽपि कापि विरोधः । अतः परम्
आत्मकामे रूपे आप्तकामत्वमकामत्वं च कुत इत्याकाङ्क्षापूरणाय,
तद्वा अस्यैतदतिच्छन्द इत्यादिग्रन्थ इत्याशयेन तत्तात्पर्यमाहुः । *
नाड्येत्यादि * । * तत्रेति * सुषुप्तौ । * बाह्येन्द्रियधर्माभावमिति *
बाह्यादीनां प्रयाणामभावम् । * पूर्वोपपत्तिरिति * पूर्वोक्ते सर्व-
स्मिन् युक्तिः । श्रुत्यर्थस्तु, यद् आत्मकामं वै निश्चयेन अस्य जीवस्य
एतत् प्राक्परिष्कृतम् अतिच्छन्दः । छादयतीति छन्दो नाडी ।
अतिप्रान्तं छन्दांसीत्यतिच्छन्दस्तदादिगुणकमतस्तथा । तर्ह्यपहत-
पाप्मत्वादिकमेव कथमित्यत आह । अत्र पितेत्यादि । तथाच
नाडीछादनाभावेन पितादीनां देहसम्बन्धिनां स्तनादीनां देहानां
च सम्बन्धविरहादपहतपाप्म, पुण्यपापाऽसम्बन्धाद् अभयं, तीर्ण-
शोकत्वादशोकान्तरमित्यर्थः । तर्हि पित्रादीनां पापान्त्वानां सत्त्वे
कथं तदसम्बन्ध इत्यत आह । यद्वैतदित्यादि । वै एवकारार्थः ।
यद् वै यदेव तत् पूर्वोक्तं पित्रादिकं न पश्यति, सुषुप्तौ भगवत्स्व-
रूपं प्राप्नोति न चक्षुर्विषयीकरोति तत् द्रष्टव्यं पूर्वोक्तं पश्येच्छुर्गो-
चरीकुर्वन्नेव न पश्यति । एवमुभयं प्रतिज्ञाय पूर्वं दर्शनमुपपादय-
ति । हि यतो हेतोर्द्रुर्जीवस्य दृष्टेस्तद्धर्मरूपस्य ज्ञानस्य विपरिलोपो

एष ब्रह्मलोक इत्यारभ्य, अनुशशासैतदमृतमित्यन्तेनानन्द-
रूपो भगवान् प्रतिपादितः फलत्वाय । एतावता उभयासङ्गः प्र-
तिपादितः ।

दर्शनसाधनतद्विषययोस्तत्राभावेन विरोधात् सर्वात्मना अदर्शनं
तत्र विद्यते । कुतः । अविनाशित्यात् । प्रकाशकस्यात्मज्योतिषः, सर्वे
जीवाः सर्वमया इति, ध्रुत्यन्तरात् सर्वप्रचुरस्य जीवस्वरूपस्य च
नित्यत्वात् । तर्ह्यदर्शनं कुत इत्यतस्तदुपपादयति । तुः शङ्कानिरा-
से । यत् पश्येदत्र यत्पदेन कारणस्य विषयस्य च संग्रहः । तद् द्वि-
तीयं करणं विषयश्च ततोऽन्यद् विभक्तं नास्ति । तथाच बाह्यस्य
विषयस्य विभक्तस्य कारणस्त्वाभावात् । तद्वैकल्यस्य दर्शनस्या-
भाव इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र एवमत्र बाह्येन्द्रियधर्माणाम-
भावः प्रतिपादितः । अतः परमन्यत्वविभक्तयोरभाव एव कथमित्य-
तस्तदुपपादयति । सलिल इत्यादि । एको मुख्यो द्रष्टा भगवानेव
सलिलः । यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवतीति ध्रुत्यन्त-
रात् सलिलवत् । अद्वैतः । द्विधा इतं द्वैतम् । तस्य भावोऽद्वैतम् ।
न विद्यते द्वैतं यस्मिन्नित्यद्वैतो भवतीति तदानीं भगवतः सर्वात्म-
कत्वप्राकट्येन द्वैतराहित्यादन्यत्वविभक्तयोरभाव इत्यर्थः । तदिद-
माहुः * बाह्येत्यादि * । एतदग्रिमग्रन्थस्य तात्पर्यमाहुः । * एष इत्या-
दि * एष इत्यनेन, एको द्रष्टेत्यनेनोक्तं मुख्यं द्रष्टारं परामृश्य ब्रह्मलो-
कपदेन तस्य ब्रह्मात्मकस्थानत्वं विधाय जीवस्य तावत्पर्यन्तं प्रा-
प्तिरिति बोधनाय, एषास्य परमा सम्पदित्याद्युक्त्वा तस्य माहा-
त्म्यबोधनायाऽन्येषामानन्दानामेतदंशत्वं बोधयित्वा, एष ब्रह्मलोकः,
सम्राडिति निगमयित्वा तस्य परब्रह्माभिन्नत्वाय भूमवाचकेनाऽमृत-
पदेनोपसंहारात् तथेत्यर्थः । ननु स्वप्ने जीवस्यासङ्गतत्वध्वनेऽपि
जागरिते सङ्गेन स्वरूपयोग्यताविघटनमाशङ्क्य तत्रापि तज्ज्ञानार्थं
मोक्षसाधनप्रश्ने, तद्यथा महामत्स्य इति महामत्स्यदृष्टान्तेन पुनः
पुनः स्वप्नान्तबुद्धान्तसञ्चरणादेवासङ्गत्वं सिद्धम् । तदुत्तरं श्येन-
सुपर्णमारभ्य यदेतावत् सुषुप्तिमाहात्म्यमुक्तं तस्य किं प्रयोजन-
मत आहुः । * एतावतेत्यादि * । पुनः पुनरुभयत्र सञ्चरणादुभयः

तस्यानुभवारूढत्वाय पुनः प्रश्नः । दर्शनादर्शनावापोद्वापाभ्यां
सिद्धमसङ्गो ह्ययं पुरुष इति । एवं जीवं सुपुत्रौ भगवन्तं च
ज्ञात्वा मोक्षोपायं पृच्छति । तत्र याज्ञवल्क्यस्य भयं जातं, सुबु-
द्धिरयं निर्वन्धेनापि सर्वज्ञास्यतीति जीवब्रह्मधर्मानेकीकृत्य जीवो-
पक्रमेण ब्रह्मोपसंहारेणाह । तत्र, स यत्रेति जीवस्य मूर्च्छोपता-

यत्र समाना तस्यासक्तिरिति श्यादतस्तात्रवृत्त्यर्थमेतावान् ग्रन्थ
इत्यर्थः । तर्हि पुनर्मोक्षसाधनप्रश्नस्य किं प्रयोजनमत आहुः ।
* तस्येत्यादि * । यदि सुपुत्रेः सकाशात् तस्य भेदो न ज्ञायेत, त-
द्देश्वराद् भेदोऽपि न ज्ञायेतेति तस्यानुभवारूढत्वाय स इत्यर्थः । उ-
त्तरस्य तात्पर्यमाहुः । * दर्शनेत्यादि * । तत्रापि स्वप्नान्तवद् धा-
न्यम् । अत्र संप्रसादः सुपुत्रिः । सम्यक् प्रसादो यत्रेति समासात् ।
रमणं स्वरूपानन्दानुभवः । आनन्दभुगिति ध्रुतेः । चरणं सत्सम्प-
त्तिः । सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति श्रुतेः । पुण्यदर्शनमान-
न्दानुभवः । तस्य तत्फलत्वात् । अत्र सुखमस्वाप्समित्यनुस्मरणा-
त् । पापदर्शनं तु, न किञ्चिद्वेदिषमित्यज्ञानानुस्मरणम् । शेषं पूर्व-
वाक्यसमानम् । अत्र बुद्धान्ताऽऽद्रावणकृतो यो दर्शनावापोद्दर्शनो-
द्वापश्च, ताभ्यां कृत्वा सुपुत्रायपि साक्षित्वेनैव दर्शनं सिद्धम् । अ-
तस्ततोऽपि भिन्न इति तन्नाप्यनासक्तत्वादसङ्गो ह्ययं पुरुष इति सिद्ध-
म् । तत्स्वरूपस्यावस्थातो भिन्नत्वं, तास्यनासक्तत्वं च सिद्धम् ।
तावता तस्य मोक्षे स्वरूपयोग्यताऽनुभवारूढा जातेत्यर्थः । अग्रिमप्र-
श्नतात्पर्यमाहुः । * एवमित्यादि * । जीवं मोक्षयोग्यत्वेन, भगवन्तं
तदावृत्तेन च ज्ञात्वा त-प्रश्न इत्यर्थः । उत्तरस्य तात्पर्यमाहुः । * त-
त्रेत्यादि * । * सर्वं ज्ञास्यतीति * । कामप्रश्नव्याज्जेन सर्वं ज्ञानं म-
दीयं प्रहीष्यतीति । * आहति * । कामप्रश्नवरदानस्य भयस्य
चानुरोध्यादुक्तरीत्या मोक्षोपायं वक्तुं पूर्वं सकामस्य कर्तुर्मरणाव-
स्थां सप्रकारामुक्त्वा ततो निष्कामस्य कर्तुर्मोक्षोपायं सुपुत्रयवस्थयै-
कीकृत्य क्लृप्तया आहृत्यर्थः । श्रुतौ तु, अन्तेभ्य उदरोत्सीदिति
प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः पुनः पुनरवरोधं कृतवानिति हेतोर्मयं जात-
मित्यर्थः । उत्तरं विवृण्वन्ति । * स यत्रेत्यादि * । श्रुतौ तु,

पावस्था । तद्यथा अन इति मरणावस्था । तत्र भगवानेवैनं लोकान्तरे
नयति ।

तद्यथा राजानमिति भगवत्सन्मानम् । एवंविदमिति वचनात् ।
जीवस्तु नैवंविदः । सिद्धवद्रचनान्न ज्ञानविधिः । वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च ।

अग्निमानं स्थूलशरीरकार्दर्यम् । उपतपतेति । उपतापजनकेन ज्वरा-
दिना, न्येति प्राप्नोति । ततोऽग्निमानं ज्ञानकार्दर्यरूपां मूर्च्छां नितरां
गच्छति । बन्धनादिति वृन्तात् । सम्प्रमुच्येति ममतात्यागेन स्वगुणं
चैतन्यमाकृष्य । प्रतियोनीति स्थूलशरीरं लक्ष्मीकृत्य । प्राणायेति
पुनरुज्जीवनाय । सा स्थूलदेहप्राप्तिरस्य येन हेतुना प्रकारेण च
मयति तं हेतुं प्रकारं चकतुं मरणावस्थोच्यत इत्याहुः । * तद्यथा
अन इति * मरणावस्थेति * । हेतुर्भगवान् दार्ष्टान्तिके स्पष्टः । श्रुतौ ।
सुसमादितमिति, भाराक्रान्तम् । उत्ससर्जदिति, शब्दं कुर्वत् ।
शरीर आत्मेति लिङ्गशरीरपिशिष्टो जीवः । भन्वारूढ इति शाकटि-
केनेवाधिष्ठितः । उत्ससर्जदिति वेदनया दिकादिशब्दान् कुर्वन् ।
अग्रिमकण्डिकयोरर्थमाहुः । * तद्यथा राजानमित्यादि * । श्रुतौ ।
प्रत्येनसः, पापिनां शासनार्थं नियुक्ताः । ग्रामण्यो, ग्रामनायकाः ।
प्रतिकल्पन्ते, उद्गुज्य स्वोपयोगाय प्रतीक्षन्ते । भूतानि शरीरान्तरा-
त्मणायेश्वरेण नियुक्तानि । ननु जीवब्रह्मणोरुभयोरपि तत्र गमने
कथं ब्रह्मण एव सन्मानमित्यत आहुः । * एवंविदमित्यादि * ।
* नैवंविदिति * संसारिण उपक्रान्तत्वादेवंवित्पदे परामृश्यमाणो
जीवत्वेन न चकतुं शक्य इत्यर्थः । ननु प्राज्ञान्वारोहान्तज्ञानवन्त-
मनूय, तस्मिन् ब्रह्मायातीति ज्ञानकथनात् पूर्वोक्तकर्मफलविदः
संसारिणो जीवस्यैवेदं सन्मानं, न ब्रह्मण इति चेत् तत्राहुः । *
सिद्धवदित्यादि * । अत्र किमेवं ज्ञानं विधीयते, उतानूयते ? ।
नायः । सिद्धवचनात् । एवंविद्भवेदिति विधिवाक्यं कल्पयित्वैतद्यो-
जनेन वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । अतोऽनूयत इत्येव वक्तव्यम् । तथा
सति जीवस्य तथात्वबाधाद् ब्रह्मण एव सन्मानमित्यर्थः ।

स यत्रेति जीवे मोहोऽधिकः । अथैनमेते प्राणा इति भगव-

यत्तु पूर्वं भूतानि राजभृत्यवद्देहमारभ्य प्रतीक्षन्ते । पश्चादात्मा राजवत् तत्र गच्छतीत्यंशोऽत्र विवक्षितः । शरीरारम्भकभूतैः सहैवात्मनो गमनमिति राजान्तस्थितेरित्युक्तम् ।

तत् साहसमेव । अधिवक्षितत्वे मानाभावात् । दृष्टान्तकथन-
वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । प्रयियासावोधिकायामग्रिमकण्डिकायां प्राणो-
पसमायनोक्तिवद् भूतोपसमायनस्यानुक्तत्वेन भूतैः सह गमनसि-
द्धान्तस्याप्रयोजकत्वाच्च । श्रुतौ । उपसमायन्तीति स्वस्ववसतिं
त्यक्त्वा तेन सह गन्तुं निकटे समायान्ति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी
भवतीति, पूर्वोक्तमरणावस्थाया उपसंहारे स्मारणम् । अतः परं
शरीरप्राद्वान्त्यार्थमाहुः । * स यत्रेत्यादि * । स यत्रायं शरीर
आत्मा लिङ्गविशिष्टो जीवः । अवल्यं नीत्य, पूर्वोक्तोपतापादिना
नैवेद्यं नितरां प्राप्य । सम्मोहमिव न्येति, मरणावस्थायामधिकं मोहं
प्राप्नोति । तदा तत्क्रमणस्य कर्तुमशक्यत्वात् तदुपायं भगवानेव क-
रोति । यथाक्रमोऽप्य परलोकस्थान इत्यादिना पूर्वं तस्योक्तत्वात् ।
तदिदानीं सचिस्तरं वदामीति क्षापनायाथैनमेते प्राणा इत्यथशब्दः ।
नच प्राणाः स्वतः पचयान्तीति शङ्काम् । जडत्वात् । अतो जीवे
सन्मुग्धे भगवत्प्रेरिता पचयान्तीत्याशयेनाहुः । * अथैनमित्या-
दि * । श्रुतौ । अथेति भगवत्प्रेरणोत्तरम् । प्राणा वागादयः । स
इति जीवः । तेजोमात्रा इति प्रज्ञांशभूतानि करणानि । समभ्या-
ददान इति । उपसंहरन् । अवक्रामति । अन्यतश्चैतन्यमुपसंहृत्य
हृदयेऽभिव्यनक्ति । चाक्षुष इति । चक्षुषि भवः सूर्योशः । पराङ्
म पर्याधर्तत इति । स्वकार्यरहितो भवति । जरूपश्च इति जीवस्तथा
भवति । तत्र हेतुः । एकी भवतीति । लिङ्गात्मना करणग्रामे मि-
थीभवति । तदा पार्श्वस्थाश्च पश्यतीत्याहुस्तद्विदः । एवमग्रेऽपि
सर्वत्र । एवमुपसंहृते करणग्रामे निष्क्रमणसाधनीभूतं व्यापार-
माह । तस्येत्यादिना । हृदयस्याग्रं, हृदयच्छिद्रनाडीमुखं प्रद्योतते
भगवज्ज्योतिषा स्वप्न इव तदानीं प्रकाशयुक्तं तिष्ठति । प्राण इति
मुख्यः प्राणः । प्राणा इति वागादयः । अनूक्रामन्तीति । मुख्यप्राणगम-

चचरिषं, सम्पद्यत इत्यन्तेन । श्लोके तद् ब्रह्म अस्य जीवस्य

नोत्तरं सहैकीभूय गच्छन्ति । संज्ञानमिति । पूर्वोक्तप्रद्योताद्देहत्वेन
भातां बुद्धिम् । अन्ववकामतीति । अभवच्चामारोहति । सविज्ञानो
भवति, गमनार्थं विशेषज्ञानवान् भवति । तं विद्याकर्मणी स-
मन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । विद्या सदसद्विषयकं ज्ञानम् । कर्मा-
ऽदृष्टरूपं लिङ्गातिरूपं च । यद्वा, विद्या उपासनात्मकं ज्ञानम् ।
कर्म यज्ञादिरूपम् । यथाकतुरस्मिन् लोक इत्यादिश्रुतेः पूर्वप्रज्ञा,
संस्कारात्मना वर्तमानं ज्ञानम् । समन्वारभेते, अनुगच्छतः । जला-
युका, जलोका । निहत्येत्यस्य व्याख्यानमविद्यां गमयित्वेति । अ-
ज्ञानं प्रापयित्वा, निश्चेष्टं कृत्वेत्यर्थः । पेशस्कारी भ्रमरीविशेषः ।
पेशसो रूपस्य मात्रामपादायापच्छिद्यन्यं स्वरुद्धकीटीयं नवतरं
रूपं तनुत एवमयं पुरुष इदं स्थूलशरीरं निहत्य तस्माद् रूपाद्
पासतया तदंशं गृहीत्वेति यावत् । त्यक्ते पूर्वशरीरे वासनया कथं
तदंशग्रहणमित्यत उपपादयति । स वा भयमात्मेत्यादिना । तथाच
सर्वभयत्वेन ज्ञानावासनाशालित्वाद् या वासना तदा कर्मणोद्बु-
ध्यते तथा पूर्वस्माद् रूपांशोपादानमित्यर्थः । अत्र पक्षान्तरमाह ।
अथो खल्वित्यादि । तेन कस्य चित् कर्मणा वासनोद्बोधे तदनु-
रूपो देहः । कस्यचित्तु कामार्थिनः । यथा नृगस्य । उभयत्रापि
भगवदिच्छा नियामिका । एवं जीवस्य लोकान्तरप्रापकं भगव-
च्चरित्रं विस्तारेणोक्तम् । अस्य भगवच्चरित्रत्वे गमकमाहुः । *
श्लोक इत्यादि * । श्लोकस्तु सार्धः । 'तदेव तत् सह कर्म-
णेति लिङ्गं मनो यत्र निपक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्
किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माच्छ्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे
इति । अर्थस्तु, स जीवः, तत् सह । तृतीयाया लुक् । तेन ब्रह्मणा
प्राज्ञेन सह । तदेव इति प्राप्नोति । तत् किमित्यत आह । अस्य जीव-
स्य लिङ्गं लिङ्गशरीरे प्रधानभूतं मनः । कर्मणा पूर्वकृतेन कर्मणा
यस्मिन्नर्थे निपक्तं नितरां सक्तमिति । शेषं स्फुटम् । तथा च
पूर्वत्र भगवच्चरित्रं यदि प्रतिपाद्यं न स्यात् तदा श्लोके तत्सहेति न
बुद्धेत् । भगवद्व्यावृद्धत्वोक्तिश्च पौर्वत्रिंकी मुद्रा स्यात्तत्सयेत्यर्थः ।

अकामयमानस्य भगवतः स्वरूपं पूर्वमेवोक्तमनुवदति ।

भगवन्निर्गमने हि प्रणानां निर्गमनात् तस्य वेच्छाधीनत्वात् तदभावे इन्द्रियाणि सुषुप्तौ तत्रैव समवलीयन्ते । ब्रह्मैव सन् कूटस्थः सन् । अपिः समुच्चये । सह स्थिते जीवे ब्रह्माविर्भवतीत्यर्थः । जीवे ब्रह्माविर्भावो न सङ्गत इति तत्प्रतिपादनार्थं श्लोकः । जीवोपदेशप्रकरणाभावेन सिद्धवद्भवनात् जीवन्मुक्तावस्था । नाप्यसम्प्रज्ञातसमाधिः । मतान्तरत्वात् । ब्रह्मप्रकरणत्वान्न जीवस्य

अतः पूर्वोक्तमयादकामयमानस्य मोक्षोपायं गूढतया घटन् मुच्यमानावस्थां सुषुप्तिसमानत्वेन शिष्टतयाह । अथाकामयमान इत्यादि, सम्प्राडित्यन्तेन । तत्र मोक्षावस्थायाः प्रकरणेन प्रतीयमानत्वात् सुषुप्त्यवस्थां व्याकुर्वन्ति । * अकामयमानस्येत्यादि * । अकामयमानस्य जीवस्य भगवत्सबन्धि यत् स्वरूपं, तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामः स्वरूपमिति सुषुप्तिस्थले पूर्वमुक्तम् । तत्प्राणस्थित्यर्थमनुवदति । तत्र हेतुः । * भगवन्निर्गमन इत्यादि * भगवन्निर्गमन इति * । भगवतः सकाशाज्जीवस्य निर्गमने । * तस्येति * निर्गमनस्य । * समवलीयन्ते इति * समवनीयन्त इति ध्रौतपदस्यार्थकथनम् । अस्मिन् पक्षे, ब्रह्मैव सन्नित्यस्यार्थमाहुः * ब्रह्मैवेत्यादि * । ब्रह्माप्येतीत्यत्र ब्रह्मेति प्रथमान्तम्, एतीत्यस्य कर्तृ । एतीति, प्रादुर्भवतीत्यर्थः । यदा सर्वे प्रमुच्यन्त इति श्लोकप्रयोजनमाहुः । * जीव इत्यादि * । नन्वप्रोक्तमणस्यैवोपक्रान्तत्वाज्जीवन्मुक्तावस्थैवाकामयमानस्य वाच्या, न तु सुषुप्त्यवस्थेति शङ्कन्यां सुषुप्त्यवस्थापनाय ता दूषयन्ति । * जीव इत्यादि * । यथा हि काठके, अन्यच्छ्रेय इत्यादिकं जीवोपदेशो, न तथात् जीवस्वरूपोपदेशः । येन तदनुरोधाज्जीवन्मुक्तिरत्रोच्येत । किन्तु, सिद्धवदुच्यते । अतो न सा । अथो खल्वबाहुरित्यादिनोक्तस्य कामयपक्षस्य मतान्तरत्वादकामोऽपि तेनैव मतेनोच्यत इति तेनासम्प्रज्ञातसमाधिरपि न वक्तुं

सद्योमुक्तिः फलम् । उत्क्रमण एव ब्राह्मणस्याप्युक्तत्वात् । तद्य-
थेति सुषुप्तशरीरम् । अनस्थिक इत्यादि, सम्राडित्यन्तमुपसंहारः ।

शक्यः । मुख्यं प्रकरणं ब्रह्मणोऽवान्तरश्रोत्क्रमणस्येति स्वतः स्व-
रूपावस्थानरूपा सद्योमुक्तिरपि न फलत्वेन वक्तुं शक्या । तत्र
हेतुः । *उत्क्रमण इत्यादि* । उर्ध्वोच्छ्वासी भवतीत्युत्क्रमण एवो-
पक्रान्ते शरीरब्राह्मणस्योक्तत्वात् । तथाच तदनादृत्य अकामत्वमा-
त्रेण रूपेण उत्क्रान्तिशून्या सद्योमुक्तिरपि न वक्तुं शक्येत्यर्थः । अतः
सुषुप्तिप्रकरणाभावेऽप्यकामत्वादिना सौषुप्तिकलिङ्गन, तद्यथाऽहि-
निर्व्वर्धयनीत्यग्निमयाकथेष्वपि शेत इति शयनलिङ्गेन चावान्तरमुत्क्र-
मणप्रकरणं याधित्वा सुषुप्तिरेव जनकेन ज्ञातव्या । तदा तु न घदि-
ष्य इति मदभीष्टसिद्धिः । अथ लिङ्गस्य मुक्त्यवस्थासाधारण-
त्वात् तदनादृत्य प्रकरणयत्नेन ज्ञास्यति तदा तु स्वकृतवरदानानु-
रोधाद् विशिष्य वक्तव्यमित्याशयेन, अधायमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ-
आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्राडित्यन्तं श्लिष्टवचनमुपसंहारः । अत्र
श्रुतावनस्थिक इति स्थूलशरीरसाहित्यम् । तच्च जीवन्मुक्तस्य सुषुप्त-
स्य चाभिमानाभावात् तुल्यम् । प्राज्ञ आत्मेति सुषुप्तिसाक्षिपरमा-
त्मनोर्वाचकमित्यवस्थाद्वयसाधारणम् । तत्र आत्मा इत्यनेन जीवान्
त्मानमनूच, ब्रह्मैव लोक एवेति विधत्ते । तत्र मुक्तिपक्षे जीवस्य ब्र-
ह्मत्वविधानम् । सुषुप्तिपक्षे लोकत्वविधानम् । सम्राडिति राज्ञः स-
म्बोधनम् । अतोऽत्र श्लिष्टतयोपसंहार इत्यर्थः । एतेन सुषुप्तिव्या-
ख्याने बीजं प्रदर्शितम् । यावच्चत्क्यभयानुरोधादिदमेतावत् सुषु-
प्तिपरत्वेन व्याख्यातम् । अग्रे च वरदानानुरोधान्मुक्तिपरत्वेन व्या-
ख्यास्यत इति न कोऽपि कापि सन्देहः । एतदग्रे, सोऽहं भगवते
सहस्रं ददामीति जनकवाक्यम् । तत्र न पुनर्मोक्षप्रश्नः । तेन एवं
श्लिष्टप्रयोगेऽपि जनकेन लिङ्गस्य साधारण्यं प्रकरणस्योत्क्रमणो-
परत्वादसाधारण्यं चावगत्य, अथाकामयमान इति निष्का-
मप्रकरणं मतान्तराद् विविक्तत्वेन सिद्धान्ते निवेद्य तत्र सद्यो-
मुक्त्यवस्थामवधार्य, ब्रह्माप्येतीत्यत्र ब्रह्मपदं च द्वितीयान्तमव-
गत्य, तत्रास्य ब्रह्मभूतस्य लयं चावगत्य, श्लोकमप्येतदवस्थाप्रति-

श्लोका अत्र त्रयोदश सर्वनिर्द्धारकाः । आद्यो ब्रह्मविद्वत्तेः ।
 एष इति सुपुंसौ नाडीत्वात् पञ्चवर्णाः । अन्यन्तम इति द्वाभ्याम-
 नेवंविदो निन्दा । तदेव सन्त इति बुद्धिमतां वचनम् । आत्मान-
 मिति वैराग्यम् । यस्यानुवित्तिरिति नवभिर्ब्रह्मस्तुतिः । तद्विज्ञानं
 च । पुनरेतदेव स्पष्टतयोपदिशति । स वा अयमात्मेत्यादि । अभयं
 वै जनकं प्राप्तोऽसीयन्तम् । काण्वानां कचित् पाठभेदेऽप्ययमेवा-
 र्थः । अत्र प्रकरणे जीवो वाच्य इति प्राप्ते ।

पादकत्वेनावगत्य, अहिनिर्ल्वयनीहृष्टान्तं . मृतशरीरपरमेवाव-
 गत्य, प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैवेत्यस्य प्राज्ञत्वादयमात्मा ब्रह्मैव सन्
 लोक एव ब्रह्मापीतो ब्रह्मलोकात्मको भवतीति निश्चितयान् ।
 तेन जाग्रदशायां हृदयस्थसर्वकामप्रमोको मोक्षसाधनत्वेनावधारित
 इति बोधितम् । तदा याज्ञवल्क्योऽपि तस्य सम्यग्बोधनाय सर्वं
 सिद्धान्तमाह । तद्विवृण्वन्ति । * श्लोका इत्यादिना * । * अत्र
 त्रयोदशेति * । एकोपकमगतास्त्रयोदश । * आद्यो ब्रह्मविद्वत्तेरिति *
 ब्रह्मविदः सद्योमुक्तिमुक्ता ततो न्यूनाधिकारिणो ब्रह्मविदः क्रममुक्ते-
 र्बोधकः, अणुः पण्या इति श्लोकः । तस्मिन् शुक्लमिति श्लोकस्तु नि-
 श्क्रमणमार्गबोधक इत्याहुः । * एष इत्यादि * । * बुद्धिमतां वचनमि-
 ति * । सद्योमुक्तिभाजां ज्ञानवतां ब्रह्मभावेन ब्रह्मप्राप्तिवचनम् । शेषं
 स्फुटम् । शेषस्यार्थमाहुः । * पुनरित्यादि * । अत्रैतद् बोध्यम् । यस्याः
 नुवित्त इत्यस्योत्तरार्द्धं, स विश्वरुदित्यादिना यत् सर्वकर्तृत्वमुक्तं तत्
 स वा एष आत्मा सर्वस्य चशीत्यारभ्य, सेतुर्विधरण इत्यन्तेन स्प-
 ष्टीकृतम् । तस्य लोक इत्युक्तं लोकाधिपत्वं च, एषां लोकानामसं-
 भेदायेत्यनेन । यत् पुनः पूर्वार्द्धं, यस्यानुवित्त इत्यादिनोक्तम्,
 अग्रिमश्लोकैश्च तत्, तमेतं वेदानुवचनेनेत्यारभ्य भान्तं स्फुटीकृत-
 मिति । पूर्वपक्षमाहुः । * अत्र प्रकरणे जीवो वाच्य इति * । अय-
 मर्थः । अत्रोपक्रमे, कतम आत्मेति प्रश्ने, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु
 हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इति शरीरलिङ्गादुपसंहारे च, योऽयं विज्ञान-
 मयः प्राणेष्विति कण्वपाठे तदपरित्यागान्मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोप-

अभिधीयते । ब्रह्मैव प्रकरणार्थः । सुषुप्तावुत्क्रमणे च जीव-
ब्रह्मणोर्भेदेन व्यपदेशात् ।—

न्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनाच्च । यद्यपि संसारी प्रतीयते; तथापि मध्ये,
ध्यायतीव लेलायतीवेति ग्रन्थे संसारिधर्मनिराकरणात् । उपसंहा-
रे च, स वा एष महानज आत्मेति संसारिधर्मरहितपरमेश्वरात्म-
कत्वबोधनात् । उपक्रमोक्तविज्ञानमयत्वादेस्तस्मिन्नपि सत्त्वेन उप-
क्रमस्य सन्दिग्धतया नैर्घल्यात् । माध्यमिकबुद्धान्ताद्यवस्थोपन्या-
सस्य च संसार्यवस्थानुवादेन तद्रहितदशायां परमेश्वराभेदबोधन-
परत्वावगमात् । सुषुप्त्यादौ भेदबोधनस्यापि संसारिदृशायामेव प-
र्यवसानात् । पुनः पुनर्मोक्षप्रदानेन, यत् किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन
भवत्यसङ्गोऽयं पुरुष इति तदुत्तरे पुनः पुनरनन्वागततया असङ्ग-
त्वप्रतिपादनेन, अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनेति, कर्मसम्बन्ध-
राहित्यस्य च प्रतिपादनेन, तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य
भवतीति सर्वदुःखतरणश्चावणेन च परमात्माभिन्नासंसारिरूपप्रति-
पादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यतोऽत्रासंसारी परमेश्वराभिन्नो जीवो वा-
च्य इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्तिः । * ब्रह्मैवेत्यादि * । अयमर्थः ।
सत्यमत्र मुक्तजीवस्तथा निरूप्यते । तथापि स न प्रकरणार्थः । तत्र
हेतुः । * सुषुप्तादिव्यादि * । तथाच च यदि मुक्तो जीवो ब्रह्माभे-
देनात्र प्रतिपाद्यः स्यात् तदा अवस्थाभेदस्याप्रयोजकत्वेन तत्र जीवं
परमेश्वरात्र भिन्त्यात् । प्रतिपिपादयिषिते अभेदे भेदकथनस्य प्र-
योजनशून्यतया वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नच संसार्यवस्थायां भेदबोधनाय
तदिति युक्तम् । तदानीं जाग्रत्स्वप्नयोरन्तर्वादिवैशिष्ट्यस्य प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वेन सुषुप्तिमरणयोस्तमोऽभिमयेन तथात्वस्याज्ञानेऽपि सौषुप्ति-
कस्मरणेन मृतानां भूतादिभावदर्शनेन चानुमानसिद्धतया तत्कथन-
वैयर्थ्यानपायात् । अतो ज्ञायमानावस्थासिद्धं भेदमनूद्य यद्ज्ञा-
यमानावस्थासिद्धं भेदमनुवदति तदसंसार्यवस्थायामपि भेद-
बोधनायैवानुवदति । यथोदकं शुद्धं शुद्धे आसित्कं तादृगेव
भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति
काठके तथैव आचणात् । नच तर्ह्युपक्रमाद्यनुरोधादसंसारी

आकाशवद् ब्रह्मनिर्द्धार एव युक्तः ॥ ४२ ॥

परमेश्वरसमानधर्मा जीवो वाच्योऽस्त्विति वाच्यम् । उपक्रमे किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति प्रकाशकप्रश्ने, आदित्याद्यनन्तरमात्मज्योतिरित्युत्तरे पुरुषस्य प्रकाशापेक्षित्वेनाप्रकाशकत्वात् । प्रकाशक आत्मा क इत्याशयेन पृच्छति । कतम आत्मेति । तन्न स्पष्टतया वक्तव्येऽप्युत्तरे याज्ञवल्क्यो, न वदिष्य इति स्वाभिसन्धेर्वैरदानस्य चानुरोधाच्छ्लिष्टमेवोत्तरं ददातीति पूर्वं व्युत्पादितम् । अतस्तद्विचारे, अत्रायं स्वयञ्ज्योतिर्भवतीति निगमनवाक्ये परमात्मैव स्वयम्पदवाच्यः सिद्ध्यतीत्युपक्रमगतः प्रश्नस्तत्पर एव पर्यवस्यति । तथापि श्लिष्टप्रयोगाज्जनकेन सम्यङ् न ज्ञातः । एतावज्ज्ञातं, संसारिभ्यतिरिक्तः प्रकाश इति । ततस्तत्सन्देहनिवारणाय पृच्छति । विमोक्षाय ब्रूहीति । तदापि श्लिष्टमेवोत्तरं ददाति । स एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्ना चरित्वेत्यादि । तदा जीवस्यासङ्गतत्वे उक्तेऽपि जनकस्य सन्देहो न निवृत्त इति पुनर्मोक्षाय पृच्छति । तदा पुनरपि मत्स्यादिदृष्टान्तं वदन् स्वप्नसुषुप्ती अवस्थे उक्त्वा सुषुप्तौ परमात्मानम् असङ्गादपि जीवाद् भेदेनाह । तदापि तस्य प्रकाशकसन्देहो न निवृत्त इति पुनर्मोक्षाय पृच्छति । तदा पुनरपि सम्प्रसादवाक्येनैवोत्तरे पुनरपि मोक्षाय पप्रच्छ । तदा याज्ञवल्क्यो राज्ञो मेधावित्वाद् भीतो मरणावस्थां संसारिणो वदन् परमेश्वराजीवस्य भेदमाह । तदापि श्लिष्टप्रयोगात् तस्य सन्देहो न निवृत्त इत्यकामयमानस्य सद्योमुक्तिमाह । तत्र, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः, ब्राह्म आत्मा ब्रह्मैवेति च श्रुतेर्जीवस्य ब्रह्मभाव एव मुक्तिः । ब्राह्म आत्मा ब्रह्म योऽस्ति स एव प्रकाशकः । तज्ज्योतिरैवायं जीवः सर्वं करोतीति ज्ञात्वा, सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीत्युक्तवान् । तदा याज्ञवल्क्यस्त्रयोदशश्लोकैः सर्वं शास्त्रार्थमुक्त्वा, स एष आत्मेत्यादिना तमेवार्थं स्पष्टमुक्तवान् । तदा जनको विदेहान् स्वात्मानं च दास्यार्थं तस्मै दत्तवान् । विद्यां च याज्ञवल्क्यः समापितवान् । अत उपक्रमोपसंहारयोः परमात्मन एव प्रकृतत्वसिद्ध्या तस्यैव प्रकरणित्वमिति सिद्धम् । तदाहुः । * आकाशवदित्यादि * । त

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

किञ्च । सर्वस्य वशीत्यादिशब्देभ्यः स्पष्टमेव ब्रह्मप्रकरणमिति ॥ ४३ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीबल्लभाचार्यविरचिते

ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

थाच यथा पूर्वाधिकरणे अन्यथानुपपत्तिबलादाकाशवाक्यस्य ब्रह्म-
परत्वनिर्धारस्तथात्र भेदव्यपदेशान्यथानुपपत्तिबलाद् प्रकरणस्य
ब्रह्मपरत्वनिर्धार इत्यर्थः । किञ्चात्र संसारिणोऽपि जीवस्य परमेश्व-
राद् भेदसाधनेन मुक्तावस्थायामपि जीवे ब्रह्मलक्षणस्य नातिव्याप्ति-
रिति बुद्धिस्त्वं प्रसङ्गाद् बोधितम् ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ भेदव्यपदेशेन प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वसाधनं
क्लिष्टमित्यतो हेत्वन्तरं पदतीत्याशयेनाहुः । * किञ्चैत्यादि * ॥
तेषामुपासनार्थत्वं धारयितुं बहुवचनम् । तथाच यदि तै शब्दा
उपासनार्थाः स्युः, सङ्खुक्ताः स्युर्न त्यसङ्ख । न पा विवृताः स्युः ।
यतस्ते तथा, अतो न जीवस्य तथोपासनार्थाः । किन्तु परमेश्वरस्य
जीवाद् भेदनार्था एवेत्यहंप्रहोपासनापेक्षया ईश्वरत्वेन पृथक्तयो-
पासनैव युक्तैत्यर्थः ॥

अत्र शङ्कराचार्याः । किमिदं वाक्यं संसारिरूपान्वाख्यान-
परमुतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशये, संसारिपरमिति
पूर्वपक्षं, संसाररहितपरमेश्वरमिहजीवात्मप्रतिपादनपरमिति सि-
द्धान्तमाहुः । भेदव्यपदेशं च संसारिभेदपरमाहुः ।

तदसङ्गतमित्युपपादितम् ।

भास्कराचार्यास्तु, किं संसारिस्वरूपपरम्, उत पररूपपर-
मिति संशये, पररूपपरमिति सिद्धान्तयन्ति ।

तन्मतं सन्दिग्धमिव । तत्र यदि मुक्तजीवपरं, तदा तु पूर्वोक्तदू-
षणप्रसङ्गमित्यप्रयोजकम् । यदि केवलपरमेश्वरपरं, तदा तु ननुष्टम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, अत्र पक्षानुल्लेखादिदं सूत्रद्वयं पूर्वसूत्र-
शेषत्वेन योजयन्ति । तेन तन्मतेऽत्र जीवाद् मित्र एव परमेश्वरः
प्रतिपाद्यः । एवं तथैवमतेऽपि ।

अत्रेदं धोष्यम् । सत्यमत्र पक्षानुल्लेखस्तथापि, भाष्ये विषय-

वाक्ये आकाशः पक्षो, द्वितीये त्वात्मा पक्ष इति पक्षभेदाद्धेतुभेदा-
द्याधिकरणभेद एव युक्तः । अन्यथा, अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादिति
सर्वस्य हेतोरनुवृत्त्याऽप्यात्मनः प्रत्यगात्मभेदसिद्धिर्भेदेनेति पदस्य,
पत्यादिसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेरुच्यतेत्वादिति ।

माध्वास्तु, स वा एष सम्प्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादिना स्व-
प्नादिद्रष्टा यः प्रतिपादितोऽस्तङ्गत्वेन च, स जीवो, ब्रह्मवेति संशये,
सुषुप्त्यादौ जीवाद् भेदेन व्यपदेशाद् ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यम् । स्वप्नस्य
सत्यत्वात् तद्द्रष्टृत्वं सर्वज्ञे ब्रह्मण्यविरुद्धम् । तस्मात्सङ्गं ब्रह्म-
वेत्याहुः । द्वितीयसूत्रे च पत्यादिशब्दानां श्रवणात् परमेश्वर एव
प्रतिपाद्यो न तु, स वा एष महानज आत्मेति वाक्यप्रतिपादितः ।
अजशब्दवाच्यश्च चतुर्मुख इत्याहुः ।

मिथुस्तु, अत्रोत्क्रान्तिशब्दो जीवस्य देहत्यागमात्रपरतया मोक्षादी-
नामपि संग्राहकः । मोक्षावस्थायामपि निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति
साम्यान्तर्गतस्य भेदस्य व्यपदेशात् । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्युक्त-
पाक्येऽप्यप्यस्य भेदतन्त्रत्वाच्च । ब्रह्मैव सन्निति तु त्यक्तदेहाभिमान
इति, प्राप्तगौणब्रह्मभाव इति वेत्यर्थबोधकम् । प्रलयावस्थायां च
यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादिधृतौ कोशखञ्जयोरिव प्रवेष्टव्यप्रवे-
ष्टोर्भेदोऽवगम्यत इति । नन्वेवमपि सुषुप्तावेकीभावः । तुरीयावस्थे
महाप्रलये च ब्रह्मचिन्मात्रावशेषो जीवो माण्डूक्यादिवाक्येभ्यः से-
त्स्यतीति चेन्न । उक्तपृष्ठदारण्यकवाक्ययोरविभागपरत्वस्यागत्या
घक्तव्यतया तदेकवाक्यत्वेनेतरश्रुतेरपि तत्परत्वावधारणात् । अवि-
भागो घचनादिति सूत्रे व्यासैरपि वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्याह ।

तत्र यदविरुद्धं, तद् ग्राह्यम् । शेषे उदासीना घयम् ।

एवमस्मिन् पादे पदार्थान्तरेऽतिव्याप्तिवारणात् तल्लिङ्गाद्य-
धिकरणोक्तार्थप्रपञ्चनेनोपास्यरूपनिरूपकवाक्यविचारानुपासनाधि-
कारिविचारपूर्वकं त्रयोदशाधिकरण्या आधाररूपो भगवान् विचा-
रितः ॥ ४३ ॥ ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यचरणनरतचन्द्रकिरणनिवारित-

इदयान्धकारेण पीताम्बररत्नजपुरुषोत्तमेन कृते

ब्रह्मसूत्राणुभाष्यप्रकाशे प्रथमाध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ ३ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपक-
विन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

एवं सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वे निर्णीते, केचिद् वेदार्था-
ऽज्ञानात् कचिद् वेदभागे कापिलमतानुसारिपदार्थदर्शनेन तस्यापि
वेदमूलकत्वं वदन्ति । तन्निराकरणाय चतुर्थः पाद आरभ्यते ।
तत्र, ईक्षतेर्नाशब्दमिति सांख्यमतमशब्दत्वादिति निवारितम् ।
वेदेन प्रतिपादितमिति तत्राशङ्कते । आनुमानिकमप्येकेषाम् ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते-
र्दर्शयति च ॥ अतीतेषु पादेषु प्रथमेश्चिद्व्याप्तिजनकशब्दकृतसन्दे-
हवारणाय कार्यनिरूपकाणि वाक्यानि विचार्य, द्वितीयचृतीययोश्च
यथायर्थं जीवजडरूपार्थकृततत्सन्देहवारणायान्तर्याम्युपास्यरूपनि-
रूपकाणि च वाक्यानि विचार्य, सर्वेषां वेदान्तानां साक्षात् परम्प-
रया च ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपादितः । स तदा दृढीभवति यदा
श्रौतत्वेनाभिमतमानस्य मतान्तरस्य श्रौतता निराक्रियते । अतस्त-
दर्थं चतुर्थे पादे जीवजडसमुदायात्मकार्थनिरूपकतया मतान्तर-
श्रौतताभ्रमजनकानि प्रकीर्णानि वाक्यानि विचार्यन्त इत्युपोद्घा-
तबोधनाय पूर्वपादत्रयसिद्धमर्थमनुवदन्त एतत्पादार्थमाहुः । *
एवमित्यादि * । तथाच तन्निराकरणं प्रयोजनं, तादृशवाक्यवि-
चारार्थ इत्यर्थः । नन्वदृश्यत्वाच्चधिकरणे एतादृशमपि
वाक्यं विचारितमेवेति, किमनेन विचारेणेत्याशङ्कं समादधानाः
सूत्रांशमवतारयन्ति * तत्र, ईक्षतेरित्यादि * । तथाच यद्यपि
तद्वाक्यं विचारितं, तथापि तन्मतस्य सर्वथा अश्रौतत्वमेवेति नो-
पपादितमतो विचार इत्यर्थः । एतेनास्य पादस्य, ईक्षतिसमन्वय-
सूत्रप्रपञ्चरूपत्वं योचितम् । नन्वत्र प्रकृतिनिराकरणमेवास्तु । मतस्य
श्रौततानिराकरणे किं गमकम् ? इत्याकाङ्क्षायामानुमानिकपदमेव

एकेषां शास्त्रिणां शास्त्रासु सांख्यपरिकल्पितप्रकृत्यादि श्रूयते ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति काठके श्रूयते ।

तत्र बुद्धेरात्मा अहङ्कारः । ततो महान् महत्तत्त्वम् । ततोऽव्यक्तं प्रकृतिः । ततः पुरुष इति । न अहङ्कारादयः पदार्था ब्रह्मवादे सम्भवन्ति । तस्मादेवजातीयकेषु तन्मतपदार्थानां श्रवणान्मायाप्रकृत्यविद्यावादा अपि श्रौता इति चेन्न ।

गमकमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * एकेषामित्यादि * । तयाच्च पूर्वग्रन्थे, कामाच्च नानुमानापेक्षा, नानुमानमतच्छब्दादित्यादौ केवलानुमानपदादत्र च सम्यन्धितद्धितान्तानुमानिकपदात् सांख्यग्रन्थचनीये, सङ्गतपरार्थत्वात् पुरुषस्येति सूत्रेऽनुमानेन प्रकृतिसम्बन्धित्वेन सिद्धः पुरुषोऽपि संग्राह्यत्वेन गम्यते । तयोश्च निराकरणे तन्मतमेव निराकृतं भवतीति सूत्रं पदमेव गमकमित्यर्थः । केषां शास्त्रायामित्याकाङ्क्षायां विषयवाक्यमुदाहरन्ति । * इन्द्रियेभ्य इत्यादि * । फलं प्रकृत्यादीत्यतो व्याकुर्वन्ति । * तत्र बुद्धेरित्यादि * । * बुद्धेरात्मा अहङ्कार इति * । पर इत्यनुपज्ज्यते । बुद्धेः सफाशादात्मा । 'सर्वात्मनोऽन्तःकरणं गिरित्रम्' इत्यन्तःकरणत्वेन सिद्धस्य गिरित्रस्य, 'चन्द्रो मनो यस्य इगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्र इति स्वस्मिन्नात्मपदप्रयोगादात्माऽहङ्कारः पर इत्यर्थः । शोषं स्फुटम् । तयाचैयमत्र सांख्यमतप्रत्यभिज्ञानात् तन्मतं श्रौतमिति । तदाहुः । * न हीत्यादि * । अपिशब्दार्थमाहुः । * तस्मादित्यादि * । * एवजातीयकेष्विति * । वक्ष्यमाणेष्वजादिव्याप्येषु । * मायाप्रकृत्यविद्यावादा इति * । मायान्तु प्रकृतिं विद्यात्, पञ्चाशद्देदां पञ्चपर्यामधीम इत्यादिव्याप्येष्वभिमत्यमानाः । पूर्वपूर्वप-

शब्दसाम्यमात्रेण न तन्मतं सिद्धयति ।
सन्दिग्धानां पदार्थानां पौर्वापर्येण निर्णयः ।
न तु सन्दिग्धवाक्येन सर्वव्याकुलतोचिता ॥
अत्र हि पूर्वम् ।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारार्थं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयास्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेसाहुर्मनीषिणः ॥

तदनुचत्वारि वाक्यानि । यस्त्वविज्ञानवानिप्सादि । तदन्वि-
न्द्रियेभ्यः परा इति । तत्र पूर्वसम्बन्ध एवार्थ उचितः । तथाह ।

शांशमनूय तद्द्रूपकं हेतुमघतारयितुं निषेधं व्याकुर्वन्ति । * शब्दे-
त्यादि * । * तन्मतमिति * । अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतिपुरुषाणामुत्त-
रोत्तरं परत्वबोधकं सांख्यमतम् । कुतो न सिद्ध्यतीत्यतः का-
रिकाया तद्धेतुमाहुः । * सन्दिग्धेत्यादि * । * पौर्वापर्येणेति *
पूर्वापरसन्दर्भेण । सन्दिग्धा ह्यस्मिन् वाक्ये पदवाच्या अर्थाः ।
पदानि वाक्यावयवभूतानि, वाक्यं च महावाक्यस्य । अतो महा-
वाक्यानुरोधेन तदर्थो निर्णयः । न तु सन्दिग्धपदघटितवाक्येना-
वयविभूतस्य महावाक्यस्य व्याकुलता युक्ता । तथाच तद्व्या-
कुलीभावादेतन्मतं न सिद्ध्यतीत्यर्थः । तदेतद् व्युत्पादयन्ति ।
* अत्र हीत्यादि * । * अत्रेति * । प्रकरणे । * हिहेतौ ।
* चत्वारिति * । विज्ञानसारयिवाक्यस्य कचिदिन्द्रियेभ्यः परा
इत्याद्यनन्तरं दर्शनाच्चत्वारि । विज्ञानसारयिवाक्यार्थस्त्वग्रे कारि-
कया घक्तव्यः । एवं सन्दर्भे यत् सिद्धं तद्वक्तुं हेतुं घदतीत्याहुः ।
* तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * । इन्द्रियेभ्य इति वाक्ये । विष्णुधर्मो-
त्तरे तृतीयकाण्डे । 'उपमानेन तुल्यत्वमुपमेयस्य रूपकम्' इति रू-
पकलक्षणाद् रूप्यते यत्तद्रूपमिति कर्मणि घञि कृते, इवे प्रतिकृता-
यिति कनि च कृते रूपकमित्यलङ्कारनाम सिद्ध्यतीत्यभिसन्धाय हेतुं

शरीररूपकविन्यगृहीतेः । शरीरेण रूप्यन्ते ये शरीरेन्द्रियादयस्ते विन्यस्ता यत्र रूपकभावेन रथादिषु तेषामेवात्र गृहीतिर्ग्रहणम् । अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतपरिग्रहापत्तिः ।

जीवप्रकरणं ह्येतन्मुक्त्युपायोऽस्य रूप्यते ।

योग्यं शरीरमारुह्य गच्छेदिति हरेः पदम् ॥

तत्र जीवस्य ब्रह्मप्राप्तौ मुख्यं साधनं शरीरम् । स रथः । सर्वसामग्रीसहिताऽपराधीनयानत्वात् । रथस्तु ह्याधीनः । ह्याश्च

व्याकुर्वन्ति । * शरीरेणेत्यादि * । स्वस्य स्वज्ञापकत्वेऽपि दोषाभावाच्छरीरेण रूप्यन्ते ये शरीरेन्द्रियादयस्ते यत्र वाक्ये रथादिषु रूपकभावेन अलङ्कारबोधितप्रतिकृतिभावेन विन्यस्ताः स्थापितास्तेषां सर्वेषां रथादिप्रतिकृतिभूतानामेवात्र गृहीतिर्ग्रहणम् । अतः शरीररूपा रूपकविन्यस्ताः । शरीररूपकविन्यस्ताः । रूपकविन्यस्तानां व्यावर्तकं शरीररूपत्वमित्युपसर्जनत्वात् तस्य पूर्वनिपातः । शाकपार्थिवादेराकृतिगणत्वाद् रूपपदलोपश्च । अतः शरीररूपकविन्यस्तानां गृहीतिर्ग्रहणं शरीररूपकविन्यस्तगृहीतिः । तस्मादित्यर्थः । तथाच स्यात् सांख्यमतापत्तिर्यद्यहङ्कारादीनां पदार्थानां तत्त्वेन गृहीतिः स्यात् । सा तु नास्ति । यतः शरीरेण ये रूप्यन्ते शरीरेन्द्रियादयस्ते विन्यस्ता यत्र वाक्ये रूपकभावेन रथादिषु, आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादिना, तेषामेवात्र गृहीतेर्ग्रहणात् । यदि ह्येवं नोपगम्येत तदा प्रकृतहानादिदोषावापद्येताम् । किञ्चेदं हीति निश्चयेन जीवप्रकरणम् । अत्रास्य मुक्त्युपायो, योग्यं शरीरमारुह्य हरेः पदं गच्छेदित्येवं विज्ञानसारयिमन्त्रेण रूप्यते । न ह्येतत् सांख्यमते सम्भवति । स्वरूपावस्थानातिरिक्तस्य भगवत्पदप्राप्तिरूपस्य मोक्षस्य तैरनङ्गीकारात् । अत इन्द्रियेभ्य इति वाक्ये अहङ्कारादितत्त्वरूपो नार्थः । किन्तु वक्ष्यमाणप्रकारकः । तथाहि । तत्र मुक्त्युपायेषु बोधनीयेषु वक्तव्ये रूपके जीवः स्वतन्त्रत्वाद् रथी । * जीवस्येत्यादिना विवृतं शरीरं रथः । तत्र हेतुः । * सर्वेत्यादि * । सामग्री इन्द्रियादिरूपा ।

स्वबुद्धयधीनाः । सा च भग्नहाधीना । स च सारथ्यधीनः । स च स्वबुद्धयधीनः । सा च मार्गाधीना । स च प्राप्याधीन इति । एवं ज्ञात्वा युक्तसामग्रीकस्तदेशं प्राप्नोति । तत्रेन्द्रियाणामात्मा विषयाः ।

ते च मनसा सम्यक्त्वेन भावितास्तथा भवन्ति । विरक्तेन्द्रि-

अपराधीनता तु स्थायत्ततया । तेन शरीरे रथरूपकम् । रथस्तु गमने ह्याधीन इतीन्द्रियेषु हयरूपकम् । हयबुद्धिस्थानापन्नाप्तेन्द्रियदेवता । देवताप्राधान्य एवेन्द्रियाणां भगवत्परत्वस्य, देवानां गुणलिङ्गानामित्यत्र तृतीयस्कन्धे सिद्धत्वात् । देवतासाहित्यस्यार्थतः प्राप्तत्वाच्च । एवमग्रेऽपि बुद्धिस्थानापन्ना देवता । एवं हयबुद्धिस्तु भग्नहाधीनेतीन्द्रियनियामकमनस्ति तद्रूपकम् । एवमेव बुद्धौ सारथिरूपकम् । सारथिबुद्धिर्मार्गाधीनेति विषयेषु गोचरपदेन मार्गरूपकम् । रथिस्वरूपबोधनायात्मेन्द्रियेत्येवंश्लोकः । ततो, मार्गस्तु प्राप्याधीन इति तद्वोधनाय प्रापकसामग्रीनिगमनपूर्वका, यस्तत्त्वविज्ञानधानित्यादयश्चत्वारः श्लोकाः । प्राप्यनिगमनाय पञ्चम इति बोधयितुम्, एवं ज्ञात्वेत्यादिना हयरूपकपर्यन्तग्रन्थस्य तात्पर्यकथनम् । इन्द्रियविषयेषु देशरूपकस्य तात्पर्यं चक्षुः, इन्द्रियेभ्यः परा इत्यादेस्तात्पर्यमाहुः । * तत्रेन्द्रियाणामित्यादि * । * आत्मेति * 'घ्राणं च गन्ध' इति न्यानन भगवदिन्द्रियरूपतया तदाधिदैविकत्वात् तेषां नियामकाः । श्रोतस्य परपदस्यायमर्थः । यद्यप्याकर्षकत्वाभियामकत्वमुक्तं श्रीभागवते । 'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैरिति' । अनुभवश्च कामिनीकुचकुम्भादिदर्शने चक्षुराद्याकर्षस्य । तथापि नात्र तदभिप्रेतम् । मोक्षप्रकरणत्वादित्यभिप्रेत्याहुः । * ते चेत्यादि * । तथाच मोक्षप्रकरणे यदिन्द्रियेभ्यः परत्वं विषयाणामुच्यते, तद् भगवद्दीयतया मनसा सम्यक्त्वेन भावितानामेव । यथा नवमस्कन्धादावम्यरीपादिचरिते, स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोरित्यादिश्लोकत्रयोक्तास्तादृशाम् । न तु सामान्यानाम् । नापि ज्ञानीन्द्रियविषयविचक्षया । विरक्तेन्द्रियाणां विषयानाकृष्टत्वात् । अतः 'तत्सारविन्दनयनस्येत्यादिवद् यत्र भगवदभिप्रायः सा मोक्षप्रणाड्यत्र विचक्षिता,

याणामतथात्वात् । बुद्धेरात्मा विज्ञानम् । तद् ब्रह्मविषयकं महद्
 भवति । ततः परमव्यक्तं, न प्रकटं, भगवत्कृपैव । सा तु भगवद-
 धीना, न साधनान्तराधीना । स च भगवान् स्वाधीन इति ।
 एवमेवार्थस्तस्योचितः । किञ्च, दर्शयति स्वयमेवेममर्थम् ।

एषु सर्वेषु भूतेषु गूढोत्पा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्न्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति ॥

सूक्ष्मया उपनिषदनुसारिण्या । बुद्ध्या भगवज्ज्ञाने हि त-
 त्प्राप्तिरिति । चकारात्, ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदन-
 न्तरमिति स्मृतिर्गृहीता । तस्मात् साधनोपदेशान्न सांख्यमतमिह
 विवक्षितमिति ॥ १ ॥

सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

नन्वव्यक्तशब्देन न भगवत्कृपा वक्तुं शक्या । धर्मप्रवाहा-
 दित्याशङ्क्य परिहरति तुशब्दः । सूक्ष्मं तद् ब्रह्मैव । धर्मधर्मिणो-

न तु शुष्कज्ञानप्रणाडीति बोधनाय तदुक्तिरित्यर्थः । एतेन अर्थेभ्यश्च
 परं मन इत्यपि व्याख्यातप्रायम् । मनसा सम्यक्त्वेन भावन एव
 तेषां तथात्वादिति । मनसस्तु परा बुद्धिरिति सारयिभावादेव
 स्पष्टम् । बुद्धेरात्मेत्यादिकं व्याकुर्वन्ति । * बुद्धेरात्मेत्यादि * ।
 * विज्ञानमिति * तत्कार्यभूतं विशिष्टज्ञानम् । तस्य बुद्धिनियाम-
 कत्वं तु ब्रह्मविषयकत्वेन महत्त्वादित्यर्थः । शेषं स्फुटम् । एवं हेतु-
 व्याख्याय दर्शनपदं व्याकुर्वन्ति । * किञ्चेत्यादि * । * इममिति *
 पूर्वोक्तं कथं दर्शयतीत्यत आहुः । * सूक्ष्मयेत्यादि * । तथाच सू-
 क्ष्मपदेन बुद्धेरुपनिषदनुसारित्वबोधनादुक्तरीत्या भक्तिप्रणाड्या प्रा-
 प्तिं दर्शयतीत्यर्थः । तेन धृतौ गम्यत इति गतिरिति प्राप्यत्वबोधना-
 त्, स्मृतावपि, विशत इति पदेन तस्यैवार्थस्वोपबृंहणादत्र प्राप्तिरूप
 प्रचार्योऽभिप्रेतो दृश्यते, न तु रुक्षदर्शनरूपोऽतो नात्र सांख्यमतप्र-
 त्यभिज्ञानमिति भावः ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥

रभेदात् । अव्यक्तशब्देन हि सूक्ष्ममुच्यते । तदेव हि सर्वमकारेण न व्यज्यते । अर्हत्वात् । तदेव अर्ह योग्यम् । उभयप्राप्यर्थहेतुः । तस्माद्धर्मधर्मिणोरभेदाद् भगवानेव सूक्ष्ममिति तत्कृपयाऽव्यक्तवाच्या ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

ननु धर्मित्वे परत्वमनुपपन्नम् । अन्यथा पूर्वोक्तो दोष इत्यत आह । अभेदेऽपि कृपायास्तदधीनत्वात् परत्वम् । तत्र दृष्टान्तः । अर्थवत् । अर्थः पुरुषार्थः फलं, तद्वत् । ब्रह्मविदामिति परमित्यत्र एकस्यैव ब्रह्मणः सच्चिद्रूपेण विषयत्वमानन्दरूपेण फलत्वमिति । तथैवाक्षरपुरुषोत्तमविभागोऽपि । स्वधर्मा अपि स्वाधीनाः ।

* उभयत्रेति * । भगवत्कृत्य ब्रह्मत्वे, भगवत्कृपात्वे च । धर्ममर्थः । बुद्धेरारम्भो महान् पर इत्यत्र, अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यत इति श्रुत्यन्तरोक्तं ज्ञानं बुद्धिनियामकरूपेण परामृष्टम् । तच्च, नायमारभेति श्रुत्यन्तराक्षरणाधीनम् । धरणं च कृपार्थमेति ज्ञानात् परस्य धर्मस्य योग्यतायत्नात् कृपेयत्वात्वेन सिद्ध्यति । सा च भगवद्धर्मः । धर्मधर्मिणोऽध्यायिनामायेन पितृत्यादभेद इति तस्या अपि ब्रह्मस्य योग्यतायत्नादेव सिद्ध्यतीति तथेति । तथाच न प्रायपाठविरोध इत्यर्थः ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ उक्तं समाधिमाक्षिपति * नग्नित्यादि * यदि पूर्वोक्तयुत्तरा कृपाया ब्रह्मस्य, तदा धर्मित्वे तद्विपर्ययरूपं परस्य युक्तिरहितम् । यदि कयाचिद्युत्तरा धर्मस्य तदा धर्मिप्रायपाठविरोधरूपो दोष इति पूर्वोक्तः समाधिरसद्गत इत्यादाङ्गनायामस्यापि समाधिमाह्वयर्थः । समाधि व्याचक्षते । * अभेदेऽपीत्यादि * । तथाचामेदं यथैककल्पेण ब्रह्मणं युक्तिस्तथा भेदे नियम्यनियामकभाषो युक्तिरित्युभयमनुपपन्नमित्यर्थः । एकत्रेऽपि नियम्यनियामकभाषय कथमित्यत आहुः । * तत्रेत्यादि * । * तथेति * एकत्रेऽपि गणितानन्दस्वागणितानन्दस्वात्मरूपभेदेनैव । तथाच रूपभेदेन साऽनुपपन्न इत्यर्थः । एतदेव निगमयन्ति । * स्वधर्मा इत्यादि *

स्वयमपि स्वाधीन इति । तथा कृपाविष्टः साधनमानन्दरूपः
फलमिति ।

अथवा अव्यक्तं सच्चिद्रूपमक्षरमेवास्तु । तस्मिन् सति विज्ञान-
स्य विषयाधीनत्वमर्थः ।

एतेनान्येऽपि सर्वसंग्रहवादिनो निराकृता वेदितव्याः ।
अतम्बद्धाभिलाषाच्च ।

फलमितीत्यन्तम् * । अस्मिन् पक्षे अव्यक्तपदस्य यौगिकत्वाच्चे-
थित्वं शङ्कोतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । अक्षरमे-
व, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त इति गीतावाक्यादव्यक्तमस्तु । नच लिङ्ग-
विरोधः । अक्षरं ब्रह्म परममिति ब्रह्मत्वविवक्षायां, तत्रापि नपुंसक-
लिङ्गप्रयोगात् तस्य भगवतः सकाशाद् भेदाभेदौ, गीतायाम्, एवं
सनतयुक्ता ये इति प्रश्नोत्तरसन्दर्भे स्फुटौ । धामत्याद्भगवदधीन-
त्वं च स्फुटम् । अतस्तदधीनत्वादक्षरमेवाव्यक्तम् । अस्मिन् पक्षे
यो दृष्टान्तस्तमाहुः । * तस्मिन्नित्यादि * । * तस्मिन्नक्षरे स्फुरिते
सति, * विज्ञानस्य बुद्धेर्यदक्षरात्मकविषयाधीनत्वं सोऽत्र दृष्टान्त-
भूतोऽर्थो ग्राह्यः । तथाच तद्विज्ञानं यथा अक्षरसारूप्येऽप्यक्षराद्
भिन्नमक्षराधीनं च, तथा अक्षरमपि ब्रह्मसरूपं ब्रह्मणः परस्माद्
भिन्नं तदधीनं चेत्येक्येऽपि न परत्वानुपपत्तिप्रवाहविरोधादित्यर्थः ।

एवं त्रिसूत्रीव्याख्यानेनैकदेशिकृतं व्याख्यानान्तरमपि निरा-
कृतमित्याहुः । * एतेनेत्यादि * । अयमर्थः । मायावादिनो
ह्यानुमानिकसूत्रे अव्यक्तशब्देन स्वरूपकविन्वस्तं शरीरमङ्गीकृत्य
तस्य कथमव्यक्तशब्दितत्वमित्याकाङ्क्षायां द्वितीयसूत्रे भूतसूक्ष्मस्या-
ऽप्यक्तशब्दार्हत्वात् तत्कार्यस्य शरीरस्याव्यक्तशब्देन ग्रहणं, यथा,
गोभिः धीणीतमत्सरमित्यत्र गोशब्देन पयस इत्युक्त्वा, तृतीयसूत्रे,
तत् भूतसूक्ष्मं न स्वतन्त्रं येन प्रधानकारणवादः प्रसज्येत । किन्तु
परमेश्वराधीनम् । तच्चावश्यकम् । शक्तिरहितस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः ।
अतस्तदर्थवदित्युक्त्वा, अव्यक्तशब्दवाच्यामविद्यां घटन्ति । यथोक्तं
तेषां भाष्ये । अविद्यात्मिका हि सा योजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्दिष्ट्या
परमेश्वराभ्या मायामयी महामुसिर्यस्यां स्वरूपयोधरहिताः शेरते

अनेकरुदिशब्दानां वाच्यं ब्रह्मैव नापरम् ।

शक्तितश्चेत् तथा द्र्युस्ते सन्मार्गाद् वहिष्कृताः ॥

तस्मादिन्द्रियेभ्यः परवाक्ये नानुमानिकं किञ्चिदस्ति ॥३॥

संसारिणो जीवास्तदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम् । एतस्मिन्नु
खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ध्रुतेः । क्वचिदक्षरशब्दो-
दितम् । अक्षरात् परतः पर इति ध्रुतेः । फ्वचिन्मायेति सूचितम् ।
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति मन्त्रवर्णादिति ।

तदेतदसङ्गतम् । कारणग्रहणेनैव सम्भवति गत्यन्तरे कार-
णवाचिशब्देन कार्यग्रहणस्य लक्षणादोपयुक्तस्यानुचितत्वात् । द्वा-
विमौ पुरुषौ लोक इति गीतोक्ते अक्षरे कारणत्वस्य श्रुत्यादिषु, त-
न्मायाफलरूपेणेत्याद्येकादशस्कन्धवाक्यैर्निर्द्धारणात् । अधीनत्वस्य
धामत्वादेव सिद्धेः । तद्विहाय तत्प्रथमकार्यरूपमायापदघात्यश-
क्तिग्रहणस्यानुचितत्वात् । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमं
प्रुचो अक्षरे परमे व्योमधित्यादिश्रुतावाकाशपदवाच्यत्वस्यापि त-
त्रैव स्पष्टत्वात् । अक्षरात् परतः पर इत्यत्रापि परत इति विशेष-
णेन मायाशक्तिव्यावृत्त्या भगवद्धामरूपस्यैव तस्य सिद्धेः । अतो
व्यासाशयविरुद्धत्वाद् अयमसम्बद्धाभिलाप एव । जगद्धीजं तु
भगवानेव । धीजं मां सर्वभूतानामिति गीतावाक्यात् । अक्षरस्य
कारणत्वं तु योनित्वात् । मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधा-
म्यहमिति वाक्यात् । नच पुरुषत्वोक्तिर्विरोधः । त्वं स्त्री त्वं पुमा-
नित्यादिश्रुत्या सर्वरूपत्वेन सिद्धत्वादिति ।

तदेतत् सर्वमभिसन्धायाहुः । * अनेकेत्यादि * । * शक्तित
इति * जैमिन्युक्तं भाट्टप्रसिद्धं लोकवेदाधिकरणमाश्रित्य लौकिक-
शक्तितः । * तथेति * प्रकृतिवाचकत्वम् । शाक्तास्तां चेदिति क्व-
चित् पाठः । तदा तु, तां प्रकृतिं तथा जगद्धीजभूतां द्र्युग्नित्वेवं
योजना । तथाच, 'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
नचेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दिनुमपि ' इत्यादि स्वश्रद्धाजा-
ड्याद् वदन्तो वेदान्तविरुद्धवादित्याक्षयेत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * त-
स्मादित्यादि ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

पूर्वापरसम्बन्धेनार्थः प्रतिपादितः । केवलैतद्वाक्यविचारेऽपि न तदभीष्टं प्रकृतिरूपमव्यक्तं सिध्यतीत्याह । अत्र हि वाक्ये अव्यक्तं ज्ञेयत्वेन नोक्तं, तेषां तु प्रकृतिपुरुषान्तरं ज्ञातव्यम् । न हि सिद्धवन्मात्रनिर्देशे तेषां मते पुरुषार्थः सिध्यति । अपुरुषार्थसाधनत्वे वा असम्बद्धार्थवाक्यत्वमेव स्यात् । परत्ववचनं चासङ्गतम् । श्लिष्टत्वादुभयोरिति चकारार्थः । अयं हेतुः पूर्वमुक्तोऽप्यवसरे स्मारितः । तस्मादव्यक्तं न प्रकृतिः ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ननु ज्ञेयत्वावचनमसिद्धम् । पूर्वं निर्देशमात्रमुक्त्वाऽग्रे ज्ञेयत्ववचनात् ।

अशब्दमपस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं-नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ।

इत्युत्तरवाक्ये वदतीति चेन्न । प्रकरणस्य नियामकत्वेनैकवाक्यत्वे द्वयोः सर्वैकवाक्यत्वेन प्राज्ञः परमात्मैव निचाय्यः ।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्तः प्रयोजनमाहुः । * पूर्व-
त्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * अत्र हीत्यादि * । * ज्ञातव्यमिति * ।
शुणपुरुषान्तरज्ञानात् कैवल्यमिति प्रवचनसूत्रात् । विभूतिविशेषा-
स्तये प्रधानस्यापि ज्ञेयत्वस्मरणाच्च तथेत्यर्थः । * परत्वेत्यादि * ।
परापरभावो हि विश्लेषेऽवगन्तुं शक्यते, न तु संश्लेषे । इदानीमज्ञान-
दशायां तु श्लेष एवेत्युदासीनतयोक्तौ पुरुषस्य परत्ववचनमत्यस-
ङ्गतं स्यादित्यर्थः । * अयमिति * । चकारसूचितः । * पूर्वमिति *
अद्वयत्वाद्यधिकरणे ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ * प्रकरणस्येत्यादि * ।

न तु द्वयोरेवैकवाक्यत्वं वक्तुं शक्यम् । तस्मात् प्रकरणस्य नियामकत्वे अशब्दवाक्यमपि भगवत्परमेव ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

ननु न वयं सर्वमेकं प्रकरणमिति वदामः । किन्तु, इन्द्रियेभ्यः परा इत्यारभ्य, नाचिकेतमुपाख्यानमित्यन्तं भिन्नं प्रकरणम् । तत्र प्रथमं पदार्थनिर्देशः । तदनु, एष सर्वेषु भूतेष्विति पुरुषज्ञानम् । अशब्दमिति तु प्रकृतिज्ञानम् । तस्मादेतत्प्रकरणे साङ्ख्यमतनिरूपणादशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ त्रयाणामेवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥

अस्मदुक्तव्याख्याने त्रिप्रकरणत्वमन्यथा चतुष्प्रकरणत्वं

अव्यक्तश्रुतेः परत्वाल्लिङ्गस्य तद्व्यदितवाक्यस्य च साधारणत्वात् प्रकरणस्य निर्णायकत्वं वक्तव्यम् । अतस्तस्य नियामकत्वेनैकवाक्यत्वे चाच्ये, महतः परमव्यक्तमिति, अशब्दमस्पर्शमिति द्वयोरेवैकवाक्यत्वं, नान्येषामित्यत्र नियामकामावात् सर्वेषामेवैकवाक्यत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणं च, ऋतं पितृन्तावित्यारभ्य नाचिकेतमुपाख्यानमित्यन्तमेकम् । तत्र चात्मानावेव परामृश्य जीवात्मनो स्थित्वं, तदुपकरणं, तत्फलं चोक्तवाग्रे, एष सर्वेषु भूतेष्वित्यारभ्य बह्वीसमाप्तिपर्यन्तं परमात्मैव ज्ञेयत्वेन परामृष्टः । मृत्युमुखप्रमोकरूपफलदर्शनात् । प्रधानज्ञानेन सांख्यैस्तदनभ्युपगमात् । चेतनात्मज्ञानादेव तदभ्युपगमाच्च । अतः प्रकरणस्य नियामकत्वे अशब्दवाक्यस्यापि भगवत्परत्वाज्ज्ञेयत्वावचनं नासिद्धमित्यर्थः ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ * किन्त्विन्द्रियेभ्य इत्यादि * । तथाचात्रैवं पदार्थनिर्देशानन्तरं पुरुषविषयस्य प्रकृतिविषयस्य च ज्ञानस्य पार्थक्येन निर्देशात् तयोरेकमेव ज्ञातं भवतीति नेदमीश्वरबोधकत्वेन वक्तुं शक्यमिति प्रधानस्याशब्दत्वकथनमयुक्तमित्यर्थः । * अस्मदुक्तेत्यादि * । अयमर्थः । उभयाऽऽकाङ्क्षा हि प्रकरणम् । साऽत्र त्रयाणामभिजीवब्रह्मणामेव प्रश्नोत्तरा-

स्यात् । तृतीया चैषा बह्वी । स त्वमग्निं स्वर्गमध्येऽपि मृत्यो प्र-
 ब्रूहि तं श्रद्धधानाय मयमिति प्रश्नः प्रथमः । प्रतिब्रवीमि तद् मे
 निबोध स्वर्ग्यमग्निं नाचिकेत प्रजानन्नित्याद्युत्तरम् । येयं प्रेते वि-
 चिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके इति द्वितीयः
 प्रश्नः । देवैरत्रापीत्यग्रे उत्तरम् । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति
 तृतीयः प्रश्नः । सर्वे वेदा यत् पदमामनन्तीत्यादिना उत्तरम् ।
 एवमग्निजीवब्रह्मणां प्रश्नोत्तराणि । तत्र यदि साङ्ख्यमतनिरूप-
 णीयम्, इन्द्रियेभ्य इत्यादि स्यात् तदा चतुर्थस्याप्युपन्यासः
 स्यात् । उपन्यासे हेतुः प्रश्नः । अत एव पश्चाद् वचनम् । तस्य
 प्रकृतेऽभावादस्मदुक्तरीत्या श्रौण्येव प्रकरणानीति सिद्धम् । उत्तर-
 प्रश्नाभावार्थं चकारः ॥ ६ ॥

— — — — —

श्यां प्रतीयते । यदि तृतीयस्यां घल्ल्याम्, इन्द्रियेभ्य इत्यारभ्य प्र-
 करणान्तरं स्यात् तत्रा पूर्ववदत्रापि प्रश्नोत्तरे स्याताम् । यदि च
 स्वत एव धरान्तरं दद्यात्, तदा, तमब्रवीत् प्रीयमाण इतिवत् तम-
 प्युपक्षिपेत् । किञ्चित्तस्य प्रकरणान्तरस्य किं प्रयोजनमित्यपि विचा-
 रणीयम् । यदि मुक्तिसाक्षा तु, अन्यच्छ्रेयो अन्यद्युतैव प्रेय इत्यार-
 भ्य, सोऽध्वनः पारमाप्नोति, तद्विष्णोः परमं पदमित्यन्तैरेव वाक्यैः
 सपरिकरायास्तस्या उक्तत्वात् किमनेन । यदि च परमपदप्राप्तितो-
 ऽप्युत्कृष्टा स्वरूपावस्थानरूपा काचिदन्याभिमन्यते, तदा तु, 'स तु
 तत्पदमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते । सोऽध्वनः पारमाप्नोति'
 इत्येतस्य पूर्वग्रन्थस्य विरोधः । त्रिविधदुःसात्यन्तनिवृत्तेः पदप्रा-
 प्त्यैवोक्तत्वात् । विज्ञानरूपस्य स्वरूपावस्थानसाधनस्यापि ततः प्रागे-
 योक्तत्वाच्च । किञ्चाशब्दमन्त्रे प्रकृतेशानाङ्गीकारस्तु मृत्युमुखात्
 प्रमुच्यत इति फलोक्तैव विरुद्ध्यते । तस्माद्यतुष्प्रकरणत्यमसङ्गत-
 मिति । किञ्च, तृतीयैषा घल्लो । अतस्तृतीयप्रश्नोत्तरत्वमेवात्र यु-
 क्तम् । न त्याक्स्मिकं सांख्यमतनिरूपकत्वेन प्रकरणान्तरत्वम् ।
 यतः, स त्वमग्निमित्यादिना, प्रतिब्रवीमित्यादिना च श्रौण्येव प्र-

श्रोतराणि प्रतीयन्ते । नच पितृसौमनस्येनाग्निजीवप्रश्राभ्यां च
 वरत्रयपूर्तेस्तृतीयप्रश्नस्य काल्पनिकत्वं शङ्क्यम् । यत् तत् पश्यसि
 तद् वदेति श्रुत्यैव सिद्धत्वात् । नच निर्हेतुकत्वम् । तमग्रवीत् प्री-
 यमाणो महात्मेत्युक्तवरचदस्यापि चक्षुर्प्रीतिहेतुकात्वात् । नच त-
 त्प्रोतेः काल्पनिकत्वम् । नैषा तर्केणेति वाक्यस्यस्य प्रेष्टपदस्यैव ग-
 मकत्वात् । नच, यत् साम्पराये महति ग्राहि नस्तदितिचदस्यापि
 पूर्वप्रश्रानुवादत्वं शङ्क्यम् । विषयनिर्देशविरोधात् । नच, येयं प्रेतः
 इत्येतदुत्तरस्य ब्रह्मप्रश्नात् प्रागभावात् तत्पूर्वग्रन्थस्य तदुत्तरत्वं
 शङ्क्यम् । न साम्पराय इति वाक्ये परलोकासत्त्वमानिनः पुनः पुनः
 स्ववशगत्योक्त्या तादृशस्याप्यस्त्यबोधनत्वैवोत्तरत्वात् । नच तद-
 ग्रिमग्रन्थवैयर्थ्यं शङ्क्यम् । उक्तमाधिकारदर्शनेनाधिकप्रश्नोदयार्थ-
 मेव तदुक्त्या अवैयर्थ्यात् । तत एव श्रेयःप्रेयसोर्विद्याविद्ययो-
 र्वा कथनमपि युज्यते । अतस्तं दुर्दर्शमिति वाक्यद्वयान्तसन्दर्भ एव
 तृतीयवरप्राप्तस्य द्वितीयप्रश्नस्य पूर्तेरन्यत्र धर्मादित्यनेनोक्तस्य प्रश्नस्य
 तृतीयत्वं प्रसादहेतुकत्वं च मन्तव्यम् । नच प्रसङ्गाभावः शङ्क्यः ।
 जीवप्रश्नप्रत्युत्तरोपसंहारस्य दुर्दर्शवाक्योत्तरम्, 'एतच्छ्रुत्वा स-
 म्परिगृह्य मर्त्यः प्रगृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य' । स मोदते मोदनीयं हि
 लब्ध्वा विवृतं सद्य नचिकेतसं मन्य' इत्यस्मिन् वाक्ये, एत-
 त्पूर्ववाक्योक्तं, देवं व्यवहर्तारं जीवम्, आचार्यमुखाच्छ्रु-
 त्वा सम्परिगृह्य सम्यगात्मत्वेनोपादाय मर्त्यः शरीरद्वयव्य-
 त्तिरिक्तत्वज्ञानेन हर्षशोकशून्योऽपि, येऽन्येऽरविन्दाक्षेतिवाक्योक्त-
 न्यायान्मरणधर्मैव सन् प्रगृह्य धर्म्यं, न हि सुविज्ञेयमणुरेव धर्म-
 इत्युपक्रमवाक्ये धर्मत्वेनोक्तो यां जीवस्तस्मादनपेतं सखित्वात्रिक-
 तस्य प्रकर्षेणालम्ब्य, अणुमेतमाप्य, सः, जीवं ज्ञात्वा विद्वान्, मोद-
 नीयं सर्वथालम्ब्येन प्रसादनीयं ब्रह्म लब्ध्वा प्राप्य मोदते ।
 एव ह्येवानन्दयातीति श्रुतेः । मोदते हि यतो हेतोर्तो, नचिकेतसं
 त्वामधिकारिणं प्रति सद्य सदनभूतं ब्रह्म विवृतमपावृतद्वारं मन्य
 इति कथनेन ब्रह्मणः स्मरणात् । नच पञ्चमचल्लीस्थस्य, यथाच म-
 रणं प्राप्येति सार्द्धवाक्यस्योत्तरत्वं शङ्क्यम् । व्यवहितत्वात् । हन्त
 इदं प्रयक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनमिति प्रतिज्ञानन्तरपठितत्वेन त-
 छीलापोधनार्थत्वावगमाच्च । नचात्र लीलाङ्गीकारे मानाभावः

शङ्काः । य एष सुप्तेषु जागर्तीत्यारभ्य बह्वीसमाप्तिलीलाकथनदर्शनेनापि तथावसायादिति ।

यत्तु वरदानानुरोधेन ब्रह्मप्रश्नस्य जीवप्रश्नान्तर्गतत्वं शङ्कराचार्यैरङ्गीकृतम् ।

तदसङ्गतम् । वक्तृप्रसादस्यैवात्र प्रश्नकारणतादर्शनात् । नच त्रीन् वरान् वृणीष्वेति वाक्ययाधापत्तिः । स्वास्ति मेऽस्त्विति वाक्योक्तस्य स्वाधिनाशार्थकवरत्रयस्य सौमनस्याग्निजीवप्रश्नाभ्यां च पूर्त्या तदभावात् । नच तृतीयप्रश्नस्य काल्पनिकत्वम् । वदेति श्रुत्यैव तन्निरासात् । नचाधिस्यं दोषः । दोषत्वाभावस्योपपादितत्वात् । अतोऽस्य भिन्नप्रश्नत्वेऽपि कल्पनाया अभावेन, यथा वरव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोष एवं प्रश्नव्यतिरेकेण प्रधानोपन्यासकल्पनायामप्यदोष इति । साङ्ख्योक्तप्रतिबन्धेरपि परिहाराद् व्यर्थं एव, प्रष्टव्यभेदमनाहत्य, 'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपपद्यति महा-
न्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' इत्यादिश्रुत्युक्तं जीव-
ब्रह्मणोर्धर्मभेदं चानाहत्य प्रश्नद्वयस्यैक्यसाधनप्रवास इति दिक् ।

रामानुजाचार्यास्तु, उपायोपेयोपेतृणां त्रयाणां प्रश्नोपन्यासा-
घटाङ्गाकुर्वन्ति । तथाहि । नचिकेता हि मुमुक्षुर्मुत्पुना दत्ते वरत्रये
प्रथमवरेणात्मनः पुरुषार्थयोग्यतापादनायात्मनि पितुः सौमनस्यं प्र-
तिलभ्य द्वितीयेन वरेणाग्निविद्यां ववे । सा च मोक्षोपायभूता । प्र-
श्नवाक्ये, अमृतत्वं भजन्त इत्युत्तरवाक्ये, त्रिकर्मरुद्ध तरति जन्म-
मृत्यू इति कथनात् । तृतीयेन वरेण मोक्षप्रश्नद्वारेण उपेयस्वरूपमु-
पेतृत्वस्वरूपमुपायभूतानुष्ठितकर्मानुग्रहीतोपासनस्वरूपं च पृष्टं,
येयं प्रेत इत्यनेन । इत्येवं मोक्षे पृष्टे, तस्योपदेशयोग्यतां परीक्ष्य, तं
तुर्दर्शं गूढमित्यनेनोपदिदेश । तदा नचिकेताः प्रीतः सन्, देवं म-
त्वेत्पुपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्यस्य देवस्य, अध्यात्मयोगाधिगमेने-
ति चेदितप्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तुः प्रत्यगात्मनः, मत्वेत्यनेनोक्तस्य
ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपावधानाय पुनः पप्रच्छ, अन्यत्र धर्मादन्य-
त्राधर्मादिति । एयं पृष्टं प्रथमं, सर्वं यदा इत्यादिना प्रणयं प्रशस्य
तदाच्यं प्राप्यस्वरूपं, तदन्तर्गतं ग्रन्थस्वरूपं, वाचकस्वरूपं चो-
पायं पुनरपि मामान्येन व्यापयन् पूर्वं प्रणयमुपदिदेश । प्रशशंस
च । ततो, न जायत इत्यादिना प्राप्तुः स्वरूपमुक्ता, अणोरणीयानि-

त्यारभ्य, क इत्या वेद यत्र स इत्यन्तेन प्राप्यस्य विष्णोः स्वरूपं
धदन् मध्ये, नायमात्मेत्यनेन उपायभूतस्योपासनस्य भक्तिरूपताम-
प्याहेत्यादि चाहुः ।

तेन तन्मते प्रश्नद्वयस्य सामान्यविशेषभावेनैक्यादन्यत्र धर्मा-
दिति प्रश्नोऽपि तृतीयं परमनुरन्धे । शैवमतेऽप्येवम् । अत्रोदासीना
घयम् ।

भास्कराचार्यास्तु जीवपरयोगोऽपुरुषपदव्यन्तभेदो नास्ति ।
पररूपादर्शनमेव चाविद्या । सा च विद्यया निवर्त्यते । ततश्च स्वरूपं
प्रतिपद्यत इति पूर्वसूत्र उक्ताऽस्मिन् सूत्रे सौमनस्यापेक्षया
जीवप्रश्नस्य तृतीयत्वमुक्ता ब्रह्मप्रश्नस्य ततोऽतिरिक्तत्वं सूचयामा-
सुः । तेन तन्मते जीवप्रश्नस्याऽनतिप्रयोजनत्वम् ।

माध्वास्तु, आनुमानिकसूत्रे, अव्यक्तात् पुरुषः पर इत्यत्रा-
व्यक्तशब्देन, योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिन इत्यत्र देहिश-
ब्देन च सांख्यानुमानकल्पितं प्रधानं जीवश्चोच्यते, उत विष्णु-
रिति सन्वेहे विष्णुरेवोच्यते । कुतः । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः ।
शरीरस्य रूपमिव शरीररूपकम् । कप्रत्ययः कुत्सने । तथाच यथा
शरीरं पुरुषतन्त्रं, तथा परमात्मतन्त्रत्वेन शरीरसमे प्रधानादौ स्थि-
तस्य गृहीतेः । नन्वत्र शरीरं रथमेव त्वित्यत्रोक्तं शरीरम्, आत्मानं
रथिनं विस्तीत्यत्रोक्तो जीव एव च गृह्यताम् । परमात्मग्रहणे किं
मानमिति शङ्काम् । सूत्रकृतः कुत्सार्यकप्रत्ययप्रयोगस्य रूपपदप्रयो-
गस्य च मानत्वात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् । नच सूत्रकृता कथने-
ऽपि श्रुतेस्तथैवाशय इत्यत्र किं गमकमिति शङ्काम् । तुच्छेनाभ्यपि-
हितं यदासीदिति श्रुताचरणेन विभोरपिधानं दर्शयति । अव्यक्तम-
चलं शान्तमिति पिप्पलादशाखायामव्यक्तपदवाच्यतां च दर्शयति ।
अक्षरं ब्रह्म परममित्युक्ते अक्षरे, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त इति गीतास्मृ-
तेरित्याहुः । तथाऽप्येऽपि ।

तत्रापि व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वाच्चक्ष्यत्यर्थस्यान्यथापि सम्मवाद्
गीतायां भगवद्भ्राम्यव्यक्तपदप्रयोगाच्च घयं ततोदासीनाः ।

विज्ञानमिहस्तु, आनुमानिकसूत्रे, अजामेकामिति श्वेताश्व-
तरधुतिमुदाहृत्य श्रुत्यन्तरे ब्रह्मकारणताया अत्र च प्रकृतिकारण-
ताया उक्तत्वात् कपालद्वयं घटस्यैव जगतोऽपि द्वयं कारणं भव-

महद्वच ॥ ७ ॥

ननु तथापि मतान्तरेऽन्यत्र सङ्केतिताः कथं ब्रह्मवादे ब्रह्म-
परतया योज्यन्त इत्याशङ्क्य परिहरति ॥ महद्वच ॥ यथा महच्छ-
ब्दः । महान्तं विभुमान्मानं, वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादौ मह-
च्छब्दो ब्रह्मपरो योगेन । एवमव्यक्तशब्दोऽप्यक्षरवाचक इति ।
न हि सांख्यमत इव वेदान्तेऽपि महच्छब्दः प्रथमकार्ये वक्तुं श-

त्विति शङ्कन्यां ब्रह्मणो न कारणत्वं, विकारित्वापत्तेः । किन्तु प्र-
कृतेरेवेति पूर्वपक्षदलार्थः । तमिमं पूर्वपक्षं शक्तिशक्तिमद्भावेनोभयोः
कारणत्वेन समाधत्ते । न शरीरेत्यादि । यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः
प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः समावृणोति स नो दधातु ब्रह्माऽव्यय-
मित्यादिसु वाक्यशेषेषु शरीरेण रूपकेण दृष्टान्तेन विन्यस्तमुपन्यस्तं
यन्मायाख्यं प्रधानं तस्यैवाजावाक्ये ब्रह्मणं, न तु स्यातन्ध्येण परे-
च्छाननुविधायित्वरूपेण । अतो न तस्याः स्यातन्ध्येण कारणत्व-
मिति व्याख्याय, त्रयाणामेवेति सूत्रे त्रयाणामपीति पाठमङ्गीकृत्य
ब्राह्मस्य प्रकरणित्वसमर्थनार्थं तदित्याशयेन तत्सूत्रमेवं व्याचख्यौ ।
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वेति श्रुत्युक्तानां त्रयाणां पुरुषप्रकृति-
देवतावर्गानामपि वाक्योपक्रमे उपन्यास्तः, प्रतिवचनं, तत्प्रश्नश्च
प्रसज्येयाताम् । न ह्येवं दृश्यते । किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता
इत्यादिना केवलब्रह्मण एव प्रश्नदर्शनात् । यः कारणानि निखि-
लानि तानि फालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक इत्यादिना केवलब्रह्मण
एवोपन्यासदर्शनाच्चेति ।

तदसङ्गतम् । अपिशब्दघटितपाठस्य काप्यदर्शनात् । सांख्ये-
ऽपि देवतावर्गस्याधिदैवतत्वेन भोग्यफोटिपतिततया पृथग् क्षेत्रत्वा-
ऽमङ्गीकारेण त्रयाणां प्रश्नाद्यापत्तेरपि दातुमशक्यत्वात् । किं कारण-
मिति श्रुतावपि विचारस्यैव दर्शनेन तत्र प्रश्नत्यायोगात्, ते ध्यात-
योगानुगता अपश्यन्तित्यग्रेऽपि दर्शनकथनेन प्रतिवचनादर्शनाच्च ।
एवं पूर्वोत्तरग्रन्थेऽप्यवगतव्यमिति दिक् ॥ ६ ॥

महद्वच ॥ अत्र माय्यं निगदव्याख्यातमित्युपरम्यते । मायावि-

क्यते । तस्मादिन्द्रियादिवाक्ये सांख्यपरिकल्पितानां पदार्थानां नामापि नास्तीति सिद्धम् । चकारोऽधिकरणसम्पूर्णत्वद्योतकः ॥ ७ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनः श्रुत्यन्तरेण प्रसवस्थितं निराकर्तुमधिकरणान्तरमारभते । ननु प्रकरणवशात् पूर्वमस्मदुक्तोऽर्थोऽन्यथा वर्णितः । यत्र प्रकरणपक्षैव नास्ति मन्त्रे तदस्माकं मूलम् । अजामेकां लोहितशृङ्गकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुपमाणोऽनुशेते जहासेनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति । यद्यपीदं श्वेताश्वतरोपनिपदि चतुर्थाध्याये विद्यमानत्वात् पूर्वापरसम्बन्धमेव वक्तव्यम् । तत्र, ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यैव निरूपिता ।

वादानां निराकृतिरपि शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरेव बोध्या ॥७॥१॥
चमसवदविशेषात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * श्रुत्यन्तरेणेत्यादि * । अत्रापि साध्यमानुमानिके श्रौतत्यासावरूपमेव । अजामन्त्रस्योऽजाशब्दस्तु पूर्वपक्षोत्थाने द्वारमतः संशयं तद्वीजं चानुल्लिख्य पूर्वपक्षं विषयवाच्यं चाहुः । * नन्वित्यादि * । नन्वस्य मन्त्रस्य श्वेताश्वतरोपनिपद्यतुर्थाध्याये, य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगाद् वर्णाननेकाभिहितार्थो दधातीत्यादिमन्त्रैर्ब्रह्मं प्रकृत्यैव पठितत्वाद् उपनिषदारम्भेऽपि, किं कारणं ब्रह्मेति ब्रह्मण एव ब्रह्मतत्वात् कथमस्य कारणानपेक्षत्यमित्याकाङ्क्षायां तदनपेक्षतामुपपादयति * यद्यपीत्यादि * तथाच यथा प्रणवादिमन्त्राणामर्थान्तरवाचकानां प्रकृतोपयोग, इमं मे वरुण इत्यादीनां च सूर्योद्युपस्थाने, तथास्यापि मन्त्रस्य फलमतसिद्धार्थवाचकस्यैव ब्रह्मविद्योपयोग इत्येव मन्त्रः स्वार्थनिरपेक्ष एवेति शङ्केत्यर्थः । किञ्चात्र यद्येक एव मन्त्र पतादृशोऽन्ये त्यन्यादृशा इति स्यात् तदा यद्गुणानुग्रहो न्याय्य इत्यस्यैवार्थोऽन्यथा कल्प्येतापि । यथा फटवर्द्धिमन्त्रस्य । एतत्तु

तथापि पूर्वकाण्डे प्रणवादिमन्त्राणां नायं नियम इति प्रकृतेऽपि
मतान्तरवाचकस्यैव प्रकृतोपयोग इति शङ्का । ते ध्यानयोगानु-
गता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति च । तथा ज्ञाज्ञौ
द्वावजाधीशानीशावजा हेका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता । अग्रे च यो
योनिं योनिमधितिष्ठेत्करो विभ्रानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः । ऋ-
षिप्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं च पश्येदित्यादि
च वाक्यानि कपिलतन्मतवाचकानि वर्तन्त इति सांख्यमतमपि
वैदिकमेवेत्येवं प्राप्ते । उच्यते ॥ चमसवदविशेषात् ॥ अर्वाग्वल-
श्चपस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् । तस्यासते
ऋषयः सप्त तीरे वागृषी ब्रह्मणा संविदानेति मन्त्रे यथा न
विशेषो विधातुं शक्यते । न हि कर्मविशेषं कल्पयित्वा तत्रार्वा-

मन्त्राणां यद्वर्णां तादृशत्वात् तदपि न वक्तुं शक्यमित्याह । * ते
ध्यानेत्यादि * । तथाचात्र स्वगुणैर्निगूढत्वम् । अग्रिमे मुक्तामु-
क्तात्मसङ्घौ भोक्तृभोग्यार्थमन्त्रादिकार्ययुक्ता अनादिः प्रकृतिः ।
तदग्रिमे चाधिष्ठातृत्वम् । तदग्रिमे च कपिलस्य नाम तद्वर्माभ्य
प्रत्यभिवायन्ते । एतावान् परं विशेषो, यत् कपिलैः प्रकृतिः स्वात-
न्त्र्योच्यते । अत्र तु परमेष्ठ्यशक्तित्वेनेति । न तावता तस्या अजा-
त्यहानिः । शक्तेर्नित्यत्वात् । अतः शक्तित्वमाधेयं विशेषेण कपिल-
मतप्रत्यभिज्ञापकनानापदानादरण्यमनुचितमिति सांख्यमतस्यानुमा-
निकात्वोक्तिः प्रधानस्याशब्दत्वोक्तिश्चानुपपन्नेति प्राप्ते इत्यर्थः ।
सूत्रं पठित्वा सिद्धान्तं व्याकुर्यन्ति * उच्यते इत्यादि * । एक-
पदमिदं सूत्रम् । चमस्तेन तुल्योऽपिशेषद्वयमसवदविशेषस्तस्मात् ।
स्यात् सांख्यमतमत, यदि तस्याः सृष्टिकरणे स्वातन्त्र्योपपादको
रजःसत्त्वतमःसान्ध्यावसात्मकः स्वरूपस्य विशेषो विधातुं शक्येत ।
स च न शक्यते । शक्तित्वेन शक्तिमदधीनोदयतया तत्सापेक्षतयैव
सिद्धत्वात् । नच स्वगुणैर्निगूढत्वं तद्वर्माभ्य । तत्र स्पष्टेन ब्रह्मण

ग्विलचमसं कल्पयित्वा तत्र यशोरूपं सोमं होतारो मन्त्रेण भक्ष-
येयुरिति कल्पयितुं शक्यते । तथा प्रकृते रोहितयुक्तकृष्णशब्देन
रजःसत्त्वतमांसि कल्पयित्वा न तद्वशेन सर्वमेव मतं शक्यते क-
ल्पयितुम् । कपिलऋषिवाक्यमप्यनिसंयोगभयान्निसऋपरेवानु-
वादकम् । तस्मान्न मन्त्रमात्रेण प्रकरणश्रुत्यन्तरनिरपेक्षेण विशेषः
कल्पयितुं शक्यः ॥ ८ ॥

ज्योतिरूपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

ननु चमसमन्त्रे अर्वाग्बिल इति मन्त्रव्याख्यानमस्ति । शि-
रश्चमसः प्राणा वै यशः प्राणा वा ऋषय इति । नात्र तथा व्या-
ख्यानमस्तीतीमां शङ्कां परिहरति तुशब्दः । अजाशब्देन ज्यो-
तिरेवोच्यते । यथा हाजा अल्पदोग्ध्री तथेयं नश्वरमुत्पदात्री ।

एव प्रहीतुं शक्यतया तद्गुणानामेव प्राप्त्वात् । उत्तरार्धे, यः
कारणानि निखिलानि तानि फालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक इत्यनेना-
पि तस्यैव परामृष्टत्वाच्च । नापि मोक्षभोग्यार्थयोगस्तथा । जन्यायां
शक्तावपि तथात्वस्य पुराणसिद्धत्वात् । नापि, योनिं योनिमिति
तद्रमकम् । वीप्साया बहुत्वस्य च बाधकत्वात् । नाप्यंशमेदात् स-
माधिः । तस्यापि शक्तिसाधारणत्वात् । अतश्चमसवाक्यवद्वाप्यु-
रीत्या कल्प्यमानस्य विशेषस्याभावाच्च सांख्यमतसिद्धिः । कपिल-
वाक्यादसिद्धिस्तु भाष्य एवोपपादितेति पूर्वाधिकरणोक्तमक्षुण्ण-
मित्यर्थः ॥ ८ ॥

ज्योतिरूपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ सूत्रमयतारयन्तो
व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * । * इतीमामिति * इति हेतोश्चमस-
इष्टान्तस्य यक्तुमशक्यत्वादजाशब्दे यौगिकार्थमारत्याध्यात्मप्रकर-
णासंयत्त्वाद्द्वयार्थं च विहायात्र सांख्यसिद्धा प्रकृतिरेवाङ्गीकार्येती-
मामित्यर्थः । नन्वजाशब्दार्थानिर्द्धारिणं यथं तत्परिहार इत्यत आहुः ।
* भजेत्यादि * । तर्ह्यजाशब्दप्रयोगः कुत इत्यत आहुः । * ययेत्या-
दि * । तथाच पदय नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शरा इति-

अग्निः सूर्यसोमविद्युद्रूपा ब्रह्मणो हंसोक्तचरणरूपा । भगवत्कार्या
शरूपत्वात् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति श्रुतेश्च प्र-
थमोत्पन्ना देवता अजाशब्देनोच्यते । तत्र हेतुः । उपक्रमात् ।
अत्रैवोपक्रमे, तदेवाग्निस्तद्रायुस्तदादित्यस्तद्गु चन्द्रमा इति । द्वा सृ-
ष्टीति चाग्ने । मध्ये चायं मन्त्रः पूर्वोत्तरसम्बद्धमेव वदति । सा
मुख्या सृष्टिः । अजद्वयं जीवब्रह्मरूपमिति । अत्र प्रकरणे न
स्पष्ट इति निरूपयति । तथाहि श्रुत्यन्तरे स्पष्टमेव अधीयत एके ।

पश्चिमीर्याध्यवसानेन तथात्वबोधनाय प्रयोग इत्यर्थः । ननु किं त-
ज्ज्योतिर्यदेवमुच्यत इत्यत आहुः । * अग्नीत्यादि * । अग्निः सूर्य-
सोमविद्युद्रूपत्वाज्ज्योतिः । रूपादिति पाठे भावप्रधानो निर्देशः ।
रूपेति पाठः श्रीहस्ताक्षरेषु सन्दिग्धत्वाद् बोध्यः । छान्दोग्ये पष्ठे
प्रपाठके सत्यकामाय हंसेन, अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला
विद्युत् कलैव च सौम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नामे-
त्युक्तो यश्चरणस्तद्रूपा । तस्य चरणरूपत्वं तु, तत् तेजोऽसृजतेति श्रु-
त्युक्तभगवत्कार्याशत्वात् तस्य त्रिरूपत्वं, कार्यत्वस्त्रीत्वे च । तासां
त्रिवृतमिति श्रुतेः । चोऽवधारणे । अतः प्रथमोत्पन्ना या देवता तेजो-
रूपा सैवाग्नाजापदेनोच्यत इत्यर्थः । ननु तस्या अत्र कथं प्रत्य-
मिद्वानमित्यत आहुः । * तत्र हेतुरित्यादि * । तथापि चेतनाधि-
ष्ठितत्वस्य कथं प्रत्यमिद्वानमित्यत आहुः । * द्वा इत्यादि * । सैव
श्रुत उच्यत इत्यत आहुः । * सा मुख्या सृष्टिरिति * । सा त्रिवृतकृत-
देवतारूपा मुख्या सृष्टिः । सृष्ट्यन्तरकरणसमर्थभावे कार्यमत उ-
च्यत इत्यर्थः । एवमग्नाजामन्त्रस्य पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । उत्तरार्द्धं
व्याकरोतीत्याहुः । * अजद्वयमित्यादि * । नन्वज्ञाया ज्योतिष्टेन
निरूपणमयुक्तम् । छान्दोग्ये तेजस उत्पत्तिकथने त्रिरूपताया अनु-
क्तत्वात् । भाष्ये च हंसोक्तचरणरूपत्वेन व्याख्यानमयुक्तम् । त-
स्यापि तत्रानुक्तत्वादित्याशयेन सूत्रशेषमवतारयन्ति * अग्नेत्या-
दि * । अत्र प्रथमकार्यप्रकरणे त्रिरूपत्वं, हंसोक्तश्चरणो न स्पष्ट

यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदर्पा यत् कृष्णं तदन्न-
स्येति । एवमग्रेऽपि कलात्रये । अनेन जीवेनात्मनेति जीवब्रह्म-
णोश्चानुप्रवेशः । धीजेऽपि त्रैविध्यमिति सरूपत्वम् । भगवतो-
ऽभोगे हेतुः—जीवेन भुक्तभोगामिति । तस्मात् प्रकृतेऽपि चम-
सवच्छ्रुतावेवार्थक्यनान्न सांख्यमतप्रतिपादकत्वम् ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशान्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

ननु द्विविधा शब्दप्रवृत्तिः । योगो, रुढिर्वा । तत्राज्ञाशब्द-
श्छागायां रुढः । न जायत इति योगः । अनुभयरूपत्वात् कथं
सृष्टिवाचकत्वमिसाशङ्क्य परिहरति ॥ कल्पनोपदेशाच्च ॥ कल्पना-
न्नोपदिश्यते ।

इति हेतोस्तत्रत्यं श्रुत्यन्तरं वक्ष्यतीत्यर्थः । श्रुतिमाहुः । * यदग्रेरि-
त्यादि * । ननु यदि तेजोरूपा देवतामिमेता तदा सूत्रकृता तेजः-
पदमेव कुतो नोक्तमित्यत आहुः । * एवमित्यादि * । * कलात्रयं
इति * सूर्यसोमविद्युद्रूपे । तथाचैतदग्रे, यदादित्यस्य रोहितं रूपं
यच्छुक्लमसौ यद् विद्युत् इत्यादिनिरूपणात् तत्र हंसोक्तपादरूपता-
विधर्मनिरूपणार्थं ज्योतिःपदं प्रयुक्तं, न तेजःपदमित्यर्थः । अस्यां
भुतौ जीवब्रह्मणी कुत्रोक्ते इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * अनेनेत्यादि * ।
जीवेनेति सहार्थतृतीययाऽऽत्मनेति करणतृतीयया च योधिते इत्य-
र्थः । सरूपत्वकथनप्रयोजनमाहुः । * धीजेऽपीत्यादि * । धीजं मां
सर्वं भूतानां विद्धि पार्थ सनातनमिति वाक्याद् धीजं भगवान् ।
तत्रापि सच्चिदानन्दरूपत्वात् त्रैविध्यमस्तीत्यतः प्रजासरूपत्वम् ।
तथाच कार्यकारणयोः सालक्ष्यस्यौत्सर्गिकत्वेनार्थात् प्राप्तावपि
यत् सरूपत्वकथनं, तत् प्रजानां तेजोऽग्न्यात्मकत्वेऽपि धीजधर्मस्य
सच्चिदानन्दरूपत्वस्य प्रापनार्थमित्यर्थः । * तस्मादिति * यस्मा
देवं वाक्यतात्पर्यं तस्मात् ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ सूत्रमवतारयन्ति ।

* नन्यित्यादि * । परिहारं ध्याशुर्वन्ति * कल्पनाऽप्रेत्यादि * ।

आद्या सृष्टिः कल्पनया अजादब्देनोच्यते । यया
ह्यजा वर्करसहिता सवत्सा स्वामिहिता तथेयमिति उपदेश-
पदात् तयोपासनमभिप्रेतम् । चकारात् परोक्षवादोऽपि देवस्य
हिताय । यया आदिसो वै देवमधु, वाचं धेनुमुपासीत । द्युलो-
कादीनां चाभित्वं पञ्चाभिविध्यायां तथा मकृतेऽप्यविरोधः ।
योगरूढिष्यतिरेकेणाप्येषा वेदे शब्दप्रवृत्तिः । तस्मादजामन्त्रेण
न सांख्यमतसिद्धिः ॥ १० ॥

पतस्यैव विवरणम् * आद्येत्यादि * । कल्पनाया विवरणं * यथे-
त्यादि * । तथाच तस्या भगवत्साहित्येन कार्यसाहित्येन चोपा-
सनार्थं गौण्याऽजत्वोपदेश इत्यर्थः । गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन्ति । *
चकारादित्यादि * । चोऽप्यर्थः । तत् तेषां न प्रियं यन्मनुष्या वि-
सुरिति भुतेर्मनुष्याणां ज्ञानं देवहिताय न भवतीति तद्विज्ञाया,
यथेन्द्रे इन्द्र इति परोक्षवादस्तथात्र चतुर्मुखाऽजन्म्यायेनास्मदादि-
साधारणजन्मानामावात् प्रथमकार्ये ज्योतीरूपेऽजेति परोक्षवादो, भ-
गवत्प्रियत्वाय वा परोक्षवाद इत्यर्थः । दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति * यथे-
त्यादि * । अत्रायमर्थः । सांख्यसमाससूत्राणां पञ्चशिखवृत्तौ सूर्य-
स्य चक्षुरविदेवतत्वेन सिद्धत्यान्मधुविद्योक्तस्य मधुत्वस्य तस्मिन्
वक्तुमशक्यत्वेन सांख्यवाविनापि तत्र गौण्येव वृत्तिः कल्पनोपदेश-
मादायैवाद्दर्शनीया । अस्यया श्रुतिविरोधापत्तेः । निर्गुणादिश्रुति-
विरोधश्चेति सूत्रयतः कपिलाऽऽचार्यस्यापि तद्विरोधस्यासहात्वा-
त् । अतो यया मध्वाविविध्यायां कल्पनोपदेशस्त्वयाङ्गीक्रियते
तथा श्रुतिविरोधपरिहारायाश्चाप्यङ्गीकार्यमिति प्रतिषादिवोधनार्थं
तदनुसारेणोक्तम् । यस्तुतस्तु पुरुषविधमाक्षणे रमणार्थं सृष्टिं प्रकृत्य
अजेतरामववृ बल इतर इति श्रावणादत्रापि तादृगाकारमादाय चतु-
र्मुखाऽजन्म्यायवाधाद्जात्वमाद्यसृष्टेरुच्यते बन्धकत्वाय । नचात्र
मानामावः । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमान
इत्यग्निमग्नयेन तथावसायात् । एवं मधुविद्यायामपि, इष्टैव सृष्य-
न्तीति वृत्तिरिङ्गावादित्यस्य मधुत्वम् । नच विरोधः । सैषा त्रय्येव

न संख्योपसंग्रहादपि नानामावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

मन्त्रान्तरेण पुनराशङ्क्य परिहरति । बृहदारण्यकपठे श्रूयते ।
यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेवमन्य आत्मानं
विद्वान् ब्रह्माऽमृतोऽमृतमिति । यद्यप्यत्र पञ्चजनाः पञ्चोच्य-
न्ते, न पञ्चानां पञ्चगुणत्वम् । समासानुपपत्तेः । तथाहि । आद्यः

विद्या तपतीति श्रुत्या शब्दात्मकत्ववद् रसात्मकत्वेऽप्यदोषात् ।
एवमेव वाचो धेनुत्वमपि धरणीवज्ज्ञातव्यम् । एवं द्युलोकादीना-
मग्नित्वमपि । सर्वं सर्वमयमिति तापनीयश्रुते सर्वत्र सर्वसत्त्वात्
तत्तदुद्भवानुद्भवयोर्भगवदिच्छाया नियामकत्वेन प्रत्यक्षविरोधस्या-
किञ्चित्करत्वादिति । तदेतदुक्तं—चकारात् परोक्षवादोऽपीति * ।
अनेनैवाशयेन सुयोधिभ्यां निगमकल्पतरोरित्यत्र, असौ वा आदि-
त्यो देवमधिवति स्वर्गस्थानां सुयो मधु । यथास्माकं सारघमित्यु-
क्तम् । एतावान् परं विशेषो यच्छ्रुतौ परोक्षवादोऽत्र नेति न कोऽपि
शङ्कालेशः ॥ १० ॥ २ ॥

न संख्योपसङ्गहादपि नानामावादतिरेकाच्च ॥ सूत्रमवतार-
यन्ति * मन्त्रान्तरेणेत्यादि * । * आशङ्कोति * सांख्यमतस्य औ-
तत्वमाशङ्क्य । तेन विषयरूपहेतुभेदादधिकरणान्तरत्वं वा, पूर्वशेष-
त्वाच्चेत्यपि योधितम् । विषयमाहुः । * बृहदित्यादि * । अत्र पष्ठ
इति काण्वपाठाभिप्रायेणोक्तम् । माध्यन्दिनानां चतुर्थे दर्शनादिति ।
मन्त्रार्थस्तु, यस्मिन्नेते पञ्चादय आकाशान्ताः प्रतिष्ठितास्तमात्मान-
मेव ब्रह्माऽमृतं विद्वानन्यो जीवः, अमृतो मुक्तो भवतीति शेषः ।
अन्यैस्तु तमेवात्मानं ब्रह्माऽमृतं विद्वानहममृत इति मन्य इति व्या-
क्रियते । अनेन मन्त्रेण कथमाशङ्कोत्यान्मित्याकाङ्क्षायांमस्मिन् मन्त्रे
पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् पञ्चसंख्याविषयकपञ्चसंख्यान्तरध्वन्याभि-
मानरूपेण मूढब्राह्मेणेति वक्तुं तं व्युत्पादयन्ति * यद्यपीत्यादि * । त-
थाच तद्विवक्षितसंख्यानुपसङ्गहान्मूढब्राह्म इत्यर्थः । कथं समासा-
नुपपत्तिरित्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादयन्ति * तथाहीत्यादि * । अप-

आद्या सृष्टिः कल्पनया अजाशब्देनोच्यते । यथा
 राजा वर्करसहिता सवत्सा स्वामिहिता तथेयमिति उपदेश-
 पदात् तयोपासनमभिप्रेतम् । चकारात् परोक्षवादोऽपि देवस्य
 हिताय । यथा आदित्यो वै देवमधु, वाचं धेनुमुपासीत । द्युलो-
 कादीनां चाभित्वं पञ्चाभिविद्यायां तथा प्रकृतेऽप्यविरोधः ।
 योगरूढिव्यतिरेकेणाप्येषा वेदे शब्दप्रवृत्तिः । तस्मादजामन्त्रेण
 न सांख्यमतसिद्धिः ॥ १० ॥

एतस्यैव विवरणम् * आद्येत्यादि * । कल्पनाया विवरणं * यथे-
 त्यादि * । तथाच तस्या भगवत्साहित्येन कार्यसाहित्येन चोपा-
 सनार्थं गौण्याऽजत्वोपदेश इत्यर्थः । गूढाभिसन्धिमुद्धाटयन्ति । *
 चकारादित्यादि * । चोऽप्यर्थः । तत् तेषां न प्रियं यन्मनुष्या वि-
 श्रुतिरिति श्रुतेर्मनुष्याणां ज्ञानं देयहिताय न भवतीति तद्विज्ञाया,
 यथेन्द्रे इन्द्र इति परोक्षवादस्तथात्र चतुर्मुखाऽज्जन्यायेनास्मदादि-
 साधारणजन्माभावात् प्रथमकार्यं ज्योतीरूपेऽजेति परोक्षवादो, भ-
 गवत्प्रियत्वाय वा परोक्षवाद इत्यर्थः । इष्टान्तं व्याकुर्वन्ति * यथे-
 त्यादि * । अत्रायमर्थः । सांख्यसमाससूत्राणां पञ्चशिखबृत्तौ सूर्य-
 स्य चक्षुरधिदैवतत्वेन सिद्धत्वान्मधुविद्योक्तस्य मधुत्वस्य तस्मिन्
 धक्तुमशक्यत्वेन सांख्यवादिनापि तत्र गौण्येव वृत्तिः कल्पनोपदेश-
 मादायैवावरणीया । अन्यथा श्रुतिविरोधापत्तेः । निर्गुणादिश्रुति-
 विरोधश्चेति सूत्रयतः कपिलाऽऽचार्यस्यापि तद्विरोधस्यासह्यत्वा-
 त् । अतो यथा मध्वादिविद्यायां कल्पनोपदेशस्त्वयाङ्गीक्रियते
 तथा श्रुतिविरोधपरिहारायात्राप्यङ्गीकार्यमिति प्रतिवादिबोधनार्थं
 तदनुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु पुरुषविधब्राह्मणे रमणार्थं सृष्टिं प्रकृत्य
 अजेतरामवद् वस्तु इतर इति श्रावणादत्रापि तादृगाकारमादाय चतु-
 र्मुखाऽज्जन्यायवाधादजात्वमाद्यसृष्टेरुच्यते बन्धकत्वाय । नचात्र
 मानाभावः । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमान
 इत्यभिप्रपन्न्येन तथावसायात् । एवं मधुविद्यायामपि, हृष्टैव कृत्य-
 न्तीति वृत्तिलिङ्गादादित्यस्य मधुत्वम् । नच विरोधः । सैषा त्रय्येव

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

मन्त्रान्तरेण पुनराशङ्क्य परिहरति । बृहदारण्यकपष्ठे श्रूयते ।
यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेवमन्य आत्मानं
विद्वान् ब्रह्माऽमृतोऽमृतमिति । यद्यप्यत्र पञ्चजनाः पञ्चोच्यं-
न्ते, न पञ्चानां पञ्चगुणत्वम् । समासानुपपत्तेः । तथाहि । आद्यः

विद्या तपतीति श्रुत्या शब्दात्मकत्ववद् रसात्मकत्वेऽप्यदोषात् ।
एवमेव वाचो धेनुत्वमपि धरणीवज्जातव्यम् । एवं शुलोकादीना-
मभित्वमपि । सर्वं सर्वमयमिति तापनीयश्रुतेः सर्वत्र सर्वसत्त्वात्
तत्तदुद्भयानुद्भवयोर्भगवदिच्छाया नियामकत्वेन प्रत्यक्षविरोधस्या-
किञ्चित्करत्वादिति । तदेतदुक्तं—चकारात् परोक्षवादोऽपीति * ।
अनेनैवाशयेन सुवीधिभ्यां निगमकल्पतरोरित्यत्र, असौ वा आदि-
त्यो देवमध्विति स्वर्गस्थानां सूर्यो मधु । यथास्माकं सारथमित्यु-
क्तम् । एतावान् परं विशेषो यच्छ्रुतौ परोक्षवादोऽत्र नेति न कोऽपि
शङ्कालेशः ॥ १० ॥ २ ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ सूत्रमवतार-
यन्ति * मन्त्रान्तरेणेत्यादि * । * आशङ्क्येति * सांख्यमतस्य श्रौ-
तत्वमाशङ्क्य । तेन विषयरूपहेतुभेदादधिकरणान्तरत्वं वा, पूर्वशेष-
त्वान्नवेत्यपि योचितम् । विषयमाहुः । * बृहदित्यादि * । अत्र पष्ठ
इति काण्वपाठाभिप्रायेणोक्तम् । माध्यन्दिनानां चतुर्थे दर्शनादिति ।
मन्त्रार्थस्तु, यस्मिन्नेते पञ्चादय आकाशान्ताः प्रतिष्ठितास्तमात्मान-
मेवं ब्रह्माऽमृतं विद्वानन्यो जीवः, अमृतो मुक्तो भवतीति शेषः ।
अन्यैस्तु तमेवात्मानं ब्रह्माऽमृतं विद्वानहममृत इति मन्य इति व्या-
क्रियते । अनेन मन्त्रेण कथमाशङ्क्येत्यानमित्वाकाङ्क्षायामस्मिन् मन्त्रे
पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् पञ्चसंख्याविषयकपञ्चसंख्यान्तरार्थवर्णाभि-
मानरूपेण मूढप्राहेणेति वक्तुं तं व्युत्पादयन्ति * यद्यपीत्यादि * । त-
थाच तद्विचक्षितसंख्यानुपसंग्रहान्मूढप्राह इत्यर्थः । कथं समासा-
नुपपत्तिरित्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादयन्ति * तथाहीत्यादि * । अयु-

पञ्चशब्दः संख्यावाची, संख्येयवाची वा ? । आद्ये पञ्चसंख्या-
या एकत्वान्न पट्टीसमासः । संख्यायां संख्याभावाच्च । संख्येय-
परत्वे द्वितीयस्य संख्यात्वे पञ्चत्वमेव पूर्ववच्चेदनन्वयः । विधाप-
काभावाच्च ।

अतो वीप्ता । पञ्चजनसंज्ञाविशिष्टानां वा पञ्चत्वमिति य-

मर्थः । संख्योपसङ्गद्वयार्थं पञ्चानां पञ्चेति समासे वाच्ये पञ्चसंख्या-
या एकत्वाद् ब्राह्मणसमाज इत्यत्र ब्राह्मणानामित्यस्यैव पञ्चानामित्य-
स्य संख्यावाचिनो बहुवचनान्तस्य प्रवेशो न घक्तुं शक्य इति न
पट्टीसमासः । यदि पञ्चशब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वेन दारा इत्या-
दिषु बहुत्वस्याविबक्षितत्वेन प्रवेशो विभाव्यते, तदापि पञ्चपञ्चे-
त्यस्य पञ्चसंख्यासम्यग्निधनी पञ्चसंख्येत्यर्थो वक्तव्यः । सम्य-
ञ्चञ्च विवक्ष्यतया वक्तव्यः । तथा सति तस्यो संख्यायां तत्संख्या-
भावात् समासानुपपत्तिः । अनेन सप्तमीसमासोऽपि नेत्युक्तप्रायम् ।
प्रथमन्येऽपि बोध्याः । यदि चाद्यस्य पञ्चशब्दस्य संख्येयपरत्वेन द्वि-
तीयस्य संख्यापरत्वेन सप्तमीसमासो भाव्यते, तदा पञ्चसंख्यासं-
ख्येयेषु पञ्चसंख्येत्यर्थलानादभीष्टायाः संख्याया असिद्ध्या समास-
वैयर्थ्यम् । यदि न पूर्ववदाद्यस्य संख्यार्थत्वं, द्वितीयस्य संख्येया-
र्थत्वं, तदापि पट्टीसमासे संख्येयबोधकपदादेव विशेषणीभूतसं-
ख्यालाभेन पूर्वपदस्थानन्वयः । सप्तमीसमासे तु संख्यायां संख्येया-
भावानुत्तरपदस्थानन्वयः । नचात्रासूर्य पश्या राजदारा इतिषुद-
समर्थसमास एवास्त्विति वाच्यम् । अत्रासूर्यललायोर्दशितपोरि-
तिवत् तद्विशसमासज्ञापकामावादि । एतेनान्येऽन्यसमर्थसमासा
निवारिताः । एवं समासानुपपत्त्या तन्मतं दूषयित्वा सूत्रोक्त पूर्व-
पक्षहेतुं साधयितुं पुनस्तन्मततोत्थापनायाहुः । * अत इत्यादि * ।
यतः पूर्वोक्तरीत्या न पञ्चविंशतिसंख्योपसङ्गद्वयोस्तत्त्वया असमस्त-
योरेव पञ्चपञ्चेति पदयोर्वीप्ता द्विरुक्तिर्वा, समासान्तरेण पञ्चजन-
संज्ञाविशिष्टानां वा पञ्चत्वं यथासम्भवं त्वदभीष्टं यथा स्यात् तथा
अर्थो वक्तव्यः । स चेत्थम् । वीप्तापक्षे पञ्चसंख्यायायाः पञ्चगुण-

धासम्भवंमर्थः । तथापि मूढग्राहेण संख्योपसंग्रहादपि लक्षणार्थकेन-
चिद्धर्मेण पञ्चसंग्राहकेण भाव्यम् । स च तेषां मते न सम्भवति ।
तथा सति पञ्चैव तत्त्वानि स्युः । अतस्ते नानाभावादेव स्वीकर्त-
व्याः । यद्यपि भूततन्मात्राकूतिचित्त्यन्तःस्थितत्वधर्मा वक्तुं श-

त्वबोधकस्याभावादशानामेव बोधो न पञ्चविंशतीनाम् । अतो,
यस्मिञ्जनाः पञ्चशः पञ्चैत्येवं 'संख्योपसङ्गहा' । द्वितीयपक्षादरे तु
पञ्चजनपदस्य, दैत्यः पञ्चजनो महानित्युक्ते दैत्ये वा; स्युः पुमांसः
पञ्चजना इतिकोशेक्तेषु मनुष्येषु वा रुढिमाश्रित्य पञ्च पञ्चपूत्य
इतिवत् पञ्चानां पञ्चजनानां समाहारः पञ्चजना इति समासो,
लिङ्गव्यत्ययादेश्छान्दसत्वं धक्तव्यम् । अथवा दिक्संख्ये संज्ञाया-
मित्यनेन सत्तर्पय इतिवत् पञ्च च ते पञ्चजनाश्चेति संज्ञासमासो
घा धक्तव्यः । तत्र पूर्वस्मिन् विकल्पे दैत्यस्यैकत्वेन समाहारास-
म्भवात् समासः । द्वितीयविकल्पे तु मनुष्याणां बहुत्वेन समूह-
टकतया समाससम्भवेऽपि विशेषणीभूतपञ्चत्वोपपत्त्यर्थं, वैवस्वतो
न तृप्यति पञ्चभिर्मानवैर्यम इति मन्त्रोक्ता वा, जना यदाग्निमयजन्त
पञ्चेति यागसम्बन्धलिङ्गेन निषादपञ्चमाश्रित्यारो वर्णा वा ग्राह्याः ।
तदापि न पञ्चविंशतिसंख्योपसङ्गहः । संख्याया एकस्मिन्नेव पञ्च-
शब्दे प्रविष्टत्वेन गुणकसंख्यान्तरस्याभावात् । तथा संज्ञासमासपक्षे-
ऽपि घस्तुतस्तु विशिष्टादिषु सत्तर्पय इतिवत् पञ्च पञ्चजना इति
संज्ञायाः कुत्राप्यभावात् समासस्यैवानुपपत्तिः । अत एतत्सर्वं वि-
हाप जनयन्तीति जना इति योगं चाश्रित्य तत्त्वानि ग्राह्याणि ।
ततः पञ्चानां जनानां समाहारः पञ्चजनाः, पञ्चानां पञ्चजनानां सः
पञ्चपञ्चजना इति समाहारसमासद्वयस्य वा; पञ्चगुणिताः पञ्च प-
ञ्चपञ्च, ते च ते जनाश्चेत्युत्तरपदलोपिगर्भस्य कर्मधारयस्य वा
आध्रयणेन पञ्चविंशतिसंख्यामुपसंगृह्य चेदन्ते मोक्षाधिकारान्मु-
मुक्षुभिः कपिलस्मृतिसिद्धानि पञ्चविंशतितत्त्वानि ग्राह्याणीति त-
न्मतस्यापि श्रौतत्यकल्पनं मूढग्राह इतीदं सर्वं, संख्योपसङ्गहादपी-
त्यनेनोत्थाप्य, नेत्यनेन निषेधन्ति । तत्र हेतुः--नानाभावादिति * ।

कथन्ते । तथापि न ते तथोक्तवन्तः । मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः
प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः
पुरुष इत्यन्यथोपगमात् ।

पुरुषे वैलक्षण्याभावप्रसङ्गश्च । किञ्च नायं श्रुत्यर्थ इति श्रुता-

तद् व्याकुर्वन्ति * तथापीत्यादि * । एवं धाधेऽप्युक्तरीत्या भूदब्राह्मेण
संख्योपसङ्गहेतुषु जनशब्दवाच्यानां तत्त्वानां प्रत्यभिज्ञानार्थं तत्प-
ञ्चकनिष्ठपञ्चत्वसङ्गाहकेण केनचिद्धर्मेण सांख्यमते भाव्यम् । ता-
दृशश्च धर्मस्तन्मते अप्रसिद्ध इति न सम्भवति । तदसम्भावे सति
पञ्चैव तत्त्वानि स्युर्न तु पञ्चपञ्च । अतस्तेषां संख्यासङ्गदस्यावश्य-
कात्पात् पञ्चकनिष्ठपञ्चत्वसङ्गाहका धर्मा नानाभावाः प्रकृतित्यादि-
धर्मैश्चोपतिरिक्तो भावो धर्मो येषां तादृशाः स्वीकर्तव्याः । नच सा-
दृशमभावाः । भूतादिषु भूतत्वतन्मात्रात्वाकृतित्वचिचित्त्वानां प्रकृ-
तिपुरुषमहदहङ्कारमनस्त्वन्तःस्वत्वस्येत्येवं तादृशां वक्तुं शक्यत्वा-
त् । यद्यप्येवं शक्यते वक्तुं तथापि न ते तथोक्तवन्तः । मूलप्रकृति-
रित्यादिना एकैकनिष्ठसतनिष्ठषोडशनिष्ठानां चतुर्णामेव धर्माणां
स्वाभिमतसंख्यासङ्गाहकत्वेनोपगमात् । तथाचायं सूत्रार्थः । पञ्च-
पञ्चजना इत्यत्र केन चित् समासेन संख्योपसंग्रहादपि न सांख्य-
मतस्य शब्दवत्त्वम् । कुतः ? । नानाभावात् । संख्यासङ्गाहकधर्मा-
णां तन्मते पञ्चपञ्चकनिष्ठधर्ममिश्रत्वेन विद्यमानत्वात् । यदि हि
तत्त्वेषु श्रौतत्वं तदभिप्रेतं स्यात् सङ्गाहकधर्माणां श्रौतशब्दविरुद्ध-
संख्याकत्वं न द्रव्युरतस्तथेति । भाष्ये, आकृतित्वं कर्मेन्द्रियाणां धर्मः ।
चिचित्त्वं ज्ञानेन्द्रियाणाम् । अन्तःस्थितत्वं प्रकृतिपुरुषमहदहङ्कारमन-
साम् । सांख्यकारिकायां तु प्रकृतित्वं तत्त्वान्तरोपादानत्वम् । प्र-
कृतिविकृतित्वं किञ्चित्तत्त्वोपादानत्वे सति किञ्चित्तत्त्वोपादेयत्वम् ।
विकारत्वं साक्षात् तत्त्वोपादेयत्वम् । पुरुषत्वं चोक्तत्रितयविलक्ष-
णत्वं बोध्यम् । जनशब्दोऽपि तन्मते विरुद्ध इति दूषणान्तरमधि-
कमाहुः । * पुरुष इत्यादि * । जनशब्दस्य जनकत्वोपाधिना तत्त्व-

वेव प्रतीयते । अतिरेकादाकाशश्चेति । चकारादात्मा यस्मिन्नि-
सधिकरणत्वेनोक्तः । तस्मान्नानेनापि मन्त्रेण तन्मतसिद्धिः ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

नन्ववश्यं मन्त्रस्यार्थो वक्तव्यः । तदनुरोधेन लक्षणयापि
ज्योतिःशास्त्रवत् पञ्चपञ्चशब्दः पञ्चविंशतिवाचकतया परिक-
ल्प्यः । स्पष्टमाहात्म्यार्थमात्माकाशयोराधाराधेयभावः - प्रदर्शित-

वाचकत्वेन गृहीतत्वात् पुरुषेऽपि तदापत्या तथेत्यर्थः । नच छत्रि-
णो यान्तीतिवद् गौण्या तत्सङ्ख्यायां दोष इति शङ्काम् । तत्र प्रत्य-
क्षस्येवात्र गौणीनियामकस्याभावेन तस्या वक्तुमशक्यत्वाज्जनशब्दे
युगपद् दृष्टिद्वयापातादगतिकगतिरित्युच्येति । हेत्वन्तरं व्याकुर्वन्ति ।
किञ्चेत्यादि । आकाश आत्मा चेत्येतयोरतिरेकाज्जनशब्दोक्तेभ्य
आधिक्यात् संख्याविरोधे सति न तन्मतसिद्धिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्या-
दि * । अयमर्थः । पञ्चविंशतिसंख्योपसंग्रहे मन्त्रवर्णविरोधो दोष-
त्वेनोक्तः । सोऽस्माभिः परिक्रियते । यतो मन्त्रस्यार्थो भवतामस्माकं
वाचक्यं वक्तव्यः । तत्र भवन्मते आत्मनि प्रतिष्ठिता द्विपञ्चसंख्याकाः
पञ्चविंशतिसंख्याका वा एते जनाः, पञ्चसंख्याका वा एते पञ्चजना
इति निश्चितुमशक्यत्वादस्मन्मते तु पञ्चविंशतिसंख्याकानां तत्त्वा-
नां निश्चितत्वादस्मन्मतमेव ज्यायः । एवं सति तदनुरोधेन यथा,
पञ्च सप्त च वर्षाणि न च वर्षे शतकतुरित्यत्र द्वादशसंख्याघ-
टकतया पञ्च सप्तेति पदद्वयेऽप्यप्यद्वयेण सप्तद्वये लक्षणा । तथात्र
पञ्चविंशतिसंख्याघटके पञ्चेतिपदद्वये समुदायलक्षणया, अथवा,
त्रिणवेनौजस्कामं याजयेत्, युद्धं त्रिणवराय तदभूत्तुमुलमुल्यणमि-
त्यत्र यथा त्रयो नव यत्रेति यदुयोहिस्तथात्र पञ्च पञ्च यत्रेति बहुमी-
हिणा सुब्लुका च गणलक्षणयापि ज्योतिःशास्त्रे इव पञ्चपञ्चशब्दः
पञ्चविंशतिवाचकतया परिकल्प्यः । एवं वाचकत्वे कल्पितेऽत्र पञ्च-
विंशतितत्त्वसिद्धावेवं मन्त्रार्थः । यस्मिन् पञ्चविंशतिसंख्याकानि
तत्त्वानि आकाशश्च प्रतिष्ठित उत्कर्षे प्राप्तस्तमात्मानमेव ब्रह्माऽमृतं

स्तत्रत्ययोरेव । अतो मन्त्रे तन्मतसिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरति ।
 प्राणादयः पञ्चजनाः । वाक्यशेषस्य मन्त्रार्थनियामकत्वात् ।
 प्राणस्य प्राणमुतचक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो
 मन इति ।

ननु कथमस्य वाक्यशेषत्वम् । उच्यते । प्राणादयः संज्ञाश-
 ब्दाः करणवाचकाः । ते ज्ञानरूपं वा, क्रियारूपं वा कार्यं जन-
 यन्ति स्वव्यापारेण । तेन तेषां करणान्तरापेक्षाभावात् प्राणादीनां

विद्वान् अमृतो मुक्तो भवतीति मन्य इति । नच तत्त्वेष्वात्माकाश-
 योः प्रविष्टत्वात् पुनस्तत्कथनमतिरेकापादकतया बाधकमिति शङ्का-
 म् । यतोऽत्र तत्रत्ययोर्गणस्ययोरेवात्माकाशयोराधाराधेयभावः ।
 आत्मनः स्पृष्टमाहात्म्यर्थं प्रदर्शितो योऽन्यत्र सर्वाधारत्वादिधर्मव-
 च्छया प्रसिद्धः सोऽपि यस्मिन्निति । अत्रात्मन आधारता, मोक्षे
 इच्छाऽस्तीतिवद् विन्ययतया । तथाच यस्मिन्नात्मनि विषये तत्त्वा-
 न्याकाशश्च सङ्घातरूपतया परार्थत्वेन ज्ञेयत्वरूपां प्रतिष्ठां प्राप्तव-
 न्तस्तमात्मानं विद्वांस्तथेति निर्गलितोऽर्थः । अतो मन्त्रे तन्मतसि-
 द्धिरित्याशङ्क्य परिहरतीति । परिहारं व्याकुर्वन्ति * प्राणादय इ-
 त्यादि * । भवेदयं मन्त्रविरोधपरिहारो यद्यस्मन्मते पञ्चजनानाम-
 निश्चयः स्यात् । स तु नास्ति । यतः प्राणादयो निश्चिताः पञ्चजनाः ।
 कुतः ? । वाक्यशेषात् । यद्गुणां प्राप्तौ वाक्यमाणस्य वाक्यशेषस्य
 मन्त्रार्थनियामकत्वात् । एतस्य वाक्यशेषत्वे प्रत्यवतिष्ठते * न-
 न्वित्यादि * । एकवाक्यलक्षणे परस्परसाक्षात्त्वस्यैकवाक्य-
 तापीजस्य सूचितत्वात् तस्याध्याप्राप्ततीयमानत्वे एकवाक्यत्वा-
 भावेन शेषताया निश्चेतुमशक्यत्वात् कथमस्य वाक्यशेषत्वमि-
 त्यर्थः । एवं प्रत्यवस्थाने तां व्युत्पादयन्ति * उच्यते * प्राणा-
 ऽऽदय इत्यादि * । सत्यमापाततो नाकाद्वा प्रतीयते । तथापि
 सूक्ष्मविचारे, प्राणादय इत्यादिनोक्तप्रकारेण पुनः प्राणादिमत्त्वं वा-
 चितं स्यादित्यतः प्रतीयते । किञ्च । ते निश्चिक्युत्तिर्युत्तराद्धाद् भ-
 गवतो माहात्म्यनिरूपणार्थमिदं वाक्यं प्रवृत्तम् । सांख्यमते चेभ्य-

पुनः प्राणादिमत्त्वं बाधितं स्यात् । भगवतो माहात्म्यविरोधश्च ।
 अतः स्वार्थनिर्वाहार्थमन्यार्थो वर्तते पञ्चजनवाक्यस्य च । अतो
 बुद्धेः पञ्चट्टतीर्जनयन्तीति प्राणादयः पञ्चजनाः । “संशयोऽथ
 विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप-इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृ-
 त्तितः पृथग्” इति । तेषां तत्तत्प्रकारकं स्वकार्यजननं न स्वतः
 किन्तु भगवत इति द्वयोरेकार्थत्वे सर्वं सङ्गतं स्यात् । खण्डत्वाच्च
 शेषत्वम् । सर्वप्रवृत्तिकत्वाद् भगवतो न माहात्म्यविरोधः । तत्र

रानङ्गीकाराद् भगवतो माहात्म्यविरोधश्च स्यादतो ऽपि सा प्रती-
 यते । अतस्त्यद्रीत्या वाक्यस्याबोधकत्वात् तस्य स्वार्थनिर्योद्धार्थम-
 न्योऽर्थो वर्तते । अन्यार्थे वर्तत इति सप्तम्यन्तपाठे तु, तद्वाक्यम-
 न्यार्थे वर्तत इत्येवं व्याख्येयम् । पञ्चजनवाक्यस्य च सांख्यरीत्या
 पञ्चपञ्चकनिष्ठधर्मपञ्चकानुपलम्भात् पञ्चपञ्चजननिश्चायकोऽन्योऽर्थो
 वर्तते । स क इत्यपेक्षायां संशयादिरूपपञ्चबुद्धिवृत्तिजनकाः पञ्च-
 जनास्ते पञ्चेति पञ्चानां ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वमर्थः प्रतीयते । तदेतदु-
 क्तम् * अतो बुद्धेरित्यादि * । एवं सति प्राणवाक्यं तेषां कर-
 णत्वं बोधयत् पञ्चजनवाक्यसूचितं कार्यमाकाङ्क्षते, पञ्चजनवाक्यं
 च तेषां तदित्यादिनोक्तरीत्या प्राणवाक्योक्तं भगवन्तमाकाङ्क्षत इति
 द्वयोर्विभागे साकाङ्क्षत्वे ब्रह्मबोधकतया च द्वयोरेकार्थत्वे ब्रह्मशाना-
 र्थतया द्वयोरेकप्रयोजनकत्वे च सति यद्ब्रानुपपद्यमानत्वेनोक्तं
 तत् सर्वं सङ्गतं स्यादतोऽस्य वाक्यशेषत्वम् । यदि बोधयोः पर-
 स्परसाकाङ्क्षत्वाद् गौणमुख्यभावाच्च एकस्य शेषित्वमपरस्य शेष-
 त्वमिति नोपेयते, तदा तु साकाङ्क्षत्वेन खण्डत्वादेव शेषत्वमतो न
 वाक्यशेषत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु प्राणादिप्रवर्तकत्वं जीवस्याप्य-
 स्तीति भगवन्माहात्म्यमत्र वाक्यद्वये ऽपि न स्फुटतीति तद्विरोधात्
 कथमस्य ब्रह्मवाक्यत्वमित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । नन्वत्र प-
 ञ्चैव प्राणादयः प्रतीयन्ते, नान्ये इति कथमत्र सर्वप्रवर्तकत्वसिद्धिः
 रित्यतः पञ्चसु सर्वनिवेशं व्युत्पादयन्ति * तदेत्यादि * । प्राण-

प्राणशब्देन त्वग्धाणप्राणा गृहीताः । रसना चान्ते प्रतिष्ठितेस्त्रयं
गृहीतम् । वाग् वा तेजसि । अत्ता चान्नं चैकत्र भवतः । सहभा-
वित्वात् । कचिदेकग्रहणं, कचिदुभयग्रहणमिति तेनते सर्वे पञ्चैव
भवन्त्यतिरिच्यते परमाकाशः ।

तस्मात् प्राणादय एव पञ्चजना इति न तन्मतसिद्धिः ॥१२॥

शब्दो मुख्यप्राणवाचकः । स च वायुरूप इति प्राणशब्देन वायु-
विकारभूता त्वक्, तत्सहभूतं घ्राणं मुख्यप्राणस्य रूपान्तरभूता अन्ये
मपानादयः प्राणा गृहीताः । रसना चान्ते प्रतिष्ठिता । तन्निरक्षस्य
घटते इति वाक्यादत्यन्तात्राकाङ्क्षिणीति तदग्रहणायात्रान्नं गृहीत-
म् । पाठान्तरेऽग्नस्याने ज्योतिः पठितम् । तच्च तेजः । वाक् च ते-
जोमयीति सा तेजसीति तेन वाक्सद्ग्रहः । अत्ता चान्नं चैकत्र भ-
वतः । अत्तार्थमेवात्रप्राकट्यात् । अतोऽग्नग्रहणेनैवात्तापि गृहीतः ।
तथाच तस्य तत्तत्सहभावित्वात् कचिदेकग्रहणं, क चिदुभयोर्ग्र-
हणम् । तेजस्येकस्या वाचो ग्रहणम् । प्राणाश्रयोस्तुभयोस्त्वग्घ्रा-
णयो रसनान्नयोश्च ग्रहणमिति सिद्ध्यति । तेन प्राणादिपदैरन्येषां
सङ्गृहीतत्वेन, चक्षुःश्रोत्रमनसां च कण्ठत उक्तत्वेनैते सर्वे प्रा-
णवाक्ये पञ्चसु निविष्टत्वात् पञ्चैव भवन्ति । अतः पञ्चजनवाक्ये-
ऽपि पञ्चजनपदेनैव एव सङ्गृह्यन्ते । अतिरिच्यते परमाकाशः । स
च भूतत्यादिविधया पृथिव्यादीनां भूतानां तद्गुणानां च सङ्गाहक
इति तेषां सर्वे ग्रहाणि प्रतिष्ठितत्वकथनात् प्राणवाक्ये च तत्प्रवर्त-
कत्वकथनार्ज्ये तादृशत्वाभावेन वाक्यद्वयेऽपि भगवन्माहात्म्यमेव
स्फुटतीति ग्रहवाक्यत्वमेतयोर्विधादमित्यर्थः । एतेन बुद्धिप्रवृत्तिजन-
कत्वं चक्षुःश्रोत्रमनसामेव, न तु प्राणान्नयोस्तः कथं प्राणादीनां
पञ्चजनत्वमित्याशङ्कापि निरस्ता । फेवलानां चक्षुरादीनां न तथा-
त्वमपि तु कर्तृगोलकादियुक्तानाम् । अतस्तद्विशिष्टानामेव पञ्चजन-
त्वमिति बोधनात् । किञ्चात्रैव ग्रहाणि सर्वप्रतिष्ठासिद्ध्या पञ्च-
सेष्यादीनामपि न निस्तावयंकत्वम् । परोक्षवादत्वाच्चैव मुक्ति-
रिति सर्वं सुस्पष्टम् । तदेतदभिसन्ध्यायाहुः । * तस्मादित्यादि * ।

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ते ॥ १३ ॥

काण्वपाठे, अन्नस्यान्नमिति नास्ति, तदा कथं पञ्च ? तत्राह ।

एवञ्चात्र पञ्चजनपदे योग आहतः ।

शङ्कराचार्यास्तु, ते घा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा इत्यत्र पञ्चसु प्राणेषु प्रयुक्तत्वात् प्राणो हि पिता प्राणो मातेत्यत्रापि पित्रादिरूपेण प्राणस्यैवोक्तत्वाच्च जनसम्यन्धेन प्राणादीनां जनशब्दभाक्त्वे सिद्धे द्विकसंख्येति संज्ञासमासयत्नात् पञ्चजनेतिसमुदायस्यापि प्राणादिषु रूढत्यमविरुद्धमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । ते घा एत इति श्रुतौ जनवचनस्य पुंरूपपदस्य प्राणापानादिषु प्रयुक्तत्वेनान्येषु रूढ्यभावात् समुदायस्यापि तत्रैवं रुढिसिद्ध्या वाक्यशेषोक्तेषु चक्षुरादिषु पञ्चजनशब्दस्य रूढेर्दूरनिरस्तत्वात् । नच प्राणापानादय एव पञ्चजनाः सन्तिवति घाच्यम् । तथा सति प्राणा इति बहुवचनेनैव चारितार्थ्यं आदय इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अस्यापि वाक्यशेषगता विषयव्यन्त इति कथनविरोधप्रसङ्गाच्चेति । समुदायशब्दार्थेऽवयवार्थस्याभावेन जनशब्दस्य तन्नानर्थकतया तेन तदुपपादनस्याशक्यत्वादित्यन्ये ।

यदपि, देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि वा निपादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा घा यत् पाञ्चजन्यया विशेषेति प्रजापरः पञ्चजनशब्द इति तत्परिग्रहेऽपि न दोषः । आचार्येण तु, न तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येतावन्मात्राभिप्रायेण वाक्यशेषोक्तमाहतमित्याहुः । तदपि स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम् । पूर्वोक्तपक्षद्वयोपगमे सर्वाधारत्वरूपब्रह्ममाहात्म्यासिद्ध्या पञ्चसंख्याया निस्तात्पर्यकत्वप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । वाक्यशेषानादरे खलेकपोतिकावत् सर्वपक्षापातेन वाक्यार्थनिर्णयाभावप्रसङ्गाच्च । वाक्यशेषस्यानिर्णायकत्वेन न्यायचर्चावैयर्थ्योपपत्तेश्च ।

अन्ये तु वाक्यशेषबलादेव पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु रुढिमाहुः । तत् पूर्वोक्तपक्षापेक्षया सम्यगपि वाक्यशेषस्य घराहं गावोऽनुधावन्तीत्यादौ नियामकत्वेन शक्तिग्राहकत्वदर्शनाप्तियमस्य च प्रसिद्धप्रसूत्वरशक्तिसापेक्षत्वात् प्रकृते च प्रसिद्ध्यभावाच्चिन्त्यम् । तस्माद् योग एव साधीयानिति दिक् ॥ १२ ॥

ज्योतिषा संख्यापूर्तिस्तेषाम् । यस्मादर्वाक् संवत्सर इति पूर्वं
पठितो मन्त्रः । तत्र तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरिति । अन्नस्थाने
ज्योतिर्ग्राह्यम् । व्याख्यानं पूर्वमेव । तस्मादसिद्धं तन्मतस्य श्रु-
तिमूलत्वम् ॥ १३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथान्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

श्रुतिविप्रतिषेधात् स्मृतिरेव ग्राह्येति मतं दूरीकर्तुं श्रुतिविप्रतिषेधो
नास्तीत्यधिकरणमारभते । तत्र श्रुतौ सृष्टिभेदा बहवः । कचिदा-
काशादिका । आत्मन आकाशः सम्भूत इति । कचिद् तेजःप्र-
भृतिका । तद् तेजोऽसृजतेति । कचिदन्यथैव । एतस्माज्जायते

ज्योतिर्वैकेषामसत्यग्रे ॥ * व्याख्यानं पूर्वमेवेति * ज्योतिषा
तेजोवाच्यौ ग्रहीतव्ये । मनसोऽन्नमयत्वेन मनसाऽन्नापूरसना ग्राह्याः ।
अश्रुवैकं च श्रुतेव ग्राह्यमित्येवं पूर्वोक्तरीतिकमेवेत्यर्थः । ननु काण्ड-
माध्यन्दिनपाठविरोधादिह धान्यशेषगतप्राणादिग्रहणं न युक्तम् ।
विकल्पापादकत्वादिति चेन्न । तुल्यबलतया षोडशग्रहणाग्रहणवत्
भुत्यभिप्रेतत्वेन विकल्पस्यानुष्ठत्वात् । नच तत्रातिरात्रयाने व्यक्तिभे-
देन ग्रहणाग्रहणयोरुपपत्तिवत् प्रकृते ग्रहण एकत्वेन ग्राह्याणां प्राणा-
दीनामन्यान्यत्वेन युगपद् ग्रहीतुमशक्तिरिति शङ्काम् । प्रकृतेऽपि
तेषामेव सत्त्वन ग्राह्यशब्दमात्रभेदस्य तत्तत्पाठकरूपाधिकारिभेदाद्
ग्रहीतुं शक्यतया सुखेनैवोपपत्तेरिति । माष्यं तु निगदव्याख्यातमे-
वेति शुभम् ॥ १३ ॥ ३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथान्यपदिष्टोक्तेः ॥ ननु पूर्वाधि-
करणैः सांख्यमतस्य श्रुतत्वे निराकृते पुनरस्य किं प्रयोजनमित्या-
काङ्क्षायामधिकरणप्रयोजनमाहुः । * श्रुतेरित्यादि * । स्मृतिरिति *
सांख्यस्मृतिः । * मतमिति * सांख्यामिममतम् । * नास्तीतीति * इति
पोषणाप । विप्रतिषेधकं विषयमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * असृजते-
त्यन्तम् * । * अन्यथैवेति * युगपत् साक्षात् । सशयस्तु एकस्यां
सृष्टौ पक्षव्यापारेण विप्रतिषिद्धनानाप्रकारकयत्वेन तदनिर्णायिकं

माण इति । इदं सर्वमसृजंतेति च । एवं क्रमव्युत्क्रमानेकविध-
सृष्टिप्रतिपादकत्वाद् वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवाद्, ग्रहात्वा अनु-
प्रजापशवः प्रजायन्त इतिवत् सृष्टिवाक्यानामर्थवादत्वेन ब्रह्मस्व-
रूपज्ञानार्थत्वादध्यारोपापवादन्यायेन न वेदान्तब्रह्मकारणत्वं सि-
द्धयति । अतः परिदृश्यमानजगतः कारणान्वेषणक्रियमाणे बा-
ह्याबाह्यमतभेदेषु सत्सु कपिलस्य भगवज्ज्ञानांऽशावतारत्वात्
तन्मतप्रकारेणैव जगद्व्यवस्थांचितेत्वेवं प्राप्ते, उच्यते । न सृष्टि-
भेदेषु ब्रह्मणः कारणत्वे विप्रतिपत्तिः । सर्वप्रकारेषु तस्यैव कार-
णत्वोक्तेः । आकाशादिषु कारणत्वेन ब्रह्म यथा व्यपादिष्टमेवैकत्र,
अन्यत्रापि तदेव कारणत्वेनोक्तम् । न तस्य कार्यं करणं च विद्यत

श्रुतिं विहायैकप्रकारनिर्णायिका स्मृतिरेवादर्थन्या ? उक्त-विप्रतिषेधं
परिहृत्य सर्वस्मृत्युपजीव्या श्रुतिरेवादरणीयेति । अनिर्णायकत्वमु-
पजीव्यता च सन्देहबीजम् । तत्र संशयस्य पूर्वपक्षयुक्तिभिरेवाव-
गमात् तमनुक्ता पूर्वपक्षमेवादुः । * एवमित्यादि * क्रमव्युत्क्रमेति *
नानाविधक्रमैर्नानाविधव्युत्क्रमैश्चेत्यर्थः । सृष्टिवाक्यानीतिपाठे त्व-
र्थवादत्वेनेत्यस्याग्रे, ग्राह्याणीति शेषो बोध्यः । शेषं स्फुटम् । एत-
त्समाधिं व्याकुर्वते * न सृष्टीत्यादि * । अयमर्थः । श्रुतयो हि ब्रह्म-
णस्तन्माहात्म्यस्य च बोधनार्थं प्रवृत्ताः । यन्दिनस्तत्पराक्रमैरिति
श्रीभागवते वेदस्तुती याज्यात् । तत्रापि माहात्म्यमेव मुख्यम् ।
बोधनद्वारत्वात् । नचाध्यारोपापवादन्यायादरे ब्रह्मस्वरूपप्रतिप-
त्तिः । उन्मत्तादिप्रलाप इव तत्रापि याज्ये अप्रामाण्यस्य, श्रुतौ च
प्रतारकत्वस्य स्फूर्त्या विश्वासनाशप्रसङ्गात् । अतस्तस्य न्यायस्या-
नावरे कारणस्य सिद्धौ न सृष्टिप्रमेदेषु ब्रह्मणः कारणत्वे विप्रति-
पत्तिः । सर्वप्रकारेषु कारणत्वोक्तेः । तदेतदाह । कारणत्वेन चाका-
शादिष्विति । आकाशतेजःप्रभृतिषु क्रमिकेषु प्राणादिषु चाक्रमिके-
षु कार्येषु कारणत्वेन यथाव्यपदिष्टोक्तेः । एकत्र यथैव सर्ववृत्त-
सर्वभ्यरत्यसर्वात्मवैक्यत्वाद्वितीयत्यसिद्धानन्दरूपत्वादिधर्मवत्तया
कारणत्वेन व्यपदिष्टमेवमन्यत्रापि तदेव कारणत्वेनोक्तं, तस्मा-

इत्यादिनिराकरणन्तु लौकिककर्तृत्वनिषेधपरम् । तस्यैव प्रतीतिः । सर्ववैलक्षण्यार्थं वैदिकानामवाधितार्थैकवाक्यत्वस्याभिप्रेतत्वादिति चकारार्थः । कार्यप्रकारे भेदस्तु माहात्म्यज्ञापको न तु बाधकः । बहुधा कृतिसामर्थ्यं लोकेऽपि माहात्म्यसूचकमिति । तस्मान्न श्रुतिविप्रतिषेधात् स्मृतिपरिग्रह इति सिद्धम् ॥ १४ ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

पुनरन्यथाशङ्क्य परिहरति । ननु कचिदसद्वा इदमग्र आसीदिति । कचित्, सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत् । अव्याकृतमासीत् । नासदासीन्नो सदासीत् तम आसीदित्यादिवाक्येषु ब्रह्मणोऽपि विगानं श्रूयते । तद्वैक आहुरितिवत् पश्चान्तरं सम्भवति । न ह्यसत्तमःशब्दैर्ब्रह्म प्रतिपादयितुं

दिति । नच, न तस्य कार्यमिति निषेधश्रुतिव्याकोपः । तस्य लौकिककर्तृत्वनिषेधपरत्वात् । निषेधकवाक्योत्तरार्द्धे स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति स्वाभाविकक्रियासद्भावप्रतिपादनात् । द्वितीयपादे समाऽऽयधिकनिषेधाच्च । कार्यकारणसापेक्षलौकिककर्तृत्वनिषेधस्यैव प्रतीतिरिति । चकारसूचितं हेत्वन्तरमाहुः । * सर्ववैलक्षण्येत्पादि * । * वैदिकानामिति * पदवाक्यानाम् । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * उक्तरीतौ कस्या अपि ध्रुतेर्व्याकोपाभावात् तथेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ४ ॥

समाकर्षात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति * पुनरित्यादि * । प्रकाशान्तरेण ध्रुतिविप्रतिषेधमाशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । अत्रापि संशयस्तदधीर्ज्ञं च पूर्ववदेव । एकस्य ब्रह्मणः कारणत्वे चक्षुष्ये नानाशब्दानां कारणे प्रयोगादनिर्णायिकां ध्रुतिं विहायेत्येतावान् विशेषः । पूर्वपक्षमाहुः । * ननु कचिदित्यादि * । * विगानमिति * विरुद्धं गानम् । कै गै शब्दे । विरुद्धः शब्दः कारणान्तरबुद्धिशुद्धासकः । कर्मपादिति । यथा, मलयद्वाससोऽग्रं नाद्यादिति निषि-

शक्यते । असन्नेव स भवतीति बाधात् । आदित्यवर्णं तमसः पर-
स्तादिति च । तस्मात् कारणत्वेनापि श्रुतिविप्रतिषेधाद् ब्रह्म
कारणं नैवेवं प्राप्ते उच्यते । समाकर्षात् । आकृष्यते स्वस्थाना-
च्छाव्यत इत्याकर्षः । सर्वेष्वेतेषु वाक्येषु असदादिपदानां न
निरात्मकत्वाद्यर्था उच्यन्ते । किन्तु वैलक्षण्येन । सर्वशब्दवाच्यत्वं
च सिद्धं ब्रह्मणः । यथा को अद्धा वेद । कं इह प्रावोचत् । सर्वे
वेदा यत् पदमामनन्ति । यतो वाचो निवर्तन्ते । मनसैवानुद्रष्टव्य
इत्यादि सर्वे विरुद्धधर्मा भगवत्युच्यन्ते । एवमनेकविरुद्धशब्दवाच्य-

द्वयं, नयो खल्वानुसङ्गजनं वा च स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रति
गृह्यं कामनयान्यदिति पक्षान्तरं कर्मविशेष उक्तं, तद्वत् । * तमसः
परस्तादिति * असन्नेवेत्यत्र यथा चेत्तु निन्दया बाध एवमत्र तमः-
परत्वकथनेन बाधादित्यर्थः । * तस्मादिति * अव्याकृतपदेनाव्यक्त-
स्य प्रधानस्य ग्रहीतुं शक्यत्वात् । श्रुतौ पक्षान्तरस्याप्यङ्गीकारादस-
दादिशब्दैर्ब्रह्मणः प्रतिपादयितुमशक्यत्वाच्च । शेषमतिरोहितार्थ-
म् । अत्र समाधानं सूत्रकथनपूर्वकं व्याचक्षते * आकृष्यत इत्यादि *
कारणत्वेनेति पूर्वस्मादनुवर्तते । कारणत्वेन ब्रह्मैवादर्णीयम् ।
अतो नात्र श्रुतिविप्रतिषेधः । कुतः ? । समाकर्षात् । आकर्षत इत्या-
कर्षः । समीचीनो निश्चायनार्थ आकर्षः समाकर्षस्तस्मात् । समी-
चीन्यं व्युत्पादयन्ति * सर्वेष्वित्यादि * । * किन्तु वैलक्षण्येनेति *
एकश्रुत्युक्तरूपविलक्षणरूपान्तरमभिप्रेत्य श्रुत्यन्तरे तस्य तस्य शब्द-
स्य स्वार्थात् प्रच्याचनं कृत्वा तत्तद्रूपविशिष्टं ब्रह्मैवोच्यते । नच ल-
क्षणापत्तिः । यतः सर्वशब्दवाच्यत्वमपि सिद्धं ब्रह्मणः । तदप्युप-
पादितं तल्लिङ्गाद्यधिकरणेषु । नच सर्वत्र ब्रह्मण एव कारणत्वे व-
क्तव्ये विरुद्धशब्दप्रयोगस्य किं प्रयोजनमिति शङ्क्यम् । यथा को
अद्धा वेदेत्यत्र सृष्टिकर्तृविषयकमज्ञानं, सर्वे वेदा इत्यत्र साधनैस्त-
ज्ज्ञानं, यतो वाच इत्यत्र वागाद्यप्राप्यत्वं, मनसैत्यत्र तत्प्राप्यत्व-
मित्येवं ब्रह्मणि विरुद्धा धर्मास्तत्र तत्र ते ते उच्यन्त एवमनेकविरु-

त्वं लोकप्रसिद्धतादशार्थात् समाकर्षादिवगम्यते । तं यथा ययोपा-
सते यथा भवतीति फलज्ञापनार्थमसन्नेव स भवतीति । यथा कं
सादीनां मारकः । तद्वैक आहुरित्यत्र सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्यम् । प्रप-
ञ्चरूपोऽपि स इति प्रथमः पक्षः । अव्याकृतमसत्पक्षेण तुल्यम् ।
नासदासीदिति मनस्तदपि ब्रह्म, तम आसीदित्यनभिव्यक्तम् ।
कर्मणोऽपि भगवत्त्वात् । पूर्वकाण्डेऽपि तस्मादेव सृष्टिः । न हि
तमस्तः स्वेन गूढत्वं लोके सम्भवति । अतः क्वचिद् विलक्षणात्
क्वचिद्विलक्षणाद् ब्रह्मणो जगत् । भगवत्त्वादेव स्वयं कर्तृकता
च । सम्भवति चैकवाक्यत्वे अज्ञानान्निराकरणं चायुक्तम् । तस्मा-
च्छब्दवैलक्षणेन श्रुतिविमतिपेधोवक्तुं न शक्य इति सिद्धम् ॥१५॥

अथ यथाच्यत्त्वमपि लोकप्रसिद्धो यत्तादृशधर्मविशिष्टोऽर्थस्ततः श-
ब्दस्य समाकर्षादिवगम्यते । तस्य प्रयोजने तु तेन तेन प्रकारेण त-
द्भावेन तादृशतादृशफलाप्तिरिति । तत्रोदाहरणं तु कंसादीनां मार-
कत्वभावेनाद् यथा मृत्युः । एवमसत्त्वेन भावेनादसत्त्वमिति । अ-
तस्तत्तत्फलार्थं समाकर्षे ब्रह्मणः कारणत्वमश्रुणमित्यर्थः । एवं सूत्रं
व्याख्यायासदादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं सिद्धान्तसिद्धं स्फुटीकु-
र्वन्ति * तद्वैक इत्यादि * । * प्रथमः पक्ष इति * सदेव सौम्ये-
त्युक्तः पक्षः * असत्पक्षेण तुल्यमिति * वैलक्षण्ययोधकम् । तमः-
शब्देन कर्माप्युच्यते । पूर्वमनभिव्यक्तत्वादित्यभिप्रेत्याहुः । * कर्मण
इत्यादि * । कर्मणस्तमःशब्दाच्यत्वे युक्तिः * न हीत्यादि * शेषं
स्फुटम् । एतेनैव यत्राविकारणे शिष्यद्वयभगवतीयस्मादिशब्दाः प्रयु-
ज्यन्ते अथर्वशिरःशिखासुन्दरीतापनीयगोपयमाङ्गणादिषु तत्राप्यय-
मेव न्यायो धोष्य इति धोषितम् ।

अन्ये तु समाकर्षादित्यस्य पूर्वशतपरामर्षादित्यर्थमाहुः ।
तन्मते मिश्रशब्दप्रयोगप्रयोजनं न किमपि स्फुटति ।

माध्यास्तु भगवद्वाचिनां शब्दानां जगति समाकर्षणमर्थमा-
हुः । तत्रापि तथा धोष्यम् ॥ १६ ॥ ५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

एवं शब्दविप्रतिपेधं पारहस्यार्थविप्रतिपेधं परिहरति । कौ-
पीतकिब्राह्मणे बालाकपजातशत्रुसंवादे बालाकिरजातशत्रवे ब्र-
ह्मोपदेष्टुमागतः । आदित्यादिदक्षिणेशिपुरुषपर्यन्तं परिच्छिन्नब्र-
ह्मोपासनान्युक्त्वा तथा निराकृते तमेव ज्ञानार्थमुपससाद । ततः
सुप्तपुरुषसमीपमुभावागत्य ब्रह्मवाद्यं चक्रतुः ।

जगद्वाचित्वात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * एधमित्या-
दि * । शब्दविरोधकृतो यो ब्रह्मणि कारणत्वप्रतिपेधस्तं परिहृत्य
अर्थविरोधकृतं तमनेनाधिकरणेन परिहरतीत्यर्थः । विषयमाहुः । *
कौपीतकीत्यादि * । गार्ग्यनामा बालाकिर्यलाकपुत्रोऽजातशत्रवे का-
शिराजाय ब्रह्मोपदेष्टुं स्वकीत्यर्थं स्वतः पयागत, आदित्यचन्द्रयिधुत्स्तन-
यित्नुवाय्वाकाशान्यपादशेच्छायाप्रतिधुत्काशब्दस्थमशरीरदक्षिणा-
क्षिषु यः पुरुषस्तत्पर्यन्तं यान्युपासनान्युक्तवान्, यथा आदित्यनिष्ठ-
पुरुषस्य गृहत्पाण्डरवासा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धेत्येवंगुणको-
पासने अतिष्ठाः सर्वेषां मूर्द्धा भवतीति परिच्छिन्नं फलम् । तथान्य-
त्रापि तत्तद्गुणकोपासने तत्तत्परिच्छिन्नफलमजातशत्रुणा तस्मा
उक्तमिति तादृशानि परिच्छिन्नब्रह्मोपासनानि तान्युक्त्वा ततो राज्ञा
उक्तप्रकारेण तदुक्ते प्रकारे निराकृते बालाकिस्तमेव पूर्णब्रह्मज्ञाना-
र्थमुपससाद शिष्यत्वेन समित्पाणिर्निकटे गतः । ततो राजा स्ने-
हेन हस्ते तं गृहीत्वा समात उत्थाय कचिदेकान्ते सुप्तपुरुषसमीप-
मुभावागत्य, गृहत्पाण्डरवासः सोमराजन्नित्यादिभिः सम्बोधनैस्तं
राजा सम्बोधयाम्ब्रके । तदपि तं सुप्तं दृष्ट्वा पृष्ट्वा क्षितवान् । स
पुरुषस्तत एव समुत्तस्यौ । तदा राजबालाकी वक्ष्यमाणाभ्यां प्रश्नो-
त्तराभ्यां ब्रह्मवाद्यं चक्रतुः । तत्र, कैव एतद् बालाके इत्यादिके बा-
लाकिं प्रति, पुरुषस्त्वमस्मानं, स्वभावस्या, तत आगमनं चेति त्रय-
विषयके राजप्रश्ने पुरुषपदेन जीवः प्रकान्तः । यदा च बालाकिस्तं
न ज्ञातवोस्तदा राजैव, यत्रैव एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्यत्यादिनो-

तत्र, क्वैप एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेसादौ जीवः प्रक्रान्तः ।
 तस्मादेव सर्वोत्पत्तिरुक्ता । ब्रह्मणोऽप्यनुप्रवेशश्च । तत्र सन्देहः ।
 जीव एव ब्रह्मसहितः कर्ता ? ब्रह्मैव वेति ? । तत्र जीव एव कर्ता ।
 सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वादयस्तस्य धर्माः । राजत्ववद् यजमानत्ववद्वा ।
 अस्मिन् प्रकरणे ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तेः । सर्वत्रैव ब्रह्म-
 त्वेनोक्तो जीव एव कर्ता । तथा सति लोकेऽपि जीवकर्तृत्वं सहजं
 भवेत् । बन्धमोक्षव्यवस्था च । एवं सत्यर्थात् प्रकृतेरेव फलिष्य-
 तीत्येवं प्राप्ते उच्यते ।

त्तरं जगाद । तत्र दिताख्यासु हृदयनिकटस्थनाडीषु जीवस्य शयनं,
 तत्र स्वप्नसुषुप्त्याख्यमवस्थाद्वयं, ततः पुनरप्रागमनं वदता राज्ञा तत
 एवाग्निविस्फुलिङ्गन्यायेनोत्पत्तिरुक्ता । ततः, स एष प्राण एव प्र-
 शात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखेभ्यस्तद्यथा धुरः
 धुरधानेऽवहितो विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाय इति दृष्टान्तद्वयेन
 ब्रह्मणः प्रशात्मप्राणाख्यस्यानुप्रवेश उक्त इति सर्वोऽपि पट्टोऽध्यायो
 विषयः । सन्देहमाहुः । * तत्रेत्यादि * । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्र
 जीव इत्यादि * । सर्वस्य जगतो जीव एव कर्ता । यो वै बालाक-
 एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्मेति कर्तारं वेदितव्यत्वेनोपक्षि-
 प्य सुप्तपुरुषनिकटगमनाद्युत्तरं तस्मादेव प्राणानां देवानां लोकानां
 चोत्पत्तिकथनात् । नच ब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वम् । तदनुप्रवेशमात्रस्यैव
 बोधनात् । अतः साहित्यमात्रं ब्रह्मणां भवतु । नच जीवस्य कर्तृत्वे
 उपक्रमोक्तस्य ब्रह्माख्यस्य बृहदादीनां धर्माणां च विरोधः शङ्काः ।
 यथा तुल्येऽपि सर्वत्र जीवत्वे कचिदेव देहे अन्यनियोजकत्वोपाधिना
 राजत्यं, कर्मकरणे मुख्यत्वोपाधिना यजमानत्वं चोच्यते, तथात्र
 प्रकृत्यभिमानत्वोपाधिना तेषामप्यागन्तुकानां चक्रतुं शक्यत्वात् ।
 नचोपक्रमस्यासंज्ञातविरोधत्वेन प्रायल्याद् ब्रह्मण एव कर्तृत्वं युक्त-
 मिति शङ्काम् । उपसंहारस्यात्र विवरणरूपत्वेन पूर्वोक्तार्थनिर्णाय-
 कत्यादत्र ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तेर्ब्रह्मत्वेनोक्तो जीव कर्ता ।
 एवमुपक्रमोपसंहारभेदस्तु सर्वत्रैतन्न्यायशापनार्थम् । एवमत्र देह-

जगद्वाचित्वात् । एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्मेत्युप-
क्रमे एतच्छब्देन जगदुच्यते । पुरुषशब्देन च जीवः । तज्जडजीवा-
त्मकं जगद् ब्रह्मकर्तृकमिति हि पूर्वसिद्धम् । तदनुरोधेनात्रापि
ब्रह्मपरत्वमेवोचितं, न तु सर्वविप्लवोऽश्रुतकल्पना च । अतः
सुपुप्तावापि ब्रह्मण्येव लयस्तस्मादेव सर्वमिति ज्ञातव्यम् । प्राणा-
त्मशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् । तस्मान्न जीवाधिष्ठिता प्र-
कृतिः कारणम् ॥ १६ ॥

विशिष्टस्याभिमानिनो देहान् प्रति कर्तृत्वे धोहिते सति लोकेऽपि
जीवस्य कर्तृत्वं देहसहभाव्येव भवेत् । तत्तत्कर्मणा घन्धमोक्षव्यव-
स्था च सुखेनोपपद्येत । एवमभिमानिनः कर्तृत्वे सिद्धे सति यो
थाह्मगभिमानो तेन तादृक् कर्तव्यमिति नियमात् सर्वकर्तृत्वं प्रकृत्य-
भिमानिनः संस्पृति । सांख्यमते प्रकृतौ महत्तत्त्वे वा प्रतिविम्बित-
स्यैवैश्वरत्वापगमान्मलिनबुद्धौ प्रतिविम्बितस्यैव जीवत्वात् प्रतिवि-
म्बस्य चाधाराधीनत्वात् । नच ब्रह्मानुप्रवेशोक्तिर्येयर्थम् । तस्य
साक्षित्वमाश्रयोधनार्थत्वात् । तत्त्वं तु, स एव इत्येक्यविधानाद्
ब्रह्मेतो भिन्नम् । अतोऽभिमानिन एव कर्तृत्वात् प्रकृतेरेव कर्तृत्वम-
र्थादेव फलिष्यतीत्येवं प्राप्ते इत्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति * एते-
षामित्यादि * । अत्रापि कारणत्वेनेत्यनुवर्तते । कारणत्वेन ब्रह्मैवाद्-
रणीयम् । नात्र जीवः कर्तृत्वेन विरक्षितः । कुतः ? । जगद्वाचित्वा-
त्वात् । अत्र हि बालाकिनोक्तानादित्यादीन्निराकृत्य अजातशत्रुणा,
यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्म स वै वेदितव्य
इति सिद्धान्तकथनोपक्रमे, एतेषामित्येतच्छब्देनादित्यमण्डलाद्युल्ले-
खावुपलक्षणविधेया जडं जगदुच्यते । पुरुषशब्देन च जीवरूपम् ।
तज्जडजीवात्मकं जगद् ब्रह्मकर्तृकमिति हि पूर्वसिद्धम् । आदित्यम-
ण्डलाद्युत्पत्तेः प्रागेव, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, तत्तज्जोऽसृ-
जत, एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिष्व्यादिसृष्टिवोधिकासु श्रुतिषु सि-
द्धम् । अत्रापि पूर्वमिन्द्रप्रतर्दनसंवादे एवमेव सिद्धम् । अतस्तदनु-
रोधेनात्रापि कर्तृत्वस्य ब्रह्मपरत्वमेवोचितम् । न तु पुरुषशब्देन देह-

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत् तद् व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वत्र जीव एव प्रक्रान्तः । कैप
एतद् बालाके पुरुषोऽशपिष्टेति । ब्रह्म त्वद्यापि न सिद्धम्—एता-
दृशं, नैतादृशमिति । अतः शयनोत्थानलक्षणजीवधर्मदर्शनात्
तस्यैव ब्रह्मत्वं जगत्कर्तृत्वं च । तत् स्वतोऽनुपपन्नं प्रकृतौ फलि-
प्यति । अथवा मुख्यप्राणलिङ्गमप्यत्रास्ति । प्राण एवैकधा भव-
तीति सुपुत्रौ तस्यैव वृत्तिरुपलभ्यते । विद्यमानादेव सर्वोत्पत्तिप्र-
लयौ । स च प्रकृत्यंशोऽतो जडादेव प्रधानात् सृष्ट्यावपि सर्वो-
त्पत्तिः । अतोऽस्मात् प्रकरणज्जीवद्वारा साक्षाद्वा प्रकृतेः कार-

मात्रमभिप्रेत्य तत्कर्तृत्वस्य प्रकृत्यभिमानिनि सम्भवदुक्तिकत्वेन त-
दङ्गीकृत्य सर्वश्रुत्युपपन्नवो विधेयः । नच, जायते न म्रियते वेति
श्रुतेर्जीवोत्पत्तिः सिद्धान्तेऽप्यनिष्टेति जडजीवात्मकजगत्कर्तृत्वकथ-
नमसङ्गतमिति शङ्क्यम् । सर्व एवात्मानो व्युद्घरन्तीति श्रुत्यन्तरेण
व्युद्घरणरूपाया उत्पत्तेस्तत्राप्यङ्गीकारात् । अतो जडवत् स्वरूपा-
न्यथाभावाभावादेव, न जायत इत्युपपत्तेर्न सिद्धान्ते दोषः । नच सि-
द्धान्ते उपलक्षणविधावत् पूर्वपक्षे सङ्कोच इति दोषतोल्यात् साम्यं
शङ्क्यम् । ब्रह्मण उपक्रमे श्रुतत्वेन तदादरस्य युक्ततया उपलक्षण-
विधाया अबुष्टत्वात् । प्रकृत्यभिमानिनस्तत्त्वश्रुतत्वेन तत्कल्पने श्रुत-
त्यागोऽश्रुनकल्पना च स्यादिति दोषाधिक्यात् । नच ब्रह्मपदमत्र
सांख्याभिमतजडब्रह्मवाचकमिति शङ्क्यम् । स्वरूपलक्षणविरोधप्रस-
ङ्गात् । अतः सर्वश्रुत्येकवाक्यत्वायात्रापि ब्रह्मैव कर्त्रिति मन्तव्यत्वा-
त् सुपुत्रावपि ब्रह्मण्येव वागादीनामश्रोक्तानां लयः । तस्मादेव सर्वं
यथायतनं विप्रतिष्ठत इति ज्ञातव्यम् । नच प्राण एव प्रज्ञात्मेत्यस्य विरो-
धः । ब्रह्मणि प्राणात्मशब्दवाच्यत्वस्येन्द्रप्रतर्दनसंवादे पूर्वमेव सिद्ध-
त्वादिति । तस्मादत्र प्रकृत्यभिमानि जीवो न तत्कर्तृत्वेन सिद्धयती-
ति न तदधिष्ठिता प्रकृतिः कारणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत् तद् व्याख्यातम् ॥ भाष्यमत

णत्वमित्येवं प्राप्ते उच्यते । तद् व्याख्यातम् । एतयोर्भयलिङ्गत्व-
मेव नास्तीति, आश्रयत्वादिह तथोगादित्यत्र सर्वमेव कार्यं भगवत
एव, नान्यस्मादिति । अतोऽस्माद् ब्रह्मवाद एव सिद्ध्यति, न
प्रकृतिवादः ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमेके ॥ १८ ॥

स्वमतेन परिहारमुक्त्वा नियतधर्मवादेनापि परिहारमाह ।
स्वापप्रतिबोधौ जीवधर्मविवेकः । चक्षुरादिलयाधारत्वं प्राणस्येति ।
तस्मिन्नपि पक्षे अन्यार्थं तद्धर्मकीर्तनम् । भेदे हि तन्निराकरणमवश्यं
कर्तव्यमिति तुशब्दः । ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमेव जीवल्योद्गमौ ।
श्रुतिवैलक्षण्येन प्राणकीर्तनमाश्रयब्रह्मबोधाय । कुत एतदवगम्यते

निगदव्याख्यातमित्युपरम्यते ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ अत्र
सांख्यमतमाचार्यदेव्यानामन्येषामप्यनुमतं न भवतीति ज्ञापनाय
सूत्रप्रयोजनमाहुः । * स्वमतेनेत्यादि * नियतधर्मवादस्वरूपमाहुः ।
* स्थापेत्यादि * परिहारमाहुः । * तस्मिन्नित्यादि * यस्मिन् पक्षे
एतयोर्जीवमुख्यप्राणधर्मत्वात् तद्विद्वत्त्वमेव, न ब्रह्मधर्मत्वं, तस्मिन्नपि
तद्धर्माणां कीर्तनमन्यार्थं ब्रह्मबोधार्थम् । तथाच ब्रह्मपरिचायनाय
तच्छेषत्वेनैतत्कथनान्नैतेन सांख्यमतसिद्धिरित्यर्थः । ननु सूत्रे तुश-
ब्दादस्य पक्षस्य पूर्वस्माज्ज्यायस्यमेव कुतो नाद्रियत इत्याकाङ्क्षायां
तोः प्रयोजनमाहुः । * भेदे हीत्यादि * एतस्य मतस्य पूर्वस्माद् भेदे
यतो हेतोर्जैमिनिनापि सांख्यमतनिराकरणमवश्यं कर्तव्यमिति ज्ञा-
पनाय तुशब्दो, न तु सिद्धान्तपक्षादस्योत्कर्षज्ञापनार्थः । गामाविश्य
च भूतानीत्यादिभिर्भूतादिसर्वकार्यस्य भगवत्कार्यतयैव सिद्धत्वा-
दिति । तर्ह्यस्मिन् पक्षे जीवप्राणयोः कथमन्यार्थत्वमित्यत्र उपपाद-
यन्ति * ब्रह्मप्रतीत्यादि * । अपिचेत्यनेन सूचितं हेतुमाहुः । *

तत्राह । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेवावगम्यते । यो वै बालाक एतेषां
 पुरुषाणामित्युपक्रमे मुख्यं ब्रह्मैव निर्दिष्टम् । तज्ज्ञानेनासुरजयः ।
 सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं चेति फलम् । न ह्येतद्
 द्वयममुख्ये सम्भवति । अपि च, मश्नव्याख्यानाभ्याम् । कैप
 एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति मश्नः । तत्र जीवस्य ज्ञातत्वा-
 दधिकरणमेव न ज्ञातम् । यत्रैव एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति
 व्याख्यानम् । न हि नाडीर्ज्ञापयितुं व्याख्याति, किन्तु प्रतिज्ञातं
 ब्रह्म । कथमेतदवगम्यते, नाडीव्यतिरिक्त आत्मा ज्ञाप्यत इति
 तत्राह । एवमेके । एके शाखिनो वाजसनेयिनः । तत्रापि दत्तवा-
 लाकिग्राहणे, स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैव एतद् सुप्तोऽभूद् य एष-
 विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय, य
 एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते इत्यत्र आकाशशब्दं ब्रह्म
 सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति च । स्वं ह्यपीतो भवतीति च ।
 तस्मादाधारभूतब्रह्मज्ञापनार्थत्वाज्जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् प्रकृति-
 वाद इत्यसङ्गतम् ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

पुनर्जीवब्रह्मनादेन प्रकृतिकारणवादमाशङ्क्य निराकरोति ।
 बृहदारण्यके चतुर्थे पष्ठे च याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे, येनाहं नाम्-

उपक्रमेत्यादि * । * फलमिति * उपसंहारे निर्दिष्टं फलम् । * जीव-
 स्य ज्ञातत्वादिति * एष इति पदेन बालाकिज्ञातपदार्थस्यैव निर्दिष्टत्वात्
 तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ १८ ॥ ६ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * पुनर्जीवेत्यादि *
 विषयमाहुः । * बृहदित्यादि * प्रथमाजित्यन्तम् * । इदं वाक्य-

ता स्यां किमहं तेन कुर्यामिति विरक्तिमुक्त्वा, यदेवं भगवान् वेद
तदेव मे ब्रूहीति पृष्ठे तामभिमुखीकृत्य, न वारे पत्युः कामायेत्यादिना
अमृतत्वाय ज्ञानमुपदिशति । पृष्ठे पुनरुपसंहारेऽप्येतावदरे खल्वमृ-
तत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति ।

तत्र जीवस्य प्रकरणित्वं ब्रह्मणो वेति संशयः । तद्वात्मनः
प्रियत्वं स्वप्रतीत्या पुत्राद्यपेक्षया बोधयद्जीवमेवोपक्रमे आत्मत्वेन
वदति । तदनु तत्र दर्शनादि विधत्ते । तेन सर्वं विदितमिति फल-
माह । तत्र कथमात्मज्ञानेन सर्वज्ञानमित्याकाङ्क्षायां, ब्रह्म तं परा-
दादित्यादिना, इदं सर्वं यद्यमात्मेत्यन्तेन तस्यैव सर्वत्वमाह ।

द्वयं प्रकृतिसम्यन्वयशून्यकेवलपुरुषतत्त्वज्ञानपरम् । यथाद्रैधाग्नेरि-
त्यारभ्य धागेकायनमित्यन्तेन नामरूपात्मकप्रपञ्चोत्पत्तिलयाधारधा-
घणात् । सांख्यमते केवलस्य पुरुषस्य तथात्वाभावात् । किन्तु प्रकृ-
तिसंसृष्टतत्परम् । तेन तादृशजीवस्य प्रकरणित्वम् । जीवलिङ्गस्य
भूयस्त्वात् । अथवा ब्रह्मणः प्रकरणित्वम् । अमृतस्वरूपस्य फल-
स्योक्तत्वादित्याशयेनाहुः । * तत्रेत्यादि * एवञ्चास्मिन्नपि सूत्रे
आनुमानिकं नेत्यानुमानिकसूत्रादाकाशादिषु कारणत्वेन चेस्याका-
शादिसूत्राच्चानुवर्तते । तथाच ब्रह्मण्येव वाक्यान्वयाद् ब्रह्मैव कार-
णत्वेन मन्तव्यं, न तु प्रकृतिविशिष्टो जीवः । सर्वश्रुतीनामैकवाक्या-
त् । अतो नानुमानिकसूत्रे योजनं पर्यवस्यतीत्याशयेन पूर्वपक्षमाहुः ।
* तत्रात्मन इत्यादि * । * स्वप्रतीत्येति * लौकिक्या स्वप्रतीत्या ।
* जीवमिति * प्रकृतिसंसृष्टं पुरुषम् । * तदनु तत्रेति * जीव-
स्यात्मत्वेन बोधनानन्तरं तद्विषयकमेव । * ब्रह्म तं परादादित्यादि-
नेति * । ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादा-
दित्यादिना । अर्थस्तु—ब्रह्मक्षत्रादिरूपा वर्णाभिमानिनी देवता तं
वक्ष्यमाणलक्षणं पुरुषं परादाज्ज्ञानापराधात् पराकुर्यात् । अपराध-
माह । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदेति । यः पुमान् अन्यत्रात्मन आत्मनः

तदनु कथमस्मिन् सङ्घाते आत्मज्ञानं भवतीत्याकाङ्क्षायां दु-
न्दुभ्यादिदृष्टान्तत्रयमाह । परम्परया बाह्याभ्यन्तरभेदेन यथा
महाकोलाहले दुन्दुभेर्हन्यमानस्य शब्दो शृङ्गीतो भवति । तत्र करणं
दुन्दुभिदर्शनं, दुन्दुभ्याघातदर्शनं वा । अनुमानद्वारा चित्ते तत्र
निविष्टे तत्साक्षात्कारो भवतीति तथा आत्मनो बोधककार्यानुस-
न्धाने तत्साक्षात्कारो भवतीति । तत्र कथं सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां
तत एवोत्पन्नं सर्वं नामरूपात्मकं तस्मिन्नेव लीयत इति । स यथे-
ति द्वयेनाह । मध्ये स एव नातिरिक्तं विशतीति, स यथा सैन्ध-
वघन इत्यनेनाह । आधेयत्वेन तावन्मात्रतानिराकरणायाह । न
मेव संज्ञास्तीति । कार्यातिरिक्तरूपं कथयितुं न शक्यत इति तत्र
विशेषाकाङ्क्षायामतिरिक्ताकथने वञ्चकत्वमाशङ्क्य तत्परिहारायाह ।
स होवाचेति । अविनाशीत्यनेन कार्यवैलक्षण्यं सिद्धवत्कारेणोपत्त्या
विषयसवन्धेन संसारमाह । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति । विशेष-
तस्त्वकथने हेतुमाह । यद्वैतमित्यादिना, यावत्समाप्तिः । बधू रूप-
मेव पश्यति, नात्मानम् । ननु रूपमप्यात्मेति चेत् । तत्रापश्यन्
वै तद् द्रष्टव्यत्वेन न पश्यति । न हि द्रष्टृ स्वरूपं दृश्यज्ञानेन ज्ञातं
भवत्यतद्रूपत्वात् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारे अज्ञानावस्थायां विशेष-
तस्तज्ज्ञानमशक्यमुक्त्वा ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव एव नास्तीत्याह ।
यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिना । इदमेव हि ज्ञानममृतत्वमिति ।

सकारादन्यद् ब्रह्मक्षेत्रादि चेदेति । ब्रह्म सार्वविभक्तिकः । तथा-
चायमात्माभिन्नत्वेन मां पश्यतीत्यपराधात् तमात्मज्ञानरहितं कुर्या-
दित्यर्थः । * सर्वत्वमाहेति * । इदं सर्वं यादित्यन्तमनूद्यभागः ।
अयमात्मेति विधेयभागः । तथाचात्मनः सर्वत्वादात्मज्ञाने सर्व-
ज्ञानमुपपन्नमिति भावेनात्मनः सर्वरूपत्वमाहेत्यर्थः । * तदग्निति *
एवं प्रतिशोपपादनमुक्तेन तन्माहात्म्यध्यायनानन्तरं कथमस्मिन्

सङ्गाते आत्मज्ञानं भवतीत्याकाङ्क्षायां पुन्वुभ्यादिदृष्टान्तत्रयमाह ।
यथा पुन्वुमेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयात् तदग्रहणाय
पुन्वुमेस्तु ग्रहणेन पुन्वुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत इत्यादि । अ-
र्थस्तु—यथा पुन्वुमेर्हन्यमानस्य सकाशाद् बाह्यान् अतिरिक्ताञ्छ-
ब्दान् महाकोलाहले ग्रहणाय ग्रहीतुं न शक्नुयात् समर्थः पुरुषो
भवेत् । किन्तु हन्यमानस्य पुन्वुमेरेव शब्दो गृहीतो भवति । तत्र
करणं पुन्वुमेर्दर्शनम् । पुन्वुभ्याघातस्य वा दर्शनम् । तदेतदुक्तं,
पुन्वुमेस्तु ग्रहणेन पुन्वुभ्याघातस्य वेति । तथाच महाकोलाहला-
भिभावके कस्मिंश्चिच्छब्दे श्रुते, कस्यायमिति जिज्ञासायां योग्यतया
सजातीयशब्दान्तरेण वा कारणमनुमिनोति । एवमनुमानद्वारा
चित्ते तत्र निविष्टेततः प्रयत्नेनान्यथा वा तस्य पुन्वुमेः साक्षात्कारो
भवतीति दृष्टान्तः । तथात्रात्मबुभुत्सायाम् आत्मनो बोधकानि यानि
चेष्टादिरूपाणि तत्कार्याणि तेषां विचारेण चित्तेऽनुमानद्वारा आत्मा-
नुसन्धाने तस्यात्मनोऽप्यस्मिन् सङ्गाते श्रवणादिभिः साक्षात्कारो
भवतीति । अत्र प्रथमो पुन्वुभिर्दृष्टान्तः परम्परया ज्ञानजनने । श-
रीरसमवेतचेष्टया निमित्तभूतस्यात्मनो ज्ञानात् । द्वितीयस्तु बाह्याद्
भेदेन ज्ञानजनने । तत्र बाह्यशब्दा रागादिभेदज्ञापकास्ते शब्दप्रयो-
जकं नेतरभेदेन प्रत्याययन्तीति तांस्तदग्रहणाय न शक्नुयात् । घी-
णाया घीणावादस्य वा ग्रहणेन तु अयमीदृशः शब्दो न केवलमङ्गु-
लीसंसर्गप्रयुक्तः, किन्तु मनोव्यापारविशेषप्रयुक्त इति ज्ञायते । अतः
स शब्दस्तत्कारणस्य बाह्याद् भेदेन ज्ञापकतया गृहीतो भवति ।
तृतीयस्त्वभ्यन्तरान्मनसोऽपि भेदज्ञानजनने । तत्र बाह्याः शब्दा
मन्द्रतारादयस्ते प्राणस्य न मनोभेदज्ञापकाः । शङ्खस्य शङ्खध्वस्य वा
ग्रहणेन तु शब्दस्तत्कारणस्यान्तःकरणाद् भेदेन ज्ञापकतया गृहीतो
भवति । मुख्यप्राणस्यायं शब्द इति । एवं सङ्गाताद् भिन्नतया सङ्गा-
तेऽन्तरात्मज्ञाने उपायो मननात्मक उक्तः । तत्र कार्यलिङ्गमनुमान-
मात्मनि चित्तं निवेशयतीति सिद्धम् । तत्रात्मकार्यविवक्षयैव इतः
पूर्वमात्मज्ञाने सर्वज्ञानस्योक्तत्वादात्मा सर्वत्वेन वक्तव्यः । तत्र क-
थमात्मनः सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां तत एवोत्पन्नं सर्वं तत्रैव लीयत
इति घटादेः पूर्वं पश्चाच्च मृदिच सर्वस्यात्मेति बोधनाय, स यथा
आर्द्रधात्रेरिति स यथा सर्वांसामपामिति कण्डिकाद्वयेनाह । तेन

नैयायिकाद्यभिमतं निमित्तमात्रत्वं निराकृतम् । तथापि स्थितिदर्शा-
यां भेददर्शनात् पूर्वोक्तं सर्वमुपचारमात्रं मन्यत इति तन्निवारणाय
मध्ये स्थितिदर्शायामपि स आत्मैव केवलो, नातिरिक्तं किमप्याधेय-
त्वेन विशतीत्यन्तर्बहिस्तत्त्वैवानन्तरत्वमवाह्यत्वमैकरूप्यं चाह । स
यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघ्न एव स्यादेव वा अरे
इदं महद्भूतमनन्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञाघ्न एवेति । तर्हि सर्वदा कुतो
न प्रतीयते इत्यत आह । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविन-
श्यतीति । एतानि शरीरात्मकानि महान्ति च भूताति कार्यत्वादस्य
ज्ञापकानीति तेभ्यः समुत्थाय तद्द्वारा स्वं ज्ञापयित्वा तानि विन-
श्यन्ति सन्त्ययमात्माऽप्यनुविनश्यत्यदर्शनं प्राप्नोतीति । तर्हि समु-
त्थानानुविनाशक्रियादर्शनात् कालपरिच्छिन्नो भविष्यतोऽप्यशङ्क्यो
तावन्मात्रतानिराकरणायाह । न प्रेत्य संज्ञास्तीति । प्रेत्य भूतलयांतर
संज्ञा सम्यग् ज्ञापकं नास्ति । कार्यमेव तस्य ज्ञापकं रूपम् । अतस्त-
स्मिन् लीते कार्यातिरिक्तं तस्य रूपं वक्तुं न शक्यत इति न ज्ञायते ।
न तु स एव नास्तीत्यतो न ज्ञायत इति । तथाच तदानीमपि विद्यमान-
त्वाच्च स कालपरिच्छिन्न इत्यर्थः । एवमुक्ते मैत्रेय्या मोहो जातः ।
सा हो वाच मैत्रेयो, अत्रैवमा भगवान् मोहान्तमापोपदश्च वा अहं
मिदं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्तीति । मोहान्तं मोहमध्यमापोपदं
आपादितवानसि । शेषोऽर्थः स्फुटः । एवं मैत्रेय्या उक्ते तत्र विशेष-
पाकाद्व्याप्यतिरिक्ताकथने वञ्चकत्वमाशङ्क्य तत्परिहारायाह । स
हो वाचैत्यादि । स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे मोहमहं प्रवी-
म्यविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य
भवतीति । अत्र, अविनाशीत्यनेन स्वरूपनित्यत्वस्य, न विद्यते उ-
च्छित्तिर्येषां तेषुच्छित्तयस्तादृशा धर्मा यस्येत्यनुच्छित्तिधर्मैत्यनेन
स्वरूपधर्माणां च नित्यत्वस्य बोधनात् कार्यवैलक्षण्यं सिद्धवत्कारे-
णोक्ता विषयसम्यग्धेन संसारमाह । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति ।
तथाच यद्यनित्यः स्याद् विषयसम्यग्धेन पुनः संसारः कस्य स्यादतः
सोऽविनाशीत्यर्थः । यद्येवं तर्हि तद्दर्शनार्थं विशेषोऽपि वक्तव्य इ-
त्यापाङ्गायां विशेषतस्तत्कथने हेतुमाह । यद्वैतमित्यादिना, याव-
त्समाप्ति । यद्वैतत्रयं पश्यति पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यति । न
पि द्रष्टुं हेतुपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् । न तु द्वितीयमस्ति

ततोऽन्यद् विभक्तं यत् पश्येदिति । तन्न पश्यतीत्यत्रानुस्वारस्य परसवर्णः । यतश्चक्षु रूपमेव पश्यति, नात्मानमतो यद्वैतत्र पश्यतीत्यनेनात्मदर्शनाभावमनूद्य कार्यस्य कारणात्मकत्वात् । ननु रूपमप्यात्मेति कथमदर्शनमुच्यत इति चेत् तत्राह । पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यति । रूपात्मकमात्मानं पश्यन्नपि द्रष्टव्यत्वेन न पश्यतीति । तथाचेदं तस्य दर्शनाभावस्य स्वरूपं, न तु सर्वथा अविष्यतया तद्दर्शनाभावरूपमित्यर्थः । ननु कथमेतद्वगम्यते अस्पेदमेव स्वरूपं, न सर्वथा तद्दर्शनाभावरूपमित्यतो युक्तिमाह । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादित्यादि । दृष्टेरिति पञ्चमी । घ्राणाद् रसादित्यादिपञ्चमीप्रायपाठस्यैवाग्रे दर्शनात् । तथाच द्रष्टुरात्मनो दृष्टेश्चक्षुरिन्द्रियाद् विपरिलोपो विरुद्धः परिलोपः सर्वथा अदर्शनरूपो न विद्यते । कुतः ? । अविनाशित्वात् । स्वरूपतः स्वरूपधर्मतश्च नित्यत्वात् । तर्हि पश्यत्वमेव, नापश्यत्वं तत्राह । न त्वित्यादि । यद् द्वितीयं पश्येद् यद् दर्शनकरणमिन्द्रियं तत्तु तत् आत्मनोऽन्यद् विभक्तं नास्ति । भेदे विभागे च सति द्रष्टृदृश्यभावः । स तु कार्ययो रूपचक्षुषोरेवातो रूपदर्शनम् । न तु कार्यस्य रूपस्य चक्षुषश्च कारणादात्मनो भेदो विभागो वा । अतस्तदभावाच्चक्षुः स्वकारणमात्मानं न पश्यतीत्यपश्यत्वम् । न हि द्रष्टुः स्वरूपं दृश्यज्ञानेन ज्ञातं भवति । अतद्रूपत्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारे अज्ञानावस्थायां विशेषतस्तज्ज्ञानमशक्यमुक्ता ज्ञानदशायां विशेषतो वक्तुं शक्यो भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव एव नास्तीत्याह । यत्र वा अन्यदिव स्यात् तत्रान्योऽन्यत् पश्येदित्यादि । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येदित्यादि । तथाचावस्थाद्वयेऽप्यशक्यवचनत्वाद् विशेषतो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः । तदेतज्जिगमयति । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्, विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति । एवमुपदिश्योक्तमुपसंहरति । उक्तानुशासनासि मैत्रेयेतावदरे खल्वमृतत्वमिति । इदमेव हि ज्ञानं सर्वनिमित्तोपादानभूतमविनाश्येकमेव तत्त्वमित्याकारकज्ञानोत्तरं यस्मिन्निर्विषयमात्मरूपं ज्ञानं तदेवाऽमृतत्वमित्यर्थः ।

एवं विषयवाक्यं व्याख्याय पूर्वपक्षी स्वाभिप्रायमाह *

तत्रादिमध्यावसानेषु जीवप्रकरणमित्येव प्रतिभाति । तस्य ब्रह्मता जगत्कर्तृत्वमित्युत्कर्षः । न तु तस्मादन्यद् ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तम् । अर्थविरोधाच्च । तस्माद् वेदे सृष्टिवाक्यानामेतन्न्यायेनान्यार्थत्वान्न ब्रह्मजगत्कारणमिति प्रकृतिवाद एव युक्त इत्येवं प्राप्ते उच्यते । वाक्यान्वयात् । इदं वाक्यं भगवत्सेवान्वेति, नात्र जीवप्राधान्यगन्धोऽपि सर्वत्र भगवदन्वयेनैव जीवस्यापि प्रियत्वम् । तस्यैव सुखरूपत्वात् । सर्वोपनिषदनुरोधेनैवास्याप्यर्थस्य वक्तुमुचितत्वात् । तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति, आनन्दाद्धयेव खल्वि-

तत्रादीत्यादि * । नन्वयमात्मा ब्रह्मेति श्रुत्यन्तरे एतस्य ब्रह्मत्वं विहितं, न तु ब्रह्मण एतदात्मत्वमतोऽस्माद्वात्मनो ब्रह्मणोऽतिरिक्तत्वादत्र च जगत्कर्तृत्वजगदात्मकत्वादिरूपब्रह्मलिङ्गादस्य ब्रह्मप्रकरणत्वमेवास्त्विति चेत् तत्राह * तस्य ब्रह्मेत्यादि * । तथाचाभ्यर्हितत्वात् तस्मिन्नेतद्द्वयमुत्कर्षाचोच्यते । ननु किमत्र भानमिति चेत् । अन्यथाऽनुपपत्तिमेव जानीहि । एतावदरे खल्वमृतत्वमित्यनेनाऽमृतत्वस्यात्रैव नियमितत्वाच्च न तु तस्मादन्यद् ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तम् । अर्थविरोधाच्च । ब्रह्म ह्यविकारं कथं कार्यरूपेण विकुर्यादित्यर्थविरोधादित्यर्थः । सिद्धमाह * तस्मादित्यादि * । अर्थविरोधेन ब्रह्मणः कारणताया बाधितत्वादात्मातिरिक्तब्रह्माभावाच्च वेदे सृष्टिवाक्यानामेतन्न्यायेन जीवस्तुत्यर्थत्वान्नातिरिक्तं ब्रह्म जगत्कारणमिति जीवाधिष्ठिता प्रकृतिरेव कारणम् । तेन प्रकृतिकारणवाद एव युक्त इति प्राप्ते इत्यर्थः ।

सुत्रं पठित्वा सिद्धान्तं व्याकुर्वते * इदमित्यादि * । अत्रापि कारणत्वेनेत्यनुवर्तते । कारणत्वेन ब्रह्मेवात्राद्यगतव्यं, न जीवः । कुतः ? । वाक्यान्वयात् । वाक्ये अन्वयो वाक्यान्वयस्तस्मात् । सर्वस्मिन् वेदरूपे महावाक्ये ब्रह्मण एव कारणत्वेनानुगमदर्शनादिदमपि वाक्यं भगवत्येवान्वेति । नात्र जीवप्राधान्यगन्धोऽपि, येन

मानि भूतानि जायन्ते, सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति, एष ह्येवानन्द-
यातीत्यादिश्रुतिसहस्रैर्निःसन्दिग्धैर्ब्रह्मणः स्वरूपं कार्यमंशाश्च प्र-
तिपादिता इतीदमपि वाक्यं तत्परमेवोचितम् । सर्वव्यवहारस्य
तन्मूलकत्वेन पूर्वमुक्तत्वात् । विषयस्पर्शो विज्ञातृत्वमपि तस्यैव ।

प्रकृतिवाद आशङ्कोत । नचोपक्रमे, न वा अंर इत्यादिना निरुपधि-
प्रियत्वेन जीवात्मन एव प्रकृतत्वात् कथं न तस्य प्राधान्यमिति श-
ङ्काम् । आत्मनः प्रकृतत्वेऽपि प्रियत्वेनैव प्रकृततया स्वेन रूपेणाप्र-
कृतत्वात् प्रकृततावच्छेदकविचारे सर्वत्र भगवदन्वयेन जीवेऽपि
तस्य सत्त्वात् तदन्वयेनैव जीवस्यापि प्रियत्वम् । प्रियत्वस्य सुखध-
र्मत्वाद्, यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्तीति श्रुत्या ब्रह्मण एव
सुखरूपत्वादत्र प्रतीयमानस्यापि प्राधान्यस्य ब्रह्मण्येव पर्यवसानादु-
पक्रमाद्यपेक्षया उपपत्तेर्यलिष्टत्वात् । किञ्चेदमवान्तरवाक्यं महा-
वाक्याद् दुर्बलम् । तच्छेदत्वात् । महावाक्यं तूपनिषत् । ततोऽपि
महावाक्यं वेदः । स तु सर्वोऽपि भगवत्पर एव । सर्वं वेदा इति
श्रुतेः । वेदैश्च सर्वैरित्यादिस्मृतेश्च । उपनिषद्विचारेऽपि, तं त्वौ-
पनिषदमिति, आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादिवाक्यदर्शनात् तस्या अपि
तत्परत्वमेव । एवमन्यत्रापि । अतः सर्वोपनिषदनुरोधेनैवास्यान्यर्थ-
स्य वक्तुमुचितत्वात् तासु च, तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेतीत्यव-
धारणदर्शनादत्रापि श्रवणादिविधीनां ब्रह्मविषयत्वमेव मन्तव्यम् ।
तथा अत्रोक्तं यथाद्रिधाग्रेरित्यादिदृष्टान्तसिद्धं कारणत्वं समुद्रा-
दिदृष्टान्तसिद्धं प्रलयाधारत्वं च तदेव सङ्गच्छेत यदा प्रियं ब्रह्मै-
वात्राद्रियेत । आनन्दाद्भवेति सायधारणश्रुत्या तत्रैव तन्नियमना-
त् । नच जीव एव ब्रह्मेति युक्तम् । सर्वं एवात्मानो व्युच्चरन्तीति
श्रुतिविरोधात् । अमृतत्वरूपं फलमपि तत्र एव । एष ह्येवानन्दया-
तीति सायधारणश्रुतेः । अत उदाहृतजातीयैः श्रुतिसहस्रैस्तथा प्रति-
पादनादिदमपि वाक्यं ब्रह्मपरमेवोचितमित्यर्थः । ननु सत्यमेवं,
तथापि मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति विषयसंसर्गस्त्वस्य भवतीति
विषयसंसर्गरूपेण लिङ्गेनात्र जीव एव वक्तव्यः । अन्यथा तद्विरो-
धस्य दुर्घोरत्वादित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । * पूर्वमिति * ।

एवं सति सर्वमेव सद्गतं भवेत् । अतो वाक्यान्वयान्न जीव-
परत्वं येन प्रकृतिवादः स्यादिति ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गसूत्रे । तथाच जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वाज्जीवधर्मा ब्र-
ह्मण्युच्यन्ते इति विषयस्पर्शोऽन्युपपद्यते । न त्वेतावतात्र जीववा-
क्यत्वम् । विज्ञातृत्वं तु ब्रह्मधर्म एव । नान्योऽस्ति द्रष्टृत्वादिश्रुतेः ।
स च धर्मस्तदंशत्वाज्जीवेशपि भासत इति न तेनापि जीववाक्य-
त्वशङ्का । ननु यथात्र लयाधिकरणदृष्टान्तनिरूपणोत्तरं, स यथा
सैन्धवघन इत्यादि श्राव्यते, तथा पूर्वस्मिन् मैत्रेयीब्राह्मणे सर्वासा-
मपामित्याद्युत्तरं, स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्राप्त उदकमेषातु-
विलीयेत नाहासोद्ब्रह्मणायेव स्याद् यतो यतस्त्वाददीत लवणमैवेति
श्राव्यते । खिल्यश्च शकल इति ब्रह्मांशस्तत्र प्रतीयत इतीहापि जीव
प्राप्तिवातिचेत् तत्राहुः । * एवं सतीत्यादि * । सर्वस्यापि व्य-
वहारस्य ब्रह्ममूलकत्वे सिद्धे सति यद्वचोक्तं, यत्र वा अन्यदिव
स्यादित्यादिना कर्मकर्तृभावरहित्यं, तदपि, यद्वैतन्न पश्यतीत्या-
दिना जीवस्य स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यत्वं प्रतिपाद्य विभक्तत्वनिये-
धेनाविभागानुसन्धानदशायां द्वितीयस्य विभक्तत्वेन दर्शनं निषिद्धं
सर्वस्यात्मभावं च बोधयित्वोक्तम् । अतस्तदपि सर्वस्य जीवजडरू-
पस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वादेव सद्गतं भवेत् । यच्च तत्रोक्तं खिल्यत्वं
जीवस्य संज्ञाभावादिफं च तदपि सद्गतं भवेत् । तत्रापि प्रियत्व-
रूपस्य प्रकृततायच्छेदकस्य भक्ष्याक्यशेषत्वादीनाञ्च तुल्यत्वात्
तस्यापि ब्रह्मण्येव तात्पर्योदयिकत्वं भवेत् । तत्र यद्, यद्वैतन्न पश्य-
तीत्यादिवाक्यरहित्यं पाठभेदादिकं च तदपि मैत्रेय्या अधिकार-
परीक्षार्थम् । अत एव तत्र, उक्तानुशासनासीति शोक्तम् । पुनरु-
पदेशस्य चिकीर्षितत्वात् सन्न्यस्तमपि न इह तदुभयभुक्तमतोऽर्थ-
भेदपि तात्पर्यक्यादैकार्थ्यम् । एतस्य तदर्थनिश्चायकत्वादस्यैव च
प्राप्यन्त्यम् । तदेतद् इति कृत्वा सिद्धमाहुः । * अत इत्यादि ॥ १९ ॥
प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ सूत्राण्यवतारयन्ति *

नियतधर्मवादिनामपि मतेन प्रकृते सिद्धान्तं वक्तुं पक्षान्तराणाह । तत्र ब्रह्मवादैकदेशवादाः सन्ति । तत्र जीवो नाम स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं स्वांशो भगवता कृतो विस्फुलिङ्गवदित्याश्मरथ्यो मन्यते । अनादिसिद्ध एव जीवश्चैतन्यमात्रं शरीरादिसङ्घाते प्रविष्ट इति चिति तन्मात्रेण प्रवेशे च मोक्ष इति च औद्गलोमिराचार्यः । काशकृत्स्नस्तु आसत्तया विषयभोक्तरूपं भगवत एव जीव इति तेऽपि स्वमतानुसारेणात्र परिहरन्ति । तत्र पुत्रादिप्रियसहवचनाज्जीवप्रकरणमेवैतदित्याशङ्क्य जीवोपक्रमस्यान्यत् प्रयोजनमित्याह । प्रतिज्ञासिद्धेरिति पृष्टी । तस्या लिङ्गमंशत्वाज्जीवस्य तदभेदेनोपक्रमः प्रतिज्ञासिद्धेरिति भवति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञा ।

तस्यैवाग्रे व्युत्पाद्यमानत्वात् तस्या एतत् साधकम् । यथा जीवो भगवानेवं जड इति । एवमाश्मरथ्यो मन्यते । श्रोतव्यादिविषयस्तु भगवानेव । तस्मान्नियतधर्मजीववादेऽपि न जीवोपक्रमो दोषः ॥ २० ॥

नियतेत्यादि * । अत्रोक्तं प्रियत्वं जीवधर्म एवेति चादिनां मतेन मैत्रेयी-
प्राक्षणे प्रकृतिवादनिरासरूपं सिद्धान्तं वक्तुं सम्मत्यर्थं पक्षान्तरा-
ण्याहेत्यर्थः । * पुत्रादिप्रियसहवचनादित्यादि * पुत्रादिरूपा ये
लौकिकाः प्रियास्तैः सहवचनादत्रात्मनोऽपि लौकिकमेव प्रियत्वं
प्रतीयत इति जीव एवात्मात्मनेपदेन परामृश्यते । अतो जीवप्रकरण-
मेवेदमित्याशङ्कोत्यर्थः । * तदभेदेनेति * प्रज्ञाभेदेन । * एकविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानमिति * । मैत्रेय्यात्मनि वा अरे हृष्टे श्रुते मते विज्ञात-
त्वं सर्वं विदितमिति चाफ्योक्तं तत् । प्रतिज्ञासिद्धेरिदं कथं लिङ्ग-
मित्यत आहुः * तस्यैवेत्यादि * । * तस्यैवेति * सर्वतयस्यैव ।
* तस्या एतत्साधकमिति * । उपक्रमे जीवात्मकथनं प्रतिज्ञायाः
साधकम् । अन्यथा एतद्व्युत्पादनकोटौ जीवस्याकथनाज्जीवज्ञाना-

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

लिङ्गमिष्यनुवर्तते । यदत्र जीवोपक्रमेण भगवतः श्रवणादे-
कमुक्तं, तत् संसारभावादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिङ्गम् । मुक्तौ
जीवो भगवानेव भविष्यतीति ज्ञापकम् । अन्यथा सैव कथममृता
भवेत् । इतिशब्दो हेतौ । स्त्रिया विश्वासार्थं गौणप्रियवैराग्यार्थं
च जीवोपक्रमः कर्तव्य एवेति औडुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्माद्
भिन्नजीवपक्षेऽपि नात्र दूषणम् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

भावे प्रतिज्ञा बाधिता स्यात् । कृते दूषकम् उल्लेखे सोऽपि ब्रह्म-
स्वाद्यभिमानितया तत्र निविशेदतस्तथेत्यर्थः । तथा सत्यस्मिन् मते
प्रतिज्ञैवास्य ब्रह्मणः प्रकरणत्वनियामिकेति ज्ञेयम् । पद्यमेवाग्रे मत-
द्वयेऽपि ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ एवम्भावादित्यस्य
विवरणं, * संसारभावादिति * । एवं कथनस्य मुक्तिप्राप्तिलिङ्गत्वे
किं गमकमित्यत आहुः । * अन्ययेत्यादि * चिद्रूपे ब्रह्मणि जीवस्य
प्रवेशो हि तन्मते मोक्षः । ब्रह्म तु चिद्रूपं व्यापकमितीदानीमपि जी-
वस्तत्र प्रविष्टोऽस्त्येव । परं सङ्गतान्तरायेण । यथा कुसूलस्य वस्तु
गृहे । तद् यदा ततो बहिः प्रक्षिप्यते तदा गृहस्थं भवति । तथा जी-
वोऽपि सङ्गताद् बहिर्भूय यदा साक्षाच्चित्संबन्धः स्यात् तदा मु-
च्येतेति सङ्गताद् मिश्रत्यबोधनार्थमेव जीवोपक्रमः । सा हि मोक्षे-
च्छुर्यिषां पृच्छति । तद् यदि तस्य मोक्षयोग्यं जीवस्वरूपं न ज्ञापयेत्
सैव कथममृता भवेत् । अतो, येनाहं नामृता स्वामित्यादिकं तदा-
कथमेवैवं कथनस्य मुक्तिलिङ्गत्वे गमकमित्यर्थः । तदेतदाहुः । *
इतिशब्द इत्यादिना * । * दूषणमिति * प्रकृतियादापत्तिरूपं
दूषणम् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ जीवस्य ब्रह्मावस्थायिशेषत्वबो-

लिङ्गमिसेव । भगवत एवावस्था जीव इति । अतः संसारं-
दशायामपि जीवो ब्रह्मेति नात्रोत्क्रमणमुपचारो वा । अन्यथा
कथमात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति । न ह्यन्यस्य सर्वं प्रियं
भवति । मोक्षस्तु ज्ञानमेव । उत्तरत्र कर्तव्याभावात् । अवस्थया
व्यवसायात् सिद्धान्ताद्विशेषः । इतिशब्देनैतावदरे खल्वमृतत्व-
मिन्धुपसंहारो हेतुरस्य पक्षस्येति काशकृत्स्नो मन्यते । तस्मा-
ज्जीवोपक्रमो, भगवत एवावस्थाविशेषो जीव इत्यस्य लिङ्गम् ।
तस्मान्मन्त्रेयीब्राह्मणेनापि जीवद्वारा प्रकृतिकारणवादासिद्धिरिति
सिद्धम् ॥ २२ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

एवं प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव कारणत्वे
सिद्धेऽप्यर्द्धजरतीयतयोभयस्यापनपक्षं परिहर्तुमाधिकरणमाभते ।

धनार्थं जीवोपक्रम इत्यत्र किं गमकमित्यपेक्षायामाहुः । * अन्यये-
त्यादि * यदि हि जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वमत्र बोधनीयं न स्यात्
तदा, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति सर्वभोक्तृत्वमात्मनो
न वदेत् । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वभोक्तृत्वाभावेन सर्वस्मिन् प्रियत्वा-
भावात् । अतः सर्वभोक्तृर्येकस्मिन्नात्मनि वक्तव्ये प्रतिनियततत्त-
द्विषयभोक्तारं तदवस्थाविशेषमुपक्रमे वदति । तथाच सर्वप्रियत्व-
वाक्यमेव तद्गमकमित्यर्थः । येनाहं नामृतास्यामिति मोक्षार्थं प्र-
श्नात् तत्रानुत्तरे तदपूर्तिरित्याशङ्क्यां तन्मतेन समाधिमाहुः । *
मोक्ष इत्यादि * । * सिद्धान्ताद् विशेष इति * सिद्धान्ते त्वंश-
त्वेन व्यवसाय इति तथा । * अस्य पक्षस्येति * ज्ञानमेव मोक्ष इति
पक्षस्य । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २२ ॥ ७ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमा-
हुः । * एवं प्रकृतीत्यादि * । आनुमानिकाधिकरणमारभ्य वाक्या-

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

लिङ्गमिष्यनुवर्तते । यदत्र जीवोपक्रमेण भगवतः श्रवणादि-
कमुक्तं, तत् संसारभावादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिङ्गम् । मुक्तौ
जीवो भगवानेव भविष्यतीति ज्ञापकम् । अन्यथा सैव कथममृता
भवेत् । इतिशब्दो हेतौ । स्त्रिया विश्वासार्थं गौणप्रियवैराग्यार्थं
च जीवोपक्रमः कर्तव्य एवेति औडुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्माद्
भिन्नजीवपक्षेऽपि नात्र दूषणम् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

भावे प्रतिज्ञा बाधिता स्यात् । कृते तूपक्रम उल्लेखे सोऽपि ब्रह्मक्ष-
त्वाद्यभिमानितया तत्र निविशेदतस्तथेत्यर्थः । तथा सत्यस्मिन् मते
प्रतिज्ञेयास्य ब्रह्मणः प्रकरणत्वनियामिकेति ज्ञेयम् । एवमेवाग्रे मत-
द्वयेऽपि ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ एवम्भावादित्यस्य
विवरणं, * संसारभावादिति * । एवं कथनस्य मुक्तिप्राप्तिलिङ्गत्वे
किं गमकमित्यत आहुः । * अन्ययेत्यादि * चिद्रूपे ब्रह्मणि जीवस्य
प्रवेशो हि तन्मते मोक्षः । ब्रह्म तु चिद्रूपं व्यापकमितीदानीमपि जी-
वस्तत्र प्रविष्टोऽस्त्येव । परं सङ्घातान्तरायेण । यथा कुसूलस्थं वस्तु
गृहे । तद् यदा ततो बहिः प्रक्षिप्यते तदा गृहस्थं भवति । तथा जी-
वोऽपि सङ्घाताद् बहिर्भूय यदा साक्षाच्चित्तसंबन्धः स्यात् तदा मु-
च्येतेति सङ्घाताद् मिश्रत्वयोधनार्थमेव जीवोपक्रमः । सा हि मोक्ष-
च्छुर्विधां पृच्छति । तद् यदि तस्य मोक्षयोग्यं जीवस्वरूपं न ज्ञापयेत्
सैव कथममृता भवेत् । अतो, येनाहं नामृता स्यामित्यादिकं तद्वा-
क्यमेवैयं कथनस्य मुक्तिलिङ्गत्वे गमकमित्यर्थः । तदेतद्वाहुः । *
इतिशब्द इत्यादिना * । * दूषणमिति * प्रकृतिवादापत्तिरूपं
दूषणम् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वयो-

लिङ्गमित्येव । भगवत एवावस्था जीव इति । अतः संसार-
दशायामपि जीवो ब्रह्मेति नात्रोत्क्रमणमुपचारो वा । अन्यथा
कथमात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति । न ह्यन्यस्य सर्वं प्रियं
भवति । मोक्षस्तु ज्ञानमेव । उत्तरत्र कर्तव्याभावात् । अवस्थया
व्यवसायात् सिद्धान्ताद्विशेषः । इतिशब्देनैतावदरे खल्वमृतत्व-
मिन्युपसंहारो हेतुरस्य पक्षस्येति काशकृत्स्नो मन्यते । तस्मा-
ज्जीवोपक्रमो, भगवत एवावस्थाविशेषो जीव इत्यस्य लिङ्गम् ।
तस्मान्मन्त्रेयीब्राह्मणेनापि जीवद्वारा प्रकृतिकारणवादासिद्धिरिति
सिद्धम् ॥ २२ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

एवं प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव कारणत्वे
सिद्धेऽप्यर्द्धजरतीयतयोभयस्थापनपक्षं परिहर्तुमधिकरणमाभते ।

धनार्थं जीवोपक्रम इत्यत्र किं गमकमित्यपेक्षायामाहुः । * अन्यथे-
त्यादि * यदि हि जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वमत्र बोधनीयं न स्यात्
तदा, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति सर्वभोक्तृत्वमात्मनो
न वदेत् । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वभोक्तृत्वाभावेन सर्वस्मिन् प्रियत्वा-
भावात् । अतः सर्वभोक्तृत्वैकस्मिन्नात्मनि यत्कव्ये प्रतिनियततत्त-
द्विषयभोक्तारं तदवस्थाविशेषमुपक्रमे वदति । तथाच सर्वप्रियत्व-
वाक्यमेव तद्गमकमित्यर्थः । चेन्नाहं नास्मृतास्यामिति मोक्षार्थं प्र-
श्नात् तत्रानुत्तरे तदपूर्तिरित्याशङ्कनयां तन्मतेन समाधिमाहुः । *
मोक्ष इत्यादि * । * सिद्धान्ताद् विशेष इति * सिद्धान्ते त्वंश-
त्वेन व्यवसाय इति तथा । * अस्य पक्षस्येति * ज्ञानमेव मोक्ष इति
पक्षस्य । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २२ ॥ ७ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमा-
हुः । * एवं प्रकृतीत्यादि * । आनुमानिकाधिकरणमारभ्य वाक्या-

न्ययाधिकरणान्तर्ग्रन्थे आद्यैस्त्रिभिः सांख्यमतस्याशब्दत्वसाधनात्
 प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन, यथाव्यपदिष्टाद्यधिकरणत्रये श्रुति-
 विप्रतिषेधपरिहाराद्, वाक्यान्वयाधिकरणे जीवब्रह्मवादनिराकर-
 णात् पुरुषच्छायायुक्तप्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव ज-
 गत्कारणत्वे सिद्धेऽपि ब्रह्मणो निर्विकारत्वात् कार्ये त्रिगुणात्मकत्वा-
 दिदर्शनाच्च ब्रह्मणो निमित्तत्वं, स्मृतिसिद्धस्य प्रधानस्य समवा-
 यित्वमित्युपेयम् । यदि च श्रौत एवाग्रहस्तदाऽपि श्वेताश्वतरादाव-
 जावाक्यस्यसाजापदस्य छागीशरीराभिभायकत्वाच्छागीशरीरां यथा
 तदधिष्ठातृशरीरात्मशक्तिविधया नानाप्रजाजनकं, तथा सांख्योक्तं
 प्रधानमपीश्वरोपाधिभूतं सन्नानाविधप्रजाजनकमित्येतमर्थं रूपका-
 तिशयोक्त्वा योधयितुं शक्नोति । यदि चेदं नोपेयते तदापि, 'यस्त-
 न्तुनाम इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः समावृणोति
 स नो दधातु ब्रह्माऽव्ययमिति तदस्यवाक्यान्तरे तन्तुनामशरीरस्य
 दृष्टान्तितत्वेन तन्तूनां प्रधानजत्वकथनेन च ईश्वरशरीरात्मकप्रधा-
 नांशैः शरीरेर्जीवानवृणोतीति सिद्ध्यति । अत एव, कार्योपाधिरयं
 जीवः फारणोपाधिरेश्वर इत्यपि कच्चिदुच्यते तेन शुद्धसत्त्वात्मिका
 ईश्वरोपाधिः । रजस्तमोमिश्रमलिनसत्त्वात्मिका जीवोपाधिरित्युपा-
 धिविभागांऽपि युज्यते । अत ईश्वराऽधिष्ठिता तच्छरीरभूता प्रकृ-
 तिरपि कारणम् । नच सा प्रथमकार्यरूपेति युक्तम् । चूलिकोपनि-
 षदि, 'विकारजननी मायामष्टरूपामजां ध्रुवाम् । ध्यायतेऽध्यासितां
 तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः । सूयते पुरुषार्थाश्च तेनैवाधिष्ठिता जगत् ।
 गौरनाघन्तपती जनित्री भूतमाचिनीति' आश्रयेण तद्विरोधात् । नच
 माया काचिदतिरिक्तैवेति वाच्यम् । विकारजननीमित्यनेन थोड-
 शविकारजनकत्वस्य, अष्टरूपमित्यनेन प्रकृतिप्रकृतिविकृतिभेदना-
 ष्टरूपत्वस्य प्रकृतिधर्मस्य तस्यां आश्रयेण, द्येतादयतरे मायां तु प्रकृ-
 तिं विधादिति आश्रयेण, गीतायामपि, 'देवी ह्येषा गुणमयो मम
 मायेति, सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिमन्मया इति स्मरणेन च
 मायाशब्दस्य पर्यायतायामेव पर्यपसानात् । द्येतादयतरे, कालः
 स्वभावा नियतिर्पदच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमिति स-
 र्वान् पादानपात्य, ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं सा-
 गुणैर्निगूढामिति परमेश्वरशक्तः स्वगुणानिगूढत्वआश्रयणान्मैत्रायणी-

ननु ब्रह्मकारणतां न निराकुर्मः श्रुतिसिद्धत्वात् । किन्तु
समवायिकारणं प्रकृतिरेव । कार्यकारणयोरवैलक्षण्यात् । समवा-
यिकारणानुरोधि हि कार्यम् । अन्यत् सर्वं भगवानस्तु । अपे-
क्ष्यते च समवायिनिमित्तयोर्भेदः । कर्मण्यपि श्रुतिस्मृतिसमवायो
धर्मः । एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः समवायि कारणम् ।

योपनिषदि च, तमो या इदमग्र आसीदेकं तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं
विषमत्वं प्रयात्येतद्रूपं धै रजस्तद्रजः खल्वारितं विषमत्वं प्रयात्ये-
तद्वै सत्त्वस्य रूपमिति श्रावणाद् गुणा अपि सत्त्वादय एव ग्राह्याः ।
अतः पूर्वोक्तन्यायैः सिद्धेऽपि ब्रह्मणः कारणत्वे शरीराख्यशक्तिरूपां
तां विना कारणतानिर्वाहामावादसंजरतीयतया मायायाः समवा-
यित्वं, ब्रह्मणो निमित्तत्वमित्युभयकारणत्वस्यापनपक्षपरिहारः प्रयो-
जनमित्यर्थः । एवं सति धृत्युक्तत्वाविशेषात् समवायिकारणं, प्रकृ-
तिर्निमित्तकारणं ब्रह्म ? उत सर्वविधं कारणं ब्रह्मेति संशयः । स च
प्रयोजनकयनादर्थ्यादेव लक्ष्यते इत्यतो नोक्तः । पूर्वपक्षमाहुः । *
नन्वित्यादि * । कार्यकारणयोरवैलक्षण्यं व्युत्पादयति । * समवा-
यीत्यादि * । तथाच कार्येषु कचिद् रजसः, कचित् तमसः, कचित्
त्रयाणामपि गुणानां प्रकाशप्रवृत्तिनियमादिभिरनुवृत्तिदर्शनाद्ये-
त्यतुच्छत्वादेर्दर्शनाच्च कार्यमात्रं प्रकृत्यनुरोधीत्यतः प्रकृतिरेव सम-
वायिकारणमित्यर्थः । ननु सत्तायाः सर्वत्रानुवृत्तिदर्शनाद् ब्रह्मणो-
ऽपि समवायित्वमस्तु, किं बाधकमित्यत आह । * अपेक्ष्यते चेत्या-
दि * । यदि हि भगवतः समवायित्वं स्यात् तद्गुणा अपहृतपाप्म-
त्वादयः स्वरूपधर्माः सच्चिदानन्दाश्चानुवर्तेरन् । नचात्र भगवत्स-
त्तानुवर्तते । प्रतीयमानायास्तस्या भावधिकारत्वेन ब्रह्मधर्मत्वाभावा-
त् । किञ्च । यदि भगवानेव समवायी निमित्तं च स्यात् सर्वं कार्यं
सर्वदा स्यात् । अपेक्षितस्य सामग्रीमात्रस्य भगवद्रूपतया सत्त्वात् ।
नचेयं लौकिकी युक्तिर्नैवेदिकैरादरणीयेति वाच्यम् । यतः कर्मका-
ण्डेऽपि श्रुतिस्मृतिसमवायो धर्मोऽङ्गीक्रियते । अस्मदादिकृतेश्च
निमित्तत्वम् । एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः समवायिकारणं,

ब्रह्मनिमित्तकारणमित्येवं प्राप्ते उच्यते । प्रकृतिश्च । निमित्तकारणं,
समवायिकारणं च ब्रह्मैव । प्रकृतिपदप्रयोगात् स्मृतिसिद्धतृतीय-
सर्वधर्मापदेशः । चकाराद्, यत्रेत्यादिसर्वसंग्रहः । कुत एतत् ? ।
प्रतिज्ञादृष्टान्ताऽनुपरोधात् । प्रतिज्ञा, अपि वा तमादेशमप्राप्तौ
येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवतीति ।
दृष्टान्तो, यथैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यादित्यादि ।

ब्रह्म निमित्तकारणमित्येवाङ्गीकार्यम् । नचैवं तस्याः श्रौतत्वहानिः ।
यथा हि ब्रह्मणोऽनुमानगम्यत्वेऽपि मुख्यतया उपनिषद् एव गमय-
न्तीत्यौपनिषदत्वमेवं प्रकृतिं मुख्यतया स्मृतिरनुमानं च गमयतीति
तस्या आनुमानिकत्वं स्मार्तत्वं चाभिलष्यत इति तावन्मात्रेण तद्धा-
नैरभावादित्येवं प्राप्ते इत्यर्थः । अत्र सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति ।
* प्रकृतिश्चेत्यादि * । ईक्षतिना ईक्षत्यादिभिर्वा कर्तृत्वेन ब्रह्म सि-
द्धमेवेति न तत्रेदानीं शङ्का । अतः परं लोकन्यायेन कर्तृरुपादानोप-
करणसापेक्षत्वादिह तदाकाङ्क्षायां पूर्वपक्षिणा प्रकृतिरुपस्थाप्यते ।
सा निमित्तकारणभूता समवायिकारणभूता च प्रकृतिरत्र ब्रह्मैव । न
तु ततोऽतिरिक्ता । प्रकृतिशब्दश्च स्वरूपे रूढो, मृत्प्रकृतिर्घटः कार्पा-
सप्रकृतिः पट इत्यादिप्रयोगदर्शनात् समवायिकारणमभिधत्ते, प्रकृ-
ष्टा कृतिर्येनेति योगमाहिम्ना च निमित्तम् । अतः प्रकृतिपदप्रयोगात्
स्मृतिसिद्धा ये तृतीयकारणात्मका असमवायिनः सर्वे धर्माः सं-
योगादयस्तेषामपदेशः कथनम् । चकारात् पुराणोक्तानां, 'यत्र येन
यतो यस्य यस्मै यद् यद् यथा यदा । स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्र-
धानपुरुषेभ्यश्च' इत्याधारादीनां सर्वेषां सङ्ग्रहः । तथाच जगतः सर्वविधं
कारणं भगवानेवेत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति * प्रतिज्ञेत्यादि * । अपि
धेत्युतशब्दस्यार्थः पाठान्तरं वा । प्रतिज्ञा तु नियमः । संविदागूः प्रति-
ज्ञानं नियमाश्रयसंश्रया इति कोशात् । स चात्रैकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानं भवतीत्याकारको निश्चय इति तद्व्योदकं वाक्यमिह वाच्यवा-
चफयोरभेदविषयक्या प्रतिज्ञापदेनोच्यते । एवं दृष्टान्तवाक्यमपि
दृष्टान्तपदेन । दृष्टान्तस्तु श्रोतृयोधसौकर्यहेतुर्व्यक्तधोत्रोः संप्रतिप-

प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधोऽवाधनं, तस्मात् । समवायिकरणज्ञाने
हि कार्यज्ञानम् । उभयोर्ग्रहणमुपचारव्यावृत्त्यर्थम् । उपक्रमोप-
संहारवत् । प्रतिज्ञामात्रत्वे अदृष्टद्वारापि भवेत् । दृष्टान्तमात्रत्वे
त्वनुमानविधया स्यात् तथा सति सर्वसमानधर्मवद् ब्रह्म स्यान्न
समवायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे तु प्रतिज्ञाया दृष्टमेव द्वारमिति
समवायित्वसिद्धिः ।

स्तिविषयोऽर्थः । तयोर्बोधकं चेदं वाक्यद्वयं तयोरवाधनाच्चेतोस्तथा ।
तथाच यदि समवायित्वं ब्रह्मणो नाद्रियेत कारकान्तरत्वं च तदिदं
वाक्यद्वयं पीड्येत । अतस्तदभावादेव तथाऽभ्युपेयमित्यर्थः । तदाहुः ।
* समवायीत्यादि * । तन्नेकतरेणापि कार्यसिद्धेः किमित्युभयोरु-
ल्लेख इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * उभयोरित्यादि * । यथोपक्रमोपसंहा-
रयोरैकार्थ्येनैकस्यार्थस्य सिद्धौ न तत्रोपचार इति शङ्का, तथाच
प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरैकार्थ्येनेत्यत उभयोर्ग्रहणमित्यर्थः । तदेतदुपपाद-
यन्ति । * प्रतिज्ञामात्रत्व इत्यादि * । हेतोरिति शेषः । तथाच
हेतुश्चेत् प्रतिज्ञामात्रमत्रोच्येत तदा अदृष्टा या योगज्ञप्रत्यासूचित-
वद्वाराऽप्येकविज्ञानेन सर्वज्ञानं भवेत् । यथा, 'विश्वं पश्यति दूरतः'
इति । अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् । विप्रकृष्टं व्यवहितं
सम्यक् पश्यन्ति योगिनः' इत्यादिवाक्योक्तम् । तथा सति न तेन
समवायित्वसिद्धिः । यदि च दृष्टान्तमात्रं हेतुः स्यात् तदा, सर्वं
वाच्यं ज्ञेयत्वात् तदेकदेशवत्, घटो वाच्यो ज्ञेयत्वात् पटवदित्या-
दिवत्, सर्वं सज्ज्ञेयत्वादित्यप्यनुमानं संभवतीत्यनुमानविधया
स्यात् । तथा सति सर्वसमानो यो धर्मो ज्ञेयत्वादिरूपस्तद्वद् ब्रह्म
स्यात् तु समवायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे स्वेकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-
प्रतिज्ञाया दृष्टमेव कार्यकदेशप्रत्यक्षमेव द्वारं समवायित्वगमकम् ।
यथा ह्येकस्मिन् मृत्पिण्डे मृत्त्विकारत्यनिश्चयोत्तरं सर्वस्मिन्सत्सजा-
तीये तथा ज्ञानान्मृत्तिकायां तत्समवायित्वज्ञानं तादृशकदेशप्रत्य-
क्षादेव भवति, नानुमानात्, तथा प्रकृतेऽप्येकत्र सन्मयत्वे निश्चिते
सर्वेषु तत्सजातीयेषु सत्त्विकारत्यज्ञानात् सति सर्वसमवायित्वज्ञानं
तादृशप्रत्यक्षादेव भवतीति सति समवायित्वसिद्धिर्न तु स्मृतिसि-

द्यायाः प्रकृतेरित्यर्थः । ननु भवत्वैवमेकविज्ञात् सर्वविज्ञानं, तथापि
 सा ब्रह्मोपाधिभूतत्वाद् ब्रह्माविनाभूता वा, ब्रह्माविभक्ता वास्तीति
 शरीरद्वारकं ब्रह्मण एव समवायित्वं स्वतश्च कर्तृत्वमित्येव युक्तम् ।
 पूर्वोक्तश्रुतिभ्यः । न तु केवलस्यैव प्रकृतित्वम् । उक्तव्याकोपात् ।
 नच सदेव सौम्येदमग्र आसीद् एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरोधः ।
 तत्र हि, सदेवेत्येवकारेणान्ययोगं व्यवच्छिद्याग्रे विवृणोत्येकमेवेति ।
 एकशब्दश्च मुख्ये रूढः । एके मुख्यान्यकेवला इति । तथाच मुख्यं
 ब्रह्मैवास्तीति सिद्धयति, न तु तेन तदविनाभूतस्याविभक्तस्य वा श-
 रीरस्यासिद्धिरिति तदविरोधात् । नचैकपदस्य मुख्यार्थत्वमेव, न
 केवलार्थत्वमित्यत्र किं गमकमिति शङ्क्यम् । सुबालोपनिषदि प्रलय-
 प्रकरणे पृथिवीलयमारभ्याक्षरं तमसि लीयत इत्यन्तेन सर्वस्य त-
 मसि लयमुक्त्वाऽग्रे, तमः परे देवे एकीभवति दिव्यो देव एको ना-
 रायण इति तमसो नामरूपविभागानर्हतया ब्रह्माविनाभावेनावि-
 भक्ततया चाऽवस्थितिवोधनस्यैव गमकत्वात् । नच, लीङ् श्ले-
 षण इति धात्वर्थादक्षरान्तानां तमसा अविभागस्तमसस्तु ब्रह्मणा
 स्वरूपैक्यमिति शब्दान्तरादवगम्यते, न त्वविनाभावोऽविभागो वेति
 वाच्यम् । अन्तर्यामिब्राह्मणे, यस्य तेजः शरीरं यस्य तमः शरीर-
 मिति शरीरत्वेन श्रावणात्, सुबालोपनिषद्यापि, यो मृत्युमन्तरे स-
 श्वरन् यस्य मृत्युः शरीरमिति मृत्युपदेन सर्वानर्थमूलतया तस्यैवो-
 ह्येवायं तमसः शरीरतयैव सिद्धत्वेन स्वरूपैक्यस्य ब्रह्मीतुमशक्य-
 त्वात् । तस्मात् सशरीरस्यैव प्रकृतित्वं सच्छब्दवाच्यत्वं च, न केवल-
 स्येति चेन्नैवम् । अद्वितीयपदविरोधापत्तेः । एकमेवेति कथनोत्तरं
 मुख्यान्यार्थयोर्वारणार्थमेव तत्प्रयोगात् । अन्यया तद्वैयर्थ्यस्य घञ-
 लेपायित्वात् । नचाद्वितीयपदेन मुख्यत्वमेव विव्रियत इति वाच्यम् ।
 एकमेवेत्यनेनैव समाभ्यधिकराहित्ये सिद्धे व्याख्यानापेक्षाया एवा-
 भावात् । तेनासिद्धावनेनाप्यासिद्ध्या सुतरां तदभावाच्च । एते-
 नैव, नान्यत् किञ्चन मित्यन्तरनिषेधपरत्वमपि दत्तोत्तरम् ।
 साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च, यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रि-
 नं सन्न चामन् शिव एव केवल इति सर्वभूतवति काले तद्रहिते
 तमोऽवशेषाद्धिते च काले ब्रह्मण एव केवलत्वश्रावणेन, यदा तम-
 स्तत् स्वेनैकीभूतं तदा केवलो न शरीरित्यर्थव्यतिर्हिसंख्यापूरक

एव निषेधपर्यवसानसिद्धेः । नच कालोक्तिविरोधः । तस्याः सृष्ट्यु-
त्तरव्यवहारे सर्वाधारतया प्रतीयमानकालोपरञ्जनेन पूर्ववृत्तान्तयो-
धनार्थत्वात् । अन्यथा शिष्यस्य सृष्टिकालस्यत्वेन कालसत्तामवधा-
र्यतः पूर्ववृत्तान्तयोधनाभावप्रसङ्गात् । नच कालसत्तायोधकत्वे-
किं बाधकमिति शङ्काम् । एतस्य सर्वतः पूर्ववृत्तान्तयोधकत्वेन तत्र
च सतोऽन्यस्य व्यवच्छेदे कालावच्छेदकप्रमाणस्यापि व्यवच्छिन्न-
त्वादत्र कालानुवादस्य वक्तुमशक्यत्वेन स्वतन्त्रतया कालसत्ता-
योधने वाक्यभेदप्रसक्तेरेव बाधकत्वात् । नचात्र कालविशिष्टस-
त्सत्तायोधकत्वमिति शङ्काम् । गौरवप्रसङ्गात् । समानजातीये बृह-
दारण्यकवाक्ये, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपदयदित्यनुवीक्षाभाव-
णस्य बाधापक्षेऽत्र । तस्मान्निबद्धचिच्छरीरविशिष्टस्य सत्त्वाद्युपाधि-
कस्य घोषादानत्वाङ्गीकारे केवलाद्वितीयश्रुत्योर्विरोधो दुर्वार एव ।
एवञ्च, तमः परे देवे एकीभवतीति, तमो वा इदमग्र आसीदेकं तत्
परे स्यादित्यादावपि य एकीभावः स परस्वरूपत्वमेव, न तु नामरू-
पविभागानर्हत्वमात्रमित्येवं मन्तव्यम् । लयस्य श्लेषरूपत्वेन विभा-
गाभावात्मकत्वे एकीभावस्य पृथक्त्वाभावात्मकत्वे एव पर्यवसा-
नात् । नच शरीरत्वयोधकश्रुतिविरोधः । तस्याः सृष्टिकालीनवृत्ता-
न्तपरत्वात् । अन्तर्यामिब्राह्मणे तथात्वस्य स्फुटत्वात् । सुबालोप-
निषद्यपि, अन्तःशरीरे निहितो गुहायामज एको नित्य इत्युपक्रम्य
पृथिव्यादिमृत्यवन्तानां शरीरत्वकथनेन तत्रापि सृष्टिपूर्वकालाऽला-
भात् । प्रलयप्रकरणस्य प्रागेव समाप्तत्वाच्च । तस्मान्नोक्तशरीर-
विशिष्टस्य प्रकृतित्वम् । नापि प्रधानादेर्गतपतितमृतसर्पादिवत् स्थि-
तिरिति निश्चयः । एवं सति गौरनाद्यन्तवतीत्यादौ, प्रकृतिं पुरुषं
चैव विद्वन्नादी उभावपीत्यादौ च यदनादित्वादिकथनं, तच्चतुर्मुखा-
ऽजत्रिदशाऽमरन्यायेन जगत्साधारणोत्पत्तिनाशनिषेधपरमित्येव म-
न्तव्यम् । 'तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । बाह्यमनो-
गोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सो-
भयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते' इत्यादि-
पुराणवाक्येभ्यश्च । तेन, यस्तन्तुनाम इति वाक्यमपि प्रधानोत्पत्त्य-
नन्तरकालवृत्तान्तयोधकमेवेत्येव निश्चयः । एषैव परमाण्वादिकार-
णवादानामपि गतिर्योध्या । कालः स्वभाव इति श्रुत्यैव तेषामना-

कार्यकारणयोर्भेदाभेदमतनिराकरणाय पिण्डमाणनखनिकृ-
न्तनग्रहणम् ।

तथा सति यत्र कचिद् भगवान् ज्ञातः सर्वत्र-ज्ञातो भवति ।
सर्वं च ज्ञातं भवतीति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणाय च,
वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति ।

दरणीयत्वस्योक्तत्वादिति । तस्मात् केवलस्यैव ग्रहणः समवायि-
त्वमिति निश्चयः । एवं सत्येकविज्ञानेन यत् सर्वं विज्ञातं तत्र योग-
जधर्मादिना, न वा अविनाभावमहिम्ना, नाप्यविभागादिमहिम्ना
श्रुत्यभिप्रेतं, किन्तु दृष्टेनैव द्वारेणेति सिद्धम् । अतः परं इ-
ष्टान्ते पिण्डादिपदग्रहणस्य प्रयोजनं विचारयन्ति * कार्यकारणयो-
रित्यादि * । कार्यकारणयोरभेदे त्रैलोक्यव्यवहारः सङ्कीर्णतः । अ-
त्यन्तभेदे चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं चाद्भ्येत । अतस्तयोर्भेदाभेद ए-
वास्थेयः । इदमते च तथा । तन्तव एव ह्यातता वितताश्च सन्तो लोके
पटत्वेन व्यवह्रियन्ते, प्राप्तिवन्ते, पटत्वजातिं च विप्रति । एवञ्च
प्रतिशदष्टान्तयोरुभयोरप्युपपत्तिरिति मतनिराकरणाय पिण्डादि-
ग्रहणम् । यदि हि भेदाभेद आद्रियते, तदा येन रूपेण भेदस्त-
द्रूपं कारणज्ञानेन न ज्ञातं भवेत् । ततो भिन्नत्वात् । अथ ज्ञायते
तर्हि न तद्रूपं भिन्नमित्यभेद एवास्थेयः, कृतं भेदेन । नच सर्वथा
अभेदे व्यवहारसाङ्कीर्णप्रसङ्गः । अवस्थाभेदादेवं तन्निवृत्तेः । अतः
कयाचिदवस्थायाऽवस्थितं कारणमेव कार्यं, न तु ततो भिन्नाभिन्नमि-
ति बोधनायावस्थाारूपाणां पिण्डादीनां ग्रहणमित्यर्थः । एवमङ्गीकारे
गुणमाहुः * तथा सतीत्यादि * । कार्यस्यैवमवस्थाविशेषविशिष्टकार-
णरूपत्वे ज्ञाते सति यत्र कचित्कार्यं केन चिदवस्थाविशेषेण भ-
गवान् ज्ञातः सर्वत्र कार्यं तत्तदवस्थाविशिष्टत्वेन ज्ञातो भवति, सर्वं
च कार्यं तदभिन्नत्वेन ज्ञातं भवतीति बोधसौकर्यरूपो गुण इत्यर्थः ।
नन्यत्र सामान्यप्रत्यासत्तिर्नाहनेत्यत्र किं गमकमित्यत आहुः । *
सामान्येत्यादि * चोप्यधारणे । यदि हि सामान्यलक्षणात्र विषय-
ता स्यात् तदा, तदा सामान्यादिति पदेन तु वाचारम्भणमित्या-

अलीकत्वनिराकरणाय च मृत्तिकेऽस्यैव सत्यमिति । प्रकृतेनैव जगतः सत्यत्वं, नान्यथेति ।

दि । घटति त्वेवम् । तत्रायमर्थः । यो विकारः पृथुवृद्धोदरादिः स वाचारम्भणं वाचिकक्रियात्मको, न तु कारणाद् व्यक्तिभेदापादकः । यथा सुप्त उत्थित उपविष्टे च पुरुषेऽवयवविन्यासभेदोऽस्तौ नामधेयं नैमित्तिकक्रियायाः पदार्थस्वरूपभेदानापादकत्वान्नामैव । तथाचात्र कारणवस्थात्मनैवैकरूप्यस्य विवक्षितत्वाद् व्यक्तिभेदानादर एव सामान्यलक्षणानादरगमकः । यथा बहुसुवर्णाकाङ्क्षायां कटककुण्डल-कलशभृङ्गारादिव्यक्त्यनादरस्तथेत्यर्थः । एतदेवैकादशस्कन्धे भगवताप्युक्तम् । 'यथा सुवर्णं सुरुतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यस्य । तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् । न यत् पुरस्तादुत यन्न पश्चान्मध्येऽपि तन्न व्यपदेशमात्रम् । भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत् तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा' इति । यत् परेण भूतं यच्च परेण प्रसिद्धं तत्तदेव स्यादित्यर्थः । अंशे कार्यत्वाभावात् प्रसिद्धमिति पृथग्व्यपदेशः । एवमष्टमस्कन्धेऽपि । 'यथा हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु । एवं वचोभिर्भगवानः धोक्षजो व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैरिति' । एतेनाकारादिभेदकृत एव तत्तल्लौकिकवैदिकव्यवहारभेदो, न वस्तुभेदकृतः । यथा कलशरूपेण सुवर्णेन जलाहरणादिकं, कटककुण्डलादिरूपेण तेन हस्तकर्णादिशोभनमिति । एतेनैव फलभेदोऽपि व्याख्यातः । अन्यच्च तद्वैवाष्मृतमन्यते ब्रह्मस्तुतौ । 'त्वय्यग्र आसीत् त्वयि मध्य आसीत् त्वय्यन्त आसीदिदमात्मतन्त्रे । त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं घटस्य मृत्स्तेव परः परस्माद्' इति । कृतिसत्त्वादिभानं तु दोषहृत्त्वमेव, न ब्रह्मविदाम् । यथा स्नाङ्गे पुरुषस्य । प्रसिद्धं तद् ऋषभदेवादिषु । तस्माद् भगवतः समवायित्वमप्रत्यूहम् । ननु यदि विकारस्य बाह्यमात्रत्वं तदैतेन वाक्येन ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वमुपगम्य प्रपञ्चस्यालीकत्वमेवाद्वियतां तावताऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धेरित्यत आहुः । * अलीकत्वेत्यादि * । * नान्यथेति * न प्रतिनियतेन घटादिरूपेण, न वा जातिरूपेण, नाप्ययान्तरोपादानरूपेण ।

सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणं च स्पष्टमेवाग्रे त्रीणि रूपाणीत्यत्र करिष्यति । अतो ब्रह्मरूपेण सत्यस्य जगतो ब्रह्मैव समवायिकारणम् । देहात्मबुद्धिस्तु सत्यां विकारबुद्धौ दोषः ।

तेषां रूपाणां व्यवहारमात्रार्थत्वादित्यर्थः । एतेन सिद्धान्ते प्रतिनियतरूपेण जगतः सत्यत्वाभावो, न तु सत्यत्वेन रूपेण जगदभाव इति बोधितम् । ननु यदि ब्रह्मत्वेनैव जगतः सत्यत्वं तदा तेन रूपेण सामान्यलक्षणैवाद्वियतां, को दोष इत्यत आहुः । * सामान्येत्यादि * । स्पष्टमिति * अग्न्यादिविद्युदन्तेषु तेज इत्येव सत्यमित्यकथनात् त्रिवृत्करणस्य च बोधनात् त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति सावधारणं कथनाच्च स्पष्टम् । तेन, अपागादग्नेरग्नित्वमित्यादेरयमर्थः । यदग्न्यादौ रोहितादिगुणकं रूपमाकारत्रयं तदनागन्तुकस्वरूपविचारे अत्रिवृत्कृतानां तेजोऽवन्नानामेव, न तु त्रिवृत्कृतस्याग्न्यादेः कार्यस्य । त्रिवृत्करणात् प्रागपि सत्त्वात् । अतस्त्रिवृत्करणोत्तरमागन्तुकमग्नित्वादिकम्, अनागन्तुकरूपविचारे अनागन्तुकानारोपितरूपेणापागाद्, अग्न्यादेः सकाशादपगतम् । यतोऽग्नित्वादिकं घात्रारम्भणमवस्थारूपत्वान्नाग्न्यादीनां तेऽभ्यो भेदकमतस्त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् अनागन्तुकानारोपितं रूपमिति बोध्यः । इदं च मूलकारणस्यात्यन्तपरोक्षत्वादन्त्यकार्यापेक्षया शिष्यविश्वासायोक्तम् । तच्च मूलकारणे ब्रह्मण्येव पर्यवसास्यतीत्यभिप्रायेण । तदग्रे च यदुपदिष्टं तत् सर्वं मूलकारणस्य कार्यद्वारा परिचायनार्थम् । अतः सर्वस्य ब्रह्मैव समवायिकारणमिति सर्वं सुखम् । ननु जगतो ब्रह्मरूपेण सत्यत्वे तस्मिन् ब्रह्मधर्मविरुद्धधर्माध्यासो न स्याद्, देहादेरप्यात्मत्वेन सत्यता स्यात् । तथा सति देहात्मबुद्धेर्दोषत्वमप्यपेयात् । ततश्चाविद्यानिवर्तकशास्त्रवैयर्थ्यमापद्येतेत्यतो जगन्मिथ्यात्वमेव साधीय इत्यत आहुः । * देहात्मेत्यादि * । वस्तुविचारेण जगतो ब्रह्मरूपत्वेऽपीदानीं यदुजन्माभ्यस्तविकारबुद्धेरनिवृत्तत्वात् तस्यां सत्यां या देहात्मबुद्धिः सा देहाभिन्नत्वेनात्मावगाहिनी, न त्यात्माभिन्नत्वेन देहावगाहिनी । आत्मस्वरूपस्याज्ञातत्वादतो दोषरूपैवेति न कोऽपि जगतो ब्रह्मरूपत्वे पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः । नन्वेवं

* श्रुतिसामर्थ्यं प्रमाणमित्युक्तम् । तस्माद् ब्रह्मैव समवायिकारणं,
न प्रकृतिः ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

लिङ्गान्तरमाह । सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेतीत्यत्र का-
मनं तस्याभिध्यानम् । आप्तकामत्वान्न कामना । तदभिध्यानं
सृष्टावुपदिश्यते । बहु स्यामिति स्वस्यैव बहुरूपत्वाभिध्यानेन सृष्टं
स्वयमेव भवति । सुवर्णस्यानेकरूपत्वं सुवर्णप्रकृतिकत्वं एव ।
अध्यासाभावाद् गौणत्वापत्तेश्च । न हि मुख्यं बहुभवनं योगिनां
सम्भवति । सर्वभवनसामर्थ्यान्मुख्ये सम्भवति गौणकल्पनाया
अन्याय्यत्वात् । चकाराद्, इदं सर्वं यदयमात्मेति कार्यस्य ब्रह्म-
त्वश्रुतिर्वैयर्थ्यप्रकृतित्वे सम्भवति, नान्यथा ।

व्यवस्थया देहात्मबुद्धेर्दोषत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तं स्मा-
रयन्ति । * श्रुतीत्यादि * । * श्रुतिसामर्थ्यमिति * । इष्टान्ते हि
कार्यत्वन्यकारेण कारणात्मकत्वमुपदिष्टं, न तु तत्पुरस्कारेण । कि-
ञ्च । कारणात्मना कार्यज्ञानमभिसंहितं, न तु कार्यात्मना कारणज्ञा-
नम् । अतस्तत्सामर्थ्यमेव तादृशव्यवस्थायां प्रमाणमित्यर्थः । सिद्ध-
माहुः । * तस्मादित्यादि * ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * लिङ्गान्तरमाहे-
ति * ननु इष्टान्ते मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणे सत्यपदमुक्तम् ।
अतस्तत्सामर्थ्येन कार्ये मिथ्यात्वमपि प्रमातुं शक्यत इति शङ्कनायां
प्रपञ्चे विवर्तत्वस्य ब्रह्मणि विवर्तोपादानत्वस्य च निरासाय लिङ्गा-
न्तरमाहेत्यर्थः । * अभिध्यानमिति * एवमेवमिदं करिष्यामीत्या-
लोचनम् । विचार इति यावत् । * सुवर्णप्रकृतिकत्वं इति * अंश-
कार्ययोस्तथात्वे । नन्वभिध्योपदेशोऽपि न ब्रह्मणः समवायित्वसा-
धकः । योगिकायव्यूहवदपि बहुभवनमभिध्योपपत्तेरित्याशङ्कनाया-
माहुः । * अध्यासेत्यारभ्य * नान्ययेत्यन्तम् * । ननु योगबलेना-

अथवा सर्वं सखिदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति
तस्य जगद्रूपत्वेनाभिध्यानमुपदिश्यते । तद् ब्रह्मसमवायित्वे घटत
इति चकारादेकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमिति ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नात् ॥ २५ ॥

लिङ्गमुक्त्वा श्रुतिमेव प्रमाणमाह । साक्षाच्छ्रुत्यैव समवा-
यित्वमुच्यते । चकारात् स्मृत्यापि । कथं श्रुत्योच्यते तत्राह ।
उभयाम्नानात् । ब्रह्मणः सकाशाद् ब्रह्मण्येव च सृष्टिप्रलययो-
राम्नानात् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त
आकाशं प्रसस्तं यन्तीति । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्त-
थेति च । न ह्येतस्मिन्निमित्तत्वे सम्भवति । सुवर्णादिषु तथोप-
लब्धेः । लोकवेदन्यायेन साक्षात्त्वम् । तस्माद् भगवानेव समवायि-
कारणम् ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

ध्यास्ताभावेऽपि भगवान् नानामात्रं कर्तुं शक्नोति, गौणत्वं ब्रह्मणो-
ऽविकृतत्वसाधकत्वादनुष्टम् । अतो नेयमभिध्या समवायित्वसाधने
लिङ्गं भवितुं शक्नोतीत्याशङ्क्य व्याख्यानान्तरमाहुः । * अथवेत्या-
दि * । तत्र हि सर्वस्य ब्रह्मत्वे, तज्जलानित्यनेनोत्पत्तिस्थितिलया-
धारत्वं हेतुर्वेनोक्ता तथाभिध्यानमुपदिश्यते । यदि समवायित्वं
नाभिप्रेयाज्जंतुं न यदेतत्तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * लिङ्गमित्या-
दि * । मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमिति स्मृत्या कश्चित्
प्रत्यवतिष्ठेदतस्तन्निरासाय श्रुतिमाहित्यर्थः । * एतस्मिन्निति * प्र-
लययोधक आकाशाद्यप्ये । * लोकवेदन्यायेनेति * लौकिकेन वै-
दिकेन च न्यायेनेत्यर्थः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ परिणामात् प्राप्तस्य विकृतत्वस्य

ननु स एव सर्वं सृजति स एवावति हन्ति चेति कर्तृत्वप्र-
तीतेराकाशादिवाक्यमप्यौपचारिकं भविष्यतीति तन्निराकरणा-
याह । आत्मकृतेः । तदात्मानं स्वयमकुरुतेति स्वस्यैव कर्मकर्तृ-
भावात् । सृकृतत्ववचनाच्चालौकिकत्वम् । तथापि ज्ञानार्थमुपप-
त्तिमाह । परिणामात् । परिणमते कार्याकारणेति । अविकृतमेव
परिणमते सुवर्णम् । सर्वाणि च तेजसानि । वृद्धेश्चालौकिकत्वाद्
ब्रह्मकारणत्वं एव घटते । पूर्वावस्थान्यथाभावस्तु कार्यश्रुत्यनुरो-
धादङ्गीकर्तव्यः ।

परिहारार्थं युक्तिमाहुः । * अविकृतमित्यादि * । * सर्वाणि च
तेजसानितीति * यद्यविकृतपरिणामस्य बाहुल्यं नाभिप्रेयात् पूर्वं स-
र्धं तेजससाधारणस्य लोहपदस्योक्तत्वेऽपि पुनः कृष्णायसं न दृष्टा-
न्तीकुर्यात् । अतो बाहुल्यमभिप्रायेणैव तदुक्तिरसमीचीनत्वेन प्रती-
यमानस्यापि ब्रह्मसमवायिकत्वबोधनार्थं च । ननु, तदैक्षत बहु-
स्यां प्रजायेयेति बहुभचनादिवृद्धेस्तेजःप्रभृतिपूक्तत्वात् तेषामपि वि-
कारित्वं चेत् सुवर्णादीनां का चार्तेत्यत आहुः । * वृद्धेरित्यादि * ।
तेषां वृद्धिर्न लौकिकी । सर्वतः पूर्वमाद्यित्वेन श्रुत्येकसमधिगम्य-
त्वात् । अतः सा तेजआदिकर्तृकस्यापीक्षणस्य ब्रह्मकारणत्वं एव
घटते । तासु जीवानुप्रवेशस्य पश्चादुक्तत्वेनेक्षणदशायामचेतनत्वा-
त् । अतस्तासामपि ब्रह्मवदविकृतत्वात् सुवर्णादिषु तद्वद्वृष्टान्तेनानु-
पपत्तिरित्यर्थः । ननु पूर्वावस्थान्यथाभावरूपो विकारस्तु ब्रह्मणो-
ऽप्यायातीति कथं ब्रह्मणोऽप्यविकृतत्वमित्यत आहुः । * पूर्वत्या-
दि * । तथाच दधितुग्धन्यायेन स्वरूपस्य गन्धादिगुणानां चान्य-
थाभाव एवात्राग्राह्यविकारत्वेनाभिप्रेयते, न तु संख्यान्यथाभावो-
ऽपि तथात्वेनेति कार्यश्रुत्यनुरोधादङ्गीक्रियते । अत एव चेदस्तुतौ,
न हि विकृतिं त्यजन्ति फलकस्य तदात्मतया स्वरुतमनुप्रविष्टमिद-
मात्मतयावसितमिति ग्राह्यविकारस्यादुष्टत्वमुक्तमिति नायं दोष-
इत्यर्थः । नन्वयमेव सूत्रकाराशय इत्यत्र किं गम्यमत आहुः । *

वक्ष्यति च, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति । अन्यानि च युक्तिदूषणानि परिहरिष्यति । तस्माद् ब्रह्मपरिणामलक्षणं कार्यमिति जगत्समवायिकारणत्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

चेतनेषु किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वस्तु जडानां ब्रह्मैकारणत्वम् । चेतनेषु योनिबीजयोः समवायित्वदर्शनात् पुरुषत्वाद् भगवतो योनिरूपा प्रकृतिः समवायिकारणं भवतु । शुक्लशोणितसमेतत्वाच्छरीरस्येसाशङ्क्य परिहरति । योनिश्च ब्रह्मैव । शाक्तवादनिराकरणाय चकारः । तत्र युक्तिश्रुती प्रमाणयति । हि गीयत इति । युक्तस्तावत्—सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति पूर्वमेकमेव प्रतिज्ञातम् । आकाशादेव, आनन्दाद्धेवेत्याद्येवकारैश्चानन्यकारणत्वं जगतोऽवगम्यते । इतरापेक्षायां द्वैतापत्तेः । गीयते च । कर्तारमीदं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

वक्ष्यतीत्यादि * । स्फुटमन्यत् ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ अत्रापि सर्वं निगदव्याख्यातम् ।

माध्वास्तु—प्रकृतिश्चेति सूत्रे, हन्त तमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यभिवदन्ति, यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रमभिसंविशन्त्येवमेवैतानि नामानि पुरुषमभिसंविशन्तीति श्रुतिम्, अभिध्यासूत्रे च, मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति, महामायेत्यविद्येति निर्यातमोहिनीति च, प्रकृतिर्व्यासनेत्येवं तवेच्छाऽनन्त ! कथ्यत इति घञनम्, सोऽभिध्या स जूतिः स प्रज्ञा स आनन्द इति श्रुतिम्, ध्यायति ध्यानरूपोऽसौ सुखी सुखमतीव च, परस्मैश्वर्ययोगेन विरुद्ध्यर्थतयेष्यत इति प्रह्लाण्डवाक्यम्, साक्षात्सूत्रे चैव सूत्रेण पुरुष एव प्रकृतिरेव आत्मैव ब्रह्मैव लोक एव आलोको योऽसौ हरिरादिरनादिरनन्तोऽन्तः परमः पराद् विश्वरूप इति पैङ्गवश्रुतिं चोपन्यस्य भगवतः सर्वविधशब्दवाच्यत्वं च स्थापयित्वा, आत्मकृतिसूत्रे प्रकर्षेण

यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इति च । मम योनिर्महद् ब्रह्म
तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमिति । तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः
पितेति च । अक्षरपुरुषोत्तमभावेन तथात्वम् । तस्माद् योनिरपि
भगवान् पुरुषोऽपि सर्वं वीर्यं जीवश्च सर्वं भगवानिति । इदं सर्वं,
यदयमात्मेति सिद्धम् । तस्मात् केनाप्यंशेन प्रकृतिप्रवेशो ना-
स्तीत्यशब्दत्वं सांख्यमतस्य सिद्धम् ॥ २७ ॥

करोतीति प्रकृतिरिति प्रयोगात् प्रकृतावनुप्रविश्य ता परिणाम्य त-
त्परिणामनियामकत्वेन तत्र स्थित्वाऽऽत्मनो बहुधाकरणात् प्रकृति-
शब्दवाच्यतां स्वापयित्वा, अथ हैप आत्मा प्रकृतिमनुप्रविद्यात्मानं
बहुधा चकार तस्मात् प्रकृतिरित्याचक्षत इति भातुवेयश्रुतिम्, अ-
विकारोऽपि परमः प्रकृतिं तु विकारिणीम्, अनुप्रविश्य गोविन्दः
प्रकृतिश्चाभिधीयते इति नारदीयवाक्यं च तदुपष्टम्भायोदाहरन्ति ।
तच्चिन्त्यम् । श्रुतेरप्रसिद्धत्वात् । तादृश्या अपि कथञ्चित् प्रामा-
ण्योपगमेऽप्यस्या आत्मनो बहुधाकरणबोधकतयाऽऽत्मकृतिबोधक-
त्वाभावेन विषयतयोपन्यासायोगाच्च । इन्त तमित्यारभ्य विश्वरूप
इत्यन्तासु स्त्रोपन्यस्तासु श्रुतिषु सर्वशब्दवाच्यत्वस्य सर्वरूपत्वस्य
च स्रत एव बोधनेन तासां पूर्वकालीनव्यवस्थाबोधकताया, भातु-
वेयश्रुतौ चायशब्देन पाश्चात्यबोधकतायाः स्फुटं भानेन कालभेद-
कृतविषयभेदस्य स्फुटतयैतदनुरोधेन तदर्थनिर्णयस्याप्ययुक्तत्वाच्च ।
ध्यायतीति ब्रह्माण्डवाक्ये ऐश्वर्ययोगेन विरुद्धार्थतया सर्वरूपत्वादे-
रिष्टताया उक्ततया सर्वानुपपत्तिपरिहारसम्भवे प्रकृतिशब्दयोगा-
वरणेन रुद्धुपष्टम्भस्य व्यर्थत्वाच्च ।

यत्तु जयतीर्थः—ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे एकविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानप्रतिज्ञाया मृत्पिण्डादिदृष्टान्तोक्तेश्च न प्रमाणत्वम् । तस्या
अन्यार्थत्वस्य सूत्रव्याख्याने सम्यग्व्याख्यातत्वादित्याह । तदपि श्र-
याजाव्यमात्रम् । सूत्रव्याख्यानस्यैवासङ्गततायाः प्रदर्शितत्वादिति ।
यदपि—ब्रह्मणः परिणामोक्तिरसङ्गतैव । एतदध्यायस्याशेषशास्त्रस्य
गह्वणि समन्वयप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादित्याह । तदप्यसङ्गतम् ।

एतेन सर्वे व्याख्याताः व्याख्याताः ॥ २८ ॥

ब्रह्मवादव्यतिरिक्ताः सर्वे वादा अवैदिका वेदविरुद्धाश्चे-
त्साह । एतेन ब्रह्मवादस्यापनपूर्वकसांख्यमतनिराकरणेन सर्वे
पातञ्जलादिवादा व्याख्याताः । अवैदिका अनुपयुक्ताश्च । वै-
दिकानां हि वेदः प्रमाणम् । तस्मिन्नव्याकुले भ्रान्तिप्रतिपन्ना

अशेषशास्त्रमध्ये, स आत्मानः स्वयमकुरुत, सर्वं स्रष्ट्विदं, ब्रह्म,
तज्जलानिति, स आत्मानमेव द्वेधापातयत्, ततः पतिश्च पत्नी चाम-
यताम्, हन्ताहं मदेव मन्मात्रं सर्वं यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चे-
त्यादिश्रुतीनां, विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं, नैतच्छिन्नं भगवति ह्यनन्ते जग-
दीश्वरे, ओतप्रोतमिदं यस्मिन्स्तन्तुष्वङ्ग यथा पटः, त्वय्यग्र आसी-
दित्यादिस्मृतीनां च प्रविष्टत्वात् तासां समन्वयस्यावश्यं प्रतिपाद्य-
त्वात् परिणामं विना च तदसम्भवादिति । यदप्यानुमानिकपादे,
प्रकृतेः शब्दप्रतिपाद्यत्वनिराकरणं चेत् प्रकृतिस्वरूपस्यानिराकृत-
त्वात् तस्या उपादानतया वर्तमानत्वात् प्रकृतित्वेन ब्रह्मण उपादान-
त्वस्थापनमसङ्गतमेव । प्रकृतिस्वरूपनिराकरणं चेत् सूत्रेषु तददर्श-
नात् तदप्यसङ्गतमिति न ब्रह्मण उपादानत्वे कापि सङ्गतिरित्यु-
क्तम् । तदप्यबुद्धैव । प्रकृतेर्मूलकारणतायाः शब्दप्रतिपाद्यत्वस्य
निराकरणं सूत्रेषु सिद्धमिति तस्या अवान्तरोपादानतया विद्यमा-
नत्वेऽपि ब्रह्मणि मूलोपादानत्वावाधात् । एकादशस्कन्धे, 'आसी-
ज्ज्ञानमयो ह्यर्थ एफमेवाविकल्पितम् । यदा विवेकानिपुणा आदौ
कृतयुगे युगे । तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । घाङ्मनो-
गोचरातीतं द्विधा समभयद् गृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः
सोमयात्मिका' इत्यादिना भगवतैत्र तथा निर्णीतत्वात् । अतो ब्रह्मण
उपादानत्वापनङ्गीकरणमयोधाग्रहयोरन्यतरमूलकमेवेति दिक् ॥२७॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ सूत्रमद्यतारयन्ति । *
ब्रह्मपादेत्यादि * एतेन सांख्यमतस्याधोतत्यसाधनेन पूर्वपादत्रयो-

एव सर्वे वादा इति । एतद सौकर्यार्थं विस्तरेणाग्रे वक्ष्यते ।
आवृत्तिरध्यायसमाप्तिबोधिका ॥ २८ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवार्ति श्रीबल्लभाचार्यविरचिते

ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

क्तं सर्वं समर्थितं ज्ञेयम् । नन्वेवं मतान्तरनिराससिद्धावग्रिमाध्या-
यस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः । * एतदित्यादि * । * एतदिति *
वादान्तरनिराकरणमग्रिमाध्याये बोधसौकर्यार्थं विस्तरेण वक्ष्यत
इत्यर्थः । एतेन सामान्यविशेषभावरूपां सङ्गतिरपि दर्शिता ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणनिवारितहृदयध्वा-

न्तेन पीताम्बरात्मजेन पुरुषोत्तमेन कृते भाष्यप्रकाशे

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्य-
नवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये वेदान्तवाक्यानां विवादास्पदानां ब्रह्मपरत्वेन
समन्वयः प्रतिपादितः । अधुना श्रुतिस्मृत्यविरोधः प्रतिपाद्यते ।

भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः ।

न तद्विरोधाद् वचनं वैदिकं शङ्क्यतां व्रजेत् ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रस-
ङ्गात् ॥ अथ द्वितीयाध्यायं व्याचिख्यासवोऽध्यायसङ्गतिं प्रदर्शयितुं
पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्तोऽस्यार्थमाहुः । * प्रथमेत्यादि * अधुना स-
मन्वयप्रतिपादनानन्तरं, श्रुतिस्मृत्यविरोधः श्रुतयश्च स्मृतयश्च ता-
सामविरोधः प्रतिपाद्यते । तथा सति श्रुतीनां परस्परमविरोधः स्मृ-
तीनां च श्रुत्यविरोध इत्यर्थात् सेत्स्यति । सोऽहं विचार्यते । तथाच
पूर्वाध्यायार्थविचार उपोद्धातः सङ्गतिरित्यर्थः । ननु समन्वयानन्तरं
श्रुतिविप्रतिपेधे निराकर्षणीये स्मृतिविरोधाविरोधविचारस्य किं प्र-
योजनमित्यतस्तद् गृह्णन्ति । * भ्रान्तीत्यादि * । * प्रतिविधेय इ-
त्यन्तम् * श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां, भ्रान्तिमूलतया तदुक्तानां सर्वेषां
समयानां युक्तिनियमानाम्, अयुक्तितोऽयुक्ततायाम् । सप्तम्यर्थं त-
सिः । भाष्यप्रधानो निर्देशः । तद्विरोधाद् वैदिकं वचनं शङ्क्यताम्
अस्य वाक्यस्यायमर्थो भवति न चेति शङ्क्याविषयतां न व्रजेद् न
प्राप्नुयादित्येकं प्रयोजनम् । एतस्याद्यसूत्रप्रयेण सिद्ध्यति । तु पुनः
श्रुतिविरोधः श्रुतौ विरोधः श्रुतिविरोधोऽवश्यं सर्वथा प्रतिविधेयः ।
अन्यथा विषयितार्थयोधो न स्यादिति द्वितीयम् । एतदुभयप्रयोजना-
र्थं विचार्यते । तथाच श्रुतीनां यलिष्ठत्वात् स्मृतीनां च नैर्धल्येन

श्रुतिविप्रतिषेधस्त्ववश्यं प्रतिविधेयः । प्रथमचतुर्थपादे सर्व-
थानुपयोगे प्रतिपादिते, स्मृतिप्रतिपादिते स्मृतित्ववचनेन प्रामा-
ण्ये च यावत् तदप्रामाण्यं न प्रतिपाद्यते तावत् तद्विरोधः परि-
हर्तुमशक्य इति तन्निराकरणार्थं प्रथमतः सूत्रत्रयमाह । तुल्यव-
लानां परस्परविरोधे न प्रकारान्तरस्थितिरिति ततो युक्त्या श्रु-

तया निराकार्यत्वाच्छ्रुतिविरोधे कासाञ्चित् स्मृतीनां सङ्कोचेन
कासाञ्चिद् दूषणेन लोकमाश्रयिद्धानां च युक्तीनां दूषणेन विरोध-
परिहारो, न तु तद्विरोधेन श्रुतिसङ्कोचस्तदनुरोधेन वा श्रुत्यर्थवि-
चार इत्यर्थः । एतदेव पादार्थकथनमुखेन विभजन्ते । * प्रथमचतु-
र्थेत्यादि * । आनुमानिकाद्यधिकरणत्रयेण सांख्यमतस्यावैदिकत्वं
समर्थयित्वा, कारणत्वेन चाकाशादिष्वित्याद्यधिकरणद्वयेन श्रौतश-
ब्दविप्रतिषेधं, जगद्वाचित्वाधिकरणेनार्थविरोधं च परिहृत्य, वा-
क्यान्वयाधिकरणे जीवब्रह्मवादोत्थापितप्रकृतिकारणवादं च परिहृ-
त्य, प्रकृतिश्चेत्यधिकरणेन ब्रह्मण एवोपादानत्वनिमित्तत्वयोः साधना-
ज्जगत्कारणविचारणार्थां सांख्यमतस्य सर्वथाऽनुपयोगे प्रतिपादिते,
प्रतिपादिते च स्मृतेऽेत्यादिसूत्रेषु स्मृतिप्रामाण्याङ्गीकाराच्चेपाध्यनु-
ज्ञया विविक्ताभ्रज्ञानवैराग्यादिषु तस्याः स्मृतित्ववचनेन प्रामाण्ये,
पुनः स्मृतित्वेन प्रकृतिकारणत्वांशेऽपि प्रामाण्यप्रत्यक्षस्थाने, यावत्
तदंशे सर्ववेष्टनस्मृतिवत् स्मृतित्वप्रयुक्तमप्यप्रामाण्यं न प्रतिपाद्यते
तावत् तस्याः स्मृतेर्विरोधः परिहर्तुमशक्य इति तदंशे स्मृतित्वप्र-
युक्तप्रामाण्यनिराकरणार्थं सूत्रत्रयमाहेत्यर्थः । तत्र हेतुः । * तुल्ये-
त्यादि * । तथाच सांख्ये ईश्वरस्य निराकृतत्वाद्, योगे च वेदप्र-
वर्तकतया अनुग्राहकतया च तदङ्गीकारात् तुल्यवलानां स्मृतीनां
परस्परविरोधे एकतरप्रामाण्यस्य चक्षुमशक्यत्वात् तदुक्तरीत्या
प्रकारान्तरस्य सेश्वरत्वानीश्वरत्वादेः स्थितिर्निर्णयः । * इति-अस्मा-
द्धेतोः । तथाचैवमप्रामाण्यवोधनार्थं सूत्रत्रयमित्यर्थः । शिष्टानाम-
र्थमाहुः । * ततो युक्त्येत्यादि * । तत आद्यसूत्रत्रयोत्तरं, शिष्टेषु
युक्त्या प्रत्यक्षस्य धृतेश्च श्रुत्योश्च परस्परविप्रतिषेधे प्रतिपादिते

तिविप्रतिषेधपरिहारः । ततो द्वितीये पादे वेदबोधकत्वाभावेऽपि
 तैरपि स्वातन्त्र्येण कश्चन पुरुषार्थः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य बाह्याबाह्य-
 मन्वान्येकीकृत्य निराकरोति । भ्रान्तिस्तुल्यत्वात् । ततः सम्यग्-
 वेदार्थविचारार्थैव वैदिकपदार्थानां क्रमस्वरूपविचारः पादद्वयेन ।
 अतः 'सम्यग्नेनाप्यध्यायेनाविरोधः प्रतिपाद्यते' । कपिलादिमह-
 पिङ्गतस्मृतेन मन्वादिवदन्यत्रोपयोगः । मोक्षकोपयोगित्वात् ।
 तत्राप्यनवकाशे वैयर्थ्यापि चेतरेति चेन्न । कपिलव्यतिरिक्तशुद्धब्र-
 ह्मकारणवाचकस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गः । अहं सर्वस्य जगतः
 प्रभवः प्रलयस्तथेति ॥ १ ॥

युक्त्या तत्परिहार इति प्रथमपदार्थः । द्वितीयपादार्थमाहुः । * ततो
 द्वितीय इत्यादि * । * वेदबोधकत्वाभावा इति * सर्ववेदनस्मृति-
 चेदप्रामाण्यात् तर्थात्वे । * तैरिति * बाह्याबाह्यस्मृत्युक्तसाधनेः । *
 कश्चनेति * यत्किञ्चिन्मुक्तिरूपः । फलेऽनुपयोगात् तन्निराकरणं
 द्वितीयपदार्थः । अग्रिमयोरर्थमाहुः । * ततः सम्यगित्यादि * ।
 तृतीये विषयोदित्वादि प्रथमं भूतानामुत्पत्तिः, स्वरूपम्, उत्पत्तिक्र-
 मश्च विचार्यते । ततो जीवात्मस्वरूपं तद्वर्माश्च । चतुर्थे चेन्द्रियो-
 त्पत्तिकर्मस्वरूपादिकं च । तथा चैतद्द्वयं पादद्वयार्थः । सिद्ध-
 माहुः । * अत इत्यादि * । * अत इति * पादेपूक्तप्रकारकार्यप्रति-
 पादनात् । उपेक्ष्यस्ते सुप्रं व्याकुर्वन्ति * कपिलेत्यादि * । अयम-
 र्थः । ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादिभ्यस्तुक्तमोक्षफलकज्ञानार्थं जग-
 त्कारणविचारणायां सात्त्विकस्मृत्यनुपयोगे नित्यानुमेयश्रुतिविरोधो
 भवति ? नयेति संशयं कपिलास्तावदेवं प्रत्यवतिष्ठन्ते । पूर्वा-
 ध्याये यद्यपि श्रुतिविचारणं ब्रह्मणो जगत्कृत्यं जगदुपादानत्वं च
 प्रतिपादितं, तथापि कपिलप्रणीतसांख्यस्मृतिविरोधात् तदनादर-
 णायम् । नच श्रुतीनां स्वतः प्रामाण्यस्य तद्विरोधे स्मृतीनामप्रामा-
 ण्यस्य च पूर्वतन्त्रे, विरोधे त्वनपेक्षं स्वादित्यत्र प्रतिपादितत्वात्
 स्मृतिविरोधाप्रयोजक इति शङ्काम् । औदुम्भरो स्पष्टोदायतीति

श्रुत्युक्तस्य तत्स्पर्शरूपस्पर्शस्य प्रत्यक्षतो निश्चेतुं शक्यतया सर्ववे-
 दनस्मृतौ तद्विरोधस्यापि प्रत्यक्षत एव मानेन तादृशीनां विरोधस्य
 तथात्वेऽपि जगत्कारणरूपस्य वेदान्तश्रुतिविषयस्य अप्रत्यक्षत्वेन ता-
 दृशविषये पूर्वोक्तश्रुतिकपिलस्मृत्योर्विरोधे यदि प्रत्यक्षश्रुतिमालम्ब्य
 तस्या अप्रामाण्यमास्थीयते तदा तन्मूलभूता श्रुतिर्महर्षिप्रत्यक्षं चो-
 परुद्धयेत । नचेदं सर्ववेदनस्मृत्यनादरेऽपि तुल्यमिति वाच्यम् । तत्र
 हासति ह्यनुमानमिति सूत्रांशेन स्मृतेर्मन्थरगामित्वयोधनात् प्रत्य-
 क्षश्रुतौ स्वीकृतस्य प्रामाण्यस्य परित्यागो आप्तततीति तदपेक्षया स्मृ-
 तेरेव प्रामाण्यत्यागो वरम् । स्वप्रत्यक्षापेक्षया परप्रत्यक्षस्य नि-
 र्वलत्वेन तुल्यत्वाभावात् । इह तु वेदान्तविषयस्य दुरवबोधत्वेन ता-
 दृशमहर्षिगोचरताया एवास्त्वत्वाद् आनर्थक्ये प्रमाणानां विपरीतं
 बलाबलमिति न्यायाच्च कपिलस्मृत्यनुरोधेन श्रुतिरेव प्रधानवि-
 षये सङ्कोच्य । तदनुग्राहकस्य स्वप्रत्यक्षस्याज्ञाभावात् । किञ्च ।
 सर्वश्वेतो ह्यः, सर्वः श्यामः पुरुष इत्यत्र यथा खुरनेघनखादियु-
 तद्वर्णाभावेऽपि श्वेतादिबाहुल्यात् सर्वपदप्रयोगस्तथा वेदनस्मृता-
 वपि किञ्चिदंशपरित्यागेन घट्टंशवेदनेऽपि सर्वपदस्योपपत्तिरिति त-
 स्याः सङ्कोचसहिष्णुता । तथा नात्र । केवलमप्यर्थज्ञानभगनावरण-
 मोक्षोपयोगितया कस्मिन्नप्यंशे सङ्कोचसहिष्णुत्वस्य प्रवक्तुमशक्य-
 त्वात् । किञ्च । यथा, मानवी, ऋची धार्ये कुर्यादिति विधाय,
 यद्वै किञ्च मनुस्वदन् तद् भेषजमिति श्रुतिर्धर्मं तदुपयोगं नि-
 यमितवतीति तस्यास्तत्रत्यावकाशत्वम् । । तथास्याः कचन न
 वक्तुं शक्यते । तस्मादेतद्वैयर्थ्यमेवाप्तततीति तन्मूलभूतनित्यानु-
 मेयश्रुतिविरोधो, महर्षिप्रत्यक्षविरोधश्चेति कपिलप्रत्यक्षस्यानात् प्रा-
 त्तं तदेतत्, स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेदिति सूत्रांशेनानूद्य प्र-
 तिबन्धा प्रतिविधत्ते । नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । तथाच,
 वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहमिति सर्ववेदवेत्ता वेदान्तकश्च भगवता
 गीतास्मृतावहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति, अहं सर्वस्य
 प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते, इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसम-
 न्विता इत्यादिकथनादुक्तज्ञानवतां स्वभजनकथनेन ब्रह्मनां चेतन-
 कारणत्यासित्योधनाञ्च ब्रह्मनामनुग्रहो न्याय्य इति तामिरेव वे-
 दान्तयाक्यनिर्णय उचितः । अन्यथा तासां सर्वासामेवाज्ञवका-

शप्रसङ्गात् । तथाच वेदान्तोक्तविषयस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्येतदनुरोधेन
 कपिलस्मृतिरेव जघन्याधिकारिविषयत्वेन सङ्कोच्या । ये मुमुक्षवः
 परप्राप्त्यनर्होस्तेऽनया स्वात्मानं प्रकृतिप्राकृतेभ्यो विविच्य स्वस्व-
 रूपावस्थिता भविष्यन्तीति तादृशमर्थं परब्रह्मकारणतांशं परित्य-
 ज्य देवाभ्यर्चन्यायेन प्रकृतेरन्तादित्वं बोधयित्वा तथोक्तमित्येवं स-
 ङ्कोचेन सहिष्णुत्वात् । नच तन्मूलभूतश्रुतेर्महर्षिप्रत्यक्षस्य वा वि-
 रोधः । महर्षेराशयस्य तन्मूलश्रुतेश्च प्रत्यक्षश्रुत्यविरुद्ध एवार्थे ता-
 त्पर्यात् । अन्यथा देवहूतिं स्वमातरं प्रति सर्वतत्त्वयाथात्म्यमुक्त्वा-
 ऽग्रे, ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम्, अवमात्यर्थरूपेण भ्रा-
 न्त्या शब्दादिधर्मिणेत्यादि न वदेत् । एतदेवामिमेत्य मोक्षधर्मं, सां-
 ख्ययोगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा, ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि
 नाना मतानि वै इति पञ्चसिद्धान्तांस्तद्वक्तृन् श्रोत्वा, सर्वेषु च नृप-
 श्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते, यथागतं तथा ज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः,
 नचैवमेनं जानन्ति तमोभूता विशाम्पते, तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवद-
 न्ति मनीषिणः, निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति वचो ममेत्युक्तम् ।
 यथागतमिति—श्रुत्यविरुद्धम् । तथाचाज्ञानामर्थे सङ्कोच इत्यर्थः ।
 अथवा पाशोत्तरखण्डे भगवच्छिवसंवादे, त्वं च रुद्र महाबाहो
 मोहनायमिति मोहनं प्रक्रम्य, 'मयि भक्ताश्च ये विप्रा भविष्यन्ति
 महर्षयः । त्वच्छक्त्या तान् समाविश्य कथयस्व च तामसान् । क-
 णादं गौतमं शक्तिमुपमन्युं च जैमिनिम् । कपिलं चैव दुर्वासं मृक-
 ण्डं च बृहस्पतिम् । भार्गवं जामदग्न्यं च दशैतांस्तामसान् वृणीत् ।
 तव शक्त्या समाविश्य कुर्वतो जगतो हितम् । त्वच्छक्त्या सन्निवि-
 ष्ठास्ते तमसोद्विक्ताया भृशम् । तामसास्ते भविष्यन्ति क्षणादेव न
 संशयः । कथयन्ति च ते विप्रास्तामसानि जगत्त्रये । पुराणानि च
 शास्त्राणि त्वं चासत्त्वेन ईहितः । कपालचर्मभस्मास्थिचिह्नान्यमर-
 पूजित । त्वमेव धृत्या तोल्लोकान् मोहयस्व जगत्त्रये । तथा पाशुपतं
 शास्त्रं त्वमेव कुरु सत्तम । कङ्कालशैवपाशखण्डमहाशैवादिभेदत इति
 कथनात् कपिलाचार्यस्तामसशक्तिप्रवेशोत्तरं तथा कथितमिति ।
 देवहृत्यादिकं प्रति च तदावेशामावदशायां कथितमिति विषयमे-
 वान्न मोक्षधर्मयाक्यानां सुप्राणां च विरोध इति दिक् । अत एव
 हेमाद्रौ आक्षयखण्डे स्नानाहं प्रकरणे षट्त्रिंशन्मते, शैवान् पाशुपतान्

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादीनां लोके वेदे चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

दृष्ट्वा लोकायतिककापिलान् । विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा
जलमाविशेदित्युक्तम् ॥ १ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ एवं प्रतिबन्ध्या कपिलस्मृतेर्निरङ्कुश-
प्रधानकारणत्वांशे सङ्कोचसहिष्णुत्वमुक्त्वा महदाद्यंशेऽपि तथा-
त्वमाहेत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते । * इतरेषां चानुपलब्धे-
रित्यादि * । लोके गीतापुराणादिस्मृतौ प्रद्वनोपनिषदादिश्रुतौ
चोपलभ्यमानत्वेऽपि कपिलोक्तप्रकारेणानुपलभ्यमानत्वात् । तथा-
हि । प्रवचनसूत्रेषु तावत्, स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य, बाह्याभ्यन्तरा-
भ्यां तैरहङ्कारस्य, तेनान्तःकरणस्य, ततः प्रकृतेरिति सूत्रयता पञ्च-
भूतव्यतिरिक्तानां कार्यलिङ्गकानुमानगम्यत्वमाहत्याग्रे, मूले मूला-
भावादमूलं मूलमिति कथनात् तस्यामेव मूलकारणता निर्णीता ।
तदिदमनुमानान्न सिद्ध्यति । स्थूलेषु पृथिव्यादिचतुर्षु गन्धादिगुणा-
ऽविनाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन शब्दे च द्रव्यजन्यत्वस्य प्रत्यक्षसि-
द्धत्वेन पूर्ववर्तित्वस्य प्रत्यक्षवाधितत्वाद् गुणनाशेऽपि द्रव्यदर्शनेन
व्यतिरेकव्यभिचाराद् गुणातिरिक्तानां मात्राणां लोकाप्रसिद्धत्वा-
च्च न स्थूलैस्ता अनुमातुं शक्यन्ते । प्रत्युत पृथिव्यादिचतुष्टये
तत्परमाण्वानुमानमेव सुकरम् । आकाशो नित्य इत्येव च युक्तम् ।
एवं मात्राणां स्थूलकारणत्वेन मात्रात्मकस्वरूपेण चासिद्धौ तत्सा-
धितानामहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनामप्यसिद्धिरेव । नापि द्विविधेन्द्रि-
याभ्यामहङ्कारसिद्धिः । शब्दातिरिक्ताया चान्नो, गोलकातिरिक्ताना-
मन्येषामपि कर्मेन्द्रियाणां चाप्रसिद्धत्वात् । गोलकैरपि भूतानामेव
सिद्धेश्च । तेषां स्वविलक्षणोपादानासाधकत्वात् । किञ्च । अभिमानो-
ऽहङ्कार इत्यहङ्कारस्य स्वरूपलक्षणम् । स च देहादिष्वहमित्या-
कारकान्यथाज्ञानरूपो वा, अधिष्ठातृत्वेनात्मज्ञानरूपो वा । उभय-
थापि गुणरूप इति द्विविधेन्द्रियविलक्षण इति न तदुपादानतायो-
ग्यः । एवम्, अध्यवसायो बुद्धिरिति महतः स्वरूपलक्षणम् । स चेद-
मेवमेवेति निश्चयात्मा । तस्य चाभिमानजनकत्वं प्रत्यक्षवाधितम् ।

अहमिदं निश्चिनोम्यध्यवस्यामीति विपरीतप्रत्ययात् । आत्मधर्म-
त्वेन प्रत्ययाच्च । ततो जडप्रकृत्यनुमानमपि दुर्घटमेव । अतो यादृ-
शं स्वरूपं महदादीनां सांख्याभिमतं, न तादृशं लोक उपलभ्यते ।
नापि गीतादिस्मृतिषु । 'महाभूतान्यहङ्गरो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचरा इति चतुर्विंशतीनामुक्त-
त्वेष्वपि तेषां स्वप्रभवत्वस्यैव बोधनेन मूलप्रकृत्युपादेयताया अनु-
क्तत्वात् । एवमेव पराशरमन्वाद्युक्तावपि द्रष्टव्यम् । तथैव श्रुतावपि
बोध्यम् । तथाहि । मैत्रायणीयोपनिषदि सृष्टिकथने तमां वा इदमग्र
आसीदेकं तत् परे स्यात् तत् परेणेरितं विपमत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो
रूपं तद्रजः खल्वीरितं विपमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्त्वस्य रूपं तत् स-
त्त्वमेवेरितं रसः सम्प्राश्रवत् तत् सौंशोऽयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरु-
षः क्षेत्रज्ञः सङ्कल्पाध्यवसायामिमानलिङ्गः प्रजापतिरित्युक्ता त-
त्सांशा प्रज्ञाविष्णुरुद्रा इति स एवापरिमितश्चा उद्भूत इति चोक्ता,
उद्भूतत्वाद् भूतेषु चरति प्रविष्टः स भूतानामधिपतिर्बभूव इत्य-
सायात्मान्तर्बहिष्येत्युक्तम् । तत्र तमो वा इदमग्र आसीदित्यनेन
परिदृश्यमानजगतः पूर्वरूपं तम इत्युक्ता एकं तत् परे स्यादित्यनेन
तदानीं तस्य परमेदं चोक्ता ततः क्रमिकवैषम्येण रजःसत्त्वयोः स्वर-
रूपप्राप्तिं ततः सत्त्वसारस्य मुख्यजीवत्वं तस्यानेकधोद्भूतत्वेन स-
र्वक्षेत्रज्ञत्वं सर्वाधिपतित्वं चोक्ता इति हेतोरात्मान्तर्बहिष्येति निग-
मनाच्चेतनाच्चेतनरूपता परस्यैव बोध्यत इति तत्रापि महदादीनां
सांख्योक्तरीतिकस्वरूपानुपलम्भात् । तमो वा इदमेकमास तत् परे
स्यादिति पाठेऽपि तत्पदेन एकस्य परामर्शात् स एवार्थः । नचात्र
सप्तम्या आधाराधेयमावस्फोरणादविभाग एव बोध्यत इति श-
ङ्क्यम् । सुषालोपनिषदि प्रलयप्रकरणे, पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्ते-
जसि विलीयन्ते तेजो घायौ प्रलीयते घायुराकाशे विलीयते आ-
काशमिन्द्रियेऽप्यिन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूताश्चै विलीय-
न्ते भूतादिर्महति लीयते महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे विलीयते
अक्षरं तमसि विलीयते तम एकीभूतिं परस्मिन् परस्तात् सत्रास-
त् सदसदित्येतन्निर्माणमनुशासनमिति वेदानुशासनमित्यत्र शब्दा-
न्तरेण लयव्यतिरिक्तैकीमायस्वरूपयोधनादविभागरूपस्यैकीमायस्य
अणुमशक्यत्वात् । नच स्वरूपैक्यं लय एकीभावास्तदविभाग इति

वक्तुं शक्यम् ॥ लीङ् श्लेषण इति धात्वर्थस्य, एके मुख्यान्त्यकेवला
इति कैवल्यरूपस्यैकशब्दार्थस्य च बोधनेनोभयत्र लक्षणाप्रसङ्गात् ।
एकपदस्य मुख्याद्यर्थग्रहणे तमसोऽप्यविभागेन सत्तायां, परस्तात्र
सन्नासन्न सदसदिति परेतरयार्थान्नप्रेधानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । उपक्र-
मे च, किं तदासीत् तस्मै स होवांच न सन्नासन्न सदसदिति त-
स्मात् तमः सञ्जायते तमसि भूतादिर्भूतादेराकाशम् आकाशाद्
च (युर्वायोरग्निरग्रेराप अद्भ्यः पृथिवी तदण्डं समभवदिति सृष्टि-
प्राक्कालेऽपि तथा श्रावणात् तमस उत्पत्तिश्रावणाच्चाविभागस्य सांख्य-
प्रक्रियायाश्च ग्रहीतुमशक्यत्वात् । श्वेताश्वतरेऽपि, यदा तमस्तत्र
'दिवो न रात्रिर्नसन्न चासन्' शिव एव कैवल इत्यत्र तमोऽङ्कितका-
'लेऽपि शिवकैवल्यश्रावणेन तमसि शिवाभेदस्यैव बोधनाच्च । तथा स
'यथा सैन्धवखिल्य उदके प्राप्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ब्रह्-
णायेव स्याद् यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवेति बृहदारण्यके लवणर-
सबोधनेनाविभागस्यैव लयपदार्थत्वेन निर्द्धारणाप्यश्च गर्भोपनिष-
द्यपि यदुक्तम्, अष्टौ प्रकृतयः षोडशविकाराः शरीरमिति । तदपि न
सांख्यरीतिकतत्त्वसंग्राहकम् । किन्तु श्रौतानां ब्रह्मजन्यानामेव संग्रा-
हकम् । तथा चूलिकोपनिषद्यपि विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवा-
'मित्यादिना प्रकृतिं परमात्मानं च प्रकृत्य यदुक्तं, 'तदप्यग्रे, 'तमेक-
'मेव पश्यन्ति परिशुद्धं' विभुं द्विजाः । यस्मिन् सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म
स्थावरजङ्गमम् । यस्मिन्नेव लयं याति बुद्बुदाः सागरे 'यथा' इति,
'अग्रे च, जायन्ते बुद्बुदा इवेति च दृष्टान्तकथनात् स्वरूपैक्य एव
'पर्यवस्यति, न त्वविभागे । अतः प्रश्नोपनिषद्यपि 'सुषुप्तावस्थां प्र-
'स्तुत्य, पृथिवी च पृथिवीमात्रा चेत्यादिना, प्राणश्च धारयितव्यं चे-
'त्यन्तेन यानि तत्त्वान्युक्तानि तान्यपि न सांख्यरीतिकानीति धोञ्ज-
'व्यम् । तदेतदुक्ते लोके धेदे चानुपलब्धेरिति । एवं चेदमधिकरणा-
न्तरत्वेन सिद्ध्यति । पूर्वोक्तज्ञानार्थं महदादिविचारणायां सांख्यस्मृ-
त्यनुपयोगे पूर्वोक्तश्रुतिविरोधो भवति न धेति संशये, महर्षिप्रत्य-
'क्षात् भवतीति पूर्वपक्षप्राप्तौ महर्षेस्तेषां तथोपपादने तात्पर्याभावात्
'तदंशेऽपि सांख्यस्मृतेर्नित्यानुमेयश्रुतिमूलकत्वाभाव इति सिद्धान्त-
'सिद्धिरिति बोध्यम् ।

'रामानुजाचार्यास्तु, इतरेषाम्' अतिप्रामाणिकानां मन्वादी-

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

साङ्ख्यस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि निराकृता द्रष्टव्या ।
योगस्य वैदिकत्वशङ्कया भेदेन निराकरणम् ॥ ३ ॥

नां कपिलदृष्टप्रकाशेण तत्त्वानुपलब्धेः श्रुतिविरुद्धा कपिलोपलब्धि-
र्भ्रान्तिमूलेति व्याकुर्वन्ति । तन्मयाऽनुपदमेव पाञ्चवचनोपदर्शनेन
व्युत्पादितम् ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ एतेनेति पदोक्तमतिदेशं व्याकुर्वन्ति ।
* सांख्येत्यादि * । योगस्मृतिः पातञ्जलदर्शनं, हिरण्यगर्भस्मृतिश्च,
सापि प्रकृतिस्वातन्त्र्याद्यंशे भेदांशे सौपाधिकेश्वरस्वरूपांशे च
निराकृतेत्यर्थः । पृथक्तया निराकरणप्रयोजनमाहुः । * वैदिकत्वश-
ङ्क्येति * । श्वेताश्वतरोपनिषदि, त्रिरुन्नतं स्वाप्य समं शरीरं हृदी-
न्द्रियाणि मनसा संनिवेद्येति पृथग्यज्ञेजोऽनिलखे समुत्थिते पश्चा-
त्तमके योगगुणे प्रवृत्ते, न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य यो-
गाग्निमयं शरीरमित्यादिमन्त्रार्थसंवादाद् वैदिकत्वशङ्कया । इदं
चातिदेशसूत्रम् । अतिदेशश्चात्रासादृश्याशङ्कनां सादृश्यप्रतिपादन-
रूपः । तेनात्रैवं संशयादिकं बोध्यम् । योगस्मृतावीश्वरतत्त्वाभ्युप-
गमान्मोक्षसाधनतया वेदान्तविहितयोगस्याभिधानाद् वक्तुर्हिरण्य-
गर्भस्य वेदवेदान्तप्रवर्तनेऽधिकृतत्वात् तद्वाक्यस्य सर्वेषां पूज्यत्वा-
त् पतञ्जलेरपि तथात्वात् तद्दर्शनभाष्यस्य व्यासचरणैः कृतत्वात्
सांख्यतौल्यामावे योगेन समन्वयसङ्कोचो भवति न वेति सन्देहे,
उक्तहेतूनां सांख्ये अभावात् तथा सङ्कोचेचामावेऽपि योगं सत्त्वात्
श्वेताश्वतरात्मकप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वाच्च तेन सङ्कोचो न्याय्य इति
पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—अग्रह्णात्मकप्रधानकारणवादादीश्वरस्य निमि-
त्ततामात्राभ्युपगमाद् ध्येयस्य श्वरस्योपादानताविरहेण तदीयनिगि-
तगुणज्ञानाभावेन ध्यानस्याप्यपूर्णाधिपत्यवाहिरण्यगर्भस्य सृष्टिवै-
यर्थ्येण हेतुगीतायामिव तद्वदोपाध्यामायस्यापि शक्यवचनत्वा-
ज्ज्ञानेऽपि जघन्याधिकार्येऽर्थे तावन्मात्रकथनस्य युक्तत्वेन तस्याः

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

बाधकोऽयं तर्कः । अस्य जगतो विलक्षणत्वादचेतनत्वा-

सङ्कोच्चाहृत्वान्मनोनिग्रहसाधनांशे तस्या अविरुद्धत्वेन तदीयभा-
ष्यकरणेऽपि शेषस्य विरुद्धत्वाच्च तथा वेदान्तोपबृंहणस्यायुक्तत्वाच्च
तथा समन्वयसङ्कोचः सम्भवतीति ॥ ३ ॥ १ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ एवं तुल्यबलवि-
रोधेऽपि स्वविवक्षितस्मृतेः समूलत्वबोधनेन तस्मृतिप्रामाण्ये निरा-
कृते श्रुतिविप्रतिषेधं युक्त्या प्रदर्श्य प्रत्यवतिष्ठन्नं युक्त्या निरा-
कर्तुमधिकरणान्तरमारभते । तत्र मास्तु सांख्यादिस्मृत्या सम-
न्वयस्य बाधस्तथापि तदीयेन तर्केण बाधो भविष्यतीति पूर्वपक्ष-
माह सूत्रद्वयेन । तद् व्याकुर्वन्ति । * बाधक इत्यादि * । सांख्य-
स्मृत्या समन्वयबाधाभावेऽपि तदीयतर्केण बाधो भवति न चेति
संशये समन्वयबाधकोऽयं तर्क इत्यर्थः । तर्कस्वरूपं तु, स्वोत्प्रेक्षि-
ता युक्तिस्तर्क इति तर्काप्रतिष्ठानसूत्रे धक्तव्यम् । ननु पूर्वतन्त्रे
वेदस्य परानपेक्षं प्रामाण्यं व्यासमतानुसारेण जैमिनिना भौतपञ्चि-
कसूत्रे स्थापितमिति तर्कनिमित्तकस्यान्यापेक्षस्य कोऽत्राधकाश इति-
चेदित्यम्-तत्र ह्यन्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्ध इत्यनेन साध्यविषयपक्ष
तथात्वमिति प्रतीतेः सिद्धविषये वेदान्ते, मन्तव्य इति द्रष्टव्यवा-
क्यैकदेशदर्शनाद् युक्तिभिरनुचिन्तनस्य च मननपदार्पत्वाद्वा त-
र्कस्यापेक्षितत्वादस्त्यवकाश इति । सूत्रं व्याचक्षते । * अस्मत्पा-
दि * । अचेतनत्वमन्येषामपि विलक्षणधर्माणामुपलक्षकम् । कार-
णपदं चांशित्वस्य । अत्र च, नेति साध्यनिर्देशः । तथाच पूर्वोक्तं
चेतनं निर्दोषं ब्रह्म न जगदुपादानम् । जगद्विलक्षणत्वात् । यद् य-
द्विलक्षणं, तद् न तदुपादानम् । घटविलक्षणतन्तुवदिति । तथा, ब्रह्म
न जीवानामंशिभूतम् । जीवविलक्षणत्वात् । यद् यद्विलक्षणं, तद्
न तदंशिभूतम् । रूप्यवर्णवद्विलक्षणसुवर्णवदिति । विलक्षण्यञ्च,
ब्रह्मणश्चेतनस्य ज्ञानात्मकस्य शुद्धस्य शब्दात् प्रमितस्य, जाग्रदमोहा-
मकत्वतुच्छत्वादिविशिष्टाज्जगतः प्रत्यक्षसिद्धाच्छब्दप्रत्यक्षाभ्या-
मेव सिद्धम् । एवं दुःखित्याहृत्वादिविशिष्टाज्जीवादपि नित्यनिरव-

चेतनं न कारणम् । विलक्षणत्वञ्च शब्दात् । विज्ञातं चाविज्ञातं
चेति । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वं मन्यमानस्येदं वचनम् ॥ ४ ॥

ध्यानन्दात्मकस्य तस्य विलक्षण्यं सिद्धम् । तथाच ब्रह्म यदि ज-
गदुपादानं जीवस्यांशि वा स्यात् तदुभयविलक्षणं न स्यात् । यतो
नैवमतो नैवमित्येवं बाधकस्तर्को बोध्यः ।

भास्कराचार्यास्तु, देहेन्द्रियान्तःकरणप्राणात्मवादिमतेन तेषु
कादाचित्कं चैतन्यमुपगम्य, जगद् ब्रह्मसलक्षणं ब्रह्मोपादेयत्वात्
यदेवं तदेयमिति सामान्यव्याप्तिमतानुमानेन जगतो ब्रह्मसलक्षणे-
ऽनुमिते पूर्वोक्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वमाशङ्क्य यदि देहेन्द्रियादीना-
मिवाकाशादीनां पाषाणान्तानां चैतन्यमनुद्भूतं स्यात् तद्वत् क-
दाचिदुपलभ्येत । नचैवमुपलभ्यते । हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थक्रिया-
याः कदाप्यदर्शनाच्चैतन्यस्य च तदनुमेयत्वादतस्तेषु चैतन्यस्य
प्रत्यक्षानुमानाभ्यां बाधितत्वेन स्वरूपासिद्धिं निरस्य, विलक्षणत्वा-
दिति हेतुं साधितवन्तः । तेन शरीरादिष्वपि चैतन्यसाधकहेतूनां
साधारणत्वं न्यतिरेकाच्चभिचार्यादिकं चोन्नीय तेष्वप्यचेतनत्वमेव
साधनीयमिति तदीयपूर्वपक्षयाशयः । शेषं विष्णुवन्ति । * विल-
क्षणत्वमित्यादि * । सुखे अस्येतिपदं देहलोदीपयदग्रेऽपि सम्बद्ध-
ते । तथात्वं च विलक्षणत्वम् । ननु विलक्षत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्
तेन हेतुना ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे जगतश्च तत्कार्यत्वे दूषिते कि-
मिति शब्देन विलक्षणत्वसाधनमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * प्रत्यक्ष-
स्येत्यादि * । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वं मन्यमानस्य सांख्यैकदेशिनस्तादृशं
वेदान्तिनं प्रति स्वमतोपष्टम्भकमिदं विलक्षणत्वस्य श्रौतत्वबोधकं
वचनं चेतनाचेतनविभागस्य श्रुतावपि दर्शितत्वादित्यर्थकम् । त-
थाचार्यं तर्कादिरप्रामाणिकः, श्रुतिविरोद्धत्वाद्, बाह्यतर्कादिबदित्य-
प्रामाण्यसाधने, प्रामाणिकः । श्रुतितात्पर्यगोचरत्वात् सप्तर्कादिब-
दिति प्रतिसाधनेन तस्यामासीकरणार्थमेतत्कथनमिति भावः ।

रामानुजाचार्यास्तु जीवे ब्रह्मविलक्षण्यबोधनायापि श्रुतिमा-
हुः । समाने पक्षे पुरुषो निमग्नोऽङ्गीशया शौचति मुक्तमानः । अ-

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

मृदव्रवीत्, आपोऽश्रुवन्, तद् तेज ऐक्षत, ते ह वाचमूचु-
स्त्वं न उद्गायेति । एवमादिश्रुतिभिर्भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वं प्रति-
पाद्यत इत्याशङ्क्य तुशब्देन निराकरोति तत्तदभिमानिन्य एव

नीशश्चात्मा वद्व्यते भोक्तृभावादिति । तथाच पादादिष्वदंशत्वमपि
न युक्तमिति तदाशयः । तथाचानन्यापेक्षस्यातीन्द्रियार्थगोचरस्यापि
शास्त्रस्यावश्यं तर्कसापेक्षता । सर्वेषां प्रमाणानां कचिद्विषये तर्का-
नुगृहीतानामेवार्थनिश्चायकत्वम् । तर्को नाम अर्थस्वभावविषयेण
सामान्यविषयेण वा निरूपणेन प्रामाण्यव्यवस्थापकं तदितिकर्तव्य-
तारूपम् ऊहापरपर्यायं ज्ञानम् । शास्त्रस्य त्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्नि-
धिशानार्थान्प्रामाण्यस्य सुतरां तदपेक्षा । अन्यथा तद्रहितमपि
वाक्यं प्रमितिमुत्पादयेत् । अत एव मनुनापि, यत्तर्कज्ञानसंघर्षे
स धर्मो वेद नेतर इत्युक्तम् । आत्मविषये, मन्तव्य इति वेदान्त-
श्रुत्याप्युक्तम् । किञ्च । वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चये
घटादीनां चैतन्यशक्तेश्चैतन्यस्य च तेष्वनुद्भूतसत्ताया निश्चयस्त-
न्निश्चये च सति वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चय इत्य-
न्योन्याश्रयः । तस्मान्न विलक्षणयोः कार्यकारणमात्र इत्याप्याहुः ॥४॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ननु किं साल-
क्षण्यं प्रकृतित्विकारयोरभिप्रेतं यदभावाज्जगतो ब्रह्मोपादानत्वासम्भ-
वं द्रूये । न तावद्धर्मसालक्षण्यम् । मृत्पिण्डवदयोः पिण्डत्वाद्यभावस्य
प्रत्यक्षतो निश्चयात् । अथ यत्किञ्चिद्धर्मसालक्षण्यं, तदा तु सत्तया सा-
लक्षण्यं वर्तत एवेति । यदि च येन धर्मेण कारणभूतं वस्तु वस्तुन्तराद्
व्यावृत्तं तेन धर्मेण सालक्षण्यमभिप्रेतम् । तादृशं चात्र चेतनत्वम् ।
तदभावाज्जगतः कार्यत्वमिति द्रूये, तदा तु, मृदव्रवीत्, आपोऽश्रु-
वन्, ते ह प्राणा वाचमूचुः, ते ह प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्र-
ह्माणं जग्मुरित्यादिषु मृदादीनां चेतनक्रियाश्रावणात् पुराणेषु नदी-
समुद्रादीनामपि चेतनत्वस्मरणाच्च तेष्वपि सालक्षण्यमाश्रयणीय-
म् । तर्कं ध्रुवमुग्रहस्य त्वयाप्यङ्गीकारादित्याशङ्क्यामुत्तरं पठती-
त्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * मृदित्यादि * । * निराकरोतीति * ।

देवतास्तथा वदन्ति । कुतः ? । वेद एव विज्ञातं चाविज्ञातं चेति
चेतनाचेतनविशेषोक्तेः । अनुगतत्वाच्च । अग्निर्वाग् भूत्वा मुक्तं
प्राविशदित्येवमादिविशेषानुगतिन्यामभिमानित्वमित्यर्थः । देवता-
पदं च श्रुत्यन्तरे ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

परिहरति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । दृश्यते हि कार्य-
कारणयोर्वैरूप्यम् ।

पूर्वपक्षो निराकरोति । * कुत इति * । अभिमानिन्यो देवता एवा-
भिप्रेता इति कुतोऽवगम्यते । विशेषपदं व्याचक्षते । * वेद एवे-
त्यादि * । तथाच यदि चेतनत्वं सर्वस्याभिप्रेयाद्, यद्वा चोक्तवा-
क्येष्वभिमानिन्यो देवता अभिप्रेता न स्युस्तदोक्तश्रुतौ विभागं वि-
शेषरूपं न द्रूयात् । अग्निर्वागित्यादिना अनुप्रवेशरूपामनुगतिं च न
द्रूयात् । अतस्तथेत्यर्थ इति । विशेषपदस्यार्थान्तरमाहुः । * देवता-
पदमित्यादि * । हन्ताहमिमास्मिन्नि देवता इति देवतापदं तेजोऽव-
गानां विशेषणं छान्दोग्ये । एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमाना
इति कौपीतकिग्राहणे च प्राणानां विशेषणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

तथाच जगतोऽचेतनत्वं चिलक्षणत्वाद् ब्रह्मोपादेयत्वानुप-
पत्तेस्तर्कानुगृहीतस्मृत्यनुरोधेन जगतः प्रधानोपादेयत्वं प्रतिपाद्यते ।
एवं जीवेषु भेद एव प्रतिपाद्यते । नित्यत्वादिकथनात् । ततश्च ईक्ष-
त्यादय उपादानत्वप्रतिपादकाः, पादत्वादयोऽशत्वप्रतिपादकाश्च
सत्प्रतिपक्षत्वादाभासाः । तस्मात्, कारणत्वेन चाकाशादिष्विति
सूत्रे यद् यथाव्यपदिष्टस्यकारणत्वमुक्तं, तत् प्रत्यक्षविरोधादसङ्गत-
मित्येवं प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं पठन्ति ।

दृश्यते तु ॥ तद् व्याचक्षते । * तुशब्द इत्यादि * । * वैरू-
प्यमिति * । विलक्षण्यम् । अप्राप्त्यमर्थः । विलक्षणत्वेन ब्रह्मणो जग-
त्कारणत्वं दूषयतो भवतः, किं कार्यकारणयोः सर्वधर्मैः सारूप्यं
विवक्षितम् ? उत केनचिद् धर्मेण ? । अथवा येन धर्मेण कारणं व-

केशगोमयवृश्चिकादौ चेतनादचेतनोत्पत्तिनिषेधे तदंशस्यैव नि-
षेधः । तुल्यांशसम्पत्तिश्चेत् प्रकृतेऽपि सदंशः ॥ ६ ॥

स्त्वन्तराद् व्यावर्तते तेन धर्मेण । नाद्यः । लोकविरुद्धत्वात्, सर्वो-
शसारूप्ये कार्यकारणभावहानिप्रसङ्गात्, प्रकृतिगतानां गुणसाम्य-
त्वसर्वमूलत्वादीनां विकृतिष्वभावेन विलक्षणतया प्रकृतेरपि कार-
णतामङ्गप्रसङ्गात्, तत एव ब्रह्मणः कारणत्वसिद्ध्या हेतोरपर्यान्तर-
साधकत्वापत्तेश्च । न द्वितीयः । अतिप्रसङ्गापत्तेः, सखिदानन्दरू-
पाद् ब्रह्मणः सदंशाज्जडानां चिदंशाज्जीवानाम् आनन्दांशादन्तर्या-
मिणां व्युत्थरणमिति तत्तत्सारूप्यस्य तत्र तत्र विद्यमानत्वाद् भववु-
क्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वाच्च । न तृतीयः । देहादीनां येन धर्मेण च-
स्त्वन्तराद् व्यावृत्तिस्तेषां धर्माणां देहत्वगोमयत्वादीनां केशवृश्चि-
कादिष्वभावेन तेषामप्यकारणत्वप्रसङ्गात् । चेतनादेहादचेतनस्य
केशनखदन्तादेरेचेतनाद् गोमयाश्चेतनस्य वृश्चिकादेरुत्पत्तिदर्शनेन
हेतोः साधारणत्वाच्च । यदि च देहाज्जडात् केशादीनां तारशां,
गोमयाज्जडानां वृश्चिकदेहानामेवोत्पत्तिरित्युच्यते तदा तूक्तमेव स्वरू-
पासिद्धत्वम् । तस्मान्नानेन ब्रह्मकारणत्वदूषणं, न घा मृदादीनां
ब्रह्मकार्यत्वदूषणमिति । इदं च तदुक्तं हेतुं तस्य श्रुतिसिद्धत्वं चो-
पगम्य दूषितम् । माध्वव्यतिरिक्तानां सर्वेषामप्येतदेव मतम् । तृ-
तीयसुबोधिण्यां वैलक्षण्यस्य भ्रान्तप्रतीतत्वं, न संविदाय यश्मा ज-
जानान्यसुष्माकमन्तरं भवातीति श्रुतिबलादङ्गीकृत्य वैलक्षण्यानुप-
गमेन दूषितम् । वैलक्षण्यमन्यस्मादन्तरा दृश्यते, न तु वैलक्षण्य-
मस्तीति । तदेतदत्रापि सूचयन्ति । * चेतनादित्यादि * । * तदंश-
स्येति * । अचेतनांशस्य । तथाच भ्रान्तप्रत्यक्षालम्बनेन श्रुतिप्रत्यव-
स्थानं न युक्तमित्यर्थः । सलक्षणात् सलक्षणोत्पत्तेर्यदुक्तो दर्शनानुक्त-
दूषणममन्वानं प्रति समाध्यन्तरमाहुः । * तुल्येत्यादि * । * चेदि-
ति * । विवक्षिता चेत् । तथाच, यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि
तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वमिति मुण्डकश्रुतौ सतः सवुत्पत्ति-
धावणेन दर्शनानुग्रहेऽपि नास्माकं दोष इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षेऽभि-
मानिव्यपदेशसूत्रमपि सिद्धान्तसूत्रम् । तदर्थस्तु, विज्ञानं चाविज्ञानं
चेत्यत्र विज्ञानशब्दोऽभिमानिव्यपदेशोऽभिमन्तव्याद् वैलक्षण्यबो-

धनार्थं, न तु कारणवचनः । कुतः ? विशेषानुगतिभ्याम् । सर्वं त्व-
 श्चानवदित्यादिना कार्यस्यैवेतरेतरविशेषात् । सत्यमभवदिति कार-
 णरूपस्यानुगतेष्वेति प्रत्यक्षविरोधपरिहाराय द्वितीयं सूत्रम् । एवमत्र
 म्याख्यातद्वयेन धृतौ युक्तिविरोधः परिहृतः । तेन यथाव्यपदिष्टस्य
 कारणत्वं निष्प्रत्यूहम् । एतच्च नृसिंहतापनीयादपि सिद्ध्यति । त-
 थाहि । नवमखण्डे आत्मनां परमात्मना शुद्धाभेदं जिज्ञासुभिर्देवैः
 प्रजापतिर्विज्ञापितस्तान् प्रति ब्रह्मवादमुपदिदेश । तत्रोपद्रष्टाऽनुम-
 न्तेषु इत्यनेनाहंप्रत्ययगम्यमात्मानमनूद्य सिद्धश्चिद्रूप एवेति तस्य
 पराभेदं विधाय कथमेवमित्याकाङ्क्षायामेतस्य पराभेदेन स्वस्योपद्र-
 ष्टत्वाभिमानो वृथेति बोधनायाऽविकारो ह्युपलब्धा सर्वत्रेति परमा-
 त्मन एवोपद्रष्टृत्वमनेन भ्रमात् स्वस्मिन्नभिमन्यते इति बोधयित्वा,
 न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धो ह्यद्वितीय इत्यभेदं निगमयामास ।
 तत्र भेदः प्रत्यक्षसिद्ध इति नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्यां प्रत्यक्षस्य
 भ्रमत्वाय मायया ह्यन्यदिवेति मायारूपं दोषं तत्र हेतुत्वेनाह । अ-
 न्यदिव प्रतीयते, न त्वन्यदित्यर्थः । ततो, नन्यस्तुमायाया दोषत्वं,
 तथाप्यन्यस्याभावे तथा किं प्रत्याप्यम् । न हि खण्डोपमिवात्यन्तासत्
 प्रत्याययितुं शक्यते । अतः प्रतीतियत्वात् सिद्धेऽन्यस्मिन्नयं जीवो भिन्न
 एव मन्तव्य इति कथमस्य परमात्माद्वैतसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तत्साध-
 नाय पुनराह । स वा एव आत्मा पर एवैवैव सर्वमिति । ततो, ननु
 प्रतीतस्य बाध विना वाक्यमात्रेण मायिकत्वं न प्रतिपद्युं शक्यत
 इत्याकाङ्क्षायां तत्साधनाय पुनराह । तथाहि प्राज्ञे इति । यथा तैजसे
 प्रतीयमानं सर्वं प्राज्ञे बाध्यत इति मायिकं तथा विश्वस्मिन् प्रतीत-
 मपि तुरीये बाध्यत इति मायिकं मन्तव्यम् । तेन भेदोऽपि मायिक
 इत्यर्थः । तदेतद् व्याकरोति । सैवाप्रविद्या जगत्सर्वमात्मा परमात्मै-
 वेति । ततो, ननु तत्र निद्रावशादज्ञानसत्ताऽस्तीति तत्रत्यस्य सर्वस्य
 भेदस्य चाविद्यकत्वं युक्तम् । जाग्रति सा नास्तीति कथं सर्वस्य मा-
 यिकत्वं प्रतिपत्तव्यमित्याकाङ्क्षायां जाग्रत्यपि मायारूपं परामर्शं मा-
 यासत्तां चानुमादयति । सप्रकाशोऽप्यविषयज्ञानत्वाज्ज्ञानन्नेव ह्यत्र
 न विजानात्यनुभूतेर्माया च तमोरूपानुभूतेरिति । अत्र अविषयज्ञान-
 रूपत्वं जीवस्वरूपस्य सप्रकाशत्वे जानत्त्वे च हेतुः । तथाच मह-
 मह इति विशिष्टानुभवयत्वात् तत्कृतः परामर्शस्तस्याः स्वरूपं सत्ता

तुच्छत्वं च यद् भासते तत् तेषामेतदव्यतिरिक्तत्वादेतदीयम् । किञ्च । क्षेत्रप्रदर्शनोत्तरं द्वयोराभासेन करणोक्त्या आभासभूतयोर्जीवेशयोर्न द्रष्टृत्वं किन्तु परमात्मन एवोभयद्रष्टृत्वम् । स्वद्वैधीभावोक्त्या च द्विविधाभासाधारत्वं बोधितम् । इयं च परमात्मनः सकाशांन्नित्यनिवृत्तेति, न तदुपाधिः, किन्तु जले चन्द्रकिरणवदविभक्त एव योऽशोऽस्यां प्रविशति तदुपाधिर्भूत्वा अंशानां परस्परं परमात्मन सकाशाच्च भेदं मौढ्यादिधर्मवैशिष्ट्यं च दर्शयति । तेन भेदरूपोऽपि तस्याः परिणाम इत्यर्थः । ततस्तस्याः कथमेवंरूपतेत्याकाङ्क्षायां तस्याः स्वरूपमाह । सैषा चित्रा सुदृष्टा बहुङ्कुरा स्वयं गुणभिन्ना बहुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी चैतन्यदीप्तेति । अत्र चित्रेत्यादिभिश्चतुर्भिः क्रमेण जगतो विचित्राकारे जडत्वे मोहात्मकत्वे संख्याकृते आनन्दे तुच्छत्वे च तत्स्वभावो हेतुत्वेनोक्तः । बहुरेष्वपि गुणभिन्नेत्यनेन तदङ्कुरभूतानां गुणानामपि प्रत्येकं सङ्गतत्वं नानाप्रकारकव्यष्टिप्रस्तारप्रयोजकत्वाद्योक्तम् । एतावदुपादानतानिर्वाहकं सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणीति सृष्ट्यादित्रिविधकर्तृत्वनिर्वाहकम् । तच्च रूपत्रयं नास्याः, किन्त्वेतद्रूपत्रयमस्यां ब्रह्मण इति योधनाय चैतन्यदीप्तेत्युक्तम् । तदेतन्निगमयति । तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं योनित्वमपीति । यस्मादाभासाधारभूता माया चैतन्यदीप्त्यैव ब्रह्मादित्रिरूपवती तस्मादात्मन एव त्रैविध्यम् । आभासाभास्ययोः समानाकारत्वस्यैवानुभवात् । अत्र त्रैरूप्यमिति वक्तव्ये त्रैविध्यमिति श्रुत्वा, तेनाविष्टायामपि देवमनुष्यासुरभेदभिन्नत्रिविधजीवप्रयोजकं रूपमप्यात्मन एवेति बोधितम् । यस्माच्च चैतन्यदीप्त्या दर्शयिष्येव, न तु कर्त्री, तस्माद् योनित्वं निमित्तकारणत्वमप्यात्मन एवेति । तथाचाभासनिमित्तत्वं जगन्निर्मातृत्वं च शुद्धस्यैव साकारस्येति बोधितम् । तदेतद् व्युत्पादयन् पूर्वमाभासयोर्द्वैलक्षण्यमाह । अभिमन्ता जीवो नियन्तेश्वर इति । तत्रोभयोराभासत्वे तुल्यत्वे कथमेवं द्वैलक्षण्यमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजकं रूपमाह । सर्वाहमानी हिरण्यगर्भरूप ईश्वरवद् व्यक्तचैतन्यः सर्वगो हीति । दिहेतौ । यस्मादयं सर्वाहमानी सर्वगः समष्टितस्मादविद्याव्यष्ट्युपाधयो जीवास्तत्तदभिमतारः । यस्मादीश्वरवद् व्यक्तचैतन्यस्तस्मात् ते नियन्तारो,

यस्मात् त्रिरूपस्ततस्तदङ्कुरोपाधयो ब्रह्मादयोऽपि प्रत्येकं तादृशाः ।
 दृष्टान्तीभूत ईश्वरः को वेत्यत आह । एष ईश्वरः क्रियाज्ञानात्मेति ।
 एष इति प्रक्रान्तपरमात्मा । तथाच तस्य क्रियात्मत्वात् तत्प्रतिरू-
 पोऽयं सर्वाऽहम्मानी, तस्य ज्ञानात्मत्वादयं व्यक्तचैतन्य इत्यर्थः ।
 एवं योनित्वं समर्थयित्वा कार्यकारणयोः सालक्षण्यं घैलक्षण्यं चा-
 ह । सर्वं सर्वमयं सर्वं जीवाः सर्वमयाः सर्वावस्थानु तथाप्यल्पा
 इति । तेन यन्मूले तदेव कार्येषु स्वल्पमिति धोदितम् । एवं कार्य-
 माभासश्च व्युत्पादितः । तेन कारणत्वमाभास्यत्वं च दृढीकृतम् ।
 अतः परं जीवात्मानं मुख्यवृत्त्या प्रणवप्रतिपाद्यत्वं निगमयितुं पर-
 मात्मन एवावस्थाभेदं क्रियाभेदं चाह । स घा एष भूतानीन्द्रियाणि
 विराजं देवताः कोशाश्च सृष्टा प्रविद्याऽमूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते
 माययैव तस्माद्वय एवात्मेति । तथाच यः स्रष्टा स एवांशेन प्रवि-
 द्य द्विधा व्यवहरति मायया, न तु द्विधा भवतीति मूलविचारे स
 एवायं स्वस्वरूपं प्रणवप्रतिपाद्यतां च नानुसन्धत्ते, किन्त्वस्ति तद-
 भिन्न इत्यर्थः । एतदेवाद्वयत्वं दृढीकर्तुं द्वादशलक्षणरूपलक्षणान्यस्याह ।
 सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरद्वय आ-
 नन्दः परः प्रत्यगेकरसः प्रमाणैरैतैरवगत इति । अत्राभासस्यापि
 प्रत्यक्त्वात् तदव्यवच्छेदायैकरसपदम् । अयमेव च मुख्यो हेतुः ।
 एतेन परत्वे सिद्धे तत आनन्दत्व इत्येवं द्वादशलक्षणकत्वसिद्धौ
 निष्प्रत्यूहं परमात्माभेदसिद्ध्या प्रणवप्रतिपाद्यत्वं निगमितं भवती-
 ति । एवं सजातीयवैतै निराकृतेऽपि जगतोऽविद्यायाश्च विद्यमान-
 त्वाद् विजातीयवैतापत्त्या शुद्धाद्वयासिद्धौ जीवोऽपि नित्यभिन्न
 एवाङ्गीकार्यः स्यादित्याशङ्कनं निवारयितुं जगतोऽविद्यायाश्च सद्रूप-
 त्वेन ब्रह्माभेदमाह । सत्तामात्रं हीदं सर्वं सदेव पुरस्तात् सिद्धं हि
 ब्रह्म न ह्यत्र किञ्चनानुभूयते नाविद्यानुभवात्मानि स्वप्रकाशे सर्वसा-
 क्षिण्यविक्रियेऽद्वय इति । हि यतो हेतोः सत्तामात्रमिदं सर्वं सृष्टि-
 पूर्वकाले सदेव । यथा पृथुबुध्नोदराद्याकारा वस्तुतो मृद्धर्मा इति
 घटादयो मृन्मात्रत्वान्मृदेव तथा सति हि निश्चयेन विकारस्य व्य-
 घट्टारार्थतया वस्तुतः सदात्मकत्वाद् ब्रह्मत्वं सिद्धम् । हि यतो
 हेतोर्यत् सविक्रियं तदादायन्ते चाविक्रियम् । अत एतस्य सत आ-
 धन्तावस्थाविचारे यत् किमपि कार्यमविद्या च तत् सत्त्वेनैवानुभूय-

ते, न तु प्रतिनियतेन तेन तेन रूपेणातो विजातीयद्वैतस्याप्यभावा-
 च्छुद्धाद्यसिद्धिरित्यर्थः । तदेतत् स्वयमनुभवस्तानप्युपदिशति ।
 पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यदिति । इहापि जडमोहात्मके जगत्पि
 अन्यत्वेन प्रतीयमानं यज्जडादिरूपत्वं तदसत् । अतस्तदनादृत्य सर्वं
 सन्मात्रं पश्यतेत्यर्थः । ननु जडादिरूपताप्याकारादिवदस्मिन्नात्प-
 त्तिकी प्रतीयत इति सन्मात्रत्वमवधारणीयमित्याकाङ्क्षायां तदव-
 धारणप्रकारमाह । सत्यं हीतं पुरस्तादयोनि स्वात्मस्थमानन्दचिद्धनं
 सिद्धं ह्यसिद्धं तदिति । हि यतो हेतोः सत्यं सद्यस्तु पुरस्ताद
 सृष्टिपूर्वकाले, इत्थं सर्वोकारम्, अयोनि अजन्यं, स्वात्मस्थं स्वप्रति-
 ष्ठम्, आनन्दचिद्गुणम् आनन्दचिदाकारमेव सिद्धम् । हि अतो
 हेतोर्निश्चयेन वा तज्जडमोहात्मकत्वमसिद्धम् । तथाचेदानीं ज-
 डादिरूपताया औत्पत्तिकत्वेन प्रतीयमानत्वेऽप्यविद्याभिभववि-
 रहदशायामप्रतीतेरान्तरालिकमेव तदित्यर्थः । एवं तस्यान्तरा-
 लिकत्वं निगमयित्वा सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुपसंहरति । विष्णु-
 शेषानो ब्रह्माऽन्यदपि सर्वं सर्वगमिति । यत् सर्वगं कारणभूतं
 ब्रह्म तदेव विष्णवादिरूपं घटादिरूपं चेतनाचेतनात्मकमित्यर्थः ।
 एवं परमात्मनः सर्वरूपत्वं निगमयित्वा तदात्मकत्वेनात्मन ओत-
 त्वाय सर्वस्यात्मरूपतामात्मनो ब्रह्मधर्मवत्तां चाह । सर्वमत एव
 शुद्धोऽप्याध्यस्वरूपो शुद्धः सुखरूप आत्मेति । अत एव ब्रह्मात्मकत्वादेव
 सर्वशुद्ध आत्मा एवरूपश्चेत्यर्थः । एतदग्रे अनुज्ञाननुज्ञाऽविकल्परू-
 पत्वमात्मनो ब्रह्माभेदाय प्रतिपादितम् । अविद्याया अनुज्ञायामन्त-
 र्भावश्च प्रतिपादिज्ञः । तत् सर्वं मल्लतनुसिंहतापनीयदीपिकातोऽव-
 गन्तव्यम् । अत्र प्रयोजनाभावाच्चान्तेत्यते । इदमत्र प्रसङ्गायुक्तम् ।
 माध्वास्तु, न विलक्षणत्वादितिसूत्रं पठित्वा ततो, इत्यते
 त्विति सूत्रं पठन्ति । द्विषुत्रमधिकरणं चाहुः । श्रुतेस्तदनुसारि-
 स्मृतेश्च न पाशुपतादिसृष्टिवदप्रामाण्यम् । कुतः ? । विलक्षणत्वात् ।
 नित्यत्वेन पुरुषाजन्यतया तद्वैलक्षण्यात् । अस्य वेदस्य तथात्वं नि-
 स्यत्यं च शब्दात् । वाचा विरूपनित्ययेत्यादिरूपात् स्वतः प्रामा-
 ण्याच्च । अन्यथाऽनवस्थितेरिति चार्थमाहुः । ततोऽभिमानीव्यपदे-
 शासूत्रं पठित्वा, इत्यते चेत्पदधिकं सूत्रं पठन्ति । तदपि सूत्रब्र-
 हात्मकमधिकरणान्तरमित्याहुः । तथापि, वेदः प्रमाणं न, भृद्व्य-

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

श्रुतौ कारणत्वेनासदुक्तमिति चेन्न प्रतिषेधार्थमेव वचनम् ।

धीदित्यादौ प्रत्यक्षविरुद्धवादित्वादिति पूर्वपक्षनिरासं, तुना कृत्वा, सुदब्रवीदित्यादिषु, तदभिमानिव्यपदेशस्तासां विशेषानुगतिश्रुतां सामर्थ्यव्यापकत्वाभ्यामङ्गीक्रियतेऽतो न प्रत्यक्षविरोधः । तासां सामर्थ्यं च महद्भिर्देयतेऽतः प्रत्यक्षविरोधाभावात् श्रुतिप्रामाण्यमङ्ग इत्यर्थश्चाहुः ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ पूर्वाधिकरणेन श्रुतौ युक्तिचिराधं परिहृत्य समाकर्षेत्सूत्रोक्तस्यार्थस्योपपत्त्यर्थं शुभ्रान्तरे पुनर्विप्रतिषेधान्तरमाशङ्क्य समाधत्ते । * असदित्यादि * । तद् व्याकुर्वन्ति । * श्रुतावित्यादि * । असद्वा इदमत्र आसीदिति श्रुतावसतः सकाशात् सृष्टिरुच्यते । असच्च, सद्भिन्नम् । अभाषो चाऽलीकं वा । अतस्तदेव कारणमिति चेन्न । कुतः ? । प्रतिषेधमात्रत्वात् । प्रतिषेधस्य मात्रमवधारणं येन तत् तादृशं तत्त्वात् । चाक्यान्तरस्य तन्निषेधावधारकत्वात् । छान्दोग्ये, तद्वैकः आदुरसंदेहेऽमत्र आसीदित्यनेन मतान्तरीयमसदनूय, कुतस्तु खलु सौम्यैष स्यादित्यादिना निषिद्ध्यते । एवं नानाविधं जगत् कुतो हेतोरेकस्मादभावात् स्यात् । न ह्येकस्मादभावाश्रानां विधं कार्यं क्वापि दृष्टम् । येन तथा कल्प्येत । येऽप्यभावस्य कारणत्वं वदन्ति तेऽपि प्रागभावस्य नानात्वं वदन्तीति । अयालीकं दूषयति । असतोऽलीकात् कथं सज्जायेतेति । न हि खपुष्पात् किञ्चिज्जायते । किञ्च । यद्यसतः सतश्च त्रिकल्पेन कादाचित्कं कारणत्वमभिप्रेया-घातिरात्रमिति वद्वदेत् । न तु युक्तिपुरःसरं दूषयेत् । अतस्तत्र नासतः कारणत्वमुच्यत इति न विप्रतिषेधः । अतस्तत्र यद्यसत्पदे तद् भावविकारात्मकसत्ताराहित्यबोधनार्थमित्यर्थः । एवञ्च, नासदासीन्नोसदासीदिति भाववृत्तसूक्तेऽप्यसत्पदेन भावविकारभूतसत्ताराहित्यतया सांख्याद्यभिमतं प्रधानाद्यभिप्रेत्य तन्निषिद्ध्यते । सत्पदेन च भावविकारभूतसत्तायुक्तं कार्यमभिप्रेत्य तन्निषिद्ध्यते ।

कथमसतः सज्जायेतेति । कार्यस्य वा पूर्वविप्रतिषेधो ब्रह्मकार-
णत्वाय ॥ ७ ॥

न सन्नासन्न सदसदिति सौवालभ्यतावपि सदसत्पदेन व्यक्ताव्य-
क्तात्मकं शब्दब्रह्म निपिद्धते । शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्म-
नः पर इति तृतीयस्कन्धं शब्दब्रह्मणस्तथात्वोक्तेः । अतोऽसत्त्वेति
वाक्ये असतः कारणत्वं नोच्यते । नापि, नासदासीदित्यादौ मूल-
सतः कारणत्वं निपिद्धते, येन श्रुतिविप्रतिषेधः स्यात् । अतः शब्द-
साम्यादेव ब्रह्म इत्यर्थः । यद्यपि समाकर्षसूत्रेऽयमर्थः सिद्धस्तथापि
समाकर्षे हेतुः सूत्रकृता तत्र नोक्तः । अत्र त्वसन्निषेधे हेतुरुक्तः सो-
ऽन्यत्राऽप्युच्येतः । तत्तत्प्रतिषेधावधारकाणां वाक्यानां तत्रैवोदाह-
तत्वादिति । एवं स्वमतेन व्याख्याय प्रस्थानान्तरीयव्याख्यानसङ्ग-
हापाठुः । * कार्यस्येत्यादि * । वाशब्दोऽनादरबोधनाय । एतस्यार्थ-
स्य असद्व्यपदेशसूत्रे प्रपञ्चनीयत्वादिति । उक्तश्रुतौ, इदं कार्यमु-
त्पत्तेः पूर्वमसदासीदित्युच्यते । तथाच कार्यस्योत्पत्तेः पूर्वकाले
सत्ताप्रतिषेधो ब्रह्मकारणत्वबोधनायेति सत्कार्यत्वाद् श्रुतिविप्रति-
पिद्ध इति चेन्न । कुतः ? प्रतिषेधमात्रत्वात् । असत्त्वेति वाक्यस्य का-
र्यावस्थानिषेधावधारकत्वात् । न ह्ययं निषेधः प्रागुत्पत्तेः कार्यसत्तां
निषेधुं शक्नोति । इदानीमपि कार्यस्य कारणात्मनैवात्मलात् प्रागप्यु-
त्पत्तेस्तद्वात्यस्य बाधाभावेन कार्यत्वे परिहृयमानं यदागन्तुकं स्थूलं
रूपं तन्निषेधावधारकत्वात् । तथाच न सत्कार्यत्वाद् श्रुतिविप्रति-
पिद्ध इत्यर्थः । नच कार्यगतस्य व्यवहार्यरूपस्यागन्तुकत्वे तस्य पूर्व-
मसत्त्वात् तद्दृष्टान्तेनासत्कार्यत्वाद् पुनः प्रसज्यत इति वाच्यम् ।
कारणे तस्यापि सत्त्वात् । नच तादृशव्यवहारापत्तिस्तर्हीति वाच्य-
म् । तादृशमगवदिच्छाभावादुपपत्तेः । नच तादृशेच्छाभावे माना-
भावः । इच्छायाः कार्यकोन्नेयत्वेन कार्याभावादुपपत्त्यैव तत्र मान-
त्वात् । इदं यथा तथा विद्वन्मण्डनीयाविर्भावतिरोभाववादविवरणे
निपुणतरमुपपादितमिति नात्र प्रपञ्च्यते । इदञ्चात्र वैषम्यनीर्घृण्य-
सूत्रयत् परप्रसिद्धा परे बोधनीय इति न्यायेनोक्तम् । यस्तुतस्तु
तत्र पूर्वानुयाये सोऽकामयतेत्यादिना या स्पष्टिकता तस्या अस्ताधु-

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

पूर्वपक्षमाह । अपीतिर्लयः । कार्यस्य कारणलये तद्वत् प्र-
सङ्गः । स्यौल्यसावयवत्वपरिच्छिन्नत्वाद्युद्धत्वादिधर्मसम्बन्धावश्य-
कत्वादसमञ्जसं ब्रह्मकारणवचनम् ॥ ८ ॥

त्वमत्र प्रतिपाद्यते । सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते इति
गीतावाक्येन सत्पदस्य साधुवाचकत्वे असत्पदस्यासाधुवाचक-
ताया अपि युक्तत्वात् । अत एवात्र सुकृतत्वं ब्रह्मण उच्यते, रसत्वं
च । रसस्यानन्दरूपत्वं चेति सर्वं युज्यते । पूर्वोक्तायां तथात्वोक्त्य-
भावादिति दिक् । इदं च पुष्टिप्रवाहमर्यादायां फलाध्यायचतुर्थपादे
च विवृतमिति नात्र भत्कल्पनेति बोध्यम् । तथा सत्यस्मिन् पक्षे
प्रतिषेधमात्रत्यादित्यस्य साधुत्वप्रतिषेधमात्रत्यादित्यर्थः संशुद्धीतो
बोध्यः । तथाचासच्छब्दस्य स्वार्थानुव्यापनं यदि नेष्यते तदापि छा-
न्दोग्ये असत्पदस्य निषेध्यपरत्वम् । तैत्तिरीये तु प्रपञ्चस्थूलावस्था-
भावबोधनपरम् । प्रपञ्चविशेषस्यासाधुताबोधनपरत्वं वा । अतः
समाकर्षणानङ्गीकारेऽपि न ब्रह्मकारणताविरोध इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु, न विलक्षणेति सूत्रोक्तयुक्त्या जगतो ब्र-
ह्मवैलक्षण्ये ब्रह्मणोऽपि जगद्विलक्षणत्वात् तत उत्पन्नस्य जगतो द्र-
व्यान्तरत्वादसत् एवोत्पत्तिः प्रसज्ज्यत इत्येवमस्मिन् सूत्रे अस-
दिति भागेनाऽऽशङ्का, न प्रतिषेधमात्रत्यादिति भागेन परिहरतीति ।
इदयते त्वित्यस्य पूर्वसूत्रस्य कार्यकारणयोः सालक्षण्यनियमनिषेध-
मात्रपरत्वात् कार्यस्य कारणाद् द्रव्यान्तरत्वम् । कृमिमक्षिकयोरिव
वैलक्षण्यभावात् कुण्डलहिरण्ययोरिव द्रव्यैक्यसत्त्यादित्यर्थ-
माहुः ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ पूर्वंसूत्रेणासत्कारणत्वादं
परिहृत्य धृत्यविरोधस्थापनाद् ब्रह्मकारणत्वादे स्विरीकृते पुनस्त-
त्र युक्त्या प्रत्ययतिष्ठत इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति * पूर्वं-
पक्षमादेति * । तथाच नेदमसद्वादनिपासकं सिद्धान्तसूत्रमि-
त्यर्थः । * व्याकुर्वन्ति * । अपीतिरित्यादि * । * असमञ्जसमिति *

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्तीति तुशब्देन परिहरति । स्वपक्षस्थापनपरपक्षनिराकरणयोर्विद्यमानत्वान्नतुवचनम् । तत उत्पन्नस्य तत्र लये न कार्यावस्थार्थसम्बन्धः शरावरुचकादिषु प्रसिद्धः । भवतां परं न दृष्टान्तोऽस्ति ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

सर्वज्ञत्वशुद्धत्वादिविघटत्वेनायुक्तम् ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ परिहारसूत्रमिदम् । व्याकुर्वन्ति । * नैवेत्यादि * । * नतुवचनमिति * नतु इति पदद्वयकथनम् । * लयेनेत्यत्र, लये इति पदच्छेदः । अयमर्थः । ब्रह्मकारणवादे ये दोषाः कार्यप्रलयावस्थामादाय भवता प्रदर्शितास्ते कस्य कार्यस्य कस्मिन् कारणे लये दृष्टा भवन्त्यापाद्यन्ते । लौकिक इति त्वसद्गतम् । शरायादीनां मृदि लये परमाणुभावापत्तौ स्थौल्यसावयवत्वाद्यदर्शनात् । महापृथिवीरूपत्वे च परिच्छिन्नत्वाशुद्धत्वाद्यदर्शनात् । रुचककटकादीनां च सुवर्णे लये तददर्शनात् । प्रत्युत तैजसानां भाण्डानां मद्यादिसम्बन्धेन दुष्टत्वेऽग्निसम्बन्धात् तस्याकारस्य नाशनेन पुनः पूर्वभावसम्पत्तौ निर्दोषता स्मर्यते । तैजसानां रेतोविष्णुब्राह्मणकुणपादिमिश्राण्डालसूतिकोदक्यापतितादिमिश्रिरमुपहतानामावर्तनमिति । एवं मार्तिकानामपि मृद्भावे । चातोद्भूतं रजतः शुचीति । अतो लोकविचारेऽस्माकं दृष्टान्ताः सन्ति, न भवतामिति ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ अथ शास्त्रीये कार्ये दृष्टा इत्युच्यते तर्हि श्वगृहमन्वेपयित्वा ततो घक्तव्यम् । तथापि निर्विशेषात् प्रधानात् सविशेषस्य शब्दादिमत उत्पत्तेः कार्यकारणयोर्विलक्षणत्वं, कार्यव्योत्पत्तिर्न कारणस्येत्यपि । एवं विलक्षणकार्योत्पत्तावुत्पत्तेः पूर्वं

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः । निर्विशेषात्
प्रधानात् सविशेषस्य कार्यता । तस्योत्पत्तिः । लये तद्धर्मसम्ब-
न्धः । असत्कार्यवादप्रसङ्गः । तथैव कार्योत्पत्तौ कारणाभावेन
नियमाभावः । भावे वा मुक्तानामपि पुनर्वन्धप्रसङ्गः ॥ १० ॥

तस्य वैलक्षण्यस्याभावादसत्कार्यवादप्रसङ्गः । सद्भावे च लयेऽपि
कार्यधर्मसम्बन्ध इति तद्वत्त्वप्रसङ्गः । किञ्च, सर्वेषामन्तिमकार्यप-
र्यन्तानां कार्याणां कारणे सत्त्वेन, एतदनन्तरमेतदुत्पत्त्यत इति त-
थैव कार्योत्पत्तौ तत्कमनियामककारणाभावेन क्रमनियमाभावः ।
अथ नियामककारणमन्तरेणैव नियमोऽभ्युपगम्यते तदा आकस्मि-
कवादप्रसङ्गः । अथ तत्रापि कारणसत्ताऽभ्युपगम्यते तदोत्पादनि-
यामककारणसद्भावे तेनोत्पत्तिः कार्यवेति मुक्तानामपि पुनर्वन्धप्र-
सङ्गः । कारणस्य साधारणत्वादिति । तदेतदुक्तम् * स्वपक्षे चैत
इत्यादिना * । तथाच दोषसाम्यात् पर्यनुयोग उचित इत्यर्थः ।
यद्यपि प्रतियन्देरनुत्तरत्वादिवं नोत्तरं, तथापि पूर्वसूत्रेण निरस्त-
त्वाद् वादिनो बर्धरत्ननिवृत्तये उक्तं श्रेयम् ।

रामानुजाचार्यास्तु ब्रह्मणश्चिदचिच्छरीरमङ्गीकृत्य भोगाय-
तनत्वादीनि च शरीरलक्षणानि दूषयित्वा यस्य चेतनस्य यद् द्रव्यं
सर्वात्मना स्वार्थं नियन्तुं धारयितुं च शक्यं, तच्छेषतैकस्वभावं च
तत् तस्य शरीरमिति लक्षयित्वा, अपीतिसूत्रोक्तस्य तद्वत्प्रसङ्गरूप-
स्य दूषणस्य चिदचिद्रूपे परब्रह्मशरीर एव सम्बन्धात् ब्रह्मणि दोष-
सम्बन्धः । ब्रह्मगतगुणानां च न शरीरे सम्बन्धः । यथा देवमनुष्या-
दीनां सशरीराणां क्षेत्रज्ञानां शरीरगता घालत्वयुवत्यस्यविरत्वादयो
नात्मनि सम्बद्ध्यन्ते, आत्मगताश्च ज्ञानसुखादयो न शरीरे तद्वदिति
दृष्टान्तसूत्रं व्याकुर्वन्ति स्म । तच्चिन्त्यम् । सदेव सौम्येदमग्र, आत्मा
या इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिषु केवलं ब्रह्मैव प्रकृत्य सृष्टिकथ-
नात्, तमः परे देवे एकीभवतीति शब्दान्तरेण प्रलयेऽपि तमसः
स्वीपरूपत्यागेन ब्रह्मरूपताया एवोक्त्याश्च तेनैव रूपेण परिहारस-
म्भवेऽस्यानुपयोगादिति । तद्योरोऽप्येतेनैव प्रत्युक्तो श्रेयः ।

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवम-

प्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

वेदोक्तेऽर्थे शुष्कतर्केण प्रत्यवस्थानमयुक्तम् । तर्कस्याप्रतिष्ठानात् । तर्को नाम स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिः । सा एकोक्ता नान्यैर-

शङ्कराचार्यास्तु, विवर्तवादमाश्रित्य कार्यस्यासत्त्वव्यवस्थापनेन दोषपरिहारं सिद्धान्तयन्ति । तदपि तदन्यत्वाधिकारणे दुष्यम् ।

माध्वास्तु, तद्वत्पदे भनुपमङ्गीकृत्य, अपीतिसूत्रोक्तमप्यसत्त्वादनिरासकमिच्छन्ति । यद्यसदेव कारणं स्यादपीतिस्तद्वान् स्यात् । असतः सकाशाज्जगदुत्पत्तावुपेतार्या प्रलये असन्मात्रावशेषः प्रसज्येत । कार्यनाशे कारणमात्रावशेषनियमात् । अतोऽसमञ्जसमसम्मतमिति । इष्टान्तसूत्रे च, विप्रतिपन्ना उत्पत्तिः सतो भवितुमर्हति । उत्पत्तित्वात् । घटोत्पत्तिवदिति । विप्रतो विनाशः सदवशेषः । विनाशत्वाद् । घटविनाशवदिति लोके दर्शनादसत्कारणवादस्यासमञ्जसत्वमाहुः । तथापि विनाशत्वस्य नानुमानत्वम् । न स दवशेषः । जलविनाशवदिति ह्यन्तेन हेतोः साधारणत्वादिति ।

मिश्रस्तु यथा असतः सद्भुत्पत्तिर्न सम्भवति तथा सतोऽपि सद्भुत्पत्तिर्न सम्भवति । कुतः ? । अपीतो कारणवत् कार्यस्यापि विद्यमानत्वप्रसङ्गादिति पूर्वपक्षम्, अपीतिसूत्रे व्याख्याय, न त्विति सूत्रे सतः सद्भुत्पत्तौ मृदद्यदेर्दृष्टान्तस्य विद्यमानत्वादिति सिद्धान्तं व्याचक्ष्वे । तदपि शिथिलम् । सतो मृदादेरविद्यमानस्यैव घटादेरुत्पत्तिदर्शनेन सतः सद्भुत्पत्तेरुपपादनसापेक्षत्वादिति ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ सूत्राक्षरैरेव सांख्योक्त्या किञ्चिदशङ्का परिहरतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते * वेदोक्त इत्यादि * वेदोक्तेऽर्थे शुष्कतर्कः कार्यवैलक्षण्यकार्यधर्मपत्त्यप्रसङ्गादिभिः प्रत्यवस्थानमयुक्तम् । कुतः ? । तर्कस्याप्रतिष्ठानात् । तर्को नाम स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिः । सा एकोक्ता

क्रीक्रियते । स्वतन्त्राणामृषीणां मतिभेदाद् वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भ-
वाभियामकाभावाच्च । अतो न तर्कस्य प्रतिष्ठा । पूर्वपक्षिणः
परिहारः । अप्यन्यथानुमेयमिति चेत् । एवमपि अन्यथा वयम-
नुमास्यामहे । यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति । न हि कोऽपि
तर्कः प्रतिष्ठितो नास्तीति वक्तुं शक्यते । व्यवहारोच्छेदमतङ्गात् ।

आर्षं धर्मोपदेशं च धर्मशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्म वेद नेतर, इति स्मृतेः ।

सावद्यतर्कपरिहारेण निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवतीति चेद्,
एवमप्यविमोक्षनतङ्गः । ब्रह्मरादिनो निर्दुष्टतर्कतद्भावेऽपि प्रकृति-

नान्यैरङ्गीक्रियते । वक्तृभिश्चर्चायां तत्तदुक्तास्तर्काः परस्परमाभा-
सीक्रियन्ते । स्वतन्त्राणामृषीणां मतिभेदात् । विवादाधिपयस्यैकस्य
वस्तुनो युक्तिमात्रेण द्वैरूप्यस्यासम्भवात् । लोकस्य वैचित्र्येणोभ-
योर्गोदिनोर्द्वैष्टान्तसौलभ्ये एकतरयुक्तिनियामकस्य हेतोरभावाच्च ।
अतो महर्ष्युक्तत्वाद्धेतोर्न तर्कस्य प्रतिष्ठा । पूर्वपक्षिणः परिहारस्त-
स्मादित्यस्मान् प्रतिप्रवीपि तदा अप्यन्यथानुमेयमिति चेद् एवमपि
अन्यथानुमास्यामहे, यथा तर्काप्रतिष्ठादोषो न भवति । तत्र हे-
तुः । * न ह्यित्यादि * । तत्रापि हेतुप्रयम् । * व्यवहारेत्यादि *
* स्मृतेरित्यन्तम् * । तेन सिद्धं तु, * सावद्येत्यादि * चेदित्य-
न्तम् * । तथाच, प्रधानं जगदुपादानकारणम् । तत्सलक्षणत्वा-
त् । पटसलक्षणतन्तुदित्यनुमान निरवद्यम् । प्रधानाज्जगज्जाय-
त इति सांख्यसूत्रोक्तश्रुत्या, यन्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधान-
जैः स्वभावत इति श्वेताश्वतरश्रुत्या चानुगृहीतत्वादिति चेदेवं
सांख्योक्तमनूद्यपरिहरन्ति । * एवमपीत्यादिना * । तथाच स्वया
या श्वेताश्वतरश्रुतिस्तर्कानुप्रादकतयोक्ता सा प्रकरणाचरुद्धा । त-
त्र हि प्रथमेऽध्याये, भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रि-
विधं ब्रह्ममेतदिति भोक्तृभोग्ययोरपि ब्रह्मत्वभावणेन भोग्यस्य प्र-
धानस्य ब्रह्मरूपत्वेनैव सिद्धत्वात् । पञ्चमाध्याये च, तद् वेदगुणो-

वादिनस्तर्कस्य दोषाविमोक्षप्रसङ्गः । मूलनियमाभावाद् वैमलस्य
विद्यमानत्वात् ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

सांख्यमतस्य वैदिकश्रुतासत्त्वात् केपाश्चिच्छिष्टानां परि-
ग्रहोऽप्यस्ति । अणुभाष्याकारणवादास्तु सर्वथा न शिष्टैः परिग्र-
ह्यन्त इति तेषां तर्काः पूर्वोक्तन्यायेन सुतरामेव निरस्ता वैदि-
कतयाः ॥ १२ ॥

एतिपरसुगूढं तद् ब्रह्मा वेद ते ब्रह्मयोनिमिति ब्रह्मण एव योनिर्ब्र-
ह्मावणात् । एवं, प्रधानाजगज्जायत इत्यत्रापि प्रधानं ब्रह्मकार्यमेव
सन्दिग्धस्य वाक्यस्यासन्दिग्धेनैव निर्णयस्य युक्तत्वात् । इदं च,
योनिश्च हि गीयते इति प्रथमाध्याय एव दस्तोत्तरम् । अतः प्रकृति-
वादिनो मूलनियमाद्यभावात् तत्तर्कस्याप्रतिष्ठादोषादविमोक्षस्यैव
प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु, तर्काप्रतिष्ठानादपीति सूत्रं भिन्नं कुर्व-
न्ति । तदा लापनसौकर्यं गुणः । हेतोः सिद्धान्तकोटिप्रवेशात् ।
तथापि पूर्वसूत्रस्य चकारवैयर्थ्यं दोषः । चकारार्थस्यात्रत्यापिशब्देन
सङ्गहादिति ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ तर्काप्रतिष्ठानदोष-
मन्येष्वपि बोधयैस्तत्रापि परिहारमतिदिशति । * एतेनेत्यादि * ।
तद् व्याचक्षते । * साङ्गवेत्यादि * । * पूर्वोक्तन्यायेनेति * । मूल-
नियमाभावपरस्परवैसम्यप्रयुक्तेन तर्काप्रतिष्ठानरूपेण न्यायेन ।
यद्यपि, 'अक्षपादमणीति च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः शुक्ति-
विकटोऽशः शुभेकशरजैर्नृभिः । जैमिनीये च घैयास्ते न विरोधो-
ऽस्ति कश्चन' इति पराशरायपुराणवाक्याजैमिनीयान्तेषु किञ्चिद्देश-
घिरोपस्तुल्यत्वापि गौतमीये, औलूक्ये, मायिके च दर्शने शिष्टा-
परिग्रहोऽधिक इत्यत्रास्मान् पश्चात् तद्दूषणमित्यर्थः । इदं च के-
वलं सूत्रमेव, नाधिकरणम् । विप्रादेरस्फुटतयादिचाराभावाच्च ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

कारणदोषं परिहृत्य कार्यदोषपरिहारार्थमारम्भः । भोग्यस्य भोक्त्रापत्तिः । ब्रह्मणो निर्विशेषस्य कारणत्वाद् भोक्तुर्मोग्यत्वं, भोग्यस्य न भोक्तृत्वमापद्यते । अतो न विभाग इति चेत् स्याल्लोकवत् । यथा लोके कटककुण्डलादीनां सुवर्णकारणत्वेन सुवर्णानन्यत्वेऽपि न कटकस्य कुण्डलत्वमेवं न भोग्यस्य भोक्तृत्वम् ॥ १३ ॥

एवञ्च पूर्वाधिकरणेनैतन्मूत्रेण च समाकर्षन्मूत्रोक्तप्रतिकूलानां तर्काणां पराहृत्या ब्रह्मणः कारणत्वं दृढीकृतम् ॥ १२ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ पूर्वोक्तयुक्तिभिः परिहृते भुतिविप्रतिषेधे, अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तदाहुः । * कारणेत्यादि * । इदयते रित्यनेन वैलक्षण्यं, प्रतिषेधः मात्रत्वादित्यनेनासत्कारणवादापत्तिः, दृष्टान्तसङ्गात्वात्सामञ्जस्यं, तर्काप्रतिष्ठानादन्यानप्युत्प्रेक्षिष्यमाणान् कारणदोषान् परिहृत्य उत्प्रेक्ष्यमाणस्य कार्यदोषस्य परिहारार्थं सूत्रारम्भ इत्यर्थः । एवमग्निः माधिकरणत्रयेऽपि योध्यम् । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * भोग्यस्येत्यादि * । भोक्त्रापत्तेरिति भावप्रधानो निर्देशः । भोक्तृत्वापत्तेरित्यर्थः । अत्रैवं योध्यम् । सोऽकामयतेति चेतनं ब्रह्म प्रकृत्य ततः सृष्टिमुक्त्वा तन्तुन्यायेन तदनुप्रवेशाद्, विज्ञानं चाविज्ञानं चेति कार्यविभागो दर्शितः । स युज्यते न चेति सन्देहे, स न युज्यते । यतः, अस्थूलमनपित्रत्यादिभ्यो लौकिकविशेषरहितस्य ब्रह्मणः कारणत्वात् कार्यस्य लयदशायां भोक्तृभोग्याभावकृतपरस्परविभागस्य निवृत्तिपूर्वकं कारणात्मकतासम्पत्तौ सर्वथा तथात्वे जाते ततः पुनः रूपतः स्थितिदशायां भोक्तृश्चेतनस्य भोग्यत्वं अक्षचन्दनादिरूपं भोग्यस्य तस्य भोक्तृत्वं चेतनत्वमापद्येत यथा लोके कटककुण्डलादेरुपमर्देन सुवर्णरूपतापत्तौ पुनः कारणदशायां कटकभागस्य कुण्डलत्वं कुण्डलभागस्य कटकत्वं तद्वत् अतोऽविभागो विज्ञाना-

अविज्ञानविभागाभावः । ततश्च, कृतं पिवन्ती सुकृतस्येत्यत्र चेतने भोक्तृत्वं सुकृते भोग्यत्वं यदुच्यते, तद् विप्रतिषेध इत्येवेदि-
त्यन्तेनाशङ्का तत्र समाधत्ते । स्याल्लोकवदिति । तथाचैवमापा-
दनेऽपि उत्पत्तिदशायां चेतनस्य भोक्तृत्वमचेतनस्य भोग्यत्वमेव ।
यथा लोके कटकभागस्य कुण्डलत्वेनोत्पत्तौ कुण्डलत्वमेव, कुण्ड-
लभागस्य कटकत्वेनोत्पत्तौ कटकत्वमेवं विपर्ययापत्त्यभावाद्, भो-
क्तृभोगविभागसौकर्यं तद्वदित्यर्थः । अत्र लोकवदिति दृष्टान्तेनेदं
बोध्यते । तदुक्तमभ्युपगम्य तदुक्त्या समाधीयते । अस्माकं तु,
बहु स्यां प्रजायेयेतीच्छया बहुभवनस्य प्रकर्षस्य च सिद्धत्वात् पूर्व-
मेव चेतनाचेतनविभागं कृत्वा तेन तेन रूपेण तत्र तत्र प्रवेश इति
न दोषलेश इति । एवमत्र युक्त्या, विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्यादि-
भुनो विभागाभावरूपः कार्यदोषः परिहृतः । प्रलये तु विभागाभा-
वेऽप्यदोषः । व्यवहाराभावेन तद्भङ्गाभावादिति ।

भास्कराचार्यास्तु, युक्त्या ब्रह्मवाद्ः सांख्यैः पुनराक्षिप्यते ।
तदुद्गुणायैवं सूत्रमितीच्छन्ति । यथा केनतरद्वादीनां परस्परं वि-
भागः समुद्रादनन्यत्वं चेति दृष्टान्तं चाहुः ।

शङ्कराचार्या अप्येवमेवोक्ता यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो वि-
कारः । तत् सृष्ट्वा तदेवानुमाविशदिति स्रष्टुरविकृतस्यैव कार्यानु-
प्रवेशे भोक्तृत्वभावणात् । तथापि कार्यमनुमविष्टस्योपाधिनिमित्तो
विभागः सम्भवति । यथा घटाद्युपाधिनिमित्तं भाकाशस्येत्ये-
दवधिकमाहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु तद् दूषयन्ति । अन्तर्भावितशक्त्यविधो-
पाधिकाद् ब्रह्मणः सृष्टिमभ्युपगच्छन् मेवमाक्षेपपरिहारयोरसङ्गत-
त्वात् । तथाहि । कारणान्तर्गतशक्त्यविधोपहितस्य भोक्तृत्वादुपा-
धेऽथ भोग्यत्वाद्विलक्षणयोस्तयोः परस्परमायापत्त्यदर्शनेनाक्षेपस्यै-
वानुदये परिहारस्याप्रयोजनत्वेन सूत्रस्यैव धैर्यध्यात् । स्वरूपप-
रिणामस्तु न तैरभ्युपेयते । न कर्माविभागादित्येव श्रानादित्वादि-
स्यागामिसूत्रं क्षेत्रज्ञानां तत्कर्मणाशानादित्वप्रतिपादनात् । तदन-
भ्युपगमे च भोक्तृभोग्याविभागशङ्काया एवानुदयात् । स्वरूपप-
रिणामे च ब्रह्मणो भोक्तृभोग्याविभागशङ्काया एवानुदयात् । स्वरूप-
परिणामे च ब्रह्मणो भोक्तृभोग्याविभागपत्त्या पुनरसामञ्जस्यादि-

ति । स्वप्नं त्रेत्रमाहुः । स्थूलसूक्ष्मचिदचिच्छरीरस्य ब्रह्मणः कारणरूपभ्याजोऽब्रह्मणोः स्वभावविभागो य उक्तः सोऽनुपपन्नः । सशरीरत्वे जावबद्धाकृतृत्वस्यावर्जनीयत्वात् । न च, सम्भोगप्राप्तिसूत्रेऽस्य दोषस्य प्रागेव परिहृतत्वात् शङ्कोदय इति वाच्यम् । तत्रोपास्यनया हृदयान्तःस्थस्य शरीरान्तर्वर्तित्वमात्रेण न भोगसम्बन्ध इत्युक्तत्वात् । इह तु जावबद्ध ब्रह्मणोऽपि सशरीरत्वे तद्वदेव सुखदुःखभोगापात्तिरित्युच्यते । लोके तथा दर्शनात् । न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं चा य सन्तं प्रियाप्रेये न स्पृशत इति ध्रुतेश्च । अतः सशरीरब्रह्मकारणवादे जीवेऽवरस्वभावविभागाभावात्, केवलब्रह्मकारणवादे मृतसुवर्णादिवज्जगद्गनापुरुषार्थादिसर्वविशेषाश्रयत्वप्रसङ्गाच्च प्रधानकारणवाक् एव ज्यायानिति चेत् । स्याल्लोकवत् । स्यादेव सशरीरत्वेऽपि जीवेऽवरस्वभावविभागः । जीवेऽपि सुखदुःखभोगस्य पापपुण्यकृतत्वेन शरीरनिमित्तकत्वाभावात् । नच, न ह वै सशरीरस्येति ध्रुतिविरोधः । तस्य कर्मारब्धदेहविषयत्वेन कर्मण्येव तत्पर्यवसानात् । अन्यथा, स एकधा भवति, स यदि पितृलोककामो भवति स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण इति कर्मसम्बन्धनिर्मुक्तस्य सशरीरस्यैव जीवस्यापुरुषार्थगन्वाभावभ्रायणविरोधापत्तेः । अपहृतपाप्मानः परमात्मनस्तु तदभावः कैमुतिकादेव सिद्ध्यति । यथा राजाऽऽशानुवर्तिनां तदतिवर्तिनां राजानुग्रहनिग्रहकृतसुखदुःखयोगेऽपि सशरीरत्वमात्रेण तच्छासके रानि न शासनानुवृत्त्यतिवृत्तिनिमित्तकः सुखदुःखभोगस्तद्वदिति लोकेऽपि सिद्धमिति । तन्मतचौरोऽप्येवमाह । ज्ञाशौ द्वावजायीशानीशाधिति स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्याभ्यां कृतं स्वभावविभागं घटतीत्येतावान् भेदः । तत्र सशरीरस्य परिणामः प्रागेव निरस्त इति न शङ्को नापि चोत्तरम् । स्वरूपपरिणामवादिनां ब्रह्मणो भोक्तृभोग्यभावस्त्वष्ट एव । प्रमाणबलाच्छुद्धाद्वैतस्यैवाभ्युपगतत्वेनादोषात् । नच स्वभावाविभागापत्तिः । सृष्टिदशायां शक्तिविश्लेषेण स्वभावविभागस्य लोकेऽपि दर्शनात् । एकबीजके तरो पत्रपुष्पककमूलवत्कनिर्यासानामन्योन्यस्वभावस्य तेषां च स्वभावानां बीज ऐक्यस्य पुनर्बीजे तथात्वस्य सर्ववर्जनीयत्वादिति ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेलेव ससमिति । तत्र विकारो वाङ्मात्रेणैवारभ्यते, न
वस्तुत इत्यर्थः प्रतिभाति ।

मिश्रस्तु—ननु परमेश्वरस्य जगत्कारणश्रुत्यर्थत्वे, बहु स्यात्
प्रजायेय, रूपं रूपं प्रतिकूपो बभूव, स एव इह प्रविष्ट आनन्त्याग्रेभ्य
इत्यादिश्रुतिभिर्जगत्कारणस्यैव जीवभावथावणेन मुखदुःखभोक्तृ-
जीवरूपतापत्त्या, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वस्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाक-
शीतीत्यादिश्रुत्युक्तो विभागो नोपपद्यत इति चेन्नोक्तवदयं विभागः
स्यात् । यथा लोके पितृप्रकृतिके पुत्रे पित्रात्मकत्वे सत्यपि गर्भवा-
सादयः पुत्रस्यैव न पितुरिति विभागस्तथैव परमेश्वरजीवयोरपि ।
एवं समुद्रमत्स्यपृथिव्यावध्यादयो हृष्टान्ता बोध्या इत्याह ।

मध्वाचार्यास्तु—कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽन्ये
सर्वे एकीभवन्तीति भुक्तजीवस्य परापत्तिरुच्यते । अतस्तयोरविभा-
गात् स पूर्वमपि तदभिन्न एव । अन्यथा एकीभावायोगादिति चेत्,
स्यादलोकवत् । यथा लोके उदक उदकान्तरस्यैकीभावव्यवहारे-
ऽन्यन्तर्मेदोऽस्त्येव, तथात्रापि स्यादिति । अत एव, यथोदके शुभे
शुद्धमासिक्तं तद्वदेव भवतीत्युक्तम् । नच स्वभावाविभागः । न
ते महित्वमन्वदनुवन्ति, न ते चिष्णो जायमानो न जात इत्यादि-
श्रुतौ तस्य सिद्धत्वादित्याहुः ।

अत्राधिकरणविभागस्त्वन्यवस्थितः । कैश्चित् कचिदन्यैर-
न्यत्र तत्समाप्त्यङ्गीकारात् । आचार्यस्त्वेषां सूत्रस्यमेव केवलमङ्गी-
क्रियते, नाधिकरणत्वम् । कचिदन्यधिकरणत्वावचनात् । सूत्रत्रय-
माहेति सूत्रस्यैव फलनाथः । तथापि योधसौकर्याय किञ्चिद् वि-
षयैक्यमाशय, असत्सूत्रादाभ्येतदयमधिकारण्यमङ्गीक्रियत इ-
त्यदोषः । तथासत्येतस्यापि तच्छेषत्वम् ॥ १३ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ एयं कार्यबोधकश्रुतौ यु-
क्तिविरोधं परिहृत्य कार्यबोधकयाफयान्तरे श्रुतिविरोधं परिहरतीत्या-
चारेण सूत्रमपतारयन्ति * श्रुतीत्यादि * । प्रतिभातीति * वाचारम्भ-

तथाच सति कस्य ब्रह्म कारणं भवेत् । अतः श्रुतिवाक्य-
स्यार्थमाह । आरम्भणशब्दादिभ्यस्तदनन्यत्वं प्रतीयते । कार्य-
स्य कारणानन्यत्वं, न मिथ्यात्वम् ।

णमनूद्य तस्य विकारत्वं विधाय ततस्तस्यैव नामधेयत्वनिगमनात्
प्रतिभाति । * तथाच सतीति * कार्यस्य खपुष्पवद् वाङ्मात्रत्वेन अ-
वस्तुत्वे सति । उत तमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादि, यथा
सौम्यैकेनेत्यादिप्रतिशादृष्टान्तश्रुतियत्नेन प्रपञ्चसमवायित्वं ब्रह्मणः
प्रतिपादितं दृष्टान्तवाक्यशेषे च वाचारम्भणमित्यादि श्रूयते । तस्य
चैवमर्थः प्रतिभातीति । येनैव कारणत्वं प्रतिपाद्यते तच्छेषेणैव तद्
विघटितं भवतीति विप्रतिषेधाद् ब्रह्मवादे पुनरसामञ्जस्यमिति श-
ङ्कायां तस्यार्थमाहेत्यर्थः । तेन विप्रतिषेधो विषयः । आसि वा न वेति
सशयः । पूर्वपक्षसिद्धान्तौ तु स्फुटावेवेतीदमधिकरणम् । तच्च
सप्तसूत्रम् । यदि च विषयस्य पूर्वं विचारितत्वात् संशयानुदयेऽपि
प्रतिवादिना स्वाग्रहमात्रेण इदमाक्षिप्यत इत्यङ्गीक्रियते, तदा तु
सूत्रमात्रत्वमेव । एवमेव पूर्वत्रापि बोध्यम् । अर्थमाहुः । * आर-
म्भणेत्यादि * अत्रादिपदेन, इतिशब्दो, नामधेयपदं, सदेव सौम्ये-
त्यादीनि वाक्यानि च संगृह्यन्ते । तथाच यदि विकारे वाङ्मात्र-
तामभिप्रेयाद् वाचारम्भणं विकारो मृत्तिकैव सत्यमित्येव वदेत् ।
तावन्तैव कार्यस्य मिथ्यात्वसिद्धेः । चदति त्वेवम् । तथाच यो वि-
कारस्तद् वाचारम्भणम् । यद् आरभ्यते तद् आरम्भणम् । कृत्यल्युटो
बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । वागारब्धं कारणस्यैव नामधेयम् । कार-
णमेव हि तत्तदर्थक्रियासिद्धयर्थं तेन तेन नाम्ना व्यवहियत इति
कारणादभिज्ञमेव कार्यं, न तु स्वेन रूपेण कारणाद् भिन्नम् । तदा-
ह । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । कारणरूपेणैव सत्यम् । अतः कारणरू-
पेणैव सत्यं, न तु मिथ्या । तथा सति कार्याभावेन ब्रह्म कस्य कार-
णं भवेत् । तदभावे सति पूर्वोपन्यस्ता, यतो वा इमानीत्यादयः सर्वा
एव श्रुतयः कुप्येरन् । न च शुक्त्यादीनां रजतादीन् प्रतीय ब्रह्मणो-
ऽपि जगत् प्रति कारणत्वस्य शक्यवचनत्वात् तत्कोप इति वाच्य-
म् । पुरुषबुद्धिदोषघशेन शुक्त्यादिषु रजतादिबुद्धिमात्रजनकतया

रजतादिकारणत्वस्याभिमानमात्रत्वेनापौरुषेय्यामीश्वरनिःश्वासक-
पायां श्रुतौ तादृशाभिमानिवाक्यत्वस्याशक्यवचनतया तदभि-
तकारणताया वक्तुमशक्यत्वात् । शक्यत्वाभ्युपगमे तर्कवदप्रतिष्ठ-
या सर्वसन्मार्गाविल्लवप्रसङ्गात् । किञ्चात्रेदं वाक्यमुपक्रम उक्ताग्रे
कथमसतः सज्जायेतेति, सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति सत्पदेन
इदमा च सतः कार्यत्वं आन्यते । यदि शुक्तिरजतवत् कार्यं स्यात्,
सज्जायेतेति सत्पदमिदङ्गारश्च कुप्येताम् । किञ्चाग्रे, तदैक्षत, षड्
स्यां प्रजायेयेतीक्षणपूर्विका स्वसंघे षड्भवनरूपा नानाविधजनन-
हेतुका च सृष्टिः आन्यते । यदि चोक्तविधं कार्यं स्यात् तदा तस्य
मिथ्यात्वेन स्वप्रतियोगित्वबोधक उत्तमपुरुषप्रयोगश्च कुप्येत । कि-
ञ्चाग्रे, सेयं देवतैश्चैतस्यादिनोक्ते त्रिवृत्करणेक्षणे, इमास्तिष्ठो देवता-
इति योधिना देवतानां या ब्रह्मप्रत्यक्षगोचरता सापि ब्रह्मणो भ्रमरा-
दित्यात् कुप्येत । नचापागादग्नेरग्नित्वमिति निगमनवाक्यविराधः ।
शिष्यस्यार्वाचीनतया भग्नित्वादीन् स्वाभाविकत्वेनावधारयतस्ता-
दृशावधारणनिवृत्त्यर्थं तस्य वाक्यस्य तत्राभिमन्यमानस्वाभाविकता-
अगतिबोधकतया विरोधाभावात् । अत एतैः शब्दैरिदं सर्वं, यद-
इदमात्मा सर्वं तं परादाघोऽन्यब्रह्मनः सर्वं वदेत्यादिभिश्च कार्यस्य
कारणामिन्न'वमेव वाक्यार्थो, न मिथ्यात्वमित्यर्थः ।

अत्र शङ्कराचार्यो मायावादमवतारयन्ति । मृत्तिकेत्येव सत्य-
मित्यवधारणात् कारणमेव सत्यं, कार्यं त्वनृतं, नामधेयमात्रत्वात् ।
दार्ष्टान्तिकवाक्येऽप्यपागादग्नेरग्नित्वं, वाचारम्भणं चिकारो नाम-
धेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति ब्रह्मव्यतिरेकेणाभासकथनाच्च ।
न च सूत्रेऽनन्यत्वपदान्नास्यायमर्थः । किन्तु, यथैको बृहो नाना-
शास्त्र एवं ब्रह्मापि स्वात्मनैकं कार्यारम्भना नानेति मृदादिदृष्टान्तमा-
लोच्यार्थो वाच्य इति वाच्यम् । पूर्वोक्तावधारणादिविरोधेन दार्-
ष्टान्तिकवाक्येऽप्येतद्वान्वयमिदं सर्वं तत् सत्यमिति परमकारणस्यै-
कस्य सत्यत्वावधारणेन च तथा वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च स-
माप्तौ, पुरुषं सौम्योत हस्तगृहीतमिति नयमे पर्याये तत्कररक्षा-
त्तेनानृतामिसन्धस्य यन्धनं, सत्यामिसन्धस्य मोक्षं च दर्शयता
एकव्यस्येय पारमार्थिकत्वं, नानान्यस्य च मिथ्यात्वमेव स्फुटी-
क्रियते । यदि ह्येकव्यनानात्वयोऽयमपि सत्यत्वं स्यात् तदा ह्य-

येपुनर्मिथ्यात्वं तामसबुद्ध्यः प्रतिपादयन्ति तैर्ब्रह्मवादाः सूत्र-

घहारगोचरत्वसामान्येऽप्येकस्यैवानृततामिसन्धत्वं नोच्येत । किञ्च ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति भेददृष्ट्यपवादेनेत-
देव प्रदर्श्यते । यद्युभयसत्यता स्यान्नानात्वं नापीद्येत । अतोऽनादि-
कालप्रवृत्ताऽविद्यावशादयं भेदः प्रतिभासते, न तु परमार्थतोऽस्ति ।
नचैवं सति प्रत्यक्षादिप्रमाणानर्थक्यं, विधिनिषेधशास्त्राणां चानर्थ-
क्यं, मोक्षशास्त्रेणानृतेन ब्रह्मज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गो वा शङ्कनीयः । मि-
थ्याभूतस्याप्यस्य व्यवहारस्य बाधकप्रत्ययाभावेन प्रवृत्तेः सम्भ-
वात् । प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां विधिनिषेधशास्त्राणां चाप्यविद्याव-
द्विषयत्वेन बाधकप्रत्ययाभावादेव प्रवृत्तिसम्भवेनानर्थक्याभावात् ।
मोक्षशास्त्रस्यापि ब्रह्मज्ञानात् प्रागसत्यत्वाप्रतिपत्त्या तस्याप्यप्रतिघा-
तात् । अनृतादपि तस्मात् सत्यज्ञानावाप्तिस्तु यथा स्वप्नात् शु-
भाशुभमुचनं, लिप्यक्षरेभ्यश्च पारमार्थिकघर्णमतिपत्तितया भवि-
ष्यतीति मायामात्रमेवेदं सर्वमिति । तन्मतं सद्ब्रह्मेणानूद्य दूषयन्ति ।
* ये पुनरित्यादि * । * तामसबुद्ध्यः इति * । माया च तमोरूपेति
श्रुतेर्मायाकृतबुद्ध्यः । अयमर्थः । कारणत्वयोधकधृतीनां सर्वस्यात्म-
त्वब्रह्मत्वबोधकधृतीनां चानुरोधेन कार्यस्य कारणान्यत्वे सिद्धेऽग्नि-
त्वाद्यपगमबोधकवाक्यस्य व्याख्यातरीत्यार्थे बुद्धे, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं
तत् सत्यमित्यत्राप्यणिमपरिचायनार्थस्य सर्वस्यैव सन्निहिततया त-
त्पदेन परामर्शात् तस्यैव सत्यत्वं विधीयते, सर्वगतमेव चैकत्वमनू-
द्यत इति मन्तव्यम् । अन्यथा, स आत्मा स सत्यमित्येवं पठेत् । नच
तत्स्फुरदृष्टान्तस्यानृतामिसन्धत्योक्त्या नानात्वस्य मिथ्यात्वसिद्धिः ।
अत्र तत्तत्कार्यार्थे विलक्षणतत्त्वदृष्टिफयनात् । यद्वा स्यामितीच्छयै-
कत्वविरुद्धनानात्वयत्, प्रजायेयेतीच्छया सृष्टृत्ववर्णीरूपतर्विरुद्धा-
स्तद्व्यवहारणीरूपानृतात्मकत्वेनाप्यधर्मार्थे भवनाद् व्यवहारगोचरता-
यां विशेषेणानृतामिसन्धयन्धनस्याप्यधर्ममूलकतया नानात्वमि-
थ्याभावासाधकत्वात् । अन्यथानृतस्य मिथ्यात्वे तेनात्मान्तर्धानं
नोच्येत । तस्य यस्तुफार्यत्वात् । नच तस्य मिथ्यात्वेनानन्तर्धाना-
देव दाह इति घञ्यम् । श्रुतायनृतकृतान्तर्धानस्यैव दाहहेतुत्वक-
थनेन तद्विरोधापत्तेः । नच नानात्वदर्शननिन्दया तस्य मिथ्यात्व-

श्रुतिनाशनेन तिलापः कृता वेदितव्याः । अन्तःप्रतिष्ठचोरवधार्थमे-
वैष आरम्भः । अलौकिकप्रमेये सूत्रानुसारेणैव निर्णय उचितः । न
स्वतन्त्रतया किञ्चित् परिकल्पनम् । तर्काप्रतिष्ठानादिति निरा-

सिद्धिः । तस्याश्चक्षुषश्चक्षुरित्यादिना ब्रह्मस्वरूपमुपक्रम्य पठितत्वेन
ब्रह्मस्वरूप इन्द्रियादिमत्तया जीवदेहवन्नानात्वस्यैव मिथ्यात्वं सि-
द्ध्यति, न कार्यनानात्वस्येति तस्यात्र वाक्याभासत्वात् । नचानादि-
कालप्रवृत्ताविद्यावशाद् भेदप्रतिभास इत्यपि युक्तम् । अस्य भेदस्य
ग्रहोच्छयोक्तत्वात् तस्य च ब्रह्मणः प्रतिभास इति त्रिवृत्करणेक्षण
एव प्रसाधितत्वेनास्याविद्याकृतत्वाभावात् । तत्कृतत्वे ब्रह्मणोऽपि
जीवतौल्यापत्तेः । अत एव प्रतिपादनं सूत्रश्रुत्योर्नाशनायैवेति स्व-
स्याहल्लिकतुल्यतया ब्रह्मवादा अप्येवं स्वार्थत्वेन तिलापः कृता
वेद्या इति ।

रामानुजाचार्यो, भास्कराचार्योश्चेदं सूत्रं भेदवादनिराकर-
णाय, मायावादनिराकरणं तु प्रासङ्गिकमिति तं स्वयं दूषयन्ति ।
तत्राहुः । * अन्तरित्यादि * । तत्र प्रकारमाहुः । * अलौकिकेत्या-
दि * तथाच मायावादिभिः स्वस्य वेदान्तित्वाभिमानाद् वाक्या-
भासान्युपन्यस्य श्रुतिसूत्रन्यकारेण या कल्पनैतैः शब्दैः क्रियते
संवात्रानन्यत्वसूत्रेण मुख्यतया निवार्यते । अतो भेदवादनिराकृति-
रेव प्रासङ्गिकीत्यर्थः । नन्वत्र किं मानमत आहुः । * तर्केत्यादि *
काणादैर्हि भेदवादो जीवने, विलक्षणबुद्धिबोधित्व-शब्दभेद-कार्य-
भेद—कालभेदा—ऽऽकारभेदो—त्पत्तिनाशप्रतीति-संख्याभेदैः का-
रकव्यापारवैयर्थ्यापादनेन च केवलैस्तर्कैः क्रियते । तच्च विलक्षणबु-
द्धिबोधित्वादीनां पश्चानामेकस्मिन्नपि पुरुषे बालयुवस्यधिरादिद-
शादर्शनेनाभेदसाधकतया साधारणीकरणादुत्पत्तिविनाशयोश्च वृ-
द्ध्यादिवद्भावायस्थान्तरत्वाभ्युपगमेन बह्वस्तन्तव, एकः पट इति
संख्याभेदस्यापि समुदायस्य कारणत्वाङ्गीकारात् तदभावेन तदन-
ङ्गीकारे च कारणगुणानां कार्यगुणारम्भकत्वात् कार्यं बहुत्वापत्त्या
द्रव्यगतावस्थानां कारकव्यापारजन्यतया कारकव्यापारवैयर्थ्यनि-
रासेन च तर्करेव तद् दूष्यते । अतस्तत्र केवलतर्कमूलत्वम् । तच्च

कृतमेव । न वास्मिन्नपि सूत्रे मिथ्यात्वार्थः सम्भवति । एकवि-
ज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमवाधात् प्रकरणविरोधश्च । त्रयाविरोधः

सूत्रकृता तर्काप्रतिष्ठानकथनादेव निराकृतमिति तदेव मानमतो न
तन्निरासे तदाशयः । किन्तु मिथ्यावादनिरास एवाशय इत्यर्थः ।
ननु सूत्रे तदनन्यत्वमुक्तं, तच्चाभेदपर्यन्तत्वाभावेऽपि भेदव्यासेध-
मात्रादुपपद्यते । स च कार्यस्य मिथ्यात्वादतः कथं मिथ्यावादनि-
रासार्थमस्यारम्भ इत्युच्यते इत्याशङ्कयामाहुः । * न वेत्यादि *
इदं हि सूत्रं, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञेति सूत्रोक्तार्थदृढीकरणाय प्रणीतम् ।
श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारार्थत्वाद् भेदवादपरिहारार्थत्वाद्वा । उभय-
थापि प्रतिज्ञादष्टान्तश्रुती एवास्योपजीव्ये । तथादि सर्वमेव न स्यात्,
किमेकविज्ञानेन विज्ञायेत । किञ्च । विज्ञानं हि भगवतैकादशस्कन्ध
एवं लक्षितम् । 'एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् । स्थित्युत्पत्त्यप्य-
यान् पश्येद् भाषानां त्रिगुणात्मनाम् । आदावन्ते च मध्ये च सृज्या-
न् सृज्यं यदन्वितात् । पुनस्तत्प्रतिसंक्रामे यच्छिष्येत तदेव सद्' इति ।
तत्र पूर्वलक्षणं सांख्यानुसारि, द्वितीयं ब्रह्मवादानुसारि । उभयथा-
पि विशिष्टज्ञानात्मकं विज्ञानमिति सिद्ध्यति । तत्र विशेषणसत्ता-
यामेव घटते । अतो विज्ञानश्रुतिबाधेन तादृशोपक्रमवाधात् सूत्रे त-
थार्थो न सम्भवति । किञ्च । प्रकरणमिदं ब्रह्मणः । तत्र सृष्टिद्वारा
तत्कारणीभूतं ब्रह्म ज्ञाप्यते यीजाङ्कुरभावेन, यत्रैतच्छुद्धमुत्पतितं
नेदममूलं भविष्यतीति क तस्य मूलं स्यादन्यत्राश्नादेवमेव खलु
सौम्याग्नेन शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सौम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्वि-
च्छ तेजसा सौम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सौम्येमाः
प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इत्यादिना । तद् यदि सर्वं मिथ्या स्या-
च्छुद्धमूलभावो विरुद्धेत । रजतशुक्त्योः शुद्धमूलभावस्याप्रसिद्ध-
त्वात् । प्रजानां सदायतनत्वसत्प्रतिष्ठत्वे च विरुद्धेताम् । शुक्तिर-
जते तथात्वाभावात् । एकस्य भ्रमफालेऽप्येन शुक्तिमात्रस्यैव तत्र
दर्शनात् । अतः प्रकरणविरोधाच्च सूत्रस्योऽनन्यशब्दो न मिथ्यात्व-
फलक इत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * प्रयेत्यादि * । तथाचैवं वेदान्ति-
त्याभिमानिनो दूषणाय श्रुतिसूत्रविरोध एव प्रदर्शनीयो, नाधिकः

भयपरित्यागेनैकमिदं सूत्रमन्यथा योजयन्नतिशृष्ट इत्यकं वि-
स्तरेण ॥ १४ ॥

प्रयासः कर्तव्य इत्यस्माभिरुपेक्षित इत्यर्थः ।

भास्कराचार्यास्तु पूर्वमस्माभिरनुदिता एव मायावादावतर-
णयुक्तीरूपन्यस्यैवं दूषयन्ति । तथाहि । यन्मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यव-
धारणात् कारणमेव सत्यं, कार्यमसत्यमिति व्याख्यातं, तत्राऽयं
सत्यासत्यविभागः कथमवगतः । न तावत् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।
ताभ्यां हीदं सत्यत्वेनैव परिच्छिन्नम् । न च कारणदोषबाधकप्रत्ययौ
स्तः । पृथिव्यादिज्ञानस्यासंसारं सर्वेषां प्राणिनामनुवृत्तिदर्शनात् ।
यदत्राविद्या कारणदोषत्वेनोच्यते, तत्तु तव सिद्धान्तमपि बाधते ।
यो हि श्रोता मन्ता स प्रागवस्थायामविद्यावानेवेति यथा अविद्या-
वतां प्रमातृणामुत्पन्नं भेददर्शनं मिथ्या तथा अद्वैतब्रह्मज्ञानमपीत्याप-
त्तेः । अतोऽसत्यपि बाधकज्ञाने यदविद्याख्यकारणदोषजन्यत्वाच्छु-
क्तिरजतज्ञानवदनुमानेन भेदज्ञानस्य मिथ्यात्वं साध्यते । तद् प्रह-
क्षानेऽपि तुल्यम् । ब्रह्मज्ञानं मिथ्या । अविद्याख्यकारणदोषजन्यत्वाद्,
अविद्यावतिष्ठत्वाज्जन्यज्ञानत्वाच्च । प्रपञ्चज्ञानवदित्यनुमानस्य तत्रा-
पि सम्भवात् । किञ्चासत्यात् सत्यप्रतिपत्तौ, स्वप्नो, लिप्पक्षराणि
च दृष्टान्तत्वेन ययुक्तानि तदप्ययुक्तम् । अदृष्टस्य स्वप्नस्य शुभाशु-
भासूचकत्वात् । दृष्टस्य तु ज्ञानविषयत्वेन तद्विषयकात् सत्याज्ज्ञा-
नादेव सूचनसिद्धेः सत्यादेव सत्यप्रतिपत्तिर्नासत्यात् । अत एव,
'यदा कर्मसु फाम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । सिद्धिं तत्र विजानीया-
त् तस्मिन् स्वप्निदर्शनं' इति श्रुतिरपि दर्शनस्यैव सिद्धिहेतुत्वमा-
ह । एवं लिप्पक्षराण्यपि यस्तुभूतानि सत्यानि । विन्यासविशेषाव-
सस्य चक्षुर्ग्राह्यस्य मदयादिद्रव्यस्यैव लिप्पक्षरत्वात् । सङ्केतवशेन
तस्यैव श्रोत्रग्राह्यवर्णगमकत्वादिति । यदपि शङ्कायां विषमरण-
हेतुत्वं दृष्टान्तितम् । तदप्यसत् । शङ्काया अपि ज्ञानविशेषत्वेन घ-
स्तुत्वाच्छङ्क्या तद्विषयस्मरणस्यापि घस्तुत्वात् तेनैव मरणसिद्धे-
रिति । अथागमात् प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वावगतिरिष्यते, तदप्ययुक्तम् ।
थात्रप्रमथस्य ज्ञानस्य मिथ्यात्वेन घर्णात्मकस्य तत्त्वमस्यादि-
पापयस्याभावात् तेन मिथ्यात्वप्रतिपत्तेरशक्ययचनत्वात् । ध्या-

षहारिकसत्यत्वेऽपि तत्र मिथ्यात्वाऽनुक्तेः । नच, नेह नाना-
 स्तीत्यनेन । तत्र इहपदेन तस्य स्वरूपनानात्वनिषेधपरत्वात् ।
 नापि, स एव नेति नेतीत्यनेन । तस्याप्यात्मनि शरीराद्यनात्मपर्युदा-
 सेनात्मस्वरूपोपदेशपरत्वात् । नापि, यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यनेन ।
 तत्र हीवेति शब्दोऽनर्थको वा ? यथा विनतमिवेत्यवधारणार्थो वा ?
 यथा अणव्य एवेमा धाना इति सादृश्यार्थो वा ? । यथाद्रिधाम्नेरि-
 त्यत्र धूमविस्फुलिङ्गा इवेति । एवं त्रिष्वप्यर्थेषु यस्यामवस्थायां
 विविधं विकारजातं भवति तत्रेतर इतरं पश्यति यत्रत्वस्य सर्व-
 मात्मैवाऽभूत् तदा केवलेन कं वियं पश्येदिति कारणप्राप्तौ विशे-
 षज्ञानस्यैव निषेधादिति । किञ्च । का चेयमविद्या ? तत्त्वातत्त्वाभ्या-
 मनिर्वाच्येति चेन्न ।

यस्याः कार्यमिदं कृत्स्नं व्यवहाराय कल्पते ।

निर्वक्तुं सा न शक्येति वचनं वञ्चनार्थकम् ॥

यदि ह्यनिर्वचनीया, कथमाचार्यः शिष्येभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 अप्रतिपन्नया च तथा कथं व्यवहारः सिद्धेदित्यादि । यद्योक्तं,
 कथं परिणामो निरवयवस्याकाशकल्पस्य ब्रह्मण इति ? । तत्र ब्रमः ।
 स्वाभाव्यात् क्षीरत्वमिति । सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वात् स्वेच्छैव
 परिणामयेदात्मानम् । ननु विरुद्धो दृष्टान्तः । क्षीरस्य सावयत्वादि-
 ति चेन्न । सावयवत्वस्य तदप्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽभ्युनोऽपि द-
 धिभावेन परिणामापत्तेः । एवमन्यान्यपि बहूनि दूषणान्याहुः । सूत्रे
 तु, तयोरनन्यत्वं तदनन्यत्वमिति व्याख्याय हेतुयोधिकां वाचारम्भ-
 णश्रुतिं त्वेधं व्याकुर्वन्ति । वाचो वागिन्द्रियस्योभयमारम्भणमाल-
 म्भतं विकारो नामधेयं च । विकारोऽभिधेयोत्पत्तिस्तदभिधानं नाम-
 धेयम्, उभयमालम्भ्य वाग्व्यवहारः प्रवर्त्यते । घटेन जलमाहरेति,
 मृण्मयमित्येतस्येदं व्याख्यानम् । ननु यदि कार्यं व्यवहारहेतुर्न, तर्हि
 कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्याशङ्क्याह । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ।
 कारणमेव हि कार्यात्मना नटवदयतिष्ठते । मृत्समन्वितं हि त्रिष्वपि
 कालेषु कार्यं, नाश्वमहिषवद्देशतः कालतो वा व्यतिरिक्तमुपलभ्य-
 ते । कारणस्यावस्थामात्रं व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तं शुक्तिरजतवदा-
 गमापायधर्मत्यादानृतमनित्यमिति च व्यपदिश्यते । तदर्थमेव मृत्ति-
 केत्येव सत्यमित्युक्तम् । प्रत्यक्षमेव हि सत्यत्यमत्रानूयते, न तु वि-

धीयते । दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । तथाच न्यायसूत्रम् । लौकिकपरी-
क्षकाणां यत्र बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति । अपागादग्नेरग्नित्वमिति
तु कारणात्मना निरीक्ष्यमाणं कार्यमतिरिक्तं नोपलभ्यते, कारणा-
त्मन्येव च तिरोहितं भवतीत्यभिप्रायेणोक्तम् । आदिपदेनैतदात्म्य-
दं सर्वमित्येवजातीयकं वचनं गृह्यते । तथाच श्रुत्यन्तरमात्मव्यति-
रिक्तस्य प्रपञ्चस्य सत्यतां दर्शयति । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्य-
मिति प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यमिति । यदि चानृतत्वमभिप्रेयात्
प्राणा असत्यमिति द्रूयादिति ।

रामानुजाचार्योस्तु— तस्मात् परमकारणादनन्यत्वं जगत-
स्तदनन्यत्वम्, आरम्भणशब्दादिभ्यः पूर्वोक्ताभ्यः श्रुतिभ्योऽवगम्यत
इत्येवं सूत्रं व्याख्याय वाचारम्भणवाक्यमेवं व्याकुर्वन्ति-आरभ्यते
आलभ्यते स्पृश्यत इत्यारम्भणम् । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि
ल्युट् । घाचा वाक्पूर्वकेण व्यवहारेण हेतुनेत्यर्थः । घटेनोदकमाहरे-
त्यादिवाक्पूर्वकोद्दकाहरणादिव्यवहारस्तत्सिद्ध्यै तेनैव मृद्द्रव्येण
पृथुधुधौदराकारत्वादिलक्षणो विकारः संस्थानविशेषस्तत्प्रयुक्तं च
घट इत्यादिनामधेयं च स्पृश्यते । उदकाऽऽहरणादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं
द्रव्यमेव संस्थानान्तरनामान्तरमागू भवति । अतो घटादपि मृत्ति-
केत्येवं सत्यं मृत्तिकाद्रव्यमित्येव सत्यं प्रमाणेनोपलभ्यते, न तु द्र-
व्यान्तरत्वेनेत्यर्थ इति । ये पुनः कार्यकारणयोरनन्यत्वं कार्यस्य
मिथ्यात्वाश्रयणेन वर्णयन्ति तेषां कार्यकारणयोरनन्यत्वं न सिद्ध्य-
ति । सत्यमिथ्यार्थयोरैक्यानुपपत्तेः । तथा सति ब्रह्मणो मिथ्यात्वं
जगतः सत्यत्वमिति वैपरीत्यापत्तेर्हेत्याहुः । काणादमतद्रूपं तु प्रा-
योक्तम् । मायावादिमतोपरिद्रूपणान्तराणि बहूनि वदन्ति । तानि
घिस्तरमयान्नानूचन्ते ।

तन्मतवोरस्तु-विकारो नामधेयं च घाचाया अभिलाषार्थ-
व्यवहारस्य आरम्भणं निष्पादकं भवति । मृद्द्रव्यस्यैव घटाद्यव-
स्था घटादिनामधेयं चार्थक्रियाया अभिलाषस्य च निष्पत्तये भव-
तीति यावत् । यस्तुतो घटाद्यपि मृत्तिकेत्येव सत्यं प्रामाणिकं, मृ-
द्व्यतिरेकेण घटाभाषदर्शनात् । अथवा । विकारो घटो वाचारम्भ-
णं घटाऽयमिति वाचारम्भविषयमात्रम् मृद्द्रव्यमेव व्यवहारसि-
द्ध्यर्थमवस्थान्तरमापन्नं, न तु मृदो द्रव्यान्तरम् । मृत्तिकेत्येव ना-

मवेयं स यम् । घटादिकं सृत्तिकेति कृत्यैव तत्र सर्वं सृत्तिपिण्डादि-
नामधेयं सत्यं, सति प्रामाणिकेऽर्थे साधु, न तु द्रव्यान्तरमिति कृ-
त्वा यतो घटो मृदेवातः कारणादनन्यदेव कार्यम् । अर्थक्रियादिव्य-
वहारभेदस्त्ववस्थामेदात् । एवमेव ब्रह्मप्रपञ्चयोरपि व्याप्यव्यापक-
भावादनन्यत्वं द्रष्टव्यम् । तथाच पुराणवाणी । 'शक्त्यादि च पृथि-
व्यान्तं शिषतत्त्वसमुद्भवम् । तेनैकेन तु तद्व्याप्तं मृदा कुम्भा-
दिकं यथा' इति । ननु मृदयं घट इत्यत्र यथा मृदूव्याप्तिर्वदे दृश्यते
तथा ब्रह्मेदं जगदिति व्याप्तिर्न दृश्यते इति चेन्न । सन् घटः सन्
पट इति सर्वत्र सद्रूपस्य ब्रह्मणो व्याप्तिदर्शनात् । यदि हि सद्रूपेण
व्याप्तं जगन्न स्यात् सत्तास्फूर्तिर्ज्यां विना कृतम्, अस्तीति स्फुरतीति
न भासेत । तथा सत्यवस्तुवैव भवेत् । अतो मृदा घटादिकमिव कार-
णेन शिवेन सर्वं जगद् व्याप्तं तदनन्यभूतं चेत्याह ।

विज्ञानभिभुस्तु, लोकवदिति पूर्वसूत्रादनुकल्पेदं सूत्रमेवं
व्याचक्ष्वौ । तस्य भोक्तुः सोपकरणस्य प्रकृतब्रह्मानन्यत्वं, नदीनां
समुद्र इव कारणे ब्रह्मण्यविभागो मन्तव्यो, न तु भोक्तुरत्यन्तं ब्र-
ह्मत्वं, न या प्रलयादायभावः । कुतः ? आरम्भणशब्दादिभ्यः । आ-
रम्भणश्रुत्यादिभ्यः । सा श्रुतिस्तु, तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पू-
र्वप्रज्ञा चेति । अस्यां श्रुतौ पूर्वसर्गीयविद्याकर्मप्रज्ञानां जीवारम्भक-
त्वश्रावणात् प्रलयेऽपि ब्रह्मभेदेन जीवस्य सत्त्वं सिद्ध्यति । ब्रह्मणः
कर्माद्यसम्भवात् । प्रलये जीवविनाशे च, तं पूर्वप्रज्ञा समन्वारमत
इत्यस्यानुपपत्तेः । तच्च प्रलये जीवाद्यस्थानं ब्रह्माविभागेनैव सम्भ-
वति । अन्यथा, सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिनामादिशब्दगृही-
तानामद्वैतश्रुतीनामनुपपत्तेरिति । अतः पूर्वसूत्रीयदृष्टान्तस्यात्रत्य-
दाष्टान्तिकस्य च नेतरेतरवैषम्यमिति भाव इति । तदसङ्गतम् । उ-
क्तश्रुतेरुपसर्गद्वयघटितत्वेन तस्या विषयवाक्यत्वस्यायुक्ततया स-
र्वप्रसिद्धस्यारम्भणवाक्यस्य त्यागायोगात् । शुद्धाद्वैतानङ्गीकारो-
ऽप्ययुक्तः । अविभागाद्वैतस्यावान्तरप्रलये सत्त्वेऽपि प्राकृतिके केव-
लाद्वैतस्यैव पक्षव्यवस्थात् । अन्यथा, शतरशुक्राणि यत्रैकं भवन्ति
सर्वे घेदा यत्रैकं भवन्ति सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्तीति, यदा तम-
स्तत्र दिवा न रात्रिर्न सन्न चासन् शिष एव केवल इत्यादिश्रुतीनां
विराधापत्तेः । ब्रह्मणः कर्माद्यमायोऽपि तथा । सृष्टिकरणस्य भुक्त्यै-

चोक्तत्वात् । पूर्वप्रज्ञाया जीवाविनाशसाधकत्वमप्यसङ्गतम् । प्रज्ञा
 च तस्मात् प्रयुक्ता पुराणीति श्रुत्युक्ताया ब्रह्मप्रज्ञाया अपि तत्र प्रही-
 तुं शक्यत्वेन जीवप्रज्ञाया एव ग्रहणे नियामकाभावात् । न जायते
 न म्रियते इति श्रुतेस्तद्विनाशशङ्कया एवानुदयाच्च । नच नास्तिक-
 निरासाय तत्साधनमिति वाच्यम् । तदर्थं श्रुतेरव्यक्तव्यत्वात् । सदे-
 धेति श्रुतेरविभागाद्वैतसाधकत्वमपि । तथा सत्यद्वितीयपदकोपस्य
 प्रागेव दर्शितत्वात् । नच, न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विमक्तमिति,
 पृथग्विभक्ता प्रलये च गोप्तेति, अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च
 स्थितमित्यादिश्रुतिस्मृतिभिः समन्वयसूत्र एवाद्वितीयपदस्याऽवि-
 भागपरताया विचारितत्वान्न तत्कोष इति वाच्यम् । आद्यश्रुतेः सृ-
 ष्टिदशायां विभागे सत्यपि मूलविचारेण दर्शनादर्शनयोरुपपादकत-
 पोपन्यासस्य प्रकरणादेवावगमेन सृष्टिप्राक्कालवृत्तान्तायोधकतायाः
 स्फुटत्वेन तदानीन्तनाविभागासाधकत्वात् । द्वितीयस्यास्त्वचान्त-
 रप्रलयवृत्तान्तयोधकत्वम् । स्मृतेस्तु सृष्टिकालविषयत्वमिति तद-
 साधकत्वात् । अन्यथा, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्, विश्वं वै
 ब्रह्म तन्मात्रमित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधस्य दुर्वारत्वादिति । यत् पुनः
 समन्वयसूत्रे वाचारम्भणश्रुतिरेवं व्याख्याता—विकारो वाचार-
 म्भणं नाम कार्यः पश्चाच्च नाममात्रावशेषो भवेति । वेदशब्देभ्य
 एवादौ पृथक्संस्थाध निर्ममे । नामैवेन न जहातीति स्मृतिश्रुतिभ्या-
 म् । अतो विकारो मृत्तिकेत्येव कारणरूपेणैव सत्यं, न तु विकार-
 स्त्वेनेति ॥ तथाचानेनानित्यत्वमात्रबोधनाय विवर्तवादः सिद्ध्यति,
 किन्तु परिणामवाद् एवेति । तत्र फलं त्वनुमन्यामहे । व्याख्याने तु
 नाममात्रत्वशेषत्वमवान्तरप्रलयविषयम् । सर्वप्रलये तेनापि प्रकृति-
 पुरुषमात्रावशेषताङ्गीकाराश्रमशेषतायास्तन्मतेऽपि वक्तुमशक्य-
 त्वात् । यत् पुनः प्रस्तुतसूत्रे विवर्तवादद्रूपणाद्योक्तम्—उक्तवाक्यैः
 प्रपञ्चास्यात्यन्तासत्त्वं यदुच्यते तद् वाक्यं सन्न वा ? आद्ये बाधः ।
 प्रपञ्चात्मकस्य तस्यैव सत्त्वात् । अन्त्ये हेत्वसिद्धिः । अत्यन्तासत्त्व-
 साधकप्रमाणामाधात् । अतः सदसत्त्वविकल्पपराहृतैरारम्भणश-
 ब्दादिभिः प्रमाणैरनुमतेन सूचकारेण प्रपञ्चात्यन्तासत्त्वं साधयितुं
 न युज्यते इति । अन्यदपि बह्वक्तम् । तत्रोदासीना वयम् ।

भाष्यास्तु—मगवतः कर्तृत्वं साधनान्तरसापेक्षं न वेति श-

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

भाव एव विद्यमान एव घटे घटोपलब्धिः । नाभावे । चकारान्मृत्तिकस्यैव श्रुतिः परिगृहीता । बाह्यमात्रेण चोपलम्भे मिथ्यैवात्र घटोऽप्यस्तीत्युक्ते उपलभ्येत ।

द्वुपायां तदनपेक्षत्वमत्र साध्यते । तथाच तस्य हरेर्जगत्प्रावृण्यनन्यत्वं साधनान्तरानपेक्षत्वम् । तत्र हेतुरारम्भणशब्दादिभ्यः । किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भां, कतमत्र स्विद कथासीदिति । नचायं प्रश्नः । अधिष्ठानाद्युत्तरस्यानुकल्पात् । तदभावे केवलप्रश्नस्यार्द्धपयस्यत्वेनाबोधकताप्रसङ्गात् । किं तर्हि ? । अयमाक्षेपः । स चाधिष्ठानाद्याक्षिपन् भगवतस्तन्निरपेक्षत्वे पर्यवस्यति । आदिशब्दाद् युक्तयः ।

परतन्त्रो ह्येपेक्षेत स्वतन्त्रः किमपेक्षते ।

साधनानां साधनत्वं यतः किं तस्य साधनैरित्याद्यास्ताभ्य इत्यर्थः । सोऽयं न सूत्रकारानुशयगोचरहेतुरिति प्रतिभाति । यदि स्यान्तदाधिष्ठानशब्दादिभ्य इति वदेत् । तत्त्यागे घीजाभावात् । अथ त्यक्तस्तथा सत्यधिष्ठानानपेक्षत्वात् साध्यासिद्धिः । किञ्चैवमनन्यत्वसाधनं भेदसिद्धान्तमञ्जकम् । अधिष्ठानानपेक्षाचदुपादानानपेक्षाया अप्यस्मादेव वाक्यात् सिद्धेः । आरम्भणशब्दस्य कर्मार्थकल्युटापि सिद्धेः । व्युत्पत्त्यन्तराङ्गीकारेऽनपेक्षत्वहानेश्च । अतस्तन्मतं त्रिनित्यमेव । वाचारम्भणवाक्यन्तु न विचारितम् । तत्र घीजं च न पश्यामः ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ एवमेकेन श्रुतिविप्रतिषेधं परिहृत्य कार्यस्य कारणादनन्यत्वे सत्त्वे च युक्तिमाह—भावे चेति सूत्रेण । तद् व्याकुर्वन्ति । * भाव एवेत्यादि * । तथाच श्रुत्यनुगृहीतस्य प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वात् ततोऽपि मिथ्यात्वबाध इत्यनन्यत्वं कारणादभिन्नत्वमेवेत्यर्थः । साधकयुक्तिं व्याख्याय परमतवाधिकां तामाहुः । * धागित्यादि * । तथाच युक्तिद्वयवाधितो बाह्यमात्रत्ववाद इत्यर्थः ।

इदं सूत्रं मिथ्यावादिना न ज्ञातमेव । अत एव पाठान्तर-
कल्पनमिति ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य प्रपञ्चस्य सत्त्वात् त्रैकालिकत्वाद् ब्रह्मत्वम् । स-
देव सोम्येदसग्र आसीत् । यदिदं किञ्च तत् सत्समिसाचक्षत
इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

सूत्रविरोधमप्याहुः । * इदमित्यादि * । * न ज्ञातमिति * । एवमर्थ-
कतया न ज्ञातम् । नन्वस्मिन् सूत्रे कार्यस्य कारणादनन्यत्वाय कार-
णसद्भावे कार्योपलम्भः प्रतिपाद्यत इति व्याख्यायत प्रवेति कथं
न ज्ञातमित्युच्यत इत्याशङ्कायां तदज्ञाने हेतुं स्फुटीकुर्यन्ति । * अ-
त एवेत्यादि । * पाठान्तरकल्पनमिति * । भाषाद्योपलब्धोरिति
पाठकल्पनम् । तथाच पाठान्तरं कल्पयित्वा, न केवलं शब्दद्वय
कार्यकारणयोरनन्यत्वं प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च तयोरनन्यत्वमिति
व्याख्याय तन्त्वव्यतिरिक्तपदोपलब्ध्या कार्यस्य परंपरया ब्रह्मान-
न्यत्वबोधनेन अस्मदुक्तरीत्यैव तदनन्यत्वसिद्धेरित्युक्तौ न ज्ञातमि-
त्युच्यते । तथाच घटकुटीप्रभातन्यायादुक्तसूत्रेऽभेदरूपानन्यत्वस्य
स्वयमपि साधनाच्च तत्कृत पूर्वसूत्रव्याख्यानमयुक्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ भाष्यमत्र स्फुटार्थम् । प्रत्यक्षविरोधमाश-
ङ्का तत्र मानमाहुः । * सदेवेत्यादि * । श्रुतौ प्रपञ्चसत्त्वबोधकमि-
दं पदम् । सूत्रे चकारस्तु, 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं सस्थितं विष्णु-
मायया । यथेदानीं तथाचाग्रे पञ्चादप्येतदीदृशमिति । तदेतदक्षयं
नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आचिर्भातिरोभावजन्मनाशविकल्पव-
द् । इत्यादि श्रीभागवतत्रिणुपुराणादिवाक्यसङ्गाहक । एवञ्चास्मि-
न्निधिकरणे छान्दोग्यस्थप्रतिज्ञावाक्यस्य दृष्टान्तवाक्येन सह यो
विरोधः, स परिहृतः । कार्योपलब्ध्या कार्यसत्तासाधनेन तत्सत्त-
या कार्यस्य ब्रह्मत्वसाधनेन कार्यस्य कारणाभिन्नत्व इदीकृ-
तम् ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेतिचेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असद्वा इदमग्र आसीदिति श्रुत्या प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वं बोध्यत इतिचेन्न । अव्याकृतत्वेन धर्मान्तरेण तथा व्यपदेशः ।

एवमनेनाधिकरणेन कार्यमिध्यात्ववादं निराकृत्य असत्कार्यं निराकर्तुम्, असद्वेति श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारयाधिकरणमारभत इत्याशयेन सूत्रं पठन्ति ।

असद्व्यपदेशान्नेतिचेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ व्याकुर्वन्ति । * असद्वा इत्यादि * । अयमर्थः । पूर्वपादे समाकर्षणसूत्रे, असद्वा इदमग्र आसीदिति श्रुतिस्थस्यासत्त्वस्य ब्रह्मवाचकत्वं समाकर्षणमुक्तम् । परन्तु समाकर्षणहेतुर्नोक्त इति तस्य ब्रह्मवाचकत्वं न युक्तिसहम् । अथासदितिचेन्नेति पूर्वसूत्रे तद्विषयश्रुतौ चासतः कारणता निवारितेति सैव ब्रह्मकारणत्वे युक्तिरिति तथा समाकर्षणमुच्यते । तदापि मुख्ये सम्भवति गौण्या अयुक्तत्वादस्यासत्त्वस्यासत्कार्यत्वादसाधकत्वम् । इदं परिहृयमानं जगद् वै निश्चयेन, अग्रे प्रागुत्पत्तेरसदासीत्, ततो ब्रह्मणः सकाशात्, सदजायतेति प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वं बोध्यते । तथाचासद्व्यपदेशाद्धेतोराद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्य इतीदानीमपि सन्नेति पूर्वसूत्रोक्तः सत्त्वादिति हेतुराश्रयासिद्धः । तदसिद्धौ चोपलब्धिरप्यन्यथा सिद्धातस्यास्तयात्वे चानन्यत्वमपि दूरापास्तमिति तदाक्षेपं सूत्रांशेनाऽऽशङ्क्य दूषयति । नेति*। एवञ्च प्रागुत्पत्तेः कार्यं सन्न वेति सन्देहः । असदिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । सन्नेति यदुक्तं तन्न । कुत ? । धर्मान्तरेण तथा व्यपदेशात् । येन धर्मेणेदानीं वर्तते व्याकृतनामरूपत्वेन, तेन धर्मेण तदानीं नास्तीति तथा व्यपदेशो, न त्वत्यन्तासत्त्वेन । कुत ? । वाक्यशेषात् । वाक्यशेषोऽवशिष्टो भागस्तस्मात् । तमेव स्फुटीकुर्वन्ति । तदात्मानमित्यादि । तथाचासद्वेति वाक्यशेषे आत्मपदात् तेनैव रूपेण सत्त्वं, न तु व्याकृतेनेति बोध्यते । अतो नास्यासत्कार्यत्वादसाधकत्वम् । इदं चासदिति सूत्रस्य प्रष्टानान्त

कुतः ? । वाक्यशेषात् । तदात्मानः स्वयमकुरुतेति स्वस्यैव
क्रियमाणत्वात् । इदमासीत्पदप्रयोगाच्च ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

रीय व्याख्यानशेषत्वेन प्रागेव मया व्युत्पादितमिति नात्रोच्यते ।
एवं निवृत्ते तस्मिन् श्रुत्यभिप्रेतत्वादौष्यपि न दोषाय । तथा सति
समाकर्षेऽपीदमेव बीजमतः पूर्वोक्तं सर्वं सुस्थम् । वस्तुतस्तु नात्र
गौणी । सर्वेषां शब्दानां भगवद्वाचकतायाः स्वारसिकत्वस्य प्रागेव
साधितत्वात् । समाकर्षेऽसूत्रस्य बाधिवृद्धयनुसारित्वादिति । एवञ्चा-
न्नेदंशब्दोऽपि न परिहृयमानत्वमात्रपरः । बोध्यस्य शिष्यस्या-
त्रामावात् । किन्तु स्ववृद्धिस्थपरः । केवलश्रुतिवाक्यत्वात् । अत इदं
पदमासीदिति पदञ्च सत्कार्यवादस्यैवोपोद्बलकमित्यर्थः ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ पूर्वसूत्रस्यैव शेषोऽयमौलूकादिनि-
ग्रहार्थः । श्रुतकर्तृणां प्रतिष्ठानस्य पूर्वमुक्तत्वात् तादृशीभिर्युक्ति-
भिः सत्कार्यवादप्रत्यवस्थानमयुक्तम् । श्रुत्यविरुद्धयुक्तीनां सत्कार्य-
वादेश्च विद्यमानत्वात् । ताश्च सांख्य एवमुच्यन्ते—‘असदकरणा-
नुपादानप्रवृत्तात् सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारण-
भावाच्च सत् कार्यम्’ इति । अयंस्तु—यदसत् तन्न क्रियागोचरः ।
शशविपाणादिवत् । यदि प्रागुत्पत्तेः कार्यमसत् स्यात् शशविपा-
णयत् स्यात् तदपि न क्रियागोचरः स्यात् । अस्ति तु तद्विपरीतमतः
प्रागप्युत्पत्तेः सदेव । अथ यदा असत् तदेदमपि न क्रियागोचरः,
उत्पत्त्यमानावस्थायामेव तु तत् तथेति विभाव्यते तदप्यसङ्गतम् ।
उपादानप्रवृत्तात् । यदि प्रागुत्पत्तेः कार्यमसत् स्यात् दध्यर्थिभिः
क्षीरं, घटार्थिभिर्मृत्, पटार्थिभिसन्तवश्च नोपादीयेत् । असत्त्वस्य
सर्वत्र तुल्यत्वात् । अतोऽवधिनियमार्थं कार्यस्य कारणे सत्त्वमप्यु-
पगन्तव्यम् । अथ यत्र कारणे यस्य कार्यस्य प्रागभावस्तदेव तदर्थं
तदर्थिभिरुपादीयत इति विभाव्यते, तदप्यसङ्गतम् । सर्वसम्भवा-
भावात् । यद्येवं तदा प्रागभावस्वरूपं चकथ्यम् । स किं प्रतियोगि-
स्वरूपनिरूप्यो ? न वा ? । अन्ते सर्वत्र तुल्यत्वात् सर्वतः सम्भवे-

युक्तिस्तावत्—समेतमेव कार्यं सदुत्पाद्यत इति सम्बन्धस्य

त् । भेदस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । आद्ये तु तदानीमपि प्रतियोगि-
सत्तासापेक्षत्वात् तदानीमपि कार्यसिद्ध्या असत्कार्यवादस्यैव भङ्ग
इति तदापि सदेव कार्यस्वरूपमाख्येयम् । अथ यदि मीमांसकप्रति-
पन्नया शक्त्या निर्वाहो विचार्यते तदाप्यसङ्गतम् । शक्तस्य शक्य-
करणात् । यद्धि यत्र शक्तं तत् तदेव करोति, न सर्वम् । यदि केव-
लया शक्त्याऽसदपि कार्यं स्यात् सर्वतः सर्वं स्यात् । शक्तेर्विद्यमा-
नत्वात् । अतस्तदभावाय शक्तेरपि कार्यवैशिष्ट्येन नानात्वमवश्य-
मङ्गीकर्तव्यम् । ततश्च सिद्धं सत्कार्यवादेनेति । ननु कारणेऽवय-
विनि किं व्यासज्ज्य कार्यं तिष्ठत्युत तदवयवेषु प्रत्येकम् ? । आद्ये
कारणप्रतीतिरेव न स्यात् । कार्येण व्यवहितत्वात् । उत्पत्त्यनन्तरं
च कारणं नश्येत् । दध्ना दुग्धवत् । उत्पत्तिरपि न स्यात् । सर्वस्या-
परिणामात् । द्वितीये तु दध्यवस्थायामपि दुग्धं प्रतीयेत । तत्तु न
प्रतीयते । अत उभयथापि घक्तुमशक्यत्वादसदेव कार्यमाख्येयमत
आह । कारणभावादिति । इदं तदा शङ्क्येत यदि कारणातिरिक्तं
तस्य रूपं स्यात् । कारणमेव तु कार्याकारेण परिणमत्यतः पूर्वाव-
स्थायां कारणरूपमेव तदिति सुस्थिरः सत्कार्यवाद इति । नच सां-
ख्यसिद्धत्वादस्या अप्रतिष्ठानं शङ्क्यम् । प्रधानस्य कारणतात्यागे
यतासामपि, सत्त्वेव सज्जायत इति धृतिमूलत्वात् । अतः साप्याद-
रणीयैव । सांख्यप्रसिद्धत्वादेता भाष्ये पुनर्नोक्ताः । अथोत्पत्तेः
पूर्वं कार्यस्यासत्त्वेऽपि समवायस्य विद्यमानत्वात् ततस्ततस्तत्तदु-
त्पत्तिरिति चेत् तत्राहुः । * युक्तिस्तावत् समवेतमेवेत्यादि * अय-
मर्थः । समवायो यदि साधारणस्तदाऽवधिनियममङ्गापत्तिरतोऽसा-
धारणो वक्तव्यः । असाधारण्यञ्च कार्यवैशिष्ट्यनियतमतः सदेवो-
त्पाद्यत इत्येव सिद्धयति । किञ्च सम्बन्धत्वेन स उपगम्यते । सम्बन्धस्तु
सम्बन्धिद्वयनिर्वर्त्यः । स कार्यरूपस्य सम्बन्धिनोऽभावे कथं सिद्धेत् ।
असिद्धञ्च कथमुत्पत्तिं ततस्ततो नियमयेत् । किञ्च । स्वकारणे केन-
चित् सम्बन्धेन तस्य वृत्तिर्युक्तव्या । तथा सति तस्यापि सम्बन्धा-
न्तरापेक्षेत्यनयस्या । अथ यथान्येषां सत्तासम्बन्धात् सत्त्वम् । सत्ता

द्विनिष्ठत्वान्निसत्त्वाच्च कारणान्तरेणापि परम्परया सम्बन्धः ।
असम्बद्धोत्पत्तौ तु मिथ्यात्वमेव । प्रवृत्तिस्त्वभिर्व्यक्त्यर्थमिति ।

तु स्वत एव सती । तथाऽन्येषां कार्याणां समवायेन सम्बन्धित्वम् ।
समवायस्य तु स्वत एव सम्बन्धित्वमिति विभाव्यते, तदा स नि-
स्य इति तस्यापि साधारण्यापत्त्या सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गः । किञ्च ।
निमित्तासमवायिनोरपि तस्य सत्त्वात् तत्समवेतत्वेनापि पटाद्युत्प-
त्तिप्रसङ्गः । अथ विद्यमानेऽपि निमित्तासमवायिनोः समवाये त-
दसम्बद्ध एवोत्पद्यत इत्युच्यते, तर्हि समवायिनामप्यसम्बद्ध एवो-
त्पद्यताम् । नियामकाभावात् । ततश्च मिथ्यात्वमेव कार्यस्यापद्यत ।
श्रुतिकारजतयत् । नियामकाङ्गीकारे तु कार्यातिरिक्तस्य नियामक-
त्वामावादसत्कार्यवादस्य भङ्ग एवेति । ननु सत्यमेवं, तथापि का-
र्यस्य सत्त्वे कर्तृप्रवृत्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गो नित्यानित्यविभागानुपपत्तिश्चेति
तदभावाय तथाद्वियत इति चेत् तत्राहुः । * प्रवृत्तिरित्यादि *
तथाच सदेव कार्यं पूर्वमनभिर्व्यक्तं कर्त्रा कारकव्यापारेणाभिर्व्य-
ज्यतेऽती न प्रवृत्तिवैयर्थ्यम् । नापि नित्यानित्यविभागानुपपत्तिरि-
त्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—अभिर्व्यक्तिर्नित्या ? अनित्या वा ? ।
अन्त्ये तस्या अभिर्व्यक्त्यन्तरसापेक्षत्वादनवस्था । आद्ये तु कार्यस्य स-
दैवोपलब्धमापत्तिः । किञ्चैवं कारकव्यापारस्याभिर्व्यक्तत्वं वक्तव्य-
म् । तच्च अभिर्व्यक्तकेषु दीपादिषु प्रकाशकत्वरूपं साधारणमेव दृष्ट-
मिति यदायं कारकव्यापारेण कारकादेरप्यभिर्व्यक्तिप्रसङ्ग इत्य-
सत्कार्यवादिन आक्षेपे, उत्पत्तेरपि नित्यत्वे सदैवोत्पद्यमानतया स-
त्कार्यवादप्रसङ्गादसत्कार्यसिद्धान्तहानिरनित्यत्वे चानवस्येति तं प्रति
दोषं प्रदृश्योत्पत्तिविनाशादीनां कारणवस्याविशेषत्वमुपगम्य तत्त-
दवस्थस्यैव द्रव्यस्य ते ते शब्दास्तानि तानि कार्याणीति द्रव्यस्य
तत्तदवस्थापादनेन कारकव्यापारस्य सार्थक्यमाहुः । परमेता युक्त-
यः प्रतिबन्धित्यादनुत्तरभूता एव । अयस्यास्वपि नित्यानित्यविक-
ल्पस्य शक्यप्रियत्वात् । अतः श्रुतिरेव शरणीकरणीया । अत

शब्दान्तरं सच्छब्दादात्मशब्दः । आत्मानं स्वयमकुरु-
तेति ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

एव व्यासचरणैरपि, शब्दान्तरादिति हेतुरेतत्समभिव्याहारेणोक्तः ।
पतावान् परं विशेषः । असत्कार्यवादिनां कार्यस्य नियतावधिकत्वाय
प्रागभावसमायवादिकल्पनमधिकम् । श्रुतिविरोधादप्रामाणिकं च ।
अस्माकं तु न ते दोषाः । श्रुतौ पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्य-
मिति, स वै सर्वमिदं जगत् स भूतं स भव्यमिति भूतभव्यव्यव-
हारविशिष्टस्यैव जगतो ब्रह्मत्वमुच्यते इति वर्तमानत्वाविरोधेनैव
भूतत्वादिस्थितिः । सा चैवं बोध्या । यथा सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वावि-
शेषेऽपि पृथिव्यामेव गन्धसत्ता, न जलादौ । पृथिव्यां सर्वविध-
गन्धसत्त्वेऽपि तत्तद्देशकालावच्छेदेन तद्गन्धोद्भवनिवृत्त्यनुद्भवनियम-
इच्छाहेतुकस्तथा भूतादित्रयस्य वर्तमानत्वेऽपीच्छयेदानीमिह भा-
वित्वमेवमुद्भवत्येवं निवर्ततामेवं वर्तमानत्वमुद्भवत्येवं निवर्ततामेवं
भूतत्वमुद्भवत्येवं निवर्ततामत्र सर्वदा वर्तमानत्वमेवोद्भूतं तिष्ठत्विति
नियमात् । यत्र च नायं नियमो, यथा गीतायां, केचिद् विलम्बाद-
शान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुक्तमाङ्गैरिति, श्रीभागवते च, मयेमा-
रस्यथ क्षपा इति, तस्य तस्य तेषु तेषु तत्तद्धर्मानुभवादप्यविरोधेने-
ति न कोऽपि कापि दोषोऽप्रामाणिक्यं वा । इदं यथा-तथा-विद्व-
न्मण्डनं प्रभुचरणैर्निपुणतयोपपादितं मया च तद्विवृतमिति ततोऽव-
गन्तव्यम् । एवञ्च सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेऽपि इदं नित्यत्वेन लोके व्य-
यद्विद्यतामिदमनित्यत्वेनेति तदिच्छयैव विभागोऽपि बोध्यः । तथा
साधुत्वासाधुत्वादिव्यवहारोऽपि प्रजायेयेतीच्छाशरीरे प्रविष्टस्य-
प्रकर्षस्यातिपिचण्डिलत्वेन सर्वसमाधानसमर्थत्वात् । एवमन्या-
अप्यनुपपत्तयो भगवदिच्छाम्बुरुपविचारेणैव परिहरणीया इति दिक् ।
एवं युक्तिर्व्याख्याता । शब्दान्तरं व्याकुर्वन्ति । * शब्दान्तर-
मित्यादि * । तथाच तेनाविकृतत्वं युक्त्यगोचरत्वं च श्रुत्यैव बो-
ध्यत इति न कोऽप्यसत्कार्यवादशङ्कावकाश इत्यर्थः ॥ १८ ॥
पटवच्च ॥ ननु कारणे कार्यसत्ता तदा धक्तुं शक्या, यदि क-

यथा संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते, विस्तृतस्तु गृह्यते, तथाऽविर्भावानाविर्भावेन जगतोऽपि ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा प्राणापानानां नियमने जीवनमात्रम्, अनियमने आकुञ्चनादि । नैतावता प्राणभेदः । पूर्वमसत्त्वं वा । तथा जगतोऽपि । ज्ञानक्रियाभेदात् सूत्रद्वयम् ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे इतरस्य जीवस्यापि ब्रह्मत्वात् तद्धितं

यश्चिदपि कार्यं प्रतीयेत । अन्यथा तु कारणमेव स्यान्न कार्यमित्यत आह । * पटवदिति * तद् व्याकुर्वन्ति । * यथेत्यादि * । आविर्भावानाविर्भावेनेति * सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभायैकवद्भवतीत्येकवद्भावः । तथाचाग्रहणेऽपि यथा पटसत्ता तथा कार्यसत्तापीत्यदर्शनं न कार्याऽसत्तासाधकमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ ननु कार्यसत्त्वे तेनार्थक्रिया तु काचित् क्रियेत । यथा अहश्चेनापि भूतेन परतुःस्रोत्पादनम् । अत्र तु तदभावात् कार्यं तत्सत्तेत्यत इदं सूत्रं प्रवृत्तम् । तद् व्याकुर्वन्ति । * यथा प्राणेत्यादि * । अवतारणिकाया अनुक्तत्वात् सूत्रप्रयोजनं स्फुटीकुर्वन्ति । ज्ञानेत्यादि * । तन्मयैत्सूत्रद्वयावतारणिकायां विवृतमेव । एवमनेनाधिकरणेन सत्कार्यवादे श्रुतेर्युक्तेश्च विरोधः परिहृतः । युक्त्या कार्यस्य कारणाद् भेदश्च निराकृतः ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ चेतनकारणत्वे प्राप्तदोषान्तरपरिहारायाधिकरणान्तरमारभते । संशयस्तदधीजश्च पूर्वपक्षादेव स्फुटति । इदं पूर्वपक्षसूत्रम् । तत्र पूर्वाधिकरणे सर्वस्य जगतो ब्रह्मानन्यत्वे जीवस्यापि तदनन्यत्वं जगद्विलक्षणत्वं च सिद्धम् । तत्र किञ्चिदाशङ्कत इत्याहुः । * ब्रह्मण इत्यादि * । इतरव्यपदेशात् । तत् संप्रति श्रुतीं सृष्टावनुप्रवेशः आव्यते । स च, अनेनेति

कर्तव्यम् । तन्न करोतीति तदकरणादिदोषप्रसक्तिः । तत् सृ-
ष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्या-
करवाणीति तस्यैव जीवव्यपदेशात् ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदि ब्रह्म तावन्मात्रं भवेत्
तदायं दोषः । तत् पुनर्जीवाज्जगतश्चाधिकम् । कुतः ? । भेदनि-
र्देशात् । द्रष्टव्यादिवाक्येषु कर्मकर्तृव्यपदेशाद् विज्ञानानन्दव्यपदे-
शाद्वा । न हि सम्पूर्णोऽशस्य हितं नियमेन करोति । सर्वेन्द्रिय-
व्यापाराभावप्रसङ्गात् । स्वलीलयैकं तु करोसेव ॥ २२ ॥

श्रुत्या जीवे निश्चाय्यते । तस्याऽमत्वेन कार्यविलक्षणतया ब्रह्मत्वं च
योध्यते । अत इतरस्याऽमत्वेन व्यपदेशात् सिद्धे तस्य शुद्धब्रह्मत्वे
तद्वितं कर्तव्यम् । सर्वोऽपि स्वहितं करोतीति । तच्च सर्वानर्थदुः-
खनिकरहेतुभूतायां सृष्टौ तस्यानुप्रवेशनात् करोतीति हिताकरण-
स्याहितकरणस्य च प्रसक्तिः । सा च प्रत्यक्षसिद्धा न निहोतुं शक्य-
ते । अतः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः स्वाहितादिकरणादसङ्गता ब्रह्मणः कार-
णतेति जीवानां नित्यभिन्नत्यमेवाङ्गीकार्यं, न तु ब्रह्मत्वम् । अथ
ब्रह्मत्वमङ्गीकार्यं तदोक्तदोषप्रसक्तिः । तस्माज्जगद्वाचित्वाधिकर-
णे यद् ब्रह्मणो जडजीवकर्तृत्वमङ्गीकृतं तदसङ्गतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ परिहरतीत्याहुः । * तुशब्द इ-
त्यादि * । स्वयमेवात्मनात्मानं चेत्सीत्यादायेकस्यापि कर्मकर्तृव्यप-
देशदर्शनाद्धेतोः साधारणत्वमित्यख्यया व्याख्यानान्तरमाहुः । *
विज्ञानेत्यादि * तथाच यथैक्यं योध्यते तथा ज्ञेयत्वेनानन्दरूपत्वेन
च भेदोऽपि योध्यतेऽतोऽयं भेदो ब्रह्मण आधिक्ये पर्यवस्यति । आ-
धिक्यं चांशित्वाद् भूमयिद्यायां निरवध्यानन्दे ज्ञेयत्वस्य पर्यवसा-
नाच्च पूर्णत्वं । पूर्णधांशस्य हितं न नियमेन करोति । स्वदेहेऽपि
न सनिवृत्तनफेशप्रसाधनादेर्दर्शनात् । अन्यथा सर्वेन्द्रियव्यापारा-

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

पार्थिवत्वाविशेषेऽपि हीरमाणिक्यपाषाणानां पलाशचम्पक-
चन्दनानामुच्चनीचत्वमेवं जीवस्यांशत्वाविशेषेऽपि ब्रह्मादिस्थाव-
रान्तानामुच्चनीचत्वम् । कार्यवैलक्षण्यं तदननुरोधश्च दर्शितः ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

ग्रहैव केवलं जगत्कारणमित्युक्तम् । तन्नोपपद्यते । कुला-

भावप्रसङ्गात् । किन्तु स्वलीलया हिताहितयोरेकं तु करोत्येवेति
लोके दृश्यते । तथाचाशांशिभावेनोक्तश्रुतिविरोधाभावादात्मत्वेऽपि
हिताकरणादेरदोषत्वादसङ्गतैयमाशङ्क्यर्थः ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * पार्थि-
वेत्यादि * । आदिपदस्यार्थः—* पलाशेत्यादि * । त्रयाणां दृष्टान्ता-
नामुक्तिश्रयाः प्राजापत्या उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा इति श्रुतिस्मृत्यु-
क्तवैविध्यस्मारणाय । तथाचैकजातीयेष्वपि स्वभावभेदेनैवमुच्चनी-
चभावस्य लोकं दृष्टत्वाज्जीवेष्वपि स्वभावभेदस्य विद्यमानतया तत्
एव समाधिः सम्भवतीति लोकन्यायेन प्रत्यवस्थाज्ञा यो दोष उद्भा-
व्यते तस्य तन्न्यायेनैवानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे स-
माभावस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * कार्येत्यादि * । ब्रह्मण-
श्चेतनाचेतनरूपात् कार्यात् प्रवञ्चाद् वैलक्षण्यं, कार्याननुरोधश्चानेन
सूत्रेण दर्शितः । अनुरोधस्तदधीनत्वम् । तथाच ब्रह्मणो न कार्यानु-
रोध इतीदमप्याधिक्यप्रोधनार्थोक्तमित्यर्थः । अनुरोध इति पाठे तु
अनुरोधः कार्यस्वभावानुसारित्वम् । तथा सति तस्मादेव ब्रह्मणि
न दोषमग्न इति जगद्राचित्याधिकरणोक्तं कार्यत्वं सूत्रपक्षमि-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ एवमधिकरणश्रयेण
कार्यस्यांशस्य च कारणानन्यत्वेऽदयनन्यत्वे च ये दोषास्ते परिहृताः ।
अतः परं ब्रह्मण एकस्यान्यानिरपेक्षस्य कारणत्वे पुनरन्यदादाङ्ग
समापद्यते । तदाहुः * ब्रह्मेत्यादि * एकस्यान्यानपेक्षस्य ब्रह्मणो जग-

लादेश्वक्रादिसाधनान्तरस्योपसंहारदर्शनात् सम्पादनदर्शनादिति चे-
न्न । क्षीरवद्धि । यथा क्षीरं कर्तारमनपेक्ष्य दधिभवनसमये दधि-
भवति । एवमेव ब्रह्मापि कार्यसमये स्वयमेव सर्वं भवति ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्वतोऽभिन्नकरणे दृष्टान्तः । यथा देवर्षिपितरो बाह्यनिरपेक्षा

—

मुपादानकारणत्वं यत् पूर्वं साधितं तन्नोपपद्यते । लोके हि मृदा-
दीनामुपादानानां कुलालादे कर्तुंश्चक्रचीघरादेर्निमित्तान्तरस्य स-
म्पादनदर्शनात् । न हि बाधितमर्थं वेदोऽपि घृते । सर्वत्र वेदे यु-
क्तीनामादरदर्शनात् । यथा, न्यग्रोधफलमाहरेत्यादावित्येवं सूत्रांशेना-
शङ्का समाधत्ते । न क्षीरवद्धीति * । इयमाशङ्का न कर्तव्या । हि
यतो हेतोर्ब्रह्म न मृत्सूत्रादिवत् परिणमते, येनोक्तरीत्या शङ्कोत ।
किन्तु क्षीरवत् । तदेतद् विवृतम् * यथा क्षीरमित्यादिना * । तथाच
लोकेऽपि कर्तृसापेक्षत्वस्य क्वाचित्कत्वदर्शनाच्च बाधितोपदेश इत्य-
र्थः । एतेन बाध्यान्वयाधिकरणविषयवाक्ये ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानार्थं
बुन्तुभिदुब्धुभ्याघातादीनामुभयेषां कथनेन, आर्द्धिधाग्नेरित्यत्रैधो-
ज्जन्योर्द्वयोः कथनेन च यदन्यसंसृष्टस्य कार्यजनकत्वं प्रतीयते, तद्,
विज्ञानं धाविज्ञानं चेत्येकस्य सत्यस्य ब्रह्मणः सृष्टाबुभयरूपताश्चाव-
णात् सृष्ट्यनन्तरभावीति सूच्यते । तस्मात् क्षीरवत् परिणामाच्च स
दोष इति योधितम् ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ ननु भवत्वेवं परिणामे कर्तुरनपेक्षा, त-
थापि क्षीरस्य दधिभावेऽधिश्चयणाऽऽतश्चनाद्यपेक्षा तु दृश्यत इति
निमित्तानपेक्षा कथं समाधेया । किञ्च, लोकेऽपि दधिसमवायस्य
क्षीरे विद्यमानत्वात् क्षीरं दधिरूपेण परिणमति । समवायस्तु न
भवदभिमत इति व्यधिकरणो दृष्टान्तः । किञ्च क्षीरस्यैकविध एव
परिणामो, ब्रह्मणस्तु विज्ञानाविज्ञानभेदेन कथमुभयविध इति द्वयं
समाधातुमाह सूत्रकारः । देवादीत्यादि * । ननु किमनेन दृष्टान्तेने-
त्यत आहुः । * स्वत इत्यादि * तथाच यथा कर्दमो, विमानं कामनं

एव स्वयोगवलेन सर्वं कुर्वन्ति । एवं ब्रह्माप्यनपेक्ष्य तत्समवायं
स्वत एव सर्वं करोति ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निस्वयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

यद्येकमेव ब्रह्म स्वात्मानमेव जगत् कुर्यात् कृत्स्नं ब्रह्मैकमेव
कार्यं भवेत् । अथांशभेदेन व्यवस्था तथा सति निस्वयवत्वश्रु-
तिविरोधः । निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । श्रुतेः श्रूयत एव द्वयमपि । नच
श्रुतं युक्त्या बाधनीयम् । शब्दमूलत्वात् । शब्दैकसमाधिगम्यत्वा-
त् । अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् अर्वाचीन-
विकल्पविचारकुतर्कप्रमाणाभासशास्त्रकलिलान्तःकरणदुरवग्रहवादि-
नां वादानवसरे सर्वभवनसमर्थे ब्रह्माणि विरोधाभावाच्च ।

क्षत्तस्तर्ह्येवाविरचीकरदिति निमित्तानि समवायादि चानपेक्ष्य वि-
मानं च कृतवानेवं ब्रह्मापि सर्वानपेक्ष्य स्वसामर्थ्येनैव सर्वं करो-
त्युभयरूपं च भवतीत्यत्रापि न लोकविरोध इत्यर्थः । इदञ्च सूत्रद्वयं
यथासम्भवं यथासंख्यं वा सांख्यान् प्रत्यौलूकान् प्रति चोत्तरमि-
त्यपि क्षेयम् ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निस्वयवत्वशब्दकोपो वा ॥ एवं लोकविरोधे
परिहृतेऽत्रैव श्रुतिविरोधमाशङ्कते । कृत्स्नेत्यादि * ॥ २६ ॥

परिहरति । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ अथ प्रथमसूत्रे प्रतिधा-
दिनोः सम्भूय समुत्पानेनाक्षेपः । द्वितीये तमयोः प्रतिसाधार-
ण्येन समाधानम् । दुष्कतर्कप्रतिष्ठानस्य प्रागेवोपपादितत्वात् ता-
भ्यामप्यनुकूलतर्कविधया स्वतन्त्रप्रमाणत्वेन च श्रुतेराधयणादिति ।
तथाच श्रुतिमालम्ब्यापि तदर्थमजानन्तौ द्वावपि भ्रान्तावित्यर्थः ।
भाष्यन्तु निगदव्याख्यातम् । 'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण

एवं परिहृतेऽपि दोषे स्वमत्ताऽनुपपत्तिमुद्भाव्य सर्वसंप्लवं
वदन् मन्दमतिः सद्भिरुपेक्ष्यः ॥ २७ ॥

योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्' इति सम्पूर्ण-
वाक्यम् । अत्र मात्स्ये क्वचित्, ताँस्तर्केण प्रसाधयेदिति पाठः ।
तथा सति मात्स्ये तर्काभ्यनुष्ठानाद् भ्रमः स्यादिति तन्निवारणाय
श्रीभागवतवाक्योपन्यासः । तेन मात्स्यवाक्ये प्रकृतिभ्य इति बहुत्व-
निर्देशात् पुरुषपर्यन्त एव तद्विषयो, न तु ब्रह्मपर्यन्तो विषय
इत्यदोषः ।

अत्र शङ्कराचार्याः पूर्वमेवमेव श्रुतिबलाद् विरुद्धधर्माश्रय-
त्वेन परिहारं व्याख्याय पुनरपि, ननु शब्देनापि विरुद्धोऽर्थो न प्र-
त्याययितुं शक्यते, निरवयवं ब्रह्म परिणमति, कृत्स्नं च न परिण-
मतीति । निरवयवत्वे सर्वं परिणमेश्च परिणमेद्वा । यदि केनचिद्
रूपेण परिणमेत् केनचिन्न ततः सावयवं स्यात् । नच षोडशिग्रह-
णाग्रहणवद् विकल्पोऽत्राश्रयितुं शक्यते । अक्रियारूपत्वेनापुरुष-
तन्त्रात्वादतो दुर्घटमेतदित्याशङ्क्य, अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात्
सुघटः परिहारः । न ह्यविद्याकल्पितरूपभेदेन वस्तुनः सावयवत्वं
भवति । न हि तिमिरोपहतनयनेन अनेक इव चन्द्रमा दृश्यमानो-
ऽनेक एव भवतीति रूपभेदस्याविद्यकत्वान्न निरवयवत्वशब्दकोपः ।
नच परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था । तत्प्रतिपत्तौ फलानव-
गमात् । सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेवा । तत्प्रति-
पत्तौ, स एष नेति नेत्यात्मेत्युपक्रम्याभयं वै जनकं प्राप्तोऽसीति
फलावगमादित्येवं व्याख्यानान्तरमाहुः । तद् दूषयन्त उपहसन्ति ।
* एवं परिहृतेऽपीत्यादि * । यदिदमविद्याश्रितरूपभेदाभ्युपगमेने-
दानीं व्याख्यातं, तत् किं पूर्वत्रासामञ्जस्यदर्शनाद्वा, स्वबुद्धिकौश-
लव्यापनाय वा, श्रुतिस्धारस्याद्वा, सूत्रस्वारस्याद्वा । नान्यः ।
आचार्येण लौकिकयुक्तिनिरासपूर्वकं केवलायाः श्रुतेरेवाश्रयणात् ।
न तृतीयः । वदद्वाधाघातात् । फलानवगमं प्रदर्श्य ब्रह्मात्मभावप्रति-
पादनरूपस्य फलस्य स्वयमेव कथनात् । नच मुख्यफलानवगम इति
युक्तम् । परिणामबोधकश्रुतावपि, तदात्मानं स्वयमकुर्वतेत्युपक्रम्य,

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

सृष्टौ देशकालापेक्षापि नास्ति । आत्मन्येव सृष्टत्वात् । देश-

रसः होवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति, यदा होवैष एतस्मिन्नदृश्येऽना-
त्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भव-
तीति फलवाक्ये, एतस्मिन्निति पदेन तस्यैव परामृष्टत्वात् । अनि-
रुक्तपदेन तस्यैव विरुद्धधर्माधारत्वयोधनाच्च । उपनिषदुपक्रमेऽपि
परप्राप्तिरूपफलयोधनाद् ऋचि तद्विवरणाच्च । तदभिमताविद्या-
याः सदसदादिविकल्पेन साद्यतादिविकल्पेन च सर्वरेव दूषित-
त्वाच्च । अत एव न द्वितीयः । बुद्धिकौशलस्याविद्यायामेव पर्यव-
सानात् । नाद्यः । लौकिकानामपि मणिमन्त्रौपधिप्रभृतीनां देशकाल-
निमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्येऽपि पया इत्यन्ते इत्या-
दिना, तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रिययाथार्थ्यावगम इत्यन्तेन स्वय-
मेवासामञ्जस्यादर्शनस्य व्याख्यातत्वात् । अतो द्वितीयव्याख्यानस्य
सर्वप्रमाणसर्वसन्मार्गसंप्लव एव फलमतस्तथैत्यर्थः ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ ननु श्रुतौ केवलस्य ब्रह्मणः
कारणता निरूपिता तथापि देशकालौ त्वाधिकरणतया आवश्यक-
वित्याशङ्कामपि श्रुतिमेवालम्ब्य परिहरति । आत्मनीति * । तद्
व्याकुर्वन्ति । * सृष्टावित्यादि * । सूत्रे प्रथमश्चकारोऽवधारणार्थो
द्वितीयोऽप्यर्थः । एवम्पदार्थस्तु—सृष्टत्वादिति * । आत्मनि सृष्टत्वं
च, आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजे हन्म्यनुपालय इति दशमस्कन्धे यज-
मक्तान् प्रति भगवतः सन्देशवाक्ये स्फुटम् । द्वितीयस्कन्धे च,
'स एष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः । आत्मन्येवात्मनाऽऽत्मानं
संयच्छति च पाति चेति' ब्रह्मवाक्ये । श्रुतौ च, नासदासीन्नो स-
दासीदित्यादिषु ब्रह्मेतरनिषेधाच्च । तदानीमिति कालोक्तिस्तु शो-
धनार्थेति प्रागेयोक्तम् । अतो न जगत्सृष्टौ ब्रह्मणो देशकालापेक्षेत्य-
पि शब्दादेव सिद्धयतीत्यर्थः । भाष्ये तु सृष्टाविति फक्किकाया एव
विवरणम् । देशकालेत्यादि * । प्रथमं चकारमप्यर्थमङ्गीकृत्य पक्षा-

कालसृष्टावप्यात्मन्येव साधिकरणस्य सृष्टत्वाच्च । बहिरन्तश्च जगत्-
सृष्टि वा आह विशेषाभावेन, अनन्तरोऽवाह्य इति । विरोधाभावो
विचित्रशक्तियुक्तत्वात् सर्वभवनसमर्थत्वाच्च ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च । ॥ २९ ॥

प्रधानवादिनोऽपि सर्वपरिणामसावयवत्वाऽनित्यत्वादिदोषो
दुष्परिहरः । युक्तिमूलत्वाच्च तस्य । अचिन्त्यकल्पनायां प्रमाणा-
भावाच्च ॥ २९ ॥

न्तरमाहुः । * बहिरित्यादि * । * विशेषाभावेनेति * । तौल्येन ।
तथाच यथात्मनि सृष्टौ, न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्य-
थ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यत्र न देशकालाद्यपेक्षा । एवं बहिः-
सृष्टावपि, अनन्तरोऽवाह्य इति श्रुत्या सर्वत्र ब्रह्मण एकरूपताबोध-
नैनान्तर्यद्विस्तुल्यत्वात् । अतो बहिरपि सृजन्नात्मन्येव सृजती-
त्यर्थः । ननु सा सृष्टिर्मायिकी, तत्र तथा युक्तम् । इयं तु सत्येति
कथमस्यां देशाद्यनपेक्षेत्यत आह । विचित्राश्च हीति * । हि यतो
हेतोः, परास्य शक्तिर्विचित्रैव श्रूयते स्वाभाविकी हानयलक्रिया
चेति श्रुतेस्तस्य शक्तयो विचित्रा एव । तदेतद् व्याकुर्वन्ति । * वि-
रोधाभाव इत्यादि * एतेनेदमपि सूत्रं पूर्वपक्षिणः शङ्कनल्यमानि-
त्वात् प्रणीतमिति बोधितम् ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ भाष्यं तत्र निगदव्याख्यातम् । एवमनेना-
धिकरणेन वाक्यान्वयाधिकरणविषयवाक्योक्तं स्वत एव ब्रह्मणः
सर्वोपादानम् समर्थितं श्रेयम् ।

अन्ये तु परमाणुवादनिरासमप्यत्राङ्गीकुर्वन्ति । अणुवादिनो-
ऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवो यदि कात्स्न्येन संयुज्येत
तदा प्रथिमानुपपत्तेरणुत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत तदा निर-
वयवत्वकोप इति । इदञ्च दृषणं शिथिलम् । निरवयवोऽप्याकाशे
प्रादेशिकस्याण्वादिसंयोगस्य तैरङ्गीकारात् । अत आचार्यस्तदुपेक्षि-
तम् ॥ २९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

सर्वशक्तिभिरुपेता उपगतः । चकारात् सत्यादिगुणयुक्तश्च ।
कुतः ? । तद्दर्शनात् । तथा वेदे दृश्यते । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः,
सर्वकर्ता सर्वकाम इत्यादि ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

कर्ता इन्द्रियवान् लोके । ब्रह्मणो निरिन्द्रियत्वात् कथं क-
र्तृत्वमिति चेन्न । अस्य परिहारः पूर्वमेवोक्तः, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा-

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ब्रह्मण उपादानत्वस्य श्रुतिमात्रगो-
चरत्वाद् बहुवाच्यसमतायेन पूर्वमुपादानत्व आशङ्कितान्, अभिन्न-
निमित्तोपादानत्वे चाशङ्कितान् दोषान् परिहृत्य कर्तृत्वे शङ्क्यमा-
नान् परिहर्तुमाधिकरणान्तरमारभमाणस्तन्निर्वाहकं सर्वशक्तिसाहित्यं
प्रथमत आह । तद् व्याकुर्वन्ति । * सर्वशक्तिभिरित्यादि * । * उ-
पेता उपगत इति * एतेन तृजन्तोऽयं शब्दः, सुपां सुलुगितिसूत्रोक्त-
डादेशान्तो वेति ज्ञापितम् । * सत्यादिगुणयुक्त इति * ते च गुणाः
प्रथमस्कन्धे धरित्र्या धर्मं प्रत्युक्ताः । 'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्या-
गः सन्तोष आर्जवम् । शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः धृतम् ।
ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः । स्यातन्मयं कौशलं का-
न्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च । प्रागल्भ्यं मथ्रयः शीलं सह ओजो बलं
भगः । गाम्भीर्यं सैर्यमास्तिष्यं कीर्तिर्मानोऽनहङ्कृतिः । एते चान्ये च
भगवन्नित्या यत्र महागुणाः । प्राय्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न विद्यन्ति स्म
कर्हिचिद्' इति । शेष स्फुटम् ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तम् ॥ सर्वशक्तित्वोपगमे श्रु-
त्यन्तरविरोधमाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याकुर्व-
न्ति । * कर्तेत्यादि * । ननु यथा, स विश्वकृद् विश्ववि-
दात्मयोनिः सर्वकर्मा सर्वकाम इत्यादौ कर्तृत्वं श्रूयते तथा, अ-
चक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः, न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इत्या-

दित्यत्र । अनवगाह्यमाहात्म्ये श्रुतिरेव शरणं, नान्या वाचोयुक्ति-
रिति ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

न ब्रह्म जगत्कारणम् । कुतः ? प्रयोजनवत्त्वात् । कार्यं हि
प्रयोजनवद् दृष्टं लोके । ब्रह्मणि पुनः प्रयोजनवत्त्वं सम्भावयितु-
मपि न शक्यते । आप्तकामश्रुतिविरोधात् । व्यधिकरणो हेतुर्नस-
माप्तो वा ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । लोकवल्लीला । न हि लीलायां
किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । लीलाया एव प्रयोजनत्वात् । ईश्वरत्वा-

दौ विकरणत्वमपि भ्रूयते । अतो विप्रतिषेधात् कथं कर्तृत्वमि-
ति चेद्, न । परिहारग्रन्थस्तु—अस्य परिहार * इत्यादिनोक्तः स्फु-
टः । श्रुतिस्तु, अपाणिपादो जवनो ग्रहीता, अन्धो मणिमविन्दत्
तमनङ्गुलिराचयत्, विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः, सर्वतः पाणिपादं
तदित्यादिरूपा विरुद्धधर्माधारत्वादिवोधिकात्तु हेया ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ एवं साधितेऽपि कर्तृत्वे किञ्चिदाशङ्कते ।
तद् व्याकुर्वन्ति । * न ब्रह्मेत्यादि * अस्मिन् पक्षे निषेधार्थकनञः
पूर्वसूत्रादेवानुवृत्तिसम्भवाद् वैयर्थ्यमायातीति पक्षान्तरमाहुः । * न-
समाप्त इति * । नैकधेत्यादिवग्रशब्देन सह सुप्सुपेति समासः ।
तथाच प्रयोजनरहितत्वात् कर्तृ ब्रह्मेत्यर्थः । तथा सतीदं पूर्वपक्ष-
सूत्रम् ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ समाधिं व्याकुर्वन्ति । * तुशब्द
इत्यादि * तथाच यथा लोके राजभिर्मृगयादि क्रियते, तत्र न मां-
साद्याहरणमन्यद् वा प्रयोजनम् । भृत्यादिभिरपि तत्सम्भवात् ।
किन्तु लीलैव प्रयोजनम् । अतो लोकेऽपि प्रयोजनं विना ईश्वरका-
र्यस्य दर्शनेन तत् एव समाधानाग्रात्र पर्यनुयोगावकाश इत्यर्थः ।

देव न लीला पर्यनुयोवतुं शक्या । सा लीला कैवल्यं मोक्षः ।
तस्य लीलात्वेऽप्यन्यस्य तत्कीर्तने मोक्ष इत्यर्थः । लीलैव केव-
लेति वा ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि

दर्शयति ॥ ३४ ॥

कांश्चित् सुखिनः कांश्चिद् दुःखिनश्च प्रलयं च कुर्वन् विपमो
निर्घृणश्चेति चेन्न । सापेक्षत्वात् । जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखे
प्रपञ्चतीति । वादिवोधनायैतदुक्तम् । वस्तुतस्त्यात्मसृष्टेर्वैषम्यनैर्घृ-
ण्यसम्भावनैव नास्ति । दृष्टिर्वद् भगवान् बीजवत् कर्म । श्रुतिरेव
तथा दर्शयति । एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य

लीलापदादेयोत्तरसिद्धौ कैवल्यपदस्य किं प्रयोजनमत आहुः । *
सा लीलेत्यादि * । लक्षणादोपादरुच्या पक्षान्तरमाहुः * लीलैवे-
त्यादि * सैव प्रयोजनं सैव वा मोक्षः । तथाच तत्सामर्थ्यस्य स्वरू-
पस्य च बोधनाय कैवल्यपदोक्तिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ कर्तृत्व एव
पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । तद् व्याकुर्वन्ति । * कांश्चिदित्या-
दि * ननु कर्मानुरोधेन सुखदुःखदाने स्यात्तन्व्यहानिस्तदनुरोधाना-
दरे वैषम्यादिदोषापत्तिरित्युभयथापि दोषान्नायं घादः साधीयानिति
मीमांसकादिशङ्कायामाहुः । * यादित्यादि * पूर्वं तदनन्यत्वादि-
सूत्रैः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं, जीवस्यापि ब्रह्मात्मकत्वं च प्रतिपादयन्
यदत्र सापेक्षत्वं हेतूकरोति तेन ज्ञायते यादियोधनायेदमिति । यतो
यादिभिर्बहुशो लोकानुसारेणैव बोधते । अतो नात्र कोऽपि शङ्कान-
लेश इत्यर्थः । बहु स्यामिति श्रुत्यर्थमनुरुद्ध्य सिद्धान्तरीत्या समा-
धिमाहुः । * वस्तुत इत्यादि * । किञ्च । जीवसुखदुःखयोर्ब्रह्मणः
साधारणकारणतैव श्रुत्यभिप्रेता न त्वसाधारणा । अतोऽपि न दोषगन्ध
इत्याहुः । * दृष्टीत्यादि * । ननु सुत्यैव समाधानसम्भवे पुनरुद्-

उन्निनीपति । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीपति ।
पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन कर्मणेति च । सापेक्ष-
मपि कुर्वन्नीश्वर इति माहात्म्यम् ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादितिचेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

न, कर्मविभागात् कार्याद्रिमात् पूर्वं सम्भवति, पश्चात्तन्यो-
न्याश्रय इतिचेन्न । अनादित्वात् । बीजाङ्कुरवत् प्रवाहस्याना-
दित्वात् ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

रमर्दनेन शूलोत्थापनवदाशङ्कोत्थापनस्य किं प्रयोजनम् । प्रक्षालनप-
ङ्कन्यायेनैतदनुल्लेखस्यैव युक्तत्वादित्यत आहुः ० सापेक्षमित्यादि * ।
तथाच माहात्म्यबोधनमेव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादितिचेन्नानादित्वात् ॥ कर्मसापेक्षत्वमत्राक्षि-
प्य साध्यते । तद् व्याकुर्वन्ति । * न, कर्मत्यादि * । यद्युक्तमीश्वरो
जीवकर्मसापेक्ष इति न वैषम्यादिदोषसम्बन्धस्तत्रेति । तद्युक्तम् ।
सृष्ट्यादौ, सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति प्रक्षेतरनि-
पेधेन तदानीं, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा इति श्रुत्युक्तस्य कार्यादु-
गमरूपस्य विभागस्याभावात् ततः पूर्वं जीवाभावेन तच्छरीरसाध्यं
कर्म पूर्वं न सम्भवति । येन वैषम्यादि समाधीयेत । अथ विभागा-
त्तरभाविना कर्मणा समाधानम् । तदप्ययुक्तम् । कर्मणः शरीरसाध्य-
त्वेन शरीरसम्बन्धस्य च कर्मसाध्यत्वेनान्योन्याश्रयादित्येव सूत्रांशेना-
शङ्क्य तत् समाधत्ते । नानात्वादिति * । स्यादन्योन्याश्रयो यदि
शरीरकर्मव्यक्ती द्वे एव स्याताम् । तत्तु नास्ति । बीजाङ्कुरवच्छरीर-
कर्मप्रवाहस्यानादित्वात् । अतो विभागोत्तरं सापेक्षत्वात् सृष्टः
समाधिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ नन्वयं समाधिरसमाधिरेव ।
सृष्टेः पूर्वं विभागाभावेन प्रयाहानादित्यस्य यस्तुमशक्यत्वादित्या-

कथमनादित्वमिति चेद्, उपपद्यते । अन्यथा कस्य संसारः ।
 कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । उपलभ्यते च श्रुतिस्मृतयोः । अनेन
 जीवेनात्मनेति सर्गादौ जीवमयोगादनादित्वम् । तपसैव यथा पूर्वं
 स्रष्टा विश्वमिदं भवानिति च ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

शङ्कयामिदं सुत्रं प्रवृत्त इति स्फुटीकुर्वन्तो व्याचक्षते * कथमि-
 त्यादि * । सूत्रे अपिः पूर्वपक्षिगर्हायाम् । स्वयं यौक्तिकः सन्
 युक्तिं विस्मरतीति । युक्तिमाहुः * अन्ययेत्यादि * । * अन्ययेति *
 यदि जीवोऽनादिर्न स्यात् । प्रथमस्योऽवधारणार्थो, द्वितीय उक्तसमु-
 क्यार्थः । स्मृतिस्तु तृतीयस्कन्धनवमाध्यायस्या । तथाच प्रलयनै-
 कदशदशायां सदसत्कर्मकरणोत्तरं प्रलये जाते जीवानां ब्रह्मरूपत्वात्
 तदानीं कर्मफलभोगाभावात् कृतहानिः । पुनः सृष्ट्यारम्भदशायां
 विस्फुलिङ्गवद्विभागेऽपि ब्रह्मरूपताया अनपेतत्वेन तदानीमपि भोगा-
 योगाच्च कृतहानिः । सृष्ट्यारम्भे ब्रह्मरूपतयातिशुद्धानां पुनः स-
 फलबुद्धानिवहसाधनीभूतशरीरसम्बन्धादकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च स्या-
 दत एतयोपपत्त्या जीवस्थानादित्वम् । नचास्याः 'शुष्कतर्कत्वं,' येना-
 स्या अप्रतिष्ठानं स्यात् । यतोऽनेनेति श्रुतौ सर्गादावेव जीवपदस्य सि-
 द्धवत् प्रयोगात् । नच सा भाविनी सञ्ज्ञेति युक्तम् । उक्तस्मृतौ
 यथापूर्वमिति पदेन नामरूपसम्बन्धानादित्वस्य बोधनात् । अतो-
 ऽविभागदशायामपि नामरूपसम्बन्धसत्त्वात् । श्रुतौ च व्याकर-
 षाणीति कथनेन तत्प्रख्यातिमात्रस्य सृष्टावभिप्रेतत्वात् सर्वानादित्वे
 तत्कर्मोनादित्वमपि श्रुतिसिद्धम् । तथा सति 'तत्सापेक्षतापि तथेति
 पूर्वोक्तः समाधिरव्याहृत एवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ नन्वेवं सति प्रलये नामरूपविभागानर्ह-
 रूपेणैव सर्वावस्थानं सिद्धतीत्यविभागलक्षणस्यैवाद्वैतस्य सिद्धिर्न
 शुद्धाद्वैतस्यैव द्वितीयश्रुतिविरोधो दुष्परिहर इत्याशङ्कयोः तं विरोधं

उपसंहरति । वेदोक्ता धर्माः सर्वे ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सर्वसमर्थ-
त्वादिति ॥ ३७ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

परिहरन् स्वोक्तमुपसंहरतीत्याहुः । * उपसंहरतीत्यादि * । तथाच
यथा नारदपरीक्षायां, 'चित्रं वत यदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् ।
गृहेषु द्व्यष्टसादृशं स्त्रिय एक उदावहद्' इत्युपक्रमे कथनात्, त-
मेव सर्वगृहेषु सन्तमेकं ददर्शहेत्युपसंहारे कथनाच्च नानागृहेषु
तत्तत्कार्याणि कुर्वतः पृथग्विद्यमानत्वेऽपि न रूपमेदस्तथात्राविभागेन
सर्वेषां रूपाणां विद्यमानत्वेऽपि नाद्वितीयत्वमङ्गः । विचित्राश्च हीत्य-
नेनैतत्समाधेः पूर्वमेव कृतत्वादित्यर्थः । एतेन, न कर्मेति सूत्रद्वयमा-
दायाविमागाद्वैतमविनाभावाद्वैतं वा ये रोचयन्ते, ये चाद्वितीयादि-
श्रुतिमादाय प्रपञ्चमायिकत्वं रोचयन्ते ते उभयेऽपि निरस्ता चेदि-
तव्याः । तेन विरुद्धधर्माश्रयं सर्वयादानवसरं नानावादानुरोधि स-
माभ्यधिकरहितं ब्रह्मेति सिद्धम् ।

एवमस्मिन् पादे युक्त्या नाताविधः श्रुतिषु यो विप्रतिषेधः
स परिहृतः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनलचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
पुरयोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रतया सर्वे वादा निराक्रियन्तेऽस्मिन् पादे ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ प्रथमे पादे सांख्यं निराकृत्य तन्निराकरणप्रसङ्गे, एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इति सूत्रेण शिष्टापरिग्रहरूपं दोषं प्रदर्श्य अन्ये च वादा निराकृताः । तथापि केषाञ्चन मन्दमतीनां तदुक्तयुक्तिष्वभासतामानाभावे श्रद्धोत्पत्तौ स्वार्थविघ्नशः स्यात् स मा भूदिति करुणया तदुक्तयुक्तीराभासीकर्तुं द्वितीयः पाद आरभ्यते इति पूर्वं पादार्थनिरूपणे सूचितम् । तदत्र स्मारयन्ति * स्वतन्त्रतयेत्यादि * । तत्र प्रथमे पादे उपपादितः सत्कार्यवादः परिणामवादश्च सांख्यवादे सिद्धान्ते च तुल्य इति सांख्ये श्रद्धा शीघ्रमास्तिकस्योत्पद्येतेति तन्निरासाय प्रथमं तदेव निराक्रियन्ते दशभिः सूत्रैः । तेषां चैवं मतम्—‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः’ इति । तत्र साम्याद्यस्योपलक्षिता चा अकार्या चा गुणाः प्रकृतिः । प्रकृतित्वं च प्रकर्षेण करोतीति व्युत्पत्त्या तत्त्वान्तरारम्भकत्वम् । गुणास्तु, सत्त्वं लघु प्रकाशकं, रज उपष्टम्भकं चलं, तमो शुर्वाचरकमिति कार्यलक्षणलक्षिता यथायथं प्रीत्यप्रीतिधिपादात्मकद्रव्यस्वरूपा अतीन्द्रियाः कार्यकोश्रेयाः । गुणक्षोभस्य पाश्चात्यत्वात् साम्याद्यस्य सर्वेषां कारणभूतेति मूलप्रकृतिरित्युच्यते । सा एका अचेतना अनेकचेतनमोगापचर्गायां नित्या सर्वगता सततविक्रिया न कस्यचिद् विकृतिः । महद्बहुङ्गरपञ्चतन्मात्राः सप्त प्रकृतिविकृतयः । तत्र महानहङ्गरस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेर्विकृतिः । अहङ्गरस्त्रिविधो, वैकारिकस्तैजसस्तामसश्च । तत्र वैकारिको मनसः प्रकृतिः । तैजस इन्द्रियाणाम् । तामसः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानां पञ्चतन्मात्राणाम् । महत्तस्तु विकृतिस्त्रिविधोऽपि । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । ओषत्त्वग्न-

घ्राणहप्रसनाख्यानि । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि ।
मन उभयनायकम् । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाः पञ्च महाभूतानि एत
इन्द्रियादयः षोडश विकाराः । पुरुषस्तु परिणामशून्यत्वान्न कस्यापि
प्रकृतिः । नित्यत्वेनाजन्यत्वान्न कस्यापि विकृतिः । अत एव निर्द्वैत-
कश्चैतन्यमात्रस्वरूपो निष्क्रियः सर्वगतः प्रतिशरीरं भिन्नश्च । तत्र
निर्विकारत्वाग्निष्क्रियत्वाच्च न पुरुषस्य कर्तृत्वम् । प्रकृतेस्तु तदुभ-
ययत्त्वात् कर्तृत्वं परिणामित्वं चेति । तच्च प्रकृतेः कारणत्वमेवमनु-
मिमते, 'भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च । कारण-
कार्यविभागादविभागाद् वैश्वरूप्यस्य । कारणमस्त्यव्यक्तम्' इति ।
अर्थस्तु विश्वं रूपं यस्मिन्निति विश्वरूपं जगत् । विश्वरूपमेव वैश्व-
रूप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । तस्याऽव्यक्तं कारणमस्ति । तत्र पञ्च हेतवः ।
भेदानां परिमाणात् । भेदा महदादिभूतान्तास्तेषां परिमाणात् । अ-
व्यापित्वाद्, व्याप्यत्वादिति यावत् । कारणे सत्कार्यमिति स्थितम् ।
तथाच विवादाध्यासिता भेदाः स्वसजातीयाव्यक्तकारणकाः । तद्व्या-
प्यत्वात् । ये यज्जातीयव्याप्यास्ते तज्जातीयाव्यक्तकारणकाः ।
यथा घटादय इति । एवं, समन्वयाद्, भिन्नानां स्वरूपता समन्वयः,
अविनाभावो वा । तथाच, विमृता भेदास्तथा । तद्विधत्वे सति त-
त्सरूपत्वात् । तदविनाभूतत्वाद्वा । यदेवं तदेवं घटादिचदिति ।
किञ्च । शक्तितः प्रवृत्तेः । शक्तिः स्थान्तःस्याधिर्भावकत्वम् । तथाच
यद् यच्छक्तितः प्रवृत्तं तत् तत्कारणकम् । यथा घटादिकं मृत्कार-
णकम् । तथैतदेऽव्यक्तशक्तितः प्रवृत्तास्तत्कारणका इति । यद्वाऽत्र
हेतुद्वयम् । तथा सति यद् यच्छक्यं, तत् तत्कारणकम् । यथा घटा-
दयो मृदः । तथैते परम्परया परमाव्यक्तस्येति । एवं, यद् यत्प्रवृत्ति-
सम्पाद्यं तत् तत्कारणकम् । यथा घटादिः कुलालादेः । एवमेव
महदादयोऽव्यक्तस्येति । अयं च हेतुः सामान्यतः कारणत्वं वा क-
र्तृत्वं वा साधयति । किञ्च । कारणकार्यविभागादविभागात् ताभ्या-
मित्यर्थः । तथाच ये उत्पत्तौ यतो विमृताः प्रलये च यदविमृतास्ते
तत्कारणकाः । यथा घटादयो मृदः । एवमेतेऽपि परम्परया साक्षा-
च्च परमाव्यक्तादुत्पत्तौ विमृता प्रलये च तदविमृता इत्येतैरपि
तत्कारणकैर्भवेदित्यमिति ।

रामानुजाचार्यास्तु—यद् पिचित्रसन्निवेशं तत् कार्यम् ।

लोकानां भूर्भुवादीनामचेतनेन केवलेन प्रधानेन रचना नो-

यथा तनुमधनादि । जगदपि विचित्रसन्निवेशमिति तेनापि कार्येण भवितव्यामिति सामान्यतो हृदेन जगतः कार्यत्वमनुमाय तेन सिद्धे कारणपूर्वकत्वे ततः किं कारणमित्यपेक्षायां तत्साधनाय समन्वयादयो हेतव इत्येवं सांख्यतत्त्वकौमुद्युक्तप्रकारेण सरूपत्वं समन्वयं देशकालपरिच्छिन्नत्वं परिमाणमङ्गीकृत्य व्याकुर्वन्ति ।

भास्कराचार्यास्तु—अविनाभावरूपमन्वयमङ्गीकृत्य सुखदुःखमोहान्विता याह्या आध्यात्मिकाश्च भेदा इदयन्ते । ये च यदन्वितास्ते तदेककारणपूर्वकाः । यथा घटशरावादयो मृदन्विता मृदेकारणपूर्वका एव सुखदुःखमोहान्वितं जगत् त्रिगुणकारणकमित्येवं व्याकुर्वन्ते । परिणामं च द्विविधम् । रूपतः संख्यातश्चेत्याहुः ।

तत्र मिश्रानां सरूपत्वरूपो यः समन्वयस्तस्य न स्वसजातीयव्यक्तकारणकतासाधकत्वम् । सदृशे मिश्रादौ तस्य सत्त्वेन हेतोर्ध्यमिचारात् । द्विविधपरिमाणेऽपि संख्यापरिमाणं न साधकम् । एकत्वसंख्यासंख्यातत्वस्य कारणेऽपि सत्त्वाजातिसंख्यासंख्यातत्वस्य व्यक्तौ सत्त्वेन ध्यमिचाराच्च । अतः पूर्वव्याख्यातरीत्यैव प्रधानस्य कारणत्वानुमानम् । तदत्र रचनानुपपत्तिसुध्रेण दृश्यते । तद् व्याकुर्वन्ति । * लोकानामित्यादि * यत् पूर्वं परिमाणादिभिर्हेतुभिर्जगत्कारणत्वेन प्रधानमनुमीयते तदनुमानं न कर्तव्यम् । कुतः ? । रचनानुपपत्तेः । रचना हि शुद्धिपूर्विका या, प्रतिनियतदेशकालव्यवस्थापिका या, चेतनस्पर्शना या क्रिया । सात्र लोकानां भूर्भुवादीनामचेतनेन केवलेन प्रधानेन नोपपद्यते । तथाच भूरादिलोकरचना न केवलाच्चेतनकारणिका । रचनात्वात् । गृहादिरचनायत् । भूरादिलोका नाचेतनकर्तृकाः । चेतनस्पर्शनक्रियात्मकरचनाधिपयत्वात् । घटकुड्यादियत् । प्रधानं स्वतोऽकर्तृ । अचेतनत्वात् । स्वमादियदित्यादिभिः प्रयोगैः सत्प्रतिपक्षत्यादर्थांतरापादकत्वाच्च न हेतुमानैः कारणत्वेन प्रधानमनुमातुं शक्यमित्यर्थः । नन्वेवमेतैः प्रयोगैः कर्तृत्वस्यैवासिद्धिर्न तु कारणत्वस्येति याचकामावात् पूर्वोक्तैरन्वयादिभिः प्रधानस्य परिणाम एव तादृशोऽस्तु । तथा सति

पपद्यते । रचितत्वादेव न परिणामः । सर्वस्य संश्लेषप्रसङ्गात् ।

अतश्चेतनकर्तृका रचना नाचेतनेन प्रधानेन कर्तुं शक्या ।
तस्मात् कारणत्वेन प्रधानं नानुमातव्यम् । अन्यथोपपत्त्या वा-
धितमेवानुमानमिति चकारार्थः ॥ १ ॥

तस्य कारणत्वानपायाश्च कश्चिदोप इत्यत आहुः । * रचितत्वादि-
स्यादि * भवतां मते पुरुषो निष्क्रिय इति क्रिया शक्तिप्राधानिकी ।
तथाच सति रचनापि तस्यैव धर्मो, न पुरुषस्य । तद्विषयाश्च लोका-
स्तत्कर्तृका, अतो न तत्परिणामः । यथा घटादिः कुलालादेः ।
किञ्च । भूरादयो लोका यदि प्रकृतिपरिणामभूताः स्युः, सर्वे ग्लि-
ष्टाः स्युः । लोके परिणतत्वसंश्लिष्टत्वयोर्नियमस्य दध्यादिषु दर्श-
नात् । यदेवं तदेवम् । यथा घटकुड्यमन्यानादि । किञ्च । कार्यं
द्विविधम्—आरब्धं, परिणामभूतञ्च । तत्र निमित्तव्यापारजन्यं यत्
तदा रब्धम् । तदेव च रचितम् । यथा गृहादिकम् । यत् पुनरुपा-
दानव्यापारप्राधान्येन वा, तन्मात्र व्यापारेण वा जन्यते, तत् परि-
णामभूतम् । यथा हरिद्राचूर्णसंयोगजन्यं कुङ्कुमादि । यथाच दध्या-
दि । रचितत्वपरिणामयोश्चेतरेतरविरुद्धत्वं लोके दृष्टम् । अतोऽत्र
परिणामाङ्गीकारे रचितहानिस्तदङ्गीकारे च परिणामहानिरिति तु-
न्दिलसुरतन्यायादेकस्मिन् कार्यमुभयरूपत्वाङ्गीकार, एकस्मिंश्च का-
रणे उपादानत्वनिमित्तत्वयोरङ्गीकारो लोकविरुद्धः, प्रत्यनुमानवा-
धितत्वान्यायविरुद्धश्चेत्यर्थः । सिद्धं चदन्तः सौत्रानुमानपदस्यार्थ-
माहुः । * अत इत्यादि * । तथाचानुमीयत इत्यनुमानम् । भावे
ल्युडित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—कृत्यल्युटो बहुलमिति घाहुलकात् क-
र्माणि ल्युङ् । यदनुमीयते तदनुमानमिति सौत्रानुमानपदस्यार्थ-
माहुः । १

चकारप्रयोजनमाहुः । * अन्यथेत्यादि * । अन्यथोपपत्तिः
प्रतिपक्षानुमानं तथा कृत्वा सांख्योक्तं पूर्वमनुमानं पक्षे साध्यशून्य-
मेव क्रियत इति बोधने चकारेण क्रियते इत्यर्थः । एवं सत्प्रतिपक्षो-
पर्यान्तरं बाधश्चेति दोषत्रयं दर्शितम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

भुवनानि विचार्य जनान् विचारयति । सर्वस्य तत्परिणामे

प्रवृत्तेश्च ॥ ननु पूर्वहेतुनैव निरस्ते सांख्यमते हेत्वन्तरस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * भुवनानीत्यादि * । रचना द्विविधा । भुवनरचना जनरचना चातत्र अनरचना शुक्रशोणितपरिणामभूता । अतो रचनात्त्वहेतुकेऽनुमाने जनशरीररचनाया रचनाविषयत्वहेतुके च जनशरीरस्याचेतनत्वहेतुके च शुक्रशोणितयोर्दृष्टान्तीकरणे तेषां साधारणत्वापत्त्या न तन्मतदूषणं, न वा पूर्वोक्तन्यायावतार इति तत्समर्थनार्थं हेत्यन्तरेण वान् विचारयतीत्यर्थः । तद् व्युत्पादयन्ति * सर्वस्येत्यादि * प्रवृत्तिर्हि प्रयत्नस्तत्पूर्विका क्रिया वा । तथाच सर्वस्य प्रकृतिपरिणामत्वे शरीरोत्पादनाय मातापित्रोः प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । अयमर्थः । अचेतनस्य स्वत एव प्रवृत्तौ शुक्रशोणिते अपि चेतनप्रवृत्तिमन्तरेण स्वत एव जनशरीराणि जनयेतां, न तु मातापित्रोः प्रवृत्तिमपेक्षेताम् । अपेक्षा त्वल्लि । बहिः पतितयोः संसृष्टयोरपि तयोः शरीरसम्भवाददर्शनात् । पोषणादिनैव तत्समप्रत्यदर्शनान्च । अत एव गर्भस्त्रावादौ शरीरस्यासमप्रता दृश्यते । तेन चेतनाधिष्ठितयोरेव तपोः प्रवृत्तिर्न त्वनाधिष्ठितयोः । अतो जनरचनादिदृष्टान्तै रचनात्वादीन् हेतून् साधारणीकृत्य पूर्वोक्तैरन्यादिभिः प्रधानं न कारणत्वेनानुमातुं शक्यम् । अस्मदुक्तेषु हेतुषु रचनात्वे प्रवृत्तिपूर्वकत्वेन विशेषिते मातापितृप्रवृत्तिपूर्वकशुक्रशोणितपरिणामात्मकशरीररचनया दृष्टान्तिते रचनाविषयत्वे च तथा विशेषिते पुरुषशरीरेण च दृष्टान्तिते अचेतनत्वे च प्रवृत्तिमत्त्वेन विशेषिते जीवच्छरीरेण च दृष्टान्तिते साधारण्यनिवृत्तौ दोषाभावादित्यर्थः । ननु केवलचेतनस्यापि प्रवृत्त्यदर्शनात् प्रवृत्तिरपि विशिष्टधर्म एव । तथा सति तत्र कस्य प्राधान्यमित्यपेक्षायां चेतनस्य निष्कलत्रनिष्क्रियत्वाभ्यां न प्राधान्यम्, अपि त्वचेतनस्यैवेति प्रवृत्तेरपि नैमित्तिकाचेतनधर्मत्वाग्रान्वयादिषु प्रतिपक्षाविदोषः,

प्रवृत्तिर्नोपपद्यते प्रधानस्य वा प्रथमप्रवृत्तिः । यद्यपि प्रधानकारणवादे फलपर्यन्तमङ्गीक्रियमाणे न किञ्चिद् दूषणम् । कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वात् । तथापि वादिनं प्रति लोकन्यायेन वक्तव्य-

किन्तु रचनादिभ्येव दोष इत्यत आहुः । * प्रधानस्येत्यादि * निमित्तसंसर्ग एव नैमित्तिकधर्मसम्भवाग्निमित्तभूतचेतनसंसर्गस्य सार्धदिकत्वे सृष्टिस्थितिप्रलयादिकालविभागानुपपत्तेः कादाचित्कत्वे च हेतोर्वक्तुमशक्यत्वात् प्रधानस्य या प्राथमिकी प्रवृत्तिः सृष्ट्यर्था, सैव नोपपद्यते । तथाच तव मते चेतनाधिष्ठानस्यापि वक्तुमशक्यत्वेन हेतोः सविशेषणस्याप्युपादाने त्वन्मतासिद्धिरित्यर्थः । ननु तस्याः स्वभाव एव तादृशोऽती न किञ्चिद् दूषणमित्याकाङ्क्षायां तदनुद्य दूषयन्ति । * यद्यपीत्यादि * धेनुवद् घटसाय पुरुषार्थ स्वभावत एव तस्याः प्रवृत्तिः । नर्तकीवत् सर्वप्रदर्शनोत्तरं स्वतः एव कार्याग्निवृत्तिरित्येवं कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वमङ्गीकृत्य फलपर्यन्तं प्रधानकारणवादेऽङ्गीक्रियमाणे स्वभाववादाश्रयणात् किञ्चिद् दूषणम् । रचनाप्रवृत्त्योः कालनियमस्य च स्वभावादेव सम्भवात् । तथापीदं शास्त्रं तर्कमाश्रित्य प्रवृत्तं, न तु श्रुत्युपपद्यम् । तदीयव्याख्यानस्य श्रुत्यन्तराविरोधेन लक्षणाप्राप्तं च व्याख्यानाभासत्वात् । अतस्तर्कालम्बने वादिनं प्रत्यपि लोकन्यायेन वक्तव्यम् । तत्र लोके चेतनाचेतनव्यवहारोऽस्ति । चेतना जरायुजाण्डजोद्भिजस्वेदजभेदेन चतुर्विधाः । सशरीरा जीवा अलौकिका मुक्ता अशरीराश्चेतनास्तेभ्योऽन्ये घटादयो रथादयश्च ते अचेतना इति । तन्न्यायेनात्र सूत्रेषु विचारस्तथा सति प्रकृतेः पञ्चविधेषु चेतनेष्वप्रवेशादचेतनत्वमिति । तत्र धेनुनर्तकीदृष्टान्ताभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रतिवादिनं प्रति न वक्तुं शक्ये । लोके तयोश्चेतनत्वेनैव व्यवहारात् । अभ्युपगमस्य स्वमात्रसन्तोषकत्वेनानुत्तरत्वात् । अत एतावन्मात्रेणैव तन्निग्रहे सिद्धे न किञ्चिद्विचारणीयम् । प्रवृत्तिः कस्य धर्मः ? । यत्र दृष्टा तस्य या ईयत्सयुक्ते दृष्टा तस्य वेति शङ्कयां यस्मिन् दृष्टा तस्यैव सेति युक्तम् । प्रवृत्तितदधिष्ठानयोः प्रत्यक्षत्वात् केवले चेतने क्वचिदपि प्रवृत्त्यदर्शनात् । अत एव बान्धवव्यतिरेकसिद्धत्वाच्चैतन्यमपि देहधर्म

प्र । तत्र लोके चेतनाचेतनव्यवहारोऽस्ति । चेतनाश्चतुर्विधा जीवाः
सशरीरा अलौकिकाश्च । अन्ये अचेतनाः । तन्न्यायेन विचा-
रोऽत्रेति न किञ्चिद् विचारणीयम् ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयो विचित्रफेनरचनां करोति, यथा वा नद्यादिजलं
स्वत एव स्पन्दत इति चेत् । न । तत्रापि दोहनाधिभ्रयणे मेघानां
चेतनानामेव सत्त्वात् ।

एवेति लोकायतिकदर्शनम् । तस्मादचेतनस्यैव धर्मः प्रवृत्तिरिति
पूर्वपक्षमुद्भाव्य, न द्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्हृदयते न तस्य सेति ।
किन्तु सा चेतनाद् भवतीति द्रूमः । तद्भावे भावात् तदभावे चाभा-
वात् । यथा फाष्ठादिनिष्ठापि दाहप्रकाशलक्षणा क्रिया केचलेऽनले-
ऽनुपलभ्यमानापि ज्वलनान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तन्निमित्तैवेत्या-
दिकमेकदेशिभिर्विचारितं तल्लोकन्याये देहस्यैव चेतनत्वेन समा-
धानात् विचारणीयमित्यर्थः ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥ ननु मास्तु घेनुनर्तकीदृष्टान्तेन
प्रवृत्तेरचेतनधर्मत्वं तथापि क्षीरजलदृष्टान्तेनाचेतनधर्मत्वं त-
स्याः साधयिष्याम इत्याशङ्क्यां समाधत्ते । पय इत्यादि * ।
तद् व्याकुर्यन्ति । * यथा पय इत्यादि * यथा दुह्यमाने-
ऽधिधीयमाणे च पयसि दृश्यमानां विचित्रां फेनरचनां केचलं पय
एव करोति । यथा वा नद्यादिजलं स्वत एव प्रस्फुरति । न तत्र चेतन-
संसर्गलेशोऽपि । तथा प्रधानमपि प्रवर्तते । विचित्रलोकरचना के-
चलाचेतनकर्तृका, रचनात्वात् । दुह्यमानपयः फेनरचनाघत् । घन्वा-
द्यर्थो प्रधानप्रवृत्तिः केचलाचेतनधर्मः, प्रवृत्तित्वात् । नद्यादिस्पन्दन-
प्रवृत्तियदित्यनुमास्यामहे इत्युच्यते चेत् । न । कुतः ? तत्रापि
तस्मिन् दृष्टान्तद्वयेऽपि दोहनाधिभ्रयणयोश्चेतनकर्तृकयोरेव प्रयोज-
कतया सत्त्वात् । नदीप्रस्फुरणेऽपि चेतनानां मेघानां प्रयोजकानां स-
त्त्वात् । तथाच दृष्टान्तद्वयेऽपि चेतनप्रयुक्तत्वस्य विद्यमानत्वेन हेतोः
सपक्षराहित्येन व्याप्तिप्रहाभावाच्चानुमानमित्यर्थः । ननु यथा क्षीरम-

व्याख्यानान्तरे त्वन्नाम्बुवदित्युच्येत । द्वितीयस्य समाधानं
नोभयवादिसंमतम् ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

चेतनं स्वत एव यत्सर्ववृद्धये प्रवर्तते । यथा वा नद्यादिजलं स्वभा-
वत एव लोकोपकाराय स्पन्दत एव प्रधानमपि स्वभावत एव पुन-
रप्यर्थसिद्धये प्रवर्तत इत्याशङ्क्यामुभयवादिप्रसिद्धे रथादायचेतने
कोऽलस्य प्रवृत्त्यदर्शनाच्छास्त्रं च, योऽप्सु तिष्ठन् योऽपोन्तरो यमय-
ति, एतस्यैवाक्षस्य प्रशासने गार्गि प्राच्यो नद्यः स्पन्दन्त इति चेतन-
कर्तृकत्वश्चावणात् साध्यपक्षनिक्षिप्त एवायमुपन्यास इत्येकदेशि-
कृतव्याख्यानेऽपि प्रकृतार्थसिद्धेस्तत् कुतोऽनादृत्यान्यथा व्याख्यायत
इत्यत आहुः । * व्याख्यानान्तर इत्यादि * । पूर्वञ्च रचनाप्रवृत्त्योरनु-
पपत्त्या पूर्वपक्षिणोऽसङ्गतत्वादित्वमुक्तमिति तेन तदेव दृष्टान्तेन नि-
धारणीयम् । अत एव दृष्टान्तद्वयमत्र सूत्र उक्तम् । यदि लोकोपका-
राय प्रवृत्तिमात्रमेव दूष्यत्वेनाभिप्रेतं स्यात् तदा प्रवचनसूत्रेषु
अचेतनत्वेऽपि क्षीरवद्येष्टितं प्रधानस्येति कथनात् तन्मात्रमेवास्मिन्
सूत्रे क्षीरपदेनानूदितं स्यात् । यदि च तदभिप्रेता पुरोपकारकता
दूष्यत्वेनाभिप्रेता स्यादन्नाम्बुनोक्तयात्वस्य लोकप्रसिद्धत्वादन्ना-
म्बुवदित्युच्येत । अतो मिश्रैवेयं युक्तिरिति तथा व्याख्यानमयुक्तम् ।
नचैवं सति प्रवचनसूत्रस्ययुक्तेरदूषणात् तथा स पुनः प्रत्यवस्थास्य-
तीति शङ्क्यम् । क्षीरस्य जीववद्येतुत एव प्रस्रवणेन तस्य दृष्टान्तस्य
शिथिलतया तेन प्रत्यवस्थानाभावस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । तस्माद-
युक्तमेव तद्व्याख्यानम् । यत् पुनर्नन्नाम्बुनोऽत्यन्तमनपेक्षा निम्न-
भूम्याद्यपेक्षितत्वात् स्पन्दनस्येति समाधानं, तत्तु सिद्धान्तिनश्चेतन-
सापेक्षताभिप्रायवतो निम्नभूमिसापेक्षताया अनभिप्रेतत्वात् पूर्वपक्षि-
णोऽपि निरपेक्षतां प्रतिपादयतोऽनभिप्रेतत्वाद्योभयवादिसंमतम-
तस्तदुभयमनादित्येवं व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ प्रकृतेः कर्तृत्वं दूषयित्वा
तस्याः स्वतः परिणामं दूषयति । * व्यतिरेकेत्यादि * । अत्रापि ना-

प्रधानस्यान्यापेक्षाभावात् सर्वदा कार्यकरणमेव, न व्यतिरेकेण तूष्णीमवस्थानमुचितम् । पुरुषाधिष्ठानस्य तुल्यत्वात् । सेश्वरसांख्यपतेऽप्यैश्वर्यं तदधीनमिति यथास्थितमेव दूषणम् ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

तृणपल्लवजलानि स्वभावादेव परिणमन्त एवमेव प्रधानमि-

नुमानमित्यस्यानुपपन्नः । तद् व्याकुर्वन्ति । * प्रधानेत्यादि* । व्यतिरेकेण अनवस्थितिर्व्यतिरेकानवस्थितिः । गुणत्रयसाम्यात्मकस्य प्रधानस्य परिणामार्थं गुणक्षोभायान्यापेक्षाभावात् सर्वदा कार्यकरणमेवोचितं, न तु कार्यव्यतिरेकेण तूष्णीमवस्थानमुचितम् । तथाच प्रलयानुपपत्तिः । चकारेण प्रयाणां गुणानामेकव्यतिरेकेणान्यानवस्थितैर्युगपत् क्षोभात् कार्यत्रयस्यापि यौगपद्यसम्भवात् क्रमानुपपत्तिः, कार्यानिवृत्तिश्च समुचीयते । नच पुरुषाधिष्ठानेन क्रमानुपपत्तिपरिहारः पुरुषाणामानस्येन नित्यविभुत्वेन च तदधिष्ठानस्य तुल्यत्वात् । तेषामुदासीनत्वेन च तुल्यत्वात्तानच तर्हि सेश्वरसांख्यमादरणीयम् । तथा सति तस्य यदा यथा अधिष्ठानं तथा परिणामादिरिति न दूषणाशकाश्च इति वाच्यम् । यतः सेश्वरसांख्यमतेऽप्यैश्वर्यं प्रधानाधीनं, न त्वौपनिषदानामिवैश्वरमतस्तस्या अन्यानपेक्षत्वात् प्रलयानुपपत्त्यादिरूपं दूषणं यथाऽनीश्वरसांख्यमते तथाप्रापीति मतद्वयमप्यसङ्गतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ननु यथा तृणपल्लवजलानि पशुमक्षितानि स्वभावादेव क्षीरभावेन परिणमन्त एवं प्रधानमपि महदादिभावेन परिणम्यते । एवञ्चानपेक्षाहेतुको व्यतिरेकानवस्थितिदोषोऽपि परिहृतो भवति । इष्टान्तस्य रूप्यत्वादित्याशङ्कन्यामाह । अन्यत्रेत्यादि * । अत्रापि पूर्ववदनुपपन्नः । तद् व्याकुर्वन्ते । * तृणेत्यादि * । प्रधानमन्यानपेक्षपरिणामम् । अचेतनत्वात् । तृणादिवदित्येवं कारणतया प्रधानानुमानं न कर्तव्यम् । कुतः ? अन्यत्र शृङ्गादौ गुग्गुल्याभावात् । यदि हि तृणादिकं स्वभावादेव परिणमेत् सर्वत्रैव गुग्गुं भवेत् । तत्तु न भवति । अतः प्रधानमन्यानपेक्षपरिणामम् । अचेतनत्वात् । तृणादिवदिति हेतूदाहरणयोः साधारणत्वेन नानुमानं

ति न मन्तव्यम् । अन्यत्र शृङ्गादौ दुग्धस्याभावात् । चकाराच्चे-
तनक्रियाऽप्यस्ति । ततश्च लोकदृष्टान्ताभावादचेतनं, प्रधानं न
कारणम् ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

प्रधानकारणवादाङ्गीकारेऽपि प्रेक्ष्यकारित्वाभावाच्च पुरुषार्थः
सिद्ध्यति ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

प्रधानस्य केवलस्य कारणवादो निराकृतः । पुरुषप्रेरितस्य
कारणत्वमाशङ्क्य परिहरति । पुरुषः पञ्चुरन्धमारुहान्योन्योपका-

शक्यं कर्तुमित्यर्थः । * चेतनक्रियेति * घासमक्षणादिरूपा धेन्या-
दिक्रिया ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ अन्यानपेक्षस्य प्रधानस्य स्वमा-
यत एव महदादिरूपः परिणामो न युक्तिसह इत्युक्तम् । इदानीं
तदुपगम्य यथा धेनुर्वत्सार्थं स्वत एव प्रवर्तते तथा प्रधानमपि पु-
रुषभोगार्थं स्वत एव प्रवर्तते इति यत्तेऽङ्गीकुर्वन्ति तद् दूषयती-
त्याहुः । * प्रधानकारणेत्यादि * । अभ्युपगमे प्रधानकारणवादाङ्गी-
कारे प्रधानस्य पुरुषार्थं स्वतः प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । कुतः ? । 'अर्थाभा-
वात् । अर्थः प्रयोजनं, तदभावात् । तद्धि प्रेक्षावतां भासते । यतः
प्रेक्षापूर्वकारित्वं चेतनधर्मः सोऽचेतने प्रधाने न वक्तुं शक्यते ।
लोके तथा अदर्शनात् । तदभावे च पुरुषार्थो न सिद्ध्यति । घुणा-
क्षरवक्तुं कादाचित्कः स्यात् । तथापि तादर्थ्यप्रवृत्तिप्रतिज्ञा तु भज्ये-
तैवेत्यसङ्गतस्तथाभ्युपगम इत्यर्थः ॥ ६ ॥ २ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि ॥ एवं प्रधानकारणवादे निरस्ते पुनः
प्रत्यवस्थानानवकाशात् किमस्य सूत्रस्य प्रयोजनमित्यत आहुः । *
प्रधानस्येत्यादि * । तथाच प्रतिज्ञान्तरपरिहारः प्रयोजनमित्यर्थः । पुरुष-
प्रेरितप्रधानकारणवादस्य स्वरूपमाहुः * पुरुष इत्यादि * तथोक्तं सां-

राय गच्छति, यथा वा अयःकान्तं सन्निधिमात्रेण लोहे क्रिया-
मुत्पादयति । एवमेव पुरुषाधिष्ठितं पुरुषसन्निहितं वा प्रधानं प्रव-
र्तिष्यत इति चेत् तथापि दोषस्तदवस्थः । प्रधानप्रेरकत्वं पुरुषस्य
स्वाभाविकं ? । प्रधानकृतं वा ? । आद्ये प्रधानस्याप्रयोजकत्वम् ।
द्वितीये प्रधानदोषस्तदवस्थः । नित्यसम्बन्धस्य विशिष्टकारणत्वे
अनिर्मोक्षः । अशक्तस्य तु मोक्षाङ्गीकारः सर्वथानुपपन्नः ॥ ७ ॥

व्यसत्तत्त्वम्—‘पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पङ्गवन्ध-
वदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः’ इति । उभयोः प्रधानपुरुषयोः सं-
योगः संश्लेषस्तत्कृतो महदादिस्सर्गः । तस्य प्रयोजनद्वयम् । पुरुषस्य
भोग्यतया प्रधानविषयकं दर्शनं, पुरुषस्य कैवल्यं चेति । तथाच
यथा पङ्कुरन्धमारुह्याऽन्योन्योपकाराय गच्छत्येवं पुरुषः प्रधानमधि-
ष्ठाय उक्तकार्यद्वयार्थं प्रवर्तयतीत्येकं मतम् । यथा वा अयःकान्त
इति द्वितीयं मतम् । तदनूद्य दूषयन्ति । * तथापीत्यादि * । एव-
मङ्गीकारेऽपि दोषस्तदवस्थ इत्यतो नानुमानमित्यर्थः । तदुपपाद-
यन्ति । * प्रधानेत्यादि * । * अप्रयोजकत्वमिति * । पुरुषोपकारज-
ननासमर्थत्वम् । तथाच स्वाभाविकत्वपक्षे पुरुषस्य स्वत एव प्रवृ-
त्तेः प्रधानकृतो न कश्चिदुपकारः । यथा स्वस्तेन धीजने व्यजनस्य
नोपकारकत्वेन प्रसिद्धिस्तथेति । प्रधानकृतत्वपक्षे तु प्रेक्ष्यकारित्व-
स्य तत्र वस्तुमशक्यत्वानुपकारकत्वात् सिद्धिर्व्यतिरेकानवस्थिते-
भ्यानपायात् पुरुषार्थसिद्धिः प्रलयासिद्धिश्च तदवस्था । किञ्च । प्र-
कृतिपुरुषयोर्गः कश्चित् सम्बन्धो निर्वक्तव्यः स तयोर्नित्यत्वान्नित्य
एव । सोऽभ्युदासीनत्वेनाभ्युपगतस्य पुरुषस्य वागादिव्यापारास-
म्भवात् प्रकृतिप्रेरणयोग्यतारूपो वक्तव्यः । तस्यैव चेद् भोगादिके
विशिष्टकारणत्व तदा तस्य नित्यत्वात् पुरुषस्यानिर्मोक्ष एव प्रस-
ज्येत । यदि चात्मनामानन्त्यात् तेषां मध्ये कस्यचन शक्तस्य अ-
धिष्ठातृत्वं तदितरस्याशक्तस्य मोक्ष इति न दोष इति विभाव्यते
तदापि प्रधानस्य स्वातन्त्र्याद् बन्धकस्याभाव्याच्चा निच्छतोऽपि
तेनैव भोगसम्भवादशक्तत्वेन तन्निवारणासम्भवाच्चाशक्तस्य मो-

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

प्रकृतिपुरुषयोरङ्गाङ्गित्वे भवेदप्येवम् । तच्च नोपपद्यते । पुरु-
पस्याङ्गित्वे ब्रह्मवादप्रवेशो मतहानिश्च । प्रकृतेरङ्गित्वे त्वनिर्मोक्षः ।

क्षाङ्गीकारः सर्वथाऽनुपपन्न इत्यर्थः । सूत्रयोजना तु पुरुषश्चाश्मा च
पुरुषाश्मानौ ताभ्यां तुल्यः सम्यन्वस्तथा । द्वन्द्वान्ते भूयमाणो
घतिः प्रत्येकं सम्यद्भूत इति ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ पुरुषविशिष्टप्रधानकारणत्वाद् एव दूष-
णान्तरमाह । अङ्गित्वेत्यादि * । तद् व्याकुर्वन्ति * प्रकृतीत्यादि * ।
यत् तयोरन्योन्योपकारकत्वमङ्गीकृतं तत् तदा स्याद् यदि तयोर्गुण-
प्रधानभावेनाङ्गत्वमेकस्यान्यस्याङ्गित्वं च स्यात् । तदेव तु न जाघदी-
ति । कुतः ? । अङ्गित्वानुपपत्तेः । पुरुषस्याङ्गित्वे स पुरुष इतरविल-
क्षणो घक्तव्यः । अन्यथा प्रकृतिनियामकत्वं तस्य न स्यात् । तथा
सति तत् तस्य विलक्षणं श्रौतधर्मवत्तयेवेति ब्रह्मवादप्रवेशः । यदि
न श्रौतधर्मवत्तयेत्युच्यते तदापि कालकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टस्तु
घक्तव्यः । तथा सतीतरपुरुषविलक्षणेऽश्वरसिद्ध्या ईश्वरसिद्धेरीदृशे-
ऽश्वरसिद्धिः सिद्धेति प्रवचनसूत्रोक्तमतहानिः । यदि च तद्भिया प्र-
कृतेरङ्गित्वमाद्रियते तदा तस्याः स्वातन्त्र्यात् तथा पुरुषाय स्वदोषा
न दर्शयितव्याः । ततश्च दुःखभावेन विरागाभावात् कैवल्यार्थ-
प्रवृत्त्यभावेनानिर्मोक्ष इत्यर्थः ।

शङ्कराचार्यादयस्तु-सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था हि प्रधाना-
वस्था । तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिमावानु-
पपत्तेर्वाह्यस्य कस्यचित् क्षोभयितुरभावाद् गुणवैषम्यनिमित्तो मह-
दाद्युत्पादो न स्यादित्येवं प्रधानप्रवृत्त्यनुपपन्नताबोधकत्वेनेदं सूत्रं
व्याकुर्वते । तन्न युक्तम् । पुरुषादमसूत्रस्य सांख्योक्तविशिष्टकारणता-
पन्नदूषकताया व्याख्यानादत्र केवलकारणतापक्षदूषणस्यासङ्गत-
त्वादिति ।

यत् पुनः पूर्वसूत्रव्याख्याने परमात्मनः स्वरूपव्यपाध्रयमौ-
दासीन्यं, मायाव्यपाध्रयं प्रघटकत्वमिति शङ्कराचार्यैरुक्तं, तदुपह-

अनेन परिहृतोऽपि भाषावादो निर्लज्जानां हृदये भा-
सते ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अन्यथा वयं सर्वमनुमिमीमहे । यथा सर्वे दोषाः परिहृता

सन्ति । * अनेनेत्यादि * । माया हि गुणमयी गुणानाञ्चाङ्गाङ्गिभाषो-
ऽनुपपन्न इति स्वयमेव व्याख्यानात् सांन्यावस्थावस्थितगुणकृतमु-
दासीनस्वरूपस्य परमात्मनः प्रवर्तकत्वमित्यसङ्गतम् । अथ शुद्धस-
त्त्वप्रधाना सःङ्गीक्रियते, तदा तु तया ज्ञानमात्रमेवोत्पादयितव्यं, न
प्रवर्तयितव्यम् । सत्त्वस्य तादृशस्वभावे मानामावात् । अप्राधान्येन
गुणान्तरेऽपि तथात्यस्य घक्तुमशक्यत्वात् । अतः स्वोक्तमप्यननु-
सन्धानानां निर्लज्जत्वात् तादृशमेव हृदये भासत इति तथा समर्थन-
मसङ्गतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ 'प्रीत्यप्रीतिविपादा-
त्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्योन्याभिभवप्रयजननमिथुन-
वृत्तयश्च गुणा' इति हि सांन्यानामपरा प्रतिज्ञा । अयंस्तु—प्रीतिः
सुखम्, अप्रीतिर्दुःखं, विपादो मोहः, सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः केमणैते
त्रयात्मका एतत्त्रयस्वरूपाः । प्रकाशः प्रवृत्तिर्नियमो निग्रह इति
तेषां क्रमेणासाधारणं कार्यं, तेन तेऽनुमीयन्ते । अन्योन्याभिभवो-
ऽन्योन्याश्रयोऽन्योन्यजननमन्योन्यमिथुनीभावश्च तेषां साधारणी-
क्रियेति । एवं साधारणक्रियया गुणवृत्तं चलमङ्गीकृत्य तमसा रजो-
नियमनेन प्रवृत्तावपोदितायां प्रलयसिद्धिः । तत्पूर्वकं सत्त्वजनने
तेन प्रकाशादात्मविवेके निर्मोक्ष इत्येवं समर्थनमाशङ्क्य परिहरति ।
तद् व्याकुर्यन्ति * अन्ययेत्यादि * । गुणा एवं विभागशः प्रवृत्ति-
मन्तः । चलस्यभावत्वात् । चलदलदलवदित्येवमन्यथानुमाने रचना-
ऽनुपपत्त्यादयः सर्वे दोषाः परिहृता भवेयुरिति चेदत्र दूषणमाह ।
ज्ञशक्तिवियोगादिति * । सौप्रश्नोऽप्यर्थः । एवं प्रकारान्तरेणानुमिता-
वपि तत्तत्काले तत्तत्कार्यं चाख्यं, न सर्वदा । क्रमानुपपत्त्यादिदूषण-
प्राप्तात् । तच्च तथा तदा भवति यदि तमसा कालो ज्ञायेत । सा

भवेयुरितिचेत् तथापि पूर्वं ज्ञानशक्तिर्नास्तीति मन्तव्यम् । तथा सति धीजस्यैवाभावाभिसत्त्वानिमोक्ष इति ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चानमज्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धत्वान्मतवर्तिनां पञ्चविंशादिपञ्चाङ्गीकारात् । वस्तुतस्त्वलौकिकार्थे वेद एव प्रमाणं नान्यदिति ॥ १० ॥

तु ज्ञानशक्तिर्भवतां मते पुम्प्रकृतिसंयोगात् पूर्वं नास्तीति स्वमतानु-
सिद्धान्मन्तव्यम् । तथा सति प्रवृत्तिवीजस्य ज्ञानशक्तिसंयोगस्याभा-
वात् प्रवृत्त्यसिद्धिः । अथ, दिक्कालावाकाशादिभ्य इति सूत्रात्
सृष्टिदशायां कालस्योत्पन्नत्वात् पुंयोगेन ज्ञानशक्तिसद्भावाच्च प्रवृ-
त्तिः साध्यते, तथापि संयोगस्य नित्यत्वात् प्रलयदशायां कालस्यापि
नाशाद् वियोजकान्तरस्य वक्तुमशक्यत्वात् पुरुषस्य गुणसाम्याद-
निर्मोक्षस्तदवस्य इति नानुमानान्तरेणापि तथा सिद्धिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चानमज्जसम् ॥ सर्वपक्षसाधारणं दूषणान्तरं
वदति तन्मतस्यार्वाचीनत्वव्यापनायेत्याशयेनाहुः । * परस्परेत्या-
दि * । तानि च मतान्येकादशस्कन्ध उद्धवप्रश्न उक्तानि । 'केचित्
पञ्चविंशतिं प्रादुरितरे पञ्चविंशतिम् । सप्तैके नव पदं केचिच्चत्वार्यै-
कादशापरे । केचित् सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश' इति । ए-
तेषां स्वरूपं च तत्रैव भगवता प्रोक्तम् । तच्च सर्वं यौक्तिकत्वाद्-
नादरणीयम् । भगवता तयोक्तत्वात् । 'युक्तयः सन्ति सर्वत्र भासन्ते
ब्राह्मणा यथा । मायां मदीयामुदृष्ट्वा वदतां किन्तु दुर्घटम् । नैतदेवं
यथाऽत्य त्वं यदहं वन्मि तत् तथा । एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे
दुरत्ययाः । यासां व्यतिकरादासीद् विकल्पो वदतां पदम् । प्राप्ते
शमदमेऽप्येति वादस्तमनुशाम्यतीति' । तर्हि, तमो वा इदमेकमेवाग्र
आसीदित्यादिश्रुत्युक्तस्य का गतिरित्यत आहुः । * वस्तुत इत्या-
दि * । तद्वीत्या तदङ्गीकारे तु भगवत्परत्वाच्च दोष इत्यर्थः । एवं
दशभिः सूत्रैः सांख्यसमयो निराकृतः ॥ १० ॥ २ ॥

महदीर्घवद्वा ह्यपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादो निराक्रियते । तत्र स्थूलकार्यार्थ

महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ अतः परं सप्तसूत्र्या
नैयायिकादिसमयो निराक्रियते । केचिद्विदं सूत्रं ब्रह्मकारणवाददू-
षणपरिहारार्थत्वेन ध्याकुर्वन्ति । तदयुक्तम् । ब्रह्मकारणवादे प्रस-
क्तानां विलक्षणत्वादीनां दोषाणां पूर्वस्मिन् पाद एव, न विलक्षण-
त्वाधधिकरणैर्निर्धारितत्वेन प्रसङ्गाभावात् पुनरुक्त्यापादकत्वाच्चेत्य-
भिप्रेत्याहुः । * इदानीमित्यादि * । अत्रासमञ्जसमिति पूर्वसूत्राद्-
नुवर्तत इति केचिदाहुः । वस्तुतस्तत्राप्रिमसूत्रेणैतस्यान्वयः । आशब्दो
विकल्पर्यः । तथाच ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां जायमानं
ब्रह्मणुकं महत् स्याद् दीर्घवद् वा स्यान्न त्वणु ह्रस्वमिति । तदिदं व्या-
कुर्वन्ति * तत्रेत्यादि * । अयमर्थः । तेषां मते सर्वे जगद् उपादानभूतेभ्यो
नित्येभ्यः परमाणुभ्यो ब्रह्मणुकादिकमेणोत्पद्यते । तत्रैषा युक्तिः । सु-
खमादेव स्थूलस्योत्पत्तिर्लोके इदयते । तन्तुभ्यः पटस्यांशुभ्यस्तन्तूनां
चोत्पत्तिर्दर्शनात् । स चापकर्षः परमकारणद्रव्यमत्तिसूक्ष्मभवस्यापयति
परमाणुरूपम् । तस्य सावयवत्याङ्गीकारे त्वनन्तावयवत्वेन मेरुसर्प-
पयोः समानपरिमाणत्वप्रसङ्गः । एवं सिद्धाः परमाणवः पार्थिवा-
प्यतैजसवायवीयभेदाच्चतुर्विधा नित्याः प्रलयकालेऽवतिष्ठन्ते । कि-
ञ्च । कार्यमात्रं लोके समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यकारणद्वयजन्यं
इत्यते । यथा पटे तन्तवः समवायिकारणम् । तेषां परस्परसंयो-
गोऽसमवायिकारणम् । तुरीयेमकुचिन्दादयश्च निमित्तकारणम् ।
एवमाद्यकार्येऽपि परमाणवः समवायिनस्तत्संयोगोऽसमवायी । अ-
दृष्टेश्वरेच्छादिकं च निमित्तम् । तत्र जीवाहणसहकृतेऽश्वरेच्छावशाद्
वा, ईश्वरेच्छावशाद्वाहणवदात्मसंयोगाद् वा परमाणुषु कर्मोत्पद्यते ।
ततस्ते परमाणवः परमाण्वन्तरेण संयुज्यमानाः प्रत्येकं ब्रह्मणुकं
कार्यमारभन्ते । ब्रह्मवस्तु परमाणवः संयुक्ता न सहसा स्थूलं कार्य-
मारभन्ते । परमाणुत्वे सति यदुत्वाद् । घटोपगृहीतपरमाणु-
वद् । नचात्र मानानावः । नष्टे घटे कपालादिदर्शनस्यैव

प्रथमं परमाणुद्वयेन द्व्यणुकमारभ्यते । परमाणुद्वयसंयोगे द्व्यणुकं
भवतीत्यर्थः । तत्रोपर्यधोभावमिलने द्व्यणुकं महत् स्याद् द्विगुण-
परिमाणवत्त्वात् ।

मानत्वात् । तैरेव घटारम्भे तु मुहुरादिना घटनाशे तद-
धयवानां परमाणूनामतीन्द्रियत्वाच्च किञ्चिदुपलभ्यते । तस्मा-
च्च घटूनां परमाणूनां सहस्रा स्थूलकार्यारम्भकत्वं, किन्तु
द्व्यणुकादिकमेणैव महाकार्यारम्भ इति द्व्यणुकमेवाद्यं कार्यं द्वाभ्यां
परमह्रस्वपरिमण्डलपरिमाणाभ्यां परमाणुभ्यामारभ्यते । किञ्च ।
द्रव्येण द्रव्यान्तरारम्भयद् गुणेन गुणान्तरारम्भ इति परमाणुद्वय-
गतया द्वित्वसंख्यया द्व्यणुकेऽणुत्वं ह्रस्वत्वं च परिमाणान्तरमार-
भ्यते । अणु च पारिमाण्डल्यादन्यत् । पारिमाण्डल्यं च परमाणुत्व-
स्यैव नामान्तरम् । परमाणुत्वं त्वनारम्भकम् । द्वित्वसंख्यया तु महे-
श्वरीयया अपेक्षाबुद्ध्या जन्यते । तथा त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमार-
भ्यते । द्व्यणुकगतया बहुत्वसंख्यया त्र्यणुके महत्त्वं दीर्घत्वं च प-
रिमाणान्तरमारभ्यते द्व्यणुकगते अणुत्वह्रस्वत्वे त्वनारम्भके । तथा
द्वाभ्यां तु द्व्यणुकाभ्यामपि न द्रव्यमारभ्यते । द्व्यणुके बहुत्वमह-
स्वप्रचयविशेषाभावेन द्व्यणुकजनितकार्यं महत्त्वानारम्भे तस्य का-
र्यस्य द्व्यणुकतुल्यतायां तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किञ्च । विश्वनिर्माण-
स्य जीवाहृज्जन्यतया तद्भांगार्थत्वाद् द्व्यणुकभोगस्य कारणद्व्य-
णुकेनैव सिद्धेः कृतं तत्कार्येण द्व्यणुकान्तरेणेति । अत आरम्भसा-
र्थक्याय बहुभिरेव द्व्यणुकैस्त्र्यणुकचतुरणुकादीनि भोगभेदायार-
भ्यन्ते । एवं क्रमेण चायवीयपरमाणुसंयोगेभ्य उत्पन्नो महान् चायु-
नैभसि दोषूयमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं तस्मिन्नेवाप्येभ्यस्तेभ्यस्तथैवो-
त्पन्नः सलिलनिधिः पोष्णूयमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं तथैवोत्पन्ना पृ-
थिवी तथैव संहतावतिष्ठते । तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तथैवो-
त्पन्नस्तेजोराशिर्देदीप्यमानस्तिष्ठतीत्यादिः प्रक्रिया काणभुजेभ्यः स-
प्तमाध्यायादिसूत्रेभ्यः सिद्धा तद्भाष्यादिभ्योऽवगम्यते । तामेतां प्र-
क्रियां दूषयन् प्रथमं द्व्यणुकपरिमाणं दूषयति । * महदित्यादि *
अयमर्थः । 'यदुक्तं परमाणुगतया द्वित्वसंख्यया द्व्यणुकेऽवान्तरा-

प्राक्पश्चान्मिलने दीर्घवद् वा स्यात् । परमाणुपरिमाणं ह-
स्वं परितो मण्डलश्च । उपहासार्थं तस्य मतस्यानुवादः ॥ ११ ॥

ऽणुत्वमद्यान्तरहस्वत्वं चारभ्यत इति । तदसङ्गतम् । दूरस्थयोरसंयु-
क्तयोरपि परमाण्वोरीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्याद्वित्वस्य विद्यमानतया त-
दानीं तदभावेन द्व्यणुकोत्पत्त्यनन्तरं च भावेन द्व्यणुकद्रव्यास-
मवायिकारणीभूतः संयोग एव परिमाणेऽपि कारणत्वेनाभ्युपेयः ।
नच तस्यान्यथासिद्धत्वम् । एकेन संयोगेन द्रव्यगुणात्मककार्यद्वय-
जननेऽपि बाधकाभावात् । एकस्मिन् गुणे द्रव्यगुणजनकत्वस्य
सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणे अदृष्टे सिद्धत्वात् । वस्तुतस्तु संख्याया
अपि द्व्यणुकादिकं प्रति कारणता । अन्यथा तद्वाचके पदे संख्योल्ले-
खो न स्यात् । अतः संख्यया परिमाणमेव जन्यते इति न नियमः ।
किञ्च । तथा द्व्यणुकगतमेकत्वमेव जन्यते । साजात्यात् । न त्वेक-
त्वेन । विनिगमनाविरहात् । नच तन्नित्यम् । अनित्यगतगुणस्यानि-
त्यत्वाभ्युपगमात् । एवं द्व्यणुकपरिमाणमपि परमाणुपरिमाणेनैव
जन्यत इति मन्तव्यम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेः । नच परिमाणस्य
प्रकृष्टपरिमाणजनकत्वदर्शनात् सूक्ष्मे चातिसूक्ष्मत्वस्यैव प्रकर्षत्वात्
परमाणौ विश्रान्त्यनङ्गीकारेऽनवस्थापत्या मेरुसर्पपयोस्तौल्यापत्तेस्त-
स्यानारम्भकत्वमिति वाच्यम् । विभागजन्य एव कार्यं सूक्ष्मत्वस्य
प्रकर्षताया, सर्पपभङ्गादौ निर्णीतत्वेन संयोगजे कार्ये तथाङ्गीकारस्य
आन्तिमूलकत्वात् । अस्तु वा संख्यायाः परिमाणमात्रजनकत्वम् ।
तथापि तयाऽणुत्वहस्वत्वे एव जननीये, न महस्वदीर्घत्वे इत्यत्र किं
नियामकम् । नच प्रत्यक्षतापत्तिः । स्पर्शरूपयोरनुद्भूतत्वाङ्गीकारे-
णापि तत्परिहारसम्भवात् । अथवा, तयाऽणुत्वादिकमेव जन्यताम् ।
तथापि द्व्यणुकस्य परमाणुपरिमाणापेक्षया द्विगुणपरिमाणवत्त्वाद-
द्व्यणुकं स्वजनकसंयोगद्वैविध्येनोक्तरीत्या महद्वद्दीर्घवद् वा स्यान्न
तु वर्तुलं ह्रस्वं चेत्यर्थः । भाष्ये, संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वमभिप्रेत्य,
मिलनम् * इत्यत्र गुणामावः । * प्राक्पश्चादिति * तिर्यग्भावेन ।
नन्वस्याकाण्डताण्डवस्य किं प्रयाजनमत आहुः । * उपहासार्थमि-
ति * य एवं लोकतत्त्वेऽप्यकुशलास्ते कथमात्मतत्त्वं श्रास्यन्तीत्युप-

किमतो यथैवमत आह ॥

उभयथापि न कर्मांतरस्तदभावः ॥ १२ ॥

उभयथापि न । कुतः ? । न कर्म । नकारो देहलीप्रदीप-
न्यायेनोभयत्र सम्बद्धयते । अतो द्व्यणुकाभावः । उभयथापि न

हात्सार्यम् । वक्ष्यमाणरीत्या वा ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मांतरस्तदभावः ॥ एवं परिमाणदूषणमुखेन
दूषयित्वा तदसमवायिकारणसंयोगदूषणमुखेनापि दूषयतीत्याहुः ।
* उभयथेत्यादि * गृहीत्वा पुनर्व्याकुर्यन्ति । * उभयथापि नेत्या-
दि * । अयमर्थः । अपकर्षकाष्ठां प्राप्तेन परमाणुना सह यः परमाण्व-
न्तरस्य संयोगः स स ईशदेशिको वा ? ऐकदेशिको वा ? । नोभय-
थापि युज्यते । प्रदेशाङ्गीकारे सावयवत्वापातात् । प्रदेशवत्त्वस्य
सावयवत्वव्याप्तत्वात् । अतस्तस्य परमाणुत्वनिर्वाहाय निष्प्रदेशत्व-
मङ्गीकर्तव्यम् । तथा सति सुतरामयुक्तम् । संयोगस्याव्याप्यवृत्ति-
त्वनियमात् । अतः परमाणूनां यदि प्रदेशवत्त्वं, यदि वा न, उभय-
थापि न संयोगः । अथ संयोगार्थं कल्पिताः प्रदेशा अङ्गीक्रियन्ते
तदा प्रमाणशून्यत्वात् सा कल्पना मनोरथमात्रमिति मनोराज्यतु-
ल्यत्वान्न बाह्यस्य नियमस्य साधिका । अथाप्रदेशयोरपि संयोग इ-
त्यङ्गीक्रियते, तथा सति तयोः सर्वात्मना संयोगेनासंयुक्तांशस्याभा-
वात् तदेव तत् स्यात् । ततश्च यथा द्व्यणुकजन्ये कार्ये महत्त्वाना-
रम्भेण द्व्यणुकतुल्यतया द्व्यणुकजन्यद्व्यणुकान्तरवैयर्थ्यमेवं पर-
माणुजन्यद्व्यणुके परिमाणान्तराभावेन भोगानुपयोगात् तद्वैयर्थ्यं
मिति न तयोः संयोगः सुवचः । किञ्च । कर्मजोऽवयवश्चेति द्विविधः
संयोगो भवतां मते । तृतायश्च संयोगजः संयोगः । तत्र द्वितीयस्तु
निरवयवत्वाद् भवतामपि नाश्रु संमतः । अतः प्रथमो विचारणीयः ।
तत्र प्रथमं धातुपरमाणुषु कर्मांतपद्यते ततस्ते संयुज्यन्ते । ते-
भ्यः संयुक्तंभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण समुत्पन्नो महान् धातु-
नैभसि द्रोघूयमानस्तिष्ठति । तत एवमापः पृथिवी तेजश्च क्रमेण
जाता नभसि तिष्ठन्ति । एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु भूतेषु महेश्वराभिः

परमाणुसंघट्टनम् । प्रदेशाभावात् । कल्पना मनोरथपात्रम् ।
असंयुक्तांशाभावात् तदेव तत् स्यात् । संयोगजनकं कर्मापि न
सम्भवति । कारणान्तराभावात् । प्रयत्नवदात्मसंयोगे अदृष्टवदा-

ध्यानमात्रात् तैजसेभ्योऽणुभ्यः पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो महदण्ड-
मारभ्यत इत्यादिर्हि काणभुजानां प्रक्रिया । तत्र संयोगजनकं कर्मा-
पि न सम्भवति । कारणान्तराभावात् । न हि तत्र स्वभावः कारणं,
महेश्वरसिसृक्षा वा । तस्य तस्याश्च नित्यत्वेन सर्वदा तत्प्रसङ्गादि-
दूषणभावात् । अतस्तदभावायानित्यमेव कारणमभ्युपगन्तव्यम् ।
तद्यदि प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तदा सृष्ट्यारम्भे निःशरीरस्यात्मनो मनः-
संयोगस्याशक्यवचनत्वेन प्रयत्नस्यैवासम्भवः । शरीरसम्बन्धोत्तर-
मेव तदुत्पत्तिदर्शनात् । अन्यथात्ममनसोर्नित्यत्वेन संयोगनित्यतया
प्रयत्नस्यापि सार्वदिकत्वप्रसङ्गात् । अथादृष्टवदात्मसंयोगस्तदा
तस्य सार्वदिकत्वात् कर्मणोऽपि तथात्वप्रसङ्गः । लोके तथैव
दर्शनात् । किञ्चैवमभ्युपगम्यमानेऽपि कारणान्तरे परमाण्वो-
र्निरवयवत्वादसंयुक्तांशस्याभावेन तदपि कार्यं परमाणु स्यात् द्व्य-
णुकम् । विशेषाभावात् । नच प्रविभज्यमानत्वमेव विशेष इति
युक्तम् । लोके मुद्गराभिघातादिना घटभङ्गे कपालानां तेषामपि
तथा भङ्गे कपालिकानां दर्शनेन विभागस्य प्रतिलोमक्रमेणैवात्पत्ति-
निश्चयात् प्रलयोऽपि शरीराणां प्रागेव नाशेन तदानीं परमाणुविभा-
गजनककर्मजनकस्य जीवप्रयत्नाभिघातादेर्वक्तुमशक्यतया, अदृष्टप-
क्षेऽपि तस्य भोगनाशत्वेन द्व्यणुकपर्यन्तभागोत्तरं तन्नाशे तदानीं
शरीराभावेन कर्मकरणाभावाददृष्टान्तरस्याप्यनुत्पत्ताद्यणुद्वयविभाग-
जनकस्य कस्यापि वक्तुमशक्यतया विभागस्याशक्यत्वादपि विशे-
षाभावात् । नोऽप्यर्थः । किञ्च । पार्थिवद्व्यणुकाङ्गीकारः सुतरामस-
ङ्गतः । पृथिव्यापरमाणुषु स्नेहामावेनेतरतरासङ्गहादवयवव्युत्पत्तरश-
क्यवचनत्वात् । संग्राहकत्वेनाप्यणुप्रवेशाङ्गीकारे तु त्र्यणुकचतुर-
णुकताया एवापत्तिरिति । एवञ्च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां
जायमानं द्व्यणुकं महद् दीर्घवद् वा स्यात् । उभययापि न, तज्जनकं
कर्मापि न । मतः स्वरूपविरोधाद्येत्यभावाच्च तदभायो द्व्यणुकस्या-

त्संयोगे चाभ्युपगम्यमाने निरवयवत्वात् तदेव तत् स्यात् ।
विशेषाभावाद् विभागस्याशक्यत्वाच्च । अतो द्व्यणुकस्या-
भावः ॥ १२ ॥

भावे इति सूत्रयोरन्वयः । तथाच द्व्यणुकाभावात् परमाणुकारणवा-
दोऽसङ्गत इत्यर्थः । ननु भवत्येवं, तथापि, अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् अस-
रेणुस्त्रयस्तत इति त्रीभागवते संज्ञाभेदेन द्व्यणुकस्याङ्गीकृतत्वात् कथं
तदविरोधः साधनीय इति चेद् उच्यते । तत्र हि, चरमः सद्विशेषा-
णामनेकोऽसंयुतः सदा । परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यममो यत'
इति परमाणुलक्षणे सदा असंयुत इत्यनेन तत्संयोगानङ्गीकारात्
संयोगजन्यद्व्यणुकाभावेऽपि ततः स्थूलभूतत्र्यणुकत्रसरेणवादिवि-
भागजन्यद्व्यणुकप्रतिषेधाभावेनाविरोधात् । श्रौते पौराणे च द-
र्शने स्थूलादेव कारणात् सूक्ष्मस्य कार्यस्य विभागेनादानुत्पत्तेः ।
ब्रह्मवर्गं ब्रह्मसवृक्ष आसीद् यतो धायापृथिवी निष्टतक्षुरिति, यथा-
ग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति तक्षणादिश्रुतेः । नचानुगत-
कार्यकारणभावविरोधः । जन्यद्रव्यत्यन स्वयोग्यावयवस्थूलांश-
त्वेन कारणतानुगमात् । नच लोके सूक्ष्मेभ्य एव तन्तुप्रभृतिभ्यः
पट्टादेः स्थूलस्य कार्यस्यात्पत्तिदर्शनाद् व्यभिचारः शङ्काः । तथापि
तन्तुसमुदायस्यैव कारणत्वेन त्वच्छित्त्यैव यन्त्रादिभ्यः पट्टाद्युद्भवात्
स्थूलादेव सूक्ष्मोत्पत्तेः । एवं तन्त्यादेरप्यंशुसमुदायरूपात् कार्पासा-
दिरूपस्थूलांशादेवात्पत्तिः । ते चावयवाः स्थूलादेव तूलाद् विभज्य
पञ्चादीर्घावस्थाप्राप्त्यर्थं संयुज्यन्त इति विभाग एव मुख्यो व्यापा-
रः । संयोगस्त्ववान्तरः । यत्र पुनर्मञ्जूपादौ लोहदन्तदारुनिर्यासा-
दिभिः पर्यायेणावयवशो योजनं, गृहादौ चैष्टकादिभिस्तत्रापि तत्त-
दवयवसमुदायादवान्तरावयवव्युत्पत्तिस्तत्समुदायाच्च महावयवव्यु-
त्पत्तिरिति पट्टन्याय एव । एवञ्च गर्मादावपि धीजरजःसमुदायस्यै-
वोपादानता । स च स्थूलांश एव । अत एकस्यैकमेवोत्पादनम् ।
अन्यथा अनेकं कार्यं स्यात् । कारणगुणानामेव कार्यगुणजनकत्वेन
कारणगतैकतैः प्रत्येकमेकत्वारम्भे बाधकाभावात् । नच तेषामना-
रम्भकत्वम् । द्वित्वयदुत्पादीनां तत एवारम्भात् । अत एकस्यैकमे-

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

परमाणुद्वयणुकयोः समवायोऽङ्गीक्रियते । स सम्बन्धिनोर-
वस्थानमपेक्षते । सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यः सदा
सम्बन्धिसत्त्वमपेक्षते । अतोऽपि न द्वयणुक उत्पद्यते । किञ्च ।

— — —

घोषादानमिति निश्चयः । तेनादिसृष्टिगतमन्तिमञ्च कार्यं विभागात् ।
अन्यसु यथासम्भवं विभागात् संयोगाद्देति हृष्टादिबलादवगन्तव्य-
म् । इदं यथा तथा सृष्टिभेदवादे व्युत्पादितमस्माभिः । अतोऽणु-
द्वयसंयोगजन्यद्वयणुकस्यैवात्राभावबोधनाच्च कोऽपि दोष इति
दिक् ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ असमवायिनि-
मित्तयोरुपपन्नमुखेन दूषयित्वा समवायदूषणमुखेन दूषयतीत्याशयेना-
ऽऽहुः * परमाण्वित्यादि * । सूत्रे तु समवायाभ्युपगमाच्च तद-
भाव इति पूर्वण सम्बन्धः । परमाणुद्वयणुकयोः कारणकार्ययोः स-
मवायोऽङ्गीक्रियते काणादैः । समवायो नामायुतसिद्धानामाधाराधे-
यभूतानामिह प्रत्ययेहेतुः सम्बन्धः । यथा इह तन्तुषु पट, इह पटे
शुक्लत्वम्, इह गवि गोत्वमिति । स च, कार्यकारणयोरुणगुणिनां
क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्तोर्विशेषनित्यद्रव्ययोश्च । अयुतसिद्धौ च
सौ ययोर्द्वयोरनद्यत्रैकमपराश्रितमेवावतिष्ठते । स च सर्वेषामेकौ
नित्यो व्यापकश्चेति । एवमभ्युपगम्यमानो यः समवायः स सम्ब-
न्धिनोः परमाणुद्वयणुकयोरवस्थानमपेक्ष्य चक्षव्यः । सम्बन्धस्योभ-
यस्वरूपनिरूप्यत्वेनोभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यत्वात् सदा सम्ब-
न्धिसत्त्वमपेक्षते । सम्बन्धि च द्वयणुकं न सदातनम् । असत्कार्य-
वादाभ्युपगमेन पूर्वकाले तदभावात् । अतस्तस्य नित्यत्वाय द्वयणुकं
नोत्पद्यत इत्यङ्गीकार्यम् । तथा सत्यसत्कार्यवादहानिरन्यथा च
समवायनित्यग्रहानिरित्युभयतस्पाशा रज्जुः । अथ स नित्यत्वात्
परमाणुष्वेव तिष्ठन् पश्चाद् द्वयणुकेन सम्बध्यत इत्युच्यते तर्हि
तस्य तदानीं सत्तायां प्रमाणं चक्षव्यम् । न तावदुक्तिकं प्रत्यक्षम् ।

समवायो नाङ्गीकर्तुं शक्यः । संयोगेन तुल्यत्वात् । सम्बन्धत्वात्
तस्य । यथा सम्बन्धिनि सम्बन्धान्तरापेक्षा एवं समवायस्यापि ।
तथा ससनवस्थितिः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणूनामेवाप्रत्यक्षत्वेन तद्धर्मस्यास्य सुतरां तथात्वात् । नापि यो-
गिनाम् । कणादिव्यतिरिक्तैर्मुनिभिरनङ्गीकारात् । कणादप्रत्यक्षस्य
चादक्यलितत्वात् । नाप्यनुमानम् । तत्साधकस्य लिङ्गस्याभावात् ।
नापि शब्दः । सर्ववेदादिवेत्तृणामपि मुनीनां तादृशश्रुतिपुराणवा-
क्यानुपलम्भात् । नाप्यनुमानम् । तत्सदृशस्य सम्बन्धान्तरस्याभा-
वात् । किञ्च । सदृशान्वेषणे संयोगस्तथा वक्तव्यः । तदापि सम-
वायो नाङ्गीकर्तुं शक्यः । तेन तुल्यत्वात् । सम्बन्धत्वं नापि तिष्ठत-
स्तस्य यथा सम्बन्धिनि स्थित्यर्थे सम्बन्धान्तरस्य समवायस्यापेक्षा
एवं समवायस्यापि स्यात् । सम्बन्धत्वेनात्यन्तभिन्नत्वेन च तत्तौल्या-
त् । तत्तत्तस्यापि तस्यापीत्यनवस्थितिश्च । अन्यान्यपि दूषणानि श्रीः
हर्षमिश्राद्युक्तानि मया प्रस्तान्तरत्नाकरे व्युत्पादितानीति नात्रानूच-
न्ते । अतः समवायाभ्युपगमादपि द्व्यणुकाभाव इत्यर्थः । ननु दूषे-
ते समवाये अयुतसिद्धयोः कः सम्बन्धाङ्गीकर्तव्य इति चेत्, ता-
दात्म्यमेवेति यदामः । कथमिति चेद्, इत्थम् । प्रत्यक्षात् यद् द्रव्यं
यद् द्रव्यसमवेतं तत् तदात्मकमिति व्याप्तेर्यथा सुवर्णं सुकृतमि-
त्यादिभगवद्वाक्याश्च कारणकार्यद्रव्ययोस्तादात्म्यं निर्विवादम् ।
गुणादिष्वपि विचारे शब्दादीनामाकाशादितन्मात्रात्वेन संख्यापरि-
माणपृथक्त्वपरत्वापरत्यविभागानां सापेक्षवृत्तिकतया स्वरूपानति-
रेकेण संयोगगुरुत्वद्रव्यत्वछेदानां स्पर्शोऽन्तर्भावेन बुद्ध्यादिप्रयत्ना-
न्तानां मनोवृत्तितया वेगस्थितिस्थापकक्रियाणां सामर्थ्यरूपत्वेन जा-
तेरपि व्यवहारसाधकतया स्वरूप एव निवेशेन तत्रापि तादात्म्य-
स्यैव स्फुटत्वात् । भावना संस्कारो विशेषाश्च प्रमाणधिरहादेया-
दरणीया इति न कोऽपि शङ्कलेश इति दिक् ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ तदभावे इतीहाप्यनुगज्जते । व्याकुर्व-

परमाणोः कारणान्तरस्य च नित्यमेव भावात् सदा कार्य
स्यात् ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ १५ ॥

यद् रूपादिमत् तदनित्यम् । परमाणोरपि रूपादिमत्त्वाद्

न्ति । * परमाणोरित्यादि * । सामग्रीसमवधाने हि कार्यावश्यम्भा-
यनियमो लोके दृष्टः । प्रकृतेऽपि परमाणोः समवायिन ईश्वरेच्छादृष्ट-
योर्निमित्तयोश्च सृष्टिप्राक्काले सत्त्वाज्जन्यस्य परमाणुद्वयवर्मेणस्त-
ज्जन्यस्य संयोगस्य चाभावो वस्तुमशक्य इति कारणान्तरस्य सर्वस्य
विद्यमानत्वाद् द्व्यणुकं सदा स्यादतोऽपि जन्यद्व्यणुकाभावात् प-
रमाणुकारणत्वादेो न सङ्गत इत्यर्थः ।

अन्ये तु परमाणयः प्रवृत्तिस्वभावा वा ? । निवृत्तिस्वभावा
वा ? उभयस्वभावा वा ? अनुभयस्वभावा वा ? आद्येऽविरतं सर्गा-
पत्तिः । द्वितीये तु सर्वदा तदभावापत्तिः । तृतीये तु विरोधः । च-
तुर्थे पूर्वोक्तरीत्या निमित्तस्य नित्यसन्निधानादित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः ।
तदतन्त्रत्वे नित्यनिवृत्तिप्रसङ्ग इत्याहुः । सोऽयं स्वभावविकल्पो वैशे-
पिकान्शुपगतत्वादाचार्यरूपेक्षितः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ एवं संयोगजन्यद्व्यणु-
कदूपणेन कार्यद्वारा परमाणुकारणत्वादे दूषितेऽपि यावत् तेषां
नित्यत्वं न दूष्येत तावदन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वरूपस्य तदीय-
स्य कारणलक्षणस्य परमाणुच्यभिमाने पुनः सत्त्वाद् उत्तिष्ठेदिति
तदभावाय परमाणुनित्यत्वदूपणेन दूषयतीत्याशयेन तद् व्याकुर्व-
न्ति । * यदित्यादि * । सदकारणवन्नित्यमिति हि काणभुजं चतु-
र्थाध्यायारम्भे लक्षणम् । तद्वत् विपरितव्याप्तिदर्शनेन सत्यप्रतिपक्षो-
त्थापनाद् दूष्यते । परमाणवो नित्याः, सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वादा-
काशादिवदिति साधने, अनित्या रूपादिमत्त्वाद् घटादिवदिति
प्रतिसाधनस्य सत्त्वादिति । एतेनैव सौख्यस्यापि सिद्ध्या परमाणु-
तापि दूषितैव । तेषां मते रूपादिक्रमेणैव गुणानामुपक्रान्तत्वात्

विपर्ययः । अनित्यत्वमपरमाणुत्वञ्च । नच प्रमाणवलेन तदतिरिक्ते
व्याप्तिरिति वाच्यम् । अदर्शनात् । कार्यानुपपत्तिः श्रुत्यैव परि-
हृता ॥ १५ ॥

सूत्रे रूपादीत्युक्तम् । तेन वायुपरमाणुष्वपि न व्याप्यमावः । नन्व-
वयवावयविसम्बन्धस्तावदनुभूयते । स यदि निरवधिः स्यान्मेरुसर्प-
पयोः परिमाणभेदो न स्यात् । अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् । नच
परिमाणप्रचयविशेषाऽधीनो विशेषः स्यादिति शङ्क्यम् । संख्या-
विशेषाभावे परिमाणप्रचययोरप्यशक्यं वचनत्वात् । नचैवं विशे-
षाभ्युपगमेऽप्यवयवप्रलयस्य शक्यं वचनत्वात् सावधित्वं शङ्क्यम् ।
अन्यस्यावयवस्य निरवयवत्वाभ्युपगमे तदवयवविभागस्याभावेन
तज्जनकस्यान्यस्य सजातीयस्य घक्तुमंशक्यतया अजन्मत्वे, अ-
जान्यभावत्वेन चानश्वरत्वेन व्याप्यां प्रलयस्यैवास्मभवात् । अतो
निरवयवमेव द्रव्यमवधिरिति मन्तव्यम् । एवं प्रमाणवलेनाचगते स-
ति तदतिरिक्त एव नीरूपादिमत्त्वानित्यत्वयोर्व्याप्तिरिति न प्रति-
साधनदोष इत्याशङ्क्यामाहुः * नचेत्यादि * । स्यात् तदतिरिक्ते
व्याप्तिर्यदि प्रमाणं यलघत् स्यात् । तदेव तु नास्ति । कुतः ? । अद-
शनात् । न हि परमाणुर्दृश्यते, येन भवदुक्तस्याकारणवत्त्वस्य हेतोः
पक्षधर्मतावसीयेत । नच तस्य पक्षधर्मतायां परमाणुषु नित्यत्वानु-
मितिः सम्भवति । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वादनुमि-
तेः । ननु कार्यद्रव्यत्वसावयवत्वयोः समव्याप्या कचिन्मूलकारण-
रूपस्यावधेरवयवं परामर्पणीयत्वादुक्तरोत्याऽवधित्वेन परमाणुसिद्धौ
तस्याजन्यतायाश्च सिद्धौ कार्यलिङ्गकानुमानमेव तत्र प्रमाणमित्य-
दर्शनेऽप्यदोष इति चेत् तत्राहुः । * कार्येत्यादि * । यदि हि कार्या-
नुपपत्तिः स्यादेवं कल्पनाप्यनुमन्येत । सा तु नास्ति । तस्माद्वा एत-
स्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, इदं सर्वं यदयमात्मा, तज्जलानित्या-
दिश्रुत्यैव तत्परिहारात् । कार्यवैजात्यादीनां बाधकानां न विलक्षण-
त्वाद्यधिकरणैः प्रागेव परिहाराच्च । अतः सत्प्रतिपक्षत्वाच्च तदनु-
मानेन परमाणोस्तन्नित्यत्वस्याऽऽसिद्धिरित्यसङ्गतः परमाणुकारण-

उभयथापि च दोषात् ॥ १६ ॥

वाद इत्यर्थः । किञ्च । यदिदं नित्यस्य सामान्यलक्षणे सत्पदं तदप्यनर्थकम् । कारणावस्थातिरिक्तस्य प्रागभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वेनाभ्युपगमैकशरणतया तदव्यावृत्त्यर्थस्य तस्य व्यर्थत्वात् । किञ्च । सत्त्वमपि न सत्तायागित्वम् । सामान्यादित्रयस्यासन्धप्रसङ्गात् । नच तेषां सत्तासामानाधिकरण्यमेव सत्त्वमिति युक्तम् । सत्तायां तदुभयाभावेन तस्या असत्त्वे पूर्वोक्तानां सर्वेषामेवासत्त्वप्रसङ्गात् । नच सदिति व्यवहारविषयत्वं सत्त्वमिति न कोऽपि दोष इत्यपि युक्तम् । घटाभावोऽस्तीत्यभिलापस्याभावेऽपि दर्शनेन प्रागभावव्यावर्तकस्य सत्पदस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । यत् पुनर्नित्यत्वसाधकं सूत्रान्तरम्, अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभाव इति । अर्थस्तु-विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्तदा स्याद् यद्यनित्य इति प्रत्ययः शब्दप्रयोगश्च न स्यात् । नञ् उत्तरपदार्थनिषेधकत्वात् । अतः प्रतिषेधसत्त्वात् कस्यचिन्नित्यस्यास्ति सिद्धिरिति । तदपि नित्यस्य कस्यापि साधनेनैव चरितार्थत्वाच्च परमाणुनित्यतां साधयितुमलम् । यद्यपि, अविद्येति सूत्रान्तरं, तदर्थस्त्वेवं तैर्व्याख्यायते । परमाणुरनित्यो, मूर्तत्वाद्, रूपादिमत्त्वाद्, एवं 'पट्केन युगपद् योगात् परमाणोः षडंशतेति' दिङ्नागोक्तरीत्या पट्पार्श्ववत्त्वात् । किञ्च । परमाणोर्मध्ये यथाकाशोऽस्ति तदा सच्छिद्रत्वेनैव सावयवत्वाद्, अव्याप्यवृत्तिसंयोगाश्रयत्वाद् घटादिवदिति । किञ्च । यत् सत् तत् क्षणिक यथा घन इति नानानुमानसाध्या परमाण्वनित्यत्वसाधिका अनुमितिरविद्या भ्रमरूपा हेत्वाभासजन्यत्वात् । एतेषामाभासत्वं च क्वचिद् व्याप्यत्वासिद्ध्या, क्वचित् स्वरूपासिद्ध्येति समानतन्त्रेऽन्वेष्टव्यमिति । तत्र । मूर्तत्वस्य सत्त्वस्य च कथञ्चिद् व्याप्यत्वासिद्धत्वेऽपि पट्पार्श्ववत्त्वादीनां कथञ्चित् स्वरूपासिद्धत्वाभिमानेऽपि रूपादिमत्त्वस्य सङ्घेतुताया उपपादितत्वात् तेनैव पट्पार्श्ववत्त्वादीनामपि दोषनिरासात् तज्जन्यानुमितेरविद्यात्वाभिमानस्यैवाविद्यात्वादिति ॥ १५ ॥

उभयथापि च दोषात् ॥ प्रकारान्तरेणापि परमाणुकारणवा-

परमाणूनां रूपादिमत्त्वेन तदभावे च दोषः । एकत्रानित्य-
त्वमन्यत्र कार्यरूपस्य निर्मूलत्वञ्च । हरिद्राचूर्णसम्यग्न्ये रूपान्तरस्य
जननाद् विरोधोऽपि चकारार्थः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

सर्ववैदिकानामपरिग्रहाच्चात्यन्तं सर्वथा नापेक्ष्यते ॥ १७ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

दस्यासङ्गतिं व्युत्पादयतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति । * परमाणूनामि-
त्यादि * । परमाणूनां हि न स्वरूपतो भेदः । सर्वेषामेव ह्रस्वपरिम-
ण्डलाकारत्वोपगमात् । नापि, भौतिकत्वे सति नित्यो गतिमान् पर-
माणुरिति लक्षणात् तत्तद्भौतिकत्वाद् भेदः । भूतानां पाश्चात्यत्वेन
भौतिकत्वस्य पूर्वमशक्यवचनाच्चात् । सामुद्रा हि तरङ्ग इति न्या-
यात् । अतः परं गुणभेदाद् यक्तव्यः । तत्र क्रमेण चतुस्त्रिद्व्येकगु-
णत्वविचारे आप्यतैजसपरमाण्वोर्गन्धापत्तिः । प्रतिलोमक्रमे च चा-
यवीयादिषु चतुस्त्रिद्व्येकगुणत्वापत्तिरित्युपदेशक्रममनाहत्य य-
थायोग्यं गुणा आदत्तेव्याः । तथापि पूर्वोक्तव्याप्तेरनपायादनित्यत्व-
मनिवार्यम् । यदि च प्रसरेणुमारभ्यैव भूतानां रूपादिमत्त्वदर्शनात्
तेषां रूपादिराहित्यमुच्यते, तदा, कारणगुणाः कार्यगुणानारम्भन्त
इति नियमात् कार्यरूपादेर्निर्मूलत्वमित्युभयथापि दुष्टः परमाणुकार-
णवाद इत्यर्थः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्याहुः । * हरिद्रेत्या-
दि * । * विरोध इति * । रूपादीनां सजातीयारम्भकत्वनियमवि-
रोधः । तथाचात्यन्तासङ्गतमिदं दर्शनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ व्याकुर्वन्ति । * सर्वेत्यादि *
तथाचाचार्यस्य न तन्मतदूषणार्थमभिनिवेशः, किन्तु वैदिका मा
भ्रश्यन्तामित्येतदर्थमेतदुक्तमित्यर्थः । एवं सप्तभिः सूत्रैर्वैशेषिकप्र-
तिपन्नः परमाणुकारणवादो निराकृतः ॥ १७ ॥ ३ ॥

अतः परमूनविशतिभिः सूत्रैर्वाह्यसमयो निराक्रियते ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ ननु तदग्रे कया सङ्ग-

अतः परं बाह्यमतनिराकरणम् ।

ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं संहन्यत इति मन्यन्ते । परमाणुसमूहः पृथिव्यादिभूतसमुदाय एकः । रूपादिस्कन्धसमुदायश्चापरः । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्चस्कन्धाः । त-

त्यैतन्मतनिराकरणमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अतः परमित्यादि * । वैशेषिको ह्यर्द्धवैनाशिकः । परमाण्वाकाशादिद्रव्याणामन्येषाञ्च पदार्थानां नित्यत्वाङ्गीकारेऽपि कार्यद्रव्याणां केषाञ्चिद् गुणानां च निरन्वयविनाशाङ्गीकारात् । निरन्वयध्वंसो नाम तत्तायःपतिताभ्यिन्दोरिव निःशेषनाशः । सर्ववैनाशिकास्तु बाह्याः सर्वानित्यत्वादिनः । तन्मते सर्वस्यैव निरन्वयध्वंसात् । तत्र निराकृतेऽर्द्धवैनाशिकेऽतियौक्तिकसर्ववैनाशिकनिराकरणाकाङ्क्षाऽवश्यं शुभ्रपूणामुदेवीत्यवसरसङ्गत्या तन्निराकरणमित्यर्थः । सूत्रं व्याकर्तुं पूर्वं तन्मतमनुवदन्ति । * त इत्यादि * । ते सौगताश्चतुर्विधाः । वैभाषिकः, सौत्रान्तिको, विज्ञानवादी, माध्यमिकश्चेति बुद्धशिष्याः । तत्रापि सर्वार्थान् प्रत्यक्षानुमानसिद्धान् सतः क्षणिकान् वदति । द्वितीयस्तु याह्यान् सर्वान् अर्थान् क्षणिकान् सतो विज्ञानानुमेयानाह । तृतीयस्तु अर्थजन्यं विज्ञानमेव परमार्थम् । अर्थास्त्वसन्तः स्वामकल्पा इत्याह । इतरस्तु सर्वशून्यत्वमेवाह । मतचतुष्टयेऽपि, भोक्ता वा प्रकाशिता वा कश्चिच्छेतनः स्थिर संहन्ता नाभ्युपेयते । यद्यपि प्रस्थानचतुष्टयप्रणेता बुद्ध एकस्तथापि शिष्यमतिभेदाच्चतुर्द्धा प्रणयनम् । तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वान्स्त्वत्वादिनस्ते तदाशयमनुरुद्धं शून्यतायामवतार्यन्ते । ये मध्यमास्ते तु विज्ञानमात्रान्स्त्वत्वमनुरुद्धं शून्यतायामवतार्यन्ते । ये पुनः प्रकृतमतयस्तेऽप्यस्तु साक्षादेव शून्यतातत्त्वमुपदिदयते । तदुक्तं बोधिचित्तविवरणे । 'देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयघशानुगाः । मिद्यन्ते षडुधा लोके उपायेर्यहुभिः पुनः । गम्भीरोत्तानभेदेन कचिच्छोभयलक्षणा । मित्रापि देशनाऽमित्रा शून्यताद्वयलक्षणेति' पाचस्पतिमित्रा ऊचुः । तत्र ये याह्यार्थान्स्त्वत्वादिनस्ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं संहन्यते सङ्गतमात्रं प्राप्नो-

दुमयसम्बन्धे जीवस्य संसारः । तदपगमे मोक्ष इति । तत्र उभय-
हेतुकेऽपि समुदाये जीवस्य तदभातिः ।

तीति मन्यन्ते । किं तत् समुदायद्वयमित्याकाङ्क्षायां परमाणुसमूहः
पृथिव्यादिभूतसमुदाय एकः । तत्र रूपरसगन्धस्पर्शाश्चतुर्विधाः
पार्थिवाः परमाणवः कठिनस्वभावाः पृथिवीरूपेण संहन्यन्ते । रूप-
रसस्पर्शा आप्याः परमाणवः स्नेहस्वभावाः सलिलात्मना । तथा
रूपस्पर्शपरमाणव उष्णस्वभावास्तेजोरूपेण । तथा स्पर्शपरमाणवः
प्रेरणस्वभावा वायुरूपेण । एवमेते चतुर्विधाः परमाणवः क्षणिका
भूतरूपेण सहस्य पुनर्भातिकसङ्घातहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते । एतदतिरि-
क्तं कालाकाशात्मादि सर्वमवस्तु ।

केचित्तु रूपादिचतुष्टयसङ्घातः पृथिवी । त्रितयसङ्घात आ-
पः । उभयसङ्घातस्तेजः । शब्दस्पर्शसङ्घातो वायुः । न तु तदतिरिक्तं
द्रव्यमस्तीत्याहुः ।

क्षणिकत्वं तु बुद्धवचनात् । क्षणिकाः सर्वसंस्काराः संस्थि-
त्यन्त इति । उत्पत्तिमन्त इत्यर्थः । एवमयं भूतसमुदायो बाह्य
एकः । द्वितीयश्चित्तश्चेत्तिकरूप आभ्यन्तरः समुदायः । स च रूप-
विज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराख्यस्कन्धपञ्चकसमुदायात्मकः । तत्र रू-
प्यन्त एभिरिति वा, रूप्यन्त इति वा व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रिया-
णि रूपस्कन्धः । केचित्तु शरीरं तमाहुः । तदा आभ्यन्तरपदस्याध्या-
त्ममित्यर्थः । अहमित्याकारं रूपादिविषयमिन्द्रियादिजन्यं ज्ञानं वि-
ज्ञानस्कन्धः । स एव क्षणिकविज्ञानसन्तानः, कर्ता मोक्षाहमित्यभि-
मानादात्मेत्युच्यते, न त्वेतदतिरिक्तः कश्चिन्नित्य आत्मास्तीति । के-
चित्तु यस्मिन् कर्मानुभववासनाः शेरते तद् आशयापरनामकमा-
लयविज्ञानमेवात्मेत्याहुः । प्रियाप्रियानुभवविषयसंस्पर्शं सुखदुःख-
तद्रहितविशेषावस्था या चित्तस्य जायते सा वेदनास्कन्धः । क्वचित्तु
यथा स्वस्तिमती गौरिति स्वस्तिमत्तया गौरुपलक्ष्यते, ध्वजेन गृहं
दण्डेन पुरुष इत्युपलक्षणप्रत्ययो वेदनास्कन्ध इति व्याख्यायते ।
सयिकल्पः प्रत्ययः संज्ञासंसर्गयोग्यः प्रतिभापो यथा दित्यः कुण्ड-

क्षणिकत्वात्सर्वक्षणिकत्वे जीवमात्रक्षणिकत्वे वा तदप्राप्तिः॥१८॥

ली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्यादि, स संज्ञास्कन्धः । रागादयः क्लेशा, मदमानमात्सर्यादय उपक्लेशा, धर्माधर्मा द्वेति संस्कारस्कन्धः । स्कन्धश्च शब्दः समूहवाची । अयं स्कन्धपञ्चकरूप आध्यात्मिकत्वादाभ्यन्तरः समुदायः । एवं पुञ्जद्वयस्वीकारेण सकललोकयात्रानिर्वाहे सति नास्त्यवयवी, नाध्यात्मा नित्यः । किन्तु पुञ्जात्मके समुदाये बाह्याभ्यन्तरभेदेनाज्ञात्मात्मविभागोऽवयवित्वैकत्वादिप्रमथ्य भवति । अयं च समुदायो नेश्वरहेतुकः । तदनङ्गीकारात् । किन्तु पृथग्व्यादिकं स्कन्धपञ्चकञ्चेत्युभयहेतुक इति । तदुभयसम्बन्धे निवांतस्य दीपवत् पूर्वोक्तक्षणिकविज्ञानसन्तानात्मकस्य जीवस्य रूपवेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धात्मकः संस्कार आसंस्कारक्षयात् क्षणपरम्परयाऽवतिष्ठते । क्षीणे तु संस्कारस्कन्धे तैलादिक्षये प्रदीपवदेव निराणमुच्छति । सेयमभावप्राप्तिरेव मोक्ष इति । तदिदं दृश्यते । तत्रैव सुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽङ्गीक्रियमाणे जीवस्य तदप्राप्तिस्तद्वत्संसारस्यासिद्धिः । कुत इत्याकाङ्क्षायां पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिसूचितं हेतुमाहुः । * क्षणिकत्वादिति * । बुद्भवचक्षा क्षणिकत्वाभ्युपगमादिति । उक्तं चिमजन्ते । * सर्वेत्यादि * । सर्वक्षणिकत्वे तेषां निर्व्यापारतया मथ्यतया च समुदायघटनानुपपत्त्या कथञ्चित् स्वभावादिना समुदायघटनाङ्गीकारे वा तच्छब्दपक्षपिराणां पर्यायेण घटनायाः परिमाणभेदादेवानुपपत्त्या रूपस्कन्धसम्बन्धस्यासम्भवात् तन्मूलकस्य वेदनादिस्कन्धात्मकस्य संसारस्याप्राप्तिः । विज्ञानस्कन्धात्मकजीवमात्रक्षणिकत्वे तु तस्य नष्टत्वादेव संसाराद्यप्राप्तिः । तथाच कारणभूतस्य पुञ्जस्य क्षणिकत्वेन कार्योत्पत्तेरशक्यवचनात्वादिसङ्गतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—परमाणुहेतुके भूतसमुदाये, भूतहेतुके शरीरेन्द्रियविषयसमुदाये चाभ्युपगम्यमानेऽपि जगदात्मकसमुदायानुपपत्तिः । परमाणूनां भूतानाञ्च क्षणिकत्वाभ्युपगमादिति व्याख्येत्येतेषां ध्युत्पादयामासुः ।

मास्कराचार्यास्तु—परमाण्वादौनामचेतनत्वात् क्षणिकत्वा-

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उत्तरोत्पत्तिरपि न सम्भवति । उत्पन्नस्य खलूत्पादकत्वम् ।
अत उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य नष्टत्वादुत्पत्तिक्षण एव स्थितिप्रल-
यकार्यकरणसर्वाङ्गीकारे विरोधादेकमपि न स्यात् ॥ २० ॥

रिति चेत् । न । कुतः ? । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । ये हि प्रत्यया-
स्त उत्पत्तिमात्रं प्रति निमित्तभूताः सदृशीं सन्ततिमुत्पाद्य नश्यन्ति ।
तथा सति विज्ञानसन्ततिरूपस्य जीवस्य पूर्वकालीनप्रियाप्रियसंस्पर्-
शानुसन्धानात् कथं वेदनादिस्कन्धात्मकसंसारसिद्धिः । अनुस-
न्धानाभ्युपगमे च सन्तानिनः स्थिरत्वापत्तिः । सन्ततिरूपस्य जी-
वस्य क्षणिकत्वेन स्वर्याभावाद्रूपादिस्कन्धसम्बन्धवियोगार्थं को वा
यतेत । परमाणूनां बाह्यानामाभ्यन्तराणां च यः समूहस्तस्यापि स्वे-
र्याभावात् स्कन्धसमुदायानुपपत्तिश्च । अतः क्षणिकानामर्थानामु-
त्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् सन्तत्यङ्गीकारेऽपि संसारापघ्नां व्यवस्थाता-
वसद्भूतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ ननु यथा दीपज्वा-
ला उत्पद्यमानैव संहन्यते विपर्ययीभवति च तथा पदार्थान्तरमपि
संहन्यते विपर्ययी भविष्यति चेति शङ्कायामुत्पत्तिमपि दूषयति ।
* उत्तरेत्यादि * । अत्रापि तदनुवृत्तिः । सूत्रस्यार्थं व्यु-
त्पादयन्ति । * उत्तरेत्यादि * उत्पद्यमानस्य संहन्यमानत्व
उत्तरोत्पत्तिः । कथमिति विचार्यम् । सा तु न सम्भवति । * खलुर्हेतौ
यतो हेतोलोके उत्पन्नस्य जननोत्तरं स्थितस्योत्पादकत्वम् । स्थिति-
क्षणस्तु न त्वन्मते । नाशक्षणे उत्पादकत्वं, न क्वापि दृष्टम् । नाशश्च
त्वन्मते अजन्माऽन्यं असत्येव । अत उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य नष्ट-
त्वादुत्तरानुत्पत्त्या, उत्पत्तिक्षण एव स्वेदित्यतिस्वकारणप्रलयस्वकार्य-
करणादिसर्वाङ्गीकारे परस्परविरोधात् कार्यकारणभावविरोधाच्च
प्रकमपि न स्यादित्येवमप्यनुपपत्त्या च समुदायस्य संसारादेश्चाप्रा-
प्तिरित्यसद्भूतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः । शङ्कराचार्यास्तु । यद्यपि
भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः स्थिरः संहन्ता क्षणिकवादिमते

नास्ति, तथाप्यविधासंस्कारविज्ञानानामरूपपडापतनस्पर्शवेदनातु-
ष्णोपादानभवजातिजरामरणशोकपरिदेयनादुःखदुर्मनस्तवानामितरे-
तरकारणत्वेन चक्रवत् परिवृत्तेरुपपद्यते लांकयात्रा । तस्यां चोप-
पद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्ष्यते । एते चाविद्यादयो मामत्यामेवं
विवृताः । तथाहि । बुद्धेन सङ्क्षेपतः, प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणमुक्तम् ।
इदं प्रत्ययफलमिति । इदं परिदृश्यमानं प्रत्ययस्य घट्ट्यमाणलक्षणहे-
तुसमवायस्य फलं कार्यमित्यर्थः । उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा
स्थितैवैषां धर्माणां धर्मता, धर्मस्थितिता धर्मनियामकता । प्रतीत्य-
समुत्पादानुलोमतेति । अथ पुनरयं प्रतीत्यसमुत्पादो ह्याभ्यां भव-
ति, हेतूपनिबन्धतः, प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । स पुनर्द्विधा । बाह्य आ-
भ्यन्तरश्च । तत्र बाह्यस्य, प्रतीत्यसमुत्पादस्यायं हेतूपनिबन्धः । य-
दिदं बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् पत्रं पत्रात् काण्डं काण्डाग्न्यालो नाला-
द् गमो गर्माच्छूकं शूकात् पुष्पं पुष्पात् फलमिति । असति बीजेऽङ्क-
कुरो न भवति । एवमग्रेऽपि फलपर्यन्तं द्रष्टव्यम् । सति तु बीजेऽङ्क-
कुरो भवति । एवमग्रेऽपि फलपर्यन्तम् । तत्र बीजस्य नैवं ज्ञानं भव-
ति यदहमङ्कुरं निर्धत्तयामीति । तथा अङ्कुरस्याप्येवं ज्ञानं न भ-
वति यदहं बीजेन निर्वाचित इति । एवं सर्वत्र । तस्मादसत्यपि चैत-
न्ये असत्यपि चान्यस्मिन्नधिष्ठातरि बीजादीनां कार्यकारणभावनिय-
मो दृश्यते इत्युक्तहेतूपनिबन्धः । अथ प्रत्ययोपनिबन्धः । प्रतीत्य-
समुत्पादस्योच्यते । तत्र प्रत्ययो नाम हेतूनां समवायः । हेतुं हेतुं प्र-
त्ययन्ते हेत्वन्तराणीति तेषामयनानां भावः प्रत्ययः समवाय इति
भावत् । ते च हेतवः पृथिव्यादयः पञ्चधातवः । पण्णां धातूनां सम-
वायात् बीजहेतुरङ्कुरो जायते । तत्र पृथिवीधातुर्वीजस्य संग्रहकृत्यं
करोति येनाङ्कुरः कठिनो भवति । अन्वातुर्वीजं स्नेहयति । तेजो-
धातुर्वीजं परिपाचयति । वायुधातुर्वीजमभिनिर्हरति यतोऽङ्कुरो बी-
जान्निर्गच्छति । आकाशधातुर्वीजस्यानावरणकृत्यं करोति । ऋतुधा-
तुरपि बीजस्य परिणामतां करोति । तदेतेषामविकलानां धातूनां स-
मवाये बीजे रोदृत्यङ्कुरो जायते, नान्यथा । तत्र पृथिवीधातोर्नैवं-
ज्ञानं भवत्यहं बीजस्य संग्रहकृत्यं करोमीति । एवं धात्वन्तरस्यापि ।
तथाङ्कुरस्यापि नैवं ज्ञानं भवत्यहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वाचित इति । य-
थायं बाह्यप्रतीत्यसमुत्पादो ह्याभ्यां कारणाभ्यां भवति तथैवाभ्या-

पुनर्मयेत्यध्यावसानं तृष्णा । तत उपादानं वाक्कायचेष्टा भवति ।
 ततो भयो, धर्माधर्म । भवत्यस्माज्जन्मेति व्युत्पत्तेः । तद्धेतुकः
 स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः । जन्महेतुका उत्तरे जरामरणादयः ।
 तेषु जरा नामजातानां स्कन्धानां परिपाकः । स्कन्धानां नाशो म-
 रणम् । त्रियमाणस्य मूढस्य सामिलापस्य पुत्रकलत्रादावन्तर्दाहः
 शोकः । तदुत्थं, हा मातर्हपुत्रेत्यादिप्रलपनं परिदेवना । पञ्चाविज्ञान-
 कायसंयुक्तमसाध्वनुभवनं दुःखं मानसं च दुःखं दुर्मनस्त्वमिति ।
 एवञ्जातीयकाश्चां पायास्ते उपक्लेशा गृह्यन्ते । तेऽमी परस्परहेतुका-
 श्चाविद्यादयोऽविद्याहेतुकाश्च जन्मादयो घटीयन्त्रवदनिशं वावत्य-
 मानाः सन्तीति भामत्युक्ते विवरणम् । तथाचार्यं सूत्रार्थः । एते-
 पामविद्यादीनाम् इतरतरप्रत्ययत्वात् परस्परहेतुसमवायरूपत्वा-
 देतैरविद्यादिभिराक्षिप्तः सङ्घात इति सङ्घाताप्राप्तिरूपदूषणस्य न
 संसर्ग इति चेत् । न । कुतः । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । यत् खलु हे-
 तूपनिबद्धं कार्यं तदन्यान्पेशं हेतुमात्राधीनोत्पादत्वात् तदुत्पद्यतां
 नाम । यः पुनः पञ्चस्कन्धसमुदायः स तु प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमा-
 त्राधीनोत्पत्तिरपि तु नानाहेतुसमवधानजन्मा । न च चेतनमन्तरेणा-
 न्यः कारणानां सन्निधापयितास्तीति पूर्वसूत्र एवोक्तम् । बीजाद-
 दुरासत्तेरपि प्रत्ययोपनिबद्धाया विवादाध्यासितत्वेन पक्षकुक्षिनि-
 क्षिप्तत्वात् । पक्षेण च व्यभिचारोद्भावनायामतिप्रसङ्गेन सर्वानुमा-
 नोच्छेदप्रसङ्गात् । विवादाध्यासितत्वं तु कुसूलस्य बीजादङ्कुरानुत्प-
 त्तर्ज्ञेयम् । यस्तु तस्तु तत्रापि चेतनप्रयुक्तिर्मृग्यैव । मेघामाघ वाय्व-
 भावे च केवलचुधातोरप्रयोजकत्वात् । नदीमातृकस्यले तु स्फुटैव
 चेतनप्रयुक्तिरित्यादि द्रष्टव्यम् । अतः स्थिरस्य चेतनस्य संहन्तुर-
 नुपगमे सर्वथा सङ्घाताप्राप्तिः । किञ्चाविद्यादिभिर्याक्षिप्तः सङ्घात
 इति यदुच्यते, तत्र कोऽर्थः ? किं सङ्घातमन्तरेणात्मानमलममाना
 अविद्यादयः सङ्घातमपेक्षन्ते इति वा ? अविद्यादय एव सङ्घातस्य
 निमित्तमिति वा ? अनादौ संसारं सङ्घात एव सन्तत्यानुवर्तत इति
 वा ? तत्र नाद्यः । एवं सङ्घातपक्षकत्वेष्वपि संघातनिमित्ताकाङ्क्षा-
 नुपशमेन तत्र निमित्तान्तरस्यान्येष्वपि सन्निधारयितुं कतुमशक्यत्वेन
 सङ्घातानुपपत्तितादयस्यात् । न द्वितीयः । तमेवाधित्यात्मानं लभ-
 मानानां तन्निमित्तं अन्योन्याश्रयापत्तेः । तृतीये तु सङ्घातः सङ्घाता-

स्तरं किं स्वसदृशमेव नियमेनोत्पादयत्युतानियमेन सदृशं विसदृशं
वेति विचार्यम् । तत्र नाद्यः । मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनार-
कप्राप्यभावापत्तेः । न द्वितीयः । मनुष्यपुद्गलस्य कदाचित् क्षणेन
हस्तिमनुष्यदेवमर्कटादिभावापत्तेः । तस्मादुभयमप्यभ्युपगमविरु-
द्धम् । किञ्च । यद्भोगार्थः सङ्घातः स तु क्षणिकवादिमते स्थिरो ना-
स्ति । तथा सति भोगो भोगार्थ एव मोक्षो मोक्षार्थ एवेति नान्येन
भोगार्थिना मुमुक्षुणा वा भवितव्यम् । अथान्येन चेत् प्रार्थ्येतांभयं
तदा तेन भोगमोक्षकालावस्थायिना भवितव्यमिति क्षणिकत्वाभ्युप-
गमविरोध इत्यविद्यादीनामितरन्तरोत्पत्तिनिमित्तत्वेऽपि न सङ्घात-
सिद्धिरिति ।

भास्कराचार्या रामानुजाचार्याश्चास्य सूत्रस्य पाठान्तरमाहुः ।
इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न सङ्घातभावाऽनिमित्तत्वादिति ।
अर्थं तूत्तरीत्यैवाविद्यादीन् प्रत्ययत्वेनोक्त्वा तेषां चक्रवत् परिवृ-
त्त्या सङ्घातभावादिकमुपपन्नमिति चेन्नैतदुपपद्यते । एषां पृथिव्या-
दीनां सङ्घातमात्रं प्रत्यनिमित्तत्वात् । न खलुक्षणिकेषु स्थिरत्वादिबु-
द्धिरूपाया अविद्यायास्तदुत्पन्नानां रागादीनां वा क्षणिकार्थान्तरभू-
तपृथिव्यादिभूतभौतिकसङ्घातहेतुतोपपद्यते । न हि शुक्तिकारजत-
बुद्धिः शुक्त्याद्यर्थसंहतिहेतुरिति क्वचिद् दृश्यते । किञ्च । यस्य क्ष-
णिके स्थिरबुद्धिः स तदैव नष्ट इति कस्य रागादयः कस्य वा संस्का-
रादयः कल्पयितुं शक्यन्ते । प्रमाणाभावादित्येवमाहुः ।

उत्तरोत्पादसूत्रस्य तु मामत्यामिदमद्यतारणमुक्तम् । हेतूपति-
बन्धनं प्रतीत्यसमुत्पादमुपगम्य प्रत्ययोपनियन्धनः प्रतीत्यसमुत्पा-
दः पूर्वसूत्रे दूषितः । सम्प्रति तु हेतूपनियन्धनमपि तं दूषयतीति ।
व्याख्यातं तु क्षणमङ्गवादिनोऽयमभ्युपगमः—उत्तरक्षण उत्पद्यमाने
पूर्वः क्षणो निरुच्यत इति । अत्र क्षणशब्देन तत्तत्क्षणोत्पन्नं घस्तूच्य-
ते । तथा सति पूर्वोत्तरयोर्हेतुफलभाषो विरुध्यते । निरुध्यमानस्य
निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः । अकारणं विनाश-
मभ्युपगच्छतां घैनाशिकानां मते विनाशकारणसामग्रीसाध्मिष्यरूप-
स्य निरुध्यमानत्वात्तद्गोकारेणमाद्यमस्तत्वरूपस्यैव निरुध्यमान-
त्वस्य सिद्धेः । अथ भावभूतः परिनिष्पन्नायस्य पूर्वक्षण उत्तरक्षणस्य
हेतुत्वर्युच्यते । तदसद्भनम् । तस्य पुनर्न्यायारूपत्पनायां क्षणान्तर-

सम्बन्धेन क्षणिकत्वेप्रतिज्ञामङ्गप्रसङ्गात् । अथाभाव एव व्यापारः । तदसत् । हेतुस्वभावानुपपत्तस्य फलोत्पादकत्वासम्भवात् । स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वप्राप्तेः क्षणमङ्गल्यागप्रसङ्गात् । स्वभावोपरागं विनैव हेतुफलभावाभ्युपगमे च सर्वतः सर्वत्र सर्वदा सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् । किञ्चोत्पादनरोधौ किं वस्तुनः स्वरूपमुतावस्थान्तरं वस्त्वन्तरमेव वा । आद्ये वस्तुशब्द उत्पादनरोधशब्दौ च पर्यायाः स्युः । तथा सति व्यवहारव्याधप्रसङ्गः न द्वितीयः । तथा सति वस्तुन आद्यन्तमध्यक्षणत्रयसम्बन्धप्राप्त्या क्षणिकत्वत्यागप्रसङ्गात् । न तृतीयः । तथा सत्यश्वमहिषवत् परस्परसंसर्गसहित्याद् वस्तुनः शाश्वतिकत्वप्रसङ्गात् । यदि च वस्तुनो दर्शनादर्शने उत्पादनरोधौ तदापि द्रष्टृधर्मत्वात् तौ न वस्तुवर्माविति वस्तुनः शाश्वतिकत्वप्रसङ्ग इत्यसङ्गतं सौगतं दर्शनमित्याहुः ।

भास्कराचार्यास्तु—अनुत्पन्नस्य शशविपाणतुल्यत्वाद्युत्पन्नविनष्टस्य चाभावप्रसङ्गात् हेतुवम् । अथ पूर्वक्षणविनाशं उत्तरक्षणोत्पत्तिश्च युगपद्भवेतां तुलान्तयोर्नामोन्नामवदिति । तदसत् । तुलाया मध्ये सूत्रधारणादन्तयोश्च युगपदुपस्थितयोरेकस्य गुरुत्वात् प्रागस्तद्धेतुश्चोप्रागम इति युक्तम् । अत्र तूत्तरोत्पत्तिकाले पूर्वस्थित्यनुपगमात् हेतुत्वसम्भवः । स्थित्युपगमे च क्षणिकत्वहानिः । किञ्च कारणधर्मानुविधाने कार्यकारणभावकल्पनायामतिप्रसङ्गः । यतो सृदन्विताः शरावादयः सूत्रणान्विताश्च कुण्डलादयो हृदयन्ते । किञ्च आकारसमर्पणेऽपि न सामर्थ्यं त्वन्मते, वस्तुनः क्षणिकत्वात् । तस्मादित्यपक्ष एव कार्यकारणव्यवस्था युज्यते, न क्षणिकपक्षे । प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाच्च कुम्भादीनां नित्यत्वमिति । ननु नित्यपक्षेऽपि कार्यकारणभावानुपपत्तिः । क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् । किं कुसुलस्यो मीहीरङ्गुरजननस्वभावोऽप्यातस्वभावः । यद्यन्त्यस्तदान कदाचिदपि जनयेत् । यथायस्तदा तदानीमेवोत्पादयन् यानि कर्माणि मीहिणा कर्त्तव्यानि तानि युगपदेव कुर्यात्, न तु सामप्रीयशेनाङ्कुरं जनयेत् । अतस्त्वभावत्ये तत्त्वमायत्ये वा सामग्र्या अकिञ्चित्करत्वात् । नच प्रत्यभिज्ञानादपि नित्यत्वम् । दीपज्वालादिषु व्यभिचारः सत् । यदि च नित्यो भावः स्यात् विनाशं न प्राप्नुयात् । अथ मुद्र-

रादिना विनाशः क्रियत इति चेत् । तदयुक्तम् । विनाशो यः क्रियते
 स द्रव्यव्यतिरिक्तो वा तद्रव्यव्यतिरिक्तो वा । भाष्ये घटस्य न किम-
 पि स्यात् । यथा पटे कृते । द्वितीये घटस्वरूपमेव विनाशः । स्वरूपं तु
 कुलालेन कृतमेवेति मुद्गरः किमपरं कुर्यात् । अथ घटसम्बन्धी वि-
 नाशः क्रियत इति कः सम्यग्धः । किं तादात्म्यलक्षण उत तदु-
 त्पत्तिलक्षणः । द्वितीयक्षेदे घटस्य न किञ्चित् । यथा पायकैन्ध-
 माभ्यां धूम उत्पादिते घटेन किञ्चित् । तथा घटमुद्गराभ्यां विनाश
 उत्पादिते घटस्यापि । तादात्म्यपक्षेऽपि तादात्म्यस्य तात्त्वभावत्वात्
 तस्य च कुलालेन कृतत्वाद् व्यर्थं मुद्गरः स्यात् । अतः स्वाभावि-
 को विनाश एष्टव्य इति । अत्रोच्यते । योऽप्ये विकल्पः कृतः स तत्र
 सिद्धान्तं बाधते । सदृशसन्तानोत्पत्तिप्रतिनिरोधात् । योऽयमन्यो
 घटक्षणोऽभिमतो यतः कपालोत्पत्तिरिष्यते, स सदृशसन्तानजनन-
 स्थभावो घटक्षणत्वादतीतानन्तरघटक्षणवदित्यनुमानात् । यदिचा-
 सी विसदृशसन्तानजननस्थभाव एवाभ्युपेयते, तदा पूर्वक्षणाः वि-
 सदृशसन्तानजननस्थभावाः । घटक्षणत्वादन्तर्गतक्षणवदित्यनुमानात्
 कुम्भकारादारभ्य कपालपङ्क्तिरेव स्यात् । एवं सति मुद्गरेण घटस्य
 सदृशसन्तानजननस्थभावता नादयते विसदृशसन्तानजननस्थभाव-
 ता चोत्पाद्यत इत्यवश्यमभ्युपेतव्यम् । अन्यथा कपालोत्पत्त्यसम्भ-
 वात् । तत्रैव भवता सहेतुकं विनाशमभ्युपगच्छता विनाश-
 स्य स्वाभाविकत्वविकल्पः परित्यक्तः ।

यदि विकल्पोऽङ्गीक्रियते विसदृशसन्तानस्यक्तव्य इति
 सिद्धातिर्दृष्टविरोधश्च । तत्र यथा तत्र सदृशसन्तानजननस्थभाववि-
 नाशो मुद्गरेण क्रियते तथा ममापि घटविनाश एव क्रियते इति स्थितः
 सहेतुकं विनाश इति । प्रत्यभिज्ञानाच्च कालान्तरस्यायित्वम् । ज्वा-
 लादिष्वपि सामान्य समाधित्य प्रत्यभिज्ञा । वृद्धिहासदर्शनाद् व्य-
 क्तीनामनित्यतैव । तथापि न क्षणिकत्वं बाधाभावात् । क्षणिकत्वं च
 न प्रत्यक्षम् । प्रथमोत्पत्तौ निर्विकल्पकहाने विशेषोऽपरामर्शात् ।
 यद्योक्तं कमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोध इति । स तु तत्रापि समा-
 नः । योऽसायन्त्रक्षणो यस्मादङ्कुरोत्पत्तिरिष्यते, सोऽप्यङ्कुरजनन-
 स्थभावो न भवति, वीहिक्षणत्वादनन्तरातीतवीहिक्षणवत् । असमान-
 सन्तानजननस्थभावत्वे पूर्वक्षणानामपि तथात्वप्रसङ्गः । अथ सद-

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

एका क्षणिकत्वप्रतिज्ञा । अपरा चतुर्विधान् हेतुन प्रतीत्यं चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इति वस्तुनः क्षणान्तरसम्बन्धे प्रथमप्रतिज्ञा नश्यति ।

कारिबशादेवं भावः, स त्वस्माकमभ्यविशिष्ट इति । किञ्च । विनाशोत्पादौ भावाव्यतिरिक्तौ न वा । अन्ये भावस्योत्पत्तिरितिनाश-क्षणत्रयसंसर्गप्रसङ्गः । आद्ये उत्पत्तिनाशयोरभावो नित्यः स्यात् । किञ्च । विनाशो नामाभायः । स किं भावस्य पूर्वभावी वा ? सहभावी वा ? पश्चाद्भावी वा ? आद्ये भावोत्पत्तिरेव न स्यात् । द्वितीयेऽप्यविरोधान्भावस्य शाश्वतिकत्वप्रसङ्गः । तृतीये तु तस्यापि सहेतुकत्वाभ्याशः प्राप्नोतीति नित्यत्वप्रतिज्ञामङ्ग इत्याहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु-क्षणिकत्वपक्षे जगदुत्पत्तिर्न सङ्गच्छते । पूर्वक्षणस्य विनष्टत्वेन तस्योत्तरक्षणं प्रति हेतुत्वानुपपत्तेः । अभावात्स्य हेतुत्वे सर्वत्र सर्वदा सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अथ पूर्वक्षणवर्तित्वमेव हेतुत्वं, तर्हि कश्चिदेव घटक्षणस्तदुत्तरमाविनां सर्वेषां गोमादिपादीनामन्यदेशवर्तिनामपि हेतुः स्यात् । अथैकजातीयस्यैव पूर्वक्षणवर्तिनो हेतुत्वं, तदापि सर्वदेशवर्तिनामुत्तरक्षणमाविनां घटानां स एवैको हेतुः स्यात् । अथैकस्यैव एव हेतुस्तदापि कः कस्येति न ज्ञायते । अथ यो यस्मिन् देशे घटक्षणे स्थितः स तद्देशीयस्यैवोत्तरक्षणस्य हेतुः । तर्हि देशस्य स्थिरत्वापत्त्या सर्वक्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिः । किञ्च । बहुरादिसंप्रयुक्तस्यार्थज्ञानोत्पत्तिकाले अनवस्थिताधाने कस्यचिदर्थस्य ज्ञानविषयत्वं स्यादित्याहुः । भाष्यान्तरं तु न किञ्चिदितोऽधिकम् । एतानि तु दृष्टानानि सूत्रेण्येवाग्रे प्रसिध्यन्तीत्याचार्यमाभ्य उपेक्षितानि ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥

पूर्वसूत्रैः क्षणमङ्गयाद्यभिमतं पुञ्जस्य कारणता निरस्ता । अतः परम् अमन्येष हेतौ फलोत्पत्तिरिति तदङ्गुपगतमाकास्मिकपक्षं वृषयति । असतीत्यादि * । तत्र कस्याः प्रतिज्ञाया उपरोध इत्याकाङ्क्षायां तां स्फुटीकर्तुमाहुः । * एकेत्यादि * एका स्फुटा ।

असति द्वितीया । द्वितीया चेन्नाङ्गीक्रियते तदा प्रतिबन्धा-
भावात् सर्वं सर्वत एकदैवोत्पद्येत ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपिच । वैनाशिकाः कल्पयन्ति । बुद्धिबोध्यत्रयादन्यत्
संस्कृतं क्षणिकं चेति । त्रयं पुनर्निरोधद्वयमाकाशश्च । तत्रेदानीं
निरोधद्वयाङ्गीकारं दृष्याते ।

एतस्यामेवाभावस्य कारणताऽऽयुपगमः । अपरा त्वेवम् । आलम्बनप्र-
त्ययः, समनन्तप्रत्ययोऽधिपतिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्ययश्चेति चतु-
र्विधान् हेतून् प्राप्य चित्तं विशानस्कन्धात्मकं, चैत्ता वेदनास्कन्धा-
त्मका उत्पद्यन्ते । तत्रालम्बनप्रत्ययो नाम विषयः । तेन चित्तस्य नी-
लाद्याकारता । समनन्तप्रत्ययः पूर्वविज्ञानं, तेन बोधरूपता । अधि-
पतिप्रत्यय इन्द्रियं तेन रूपादिग्रहणप्रतिनियमः । सहकारिप्रत्यय
आलोकादिः । तेन स्पष्टार्थता । एवं चतुर्विधैर्हेतुभिर्नीलाद्याकारक-
विज्ञानात्मकं चित्तमुत्पद्यते । एवं चित्ताभिर्ग्रहेतुजानां सुखादीनां
चैत्तानामेत एव चत्वारो हेतव इति द्वितीया प्रतिज्ञा । एतस्या अङ्गी-
कारे हेतुभूतस्य वस्तुनो द्वितीयक्षणास्तित्वा क्षणान्तरसम्बन्धे क्षणि-
कत्वप्रतिज्ञा नश्यति । इदमत्र प्रसङ्गादुक्तम् । प्रस्तुतमाहुः * अस-
तीत्यादि * । यदि चासत्येव हेताद्यभावादेव फलोत्पत्तिरिष्यते तदा
द्वितीया चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्येति प्रतिज्ञा नश्यति । तदिदमुक्तम्
असति प्रतिबोधोपरोध * इति । यदि च क्षणिकत्वं स्थितमेवेति द्वितीया
नाङ्गीक्रियते, तदा हेत्वभावस्य सर्वत्र सुलभत्वेन प्रतिबन्धाभावा-
त् सर्वं सर्वत उत्पद्येत, एकदैव चोत्पद्येतेति । तदिदमुक्तं, यौगप-
द्यमन्यधेति * । तथाचोभयथाप्यसङ्गतं सौगतं मतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥

एवं चतु सुज्ञा तदुक्तमुत्पत्तिप्रकारं रूपयित्वा तदुक्तं नाश-
प्रकारं रूपयति । प्रतीत्यादि * । तद् व्याकृतं पूर्वं तेषां मतमनुबध-
न्ति । * अपिचेत्यादि * । वैनाशिकाः सर्वानित्यत्ववादिनः सौग-
ताः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यत्रयादन्यद् मिश्रं यत् तद् संस्कृतं पूर्वपू-

प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भावानां बुद्धिपूर्वको विनाशः । वि-
परीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः । त्रयमपि निरुपाख्यम् । निरोधद्वयम-
पि न प्राप्नोति । सन्ततेरविच्छेदात् । पदार्थानां च नाशकमम्ब-
न्धाभावात् प्रातिवन्धसम्बन्धाभावः । आद्यो निरोधः पदार्थविषय-
को व्यर्थः । द्वितीयः क्षणिकाङ्गीकारेणैव सिद्धत्वान्नाङ्गीक-
र्तव्यः ॥ २२ ॥

वैविज्ञानजैः संस्कारैरांलयत्वेन व्यवहारयोग्यम् । यच्च क्षणिकं त-
दपि । एवं पञ्चपदार्थाः । त्रयं त्वत्र स्फुटम् । आकाशस्वरूपं तद्दू-
षणसूत्रे वाच्यम् । तत्र क्षणिकं संस्कृतं च पूर्वसूत्रेषु दूषितम् ।
आकाशं चाग्रे दूषणीयमितीदानीं निरोधद्वयाङ्गीकारं दूषयति ।
तयोः स्वरूपमाहुः । * प्रतिसंख्यानिरोध इत्यादि * । प्रतिकूला सं-
ख्या प्रतिसंख्या सन्तमिमसंगतं करोमीत्माकारकतया भावप्रतीपा-
या बुद्धिः सा प्रतिसंख्या । तत्पूर्वको विनाशः प्रतिसंख्यानिरोधः ।
विपरीतस्तादृशबुद्धिं विनापि जायमानोऽप्रतिसंख्यानिरोध इति वा-
चस्पतिमिश्राः । तदग्राह्यमुक्तम् ।

सहेतुकः स्थूलो विनाशः पूर्णः, सूक्ष्मः स्वाभाविको द्वितीय
इति भास्कराचार्याः ।

मुद्ररामिधाताद्यनन्तरभावितयोपलब्धियोगी सदृशसन्ताना-
द्यसानुरूपः स्थूलो यो विसदृशसन्तानः स आद्यः । प्रतिक्षणभाषी
द्योपलब्ध्यनर्हः सूक्ष्मश्च यो निरन्वयविनाशः स द्वितीय इति रामा-
नुजाचार्याः । * निरुपाख्यमिति * अनिवार्यम्, अवस्थिति यावत् ।
दूषणं व्युत्पादयन्ति * निरोधेत्यादि * । कथं सन्तत्यविच्छेद इत्या-
काङ्क्षायां विमज्जन्ते । * पदार्थानामित्यादि * तन्मते पदार्थाः सर्वे
क्षणिकाः सदृशसन्तानजननक्षमायाः । क्षणिकानां च नाशकमम्ब-
न्धो न पूर्वं दृष्ट इत्यन्तानामपि पदार्थानां नाशकसम्बन्धाभावात् पू-
र्ययदेष सन्ततिप्रतिबन्धाभावात् इत्यादिच्छेद इत्यर्थः । नच यदा प्र-
तिसंख्योत्सम्बन्धस्तदा प्रतिभन्त्यत इति युक्तम् । तन्मते विज्ञानस-
न्तानात्मकस्य जीयस्य क्षीणे संस्कारे तैलक्ष्ये प्रदीपस्यैव निर्माणना-

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्गताविद्याविनाशे मोक्ष इति क्षणिकवा-
दिनो मिथ्यावादिनश्च मन्यन्ते । अविद्यायाः सपरिकराया निर्दे-
तुकविनाशे शास्त्रवैफल्यम् । अविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्याभावात्

आवप्रतिमोक्षः । संस्कारक्षयश्चाचर्यचतुष्टयाभ्यासजन्यया प्रतिसं-
ख्यया वाच्यः । तत्राभ्यासस्य पौनःपुन्यरूपत्वेन स्थिरधर्मतया क्ष-
णिके जीवे घक्तुमशक्यत्वेन तत्सन्त्यप्रतिसंख्यायाः सुतरां तथात्वा-
त् । अतः सन्ततेरविच्छेद एवेत्याद्यनिरोधो विज्ञानपदार्थविषयको
व्यर्थः । तथा सति पदार्थान्तरविषयकोऽपि तथा । नच द्वितीयो युक्त
इति शङ्क्यम् । यतो द्वितीयः क्षणिकार्हकारणैव साधनयोगशून्यता-
यां सन्तत्यविच्छेदस्य सिद्धत्याग्राह्यकसंख्यः * । अहं कृत्यतृचभ्ये-
त्यहं तस्य । नाह्निकर्तु योग्यः । तथाच निरोधद्वयस्याप्ययुक्तत्वा-
न्नाशविचारेऽप्यसङ्गतमेव सौगतं दर्शनमित्यर्थः ।

भास्कराचार्यास्तु-तौ सन्तानगोचरौ ? सन्तानिगोचरौ वा ?
नाथगोचरौ । निरोधस्यावस्तुत्वाभ्युपगमाभित्यत्वापभ्युपगमाच्च । नापि
सन्तानिगोचरौ । सन्तानिनां घटादीनां प्रत्यभिज्ञानात् । त्वत्पक्षे
विनाशस्याभावाव्यतिरेकान्न हेतुनापि नाशः सम्भवति । यन्मते
भावव्यतिरिक्तो विनाशतन्मते सहेतुकः । अचर्यसत्यतुष्टयाभ्या-
सान्मुक्तिः । अचर्यसत्यचतुष्टयं तु समुदायसत्यं, निरोधसत्यं, दुःख-
सत्यं, मार्गसत्यं चेति । सर्वमुत्पत्तिमदस्तीति यन्निर्णयज्ञानं तत् स-
मुदायसत्यम् । सर्वं क्षणिकमिति निरोधसत्यम् । सर्वं तु स्वात्मक-
मिति दुःखसत्यम् । सर्वं शून्यं सर्वं निरात्मकमिति मार्गसत्यमित्येवं
भावयतो रागादिदृष्टावुपगम्यमानायां निर्हेतुको विनाश इति प्र-
तिज्ञा हीयेत । तस्मादसङ्गतं सौगतं मतमित्याहुः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ एवं पूर्वसूत्रे कार्यविचारेण निरोधद्वयं दूषयित्वाऽत्र
स्वरूपविचारेण दूषयतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति * प्रतिसं-
ख्येत्यादि * । उक्तनिरोधैकदेशभूतेऽविद्याविनाशे मोक्षसदृशानोक्तरी-
तिको भवतीति, क्षणिकवादिनो, वैभाषिकाः, सौप्रान्तिका, मिथ्या-

सहेतुकोऽपि । न हि वन्ध्यापुत्रेण रज्जुसर्पो नाशयते । अत उप-
यथापि दोषः ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्चोक्तमाकाशमप्यावरणाभावो निरुपाख्यमिति । तन्न आ-
काशेऽपि सर्वपदार्थवद् वस्तुत्वव्यवहारस्याविशेषात् ॥ २४ ॥

धादिनो योगाचाराश्च मन्यन्ते । तदसङ्गतम् । यतोऽविद्याया सका-
र्माया निर्हेतुके विनाशोऽङ्गीक्रियमाणे अर्च्यसत्यचतुष्टयाभ्यासादि-
साधनविधायकशास्त्रवैफल्यम् । तेन सहेतुकत्वोपगमे निर्हेतुकत्वप्र-
तिज्ञाहानिरपि क्षणिकवादिनं प्रति स्मारिता । मिथ्यावादिनो निर्हे-
तुकत्वाङ्गीकारे शास्त्रवैफल्यं तुल्यम् । सहेतुकत्वपक्षेऽप्यविद्यात-
त्कार्यातिरिक्तस्य नाशस्य मिथ्यावादिमतेऽप्यभावाघ्राशकस्यापि मि-
थ्यात्वात् तत्र दूषणमविद्येत्यादिनोक्त्या व्युत्पादयान्त * न हीत्य-
दि । * अत उपगमद्वयस्याप्यसङ्गतत्वान्मतद्वयेऽपि दोष इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—क्षणिकवाद्यभ्युपेतात्तुच्छादुत्पत्तिरुत्पन्न
स्य तुच्छत्वासिश्च न सम्भवतीत्युक्तम् । तदुभयप्रकाराभ्युपगतौ
दोषश्च भवति । तुच्छादुत्पत्तौ तुच्छमेव कार्यं स्यात् । यद् यस्मा-
दुत्पद्यते तत् तदात्मकमेव दृष्टम् । यथा मृत्सुवर्णाद्युत्पन्नं मणिक-
मुकुटादिकं मृत्सुवर्णाद्यात्मकम् । नच तुच्छात्मकं जगद् भवद्भि-
रिष्यते, नच प्रतीयते । सतो निरन्वयविनाशो सत्येकक्षणादूर्ध्वं कृ-
त्स्नजगतस्तुच्छतासिरेव स्यात् पश्चात्तुच्छाज्जगदुत्पत्तावनन्तरेऽर्कं
तुच्छात्मकत्वमेव स्यात् । अत उभयथा दोषाश्च भवदुक्तादुत्पत्ति-
निरोधावित्येवमाहुः ॥ २३ ॥

आकाशेचाविशेषात्॥अतः परमाकाशं दूषयतीत्याहुः* यच्चेत्या-
दि*।आवरणामावमात्रमाकाश इति यदुच्यते तदसङ्गतम् । आका-
शेऽपि भूतान्तरयद् वस्तुत्वव्यवहारस्य समानत्वात् । यथा हि ग्रथि-
भ्यां घटो, जले नौकेत्वादि व्यवहियते तथाऽऽकाशेऽप्यत्र गृध्रोऽत्र इयं

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

सर्वोऽपि क्षणिकवादो बाधितः । स एवायं पदार्थ इत्यनुस्मर-

इत्याधारता व्यवहियतोऽतथा बहिरन्तरमिति चानचासी भूप्रदेशे दिशि वा वक्तुं शक्यते । याह्यो देशो, याह्यादिगान्तरो देश, आन्तरी दि-
गिति बहिरन्तरव्यवहारविषयपरिच्छेदकत्वेनैव तयोरभिलप्यमान-
त्वात् । अतो, बहिरेव धूमो, नान्तरिति व्यवहारसाक्षिकोऽवकाश
एवायं व्यवहारः । अवकाशश्च प्रत्यक्षः । भूयानवकाशः स्वल्पो-
ऽवकाश इति प्रत्यक्षानुभवात् । नच रूपाभायो बाधक इति घञ्य-
म् । गन्धर्वनगरादिवद् घस्तुसामर्थ्येनैव तत्प्रतीत्यङ्गीकारे बाधका-
भावात् । तस्मात्तावरणाभायमात्रमाकाशो, नापि निरुपात्य इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु त्रिवृत्करणेन पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षित-
त्वादाकाशेऽपि रूपसत्त्वात् तद्वेतुकेऽपि तत्प्रत्यक्षे न विरोध इ-
त्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तथा सति चायावपि तदापत्तेः ।

चैशेषिकादयः पुनः शब्दाख्यगुणानुमेयमाकाशमिच्छन्ति ।
शङ्कराश्च ।

भास्कराचार्यास्तु-शब्दस्याकाशेन सह सम्बन्धाग्रहणादसत्यपि
शब्दे नभोविषयकतुद्ध्युत्पत्तेः, श्रूयमाणेऽपि शब्दे तद्गृहारेण तत्र
तदनुत्पत्तेन तस्य शब्दानुमेयत्वं, किन्तु रूपिद्रव्यसमवायित्वात्
त्रिवृत्करणेन रूपसम्बन्धाच्च प्रत्यक्षमित्याहुः । तत्राप्यनुमेयत्वसङ्ग-
नमात्रं युक्तम् ।

शङ्कराचार्या भास्कराचार्याश्चाकाशसत्त्वे बुद्धवाक्यसम्प्रति-
मप्याहुः । पृथिवी भगवन् किं निःसंश्रया इत्येवं प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे
पृथिव्यादीनामन्तर्वायुः किं निःसंश्रय इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं
वायुराकाशसंश्रय इति युक्तेनोक्तम् । तथा, 'आकाशस्य स्थितिर्यावद्
यावच्च जगतः स्थितिः । तावन्मत्स्थितिर्भूयाज्जगद्बुःखानि निम्नत'
इति च युक्तेनोक्तमिति । तथाच्चाकाशस्यावस्तुत्ये तदसमञ्जसं स्या
दिति ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ एवं क्षणिकवादं विशेषतो निराकृत्येदानीं सङ्क्षेपेण
निराकरोतोत्पाशयेनाहुः * सर्वं इत्यादि * । अयमर्थः-क्षणिकवादी हि

णात् । अनुभवस्मरणयोरेकाश्रयत्वमेकविषयत्वं च ॥ २५ ॥

सर्वस्य क्षणिकत्वं मन्यमानोऽनुभवितुरनुभूतिविषयस्य च सदृशसन्तानेन प्रत्यभिज्ञानमुपपादयति । तदसङ्गतम् । प्रत्यभिज्ञाने हि यः पूर्वं दृष्टः स एवाऽयं पदार्थ इति, योऽहं पूर्वमद्राक्षं स एवाहमिदानीं पश्यामीत्याकारः । तत्र च, स इत्यनेन पूर्वकालवर्त्तिनोऽयमहमित्यनेनोत्तरकालवर्त्तिनोऽनुभूतिविषयस्यानुभवितुश्चैक्यस्य परामृष्यमाणतया पूर्वापरकालवर्त्तिन एकस्य सिद्धत्वेन क्षणिकसन्तानस्य वक्ष्यतुमशक्यत्वात् । नच तत्र सन्ताने स इति पूर्वकालवर्त्तित्वाभिमानात् सर्वमुपपद्यते इति वाच्यम् । अनुभवस्मरणयोरेकाश्रयत्वैकविषयत्वनैयत्यात् सन्तानेन च पूर्वकालस्याननुभूततया तस्य तत्स्मरणयोगेन तत्र तथाभिमानस्य वक्ष्यतुमशक्यत्वात् । सन्तानिनोऽपि तदानीं तस्मिन् काले पूर्वकालत्वबुद्ध्यभावेन तत्सन्ताने तादृशबुद्धिवैशिष्ट्यस्यापि वक्ष्यतुमशक्यत्वाच्च । नचाकस्मिकमेव स इति ज्ञानमिति युक्तम् । तथा सति सर्वदा तदापत्तेः । नच सादृश्येन तथा ज्ञानम्भवतीति वाच्यम् । अज्ञातस्य सादृश्यस्य तादृशज्ञानानुत्पादकतया सादृश्यज्ञानार्थं यतमानस्य पूर्वापरकालवर्त्तिवस्तुद्वयानुसन्धानं पूर्वकालानुसन्धानं चावश्यकमिति तदनुसन्धानतः स्थिरत्वापत्त्या सादृश्यस्यापि पूर्वापरकालवृत्तिवस्तुद्वयनिष्ठतया स्थिरत्वापत्त्या क्षणिकत्वहानिप्रसङ्गात् । नच सादृश्यसन्तानात् सर्वं सेत्स्यतीति वाच्यम् । सादृश्यस्य सदृशबुद्धियोऽव्यत्वेन सदृशबुद्धेर्वा पूर्वापरकालवृत्तिवस्तुद्वयविषयीकरणं विना असम्भवेन तत्सन्तानाङ्गीकारेऽपि बुद्धेस्तद्विषयस्य च स्थिरत्वापत्तेरनिवार्यत्वेन क्षणिकवादघातस्य दुर्यारत्वात् । अतस्तत्तेदं तात्ताहं तासामानाधिकरण्यावगाहिप्रत्यभिज्ञानात्मकानुसृत्यन्यानुपपत्त्या सिद्धे बाह्यार्थानामात्मनश्च सैर्ये सर्वोऽपि क्षणिकवादः सर्वत्र बाधित इत्यर्थः । एवञ्च, 'नित्यदा ह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च । कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात् तन्न दृश्यते । यथार्चिषां स्रोतसां वा फलानां वा वनस्पतेः । तथैव सर्वभूतानां वयोऽवस्थादयः कृता' इति द्वाभ्यां कालिकं नित्यप्रलयमादाय, विमतं प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशम्, अवस्थाभेदवत्त्वाद्, दी-

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

अपिच । नानुपमर्धं प्रादुर्भावं वैनाशिका मन्यन्ते । ततश्चा-
ऽसतोऽलीकात् कार्यं स्यात् । तन्न । अदृष्टत्वात् । न हि शशशृ-
ङ्गादिभिः किञ्चित् कार्यं दृश्यते ।

पञ्चालादिवत्यनुमानेन यत् क्षणिकत्वमुक्तं तद् विरोपणाभावप्र-
युक्ताभावादेव, न तूमयाभावात् । तथा सति यद्ग्रे, सोऽयं दीपोऽर्चि-
पां यद्गच्छोतसां तदिदं जलम् । सोऽयं पुमानिति नृणां मृपाधीर्गी-
मृपायुषामिति प्रत्यभिज्ञाया मिथ्यात्वम् । तदपि व्यर्थायुपाणामविवे-
किनामेव तस्या, न तूक्तरीतिकविवेकयतां प्रत्यभिज्ञाया इति न को-
ऽपि विरोध इति दिक् ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ एवमष्टमिदं वैनाशिकाभिमतं क्षणिकवाद-
भिराकृत्य तदभिमतमभावाद्भावोत्पत्तिं निराकरोतीत्याशयेन सू-
त्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति * अपिचेत्यादि * । अयमर्थः । नानुपमर्धं
प्रादुर्भावादिति शुद्धसूत्रे बीजापमर्दं विनाङ्कुरोत्पत्तेर्दुग्धोपमर्दं विना
दध्नुत्पत्तेर्मृत्पिण्डोपमर्दं विना घटोत्पत्तेरदर्शनादप्येव एव तेष्व-
नन्तुत्पत्तिदर्शनाच्च केवलोऽभाव एवावशिष्यत इत्यभावादेव
भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तथा सत्यसतोऽलीकादेव कार्यं स्यात् ।
यादे हि बीजादिप्रतियोगिकादभावादङ्कुराद्युत्पत्तिरिष्यते तदा तस्या-
भावस्य बीजादिर्ध्वसरूपत्वेन तदवस्थाविशेषरूपतयाऽवस्थाविशेष-
विशिष्टाद् बीजादेरेवोत्पत्तिरिति स्यादतस्तदभावाय वैनाशिकेन नि-
स्वभावादेवाभावाद्भावकार्योत्पत्तिरङ्गीकार्यो । तथा सति तस्याभा-
वस्य निःस्वभावतया शशशृङ्गतुल्यत्वादलीकादेव कार्योत्पत्तिरिति
सिद्ध्यति । तच्चासङ्गतम् । दृष्टविरोधात् । न हि तादृशात् कार्यो-
त्पत्तिं कापि दृष्टा । न चातादृशोऽभाव कापि दृष्टः । नाप्यनुमातुं शक्या ।
यदुत्पद्यते तदभावजन्यं यथा बीजाद्युपमर्दादङ्कुरादीति प्रयोगे दृष्टा-
न्तस्यावस्थाविशेष एव पर्यवसानेन त्वदभिमतभावासाधकत्वात् । ता-
दृशादभावाद्भावोत्पत्त्यङ्गीकारश्च सर्वत्र सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गादपि

एवं सतः कारणत्वं पूर्वपाद उपपाद्यासतः कारणत्वं निरा-
कृत्य व्यासचरणैर्वदानामव्याकुलत्वे सम्पादितेऽपि पुनर्देसव्या-
मोहनाथं प्रवृत्तस्य भगवतो बुद्धस्याऽऽज्ञया, त्वं च रुद्र महाबाहो
मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज ।
स्वागमैः कल्पितैस्त्वञ्च जनान् मदिमुत्तान् कुरु' इत्येवं रूपया महा-
देवादयः स्वांशेनावतीर्य वैदिकेषु प्रविश्य विश्वासार्थं वेदभागा-
न् ययार्थानपि व्याख्याय सदसद्विलक्षणामतदपरपर्यायमादित्यं

वाचितः । किञ्च । अभावाद्भावोत्पत्तौ कार्यमभावान्वितं दृश्येत ।
सर्वस्य कार्यस्य कारणान्वितत्वदर्शनात् । किञ्च । उपमूढ प्रादुर्भा-
वोऽपि न सार्वत्रिकः । सुवर्णजन्यकटकदौ तन्तुजन्यपटादौ च
तददर्शनात् । एवञ्चाङ्कुरादावपि बीजस्थूलांशस्यैवोपमदौ, न तु सू-
क्ष्मांशस्य । तदन्तस्त एव सूक्ष्मांशानामङ्कुरीभावात् । अतः संस्थान-
मात्रस्यैव निवृत्तिर्न तु द्रव्यस्येति तत्र बीजद्रव्यं कूटस्थमेवावय-
धद्वारा कारणम् । एवं दध्यादावप्यवस्थामेद एवेत्यभावाद्भावोत्प-
त्तिः सर्वयानुपपन्नैवेति सिद्धम् । एवमसत्कारणवादनिराकरणेन
मायावादिप्रतिपक्षाविद्याकारणवादनिराकरणमप्यर्थादेव सिद्धमि-
त्याहुः । * एवं सत इत्यादि * । अत्र बुद्धाज्ञायां प्रमाणं वक्तुं, त्वं
च रुद्रेत्यादिवाक्योपन्यासः । इदं वाक्यं चाराहपुराणे, रुद्रगीता-
सु रुद्ररूपेणागस्त्यं प्रति सर्वदेवादीनप्युद्दिश्य भगवदाज्ञारूपमनू-
दितम् । द्वितीयं, स्वागमैरिति तु पञ्चपुराणोत्तरखण्डे सहस्रनामा-
रम्भे महादेवेन पार्वतीं प्रत्युक्तम् । * इत्येवं रूपयेत्यादिनोत्तरखण्डो-
यानां शङ्करेण पार्वतीं प्रत्येवोक्तानां, 'शृणु देवि प्रवक्ष्यामि, ताम-
सानि यथाक्रमम् । येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि । प्र-
थमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् । मच्छक्त्यावेशितैर्विभ्रैः स-
म्प्रोक्तानि ततः परम् । कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं, मह-
त् । गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै । धिषणेन तथा प्रोक्तं
चार्वाकमतिगर्हितम् । दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा ।

सर्वकारणत्वेन स्वीकृत्य तन्निवृत्त्यर्थं जातिभ्रंशरूपं सन्न्यासपा-
पण्डं प्रसार्य सर्वमेव लोकं व्यामोहितवन्तः । व्यासोऽपि कलहं
कृत्वा शङ्करं शप्त्वा तूष्णीमास । अतोऽग्निना मया सर्वतः सदुद्धा-
सार्थं यथाश्रुतानि श्रुतिसूत्राणि योजयता सर्वो मोहो निराकृतो
वेदितव्यः । प्रथमाध्याय एव तन्मतमनूद्य विस्तरेण निराकृतमि-
ति नात्रोच्यते ॥ २६ ॥

यौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नम्रनीलपटादिकम् । मायावादमसच्छास्त्रं
प्रच्छन्नं यौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ।
अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयल्लोकगर्हितम् । कर्मस्वरूपत्याज्यत्वम-
त्रैव प्रतिपाद्यते । सर्वकर्मपरिभ्रष्टं कैकर्मत्वं तदुच्यते । परेशजीवयो-
रैक्यं मयाऽत्र प्रतिपाद्यते । ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया ।
सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे । वेदार्थवन्महाशास्त्रं मा-
यावादमवैदिकम् । मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणादि' त्यादी-
नां वाक्यानामर्थः संगृहीतः । असदपरपयोयामित्यनेनैतत्सूत्रोक्त-
द्रूपणदूष्यता स्फुटीकृता । व्यासकलहादिकं तु, 'व्यासो नारायणः
साक्षाच्छङ्करः शङ्करः स्वयम् । तयोर्विवादे सम्प्राप्ते किङ्करः किं
करोम्यहमिति तत्सम्प्रदाये प्रसिद्धाद् गणेशोक्तात् । 'वासना यदि
भवेत् फलदात्री किं करिष्यति तदा मम काशी । व्यापको यदि भ-
वेत् परमात्मा तार्क्यं किमिति नोपदिशेन्मामिति कीकटे भ्रमणाव-
सर उक्ताच्छङ्कराचार्यश्लोकाद्यावगन्तव्यम् । शेषं स्फुटम् । एवञ्च
पञ्चमस्कन्धीयेषु जडमरतवाक्येषु, अयं जनो नाम चलन् पृथिव्या-
मित्यनेनावयवित्वमभिमानमात्रादेवेत्युक्त्वा, 'एवं निरुक्तं क्षितिश-
ब्दवृत्तमसन्निधानात् परमाणवो ये । अविद्यया मनसा कल्पितास्ते
येषां समूहेन कृतो विशेष' इत्यनेन परमाणुपुञ्जाद्विशेषाख्यदेहांतप-
त्तिः, परमाणूनामविद्याकल्पितत्वं च यदुक्तं तदपि रहस्यगणस्य बाहि-
र्मुख्यं दूरीकर्तुम् । बाहिर्मुखप्रतिपन्नाविद्याकल्पितपरमाणुकारणवा-
दस्यानुपपन्नत्वात्तमादाय बाहिर्मुखव्यवहारविषयस्य प्रपञ्चस्य हेयत्वे
योचिते बाहिर्मुख्यं गमिष्यतीत्येतदर्थं, न तु कारणतत्त्वबोधनार्थम् ।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यद्यभावाद् भावेत्पत्तिरङ्गीक्रियते तथा सत्युदासीनानामपि साधनरहितानां सर्वोऽपि धान्यादिः सिद्धयेत । अभावस्य सुलभत्वात् ॥ २७ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं कारणासत्त्वं निराकृत्य विज्ञानवाद्यभिमतं प्रपञ्चासत्त्वं निराकरोति ।

तदर्थमप्रवृत्तत्वात् ॥ अत एवाग्रे निगमनावसरे, ज्ञानं विशुद्धं पर-
मार्थमेकमित्यादिभिर्ग्रन्थस्वरूपतद्दुष्प्रापत्वभगवद्विषयकमतिप्राप्त्यु-
पायस्वजन्मभ्रयवृत्तान्तान्युक्त्वा तस्मान्नरोऽसद्भुसुसद्भुजातज्ञानासि-
नैवेह विवृण्वन्मोहः । हरिं तद्दीक्षाकथनश्रुताभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यति-
पारमध्वन इत्यनेन पूर्वोक्तज्ञानस्य मोहनिवारकत्वमुक्त्वा श्रुत्यादि-
सिद्धभगवच्चेषाकथनश्रवणाभ्यां मुख्यज्ञानलाभं भगवत्प्राप्तिरूपां
मुक्तिं चाह, न तु पूर्वोक्तरीतिकक्षानेनेति न कोऽपि विरोध इति
बोध्यम् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ * उदासीनानामपि साधनर-
हितानामिति * कृष्यादिकर्मतत्साधनीभूतहलादिसाधनशून्यानाम् ।
निगदव्याख्यातमिदम् ॥ २७ ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ दशभिर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मते नि-
राकृते विज्ञानवाद्यपि कारणांशे निराकृत एव । तथापि कार्यांशे त-
न्मतं पूर्वस्माद् विलक्षणमिति तन्निराकरणमातनोर्तोत्याशयेनाहुः ।
* एवं कारणेत्यादि * । विज्ञानवाद्येव योगाचार इत्युच्यते । त-
त्स्वरूपं भास्कराचार्यैकतमम् । शमयविषयनायुगनद्धवाही मार्गो
योग इति तेषां योगलक्षणम् । शमयः समाधिरुच्यते । विषयना
सम्यग्दर्शनम् । यथा युगनद्धौ यत्कीर्णं बहत्तया यो मार्गः स-
म्यग्दर्शनवाही स योगस्तेनाचरतीति योगाचार इति । तेषां सम्यग्द-
र्शनं च सर्वं बाह्यार्थशून्यं विज्ञानमेव सर्वं क्षणिकं सर्वं निरात्मक-

स च ज्ञानातिरिक्तः प्रपञ्चो नास्तीत्याह । तन्न । अस्य प्रपञ्चस्य नाभावः । उपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रपञ्चः । यस्तूपलभमान एव, नाहमुपलभ इति वदति स कथमुपादेयवचनः स्यात् ॥ २८ ॥

मिति । तत्र सर्वक्षणिकत्वं विज्ञानस्कन्धस्य क्षणिकत्वात् । निरात्मकत्वमालयविज्ञानातिरिक्तात्माभावात् । बाह्यार्थशून्यत्वं तु ज्ञानस्यैव साकारत्वात् । तत्साकारत्वं तु ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदेनैकस्यैव प्रत्यक्षतया प्रकाशमानत्वात् । नचैवं त्रिधा प्रकाशनेऽपि नानात्वम् । प्रमदातनुयतुपपत्तेः । तदुक्तम् । 'बुद्धिस्वरूपमकं हि वस्तुवस्ति परमार्थतः । प्रतिभासस्य नानात्वान्नैकत्वं विहन्यते । परिव्राट्कामुकश्रुतामेकस्यां प्रमदातनौ । कुणपः कामिनी भक्ष्यमिति तिष्ठो विकल्पनाः । तथाप्येकैव सा घाला बुद्धितत्त्वं परं हि न' इति । एवञ्च नीलं पीतं सत्त्वः कुड्यमित्यादौ तेन तेन रूपेण ज्ञानमेव प्रकाशत इति सर्वे तस्यैवाकारा अनादिवासनयैव विचित्रा भासन्ते । तस्मादाकारसमर्पणाय न बाह्यार्थाङ्गीकारो युक्तः । किञ्च । यदैव नीलज्ञानं तदैव नीलमुपलभ्यत इति सहापलम्भादपि ज्ञानार्थयोरभेदः । तदुक्तं, सहोपलम्भनियमादभेदोनीलतद्वियोरिति । नच नीलादीनां बाह्यत्वेन ज्ञानस्य चान्तरत्वेन भिन्नदेशत्वात् कार्यं ज्ञानाकारत्वमिति शङ्काम् । स्वप्नादिवदभिमानमात्रेणोपपत्तेः । तथाचानुमानम् । सत्त्वमादिप्रत्ययाः स्वात्मांशमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यन्तो मिथ्याभूताः । प्रत्ययत्वात् । स्वप्नप्रत्यययत् । शुक्तिरजतप्रत्ययघट्टेति । स्वप्नादिप्रत्यया हि बाह्यार्थाभावाद्देशान्तरकालान्तरवर्तिनां च सन्निहितदेशकालतया प्रतिभासासम्भवात् कचित् कदाचिदप्यदृष्टानां स्वप्निरदृष्टेदादीनां प्रतिभासादयदपं स्यात्मानमेव यहिर्गुह्यन्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अतस्तत्सामान्याज्जाग्रज्ज्ञानानामपि स्वात्मांशप्राप्तिरिति मित्यात्वं चेति । तस्मान्नास्ति बाह्यः पदार्थ इति तदेतदमिसन्धायाः दुः * स चेत्यादि * । एवमनूय दूषण व्याकुर्वन्ति । * तद्वेत्यादि * भयमयं । यत् त्वया ज्ञानं साकारमिष्यते तत् किं सयांकारं यत्कि-

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

अविदाकारं वा । आद्ये ग्राह्यग्राहकसंवित्तिवत् सर्वानेव ग्राह्याकारान्
युगपदेव प्रकाशयेत् । बाह्यार्थानपेक्षत्वात् । द्वितीये त्वेकमेवाकारं
सर्वदा प्रकाशयेन्न कदापीतरम् । नच समनन्तरप्रत्ययाकारात् का-
दाचित्कत्वसिद्धिः । उक्तदुष्पणस्य तत्प्रवाहेऽपि तौल्यात् । अतस्तदा-
कारप्रतीतेः कादाचित्कत्वोपपत्तये बाह्यार्थापेक्षा तस्यावश्यमभ्यु-
पेया । तथा सति सिद्धे एव बाह्योऽर्थः प्रपञ्चरूपः । सहोपलम्भानि-
यमादभेदस्तु सहपदार्थविचारादेवासङ्गतः । सहत्वं हि द्वयोर्भिन्न-
योः पदार्थयोरंकदेशवर्तित्वमेककालवर्तित्वं वा । उभयथाऽपि हेतु-
तावच्छेदकतया प्रविष्टे पदार्थान्तरे भिन्नोपलम्भनियमादित्येव हेत्व-
र्थो भवति । तदेवं प्रतिशाहेत्वोर्विरोधे यदि हेतुरादरणीयस्तदा प्रति-
ज्ञाबाधः । यदि प्रतिज्ञादरणीया तदा साधकं विना तदसिद्धिः । कि-
ञ्चाभेदोऽपि किमेकत्वमुत भेदाभावः । आद्येऽपि संख्या वा धर्मान्त-
रम् । आद्ये नीलतद्विद्योरेकत्वसंख्याविशिष्टत्वमित्यर्थो भवति । तेन
न बाह्यैर्वाधः । यथा घटपटयोरेकत्ववैशिष्ट्येऽपि नान्यतरबाधस्त-
द्वत् । एवं द्वितीयेऽपि । यदि भेदाभावपक्षस्तदा अभावस्य प्र-
तियोगी भेदस्त्वयाऽवगतां, न वेति चकथम् । यदि नावगतस्तर्हि
भेदस्य सर्वथा बुद्ध्यनारूढत्वेन नीलमन्त्रस्य भानान्न भेदस्य निषे-
धाहेत्वमित्यभेदासिद्धिः । अथावगतस्तथा सति संवित्तिवत् प्रत्य-
क्षत्वाद्देत्वन्तरस्य तत्प्रतिक्षेपकस्याभावात् सिद्ध एव भेद इत्यभे-
दप्रतिज्ञा असङ्गतैव । तदेतदुक्तम् । यस्तूपलभमान एव नाहमुपलभ
इति वदति स कथमुपादेयवचनः स्यादिति । उपलभन्नेवेति पाठे तु
औणादिकोऽतिप्रत्ययः । उणादीनां सर्वधातुभ्यो भवनात् । वर्तमाने
पृषद्वृहन्महज्जगच्छतृवच्चेति शतृवद्भायान्नुम । 'संज्ञासु धातुरू-
पाणि प्रत्ययाश्च ततः परं । कार्याद् विद्यादन्वयमेतच्छास्त्रमुणादि-
दिष्ट्विति भाष्यानुशासनात् ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ पूर्वसूत्रोक्तस्य हेतोरनैकान्तिकत्वं
वारयितुं तददृष्टान्तासङ्गतिं वदतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकर्तुंम-

मपि दृश्यमानः स्तम्भः स्तम्भ एव । स्वस्य मोक्षे प्रवृत्तिव्याघा-
तश्चकारार्थः ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युच्यते, बाह्यार्थव्यतिरेकेणापि वासनया ज्ञानवैचित्र्यं भ-
विष्यतीति । तन्न वासनानां न भाव उपपद्यते । त्वन्मते बाह्या-
र्थस्यानुपलब्धेः । उपलब्धस्य हि वासनाजनकत्वम् । अनादित्वे
त्वन्धपरम्परान्यायेनाप्रतिष्ठैव । अर्थव्यतिरेकेण वासनाया अ-
भावाद् वासनाव्यतिरेकेणाऽप्यर्थोपलब्धेरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थ-
सिद्धिः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३७ ॥

वासनाया आधारोऽपि नास्ति । आलयविज्ञानस्य क्षणिक-
त्वात् । वृत्तिविज्ञानवत् ।

एवं सौत्रान्तिको विज्ञानवादी च प्रत्युक्तः । माध्यमिकस्तु
मायावादिबद्धसम्बद्धभाषित्वादुपेक्ष्य इति न निराक्रियत आ-
चार्येण ॥ ३१ ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ प्रकान्तरेणापि वासनां निराकरोतीत्याशयेना-
हुः*वासनाया इत्यादि* । अयमर्थः । वृत्तिविज्ञानं वासनाजनकं पूर्व-
क्षणवृत्ति । तदाधारश्चालयविज्ञानं तत्समानकालम् । एवं सति वृ-
त्तिविज्ञानेन यदा वासनोत्पादनीया तदानीं वृत्तिविज्ञानाधारस्या-
लयविज्ञानस्य नष्टत्वादाधारभावेनापि वासनानुपपत्तिः । तदानीं-
आलयविज्ञानसत्ताङ्गीकारे क्षणिकवादहानिः । यदि च सन्तानिन-
आलयविज्ञानस्य वृत्तिज्ञानाधारत्वं तत्सन्तानस्य वासनाधारत्वमि-
त्युच्यते, तदाऽपि वृत्तिविज्ञानवैसादयहेत्वभावादसङ्गतिः । यदि
च सन्तानप्रवाह एव वासनेत्युच्यते, तदाऽपि, उत्तरोत्पादे च पूर्व-
निरोधादित्यादीनां दूषणानामापत्तिः । तस्मादसङ्गतमेवेदं मतमिति ।
उपसंहरन्ति*एवमित्यादि* । तर्हि माध्यमिकः कुतो न दूष्यत इत्यत
आहुः * माध्यमिकेत्यादि * । यथा हि मायावादिनः श्रुतिच्छाया-
भादाय सर्वं विप्लावयन्ति तथा सोऽपि युक्तिच्छायामादाय सर्वं
नाशयतीत्यसम्बद्धभाषित्वात् स्वयुक्तिमिरेव दूषितप्रायः । स हि
सर्वशून्यवादी येन प्रमाणेन शून्यतां साधयति तत् प्रमाणं वर्त्तते, न
वा ? । यदि वर्त्तते तदा सर्वशून्यत्वप्रतिज्ञाहानिः । यदि नास्ति तदा
तदभावे कथं सर्वशून्यतां साधयेत् । किञ्च, स हेवं घटति । यद
सत् तन्नकारकैर्जायते । यथा शशविषाणम् । यत् सत् तदपि भा-
वादभावाच्च नोत्पद्यते । तथाहि । न तावद्भावात् । पिण्डबीजा-
द्युपमर्देनैव घटाद्गुणद्युत्पत्तिदर्शनात् । नाप्यभावात् । अभावात्मक-
त्वस्याभावान्वयस्य च कार्येण्यदर्शनात् । न स्वतः . । आत्माश्रयप्र-

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुना । बाह्यवादो यथा यथा विचार्यते तथा तथा असम्बद्ध एवेत्यलं विस्तरेण । चकाराद् वेदविरोधो मुख्यः ॥ ३२ ॥

सङ्गतत्वं, प्रयोजनाभावाच्च । न वा परतः । परोत्पत्तौ परत्वाविशेषात् सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् । एवं जन्मनि निरस्ते जन्माभावादेव विनाशस्याप्यभावः । नापि संदसत् । सदसत्तोरितरेतरविलक्षणत्वादेकस्य सदसद्भावानुपपत्तेः । नापि सदसद्विलक्षणम् । एकस्य तथानुपपत्तेः । अदर्शनाच्च । अतः कोटिचतुष्टयनिर्मुक्तं शून्यमेव तत्त्वम्, अभावापत्तिरेव मोक्ष इति । तदिदमसङ्गतम् । तथाहि । यत्त्वया चतुष्कोटिनिर्मुक्तं शून्यं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते, तत्त्वेनचित् प्रमाणनावगतमुत प्रमाणं विना घस्तुसामर्थ्यात् । नान्त्यः । तथा सत्याकाशवत् सार्वजनीनं स्याद् न वादिनो विप्रतिपद्येरन् । किञ्च, तत् सामर्थ्यं तत्रास्ति न वा । यद्यस्ति तर्हि तदाधारं शून्यमप्यस्त्येवेति न चतुष्कोटिनिर्मुक्तता । अय नास्ति, तदापि तथा । नाद्यः । प्रमाणेऽप्यस्तिनास्तिभ्यां विकल्पिते चतुष्कोटिविधुरतासिद्धेः । किञ्चाप्येनावगतं तत् किं प्रमाणं, प्रत्यक्षमनुमानं वा । नाद्यः । सार्वजनीनत्वाभावेन तव प्रत्यक्षस्य प्रतिपाद्यनादरणीयत्वात् । अथ यद्विचारासहं तच्छून्यमित्यनुमातव्यं, तदा तबोदाहरणाभावः । सर्वस्यैव पक्षीकरणात् । तथाच नानुमानस्य सिद्धिः । अथ, घटः, शून्यः । उक्तरीत्या विचारासंहृत्यात्, पटवादिति परोक्तरीतिकप्रयोगेणानुमातव्यम् । तदा तु सुवर्णजन्यकटकादौ तन्तुजन्यपट्टादौ च व्यभिचारेणोपभृच्च प्रादुर्भाषस्य निरस्तत्वाभावादेव भावोत्पत्तिः सिद्धेवेति न विचारासहत्वस्य सिद्धिरिति स्वयुक्तिमिरेष दूषितत्याज निराक्रियत इत्यर्थः ॥३१॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम् । एतेनैवात्यसम्बद्धत्वयोधनेन केवलदृष्टमात्रानुसारी चार्वाकोऽपि प्रत्युक्तो ज्ञेयः । ननु यद्यप्यत्र पिशानातिरिक्तप्रपञ्चसत्त्वं साधितं, तथापि तृतीयस्कन्धे कापिलेय, 'ज्ञानमेकं पराचोनेरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ।

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

विवसनसमयो निराक्रियते । ते ह्यन्तर्निष्ठाः प्रपञ्चे उदासीनाः सप्त
विभक्तीः परेच्छया वदन्ति । स्याच्छब्दोऽभीष्टवचनः । अस्तिनास्त्र-
वक्तव्यानां प्रत्येकसमुदायाभ्यां स्यात्पूर्वकः सप्तप्रकारो भवति ।
तदेकस्मिन् योजयन्ति ।

अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणे'त्यत्र, तथा दशमस्कन्धे
'सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्वृत्तयश्च याः । त्वय्यद्वा ब्रह्मणि परे क-
ल्पिता योगमायया । तस्मात्प्र सन्त्यमी भावा यर्हि त्वयि विकल्पि-
ता' इत्यत्रैवमन्यत्र च प्रपञ्चस्य ज्ञानमात्रत्वं कल्पितत्वं चोच्यत इति
कथं तद्विरोधः परिहर्च्य इति चेत् । उच्यते । कपिलेन हि प्रपञ्चं
ब्रह्मात्मकत्वेनाजानतां यद्भिर्मुक्ततया ब्रह्मभिन्नगुणजन्यपृथगर्थत्वेन
जानतां प्रतीतिमादाय तस्या एकदेशस्वभावप्राहित्वेन तादृशप्र-
तीतिविषयमर्थत्वमपोद्य ज्ञानात्मकब्रह्मरूपता धोष्यते धैराग्यार्थं, न
तु ब्रह्मोपादेयार्थरूपताऽप्यपोद्यत इति ब्रह्मनिर्गुणपदाभ्यामवसीयते ।
तथा सति कस्तत्र विरोधः । एवमेव दशमस्कन्धीये धाक्येऽपि श्रेय-
म् । तत्रापि सांख्यसिद्धानामेव योगमायाकल्पिततया अभाधविश्वा-
नात् । एवं सर्वत्रावान्तरप्रकरणवशेन धैराग्यार्थं महेन्द्रजालपक्षमि-
न्द्रियायनसृष्टिपक्षं चादाय मतान्तरसिद्धस्यैव धोषकं श्रेयम् । अतो
न कोऽपि कापि विरोध इति सर्वं सुखम् ॥ ३२ ॥ ५ ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * विवसने-
त्यादि * । एत एव क्षपणका आर्हता जैनाश्चोच्यन्ते । मुक्तकच्छाः
पूर्वं दूषिता, इदानीं विवसना दूष्यन्त इति चाचस्पतिमिथाः ।

सौगतवज्जैना अपि परमाणुकारणत्वादिकं जगतो वदन्तीत्य-
नन्तरं जैनपक्षो दूष्यत इति रामानुजाचार्याः ।

वस्तुतस्तु विरुद्धधर्मान्तरत्वं ब्रह्मण्येव प्रमाणसिद्धं, नान्य-
त्रेति स्थापयितुं तद्दूषणम् । सूत्रेषु तथैव प्रतीतेरिति प्रतिमाति ।
दूष्यांशमनुवदन्ति * ते हीत्यादि * । यतस्त ईदृशा अतो भङ्गीरूपान्

सप्त विभागान् परेषां विवक्षावशेन वदन्ति । तत्रायं प्रकारः । स्या-
च्छब्दोऽभीष्टवचनः । इव-चा-एवप्रभृतीनामुपमादिवाचकत्वस्य सु-
प्रसिद्धत्वात् । तथाऽयमप्यभीष्टवाचकोऽनेकान्तं द्योतयति । अतोऽ-
स्यादिभेदैः समयस्तेषां सप्तप्रकारो भवति । तत्प्रकारसप्तकमेकैक-
स्मिन् योजयन्तीत्यर्थः । परेच्छा त्वग्रे वाच्या । साम्प्रतं तु दूषणं प्र-
पञ्चयितुं ग्रन्थान्तरोक्तं तन्मतमन्यदप्यनूद्यते । ते ह्येवं मन्यन्ते । जी-
वाजीवात्मकं जगदेतन्निरीश्वरम् । तेन सङ्क्षेपतो ह्यावेव जीवजडौ
बोधायोधात्मकौ पदार्था । विल्लरतस्तु जगत् पङ्कद्रव्यात्मकम् ।
तानि च द्रव्याणि जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशाख्यानि । अत्र जी-
वास्त्रिविधाः । वद्धा याँगासिद्धा मुक्ताश्च । धर्मो नाम गतिमतां ग-
तिहेतुभूतो द्रव्यविशेषो जगद्रव्यापी । अधर्मश्च स्थितिहेतुभूतो व्या-
पी । पुद्गलो नाम वर्णगन्धरसस्पर्शवद् द्रव्यम् । तच्च द्विविधं, पर-
माणुरूपं तत्सङ्घातात्मकपवनज्वलनसलिलधरणीतनुभवनादिकं च ।
कालस्तु अभूदस्ति भविष्यतीतिव्यवहारहेतुरणुरूपो द्रव्यविशेषः ।
आकाशोऽप्येकोऽनन्तप्रदेशश्च । तेषु परमाणुव्यतिरिक्ताः पञ्चास्ति-
काया इति संगृह्यन्ते । जीवास्तिकायां, धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायः,
पुद्गलास्तिकायः, आकाशास्तिकायश्चेति । अनेकदेशवर्तिनि द्रव्ये
अस्तिकायशब्दः । तत्र जीवास्तिकायस्त्रिविधजीवात्मको व्याख्यातः ।
धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः । अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । पुद्गला-
स्तिकायस्तु परमाणुव्यतिरिक्तानि चत्वारि भूतानि, सावरं जङ्गमं
चेति । परमाणवस्तु नास्तिकाय इत्युच्यन्ते । परमाणवश्चैतेषां मते
एकविधा, न तु चतुर्विधाः । पृथिव्यादिभेदस्तु परिणामभेदक-
तः । आकाशास्तिकायो द्वेधा । लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति । त-
त्रोपर्युपरिस्थितानां लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशः । तेषामुपरि
मोक्षस्थानमलोकाकाशस्तत्र हि न लोकाः सन्तीति । तदेवं जीवाजी-
वपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चिता । जीवानां मोक्षोपयोगिनमपरमपि सङ्ग्रहं
कुर्वन्ति । जीवाजीवास्त्रयसंस्वरनिर्जरघन्धमोक्षा इति जीवाजीवौ प्र-
पञ्चिता । तत्र जीवस्तु ज्ञानदर्शनधीर्यसुखगुणः सावयवो देहपरि-
माणः । अजीवस्तु जीवभोग्यं वस्तुजातम् । आस्त्रयसंस्वरनिर्जरास्त्र-
यः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्चन्ते । द्वेधा प्रवृत्तिः । सम्यग् मि-
थ्या च । तत्र मिथ्या प्रवृत्तिरास्त्रयः । आस्त्रावयति पुरुषं विषयोऽस्त्र-

तीन्द्रियप्रवृत्तिराश्रयः । इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृ-
 शद् रुपादिरूपेण परिणमत इति । अन्ये त्वाहताः कर्माण्यास्रवमा-
 हः । तानि हि कर्त्तारमभिव्याप्यास्रवन्ति, कर्त्तारमनुगच्छन्तीत्यास्र-
 वः । मयं मिथ्याप्रवृत्तिरनयहेतुत्वात् । संवरनिर्जरो तु सम्यक्प्रवृ-
 त्तौ । तत्र समदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः । सा ह्यास्रवं श्रोतसो-
 क्तारं मनुष्योतीति संवर इत्युच्यते । निर्जरस्त्वनादिकालप्रवृत्तिक-
 पायकलुपपुण्यापुण्यप्रहाणहेतुस्ततश्शिलारोहणास्नातमौनवीर्यसत-
 तिमुनिर्मांजनकेशोल्लुञ्चनादिलक्षणमहद्दुपेक्षावगतं तपः । तद्धि
 शुभ्रदुःश्रोतयोरेण पुण्यापुण्यं निःशेषं जरयतीति निर्जर इत्युच्यते ।
 यन्धस्यष्टविधं कर्म । तत्र ज्ञानावरणीय दर्शनावरणीयं मोहनीय-
 मन्तरायमिति चतुर्विधं घातिकर्म । तत्र सम्यग् ज्ञानं न मोक्षसा-
 धनम् । न हि ज्ञानादस्त्वसिद्धिरतिप्रसङ्गादिति विपर्ययो ज्ञानावर-
 णीयं कर्मोच्यते । आहृतदर्शनाभ्यासात् मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावर-
 णीयं कर्म । यद्युप विप्रतिपिद्धेषु मोक्षमार्गेषु तीर्थकरैरुपदिष्टेषु विशेष-
 यानप्रचारणं मोहनीयं कर्म । सम्मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं वि-
 ज्ञानमन्तरायं कर्म । तद्धि जीवगुणानां ज्ञानदर्शनीयं सुखानां घा-
 तकर्ममिति घातिकर्ममुच्यते । वेदनीयं नाभिकं गोत्रिकमायुष्कमिति
 चतुर्विधमघातिकर्म । तद्धि शरीरसंस्थानतदभिमाननस्त्वितितत्प्र-
 मुक्तशुभ्रदुःश्रोतयोरेतुभूतम् । तत्र वेदनीयं नाम शुक्लपुद्गलविपाक-
 त्तुः । तद्विषयोऽपि न मोक्षपरिपन्थी । तत्त्वज्ञानाविधातकत्वात् ।
 शुक्लपुद्गलशरम्मकं वेदनीयकर्मानुगुणं नाभिकं कर्म । तद्धि शुक्ल-
 पुद्गलस्याघापस्यां फललघुदुद्गदिमारमते । गोत्रिकं त्वव्याकृतं तं-
 तोऽभ्यासं शक्तिरूपेणावस्थितम् । आयुष्कं तूपादद्वारेणायुष्कायति-
 काययतीति । तान्येतानि शुक्लपुद्गलाध्वयत्वाद्घातीनि कर्माणि तदेत-
 त्यमोक्षं पुण्ययन्धकत्वाद् यन्ध इत्युच्यते । मोक्षस्तु विगलितसम-
 स्तर्हंशान्तठासनस्य भानावरणज्ञानस्य शुभ्रैकतानस्य स्वरूपाविर्मा-
 णः । तारशय उपरिदेशाप्रस्थानं वा । स च यन्धनिवृत्तौ निव्यसिद्धा-
 तदनुग्रहाद् भवतीति । परं जीवाद्यः पदार्था ध्याख्यातान्तरत्वं सर्वं
 घातुजानं मस्यासत्पतित्यस्यानित्यपमिषत्प्रादिभिन्नैकान्ति-
 कर्मिच्छन्तः नसमर्प्यन्तं नाम म्यायमपतारयन्ति । त्यादन्ति, त्याप्राप्ति,
 त्यादस्ति च नास्ति च, त्यादपक्षः, त्यादस्ति चापक्षः, त्याप्राप्ति

तद् विरोधेनासम्भवादयुक्तम् ॥ ३३ ॥

चावकव्यः, स्यादस्ति च स्यान्नास्ति चावकव्यश्चेति । स्याच्छब्दो निपा-
तः । यथाहुः । चाप्येव्यनेकान्तघोती गम्यं प्रति विशेषणं स्यान्निपातोऽर्थ-
योगित्वात्तिरुन्तप्रतिरूपक इति । तदिदं दूषयन्ति * तद् विरोधेनासं-
भवादयुक्तमिति * । अयमर्थः । योऽयं सप्तभङ्गीनयो नाम न्यायः सर्वत्रा-
वतारितः स त्वयाभ्युपगतेषु जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशेषु तदवा-
न्तरविधासु अस्तिकायादिषु तद्धर्मेषु आस्रवसंघरनिर्जरेषु बन्धमाक्ष-
साधनेषु तत्तत्फले बन्धमोक्षे चायतरन् सर्वानेव त्वदुक्तान् पदार्थान्
सत्त्वासत्त्वादिभिः स्वरूपतो नित्यत्वानित्यत्वादिभिर्धर्मतोऽवस्थात-
श्च सन्दिग्धान् कुर्वन्तद्दर्शनस्यातिपेलयत्वं तीर्थंकरस्याहंतश्च भ्रान्ति-
मेव घोतयन् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिमेव निरुणद्धीत्ययुक्तम् । नच यथा
घटो घटरूपेणास्ति, पटरूपेण नास्त्येवं सर्वं स्वरूपेणास्ति रूपान्तरेण
नास्तीति कथमसम्भवं इति वाच्यम् । एवं सति येन रूपेणास्ति तेन
रूपेणास्त्येव, येन नास्ति तेन नास्त्येवेति तत्तद्रूपे तद्गङ्गे तद्विरुद्धभ-
ङ्गासम्भवाद, वस्तुतस्तु विषयभेदेनास्तिनास्त्योस्तत्रैकान्त्यामङ्गकत-
या भङ्गव्यस्यैवाभावाच्च सप्तभङ्गीनयस्यासार्वत्रिकप्रसङ्गः । यदि च
तत्राप्यस्ति सप्तभङ्गी, तदा तत्पदार्थस्वरूपमस्तीत्यपि स्यान्नास्तीत्य-
पीति स्वरूपानव्यवसानप्रसङ्गः । किञ्च । ये भङ्गरूपाः सप्तार्थास्त-
त्रापि सप्तभङ्गीसद्भावादेकौनपञ्चाशद्भङ्गीप्रसङ्गः । तेष्वपि यथा
त्वयोच्यन्ते तथाऽन्यथा वेत्यनव्यवसानप्रसङ्गश्च । नच सर्वमनै-
कान्तिकमित्यवधारणं निश्चितमेवेति वाच्यम् । अवधारणस्य सर्व-
मध्यपातेन तत्रापि सप्तभङ्गचुपनिपातात् तस्याप्यनिश्चयप्रसङ्गः ।
अतो भङ्गानां परस्परविरोधेनैकस्मिन् धर्मिण्यसम्भवादयुक्तमेवेदं
दर्शनमिति । किञ्च । या एषा सप्तभङ्गी एकैकस्मिन् योज्यते सा
केन प्रमाणेन, कुत्र बाधवधृता इति वक्तव्यम् । प्रत्यक्षेणैव सर्वत्रेति-
चेष्टा । सर्वत्रावधिगमाणस्य सर्वजनीनत्वदर्शनाच्च तत्र वादिनां वि-
प्रतिपत्तिः स्यात् । प्रत्यक्षस्य निश्चयाङ्गीकारे च तत्र नास्तीत्यादिः

भङ्गनिवृत्त्या त्वन्यायस्य सार्वत्रिकत्वं च भज्येत । कथनादवक्तव्य-
त्वं भज्येत । एवं प्रमाणान्तरेणावधारणेऽपि ज्ञेयम् । यदि च सर्वं
वस्तुजातं द्रव्यपर्यायात्मकमिति द्रव्यात्मना सत्त्वैकत्वमित्यत्वादिकं
व्युत्पाद्यते पर्यायात्मना च तद्विपरीतं व्युत्पाद्यते । पर्यायाश्च द्रव्य-
स्थावस्थाविशेषास्तेषां भावाभावरूपत्वादिकं सर्वमुपपन्नमित्युच्य-
ते । तदाप्येकस्य वस्तुन एकस्मिन् कालेऽस्तित्वनास्तित्वयोरसम्भ-
व एव । उत्पादविनाशशालित्वतद्विपरीत्यरूपानित्यत्वयोश्चासम्भव
एव । इदं च कालभेदेऽपि न सम्भवतीत्युक्त एवायमङ्गुपगमः ।

यस्तु कश्चिदनन्तर्वार्यनामा स्याद्वादी ।

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।

स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥

क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायवान् ।

युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥

आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।

अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठमङ्गसमुद्भवः ॥

समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते इति परेच्छाकृतव्यव-
स्थया सप्तमङ्गान् प्रतिपादयामास । युगपदस्तित्वनास्तित्वयोर्विवक्षा-
यां कमवर्त्तित्वादुभयं युगपदवाच्यम् । आद्यास्तित्वमङ्गोऽन्येनास-
त्त्वेन सह युगपदवाच्यः । अन्त्यश्चाद्येन भङ्गेन सह युगपदवाच्यः ।
समुच्चितरूपश्चान्य एकैकेन सह युगपदवाच्य इति तदर्थं चाह ।

अत्रोच्यते । ये एतं सप्तमङ्गाविवक्षाभेदेनोपपादितास्ते किं व-
स्तुनो नैसर्गिका धर्मा आगन्तुका वा, आरोपिता वा, तद्विषया वा ।
नाद्यः । नैसर्गिकस्य धर्मस्य स्वभावत एव वस्तुषु सत्ताया नियत-
तया सप्तानामपि भङ्गानां विवक्षां धिनापि सत्त्वप्राप्तेर्विवक्षानिवेश-
नस्य तत्राप्रयोजकत्वात् । न द्वितीयः । एकान्तस्य कस्यापि नैसर्गि-
कस्याभावे आगन्तुकस्यापि दृष्टविरोधेनाशक्यवचनत्वात् । अत एव
न तृतीयोऽपि । आरोपितैर्मङ्गैर्वास्तवधर्मनैकान्त्यस्य कर्तुंमशक्य-
त्वेन तस्य वैयर्थ्याच्च । न तृतीयः । अनया भङ्गकल्पनया नैसर्गिक-
ध्यानकान्तितयायोगात् । नाप्येषां नैसर्गिकत्वम् । परस्परविरोधप्रद-
र्शनेन प्राचीनैरेव दूषितत्वात् । अतः सप्तानां भङ्गानामितरेतरविरो-
धेनासम्भवादयुक्तमेवैकत्र निवेशनम् ॥ ३६ ॥

एवञ्चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

ननु कथं बहिरुदासीनस्य तद्द्रूपणमत आह । एवमपि सति त्वात्मनो वस्तुपरिच्छेदादकात्स्न्यं न सर्वत्वम् ।

अथवा शरीरपरिमाण आत्मा चेत्तदा सर्वशरीराणामतुल्यत्वादात्मनो न कात्स्न्यं न कृत्स्नशरीरतुल्यत्वम् ॥ ३४ ॥

नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारेणात्मनोऽपि देवतिर्यङ्पनुजेषु अवयवोपचयापचयाभ्यां तत्तुल्यता स्यात् । तथा सति

एवञ्चात्माकात्स्न्यम् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * व्याकुर्यन्ति । * एवमित्यादि * । एवमात्मनिष्ठतया तद्द्रूपणेऽनङ्गीकृतेऽपि सति परमाणुभ्य एव सूक्ष्मङ्गीकारेणात्मनो वस्तुपरिच्छेदाङ्गीकाराद् अकात्स्न्यं, सर्वत्वं न भवति । तथाच मोक्षदशायामलोकाकाशवर्त्तित्वेन तत्कृतावरणसम्भवाग्निरावरणप्रतिज्ञाहानिः । किञ्च । सर्ववस्तुश्चात्माभावादात्मनामस्तिकायत्वप्रतिज्ञाहानिश्चेत्यर्थः । अथाकाशावरणं नावरणम् । दिगभ्यरेष्वनादृतत्वव्यवहारात् । आत्मनामसर्वत्वेऽपि जातिवत् तत्र तत्र व्याप्तेः सुवचनत्वेन जीवास्तिकायस्य न हानिरित्याशङ्क्य पदान्तरमाहुः * अवयेत्यादि * । यथा बहिर्विरोधेन सत्तमङ्गायोगो द्रूपणम्, एवमेव देहपरिमाणात्मवादाङ्गीकारेण देहानां सर्वेषां व्यक्तिभेदेनायस्याभेदेन चातुल्यत्वात्मनुष्यजीवस्य केनचित् कर्मणा गजशरीरे प्रवेशे शरीरैकदेश एव स जीवः स्यादेकदेशान्तरं च जीवशून्यं स्यात् । नच सिद्धान्तषट् शुणव्याप्त्या दोषः परिहर्तव्य इत्यपि युक्तम् । तथा सत्यणुत्वत्यागायोगात् । चकारात् पिपीलिकादिदेहे मयिर्शस्तत्र न सम्मीयेतेत्यपि सूच्यते ॥ ३४ ॥

नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ किञ्चिदाशङ्क्य परिहर्तीत्याशयेन व्याकुर्यन्ति * शरीराणामित्यादि * । अयमर्थः ।

पर्यायेणाविरोध इति न वक्तव्यम् । तथा सति विकारापत्तेः ।
सङ्कोचविकासेऽपि विकारस्य दुष्परिहरत्वात् ॥ ३५ ॥

अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अन्यावस्थितिर्मुक्तिसमयावस्थितिस्तस्माद्धेतोः । पूर्वदोषपरि-
हाराय च उभयनित्यत्वं भवेदणुत्वं वा, महत्त्वं वा । उभयथापि
शरीरपरिमाणो न भवतीति न त्वार्थासिद्धिः ॥ ३६ ॥

जीवो हि नानाविधेन कर्माष्टकेन ज्ञानावरणीयादिना तत्तच्छरीरेषु
प्रविशति । ततो निर्गच्छति च । तानि च शरीराणि नानापरिमाणा-
नीति तेषां शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारेण देवादिशरीरप्र-
विष्टजीवस्यावयवोपचयापचयाभ्यां तत्तच्छरीरपरिमाणता वक्तुं
शक्यते । तथा सति पर्यायाख्येनावस्थाविशेषेण क्रमिकेण प्रवेशेन
वा परिमाणस्याविरोध इति सूत्रांशेनाशङ्क्य, नचेति परिहरति । एवं
न वक्तव्यम् । कुतः ? । विकारिकादिभ्यः । विकारसावयवत्वानित्य-
त्वानां प्राप्तिलोकायतमतादविशेषः । किञ्च । तेऽवयवाः कुत्र गच्छ-
न्ति, तिष्ठन्ति च महान्तं कालं, कुतश्चायान्तीत्यपि निर्धारयितुम-
शक्यम् । अथ न ततोऽपगच्छन्ति, किन्तु स्वल्पशरीरप्राप्तौ घटे
दीपावयववद् मुष्ट्यादिस्थितपटवद् वा सङ्कुच्य तिष्ठन्ति, पुनर्वृहच्छ-
रीरप्राप्तौ विकाशं प्राप्नुवन्तीति विभाव्यते, तदापि विकारवत्त्वं तु
दुष्परिहरम् । तथा सत्यनित्यत्वापाताद् घन्धमोक्षाङ्गीकारो वा-
ध्येतेति ॥ ३५ ॥

अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ दूषणान्तरं वदती-
त्याशयेनाहुः । * अन्येत्यादि * । दिगम्बरैर्हि मोक्षावस्थागतो यो
जीवस्तत्परिमाणमवस्थितमिष्यते । मुक्तस्य जीवस्य देहान्तराभा-
वात् तन्नित्यं परिमाणम् । एवं सति त्वदङ्गीकृता या अन्यपरिमा-
णनित्यता तस्माद्धेतोः । चकाराच्चावोकमृतं वारयितुं विकारादि-
प्राप्तं यज्जीवानित्यत्वं तत्परिहाराय उभयनित्यत्वाद् उभयोः सत्तार

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पराभिप्रेताञ्जडीवाभिराकृष्टेश्वरं निराकरोति ।

वेदोक्तादणुमात्रेऽपि विपरीतं तु यद् भवेत् ।

तादृशं वा स्वतन्त्रं चेदुभयं मूलतो मूपा ॥

तार्किकादिमतं निराकरोति ।

मोक्षावस्थयोर्जीवपरिमाणस्य नित्यत्वं भवेत् । अणुत्वं वा महत्त्वं वा संसारिजीवपरिमाणं नित्यम् । नित्यद्रव्यपरिमाणत्वात् । आकाशादिपरिमाणवत् । जीवान्त्यपरिमाणवद्वेत्यनुमानात् । अन्यथा विपरीतानुमानादन्यपरिमाणस्याप्यनित्यत्व स्यात् । अतोऽविशेषः । उभयथापि जीवः शरीरपरिमाणो न सेत्स्यतीति न तवाभिमतार्थसिद्धिरित्यर्थः । एवमार्हतान् यौक्तिकानवगत्य कश्चित्तद्दर्शने श्रद्धालुर्भवेदिति तस्यापि निवारणं कृतम् ॥

एतेषु पदस्वप्यधिकरणेषु ग्रह जगदुपादानं न वेति सन्देहस्तत्तन्मतविरोधः सन्देहबीजं, नेति पूर्वः पक्षः सर्वसमयानामयुक्तत्वाद् ग्रहोपादानमिति सिद्धान्तो ज्ञेयः । पष्ठे तु ग्रहैव विरुद्धधर्माधारं, नेतरदिति नियमो युक्तो, न वेति सन्देहः, स्याद्वादिभिः सर्वत्र तथाभ्युपगमाच्चेति पूर्व पक्षः । स्याद्वादस्यासङ्गतत्वाद् ग्रहोऽत्र तथेति नियमो युक्त एव श्रुत्या भक्तप्रत्यक्षेण च प्रामातृत्वादिति सिद्धान्त इति प्रकारान्तरमधिक ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ ६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * परेत्यादि * । तथाच पत्युरिति पदमेवाधिकरणभद्रकम् । पूर्वमते पत्युरभावात् । तेन स्मृतिसिद्धस्य पत्युरिदानीं निराकरणं प्रस्तूयन इत्यर्थः । नन्वीश्वरवादस्य वेदानुसारित्वात् कुतस्तन्निराकरणमित्यत आहुः । * वेदाक्तेत्यादि * । * तादृशमिति * । वेदोक्तात् सर्वप्रकारैर्विपरीतम् । तथाचेतो हेतोर्बाह्याद्याह्यनिराकरणमित्यर्थः । पराभिप्रेतेश्वरनिकरणेऽपि विशेषमाहुः । * तार्किकादीति * । तार्किका, नैयायिका, वैशेषिकाश्च । आदिपदेन हेरण्यगुर्भा, पातञ्जला, काण्ड-

लिकाः, कालामुखाः, पाशुपताः, शैवाश्च । तत्र तार्किकमते नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नाख्यविशेषधर्मवान् स्वाभाविकशरीररहितो जीवाद्यष्टसम्पादितं शरीरं भूतावेशन्यायेनाविद्य कार्यं जगत् करोति । हैरण्यगर्भादीनां मते क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाभ्यामन्यस्तदाधिष्ठाता शुद्धसत्त्वशरीरो जगन्निर्मिमीते । कापालिकादीनां चतुर्णां मते तु निमित्तकारणं पशुपतिरेश्वरः । सर्वेऽप्येत ईश्वरे जगदुपादानत्वं नेच्छन्ति । निमित्तकारणत्वमात्रमाहुः । तथा तार्किकाः प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्त्वज्ञानाद् द्रव्यादिसप्तपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानाच्च यथायथं मोक्षमाहुः । योगिनाश्च नित्यानित्यवस्तुविवेकमात्रात् । कापालिकास्तु 'तोषमं च कारुकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः । भस्म यज्ञोपवीती च मुद्रापट्टकं प्रचक्षते । आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते । मुद्रिकापट्टकतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः । भगासनस्यमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छती'त्यादिकमाहुः । तथा कालामुखा अपि कपालपात्रभोजनशवभस्मस्नानतत्प्रार्थनलगुहधारणसुराकुम्भस्थापनतदाधारदेवपूजादिकम् ऐहिकामुष्पिकसकलफलसाधनमभिदधति । तथा शैवा अपि 'रुद्राक्षकुण्डं हस्ते जटा चैका च भस्तके । कपालं भस्मना स्नानमि'त्याद्याहुः । तथा केनचित् क्रियाविशेषेण विजातीयानामपि ब्राह्मण्यप्राप्तिमुत्तमाश्रमप्राप्तिं चाहुः । 'दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात् । कपालं व्रतमास्थाय यतिर्मयाति मानव'इति । पाशुपतशास्त्रमपि पशुपतिनेश्वरेण प्रणीतं पञ्चाध्यायि । तत्र पञ्च पदार्थाः । ख्यायन्ते । कारणं, कार्यं, योगो, विधिर्बुद्धान्तः, इति । कारणमीश्वरः । कार्यं प्रधानं महदादि च । योगोऽप्योङ्कारादिध्यानधारणादि । विधिस्त्रिपथणास्त्रानादि, गूढचर्यायस्तानो बुद्धान्तो मोक्षः । पशवः संसारिण आत्मानस्तेषां पाशो बन्धनम् । तद्विमोक्षो बुद्धान्तः । पाशुपतयेशेपिकनैयायिककापालिकानां मुक्त्यवस्थायामशेषविशेषगुणोच्छ्रित्या पापानकल्पा आत्मानो मथन्ति । सांख्यशेषयोश्चैतन्यस्वभावास्तिष्ठन्तीति भेदः । ईश्वरं निमित्तकारणं मन्वानानामयमाशयः । चेतनस्य खल्वधिष्ठातुः शुलालादेः स्वस्यकार्यं कुम्मादिरूपे निमित्तत्वमात्रं इष्टं, न तु पादानत्यमपि । अत ईश्वरोऽप्यधिष्ठाता जगतो निमित्तमेव, न तूपादानम् । एकस्मैकस्मिन्नेव निमित्तत्वोपादान-

पतिश्चेदीश्वरस्तस्माद् भिन्नस्तदा विषमकरणाद् वैषम्यनैर्घृण्ये
स्याताम् । कर्मापेक्षायां त्वनीश्वरत्वं युक्तिमूलत्वादोषः । असाम-
ञ्जस्याद्धेतोर्न पतित्वेनेश्वरसिद्धिः ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

जीवब्रह्मणोर्विभुत्वादजसंयोगस्यानिष्टत्वात् पतित्वानुपपत्तिः ।
तुल्यत्वादप्यनुपपत्तिरिति चकारार्थः ॥ ३८ ॥

त्वयोर्विरुद्धत्वादिति प्राप्तम् । तत्रेवमुच्यते ॥ पत्युरसामञ्जस्यादि-
ति ॥ किमसामञ्जसमित्याकाङ्क्षायां विवृण्वतः । * पतिश्चेदित्यादि * ।
ननु वैषम्यनैर्घृण्यसूत्रे कर्मसापेक्षत्वेन स्वयमेव दोषः परिहृत इति
कार्यं तत्कृतमसामञ्जसमिदोद्भाव्यत इत्यत आहुः । * कर्मेत्यादि * ।
तत्र हि, पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवतीति, एष उ एव साधु कर्म कारय-
तीत्यादिश्रुतिसिद्धं विरुद्धधर्माश्रयत्वं स्यापयितुं तयोक्तम् । एते तु न
तथा वदन्ति, किन्तु ह्यनुसारेण कल्पनया । श्रुतिसिद्धस्य त्रिगुणा-
तीतसाकारेश्वरस्वरूपस्यानङ्गीकारात् । योगिमिः शुद्धसत्त्वोपाधि-
कस्य नैयायिकैर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नातिरिक्तविशेषधर्मरहितस्याशर्पेरस्या-
ङ्गीकारेण तद्दर्शनेषु तद्विरोधस्य स्फुटत्वात् । माहेश्वरमतेऽपि त्रिलो-
चननीलकण्ठादिविशिष्टरूपाङ्गीकारेण, तादृशस्य च नारायणोपनि-
षदादौ नारायणादुत्पत्तेरुक्तत्वात् तदनङ्गीकारेण विरोधस्य स्फुट-
त्वात् । तत् सर्वं मया ग्रहस्ते प्रपञ्चितमिति नाश्रोक्तम् । अतो यत्
तैरङ्गीक्रियते तद् युक्तिमूलमेवाङ्गीक्रियते, न तु श्रुतिसिद्धम् । अतो
येदविरुद्धयुक्तिमूलत्वादोष इत्यर्थः । सूत्रे साध्यनिर्देशस्याभावात्
पूर्वाधिकारणरम्भसूत्राद्यशब्दस्यानुवृत्त्या साध्याकाङ्क्षापूर्तिरित्याश-
येनाहुः । * असामञ्जस्यादित्यादि * । सूत्रयोजना तु तार्किकाद्यभि-
मतः पतिर्नोपपद्यते । कुतः ? असामञ्जस्यात् । तथाच वैषम्यादिरू-
पात् तस्मात् तथेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ह्यनुसारेण कृपणान्तरं वदतीत्या-
हुः । * जीवेत्यादि * । निमित्तमाश्रत्वाङ्गीकारेण जीवपरमाण्वा-

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

स चेश्वरो जगत्कर्तृत्वेन कल्पमानो लौकिकन्यायेन कल्पनीयः । स चाधिष्ठित एव किञ्चित् करोतीतीश्वरेऽप्यधिष्ठानमङ्गीकर्तव्यम् । तस्मिन् कल्पमाने मतविरोधोऽनवस्था अमभवश्च ॥ ३९ ॥

दीनां प्रधानस्य च नित्यत्वाङ्गीकारेण तद्विरूपितममवायस्य तदभिमतेश्वरे अभावात् समवायसम्बन्धस्यानुपपत्तः । जीवब्रह्मणोर्विद्युत्वादनययवत्वाच्च कर्मजस्यावयवजस्य च संयोगस्य वस्तुमशक्यतया जन्यस्य तस्याभावादजसंयोगस्य चानित्यत्वाद् वैषम्याद्यापस्याप्रवर्त्तनादेरशक्यवचनत्वेन ईशानप्रयोजकतया स्वरूपसम्बन्धस्यायुक्तत्वाद् पतित्वानुपपत्तिः । नच स्वरूपसम्बन्धान्तराभावेऽपि स्वाभिभाव एव सम्बन्धोऽस्त्यिति वाच्यम् । यतः सपर्यगतत्वाचिद्रूपत्वादिना तुल्यत्वाददृष्टेनैव तत्तद्भोगोपपत्तेश्चेतनस्याप्रयोजकत्वादपि पतित्वानुपपत्तिरिति चकारसूचितोऽर्थः । एतेनैव प्रधानेशानमप्यनुपपन्नमिति व्याख्यातम् । तस्यापि व्यापकत्वमहदादिजननस्वभावतयाङ्गीकारेण तदीशानस्याप्यप्रयोजकत्वादिति । तथाचानुपपन्नं तार्किकादिमतमित्यर्थः । भाष्येऽनुल्लेखस्तूपलक्षणाविधया अनुक्तसिद्धत्वाज्ज्ञातव्यः ।

इदं सूत्रं रामानुजमट्टभास्करशैवमिश्रुभिर्न लिखितम् । मध्वशङ्कराभ्यां तु लिखितम् ॥ ३८ ॥ ७ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ तार्किकमते दूषणान्तरमन्यदप्याहेत्याहुः । * स चेत्यादि * । अधिष्ठानं शरीरम् । 'अयमर्थः । कार्यत्वादिलिङ्गकानुमानैर्जगत्कर्तृत्वेन कल्प्यमान ईश्वरो लौकिकन्यायेनोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षायत्नवत्तया कल्पनीयः । लौकिकश्च कर्त्ता शरीरमधिष्ठायैव करोतीतीश्वरेऽपि शरीराधिष्ठानमङ्गीकर्त्तव्यम् । नचाशरीरस्यैव कर्त्तृत्वम् । मनसो नित्यत्वेऽप्यशरीरेषु मुक्तेषु मानसकार्यादर्शनात् तत्र दृष्टान्ताभावेन न्यायानवता-

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

करणवदङ्गीकारे असम्बन्धदोषः परिहृतो भवति । तच्च न युक्तम् । भोगादिप्रसक्तेः ॥ ४० ॥

रात् । अतः शरीराधिष्ठानप्रवक्ष्यमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा दृष्ट-
विरोधन प्रतिवादिनं पर्थनुयुञ्जानस्य तत्रैव निग्रहात् । तस्मिंश्च क-
ल्प्यमाने नित्यानित्यविकल्पेन मतविरोधः । सावयवस्य शरीरस्य
नित्यत्वे जगतोऽपि नित्यत्वाविरोधादीदवरासिद्धेः । नच तन्निरवय-
वम् । अदर्शनादसिद्धेः । अथानित्यम् । तर्हि तस्य कः कर्त्ता । न
तावज्जीवः । तस्याशरीरस्य तन्नासामध्यात् । सोऽपि सशरीरश्चेत्
तस्यापि कर्त्तृन्तरविचारोऽनवस्थाप्रसङ्गः । अथ स्वयमेव स्वशरीरं
भूतावेशन्यायेनाधिश्य करोतीति चेत् तदाप्युक्तैवानवस्था । गतो
वज्रलेपायितैराधिष्ठानानुपत्तिः । चकारांऽनुक्तानां दोषाणां समु-
च्चायकः । ते च जन्माद्यधिकरणे प्रपञ्चितास्ततोऽवगन्तव्याः ।

भाध्यास्तु—अधिष्ठानपदे आधारं व्याकुर्वन्ति, निराधारस्य
कर्तृत्वं न दृष्टमिति ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ पराक्तं परिहारमाशङ्क्य दूषयती-
त्याहुः । * करणवदित्यादि * । करणवदिति द्वितीयार्थं धतिः । त-
थाच यथा शरीररहितोऽपि जीवः करणग्रामे मनश्चक्षुरादिकम-
धितिष्ठति स्वस्वकार्ये प्रेरयति, तथा ईश्वरोऽप्यशरीरः सर्वाजी-
वानाधिष्ठास्यति । प्रधानपुरुषौ चाधिष्ठास्यति । अधिष्ठानं चात्र स्व-
स्वकार्ये नियोजनम् । एवञ्चासम्बन्धदोषोऽपि परिहृतो भवति । श्रे-
णोमुष्यवत् स्वस्वामिमावेनैव निर्वाहादिति चेन्नेदं युक्तम् । कुतः ? ।
भोगादिभ्यः * भोगादिदोषप्रसक्तेः । यथा हि करणान्यधितिष्ठजीवः
पुण्यपापाभ्यां सुखदुःखभोगमाग भवति, तत्र रागद्वेषादिर्वाध्य ।
तथैवेश्वरोऽपि भवेत् । तत्र तदसर्गं नियामकमावात् । नचैश्व-
र्यस्य नियामकत्वम् । लौकिकैश्वर्यवत्स्यपि तेषां दर्शनात् । नापि
निरतिशयितरूपाया ऐश्वर्यकाष्ठायाः । केवलाभियुक्तिभिस्तस्या ए-
वासिद्धेः । अतो नानेनापि दृष्टान्तेनाधिष्ठानसम्भव इत्यर्थः ॥ ४० ॥

उत्पत्तिपक्षे जीवस्योत्पत्तिर्न सम्भवति । तथा सति पूर्ववत्
सर्वनाशः स्यात् ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

कर्तुः सङ्कर्षणसंज्ञकाज्जीवात् प्रद्युम्नसंज्ञकं मन उत्पद्यते
इति । तल्लोके न सिद्धम् । न हि कुलालादण्ड उत्पद्यत इति ।
चकारादिप्रिमस्य निराकरणम् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

यदवस्य ब्रह्माणि सिद्धत्वाद्, अजायमानो बहुधा विजायत इति श्रुत्याने-
कव्यूहतायामप्युत्पत्तः आचणाच्च नात्रापि ध्रुतिविरोध इत्यत आ-
हुः । * उत्पत्तीत्यादि * । न जायते न म्रियते वा विपश्चिदिति श्रु-
त्या जीवस्य तदुभयनिषेधादुत्पत्त्यङ्गीकारे च तस्यानित्यतायां मो-
क्षाभावः । कार्यस्य कारणे लयप्रसङ्गात् । ततो मोक्षशास्त्रवैफल्यं च
स्यात् । ब्रह्मवद् विरुद्धधर्माभारत्वस्य जीवे श्रुत्या अनुक्तत्वात् । व्यु-
त्सरणं तु नोत्पत्तिः, किन्तु विभागमात्रमतो न दोषः । नच तस्य त-
न्मस्य भगवत्प्रणीतत्वादस्मिन्नप्यंशे कथं विरोध इति शङ्क्यम् । कौ-
र्म्यं चतुर्दशाध्याये गौतमशस्त्राणां मुनीनामर्थे 'तस्माद्वै वेदयाह्वानां
रक्षणायाय पापिनाम् । विमोहनाय शास्त्राणि करिष्याद्यो वृषध्वज ।
पर्यं सम्बोधितो यद्रो माधवेन मुरारिणा । चकार मोहशास्त्राणि
केशयोऽपि शिषेरितः । कापालं लागुडं घामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् । पा-
ञ्चरात्रं पाश्रुपतं तथाऽग्न्यानि सहस्रश' इति । साम्यपुराणे च । 'पा-
ञ्चरात्रं भागयते तन्त्रं घैरानसामिधम् । वेदमृष्टान् समुद्दिश्य कम-
लापतिरुक्तयानि'ति यास्यात्तायतोऽशस्य मुक्तिपूर्वकमेव तत्र स्थाप-
नात् । अतो न कश्चिद्दोषः ॥ ४२ ॥

नच कर्तुः करणम् ॥ * अग्रिमस्येति * अहङ्कारस्य । अत्रापि
लोकभृत्योर्विरोध एव दोषः । स्फुटमन्यत् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ पश्चान्तरं प्रतिक्षिपतीत्या-

अथ सर्वे परमेश्वरा विज्ञानादिमन्त इति तथा सति तदप्र-
तिषेधः । ईश्वराणामप्रतिषेधः । अनेकेश्वरत्वं च न युक्तमित्यर्थः ।
वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्यमेव दोषः ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

बहुकल्पनया वेदानिन्दया च विप्रतिषेधः ।

चकाराद् वेदप्रक्रियाविरोधः ॥ ४५ ॥

इति श्रीवेदव्यासविष्णुस्वामिमतवार्तिश्रीवल्लभाचार्य-

विरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

हुः । * अथेत्यादि * । * विज्ञानादिमन्त इति * विज्ञानैश्वर्यशक्ति-
फलवीर्यतेजःप्रभृतिपारमेश्वरधर्मान्विताः । अप्रतिषेधः * अनियम-
नम् । शेषं स्फुटम् ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ * बहुकल्पनयेत्यादि * प्रसुम्नाख्यं मनो-
अनिरुद्धोऽहङ्कार इति करणत्वमहङ्कारत्वं चामिधाय सर्वं एते वासु-
देवा आत्मान एवेति परमेश्वरत्वादिकल्पनया, शाण्डिल्यश्चतुर्षु वे-
देषु परं श्रेयोऽलब्ध्या इदं शास्त्रमधीतवानित्यादिरूपया वेदानिन्दया
च सूक्तविरोधो वेदविरोधश्चेत्यर्थः । * चदप्रक्रियाविरोध इति *
तत्तच्चक्रादिधारणरूपसाधनप्रकारविरोधः ।

एवञ्च मोक्षधर्मे नरनारायणीये 'सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः
पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नान्यमतानि वै । सांख्य-
स्य चक्रा कपिलः परमर्षिः स उच्यते । हिरण्यगर्भो योगस्य चक्रा
नान्यः पुरातनः । अपान्तरतमश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते । प्राचीन-
गर्भे तमृषिं प्रवदन्तीह केचन । उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः
सुतः । ऊचिवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिष्यम् । पञ्चरात्रस्य कृ-
त्स्नस्य चक्रा नारायणः स्त्रियम् । सर्वेष्वपि नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु ह-

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

श्रुतिवाक्येषु परस्परविरोधः परिह्रियते विप्रतिषेधपरिहारा-
य । मीमांसायास्तदर्थं प्रवृत्तत्वात् । शक्त्यविरोधाभ्याम् । तथाच
ब्रह्मवादे जडजीवयोर्विरुद्धांशनिराकरणाय तृतीयपादारम्भः ।

द्विविधा हि वेदान्ते सृष्टिः । भूतभौतिकं सर्वं ब्रह्मण एव

न वियदश्रुतेः ॥ तृतीयपादं व्याचिख्यासवस्त-प्रयोजनं स-
ङ्गतिं चाहुः । * श्रुतीत्यादि * । द्वितीयपादे श्रुतिविरुद्धस्मृतिनिरा-
करणेन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वख्यापनात् तासामेव प्रमेयविरो-
धो, न श्रुतेः स इत्येवं प्रमेयाविरोधः स्थापितः । तृतीये पादे श्रुति-
वाक्येषु परस्परविरोधः परिह्रियत विप्रतिषेधपरिहाराय । विरो-
धकृतो यः प्रामाण्यप्रतिषेधस्तन्नवृत्तये । नचानावश्यकत्वं शङ्क्यम् ।
मीमांसायास्तदर्थं प्रवृत्तत्वात् । शक्त्यविरोधाभ्याम् । यदा हि लो-
कानां मौल्यकृतसन्देहश्चावद् वेदार्थावगमसामर्थ्याभावाच्चार्थेण
दृष्टस्तदा वेदार्थभूतस्य ब्रह्मणः सामर्थ्यं वेदवाक्यानां परस्परविरो-
धाभावं च स्वयमाकलय्य ताभ्यां कृत्वा प्रमेयाविरोधार्थमीमांसां
प्रवर्त्तितवानिति । नच प्रथमपादे एवाविरोधस्य विचारितत्वादस्य
गतार्थत्वं शङ्क्यम् । यथा तत्र शक्त्यविरोधाभ्यां ब्रह्मणि विरुद्धांशं
परिहृतवांस्तथा च * तेन प्रकारेणैव । चोवधारणे । ब्रह्मवादे * सर्वं
ब्रह्मेति वादे जडानां जीवानां च ब्रह्मत्वाज्जडजीवयोः सम्बन्धी यो
विरुद्धांशस्तन्निराकरणाय तृतीयपादारम्भ इत्येवं सार्थक्यात् । तथा-
चैवं पादस्य प्रयोजनम् । प्रासङ्गिकं पूर्वपादे परिहृत्य पुनः प्रस्तुतस्य
श्रुत्यविरोधस्यैव विचारादवसरः सङ्गतिरित्यर्थः । ननु यद्यपि ब्रह्म-
वादे जडजीवयोर्ब्रह्मत्वं तथापि गौणमुल्लेखमायस्यसन्दिग्धः, पूर्व
तथा निर्णीतत्वात् । अतो मुख्यविचारमतिहाय किमित्येव आरभ्यत
इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * द्विविधेत्यादि * । तथाच जन्माद्यधिकरण-

विस्फुलिङ्गन्यायेनैका । अपरा वियदादेकमेण । सा चानामरूपा-
त्मना नामरूपत्ववत्त्वेनाभिव्यक्तिः । सजडस्यैव कार्यत्वात् तस्य
जीवस्य त्वंशत्वेनैव न नामरूपसम्बन्धः ।

अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः ।

नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा ॥

तत्र क्रमसृष्टौ सन्देहः । छान्दोग्ये. हि, सदेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षंत तत् तेजोऽसृजतेति तेजो-

विषयपरिशोधार्थं एवायं प्रपञ्च इति नास्य गौणत्वमित्यर्थः । एका,
अपर इति पुंलिङ्गपाठे तु प्रकारो विशेष्यत्वेन व्याख्येयः । प्राति-
पदिकस्यायाः सुपो लुगुच्यत इति महाभाष्यादौ विभक्तिपदाध्या-
हारेण योजनया प्राचीनशैल्यास्तथात्वावगमात् । ननु सर्वस्य ब्रह्म-
रूपत्वे. सृष्टिरेवासङ्गता । तस्या उत्पत्तिरूपत्वात् । ब्रह्मणः
अजत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः । * सा चेत्यादि * । * न नामरूप-
सम्बन्ध इति * न प्रतिनियतनामरूपसम्बन्धः । तथाच प्रलयदं-
शायां कार्यस्य कारणे लयानन्तरं तस्य परमकारणेन ब्रह्मणै-
कीभावात् प्रतिनियतनामरूपशून्यत्वेनामरूपत्वं तादृशस्य या प्र-
तिनियतनामरूपत्वेनाभिव्यक्तिः प्रकाशः सैव सृष्टिर्न तु नैयायिका-
दीनामिवास्ततः सत्त्वारूपा । अतस्तस्या अजत्वाविरोधित्वात्तासङ्गत-
त्वमित्यर्थः । एतेन कालविशेषे प्रतिनियतनामरूपशालित्वं कार्यत्व-
मित्यपि व्याख्यातम् । अत एव कटककुण्डलादौ सुवर्णकार्यत्वव्य-
वहारो न सुवर्णशकले, तथात्रापि जडजीवयोर्बोध्यम् । नन्वेवं सति
ब्रह्मणो जीवकारणता न स्यात् तथा सति तत्र जीवनियामकतापि
भज्येतेत्यत आहुः । * अनित्य इत्यादि * । * सेति * अभिव्यक्तिः ।
तथाच त्रिविधाया अप्यभिव्यक्तेर्ब्रह्मार्थीनत्वात् तिसृष्वपि ब्रह्मणः
कारणत्वमभ्युपगम्यति नियामकताऽप्यभ्युपेत्यर्थः । एवं प्रासङ्गिकं प-
रिहृत्य प्रस्तुतं व्याकर्तुं तदावश्यकताधीजमाहुः । * तत्र क्रमेत्यादि *
तथाचैवं सत्यामेकवाक्यतायामेकश्रोतत्वादन्यत्रानुक्तत्वाच्च सन्देहः ।

इयते । यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुः । नचैनमेवं जानन्ति तमोभूता विशांपते । तमेव शास्त्रकर्त्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः । निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति वचो मम । निःसंशयेषु धर्मेषु नित्यं संवसते हरिः । ससंशये तु भगवान्नाऽध्याऽऽवसति माधवः । पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप । एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै । सांख्यं च योगश्च सनातनं वै वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन् । सर्वैः समस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराणमिति सर्वेषां भगवत्परत्वं वदतां पञ्चरात्रविदां भगवत्प्राप्तिं च वदताम् । 'सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिरिति च वदतामपि वाक्यानां न विरोधः ।

'अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः । जैमिनीये चेति पराशरोपपुराणीयवाक्योक्तस्य श्रुतिविरुद्धांशस्य कौर्मादिवाक्योक्तस्य विमोहनांशस्य च दूषणमुखेनात्र स्फुटीकरणात् । बहुषु भाष्येष्वेवं व्याख्यानदर्शनेन प्राचीनवृत्तिष्वप्येतादृशव्याख्यानानुमानात् । तेनात्रेदं निष्पन्नम् । सांख्ये हि प्रकृतिपुरुषपर्यन्तता निरीश्वरता च श्रुतिविरुद्धा । सेश्वरसांख्ये च तदैश्वर्यस्य प्रधानाधीनता केवलनिमित्तता । तथैव योगेऽपि । तदननुसन्धाय तत्र प्रवृत्तानां जीवन्मुक्तताभवनोत्तरमपि पातः । तयोर्भगवन्निष्ठताया अज्ञानात् । तदत्रैवोक्तं, नचैनमित्यर्द्धेन । दशमस्कन्धे च 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्तव्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः । आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृत्युष्मदङ्घ्रय' इति । तयोर्भगवत्परत्वज्ञाने तु देवहूतिवत्कृतार्थता । तदप्युक्तं द्वितीयस्कन्धे । जज्ञे च कर्दमगृहे द्विजदेवहूत्यां स्त्रिभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे । ऊचे ययाऽऽत्मशमलं गुणसङ्गपङ्कमस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेद' इति । एवं पाशुपतंऽपि साधनादिकं पशुपतेः परत्वं च श्रुतिविरुद्धम् । तन्मयाऽत्र प्रागेधान्तस्तद्धर्माधिकरणेषु व्युत्पादितं, प्रहस्ते च प्रपञ्चितम् । अतस्तावन्मात्रपरतायां पूर्ववत् पातः । भगवदङ्घ्रयनादरणात् । 'त्वामेवाऽन्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् । यद्वाचार्यविभेदेन भगवन् समुपासते' इत्यकूरोक्तरीत्या भगवत्परत्वज्ञाने तु क्रमानुमुक्तिः ।

तदप्युक्तं ब्रह्मपुराणे समाप्तिदशायां विष्णुमायानुकीर्तनाध्याये व्या-
सेन 'अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते । कर्मणा मनसा वाचा
तद्वर्तेनान्तरात्मना । तेन तस्य भवंद्भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः । स
करोति ततां विप्रा भक्तिं चाग्नेः समादितः । तुष्टे हृताशने तद्वद्भक्तिर्भ-
वति भास्करे । पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः । प्रसन्ने
भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः । सेवां करोति विधिवत् स तु
शम्भोः प्रयत्नतः । तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे । स-
म्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् । ततो भुक्तिं च मुक्तिं
च स प्राप्नोति द्विजोत्तमा' इति । एवं पञ्चरात्रेऽपि यो विरुद्धांशस्त-
दननुसन्धाने विमोदकत्वात् भुक्तिः । तदनुसन्धाय तदंशत्वात् तु
तदुक्तसाधनपाकेन साक्षादेव मुक्तिः । पञ्चरात्रविद इति मोक्षध-
र्मियवाक्यात् । अतो न कस्यापि वाक्यस्यास्मिन् प्रकारे विरोध
इति सर्वं सुस्पष्टम् ।

रामानुजाचार्यास्तु—आद्यं सूत्रद्वयं पूर्वपक्षसूत्रत्वेनाभिधाय,
विज्ञानादीति सूत्रद्वयं सिद्धान्तीयत्वेनाभिधायैवं व्याचक्षुः । वा-
शब्दः पक्षविपरिवर्त्तनार्थः । विज्ञानं चादि चेति विज्ञानादि परे
ब्रह्म । सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां परब्रह्मभावे परब्रह्मरूपत्वाद्भीकारे
तदप्रतिषेधः । पञ्चरात्रप्रामाण्याप्रतिषेधः । विप्रतिषेधात् । अस्मिन्
पि तन्त्रे जीवोत्पत्तेर्विशेषेण प्रतिषेधाच्च नास्याप्रामाण्यमिति । एवं
व्याख्यानं प्रमाणत्वेन पञ्चरात्रस्य वाक्यान्यप्युदाजहरुः । शाण्डिल्या-
वस्यासम्बन्धिनीं निन्दां च, न हि निन्दान्यायेनानुदितहोमनिन्दा-
यत् पञ्चरात्रप्रशंसातात्पर्यकामुचुः ।

मध्वाचार्यास्त्वेतः सूत्रचतुष्टयं शाक्तमतनिराकरणार्थत्वेना-
ङ्गीचक्षुः । तथाचात्र वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रामाण्याच्च तामि-
त्यतः किञ्चित् फलं सिद्धम् ॥ ४५ ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य

पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

ऽवन्नसृष्टिरुक्ता, न वाय्वाकाशयोः । तैत्तिरीयके पुनर्ब्रह्मविदा-
प्रोति परमित्युपक्रम्य, तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत
इति आकाशादिसृष्टिरुक्ता । उभयमपि क्रमसृष्टिवाचकमित्येक-
वाक्यता युक्ता । छान्दोग्ये मुख्यतया सृष्टिस्तैत्तिरीये गौणी, मु-
ख्या त्वग्रे वक्ष्यते, सोऽकामयतेत्यादिना ।

तत्र संशयः । किमकाशम् । उत्पद्यते, न वेति । किं तावत्
प्राप्तम् । नोत्पद्यत इति । कुतः ? । अश्रुतेः । श्रुतिवादिनां श्रुत्यैव
निर्णयः । श्रुतौ पुनर्मुख्ये क्रमसृष्टौ न श्रूयते ॥ १ ॥

इत्यर्थः । यदि च छान्दोग्ये तेजसः सृष्टिकर्मत्वेन कथनादसृजतेत्या-
दिसृष्टिवाचकपदोपादानादीक्षापूर्वकत्वाच्च मुख्यतया सृष्टिस्तैत्तिरी-
य आकाशादीनां सम्भवं प्रति कर्तृत्वकथनात् सृष्टिवाचकपदाभा-
वादीक्षाभावाच्च गौणीति नैकवाक्यतेति शङ्क्यते, तदापि मुख्या
त्वग्रे वक्ष्यते, सोऽकामयतेत्यादिना । तत्र च इदं सर्वमसृजतेतीदमा स-
र्घपदेन च कर्मतया सर्वेषां परामर्शादसृजतेति पदाच्छान्दोग्यतुल्य-
तेति सन्देह एव । यदि तस्याः साक्षात् सृष्टित्वं तदा श्रुत्यन्तरे, खं
वायुर्ज्योतिराप इति वाय्वाकाशोत्पत्तिकथनादत्र च तदकथनात्
साक्षात् सृष्टावेव सन्देहोऽस्तु । तथाच यद्याकाशाद्युत्पत्तिर्ब्रह्मणः
सकाशात् सिद्ध्यति तदा जन्माद्यधिकरणप्रभृतिषु यन्निर्णीतं तत्
सर्वमुपपन्नं भवति, नोचेन्नैति तद्विषयपरिशोधार्थं एवायं यत्न इत्य-
र्थः । एवं प्रस्तुतस्यावश्यकत्वं समर्थयित्वा अधिकरणमवतारयन्ति ।
* तत्रेत्यादि * आद्याधिकरणारम्भस्य पूर्वपक्षसूत्रे उक्तरीतिकः सं-
शय इत्यर्थः । पूर्वपक्षं विवृण्वन्ति । * किमित्यादि * । नन्वश्रवणे-
पि स्मृत्या तदुत्पत्तिरादरणीयेत्याकाङ्क्षायामौलूकादिश्रोदक उपाल-
लभते । * श्रुतीत्यादि * । * मुख्ये क्रमसृष्टाविति * क्रमसृष्टिविषये
ईक्षाप्रतिपादकतया मुख्यं यद्वाक्यं तत्र । तथाच तत्रेक्षाविषय-
त्वादिना अभवणाश्रोत्पत्तिरादरणीयेत्यर्थः ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । तैत्तिरीयके वियदुत्पत्तिरस्ति । यद्यपि मुख्ये नास्ति तथापि विरोधाभावादन्यत्रोक्तमप्यङ्गीकर्तव्यमेकवाक्यत्वाय । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुरोधाच्च ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

वियदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । कुतः ? असम्भवात् । न आकाशस्योत्पत्तिः सम्भवति । निरवयवत्वात् । व्यापकत्वाच्च । मुख्ये चाभावात् । एकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा तु तदधिष्ठानत्वेन जीववत् तदंशत्वेन वा तच्छरीरत्वेन वा एकविज्ञानकोटिनिवेशात् । लोकेऽप्यवकाशं कुर्वितादौ गौणप्रयोगदर्शनात् ॥ ३ ॥

अस्ति तु ॥ सिद्धान्तं वदतीत्याहुः । * तुशब्द इत्यादि * । * विरोधाभावादिति * वियदुत्पत्त्यादरेऽपि मुख्यवाक्येऽनुपपत्त्यभावात् । एकवाक्यतायां को वा आग्रह इत्यत आहुः । * एकेत्यादि * तथाचैतत्प्रतिज्ञानुरोधात् तैत्तिरीयवाक्यं सृष्ट्यर्थमीक्षासाक्षात्, छान्दोग्यवाक्यं च सृष्ट्यर्थमाकाशादिसाक्षाद्भूमि । क्रमसृष्टिस्तुभयत्राप्यर्थ इत्येकवाक्यतेत्यर्थः ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ सूत्रत्रयेण पूर्वपक्षं पुनराह । तद् व्याकुर्वन्ति * वियदित्यादि * । यदुक्तं तैत्तिरीये वियदुत्पत्तिः भूयत इति । सत्यं भूयते । परं सा आवरणनिवारणरूपतया गौणी भविष्यति । कुतः । असम्भवात् । लोके हि सावयवस्यैवोत्पत्तिर्दृश्यते । सजातीयैर्विजातीयैश्च द्रव्यैरवयवभूतैरेकं द्रव्यमुत्पाद्यत इति । आकाशस्य तु निरवयवत्वेन समवाय्यभावात् तदभावेनासमवायिनः संयोगस्याप्यभावात् तयोरेभावे केवलस्य निमित्तस्येश्वरस्य जीवाद्यस्य चाकिञ्चित्करत्वात् । अतो निरवयवत्वादसम्भवाः । किञ्च । व्यापकस्योत्पत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा । अन्यथा ब्रह्मणोऽपि स्यात् । किञ्चा

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

वायुश्चान्तरिक्षं च एतदमृतमिति । आकाशवत् सर्वगतश्च
निरुप इति । न क्षमृतस्य ब्रह्मदृष्टान्तभूतस्योत्पत्तिः सम्भवति ॥४॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

ननु कथं वियदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । तत्र हि सम्भूत इ-
त्येकमेव पदमुत्तरत्रानुवर्त्यते । तथा सत्युत्तरत्र मुख्या आकाशे

ब्रह्मणोऽमूर्तत्वात् तेनाकाशावरणासम्भयादुत्पत्तेः पूर्वकाल आका-
शाभावोऽप्यशक्यवचन इति व्यापकत्वादप्यसम्भवः । यदि च
ब्रह्मैव समयापि ततो विभज्योत्पद्यत इति त्रिभाग एव चासम्-
भार्येति विभाव्यते । तच्चायुक्तम् । मुख्ये सृष्टिवाक्ये ब्रह्मावात्
यदि हि मुख्ये उत्पत्तिरुक्ता भवेत् तर्ह्येवमपि कल्प्येत । अतस्तद-
भावादप्यसम्भवः । नचैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अनुरो-
धात् साङ्गीकार्येति वाच्यम् । सा त्वधिष्ठेयस्याकाशस्य तदधिष्ठान-
त्वेन, जीववत्तदशत्वेन वा, पृथिव्यादिवत्तच्छरीरत्वेन वा, विशेषण-
त्वात्साङ्गीतविशेषणन्यायेन एकविज्ञानकोटिनिवेशादुपपत्त्यते । अ-
तो, गोब्रह्म एव पशवोऽप्ये त्वराव इत्यत्र यथा गोब्रह्मप्रशंसा-
र्थमपशुपदे गौणी, छागादिष्वपशुत्वासम्भवादाद्रियते, तथात्राकाश
उत्पत्त्यसम्भवात् सम्भूतपदे गौणी आदर्शत्वा ब्रह्मप्रशंसार्थम् ।
लोकेऽप्यवकाशं कुर्वित्पादौ गौणप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ननु श्रुत्यपेक्षया लोकोऽपि श्रित्करः । पूर्वकाण्ड-
मपि स्वगादिफलकत्वाल्लोकमनुरुध्य इति न तदनुरोधेनोत्तर-
काण्डे व्याकुलीकरणमुचितमित्यत आह ॥ शब्दाच्चेति ॥ भाष्य-
मत्र निगदव्याख्यातम् । तथाचोत्तरकाण्डानुमतेरपि गौण्येवोचि-
तेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ पुनरपि गौण्यनुपपत्तिमाशङ्क्य
परिहरति ॥ स्यादित्यादि ॥ तद् व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * ।

गौणीति युगपद् वृत्तिद्वयविरोध इति चेन्न । एकस्यापि स्यात् क-
चिन्मुख्या क्वचिद् गौणीति । ब्रह्मशब्दो यथा, तपसा ब्रह्म वि-
जिज्ञासस्व, तपो ब्रह्मेति । प्रथमवाक्ये मुख्या, द्वितीये गौणी ।
नचात्र प्रयोगभेदोऽस्तीति वाच्यम् । सम्भूतशब्दोऽप्यावर्तते । न
तु तादृशार्थयुक्तोऽपि । आत्मसत्त्वेनैव तत्सत्त्वमिति सत्त्वगुणो
वचनहेतुः ।

तत्तद्भावापन्नं ब्रह्मैव सर्वत्र कारणमिति नानेकलक्षणा ।

एकस्येति शब्दस्य । ननु ब्रह्मशब्दस्य दृष्टान्तता न युक्ता । तयोर्वा-
क्ये तस्य प्रयोगभेदेन वृत्तिद्वययौगपद्याभावात् । तस्माद्वेति वाक्ये
तु सम्भूतशब्दस्य सकृत्प्रयोगेण यौगपद्यस्य दुर्कारत्वादित्याशङ्क्यं, न-
चैत्यादिनानूय परिहरति * सम्भूतेत्यादि * । तथाचात्राप्यावृत्त्या
शब्दव्यक्तिभेदात् यौगपद्यमिति दृष्टान्तत्वायोग इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं
वृत्तिद्वयोपपत्तिस्तथापि गोअभ्यसाध्यफलासाधकत्वरूपपशुसादृश्यं
छागादिषु यथा गौणीवचनहेतुस्तथाऽऽकाशे किं वा सम्भूतसादृश्यं
गौणीवचनहेतुर्येनात्र साऽऽद्वियत इत्यत आह * आत्मेत्यादि * ।
सत्कार्यवादे उत्पत्तिपूर्वदशायां कारणभावेनैव कार्यं तिष्ठति । आ-
त्माचात्र कारणम् । अत उत्पत्तिपूर्वदशायां यथा कार्यमात्मभावेन
तिष्ठत्येवमाकाशोऽप्यात्मावृतत्वादात्मभावेनैव तिष्ठतीत्यात्मसत्त्वेनैव
तत्सत्त्वम् * आकाशसत्त्वं, न तु पृथक्केन । अतः सृष्टिदशायां कार्य-
वद् ब्रह्मणः सकाशादाकाशस्य पृथक् सत्त्वरूपो य आकाशनिष्ठः
सत्त्वगुणः स एव कार्यसादृश्यरूप आकाशे सम्भूतपद्गौणीवचन-
हेतुरतः साऽऽद्वियत इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथाप्याकाशं प्रति ब्र-
ह्मणः कारणतानङ्गीकारे वाय्वादिवाक्येष्व्वात्मनः कारणत्वाक्य-
नादाकाशादीनामेव तत्कथनाद् वायुकारणता आकाशासाधारणा ।
अग्निकारणता च वायवसाधारणेत्येवं कारणता अनेकेषां स्यात् ।
ततश्च ब्रह्मणः कारणतामङ्गे ब्रह्मणः प्रशंसा न कापि स्यात् । तद-
भावे च तन्निबन्धना गौण्यपि दूरमपेयादतः सर्वापि कल्पना अस-
ङ्गतेत्याशङ्कयामाह । * तत्तदित्यादि * । वायुसम्भूतिवाक्य-आ-

तद्भावापत्तिविशेषणव्यावृत्त्यर्थमपि न लक्षणा । स्वभावतो-
ऽपि ब्रह्मणः सर्वरूपत्वात् । तस्माद् गौणी आकाशसम्भूतिश्रुति-
रित्येवं प्राप्ते इदमाह ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

भवेदेतदेवं यदि छान्दोग्यश्रुतिर्न विरुद्धयेत । कथम् ? । ए-
कविज्ञानेन सर्वविज्ञानेन प्रतिज्ञा बाध्यते । अव्यतिरेकात् ।
अनुदूगमात् । यदि सम्बद्धमेव ब्रह्मणा आकाशं तिष्ठेत् तदा ब्रह्म-
विज्ञानेनाकाशविषयीकरणे तत्रैकविज्ञानम् । आकाशस्य चालौ-
किकत्वात् तज्ज्ञानं सर्वज्ञतायामपेक्षितमेव । नच जीववत् । लौ-
किकत्वात् । व्यवहारमात्रविषयत्वान्नातीन्द्रियत्वादिचिन्ता ।

काशभावापन्नम्, अग्निसम्भूतिवाक्ये वायुभावापन्नमित्येवं ब्रह्मैव
सर्वत्र कारणमिति सा कारणता नानेकलक्षणा । युजन्तः प्रयोगः ।
तथाचैवं ब्रह्मप्रशंसासत्त्वाच्च गौण्यनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु तथाप्या-
काशादिपदेषु तद्भावापत्तेरनुक्ताया एव विशेषणीयत्वात् तेषु लक्ष-
णा तु स्यादेवेत्यत आह । * तदित्यादि * । घटे छिद्रेतरत्वंवत्
तत्तद्भावापन्नत्वमर्थयलादेव प्राप्यत इति तद्व्यावृत्त्यर्थमपि नास्म-
न्मते लक्षणेत्यर्थः । सिद्धमाह । * तस्मादित्यादि * । * इदमि-
ति * ग्रह्यमाणं दूषणम् ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ पृच्छति * कथमिति *
कथं विरुध्यते तत्रोत्तरमाहुः । * एकेत्यादि * । * अनुदूगमादि-
ति * कार्यत्वेन रूपेणाव्युच्चरणात् । एतदेव विभजन्ते * यदी-
त्यादि * । यदि स्वरूपसम्यग्बोधेनाविभक्तमेव ब्रह्मणा आकाशं ति-
ष्ठेत् तदा विभुत्वादिसाधर्म्याद् ब्रह्मविज्ञानेनैव आकाशविषयीकरणे त-
त्रैकविज्ञानं, विषयद्वयमहिम्ना जायमानत्वात् । नच का भावश्च-
तेति शङ्क्यम् । यत आकाशस्यापि लौकिकत्वालौकिकसर्वविषय-

अनुद्गमेऽपि वस्तुसामर्थ्यात् कथं प्रतिज्ञा हीयते इत्यत आ-
ह ॥ शब्देभ्यः ॥ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्समतं मतं भवसविज्ञातं वि-
ज्ञातं भवतीति शब्दात् प्रकृतिविकारभावेनैव व्युत्पादयति ज्ञानम् ।
शब्देभ्यो हेतुभ्यः प्रतिज्ञाहानिरिति योजना ॥ ६ ॥

यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तुशब्द आकाशोत्पत्त्यसम्भावनशङ्कां वारयति । यद्यद् विकृ-

कज्ञानस्यैव प्रतिज्ञायां विवक्षितत्वात् तज्ज्ञानं सर्वशतायामपेक्षित-
मेव । नचांशत्वेन यथा जीवज्ञानं ब्रह्मज्ञानाज्जायते तद्वदाकाशज्ञान-
मपि भविष्यतीति शङ्क्यम् । आकाशस्य लौकिकत्वात् । नच लौ-
किकप्रत्यासत्त्यविषयत्वनातीन्द्रियत्वादाकाशोऽप्यलौकिक एवेति-
शङ्क्यम् । यदि ह्यतीन्द्रियः स्याल्लौकिकव्यवहारविषयो न स्यात् ।
यथा चिचिक्कात्मा । वर्त्तते च लौकिकव्यवहारविषय आकाशः ।
अतो व्यवहारमात्रविषयत्वाभातीन्द्रियत्वादिचिन्ता तस्य युज्यते ।
तथाच तस्य लौकिकत्वात् तज्ज्ञानं सर्वथापेक्षितम् । तच्चेश
स्यात् प्रतिज्ञा हीयतेतिवेत्यर्थः । अत्र चोदयति । * अनुद्गमे इत्यादि * ।
* वस्तुसामर्थ्यादिति * ज्ञानं भविष्यतीति शेषः । अत्रोत्तरं व्यु-
त्पादयन्ति * येनेत्यादि * । * शब्दादिति * । चाफ्यात् । तथाच
यद्यविभक्तस्याकाशस्य वस्तुसामर्थ्येन ज्ञानं विवक्षितं स्याद्, अश्रुतं
श्रुतमित्यादि न वदेत् । शाब्दस्य मननात्मकस्य च ज्ञानस्य वस्तु-
सामर्थ्यजन्यत्वाभावात् । अत्रे च, यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिना
प्रकृतिविकारभावेन न ज्ञानं व्युत्पादयेत् । यदति त्वेवं, व्युत्पाद-
यति चैवमतः कार्यरूपेण व्यतिरेकानङ्गीकारशब्देभ्यो हेतुभ्यः सि-
द्धायाः प्रतिज्ञाया हानिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ अस्मिन् सूत्रे व्याप्तिह-
टान्तयोरुपन्यासेनाकाशोत्पत्तावनुमानमेवोपन्यस्तमित्याशयेनाहुः ।
* यद्यदित्यादि * तथाचाकाश उत्पादविनाशशाली । विकृतत्वा-

तं तस्य सर्वस्य विभाग उत्पत्तिः । आकाशमपि विकृतम् । लौ-
किकव्यवहारविषयत्वात् । यथा लोके विकृतमानमुत्पद्यते ।

त । विकृतो, लौकिकव्यवहारविषयत्वात् । लोकवदिति । तस्मादा-
काश उत्पद्यत इति सिद्धम् । नन्वाकाशोत्पत्तिर्विभागशब्दमहिम्ना
विभागद्वारा वक्तव्या । स तु ब्रह्मणो व्यापकत्वादशक्यवचन इति
कथमुत्पत्तिरिति चेत् । न । बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे ब्रह्मणः प्रधान-
घनत्वध्यायणाद् ब्रह्म तादृशं यदा सृजति 'तदा घनत्वं तिरोभाष-
यतीत्याकाशो विभज्यत इत्यनुपपत्त्यभावात् । एवमन्यदपि बुद्धि-
दोषोद्भवं परिहर्त्तव्यमिति दिक् ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु-आकाशकालदिङ्मनःपरमाणवो विका-
राः । आत्मान्यत्ये सति विभक्तत्वात् । घटादिवद् इत्यनु-
मानमाहुः ।

भास्कराचार्यास्तु-अचेतनत्ये सति विभक्तत्वात् । पृथिव्या-
दियदित्येवमनुमानमाहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु-ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिभिर्वाकाशस्य
विकारत्ववचनेन तस्याकाशस्य ब्रह्मणः सकाशाद् विभाग उत्पत्ति-
रप्युक्तैव । लोकवत् । लोके यथा, एते द्वेवदत्तपुत्रा इत्यभिधाय तेषु
केषाञ्चित् तत् उत्पत्तिवचनेन सर्वेषामुत्पत्तिरुक्ता स्यात् तद्वदित्येवं
व्याकुर्वन्ति । तत् क्लिष्टम् । आकाशस्य तत्र विकारताया अभावि-
तत्वात् । ऐतदात्म्यवाक्यस्य तेजआद्युत्पत्तिवाक्यात् पूर्वमसत्त्वात् ।
तथापीदं सर्वमित्यनेनाकाशस्य संग्राह्यत्वाच्चेति । एवमेव तत्त्वचौ-
मतेऽपि बोध्यम् ।

शङ्कराचार्यास्तु-आकाशमनित्यम् । अनित्यगुणाश्रयत्वात् ।
घटादियदित्यनुमानं प्रयुज्यते ।

माध्वास्तु-अथ हैतान्युत्पत्तिमन्ति चानुत्पत्तिमन्ति च प्राणः
अन्दाऽऽकाश इति भागशो ह्युत्पद्यन्त इति भासुवेयश्रुतिमुपन्यस्य
यद्भूमिर्भागैरुत्पद्यन्ते कैश्चिन्नोत्पद्यन्त इत्याहुः । सा तु श्रुतिरिदानीं न
प्रमिद्व्यति ।

आकाशोत्पत्तौ श्रुतां सिद्धायाम्, आकाशवत् सर्वगतश्च
नित्यः, आकाशशरीरं ब्रह्म, स यथाऽनन्तोऽयमाकाश एवमनन्त
आत्मा वेदितव्यः, आकाश आत्मा इत्यादिश्रुतयः, समोऽनेन
सर्वेण, य आकाशे तिष्ठन् सर्वमात्मेत्येवमादिभिरेकवाक्यतां लभन्ते ।

मिक्षुस्तु, यथा मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्तीति, अथास्य पुरुषस्य
प्रयतो घाङ् मनसि सम्पद्यत इति छान्दोग्यश्रुती लिखित्वा अविभा-
गलक्षणमेवाद्यैतमङ्गीकुर्वन् प्रकृतिगुणभूतस्य सूक्ष्माकाशस्य ब्रह्मावि-
भक्त्यादनुत्पत्तिं भूताकाशस्य विकृतत्वादुत्पत्तिं च व्याकुर्वन्ब्रह्म-
ङ्गारस्य तदनुगतसूक्ष्माकाशस्य च भूताकाशावयवत्वमङ्गीकृत्य पृ-
थिव्यादियदाकाशोऽपि नित्यानित्योभयरूप इत्याह । तत्र । उक्तश्रु-
त्योर्जीवविषयत्वेन ताभ्यां जडाविभागस्यापादयितुमशक्यत्वात् ।
उपक्रमे सदेव सौम्येदमत्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति प्रतिज्ञायाग्रे
तेजःप्रभृतिसृष्टिकथनेनाग्रे च सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजा इत्यादिना
सति ब्रह्मणि सर्वमूलत्वस्यैव निगमनेन च जडस्य सर्वस्य ब्रह्मैवोपा-
दानमिति सिद्ध्यति । तथा सति प्रलयेऽपि न कार्यस्याविभागमात्र-
ता, किन्त्वैकीभावपर्यन्ततेति । लोके सुवर्णादिविकारेषु तथैव दर्श-
नात् । सांख्यैरपि कार्यस्य संक्रमे कारणभावस्यैवादरणाच्च । एवं
सति भूताकाशावयवविचारेऽपि यथात्रस्यावादिद्वारा ब्रह्मैक्यपर्य-
न्तता, तथास्यापि त्वदभिमतवयवद्वारा ब्रह्मैक्यपर्यन्ततैव । प्रकृते-
रपि जन्यत्वस्य समन्वयाध्याय एवोपपादितत्वात् । एवं जीवस्यापि
नाविभागमात्रम् । ऐतदात्म्यमध्ये तस्यापि प्रवेशात् । एतावान् परं
विशेषो यज्जीवस्य न विकृतौ प्रवेशः । अंशत्वादेवैतदात्म्यात् प्रति-
क्षापूर्त्तेः । अतोऽपार्थोयमाडम्बर इति ।

प्रकृतमनुसरामः । तन्वाकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे आकाशवत् स-
र्वगतश्च नित्य इत्यादिश्रुतीनां विरोधः कथं परिहार्य इत्यत आहुः ।
* आकाशोत्पत्तादित्यादि * । * सिद्धायामिति * छान्दोग्यस्य प्र-
तिज्ञायलात् सिद्धायाम् । तथाचाकाशवदिति श्रुती या आकाशस्य
ब्रह्मोपमानता, सा, समोऽनेन सर्वेणेत्यत्र यथा सर्वस्य भगवदुपमानः

व्यवहारे त्वज्ञयोधनं वाक्यानामुपयोगः ॥ ७ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

सा भगवत्सत्तत्परिमाणतायां पर्यवस्यति, न तु सर्वस्य ब्रह्मतुल्य-
परिमाणत्वे । तथात्राप्युपमानता ब्रह्मणो व्यापकत्वनित्यत्वयोः प-
र्यवस्यति, न त्वाकाशस्य भगवत्तुल्यत्वे । सर्वगतनित्यशब्दयोर्ब्रह्मावि-
शेषणत्वात् । न तत्समश्चाभ्याधिकश्च दृश्यते इति साम्यनिषेधश्रुते-
र्ज्यायानाकाशादिति नभोज्यायस्त्वश्रुतेश्च । तथा सत्याकाशस्य य-
न्नित्याविभुत्वं तदन्यापेक्षयैव, न तु ब्रह्मवदिति फलतीति सर्वसाम्य-
श्रुत्यैकवाक्यतां लभते । एवमाकाशशरीरत्वश्रुतिर्य आकाशे तिष्ठन्नि-
त्यन्तर्वाग्मिब्राह्मणश्रुत्या, बहुव्रीहिविग्रहेण तस्यैवार्थस्य लाभात् ।
एवं सति यथा पृथिव्यादीनामाधारतामात्रं, न तु नित्यत्वादिकमपि
तथैवाकाशस्येति फलति । एवमनन्तत्वोपमानश्रुतावप्यापेक्षिकमे-
धानन्तत्वमाकाशस्येति पूर्ववत् सर्वसाम्यश्रुत्यैवैकवाक्यतां लभते ।
उत्पत्तिमत्त्वेनैवान्तवत्त्वस्य प्राप्तत्वात् । नभस्तमनुलीयत इत्यादि-
स्मृतेश्च । एवम्, आकाश आत्मेति प्राणमयवाक्यस्यश्रुतिरपि, एवं
सर्वं यदयमात्मेति मैत्रेयीब्राह्मणश्रुत्या तत्र सर्वमुद्दिश्येवात्राकाश-
मुद्दिश्यात्मत्वविधानात् । अतस्तत्र सर्वस्येवात्राकाशस्यापि न नि-
त्यत्वादौ तात्पर्यमपि तु ब्रह्मात्मकत्वे । वस्तुतस्तु प्राणसञ्चाराया-
काशस्यात्मत्वमुच्यते इति तत्रायमर्थ एव, न भवतीति, नचाशङ्क-
नचोत्तरमिति । ननु मयत्वेचमेतासां श्रुतीनां गतिसत्त्वाप्येवं कथनस्य
प्रयोजनं तु किञ्चिद् यक्तव्यम् । अन्यथा, एवं तात्पर्यकत्वमपि स-
न्दिग्धमेव तिष्ठेदित्यत आहुः । * व्यवहारे त्वित्यादि * । आकाश-
शरीरमिति श्रुतिर्हि उपासनार्था । इति प्राचीनयोग्योपास्वेत्युपसंहा-
रात् । यदि ह्याकाशं तथा न जानीयात् कथं ब्रह्मशरीरत्वेनोपासी-
त । अतोऽज्ञानां योधनमेव वाक्यप्रयोजनम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्य-
म् । अतो न तात्पर्यं सन्देह इत्यर्थः । तस्मादाकाशोऽप्युत्पद्यत इति
सिद्धम् ॥ ७ ॥ १ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ननु वायूत्पत्तिः श्रुता
प्रत्यक्षसंवादिनी चेति सन्देहमायात् किमस्याधिकरणस्य प्रयोजन-

आकाशोत्पत्तिसमर्थनेन मातरिद्वोत्पत्तिः समर्थिता । सैषा-
ऽनस्तमिता देवतेति भौतिकवायुव्यावृत्त्यर्थमलौकिकपदम् ॥८॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

ननु ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिः स्याद् । आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य
इति श्रुतेराकाशव्यायेन सर्वगतत्वानित्यत्वयोरभावे इतीमांशङ्कां
तुशब्दः परिहरति ।

मत आहुः । * सैषेत्यादि * । श्रुतिस्तु बृहदारण्यके सप्ताश्वग्राह-
णे व्रतर्मांसासाक्षा । श्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्त-
मिता देवता यद् वायुरिति । तथाचाऽनस्तमितत्वादेवोत्पत्त्यभावः
सिद्ध्यतीति श्रुतिप्रतिषेधादेव सन्देहः । श्रुतिविरोधनिराकरणमेव
वाधिकरणप्रयोजनम् । ननु तथापि प्रत्यक्षविरोधस्य का गतिरित्यत
आहुः । * भौतिकेत्यादि * । तथा च प्रत्यक्षं भौतिकाविषयं, न भूत-
विषयमित्यदोष इत्यर्थः । शब्दनिर्वचनं तु - मातरीति सप्तम्यन्त-
प्रतिरूपकमव्ययमन्तरिक्षवाचकम् । तत्र इवयति गच्छतीति मातरि-
इवा । ३ ओ दिव गतिरुद्घोः । तथाच भूतात्मा वायुर्नोत्पद्यते । छा-
न्दोग्ये अन्नवणादिति पूर्वः पक्षः । तैत्तिरीये आवणादुत्पद्यत इति
सिद्धान्तः । अन्येऽपि गौण्यादिसूत्रोक्ताः पक्षा अत्र योजनीयाः ।
सूत्रे, एतेनेत्यतिदेशात् । अमृतत्वश्रुतिस्त्वापेक्षिकी । श्लोचन्तीति
श्रुत्यनुसारेण तथा निर्णयस्य सिद्धत्वात् । तस्माद् वायुरुत्पद्यत
इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * ।
अयमर्थः । यद्यपि ब्रह्मण उत्पत्तिर्न श्रूयत इति तदुत्पत्त्याशङ्कैव
नोदेति, तथापि पूर्वस्मिन् पादे बाह्याध्यात्मतानां निराकृतत्वात् तद-
सहमानः कश्चिद् अस्तेरुत्पत्तिवाचकत्वस्य, हरितो रोहितादासीसु-
न्धुस्तस्याभवत् सुत इत्यादिपुरुषवाक्पेषु दर्शनात्, सदेव सोम्ये-
दमम आसीदित्यत्रापि तमर्थं कल्पयेत् तदा श्रुती ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिः
स्यात् । नच नित्यत्वविभुत्वयोर्वाचकत्वं शङ्क्यम् । आकाशवत् स-

सतः सन्मात्रस्योत्पत्तिर्न सम्भवति । न हि कुण्डलोत्पत्तौ
कनकोत्पत्तिरुच्यते । नामरूपविशेषाभावात् । उत्पत्तिश्च स्वीक्रि-
यमाणा नोपपद्यते । स्वतो न सम्भवति । अन्यतस्त्वनवस्था । य-
देव च मूलं तदेव ब्रह्मेति ॥ ९ ॥

वंगतश्च नित्य इति ध्रुतेराकाशस्य यथा आपेक्षिके एव नित्यत्ववि-
भुत्वे, तन्न्यायेन निरङ्कुशसर्वगतत्वानित्यत्वयोरभावे इमां घेतण्डि-
काशङ्कां तुशब्दः परिहरतीत्यर्थः । * सन्मात्रस्येति * अविहृतस्या *
स्वतो न सम्भवतीति * आत्माश्रयापत्या न सम्भवति । शेषमति-
रोहितार्थम् ।

यत्तु भास्कराचार्यैरुक्तम्—भाशङ्काहेत्वभावाद् ब्रह्मण उ-
त्पत्तिसम्भावनाभावेन तद्विराकरणार्थमिदं सूत्रं वदतां सूत्रवैय-
र्थ्यमिति । तदप्यनेनैवापास्तं हेयम् । अतो यद् दिक्कालसंख्यापरि-
भाणाद्विनित्यत्वनिराकरणार्थत्वं तैरङ्गीकृतं, तस्मिन्नेव पक्षे वैय-
र्थ्यम् । व्यवहारे दिशां सूर्योदयास्तमयमेरुप्रभृतिविभजनीयत्वेन
पारिभाषिकतया देश एव पर्यवसितत्वेनातिरिक्तपदार्थत्वाभावात् ।
शास्त्रे च दिशः धोत्रादित्युत्पत्तिधावणेन नित्यत्वशङ्कानुदयात् ।
एवं कालस्यापि, सर्वे निमेषा जगिरे इत्यादिश्रुत्यैव नित्यत्वशङ्का-
निरासाश्च शङ्कोदयः । दिक्कालावाकाशादिभ्य इति सांख्यप्रवचन-
सूत्राच्च । अनो वैशेषिकादिमतैरेव शङ्कोत्थापनीया । सा तु तेषां
घेतगिडकत्वे ब्रह्मपक्षेऽभ्युत्पत्तिर्महतीति पृथ्वा तद्दूषणम् ।

एतेनैव मिथुरपि दत्तोत्तरः । यत्पुनस्तेनोक्तमिदं सूत्रं प्र-
धानोत्पत्तिनिराकरणार्थम् । तथाहि । सदेव सौम्येदमग्र आसी-
दित्यादां तस्मात्पिण्डवदीक्षितृब्रह्मामेदेनोपन्यस्तं सूक्ष्मं जगत् सत् ।
तस्य सतोऽव्यक्तस्य प्रधानस्य तु सम्भव उत्पत्तिर्नास्ति । कुतः ।
अनुपपत्तेः । तस्य कारणाभावेन विकाररूपत्वासम्भवात् । कार-
णकल्पने नानवस्थानादिति । तत्र । सच्छब्दस्य प्रधानत्वाच्चकत्वे
मानाभावात् । सांख्यसमाससूत्रायप्यशेषवृत्ताप्यव्यक्तपर्यायेषु,
अव्यक्तम्, प्रबलं, गुरुं, घट्टं, धातुं, शक्तं, अक्षरं, क्षेत्रं, तमः, प्रधानमिति

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

तेजोऽतो वायुतः । तथा ह्याह । वायोरग्निरिति श्रुतेः । हि-
शब्देनैवमाह । छान्दोग्यश्रुतिः प्रतिज्ञाहानेनिराकरणार्थं तैत्तिरी-
यकमपेक्षते वाय्वाकाशयोरुत्पत्त्यर्थम् । तथाचोपजीव्यस्य प्रा-
चान्याद् वायुभावापन्नमेव सत् तेजस उत्पादकमिति स्वीकरोति ।

दशानामेव गणनात् । कोशादिष्वपि तथानुपलम्भात् । ब्रह्मवाच-
कत्वं तु गीतायामेव सिद्धम् । ॐ तत् सद् इति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रि-
विधः स्मृत इति धार्यात् । अतः सद्भावेन ब्रह्मवाचोव्यत इत्यपार्थ-
पवादम्परः ॥ ९ ॥ ३ ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ आकाशवाय्वोक्तपत्तिं विचार्य तेजसो
विचारयति । तेजः किं साक्षाद् ब्रह्मजमुत परम्परयेति विचारयति ।
श्रुतिविरोधपरिहारार्थत्वादध्यायस्य । तत्र छान्दोग्याक्तसृष्टमुप्यत्वात्
साक्षान्पक्ष एव श्रेयानिति प्राप्त आह * तेजोऽत इति * । तद् व्याकुर्व-
न्ति * तेज इत्यादि * । नन्वेवं सति छान्दोग्यविरोधस्य कथं परिहार-
इत्यत आहुः । * हिशब्देनेत्यादि * । अयमर्थः । तेजसः साक्षाद् ब्रह्म-
जत्वाङ्गीकारे, सदेवसोम्येवमस्य आसीदिति प्रतिज्ञा, येनाधुतं श्रुतं
भवतीति प्रतिज्ञा च हीयते । अतस्तन्निराकरणार्थं तेजःसृष्टिवाक्यं
तैत्तिरीयकमपेक्षत इति तैत्तिरीयकं तस्योपजीव्यम् । तथा सति
तत्र या वायोरिति पञ्चमी सा किं हेतावुत्तानन्तर्य इति जिज्ञासायां
यद्यप्युभयथापि प्रतिज्ञासिद्धिः, प्रायपाठश्चोभयथाऽपि शक्यवचन-
स्तथापि प्राथमिक्या आत्मन इति पञ्चम्या अनुरोधात् पृथिव्या
ओषधय इत्यग्निमाया अपि पर्जन्येनोपधिघनस्पतयः प्रजायन्त ओष-
धिघनस्पतिमिरक्षं भवत्यत्रेन प्राणा इति धृत्यन्तर ओषधीनामप्रकार-
णतायाः स्फुटत्वात् प्रत्यक्षसंवादाच्च कारकाविमर्किरेव युक्ता । बलि-
पृत्वाच्च । एवमुपजीव्यवाक्यगतपञ्चम्या हेत्वर्थकत्वे निश्चिते उप-
जीव्यस्य प्रधान्याद् वायुभावापन्नमेव सत् तेजस उत्पादकमित्येव-
मधुतमपि क्रमं स्वीकरोतीति विरोधपरिहार इत्यर्थः । तस्माद् वायु-

ब्रह्मण एव सर्वोत्पत्तिपक्षस्त्वविरुद्धः ॥ १० ॥

आपः ॥ ११ ॥

तथा ह्याहेत्येव । इदमेकमनुवादसूत्रमविरोधख्यापकम् । न श्रुतोः । सर्वत्र विरोधे इति ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

ता आप ऐक्षन्त बह्वयः स्याम प्रजायेमहीति । ता अन्नमसृ-
जन्तेति । तत्रान्नशब्देन ग्रीहादयः ? आहोस्वित् पृथिवीति ? सं-

द्वारैव तेजःसृष्टिरिति सिद्धम् । नन्वाथर्वणे यथा साक्षात्सृष्टिरु-
क्ता, एतस्माज्जायते प्राण इति, तथा, तैत्तिरीये, इदं सर्वमसृजते-
त्युक्ता । तत्र किं विस्फुलिङ्गवद् योगपद्यमुत वाय्वनन्तरभाव इ-
त्याशङ्क्य तेजसो वाय्वानन्तर्यं समर्थनीयं, न तु पूर्वोक्तः क्रमसृष्टि-
विचारोऽत्र युज्यते । असम्भवसूत्रव्यवधानेन पूर्वोक्तविचारसमाप्तेः
शक्यवचनत्वादित्यत आहुः । * ब्रह्मण इत्यादि * । आथर्वणोक्तः
पक्षस्तु तैत्तिरीये योगपद्याङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः कारणताया असन्दि-
ग्धत्वात् सामर्थ्यविचारेणैव सर्वपदवृत्त्यसङ्कोचादेवानिरुद्ध इति
पूर्वोक्तविचार एवात्र युक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

आपः ॥ * तथा ह्याहेत्येवेति * । पूर्वसूत्रादनुवर्तते । तथाचा
पतेजस उत्पद्यन्ते । हि यतो हेतोः, श्रुतिद्वयमपि तथाऽऽह तद-
पोऽसृजतेति, अग्रेऽपि इति । अतो नात्र किमपि विचार्यमित्यर्थः ।

अन्ये तु अतःशब्दस्याप्यनुवृत्तिमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । अत्र
कारणतया तेजसो विवक्षितत्वेन पाठ्यर्थकस्य ग्रहीतुमशक्यत्वा-
च्छ्रुत्युक्तहेत्वर्थकत्वग्रहणे, तथा ह्याहेत्येतावतैव चारितार्थ्यादित्येव-
कारेणात्र बोधितं ज्ञेयम् । नन्वेवं सति अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत
आहुः । * इदमित्यादि * । तथाचेदं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ १० ॥

देहः । ननु कथं सन्देहः । पूर्वन्पायेनोपजीव्यश्रुतेर्वलीयस्त्वादिति-
चेत् । उच्यते । अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधय ओषधी-
भ्योऽन्नमिसग्रे वर्तते । तथा सति पृथिवीमोषधीश्च सृष्ट्वा आपो-
ऽन्नं सृजन्ति ? आहोस्विदन्नशब्देनैव पृथिवीति ?

नन्वेवमस्तु पृथिव्योपधिसृष्ट्यनन्तरमन्नसृष्टिरितिचेत् । न ।
छन्दोग्यश्रुतेरपेक्षाभावान्महाभूतमात्रस्यैवाभेलापितत्वात् । एकप-
दलक्षणापेक्षया तत्स्वीकारस्य गुरुत्वात् पूर्वोक्त एव संशयः ।

त्यादि * । तथाच रुदिप्रायपाठयोर्विरोधात् संशय इत्यर्थः । अत्र
चोदयति * ननु कथमित्यादि * । तथाच पृथिव्येव प्राप्स्यत इति
व्यर्थाधिकरणारम्भ इत्यर्थः । एतेन पूर्वाधिकरणवदत्र पृथिवीति
मिश्रं सूत्रमङ्गीकृत्याधिकरणान्तरमिदं वाच्यम् । ततोऽन्नशब्देन
कथं पृथिवी ग्रहीतुं शक्येत्याकाङ्क्षायामधिकारेत्यादिसूत्रान्तरेण त-
त्सिर्णय इति रामानुजाचार्यमतं पूर्वाधिकरणन्यायतः सन्देहनिवृ-
त्तिप्रदर्शनाच्छिथिलमित्यपि बोधितम् । अत्र समादधते । *
उच्यत इत्यादि * । तथाचोपजीव्यानुरोधाद् यथा आकाश-
वायुव्यवधानेन तेजःसृष्टिरङ्गीक्रियते, तथाऽत्र पृथिव्योपधिव्यवधा-
नेनान्नसृष्टिरप्यङ्गीकर्तुं शक्या । उपजीव्ये वाक्ये त्रयाणामुक्तत्वा-
त् । आहोस्विद प्रायपाठयत्नात् पृथिवीति पूर्वकोटौ विशेषगर्भस-
न्देह उपजीव्यवाक्यविचारेऽपि नापेतीति नारम्भवैयर्थ्यमित्यर्थः ।
पुनश्चोदयति । * नन्वेवमित्यादि * । तथाचोपजीव्यवाक्यापेक्षया
प्रायपाठस्य नैरर्थत्वादेव सन्देहनिवृत्तेरारम्भवैयर्थ्यं दुर्धरमित्यर्थः ।
तत्र समादधते । * नेत्यादि * । ब्रह्मणः कारणत्वसमर्थनायोपक्रमे
महाभूतयोरेवोत्पत्तिदर्शनेन महाभूतमात्रस्यैव विवक्षितत्वाच्छान्दो-
ग्यश्रुतेरपेक्षामायात् । नच लक्षणाप्रसक्तिदोषः । तस्या एकपद-
निष्ठत्वेन तदपेक्षया वाक्यदोषमूतानधिकारत्यागाधिकपदार्थद्वयत-
त्कमानाहत्य रुदिस्वीकारस्य गुरुत्वात् । अतः पूर्वोक्तेऽत्रपद एव
संशयो, न पृथिव्युत्पत्ताविति नाधिकरणारम्भवैयर्थ्यमित्यर्थः । एवं

तत्राक्षमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाग्नि-
ति त्रयाणां सहचारः सर्वत्रोपलभ्यते । लोकप्रसिद्धिर्वर्षणभूयिष्ठ-
लिङ्गश्च । तस्मात् पृथिव्योपध्यन्नानां मध्ये अभेदविवक्षया य-
त्किञ्चिद्वक्तव्ये अन्नमुक्तमिसेवं प्राप्ते । उच्यते । अन्नशब्दे पृथिवी ।
कुतः ? अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । अधिकारो भूतानामेव, न
भौतिकानाम् । नीलं च रूपं पृथिव्या एव । भूतसहपाठात् । श-
ब्दान्तरम् अद्भ्यः पृथिवीति । तस्मादन्नशब्देन पृथिव्येव ॥ १२ ॥

सिद्धे संशये पूर्वपक्षं सोपपत्तिकमाहुः । * तत्राग्नेत्यादि * । उपल-
भ्यत इति पदमप्रेष्यन्वेति । तथाच त्रितयसहचारो लोकप्रसि-
द्धिस्तस्माद्यत्र कचन धर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति वाक्यशे-
पोक्तं वर्षणभूयिष्ठलिङ्गं चेति त्रयं क्रमेणात्रोपलभ्यते । अथचात्र उप-
पादनग्रन्थे यथा तु खलु सोम्येमास्तिष्ठो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत-
त्रिवृदेकैका भवतीति प्रतिशोत्तरमग्नेजः सहचारः कार्यलिङ्गितोऽन्न-
स्य यो दृश्यते सोऽपि यं फलपत्राद्याहारास्तेषामपि पुरीषमांसमर्ना-
सि भवन्तीति त्रयाणां धातूनां सहचारो मृद्भक्षकेषु कीटादिष्वोष-
धिमक्षकेषु पश्यादिष्वन्नमक्षकेषु पुरुषादिष्वेवं सर्वत्र पृथिव्योपध्य-
न्नेवोपलभ्यते । अन्नशब्दस्य च लोकेऽदनीयत्वमादाय पृथिव्यादिषु-
त्रिष्वपि प्रसिद्धिः । यथा नैपथ्ये 'नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः सत्यम-
न्नजनितो जनदेहः' धीक्ष्य वः खलु तन्ममृतादामि'ति। चतुर्थस्कन्धे च।
एवं पृथ्वादय पृथ्वीमन्नादाः स्त्रन्नमात्मन इति वर्षणभूयिष्ठलिङ्गमपि
त्रिषु तुल्यम् । वर्षणे पृथिव्या आर्द्रतया भूयस्त्यात् । ओषधिवीरुधां
घीह्यादीनामुत्पत्तेश्च । तस्माद् वाक्यशेषलोकप्रसिद्धिलिङ्गानां त्रि-
ष्वपि तुल्यत्वात् पृथिव्याद्यन्यतमे चक्तव्ये अन्नमुक्तम् । एवञ्चोपजी-
व्यवाक्यरूढिप्रायपाठानां त्रयाणामवितोऽधोऽतस्तत्रयेऽपि ग्राह्यत्वेन
प्राप्ते इत्यर्थः । सिद्धान्ते तु लक्षणा नास्त्येव । योगनैर्बलं त्वधिका-
रादिमिहैतुभिः परिक्रियत इति न कोपि दोषः । स ग्रन्थस्तु निगद-
व्याख्यातेनैव भाष्येण व्याख्यातः ।

तदभिध्यानादेवं तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

आकाशादेव कार्याद् वाय्वादिकायोंत्पत्तिं तु शब्दो वारय-
ति । स एव परमात्मा वाय्वादीन् सृजति । कथं तच्छब्दवाच्य-
तेति चेत् तदभिध्यानात् । तस्य तस्य कार्यस्योत्पादनार्थं तदभि-
ध्यानं, ततस्तदात्मकत्वं, तेन तद्राच्यत्वमिति । ननु यथाश्रुतमेव
कुतो न गृह्यत इत्यत आह । तल्लिङ्गात् । सर्वकर्तृत्वं लिङ्गं तस्यै-
व सर्वत्र वेदान्तेष्ववगतम् । जडतो देवताया वा यत्किञ्चिज्जाय-
मानं तत् सर्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ॥ १३ ॥

भास्कराचार्यास्तु—तद्यदपां रस आसीत् तत् समहन्यत
सा पृथिव्यभवदिति श्रुतिमपि शब्दान्तरत्वनोदाजहत् । तेन योग-
स्यादुष्टत्वाद्वा पृथिव्येवाग्नपदेनोच्यते इति सिद्धम् ॥ १२ ॥ ६ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ एवं तैत्तिरीयधृत्येकधा-
न्यतया छान्दोग्येऽपि क्रमेण ब्रह्मणः सकाशात् पञ्चमहामूतसृष्टिरि-
त्यवधारितम् । तत्रायं संशयः । क्रमसृष्ट्याकाशादयः किं स्वतन्त्राः
स्वस्वकार्यं सृजन्त्युत परमेश्वरतन्त्रा इति । तत्र तावत् प्राप्तम् आ-
काशाद् वायुः वायोरग्निरित्यादि, तत्तेज पेशत यद्वा स्यामित्यादिभृत्या
भूतानां देवतायाश्च हेतुत्वस्य कर्तृत्वस्य कथनात् स्वतन्त्रा एव सृज-
न्तीति । एवं पूर्वपक्षे सूत्रमुपन्यस्य सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * आ-
काशादेवेत्यादि * । * कथमिति * । तर्हीति शेषः । * तदभिध्यान-
मिति * । आकाशरूपः स्यात् वायुरूपः स्यामित्येवं स्वस्य तद्रूपाभि-
ध्यानम् । तच्च, यद्वा स्यात् प्रजायेयति धृत्यैव संग्रहेणोक्तम् । नच तस्य
तेजःप्रभृतिसाधारण्यं शङ्क्यम् । तेजःप्रभृतिष्वपि तत्पदोपनिषन्धेन
प्रकरणेन च तस्यापि ब्रह्मधर्मवनिश्चयात् । * सर्वत्र वेदान्तेष्विति *
स विश्वकृद्भिर्वावेदात्मयोनिः । यतः प्रसृता जगतः प्रसृती । यः पृथि-
व्यां तिष्ठन् यः पृथिवीमन्तर इत्यादिषु । फलितमाहुः । * जडत
इत्यादि * । * ब्रह्मण इति * तत्तद्रूपेण तत्तदन्तः स्यात् तस्मात् । एवमेव

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ १४ ॥

यथोत्पत्तिर्न तथा प्रलयः, किन्तु विपर्ययेण क्रमः । अत उत्प-

पौराणिकीषु महदादिखण्डिष्वपि श्रेयम् ।

मिश्रस्तु—अत्र स्थितिकर्तृत्वं विचार्यत इत्याह । तन्मन्दम् । पूर्वेषु पादेषु ब्रह्मण एव कारणत्वेऽवधारिते स्थितिप्रलयौ प्रत्यपि सामान्यतः कारणता सिद्धेवेति तदंशे सन्देहाभावेनाधिकरणवैयर्थ्याप्रसङ्गात् । अतः पूर्वोक्त एवार्थ इति निश्चयः ॥ १३ ॥ ७ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ ननु तैत्तिरीये छान्दोग्ये च सृष्टेः क्रमो निरूप्यते, न तु प्रलयस्य । नैयायिकादयस्तु समवाय्यसमवायिकारणताशात् कार्यनाशमङ्गीकुर्वन्ति । मुण्डके तु विस्फुलिङ्गन्यायेन युगपदेव सर्वोत्पत्तिर्युगपदेव सर्वेषां प्रलयश्च श्राव्यते । यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीति । तथा सति क्रमिकाणां प्रलये कः प्रकारो ग्राह्य इति संशये मुण्डके ब्रह्मण्येव सर्वप्रलयस्योक्तत्वेन श्रोतत्वाल्लौकिकं मतं विहाय यौगपद्यपक्षो ग्राह्य इति पूर्वपक्षे प्रवृत्तं सूत्रमुपन्यस्य व्याचक्षते । * यथोत्पत्तिरित्यादि * । सत्यमेवमेव साक्षात्सृष्टौ, तथापि सुबालोपनिषदि, किं तदासीत् तस्मै स होवाच न सन्नासन्न सदसदिति सदसद्विलक्षणं ब्रह्मामिसन्धायोच्यते । तस्मात् तमः सज्जायते तमसि भूतादिर्भूतादेराकाशम आकाशाद् वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवीत्यादि । एवं सृष्टिमुक्त्या अग्रे उच्यते, सोऽन्ते चैश्वरानरो भूत्वा सन्दग्धा सर्वाणि भूतानि पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि विलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते वायुराकाशेऽपि विलीयते आकाशमिन्द्रियेष्वित्यादि । पुराणेषु च 'वायुना हतगन्धा भूः सलिलत्वाय कल्पते । सलिलं तद्दहतरसं ज्योतिष्ठायोपकल्पते । हतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते । हतस्पर्शोऽघकाशेन वायुर्नभसि लीयते । कालात्मना हतगुणं नम आत्मनि लीयत' इत्यादि । पुराणं च श्रुत्युपगृहणम् । अतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्त्यनन्तरं तत्रैव प्रलय इति येन

स्वनन्तरं प्रलयः । कुतः ? ॥ उपपद्यते ॥ प्रवेशविपर्ययेण हि निर्गमनम् । क्रमसृष्टावेवैतत् ॥ १४ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गा-
दितिचेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

तैत्तिरीयके आकाशादि अन्नपर्यन्तमुत्पत्तिमुक्त्वा अन्नमया-
दयो निरूपिता । तत्रान्नमयस्य प्राणमयस्य च सामग्री पूर्वमुत्प-
न्नोक्ता । आनन्दमयस्तु परमात्मा मध्ये विज्ञानमनसी विद्यमाने
कचिदुत्पन्ने इति वक्तव्ये ।

क्रमेणोत्पत्तिस्तेन क्रमेण न प्रलयः, किन्तु विपर्ययेण क्रमः प्रलयस्य ।
अत्र पृच्छति । * कुत इति * । सत्यं ध्रुतिपुराणेपूज्यते, परं तत्रापि
हेतुर्वक्तव्यो येन बुद्धावारोहेत् । तत्राह ॥ उपपद्यत इत्यादि ॥ तथाच
धैशेपिकादिबद्धं ध्वंसरूपो नात्र प्रलयः, किन्तु 'कारणे प्रवेशरूपः' ।
अतो लौकिकप्रवेशनिर्गमन्याय एव बुद्धिगोचरीकरणायानुसन्धेय
इत्यर्थः । तेनेदं सिद्धम् । युगपत्प्रलयोत्तरं युगपत्सृष्टिः । क्रमेण
प्रलये तद्विपरीतक्रमेण सृष्टिरिति । तदेतदुक्तं *क्रमसृष्टावेवैतदिति *
अन्ये तु प्रलयस्य ब्रह्मकर्तृकत्वाच्चधारणार्थमित्याहुः । तन्म-
न्दम् । यतो वेत्यादिध्रुत्यैव तस्यावधारितत्वेन तत्र सन्देहस्यैवानुद-
यात् । अत उक्तमेव प्रयोजनमिति दिक् ॥ १४ ॥ ८ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादितिचेन्नाविशेषात् ॥
क्रमविचार एव प्रसङ्गादन्यद् विचारयतीत्याहुः * तैत्तिरीयक इत्या-
दि * । अत्र हि तैत्तिरीयवाक्यैकवाक्यतया छान्दोग्यवाक्यं विचा-
रितम् । छान्दोग्ये च, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति जीव उच्यते ।
षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टासीदिति मन उच्यते । अतस्त-
त्क्रमोऽपि विचारणीयः । नच मनसोऽन्नविकारत्वस्य मयदा प्राप्त-
त्वादन्नोत्तरमाद्यः शङ्क्यः । अन्नमशितं त्रेधा भवतीति तत्पूर्ववाक्ये
तस्याशनोत्तरभावित्वकथनादशनस्य च मनःप्राणसम्बन्धोत्तरभावि-

तत्र क्रमेणोत्पन्ने इति वक्तव्यम् । क्रमस्तु प्रातिलोभ्येन । सू-
त्रे विपर्ययानन्तरकथनात् । अन्तरोक्तं च वचनात् । तेजोऽध्वना-
नामन्नमये गतत्वात् । वाय्वाकाशयोः प्राण एव गतत्वात् । आ-
काशात् पूर्वं विज्ञानमनसी उत्पन्ने इति वक्तव्यम् । तयोस्त्रे वच-
नमेव लिङ्गमिति । अतस्तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्येति चेन्न । अविशे-
षात् । नामरूपविशेषवतामेवोत्पत्तिरुच्यते, न त्वनयोः । विज्ञानमय-
स्य जीवत्वात् । मनोमयस्य च वेदत्वात् । अतो भूतभौतिकप्रवे-
शाभावाच्च तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्या ॥ १५ ॥

तायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वेनान्नमयत्वादिश्रुतेः पोषणाभिप्रायकत्वनिश्चयेन
अन्तोत्तरभावित्वस्य तत्र यस्तुमशक्यत्वात् । अतस्तयोः क्रमः स-
र्वथा विचार्यः । सोऽपि तैत्तिरीयकानुरोधेन । उपजीव्यत्वात् ।
तैत्तिरीयके स्वाकाशाद्यन्नपर्यन्तमुत्पत्तिमुक्त्वा तदुत्तरमन्नमयादयो
निरूपिताः । तत्रान्नमयसामग्र्योपपन्नरूपाः । तस्यान्नरसमयत्वात् ।
इदमा तन्निर्देशाच्च । प्राणमयस्तत आन्तर इति तस्य सामग्री वा
व्याकाशपृथिवीरूपा । न तु प्राणाख्ययाह्यावाह्येन्द्रियरूपा । तच्छिरः-
प्रभृतिकयने प्राणव्यानापानाकाशपृथिवीनामेव कथनात् । एवमेतद्-
द्वयसामग्री, आपधीऽयोऽन्नमित्यन्तेन पूर्वमुत्पन्नोक्ता । आनन्दमयस्तु
परमात्मा । स तु मूलकारणम् । तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यात्म-
पदेनैवोक्तः । अतः परं मनोमयविज्ञानमयावशिष्येते । तद्वाह ॥ अ-
न्तरा विज्ञानसी इति ॥ मध्ये विज्ञानमनसी विद्यमाने कचिदुत्पन्ने
इति वक्तव्ये । तत्र पूर्वपक्षी आह * क्रमेणेति * । तैत्तिरीये आनन्द-
मयस्य निरुद्धे विज्ञानमयो, दूरे मनोमय इति तत्क्रमेणोत्पन्ने इति
वक्तव्यम् । नच यद्ययं व्यासाशयः स्यात्तदा मनोविज्ञाने इति वदन्न
तु विज्ञानमसी इति, अतो नैवमिति शङ्क्यम् । क्रमस्तु प्रातिलोभ्येनैव
व्यासस्य विवक्षितः । अर्ह्यर्हितत्वेन छान्दोग्यानुसारेण च प्रथम-
मात्मनस्ततो मनसः स्मरणात् । नचात्र मानाभावः शङ्क्यः । सूत्रे
विपर्ययानन्तरं कथनात् । अन्तरोक्तं वचनाच्च । यद्येतन्नाभिप्रेया-

दिदं विपर्ययसूत्रात् पूर्वं पठेत् । अन्तरेति च न घडेत् । वायुतेजः-
 प्रभृतिष्वन्तरेति पदं विनापि प्रणयनात् । अत एतद्व्याख्याविचार एव
 व्यासाशयः । एवं सति छान्दोग्योक्तानां तेजोऽयन्नानामन्तमये गत-
 त्वाद् व्याख्याकाशयोरङ्गीक्रियमाणयोः प्राणमये गतत्वाद् आका-
 शात् पूर्वं विज्ञानमनसी, विज्ञानं जीवौ, मनोऽन्तःकरणमुभयविधवाहो-
 न्द्रियनायकमिति तदुपलक्षितं करणफदम्यकं चेति हे उत्पन्नं इति
 यक्तव्यम् । अन्यथा सर्वं एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुत्युक्तानां जी-
 वानाम्, एतस्माज्जायते प्राण इति ध्रुवौ स्मृतिपुराणादिषु च ज-
 गत्कारणकांश्चिन्विष्टानां प्राणादीनां महदहङ्गुरादीनां च ब्रह्मका-
 र्येष्वानिवेशे क्रमसूत्रौ न्यूनताऽऽपद्यते । नचाकाशादिग्रहणे ययाम-
 हाभूताधिकारो नियामकस्तथात्र विज्ञानमनसोर्ग्रहणे नियामकं छा-
 न्दोग्ये नास्तीति वाच्यम् । तयोरग्रे, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविद्येति,
 षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाऽऽसौदिति वचनमेव लिङ्गम् ।
 तैत्तिरीये चानन्दमयनिकट्रे विज्ञानमयस्य, दूरे मनोमयस्य कथनं लि-
 ङ्गम् । आकाशादिभूतघटितस्य प्राणमयस्य दूरत्वात् । भौतिकघ-
 टितस्याग्रमयस्य ततो दूरत्वाच्च । इदमपि लिङ्गमिति च । अतस्तयो-
 र्जीवान्तःकरणयोस्तत्पत्तिर्वक्तुं युक्तेति चेत् । न । कुतः । अविशेषात् ।
 नामरूपात्मकविशेषघन्तो ये वर्तन्ते तेषामंघोत्पत्तिरुच्यते । छान्दो-
 ग्ये तैत्तिरीये च, न त्वनयोर्भेदमुक्तयोर्जीवान्तःकरणयोः । छा-
 न्दोग्ये जीवस्यात्मपदेन विशेषितत्वात् । भूतविकारात्मकमनःप्राण-
 यावामुक्त्यभावादुक्तेन्द्रियाणां चामावात् । तैत्तिरीये च विज्ञानमयस्य
 जीवत्वात् । मनोमयस्य चर्गाद्यात्मकवेदत्वात् । अतः श्रुतिद्वयेऽपि
 जीववेदयोरेवामिप्रेतत्वात् तयोश्च भूतभौतिकप्रवेशाभावाच्च तयो-
 र्मुक्तपत्तिर्वक्तव्येति सिद्धम् । नच छान्दोग्ये वेदोऽभिप्रेत इति कथं
 श्रेयमिति शङ्क्यम् । नामरूपव्याकरणरूपकार्येण तद्वचनमात् । वेदेन
 नामरूपाणि विपमानि समेष्वपि । धातुपृथक्कल्प्यन्तं एतेषां
 स्वार्थसिद्धय इत्येकादशस्कन्धीयमगवद्वाक्येन तस्य तत्कार्यतानि-
 श्चयात् । एवं जीवस्य करणत्वं वेदस्य च द्वारत्वम् । तेनोभयोः कार्यं
 नामव्याकरणमिति निश्चयः । इदं च, शब्द इति चेन्नातः प्रमवादिति सूत्रे
 सर्वैरङ्गीक्रियत इति नात्र विधादलंशः । एवञ्चास्मिन्नधिकरणेतैत्तिरी-
 योक्तौ विज्ञानमयमनोमयी विषयः । कोत्पद्येते इति सन्देहः ।

उत्पत्तिसामग्र्यनुकिरूपन्नेषु पाठश्च सन्देहर्थाजम् । तयोर्जीवा-
न्तःकरणरूपत्वाच्छ्रुत्यन्तरे तयोः साक्षादुत्पत्तिकथनादाकाशात्
पूर्वं च कथनात् क्रमसृष्टावपि आकाशात् पूर्वं परमात्मनः सका-
शात् ते अप्युत्पद्यते इति पूर्वः पक्षः । ते अत्र न जीवान्तःकरणरूपे,
किन्तु जीववेदरूपे, तद्रूपकस्य लाभात् । अतो न तयोस्तत्पत्तिरत्रा-
भिप्रेतेति सिद्धान्तः । ननु भवत्येवं तथापि न्यूनांशपूरणाय क्रमसृष्टा-
वपि प्राणेन्द्रियमनसां क्वचिदुत्पत्तिस्तु वक्तव्येति चेत् । पुराणानां
श्रुत्युपबृंहणत्वात् तदनुसारेणाकाशात् पूर्वमेव तत्तत्कारणभावाप-
त्ताद् ब्रह्मण एवेति ज्ञातव्यम् ।

रामानुजाचार्या विज्ञानमिथुञ्चैवमेवाहुः ।

यत्तु शङ्कराचार्यभास्कराचार्याभ्यां बुद्धिं तु सारथिं विद्भी-
ति, एतस्माज्जायते प्राण इति वाक्यद्वयं विषयत्वेन धृत्या सूत्रस्य
विज्ञानपदं च करणव्युत्पत्त्या बुद्धीन्द्रियसंग्राहकं विधाय विज्ञानम-
नसी इति द्विवचनमुपपादितम् । ततोऽग्रे करणानां भौतिकत्वपक्षे
तेनैव निर्वाहान्न क्रमान्तरापेक्षा । अभौतिकत्वपक्षे तु तेभ्यः पूर्वमि-
त्युक्तम् । तत् तदनुसारिणामेव रोचिष्णु । आद्यस्य काठकाक्य-
स्योत्पत्तिप्रकरणीयत्वाभावेन विषयवाक्यत्वायोगात् । बुद्ध्यादीनां
त्रयाणां तत्र पृथगुक्त्या सौत्रद्विवचनविरुद्धत्वाच्च । द्वितीयस्य सु-
ण्डकाक्यस्य च बुद्धिरहितत्वेनैव तथात्वाच्च । करणव्युत्पत्तेर्बु-
द्ध्यादिव्रयसाधारण्येन सूत्रे मन्त्रप्रयोगवैयर्थ्यापत्तेश्च । भौतिकेन्द्रि-
यपक्षानादरणीयताया अस्माभिः प्रागुपपादितत्वेन तद्रीत्या छान्दो-
ग्ये तन्निवेशस्याशक्यवचनतया, अभौतिकपक्षे चात्माकाशयोरन्त-
राले वा पश्चाद्वा तेषां प्राप्या सूत्रीयसिद्धान्तस्योपपत्तिश्चून्यतया
शैथिल्यप्रसङ्गाच्च । नच प्रजापतिर्वा इदमत्र आसीत् स आत्मानमै-
क्षत स मनोऽसृजत तन्मन एवासीत्तदात्मानमैक्षत तद्वाचमसृजते-
ति श्रुत्यन्तरे पृथक्क्रमान्नानात् । स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं
वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीमिन्द्रियं मनोऽक्षमिति प्रश्नोपनिषच्छ्रुतेश्च
न शैथिल्यमिति वाच्यम् । तथा सति व्यासपादैः श्रुत्यन्तरेणावि-
शेषादित्येवमुच्यते । किञ्चैकस्यां सृष्टादिन्द्रियादीनां नानाविधाभि-
रुत्पत्तेर्यक्तुमयुक्तत्वात् तत्तत्सृष्टौ तत्र तत्रोत्पत्तिरित्यङ्गीकार्यम् ।
तथा सति यथा साक्षात्सृष्टिक्रमसृष्टयोः शब्दादेव सन्देहाभावः ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो

भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

ननु विज्ञानमयस्य जीवस्यानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः । उत्पत्तिस्तु त्रिविधा निरूपिता । अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागम इति । तथाच जीवस्य समागमलक्षणाऽप्युत्पत्तिर्न स्यादिति मामाशङ्कां निराकरोति तुशब्दः । चराचरे स्थावरजङ्गमे शरीरे तयोर्विशेषेणापाश्रय आश्रयः शरीरसम्बन्ध इति यावत् । स तु स्यात् । न तु स्वतः । ननु शरीरस्योत्पत्तौ जीवोऽप्युत्पद्यते ।

ऽप्रापति सूत्रमनाद्यर्थकं च स्यात् । अतस्तद्विचारेऽपि शास्त्रे न्यूनत्वस्याभावात् प्रागुक्तमेव निरवयमिति दिक् ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ जीवाद्यनुत्पत्तावेव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । जीवस्येत्युपलक्षणम् । पूर्वसूत्रे वेदस्यापि विचार्यत्वेनोपक्षितत्वात् । अतो विज्ञानमयस्य मनोमयस्यचानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः । न हि जीवानुत्पादे कश्चित् संसारसक्तो वा मुमुक्षुर्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणकर्मज्ञानभक्त्याधिकारी भवेत् । तदभावे च लोकायात्रा तत्तत्पुरुषार्थोपायबोधकानि शास्त्राणि चोच्छिद्येरन् । न वा वेदस्यानुत्पत्तौ धर्माधर्मादिकमसङ्कीर्णमवगन्तुं शक्येत । तदभावे लोकमर्यादाऽप्युपच्छिद्येत । एवं सर्वव्यवहारोच्छेद उभयप्रापि समान इति पृथक् तदनुक्तिः । नच नामरूपसम्बन्धात्मिका या उत्पत्तिः सैवात्र निषिध्यते, नेतरेत्यतो न दोष इति वाच्यम् । उत्पत्तिस्तु पूर्वं त्रिविधा निरूपिता । अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागम इत्यादि । सन्नियोगशिष्टास्तु तिसृष्वेकतरैव निषिध्यते, नेतरेत्यत्र विनिगमकामावात् । तथाच जीवस्य समागमलक्षणाऽप्युत्पत्तिर्न स्यादिति मामाशङ्कामित्यर्थः । * शरीरे इति प्रथमायाः, * तयोरिति सप्तम्या द्विवचनम् । * स तु स्यादि-

अन्यथा जातकर्मादीनामभावप्रसङ्गादिति चेन्न । तद्व्यपदेशस्तस्य शरीरस्य जन्ममरणधर्मवत्त्वेन जीवव्यपदेशो भाक्तो लाक्षणिकः । कुतः ? । तद्भावभावित्वात् । शरीरस्यान्यव्यतिरेकाभ्यामेव जीवस्य तद्भावित्वम् । देहधर्मो जीवस्य भाक्तः । तत्सम्बन्धेनैवोत्पत्तिव्यपदेश इति सिद्धम् ॥ १६ ॥

ति * । जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमान उत्क्रामन्ध्रियमाण इति श्रुत्या देहसम्बन्धेनैव तयोरुक्तत्वाद्देहसम्बन्धस्तु स्यादित्यर्थः । नच वेदस्य न शरीरसम्बन्ध इति शङ्क्यम् । नादात्मना सर्वशरीरेषु तस्यैव विद्यमानत्वात् । तदुक्तमेकादशस्कन्धे भगवता, स एष जीवो विचरप्रसूतिरित्यादिद्वयेन । * तस्य शरीरस्येत्यादि * । शरीरस्य जन्ममरणवत्त्वेन जीवे तस्य जन्ममरणवत्त्वस्य व्यपदेशो भाक्तो लाक्षणिक इति योजना । पृच्छति * कुत इति * लक्षणारूपात् कस्मात् सम्बन्धात् । * तद्भावभावित्वादिति * । तद्भावेन शरीरभावेन शरीरमिमानेनेति यावत् । तेन भवति व्याप्तिश्छति तच्छीलस्तद्भावभावी तत्त्वात् । तथाच शरीरमिमानरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः । तदाहुः । * शरीरस्येत्यादि * । * तद्भावित्वमिति * तदभिमानित्वम् । सिद्धमाहुः । * देहेत्यादि * । * तत्सम्बन्धेनेति * देहसम्बन्धेन । एवमेव वेदेषु समानन्यायाद् बोध्यम् । एवञ्च चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यादिति मिश्र चाक्षयं, शिष्ट चाक्षयान्तरम् ।

मास्कराचार्यास्तु-चरे अचर उद्भूत इति गौणत्वसिद्धिरित्यर्थं वदन्तश्चरे अचरस्य व्यपाश्रय इत्येवं समासं कृत्वा, अन्ये तु चराचरं व्यपाश्रयो यस्येति बहुव्रीहिं कृत्वा चराचरव्यपाश्रयपदम् उत्पत्तिनाशव्यपदेशस्य भाक्तत्वे हेतुत्वेन व्याकुर्वन्ति । तद्भावभावित्वादिति तु शरीरतद्भावे जन्ममरणयोर्भावित्वादित्येवं ताच्छील्ये णिनिमङ्गीकृत्य व्याकुर्वन्ति । तथा सति तद्भावभावित्वाच्चराचरव्यपाश्रयस्तद्व्यपदेशो भाक्तः स्यादित्येकमेव चाक्षयं भवति । तत्र सूत्रकृतोऽभिमेतमिति प्रतिभाति । स्यात्पदस्य मध्ये पाठात् । अभिमानेन

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

ननु जीवोऽप्युत्पद्यतां, किमिति भाक्तत्वं कल्प्यत इति चेत् ।

वा समागमेन वा जीवशरीरयोः सम्यन्वस्य सर्वपामावश्यकत्वाच्च वाक्यद्वयपक्ष एव साधीयानिति ।

भिन्नुस्तु-अन्तःकरणस्य रूपभेदेनाकाशवन्नित्यानित्यत्वं स्वीकृत्यात्र नित्यान्तःकरणस्याभिप्रेतत्वात् तदुत्पत्तिव्यपदेशो भाक्त इत्येवमर्थमाह । तदस्माकमप्यभिमतम् । परं यन्नित्यत्वेन तस्याभिमतं तदस्माकं वेदसूक्ष्मरूपत्वेन भगवदीयत्वेन, न तु तत्त्वान्तरत्वेनेति विशेषः ।

रामानुजाचार्यास्तु-इदं सूत्रं प्रासङ्गिकत्वेनेच्छन्ति । तथाहि । पूर्वं, तेज ऐश्वर्येत्यादौ तेजःप्रभृतयः शब्दाः ब्रह्मैवाभिदधतीत्युक्तम् । तथा सति तैलैः शब्दैस्तत्तद्व्यपदेश उपरुध्यत इति शङ्कन्यां, चराचरसूत्रं प्रवृत्ते । अयंस्तु-चराचरव्यपाश्रयस्तत्तद्व्यपदेशो भाक्तः, लोके वाच्यैकदेशे भङ्गकृत्योक्त इत्यर्थः । समस्तप्रकारिणो ब्रह्मणः प्रकारभूतवस्तुग्राहिप्रज्ञादिप्रमाणाविषयत्वाद् वेदान्तश्रवणात् प्रकारप्रकारिप्रतीतेः प्रकारिप्रतीतिमात्रमावित्वाच्च तत्पर्यवसानस्येति । यद्वा तेजआदयः शब्दास्तत्तद्व्याचका इति तेषां ब्रह्मवाचकत्वं भाक्तमित्यत आह । चराचरेति । चराचरव्यपाश्रयस्तद्व्यपदेशश्चराचरवाचिशब्दप्रयोगो ब्रह्मण्यभाक्तः । कुतः ? तद्वाचमावित्वात् । सर्वशब्दानां वाचकभावस्य नामरूपव्याकरणश्रुत्या ब्रह्मभावमावित्वादिति द्विधा व्याख्यातात् । अत्रोदासीना वयम् ।

माध्वास्तुक्तसूत्रद्वयात्मकमधिकरणं लयक्रमविचारपरमिच्छन्ति । तत्रापि वयं तथैव ॥ १६ ॥ ९ ॥

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ पूर्वाधिकरणे जीवस्य नामरूपविशेषसम्बन्धाभावाज्जीवस्य नोत्पत्तिरित्युक्तम् । तद्युक्तं न चेति सन्देहे, देवदत्तादिनाम जीवस्यैव, न शरीरमात्रस्य । श्रुते देवदत्ते तदोपगमाश्चादिकरणानुपपत्तेः । एवं नामसम्यग्धे तत्र सिद्धे सोऽप्युत्पद्यतां तदेतदाहुः । * ननु जीवोऽपीत्यादि * । समर्थं व्याकुर्वन्ति * नेत्यादि * । तथाच, अद्भुतदद्भुतं सम्भवसि इदयाद-

न । आत्मा नोत्पद्यते । कुतः ? । अश्रुतेः । न हि आत्मन उत्पत्तिः श्रूयते । देवदत्तो जातो, विष्णुमित्रो जात इति देहोत्पत्तिरेव । न तु तदव्यतिरेकेण पृथग् जीवोत्पत्तिः श्रूयते । विस्फुलिङ्गवदुच्चरणं नोत्पत्तिः । नामरूपसम्बन्धाभावात् । एतस्य गुणाः स्वरूपं चाग्रे वक्ष्यते ।

धिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि त्वं जीव शरदः शतमित्यादिश्रुतिविचारे लोकविचारे च देहस्यैवोत्पत्तिः । आद्यादिशास्त्रे तु देवदत्तादिदेहोपलक्षितो जीवोऽभिप्रयते । तत्रापि पूर्वोक्तश्रुतिप्रभृतय एव योजनम् । अत एव, 'अहस्तानि सद्रस्तानामपदानि चतुष्पदाम् । फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जौवनमि'त्यादौ देहेऽपि गौण्या जीवपदप्रयोगः । यद्वा 'एतत्पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृतं षोडशविस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयत' इति चतुर्यस्कन्धस्मृतेर्विशिष्टे पारिभाषिको वा । न तु देहव्यतिरेकेण पृथग् जीवोत्पत्तिः श्रूयते । नापि युक्तगोचरो भवति । तस्योत्पत्तिनाशशालित्वे आद्यादिशास्त्रोक्तमुष्मिकफलसम्बन्धानुपपत्त्या सर्वशास्त्रविप्लवप्रसङ्गात् । प्रेतादिपूर्वजन्मकथनाद्यनुपपत्तेश्च ।

अतो देहस्यैव जन्मादिधर्मवत्त्वात् तत्सम्बन्धेनैव जीवे जन्मादिव्यपदेश इति निश्चयः । ननु बृहदारण्यके, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः, सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वं एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुत्या प्राणादिजडसाधारण्येन व्युच्चरणश्रावणान्मुण्डके च, एतस्माज्जायते प्राण इत्यनेनोत्पत्तिमत्तया श्रावितानां प्राणादीनामस्य साहचर्यात् कथं नोत्पत्तिरित्यत आहुः । * विस्फुलिङ्गवादित्यादि * । यतो विस्फुलिङ्गवदुच्चरणं नोत्पत्तिः । नामरूपसम्बन्धाभावात् । अन्यथा व्युच्चरणश्रुतावात्मशब्दप्रयोगस्य, बालाग्रश्रुतिव्याकरणश्रुत्योर्जीवशब्दप्रयोगस्य च विरोधापत्तेः ।

न चास्यापि सृष्ट्यनन्तरभावित्वात् कृत्रिमत्वं शङ्क्यम् । तथा सति सृष्टेः पूर्वं ब्रह्मण एव केवलस्य सत्त्वात् सृष्ट्यनन्तरंप्रयुज्यमानानां शब्दानां सर्वत्र परिभाषिकत्वापत्त्या रूढशुद्धेदप्रसङ्गात् । अतस्तदभा-

किञ्च । नित्यत्वाच्च ताभ्यः श्रुतिभ्यः । अयमात्माऽजरो-
ऽमरः, न जायते म्रियते इत्येवमादिभ्यः ॥ १७ ॥

चायं सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् य-
दास्त इति श्रुत्युक्तस्य नामरूपनियमस्य साहाजिकत्वमाख्येयम् । तथा
सति तदतिरिक्तस्यैव प्रतिमत्वं, न तु नैसर्गिकस्येति निश्चयः । तदे-
तदुक्तं * नामरूपसम्यग्धाभावादिति । न च नामरूपान्तरसम्य-
न्वस्यैवोत्पत्तित्वं, न केवलव्युच्चरणस्येत्यत्र किं गमकमिति शङ्का-
म् । ययोर्णनाभिस्तन्तुनोद्यरेदित्यव्ययहितपूर्वमुदितस्य दृष्टान्तस्यैव
गमकत्वात् । अन्यथैकैव निर्वादे इतरस्यैवार्थ्यप्रसङ्गात् । अतस्तन्तू-
नां नामरूपसम्यग्धातु पूर्वो दृष्टान्तः प्राणादीनां भूतानां नामरूपस-
म्यन्वयतामुत्पत्तिबोधकः । नच तेषामुत्पत्तिमत्त्वे किं मानमिति वा-
च्यम् । ऐतरीये, स ऐक्षत लोकान्तु सृजा इति प्रश्ने, स प्राणमसृ-
जतेत्यादिसृष्टिधृतीनामेव मानत्वात् । नच तदात्मानं स्वयमकुर्वते-
त्यात्मकरणश्रुतिविरोधः । तत्र यथास्मितप्राकट्यस्यैव करणत्वेन विव-
क्षितत्वात् । अन्यथा तस्य सुरुतत्वविरोधापत्तेः । नचात्मकृतेः प-
रिणामादिति सूत्रे तस्य परिणामत्वस्याङ्गीकारविरोधः शङ्क्यः । तत्र
यथास्मितप्राकट्यस्यैव परिणामत्वेन विवक्षितत्वात् । अन्यथा विपरि-
णामादित्येवं वदेत् । अतः प्राणादीनामेवोत्पत्तिर्न जीवस्येति निश्च-
यः । द्वितीयस्तु जीवानामुच्चरणमात्रबोधक इत्याख्येयम् । नच य-
योर्णनाभिः सृजते गृहते चेति मुण्डकवाक्यस्यारम्भात् पूर्वो दृष्टान्तः
कर्तृत्वंमात्रबोधक इति वाच्यम् । एवमपि क्रियाविपर्याणामुत्पत्तिम-
त्त्वस्य सिद्धेः । नचैवमपि प्राणादिसाम्यान्तरपाय इति शङ्क्यम् । यत
एतस्य गुणाः स्वरूपं चाग्ने, होतृ पदेत्यादिसूत्रेषु वक्ष्यते । अतस्तद-
वगतौ प्राणादिसाम्यसन्देहस्य सुखेन निवृत्तेः । नन्वेवमपि, प्रमेय-
यत्नेन निवृत्तिर्न तु प्रमाणेन । शार्ङ्गं तु मयतां प्रमाणप्रधानमतो नेदं
युक्तमत आहुः * किञ्चेत्यादि * । इत्येवमादिभ्य इत्यादिपदेन, नित्यो
नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्, अजो नित्यः शाश्वतोऽयमित्यादीनां सङ्ग-
हः । तथाच नात्र प्रमाणाभाव इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १० ॥

गुणान्निरूपयन् प्रथमतश्चैतन्यगुणमाह ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

ज्ञश्चैतन्यस्वरूपः । अत एव श्रुतिभ्यो विज्ञानमय इत्यादिभ्यः ।
सर्वविप्लववादी ब्रह्मवाक्यान्नुदाहृत्य सूत्रोक्तसिद्धान्तमन्य-
थाकृत्य श्रुतिसूत्रोलङ्घनेन प्रगल्भते ।

ज्ञोऽत एव ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * गुणानित्यादि * । गुणो-
स्तद्गुणान् धर्मान्निरूपयन् प्रथमतो मुख्यतया चैतन्यगुणं चैतन्यं
गुणो यस्य तादृशं, यो यज्जनकः स तद्गुणको, यो यद्गुणकः स
तदविनाभूतो, यो यदविनाभूतः स तदात्मक इति व्याप्तीनां समन्व-
यसूत्रे सिद्धत्वादत्र चैतन्यगुणकत्वेन चैतन्यात्मकमात्मानमाहेत्यर्थः ।
व्याकुर्वन्ति । * ज्ञ इत्यादि * । ज्ञानधर्मकत्वेऽपि ज्ञानस्वरूप इत्य-
र्थः । ननु कप्रत्ययस्य कर्त्तर्यनुशासनाज्ज्ञानकर्त्तृति भवति । तच्च
कर्त्तृत्वं समवायसम्यग्धेनेति ज्ञानधर्मकत्वे पर्यवस्यतीति काणभुज-
घदङ्गीकर्त्तव्यं, न तु सांख्यवज्ज्ञानस्वरूप इत्येतामाशङ्क्यं हेतुबोधित-
श्रुत्युपन्यासेन परिहरन्ति * विज्ञानेत्यादि * । तथाच छान्दोग्यप्र-
भृतिषु, न पश्यो मृत्युं पश्यति, एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता रसयिते-
त्यादिभिर्विज्ञातृत्वादियोधनाज्ज्ञानधर्मकत्वेऽपि तैत्तिरीयादौ मयद्-
प्रत्ययेन ज्ञानप्रानुर्यबोधनात् । एतन्निगमनश्लोके च विज्ञानं यज्ञं
तनुत इत्यादिना ज्ञानस्वरूपत्वकयनाज्ज्ञानधर्मो ज्ञानस्वरूपश्च । न तु
काणभुजवन्न वा कापिलवदित्यर्थः । अत्रान्येषां मतानामेकदेशि-
तया भगवन्माहात्म्याविरोधितया च संग्राह्यत्वं बोधयितुं शाङ्करं
मतं दूषणायोपक्षिपन्ति * सर्वविप्लवेत्यादि * । सर्वविप्लववादित्वं
तु पाञ्चचनोपन्यासेन, नासतोऽदृष्टत्वादित्यत्र मया प्रदर्शितम् ।
तादृशो, ब्रह्मवाक्यानि विज्ञानमानन्दे ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म अ-
यमात्मानन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानधन इत्यादीन्नुदाहृत्य, सूत्रोक्त-
सिद्धान्तमन्यथाकृत्य सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यादिसूत्रेषु सिद्धं जी-
वब्रह्मणोर्भेदरूपं सिद्धान्तं भेदस्य काल्पनिकत्वकथनेन संसारिस्व-
रूपमात्राख्यानपरतया व्याख्याय, अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना

स वक्तव्यः । किं जीवस्य, ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते जीवत्वं वा निराक्रियते इति । आद्ये इष्टापत्तिः । न हि विस्फुलिङ्गोऽग्न्यंशो भूत्वा नाग्निः । द्वितीये स्वरूपनाशः ।

जीवत्वं कल्पितमिति चेन्न । अनेन जीवेनात्मनेति श्रुतिविरोधात् । नचानादिरयं जीवब्रह्मविभागो बुद्धिकृतः । प्रमाणाभावात् । सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधश्च । नच जीवातिरिक्तं ब्रह्म नास्ति । सर्वश्रुतिसूत्रनाशप्रसङ्गात् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः । अयमात्मा अपहृतपाप्मा । अधिकं तु भेदनि-

सम्परिष्वक्तः प्राज्ञेनाऽऽत्मनात्मारूढ इत्यादिश्रुतीनाम् उक्तसूत्राणां चार्थत्यागेन घाट्यं करोतीत्यर्थः । तद् दूषयन्ति । * स वक्तव्य इत्यादि * । द्वितीये स्वरूपनाश इति * । जीवत्वनिराकरणपक्षे जीवस्वरूपस्याविशकत्वान्मुक्तावविद्यानाशे जीवस्वरूपनाश एव स्यात्, तथाचात्महानमपुरुषार्थ इति मोक्षस्यापुरुषार्थता च स्यात् । ननु यस्तुत आत्मनो ब्रह्मत्वाज्जीवत्वं तस्य कल्पितमतो न तन्नाशे स्वरूपनाश इत्यत आहुः * जीवत्वमित्यादि * । अत्र हि जीवशब्दोदितस्यात्मनो जीवस्यात्मनश्चेत्युभयोर्धां तान्मरूपकरणत्वं श्राव्यते । तत्र यदि जीवत्वं कल्पितं स्यात् तदा ततः पूर्वं कल्पकः कश्चिद्वक्तव्यः । तत्र न तावद् ब्रह्मणस्तथात्वम् । अविद्यासम्बन्धराहित्यात् । न तावज्जीवस्य, कल्पनाविषयत्वात् । सृष्ट्यादौ जीवान्तरस्याभावात् । जडस्य तु न तथात्वं, प्रत्यक्षविरोधात् । यदि तु तज्जमादिदेवतायाः कल्पकत्वं शङ्क्यते तदा तस्यापि जीवत्वात् तस्य कः कल्पकः । तस्मात् कल्पकनिर्वचनाशक्त्या जीवस्याकल्पितत्वमेवास्त्वम् । अन्यथा, अनेन जीवेनेति, द्वा सुपर्णा इति च श्रुतिविरोधः । नच बहुत्ववज्जीवत्वमपि पाश्चात्यमिति शङ्क्यम् । तथा श्रुत्यभावात् । सृष्ट्यादायनेन जीवेनेति सिद्धयन्निर्देशाच्च । अतः सृष्टेः पूर्वमपि भगवद्ब्रह्मज्जीवरूपोऽंशोऽपि भगवदविभक्तस्त्वादशनामादिविशिष्टो नित्य एवाऽऽस्त्वैयः । नन्वनादिजीवब्रह्मविभागो बुद्धिकृत इति तथेत्यत आहुः * । न चेत्यादि * । न ह्यनादित्वे बुद्धिकृतत्वे वा प्रत्यक्षं प्रमाणाभिव्यक्तुमर्ह-

देशादिसादिबाधः ।

तस्मात् सदंशस्य तद्व्यपदेशवाक्यमात्रं स्वीकृत्य शिष्टपरि-

ति । जीवभावंस्य कल्पितत्वेन तत्प्रत्यक्षस्य स्वाभिकर्माधिकपुरुषप्रत्यक्षवत् प्रामाण्यायोगात् । अत एव नानुमानादिरपि । श्रुतयस्तु तत्र विस्फुलिङ्गवद्ब्युच्चरणं ब्रह्मण्यप्यग्रं चाभिदधत्यो जीवब्रह्मविभागस्य सादित्वमेव बोधयन्ति ।

नच, न कर्माविभागादिचेष्टानादित्वादिति सूत्रे कर्मानादित्वबोधनेन विभागानादित्वं, पुण्यः पुण्येनेति तद्विषयश्रुत्या बोधितप्रायमेवेति वाच्यम् । श्रुतौ सदसत्कर्मणा सदसद्देहभवनमात्रं बोधनेन विभागानादित्वस्याबोधनात् सूत्रेऽनादित्वकथनस्य कर्मसापेक्षतया करणेऽपीश्वरस्यानीश्वरत्वाभावबोधनार्थत्वावसायात् । अन्यथा, एष ह्येव साधु कारयतीत्यादिश्रुतिविरोधस्यापरिहाराद् वैषम्याद्यभावस्य तदनन्यत्वादेव सिद्देश्च । नच तत्र संसारानादित्वव्याख्यानं युज्यते । तथा सतीश्वरस्यानीशत्वं, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधश्च । संसारहेतुभूताया अविद्याया जीवानां च सत्त्वात् । एतदेवोक्तं *सदेवेत्यादिना । नच सा असतीति युक्तम् । तथा सति तथा संसारसम्भवापत्तेः । नापि सदसाद्विलक्षणेति । तथा सति ब्रह्मानतिरेकापत्तेः । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्मासबुध्यत इति गीतावाक्यात् । कल्पितजीवानादित्वमप्यतेनैव निस्तम् । अतो विभागानादित्वमप्रमाणकमेव । किञ्च । बुद्धिरुत इति कस्य बुद्धिरुतः । जीवस्य ब्रह्मणो वा स्वस्यैव वा । तत्र न तावदाद्यः । जीवस्यैवाभावात् । द्वितीये तु बुद्धिरुतत्वाद् गतमनादित्वम् । तदानीं बुद्धिसत्त्वाद्वितीयश्रुतिविरोधश्च । तृतीये त्वसम्भवे एव । तस्या जडत्वात् । अबुद्धिरुतपक्षे विभागस्य कृतत्वेऽपि जीवस्य सत्त्वाद्वितीयश्रुतिविरोध एव । नचैवं विभागस्य सादित्वे विस्मृतफण्टमणिन्यायेन विस्मृतस्वस्वरूपं ग्रह्येव इति जीवातिरिक्तं ब्रह्म नास्तीति युक्तम् । सर्वश्रुतिसूत्रनाशप्रसङ्गात् । केषां नाशप्रसङ्ग इति चेत् । यः सयंश्च इत्यादीनां बाधः । *स्वीकृत्येति * अंशत्वात्वागेन

ग्रहार्थमाध्यमिकस्यैवायमपरावतारो नितरां सद्भिस्त्वेत्यः ॥१८॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

अत एवेति वर्तते । स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सदैवेतैः स-
र्वैरुत्क्रामति । ये के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमतमेव ते सर्वे
गच्छन्तीति । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे । श्रुत्युक्ता-
नामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणाद् यथायोग्यं तस्य परिमाणमङ्गी-
कर्तव्यम् ।

तथात्वं स्वीकृत्य । * माध्यमिकस्यापरावतार इति * भगवदाक्षतशिवा-
श्चतारत्वेन प्रसिद्धे शङ्कराचार्ये माध्यमिकोऽप्याविष्ट इति तथा । एवं
च सर्वोवस्थासाधारण्येन ज्ञानधर्मा ज्ञानस्वरूपश्च जीव इति सि-
द्धम् । अत्रापि जीवो वैशेषिकवदङ्गीकार्यः, सांख्यग्रह इति सन्देहः ।
उभययोः श्रुतिः सन्देहहीनम् । यथाकथञ्चिदस्तु अभ्यर्हितत्वात्
सांख्यमतमेवेति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्तूक एव । विचारस्तु गुण-
मुख एव, न तु स्वरूपमुखः । सूत्रे ज्ञानप्रयोगादिति ॥ १८ ॥ १९ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ अतः परं जीवस्य शारीरकग्राहणे,
स वा एव महानज आत्मेति, कौशौतिकग्राहणे च, योऽयं विज्ञान-
मयः पुरुषः प्राणेष्विति व्यापकत्वमध्यमपरिमाणयोः श्रावणात्, श्वे-
ताश्वतरे च, आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि इष्ट इति, घालाग्रशतभागस्य शत-
धा कल्पितस्य च, भागो जीवः स विज्ञेय इत्यणुत्वश्रावणात्, सन्देहे
जीवस्य परिमाणं विचार्यते । तत्र सूत्रे एकं पष्ठ्यन्ते पदं, तस्य सम्य-
न्धः कापि न प्रतीयत इति तं बोधयन्ति । * अत इत्यादि * । कर्त्त-
व्यमित्यन्तेन * । अत्र प्रथमं वाक्यं कौशौतिकग्राहणे प्रतर्दनाख्या-
यिकायाम् । द्वितीयमपि तत्रैव गाङ्गाघायनिश्वेतकेतुसंवादे । तृतीयं
रुहदारण्यके शारीरग्राहणे । * श्रवणादिति * जीवे श्रवणात् ।
तथाच श्रुतित एवोत्क्रान्तिगत्यागतीनां जीवे श्रवणाद् यथायोग्यम्
उत्क्रान्त्यादिक्रियायोग्यं जीवस्य परिमाणमङ्गीकर्त्तव्यमित्यर्थः । सूत्र-
योजना तु जीवात्मा उत्क्रान्तिगत्यागतिसम्बन्धी । अत एव तद्वयो-

यद्यपि, आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति श्रुत्यैव परिमाणमुक्तं, तथापि बहुवादिविभक्तिपन्नत्वाद् युक्तिभिः साधयति । ब्रह्मैलक्षण्यार्थमुत्क्रान्तिपूर्वकत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां सम्बन्धे इन्द्रियादिभिः परिष्वङ्गोऽप्यस्ति । ततः सन्देहोऽपि भवेत् । किमुपाधित एतेषां सम्बन्धो भवेत् स्वतो वेति ।

धकश्रुतिभ्य एवेति बोध्या । अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * यद्यपीत्यादि * । उत्क्रान्तिशब्दः प्रथमतः किमर्थं प्रयुक्त इत्यत आहुः । * ब्रह्मैत्यादि * । आसीनो दूरं व्रजतीति ब्रह्मणोऽपि गतेरुक्तत्वात् तद्वैलक्षण्यं गतौ ज्ञापयितुं प्रयुक्त इत्यर्थः ।

ननु प्रश्नोपनिषदि, स ईक्षाञ्जके कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति । स प्राणमसूत प्राणाच्छूदां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीमिन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वैतं तपो मन्त्राः कर्म लोकेषु नाम चेति सृष्टिलिङ्गात् षोडशकलस्यापि ब्रह्मत्वप्रतीतेरुत्क्रान्तेः कथं ब्रह्मैलक्षण्यार्थत्वमिति चेत् । उच्यते । नात्रोत्क्रान्तेर्ब्रह्मधर्मत्वं प्रतीयते । प्राणधर्मत्वेनैवेक्षणे प्रतीयमानत्वात् । तदुत्क्रान्त्यैव स्वोत्क्रान्तिकथनेन स्वोत्क्रान्तेरौपचारिकत्व-योधनाच्च तादृशज्ञापन एव पर्यवसानात् । नच, कासौ पुरुष इति आरद्राजप्रश्ने ईहैवान्तःशरीरे सौम्य स पुरुष इति पिप्पलादेनोक्त-रितत्वात् तत्र चान्तःशरीरस्थत्यालिङ्गेन जीवाभिन्न एव स पुरुष इति शङ्क्यम् । लिङ्गस्य ब्रह्मसाधारणत्वात् । गुहां प्रतिष्ठायात्मानो हि तद्दर्शनादित्यधिकरणे जीवब्रह्मणोर्यमयोरपि गुहाप्रवेशस्य निर्णीतत्वादिति ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ ननु पूर्वसूत्रेणैवाणुत्वे सिद्धे अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * उत्क्रान्तोत्यादि * । * एतेषामिति * गत्यन्तानामर्थानाम् * । * स्वतो वेति * पर्यवधारिकायां शङ्कायां सूत्र-

उत्तरयोगैसागसोः स्वात्मना केवलस्वरूपेण ।
 ऊर्णनाभिर्यथा तन्नु स्रजते सञ्चरसापि ।
 जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागञ्छते पुनः ॥
 ब्रह्मोपनिषत् । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य ब्रह्माऽप्योते ।
 कामरूप्यनुसत्चरन्निति वा ।

अथवा, उत्क्रान्तिगत्यागतीनां जीवसम्बन्ध एव बोध्यते, ना-
 ऽणुत्वम् । स्वात्मना चोत्तरयोरित्यणुत्वम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं
 निश्चर्क्य यमो बलादिति उत्क्रमे गत्यतिरिक्ते स्वातन्त्र्याभावात् ।

माहेति शेषः । श्याकुर्वन्ति । * उत्तरयोरित्यादि * । अप्राप्यत एवे-
 त्यनुवर्त्तते । तथाच श्रुतिर एव स्वरूपेण गत्यागतिसम्बन्धी प्रतीय-
 तैर्ज्ञोऽणुरेवेत्यर्थः । सा एव श्रुतीः प्रदर्शयन्ति । * ऊर्णनाभिरित्या-
 दि * । आधाया अन्यैरनुदाहृतत्वादायवर्णप्रसिद्ध आकार उक्तः ।
 द्वितीया छान्दोग्ये । तृतीया बृहदारण्यके । चतुर्थी तैत्तिरीयानां
 भृगूदनिषदि मुक्तिप्रकरणस्या । एवं श्रुतिचतुष्टयेन जीवस्य पड-
 यस्याः प्रदर्शिताः । तासु जाग्रत्युपाधिपरिष्वङ्गपि स्वप्न इन्द्रिया-
 णां लयेन साक्षिण एव केवलस्य सत्त्वादुपाधिशून्यत्वं सूत्रावप्येव-
 मनुप्रवेशस्योपाधिसम्बन्धघटकत्वादनुप्रवेशदशायां पूर्वं तदभा-
 वः । अप्ययः सुषुप्तेरप्युपलक्षकः । तत्राप्युपाधिलयात् कैवल्यम् ।
 मुक्तौ तु प्राणोऽपि नास्ति बुद्धिरपि । तथाचैतच्छ्रुत्युक्तयोगैत्याग-
 त्योः केवलस्वरूपसाध्यत्वात् स्वतोऽणुरेवेत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे सूत्र-
 स्थचकारवैयर्थ्यामित्यरुच्या प्रकारान्तरेण सूत्रद्वयव्याख्यानमाहुः
 । * अथवेत्यादि * । तथाच पूर्वसूत्रे पष्ठ्यन्तपदमात्रप्रयोगाद्
 उक्तश्रुतिभ्यो ऽ उत्क्रान्तिगत्यागतिसम्बन्धीति तत्सम्बन्धरूप एव
 धर्मो बोध्यते । द्वितीयं तु ऋः श्रुतिभ्य एव स्वात्मनापि उत्तरयोगै-
 त्यागत्योः सम्बन्धीत्यणुत्वं बोध्यते । तदुपपादयन्ति । * अङ्गुष्ठे-
 त्यादि * । तथाचोक्तस्मृत्या मध्यमपरिमाणत्वेन बोधितस्य अङ्गुष्ठ-

स्वात्मना जीवरूपेण चकारादिन्द्रियैश्च गत्यागत्योः सम्बन्धी जीव इत्यर्थः । अतो मध्यमपरिमाणमयुक्तमित्यणुरेव भवति ॥ २० ॥

नाणुतच्छ्रुतेरिति चेत्तेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

जीवो नाणुर्भावितुमर्हति । कुतः ? । अतच्छ्रुतेः । अणुत्व-
विपरीतव्यापकत्वश्रुतेः । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञान-
मय इति चेन्न । इतराधिकारात् । इतरः परं ब्रह्म तस्याधिकारे
महानज इति वाक्यम् । प्रकरणेन शब्दाश्च नियम्यन्ते । अन्यपरा
आपे योगेन ब्रह्मपरा भविष्यन्ति ॥ २१ ॥

मात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पहाङ्गुरसमन्वितो यः, बुद्धेरुणेनेति श्रु-
त्युक्तबुद्धिगुणवैशिष्ट्यप्रतीतिर्गत्यातिरिक्ते उत्क्रमे स्वतो गतिसम्ब-
न्धित्वाभावात् तद्व्यतिरिक्ते ब्रह्मोपनिषदाद्युक्तस्थले स्वात्मना जीव-
रूपेण चकारादिन्द्रियैश्च यथासम्भवं गत्यागत्योः सम्बन्धी जीव
इत्यर्थो भवतीत्यतः, आत्मगुणेन चैव, आराप्रमात्रोहपरोऽपि दृष्ट इ-
ति पूर्वोक्तशेषात् तथेत्यर्थः ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेत्तेतराधिकारात् ॥ अत्र भाष्यमतिरोहि-
तार्थम् । विषयवाक्यं त्वायं बृहदारण्यके शारीरकब्राह्मणे । तत्र च
प्रकरणं ब्रह्मण इति सुषुप्त्युक्तान्त्योर्भेदेनेत्यत्र व्युत्पादितमतो ब्रह्मा-
धिकारस्त्वम् । द्वितीयं कौशीतकिब्राह्मणे समाप्तौ तस्मादेवं विच्छान्तो
दान्त इत्यादिना, आत्मन्येवात्मानं पश्येदित्युपक्रम्य पठितम् । तदग्रे
च इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमित्याद्युक्त्या, इदं सर्वं यदयमात्मेति पठ्यते । अत-
स्तथेति । तथाचान्यत्र जीवपरोऽपि विज्ञानमयशब्दोऽत्र विज्ञानप्रा-
चुर्यं बोधयन् ब्रह्मपरः । प्राणेषु स्थितिस्तु ब्रह्मधर्म एव । यः प्राणेषु
तिष्ठन्नित्यन्तर्यामिब्राह्मणात् ।

मिश्रस्तु-ना पुरयो जीव इति यावत् । स्तोऽणुः । कुतः ? । उ-
त्क्रान्तिगत्यागतीनां ताड्यः आत्मना विशिष्टयोगत्यागत्योत्ताड्य इ-
त्येवं पूर्वसुप्रापेक्षितसाध्यनिर्देशमप्राज्ञोचकार । तत्र । पक्षबोधक-

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

स्वयं विदुः स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्र-
स्थापेतीति स्वशब्दोऽणुपरिमाणं जीवं बोधयति । न हि स्वप्ने
व्यापकस्य वा शरीरपरिमाणस्य वा विहरणं सम्भवति ।
'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञे-
य' इति आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति चोन्मानम् । चकाराव
स्वप्नप्रबोधयोः सन्धावागतिदर्शनम् ॥ २२ ॥

पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ताभ्य इतिवद् आत्मपदस्थाप्यनुवृत्तिसौकर्या-
त् । अतः पूर्वोक्तमेव व्याख्यानं युक्तम् ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ उद्भूत्य वस्त्वन्तरं पृथक्कृत्य मान-
म् । भाष्यमत्रापि निगद्व्याख्यातम् । स्वशब्दविषयवाक्यं बृहदार-
ण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे । उन्मानवाक्यद्वयं तु श्वेताश्वतरोपनिषदि
पञ्चमाध्याये । सन्धावागमनं दर्शनमपि ज्योतिर्ब्राह्मणे । तस्य वा
एतस्य पुरुषस्येत्युपक्रम्य, सन्ध्यं तृतीयस्थानं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने
तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं चेति । अत्र जीवस्याणु-
त्वस्थापनेन भुतिगीतोक्ता जीवानां शास्यताऽपि सूचिता । तत्र हि ।
'अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्येति नियमो-
धुव नेतरया । अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तु मयेत् समम-
नुजानतां यदमतं मतमुष्टया' इति श्लोके यदि सर्वगतास्तर्हि न शा-
स्येति नियम इति तर्ककथनादणुत्वस्य 'भगवच्छास्यतायदकत्व-
बोधनेन ध्रुव नेतरयेति भगवतोऽणुत्वे जीवस्य व्यापकत्वे चोक्तनिय-
मभङ्गव्युत्पादनार्थम् । अजनि च यन्मयं तदविमुच्यनियन्तु मये-
दिति कथनाज्जीवतत्त्वं यन्मयमजनि तत् स्वकारणं ब्रह्मस्वरूपम-
विमुच्य किं नियन्तु मयेदिति काका नियन्तुत्वाभावबोधनेन, का-
कनङ्गीकारपक्षेऽपि कारणमविमुच्य नियन्तु मयेदिति कारणात्मा-
गेन नियन्तुत्वाङ्गीकारे, सममनुजानतां यदमतं मतमुष्टयेत्यनेन
ब्रह्म सर्वत्र समम् ऐकात्म्यवादेन सर्वत्र सममित्येवं ब्रह्म छरयो ह्यस्य

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

अणुत्वे सर्वशरीरव्यापि चैतन्यं न घटत इति विरोधो न भवति चन्दनवत् । यथा चन्दनमेकदेशस्थितं सर्वदेहमुखं करोति । महात्मातैलस्थितं वा तापनिवृत्तिम् ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥

चन्दने अवस्थितिवैशेष्यम् अनुपहतत्वचि सम्यक्तया अव-

जानतां यन्नियन्तृत्वं मतदुष्टतया अमतम् असम्मतमिति बोधनेन चाणुत्वनियमत्वे हठीकृते इति साऽपि सूचिता । एतेन ब्रह्मस्वरूपमादायैकात्मवादो जीवस्वरूपमादाय नानात्मवाद इति सिद्ध्यति । एतदेव, अंशो नानाव्यपदेशादित्यत्र स्फुट्रीभविष्यति ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ ननु जीवस्याऽणुत्वे जलाघनाहादौ सकलशरीरव्यापिशैत्याद्यनुपलब्धिप्रसङ्ग इति शङ्कनयामिदं सूत्रमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * अणुत्व इत्यादि * । तथा चैतद्दृष्टान्तेन एकदेशस्थत्वेऽपि सकलशरीरव्यापिशैत्याद्यनुपलब्धिः सामर्थ्यव्याप्त्या घटिष्यत इत्यर्थः । अयं च दृष्टान्तः सामर्थ्येन व्याप्तिं बोधयति । चन्दनावयवानां सूक्ष्मत्वेन सर्वत्र प्रसर्पणाङ्गीकृतौ शरीरे तेलं च तत्र तत्र स्थित्वाऽन्यत्र मध्ये मध्ये तापोपलम्भस्य दुर्वारत्वात् । उन्मानधुतिशेषे वाक्ये, स ज्ञानन्त्याय कल्पते इति सामर्थ्यस्यैव, फलम् सामर्थ्यं इति धातुना बोधनाच्चेति बोध्यम् । अतो, ज्वरं हन्ति शिरोपद्धा सहदेवीजटा यद्येत्यादौ यथा प्रभावाख्येन सामर्थ्येन ज्वरं हन्तीति वैयर्थेऽङ्गीक्रियते तथा चन्दनमपीति हृदयम् ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ ननु चन्दनदृष्टान्तेन सामर्थ्यव्याप्तिसाधनमयुक्तम् । चन्दन एकदेशस्थायित्वस्य प्रत्यक्षतो निश्चितत्वेन तत्र व्यापनसामर्थ्यकल्पनायाः सर्वदेहव्यापिशैत्यप्रत्यक्षफलमेव युक्तं यावत् । जीवे तु शरीरेकदेशस्थायित्वस्य प्रत्यक्षेणानिध्याद् दृष्टान्तवैयर्थ्येण तादृशसामर्थ्यसिद्ध्यभावादित्याशङ्कयामिदं सूत्रमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * चन्दन इत्यादि * । *

स्थानं तस्मात् । त्वच एकत्वात् तत्र भवतु नाम, न तु प्रकृते तथा
सम्भवतीति चेन्न । अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते जीवस्यापि स्थान-
विशेषः । हृदि हि । हृदि जीवस्य स्थितिः । गुहां प्रविष्टाविति
हि युक्तिः ॥ २४ ॥

गुणाद्वाऽऽलोकयत् ॥ २५ ॥

भवतु नामेति * कल्प्यमानं सामर्थ्यं भवतु नाम । * न सम्भवतीति *
प्रत्यक्षेणैकदेशाय स्थानस्यानिश्चयादनुमानेन साधने तु चैतन्योपल-
भ्यरूपस्य कार्यस्य त्वग्वन्नभोधत्वा जीवस्वरूपव्याप्त्यापि सम्भवात्
तस्य व्यभिचारितया हेतुत्वानुपपत्त्या न सम्भवति । * हृदीति *
कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु, हृद्यन्तर्गोतिः पुरुषः स
था एव आत्मा हृदि हृद्येव आत्मेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । * युक्तिरिति *
ग्रन्थमिश्रत्वेन हृद्यप्रवेशे युक्तिः । तथाच चन्दनवज्जीवस्याप्येक-
देशावस्थितेः शब्दाभिधये तस्य स्वगादिवत् स्वरूपव्याप्तैर्वक्तुमश-
क्यत्वेन चैतन्योपलभ्ये तत्सामर्थ्यस्य हेतुत्वोपपत्तौ हृद्यन्तर्गोपगमा-
भावात् सामर्थ्येन व्याप्तिसाधनं युक्तमेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वसुत्रा-
दविरोधपदस्यानुवृत्तौ हृद्यभ्युपगमादविरोध इति सूत्रान्वयो
बोध्यः ॥ २४ ॥

गुणाद्वाऽऽलोकयत् ॥ ननु भवत्येवं सामर्थ्यं न विरोधस्तथापि
वैशेषिकः कथं मंसते । स हि चैतन्यगुणकमात्मानं मन्यते । तच्च
सकलशरीरे सुखाद्यनुभवात् तद्व्याप्येवेति निश्चीयते, गुणश्च गु-
णिमाश्रयवृत्तीति रूपरसादिव्यनुभूतः । अतश्चैतन्यस्य तावद्व्याप्त्या
सर्वशरीरव्यापी जीवात्मा मन्तव्यः । यदि हि चन्दनवत् सहदेवी-
जटावद् वा सामर्थ्येन व्याप्नुयात् तदा तस्य चैतन्यगुणो न सर्वप्रा-
शुभयेत । तच्च श्रुतिबलात् तथा पक्षपातो युक्तः । तस्या हृद्यं विश-
पत्तौ जीवस्य वृत्तिलामस्थानमित्येतत्परत्वेन नेतुं शक्यत्वात् । प्रत्य-
क्षस्य तु वस्तुमात्रप्राप्त्येत्येतान्यथा नयनमपेक्ष्यम् । अतस्तस्य प्रा-
पद्याश्च सामर्थ्येनाविरोधः शक्य इत्यत आह इत्याशङ्कनयां प्रवृत्तमिदं

जीवस्य हि चैतन्यं गुणः । स सर्वशरीरव्यापी । यथा म-
णिप्रवेकस्य कान्तिर्वहुदेशं व्याप्नोति तद्वत् । प्रभाया गुणत्वमेव
स्पर्शानुपलम्भात् । उदकगतौष्ण्यवत् । नच विजातीयस्यारम्भक-
त्वम् । प्रमाणाभावात् ।

सूत्रमित्याशयेनोपन्यस्य व्याकुर्वन्ति * जीवस्य हीत्यादि * । अ-
त्राप्याविरोध इत्यनुवर्त्तते । तथाच बहुप्रदेशव्यापिमणिप्रवेककान्ति-
वत् सर्वशरीरव्यापिचैतन्यगुणादविरोध इत्यर्थः । एवं व्याख्या-
नेन आलोकवदिति पदच्छेदो बोधितः । ननु प्रमादष्टान्तोऽनुपपन्न
स्तस्या मणिजनितविरलसजातीयद्रव्यान्तरत्वात् सूर्यादिप्रभाव-
दित्याकाङ्क्षायामाहुः । * प्रभाया इत्यादि * । तथाच सूर्यादि-
प्रभायां स्पर्शानुपलम्भाद् द्रव्यान्तरत्वमपि सन्देहेषु शक्यम् । मणे-
स्तु पार्थिवत्वेन तत्र किरणरूपद्रव्यजनकत्वस्य तत्प्रसारकत्वस्य
चाङ्गीकारे बहुकल्पनापत्तेः । यदि जननं तदा पूर्वं मणितो बहिराग-
तानामवयवानां बहिःपृथ्व्यान्मणिपिधानदशायामपि तदनुभवाप-
त्तिर्मणिनाशेऽपि तत्स्थित्यापत्तिस्तदसमवायिनिमित्तयोरत्यन्तापरि-
दृष्टयोः कल्पनापत्तिस्तन्निर्वचनाशक्तिश्च । यदि प्रसारणं तदा मणेश्चे-
तनत्वापत्तिः स्वत आकुञ्चनप्रसारणक्रिययोश्चेतन एव दृष्टत्वात् । नच
लज्जावत्याख्य औपधविशेषे पुरुषच्छायापातमात्रेण स्वाकुञ्चनस्य त-
दपसरणस्य च दर्शनान्नैवमिति शङ्क्यम् । तस्यापि जीवत एव
तादृशक्रियावत्त्वात् । अन्यथा उत्खाय गृह्णीतेऽपि तत्र तादृशक्रि-
यापत्तेः । अतः पक्षद्वयस्याप्यसङ्गतत्वान्मणिप्रभाया द्रव्यत्वं न
शक्यवचनम् । उदकगतौष्ण्यवत् । यथोष्णोदके तेजोरूपानुपलब्ध्या
केवलगुणनिधयस्तथात्र स्पर्शानुपलब्ध्येति । ननु माऽस्तु मणेः
प्रभाव्यद्रव्यजनकत्वादिकम् । तत्र मणिविजातीयमेव द्रव्यमारम्भ-
कमङ्गीकार्यम् । यथा चिन्तामण्यादेर्निमित्तान्नाघस्तूनामाकाङ्क्षिता-
नामुत्पत्तिस्तथेतिचेत् तत्राहुः । * नचेत्यादि * । यदि तथा स्यात्
तदा मणिसमवधाननिवृत्तौ प्रमा न नियत्तैत । यथा चिन्तामण्यादि-
निष्पन्नाः पदार्थाः । अतो मणिविजातीयद्रव्यस्यात्र प्रमारम्भकत्वं
प्रमाणाभावप्रस्तमेव । ननु यद्यप्येवमस्ति तथापि गुणारम्भस्य गुणि-

लोकप्रतीतिस्तु सर्वैर्वादिभिरुपपाद्या । तत्र गुणिकल्पनापेक्ष-
या गुण एव स्थलान्तर आरभ्यत इति कल्प्यताम् । तथैव लो-
कप्रतीतिः । पुष्परागादेरपि प्रभा रूपमेव तावद्देशं व्याप्नोतीति म-
हिस्वभावादेवाङ्गीकर्तव्यम् । आरम्भकस्य तेजसस्तत्राभावात् ।
कान्तिः प्रभा रूपमिति हि लोके पर्यायः । वाशब्दो यथालोकं
युक्तिः कल्पनीयेति सूचयति ।

मात्रवृत्तित्वमिति नियमो भज्येत । तथा सति रसादीनामप्यन्य-
थारम्भापत्या लोकप्रतीतिरपि विरुद्धचेतस्याकाङ्क्षायां लोकप्रतीति-
मुपपादयन्ति । * लोकेत्यादि * । * तत्रेति * लोकप्रतीत्युपपादने ।
* तत्राभावादिति * । मणावभावात् । तथाचाप्रकृतगुणारम्भस्य
गुणिमात्रवृत्तित्वमित्येवं लोकप्रतीतिनिर्वाहाय कल्पनीयम् । तेन स-
र्वं सामञ्जस्यमित्यर्थः । अत्र कोशस्यापि सम्मतिरित्याहुः । * का-
न्तिरित्यादि * । शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविरिति, स्युः प्रभा रुद्युचि-
स्त्वङ्मेत्यादि । वाशब्दप्रयोजनमाहुः । * वाशब्द इत्यादि * । त-
थाच वाशब्द एवकारण्यो वाक्यालङ्कारे । तथाच लोकवदेव गुणा-
दविरोध इति सूत्राद्व्ययोजनेत्यर्थः । ननु यद्यत्र लोकानुसारि-
ण्येव कल्पनाऽऽर्द्रियते तदा पृथिव्यादीनामप्यर्थानां सजातीयादेव
कारणानुत्पत्तिरङ्गीकार्या । लोके तथैव दर्शनात् । न तु विजातीयाद्
ब्रह्मणः । लोकविरुद्धत्वादित्यत आहुः । * ब्रह्मेत्यादि * । ब्रह्मण
एव सर्वमुत्पद्यत इति सिद्धान्ते तु यस्मात् कारणाद् येन प्रकारेण
लोके यत्प्रोत्पत्तिर्दृश्यते तत् तेनैव प्रकारेण तत्कारणभावापन्नाद्
ब्रह्मणो जातमित्युच्यते । तेजोऽस्तथा ह्याहेत्यधिकरणे तथैव व्युत्पा-
दनात् । सजातीयस्यैवारम्भकत्वमिति स्वप्रयोजकम् । द्रव्याद् गुणो-
त्पत्तेस्तथाप्यङ्गीकारात् । द्रव्यमेव सजातीयं सजातीयनारभ्यते इ-
त्यापि तथा । अद्योतमात्रादप्यग्निकणान्महाद्यनघासराद्यादिदाहे
वायोरेवान्युत्पत्तिदर्शनात् । यत्र क्वच शोचति स्येदते वा पुरुष-
स्तेन स एव तद्दृष्ट्यापो जायन्त इति, यत्र क्वचन वर्पति तदेव भूयि-
ष्ठमर्षं भवतीति ध्रुव्या निदर्शितत्वाच्च । अन्ताप्यधिना भूयिष्ठपदेन च

ब्रह्मसिद्धान्ते तु यथैव लोके दृश्यते तथैव ब्रह्मणो जातमिति
न कल्पनालेशोऽपि ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

सिद्धं दृष्टान्तमाह । यथा चम्पकादिगन्धश्चम्पकव्यवहित-
स्थलेऽप्युपलभ्यते । वेदोक्तत्वादस्य दृष्टान्तत्वम् । यथा वृक्षस्य
सम्पुष्पितस्य दूराद् गन्धो वासेवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद् गन्धो
वातीति ।

बीजापेक्षया आधिक्यं बोध्यते । एवमतीन्द्रियस्थलेऽप्यवगन्तव्यम् ।
अतो नात्र कल्पनालेशोऽपि । अतो ब्रह्मसिद्धान्ते बोधासंसर्गात् सु-
पूक्तं, गुणालोकवदिति ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ ननु गुणस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वं
काप्यदृष्टं कथमत्र कल्पयितुं शक्यमिति शङ्कयामिदं सूत्रं प्रवृत्त-
मित्याशयं तदवतारयन्ति । * सिद्धमित्यादि । * सिद्धमिति * ।
लोकवेदसिद्धम् । तथाच व्यतिरेकश्चेत्यप्रमयोः ; स्वाश्रयाधिकदे-
शवृत्तित्वं गन्धस्येव लोकवेदानुसारेणाऽवगन्तव्यमिति सूत्रार्थः ।
लोकानुसारं विवृण्वन्ति । * यथेत्यादि * । नचात्रापि चम्पकाद्य-
वयवनिर्गमादेधोपपत्तौ न गन्धस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वसिद्धि-
रिति वाच्यम् । विद्वन्मण्डनोक्तदिशा तद्दूषणस्यावगन्तव्यत्वात् ।
तथाहि दृश्यते विविधवर्णपुटवेष्टितस्यापि मृगमदस्य गन्धोपलम्बी
घणिकृतायेषु । नहि तत्र तदवयवनिर्गमापूर्वेतत्प्रवेशौ सम्भवतः ।
नचापूर्वेतत्प्रवेशस्यासम्भवेऽप्यवयवनिर्गमस्त्वनिवार्यः । ततो भार-
पगमस्यानुभयसाक्षित्वादिति वाच्यम् ।

तथा सति गन्धोपलम्भसमये प्रसारितमुपस्य तद्रसोपलम्भापत्तेः ।
तेषामवयवानां योग्यत्वात् । अन्यथा गन्धोऽपि नोपलभ्येत । गन्ध-
स्यैवोपलम्भे नियामकमापाद्यत्वात् । नन्यदप्येव तथेति चेत् । अहो
गोप्यमीतिषोपद्रुकस्य, यदवयवनिर्गमं, पुनस्तदवयवपूरणं, तदेतौ-
रदस्य च कल्पनं, रसाद्यनुभयमनिबन्धकादष्टान्तरस्य च कल्पनं य-

पतोऽप्यसङ्कोचस्तुण्डस्य, गन्धातिरिक्तोतिमाधकयने च सङ्कोचः ।
ननु मास्त्वहृकल्पनं, तथापि वृद्धौ रूपस्यैव तेषु गन्धस्यैवोद्भूतत्वं
कल्प्यत इति चेन्न । यत्रोग्रगन्धस्य कस्यचित् कुसुमस्य लशुनादिवो
स्पर्शमात्रमपि ततो मुहुर्मृत्स्तया क्षालनेऽपि करस्य न तद्वन्धापगमो-
ऽनुभूयते । तत्र तेषामशक्यवचनत्वात् । स्पर्शमात्रलघ्नतदवयवानां
सकृत्प्रोच्छेनेऽप्यसहिष्णुत्वात् सकृत् क्षालनेऽपि न स्थितिसम्भवः,
कुतस्तरां मुहुस्तथा करणे । अतो द्रव्याधिकदेशे पृथित्वं गन्धस्य म-
न्तव्यम् । अतो विनश्यदवस्थगुणानामनाश्रितत्वेनाङ्गीकारो यथा
तथ तथा द्रव्याधिकदेशपृथित्वेनानुभवेऽपि कुरुष्वेत्यादि । यत्तु
'उपलभ्याप्तु चेद्वन्धं केचिद् द्यूयुरनैपुणाः । पृथिव्यामेव तं विद्याद-
पो वायुं च संश्रितमि'तिव्यासवाक्यात् तत्र पृथिव्यवयवसत्तामङ्गी-
कृत्य गुणस्य साश्रयस्यैव सञ्चारमाहुः । तत्र । पृथिवीगुणं विद्यादि-
त्यर्थात् । केवलगुणसञ्चारानङ्गीकारे भेर्यादिशब्दो नान्यत्र श्रूयेत ।
पौराणादिमते शब्दस्य भूतपञ्चकगुणत्वात् । केवलवायूपनीतस्थान्यत्र
प्रचणात् । नैयायिकीयश्रवणप्रक्रियाया अनेकशब्दतदूर्ध्वसादिकल्प-
नया गुरुत्वात् । सिद्ध एकत्र गुणसञ्चारेऽन्यत्रापि तथा वक्तुं श-
क्यत्वात् । अतस्तस्य पृथिवीगुणस्य विद्यादित्येवार्थः । धृतिरपि,
यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूरतद् गन्धो धातीति । अत्र तदवयवास-
त्त्वतिरूपणार्थमेव दूरपदम् । यत्तु प्रसारितमुखस्य रसानुपलम्भे ग-
न्धोपलम्भसामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वमिति कश्चिदाह । तत् फलम् ।
विजातीयगुणोपलम्भकत्वेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वस्याशक्यवचन-
त्वात् । एककालावच्छेदेन नेत्रगोलफान्तस्त्यच्चा चक्षुषा च बहुची-
ण्यरूपयोर्ग्रहणस्य सर्वजनीनत्वात् । गन्धोपलम्भकत्वेनेति चेन्न अ-
सिद्धत्वाद् वैपरीत्यस्यापि सुवचनत्वाच्च । नच फलबलेन तस्याः
प्राथम्यं कल्प्यत इति वाच्यम् । फलस्यास्मदुक्तरीत्यापि सिद्धेस्तस्या
एव फलवत्त्वे नियामकामावात् । क्षणान्तरे रसोपलम्भप्रसङ्गाच्च ।
नच तद्वतरसादीनामनुद्भूतत्वमिति वाच्यम् । अनारम्भकेषु तेष्वनु-
द्भूतरसाद्यङ्गीकारस्य प्रमाणरहितत्वादिति दिक् ।

नच मुहुः क्षालनादिना गन्धापगमतारतम्ये गन्धस्य साय-
ययत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । नच स्पर्शवत्त्वापत्तिः । सा-
धयवद्रस्यत्वेनेव स्पर्शवत्त्वेन व्याप्तेर्दोषात् । भूतभूतमरूपत्वेनेष्टाप-

अन्यथा कल्पना त्वयुक्तेष्वन्येषाम् ॥ २६ ॥

तथाच दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वञ्चात्मनोऽभिधाय तस्यैवालोम-
भ्य आनखाग्रेभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

चेष्टा । एतेनारम्भकत्वमपि दत्तोत्तरं ज्ञेयम् । गन्धेनैव चन्दनस्पृ-
ष्टवायुसम्पर्कशालिशालान्तरशैल्यं निम्बतरुविशेषसम्पर्कशालिवात्-
संसर्गजमुखतिकत्वमपि व्याख्यातं ज्ञेयम् । नचैवं सर्वत्रातिप्रसङ्गः
शङ्क्यः । उत्कटत्वानुत्कटत्वयोरेव तद्धर्मयोर्निगमानिर्गमनियाम-
कत्वादिति सहस्रपः । तदेतद् हृदि कृत्वाऽऽहुः । * अन्ययेत्यादि * ।
* अवोचामेति * पूर्वसूत्र एवोक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

तथाच दर्शयति ॥ चैतन्यस्य गुणत्वे प्रमाणं दर्शयितुमिदं सू-
त्रमित्याशयेनोपन्यस्य विवृण्वन्ति * हृदयायतनेत्यादि * । एतद्वि-
षयवाक्यं कौशीतकिग्राहणे । तत्र हि, तं होवाचाजातशत्रुयत्रैव
एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ठ यत्रैतदभूयत एतदागादिति प्रतिज्ञाय,
हिता नाम पुरुषस्य नाड्यो हृदयात् पुरीततमभिप्रतन्वन्ति तद्यथा
सहस्रधा केशो विपाटितस्तावदण्डयः पिङ्गलस्याग्निमन्तिष्ठन्ति शुक्ल-
स्य रुष्णस्य पातस्य लोहितस्य च तासु तदा भयन्तीति हृदयायतन-
त्वं तादृशताडीषु स्थानेनाणुपरिमाणत्वं चाभिधाय तस्यैव हृदयाय-
तनस्याणोरारम्भः, स एव प्राण एव प्रसारमेवं शरीरमारमानमनुप्रविष्ट
आलोमभ्य आनखाग्रभ्य इति प्रकाशमत्वोक्तिपूर्वकं प्रविष्टत्वकथना-
च्चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति । अन्यथा अणो-
र्भासिर्नोपपद्येत । अतोऽणुत्वयोधनपूर्वकं व्याप्तिपोधनाच्चैतन्यं गुण-
पथेत्यर्थः । एवमेव पृथ्वारण्ययो हस्तयात्राकिग्राहणेऽपि, एव विज्ञान-
मयः पुरुषस्तद्वेषं प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय
आकाशस्तस्मिन् देह इति कथनाग्रेष्वपि ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ उत्तथुतो विवृण्वन्त्येवमपोधनात् सामर्थ्ये-

प्रज्ञया शरीरं समारुह्येति करणत्वेन पृथगुपदेशाच्चैतन्य-
गुणः ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तदव्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परमेव ब्रह्म जीव इति कथमणुत्व-
मितीमामाशङ्क्यं निराकरोति तुशब्दः । तस्य ब्रह्मणो गुणा प्रज्ञा-
द्रष्टृत्वादयस्त एवात्र जीवे सारा इति जडवैलक्षण्यकारिण इति
अमात्रे राजपदप्रयोगवज्जीवे भगवदव्यपदेशः । मैत्रेयीति सम्पूर्णे
ब्राह्मणे भगवत्त्वेन जीव उक्तः ।

मेवास्तु, न गुण इत्याशङ्क्यामिदं सूत्रमित्याशयेन निवृण्वन्ति । *
प्रज्ञयेत्यादि * । इदमपि वाक्यं तत्रैवेतः पूर्वस्मिन्निन्द्रप्रतर्दनसंवादे-
ऽस्ति । भार्ग्यं तु स्फुटार्थम् ॥

एतेन जीवस्याऽणुत्वं सर्वावस्थासु । सर्वशरीरगतचैतन्योप-
लम्भस्तु सामर्थ्याद्वा गुणाद्वेति साधितम् ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तदव्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ ननु सकलशरीर-
व्यापिचैतन्योपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च प्राप्ते जीवस्य मध्यमपरिमा-
णतयाऽनित्यत्वे तत्परिहाराय पूर्वसूत्रोक्तमणुत्वं चाऽऽदरणीयम्, अ-
थवा, तत्त्वमस्यादिवाक्येषु ब्रह्मत्वेन व्यपदेशाद् ब्रह्मतया व्यापकत्वं
चेति सन्देहे नित्यत्वस्य व्यापकत्वेऽपि सम्भवाद्, श्रुत्यन्तरैरापि भो-
गव्यवस्थया व्यापकत्वाङ्गीकारात् सकलशरीरगतचैतन्योपलम्भ-
स्यान्यत्रानुपलम्भस्य च जातिवदुपपत्तेरुक्तान्यादीनामुपाधिवशा-
दपि सम्भवाद्गुणत्वाङ्गीकारे जीवमेवामिसन्ध्यायोक्तानां, तत्त्वमस्या-
दिवाक्यानामसामञ्जस्याच्च व्यापकत्वमेव ज्याय इति । ननु कथ-
मसामञ्जस्यमितिवैभैवम् । छान्दोग्ये, ऐतद्वात्म्यमिदं सर्वं, तत् सत्य-
मिति सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्त्वा अग्रे, स आत्मा तत्त्वमसीति सर्व-
स्मान्निव्रतया त्वम्पदार्थस्य जीवस्य तत्पदसामानाधिकरण्यधायणेन
कौशीतकिब्राह्मणसमाप्तौ च इदं सर्वं पदयमात्रमेत्यभिधाय, स
एव तत्त्वमसीत्यात्मायप्राहाः । अहंब्रह्मास्मीत्यहं ब्रह्मधायणेन जीवस्य
ब्रह्माभिन्नतया व्यापकत्वस्यैव सिद्धत्यादिति प्राप्तम् । तत्र नित्यत्व-

के शरीरकग्राहणेऽस्ति । तत्र हि जीवस्य जाग्रत्स्वप्नावस्थे पूर्व-
मुक्ता, अथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्य-
तीति सुषुप्तिं यद्वैस्तत्सामयिकं जीवस्वरूपं निरूप्य, तद्यथा प्रियया
स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति जीवग्रहणो-
र्भेदद्वयान्तरनिरूपणावसरे, एवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना
सम्परिष्वक्त इति जीवप्राज्ञयोर्भेदमभिधाय, कः प्राज्ञ आत्मेत्याका-
ङ्क्षायां प्राज्ञस्वरूपमाह, तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्मेत्यादिना ।
अत्रास्य रूपमित्यनेन परमेश्वरस्य रूपान्तरमित्युच्यते, न तु परम-
पुरुषएवेति । नचापहतपाप्मत्वरूपाद् ब्रह्मलिङ्गाद् ब्रह्मैवेति शङ्कामि ।
प्राज्ञश्च सुषुप्तिसाक्षी । न हि तस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वमस्ति । अप-
हतपाप्मत्वस्य ब्रह्मलिङ्गत्वात् ।* ब्रह्मलिङ्गादिति भावप्रधानः । अत्रा-
ऽयमर्थः । माण्डूक्ये, ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं
भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यद्यान्यत् त्रिकालातीतं तदप्यो-
ङ्कार एव सर्वं होतद् ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्मेत्योङ्कारस्य यावद्यामेदवि-
षयया अक्षरत्वमुक्त्वा सर्वस्य यावद्यस्य तदव्याख्यानत्वं तज्ज्ञाप-
नाय यावद्यस्य सर्वस्योङ्कारविषयत्वं चोक्त्या तदुपपादनाय, सर्वस्य
यस्तुजातस्यैतस्य जीवात्मनश्च ब्रह्मत्वं बोधयित्वा जडचैलक्षण्यार्थं सो-
ऽयमात्मा चतुष्पादित्यादिना वैश्वानरतैजसप्राज्ञतुरीयभेदेन चतुरः
पादान् विवृणाति स्म । तत्र यद्यपि सोऽयमात्मेति तच्छब्दयत्नेन ब्र-
ह्मणो जीवस्य चैते पादा इति वक्तुं शक्यते । उभयोः प्रकृतत्वात् ।
तथापि नृसिंहोत्तरतापनीयारम्भे अणोरणीयांसमिममात्मानमोङ्कारं
नो व्याचक्ष्वेति देवैः पृष्टः प्रजापतिः, ॐ तथेति कथनं प्रतिज्ञाय मा-
ण्डूक्यवदेव, अयमात्मा ब्रह्मेत्यन्तमुक्त्वा ततोऽहं ब्रह्मोपासनार्थं चतू-
रूपमेतं चतूरूपेण ब्रह्मणैकीकर्तुं ब्रह्मणः पादानाह, विश्वो वैश्वान-
रः प्रथमः पादस्तैजसो द्विरप्यनमो द्वितीयः प्राज्ञ ईश्वरस्तु-
तीय ईश्वरप्रासस्तुरीय इति । ततस्तुरीयस्य न स्थूलप्रज्ञमित्या-
दिना प्रपञ्चापशमत्येनोक्तत्वात् स निर्धर्मको मयिष्यतीत्याशङ्क-
निरासाय, अथ तुरीय ईश्वरप्रासः स्वराद् स्वयमीश्वरः
अप्रकाशश्चतुरात्मा ओतानुज्ञाननुज्ञाप्रियकल्पेस्तिमुक्ता ओतादीन्
विवृणाति स्म । तादृशं च विवरणं न माण्डूक्ये । अतो जीपपादे-
ऽप्यो मित्रा एते ब्रह्मपादा एतेषु ये पूर्वे प्रयत्नान् पूर्वेषु त्रिषु जीव-

इदमत्र वक्तव्यम् । सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाध-
नमिति तन्निर्णयार्थं भगवान् व्यासः सूत्राणि चकार । तत्र ब्रह्म-
सूत्रे विचारं प्रतिज्ञाय जगत्कर्तृत्वाद्यसाधारणलक्षणं ब्रह्मणः प्रति-
ज्ञाय समन्वयनिरूपणे जीववाक्यानि दूरीकृत्य अविरोधे, ऐक्येऽप्य-
हिताकरणादिदोषमाशङ्क्य, अधिकन्तु भेदनिर्देशादिति परिहृत्य,
जीवस्याणुत्वमुपचाराद् ब्रह्मत्वमंशत्वं पराधीनकर्तृत्वादिकं प्रति-
पाद्य तस्यैव दक्षिणमार्गेण पुनरावृत्तिमुक्त्वा ससाधनेन ब्रह्मज्ञानेन

पादेष्वारोप्य तुरीयं च जीवस्य केवलं रूपमीश्वरप्राप्तेन तुरीयेण ब्र-
ह्मरूपेणैकीकृत्याहं ब्रह्मोपासनां कुर्यादिति सिद्ध्यति । एवं सति जी-
वाद्भिद्यत्वेऽश्वरस्य सर्वमुपुत्तिसाक्षिणोऽपि ब्रह्मशरीरत्वमेव, न ब्रह्म-
त्वमतस्तत्र यथा ब्रह्मधर्मा बोध्यन्ते, एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषो-
ऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानामित्यनेन । एवं
शरीरस्यापि जीवस्य ब्रह्मधर्मबोधिकाः श्रुतयो जीवे गौण्या ब्रह्मत्वं
चदन्तीति । नन्वस्मिन् सूत्रे गौण्या व्यपदेशः सूत्रकारामिमतः
सूत्रे च तच्छब्दद्वयम् । तत्र पूर्वस्मिन् तच्छब्दे उपाधिः परामृश्यते,
द्वितीये चाणुत्वमिति जीवे उपाधिगुणसारत्वादणुत्वव्यपदेश इति
वा युक्तम् ? उत तच्छब्दद्वयेऽपि ब्रह्मैव परामृश्यत इति ब्रह्मगुणसा-
रत्वाजीवे ब्रह्मत्वव्यपदेश इति वा युक्तम् ? इत्येतत् कथं निश्चेतुं श-
क्यमित्यत आहुः । * इदमित्यादि * । अस्मिन् सूत्रे यदस्माभि-
र्व्याख्यातं तदेवाभिप्रेतम् । कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति । स-
र्वोपनिषत्स्वित्यादि * * योजितवानित्यन्तम् * । चतुर्वेदांखितासू-
त्रोपनिषत्सु, ब्रह्मविदामेति परं, तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः
पण्या विद्यतेऽप्यनाय, तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेतीत्यादिजातीयवा-
क्यदर्शनाद् ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनम् * जीववाक्यानि दूरीकृ-
त्येति * जीवबोधकवाक्यानि जीववाक्यानि तानि निराकृत्य, तेषु
जीवबोधकवाक्यत्वं निराकृत्य । * अविरोध इति * द्वितीयाध्याये
अविरोधेनेति तृतीयान्तर्पाठे तु तस्य, प्रतिपाद्यत्वेनेनान्वयः । * ऐक्ये-
पीति * अंशांशिभावेनैक्येऽपि । शेषं स्फुटम् । तथाच यस्मादेवं

आर्वैरादिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा, न स पुनरावर्तत इत्यनावृत्तिं व-
दञ्छास्त्रपर्यवसानेन सर्वान् वेदान्तानव्याकुलतया योजितवान् ।

तत्र कश्चित् तदव्यपदेशेन प्रोक्तानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानि
स्वीकृत्य जीवमात्रं च ब्रह्म स्वीकृत्य तदतिरिक्तस्य सर्वस्य कार-
णांशकार्यरूपस्य मिथ्यात्वं परिकल्प्य तद्वोधकश्रुतीनामर्थवाद-
त्वेन मिथ्यात्वं स्वीकृत्य सुषुप्तिस्मरणयोर्भगवता प्रकटीकृतमान-
न्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकवाक्यानां सद्योमुक्तिरूपफलवाचकत्वमुक्त्वा
क्रममुक्तिमुपासनापरत्वेन योजयित्वा वेदसूत्राणि व्याकुलीचकार ।

तद् वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं जीवपरत्वं वेति यदत्र युक्तं तद्
साक्षिरनुसन्धेयम् ॥ २९ ॥

शास्त्रार्थस्तरमादित्यर्थः । पूर्वरीत्या व्याख्यातुः शङ्कराचार्यस्य ता-
त्पर्यमाहुः * तत्र कश्चिदित्यादि * । * स्वीकृत्येति * महाया-
ज्यत्वेनाहस्य । पूर्वस्येतिपदस्यैव विचरणं, * कारणांशकार्यरूपस्येति *
कारणरूपस्यांशरूपस्य कार्यरूपस्य चेत्यर्थः । * अर्थवादत्वेनेति *
गौयया बोधकतया असदर्थवादत्वेन । * प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं त-
त्प्रतिपादकवाक्यानामिति * प्रकटीकृतं यदानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपाद-
कानि यानि वाक्यानि, न कञ्चन कामं कामयते सलिल पफो
द्रष्टा द्वितीयो भवतीत्यादीनि तेषाम् । * वेदसूत्राणीति * वेद-
साहितानि सूत्राणि । * व्याकुलीचकारेति * इन्द्रप्रजापतिसंवादे मु-
क्तियाफ्यत्वेनोपन्यस्य तदर्थमन्यथा यदन् व्याकुलीकृतयान् । त-
थाचैवं व्याकुलीकरणमेव तथा व्याख्यानस्य तात्पर्यमित्यर्थः ।
नन्वेवं विप्रतिपत्तौ कथमेकतरनिष्ठस्य इत्याकाङ्क्षायां निश्च-
योपायमाहुः । * तद्वेदान्तानामित्यादि * । अत्रायमर्थः । सर्वे
वेदा यत्पदमामनन्ति, तं त्वीपनिषदे पुर्यं पृच्छामि, यदैव स-
र्वैरहमेव वेद्य इत्यादिभ्युत्तिस्मृतिमिर्वेदमहातात्पर्यमेषं ब्रह्मेति वे-
दान्तानां ब्रह्मपरत्वमविद्यादम् । ब्रह्म च जगत्कारुण्यसाधारण-
धर्मर्जिषविलक्षणमित्यपि पूर्वं सिद्धम् । अतः परं जीवस्वरूपे वि-

चारः । तद्यदि उत्पत्त्यश्रवणात् परस्मैव ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् ता-
दात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इति मतं, तच्च न युक्तम् । उ-
त्पत्त्यश्रवणस्य जीवनित्यतायामप्युपपत्तेस्तस्य ब्रह्मत्वागमकत्वात् ।
अविद्याऽनादित्ववादित्वनस्तत्साधारण्याच्च । नच भेदे अद्वैत-
प्रतिज्ञाविरोधाभित्यत्वमेवाभेदे पर्यवस्यति । अनादित्वं च मिथ्या-
त्वे । अतो न हेतौ दोष इति वाच्यम् । प्रतिज्ञाया वक्ष्यमाणेनांशांशि-
भावेन, परास्य शक्तिर्विविधैवेत्यादिश्रुतेः शक्तिशक्तिमद्भावेन चावि-
रोधे नित्यत्वानादित्वयोरेकपर्यवसानस्यैव दुर्धृष्टत्वात् । नचांशां-
शिभावे निष्कलश्रुतिविरोधः । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्वत्र विरुद्ध-
धर्माश्रयत्वाङ्गीकारेणैव परिहृतत्वात् । नापि निर्गुणश्रुतिविरोधः ।
तस्याः प्राकृतगुणनिषेधपरत्वात् । तस्मान्नोत्पत्त्यश्रवणस्य जीवब्र-
ह्मतागमकत्वम् । नापि परस्मैव ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणस्य । तथाहि ।
प्रवेशो नाम संयोगो वा, तज्जनिका क्रिया वा । नाद्यः । कार्य-
सृष्टिमात्रादेवान्तर्बहिश्च तत्सम्भवेन पृथक् तदुक्तिर्वैयर्थ्यप्रसङ्गा-
त् । तत् एव नामरूपव्याकरणसिद्ध्या ल्यबन्तप्रयोगानावश्यक-
त्वप्रसङ्गश्च । न द्वितीयः । व्यापकत्वस्य क्रियाविरुद्धत्वात् ।
यस्तु तस्तु न तत्र जीवरूपेण स्वप्रवेश उच्यते, किन्तु जीवसाहित्येन
स उच्यते । द्वा सुपर्णादिश्रुत्यनुसारेण जीवपदगततृतीयायाः स-
दार्थं वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा आत्मनेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न-
चेतरव्यपदेशाधिकरणभाष्ये, जीवेनात्मनेत्यात्मपदस्य जीवविशेष-
णत्वाङ्गीकारान्नैवमिति शङ्काम् । तस्य पूर्वपक्षसूत्रत्वात् । तदनुरो-
धेन तत्र तथा व्याख्यानस्य सिद्धान्तवीर्यत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् । त-
स्मात् प्रवेशश्रवणम्यापि न जीवब्रह्मतागमकत्वम् । नापि तादात्म्यो-
पदेशस्य । तस्यांशांशिभावादप्युपपत्तेः । किञ्च । यदि परमेव ब्रह्म
जीवः स्यात् तदा, यद्यौर्ध्वं शुद्धे शुद्धमासितं तादृगेय भवति, एव
मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति काठकश्रुतिरपि विरुद्धचेत ।
चास्तवयत्किञ्चिद्भाष्ये, अस्य दृष्टान्तस्य सर्वथानुपपत्तेः । तत्सम्प-
त्त्यादिश्रुतिविरोधश्च । किञ्च । औपाधिकमेदाभ्युपगमपक्षे तत्त्वम-
सीत्यत्र, तत् त्वामितिपदद्वये भागत्यागलक्षणा । कारणे अंशकार्ययो-
धकश्रुतीनाम् । असदर्थत्वादित्यकल्पनं कारणत्वांशत्वकार्याणां मि-
थ्यात्वकल्पनम् । उपासनाविषयाणां रूपाणामब्रह्मत्वकल्पनमित्येत-

वादयो दोषाः । जीवोऽस्तत्र ग्रहात्वं गौण्या व्यपदिश्यत इति पक्षे
 त्वेकस्मिन्तत्पदे गौणी । सापि राज्यजेष्वपुत्रवदिति नासदर्थवादत्वा-
 पादिका । पूर्वकल्पोक्ताश्च न दोषाः केऽपि । एवं सति कः पक्षोऽत्र
 ज्यायान् को वा कर्तव्यान् । नेतरोनुपपत्तेरित्यारभ्य जीवग्रहणोर्गोवं
 बोधयतोऽणुत्वमंशत्वादिकं च जीवस्य साधयतः सूत्रकृतश्च किं
 वाभिप्रेतम् इत्यादिकं विभावनीयम् । किञ्च । तद्गुणसारसूत्रे
 प्राथमिकतत्पदेन य उपाधिः परामृश्यते, स किमन्यथानुपपत्तिव-
 लाद्ब्याहृत उत कश्चित् पूर्वमुक्तः । नायः । अनुपपत्त्यभावस्योपपा-
 दितत्वात् । नेतरः । अदर्शनात् । नचान्तरा विज्ञानमनसी इत्यत्रोक्तं
 विशानं बुद्धितत्त्वात्मकं दृश्यत एवेति वाच्यम् । विज्ञानपदस्याने-
 कार्यत्वेनात्र बुद्धेरेव ग्रहणे नियामकत्वात् । व्याख्यात्रा विज्ञान-
 मनसी इति द्विवचनोपपत्त्यर्थं विज्ञानपदे करणव्युत्पत्त्यङ्गीकारेण
 बुद्धीन्द्रिययोः सङ्गहात् । कस्य योपाधित्वं कथं वा इन्द्रियाण्यपाक-
 त्वा बुद्धेरेव ग्रहणमित्यत्र हेत्वनुलम्भाच्च । एतेन भास्कराचार्यव्या-
 ख्यानमपि दत्तोत्तरम् । ग्रहपरामर्शं तु कोऽप्ययं दोषो न भवति ।
 नाणुरतच्छब्देरिति सूत्रे इतरपदेन ग्रहण एवोक्तत्वेन तस्य च स-
 म्विहितत्वेन कल्पनालेशस्याप्यभावादिति ।

यत्तु मिश्रः—अणुत्वसाधकानि न च सूत्राणि पूर्वपक्षीकृत्य,
 पुण्यगुपदेशादितिसूत्रं सिद्धान्तत्वेनाह । तदर्थं च जीवादेणुरुपाधि-
 भूतः पृथक् । कुतः । उपदेशात् । स चानन्त्याय कल्पते, स चा एव
 महानज्ज आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिश्रुतिभिर्जीवस्या-
 नणुत्वोपदेशादित्याह । तच्च । अन्त्ययोर्ग्रहप्रकरणस्यत्वस्य प्रागेव द-
 शितत्वेन जीवाविषयत्वात् । आद्याया अपि सामर्थ्यसाधकत्वस्योपपा-
 दितत्वेन इतः पूर्वस्मिन्नङ्गुष्ठमात्र इति श्लोके बुद्धेर्गुणेनाङ्गुष्ठमात्रत्वमु-
 पत्त्वा किं तस्य स्वीयं परिमाणमित्याकाङ्क्षापूरणार्थं आत्मगुणेन चैव
 ह्याराग्रमात्र इत्यनेनाराग्रमात्रत्वं स्वगुणेनैव च पुनरित्युक्तं किमारा-
 ग्रमात्रत्वमित्याकाङ्क्षान्तरे, यालाभेतिश्लोकान्तरस्य पादत्रयेण तत्रि-
 ध्यायविध्या तस्य परिमाणस्याणुत्वेऽपि परमत्वाभावाज्जीवस्यानित्यत्वं
 स्यादिति शङ्कनार्थं फालत आनन्त्यबोधनपरत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वेना-
 नणुत्वबोधकत्वाभावादिति । तेन यदग्रिमे तद्गुणसारसूत्रे बुद्धे-
 र्गुणेनेति ध्रुतिद्वयं व्याख्यातम्, अत्राद्यादेन बुद्धिसम्पर्काज्जीवस्य

परिच्छिन्नव्यवहारमुक्त्वा पश्चाद् द्वितीयश्लोकचतुर्थपादेन तस्य
 स्वत आनन्त्यं प्रोक्तमिति । तदपि श्रुत्यक्षरविरुद्धत्वादसङ्गतमेव ।
 यदपि तद्गुणसारसूत्रव्याख्यानं, जीवोपाधिर्वृद्धिरणुः कार्यावस्थया
 परिच्छिन्नपरिमाणः । तस्य चोपाधेर्ये गुणा उत्क्रान्त्यादयस्तत्सारस्त-
 न्मात्रगुणक एव जीवो लोकेर्दृश्यते व्यग्रहियते च । स्वतो निर्गुण-
 त्वात् । अतो लोकानुसारेण थुतावपि जीवस्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो,
 न पुनर्जीवस्य स्वत उत्क्रान्त्यादिः श्रुत्या व्यपादिश्यते । विभुत्वशु-
 तिविरोधात् । 'पुमान् सर्वगतो व्यापी ह्याकाशवदयं स्थितः । कुतः
 कासि क गन्तासीत्येतदप्यर्थवत्कथमिति स्मृतिविरोधाच्च । अयं च
 विभागः श्रुत्यैव स्पष्टीकृतः । यथा, कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भ-
 ष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति ।
 प्राज्ञवत् । यथा प्राज्ञ ईश्वरे मायापरमाण्वाद्युपाधिगुणसारत्वेन मा-
 याविगुणव्यपदेशः सौऽकामयत, अणोरणीयान्, तत् छद्वा तदेवा-
 नुप्रादिशत्, प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ, उत्सर्जघातीत्यादि, तद्वदित्यर्थः ।
 तदेव जीवस्य गमनादरोपाधिकत्वं 'घटसंघृतमाकाशं नीयमाने घटे
 यथा। घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम' इति श्रुत्या, गतिश्रुति-
 रणुपाधियोगादाकाशवदिति सांख्यसूत्रेण च स्पष्टमुक्तमिति । त-
 दपि तथा । माध्यन्दिनानां घृहदारण्यको शरीरब्राह्मणे, तेन प्रयो-
 तेनैव आत्मा निष्कामन्ति चक्षुष्टो वा मूढध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीर-
 देशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणां
 अनूत्क्रामन्ति संज्ञानमेवान्वचक्रामति स एष हः स विज्ञानो भवति
 तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा चेत्यत्रेप इत्यनेन सलिङ्गमा-
 त्मानमुपकम्य चक्षुरादीनि निष्क्रमणद्वाराण्युक्त्वा सलिङ्गस्याङ्गुष्ठ-
 मात्रताया अङ्गुष्ठमात्र इति पूर्वोक्तश्रुतौ, अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष-
 यमो घलादिति स्मृतौ च सिद्धत्वात् कथं चक्षुष्टो निष्क्रमणमिति
 शङ्कानिवृत्त्यर्थं, तमुत्क्रामन्तमित्यादिना केवलस्यात्मनो निष्क्रमणान-
 त्तरं लिङ्गभूतानां मुख्यप्राणादीनाम् अनूक्रमणं मुक्तामुक्तसाधा-
 रण्येनोक्ता तदनन्तरं संज्ञानमेवेत्यादिना पश्चाद्वृद्धिसम्बन्धे, ह इति
 ज्ञानगुणकत्वं, तेन .जन्यज्ञानवत्त्वं स्थूलदेहान्तरप्राप्तिसामर्थ्यं व-
 कीति तदनाकलनात् । अङ्गुष्ठाप्रज्ञताया गुणेनोक्तत्वाद् गुणस्य
 चीत्कट्ये स्वाध्यायाधिकदेशवृत्तित्वस्य पूर्वं साधितत्वान्मुष्टिपिहित-

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

ननु कथमन्यस्य नीचस्य सर्वोत्कृष्टव्यपदेशोऽपि । न हि
प्राप्ताणिकैः सर्वथा अयुक्ते व्यपदेशः क्रियते । नचोक्ततद्गुणसा-

मणिप्रभावत् पिपीलिकाविदेहेषु बुद्धिगुणसङ्कोचेन गौणपरिमाण-
सङ्कोचेऽपि दोषाभावात् । एवमेव परिवर्त्तनादावपि बोध्यम् । यत्तु
अनुशब्दो विज्ञानमयादेः प्राधान्यद्योतको, न त्वनुक्रमद्योतक इति
व्याख्यानम् । तदसङ्गतम् ।

अनोरप्राधान्येऽनभिधानाल्लिङ्गवियोगस्य प्राणादिपदैरेव प्राप्तेर्वि-
ज्ञानमयप्राधान्यस्योत्क्रान्तिक्रियायामेव पर्यवसानाच्च । व्यापकत्वश्रु-
त्यादितात्पर्यं त्वनुपदमेवाग्रिमसूत्रे चक्ष्यामः । ययुक्तमयं विभागः क-
स्मिन्नहमिति भृत्यैव स्पष्टीकृत इति । तदपि न । इयं श्रुतिस्तु ब्रह्मपरा
घटिकर्तृत्वलिङ्गात् । तथा ब्रह्मण उत्क्रान्तिरौपाधिकीति बोध्यते ।
उत्क्रान्ते प्राणे देहजीवनरूपं कार्यं भगवान्न करोतीति । जीवने च
भगवत्कार्यमेवेति, न प्राणेन तापानेन मर्त्यो जीयति कश्चन इतरेण
तु जीवन्ति यस्मिन्नेताबुपाश्रिताविति श्रुत्याऽयमन्यते । अतो नानया
जोचोत्क्रान्तिविभागस्य स्फुटीभावः । इष्टान्तव्याख्याने सोऽकामयते-
त्यादिश्रुतितथोपन्यासोऽप्यसङ्गतः । तासां ब्रह्मप्रकरणस्यत्वात् । प्रा-
ज्ञस्य परमेद्वराङ्गिन्नतायाः सूत्रव्याख्यान एव दर्शितत्वादिति । सां-
ख्यसूत्रेण गतिश्रुतेरुपाधिप्रयुक्तत्वकथनं तु व्यासचिरोभमेव बोध-
यति । श्रौतसन्देहनिराकरणाय प्रवृत्तः कथमेवं सूत्रं न प्रणीतवान-
तः किमाधिकं प्रम इति दिक् ।

रामानुजा माध्याः शैवध्याणुजीववादिनः । परं तु प्राहब्रह्म-
णोर्भेदं न केऽपि विचारितवन्त इति इष्टान्तव्याख्यानं सर्वेषामेवाना-
देयम् ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ व्यपदेशाविषय
एव कश्चिदोपमाशब्दो परिहरदीक्षाशयेन तं दोषं प्रकाशयन्ति । *
नान्वित्यादि * । * अन्यत्वेति * ब्रह्मभिन्नात् । * सर्वोत्कृष्टव्यपदेश

रत्वाद् ब्रह्मण आनन्दांशस्य प्राकट्यादिति वाच्यम् । तथा सति
प्राज्ञवत् पुनस्तिरोहितं स्यादिति तस्य तद्व्यपदेशो व्यर्थोऽयुक्त-
श्चेति चेत् । नायं दोषः । कुतः ? । यावदात्मभावित्वात् । पश्चाद्
पावत्पर्यन्तमात्मा । निवृत्तात् । सर्वदा आनन्दांशस्य प्राकट्यात् ।
तस्य तथैव दर्शनमस्ति । अनावृत्तैश्वर्यादीनामुक्तत्वात् । प्राज्ञात्
सम्पन्नत्वं विशेषः ।

इति * उत्कृष्टत्वेन व्यपदेशः । * तिरोहितं स्यादिति * ब्रह्मगुणसा-
रत्वं तिरोहितं स्यात् । सूत्रोक्तं परिहारं व्याकुर्वन्ति । * नायमि-
त्यादि * । हेतुं व्याकुर्वन्ति * पश्चादित्यादि * । * पश्चादिति *
संसारदशोत्तरम् । * आनन्दांशस्य प्राकट्यादिति * जीवो हि
भगवदंश इति तस्य यावानानन्दांशस्तत्प्राकट्यात् । * तस्येति * जी-
घस्य । * तथैव दर्शनमिति * ब्रह्मावपूर्वकांशत्वेन दर्शनमस्ति । तत्र
हेतुः । * अनावृत्तित्यादि * । तथाच छान्दोग्ये, स तत्र पर्येतीत्या-
दिनाऽनावृत्तैश्वर्यादीनामुक्तत्वात् तद्गुणसारत्वकृतो ब्रह्मव्यपदेशो
नाऽयुक्त इत्यर्थः । तथाचार्यं सूत्रार्थः । यावदिति पदार्थानतिवृ-
त्तौ । भावित्वं वर्त्तनशीलत्वम् । तथाचात्मानमनतिक्रम्यानन्दां-
शस्य वर्त्तनशीलत्वात् दोषः । न तिरोधानम् । ब्रह्म चेद् ब्रह्मैव भव-
ति, तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतौ तथा दर्शनादिति सूत्रार्थो बोध्यः ।
नन्विदमप्रयोजकम् । प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पाद् एव सर्वेश्वर एवोऽन्त-
र्धान्येप घोनिः सर्वस्य प्रभवोऽप्ययौ हि भूतानामित्येवं प्राज्ञं प्रशस्याग्रे
तृतीयव्याख्याने ईश्वरप्रासस्तृतीय इति कथनेन प्राज्ञत्वस्योक्तत्वात्
तत्वेवास्याप्यानन्दप्राकट्यैश्वर्यादीनामसार्धदिकत्वसिद्धेर्यावदात्ममा-
वित्यस्य दूरनिवृत्तत्वादित्यत आहुः * प्राज्ञात् सम्पन्नत्वं विशेष इति *
पत्र गतौ । ये गत्यर्थान्ते प्राप्त्यर्थः । तथाच समीचीनतया प्राप्तत्वं
सम्पन्नत्वं, प्राज्ञस्तु ईश्वरेण प्रस्यते, अयं तु सम्यक्तया स्वस्व-
रूपेण तिष्ठतीति प्राज्ञात् सम्पन्नत्वं विशेषोऽतो नाप्रयोजकत्वम् ।
तथाच प्राज्ञस्य ब्रह्मसम्पन्नत्वाभावाल्लयेन ब्रह्मधर्माणां तिरोभावः ।
अस्य तु सम्पन्नत्वेन लयाभावादैश्वर्याद्यतिरोभावोऽतः सदा तद्वत्

चकारात् तस्य चानन्दः प्रकटित इति न दूषणगन्धोऽपि ।

व्यपदेशो वा नात्यन्तप्रयुक्तस्य ॥ यावदात्मा ब्रह्म भवत्यान-
न्दांशप्राकट्येन तावदेव तद्व्यपदेशः । राजज्येष्ठपुत्रवंतं । एतदे-
वोक्तम् ।

व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ।

आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ॥

प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वञ्च तस्य तदिति ॥ ३० ॥

शानमित्यर्थः । चकारप्रयोजनमाहुः । * चकारादित्यादि* । तथाच
यावन्तो दोषास्त आनन्दतिरोभायकता इति तदभाये कोऽपि दोषो
नेति नानर्थको व्यपदेश इत्यर्थः । नित्यत्वादित्यनुक्ता यावदात्मभा-
वित्वादिति यदुक्तं तेनार्थान्तरमपि सूच्यत इत्याशयेनाहुः । * व्य-
पदेशो चेत्पादि* । वाशब्दो वाक्यालङ्कारः । युक्ततां व्युत्पादयन्ति*
यावदित्यादि* । तथाच ब्रह्मभावेत्तरं तु प्रक्षेपेति ततः पूर्वमेव
व्यपदेशः । स च मुक्तो ब्रह्मत्वसूचको, यथा राजज्येष्ठपुत्रस्य राजत्व-
व्यपदेशोऽग्रे राजत्वसूचकस्तद्वत् । एतेनान्यन्तायुक्तत्वं परिहृतं
बोध्यम् । एवं जीवस्य ब्रह्मभावं व्याख्याय तेन व्यापकत्वबन्धकाने
वाक्यानि समर्थयन्ति । * एतदेवोक्तमित्यादिना* । * उक्तमिति*
नियन्धेऽस्माभिरुक्तम् । अयंस्तु-तस्य ब्रह्मभावं प्राप्तस्य जीवस्य
भगवत्त्वेन व्यापकत्वश्रुतिर्युज्यते, न तु जीवत्वेन रूपेण । तत्र प्रका-
रमाहुः । आनन्दांशाभिव्यक्तौ ब्रह्मभावं सति तस्य तद् विरुद्धमा-
धारत्वं भवत्यतस्तत्र ब्रह्मकोटयः परिच्छेदो व्यापकत्वं च प्रतीयेर-
न्निति । तथाच यथा रुग्णो भगवान् पशोश्चोत्तमं पिशोऽपि जृ-
म्भणमृतसामक्षणाद्री सफलजगदाधारो दृष्टमथा जीयोऽंशुरपि
ब्रह्मभावेऽनुत्पादिरोधेनैव व्यापकः सफलजगदाधारो भवति । भव-
त्येव, मध्येव सफलं जातम्, तदेतरविः पश्यन् यामदेव्यः प्रतिपदे-
मनुरमयमहं सूर्यश्चेति, पुत्रेति तन्मयतया तरप्राग्भिर्गदित्यादीनि

वाक्यानि ब्रह्मभूतमेव लक्ष्यीकृत्योच्यन्ते । तेन, नित्यः सर्वगतः स्थानुरचलोऽयं सनातनः, व्यापकोऽसङ्गश्चानावृतः, पुमान् सर्वगतो व्यापी इत्यादीन्वपि भाविनीमवस्थामादायैव योज्यानि । अन्यथा, अपरिमितास्तनुभूतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुवनेतरयेति वेदस्तुतिवाक्यं विरुद्धेत । एवञ्च विन्दुस्रोकोपनिषदि घटसङ्घटमाकाशमित्यत्र जीवगमनस्योपाधिकत्वमुक्तम्, तदपि मुक्तजीवस्य ब्रह्मभूतस्यैव बोध्यम् । एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु, स्थानत्रयाद्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यत इत्युक्तमुक्तावात्मानावुपक्रम्य, एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः, एकवा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदित्युक्तस्योपाधिवशाद् बहुधा जाग्रदादिदेवमनुष्यादिरूपेण दर्शनमुक्ता, घटसंघटमाकाशमित्यनेन मुक्तस्य नमोपमस्य जीवस्य गमानादेरौपाधिकत्वं वक्ति । तेन शुक्लसनकादिगमनस्यैव तथात्वं, नेतरेषामिति मन्तव्यम् । अत एवैतदग्रे 'घटवद् विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनःतद्गमनं च न जानाति स जानाति च नित्यश' इति दर्शयित्वा च विद्वद्वयस्यैवोच्यत इति युज्यते । अन्यथा तस्यैवैकस्य प्रतिविम्बमवच्छेदत्वं च विरुद्धेत । अस्तु तस्तु, एक एव हि भूतात्मैत्यत्र जलचन्द्रदृष्टान्तेन यथाचन्द्रस्यांशुद्वारा, जलप्रवेशे नानात्वं तथा ब्रह्मणोऽप्यंशद्वारा तत्तद्देहप्रवेशे नानात्वमिति योग्यत्वाय ब्रह्मरूपतोच्यते अहङ्गहोपासनायाः प्रकृतत्वात् तत्र दोषाभावायाऽतो न कोऽपि शङ्कालेशः । यत्तु परैर्बुद्धिसंयोगाज्जीवभाव उच्यते । तत्र । ब्रह्मभूतानामीश्वरस्य च व्यापकत्वेन तदपि तदापत्तेः । अपि तु प्राणधारणाभिमानात् । जीव प्राणधारण इति चात्वर्थेन तथा निश्चयात् । अन्योन्तरात्मा विज्ञानमयो योऽयं विज्ञानमयः प्रणोश्चित्यादौ तस्य विज्ञानमयत्वं तु ज्ञानांशत्वाज्ज्ञानप्रचुरत्वं, न तु बुद्धिमयत्वं, तदभिमानेऽपि ज्ञानप्राचुर्यस्य मुक्तेशु सिद्धत्वात् । विज्ञानमयो मनोमयो चाङ्गमनःप्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यत्र प्रायपाठबलेन विज्ञानपदस्य बुद्ध्याख्यकरणवाचकत्वेऽपि न सर्वज्ञ तथात्वं, गमकामात्रे तथादत्तुंमशक्यत्वात् । अपि बुद्धिमयत्वं, बुद्धिप्रचुरत्वं, तदपि बुध्यधीनव्यवहारत्वमेव । प्रायपाठेन तथा निश्चयात् । न तु बुद्धिगुणसारत्वम् । तस्य दूषितत्वात् । नापि बुद्ध्याधीनाखिलव्यवहारत्वम् । यावत्संसारमेव बु-

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

व्यपदेशदशायामपि आनन्दांशस्य नात्यन्तमसत्त्वम् । पुंस्त्वा-
दिवत् । यथा पुंस्त्वं सेकादिसामर्थ्यं बाल्ये विद्यमानमेव यौवने
प्रकाशते तथा आनन्दांशस्यापि सत एव व्यक्तियोगः ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो

वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

ननु कथमेवं स्वीक्रियते । इदानीं संसारावस्थायां सच्चित्पा-
कत्वमेव । मोक्षे त्वानन्दांशोऽपि प्रकट इति तन्निवारयति । तथा
सति नित्यमुपलब्धिः स्यादानन्दांशस्य । तथा सति न संसाराव-
स्थोपपद्येत । अथानुपलब्धिः सर्वदा तथा सति मोक्षदशा विरु-

द्धिसंसर्गेण बुद्धेर्यावदात्मभावित्वाभावात् । यदपि उपाधिकल्पित-
स्वरूपव्यतिरेकेण न परमार्थतो जीवो नाम कश्चिदस्तीति तदप्यस-
ङ्गतम् । अंशत्वस्याग्रे ब्रह्ममाणत्वादिति । तस्मात् पूर्वोक्तरीतिरेव
युक्तेति दिक् ॥ ३० ॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ननु पूर्वमसत्तद्धे-
दानन्दांशस्य प्राकट्यं तदा जन्यत्वेन नश्वरत्वेन व्याप्तेरानन्दांशस्य
तिरोधानं भविष्यतीति न तस्य यावदात्मभावित्वं यदुक्तं शक्यमिति
शङ्कायामिदं सूत्रे प्रवृत्त इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * व्यपदेशोऽप्या-
दि * । निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो धान्यथा ॥ सूत्र-
प्रयोजनमाहुः । * ननु कथमिह्यादि । * तन्निवारयतीति * । तमे-
तमाशङ्कोत्पादकं प्रश्नमुत्तरयति । तथाचेदं सूत्रप्रयोजनमित्यर्थः ।
व्याकुर्वन्ति । * तथा सतीत्यादि * । सूत्रयोजना तु, अन्वया यत्पु-
नः सूत्ररीत्या व्ययस्या भाङ्गीक्रियते तदा जीवे प्रयाणां-नित्यं प्राक-
ट्यं वा नित्यमप्राकट्यं वा, जीवः सच्चिद्रूप एव, ब्रह्मानन्दमेवेति

द्धयेत् । अथान्यतरानियमः । जीवो निरानन्द एव, ब्रह्म त्वानन्द-
रूपम् । तथा सति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतिविरोधः । त-
स्मात् पूर्वोक्त एव प्रकारः स्वीकर्तव्य इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

षाङ्गीक्रियेत ततः पक्षत्रयेऽपि क्रमेण त्रयो दोषा इति निर्वुष्टः पूर्वो-
क्तप्रकार एव युक्त इति सिद्धमित्यर्थः ।

माध्वा अप्यर्द्धजरतीयेनैवमाहुः ।

एतेन संसारदशायां ब्रह्मत्वव्यपदेशो गौण्या, मुक्तिदशायां
तु मुख्यवृत्तः । व्यापकत्व विरुद्धधर्माश्रयत्वं चानन्दांशप्राकट्यादिति
साधितम् ।

शङ्कराचार्यभास्कराचार्याभिक्षयस्तु—एतत् सूत्रमन्तःकर-
णसत्तासाधनार्थमित्याहुः । यदि ह्यन्तःकरणं न स्यात् तदा ह्यात्मनो
व्यापकत्वादिन्द्रियविषयरूपाणामुपलब्धिसाधनानां समवधानं त-
स्य सार्थदिकमिति नित्यमुपलब्धिः प्रसज्येत । अथ सत्यपि साधनं-
समवधाने फलमावस्ततो नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्येत । अथा-
ऽऽत्मनो चेन्द्रियस्य वा विषयस्य वा उपलब्धिजनकशक्तिप्रतिबन्धो-
द्गीकार्यः । तदपि न । आत्मनोऽपि क्रियत्वेन शक्तिप्रतिबन्धासम्भ-
वात् । नापीन्द्रियस्य । पूर्वोत्तरक्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्याकस्मा-
च्छक्तिप्रतिबन्धकल्पने प्रमाणाभावात् । अन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पनेऽपि
प्रतिबन्धकल्पनापेक्षया करणकल्पनाया लघीयस्यात् । अतो यत्स-
मवधानासमवधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी तन्मनः । तथाच श्रुतिः ।
अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्ये-
व पश्यति मनसा शृणोतीति । कामादयश्च तद्वृत्तय इति दर्शयति,
कामः सङ्कुल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धाऽधृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरिरित्येत-
त् सर्वं मन एवेति । आहुश्च नैयायिकाः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो
लिङ्गमिति । बौद्धानां मनोऽवस्थितं नास्तीति तन्निराकरणार्थं सूत्र-
मिदमिति चाहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु—ज्ञानमात्रः सर्वगतश्चेदयमात्मा उपल-
ब्ध्यनुपलब्ध्योरुभयोरपि हेतुः स्यात् । तदा सर्वत्रोभयं सदा प्रस-
ज्येत । अथान्यतरानियमस्तदाऽऽत्माऽनुपलब्धिरेव सर्वत्र सर्वदा

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

सांख्यानां प्रकृतिगतमेव कर्तृत्वमिति तन्निवारणार्थमधिकर-
णारम्भः ।

कर्ता जीव एव । कुतः ? । शास्त्रार्थवत्त्वात् । जीवमेवाधिकृत्य

स्यानुपलब्धिरेव वा । तस्माच्च सर्वगत आत्मा, किन्तु शरीरान्तरव-
स्थितत्वादात्मनस्तत्रैव सर्वेषां स्वात्मन उपलब्धिर्न सर्वत्रेति व्यव-
सासिद्धिः । नचोपलब्धेः करणायत्तत्वाद्दोषसमाधानम् । सर्वेषामा-
त्मनां सर्वगतत्वेन सर्वशरीरगैः सर्वैः करणैः सर्वदा संयुक्तत्वादह-
सानियमावुकदोषस्य समानत्वात् । अतो विभुत्ववादिनां दूषणामेवं
सुवमित्याहुः । एवमेव शैवोऽपि ।

यत्तु भास्कराचार्यरुक्तं, सर्वगतत्वेऽपि भोगस्य कर्मनिमित्त-
त्वाच्छरीरदेशे भोगोत्पत्तेर्न सर्वगतत्वव्यावृत्तिरिति । तदप्यहसानिय-
मेनैव दूषितत्वाच्च युक्तिसहम् । इदं सर्वं मया जीवाणुवादे सम्यक्
प्रपञ्चितमतो नात्रोच्यते । नचैवं सति मनःसिद्ध्यभावः । उक्तधु-
ल्या तच्च दृष्टिसिद्ध्यपेक्षेण च सिद्धत्वादिति ॥ ३२ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * सांख्या-
नामित्यादि * । तथाच पूर्व ज्ञानस्वरूपत्वे ज्ञानगुणकत्वे च सिद्धा-
न्तिते सांख्यवदकर्तृत्वं नैयायिकवत् कर्तृत्वं च सम्भाव्यते, अतः
संशयः । तत्र कञ्चिद्व्यां, 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हत-
म् । उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यते इत्यत्र हन्तृत्वं ज्ञान-
तोऽऽश्रयभ्राजणात् । गीतायामपि, 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्मा-
णि सर्वशः । अहङ्कुरखिमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते । नान्यं गुणे-
भ्यः कर्त्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति । कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृति-
रच्यते' इति भगवता कथनात् पुराणेष्वप्येवंविधवाक्यदर्शनाज्जीयो
न कर्त्ता, प्रकृतिरेव कर्त्रीति निराकरणस्याधिकरणारम्भ इत्यर्थः ।
एवं पूर्वपक्षे सुप्रोक्तं सिद्धान्तं व्याजुपेक्षितम् । * कर्त्तृत्वादि * । *
शास्त्रार्थवत्त्वादिति * । शास्त्रस्य अर्थपरत्वं शास्त्रार्थवत्त्वं तस्मात् ।

वेदे अभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि विहितानि ब्रह्म-
णोऽनुपयोगात् । जडस्याशक्यत्वात् । सन्दिग्धेऽपि तथैवाङ्गीक-
र्तव्यम् ॥ ३३ ॥

शास्त्रस्य फलवत्त्वादिति यावत् । कारीर्यां वृष्टिकामो यजेत, ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, तज्जलानिति शान्तं उपासीत अथ ब्रह्म
क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भ-
वति, स क्रतुं कुर्वीतेत्यादिभिर्वेदेभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि-
यक्षादिरूपाण्युपासनारूपाणि च कर्माणि विहितानि । यदि जीवः क-
र्त्ता नैष्येत तदा स्वर्गकामादिपदानि तादृशफलेऽस्वधिकारिशून्यानि
कुर्यान्ति तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यमेवापादयेयुः । न हि तादृशकामवत्त्वं प्र-
क्षयः सम्भवति । आत्मकामत्वेन तत्फलानुपयोगात् । न वा जडस्य
बोधाभावेन तादृशकामाभावेन चाशक्यत्वात् । अतः पूर्वोक्तवाक्यैः
सन्दिग्धेऽपि कर्त्तव्यं बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् तत्तत्फलकामिनां
जीवानामेव कर्त्तृत्वमङ्गीकार्यम् । नच, हन्ता चेदित्यस्य कोपः । आ-
त्मनो नित्यत्वेन बध्यत्वाभावात् । तादृशज्ञानस्य मिथ्यात्वबोधनेनोप-
पद्यमानत्वात् । प्रकृतेः क्रियमाणान्तीत्यादिगीतावाक्येषु पौराणिकेषु
च यद् गुणानामेव कर्त्तृत्वं स्वस्मिन्नध्यस्यतीत्युच्यते तदपि लौकि-
ककर्त्तृत्वाध्यासपरम् । न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैरिति वाक्ये लोकप्रवाहपति-
तस्य कर्मणः प्राकृतगुणप्रयुक्तत्वबोधनात् । न तावता सर्वविधक-
र्त्तृत्वलोपः । 'अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च
पृथक् चेष्टां दैवं चैवात्र पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रार-
भते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तत्र हेतवः । तत्रैवं सति
कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् स पश्यति दुर्म-
तिरिति गीतायामेव जीवस्य कर्त्तृत्वं कर्त्तेति पदेनोक्त्वा तस्याधि-
ष्ठानादिपञ्चहेतुसापेक्षत्वं निरूप्य केवलस्य स्वस्य कर्त्तृत्वाभिमाने
दुर्मतित्वबोधनेन घृतद्रवत्ववत् तस्य लौकिकस्यापि नैमित्तिकात्म-
धर्मत्वबोधनादिति ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

तस्यैव गान्धर्वादिलोकेषु, यद् यद् कामयते तद् तद् भवतीति विहार उपदिष्टः । ततश्च कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः साधुकारी साधु-
भवतीति सामानाधिकरण्यश्रवणाज्जीव एव कर्ता ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेपां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति जीवेन सर्वेषां
विज्ञानमुपादीयते । तस्मादिन्द्रियादीनां करणत्वमेव । स्वातन्त्र्या-
दस्यैव कर्तृत्वम् ।

विहारोपदेशात् ॥ जीवस्य स्वतः कर्तृभावेऽपि प्रकृतिसंघट-
त्वेन विवेकाग्रहात् तादृशकर्तृग्रहणेऽपि शास्त्रसार्थक्यमिति शङ्कायां
सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याकुर्यन्ति । * तस्यैवेत्यादि * । छान्दोग्ये दहर-
विद्यायां, स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिना, यं कामं कामयते
सोऽस्य सङ्कल्पदेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते इत्यन्तेन त-
त्तत्समुत्थानादिकथनाद् विहारः स्वैच्छाक्रियात्मकभोगरूप उपादि-
ष्टः । स चोक्तरीत्या दहरविदः कर्तृत्वमाक्षिपति । नच तादृशस्य वि-
वेकाग्रहः सम्भवत्यतस्तत्पेत्यर्थः । अत्र पित्रादीति यत्कथ्ये गान्धर्वा-
दीति पदं विहारस्वाच्छ्रद्धादिद्योतनार्थम् । यच्च कैश्चित्, स ईयते
पुरुषो यत्र काममिति श्रुत्युपन्यासेन स्वामी क्रिया विहारत्वेनाह-
ता । तन्न रुच्यम् । लक्ष्यमाने ईदृशे ज्ञानिनो विहारे तादृशाज्ञानि-
विहारग्रहणस्यायुक्तत्वादिति ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ सङ्कल्पस्य मनोधर्मत्वाद् दहरविदोऽपि मनः
संघटत्यनेवेति न केवले जीवे कर्तृत्वसिद्धिरिति शङ्कानिरासायां-
क्तं हेत्वन्तरं विषयवाक्योपन्यासेन व्याकुर्यन्ति । * तदेवमित्या-
दि * । श्रुतिस्तु शृङ्गारण्यके हस्तमालाकिग्राहणस्या । यत्रैव एतद्
सुतोऽभूय एव विज्ञानमयः पुरुषस्तदेपां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमा-
दाय य एषोऽन्तर्हृदय आपादास्तरिमण्डल इति । अत्र अभूदित्यन्ते

यस्तु मन्यते बुद्धिसम्बन्धाज्जीवस्य कर्तृत्वमिति । स प्रष्टव्यः ।
किं बुद्धिकर्तृत्वं जीवे समायाति ? अथवा जीवगतमेव कर्तृत्वं बु-
द्धिसम्बन्धादुद्गच्छति ? अथवा शशविषाणायितमेव कर्तृत्वं सम्ब-
न्धे समायाति । नाद्यः । जडत्वात् । अनङ्गीकारात् पूर्वं निराकृ-
तत्वाच्च । द्वितीये त्विष्टापत्तिः । उपादानविरोधश्च ।

मिथं वाच्यम् । अग्रिमे तु विज्ञानेन स्वीयेन गुणेन एषां प्राणानाम-
न्तर्यहिरिन्द्रियाणां विज्ञानं ज्ञानजनिकां शक्तिमादायेत्यर्थो बोध्यः ।
शेषं स्फुटम् । तत्रैव धृत्यन्तरं च, तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृ-
हीता घाग् गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः स यत्रैतत् स्वप्रया-
चरति स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परि-
घर्त्तत इति । तथाच स्वप्रायस्यायामज्ञानबहुलायामपि प्राणानामन्तर्ब-
हिरिन्द्रियाणां पृथग्ग्रहणकथनात् तदानीं प्राणाख्येभ्य इन्द्रिये-
भ्यो विविक्तस्यैव ग्रहीतृत्वमुच्यते । अतो दहरविदः सङ्कुलपोऽप्या-
त्मधर्म एव ज्ञेयः । कामः सङ्कुल इति श्रुतिस्तु लौकिकतत्परा ।
अतः स्वातन्त्र्याज्जीवस्यैव कर्तृत्वमित्यर्थः । अत्र मतान्तरमनुद-
न्ति दूषयितुं विकल्पयन्ति च । * यस्त्वित्यादि * । स प्रष्टव्य इ-
त्यादि च * । दूषयन्ति * नाद्य इत्यादि * । बुद्धिर्हि जडा । जडगतं
कर्तृत्वं चेतने समयातीति न क्वापि दृष्टम् । विपरीतं तथाऽऽदौ दृष्ट-
म् । अतो नाद्यः । किञ्च । सूत्ररुता कुत्र वा जडे कर्तृत्वमङ्गीकृतं
येनात्र तदाद्रियते । यदि तथा स्यात् पूर्वं न प्रकृतेः कर्तृत्वं च र-
चनानुपपत्त्यादिसूत्रेषु निराकुर्यात् । अतोऽनङ्गीकारात्, पूर्वं निरा-
कृतत्वाच्च नाद्य इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयन्ति । * द्वितीय इत्यादि * ।
कर्तृत्वस्य यद्यपि धृतद्रव्यत्ववज्जीवधर्मत्वसिद्धादृष्टापत्तिस्तथापि प्रा-
णानामुपादेयतया श्रुतौ सिद्धत्वाद् बुद्धेरपि प्राणेष्वेव प्रवेशस्तत्स-
म्बन्धेनोद्गमाङ्गीकारे प्राणोपादानविरोधश्च । अतः सोऽपि नेत्यर्थः ।
नच जीवानां करणगोचरसाक्षात्काराभावात् तद्ग्रहणं कथमुपपद्यत
इति वाच्यम् । जाग्रति, स्वयम्भ्योऽतीतद्वामावेन तत्साक्षात्काराभावे-

तृतीये शास्त्रविरोधः । ब्रह्मणि सिद्धत्वाच्च । असत्कार्यस्य निराकृतत्वात् । सर्वविप्लवस्तु माध्यमिकवदुपेक्ष्यः ॥ ३५ ॥

पि, अत्रात्मा स्वयञ्ज्योतिर्भवतीति श्रुत्या तदानीं स्वयञ्ज्योतिर्यत्र करणनाडीप्रभृतिसाक्षात्कारसम्भवे सुखेन तद्ग्रहणोपपत्तेः । नचैवं सति जाग्रति कदाचित् तत्स्मरणापत्तिः । निद्रया स्वयञ्ज्योद्वैद्ये प्रहणादिविषयकसंस्कारस्यापि तिरस्कारात् । नच तिरस्कारे मांसा-
प्रभावः । कार्यभावेनैवं तथानुमानात् । अथवा, उपेक्षाज्ञानादिव ता-
दृशज्ञानादपि संस्कारानुत्पत्तिरपेक्षाज्ञानवत्तदपि त्रिक्षणावसाध्य-
वेति वा श्रुतार्थापत्त्या कल्पनीयमतो न दोषः ।

नच द्वितीयस्कन्धे, आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैक इत्यत्र स्व-
प्नादौ भगवत् एव द्रष्टृत्वप्रतिपादनात् तत्र जीवस्य द्रष्टृत्वमिति श-
ङ्काम् । तत्र, स सर्वधीयुत्यनुभूतसर्व इत्यत्रोक्तायाः भगवतो द्रष्टृत्व-
प्रतिष्ठायाः पूर्तये भगवतो द्रष्टृत्वव्युत्पादनेऽपि जीवद्रष्टृत्वस्यानिषेधा-
त् । अन्यथा स्वप्नानुस्मरणाभावप्रसङ्गात् । इदञ्च मया तत्रैव व्यु-
त्पादितमिति ततोऽवसेयम् ।

मिश्रस्तु—यद्यपि जीवानां करणगोचरसाक्षात्कारो भास्वी-
ति तद्गोचराकृतिर्न सम्भवति, तथापि निद्रानिमित्तकारणवद्भुर्निमी-
लनादिद्वारेण निद्रायां कर्तृत्वं बोध्यमित्याह । तत्रास्माकं रोचते ।
उक्तरीत्या कर्तृत्वे साक्षात्सम्भवति तथा कल्पनस्यायुक्तत्वादिति ।
तृतीयं दूषयन्ति । * तृतीय इत्यादि * । शास्त्रे हि कर्तृत्वं प्रतिष्ठा-
तं सूचयता । यदि तच्छास्त्रविषाणायितमेव भवेत् तदा तस्य समा-
गमनासम्भवात् कथं तत्प्रतिजानीयादतस्तद्विरोधः । किञ्च । यदि
तत् तथा स्याद् ब्रह्मण्यपि न स्यात् । तथा सतीक्षत्वादिसूत्रेषु न तत्प्र-
तिपादयेत् । अतो ब्रह्मणि सिद्धत्वाद्यपि न कर्तृत्वस्य तथात्वम् ।
नच ब्रह्मणि सिद्धत्वेऽपि जीवे शुक्तिरजतयदसदेवोत्पत्त इति यु-
क्तम् । मसत्कार्यत्वादस्य निराकृतत्वात् । यत्तु ब्रह्मणो निर्गुणत्वा-
त् कार्यस्यापि सकल्येन कर्तृत्वमपि तथेवेति । तदयुक्तम् । सर्ववि-
प्लवकारणात् । सर्वविप्लवस्तु माध्यमिकवदुपेक्ष्य एव पर्यवस्य-

व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

व्यपदेशो, विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेति ।
अत्र सांख्ये बुद्ध्यादीनामेव कर्तृत्वं न जीवस्येति क्रियायां यागा-
दिकर्मसु, न तु भोगे । जीवस्य कर्तृत्वं न चेत् । न । तथा सति
निर्देशस्य विपर्ययो भवेत् । विज्ञानेन विज्ञानभादायेति श्रुत्यनुरो-
धात् । प्रकृतेऽपि तृतीयान्तता आपद्येत ।

अथ स्वव्यापारे कर्तृत्वं, तथापि पूर्वनिर्देशस्य विज्ञानमयस्य
विपर्ययः स्यात् । विकारित्वं स्यात् । तच्चासङ्गतम् । व्यच्चात् ।
विज्ञानभादायेत्यत्र विपर्यय एव एकस्य प्रदेशभेदेनार्थभेदोऽपि ।

तीति सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात् तद्वदेवोपेक्ष्यः । तस्मात् तृतीयाऽपि
नेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्निर्देशविपर्ययः ॥ एवं धृतार्थापत्त्या
जीवस्य कर्तृत्वं साधयित्वा साक्षाच्छ्रुत्या साधयतीत्याशयेन व्या-
कुर्वन्ति । * व्यपदेश इत्यादि * । व्यपदेशः प्रथमाविभक्त्या कर्तृ-
त्वेन निर्देशः, सोऽस्यां श्रुतौ जीवे घटते । अतः कल्पनां विना सां-
क्षाच्छ्रुत्यैव स कर्तृत्वपर्ययः । सूत्रशेषं व्याकुर्वन्ति * अत्र सांख्य इ-
त्यादि * । अत्र अस्यामपि श्रुतौ विज्ञानपदेन बुद्धिरेवोच्यते । सांख्ये-
बुद्ध्यादीनां प्राकृतानामेव कर्तृत्वं व्यवस्थापितं, न जीवस्य इति हेतोः
क्रियायां यागादिषु वैदिकेषु लौकिकेषु च कर्मसु जीवस्य न क-
र्तृत्वम् । क्रियापदाद् भोगे कर्तृत्वं न पूर्वपक्षिणा प्रतिपिध्यते । त-
थाच क्रियायामेव जीवस्य कर्तृत्वं नेति चेन्न । इदं वक्ष्यमाणहेतुना
सेत्स्यमानकथनम् । तथा सति विज्ञानपदेन बुद्धेरेव व्यपदेशोऽङ्गीकृते
सति तथेत्यर्थः । ननु कारकमात्रस्य स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्
स्वाली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादिवद् भक्ष्यापि कर्तृत्वं शक्यवच-
नमतो निर्देशविपर्ययो न भविष्यतीत्याशङ्कामनूय तत्रापि दूषणं
योजयन्ति । * अथेत्यादि * । यद्येवं निर्देशः समर्थ्यते तथापि अयं
श्लोको विज्ञानमयमुपक्रम्य पठित इत्येतद्वैकार्थ्यात् तत्रापि विज्ञान-

भगवति सर्वे शब्दाः स्वभावत एव प्रवर्तन्ते । औपचारिकत्व-
शापकाभावात् ।

यज्ञो जायमान इति श्रद्धादीनां शिरस्त्वादिः ।

पदस्य बुद्धिवाचकत्वे विज्ञानमयपदस्य बुद्धिविकारवाचकत्वं स्यात् ।
तच्चासङ्गतम् । इयच्छेत् । इयच्छेत् । इयच्छेत् । विधेर्वह्ण्यव्याहृत्य-
यत्वात् । अतस्तत्रेवात्रापि तदनुरोधाज्जीववाचकत्वमेवाङ्गीकार्यम् ।
यद्यपि विज्ञानमादायेत्यत्र विपर्यय एव वर्तते इति तस्य न दोषत्व-
मिति वक्तुं शक्यते, तथापि एकस्य विज्ञानस्य जीवधर्मतया प्राणध-
र्मतया च प्रदेशभेदेनार्थभेदोऽपि तत्राभिप्रेत इति तत्र न विपर्ययस्य
दोषत्वम् । अत्र तूभयत्राप्येक एव विज्ञानपदार्थः परामृष्यत इत्यत्र
तु विपर्ययो दोष एवेत्यर्थः । ननु विज्ञानपदस्य जीववाचकत्वे विज्ञा-
नमानन्दं ग्रहेत्यत्र विज्ञानपदस्य ग्रहण्यौपचारिकत्वं स्यादतो नेदं
साधीय इत्यत आहुः । * भगवतीत्यादि * । सर्वे शब्दाः प्रणववि-
कृतित्वात्प्रणववाच्ये ग्रहाणि स्वभावत एव वर्तन्ते । सर्वे वेदा य-
त्पदमामनन्तीति श्रुतेश्च । अतस्तत्रौपचारिकत्वशापकाभावात् तथे-
त्यदोष इत्यर्थः । नन्विदं विज्ञानमयपदस्य विकारार्थत्वानुपपत्त्यनुरो-
धेनोक्तम् । सा तु नास्ति । छन्दसि सर्वेषां विधीनां कैफलिपकत्वाभ्यु-
पगमात् । नचात्र विकारप्रत्ययत्वे मानामावः । तत्र श्रद्धादीनां
मनोवागादिधर्माणां शिरसादित्यकल्पनाया एव मानत्यादित्यत आ-
हुः । * यज्ञ इत्यादि * । सत्यमस्ति कल्पना, परन्तु न तस्या विकार-
प्रत्यये मानत्वम् । तत्रोक्ते तस्य यज्ञकर्तृताया यत्कथ्यताम् । श्रुत्यन्तरे
च यजमानभागप्राशनप्रशंसायाम्, यथायान् वै यज्ञो यायान् यज-
मानभागो यज्ञो यजमानो यद्यजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं
प्रतिष्ठापयतीति यज्ञस्यामित्येन यजमानस्य यज्ञतायाः कल्पनाया उ-
पदिष्टयाद्यजमानधर्माणां श्रद्धादीनां शिरस्यादियज्ञशिरःप्रभृतिरू-
पार्थं कल्पनयोच्यते । यज्ञाभिपिपासां श्रद्धादोमकथनात् तस्या य-
ज्ञाङ्गतया तद्धर्मत्वम् । ऋतसत्ये प्रमीदृमाणानुष्ठीयमानां धर्मा । योग-
आत्मचिन्तनसाधनत्वाद्योगशिष्यापुनरितसु विहितत्वाच्च धर्म एव ।

तस्माद् विज्ञानमपो जीव एव । जडस्य स्वातन्त्र्याभावान्न
कर्तृत्वम् ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

ननु जीवस्य कर्तृत्वे हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरिति चेत् । न ।
उपलब्धिवदनियमः । यथा चक्षुषेष्टमनिष्टं चोपलभते, एवमिन्द्रि-
यैः कर्म कुर्वन्निष्टमनिष्टं वा प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

महर्लोकोऽप्याधारतया योग्यज्ञातम् । इदं च तृतीयाध्यायेन सङ्ग-
तम् । अत इयं कल्पना यज्ञन्यायेति नास्या विकारप्रत्ययसाधकत्व-
मित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । ननु भवत्वं तथापि
यन्नादिकर्तृत्वं शरीरविशिष्टस्येति युद्धादेव कर्तृतायाः पर्यवसा-
नमित्यत आहुः । * जडस्येत्यादि * । तथाच कर्तृलक्षणस्य युद्धाव-
धटमानत्वात् युद्धेः कर्तृत्वं, किन्तु जीवस्यैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।
जीवस्य कर्तृत्वे स्वातन्त्र्यं प्राप्तम् । स्वतन्त्रत्वे च हितमेव स्वस्य
कुर्यान्न त्वहितादि । इदमेतत्तु तदपि । अतो हिताकरणादिदोषप्रस-
क्तिर्जीवकर्तृत्वबाधिकेति युद्धेरेव कर्तृत्वमित्यर्थः । समाधि व्याकु-
र्वन्ति । * नेत्यादि * । सांख्यमते भोक्तृत्वस्याङ्गीकाराद् भोगस्य
च सुखदुःखसाक्षात्कारात्मकत्वात् तत्र स्वातन्त्र्यं त्वस्य धक्तव्य-
म् । तथा सति उपलब्धिरूपे कार्ये तत्करणभूतानि चक्षुरादीनि
व्यापारयन् यथा चक्षुषा इष्टमनिष्टं चोपलभते, एवं क्रियारूपेऽपि
कार्ये तत्करणानामिन्द्रियाणां व्यापारणादिन्द्रियैः कर्म कुर्वन्निष्ट-
मनिष्टं वाऽप्राप्नोतीति समः समाधिरित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु — यथा, नित्योपलब्धिसूत्रे आत्मनो
विभुत्व उपलब्धनियमो दोष उक्तस्तथात्र आत्मनोऽकर्तृत्वे प्रकृ-
तेष्व कर्तृत्वे दोष उच्यते । यदि प्रकृतिरेव कर्त्री स्यात्तात्मा, तदा
तस्याः सर्वपुरुषसाधारणत्वात् सर्वाणि कर्माणि सर्वेषां भोगाय

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

नन्वीश्वरवत् स्वार्थमन्यथा न कुर्यादितेचेत् ॥ शक्तिविपर्य-
यात् ॥ तथा सामर्थ्याभावात् । इत एव देवादहितमापि क-
रोति ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

जीवस्य क्रियाज्ञानशक्ती योगेन सिद्ध्यतः । समाध्यभावा-
च्छक्त्यभाव इत्यर्थः । चकारात् तादृशमन्त्राभावोऽपि ।

स्युर्मेव वा, न तु कस्यचित् । मच्च य आत्मा यत्सन्निहितस्तस्य तद्भो-
ग इति सन्निधानाद् व्ययस्या । आत्मनां विभुत्याभ्युपगमेन सर्वेषां
सन्निधानस्याविशिष्टत्वात् । अत एव नान्तःकरणादिनापि व्यय-
स्यासिद्धिरित्याहुः । तदपि युक्तम् ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । अ-
यमर्थः । चक्षुषा अनिष्टोपलब्धिर्या जायते सा न स्वप्रयत्नसम्पाद्या ।
प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन देवाज्जायमानत्वात् । अतः कर्मजनितेष्टानि-
ष्टोपलब्धिदृष्टान्तो न युक्तः । अतो यदि जीवः स्वतः कर्त्ता स्यात् त-
दा स्वार्थमनिष्टं न कुर्यात् । यथा ईश्वरः स्वार्थमनिष्टं न करोति त-
द्वत् । दृश्यते च तत् । अतो न जीवः कर्त्तेति । अत्र समाधि व्याकु-
र्यन्ति * तथेत्यादि * विपर्ययोऽभावः । तथाच शक्त्यभावादनिष्टकर-
णम् । ईश्वरं तु शक्तिरस्तीति न दृष्टान्तः । अतोऽनिष्टकरणं न सा-
दृजिककर्तृत्वबाधकमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ शक्त्यभाव एव कुत इत्याकाङ्क्षायामेत-
त्सुत्रं प्रवृत्त इत्याशयेन विवृण्वन्ति । * जीयस्येत्यादि * । स्पष्ट-
म् । तादृशमन्त्राभावात् इति सामर्थ्यसाधकमन्त्राभावः । यथा भूमि-
र्भूम्ना घौर्यरिणेत्याहारापमेपैतामाशास्ते सर्पा ये जीर्यन्तोऽमन्यन्त स
एतं कसर्णीरः काद्रंयेयो मन्त्रमपश्यत्ततो ये ते जीर्णास्तनूरपाप्नोते-
ति । अत्र सांख्यास्तदनुसारिणो मायायादिप्रभृतयश्च जीयस्य यु-
यिसवन्धादीपाधिकं कर्तृत्वमद्वीकुर्वन्तः स्यामापिकं जीयस्य कर्तृ-

नच सहजकर्तृत्वे अनिमोक्षः । पराधीनकर्तृत्व एवैतदिति ।
सांख्यस्य तन्मतानुसारिणो वान्यस्य भ्रम एव । कर्तृत्वे न
मुक्तिरिति । नपुंसक एवमुच्येतेति बाह्यवद ।

निरिन्द्रियस्यैव समाधिरित्यपि । करणत्वेन बुद्धिवश केनापि

त्वे यथा घट्टेरौष्ण्यान्न निवृत्तिस्तथा जीवस्य कर्तृत्वात् निवृत्तिः
स्यात् । तदनिवृत्तौ च मोक्षोऽपि न स्यात् कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वा
दित्याहुः । तद् दूषयन्ति * नचेत्यादि * । * पराधीनकर्तृत्व एवैत-
दिति * । आध्यासिक एव कर्तृत्वे अनिमोक्षस्तस्यैव दुःखरूप-
त्वात् । * प्रह्वयदिति * । वैधर्म्ये दृष्टान्तः । तथाच पराधीनक-
र्तृत्ववादिनस्तथैवायं दोषो, नास्माकमित्यर्थः । ननु शुद्धबुद्धमुक्ता-
त्मनः प्रतिपादनात् तादृशे आत्मनि मोक्षसिद्धिरभिमता । तादृ-
गात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविके कर्तृत्वे अयकल्पते । अत उपाधि
धर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकमिति वदतः प्रत्याहुः । *
सांख्यस्येत्यादि * । * कर्तृत्वे नेति * । अत्र नेति भिन्नं पदम् । भ्रमत्वे
हेतुः । * नपुंसक इत्यादि * । * नपुंसक इति * स्वातन्त्र्यादिसर्व-
पुरुषधर्मशून्यः । * इति बाह्यवदिति * अयमभ्युपगमो बाह्यानामिव
प्रमाणरहितः । तथाच प्रमाणराहित्यादस्य भ्रमत्वमित्यर्थः । अत्र
हेतुस्तु मुक्तानामपि शुक्तसन्तकुमारादीनामुपदेशकर्तृत्वदर्शनम् ।
भूमविद्यायां, तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत
आत्मतः प्राणा इत्यारभ्य, आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमित्यन्तेन
पश्यस्य सङ्कल्पादीनामान्महेतुकत्वध्रावणं च बोध्यम् । यदुक्तं, स-
माध्यभावश्च शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतो यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमादाय
समाधिविधानादिति तद् दूषयन्ति । * निरिन्द्रियस्यैव समाधिरित्य-
पीति * अध्यासशून्यतया इन्द्रियाद्यभिमानरहितस्यैव समाधिर्मुख्य
इत्यपि बोध्यमित्यर्थः । अत्रापि भूमविद्यासं वाक्यमेव हेतुः । ननु
केवलयात् पूर्वं जीवन्मुक्तस्यापि लिङ्गसद्भावाद् बुद्धिसम्बन्धोऽस्त्ये-
वेति कथं निरिन्द्रियत्वमत आहुः । * करणत्वेनेत्यादि * । तथाच
शुद्धिसम्बन्धस्तु केवलस्य प्रह्वामेदेऽप्यनिवार्यः । शुद्धेः पारमार्थिके

दृश्यते । तस्माज्जीवस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वम् । ध्यायतीव लेखा-
यतीवेत्यपि परधर्मानुकरणम् । अयमप्येको धर्मः ।

स्वाप्ययसम्पत्त्योर्व्रह्मन्यपदेशं पुरस्कृत्य सर्वविश्वं वदन्नु-
पेक्ष्यः ॥ ३९ ॥

व्यावहारिके च सत्यत्वे विभुत आकाशस्येव सर्वसम्बन्धत्वात् ।
अध्यासस्तु नास्ति, येन सम्बध्येत । तस्माज्जीवस्य स्वाभाविकमेव
कर्तृत्वमित्यर्थः । एवं मुक्तस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वं प्रतिपाद्य संसा-
रिणोऽप्याहुः । * ध्यायतीवेत्यादि * । तदुक्तमेकादशस्कन्धे छा-
विशे, 'नृत्यतो गायतः पश्यन् यथैवानुकरोति तान् । एवं बुद्धिगु-
णान् पश्यन्ननीहोऽथाप्यकार्यतश्चेति । गुणैर्भगवता चेति बोध्यम् ।
अत एवैकादशे द्वितीयाध्यायेऽपि योगीश्वरवाक्ये 'कायेन वाचा
मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् । करोति यद् यत्
सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत् तदि'त्यत्र कायाद्युपाधितोऽन्य
आत्माऽपि 'कर्तृत्वेनोक्तः । तस्मान्न शङ्कालेश इति दिक् । यत्तु, ना-
न्योऽतोऽस्ति, द्रष्टृत्वादिश्रुतेः परस्मादन्यो जीवो नाम कर्त्ता भोक्ता
न विद्यते । आविद्यकत्वात् कर्तृत्वमोक्तृत्वयोरिति तत्राहुः । *
स्वाप्ययेत्यादि * । उक्तं पुरस्कृत्य स्वाग्रहेण तथा कुर्वन्नुपेक्ष्यः ।
अयमर्थः । उक्तश्रुतेर्जीवान्तर्यामिणोः शरीरशरीरिमाद्यकथनोत्तर-
मेव पाठेन तद्भेदानिपेधकतया तादृशद्रष्टृन्तरनिपेधपरत्वम् । यत्र
हि द्वैतमिवेत्यस्या अपि समानप्रकरणे पश्यत्वादिकं प्रतिपाद्य विं-
भक्तत्वनिपेधेनाविभागानुसन्धानदशायां द्वितीयस्य विभक्तत्वेन नि-
विध्य सर्वस्यात्ममाद्यबोधनपूर्वकमन्यदर्शननिपेधात् सजातीयदर्शनै-
परत्वं वा, न तु द्रष्टृत्वादिनिपेधनपरत्वम् । पश्यत्वादीनां विना-
शेनाविनाशित्वयोधनपीडाप्रसङ्गात् । अतः स्वाग्रहेण तत् सर्वं
विप्लावयन्नुपेक्ष्य इत्यर्थः । एवञ्च यत्तदृच्यते—विधिशस्त्रं तु य-
थाप्राप्तं कर्तृत्वमादाय कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति, न कर्तृत्वमात्मनः
प्रतिपादयति । कर्त्ता विज्ञानात्मपुरुष इत्याद्यपि शास्त्रमनुवादरूप-
त्वाद् यथाप्राप्तमाविश्यकं कर्तृत्वमनुचदिष्यति । एतेन विहारोपादाने
परिहृते । तयोरप्यनुवादरूपत्वात् । यत् पुनः सन्ध्ये स्थाने परित्यक्तं-

विहारः प्राणानामुपादानं चोक्तम् । तत्राप्यन्येषां प्राणानां विरमणे,
न तु धियोऽपि । सधीः स्वप्ने भूत्वेमं लोकमतिक्रामतीति धीसम्ब-
न्धश्चावगात् । उपादाने यद्यपि करणे कर्मकरणविभक्तिनिर्देशस्त-
थापि तत्संपृक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यम् । किंवले कर्तृत्वासम्ब-
धस्य दर्शितत्वात् । यथा लोके योधा युध्यन्ते, योधे राजा युध्यत
इति तथात्रापि । किञ्चास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं वि-
घक्षितं, न स्वातन्त्र्यम् । कस्य चिद्व्युत्तिपूर्वकस्यापि स्वापे करण-
व्यापारोपरमदर्शनात् । तस्मादात्मनः कर्तृत्वमुपाधिनियन्धनमेवे-
ति । तदपि फल्यु । सनत्कुमारादीनां चङ्क्रमणादिवर्शनेन भूम-
विद्यास्यवाक्येन च निरध्यासानामात्मत एव सर्वकार्यकर्तृत्वे सिद्धे
तदनुसारेणान्यद्रष्टव्यान्दर्शननिषेधकश्रुत्यर्थं उक्तरीत्योक्तयुक्तिभिश्च
प्राञ्जले स्वाभाविककर्तृत्वनिषेधकप्रमाणाभावाद् विधिशास्त्रमनुवाद-
कशास्त्रं विहारोपादानशास्त्रं च प्रतिपादयिष्यत्यनुचदिष्यति च ।
एवञ्च सन्ध्यं स्थाने, धियो विरमणामावेऽपि न कश्चिद्दोषः । धीसा-
हित्येऽपि तदानीं तस्या उपाधितागमकस्याभावात् । करणत्वेन स-
म्बन्धस्फोटत्वात् करणगतविभक्तिकोपाभावात् तदानुकूल्याच्च ।
योधेहृष्टान्तं धियः कर्तृत्वसाधनमात्मनस्तत्रिराकरणं चाप्यसङ्ग-
तमेव । योधानां चेतनत्वेन करणानां चाचेतनत्वेन राज्ञश्च प्रयोजक-
त्वेनात्मनश्च प्रयोजककर्तृताया अप्यनुपगमेन दृष्टान्तदार्ढान्तिक-
धैर्यम्यात् । अतोऽस्मिन्नुपादाने जीवस्य स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणाप्यमेध-
मिति दिक् । यद्यपि विज्ञानपदस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वान्मनोनन्तरपा-
ठाच्च, विज्ञानं यद्वा तनुत इत्यत्रापि बुद्धेरेव कर्तृत्वमुच्यते । विज्ञानं
देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासतं इति चाप्यशेषोऽपि बुद्धेरेव प्रथमजत्वं
विपरीकरोति । ज्येष्ठस्य प्रथमजत्वरूपत्वं बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् । स
एव वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिकमो यद् यद् इति श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वा-
ग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणादित्युक्तम् । तदपि मन्दम् । प्रकरणापेक्षया
प्रसिद्धेर्बुधैलत्वात् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति ब्रह्मण्यपि प्रसिद्धेस्तुल्य-
त्वात् । योगरूपपेक्षया केवलयोगस्यापि निर्बलत्वात् । श्रद्धा-
दीनां शिरस्त्वादिकल्पनतात्पर्यस्य प्रागेवोक्तत्वात् । ज्येष्ठशब्दोऽपि
ब्रह्मपदसमन्विताहाराद् ब्रह्मण इव ज्येष्ठ्यं वक्ति । ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या-
णीत्यादिष्वत् । वाग्बुद्ध्योरुत्तरोत्तरिकमस्तु बुद्धेः करणत्वेऽपि तुल्यः ।

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

ननु कर्मकारिणां कर्तृत्वभोक्तृत्वभेदो दृश्यते तत्र कर्तृत्वभो-
क्तृत्वयोर्भेदो भविष्यतीति चेत् । न । यथा तक्षा रथं निर्माय त-
त्रारूढो विहरति, पीठं वा । स्वतो वा न व्याप्तिर्यते वाश्यादिद्रा-
रेण वा । चकारादन्येऽपि स्वार्थकर्तारः । अन्यार्थमपि करोती-
ति चेत् तथा प्रकृतेऽपि । सर्वहितार्थं प्रयतमानत्वात् । नच कर्तृत्व-
मात्रं दुःखरूपम् । पयःपानादेः सुखरूपत्वात् । तथाच स्वार्थपरा-
र्थकर्तृत्वं कारयितृत्वं च सिद्धम् ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

कर्तृत्वं ब्रह्मगतमेव । तत्सम्बन्धादेव जीवे कर्तृत्वं, तदंशत्वा-

तस्मात्त किञ्चिदेतत् ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।
भेद इति * भिन्ननिष्ठत्वम् । सूत्रोक्तं समाधिं व्याकुर्वन्ति । * नै-
त्यादि * । तथाच उक्तोभेदः प्रायिको, न तु नियत इति न कर्म-
करदृष्टान्तेन तयोर्भिन्ननिष्ठत्वसिद्धिरित्यर्थः । उभयमेति पदं व्या-
कर्तुमाहुः । * अन्यार्थमित्यादि * । पूर्वपक्षिणोक्तमङ्गीकुर्वन्ति । *
तथेत्यादि * । * प्रकृत इति * शब्दप्रणयने । तथाच व्याख्यातान्
सर्वांश्च प्रकारान् प्रोढीकर्तुर्मयं दृष्टान्तो, न तु स्वतोऽकर्ता, करण-
द्वारेण कर्त्तव्यतायन्मात्रांशे । प्रमाणाभावादित्यर्थः । शेषमुक्ताना-
र्थम् ॥ ४० ॥ १४ ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ जीवे कर्तृत्वं स्वाभाविकमित्यपधारितम् ।
तत् किं जीवस्य स्वातन्त्र्येण, उत प्रधानाधीनतयेति विचारणीयम् ।
पुण्यः पुण्येनेति, एष उ प्येति विरुद्धधुतिद्वयदर्शनेन स्पष्टं हात् । तत्र
ईदृशरार्धान्त्ये जीवस्य दुःखभोगासम्भवात् कार्मानादित्यस्य च कर्तृ-
पाधीनत्वात् तदप्यनाद्येति स्वातन्त्र्येणैव कर्तृत्वमिति दाहनायामिदं
सूत्रमित्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * कर्तृत्वमित्यादि *

दैर्घ्यादिवत् । न तु जडगतमिति । अतो, नान्योऽतोऽस्तीति सर्वकर्तृत्वं घटते । कुत एतत् ? । तच्छ्रुतेः । तस्यैव कर्तृत्वकारयि-
र्तृत्वश्रवणात् । यमधो निनीपति तमताधु कारयतीति । सर्वकर्ता
सर्वभोक्ता सर्वनियन्तेति । सर्वरूपत्वान्न भगवति दोषः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिच्छावै-
यर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वं ब्रह्मतादात्म्यादेव जीवे भासते । तादात्म्यं चांश-
त्वाद्भूतु कार्यत्वात् । अत ऐश्वर्यादिकं यथा भगवत्कृपया पार्यदादिषु
पुंस्त्यादिवत् प्रकटीभयद्भासते तथा कर्तृत्वमित्यपि । अत एव मु-
क्तानां तत्तत्कार्यकर्तृत्वं ध्रूयते, इमांशोक्तान् कामाग्नीकामरूप्यनु-
सञ्जरित्वादि । यद्यपि ब्रह्मवादे जडेभ्यश्चैव शक्त्यमविशिष्टं, तथापि
जडजीवयोः परस्परचैलक्षण्यार्थं तत् तत्र न भगवता प्रकटीक्रिय-
ते । यथा पृथिव्यामेव गन्धो, न जलादिष्विति । अतो ब्रह्मधर्मस्यैव
जीवे संक्रान्तत्वेन जीवस्य दर्शनादिकर्तृत्वान्नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्या-
दिश्रुत्युक्तमन्यनिषेधेन ब्रह्मण एव दर्शनादिसर्वकार्यकर्तृत्वं घटते ।
सर्वकर्मेति श्रुतिरप्यसङ्कोचेन ब्रह्मणि सङ्गच्छते । एवञ्च, न कर्मावि-
भागादिति सूत्रे यत् कर्मानादित्वमभ्युपगतं तदपि ब्रह्मधर्मत्वादेवोप-
पन्नमित्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति * तस्यैवेत्यादि * स विश्वकृत् स हि सर्वस्य
कर्त्तेति । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुगिति, सर्वमिदं
प्रशास्ति, अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानामित्यादिश्रुतिभिः सर्वभोक्ता
सर्वनियन्तेति । कारयितृत्वथुतिस्तुतैव । नन्वेवं सर्वकर्तृत्वाद्यङ्गी-
कारे असमीचीनं प्रत्यपि ब्रह्मण एव कर्तृत्वात् क्लृप्तकर्मत्वाद्यापत्ति-
रित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । तथाच, 'किं घर्णितेन बहुना लक्षणं
गुणदोषद्विदोऽपि गुणस्तुभयवर्जित' इत्येकादशस्क-
न्धे भगवदुक्तान्यायाश्च दोष इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिच्छावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ तुशब्द-

ननु वैषम्यनैर्घृण्ययोर्न परिहारः । अनादित्वेन स्वस्यैव कारयितृत्वादितिपक्षं तुशब्दो निवारयति । प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृतम् । अग्रे तस्याशक्यत्वात् स्वयमेव कारयति । यथा बालं पुत्रं यतमानं पदार्थगुणदोषौ वर्णयन्नपि तत्प्रयत्नाभिनिवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति । सर्वत्र तत्कारणत्वाय तदानीं फलदातृत्वे या इच्छा तामेवा-

व्याख्यानमुखेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । पूर्वं कर्मादित्वमीश्वरस्य तत्सोपेक्षत्वं चाङ्गीकृत्य वैषम्यनैर्घृण्ययोः परिहारः कृतः । स तु न युज्यते । कर्मानादित्ववत् स्वस्य यत्कारयितृत्वं तस्याप्यनादित्वादित्यर्थः । समार्थं व्याकुर्वन्ति । * प्रयत्नेत्यादि * । अयमर्थः । तैत्तिरीय आनन्दमयप्रशंसाप्रसङ्गे, अथातोऽनुग्रहा इत्यादिना अविद्वद्भिर्बुधोः समानैव ब्रह्मप्राप्तिस्तु काश्चिद्भेद इति प्रश्ने उत्तरत्वेन, सोऽङ्गामयतेत्यादिना स्वस्यैव बहुभयनेनोद्यनीचरूपेण सर्वसृष्टिमुक्त्वा तत्रानुप्रवेशेन स्वस्यैव, सच्च त्यन्नाभयदित्यादिना अनेकविधं द्वैधीभावं चोक्त्वा, सत्यमभवदिति समाप्तौ ब्रह्मरूपत्वं निगमयामास । तथा सति सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे अविशिष्टेऽपि मध्ये, स तपोऽस्तप्यतेत्यादिना तपोरूपस्यालोचनस्यापि सृष्टौ कारणत्वेन कथनाद् यथाधिकारं तत्तत्फलं, तत्तदधिकारश्च नानाविधस्तत्र कारणं, तस्यापि कारणं नानाविधः स्वभाव इति तत्र फलति । एवं सत्यालोचनानुसारेण यद्यमानप्रनाड्या प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यं, तदपेक्षः सन्, अग्रे यादृशकृतानुपकरणयादुल्लस्यमपेक्षितं, तच्च जीवेन केचलेन सम्पादयितुमशक्यमतस्तत्सम्पादनद्वारा स्वयमेव कारयति । तत्र दृष्टान्तो * यथा बालमित्यादि * । एवं सति कार्यमात्रं प्रति भगवानेव कारणमिति सर्वत्र तत्कारणत्वाय तदानीं प्रयत्नोत्तरकाले फलदातृत्वाभिव्यापिका या इच्छा आलोचनाकारान्तःपातिनी तामेव श्रुतिरनुवदति, उन्निनीपत्यधोनिनीपतीति । अतो गुणदोषकथनपूर्वकं बालेच्छानुसारिसामग्रीसम्पादके पितरि यथा न दोषः, किन्तु बालस्वभावे, तथा ब्रह्मण्यपि न दोषः, किन्तु जीवपक्षेत्यर्थः । ननुतद्दृष्टान्तन्यायेनैव कारयतीत्यत्र किं गमकमित्या-

नुवदति । उन्निनीपतिं, अत्रो निनीपतीति । अन्यथा विहितप्रति-
पिद्धयोर्वैयर्थ्यापत्तेः । अप्रामाणिकत्वं च । फलदाने कर्मापेक्षः ।
कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः । प्रयत्ने कामापेक्षः । कामे प्रवाहापेक्ष इति
मर्यादारक्षार्थं वेदं चकार । ततो न ब्रह्मणि दोषगन्धोऽपि । न-
चानीश्वरत्वम् । मर्यादामार्गस्य तथैव निर्माणात् । यत्रान्यथा स
पुष्टिमध्य इति ॥ ४२ ॥

काङ्क्षायां सूत्रोक्तं, विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति हेतुं विवृण्व-
न्ति । * अन्यथेत्यादि * । यद्युक्तन्यायं विहाय केवलं जीवरुत-
कर्मापेक्षः कारयतीत्येवाङ्गीक्रियते तदा विहितप्रतिपिद्धयोर्मागादि-
प्राधान्यहननादिरूपयोः कर्मणोर्वैयर्थ्यं स्यात् । पूर्वीपूर्वथैव कर्मानुसर-
णे ईदृशस्य तदधीनतया तेषामेव प्राधान्यास्तत एव दुःखवदप्रार्थि-
तस्य सुखस्यापि सिद्धेः । आदिपदादप्रामाणिकत्वं च । इदं विहित-
मिदं निपिद्धमिति योऽयकस्य प्रमाणव्यापारस्य वैयर्थ्यात् । अतो
विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यप्रमाणव्यापारावैयर्थ्यप्रामाणिकापेक्षावत्कृत-
प्रमाणानुसरणेभ्यो हेतुभ्य इदं ज्ञायते, यत् फलदाने कर्मापेक्ष इ-
त्यादिमर्यादारक्षार्थं तज्ज्ञापकं स्यानिश्वासरूपं वेदं प्रकटीचकार ।
यथा लोके राज्यमर्यादारक्षकं नीतिशास्त्रम् । ततो, लोकवत्तु लीला-
कैवल्यमिति न्यायेन जीवरुतप्रयत्नानुसरणात् ब्रह्मणि वैषम्यादि-
दोषगन्धः । नाप्पनीश्वरत्वम् । मर्यादामार्गस्य तादृशापेक्षावैशिष्ट्य-
पूर्वकत्वेन स्वयमेव निर्माणादिति । नन्वयमपि न नियमः । अहर्वा-
पृतमिति, ते नाधीतधृतिगणा इत्यादिवाक्येषु तदनेपेक्षैव गोकुल-
स्थेभ्यः फलदानकथनाच्छ्रुतावपि, सुहृदः पुण्यकृत्यां द्विपन्तः पा-
पकृत्यामिति कथनादित्यत आहुः । * यत्रेत्यादि * । तथाचेदमपि
लोकवत्तु लीलेतिन्यायादेव समाहितम् । लोके राज्ञामपि कृपापातेषु
तथा दर्शनादिति ।

विद्वन्मण्डने तु, स वै नैव रेम इति श्रुत्यनुसारेण, यती प्रयतन
इतिधात्वर्थमादाय भगवत्कृतो यः क्रीडार्थमुद्यमः सोऽत्र प्रयतनशब्दे
गृहीतः । सिद्धान्तस्तूमयत्राप्येक एव । तेनात्रेदं सिद्धम् । फलदाने

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथाचापि दाशकितवा-

दित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

जीवस्य ब्रह्मसम्बन्धिरूपमुच्यते । जीवो नाम ब्रह्मणोऽंशः ।
कुतः ? । नानाव्यपदेशात् । सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति कपूय-
चरणा रमणीयचरणा इति च ।

भगवान् जीवकृतप्रयत्नापेक्षोऽपि न स्वातन्त्र्यास्तीयते । तथैवालोचि-
तत्वात् । आलोचनानुसारेण विविधं फलं जीवेश्यो ददपि, न यैव-
स्यादिदोषभाग् भवति । सर्वरूपत्वात् । कर्मणामप्यनादित्वं भगवद्भ-
मत्वात् । कचिन्मर्यादां भिनत्त्यपि । स्वतन्त्रत्वात् । तथोक्तं द्वितीय-
स्कन्धसुबोधिन्याम् ।

यत्किञ्चिद् दूषणं त्वग्र दूष्यथापि हरिः स्वयम् ।

विद्यद्भक्षः सर्वेऽपि सर्वमग्रेव शोभत इति ॥ ४२ ॥ १५ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत

एके ॥ अधिकरणमवतारयन्ति * जीवस्येत्यादि * । स्वसम्बन्धि तु,
क्षोऽत एवेति सूत्रे ज्ञानरूपत्वबोधनावुक्तम् । इदानीं यो यदंशः स
तं भजेदिति भजनयोग्यत्वं वक्तुं मतान्तरवद् अन्यत्वं परिहर्तुं मु-
क्तिदशायां ब्रह्मत्वव्यपदेशस्य मुख्यवृत्तत्वे हेतुं बोधयितुं ब्रह्मानेक-
त्वं च परिहर्तुं ब्रह्मसम्बन्धिरूपकथनार्थमिदमारभ्यत इत्यर्थः । सूत्रं
विवृण्वन्ति । * जीवो नामेत्यादि * । * नानाव्यपदेशादिति *
नानात्वेन व्यपदेशो नानाव्यपदेशस्तस्मात् । श्रुतौ बहुत्वसंख्यावि-
शिष्टत्वेन कथनाद् ब्रह्मणः सकाशाद् विस्फुलिङ्गवद् विभागकथना-
च्चेत्यर्थः ।

विद्वन्मण्डने तु—नानाविधो व्यपदेशो नानाव्यपदेशः, कचिद्
ब्रह्मत्वेन, कचिद्विभक्तत्वेन, कचिदक्षत्वेन, कचिच्छिद्रूपत्वेन, कचिदी-
शितव्यत्वेन, कचिदणुत्वेन, कचिद् व्यापकत्वेनेत्येवंरूपः । अयमा-
त्मा ब्रह्म सर्वानुभूः, सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति, शाश्वो ह्यवजावी-
शानीशौ, विज्ञानघन एवेतिभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय, क्षरात्मानावीशते
देव एकः, एवोऽणुरात्मा चेतसा घेदितव्यः, तद्ब्रज्जीवो नभोपम इत्या-

ननु ब्रह्मणो निरवयवत्वात् कथं जीवस्यांशत्वमिति वाच्य-
म् । न हि ब्रह्म निरंशं सांशमिति वा कचिल्लोके सिद्धम् । वेदै-
कसमधिगम्यत्वात् । सा च श्रुतिर्ययोपपद्यते तथा तदनुल्लङ्घनेन
वेदार्थज्ञानार्थं युक्तिर्वक्तव्या । सा चेत् स्वयं नावगता, तपो वि-
धेयम् । अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इति । न तु सर्वविप्लवः कर्त-
व्य इति ।

तत्रैषा युक्तिः—

विस्फुलिङ्गा इवाग्नेर्हि जडजीवा विनिर्गताः ।

सर्वतःपाणिपादान्तात् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखात् ॥

द्विषु । तस्माद् ब्रह्मणोऽंश एव जीवः । न ह्येवं विस्फुल्लिङ्गमनु-
कार्यस्य सम्भवतीत्यादि व्याख्यातम् ।

अत्रैकदेशिमिर्दर्शनान्तराभिमानमिथ्य कृतामाशङ्कमनूय
निपेधन्ति * ननु ब्रह्मण इत्यादि * । निपेधे हेतुं व्युत्पादयन्ति । *
न हि ब्रह्मेत्यादि * । * युक्तिर्वक्तव्येति * । यथा न्यग्रोधफलमाहरे-
त्यादिः । * तपो विधेयमिति * तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्येति श्रुतेः ।
* अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इतीति * । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिग-
च्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादिश्रुतेः । इति * प्रकारे ।
एवं श्रुतेन प्रकारेण ब्रह्म ज्ञातव्यं, न त्वेकदेशमादाय सर्वश्रुतिविप्लवः
कर्तव्यः । योऽन्यथा सन्तमात्मानमिति श्रुत्युक्तदोषप्रसङ्गादित्यर्थः ।
एवं हेतुकथनावश्यकत्वं व्युत्पाद्य श्रुतिसिद्धयुक्तिरूपमंशपक्षाङ्गी-
कारे हेतुमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * जडजीवा विनिर्गता इति * । व्यु-
च्चरणश्रुतौ एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः स-
र्वाणि भूतानीत्युक्त्वा, सर्वं एवात्मानो व्युच्चरन्तीति कथनात् ते ए-
रस्परविलक्षणतया निर्गताः । * सर्वत इत्यादि * । श्वेताश्वतरे, वि-
श्वतश्चक्षुस्त विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात्, सम्बाहु-
भ्यां भ्रमति सम्पतत्रैर्धावामूमी जनयन् देव एक इति, सर्वतःपा-
णिपादे तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं, सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य

निरिन्द्रियात् स्वरूपेण तादृशादिति निश्चयः ।

संदर्शेन जडाः पूर्वं चिदंशेनेतरे आपे ॥

अन्यधर्मातिरोभावा मूलेच्छातोऽस्वतन्त्रेण इति ॥

ब्रह्मवादे अंशपक्ष एव ।

ननु अंशत्वे सजातीयत्वमायाति । श्रुत्यन्तरे पुनर्ब्रह्मदाशा
ब्रह्मे कित्वा उत । अत्र सर्वस्यापि ब्रह्मविज्ञानेन विज्ञानप्रतिज्ञा-
नाद् दाशादीनामपि ब्रह्मत्वं प्रतीयते । तत्कार्यत्व एव स्यादिति-

तिष्ठति, सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति ध्यायणात्
तथा । एवं सृष्टिं कारणस्वरूपं चोक्त्वा जडजीववैलक्षण्ये हेतुमा-
हुः । * संदर्शनेत्यादि * । वैलक्षण्यं क्रमे च विस्फुलिङ्गश्रुतिरेव
प्रमाणमिति वैलक्षण्यरूपात् कार्यादेवं कार्यविभागोऽनुमीयते । न
इमेमेवात्मानं द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवतामिति ध्रु-
त्यन्तरे तथा दर्शनात् । जडजीवयोर्विरुद्धधर्माधारत्वाभावे युक्ति-
माहुः । * अन्येत्यादि * । अन्य आनन्दांशस्तस्य धर्मो विरुद्धधर्मा-
श्रयत्वं तस्य तिरोभावो येषु तादृशाः । तत्र हेतुर्भूलेच्छा, प्रजायेयं-
तीच्छा ततः । * अस्वतन्त्रेण इति * । स्वतन्त्रो ब्रह्मभावस्तद्वन्तः
स्वतन्त्रेणस्तद्भिन्ना ब्राह्मेभ्यो देहादिभ्यो मुक्तेभ्यो जीवैभ्यश्च भिन्ना
इत्यर्थः । तथाचैवंश्रुतौ लोकविरुद्धस्य सर्वतःपाणिपादत्वादेः श्राव-
णेन ब्रह्मणि निरंशेऽपि लोकविरुद्धस्य सांशत्वस्य व्युच्चरणादिश्रुति-
वलेनाङ्गीकर्तुं शक्यत्वाद् विरुद्धधर्माश्रयत्वं युक्तिरिति तथा श्रुति-
मूलकयुक्त्वा ब्रह्मवादे अंशपक्ष एवाद्रियते । तं विहाय केवलं निष्क-
लश्रुतिं पुरस्कृत्यौपचारिकांशव्यवहृत्या सर्वश्रुतिविप्लवो न कर्त्त-
व्यः । ब्रह्मणो लोकविलक्षणत्वादित्यर्थः । अंशत्व एव किञ्चिदाशङ्क्य
सूत्रांशेन परिहृतीत्याशयेनाहुः । * नन्वित्यादि * । * अत्रति * ।
अस्यां श्रुतौ । तत्कार्यत्व एव स्यादिति । तेषां ब्रह्मत्वं ब्रह्मकार्यत्व
एव युज्येत, यद्यमृदोरिव दाशादिब्रह्मणोर्ब्रह्मण्यस्य स्फुटत्वात् । तथा-
च व्युच्चरणश्रुत्युक्तानां प्राणलोकादीनामिवात्मनामपि कार्यत्वमे-

चेन्न । अन्यथापि प्रकारान्तरेणापि एके शाखिनो दाशकितवादि-
त्वमधीयते शरीरत्वेन, अंशत्वेन च । स्वरूपतः कार्याभावेऽपि प्र-
कारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच न साजात्यम् । आनन्दांशस्य ति-
रोहितत्वात् । धर्मान्तरेण तु साजात्यमिष्टमेव ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥

पुरुष एवेदः सर्वमित्युक्त्वा, पादोऽस्य विश्वा भूतानीति
भूतानां जीवानां पादत्वं, पादेषु स्थितत्वेन वा अंशत्वमिति ॥ ४४ ॥

घाङ्गीकार्यं, न त्वंशत्वमिति शङ्कनर्थः । प्रकारान्तरं विवृण्वन्ति । *
एक इत्यादि * । स्यात् कार्यत्वं, यदि दाशादीननूद्य ब्रह्मत्वं विधी-
यंत । विधीयते तु विपरीतम् । अतो ब्रह्मण एव शरीरत्वं तन्नि-
विष्टत्वं च । इम इत्यनेन सजीवानामेव देहानां परामर्शात् । तन्नि-
विष्टत्वं त्रांशद्वारैव सम्भवति यथा चन्द्रमसो जलादिषु घट्टेरयः-
पिण्डादिषु । अत एके शाखिनो ब्रह्मणो दाशकितवादित्वे शरीरत्वेन
अंशत्वं च विधीयते । अतस्तद्वशानूद्यविधेयभावान्यथानुपपत्त्या अंश
एव जीवः । नच साजात्याभावां याधक इति धार्यम् । जीवस्य
स्वरूपतो जन्मभावेन कार्यत्वाभावेऽपि ब्रह्मणः सकाशाद् विभागे
शरीरप्रवेशतः प्रकारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच स्थूलसूक्ष्मशरीरा-
भिमानान्न साजात्यम् । अभिमानश्चानन्दांशस्य तिरोहितत्वात् ।
तत्तिरोधानस्य च तदर्थप्रयत्नानुमेयत्वात् । अतोऽपि न साजात्यम् ।
धर्मान्तरेण वित्स्वरूपनित्यत्वादिना तु साजात्यमिष्टमेव । सहस्रहशः
प्रमथन्ते सरूपा इति मुण्डके श्रावणात् । अतः साजात्याभावस्यान्य-
हेतुकत्वाद् वस्तुतः साजात्यस्य सत्त्वादेव च्छ्रुतिविचारेऽप्यंश एव
जीव इति परिहारप्रत्याशयः ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ द्रुत्यन्तरसम्भवे दशयितुं हेत्यन्तरं वदतीत्या-
शयं स्फुटीकुर्यन्ति । * पुरुष एवेत्यादि * । पुरुषसूक्तव्याख्यानां
अध्याये, पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुरिति व्याख्यानात् प-
क्षान्तरमाहुः । * पादेष्वित्यादि * ॥ ४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥

वेदे स्वतन्त्रतया उपपाद्य वेदान्तरेऽपि तस्यार्थस्यानुस्मरणम् ।
ममैवांशो जीवल्लोके जीवभूतः सनातन इति ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

जीवस्यांशत्वे हस्तादिवत् तद्दुःखेन परस्यापि दुःखित्वं स्या-
दिति चेन्न । एवं परो न भवति । एवमिति प्रकारभेदः । द्विष्टत्वेना-
नुभव इति यावत् । अन्यथा सर्वरूपत्वात् कुत्र एवं तत्राह ॥ प्र-
काशादिवत् ॥ नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तव स्यादिति ।

अपि स्मर्यते ॥ अयंस्तु स्फुटः ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ एवं त्रिभिर्जीवस्यांशत्वं निर्दोषो-
शत्वे प्राधान् दौषान् परिहर्त्तव्यत्वात् सत्त्वं व्याकुर्वन्ति * जीव-
स्यादि * । * अंशत्वे हस्तादिवदिति * । हस्तादिचक्षुःशब्द इत्य-
न्वयः । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * एवं पर इत्यादि * । अत्र, नैवं पर
इति निषेधेन प्रकारभेदो बोध्यते । तेन तदेतुभूतः प्रकारोऽपि भेदकत्वेन
सूच्यते । तथाच यस्मात् परो जीववत् तस्माज्जीववद् दुःखी नेति तथा
सत्येवमिति जीवनिष्ठः प्रकारभेद उच्यते । स च दुःखे द्विष्टत्वेनानुभव-
रूपः । स तु परस्य नास्ति, किन्तु प्रियत्वेनानुभवरूपः । अतः परोऽन्यथा तत्र
हेतुः * सर्वरूपत्वादिति । तथाच पूर्वसूत्रे यथा दाशकित्यादिरूपस-
त्वात् दुःखरूपोऽपि । अतो दुःखे दुःखत्वेन भानरहितत्वात् परो नै-
वमित्यर्थः । न हि स्वस्य स्वस्मिन्नाप्रियत्वं भासते । ननु कुत एवम-
यम्यते, तत्राह * प्रकाशादिवदिति * । यथा प्रकाशशैत्यादयो
धर्मा नाग्निहिमादीनां दुःखद्विष्टत्वबुद्धिजनकस्तथा दुःखमपि पर-
स्य न दुःखजनकं, न वा द्विष्टत्वानुभवजनकमित्यर्थः । चाप्यं तु प्र-
काशशैत्ये भिन्नुगीतासम् । 'कात्स्न्यं हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्
किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ । नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तव स्यात्
क्षुद्रचेत कस्मै न परस्य द्वन्द्वमिति । तत्र परस्येति पदस्यांशिन इत्यर्थः

चेन्न । अन्यथापि प्रकारान्तरेणापि एके शास्त्रिनो दाशकित्वादि-
त्वमधीयते शरीरत्वेन, अंशत्वेन च । स्वरूपतः कार्याभावेऽपि प्र-
कारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच न साजात्यम् । आनन्दांशस्य ति-
रोहितत्वात् । धर्मान्तरेण तु साजात्यमिष्टमेव ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णीत ॥ ४४ ॥

पुरुष एवेदः सर्वमित्युक्त्वा, पादोऽस्य विद्वा भूतानीति
भूतानां जीवानां पादत्वं, पादेषु स्थितत्वेन वा अंशत्वमिति ॥ ४४ ॥

वाङ्मार्कियं, न त्वंशत्वमिति शङ्कनर्थः । प्रकारान्तरे विवृण्वन्ति । *
एक इत्यादि * । स्यात् कार्यत्वं, यदि दाशादीननूद्य ब्रह्मत्वं विधी-
येत । विधीयते तु विपरीतम् । अतो ब्रह्मण एव शरीरत्वं तन्नि-
विष्टत्वं च । इम इत्यनेन सजीवानामेव देहानां परामर्शात् । तन्नि-
विष्टत्वं चांशद्वारेण सम्भवति यथा चन्द्रमसो जलादिषु घट्टेरयः-
पिण्डादिषु । अत एके शास्त्रिनो ब्रह्मणो दाशकित्वादित्वं शरीरत्वेन
अंशत्वेन चाधीयते । अतस्तद्विशानूद्यविधेयभावान्यथानुपपत्त्या अंश
एव जीवः । नच साजात्याभावा बाधक इति धाव्यम् । जीवस्य
स्वरूपतो जन्माभावेन कार्यत्वाभावेऽपि ब्रह्मणः सकाशाद् विभागे
शरीरप्रवेशतः प्रकारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच स्थूलसूक्ष्मशरीरा-
भिमानान्न साजात्यम् । अभिमानश्चानन्दांशस्य तिरोहितत्वात् ।
तत्तिरोधानस्य च तदर्थप्रयत्नानुमेयत्वात् । अतोऽपि न साजात्यम् ।
धर्मान्तरेण चित्स्वरूपनित्यत्वादिना तु साजात्यमिष्टमेव । सहस्रहशः
प्रमचन्ते सरूपा इति मुण्डके श्रवणात् । अतः साजात्याभावस्यान्य-
हेतुकत्वाद् वस्तुतः साजात्यस्य सत्त्वादेतच्छ्रुतिविचारेऽभ्यंश एव
जीव इति परिहारग्रन्थाशयः ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णीत ॥ श्रुत्यन्तरसम्मतिं दर्शयितुं हेत्वन्तरं घटतीत्या-
शयं स्फुटीकुर्वन्ति । * पुरुष एवेत्यादि * । पुरुषसूक्तव्याख्याना
ऽध्यायं, पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विवृण्वन्ति व्याख्यानात् प-
क्षान्तरमाहुः । * पार्श्वेऽथेत्यादि * ॥ ४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥

वेदे स्वतन्त्रतया उपपाद्य वेदान्तरेऽपि तस्यार्थस्यानुस्मरणम् ।
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

जीवस्यांशत्वे हस्तादिवत् तद्दुःखेन परस्यापि दुःखित्वं स्या-
दिति चेन्न । एवं परो न भवति । एवमिति प्रकारभेदः । द्विष्टत्वेना-
ऽनुभव इति यावत् । अन्यथा सर्वरूपत्वात् कुत एवं तत्राह ॥ प्र-
काशादिवत् ॥ नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यादिति ।

अपि स्मर्यते ॥ अर्थस्तु स्फुटः ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ एवं त्रिभिर्जीवस्यांशत्वं निर्द्धार्य-
शत्वे प्राप्तात् क्षीपान् परिहरतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति * जीव-
स्येत्यादि * । * अंशत्वे हस्तादिवदिति * । हस्तादिवदंशत्वं इत्य-
न्वयः । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * एवं पर इत्यादि * । अत्र, नैवं पर
इति निषेधेन प्रकारभेदो बोध्यते । तेन तद्धेतुमूतः प्रकारोऽपि भेदकत्वेन
सूच्यते । तथाच यस्मात् परो जीवश्च तस्माज्जीवश्च दुःखी नेति तथा
सत्येवमिति जीवनिष्ठः प्रकारभेद उच्यते । स च दुःखे द्विष्टत्वेनानुभव-
रूपः । स तु परस्य नास्ति, किन्तु मित्यत्वेनानुभवरूपः । अतः परोऽन्यथा तच्च
हेतुः * सर्वरूपत्वादिति । तथाच पूर्वसूत्रे यथा दाशकित्यादिरूपस-
थाश्च दुःखरूपोऽपि । अतो दुःखे दुःखत्वेन भानरहितत्वात् परो नै-
वमित्यर्थः । न हि स्वस्य स्वस्मिन्प्रमित्यत्वं भासते । ननु कुत एवम-
वगम्यते, तत्राह * प्रकाशादिवदिति * । यथा प्रकाशादौल्यादयो
धर्मा नाग्निहिमादीनां दुःखद्विष्टत्वं दुःखिजनकमित्यर्थः । चास्यं तु ए-
व न दुःखजनकं, न वा द्विष्टत्वा अनुभवजनकमित्यर्थः । चास्यं तु ए-
कादशस्कन्धे मिश्रुगीतास्यम् । 'कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्
किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ । नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यात्
अनुभवेत कस्मै न परस्य इत्यमि'ति । तत्र परस्येति पदस्यांशिन इत्यर्थो

प्रकाशग्रहणं धर्मत्वद्योतनाय । दुःखादयोऽपि ब्रह्मधर्मा इति ।
अतो द्वैतबुद्ध्या अंशस्यैव दुःखित्वं, न परस्य ।

अथवा प्रकाशः प्रकाश्यदोषेण यथा न दुष्टः । पापस्यापि
तदंशत्वादिति ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च ऋषयः । सर्वेऽपि ऋषयोऽशिनो दुःखासम्बन्धमंशस्य
दुःखसम्बन्धं स्मरन्ति । 'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः
स्मृतः । न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसे'ति । कर्मात्मा
त्वपरो योऽसौ मोक्षवन्धैः स युज्यते । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

घोष्यः । दुःखादीनां ब्रह्मधर्मत्वमानन्दतिरोभावरूपत्वात् । आविर्भा-
वतिरोभायो शक्ती वै मुरवैरिण इति वाक्येन तिरोभावस्य भगवद्-
धर्मत्वादिति । ननु तर्ह्यग्न्यादिचदिति कुतो नोक्तं तत्राहुः । * प्रकाशे-
त्यादि * तथाचाग्न्यादिचदित्युक्ते सामर्थ्यविशेषादेव प्रकारभेदो
युज्येत, न तु धर्मधर्मिभावात् । अनस्तद्व्योधनार्थं तथा नोक्तमित्यर्थः ।
एतस्य दुरुद्धृत्येन क्लिष्टत्वात् पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * रूप-
स्य प्रकाशांशत्वं तु, सूर्यश्चक्षुस्तथा रूपं ज्योतिषो न पृथग् भवेदिति
ब्राह्मणस्कन्धे उक्तम् । तथाच सौरः प्रकाशो रूपप्रकाशकः प्रकाश्यं
रूपमपि तदंशस्तथापि तद्दोषेण यथा प्रकाशस्य न दुष्टत्वं तथा जीव-
स्याभिमानादिदोषप्राप्तेऽपि न परस्य तद्दोषवत्त्वमित्यर्थः । क्वचित्तु
पापस्यापि तदंशत्वादिति पाठः । तदा त्यादिपदेन सूत्रे पापं ग्राह्यम् ।
तथाच धर्मः सनोऽधर्मपथश्च पृष्ठ इति वाक्यात् पापं विराजोऽशः ।
तस्माद् यथा विराजो न दुःखं तद्वदित्यर्थो वाच्यः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ स्मरन्ति च ऋषय इति ग्रहणकम् । अग्ने व्या-
ख्यानम् । * निर्गुण इति * प्राकृतसंसर्गशून्यः । एषस्तथेति श्रुतिस्तु
षट्पदोद्ध्या । एतत्पूर्वार्द्धं तु, सूर्यो यथा सर्वलोकास्य चक्षुर्न लिप्य-
ते चाक्षुष्याह्लादादयैरिति । क्षितीया ज्येष्ठाभ्यतराया । एतत्पूर्वार्द्धं ब्रा-
ह्मणं त्यादि । तथा विरुद्धधर्मवत्त्वं भेदश्च जीवपरमात्मनोः सिद्ध-

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः । चकारात्, तयोरन्यः पिप्पलं स्वा-
द्वत्पनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

ननु जीवस्य भगवदंशत्वे विधिविषयत्वाभावात् कर्मसम्ब-
न्धाभावेन कथं फलसम्बन्धः । जीवस्य च पुनरनेकदेहसम्बन्धात्
कः शुद्रः, का भार्येति ज्ञानमप्यशक्यम् । अतः कर्ममार्गस्य व्या-
कुलत्वात् कथं जीवस्यापि दुःखित्वमिसाशङ्क्य परिहरति ।

अनुज्ञापरिहारौ विधिनिषेधौ जीवस्य देहसम्बन्धाद् यो देहो
यदा गृहीतस्तत्कृतौ । यथा शवाग्निश्चाण्डालभाण्डस्यमुदकं, तद्-
घटादिश्च परिद्वेयते । एवमुत्कृष्टं परिगृह्यते । तथा जीवेषु देह-

ति । एवं सूत्रद्वयेन एको दोषः परिहृतः । पूर्वश्रुतौ चाक्षुषेरित्यस्य
तत्तच्चक्षुःसम्यन्विमिस्तिमिरादिमिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ पुनर्दोषान्तर-
माशङ्क्य परिहरतीत्याहुः * नन्वित्यादि * । अयमर्थः । फलतो ज्ञा-
नार्थवत्त्वादित्यत्र ब्रह्मण आसकामत्वेन फलानुपयोगाज्जडस्य च
ज्ञानाद्यभावेन कर्मकरणस्याशक्यत्वाद् विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं
स्यादिति, तत्परिहारार्थं जीवस्य विधिनिषेधविषयतया कर्तृत्वम-
ङ्गीकृतम् । अंशत्वे तद्विरुध्यते । भगवत् इव जीवस्यापि तथात्वस्या-
वश्यकव्यवत्वेन कथं फलसम्बन्धः । तथाच विधिनिषेधवैयर्थ्यता-
दवस्थ्यात् तत्सूत्रव्याघातः । किञ्च । शास्त्रस्य जीवाधिकारकत्वा-
ज्जीवस्य चानेकदेहसम्बन्धात् को जीवः शुद्रः, का भार्येति ज्ञानम-
प्यशक्यम् । तदज्ञाने, श्रुतौ भार्यामुपेयात्, न शुद्राय मतिं दद्यादि-
त्याद्यनुज्ञापरिहारविषयज्ञानाभावात् । अतः कर्ममार्गस्य व्याकुलत्वाद्
विहितनिषिद्धाव्यवस्थितौ कथं जीवस्यापि निषिद्धफलभूतं दुःखित्व-
मिति द्वयमाशङ्क्य परिहरतीति । परिहारं व्याकुर्वन्ति * अनुदेत्यादि *
सत्त्वं जीवस्य यद्यपि भगवदंशत्वात् स्वरूपतो विधिनिषेधविषयत्वं,

सम्बन्धकृतः । सम्बन्धश्चाध्यासिको भगवत्कृतश्च । आध्यासिको हि ज्ञानाभिवर्तते । द्वितीयो भगवत्तैव । जीवन्मुक्तानामपि व्यवहारदर्शनात् । श्रुतिस्तु भगवत्कृतसम्बन्धमेवाश्रित्याग्निहोत्रादिकं विधत्ते । अन्यथा विद्यां स्वज्ञानं च बोधयन्ती कर्माणि न विदध्यात् । शब्दज्ञानस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । कथं सिद्धवद् यावज्जीवं विदध्यात् । न्यासोऽपि देहसम्बन्ध एव ॥ ४८ ॥

तथापि तत्तदेहसम्बन्धकृतमागन्तुकं तद् भवत्येष । यथान्युदकपृथिवीमां स्वतो विधायविषयत्वेऽपि शवादेःसम्बन्धान्निषेधविषयत्वं, श्रोत्रियादेःसम्बन्धाच्च विधिविषयत्वं, तद्वदस्यापि देहसम्बन्धाज्जाते तस्मिस्तत एव तत्फलसम्बन्धस्यापि सौकर्येण तयोरपि सार्थक्ये सति न शास्त्रार्थवत्त्वसूत्रव्याहतिर्न वा कर्ममार्गव्याकुलता । येन दुःखित्वाद्यनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु देहसम्बन्धेन विधिविषयत्वे देहसम्बन्धस्याज्ञानकृतन्यास्त्रात्मस्याप्यज्ञाधिकारकत्वं सिद्धयति । अज्ञानं च शुद्ध्युपाधिकस्यैव, न तु स्वत इति शास्त्रार्थवत्त्वसूत्रव्याहतिर्न परिहृता भवतीत्याशङ्कयामाहुः । * सम्बन्धश्चेत्यादि * । * स्वज्ञानमिति * । साङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यादिभिः स्वार्थज्ञानम् । * पूर्वमेव सिद्धत्वादिति * अध्यापनाध्ययनविधिभ्यां कृतेऽध्ययने तत्काल एव सिद्धत्वात् । तथाच कामाधिकारको विधिविध्यासोपजननायोऽज्ञाधिकारको भवतु नाम, यावज्जीवादिरूपो नित्यविधिस्तु नाज्ञाधिकारकः । अतो, न शास्त्रार्थवत्त्वव्याघात इत्यर्थः । ननु यावज्जीवविधिश्चेज्ज्ञातिपरस्तदा, यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रमजेदित्यादिसन्न्यासविधिवैषम्यम् । अतो नेयं व्यवस्था युक्तेत्यत आहुः । * न्यासोऽपीत्यादि * । तथाच जरामर्याग्निहोत्रस्य तथापि सम्प्रदाय वैषम्यम् । ये पुनर्महभूता आदितः साधनसम्पत्त्या वा देहसम्बन्धं नानुसन्दधते, दैवादपेतमुतदैषवशादुपेतामेति न्यायेन देहं धारयन्ति पूर्णो पद्यज्ञानिनस्तेषां तु शुकादिबन्धस्त एव तत्र तत्र प्रवृत्तेन विधिनिश्चितत्वम् । अत एव, यं प्रमजन्त-

नानात्मानो व्यवस्थात इति भोगव्यवस्थया जीवनानात्वमङ्गीकृत-
म् । तत्रादृष्टस्य नियामकत्वं तन्मते सिद्धम् । देशान्तरवस्तुत्पत्त्य-
न्यथानुपपत्त्या व्यापकत्वं चाङ्गीकृतम् ।

एवञ्च क्रियमाणे मूल एव कुठारः स्यात् । सर्वेषामेव जी-
वानामेकशरीरसम्बन्धात् कस्यादृष्टं तद् भवेत् । नच मिथ्याज्ञानेन
व्यवस्था । तत्रापि तथा । नचानुपपत्त्या परिकल्पनम् । श्रुतैवोप-
पत्तेः । एतेन विरोधाद् ऋषिप्रामाण्यमपि निराकृतम् ॥ ५१ ॥

इत्थरनियम्यत्वं नैयायिकादिभिरप्यङ्गीक्रियत एवेति कुतस्तदर्थं त-
न्मतनिराकरणमित्याकाङ्क्षायां तत्र तदनुपपत्तिबोधनाय तन्मतमनु-
धत्तन्ति * नानेत्यादि * । * तत्रेति * भोगव्यवस्थायाम् । * सिद्ध-
मिति * । कार्यमात्रं प्रति जीवादृष्टस्य कारणत्वाङ्गीकारात् सिद्ध-
म् । * देशान्तरेत्यादि * । सामग्रीसमवधाने हि कार्यमुत्पद्यते ।
तत्र सामग्रीमध्ये अदृष्टमपि प्रविष्टमिति देशान्तरे यद्भोगार्थं यद्-
स्तुत्पद्यते तत्र तददृष्टमवश्यं घटक्यम् । अदृष्टं चात्मसमवेतं गुण-
त्वात् । अतस्तत्रात्माभावे तद्वस्तुत्पत्त्यभाव इति तदन्यथानुपपत्त्या
तस्मिन् देशे तददृष्टवदात्मसत्ताऽऽवश्यकीति तेषां व्यापकत्वमङ्गी-
कृतमित्यर्थः । एवमनूद्य दूषयन्ति । * एवञ्चेत्यादि * । भोगव्यवस्थ-
येतत्सर्वाङ्गीकारे जीवनानात्वव्यापकत्वसाधनहेतुभूतायां भोगव्य-
वस्थायामेव तच्छेदकदूषणपात इत्यर्थः । अत्र हेतुमाहुः । * सर्वेषा-
मित्यादि * । * मिथ्या ज्ञानेनेति * शरीरेऽहमित्यभिमानेन । * त-
त्रापि तथेति * । सर्वेषामेकस्मिन् शरीरे सम्बन्धतीत्ये कयमेक-
स्यैवात्मनोऽहममेत्यभिमानः । * विरोधादिति * । धुतिविरोधात् ।
तथाचाभिमानकारणस्य निर्वक्तुमशक्यत्वे तेन शरीरेण तत्तदिन्द्रि-
येण तत्तन्मनसा कृतं कर्म सर्वेषां सम्बन्धतीत्यात् सर्वकृतं सत्
सर्वेषामेव तद्भोजकारणं जनयत् सर्वेषां तद्वस्तुभोगाय स्यात् । एवं
सर्वत्रेति भोगव्यवस्थामङ्गात् तथा जीवनानात्वव्यापकत्वयोः सि-
द्धिरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

ननु मनःप्रभृतीनां नियामकत्वात् तेषामीश्वरेच्छया
त्वान्न दोष इति चेन्न । पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिः ।
च पूर्वमेव निराकृता ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

आत्मनो विभुत्वेऽपि प्रदेशभेदेन व्यवस्था ।
प्रदेशविशेषोऽस्ति येन सर्वमुपपद्यत इति चेन्न । अन्यस्यापि
शस्तत्रान्तर्भवति । तस्यैव वा देहस्य देशान्तरगमने पूर्वदेहास्य

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥

धस्यामाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति ।
नन्वित्यादि * । ननु विलक्षणसंयोगोत्पादकानां
माननियामकत्वात् तेषां चेश्वरेच्छया
इति चेन्न । कुतः । अभिसन्धिः पूर्वोक्तोऽभिमानस्तस्यादिभूतानि
णानि तेष्वपि, एवं पूर्ववदेव विभूनामात्मनां
गस्यापि तुल्यत्वाज्जिघ्रसाऽस्तम्भदोषप्रसक्तिः । नचेश्वरेच्छया
माधानम् । निमित्तभूतेभ्यश्चकल्पनायाः पूर्वमेव निराकृतत्वात् ।
अप्युपगमेऽपि अनया प्रणाश्यास्येष्टादष्टमुत्पद्यतामिति घटयमेयं
कामित्यत एवात्मघादेऽप्याकारेण तस्यास्तुल्यत्वाच्च व्यापकाः सन्ति
क्षिरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ आत्मनां विभुत्वेऽपि प्रदेशभे
दाहोकारेण दोषस्तमाधिमाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः । * आत्मन इत्या
दि * । अन्यस्येत्यादि * । तथाच पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिरित्यर्थः ।
नन्यन्यस्य प्रदेशो स विशेषोऽस्तीत्यदोष इत्यत आहुः । * तस्यै